सुशासन मार्गचित्र, २०८२

(Good Governance Blueprint)

नेपाल सरकार

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

सिंहदरबार, काठमाडौं

मिति: २०८२/१२/०३

श्रीमान मुख्य सचिवज्यू,
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
सिंहदरवार, काठमाडौं।

विषयः सुशासन मार्गचित्र प्रस्तुत गरिएको सम्वन्धमा।

मिति २०८२ पुष १४ गतेको सम्माननीय प्रधानमन्त्रीस्तरीय निर्णयानुसार सुशासनको मार्गचित्र (Good- Governance Blueprint) तयार गर्न गठित समितिको प्रतिवेदन प्रस्तुत गरेका छौं। यस समितिलाई तीनै तहका सार्वजनिक निकायमा कार्यसम्पादनको क्रममा हुनसक्ने भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलापको पहिचान गर्दै सुशासन तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको क्षेत्रमा सुझाव सहितको प्रतिवेदन पेश गर्न ६ वटा कार्यक्षेत्र सहितको जिम्मेवारी तोकिएको थियो। यस समितिले आफ्नो कार्य २०८२ पुष २१ गतेदेखि प्रारम्भ गरेको थियो। प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका सचिवको संयोजकत्वमा गठित १५ सदस्यीय यो समितिमा १३ जनाले कार्यसम्पादन गरी प्रतिवेदन पेश गरेका छौं।

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय तथा स्वयं प्रधानमन्त्रीज्यूले हामीलाई नेपालको सार्वजनिक निकायमा व्याप्त भ्रष्टाचार तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा देखिएका समस्या पहिचान गर्दै सुझाव सहितको सुशासन मार्गचित्र तयार गर्ने गहन जिम्मेवारी सुम्पेकोमा हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं।

गोविन्द बहादुर कार्की
संयोजक/सचिव
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

टंक प्रसाद पाण्डेय
सदस्य/सहसचिव
अर्थ मन्त्रालय

सुरेश पन्थी
सदस्य/सहसचिव
गृह मन्त्रालय

श्री एकदेव अधिकारी
सदस्य/सहसचिव
सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

श्री कृष्णराज पन्त
सदस्य/सहसचिव
भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय

गोविन्द प्रसाद रिजाल
सदस्य/सहसचिव
भूमिव्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय

सुवास चन्द्र शिवाकोटी
सदस्य/सहसचिव
सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय

नारायण प्रसाद भट्ट
सदस्य/सहसचिव
राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र

मोनिका निरौला
सदस्य/जेन-जी प्रतिनिधि

सान्केन राई
सदस्य/जेन-जी प्रतिनिधि

अन्जन श्रेष्ठ
सदस्य/उपाध्यक्ष
FNCCI

नारायण अधिकारी
सदस्य/गैसस, नागरिक समाज प्रतिनिधि

डा. भीष्मकुमार भूसाल
सदस्य-सचिव/सहसचिव
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

प्राक्कथन

संवत् २०८२ साल पुष १४ गतेको सम्माननीय प्रधानमन्त्रीस्तरीय निर्णयानुसार सुशासनको मार्गचित्र (Good Governance Blueprint) तयार गर्न प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयका सचिवको संयोजकत्वमा १५ सदस्यीय समिति गठन भएको थियो। उक्त समितिलाई तीनै तहका सार्वजनिक निकायवाट कार्यसम्पादनको क्रममा हुनसक्ने भ्रष्टाचारको पहिचान गर्दै सुशासन, विकास व्यवस्थापन तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको क्षेत्रमा गर्नुपर्ने कानूनी, नीतिगत, संस्थागत, जनशक्ति, प्रकृयागत व्यवस्थाको वारेमा सुझाव सहितको प्रतिवेदन पेश गर्ने लगायतका ६ वटा कार्यदिशहरू दिइएको थियो।

यस समितिले आफ्नो कार्यक्षेत्रसँग सम्वन्धित विषयमा सबै मन्त्रालयसँग सुशासनको मार्गचित्रमा समावेश गर्न उपयुक्त हुने विषयवस्तु समेत माग गरेको थियो। साथै, मार्गचित्र तयारीको कार्यमा नेपाल सरकारका मुख्य सचिव, सचिवहरू, सहसचिवहरू सम्मिलित कार्याशाला समेत आयोजना गरी सुझाव तथा राय प्राप्त गरिएको थियो। सुशासनको मार्गचित्र तयार गर्दा विगतमा भएका शासकीय तथा सार्वजनिक प्रशासनसँग सम्बन्धित विभिन्न आयोग तथा अध्ययन समितिका प्रतिवेदनहरू तथा विभिन्न मन्त्रालय र निकायवाट यस अगाडि भएका अध्ययन प्रतिवेदनको समेत अध्ययन विश्लेषण गरिएको थियो।

प्रस्तुत मार्गचित्र तयारीको क्रममा विभिन्न सरकारी निकायका पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरू, विषयविज्ञहरू, निजी क्षेत्र, गैरसरकारी क्षेत्र, नागरिक समाज, सञ्चारकर्मीहरूबाट समेत राय सुझावहरू सङ्कलन गरिएको र मार्गचित्रमा २०८२ भदौ २३ र २४ गते जेनजी युवाहरूको अगुवाईमा भएको आन्दोलनमा मुखरित भएका भ्रष्टाचारको अन्त, सुशासनको माग तथा नेपाल सरकारले २०८२ मंसीर २४ गते जेनजी आन्दोलनकारीसँग गरेको सम्झौतामा उल्लेखित विषयवस्तुलाई समेत ध्यान दिएको छ। साथै २०८२ फागुन २१ गते सम्पन्न प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा सहाभागी भएका प्रमुख राजनीतिक दलहरूको घोषणापत्रलाई समेत आधार लिईएको छ।

यो मार्गचित्र छोटो समयमा धेरै क्षेत्रगत विषयहरू समेटी तयार गर्नुपर्ने भएकाले सार्वजनिक प्रशासनका सवै विषयहरु समान रूपमा समावेश गर्न नसकिएको भएता पनि यस समितिलाई प्राप्त कार्यदिशवमोजिम तीनै तहका सरकारी निकायले आफ्नो कार्यसम्पादन गर्दा भोगेका समस्याहरू उजागर गर्दै ती निकायको काम र सेवा प्रवाहलाई चुस्त, पारदर्शी, जवाफदेही, मितव्ययी, प्रविधिमैत्री तथा नागरिकमैत्री बनाउन विभिन्न नीतिगत, कानूनी, संरचनागत, प्रक्रियागत तथा जनशक्ति व्यवस्थापनसम्बन्धी महत्वपूर्ण सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

राज्यका तीनवटै अङ्गहरू अर्थात् कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाको कार्यसम्पादनमा सुधार आएमात्र जनतालाई सुशासन, न्याय र विकासको अनुभुति दिन सकिन्छ। यस मार्गचित्रमा सरकार वा कार्यकारी निकायको कार्यसम्पादन सुधारमा बढी जोड दिइएको र व्यवहारिक कानून निर्माण तथा न्यायसम्पादनलाई समेत छिटो छरितो र स्वच्छ बनाउने दिशामा समेत विभिन्न सुझावहरू प्रस्तुत

गरिएको छ। यस मार्गचित्रमा व्यवस्थापिकाको कानून निर्माण कार्य तथा सरकारको कामको अनुगमनकारी भूमिकाको बारेमा चर्चा गरिएको छैन।

प्रस्तुत मार्गचित्रमा सैद्धान्तिक विषयवस्तु भन्दा पनि सार्वजनिक निकायले सम्पादन गर्ने विकास व्यवस्थापन, सेवा प्रवाहको क्रममा देखिएका व्यवहारिक समस्या तथा चुनौतीहरू पहिचान गर्दै ती निकायवाट जनताले अपेक्षा गरेका विषय समेत आँकलन गरी सुधारका लागि चाल्नु पर्ने व्यवहारिक र कार्यान्वयनयोग्य सुझावहरूको बारेमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको र प्रतिवेदनमा दिइएका सुझावहरू कार्यान्वयन गर्न समयवद्ध कार्यान्वयन योजना समेत प्रस्तुत गरिएको छ। सम्वत् २०८२ फागुन २१ गते सम्पन्न भएको प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन पश्चात गठन हुन लागेको नयाँ सरकारको लागि यो मार्गचित्रले नेपालको सार्वजनिक प्रशासनको वर्तमान अवस्था चित्रण गर्न र सरकारलाई प्रशासनिक रुपान्तरण गर्न मद्दत पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

यो मार्गचित्र तयारीको क्रममा विभिन्न ढङ्गले राय सुझाव तथा मार्गनिर्देशन गर्नुहुने सम्माननीय प्रधानमन्त्री सुशीला कार्कीज्यू तथा वहाँका सल्लाहकारहरू, नेपाल सरकारका मुख्यसचिव सुमनराज अर्यालज्यू र नेपाल सरकारका सचिवहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छौं।

समितिका पदाधिकारीहरूले स्वउत्प्रेरित भै कार्यालयको कामलाई पनि अवरोध नगरी अतिरिक्त समय र सार्वजनिक विदामा समेत अहोरात्र खटेर यो मार्गचित्र तयार गर्न भूमिका खेल्नुका साथै विभिन्न मन्त्रालयका कर्मचारीहरूले पनि यस समितिले मागेका सूचना उपलब्ध गराउने लगायत प्रतिवेदनको लागि सामग्री उपलब्ध गराइदिनु भएको छ। त्यसैले यो मार्गचित्र तयारीको क्रममा नेपाल सरकारका सयौं कर्मचारीहरूको अमूल्य समय र मेहनत परेको छ। यो मार्गचित्र तयारी कार्यमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका कर्मचारीहरूको समेत महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ। हामी समितिको तर्फबाट वहाँहरू सबैप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं। प्रस्तुत मार्गचित्र तयारीमा निजामती कर्मचारीहरू र जेनजी प्रतिनिधिहरूको उत्साहपूर्ण सहभागिता देखिएको छ। भविष्यमा यो प्रतिवेदन कार्यान्वयनमा पनि त्यस्तै खालको स्वामित्व, सहभागिता र प्रतिवद्धता रहनेछ भन्ने हाम्रो विश्वास छ।

अन्तमा, यो सुशासन मार्गचित्र तयारी गर्ने गहन जिम्मेवारी प्रदान गर्नुहुने सम्माननीय प्रधानमन्त्री सुशीला कार्कीज्यूप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं।

धन्यवाद।

२०८२ चैत ३ गते
काठमाडौं

विषय सूची

कार्यकारी सारांश ....।
परिच्छेद एक १
परिचय..१
१.१ पृष्ठभूमि १
१.२ सुशासन मार्गचित्रको औचित्य..२
१.३ समितिको संरचना..२
१.४ समितिको कार्यदिश..३
१.५ मार्गचित्र तयारी सम्बन्धी कार्यविधि.. ४
१.६ मार्गचित्र तयारीका आधारभूत मान्यताहरू.. ४
१.७ मार्गचित्र तयारीका सीमाहरू..५
परिच्छेद दुई ७
अन्तर सरकारी समन्वय प्रदेश र स्थानीय सरकार ७
२(क) अन्तरसरकारी समन्वय..७
२(क).१ सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन..७
२(क).१.१ सान्दर्भिक सुधार योजना तथा प्रतिवेदनहरूको सारांश..७
२(क).१.२ प्राज्ञिक र वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अनुसन्धानहरूको निष्कर्ष..१०
२(क).१.३ सुधार योजना तथा प्रतिवेदन कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू..११
२(क).१.४ अन्तरसरकार समन्वयका क्षेत्रमा भएका असल अभ्यासहरू..१२
२(क).२ आगामी मार्गचित्र.. १२
२(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू १२
२(क).२.२ नागरिकका अपेक्षा १५
२(क).२.३ दूरदृष्टि १५
२(क).२.४ सुधारका उपायहरू..१५
२(क).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना १९
२(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाइ र तत्काल सुधारको प्रणाली २६
२(ख) प्रदेश सरकार..३३

२(ख).१ सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन ३३

२(ख).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक सुधार योजना, नीति एवं अध्ययनहरूको सारांश..३३

२(ख).१.२ प्राज्ञिक तथा बाह्य अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्ष र विद्यमान चुनौतीहरू............३४

२(ख).१.३ सुधारका प्रयासहरू प्रभावकारी हुन नसक्नुका कारणहरू ३४

२(ख).१.४ प्रदेश सरकारका असल अभ्यासहरू...३५

२(ख).२ आगामी मार्गचित्र ३६

२(ख).२.१ विद्यमान समस्याहरू...३६

२(ख).२.२ नागरिकका अपेक्षा ३९

२(ख).२.३ अबको दूरदृष्टि...४०

२(ख).२.४ सुधारका उपायहरू ४०

२(ख).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना ४४

२(ख).२.६ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाई र तत्काल सुधार...४८

२(ग) स्थानीय सरकार...५३

२(ग).१ सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन...५३

२(ग).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश ५३

२(ग).१.२ प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष ५३

२(ग).१.३ सुधार संस्थागत हुन नसक्नाका कारणहरू...५४

२(ग).१.४ स्थानीय तहमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू..............................५४

२(ग).२.१ विद्यमान समस्याहरूको विश्लेषण ५५

२(ग).२.२ नागरिकका अपेक्षा...५६

२(ग).२.३ अबको दूरदृष्टि ५७

२(ग).२.४ सुधारका उपायहरू ५७

२(ग).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना...६२

२(ग).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधारको प्रणाली..........................६५

सन्दर्भ सामग्रीहरू...६८

परिच्छेद तीन ७३

अर्थ, उद्योग, वाणिज्य, पर्यटन तथा उड्डयन क्षेत्र, सार्वजनिक संस्थान र सहकारी ७३

३(क). अर्थ.. ७३

३(क).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन ७३

३(क).१.१विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको साराशं ७३

३(क).१.२ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू...............७४

३(क).१.३ सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू...७४

३(क).२ आगामी मार्गचित्र...७५

३(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू ७५

३(क).२ नागरिक अपेक्षा...८२

३(क).३ दूरदृष्टी.. ८४

३(क).४ सुधारका उपायहरू...८४

३(क).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना १००

३(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाइ र तत्काल सुधार प्रणाली......................... ११२

३(ख). उद्योग, वाणिज्य, आपूर्ति र लगानी १२२

३(ख).१ सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन १२२

३(ख).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश........................ १२२

३(ख).१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष १२४

३(ख)१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू............. १२७

३(ख)१.४ सम्वन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू....................... १२८

३(ख).२ आगामी मार्गचित्र.. १३२

३(ख).२.१ विद्यमान समस्याहरू.. १३२

३(ख)२.२ नागरिकका अपेक्षा १३६

३(ख).२.३ अबको दूरदृष्टि १३७

३(ख).२.४ सुधारका उपायहरू.. १३७

३(ख).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना १४७

३(ख).२.६ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाइ तथा तत्काल सुधार ढाँचा १५८

३(ग).संस्कृति, पर्यटन र नागरिक उड्डयन १६७

३(ग).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन १६७

३(ग).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश १६७

३(ग).१.२ प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/ अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष १६८

३(ग).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू १७१

३(ग).१.४ सेवा प्रवाहका असल अभ्यासहरू १७३

३(ग).२ सुशासनको मार्गचित्र १७३

३(ग).२.१ विद्यमान समस्याहरू १७३

३(ग).२.२ नागरिकका अपेक्षाहरू १७५

३(ग).३ दूरदृष्टि १७६

३(ग).४ सुधारका उपायहरू १७६

३(ग).५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना १८२

३(ग).६ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाइ र तत्काल सुधार प्रणाली १९८

३(घ).सहकारी २०७

३(घ).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन २०७

३(घ).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना, नीति एवं अध्ययनहरूको सारांश २०७

३(घ).१.२ प्राज्ञिक तथा बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन र निष्कर्षहरू २०७

३(घ).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरूः २०८

३(घ).१.४ सेवा प्रवाह सुधार र सुशासनका लागि अवलम्बन गरिएका असल अभ्यासहरूः २०८

३(घ).२. आगामी मार्गचित्र २०९

३(घ).२.१ विद्यमान समस्याहरूः २०९

३(घ).२.२ नागरिकका अपेक्षाः २११

३(घ).२.३ अबको दूरदृष्टि २१२

३(घ).२.४ सुधारका मुख्य क्षेत्रहरू तथा समाधानका उपायहरू............................ २१२
३(घ).२.५ कार्यान्वयन कार्ययोजना.. २१५
३(घ).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन र तत्काल सुधार २२०
३(ङ).सार्वजनिक संस्थान २२२
३(ङ).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन.................................. २२२
३(ङ).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश २२२
३(ङ).१.२ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू............ २२४
३(ङ).१.३ सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू.. २२५
३(ङ).२ आगामी मार्गचित्र... २२६
३(ङ).२.१ विद्यमान समस्याहरू.. २२६
३(ङ).२.२ नागरिकका अपेक्षा.. २२७
३(ङ).२.३ दूरदृष्टि.. २२७
३(ङ).२.४ सुधारका उपायहरू २२८
३(ङ).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना... २३०
३(ङ).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाइ र तत्काल सुधार प्रणाली २३२
सन्दर्भ सामाग्रीहरू.. २३५
परिच्छेद चार... २३९
सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन(योजना, वजेट, राजस्व, खर्च, सार्वजनिक खरिद, लेखाङ्कन, लेखापरीक्षण र प्रतिवेदन प्रणाली)... २३९
४(क).सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन २३९
४(क).१ सम्वद्व दस्तावेजको संक्षिप्त पुनरावलोकन... २३९
४(क).१.१ सान्दर्भिक रहेका विगतका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश............ २३९
४(क).१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष २५२
४(क).१.३ सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू.. २५६
४(क).२ आगामी मार्गचित्र... २५७
४(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू २५७

४(क).२.२ नागरिकका अपेक्षा २७०

४(क).२.३ दूरदृष्टि २७०

४(क).२.४ सुधारका उपायहरू.. २७०

४(क).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना २९५

४(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाइ र तत्काल सुधार प्रणाली........................ ३१५

४(ख).सार्वजनिक खरिद ३३२

४(ख).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन ३३२

४(ख).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश........................ ३३२

४(ख).१.२ प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष ३३३

४(ख).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू........... ३३४

४(ख).१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू...................... ३३५

४(ख).२ आगामी मार्गचित्र.. ३३५

४(ख).२.१ विद्यमान समस्याहरू ३३५

४(ख).२.२ नागरिकका अपेक्षा ३३८

४(ख).२.३ अबको दुरदृष्टि.. ३३८

४(ख).२.४ सुधारका उपायहरू.. ३३८

४(ख).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना ३४१

४(ख).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधार कार्यढाँचा...................... ३४८

सन्दर्भ सामग्रीहरू.. ३५३

परिच्छेद पाँच ३५४

पूर्वाधार विकास.. ३५४

५(क). भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात.. ३५४

५(क).१ पृष्ठभूमि तथा सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन...................... ३५४

५(क).१.१ संस्थागत व्यवस्था र विकासक्रम.. ३५४

५(क)१.२ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांशः ३५७

५(क).१.३ सम्बन्धित विषयमा प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष ३५९
५(क).२ आगामी मार्गचित्र ३६२
५(क)२.१ विद्यमान समस्याहरू ३६२
५(क)२.२ नागरिकका अपेक्षा ३६४
५(क)२.३ दूरदृष्टि ३६४
५(क)२.४ सुधारका उपायहरू ३६५
५(क).२.५ सुधारको कार्यान्वयन कार्ययोजना ३७४
५(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधार ३८८
५(ख). शहरी पूर्वाधार ३९७
५(ख).१ पृष्ठभूमि तथा सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन ३९७
५(ख).१.१ विगतका सान्दर्भिक सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश ३९८
५(ख).१.२ प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष ३९९
५(ख).१.३ विश्वका असल अभ्यासहरू (Best Practices) र नयाँ व्यवस्था ४००
५(ख).१.४ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू ४०२
५(ख).२ आगामी मार्गचित्र ४०३
५(ख).२.१ विद्यमान समस्याहरू ४०३
५(ख).२.२. नागरिकका अपेक्षा ४०४
५(ख).२.३. शहरी पूर्वाधार विकास र सेवाको दुरदृष्टि ४०६
५(ख).२.४.सुधारका उपायहरू ४०६
५(ख).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना ४१२
५(ख).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधार ४२१
सन्दर्भ सामग्री ४२९
५(ग). खानेपानी तथा सरसफाई ४३०
५(ग).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन ४३०
५(ग).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश ४३०

५(ग).१.२ सम्बन्धित विषयमा प्राज्ञिक तथा बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययनहरूको निष्कर्ष ४३२
५(ग).१.३ सुधार योजना तथा प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू....... ४३३
५(ग).१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू...................... ४३३
५(ग).२ आगामी मार्गचित्र.. ४३४
५(ग).२.१ विद्यमान समस्याहरू.. ४३४
५(ग).२.२ नागरिकका अपेक्षा.. ४३६
५(ग).२.३ दूरदृष्टि.. ४३६
५(ग).२.४ सुधारका उपायहरू ४३६
५(ग).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना ४३९
५(ग).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाइ र तत्काल सुधार प्रणाली ४४१
५(घ).उर्जा, सिँचाइ तथा जलविद्युत.. ४४३
५(घ).१ सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन.. ४४३
५(घ).१.१ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र विकासक्रम ४४३
५(घ).१.२ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांशः ४४३
५(घ).१.३ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष ४४९
५(घ).१.४ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू............ ४५०
५(घ).१.५ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू...................... ४५३
५(घ).२ आगामी मार्गचित्र.. ४५४
५(घ).२.१. विद्यमान समस्याहरू.. ४५५
५(घ).२.२ नागरिकका अपेक्षा ४५६
५(घ).२.३.अबको दुरदृष्टि.. ४५७
५(घ).२.४.सुधारका उपायहरू.. ४५७
५(घ).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना.. ४६१
५(घ).२.६ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाई र तत्काल सुधार...................................... ४६९
५(ङ). सञ्चार तथा सूचना प्रविधि ४७२

५(ङ).१ सम्बद्ध दस्तावेजको संक्षिप्त पुनरावलोकन ४७२
५(ङ).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/नीतिहरूको सारांश ४७२
५(ङ).१.२ प्राज्ञिक तथा बाह्य क्षेत्रका अध्ययनहरूको निष्कर्ष ४७३
५(ङ).१.३ सुधारका प्रयासहरू प्रभावकारी हुन नसक्नुका कारणहरू ४७४
५(ङ).१.४ केही असल अभ्यासहरू ४७४
५(ङ).२ आगामी मार्गचित्र ४७५
५(ङ).२.१ विद्यमान समस्याहरू ४७५
५(ङ).२.२ नागरिकका अपेक्षाहरू ४७८
५(ङ)२.३ अबको दूरदृष्टि ४७९
५(ङ)२.४ सुधारका उपायहरू ४७९
५(ङ).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना ४८४
५(ङ)२.६ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाई र तत्काल सुधार ४८८
सन्दर्भ सामग्रीहरू ४९०
परिच्छेद छ ४९३
शिक्षा, स्वास्थ्य, विज्ञान, प्रविधि, युवा खेलकुद ४९३
६(क). शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि ४९३
६(क).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन ४९३
६(क).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश ४९३
६(क).१.२ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू ४९५
६(क).२ आगामी मार्गचित्र ४९६
६(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू ४९६
६(क).२.२ नागरिक अपेक्षाहरू ४९९
६(क).२.३ अबको दूरदृष्टि ५००
६(क).२.४ सुधारका उपायहरू ५००
६(क).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना ५०८

६(क).२.६अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधारको प्रणाली ५१४

६(ख) स्वास्थ्य.. ५१८

६(ख).१ सम्बन्धित दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन.. ५१८

६(ख).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश ५१८

६(ख).१.२ सुधारका सुझाव कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरूः ५१९

६(ख).१.३ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू...................... ५१९

६(ख).२ आगामी मार्गचित्रः ५२०

६(ख).२.१ नागरिकका अपेक्षाः ५२०

६(ख).२.२ अबको दुरदृष्टि.. ५२२

६(ख).२.३ सुधारका उपायहरू.. ५२२

६(ख).२.४ सुधारका सुझाव कार्यान्वयन कार्ययोजना ५२८

६(ख).२.५ अनुगमन, मूल्याङ्कन र सुधारात्मक उपाय ५३३

६(ग) युवा तथा खेलकूद मन्त्रालय.. ५३९

६(ग).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन.. ५३९

६(ग).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश ५३९

६(ग).१.२ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू............ ५३९

६(ग).१.३ सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू... ५४०

६(ग).२ आगामी मार्गचित्र.. ५४०

६(ग).२.१ विद्यमान समस्याहरू.. ५४०

६(ग).२.२ नागरिकका अपेक्षा.. ५४१

६(ग).२.३ दूरदृष्टि.. ५४२

६(ग).२.४ सुधारका उपायहरू ५४२

६(ग).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना.. ५४४

६(ग).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाइ र तत्काल सुधार प्रणाली ५४५

सन्दर्भ सामग्रीहरू.. ५४७

परिच्छेद सात ५५०

कृषि तथा पशुपन्छी, वन, वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन ५५०

७(क). कृषि तथा पशुपन्छी..५५०

७(क).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन...५५०

७(क).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश........................ ५५०

७(क)१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष ५५३

७(क)१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू............ ५५३

७(क)१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू ५५४

७(क).२ आगामी मार्गचित्र... ५५६

७(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू ५५६

७(क).२.२ नागरिक अपेक्षा.. ५५६

७(क).२.३ दूर दृष्टि.. ५५७

७(क).२.४ सुधारका उपायहरू.. ५५७

७(क)२.५ सुधार कायान्वयन कार्ययोजना ५६१

७(क) २.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधारको प्रणाली...................... ५७२

७(ख) वन, वातावरण र जलवायु परिवर्तन ५८०

७(ख).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन ५८०

७(ख).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना, नीति एवं अध्ययनहरूको सारांश............ ५८०

७(ख).१.२ प्राज्ञिक अध्ययन र निष्कर्षहरू ५८१

७(ख).१.३ सुधारका प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू ५८२

७(ख).१.४ वन तथा वातावरणको क्षेत्रमा नेपालले गरेका असल अभ्यासहरू ५८३

७(ख).२ आगामी मार्गचित्र... ५८४

७(ख).२.१ विद्यमान समस्याहरू ५८४

७(ख).२.२ वन, वातावरण र जलवायु क्षेत्रमा नागरिकका अपेक्षा.......................... ५८५

७(ख).२.३ अबको दूरदृष्टि... ५८६

७(ख).२.४ सुधारका उपायहरू.. ५८६

७(ख).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना ५९३

७(ख).२.६ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाइ तथा सुधार कार्यढाँचा ५९९

सन्दर्भ सामग्री ६०३

परिच्छेद आठ ६०४

भूमि प्रशासन ६०४

८.१ सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन ६०४

८.१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांशः ६०४

८.१.२ प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष ६०४

८.१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरू ६०५

८.१.४ भूमि प्रशासनको सेवा प्रवाह सुधार, भष्ट्राचार नियन्त्रण र सुशासनका लागि अवलम्वन गरिएका असल अभ्यासहरू ६०६

८.२ आगामी मार्गचित्र ६०८

८.२.१ विद्यमान समस्याहरू ६०८

८.२.२ नागरिकका अपेक्षा ६०९

८.२.३ अबको दूरदृष्टि ६१०

८.२.४ सुधारका उपायहरू ६१०

७. भूउपयोग योजना र भूमि बैंक कार्यान्वयन ६१७

८.२.५ कार्यान्वयन कार्ययोजना ६२२

८.२.६. अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाई र तत्काल सुधार ६३६

सन्दर्भ सामग्री ६४१

परिच्छेद नौ ६४२

सामाजिक सुरक्षा तथा सामाजिक समावेशीकरण ६४२

९(क).सामाजिक सुरक्षा, सामाजिक समावेशीकरण ६४२

९(क).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन ६४२

९(क).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश ६४२

९(क).१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष ६४४

९(क).१.३ सुधार योजना तथा प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू...... ६४५
९(क).१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू ६४६
९(क).२ आगामी मार्गचित्र.. ६४७
९(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू ६४७
९(क).२.२ नागरिकका अपेक्षा ६४९
९(क).२.३ दूरदृष्टि ६४९
९(क).२.४ सुधारका उपायहरू.. ६४९
९(क).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना ६५४
९(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाइ तथा सुधार ढाँचा ६६०
९(ख).महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक.. ६६६
९(ख).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन ६६६
९(ख).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश......................... ६६६
९(ख).१.२ सम्बन्धित विषयमा गरिएका अध्ययन तथा अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्ष ६६७
९(ख).१.३ सुधार योजना कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू.......................... ६६९
९(ख).१.४ सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू... ६७०
१. नेपालको सन्दर्भमा भएका असल अभ्यासहरू... ६७०
२.अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासहरू ६७०
९(ख).२ आगामी मार्गचित्र.. ६७१
९(ख).२.१ विद्यमान समस्याहरूः ६७१
९(ख).२.२ नागरिकका अपेक्षाहरू.. ६७३
९(ख).२.३ अबको दूरदृष्टि ६७४
९(ख).२.४ सुधारका उपायहरू.. ६७४
९(ख).२.५ सुधारको कार्यान्वयन कार्ययोजनाः ६७८
९(ख).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, तथा सिकाइ कार्यढाँचा..................................... ६८१
९(ख).३ अनुगमन, मूल्याङ्कन, जोखिम व्यवस्थापन र निष्कर्ष ६८५
अनुगमन ६८५
जोखिम व्यवस्थापन ६८५

निष्कर्ष ६८६

सन्दर्भ सामग्रीहरू........ ६८७

परिच्छेद दश........ ६९०

नागरिकका आधारभूत सेवाहरू........ ६९०

१०(क).नागरिकका आधारभूत सेवाहरू (रोजगार, पञ्जीकरण, नागरिकता, राष्ट्रिय परिचयपत्र, राहदानी र सवारीचालक अनुमितपत्र)........ ६९०

१०(क).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन........ ६९०

१०(क).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश ६९०

१०(क).१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष ६९४

१०(क).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू........ ६९७

१०(क).१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू........ ६९८

१०(क).२ आगामी मार्गचित्र........ ७०२

१०(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू........ ७०२

१०(क).२.२ नागरिक अपेक्षा ७०५

१०(क).२.३ अबको दूरदृष्टि ७०८

१०(क).२.४ सुधारका उपायहरू ७०८

१०(क).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना........ ७१४

१०(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधारको प्रणाली........ ७२०

सन्दर्भ सामग्री........ ७२८

परिच्छेद एघार........ ७३३

भ्रष्टाचार नियन्त्रण र गुनासो सुनुवाई ७३३

११(क) भ्रष्टाचार नियन्त्रण ७३३

११(क).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन........ ७३३

११(क).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको ७३३

११(क).१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष ७३९

११(क).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू........ ७४०

११(क).१.४ सुधारका असल अभ्यासहरू ७४०
११(क).२ आगामी मार्गचित्र ७४१
११(क).२.१ भ्रष्टाचारका कारण र विद्यमान समस्याहरू ७४१
११(क).२.२ नागरिक अपेक्षा ७४३
११(क).२.३ अबको दूरदृष्टि ७४४
११(क).२.४ सुधारका उपायहरू ७४४
११(क).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना ७४६
११(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधारको प्रणाली ७५३
११(ख) गुनासो सुनुवाई ७५७
११(ख).१ सम्बद्ध दस्तावेजको संक्षिप्त पुनरावलोकन ७५७
११(ख).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/नीतिहरूको सारांश ७५७
११(ख).१.२ गुनासो सुनुवाइका सम्बन्धमा प्राज्ञिक तथा बाह्य क्षेत्रका अध्ययनहरूको निष्कर्ष ७५८
११(ख).१.३ गुनासो सुनुवाइमा सुधारका प्रयासहरू प्रभावकारी हुन नसक्नुका कारणहरू ७५९
११(ख).१.४ गुनासो सुनुवाइका केही असल अभ्यासहरू ७६१
११(ख).२ आगामी मार्गचित्र ७६२
११(ख).२.१ विद्यमान समस्याहरू ७६२
११(ख).२.२ नागरिकका अपेक्षा ७६३
११(ख).२.३ अबको दूरदृष्टि ७६३
११(ख).२.४ सुधारका उपायहरू ७६३
११(ख)२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना ७६५
सन्दर्भ सामाग्री ७७७
परिच्छेद बाह्र ७७८
आन्तरिक सुरक्षा, कानून तथा न्याय ७७८
१२(क). आन्तरिक सुरक्षा (नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल र राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग) ७७८
१२(क).१. सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन ७७८
१२(क).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांशः ७७८

१२(क).१.२ मन्त्रालय र मातहतका निकायको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष....... ७७९
१२(क).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरूः......... ७८१
१२(क).१.४ सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरूः ७८२
१२(क).२ आगामी मार्गचित्र.. ७८४
१२(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू.. ७८४
१२(क).२.२ नागरिकका अपेक्षाः... ७८८
१२(क).२.३ अबको दूरदृष्टिः.. ७९०
१२(क).२.४ सुधारका उपायहरू ७९०
१२(क).२.५ कार्यान्वयन कार्ययोजना ७९६
१२(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधार................................ ८०६
१२(ख).कारागार व्यवस्थापन.. ८१४
१२(ख).१.सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकनः... ८१४
१२(ख).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश....................... ८१४
१२(ख).१.२ प्रज्ञिक/बाहय क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष ८१४
१२(ख).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू.. ८१४
१२(ख).१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू ८१५
१२(ख).२ आगामी मार्गचित्र.. ८१५
२.१ विद्यमान समस्याहरू.. ८१५
२.२. सरोकारवालाका अपेक्षा... ८१५
१२(ख).२.३ अबको दूरदृष्टि... ८१६
१२(ख).२.४ सुधारका उपायहरू.. ८१६
१२(ख).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना ८१८
१२(ख).२.६ अनुगमन, मुल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधार................................ ८१९
१२(ग) अध्यागमन व्यवस्थापन.. ८२१
१२(ग).१ सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन.................................... ८२१

१२(ग).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश, ... ८२१

१२(ग).१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष ८२१

१२(ग).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू ८२२

१२(ग).१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू.................. ८२२

१२(ग).२ आगामी मार्गचित्र ८२३

१२(ग).२.१ विद्यमान समस्याहरू.. ८२३

१२(ग).२.२ नागरिकका अपेक्षा.. ८२३

१२(ग).२.३ अध्यागमन विभागको दूरदृष्टि ८२३

१२(ग).२.४ सुधारका उपायहरू ८२४

१२(ग).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना.. ८२६

१२(ग).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधारको प्रणाली................... ८२८

१२(घ) कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन ८३०

१२(घ).१ सम्बद्ध दस्ताबेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन................................ ८३०

१२(घ).१.१ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू ८३१

१२(घ).१.२ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू.................. ८३१

१२(घ).२ आगामी मार्गचित्र ८३१

१२(घ).२.१ विद्यमान समस्याहरू.. ८३१

१२(घ).२.२ नागरिकका अपेक्षा ८३२

१२(घ).२.३ अबको दुरदृष्टि ८३२

१२(घ).२.४ सुधारका उपायहरू... ८३२

१२(घ).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना.. ८३४

१२(घ).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधार................................ ८३६

१२(ङ). कानून तथा न्याय ८३७

१२(ङ).१ सम्बद्ध दस्ताबेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन................................ ८३७

१२(ङ).१.१ हाल सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना तथा नीतिहरूको सारांश ८३७

१२(ङ).१.२ प्राज्ञिक तथा बाह्य अध्ययनहरूको निष्कर्ष.................................. ८३७

१२(ङ).१.३ सुधारका प्रयासहरू तथा प्रतिवेदनहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरू ८३८
१२(ङ).१.४ केही असल अभ्यासहरू........ ८३९
१२(ङ).२ आगामी मार्गचित्र........ ८४०
१२(ङ).२.१ विद्यमान समस्याहरू........ ८४०
१२(ङ).२.२ नागरिकका अपेक्षाहरू ८४२
१२(ङ).२.३ अबको दूरदृष्टि ८४३
१२(ङ).२.४ सुधारका उपायहरू........ ८४३
१२(ङ).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना........ ८५०
१२(ङ).२.६ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाई र तत्काल सुधार ८५६
सन्दर्भ सामग्रीहरू........ ८५९
परिच्छेद तेह्र ८६४
विपद् व्यवस्थापन ८६४
१३.१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन ८६४
१३.१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश........ ८६४
१३.१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष ८६७
१३.१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू........ ८६९
१३.१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू ८६९
१३.२ आगामी मार्गचित्र ८७०
१३.२.१ विद्यमान समस्याहरू ८७०
१३.२.२ नागरिक अपेक्षा........ ८७२
१३.२.३ अबको दूरदृष्टि........ ८७३
१३.२.४ सुधारका उपायहरू........ ८७३
१३.२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना........ ८७९
१३.२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधारको प्रणाली ८८५
सन्दर्भ सामग्री........ ८९०

परिच्छेद चौध ८९१

सूचना प्रविधि, विद्युतीय शासन र डाटा गभर्नेन्स ८९१

१४.१ नेपालमा सूचना प्रविधिको प्रयोगको अवस्था........ ८९१

१४.२ संवैधानिक, नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था........ ८९१

१४.२.१ संवैधानिक व्यवस्था ८९१

१४.२.२ नीतिगत व्यवस्थाहरू ८९२

१४.२.३ कानुनी व्यवस्था ८९२

१४.३ संस्थागत एवं संरचनात्मक व्यवस्था ८९३

१४.४ कार्यविधिगत व्यवस्था ८९३

१४.५ उपलब्धी तथा सवल पक्षहरू........ ८९४

१४.६ सूचना प्रविधि र डिजिटल गभर्नेन्स सम्बन्धी समस्या तथा चुनौतिहरू........ ८९५

१४.६.१ समस्याहरू ८९५

१४.६.२ चुनौतीहरू ९००

१४.७ सूचना प्रविधि तथा डिजिटल शासन सम्बन्धी सुधारका क्षेत्रहरू ९०१

१४.७.१ विद्युतीय शासन प्रणाली विकास........ ९०१

१४.७.२ सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको अन्तरआवद्धता........ ९०३

१४.७.३ सूचना प्रविधि प्रणाली विकास, सञ्चालन तथा मर्मत संभार........ ९०५

१४.७.४ नीति तथा कानुनमा सुधार........ ९०६

१४.७.५ संरचनागत व्यवस्था........ ९०७

१४.७.६ डाटा गभर्नेन्स र डाटा सुरक्षामा सुधार ९१३

१४.८ राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा........ ९१६

१४.९ सार्वजनिक सेवाको रूपान्तरण........ ९१६

१४.१० नागरिक सेवा केन्द्र........ ९२०

१४.११ सरकारी सेवाको एजेन्सीफिकेसन........ ९२१

१४.१२ सुझाव, सुझाव कार्यान्वयन कार्ययोजना र निष्कर्ष........ ९२१

१४.१३ सुझाव कार्यान्वयन कार्ययोजना........ ९२४

सन्दर्भ सामग्री........ ९२९

परिच्छेद पन्ध्र १३०

कर्मचारी प्रशासन १३०

१५.१. सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन १३०

१५.१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधारयोजना/प्रतिवेदनहरूको सारांशः १३०

१५.१.२ प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रका अध्ययनहरूको निष्कर्षः १३०

१५.१.३. सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरू १३१

१५.१.४ सेवा प्रवाह सुधार र सुशासनका लागि अवलम्बन गरिएका असल अभ्यासहरूः १३२

१५.२ आगामी मार्गचित्र १३३

१५.२.१ विद्यमान समस्या तथा चुनौतीहरूः १३३

१५.२.२ सरोकारवालाका अपेक्षाः १३५

१५.२.३ अबको दूरदृष्टिः १३६

१५.२.३.१ नीतिगत र कानूनी सुधार १३६

१५.२.३.२ संरचनागत र संस्थागत सुधार १३७

१५.२.३.३ आचरण र व्यवहारगत सुधार १३८

१५.२.४ कार्यान्वयन कार्ययोजना १४०

१५.२.५ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाई र तत्काल सुधार १४३

सन्दर्भ सामग्री १४७

परिच्छेद सोह्र १४८

सार्वजनिक निकाय गाभ्ने, खारेजी वा हस्तान्तरण १४८

१६.१ पृष्ठभूमि १४८

१६.२ गाभ्न उपयुक्त हुने सार्वजनिक निकायहरुः १४९

१६.३ खारेज गर्न उपयुक्त हुने सार्वजनिक निकायहरू १५०

१६.४ खारेज गर्नुपर्ने अनुमति प्रणालीहरू १५०

१६.५ हस्तान्तरण गर्न उपयुक्त हुने सार्वजनिक निकायहरू १५०

अनुसूची-१ .... १५२

अनुसूची-२ .... १५६

अनुसूची-३ .... १५८

कार्यकारी सारांश

अन्तरसरकारी समन्वय

- संविधानले तीन तहका सरकारबीच अधिकार बाँडफाँड, सहअस्तित्व, सहकार्य र समन्वयको सिद्धान्त बमोजिम हुने व्यवस्था गरेको भएता पनि व्यवहारिक कार्यान्वयनमा अधिकारको अस्पष्टता, आवश्यक सङ्घीय कानुनहरूको ढिलाइ, समन्वय संयन्त्रहरूको कमजोर सञ्चालन, वित्तीय स्रोत बाँडफाँडसम्बन्धी विवाद तथा नीति, योजना र बजेट प्रणालीमा अपर्याप्त समन्वय जस्ता समस्याहरू देखिएका छन्। त्यस्तै, सूचना तथा तथ्याङ्क आदानप्रदानका लागि साझा डिजिटल प्रणालीको अभाव, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीहरूबीच अन्तरआवद्धताको कमी, तथा प्रदेश र स्थानीय तहमा संस्थागत तथा प्राविधिक क्षमता सीमित हुनु पनि प्रमुख चुनौतीका रूपमा पहिचान गरिएको छ।
- यी चुनौतीहरू समाधान गर्न यो मार्गचित्रले शासन प्रणालीमा महत्वपूर्ण रूपान्तरणको प्रस्ताव गरेको छ। यसमा अधिकारको स्पष्ट कार्यविभाजनसहितको कानुनी सुधार, सक्रिय र नियमित अन्तरसरकारी समन्वय संयन्त्र, समन्वित योजना तथा बजेट प्रणाली, वैज्ञानिक र पारदर्शी वित्तीय हस्तान्तरण व्यवस्था, डिजिटल डेटा एक्सचेन्ज प्लेटफर्म, अन्तरआवद्ध सरकारी सूचना प्रणालीको विकास, समानान्तर संरचनाहरूको खारेजी जस्ता उपायहरू समावेश छन्। साथै, सेवा प्रवाहलाई सरलीकृत र प्रविधिमैत्री बनाउने, एकद्वार सेवा प्रणाली विस्तार गर्ने, सार्वजनिक सेवाका एकीकृत मापदण्ड लागू गर्ने तथा प्रदेश र स्थानीय तहको संस्थागत तथा प्राविधिक क्षमता सुदृढ गर्ने रणनीतिहरू प्रस्ताव गरिएको छ।

प्रदेश सरकार

- नेपालको सङ्घीय शासन प्रणालीअन्तर्गत प्रदेश सरकारहरूको सुशासन, प्रशासनिक क्षमता, वित्तीय स्वायत्तता र सेवा प्रवाह सुदृढ गर्ने सन्दर्भमा प्रदेश तहमा कानूनी अस्पष्टता, सङ्घीय कानूनहरूको अभाव, कर्मचारी व्यवस्थापनमा जटिलता, वित्तीय परनिर्भरता, कमजोर प्रशासनिक क्षमता, योजनामा दोहोरोपन, डिजिटल प्रणालीको अभाव तथा अन्तरसरकारी समन्वय कमजोर हुनु जस्ता संरचनागत समस्याहरू देखिएका छन्। साथै, योजना छनोटमा हचुवा प्रवृत्ति, आयोजना व्यवस्थापनको कमजोरी, अनुगमन प्रणालीको औपचारिकता, राजस्व परिचालनको सीमितता तथा सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारितामा कमी पनि प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेका छन्।

- प्रदेश सरकारप्रति नागरिकको विश्वास अभिवृद्धि गर्दै जनअपेक्षा पूरा गर्न संस्थागत पुनर्संरचना, प्रशासनिक क्षमता विकास, आयोजना व्यवस्थापन सुधार, वित्तीय अनुशासन, डिजिटल शासन र अन्तरसरकारी समन्वय सुदृढीकरणका माध्यमबाट प्रदेश शासन प्रणालीलाई रूपान्तरण गर्नु आवश्यक छ। त्यसको लागि मन्त्रालयको सङ्ख्या सीमित गर्ने, अनावश्यक संरचना खारेज गर्ने, विशेषज्ञ जनशक्ति विकास गर्ने, आयोजना बैंक र लागत—लाभ विश्लेषण प्रणाली लागू गर्ने, परिणाममुखी बजेट प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने, आन्तरिक राजस्व विस्तार गर्ने, डिजिटल सेवा पोर्टल र ई—गभर्नेन्स प्रणाली विकास गर्ने तथा सङ्घ—प्रदेश—स्थानीय तहबीच समन्वय संयन्त्रलाई सक्रिय बनाउने जस्ता सुधारका उपायहरू समावेश छन्। यी सुधारहरू कार्यान्वयन हुँदा प्रदेश सरकारहरु उत्तरदायी, पारदर्शी, डिजिटल र परिणाममुखी शासन प्रणालीतर्फ रूपान्तरण अपेक्षा गरिएको छ।

स्थानीय सरकार

- नेपालको सङ्घीय शासन प्रणालीअन्तर्गत स्थानीय तहमा सेवा प्रवाहमा प्रक्रियागत जटिलता, शाखापिच्छे एउटै कागजात दोहोऱ्याएर पेश गर्नुपर्ने अवस्था, सेवा मापदण्डमा असमानता, डिजिटल पूर्वाधारको कमी, राजनीतिक प्रभावका कारण प्रशासनिक निर्णयमा विकृति, तथा अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली खर्च केन्द्रित हुनु जस्ता संरचनागत समस्याहरू रहेको देखाएको छ। साथै, *सङ्घ* र प्रदेशबाट हुने हस्तक्षेप, अनुत्पादक क्षेत्रमा बजेट छर्ने प्रवृत्ति, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको अस्थिरता तथा संस्थागत स्मृतिको अभावले स्थानीय शासनको प्रभावकारिता कमजोर देखिएको छ।
- यद्यपि, केही स्थानीय तहहरूले सुशासन र सेवा सुधारका क्षेत्रमा अनुकरणीय असल अभ्यासहरू स्थापित गरेका छन्। वालिङ नगरपालिकाको पूर्ण डिजिटल सेवा प्रणाली, नीलकण्ठ नगरपालिकाको एकद्वार सेवा केन्द्र, कनकाई नगरपालिकाको बैंकिङ प्रणालीमार्फत सामाजिक सुरक्षा वितरण तथा नागरिक सन्तुष्टि मापन, बारबर्दिया नगरपालिकाको Business Process Re-engineering (BPR) अभ्यास, चौरजहारी नगरपालिकाको एकल बिन्दू सेवा केन्द्र र तिलोत्तमा नगरपालिकाले ISO 9001:2015 गुणस्तर व्यवस्थापन प्रणाली अपनाई सेवा गुणस्तर सुधार गरेको अनुभव स्थानीय शासन सुधारका लागि महत्वपूर्ण प्रेरणा बनेका छन्।
- यी अनुभव र चुनौतीहरूलाई आधार मानी दस्तावेजले कानुनी सुधार, प्रशासनिक स्थिरता, सेवा प्रक्रियाको पुनःइन्जिनियरिङ, डिजिटल रूपान्तरण, वित्तीय अनुशासन तथा अन्तरसरकारी समन्वय सुदृढीकरणमार्फत स्थानीय सरकारलाई झन्झटमुक्त, प्रविधिमैत्री र नागरिकमुखी शासन प्रणालीतर्फ रूपान्तरण गर्ने सुधार मार्गचित्र प्रस्ताव

गरेको छ। यसको कार्यान्वयनवाट स्थानीय सरकारलाई नागरिकको वास्तविक "पहिलो सरकार" का रूपमा प्रभावकारी बनाउँदै पारदर्शी, उत्तरदायी र परिणाममुखी सेवा प्रवाह सुनिश्चित गर्न सकिन्छ।

योजना, वित्तीय हस्तान्तरण, बजेट, राजस्व प्रणाली र पूँजीबजार

- विगतमा गरिएका आर्थिक सुधार प्रयासहरूको समीक्षा गर्दै उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोगको प्रतिवेदन तथा राजस्व प्रशासनका डिजिटल प्रणालीहरूको अन्तरआवद्धता सम्बन्धी अध्ययनहरूले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधार, कर प्रशासनको आधुनिकीकरण तथा प्रविधिमा आधारित राजस्व व्यवस्थापनको आवश्यकता औंल्याएका थिए। यस्ता अध्ययनहरूले आर्थिक वृद्धि, राजस्व प्रशासनको दक्षता, पारदर्शिता तथा आर्थिक अवसर विस्तारका लागि संरचनात्मक सुधार आवश्यक रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन्।
- तर यस्ता सुधार योजनाहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नुका पछाडि राजनीतिक अस्थिरता, सुधारप्रति नेतृत्वको कमजोर अपनत्व, कानुनी तथा संस्थागत सुधारमा ढिलासुस्ती, दक्ष जनशक्तिको अभाव, स्रोत साधनको सीमितता तथा प्रभावकारी अनुगमन प्रणालीको अभाव जस्ता संरचनागत कारणहरू रहेको देखिन्छ। सुधारका योजनाहरू निरन्तरता नपाउने, संस्थागत स्मृति कमजोर हुने र प्रशासनिक नेतृत्व परिवर्तनसँगै प्राथमिकतामा परिवर्तन हुने प्रवृत्तिले सुधार प्रक्रियालाई स्थायित्व दिन सकेको छैन।
- यस क्षेत्रका विभिन्न निकायहरूले केही महत्वपूर्ण असल अभ्यासहरू पनि विकसित गरेका छन्। कर प्रशासन, भन्सार प्रणाली तथा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका अधिकांश प्रक्रियाहरू सूचना प्रविधिमा आधारित बनाउने प्रयास गरिएको छ। *GIOMS* प्रणालीमार्फत मन्त्रालयका कामकारबाही डिजिटल माध्यममा सञ्चालन गरिनु, करदाताले स्वचालित प्रणालीमार्फत करचुक्ता प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था लागू हुनु, Trusted Traders तथा Online Valuation Data System जस्ता भन्सार प्रणाली लागू हुनु, आयोजना बैंक प्रणाली विकास हुनु तथा गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली सुरु हुनु जस्ता पहलहरू सार्वजनिक प्रशासनलाई प्रविधिमैत्री र सेवा—उन्मुख बनाउने दिशामा सकारात्मक अभ्यासका रूपमा देखिएका छन्।
- तर अझै पनि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन र आर्थिक प्रशासनमा गम्भीर संरचनागत समस्या विद्यमान छन्। बजेट प्रणालीमा यथार्थपरक योजना र स्रोत व्यवस्थापनभन्दा वितरणमुखी कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिने प्रवृत्ति देखिन्छ। आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना र वार्षिक बजेटबीच पर्याप्त तादात्म्य कायम हुन सकेको छैन। बजेट अनुशासन कमजोर हुनु, स्रोत सुनिश्चितता बिना कार्यक्रम सुरु गर्ने प्रवृत्ति

रहनु, तथा क्षमताभन्दा बढी राजस्व अनुमान गरेर बजेट आकार बढाउने प्रवृत्तिले वित्तीय अनुशासन कमजोर भएको अवस्था देखिन्छ।

- आन्तरिक राजस्व प्रशासनतर्फ पनि कानुनी प्रक्रिया जटिल हुनु, कर अधिकृतको स्वविवेकीय अधिकारको दुरुपयोगको सम्भावना रहनु, डिजिटल प्रणाली पूर्ण रूपमा एकीकृत हुन नसक्नु तथा गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली प्रभावकारी नहुनु जस्ता समस्याहरू देखिएका छन्। जोखिम विश्लेषणमा आधारित कर परीक्षण प्रणाली पूर्ण रूपमा लागू हुन नसक्दा कर छली नियन्त्रण प्रभावकारी हुन सकेको छैन। राजस्व अनुमान तथ्यमा आधारित नभएको तथा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर रहनुले राजस्व प्रशासनमा सुधारको आवश्यकता अझ स्पष्ट बनाएको छ।
- भन्सार प्रशासनतर्फ खुला सीमाका कारण चोरी पैठारी नियन्त्रण चुनौतीपूर्ण रहनु, आधुनिक प्रविधि तथा पूर्वाधारको प्रयोग सीमित हुनु, सीमापार डाटा आदानप्रदान प्रभावकारी रूपमा लागू हुन नसक्नु तथा भन्सार प्रक्रियामा मिलेमतोको जोखिम रहनु प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिएका छन्। व्यापार सहजता सुनिश्चित गर्ने प्रणाली पर्याप्त सुदृढ हुन नसक्दा भन्सार प्रशासनलाई कतिपय अवस्थामा व्यापार लागत बढाउने कारकका रूपमा पनि लिने गरिएको छ।
- राजस्व चुहावट नियन्त्रण तथा आर्थिक अपराध अनुसन्धानमा पनि दक्ष जनशक्ति अभाव, अनुसन्धान निकायबीच समन्वयको कमी तथा सूचना प्रणालीहरूबीच अन्तरआवद्धता नहुनु जस्ता समस्याहरू रहेका छन्। ASYCUDA, ITS र VCTS जस्ता प्रणालीहरूबीच पूर्ण स्वचालित अन्तरआवद्धता कायम हुन नसक्दा सूचना विश्लेषण र निगरानी प्रणाली प्रभावकारी बन्न सकेको छैन।
- वैदेशिक सहायता परिचालनमा आयोजना तयारी कमजोर हुनु, निर्णय प्रक्रियामा ढिलासुस्ती, समन्वय अभाव तथा पूर्वतयारी बिना आयोजना कार्यान्वयन सुरु हुने प्रवृत्तिले लागत वृद्धि र समय ढिलाइको समस्या उत्पन्न गरेको छ। विकास साझेदारसँग समन्वय, सोधभर्ना व्यवस्थापन तथा ऋण दायित्व व्यवस्थापनका क्षेत्रमा पनि प्रणालीगत सुधार आवश्यक देखिन्छ।
- वित्तीय सङ्घीयता कार्यान्वयनमा तीन तहका सरकारबीच कार्यक्षेत्र स्पष्ट नहुनु, दोहोरो संरचना रहनु, हस्तान्तरण गरिएको स्रोतको प्रभावकारी उपयोग नहुनु तथा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर हुनु जस्ता समस्याहरू देखिएका छन्। हस्तान्तरण गरिएको रकम खर्च नभई निष्क्रिय रहने तर सङ्घीय सरकारले ऋण लिनुपर्ने विरोधाभासपूर्ण अवस्था पनि देखिएको छ।

- वित्तीय क्षेत्र तथा पुँजी बजारमा नियमन क्षमता कमजोर हुनु, गैर—निष्पादित कर्जा बढ्दै जानु, सीमित क्षेत्रमा कर्जा केन्द्रीकरण हुनु, ग्रामीण क्षेत्रमा वित्तीय पहुँच सीमित रहनु तथा साइबर जोखिम बढ्दै जानु जस्ता चुनौतीहरू पनि दस्तावेजले औंल्याएको छ। पुँजी बजारमा वित्तीय उपकरणको विविधता अभाव र संस्थागत लगानीकर्ताको न्यून सहभागिता पनि बजार विकासका लागि चुनौतीका रूपमा देखिएका छन्।
- यी समस्याहरूको समाधानका लागि व्यापक सुधारका अभियान सञ्चालन गर्नु जरुरी छ। बजेट प्रणालीलाई खुला, पारदर्शी र नतिजामुखी बनाउने, खुला बजेट पोर्टल सञ्चालन गरी वास्तविक समयमै बजेट खर्च सार्वजनिक गर्ने, तथा तीन तहका सरकारबीच समन्वित बजेट प्रणाली विकास गर्नु आवश्यक छ।
- कर प्रशासनलाई पूर्ण डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्दै ई—दर्ता, ई—फाइलिङ, ई—पेमेन्ट तथा ई—इनभ्वाइसिङ प्रणाली लागू गर्ने, जोखिममा आधारित कर परीक्षण तथा *F*aceless *A*udit प्रणाली लागू गर्ने तथा कर प्रशासनलाई सेवामुखी प्रणालीमा रूपान्तरण गर्नु आवश्यक छ।
- भन्सार प्रशासनलाई पूर्ण डिजिटल, कागजविहीन र मुहारविहीन प्रणालीमा रूपान्तरण गर्दै कृत्रिम बुद्धिमत्तामा आधारित जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने, Trusted Trader तथा Single Window प्रणाली विस्तार गर्ने तथा अन्तरनिकाय सूचना साझेदारी सुदृढ गर्नुपर्ने देखिएको छ।
- त्यसैगरी गैरकर राजस्व व्यवस्थापन सुधार, सार्वजनिक सम्पत्ति र प्राकृतिक स्रोतको प्रभावकारी उपयोग, सार्वजनिक संस्थानहरूको पुनर्संरचना, वैदेशिक सहायता परिचालनमा आयोजना पूर्वतयारी प्रणाली सुदृढीकरण, वित्तीय सङ्घीयता व्यवस्थापन सुधार, सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान प्रणाली सुदृढीकरण तथा वित्तीय क्षेत्र नियमन क्षमता अभिवृद्धि जस्ता बहुआयामिक सुधारका उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- समग्रमा, दस्तावेजले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन, राजस्व प्रशासन, वित्तीय नियमन र आर्थिक प्रशासनलाई पारदर्शी, डिजिटल, उत्तरदायी र परिणाममुखी प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने दीर्घकालीन दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको छ। प्रस्तावित सुधारहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भएमा आर्थिक सुशासन सुदृढ हुने, राजस्व परिचालन सुधार हुने, वित्तीय अनुशासन मजबुत बन्ने तथा समावेशी आर्थिक विकासका लागि आवश्यक संस्थागत आधार सुदृढ हुने अपेक्षा गरिएको छ।

उद्योग, वाणिज्य, आपूर्ति र लगानी

- उद्योग, वाणिज्य, आपूर्ति तथा लगानी क्षेत्र नेपालको आर्थिक रूपान्तरणका लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हो। यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न अध्ययन, सुधार प्रतिवेदन

तथा नीतिगत दस्तावेजहरूको विश्लेषणले उद्योग प्रशासन, व्यापार सहजीकरण, लगानी प्रवर्द्धन र आपूर्ति व्यवस्थापनमा संरचनागत तथा प्रणालीगत सुधार आवश्यक रहेको देखाएको छ। अध्ययन प्रतिवेदनहरूले उद्योग तथा व्यापार प्रशासनलाई नियन्त्रणमुखी संरचनाबाट सहजीकरणमुखी प्रणालीमा रूपान्तरण गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याएका छन्। तर व्यवहारमा अझै पनि उद्योग दर्ता, व्यापार अनुमति, लगानी स्वीकृति तथा परियोजना कार्यान्वयन प्रक्रियामा स्वीकृति/अनुमतिका लागि दर्जनौं कार्यालय धाउनु पर्ने, कागजी प्रक्रिया, ढिलासुस्ती र समन्वयको अभावजस्ता समस्याहरू कायम रहेका छन्। उद्योग, भन्सार, कर, भूमि, वातावरण र वित्तीय निकायबीच समन्वय कमजोर हुँदा व्यवसाय सञ्चालनमा प्रशासनिक जटिलता बढ्ने गरेको छ। साथै, नीतिगत अस्थिरता, कर तथा प्रोत्साहन नीतिमा बारम्बार परिवर्तन, करार कार्यान्वयन र विवाद समाधान प्रणाली कमजोर हुनुका कारण लगानी वातावरण अपेक्षित रूपमा विश्वासयोग्य बन्न सकेको छैन।

- औद्योगिक संरचनाका दृष्टिले नेपालमा उत्पादन आधार कमजोर रहनु, उत्पादन लागत उच्च हुनु, ऊर्जा, ढुवानी तथा लजिस्टिक पूर्वाधार पर्याप्त विकास नहुनु तथा मूल्य शृङ्खला र आपूर्ति शृङ्खला विकासमा सीमित प्रगति हुनु प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिएका छन्। साना तथा मझौला उद्योगहरूले वित्त, प्रविधि र बजार पहुँचमा कठिनाइ भोगिरहेका छन्। विशेष आर्थिक क्षेत्र तथा औद्योगिक क्षेत्रहरूको उपयोग अपेक्षित रूपमा हुन नसक्दा निर्यातमुखी औद्योगिकीकरणको लक्ष्य हासिल हुन सकेको छैन। गुणस्तर प्रमाणीकरण, प्रयोगशाला तथा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्रणाली कमजोर भएकाले नेपाली उत्पादनको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धात्मकता सीमित रहेको छ।
- व्यापार क्षेत्रका सन्दर्भमा निर्यात क्षमता कमजोर रहनु, व्यापार घाटा निरन्तर बढ्दै जानु, भूपरिवेष्ठित अवस्थाका कारण उच्च लजिस्टिक लागत हुनु, तथा व्यापार सहजीकरण प्रणाली पूर्ण रूपमा डिजिटल र एकीकृत नहुनु प्रमुख समस्या हुन्। निर्यात व्यापार सीमित वस्तु र सीमित बजारमा केन्द्रित रहनु, ब्रान्डिङ र अन्तर्राष्ट्रिय बजार प्रवर्द्धन कमजोर हुनु तथा क्षेत्रीय व्यापार सहकार्यबाट अपेक्षित लाभ प्राप्त हुन नसक्नुले व्यापार विस्तारमा अवरोध सिर्जना गरेको छ।
- आपूर्ति व्यवस्थापन र उपभोक्ता संरक्षणको क्षेत्रमा पनि बजार अनुगमन प्रणाली प्रभावकारी नहुनु, कार्टेलिङ, सिन्डिकेट, कालोबजारी तथा कृत्रिम अभावजस्ता गतिविधि देखिनु, अत्यावश्यक वस्तुको आपूर्ति व्यवस्थापन पारदर्शी नहुनु तथा उपभोक्ता अधिकार संरक्षणका संस्थागत संयन्त्र कमजोर रहनुजस्ता समस्याहरू रहेका छन्।

माग, उत्पादन, आयात र मौज्दातसम्बन्धी एकीकृत तथ्याङ्क प्रणालीको अभावले वैज्ञानिक आपूर्ति व्यवस्थापनमा कठिनाइ उत्पन्न गरेको छ।

- यी चुनौतीहरू समाधान गर्न उद्योग, व्यापार र लगानी प्रशासनलाई पूर्ण डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने, एकीकृत एकल बिन्दु सेवा प्रणाली विकास गर्ने तथा उद्योग दर्ता, अनुमति र नवीकरण प्रक्रियालाई समयबद्ध र पारदर्शी बनाउने लगायतका सुधारका उपायहरु प्रस्ताव गरिएको छ। औद्योगिक पूर्वाधार विस्तार, औद्योगिक कोरिडोर तथा विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास, भूमि बैंक स्थापना, विश्वसनीय ऊर्जा आपूर्ति र आधुनिक लजिस्टिक प्रणाली निर्माणलाई प्राथमिकता दिनु पर्दछ।
- त्यसैगरी लघु, घरेलु तथा साना—मझौला उद्योगको विकास, स्टार्टअप र नवप्रवर्तन प्रवर्द्धन, उत्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणाली, गुणस्तर प्रमाणीकरण तथा प्रयोगशाला सुदृढीकरण र बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार संरक्षणमार्फत औद्योगिक प्रतिस्पर्धात्मकता अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। व्यापार क्षेत्रमा डिजिटल भन्सार प्रणाली, राष्ट्रिय एकीकृत व्यापार प्रणाली, निर्यात प्रोत्साहन, अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्डिङ तथा आर्थिक कूटनीति सुदृढ गर्नु आवश्यक छ।
- आपूर्ति व्यवस्थापन सुधारका लागि डिजिटल मूल्य अनुगमन प्रणाली, रणनीतिक खाद्य तथा इन्धन मौज्दात, प्रविधिमैत्री बजार अनुगमन, उपभोक्ता अदालतको विस्तार तथा प्रतिस्पर्धा कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमार्फत बजार पारदर्शिता र उपभोक्ता संरक्षण सुदृढ गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- लगानी प्रवर्द्धनका सन्दर्भमा नेपालमा नीतिगत अस्थिरता, बहु—निकायीय स्वीकृति प्रक्रिया, परियोजना तयारी कमजोर हुनु, भूमि प्राप्ति तथा वातावरणीय स्वीकृतिमा ढिलाइ, करार व्यवस्थामा सुधार र विवाद समाधान प्रणाली जटिल हुनुजस्ता कारणले आन्तरिक तथा वैदेशिक लगानी अपेक्षित रूपमा आकर्षित हुन सकेको छैन। लगानीकर्ताले उद्योग दर्ता, भिसा, वर्क परमिट, भूमि, कर, वातावरणीय स्वीकृति लगायतका सेवाका लागि विभिन्न निकायमा धाउनुपर्ने अवस्था कायम रहेकाले लगानी वातावरण जटिल बनेको छ। यस अवस्थालाई सुधार गर्न लगानी प्रशासनलाई सहजीकरणमुखी बनाउँदै एकीकृत एकल बिन्दु सेवा प्रणालीलाई डिजिटल रूपमा सुदृढ गर्ने, लगानी बोर्डलाई स्वायत्त र सक्षम संस्थाका रूपमा विकास गर्ने, सार्वजनिक—निजी साझेदारी (PPP) प्रणाली सुदृढ गरी ठूला पूर्वाधार परियोजनामा निजी लगानी परिचालन गर्ने तथा स्पष्ट नीतिगत स्थायित्व र लगानी सुरक्षा सुनिश्चित गर्न आवश्यक देखिन्छ। साथै परियोजना तयारी क्षमता अभिवृद्धि, बैंकयोग्य परियोजना पाइपलाइन विकास, जोखिम बाँडफाँडको स्पष्ट ढाँचा निर्माण, आर्थिक कूटनीति सुदृढीकरण तथा

विदेशी र नेपाली डायस्पोरा लगानी आकर्षित गर्ने कार्यक्रममार्फत नेपालमा लगानीमैत्री र विश्वासयोग्य वातावरण निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। समग्रमा, उद्योग, वाणिज्य, आपूर्ति तथा लगानी प्रशासनलाई नियन्त्रणमुखी प्रणालीबाट डिजिटल, पारदर्शी र सहजीकरणमुखी प्रणालीमा रूपान्तरण गर्दै उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने दिशातिर अघि बढ्नु आवश्यक छ।

सहकारी

- नेपालको सहकारी क्षेत्रमा देखिएको गम्भीर वित्तीय संकट, बचत अपचलन तथा सुशासनको कमजोरीलाई समाधान गर्दै सदस्यहरूको विश्वास पुनःस्थापित गर्न सहकारी प्रणालीलाई सुरक्षित, पारदर्शी र उत्पादनमुखी बनाउने लक्ष्यका साथ सिफारिस गरिएका सुधारहरू विशेष गरी निक्षेप सुरक्षा, प्रभावकारी नियमन, डिजिटल सुशासन, वित्तीय अनुशासन तथा संस्थागत पुनर्संरचनामा केन्द्रित छ।
- सहकारी क्षेत्रको तत्कालीन संकट समाधानका लागि सबैभन्दा प्राथमिक सिफारिस निक्षेप सुरक्षा र बचत फिर्ता प्रणाली सुदृढ गर्नु हो। समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाहरूमा रु. ५ लाखसम्म बचत भएका साना निक्षेपकर्ताहरूलाई प्राथमिकताका आधारमा बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोषमार्फत तत्काल रकम फिर्ता गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। यसका लागि सुरक्षण कोषलाई सरकारको प्रारम्भिक योगदान तथा सहकारी संस्थाहरूबाट नियमित प्रिमियम योगदानमार्फत पूर्ण रूपमा सक्रिय बनाउनु पर्ने देखिएको छ। आवश्यक परे सरकारद्वारा "सहकारी ऋणपत्र" जारी गरी तरलता व्यवस्थापन गर्ने र सम्पत्ति जफतबाट असुली नभएको अवस्थामा सुरक्षण कोषमार्फत निक्षेप फिर्ताको ग्यारेन्टी गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। साथै दोषी सञ्चालकहरूको व्यक्तिगत सम्पत्ति जफत गरी त्यसैबाट बचतकर्ताको रकम शोधभर्ना गर्ने कडा कानूनी व्यवस्था लागू गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।
- संस्थागत सुधारतर्फ सहकारी क्षेत्रको नियमनलाई प्रभावकारी बनाउन विद्यमान सहकारी विभागलाई खारेज गरी अर्धन्यायिक तथा कार्यकारी अधिकारसहितको स्वायत्त "सहकारी नियमन प्राधिकरण" स्थापना गर्ने सिफारिस गरिएको छ। उक्त प्राधिकरणलाई दोषी सञ्चालकको राहदानी रोक्का गर्ने, बैंक खाता तथा सम्पत्ति रोक्का गर्ने, व्यक्तिगत सम्पत्ति जफत गर्ने तथा लिलाम प्रक्रिया सञ्चालन गर्ने अधिकार प्रदान गर्नुपर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। मन्त्रालयलाई केवल नीतिगत र कानूनी कार्यमा सीमित राखी कार्यान्वयन तथा नियमनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी प्राधिकरणलाई हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। साथै समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाहरूको सम्पत्ति व्यवस्थापन र दायित्व राफसाफ

गर्न "सम्पत्ति व्यवस्थापन कम्पनी" मोडलमा स्थायी संरचना स्थापना गर्नुपर्ने सुझाव पनि दिइएको छ।

- *सङ्घीय* संरचनामा सहकारी क्षेत्रको नियमन स्पष्ट बनाउन कारोबारको आकारका आधारमा तीन तहका सरकारबीच क्षेत्राधिकार पुनःवर्गीकरण गर्ने सिफारिस गरिएको छ। साना सहकारी स्थानीय तहबाट, मध्यम स्तरका सहकारी प्रदेशबाट र ठूला सहकारी *सङ्घीय* स्तरबाट नियमन हुने व्यवस्था लागू गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। साथै तीनै तहका सरकारबीच सहकारीको तथ्याङ्क, कालोसूचीमा परेका ऋणी तथा सञ्चालकहरूको विवरण आदानप्रदान गर्न एकीकृत डिजिटल सर्भर स्थापना गर्ने सुझाव दिइएको छ। *सङ्घीय निकाय*को नेतृत्वमा अन्तरसरकारी सुपरीवेक्षण संयन्त्र निर्माण गरी संयुक्त अनुगमन प्रणाली सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि देखिन्छ।
- नीतिगत तथा कानूनी सुधारका सन्दर्भमा सहकारी ऐन र नियमावलीलाई समयानुकूल संशोधन गरी सहकारी संस्था, सङ्घ तथा महासङ्घको भूमिकालाई स्पष्ट रूपमा परिभाषित गर्नुपर्ने सिफारिस गरिएको छ। "एक व्यक्ति, एक सहकारी" नीति लागू गर्ने, व्यक्तिको बचतको माथिल्लो सीमा निर्धारण गर्ने तथा सहकारी महासङ्घहरूलाई बचत तथा कर्जा कारोबारबाट अलग गरी प्रवर्द्धनात्मक भूमिकामा मात्र सीमित गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। साथै जोखिमयुक्त तथा रुग्ण सहकारी संस्थाहरूलाई सबल संस्थासँग गाभ्न बाध्यात्मक तथा प्रोत्साहनमूलक एकीकरण (Merger) नीति लागू गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।
- वित्तीय सुशासन सुधारका लागि सहकारीहरूको लगानीलाई घरजग्गा तथा शेयर बजार जस्ता जोखिमपूर्ण क्षेत्रमा केन्द्रित हुन नदिई कृषि, उत्पादन तथा प्रशोधन जस्ता उत्पादनमूलक क्षेत्रमा प्रवाह गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने सिफारिस गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय मापदण्ड (PEARLS) को पालना अनिवार्य गरी संस्थाहरूको तरलता, पूँजी पर्याप्तता तथा जोखिम व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्नुपर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। प्रत्येक सहकारी संस्थाले त्रैमासिक रूपमा यथार्थ वित्तीय श्वेतपत्र सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था लागू गर्नुपर्ने तथा लगातार लेखापरीक्षण नगर्ने वा साधारण सभा नगर्ने संस्थाहरूलाई दर्ता खारेजी प्रक्रियामा लैजाने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ।
- सूचना प्रविधिमा आधारित सुशासनलाई सहकारी सुधारको महत्वपूर्ण आधारका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। कोपोमिस (COPOMIS) प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा अनिवार्य बनाइ सहकारीहरूको वित्तीय तथा प्रशासनिक तथ्याङ्कलाई एकीकृत डिजिटल प्रणालीमा राख्ने सिफारिस गरिएको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, सहकारी र सरकारी निकायहरूबीच सूचना प्रणालीको अन्तर-आ*बद्ध*ता (Interoperability) सुनिश्चित गरी

ऋणीको बहुबैंकिङ तथा वास्तविक सम्पत्ति विवरण यकिन गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। साथै एएमएल/सीएफटी सम्बन्धी डिजिटल प्रणाली लागू गरी सहकारी क्षेत्रमार्फत हुन सक्ने सम्पत्ति शुद्धीकरणको जोखिम न्यूनीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ।

संस्कृति, पर्यटन र नागरिक उड्डयन

- नेपालको पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन क्षेत्र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको महत्वपूर्ण आधारका रूपमा स्थापित हुँदै आएको भए पनि पर्यटन प्रशासन, पूर्वाधार विकास, सेवा गुणस्तर, बजार प्रवर्द्धन तथा नागरिक उड्डयन व्यवस्थापनका क्षेत्रमा देखिएका प्रमुख चुनौतीहरूको सामाना गर्दै सुधारका आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नु जरुरी छ। पर्यटन क्षेत्रको प्रमुख समस्या नीतिगत अस्थिरता, समन्वयको कमी तथा पर्यटन प्रशासनमा बहु—निकायीय जटिलता हुनु हो। पर्यटनसँग सम्बन्धित नीति, योजना र कार्यक्रमहरू विभिन्न निकायमार्फत कार्यान्वयन हुने भए पनि ती निकायबीच प्रभावकारी समन्वय नहुँदा कार्यक्रमहरू दोहोरिने र स्रोतको प्रभावकारी उपयोग हुन नसक्ने अवस्था देखिएको छ। पर्यटन गन्तव्यहरूमा पूर्वाधार विकास अपर्याप्त रहनु, सडक, विमानस्थल, पर्यटक सुविधा केन्द्र, सूचना प्रणाली तथा गुणस्तरीय सेवा पूर्वाधार पर्याप्त विकास हुन नसक्नुले पर्यटन आगमनमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको छ। साथै, पर्यटन सेवा प्रदायकहरूको क्षमता, तालिम तथा गुणस्तर मापदण्ड प्रभावकारी रूपमा लागू हुन नसक्दा सेवाको गुणस्तरमा समेत समस्या देखिएको छ।
- पर्यटन बजार विकासका सन्दर्भमा पनि नेपालले पर्याप्त सम्भावना हुँदाहुँदै उच्च मूल्यका पर्यटक आकर्षित गर्न नसकेको देखिन्छ। पर्यटन प्रवर्द्धन प्रायः पर्यटक संख्यामा केन्द्रित रहनु, प्रति—पर्यटक खर्च, बसाइ अवधि र उच्च मूल्य पर्यटनको विकासमा अपेक्षित ध्यान नदिनु, डिजिटल मार्केटिङ र अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्डिङ कमजोर रहनु जस्ता कारणले पर्यटनबाट प्राप्त आर्थिक लाभ अपेक्षाकृत कम भएको देखिएको छ। स्थानीय उत्पादन, संस्कृति तथा सेवा क्षेत्रलाई पर्यटन मूल्य शृंखलासँग प्रभावकारी रूपमा जोड्न नसक्दा पर्यटनको प्रत्यक्ष आर्थिक लाभ स्थानीय समुदायसम्म पर्याप्त रूपमा पुग्न सकेको छैन।
- नागरिक उड्डयन क्षेत्रमा पनि संरचनागत चुनौतीहरू विद्यमान छन्। विमानस्थल पूर्वाधार विस्तार, हवाई सुरक्षा मापदण्ड, नियामक र सेवा प्रदायक संस्थाको भूमिकाबीच स्पष्ट विभाजन नहुनु, तथा उड्डयन प्रशासनमा संस्थागत क्षमता सीमित रहनु प्रमुख समस्याका रूपमा देखिएका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय उड्डयन सुरक्षा मापदण्ड पूर्ण रूपमा पालना गर्दै नागरिक उड्डयन क्षेत्रमा प्राविधिक क्षमता र पूर्वाधार सुदृढीकरण गर्न आवश्यक छ।

- यी समस्याहरू समाधान गर्न पर्यटन क्षेत्रलाई दिगो, उच्च मूल्य र गुणस्तरीय पर्यटनतर्फ रूपान्तरण गर्ने सुधार रणनीति प्रस्ताव गरिएको छ। पर्यटन पूर्वाधार विकास, पर्यटन गन्तव्यहरूको विविधीकरण, सेवा गुणस्तर मापदण्ड सुदृढीकरण, तथा स्थानीय समुदायमा आधारित पर्यटन (community-based tourism), होमस्टे, सांस्कृतिक तथा पर्यावरणीय पर्यटन एवं आरोग्य पर्यटन (wellness tourism) प्रवर्द्धनलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ। साथै डिजिटल पर्यटन प्रवर्द्धन, अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा नेपालको एकीकृत पर्यटन ब्रान्ड विकास, तथा बजार विश्लेषणमा आधारित प्रचार रणनीति विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- त्यसैगरी पर्यटन सेवालाई थप समन्वित र प्रभावकारी बनाउने, निजी क्षेत्रको सहभागिता विस्तार गर्ने, पर्यटन तथ्याङ्क तथा ज्ञान व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्ने तथा अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारी र आर्थिक कूटनीतिमार्फत पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने लगायतका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ भने नागरिक उड्डयन क्षेत्रमा नियामक संरचना सुदृढ गर्ने, विमानस्थल पूर्वाधार सुधार गर्ने, तथा अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा मापदण्ड अनुरूप उड्डयन प्रणाली विकास गर्ने दिशामा सुधार आवश्यक रहेको छ।

सार्वजनिक संस्थान

- सार्वजनिक संस्थानहरू राज्यको आर्थिक विकास, सेवा प्रवाह र रणनीतिक क्षेत्रहरूको सञ्चालनमा महत्वपूर्ण माध्यमका रूपमा स्थापित भए पनि ती संस्थानहरूको कार्यसम्पादन अपेक्षाअनुसार प्रभावकारी हुन सकेको छैन। बहुदलीय प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछि खुला बजारमुखी आर्थिक नीति अवलम्बन गर्दै सार्वजनिक संस्थान सुधारको प्रक्रिया सुरु गरिएको थियो। सार्वजनिक प्रतिष्ठान (सरकारी लगानी) व्यवस्थापन ऐन, २०५०, विभिन्न सुधार प्रतिवेदनहरू तथा हालै तर्जुमा गरिएको सार्वजनिक संस्थानको व्यवस्थापन तथा सुशासन नीति, २०८२ ले सार्वजनिक संस्थानलाई प्रतिस्पर्धी, व्यावसायिक र वित्तीय रूपमा दिगो बनाउने उद्देश्य राखेका छन्। तथापि व्यवहारमा सार्वजनिक संस्थानहरूको व्यवस्थापनमा विभिन्न संरचनात्मक समस्या देखिएका छन्। नेतृत्व नियुक्तिमा राजनीतिक हस्तक्षेप, बारम्बार नेतृत्व परिवर्तन, व्यावसायिक व्यवस्थापनको अभाव तथा स्पष्ट दीर्घकालीन रणनीतिक दिशा नहुनु प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेका छन्। धेरै संस्थानहरूमा कार्यसम्पादनमा आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली प्रभावकारी रूपमा लागू हुन नसक्नु, वित्तीय अनुशासन कमजोर रहनु, लेखापरीक्षणका सुझावहरू कार्यान्वयन नहुनु तथा पारदर्शिता र उत्तरदायित्व कमजोर हुनु जस्ता समस्या पनि देखिएका छन्। त्यसैगरी कर्मचारी संरचना असन्तुलित हुनु,

आधुनिक प्रविधि तथा सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको सीमित प्रयोग, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर हुनु तथा निरन्तर घाटामा रहेका संस्थानहरूको पुनर्संरचना वा विनिवेश सम्बन्धी निर्णय समयमै हुन नसक्नुले संस्थानहरूको समग्र कार्यसम्पादनमा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ।

- यी चुनौतीहरू समाधान गर्न सार्वजनिक संस्थान सुधारलाई व्यापक संस्थागत र व्यवस्थापकीय रूपान्तरणसँग जोडेर अघि बढाउनुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ। सुधारका उपायहरूमा पदाधिकारी नियुक्ति प्रणालीलाई योग्यता र प्रतिस्पर्धामा आधारित बनाउने, सञ्चालक समितिलाई आवश्यक स्वायत्तता प्रदान गर्ने तथा नेतृत्वसँग कार्यसम्पादन सम्झौता लागू गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। त्यसैगरी वित्तीय अनुशासन सुदृढ गर्ने, आन्तरिक नियन्त्रण तथा लेखापरीक्षण प्रणाली प्रभावकारी बनाउने, कार्यसम्पादनमा आधारित दण्ड—पुरस्कार प्रणाली लागू गर्ने तथा संस्थानहरूको नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गर्ने सुझाव दिइएको छ।
- साथै निरन्तर घाटामा रहेका संस्थानहरूको पुनर्संरचना, मर्जर वा निजीकरण गर्ने, सार्वजनिक—निजी साझेदारी प्रवर्द्धन गर्ने, अनुत्पादक सम्पत्तिको व्यवस्थापन गर्ने तथा डिजिटल प्रणाली, स्वचालन र आधुनिक व्यवस्थापन प्रविधि अपनाउने सुधार उपायहरू प्रस्ताव गरिएका छन्। कर्मचारी संरचना पुनरावलोकन, क्षमता विकास कार्यक्रम तथा सेवा सुविधा र पारिश्रमिकमा एकरूपता कायम गर्दै दक्ष र उत्तरदायी मानव संसाधन विकासमा पनि जोड दिनु आवश्यक देखिएको छ। समग्रमा, सार्वजनिक संस्थानहरूलाई राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त, व्यावसायिक रूपमा सञ्चालन हुने, पारदर्शी र प्रतिस्पर्धी संस्थाका रूपमा रूपान्तरण गर्नु आवश्यक देखिएको छ।

सार्वजनिक खरिद

- नेपालको सार्वजनिक खरिद प्रणाली विकास व्यवस्थापन र सार्वजनिक वित्तीय अनुशासनको महत्वपूर्ण आधार भए पनि यसको कार्यान्वयनमा अनेक संरचनात्मक, प्रक्रियागत र व्यवहारगत समस्याहरू देखिएका छन्। सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४ लागू भएपछि खरिद व्यवस्थापनलाई कानुनी आधार प्राप्त भएको छ र विद्युतीय खरिद प्रणाली (e-GP) सञ्चालन जस्ता केही सकारात्मक सुधारहरू पनि भएका छन्। तथापि, सार्वजनिक खरिद प्रणाली अझै पनि परिणाममुखी, पारदर्शी र प्रतिस्पर्धात्मक बन्न सकेको छैन।
- खरिद व्यवस्थापनमा नीतिगत अस्पष्टता, क्षेत्रगत फरक आवश्यकताअनुसार विधि विकास नहुनु, न्यूनतम मूल्यमा आधारित बोलपत्र छनोटमा अत्यधिक निर्भरता तथा आधुनिक खरिद अवधारणा (Value for Money, Life Cycle Costing) को सीमित

प्रयोग जस्ता नीतिगत चुनौतीहरू देखिन्छन्। आयोजना तयारी कमजोर हुनु, यथार्थपरक लागत अनुमान नहुनु, खरिद गुरुयोजना र वार्षिक खरिद योजना प्रभावकारी रूपमा लागू नहुनु तथा योजना र बजेटबीच तादात्म्य नहुनु जस्ता तयारी चरणका समस्याहरू पनि व्यापक छन्। त्यसैगरी संस्थागत क्षमता अभाव, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय र सार्वजनिक निकायहरूमा दक्ष जनशक्ति कमी, सरुवा प्रणालीका कारण निरन्तरता अभाव तथा खरिद विशेषज्ञता विकास नभएको अवस्था पनि चुनौतीका रूपमा रहेको छ।

- प्रक्रियागत रूपमा बोलपत्र प्रक्रियामा ढिलाइ, समय विस्तारको दुरुपयोग, बोलपत्र रद्द हुने अवस्था, कमजोर ठेक्का कार्यान्वयन, समय तथा लागत वृद्धि, गुणस्तरहीन निर्माण कार्य तथा पेस्की दुरुपयोग जस्ता समस्या बारम्बार देखिन्छन्। साथै मिलेमतो (Collusion), ब्रान्ड-विशिष्ट स्पेसिफिकेसन, राजनीतिक प्रभाव, भ्रष्टाचार तथा कालोसूची प्रणाली कमजोर हुनुका कारण प्रतिस्पर्धा र पारदर्शितामा पनि चुनौती देखिएको छ। डिजिटल प्रणालीको सीमित उपयोग, e-GP प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा end-to-end प्रणालीमा विस्तार गर्न नसकिएको, सूचना प्रविधिको खरिदमा समस्या देखिएको, ससाना खरदिका लागि लम्बेतान प्रकृया अपनाउनु परेको, सियोदेखि हवाइजहाज खरिद गर्नसम्म एउटै कानून रहेको तथा डेटा*मा* आधारित निगरानी प्रणालीको अभावले समस्या थप जटिल बनेको छ।
- यी चुनौतीहरू समाधान गर्न सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनमा व्यापक संरचनात्मक रूपान्तरण आवश्यक देखिन्छ। सुधारका उपायहरूमा सार्वजनिक खरिद नीति तर्जुमा, कानुनी सुधारमार्फत Value for Money र Life Cycle Cost अवधारणा लागू गर्ने, आयोजना तयारी प्रणाली सुदृढ गर्ने, संस्थागत क्षमता र खरिद विशेषज्ञता विकास गर्ने तथा e-GP प्रणालीलाई योजना, बोलपत्र, सम्झौता व्यवस्थापन र भुक्तानीसम्म विस्तार गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। साथै प्रतिस्पर्धा र पारदर्शिता सुदृढ गर्न ब्रान्ड-न्युट्रल स्पेसिफिकेसन, प्रभावकारी गुनासो व्यवस्थापन, जोखिम-आधारित निगरानी, खुला डेटा प्रणाली, e-Gov market place तथा ठेकेदार कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन लागू गर्ने उपायहरू सुझाइएको छ। समग्रमा, सार्वजनिक खरिद प्रणालीलाई नियमपालन-केन्द्रित प्रक्रियाबाट परिणाम-केन्द्रित, डिजिटल, पारदर्शी र उत्तरदायी प्रणालीमा रूपान्तरण गर्दै सार्वजनिक स्रोतको प्रभावकारी उपयोग र गुणस्तरीय विकास परिणाम सुनिश्चित गर्ने दिशामा सुधार प्रस्तुत गरिएको छ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन

- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन (Public Financial Management–PFM) प्रणालीले योजना निर्माणदेखि राजस्व परिचालन, बजेट विनियोजन, खर्च व्यवस्थापन, सार्वजनिक खरिद, लेखाङ्कन, लेखापरीक्षण तथा प्रतिवेदन प्रणालीसम्मका समग्र वित्तीय गतिविधिहरूलाई समेट्छ। विगत केही दशकमा विभिन्न नीतिगत, संस्थागत तथा प्रणालीगत सुधारहरू लागू गरिए तापनि सार्वजनिक वित्तीय स्रोतको प्रभावकारी उपयोग, वित्तीय अनुशासन, पारदर्शिता तथा नतिजामुखी खर्च सुनिश्चित गर्ने विषय अझै चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ।
- नेपालमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधारका प्रयासहरू ऐतिहासिक रूपमा योजनाबद्ध विकास प्रणालीसँगै विकसित भएका छन्। प्रारम्भिक चरणमा केन्द्रीकृत योजना प्रणालीमार्फत आधारभूत पूर्वाधार विकासमा केन्द्रित बजेट प्रणाली विकास भएको थियो। बहुदलीय शासन व्यवस्थाको पुनर्स्थापना पछि उदारीकरण, निजी क्षेत्र प्रवर्द्धन तथा गरिबी न्यूनीकरणलाई प्राथमिकता दिँदै मध्यमकालीन खर्च संरचना (MTEF), कार्यक्रम आधारित बजेट प्रणाली तथा सार्वजनिक खरिद ऐन/नियमावली जस्ता महत्वपूर्ण सुधारहरू लागू गरिएका थिए। *संवत्* २०७२ सालमा नेपालको संविधान जारी भए पछि सङ्घीय शासन प्रणाली कार्यान्वयनसँगै अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण, स्थानीय तहमा लेखा प्रणाली विस्तार तथा वित्तीय पारदर्शिता सुदृढ गर्ने प्रयासहरू भएका छन्।
- यद्यपि, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीमा अझै धेरै संरचनागत तथा कार्यान्वयनसम्बन्धी समस्याहरू विद्यमान छन्। योजना तथा बजेट प्रणालीतर्फ तथ्याङ्क र पूर्वानुमान कमजोर हुँदा यथार्थपरक योजना निर्माण हुन नसक्ने, आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना र वार्षिक बजेटबीच तालमेल कमजोर रहने तथा लोकप्रियता केन्द्रित वितरणमुखी बजेट प्रवृत्ति देखिने समस्या रहेका छन्। बजेट निर्माण प्रक्रियामा स्रोतको यथार्थ अनुमान नहुने, क्षमता भन्दा बढी राजस्व तथा ऋण अनुमान गरेर बजेट आकार बढाउने र बजेट अनुशासन कमजोर रहने प्रवृत्ति पनि देखिन्छ। साथै, आयोजना कार्यान्वयनमा ढिलाइ, लागत वृद्धि, पूँजीगत खर्चको न्यून कार्यान्वयन र आर्थिक वर्षको अन्त्यतिर खर्च केन्द्रित हुने (bunching) समस्या व्यापक रूपमा देखिएका छन्।
- राजस्व प्रशासनतर्फ कर प्रणाली जटिल हुनु, डिजिटल प्रणालीहरू पूर्ण रूपमा एकीकृत हुन नसक्नु, कर प्रशासनमा पारदर्शिता तथा उत्तरदायित्व कमजोर हुनु र करदातामैत्री सेवा प्रणाली पर्याप्त रूपमा विकास हुन नसक्नु प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिन्छन्। भन्सार प्रशासनतर्फ खुला सीमा व्यवस्थापन, चोरी निकासी—पैठारी नियन्त्रण, आधुनिक

प्रविधि प्रयोग तथा सीमापार सूचना आदानप्रदान प्रणाली कमजोर रहनुले राजस्व चुहावटको जोखिम बढाएको छ।

- सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनतर्फ मन्त्रालय तथा तहहरूबीच समन्वयको अभावले स्रोतको दोहोरो विनियोजन हुने, परियोजना छनोटमा लागत—लाभ विश्लेषण नहुने, धेरै आयोजना एकैपटक समावेश गर्दा बजेट विखण्डित हुने तथा सरकारी सम्पत्तिको अभिलेख र व्यवस्थापन कमजोर रहने समस्या देखिन्छ। यसका साथै सार्वजनिक ऋण परिचालनमा स्पष्ट नीति तथा मापदण्डको अभाव, वैदेशिक सहायता व्यवस्थापनमा समन्वयको कमी तथा गैरबजेटरी निकायमार्फत सार्वजनिक कोष परिचालनमा पारदर्शिताको कमी पनि महत्वपूर्ण चुनौतीका रूपमा रहेका छन्।
- सार्वजनिक खरिद प्रणालीतर्फ राष्ट्रिय स्तरको स्पष्ट खरिद नीति अभाव, खरिद प्रक्रियाको जटिलता, खरिद विशेषज्ञ जनशक्तिको अभाव तथा परियोजना तयारी कमजोर हुनुका कारण ठेक्का प्रक्रिया ढिलो हुने र लागत वृद्धि हुने समस्या देखिन्छ। खरिद योजना तथा खरिद गुरुयोजना पर्याप्त रूपमा कार्यान्वयन नहुनु, वातावरणीय स्वीकृति, जग्गा प्राप्ति तथा अन्य प्रक्रियागत अवरोधले आयोजना कार्यान्वयन ढिलो हुने गरेको छ।
- लेखाङ्कन, प्रतिवेदन र लेखापरीक्षण प्रणालीमा भने केही महत्वपूर्ण सुधारहरू भएका छन्। कम्प्युटराइज्ड सरकारी लेखा प्रणाली (CGAS), एकल खाता कोष प्रणाली (TSA), LMBIS, SuTRA,e-GP जस्ता डिजिटल प्रणालीहरू कार्यान्वयनमा आएपछि वित्तीय सूचना व्यवस्थापनमा पारदर्शिता र वास्तविक समय (real-time) निगरानी सम्भव भएको छ। त्यसैगरी जोखिममा आधारित लेखापरीक्षण, प्रदर्शन लेखापरीक्षण तथा डिजिटल लेखापरीक्षण प्रणालीको प्रयोगले वित्तीय अनुशासन सुदृढ गर्न सहयोग पुगेको छ।
- बेरुजु फछ्र्यौटको दर न्यून हुनु, आन्तरिक नियन्त्रण कमजोर हुनु, खरिद अनियमितता तथा वित्तीय अनुशासन उल्लङ्घन जस्ता समस्याहरू अझै कायम छन्। त्यसैले लेखापरीक्षणलाई केवल त्रुटि पहिचान गर्ने प्रक्रियामा सीमित नराखी “value for money” सुनिश्चित गर्ने व्यवस्थापकीय उपकरणका रूपमा विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ।
- सबैभन्दा पहिले योजना तथा बजेट प्रणाली सुधारलाई प्राथमिकता दिन आवश्यक छ। आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना र वार्षिक बजेटबीच स्पष्ट कार्यगत सम्बन्ध स्थापित गर्नुपर्नेछ। तथ्यमा आधारित बजेट निर्माण प्रणाली विकास गर्दै आयोजना छनोटमा लागत—लाभ विश्लेषण तथा प्राथमिकता मूल्याङ्कन अनिवार्य गर्नुपर्छ। यसका साथै परियोजना तयारी, स्रोत सुनिश्चितता र कार्यान्वयन तालिकालाई स्पष्ट

बनाउँदै पुँजीगत खर्चको गुणस्तर सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। मन्त्रालय तथा सरकारी तहहरूबीच समन्वय सुदृढ गर्दै दोहोरो बजेट विनियोजन हटाउनुपर्नेछ।

- सार्वजनिक सम्पत्तिको अभिलेख, मूल्याङ्कन र उपयोग व्यवस्थापनका लागि स्पष्ट कानूनी तथा संस्थागत व्यवस्था गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। साथै नगद व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्दै गैरबजेटरी कोषहरूको प्रभावकारी नियमन गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- राजस्व प्रशासनलाई पूर्ण डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने तथा कर प्रशासनमा पारदर्शिता र उत्तरदायित्व बढाउने सुधार आवश्यक छन्। कर प्रशासनमा डिजिटल प्रणालीको एकीकरण, करदातामैत्री सेवा प्रणाली विकास तथा तथ्यमा आधारित राजस्व अनुमान प्रणाली विकास गर्नुपर्नेछ। कर आधार विस्तार, कर छुटहरूको पुनरावलोकन तथा गैरकर राजस्व व्यवस्थापनका लागि एकीकृत नीति तर्जुमा गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि देखिएको छ। भन्सार प्रशासनलाई आधुनिक प्रविधि, डाटा विश्लेषण तथा सीमापार सूचना आदानप्रदान प्रणालीसँग जोडेर राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ।
- त्यस्तै, सार्वजनिक ऋण तथा वैदेशिक सहायता व्यवस्थापनका लागि स्पष्ट नीति तथा जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली विकास गर्ने र सरकारी वित्तीय सूचना प्रणालीहरूलाई एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्ममा रूपान्तरण गर्ने सुधारहरू महत्वपूर्ण मानिन्छन्।
- सार्वजनिक खरिद प्रणाली सुधार सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधारको महत्वपूर्ण पक्ष हो। खरिद प्रक्रियालाई पूर्ण रूपमा डिजिटल प्रणालीमा आबद्ध गर्दै पारदर्शिता र प्रतिस्पर्धा सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ। जीवनचक्र लागत (life-cycle costing) तथा मूल्यको सार्थकता (value for money) अवधारणामा आधारित खरिद प्रणाली लागू गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। विभिन्न प्रकारका खरिदहरुलाई एउटै ऐन नियमवाट प्रशासन गर्न कठिन र अव्यवहारिक भएकाले विद्यमान खरिद कानुनमा संशोधन गर्नु पर्दछ। खरिद कार्यमा संलग्न जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि, खरिद विशेषज्ञताको विकास तथा मिलेमतो र अनियमितता नियन्त्रणका लागि कडा निगरानी प्रणाली विकास गर्नुपर्ने सुझावहरू पनि उल्लेख गरिएको छ।
- लेखाङ्कन तथा वित्तीय प्रतिवेदन प्रणाली सुधारका लागि विभिन्न डिजिटल प्रणालीहरूबीच पूर्ण एकीकरण आवश्यक छ। CGAS, TSA, LMBIS, SuTRA तथा अन्य वित्तीय सूचना प्रणालीहरूबीच वास्तविक समय (real-time) डाटा आदानप्रदान सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ। वित्तीय अभिलेखको शुद्धता, बैंक मिलान प्रक्रिया तथा सम्पत्ति अभिलेख प्रणाली सुदृढ गर्दै वित्तीय प्रतिवेदनलाई तथ्यमा आधारित र विश्वसनीय बनाउनुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ।

- साथै आन्तरिक नियन्त्रण र लेखापरीक्षण प्रणालीलाई जोखिममा आधारित (risk-based) र परिणाममुखी बनाउँदै वित्तीय अनुशासन सुदृढ गर्नुपर्नेछ। बेरुजु व्यवस्थापन, अनुगमन तथा जवाफदेहिता प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउँदै सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ।
- समग्रमा, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणाली सुधारका लागि नीतिगत स्पष्टता, संस्थागत क्षमता विकास, डिजिटल प्रणालीको एकीकरण, वित्तीय अनुशासनको कडाइ तथा नतिजामुखी बजेट व्यवस्थापन प्रणालीको प्रभावकारी कार्यान्वयन अत्यावश्यक देखिन्छ। यस्ता सुधारहरूले सार्वजनिक स्रोतको दिगो र प्रभावकारी उपयोग सुनिश्चित गर्दै आर्थिक विकास, सेवा प्रवाह सुधार र सुशासन प्रवर्द्धनमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सक्छन्।

भौतिक पूर्वाधार

- नेपालको भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात क्षेत्रको विकासमा राजनीतिक तथा प्रशासनिक अस्थिरता प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिएको छ। दीर्घकालीन योजना आवश्यक पर्ने पूर्वाधार आयोजनाहरूमा सरकार तथा नेतृत्वको बारम्बार परिवर्तन, आयोजना प्रमुखहरूको असामयिक सरुवा तथा निर्णय प्रक्रियामा ढिलाइका कारण धेरै आयोजना समयमै सम्पन्न हुन सकेका छैनन्। परिणामस्वरूप परियोजनाको लागत वृद्धि, निर्माण गुणस्तरमा कमी तथा नागरिकको विश्वासमा ह्रास आउने समस्या देखा परेको छ।
- पूर्वाधार विकासमा संस्थागत समन्वयको कमजोरी अर्को महत्वपूर्ण समस्या हो। *सङ्घ*, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारहरू तथा विभिन्न मन्त्रालयहरूबीच स्पष्ट जिम्मेवारी र कार्यक्षेत्र निर्धारण नहुँदा एउटै प्रकारका आयोजना समानान्तर रूपमा सञ्चालन हुने, स्रोतको दोहोरो प्रयोग हुने तथा विकास प्राथमिकता निर्धारणमा असन्तुलन देखिने गरेको छ। यसले विकास कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनुका सट्टा संस्थागत प्रतिस्पर्धा र समन्वयहीनता बढाउने अवस्था सिर्जना गरेको छ।
- यस क्षेत्रको अर्को महत्वपूर्ण चुनौती नीतिगत अस्थिरता, दक्ष जनशक्तिको अभाव तथा प्रक्रियागत जटिलता हो। पूर्वाधार विकाससँग सम्बन्धित नीति तथा कार्यक्रमहरूमा निरन्तरता नहुनु, प्राविधिक जनशक्ति तथा परियोजना व्यवस्थापन क्षमताको कमी हुनु तथा सार्वजनिक खरिद ऐन लगायतका कानूनी व्यवस्थाहरू व्यवहारिक नहुनुका कारण आयोजना कार्यान्वयनमा ढिलाइ र जटिलता उत्पन्न हुने गरेको छ। साथै स्रोत व्यवस्थापनको कमजोरी तथा परियोजना व्यवस्थापनमा देखिएको त्रुटिका कारण धेरै आयोजनाहरू “निर्माण—उपेक्षा—पुनर्निर्माण” चक्रमा फस्ने अवस्था देखिएको छ।

- सार्वजनिक यातायात व्यवस्थापन तथा सडक सुरक्षा सम्बन्धी समस्याहरू पनि गम्भीर रूपमा देखा परेका छन्। सार्वजनिक यातायात सेवामा अत्यधिक भीडभाड, असुरक्षा, अनिश्चित सेवा, अव्यवस्थित रुट प्रणाली तथा क्षमताभन्दा बढी यात्रु ओसार्ने प्रवृत्ति कायम रहेको छ। साथै सडक सुरक्षामा कमजोर नियमन, प्रभावकारी अनुगमनको अभाव तथा यात्रुमैत्री सेवा संस्कृतिको कमीका कारण यातायात प्रणाली प्रभावकारी बन्न सकेको छैन।
- पूर्वाधार विकासलाई व्यवस्थित, योजनाबद्ध तथा दिगो बनाउन सर्वप्रथम नीतिगत तथा कानूनी सुधार आवश्यक रहेको छ। यसका लागि पूर्वाधार विकाससम्बन्धी नीतिगत निर्णय प्रक्रियामा क्षेत्रगत विशेषज्ञ, विभागीय प्रमुख तथा सरोकारवालाहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने संयन्त्र विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ। यसले नीति निर्माण प्रक्रियालाई समावेशी, व्यावहारिक तथा प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।
- पूर्वाधार विकासका लागि दीर्घकालीन योजना आवश्यक भएकाले यातायात तथा सडक पूर्वाधार क्षेत्रको समग्र गुरुयोजना तयार गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। यससँगै काठमाडौं उपत्यकाको सार्वजनिक यातायात प्रणाली पुनर्संरचना गर्न छुट्टै गुरुयोजना तयार गरी सार्वजनिक यातायातलाई व्यवस्थित, आधुनिक तथा नागरिकमैत्री बनाउनुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ। यस्तो योजनाले यातायात व्यवस्थापनलाई दीर्घकालीन रूपमा सुधार गर्न सहयोग गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।
- कानूनी तथा संस्थागत ढाँचामा सुधार ल्याउन सार्वजनिक खरिद ऐन, सार्वजनिक यातायात प्राधिकरण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था, जल यातायात तथा रेल यातायातसम्बन्धी कानूनी आधारहरूलाई समयानुकूल परिमार्जन गर्नुपर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। यसले पूर्वाधार विकास प्रक्रियालाई सरल, पारदर्शी तथा परिणाममुखी बनाउन मद्दत पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।
- पूर्वाधार आयोजना व्यवस्थापन सुधारका लागि योजना, बजेट तथा कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय विकास योजनासँग तादात्म्य हुने गरी तयार गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ। रणनीतिक सडक, पुल, रेलमार्ग तथा अन्य महत्वपूर्ण पूर्वाधार आयोजनाहरूको निर्माण, स्तरोन्नति तथा मर्मतका लागि स्पष्ट वार्षिक कार्यतालिका तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने प्रस्ताव गरिएको छ।
- तथ्यमा आधारित योजना निर्माण प्रणाली लागू गर्न राष्ट्रिय सडक तथा पूर्वाधार तथ्याङ्क बैंक स्थापना गर्ने र त्यसको आधारमा आयोजना छनोट गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। यसका साथै स्रोत सुनिश्चित भएका तथा कार्यान्वयनयोग्य परियोजनाहरू मात्र

छनोट गरी आयोजना बैंकमा समावेश गर्ने व्यवस्था लागू गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ, जसले परियोजना व्यवस्थापनलाई पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुऱ्याउँछ।

- संस्थागत सुधारका लागि मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूको संरचना र दरबन्दी पुनरावलोकन गरी संस्थागत क्षमता सुदृढ गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। साथै *सङ्घ*, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारबीच अधिकार क्षेत्र स्पष्ट गरी दोहोरोपन, हस्तक्षेप तथा जिम्मेवारीबाट पन्छिने प्रवृत्ति अन्त्य गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि औंल्याइएको छ।
- आयोजना खरिद तथा ठेक्का व्यवस्थापन प्रणाली सुधार गर्न बहुआयामिक परियोजना मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्ने, डिजिटल आयोजना बैंक स्थापना गर्ने तथा पारदर्शी एकल बिन्दु खरिद प्रणाली विकास गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। यसका साथै परियोजना सम्झौता व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित बनाउँदै गुणस्तर परीक्षणका लागि स्वतन्त्र तेस्रो पक्षको व्यवस्था गर्ने आवश्यकता देखिएको छ।
- पूर्वाधार विकासमा डिजिटल प्रविधिको प्रयोग बढाउन ई—गभर्नेन्स प्रणाली लागू गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। यस अन्तर्गत कागजरहित फाइल प्रणाली, डिजिटल निर्माण व्यवसायी दर्ता प्रणाली, डिजिटल परियोजना अनुगमन प्रणाली तथा राजमार्ग व्यवस्थापन सूचना प्रणाली जस्ता प्रविधिमैत्री प्रणालीहरू लागू गरी पारदर्शिता र दक्षता अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य राखु पर्दछ।
- सार्वजनिक यातायात सुधारका लागि रुट व्यवस्थापन सुधार, नगदविहीन भाडा प्रणाली, डिजिटल चालक अनुमतिपत्र प्रणाली तथा मल्टिमोडल यातायात प्रणाली लागू गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। साथै सडक सुरक्षा योजना पुनरावलोकन, यातायात सेवा अनलाइन प्रणालीमार्फत सञ्चालन तथा यात्रुमैत्री र सुरक्षित यातायात प्रणाली विकास गरी सार्वजनिक यातायात सेवाको गुणस्तर सुधार गर्ने लक्ष्य हुनु पर्दछ।

शहरी पूर्वाधार

- नेपालमा तीव्र गतिमा बढ्दो शहरीकरणसँगै शहरी पूर्वाधार व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित, दिगो र उत्थानशील बनाउन व्यापक नीतिगत तथा संस्थागत सुधारको आवश्यकता देखिएको छ। प्रस्तुत दस्तावेजले नेपालको शहरी पूर्वाधार क्षेत्रको विद्यमान अवस्था, मुख्य समस्याहरू तथा सुधारका उपायहरूको विश्लेषण गर्दै आगामी सुधारका लागि स्पष्ट मार्गचित्र प्रस्तुत गरेको छ। शहरीकरणको विस्तारसँगै सडक, ढल, खानेपानी, आवास, खुला क्षेत्र, फोहोरमैला व्यवस्थापन तथा शहरी यातायात जस्ता आधारभूत सेवाहरूको माग तीव्र रूपमा बढ्दै गएको छ। यद्यपि योजना तर्जुमा, आयोजना छनोट,

बजेट विनियोजन तथा कार्यान्वयन प्रक्रियामा रहेका कमजोरीका कारण शहरी पूर्वाधार विकास अपेक्षित रूपमा प्रभावकारी हुन सकेको छैन।

- शहरी पूर्वाधार विकासमा योजना व्यवस्थापन र आयोजना छनोट प्रक्रियामा रहेका कमजोरीलाई प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिएको छ। मन्त्रालय तथा मातहत निकायहरूले सञ्चालन गर्ने कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको पहिचान, वर्गीकरण, प्राथमिकीकरण र छनोटका लागि स्पष्ट तथा वस्तुगत कार्यविधि अभाव हुँदा धेरै आयोजनाहरू दीर्घकालीन योजना र नीतिसँग तादात्म्य राख्न सकेका छैनन्। परिणामस्वरूप बजेटको महत्वपूर्ण हिस्सा साना तथा छरिएका आयोजनाहरूमा खर्च हुने गरेको छ, जसले पूर्वाधार विकासको दीर्घकालीन प्रभावलाई कमजोर बनाएको छ। आयोजना छनोट प्रक्रियामा सरोकारवाला निकाय, स्थानीय तह, जनप्रतिनिधि तथा विज्ञहरूको संस्थागत सहभागिता सुनिश्चित गर्ने प्रणाली नहुँदा योजना निर्माण प्रक्रियामा पारदर्शिता र प्रभावकारिता कम देखिएको छ।
- कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली पनि अपेक्षित रूपमा नतिजामुखी बन्न सकेको छैन। कतिपय आयोजना लामो समयसम्म अधुरो वा रुग्ण अवस्थामा रहनु, लागत वृद्धि हुनु तथा अपेक्षित परिणाम नदिनु जस्ता समस्याहरू देखिएका छन्। त्यसैगरी निर्माण सम्पन्न भइसकेका सभाहल, प्रदर्शनी केन्द्र तथा बहुउद्देश्यीय भवनहरूको प्रभावकारी उपयोग, सञ्चालन वा हस्तान्तरण व्यवस्थित नहुँदा सार्वजनिक सम्पत्तिको उपयोगिता घटेको छ। नीति, कानून, मापदण्ड तथा प्राविधिक दस्तावेजहरू समयानुकूल अद्यावधिक नहुनु र अभिलेख व्यवस्थापन प्रणाली कमजोर हुनु पनि शहरी विकास व्यवस्थापनमा देखिएका महत्वपूर्ण चुनौतीहरू हुन्।
- गुठी तथा सार्वजनिक जग्गाको उपयोगसँग सम्बन्धित कानूनी जटिलता र बजेट अभावका कारण जग्गा एकीकरण (Land Pooling) लगायतका शहरी विकास आयोजनाहरू अपेक्षित रूपमा अघि बढ्न सकेका छैनन्। फोहोरमैला व्यवस्थापन तथा ढल प्रणालीको विकासमा समेत विभिन्न निकायबीच पर्याप्त समन्वयको अभाव देखिएको छ। मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली (Internal Control System) तथा कार्यसञ्चालन कार्यविधि (Standard Operating Procedure) स्पष्ट रूपमा विकसित नभएकोले कार्यसम्पादनमा एकरूपता र उत्तरदायित्व सुनिश्चित हुन सकेको छैन। त्यस्तै ठेक्का व्यवस्थापन, अनुगमन तथा सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणालीहरू पूर्ण रूपमा डिजिटल नभएकोले प्रशासनिक प्रक्रियाहरू अझै पनि परम्परागत र ढिलो देखिन्छन्।

- यी समस्याहरू समाधान गर्न योजना तर्जुमा तथा आयोजना व्यवस्थापन प्रणालीमा व्यापक सुधारको आवश्यकता छ। यसका लागि शहरी पूर्वाधार तथ्याङ्क बैंक स्थापना गरी तथ्यमा आधारित योजना निर्माण (Evidence-based Planning) प्रणाली लागू गर्नुपर्ने देखिन्छ। आयोजना छनोट गर्दा स्रोत सुनिश्चित गर्न सकिने बैंकयोग्य (Bankable) आयोजनाहरूलाई प्राथमिकता दिई आयोजना बैंकमा प्रविष्टि गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ। यसले दीर्घकालीन विकास लक्ष्यसँग मेल खाने परियोजनाहरूको छनोट सुनिश्चित गर्न सहयोग गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच योजना निर्माण र कार्यान्वयनमा दोहोरोपन हटाउन एकीकृत शहरी योजना (Integrated Urban Planning) प्रणाली लागू गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि दस्तावेजले औंल्याएको छ। सडक, खानेपानी, विद्युत् तथा अन्य पूर्वाधार सेवाहरू सञ्चालन गर्ने निकायहरूबीच समन्वयलाई कानूनी रूपमा अनिवार्य बनाउनुपर्ने देखिन्छ। यसबाट पूर्वाधार निर्माणमा दोहोरो लगानी घट्ने, सेवा वितरण प्रभावकारी हुने र शहरी विकास योजनाहरू समन्वित रूपमा कार्यान्वयन हुने अपेक्षा गरिएको छ।
- शहरी विकास क्षेत्रसँग सम्बन्धित नीतिगत तथा कानूनी सुधारलाई पनि विशेष प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ। शहरी विकाससँग सम्बन्धित विभिन्न ऐन, नीति र कार्यविधिहरू छरिएर रहेका कारण तिनीहरूलाई एकीकृत गरी सङ्घीय संरचना अनुकूल नयाँ शहरी विकास ऐन तर्जुमा गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। साथै भवन निर्माण, आवास व्यवस्थापन, ग्रामीण तथा शहरी पूर्वाधार निर्माणका लागि स्पष्ट नर्म्स र मापदण्ड तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ। सबै निकायहरूले आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, कार्यसञ्चालन कार्यविधि र व्यवसायिक योजना तयार गरी संस्थागत क्षमता सुदृढ गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।
- संस्थागत र प्रक्रियागत सुधारका सन्दर्भमा प्राविधिक दस्तावेज, कोड, मापदण्ड तथा निर्देशिकाहरू समयानुकूल अद्यावधिक गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ। बजेट, खर्च, प्रगति विवरण तथा अनुगमन प्रतिवेदनहरू नियमित रूपमा सार्वजनिक गर्ने प्रणाली विकास गरी पारदर्शिता र उत्तरदायित्व बढाउनुपर्ने उल्लेख गरिएको छ। सार्वजनिक सम्पत्ति व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित बनाउन मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूको सम्पत्ति, सवारी साधन तथा अन्य पूर्वाधारहरूको डिजिटल अभिलेख प्रणाली स्थापना गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- मानव संसाधन व्यवस्थापनलाई सुदृढ बनाउन प्राविधिक जनशक्तिको क्षमता विकास, उत्प्रेरणा वृद्धि तथा वृत्ति विकासका अवसर विस्तार गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। योजना तथा कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक

(Key Performance Indicator – KPI) प्रणाली लागू गरी अनुगमन र मूल्याङ्कनलाई परिणाममुखी बनाउनुपर्ने आवश्यकता छ। संस्थागत संस्मरण (Institutional Memory) सुदृढ बनाउन कर्मचारी सरुवा वा काजमा जाँदा ह्याण्डओभर नोट अनिवार्य गर्ने व्यवस्था लागू गर्नुपर्ने देखिन्छ।

- शहरी पूर्वाधार विकास तथा व्यवस्थापन सुधारका लागि जग्गा एकीकरण (Land Pooling) तथा Guided Land Development जस्ता मोडेलमार्फत व्यवस्थित शहरहरु विकास र विस्तार गर्नुपर्ने सुझाव दिइएको छ। फोहोरमैला तथा ढल व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन स्थानीय तहसँगको समन्वय मजबुत बनाउने, ठूला शहरी पूर्वाधार आयोजनाहरूमा सार्वजनिक-निजी साझेदारी मोडेलमार्फत लगानी आकर्षित गर्ने तथा पूर्वाधार मर्मतका लागि छुट्टै मर्मत कोष स्थापना गर्ने आवश्यकता छ।
- सूचना प्रविधिमा आधारित सेवा प्रवाह विस्तारलाई शहरी सुशासन सुधारको महत्वपूर्ण आधारका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूमा कागजरहित डिजिटल सेवा प्रणाली लागू गर्ने, भवन निर्माण अनुमति तथा नक्सापास प्रक्रियालाई पूर्ण रूपमा अनलाइन प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने, सार्वजनिक सम्पत्ति तथा पूर्वाधारहरूको डिजिटल अभिलेख राख्ने तथा अनुगमन र प्रतिवेदन प्रणालीलाई सूचना प्रविधिमा आधारित बनाउने सुझाव दिइएको छ। RuTIMS जस्ता प्रणालीहरूलाई अद्यावधिक गरी सडक सम्पत्ति व्यवस्थापन तथा आयोजना अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउने आवश्यकता छ।
- समग्रमा, नेपालको शहरी पूर्वाधार विकासलाई योजनाबद्ध, दिगो, समावेशी र प्रविधिमैत्री बनाउने लक्ष्य राखेको छ। नीतिगत सुधार, संस्थागत क्षमता सुदृढीकरण, डिजिटल सुशासन, समन्वित योजना प्रणाली तथा वैकल्पिक वित्तीय स्रोतहरूको उपयोगमार्फत शहरी पूर्वाधार विकासलाई प्रभावकारी बनाउने आवश्यकता देखिन्छ। यस प्रकारका सुधारहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकेमा नेपालको शहरीकरण प्रक्रियालाई व्यवस्थित, सुरक्षित र दिगो रुपमना अघि बढाउन महत्वपूर्ण योगदान पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

खानेपानी तथा सरसफाई

- नेपालको खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्र नागरिकको स्वास्थ्य, सामाजिक विकास र आर्थिक उत्पादकत्वसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित आधारभूत सार्वजनिक सेवा क्षेत्र हो। नेपालको संविधानले स्वच्छ खानेपानी र सरसफाइलाई मौलिक हकका रूपमा सुनिश्चित गरेको छ, जसले राज्यलाई सबै नागरिकलाई सुरक्षित र सर्वसुलभ खानेपानी उपलब्ध गराउने दायित्व दिएको छ। यस संवैधानिक व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न

खानेपानी तथा सरसफाइ ऐन, २०७९, राष्ट्रिय खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता नीति, २०८० तथा Water Supply, Sanitation and Hygiene Sector Development Plan (2016–2030) जस्ता नीति तथा योजनाहरू लागू गरिएका छन्। सङ्घीय संरचनामा खानेपानी सेवा व्यवस्थापनको मुख्य जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई दिइएको छ भने सङ्घ र प्रदेश सरकारले नीति निर्माण, मापदण्ड निर्धारण, समन्वय, नियमन र प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने भूमिका निर्वाह गर्छन्।

- सङ्घीय संरचनामा खानेपानी सेवा व्यवस्थापनलाई स्थानीय तहको नजिक पुऱ्याउने उद्देश्य भए पनि व्यवहारमा संस्थागत समन्वय, वित्तीय स्रोत, प्राविधिक क्षमता तथा सेवा व्यवस्थापनमा विभिन्न चुनौतीहरू देखिएका छन्। धेरै खानेपानी आयोजनाहरू प्रदेश र स्थानीय तहमा हस्तान्तरण भए पनि पर्याप्त वित्तीय स्रोत तथा प्राविधिक क्षमता अभावका कारण कतिपय आयोजना अधुरा रहनु वा समयमै सम्पन्न हुन नसक्नु जस्ता समस्या देखिएका छन्। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच अधिकार र जिम्मेवारीको स्पष्ट कार्यविभाजन व्यवहारमा प्रभावकारी रूपमा लागू नहुँदा आयोजना निर्माण, सञ्चालन तथा मर्मत व्यवस्थापनमा दोहोरोपन र संस्थागत अस्पष्टता पनि देखिएको छ। यसले सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउनुका सट्टा प्रशासनिक जटिलता र कार्यान्वयन ढिलाइ बढाउने अवस्था सिर्जना गरेको छ।
- खानेपानी सेवा सञ्चालनमा वित्तीय दिगोपन पनि एउटा महत्वपूर्ण चुनौतीका रूपमा देखिएको छ। धेरै स्थानमा खानेपानी सेवाको महसुल वैज्ञानिक तथा लागतमा आधारित नभएकाले सेवा सञ्चालन, मर्मत तथा पूर्वाधार विस्तारका लागि आवश्यक वित्तीय स्रोत सुनिश्चित हुन सकेको छैन। वितरण प्रणालीमा चुहावट, अवैध जडान, मिटरको अभाव तथा कमजोर बिलिङ प्रणालीका कारण गैर—राजस्व पानी (Non-Revenue Water) को मात्रा उच्च रहनु पनि सेवा प्रदायक संस्थाहरूको वित्तीय अवस्थालाई कमजोर बनाउने कारक बनेको छ। साथै खानेपानी सेवा सञ्चालन गर्ने उपभोक्ता समितिहरूको प्रशासनिक, प्राविधिक र वित्तीय व्यवस्थापन क्षमता कमजोर हुँदा सेवामा गुणस्तरीयता, पारदर्शिता र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न कठिनाइ देखिएको छ।
- यस क्षेत्रको अर्को महत्वपूर्ण समस्या सुरक्षित खानेपानीको गुणस्तर सुनिश्चित गर्न आवश्यक संरचना तथा प्रणालीको अभाव हो। धेरै स्थानमा राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पानी प्रशोधन प्रणाली, नियमित परीक्षण तथा अनुगमन प्रणाली पर्याप्त रूपमा प्रभावकारी हुन सकेको छैन। खानेपानी संरचनाहरूको एकीकृत अभिलेख, भू—सूचना प्रणालीमा आधारित नक्साङ्कन तथा डिजिटल सूचना व्यवस्थापन प्रणाली विकसित नभएकाले योजना निर्माण, पूर्वाधार संरक्षण तथा

समन्वयमा कठिनाइ देखिएको छ। त्यसैगरी जलवायु परिवर्तनका कारण पानीका स्रोत सुक्ने, प्रदूषण बढ्ने तथा विपद जोखिम बढ्ने जस्ता समस्याहरूले खानेपानी सेवाको दीर्घकालीन दिगोपनमा थप चुनौती सिर्जना गरेका छन्।

- यी चुनौतीहरू समाधान गर्न दस्तावेजले संस्थागत, वित्तीय, प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय सुधारलाई प्राथमिकता दिएको छ। अधुरा रहेका खानेपानी आयोजनाहरूलाई शीघ्र सम्पन्न गर्न सशर्त वित्तीय हस्तान्तरणमार्फत प्रदेश र स्थानीय तहलाई आवश्यक स्रोत उपलब्ध गराउने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। यसका साथै राष्ट्रिय र प्रदेशस्तरीय रणनीतिक आयोजना बाहेकका अधिकांश खानेपानी आयोजना स्थानीय तहबाटै निर्माण, सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ। यसले सेवा प्रवाहलाई स्थानीय स्तरमा थप जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउन सहयोग गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।
- संरचनागत सुधारका सन्दर्भमा सङ्घीय क्षेत्राधिकारमा नपर्ने आयोजनाहरूलाई सङ्घीय संरचनाबाट हटाई संस्थागत पुनर्संरचना गर्ने तथा प्रदेशस्तरमा परियोजना आधारित कार्यालय प्रणाली लागू गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। परियोजना सम्पन्न भएपछि ती कार्यालयहरू स्वतः खारेज हुने व्यवस्था लागू गरी प्रशासनिक संरचना चुस्त, लचिलो र परिणाममुखी बनाउनुपर्ने सुझाव दिइएको छ। यसले प्रशासनिक दोहोरोपन घटाउने तथा आयोजना व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउने अपेक्षा गरिएको छ।
- खानेपानी सेवा सञ्चालनलाई वित्तीय रूपमा दिगो बनाउन वैज्ञानिक र समयसापेक्ष महसुल प्रणाली लागू गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि दस्तावेजले औंल्याएको छ। खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा महसुल निर्धारण आयोगमार्फत लागतमा आधारित तथा न्यायसंगत महसुल निर्धारण गरी सेवा सञ्चालन, मर्मत तथा पूर्वाधार विस्तारका लागि आवश्यक स्रोत सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ। साथै गैर-राजस्व पानीको मात्रा घटाउन वितरण प्रणालीको स्तरोन्नति, मिटर जडान अनिवार्य गर्ने, चुहावट नियन्त्रण गर्ने तथा बिलिङ प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा विद्युतीय माध्यममा रूपान्तरण गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ।
- प्राविधिक तथा संस्थागत क्षमता सुदृढ गर्न उपभोक्ता समितिका पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरूको क्षमता विकासमा विशेष जोड दिइएको छ। राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ अनुसन्धान, नवप्रवर्तन तथा क्षमता अभिवृद्धि केन्द्रमार्फत तालिम, अभिमुखीकरण तथा प्राविधिक सहयोग प्रदान गरी उपभोक्ता समितिहरूलाई पारदर्शी, उत्तरदायी र व्यावसायिक बनाउनुपर्ने सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ। साथै ठूला तथा जटिल प्रकृतिका खानेपानी तथा ढल व्यवस्थापन आयोजनाहरू सञ्चालन र

मर्मतसम्भारका लागि सङ्घीय स्तरबाट प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ।

- खानेपानी सेवाको योजना निर्माण, अनुगमन तथा व्यवस्थापन सुधार गर्न सूचना प्रविधिमा आधारित प्रणाली विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि उल्लेख गरिएको छ। भू—सूचना प्रणाली (GIS) मा आधारित डिजिटल नक्साङ्कनमार्फत खानेपानी संरचनाहरूको अभिलेख राख्ने, वितरण प्रणालीको निगरानी गर्ने तथा पूर्वाधार व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउने प्रस्ताव गरिएको छ। यस्तो प्रणालीले योजना निर्माणलाई तथ्यमा आधारित बनाउने, सेवा व्यवस्थापनलाई पारदर्शी बनाउने तथा विभिन्न निकायबीच समन्वय सुधार गर्न सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।
- सुरक्षित खानेपानी सुनिश्चित गर्न राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्डअनुसार पानी प्रशोधन प्रणाली स्थापना गर्ने, नियमित रूपमा गुणस्तर परीक्षण गर्ने तथा परीक्षणको नतिजा सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था लागू गर्नुपर्ने सुझाव दिइएको छ। खानेपानी सुरक्षा योजना (Water Safety Plan) लागू गरी स्रोतदेखि वितरणसम्मको सम्पूर्ण प्रणालीको निगरानी गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि औंल्याइएको छ। यसले पानीजन्य रोग नियन्त्रण, जनस्वास्थ्य संरक्षण तथा सेवा गुणस्तर सुधारमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।
- खानेपानी स्रोतहरूको दीर्घकालीन संरक्षणका लागि जलस्रोत व्यवस्थापन तथा जलवायु अनुकूलन कार्यक्रमहरू लागू गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि दस्तावेजले उल्लेख गरेको छ। भूमिगत पानी पुनर्भरण, वर्षा पानी संकलन, स्रोत संरक्षण, जलवायु अनुकूलन तथा विपद जोखिम न्यूनिकरण कार्यक्रममार्फत खानेपानी स्रोतहरूको दिगोपन सुनिश्चित गर्नुपर्ने सुझाव दिइएको छ। यसका साथै अति विपन्न तथा सिमान्तीकृत समुदायहरूलाई खानेपानी सेवामा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्न महसुलमा सहुलियत तथा लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ।
- सेवाग्राही सन्तुष्टि तथा उत्तरदायित्व सुधारका लागि प्रभावकारी गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि उल्लेख गरिएको छ। डिजिटल माध्यमबाट गुनासो दर्ता गर्ने, समयसीमा भित्र समाधान गर्ने तथा सेवा प्रदायक संस्थाहरूलाई जवाफदेही बनाउने व्यवस्था लागू गर्नुपर्ने सुझाव दिइएको छ। यसले सेवाग्राहीको विश्वास बढाउने, सेवा गुणस्तर सुधार गर्ने तथा सार्वजनिक संस्थाहरूको उत्तरदायित्व सुदृढ बनाउने अपेक्षा गरिएको छ।
- समग्र रूपमा प्रस्तुत सुधार प्रस्तावहरूले नेपालको खानेपानी क्षेत्रलाई सुरक्षित, दिगो, समावेशी र प्रविधिमैत्री सेवा प्रणालीतर्फ रूपान्तरण गर्ने लक्ष्य राखेका छन्। संस्थागत स्पष्टता, वित्तीय दिगोपन, प्राविधिक क्षमता विकास, डिजिटल सूचना प्रणाली, जलस्रोत

संरक्षण तथा समन्वित शासन प्रणालीमार्फत खानेपानी सेवा व्यवस्थापनलाई सुदृढ गर्दै "सुनिश्चित, सुरक्षित र सर्वसुलभ खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा" उपलब्ध गराउने दूरदृष्टि हासिल गर्न सकिने अपेक्षा गरिएको छ।

ऊर्जा, सिँचाइ तथा जलविद्युत

- ऊर्जा, जलस्रोत, सिँचाइ तथा मौसम विज्ञान क्षेत्र राष्ट्रिय आर्थिक विकास, कृषि उत्पादन वृद्धि र विपद् जोखिम व्यवस्थापनका दृष्टिले अत्यन्त महत्वपूर्ण भए पनि यी क्षेत्रमा विभिन्न संरचनागत, नीतिगत तथा प्रशासनिक समस्याहरू विद्यमान छन्। प्रमुख रूपमा जलस्रोत, विद्युत तथा नवीकरणीय ऊर्जा सम्बन्धी कानुनी संरचनाहरू समयानुकूल अद्यावधिक हुन नसक्नु, अनुमतिपत्र तथा वातावरणीय अध्ययन (EIA/IEE) प्रक्रियामा ढिलाइ हुनु, आयोजना कार्यान्वयनमा अन्तर—निकाय समन्वय कमजोर हुनु तथा तीन तहका सरकारबीच स्पष्ट कार्यविभाजन नहुनु जस्ता समस्या देखिएका छन्। त्यसैगरी दक्ष प्राविधिक जनशक्ति अभाव, एकीकृत डिजिटल सूचना प्रणालीको कमी, परियोजना व्यवस्थापन क्षमता कमजोर हुनु, प्रसारण तथा वितरण पूर्वाधार पर्याप्त रूपमा विकास नहुनु तथा जलवायु परिवर्तनका कारण जलचक्रमा आएको अनिश्चितताले पनि यस क्षेत्रको प्रभावकारी व्यवस्थापनमा चुनौती सिर्जना गरेको छ।
- यी समस्याहरू समाधान गर्न सर्वप्रथम नीतिगत तथा कानुनी सुधारलाई प्राथमिकता दिनु आवश्यक देखिन्छ। जलस्रोत ऐन, विद्युत ऐन तथा सम्बन्धित नियमावलीहरूलाई समसामयिक संशोधन वा प्रतिस्थापन गरी आधुनिक कानुनी ढाँचा निर्माण गर्नुपर्छ। त्यसैगरी सिँचाइ ऐन, नदी तथा जल उत्पन्न विपद् व्यवस्थापन ऐन, जल तथा मौसम विज्ञान ऐन तथा नवीकरणीय ऊर्जा र ऊर्जा दक्षता सम्बन्धी कानुनहरू तर्जुमा गरी ऊर्जा, जलस्रोत र सिँचाइ क्षेत्रको दीर्घकालीन व्यवस्थापनका लागि स्पष्ट नीतिगत आधार तयार गर्नु आवश्यक छ। साथै जलविद्युत विकास गुरुयोजना, सिँचाइ गुरुयोजना तथा नदी बेसिन गुरुयोजनालाई अद्यावधिक गरी एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापन (IWRM) को अवधारणालाई कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।
- दोस्रो, संस्थागत संरचना र प्रशासनिक प्रणालीलाई सुदृढ बनाउँदै सेवा प्रवाहलाई सरल, पारदर्शी र परिणाममुखी बनाउनु आवश्यक छ। मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गरी संस्थागत पुनर्संरचना गर्नुपर्छ। नेपाल विद्युत प्राधिकरणलाई उत्पादन, प्रसारण र वितरण कम्पनीहरूमा पुनर्संरचना गर्दै संस्थागत दक्षता बढाउनुपर्ने आवश्यकता छ। त्यस्तै जल तथा ऊर्जा आयोगलाई अनुसन्धान, नीति विश्लेषण र रणनीतिक योजना निर्माण गर्ने राष्ट्रिय स्तरको *'Centre of Excellence'*का रूपमा विकास गर्नुपर्छ। प्रदेश तथा स्थानीय तहमा ऊर्जा र जलस्रोत

व्यवस्थापनका लागि आवश्यक प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धि गरी बहुस्तरीय समन्वयलाई सुदृढ बनाउनु पनि आवश्यक देखिन्छ।

- तेस्रो, प्रशासनिक प्रक्रियालाई आधुनिकीकरण गर्दै सेवा प्रवाहलाई डिजिटल प्रणालीमार्फत व्यवस्थित गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। ऊर्जा तथा जलस्रोत आयोजनासम्बन्धी अनुमतिपत्र र लाइसेन्स प्रक्रियालाई समयबद्ध र पारदर्शी बनाउन "एकल *विन्दू* सेवा प्रणाली" (Single *Stop* System) लागू गर्नुपर्छ। अनलाइन आवेदन, ट्र्याकिङ तथा गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली सञ्चालन गर्दै सेवाग्राहीलाई डिजिटल माध्यमबाट सेवा प्राप्त हुने व्यवस्था गर्नुपर्छ। यसका साथै Water Resources Information System, GIS आधारित लाइसेन्स व्यवस्थापन प्रणाली तथा एकीकृत ऊर्जा तथा जलस्रोत तथ्याङ्क प्लेटफर्म विकास गरी निर्णय प्रक्रियालाई तथ्याङ्कमा आधारित बनाउनु आवश्यक देखिन्छ।
- चौथो, ऊर्जा उत्पादन, सिँचाइ सेवा तथा मौसम पूर्वानुमान प्रणालीलाई प्रविधिमैत्री र दिगो बनाउँदै हरित ऊर्जा तथा नवप्रवर्तनलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्छ। ऊर्जा विकास मार्गचित्रअनुसार आगामी दशकभित्र ठूलो परिमाणमा जलविद्युत उत्पादन विस्तार गर्नुका साथै सौर्य, वायु लगायत नवीकरणीय ऊर्जाको मिश्रण (Energy Mix) बढाउन आवश्यक छ। स्मार्ट सिँचाइ प्रविधि विस्तार, नदी बेसिन व्यवस्थापन, प्रभावमा आधारित पूर्वसूचना प्रणाली तथा रियल—टाइम नदी बहाव सूचना प्रणाली विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। साथै कृत्रिम बुद्धिमत्ता, बिग डाटा, स्याटेलाइट डाटा तथा डिजिटल प्रविधिको प्रयोगमार्फत विपद् पूर्वानुमान र ऊर्जा व्यवस्थापनलाई थप प्रभावकारी बनाउँदै दिगो ऊर्जा विकास र जलस्रोत व्यवस्थापनलाई राष्ट्रिय समृद्धिसँग जोड्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ।

सूचना तथा सञ्चार प्रविधि

- नेपालमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि क्षेत्रलाई डिजिटल शासनको मेरुदण्डका रूपमा विकास गर्ने नीतिगत प्रयास भए तापनि यसको कार्यान्वयनमा विभिन्न संरचनागत तथा नीतिगत चुनौतीहरू विद्यमान रहेका छन्। तीव्र प्रविधिगत परिवर्तनसँग मेल खाने कानुनी संरचना अद्यावधिक हुन नसक्दा हुलाक सेवा ऐन, २०१९ र दूरसञ्चार ऐन, २०५३ जस्ता पुराना कानुनहरू अझै क्रियाशील रहनु प्रमुख समस्या बनेको छ। साथै डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्कका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न आवश्यक एकीकृत कानुनी ढाँचा र प्रभावकारी नियामक संरचना अभावका कारण डिजिटल मिडिया, सामाजिक सञ्जाल, ओटीटी प्लेटफर्म तथा डेटा गोपनीयताजस्ता क्षेत्रको व्यवस्थित नियमन हुन सकेको छैन।

- संस्थागत संरचना, डिजिटल पूर्वाधार र मानव संशाधनका क्षेत्रमा पनि महत्वपूर्ण कमजोरीहरू देखिएका छन्। सरकारी निकायहरूबीच डेटा आदानप्रदान गर्ने एकीकृत प्रणाली प्रभावकारी रूपमा लागू हुन नसक्दा सूचना प्रणालीहरू अलग–अलग रूपमा सञ्चालन भइरहेका छन्। ग्रामीण र सहरी क्षेत्रबीच इन्टरनेट पहुँच र गुणस्तरमा ठूलो खाडल रहनु, डेटा सेन्टरहरूको सीमित क्षमता, दक्ष सूचना प्रविधि जनशक्तिको अभाव तथा कर्मचारीतन्त्रमा कागजी प्रक्रियाको वर्चस्वले डिजिटल सेवाको विस्तारलाई सीमित बनाएको छ। यसका अतिरिक्त *सङ्घ*, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको समन्वय स्पष्ट नहुँदा डिजिटल शासनका कार्यक्रमहरू स्थानीय तहसम्म प्रभावकारी रूपमा संस्थागत हुन सकेका छैनन्।
- यी चुनौतीहरू समाधान गर्न सूचना प्रविधि र सञ्चार क्षेत्रको कानुनी तथा नीतिगत संरचनामा व्यापक सुधार आवश्यक देखिन्छ। तीव्र प्रविधिगत परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्न पुराना हुलाक तथा दूरसञ्चार ऐनहरू विस्थापित गरी आधुनिक डिजिटल अर्थतन्त्र अनुकूल नयाँ कानुनी ढाँचा निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ। साथै डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्कको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सूचना प्रविधि तथा साइबर सुरक्षासम्बन्धी एकीकृत छाता ऐन तर्जुमा गरी डेटा गोपनीयता, साइबर सुरक्षा, डिजिटल मिडिया नियमन तथा उदीयमान प्रविधिहरूलाई कानुनी आधार प्रदान गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- संस्थागत सुदृढीकरणका लागि मन्त्रालय र मातहतका निकायहरूको संरचना पुनरावलोकन गरी दोहोरोपन अन्त्य गर्ने, सार्वजनिक सेवा प्रसारण संस्थालाई व्यावसायिक र स्वतन्त्र बनाउने तथा सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय स्थापना गरी डिजिटल शासन प्रणालीको नेतृत्वदायी संस्थागत व्यवस्था गर्नुपर्ने सुझाव दिइएको छ। साथै हुलाक सेवाको आधुनिकीकरण गरी यसलाई स्मार्ट हुलाक तथा ई–कमर्स लजिस्टिक प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने तथा सरकारी मुद्रण, विज्ञापन व्यवस्थापन र सञ्चार नियमन संरचनालाई प्रविधिमा आधारित प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने उपायहरू प्रस्ताव गरिएको छ।
- डिजिटल पूर्वाधार र सेवा प्रवाह सुधारका लागि सरकारी निकायहरूबीच डेटा आदानप्रदान सुनिश्चित गर्ने Government Enterprise Architecture (GEA) लागू गर्ने, नागरिक एपमार्फत सबै सार्वजनिक सेवाहरू एकीकृत गर्ने, उच्च गतिको ब्रोडब्यान्ड इन्टरनेट देशभर विस्तार गर्ने तथा सरकारी डेटा सेन्टरहरूलाई क्लाउड–आधारित सुरक्षित प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने उपायहरू आवश्यक देखिएका छन्। यससँगै डिजिटल हस्ताक्षर, क्यासलेस भुक्तानी प्रणाली, साइबर सुरक्षा अडिट, डिजिटल

साक्षरता कार्यक्रम तथा *सङ्घीय* तहहरूबीच समन्वय सुदृढ गर्दै सुरक्षित, पारदर्शी र नागरिक—केन्द्रित डिजिटल शासन प्रणाली निर्माण गर्ने लक्ष्य अघि सारिएको छ

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि

- नेपालको शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि क्षेत्रमा विगतमा विभिन्न आयोग, नीति तथा योजनाहरू तयार भए तापनि तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्दा अपेक्षित सुधार हासिल हुन सकेको छैन। *सङ्घीय* शासन प्रणाली कार्यान्वयनमा आएपछि पनि *सङ्घीय* शिक्षा ऐन जारी हुन नसक्नु, शिक्षक व्यवस्थापन र पाठ्यक्रम सम्बन्धी अधिकारमा स्पष्टता नहुनु तथा शिक्षा प्रशासनमा संस्थागत दोहोरोपन कायम रहनु जस्ता समस्याले शैक्षिक व्यवस्थापनमा अन्योल सिर्जना गरेको छ। साथै, विश्वविद्यालय र विद्यालय स्तरका नेतृत्व पदहरूमा योग्यता र प्रतिस्पर्धाभन्दा राजनीतिक प्रभावका आधारमा नियुक्ति हुने प्रवृत्तिले संस्थागत सुशासन कमजोर बनाएको देखिन्छ।
- विद्यालय शिक्षामा पहुँच विस्तार भए पनि गुणस्तर र निरन्तरतामा गम्भीर चुनौती देखिन्छ। माध्यमिक तहसम्म पुग्दा उल्लेख्य संख्यामा विद्यार्थी औपचारिक शिक्षा प्रणालीबाट बाहिरिने, विषयगत शिक्षक अभाव, सामुदायिक विद्यालयमा पूर्वाधार र डिजिटल सुविधाको कमी तथा विद्यार्थीमा व्यावहारिक सीप र नैतिक मूल्य विकास गर्ने शिक्षाको अभाव प्रमुख समस्याका रूपमा देखिएका छन्। यसका अतिरिक्त, विद्यालयहरूमा अनुशासनहीनता, लागूऔषध दुर्व्यसन र बुलिङ जस्ता सामाजिक समस्याहरू पनि बढ्दै गएका छन्, जसले समग्र शिक्षण वातावरणमा नकारात्मक प्रभाव पारिरहेको छ।
- उच्च शिक्षा, प्राविधिक शिक्षा तथा विज्ञान—प्रविधि क्षेत्र पनि समान रूपमा चुनौतीग्रस्त छन्। विश्वविद्यालयहरूमा अनुसन्धान र नवप्रवर्तनको अभाव, पाठ्यक्रम र बजारको मागबीच असन्तुलन, अनुसन्धानमा अत्यन्त न्यून लगानी तथा दक्ष जनशक्ति विदेश पलायन हुने प्रवृत्तिले ज्ञान उत्पादन र प्राविधिक विकास कमजोर बनाएको छ। त्यस्तै, प्राविधिक शिक्षामा "स्किल मिसम्याच" कायम रहनु, अनौपचारिक सीपको औपचारिक मान्यता प्राप्त गर्न कठिन हुनु तथा विज्ञान तथा प्रविधि क्षेत्रमा समन्वित नीति र प्रभावकारी संस्थागत संरचनाको अभावले राष्ट्रिय विकासमा शिक्षा क्षेत्रको योगदान अपेक्षित स्तरमा पुग्न सकेको छैन।
- यी समस्याहरू समाधान गर्न सर्वप्रथम शिक्षा क्षेत्रको नीतिगत र कानुनी ढाँचालाई सुदृढ बनाउनु आवश्यक छ। *सङ्घीय* शासन प्रणालीअनुसार कार्यक्षेत्र स्पष्ट गर्ने गरी *सङ्घीय* शिक्षा ऐन जारी गर्नु, विश्वविद्यालय सञ्चालनलाई स्वायत्त "बोर्ड अफ ट्रस्टी" मोडलमा रूपान्तरण गर्नु तथा बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार संरक्षण सम्बन्धी आधुनिक

कानुनी व्यवस्था लागू गर्नु प्रमुख सुधारका उपायका रूपमा प्रस्ताव गरिएको छ। साथै, शिक्षा र विज्ञान क्षेत्रमा वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्ने रणनीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय पेटेन्ट प्रणालीमा सहभागिता बढाएर नवप्रवर्तनको वातावरण सुदृढ बनाउन सकिन्छ।

- संस्थागत संरचनामा देखिएको दोहोरोपन हटाउन शिक्षा क्षेत्रका विभाग, केन्द्र र समन्वय एकाइहरूको पुनर्संरचना गरी जिम्मेवारी स्पष्ट पार्नु आवश्यक छ। विश्वविद्यालय अनुदान आयोगलाई अधिकारसम्पन्न उच्च शिक्षा आयोगमा रूपान्तरण गर्ने, विभिन्न अनुसन्धान संस्थानहरूलाई समन्वित संरचनामा ल्याउने तथा गुणस्तर प्रमाणीकरणका लागि स्वतन्त्र प्रत्यायन केन्द्र स्थापना गर्ने उपायहरू प्रस्ताव गरिएका छन्। यसले नीति निर्माण, नियमन र कार्यान्वयनबीच समन्वय कायम गर्दै शैक्षिक सुशासनलाई बलियो बनाउने अपेक्षा गरिएको छ।
- विज्ञान, प्रविधि तथा नवप्रवर्तन क्षेत्रमा अनुसन्धान र विकास (R&D) को विस्तार अत्यन्त आवश्यक छ। यसका लागि राष्ट्रिय अनुसन्धान कोष स्थापना गरी कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको कम्तीमा एक प्रतिशत अनुसन्धानमा लगानी गर्ने, विश्वविद्यालयहरूमा टेक्नोलोजी ट्रान्सफर अफिस स्थापना गर्ने तथा एआई, रोबोटिक्स, ब्लकचेन जस्ता उदीयमान प्रविधिमा आधारित राष्ट्रिय नीति निर्माण गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। साथै, युवा आविष्कारकहरूलाई प्रोत्साहन दिन डिजिटल नवप्रवर्तन केन्द्र स्थापना तथा बीउ पुँजी उपलब्ध गराउने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने योजना पनि अघि सारिएको छ।
- विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर सुधारका लागि पाठ्यक्रममा उद्यमशीलता, प्राविधिक सीप र नैतिक शिक्षालाई अनिवार्य समावेश गर्ने, शिक्षक व्यवस्थापनलाई वैज्ञानिक बनाउन एल्गोरिदम आधारित सरुवा प्रणाली लागू गर्ने तथा प्रधानाध्यापकको नियुक्ति खुला प्रतिस्पर्धा र कार्यसम्पादन सम्झौताका आधारमा गर्ने उपाय प्रस्ताव गरिएको छ। साथै, न्यून विद्यार्थी भएका विद्यालयहरूलाई समायोजन गरी "हब स्कुल" को अवधारणा लागू गर्ने र सामुदायिक विद्यालयहरूमा डिजिटल प्रयोगशाला तथा इन्टरनेट सुविधा विस्तार गर्ने योजना पनि समेटिएको छ।
- उच्च शिक्षा तथा अनुसन्धान प्रणालीलाई प्रतिस्पर्धी बनाउन विश्वविद्यालयहरूलाई विशिष्टता केन्द्रका रूपमा विकास गर्ने, औद्योगिक क्षेत्र र विश्वविद्यालयबीच सहकार्यमा अनुसन्धान कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा अनुसन्धानलाई पेटेन्ट र स्टार्टअपमार्फत व्यावसायीकरण गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ। साथै, विदेशमा रहेका नेपाली वैज्ञानिक र विज्ञहरूको ज्ञान उपयोग गर्न "डायस्पोरा रिसर्च कार्यक्रम" सञ्चालन गर्ने र अनुसन्धानका लागि पर्याप्त बजेट विनियोजन गर्ने आवश्यकता पनि औंल्याइएको छ।

- यसका अतिरिक्त प्राविधिक तथा अनौपचारिक शिक्षालाई रोजगारी र उत्पादनसँग जोड्ने, कार्यस्थलमा आधारित तालिम प्रणाली लागू गर्ने तथा निजी विद्यालय, विदेशी सम्बन्धन कलेज र शैक्षिक परामर्श क्षेत्रलाई पारदर्शी नियमन गर्ने उपायहरू पनि प्रस्ताव गरिएका छन्। वैदेशिक अध्ययन व्यवस्थापन, छात्रवृत्ति वितरण र शैक्षिक संस्थाको सम्पत्ति व्यवस्थापनलाई डिजिटल प्रणालीमा ल्याई पारदर्शिता र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने प्रयासले समग्र शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि क्षेत्रलाई गुणस्तरीय, समावेशी र नवप्रवर्तनमुखी दिशातर्फ उन्मुख गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

स्वास्थ्य

- नेपालको स्वास्थ्य प्रणालीलाई नागरिकमुखी, गुणस्तरीय र उत्थानशील बनाउन व्यापक नीतिगत, संरचनागत, प्राविधिक तथा संस्थागत रूपान्तरण आवश्यक रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ। हालका अध्ययनहरूले मातृ तथा बाल स्वास्थ्यमा सुधार भए पनि नसर्ने रोग, मानसिक स्वास्थ्य समस्या, सडक दुर्घटना तथा स्वास्थ्य सेवामा पहुँच असमानता प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेको देखाएका छन्। साथै स्वास्थ्य संस्थाहरूमा पूर्वाधार विस्तार भए पनि दक्ष जनशक्ति, उपकरण, औषधी उपलब्धता, सुशासन तथा वित्तीय दिगोपनामा अझै सुधार आवश्यक रहेको छ।
- प्रस्तावित सुधारहरूले स्वास्थ्य प्रणालीलाई उपचारमुखी अस्पताल केन्द्रित मोडेलबाट समुदायमा आधारित स्वास्थ्य प्रवर्द्धन र रोग रोकथाम केन्द्रित प्रणालीतर्फ रूपान्तरण गर्ने लक्ष्य राखेका छन्। यसका लागि स्वास्थ्य बीमा प्रणालीलाई सुदृढ गरी विशिष्टीकृत सेवामा केन्द्रित बनाउने, सार्वजनिक खरिद प्रणाली सुधार गरी औषधी र उपकरण खरिदमा केन्द्रीय बिडिङ तथा स्थानीय खरिद मोडल लागू गर्ने तथा स्वास्थ्य सेवामा निजी र सामुदायिक क्षेत्रको क्षमतालाई नियमनसहित उपयोग गर्ने सुझाव दिइएको छ। साथै स्वास्थ्य सेवा सञ्चालनमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच स्पष्ट कार्यविभाजन गरी समन्वयात्मक शासन प्रणाली विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ।
- संरचनागत सुधारतर्फ "एक स्थानीय तह—एक आधारभूत अस्पताल" अवधारणालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरी स्थानीय स्तरमै आधारभूत स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने लक्ष्य राखिएको छ। सङ्घीय अस्पतालहरूलाई मुटु, क्यान्सर र मिर्गौला जस्ता जटिल रोगहरूको सुपर—स्पेसियालिटी केन्द्रका रूपमा विकास गर्ने, राष्ट्रिय औषधी प्रयोगशाला सुदृढ गरी औषधीको गुणस्तर परीक्षण क्षमता विस्तार गर्ने तथा प्रदेशस्तरमा औषधी नियमन संरचना सुदृढ गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। साथै ट्रमा सेन्टर, सरुवा रोग अस्पताल तथा आयुर्वेद, योग र प्राकृतिक चिकित्सालयहरूको स्तरोन्नति गरी समग्र स्वास्थ्य प्रणालीलाई बहुआयामिक बनाउने उद्देश्य राखिएको छ।

- सेवा प्रवाह र प्रविधिगत सुधारका सन्दर्भमा डिजिटल स्वास्थ्य प्रणालीलाई विशेष प्राथमिकता दिइएको छ। नागरिकको स्वास्थ्य विवरणलाई राष्ट्रिय परिचयपत्रसँग आबद्ध गरी देशभरका स्वास्थ्य संस्थाहरूबीच अन्तरआबद्ध सूचना प्रणाली विकास गर्ने, सबै अस्पतालहरूमा इलेक्ट्रोनिक मेडिकल रेकर्ड (EMR) प्रणाली लागू गर्ने तथा औषधी दर्ता र अनुमतिलाई पूर्ण रूपमा अनलाइन प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। यसले सेवा प्रवाहलाई छिटो, पारदर्शी र विश्वसनीय बनाउने अपेक्षा गरिएको छ।
- साथै स्वास्थ्य सेवामा प्रभावकारी सुशासन सुनिश्चित गर्न कार्यसम्पादन सूचक (KPI) मा आधारित अनुगमन प्रणाली, डिजिटल ड्यासबोर्ड तथा स्वास्थ्य प्रविधि मूल्याङ्कन (Health Technology Assessment) प्रणाली स्थापना गर्ने सुझाव दिइएको छ। जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित रोग व्यवस्थापनका लागि "हेल्थ क्लाइमेट रेजिलियन्स युनिट" स्थापना गर्ने तथा सडक दुर्घटना न्यूनीकरण जस्ता बहुक्षेत्रीय स्वास्थ्य कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने प्रस्ताव पनि गरिएको छ।
- स्वास्थ्य शिक्षा र जनशक्ति व्यवस्थापन सुधारतर्फ रोगको भार र जनसांख्यिक परिवर्तनका आधारमा विशेषज्ञ चिकित्सक तथा नर्सिङ जनशक्ति उत्पादन गर्ने नीति अपनाउनुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ। मेडिकल कलेजहरूलाई सुपर–स्पेसियालिटी उपचार केन्द्रका रूपमा विकास गर्दै अनुसन्धान र नवप्रवर्तनलाई प्रोत्साहन गर्न "राष्ट्रिय स्वास्थ्य अनुसन्धान कोष" स्थापना गर्ने सुझाव दिइएको छ। साथै विदेशमा कार्यरत नेपाली विशेषज्ञहरूलाई शिक्षण अस्पतालहरूमा "भिजिटिङ फ्याकल्टी" का रूपमा ल्याई ज्ञान र प्रविधि हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ।
- निजी स्वास्थ्य क्षेत्रको नियमन सुधार पनि स्वास्थ्य प्रणाली रूपान्तरणको महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। निजी अस्पतालहरूलाई सेवा गुणस्तरका आधारमा स्तरीकरण (grading) गर्ने, शुल्क निर्धारणलाई पारदर्शी बनाउने, १० प्रतिशत निःशुल्क शय्या प्रणालीलाई अनलाइन प्रणालीमार्फत निगरानी गर्ने तथा सबै निजी स्वास्थ्य संस्थामा प्रोफेसनल इन्डेम्निटी इन्स्योरेन्स अनिवार्य गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। साथै निजी अस्पतालहरूको सेवा, पूर्वाधार तथा वित्तीय कारोबारलाई डिजिटल निगरानी प्रणालीमा आबद्ध गर्ने सुझाव दिइएको छ।
- समग्र रूपमा प्रस्तावित सुधारहरूले नेपालको स्वास्थ्य प्रणालीलाई "गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा, सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षा र उत्थानशील स्वास्थ्य प्रणाली" को दूरदृष्टिअनुसार रूपान्तरण गर्ने लक्ष्य राखेका छन्। नीतिगत सुधार, संस्थागत पुनर्संरचना, डिजिटल स्वास्थ्य प्रणाली, प्रभावकारी नियमन तथा अनुसन्धान र नवप्रवर्तनलाई सुदृढ गर्दै

नागरिकको घरदैलोमै सहज, सुरक्षित र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने दिशामा स्वास्थ्य प्रणालीलाई रूपान्तरण गर्ने मार्गचित्र प्रस्तुत गरिएको छ।

युवा तथा खेलकूद

- नेपालको युवा तथा खेलकुद क्षेत्रको सुशासन, संस्थागत क्षमता तथा पूर्वाधार विकास सुदृढ गर्न आवश्यक सुधारहरूको आवश्यकता औंल्याइएको छ। अध्ययनहरूले खेल सङ्घ तथा क्लबलाई दिइने अनुदानको मापदण्ड, खेलाडी सेवासुविधा, सार्वजनिक खरिद, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तथा खेलकुद पूर्वाधार निर्माणमा पारदर्शिता र परिणाममुखी व्यवस्थापन कमजोर रहेको देखाएका छन्। साथै सङ्घीय संरचना अनुरूप कानुनी सुधारमा ढिलाइ, राष्ट्रिय खेलकुद परिषदमा प्राविधिक जनशक्ति अभाव, खेलकुद पूर्वाधार निर्माणका लागि सीमित स्रोत साधन तथा कमजोर नियमन र अनुगमन प्रणालीका कारण खेलकुद क्षेत्र अपेक्षित रूपमा विकास हुन नसकेको उल्लेख गरिएको छ। यसका साथै खेलकुद संस्था र कार्यक्रमहरूमा सुशासन तथा वित्तीय अनुशासनको कमी, सेवा प्रवाहमा डिजिटल प्रणालीको सीमित प्रयोग तथा युवा कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापनमा संस्थागत चुनौतीहरू देखिएका छन्।
- यी समस्याहरू समाधान गर्न नीतिगत, संस्थागत तथा सेवा प्रवाह सुधारका विभिन्न उपायहरू प्रस्ताव गरिएको छ। प्रमुख सुधारहरूमा खेलकुद विकास ऐन, राष्ट्रिय युवा परिषद् ऐन र नेपाल स्काउट ऐनलाई सङ्घीय संरचना अनुरूप परिमार्जन गर्ने, खेलकुद अनुमति, मान्यता र अनुदान प्रक्रियालाई सरल र पारदर्शी बनाउने तथा प्रदेशस्तरमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका खेलकुद पूर्वाधार विकास गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। साथै खेलाडीहरूलाई पर्याप्त अवसर र सेवा सुविधा प्रदान गर्ने, खेलकुद संस्थाहरूलाई वितरण गरिने अनुदानमा निष्पक्षता कायम गर्ने तथा जिल्लास्तरमा रहेका सङ्घ र प्रदेशका समानान्तर कार्यालयहरूको स्थानमा एकीकृत युवा तथा खेलकुद संस्थाहरू स्थापना गर्ने सुझाव दिइएको छ। नेपाल स्काउट कार्यक्रमलाई सबै विद्यालयसम्म विस्तार गरी युवाहरूको नेतृत्व क्षमता, अनुशासन र सामाजिक उत्तरदायित्व विकास गर्ने तथा युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोषलाई पुनर्संरचना गरी प्रभावकारी संस्थामा समायोजन गर्ने प्रस्ताव पनि गरिएको छ। समग्र रूपमा यी सुधारहरूले खेलकुद संस्थाहरूलाई उत्तरदायी बनाउँदै गुणस्तरीय पूर्वाधार, प्रतिस्पर्धी खेलाडी र युवामैत्री अवसरहरू सिर्जना गरी राष्ट्रिय विकासमा युवाको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य राखेका छन्।

कृषि तथा पशुपन्छी विकास

- नेपालको कृषि तथा पशुपन्छी क्षेत्र राष्ट्रिय अर्थतन्त्र, खाद्य सुरक्षा र ग्रामीण रोजगारीका लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण भए पनि यस क्षेत्रमा अनेक संरचनागत तथा नीतिगत समस्याहरू विद्यमान छन्। कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व कमजोर हुनु, बजार पहुँच कमजोर हुनु, जलवायु परिवर्तनको प्रभाव बढ्दै जानु, र प्राविधिक जनशक्तिको अभाव प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिएका छन्। *सङ्घीय* शासन प्रणाली लागू भएपछि तीन तहका सरकारबीच नीतिगत तथा कार्यगत समन्वय पर्याप्त रूपमा स्थापित हुन नसक्दा सेवा प्रवाह प्रभावकारी हुन सकेको छैन। कृषियोग्य भूमिको खण्डीकरण, कृषि भूमिको गैरकृषि प्रयोग, चक्लाबन्दी खेतीको अभाव तथा उत्पादन लागत उच्च हुनुका कारण व्यावसायिक कृषि प्रणाली विस्तारमा अवरोध सिर्जना भएको छ। आन्तरिक कृषि बजार सञ्जाल कमजोर रहनु, भण्डारण, प्रशोधन तथा आपूर्ति शृङ्खला अपर्याप्त हुनु तथा कृषिजन्य उत्पादनको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर हुनु अर्को प्रमुख समस्या हो। साना किसानहरूको बहुलता भए तापनि कृषि ऋण, बीमा तथा प्रविधिमा उनीहरूको पहुँच सीमित रहेको छ, जसले कृषि आधुनिकीकरणको गति सुस्त बनाएको छ। साथै कृषि क्षेत्रलाई समग्र रूपमा मार्गदर्शन गर्ने छाता ऐनको अभाव, अनुदान प्रणालीको अव्यवस्थित सञ्चालन, अनुसन्धान र प्रविधि हस्तान्तरणमा न्यून लगानी तथा वन्यजन्तु—मानव द्वन्द्व जस्ता कारणले कृषि उत्पादन प्रणाली थप जोखिममा परेको छ।
- कृषि क्षेत्रको रूपान्तरणका लागि उत्पादन वृद्धि, प्रविधि विस्तार, वित्तीय पहुँच र बजार व्यवस्थापनमा केन्द्रित सुधारका उपायहरू प्रस्ताव गरिएको छ। खेतीयोग्य सार्वजनिक भूमिको पहिचान गरी तुलनात्मक लाभ भएका बालीमा आधारित कृषि उद्योग स्थापना गर्न लिज प्रणालीमार्फत उपयोग गर्ने, कृषकलाई गुणस्तरीय बीउ, मल, प्रविधि, प्राविधिक सेवा तथा सहुलियतपूर्ण कृषि ऋण उपलब्ध गराउने र कृषि ऋणको सीमा विस्तार गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। साना किसानलाई कृषि सहकारी वा समूहमार्फत उद्योगसँग उत्पादनमा आवद्ध गरी "buy-back guarantee" प्रणालीमार्फत बजार सुनिश्चित गर्ने नीति अपनाउनुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ। कृषि उत्पादनमा यान्त्रीकरण विस्तार गर्न प्रत्येक स्थानीय तहमा "custom hiring centre" स्थापना गरी कृषि उपकरण भाडामा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिनुपर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। बीउ बिजनको प्रमाणीकरण, परीक्षण तथा नियमनसम्बन्धी स्पष्ट मापदण्ड लागू गर्ने, विद्यालय शिक्षामा कृषि विषय समावेश गरी ग्रामीण क्षेत्रमा प्राविधिक जनशक्ति विकास गर्ने र कृषि औजार उद्योगलाई सार्वजनिक—निजी साझेदारीमा सञ्चालन गर्ने जस्ता उपायहरू पनि उल्लेख गरिएको छ। साथै रासायनिक मलको दिगो आपूर्ति व्यवस्थापन,

वास्तविक समय सूचना प्रणालीमार्फत मल वितरण व्यवस्थापन, बाली विशेष उत्पादन क्षेत्र निर्धारण तथा निर्यात प्रवर्द्धनका लागि नीतिगत सुधार जस्ता पहलहरूले कृषि उत्पादन र प्रतिस्पर्धात्मकता वृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।

- पशुपन्छी विकासतर्फ रोग नियन्त्रण, गुणस्तर सुनिश्चितता, निर्यात प्रवर्द्धन तथा संस्थागत सुधारमा जोड दिइएको छ। पशुपन्छी उत्पादन सामग्री तथा फिडको गुणस्तर सुनिश्चित गर्न स्पष्ट मापदण्ड विकास गर्ने, पशु रोग नियन्त्रणका लागि राष्ट्रिय निर्देशिका लागू गर्ने र पशुपन्छीमा लाग्ने रोगको अनुगमन तथा खोप कार्यक्रम सुदृढ गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। निर्यात सम्भावना भएका पशुजन्य उत्पादनहरू (जस्तै दूध, मासु, घिउ, छुर्पी आदि) को अन्तर्राष्ट्रिय बजार विस्तारका लागि रोगमुक्त क्षेत्र घोषणा तथा पशुपालन उद्योगलाई नीतिगत तथा वित्तीय प्रोत्साहन प्रदान गर्ने उपायहरू उल्लेख गरिएको छ। पशुपन्छी व्यवसायको दिगो विकासका लागि मत्स्य ह्याचरी, ग्राण्ड प्यारेन्ट पन्छी फार्म र पशु आहारा उत्पादन सम्बन्धी मापदण्ड लागू गर्ने, पशुपन्छी उत्पादन सामग्रीको डिजिटल दर्ता प्रणाली विकास गर्ने तथा पशुपन्छी बीमा कार्यक्रम विस्तार गर्ने सिफारिस गरिएको छ। यसका अतिरिक्त पशुपन्छी क्षेत्रसँग सम्बन्धित अनुसन्धान, प्रयोगशाला सेवा, डिजिटल सूचना प्रणाली र प्राविधिक जनशक्ति विकासलाई सुदृढ गर्दै पशुपन्छी व्यवसायलाई व्यावसायिक, प्रतिस्पर्धी र निर्यातमुखी बनाउने दिशामा संस्थागत पुनर्संरचना आवश्यक रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

वन, वातावरण र जलवायु परिवर्तन

- नेपालको वन, वातावरण र जलवायु परिवर्तन क्षेत्र अहिले संवैधानिक अस्पष्टता, नीतिगत असामन्जस्यता र संस्थागत कमजोरीका कारण चुनौतीपूर्ण अवस्थामा रहेको देखिन्छ। *सङ्घीय* शासन व्यवस्थामा वन र प्राकृतिक स्रोत तीनै तहका सरकारको साझा अधिकार सूचीमा भए पनि कानुनी प्रावधानहरूबीच तादात्म्य नहुँदा क्षेत्राधिकार र राजस्व बाँडफाँडमा अन्योल देखिएको छ। वन क्षेत्रमा पर्याप्त लगानी हुन नसक्नु, वैज्ञानिक व्यवस्थापनको अभाव, जडीबुटी र वन पैदावारको मूल्यअभिबृद्धि हुन नसक्नु तथा निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गर्न नसक्नुले वन क्षेत्रबाट आर्थिक लाभ उठाउन सकिएको छैन। मानव—वन्यजन्तु द्वन्द्व बढ्दै जानु, राहत वितरण ढिलो र झन्झटिलो हुनु, वायु तथा जल प्रदूषणको प्रभावकारी अनुगमन प्रणाली नहुनु, अस्पतालजन्य फोहोर व्यवस्थापनमा पुराना प्रविधिको प्रयोग जारी रहनु तथा वातावरण विभागको संस्थागत सुदृढीकरण हुन नसक्नु पनि प्रमुख समस्या हुन्। जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय जलवायु वित्तमा अत्यधिक परनिर्भरता, प्राविधिक क्षमता र परियोजना तयारीको अभाव, कार्बन व्यापारबाट प्राप्त लाभ स्थानीय समुदायसम्म पुग्ने विश्वसनीय

संयन्त्रको अभाव तथा प्रशासनिक प्रक्रियाहरू अत्यधिक कागजी र ढिलासुस्तीपूर्ण हुनुका कारण वन तथा वातावरण प्रशासन अपेक्षित रूपमा प्रभावकारी हुन सकेको छैन।

- वन तथा वातावरण क्षेत्रमा सुधारका लागि नीतिगत, कानुनी र संस्थागत सुधारलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। वन ऐन, वातावरण संरक्षण ऐन तथा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐनलाई *सङ्घीय* संरचनासँग मेल खाने गरी संशोधन गर्दै स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनसँग बाझिएका प्रावधानहरू स्पष्ट गर्नुपर्ने छ। तीन तहका सरकारबीच समन्वय र सहकार्य सुदृढ गर्न अन्तर–तहगत समन्वय संयन्त्र सक्रिय बनाउँदै मन्त्रालयको साङ्गठनिक संरचना अद्यावधिक गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। यससँगै वन पैदावारको व्यावसायिक उपयोगलाई प्रोत्साहन गर्न निजी तथा कबुलियती वनमा लगानी आकर्षित गर्ने नीति, कर सहुलियत र वित्तीय प्रोत्साहनका व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ। अनुसन्धान र नवप्रवर्तनलाई प्रोत्साहन गर्न "प्राकृतिक स्रोत तथा जलवायु अनुसन्धान केन्द्र" स्थापना गरी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन, जैविक विविधता संरक्षण र प्राकृतिक स्रोतको दिगो उपयोग सुनिश्चित गर्न सकिन्छ ।
- दिगो वन व्यवस्थापन र जैविक विविधता संरक्षणलाई आर्थिक विकाससँग जोड्ने रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागू गरी स्वदेशी काठ उत्पादन बढाउने, बहुमूल्य जडीबुटीको खेती, प्रशोधन र अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्डिङलाई प्रोत्साहन गर्ने तथा सार्वजनिक–निजी साझेदारीमार्फत वन पैदावारमा आधारित उद्योग स्थापना गर्ने उपायहरू प्रभावकारी हुन सक्छन्। जैविक मार्गहरूको पुनर्स्थापना, संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा स्थानीय तहको सहभागिता विस्तार तथा ड्रोन र स्मार्ट गस्ती प्रविधिको प्रयोगमार्फत चोरी–शिकारी नियन्त्रणलाई सुदृढ गर्न सकिन्छ। यसका साथै अतिक्रमित वन क्षेत्र पुनर्स्थापना, सिमसार तथा जैविक विविधता हटस्पटहरूको संरक्षण र पर्यापर्यटनको प्रवर्द्धनले वन संरक्षणसँगै स्थानीय अर्थतन्त्रलाई समेत सुदृढ बनाउन सहयोग पुऱ्याउनेछ ।
- जलवायु परिवर्तन, प्रदूषण नियन्त्रण र वातावरणीय सुशासन सुदृढ गर्न हरित वित्त, डिजिटल प्रशासन र समुदायको सहभागितामा आधारित कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ। हरित जलवायु कोष, कार्बन व्यापार र हरित बण्ड जस्ता वित्तीय उपकरणमार्फत जलवायु परियोजनाका लागि स्रोत परिचालन गर्दै लाभको न्यायोचित बाँडफाँड स्थानीय समुदायसम्म पुऱ्याउने व्यवस्था गर्नुपर्छ। वायु, जल र ध्वनि प्रदूषणको रियल–टाइम अनुगमन प्रणाली, उद्योगहरूमा प्रदूषण नियन्त्रण मापदण्ड र स्वचालित उत्सर्जन अनुगमन प्रणाली लागू गर्दै प्रदूषण नियन्त्रणलाई कडाइका साथ

कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ। साथै EIA/IEE प्रक्रिया पूर्ण रूपमा अनलाइन बनाउने, वन्यजन्तुजन्य क्षतिपूर्ति छिटो वितरण गर्ने, वन तथ्याङ्कलाई डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने र प्रशासनिक प्रणालीलाई नतिजामुखी तथा पारदर्शी बनाउने कदमहरूले वन, वातावरण र जलवायु शासनलाई प्रभावकारी, उत्तरदायी र आधुनिक बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउनेछन्।

भूमि प्रशासन

- नेपालको भूमि प्रशासन क्षेत्रमा लामो समयदेखि संरचनागत, नीतिगत र कार्यान्वयनसम्बन्धी विभिन्न समस्याहरू देखिएका छन्। राजनीतिक तथा प्रशासनिक अस्थिरताका कारण सुधारका योजनाहरूले निरन्तरता पाउन सकेका छैनन् र ऐन–कानुन समयानुकूल संशोधन नहुँदा तीन तहका सरकारबीच अधिकार क्षेत्रको अस्पष्टता कायम रहेको छ। नापी र मालपोत कार्यालयहरू अलग–अलग संरचनामा सञ्चालन हुँदा सेवा प्रवाहमा समन्वयको अभाव र प्रक्रियागत ढिलासुस्ती देखिएको छ। यसका साथै कर्मचारीतन्त्रमा रहेको परिवर्तन प्रतिरोधी मानसिकता, राजनीतिक नियुक्तिमा स्पष्ट मापदण्डको अभाव, प्रविधि र पूर्वाधारको कमजोर अवस्था तथा दक्ष जनशक्तिको कमीले भूमि प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउन अवरोध सिर्जना गरेको छ। कार्यालयहरूमा बिचौलियाको प्रभाव, भ्रष्टाचार र अनियमितताको गुनासो, प्रभावकारी अनुगमन तथा जवाफदेहिताको अभाव, साथै भूमिहीन, सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोवासको दीर्घकालीन समाधान हुन नसक्नुजस्ता समस्याले भूमि प्रशासन प्रणालीलाई जटिल, अपारदर्शी र नागरिकमैत्री हुन नसक्ने अवस्थातर्फ धकेलेको छ।
- नेपालको भूमि प्रशासनलाई सुधार गर्न सर्वप्रथम नीतिगत र कानुनी सुधार आवश्यक छ। यसका लागि विद्यमान भूमि नीतिको समयानुकूल पुनरावलोकन गरी भूमिको स्वामित्व, हदबन्दी, पैतृक सम्पत्तिको अधिकार, भूउपयोग योजना तथा उद्योग–व्यवसायका लागि जग्गा उपलब्धतासम्बन्धी व्यवस्थालाई स्पष्ट र समसामयिक बनाउनु आवश्यक छ। साथै, संविधानअनुसार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको अधिकार क्षेत्र स्पष्ट पार्दै छरिएर रहेका भूमि सम्बन्धी ऐनहरूलाई एकीकृत गरी आधुनिक प्रविधिलाई समेट्ने एकीकृत भूमि ऐन निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। यसले भूमि प्रशासनमा कानुनी स्पष्टता र कार्यान्वयन क्षमता दुवैलाई सुदृढ बनाउन मद्दत पुऱ्याउनेछ।
- संरचनागत तथा संस्थागत सुधार पनि भूमि प्रशासन सुधारको अर्को महत्वपूर्ण आधार हो। हाल अलग–अलग रहेका नापी र मालपोत कार्यालयहरूलाई गाभेर एकीकृत भूमि व्यवस्थापन कार्यालय स्थापना गरी एकद्वार सेवा प्रणाली लागू गर्न आवश्यक छ, जसले सेवाग्राहीको दोहोरो दौडधुप र प्रशासनिक खर्च घटाउनेछ। साथै, संविधानको

मर्मअनुसार जग्गा प्रशासनका आधारभूत सेवाहरू क्रमशः स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण गरी सेवा प्रवाहलाई नागरिक नजिक लैजानुपर्ने आवश्यकता छ। यसका लागि संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गरी आवश्यक जनशक्ति, संरचना र संस्थागत क्षमता विकास गर्नुपर्ने हुन्छ।

- भूमि प्रशासनलाई आधुनिक र पारदर्शी बनाउन प्रविधिमा आधारित प्रणालीगत रूपान्तरण अपरिहार्य छ। सम्पूर्ण भूमि अभिलेख, नक्सा र फिल्डबुकलाई डिजिटल डाटाबेसमा रूपान्तरण गरी सुरक्षित अभिलेख प्रणाली विकास गर्नुपर्नेछ। मेरो कित्ता पोर्टल, एकीकृत भू—सूचना प्रणाली, GNSS र CORS जस्ता अत्याधुनिक नाप—नक्सा प्रविधिको प्रयोग विस्तार गर्नुपर्छ। साथै, डिजिटल जग्गाधनी सङ्केत नम्बर (LIN), Know Your Landowner (KYL) प्रणाली, पूर्ण 'फेसलेस÷ र 'पेपरलेस' सेवा प्रणाली लागू गरी जग्गा सम्बन्धी कारोबार अनलाइनमार्फत सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्नेछ। यसले भ्रष्टाचार नियन्त्रण, सेवा प्रवाहको गति वृद्धि र अभिलेखको सुरक्षा सुनिश्चित गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ।
- त्यसैगरी, भूमि प्रशासन सुधारका लागि भूमि उपयोग व्यवस्थापन, सार्वजनिक तथा गुठी जग्गाको संरक्षण, औपचारिक भूमि बजारको विकास र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्ने कार्यक्रमहरू पनि आवश्यक छन्। सरकारी, सार्वजनिक तथा गुठी जग्गाको GIS आधारित अभिलेख तयार गरी अतिक्रमण नियन्त्रण गर्नुपर्नेछ र "उपयोग मार्फत संरक्षण" को अवधारणालाई लागू गर्नुपर्नेछ। भूमिहीन दलित, सुकुम्बासी तथा अव्यवस्थित बसोवासको समस्या समाधान गर्न वास्तविक लाभग्राहीको पहिचान गरी जग्गा वितरण तथा सामूहिक आवास व्यवस्थापन गर्न आवश्यक छ। साथै, घरजग्गा कारोबारलाई पारदर्शी बनाउन वैज्ञानिक मूल्याङ्कन प्रणाली, बैंकिङ प्रणाली मार्फत अनिवार्य भुक्तानी र औपचारिक भूमि बजारको विकास गरिनु आवश्यक छ, जसले वित्तीय अनुशासन र पारदर्शिता कायम गर्न मद्दत पुऱ्याउनेछ।

सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण

- नेपालमा सामाजिक सुरक्षा, सामाजिक समावेशीकरण तथा अनुदान प्रणाली राज्यको कल्याणकारी दायित्वसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित विषय हो। नेपालको संविधानले सामाजिक सुरक्षालाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गर्दै आर्थिक रूपमा विपन्न, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, एकल महिला, दलित तथा जोखिममा रहेका समूहलाई सामाजिक सुरक्षा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ। सामाजिक सुरक्षा प्रणालीले नगद भत्ता, सामाजिक सहायता, सामाजिक बीमा तथा श्रम बजारसम्बन्धी कार्यक्रमहरूलाई समेट्ने व्यापक अवधारणा बोकेको छ। वर्तमानमा नेपालमा

योगदानमा आधारित तथा गैर–योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन्, जसअन्तर्गत ज्येष्ठ नागरिक भत्ता, अपाङ्गता भत्ता, एकल महिला भत्ता, बालबालिका अनुदान, स्वास्थ्य बीमा, सामाजिक सुरक्षा कोषका कार्यक्रमहरू तथा विभिन्न राहत र अनुदान योजनाहरू सञ्चालन भइरहेका छन्। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा सामाजिक सुरक्षाका लागि कूल बजेटको २० प्रतिशतभन्दा बढी रकम विनियोजन भएको तथ्यले यस क्षेत्रको वित्तीय महत्त्व र चुनौती दुवैलाई उजागर गर्दछ।

- तर सामाजिक सुरक्षा तथा अनुदान व्यवस्थापन प्रणालीमा विभिन्न संरचनागत, संस्थागत र वित्तीय समस्याहरू विद्यमान छन्। विभिन्न मन्त्रालय तथा निकायमार्फत सञ्चालन भइरहेका करिब ८० भन्दा बढी कार्यक्रमहरूबीच समन्वयको अभाव र दोहोरोपनका कारण प्रशासनिक खर्च बढेको छ र लाभग्राही पहिचान प्रणाली वैज्ञानिक हुन सकेको छैन। नगद–केन्द्रित भत्ता वितरणमा अत्यधिक जोड दिँदा बीमा आधारित जोखिम व्यवस्थापन कमजोर बनेको छ। राष्ट्रिय परिचयपत्रसँग पूर्ण आबद्धता नभएकाले नक्कली लाभग्राही तथा दोहोरो सुविधा लिनेहरूको जोखिम पनि कायम रहेको छ। त्यसैगरी अनुदान वितरणमा राजनीतिक प्रभाव, पहुँचवालाको हस्तक्षेप तथा 'कागजी किसान' जस्ता प्रवृत्तिले वास्तविक लक्षित वर्गभन्दा प्रभावशाली समूह लाभान्वित हुने अवस्था सिर्जना गरेको छ। सामाजिक सुरक्षामा बढ्दो खर्चले राज्यको वित्तीय दायित्व बढाउँदै पूँजीगत बजेटमा दबाब सिर्जना गरिरहेको छ।
- विगतमा सामाजिक सुरक्षा सुधारका लागि विभिन्न नीति तथा प्रतिवेदनहरू तयार भए पनि तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। यसको मुख्य कारण एकीकृत र वास्तविक समय (Real-time) मा आधारित तथ्याङ्क प्रणालीको अभाव, विभिन्न प्रणालीबीच अन्तरआबद्धता (Interoperability) को कमी तथा संस्थागत समन्वयको कमजोर अवस्था हो। पुराना कागजी अभिलेखलाई डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने प्रक्रिया सुस्त रहेको छ भने लाभग्राही छनोटमा राजनीतिक हस्तक्षेप र कमजोर अनुगमनका कारण सुधारका प्रयासहरू अपेक्षित रूपमा सफल हुन सकेका छैनन्। अनुगमन प्रणाली पनि परिणाममुखीभन्दा खर्च केन्द्रित भएकाले नीति सुधारका प्रतिवेदनहरू व्यवहारिक कार्यान्वयनमा नआएर कागजी अभ्यासमा सीमित हुने प्रवृत्ति देखिएको छ।
- यी चुनौतीहरूको समाधानका लागि सामाजिक सुरक्षा र अनुदान व्यवस्थापन प्रणालीलाई एकीकृत, प्रविधिमैत्री तथा नतिजामुखी बनाउने आवश्यकता देखिन्छ। यसका लागि राष्ट्रिय स्तरको एकीकृत सामाजिक लगत (Integrated Social Registry) विकास गरी

सबै सामाजिक सुरक्षा तथा अनुदान कार्यक्रमहरूलाई एउटै डाटाबेसमा आबद्ध गर्नुपर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। लाभग्राही पहिचानका लागि वैज्ञानिक मापदण्ड (जस्तैः Proxy Means Testing) अपनाउने, राष्ट्रिय परिचयपत्र र बायोमेट्रिक प्रमाणीकरणमा आधारित "एक लाभग्राही-एक खाता" प्रणाली लागू गर्ने तथा प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण (Direct Benefit Transfer) मार्फत भुक्तानी प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा डिजिटल बनाउने उपायहरू सुझाइएको छ। यसले दोहोरो सुविधा, नक्कली लाभग्राही तथा प्रशासनिक अपारदर्शिता नियन्त्रण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने अपेक्षा गरिएको छ।

- दीर्घकालीन रूपमा सामाजिक सुरक्षा प्रणालीलाई दिगो र उत्पादनमुखी बनाउनु आवश्यक छ। त्यसका लागि नगद भत्ता केन्द्रित मोडेललाई क्रमशः बीमा आधारित जोखिम व्यवस्थापन, जीवनचक्र दृष्टिकोण (Life-cycle Approach) तथा आत्मनिर्भरता उन्मुख 'Graduation Approach' तर्फ रूपान्तरण गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ। कृषि तथा अन्य अनुदान कार्यक्रमहरूलाई इनपुटमा आधारित मोडेलबाट उत्पादनमा आधारित (Output-based Aid) मोडेलमा रूपान्तरण गर्ने, सामाजिक परीक्षण र सार्वजनिक निगरानी प्रणाली सुदृढ गर्ने, तथा कानूनी र संस्थागत सुधारमार्फत सामाजिक सुरक्षा खर्चलाई वित्तीय रूपमा दिगो बनाउने रणनीति अपनाउनु पर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। यस प्रकारको रूपान्तरणले सामाजिक सुरक्षालाई केवल भत्ता वितरणको प्रणालीबाट नागरिकको गरिमा, पारदर्शिता र आर्थिक आत्मनिर्भरता सुनिश्चित गर्ने समग्र सामाजिक संरक्षण प्रणालीतर्फ लैजान सक्ने अपेक्षा गरिएको छ।

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक

- महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूको अधिकार संरक्षण र सशक्तीकरणलाई प्रभावकारी बनाउन संस्थागत, कानूनी र संरचनागत सुधार आवश्यक देखिएको छ। सङ्घीय शासन प्रणालीअनुसार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच स्पष्ट कार्यविभाजन गरी मन्त्रालयको भूमिकालाई नीति निर्माण, मापदण्ड निर्धारण, समन्वय तथा अनुगमनमा केन्द्रित गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। यसका लागि मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूको सङ्गठन पुनर्संरचना, आवश्यक कानूनी सुधार, अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू (CEDAW, CRC, CRPD आदि) को प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा मानव बेचबिखन, लैङ्गिक हिंसा र अन्य सामाजिक समस्याहरू नियन्त्रण गर्न बहुक्षेत्रीय समन्वय सुदृढ गर्ने उपायहरू प्रस्ताव गरिएको छ। यसले तीन तहका सरकारबीच दोहोरोपन घटाउने, सेवा प्रवाहलाई परिणाममुखी बनाउने र अधिकार संरक्षणको संस्थागत आधार सुदृढ गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

- सुधारका प्रस्तावहरूले महिला तथा सिमान्तकृत समुदायको आर्थिक सशक्तीकरण, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूको पहिचान र क्षमता विकास, तथा ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त सेवा विस्तारलाई विशेष प्राथमिकता दिएका छन्। सार्वजनिक भवन तथा सेवा प्रणालीलाई पहुँचमैत्री बनाउने, समुदायमा आधारित ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्र स्थापना गर्ने, तथा सीप विकास र उद्यमशीलता कार्यक्रममार्फत महिलाको जीविकोपार्जन सुदृढ गर्ने उपायहरू प्रस्ताव गरिएको छ। साथै बालअधिकार प्रवर्द्धनका लागि राष्ट्रिय बालअधिकार परिषदको संस्थागत सुदृढीकरण, बाल संरक्षण प्रणालीलाई स्थानीय तहसम्म सक्रिय बनाउने, सडक बालबालिका मुक्त अभियान सञ्चालन गर्ने तथा बालविवाह, बालश्रम जस्ता हानीकारक सामाजिक अभ्यास अन्त्य गर्न राष्ट्रिय अभियान सञ्चालन गर्ने आवश्यकता औँल्याइएको छ।
- यसैगरी सेवा प्रवाहलाई पारदर्शी, उत्तरदायी र प्रमाणमा आधारित बनाउन सूचना तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्ने, विद्यमान डिजिटल प्रणालीहरू (SIMS, CPIMS, CRIMS आदि) लाई एकीकृत गर्दै MIS Dashboard विकास गर्ने तथा कार्यक्रमहरूको नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली संस्थागत गर्ने सुझाव दिइएको छ। समाज कल्याण परिषद तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको नियमन र समन्वय सुधार गरी विकास सहायता राष्ट्रिय प्राथमिकतासँग जोड्ने, विभिन्न सामाजिक कोषहरूको पारदर्शी व्यवस्थापन गर्ने तथा सुधार कार्यक्रमहरूको त्रैमासिक प्रगति समीक्षा गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिएको छ। यी सुधारहरू कार्यान्वयन भएमा सामाजिक न्याय, लैङ्गिक समानता र समावेशी विकासलाई प्रवर्द्धन गर्दै महिला, बालबालिका तथा अन्य संवेदनशील समूहहरूको जीवनस्तर सुधार गर्न महत्वपूर्ण योगदान पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

नागरिकका आधारभूत आवश्यकताहरू

- **रोजगारः** नेपालमा रोजगार सिर्जना र श्रम बजार व्यवस्थापनका लागि विभिन्न नीति, योजना र कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिए पनि श्रम बजारमा सीप र रोजगारीको मागबीच असन्तुलन, अद्यावधिक तथ्याङ्कको अभाव, आन्तरिक रोजगारीमा न्यून प्राथमिकता, स्वरोजगारका लागि झन्झटिलो वित्तीय पहुँच तथा वैदेशिक रोजगारीप्रतिको अत्यधिक निर्भरता जस्ता समस्याहरू कायम रहेका छन्। रोजगार सेवा केन्द्र, श्रम बजार सूचना प्रणाली (LMIS), प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम र श्रम बैंक जस्ता अवधारणाहरू अघि सारिए पनि तिनीहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन अझै चुनौतीपूर्ण देखिन्छ। रोजगारी क्षेत्रलाई प्रभावकारी बनाउन श्रम सूचना प्रणालीको सुदृढीकरण, बजारको मागअनुसार

सीप विकास, श्रमिक र रोजगारदाताबीच डिजिटल प्लेटफर्ममार्फत जोड्ने व्यवस्था तथा विदेशबाट फर्केका श्रमिकहरूको सीपलाई स्वदेशी उद्यमसँग आबद्ध गर्ने नीतिगत सुधार आवश्यक देखिन्छ।

- **पञ्जीकरणः** नेपालमा जन्म, मृत्यु, विवाह, सम्बन्ध विच्छेद र बसाईंसराइ जस्ता व्यक्तिगत घटना दर्ता प्रणालीलाई डिजिटल र प्रविधिमैत्री बनाउन पछिल्ला वर्षहरूमा महत्वपूर्ण प्रयासहरू भएका छन्। व्यक्तिगत घटना दर्ता रणनीति, अनलाइन प्रणाली (VERPS) तथा राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण ऐनले यस सेवालाई कानुनी पहिचान र सामाजिक सुरक्षा सेवासँग जोड्ने आधार तयार गरेको छ। तर ग्रामीण क्षेत्रमा प्रविधि पहुँचको कमी, पुराना अभिलेखको डिजिटलाइजेसन नहुनु, नागरिकमा सचेतनाको कमी र इन्टरनेट तथा विद्युत जस्ता पूर्वाधारको अभावले सेवा प्रभावकारी हुन सकेको छैन। त्यसैले अस्पतालबाटै जन्म दर्ता, मोबाइल शिविर, डिजिटल अभिलेख व्यवस्थापन, बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण तथा सामाजिक सुरक्षा प्रणालीसँग एकीकृत डाटा प्रयोग जस्ता उपायहरूलाई सुदृढ गर्दै पूर्ण डिजिटल पञ्जीकरण प्रणालीतर्फ रूपान्तरण आवश्यक देखिन्छ।
- **नागरिकताः** नागरिकता वितरण प्रणाली नागरिकको कानुनी पहिचानसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित आधारभूत सेवा भए पनि प्रक्रियागत जटिलता, ढिलासुस्ती, कमजोर अभिलेख व्यवस्थापन र विभिन्न कार्यालयमा फरक—फरक कानुनी व्याख्याका कारण नागरिकहरूले सेवा प्राप्तिमा कठिनाइ भोगिरहेका छन्। पुराना हस्तलिखित अभिलेखहरूको संरक्षण र प्रमाणीकरणमा समस्या, अनलाइन सेवाको सीमितता, बिचौलियाको प्रभाव र लैङ्गिक विभेदसम्बन्धी विवादहरूले सेवा प्रवाहलाई अझ जटिल बनाएका छन्। यसलाई सुधार गर्न अनलाइन आवेदन प्रणाली, डिजिटल आर्काइभ, क्यु व्यवस्थापन, हेल्पडेस्क सेवा तथा राष्ट्रिय परिचयपत्रको डाटाबेससँग नागरिकता प्रणालीलाई एकीकृत गर्ने सुधार उपायहरू प्रस्ताव गरिएको छ, जसले सेवाग्राहीको भौतिक उपस्थितिलाई न्यून गर्दै सेवा पारदर्शी र छिटो बनाउन सहयोग गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।
- **राष्ट्रिय परिचयपत्रः** नेपालमा नागरिकको बायोमेट्रिक विवरणमा आधारित डिजिटल पहिचान प्रणाली विकास गर्न राष्ट्रिय परिचयपत्र कार्यक्रम अघि बढाइएको छ, जसलाई राज्यको "मदर डकुमेन्ट" का रूपमा स्थापित गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। यस प्रणालीले राहदानी, बैंकिङ, सामाजिक सुरक्षा र अन्य सरकारी सेवासँग अन्तरसम्बन्ध स्थापित गर्ने सम्भावना बोकेको भए पनि कार्ड छपाइ र वितरणमा ढिलाइ, डाटा सुरक्षा सम्बन्धी चिन्ता, प्रविधिमा परनिर्भरता तथा विभिन्न सेवासँग एकीकरणमा स्पष्ट नीति अभाव जस्ता

चुनौतीहरू देखिएका छन्। यी समस्याहरू समाधान गर्न प्रदेशस्तरमा मुद्रण केन्द्र विस्तार, ई—केवाइसी प्रणाली, डिजिटल परिचयपत्रको अस्थायी प्रयोग, साइबर सुरक्षा अडिट तथा अन्तर—निकाय डाटा साझेदारीको कानुनी व्यवस्था जस्ता सुधारहरू आवश्यक देखिन्छन्।

- **राहदानीः** राहदानी सेवा सुधारका लागि नेपालले मेसिन रिडेबल पासपोर्टबाट ई—पासपोर्ट प्रणालीतर्फ रूपान्तरण गर्दै आधुनिक र सुरक्षित प्रणाली विकास गर्ने प्रयास गरेको छ। यद्यपि आवेदन प्रक्रियामा कोटा प्रणाली, केन्द्रीकृत छपाइ व्यवस्था, अनलाइन प्रणालीमा आउने प्राविधिक समस्या तथा बिचौलियाको सक्रियता जस्ता कारणले सेवाग्राहीले झन्झट र ढिलाइ भोगिरहेका छन्। सेवा सुधारका लागि अनलाइन आवेदन र डिजिटल भुक्तानी प्रणाली विस्तार, राहदानी छपाइको विकेन्द्रीकरण, मोबाइलमार्फत सेवा ट्र्याकिङ, दूतावासमार्फत सेवा विस्तार तथा बिचौलिया नियन्त्रण जस्ता सुधारका उपायहरू प्रस्ताव गरिएको छ, जसले राहदानी सेवालाई पारदर्शी, छिटो र नागरिकमैत्री बनाउन सहयोग गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।
- **सवारीचालक अनुमतिपत्रः** नेपालमा सवारीचालक अनुमतिपत्र प्रणालीलाई कागजी कार्डबाट स्मार्ट कार्ड र डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने प्रयास भए पनि कार्ड छपाइमा ढिलाइ, ट्रायल परीक्षाको लामो प्रतीक्षा, सफ्टवेयरको सीमित क्षमता तथा परीक्षा प्रणालीमा पारदर्शिताको कमी जस्ता समस्याहरू विद्यमान छन्। सेवाग्राहीले ट्रायल पास गरेपछि पनि लामो समयसम्म लाइसेन्स नपाउने अवस्था र केन्द्रीकृत मुद्रण प्रणालीका कारण सेवा वितरणमा समस्या देखिएको छ। सुधारका लागि स्वचालित ट्रायल प्रणाली, क्युआर कोडयुक्त डिजिटल लाइसेन्स, अनलाइन नवीकरण, ट्राफिक रेकर्डसँग लाइसेन्स प्रणालीको एकीकरण तथा अन्तरप्रदेश मान्यता जस्ता उपायहरू प्रस्ताव गरिएका छन्, जसले सवारी अनुमतिपत्र सेवालाई आधुनिक, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।

भ्रष्टाचार नियन्त्रण

- नेपालमा सार्वजनिक प्रशासन, सेवा प्रवाह, विकास आयोजना तथा सार्वजनिक स्रोत व्यवस्थापनका क्षेत्रमा भ्रष्टाचार एक प्रमुख संरचनात्मक चुनौतीका रूपमा विद्यमान रहेको देखिन्छ। भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, महालेखा परीक्षकको कार्यालय तथा राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र जस्ता संवैधानिक तथा निगरानी निकायहरू सक्रिय रहे पनि विभिन्न अध्ययन र प्रतिवेदनहरूले भ्रष्टाचारको प्रवृत्ति अझै व्यापक रहेको देखाएका छन्। पछिल्ला दशकका तथ्याङ्कअनुसार भ्रष्टाचारसम्बन्धी उजुरीहरूको ठूलो हिस्सा स्थानीय तह, भूमि प्रशासन (नापी—

मालपोत), सार्वजनिक खरिद तथा सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित क्षेत्रमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ। यी क्षेत्रमा विकास आयोजना कार्यान्वयनमा अनियमितता, घुसखोरी, अभिलेख हेरफेर, तथा सार्वजनिक स्रोतको दुरुपयोग जस्ता समस्या प्रमुख रूपमा देखिएका छन्।

- महालेखा परीक्षक तथा अन्य निगरानी निकायका प्रतिवेदनहरूले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन, पूर्वाधार निर्माण, राजस्व प्रशासन, स्वास्थ्य तथा सामाजिक सुरक्षा क्षेत्रमा पनि वित्तीय अनुशासनहीनता र प्रणालीगत कमजोरी रहेको देखाएका छन्। ठेक्का व्यवस्थापनमा मिलेमतो, लागत अनुमान कृत्रिम रूपमा बढाउने, गुणस्तरहीन निर्माण, औषधि तथा उपकरण खरिदमा अनियमितता, तथा सामाजिक सुरक्षा वितरणमा चुहावट जस्ता समस्याहरू उल्लेखनीय छन्। यी समस्याहरूले सार्वजनिक स्रोतको प्रभावकारी उपयोगमा बाधा पुऱ्याउनुका साथै शासन प्रणालीप्रति नागरिकको विश्वास कमजोर बनाएको निष्कर्ष विभिन्न अध्ययनहरूले निकालेका छन्।
- नेपालमा सुशासन प्रवर्द्धन र भ्रष्टाचार नियन्त्रणसम्बन्धी विभिन्न अध्ययनहरूले भ्रष्टाचारको प्रमुख कारणका रूपमा राजनीतिक हस्तक्षेप, कमजोर संस्थागत क्षमता, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको कमी, तथा प्रभावकारी कानुन कार्यान्वयनको अभावलाई औंल्याएका छन्। यस्तै, सुधारसम्बन्धी सुझावहरू व्यवहारमा कार्यान्वयन हुन नसक्नुमा राजनीतिक अस्थिरता, प्रशासनिक उत्तरदायित्वको कमी, स्रोत अभाव तथा प्रभावकारी अनुगमन—मूल्याङ्कन प्रणालीको अभाव प्रमुख कारणका रूपमा देखिएका छन्। यसले भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि बनेका नीतिहरू र कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता सीमित बनाएको देखिन्छ।
- यस सन्दर्भमा नागरिकहरूले पारदर्शी, जवाफदेही र सेवाग्राहीमैत्री शासन प्रणालीको अपेक्षा गरेका छन्। भ्रष्टाचारमा संलग्न व्यक्तिमाथि निष्पक्ष अनुसन्धान र कडा कारबाही, सार्वजनिक सेवा प्रवाह सरल र झन्झटमुक्त बनाउने, डिजिटल प्रविधिको प्रयोगमार्फत भ्रष्टाचारका सम्भावनाहरू न्यून गर्ने तथा अख्तियार, महालेखा परीक्षक र राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र जस्ता निकायहरूलाई स्वतन्त्र र सक्षम बनाउने अपेक्षा नागरिक स्तरमा व्यापक रूपमा देखिन्छ। यस्तो सुधारले शासन प्रणालीमा विश्वास वृद्धि गर्ने र सार्वजनिक प्रशासनलाई परिणाममुखी बनाउने अपेक्षा गरिएको छ।
- उक्त चुनौतीहरूको समाधानका लागि यस मार्गचित्रले पारदर्शी, प्रविधिमैत्री र उत्तरदायी शासन प्रणाली स्थापना गर्ने दीर्घकालीन दृष्टि प्रस्तुत गरेको छ। सार्वजनिक सेवा प्रवाहको डिजिटल रूपान्तरण, सार्वजनिक खरिद प्रणालीको सुधार, आन्तरिक लेखापरीक्षण तथा जोखिममा आधारित अनुगमन प्रणाली सुदृढीकरण, निगरानी

निकायहरूको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि, तथा नागरिक सहभागिता विस्तारजस्ता उपायहरू प्रस्ताव गरिएको छ। यी सुधारहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनले भ्रष्टाचार नियन्त्रण, सार्वजनिक स्रोतको प्रभावकारी उपयोग र नागरिक केन्द्रित सुशासन सुनिश्चित गर्न महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।

- भ्रष्टाचार नियन्त्रणलाई प्रभावकारी बनाउन यो दस्तावेजले विभिन्न संरचनागत, नीतिगत तथा प्रविधिमूलक सुधारहरू प्रस्ताव गरेको छ। सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई सरल, छिटो र पूर्ण रूपमा डिजिटल बनाउने, सार्वजनिक खरिद प्रणालीलाई e-GP मार्फत पारदर्शी र प्रतिस्पर्धात्मक बनाउने, तथा भूमि, राजस्व, सामाजिक सुरक्षा लगायतका संवेदनशील क्षेत्रका अभिलेखहरूलाई सुरक्षित डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने सुझाव दिइएको छ। यसैगरी सार्वजनिक निकायहरूमा आन्तरिक लेखापरीक्षण, वित्तीय नियन्त्रण र जोखिममा आधारित अनुगमन प्रणाली सुदृढ गर्ने, नियुक्ति तथा पदोन्नतिलाई पूर्ण रूपमा मेरिट र प्रतिस्पर्धामा आधारित बनाउने, तथा भ्रष्टाचारमा संलग्न व्यक्तिमाथि प्रभावकारी अनुसन्धान र दण्ड प्रणाली लागू गर्ने उपायहरू प्रस्ताव गरिएको छ। साथै निगरानी निकायहरूको संस्थागत स्वायत्तता र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, नागरिक गुनासो व्यवस्थापन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने, सामाजिक लेखापरीक्षण र सार्वजनिक सुनुवाइमार्फत नागरिक सहभागिता बढाउने तथा विद्यालय तहदेखि नै सदाचार र नैतिक शिक्षामार्फत सामाजिक सोचमा परिवर्तन ल्याउने जस्ता दीर्घकालीन सुधारहरू पनि आवश्यक रहेको उल्लेख गरिएको छ। यी उपायहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनले सार्वजनिक प्रशासनलाई पारदर्शी, जवाफदेही र परिणाममुखी बनाउँदै भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा दिगो सुधार ल्याउन मद्दत गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

गुनासो सुनुवाइ

- गुनासो सुनुवाइ प्रणाली विस्तार र पहुँचका दृष्टिले पछिल्ला दिनहरूमा सुधार हुँदै गएको भए पनि यसको प्रभावकारितामा अझै महत्वपूर्ण चुनौतीहरू विद्यमान छन्। गुनासो दर्ता बढ्दै गए पनि फछ्र्यौट दर सीमित रहनु, समाधानमा ढिलाइ हुनु, तथा वास्तविक समाधान बिना औपचारिक रूपमा फछ्र्यौट गर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ। यसका साथै, बहु-प्रणाली सञ्चालनका कारण समन्वय अभाव, कानूनी तथा नीतिगत अस्पष्टता, दोहोरो गुनासो दर्ता, कमजोर वर्गीकरण प्रणाली, तथा पर्याप्त जनशक्ति र प्रविधिगत क्षमताको अभावले समग्र प्रणालीलाई कमजोर बनाएको छ। गुनासोलाई सुधारको अवसरका रूपमा नलिई बोझको रूपमा लिने संस्थागत प्रवृत्तिले पनि नागरिक—केन्द्रित सेवा प्रवाहमा अवरोध सिर्जना गरेको देखिन्छ।

- यी समस्याहरू समाधान गर्न सर्वप्रथम गुनासो व्यवस्थापन प्रणालीलाई एकीकृत, प्रविधिमैत्री र बाध्यकारी ढाँचामा रूपान्तरण गर्न आवश्यक छ। सबै माध्यमबाट प्राप्त गुनासोलाई एउटै प्लेटफर्ममा दर्ता गर्ने एकद्वार प्रणाली लागू गर्दै स्पष्ट वर्गीकरण, प्राथमिकता निर्धारण र समयसीमायुक्त कार्यप्रवाह सुनिश्चित गर्नुपर्छ। साथै, गुनासो दर्तामा न्यूनतम विवरण अनिवार्य गर्ने, OTP प्रमाणीकरणमार्फत फर्जी तथा दोहोरो गुनासो नियन्त्रण गर्ने, तथा प्रारम्भिक स्क्रिनिङ्ग प्रणाली सुदृढ गर्ने उपायहरू अपनाउनुपर्छ। यसले गुनासो व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित, पारदर्शी र छिटो बनाउँदै सेवा प्रवाहमा सुधार ल्याउनेछ ।
- दोस्रो, गुनासो सुनुवाइ प्रणालीलाई नतिजामुखी, उत्तरदायी र सुधार—उन्मुख बनाउनु आवश्यक छ। सम्बन्धित निकाय तथा अधिकारीको स्पष्ट जिम्मेवारी, समयसीमा र कार्यसम्पादन मापदण्ड निर्धारण गरी कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। गुनासो समाधानलाई केवल संख्यात्मक फछ्र्यौटमा सीमित नराखी वास्तविक समाधान, नागरिक सन्तुष्टि र पुनरावृत्ति न्यूनीकरणसँग जोड्नुपर्छ। साथै, गुनासोबाट प्राप्त डेटा र पृष्ठपोषणलाई नीति तथा सेवा सुधारसँग प्रत्यक्ष रूपमा आबद्ध गर्दै प्रमाणमा आधारित निर्णय प्रणाली विकास गर्नुपर्छ। नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कन, प्रोत्साहन तथा सुधारात्मक हस्तक्षेपको संयन्त्र सुदृढ गर्दा गुनासो सुनुवाइ प्रणालीलाई प्रभावकारी, विश्वासयोग्य र नागरिक केन्द्रित शासनको आधारका रूपमा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ।

आन्तरिक सुरक्षा

- नेपालको आन्तरिक सुरक्षा प्रणाली (नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग तथा गृह प्रशासन) ले शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने महत्वपूर्ण जिम्मेवारी निर्वाह गर्दै आएको भए पनि नीतिगत, संस्थागत र प्रविधिगत कमजोरीका कारण अपेक्षित प्रभावकारिता हासिल गर्न सकेको छैन। सङ्घीय शासन प्रणाली लागू भइसके पनि आन्तरिक सुरक्षा ऐन, स्थानीय प्रशासन ऐन तथा प्रहरीसम्बन्धी कानुनी संरचना समयअनुसार परिमार्जन हुन नसक्दा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच कार्यक्षेत्रको स्पष्टता नहुँदा समन्वयमा समस्या देखिएको छ। यसले सुरक्षा व्यवस्थापनमा अन्योलता तथा कार्यगत दोहोरोपन सिर्जना गरेको अवस्था देखिन्छ।
- सुरक्षा निकायहरूको संस्थागत व्यवस्थापन र कार्यप्रणालीमा पनि विभिन्न संरचनागत कमजोरीहरू रहेका छन्। प्रहरी तथा सशस्त्र प्रहरीबीच कार्यक्षेत्रको स्पष्ट विभाजन नहुँदा समन्वय कमजोर देखिन्छ भने राजनीतिक हस्तक्षेपका कारण सरुवा-बढुवा, नेतृत्व चयन तथा कमाण्ड प्रणालीमा व्यावसायिकता कमजोर भएको अवस्था देखिन्छ। साथै, कारागारहरूमा अत्यधिक भीडभाड, सीमा सुरक्षामा प्रविधिको अभाव, तथा

अनुसन्धान र अपराध नियन्त्रणमा आवश्यक आधुनिक उपकरण तथा दक्ष जनशक्तिको कमीले सुरक्षा व्यवस्थापनको प्रभावकारिता सीमित बनाएको छ।

- त्यसैगरी, प्रविधिमैत्री सुरक्षा प्रणाली र समन्वित सूचना व्यवस्थापनको अभाव पनि प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेको छ। साइबर अपराध, डिजिटल ठगी, सीमापार अपराध तथा सामाजिक सञ्जालमार्फत फैलिने अपराधहरूको नियन्त्रणका लागि आवश्यक आधुनिक प्रविधि, डिजिटल फरेन्सिक क्षमता र विश्लेषणात्मक सूचना प्रणाली पर्याप्त रूपमा विकास हुन सकेको छैन। सुरक्षा निकायहरूबीच सूचना आदानप्रदान गर्ने एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्म नहुँदा जोखिमको पूर्वानुमान तथा समन्वित प्रतिक्रिया प्रणाली कमजोर भएको देखिन्छ।
- यी समस्याहरू समाधान गर्न सर्वप्रथम आन्तरिक सुरक्षा सम्बन्धी कानुनी तथा नीतिगत संरचनाको व्यापक सुधार आवश्यक छ। *सङ्घीय*ताको मर्मअनुसार आन्तरिक सुरक्षा ऐन, स्थानीय प्रशासन ऐन तथा *सङ्घीय* प्रहरी ऐनलाई परिमार्जन गरी तीन तहका सरकारबीचको कार्यक्षेत्र स्पष्ट गर्नुपर्छ। साथै नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीबीच कार्यगत समन्वयका लागि स्पष्ट कार्यसञ्चालन कार्यविधि (SOP) लागू गरी सुरक्षा व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।
- दोस्रो, सुरक्षा निकायहरूको संस्थागत क्षमता सुदृढीकरण गर्नु अत्यावश्यक छ। प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीको सांगठनिक पुनर्संरचना, कर्मचारी व्यवस्थापनमा मेरिटोक्रेसीको प्रवर्द्धन, पारदर्शी सरुवा-बढुवा प्रणाली तथा राजनीतिक हस्तक्षेपमुक्त कमाण्ड संरचना कायम गर्नुपर्छ। साथै कर्मचारीको मनोबल बढाउन पारिश्रमिक, तालिम, आवास तथा कार्यस्थलका सुविधा सुधार गर्दै व्यावसायिक दक्षता विकास गर्ने नीति अपनाउन आवश्यक छ।
- तेस्रो, प्रविधिमा आधारित आधुनिक सुरक्षा प्रणाली विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। साइबर अपराध अनुसन्धानका लागि डिजिटल फरेन्सिक प्रयोगशाला स्थापना, स्मार्ट CCTV तथा सेन्सर प्रणाली विस्तार, बायोमेट्रिक र रियल-टाइम निगरानी प्रणाली लागू गर्नु आवश्यक छ। अपराध अनुसन्धान, सीमा सुरक्षा तथा सार्वजनिक सुरक्षा व्यवस्थापनमा डेटा-आधारित निर्णय प्रणाली र आधुनिक प्रविधिको प्रयोग बढाउँदा सुरक्षा व्यवस्थापन अधिक प्रभावकारी बन्न सक्छ।
- चौथो, सीमा सुरक्षा र विपद् व्यवस्थापन प्रणालीलाई सुदृढ बनाउन सशस्त्र प्रहरीको भूमिकालाई स्पष्ट गर्दै आधुनिक उपकरण, स्क्यानर, ड्रोन तथा सञ्चार प्रणालीको प्रयोग विस्तार गर्नुपर्छ। सीमा क्षेत्रमा बोर्डर आउटपोस्टको पूर्वाधार विकास, सीमावासीसँग

सहकार्य कार्यक्रम तथा छिमेकी सुरक्षा बलसँग वास्तविक-समय सूचना आदानप्रदान प्रणाली विकास गर्न सके सीमा अपराध नियन्त्रणमा महत्वपूर्ण सुधार हुन सक्छ।

- अन्ततः आन्तरिक सुरक्षा व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन सुरक्षा निकायहरूबीच समन्वय, सूचना साझेदारी र उत्तरदायित्व प्रणालीलाई मजबुत बनाउनु आवश्यक छ। *सङ्घ*, प्रदेश र स्थानीय तहबीच एकीकृत सुरक्षा सञ्चालन प्रोटोकल, साझा सूचना प्रणाली तथा एकीकृत कमाण्ड एण्ड कन्ट्रोल संरचना विकास गरी सुरक्षा सुशासनलाई सुदृढ गर्न सकिन्छ। यसरी नीतिगत स्पष्टता, संस्थागत सुदृढीकरण, प्रविधिमैत्री प्रणाली र समन्वित सुरक्षा संरचनाको विकासमार्फत सुरक्षित नागरिक र सुशासित राष्ट्र निर्माणतर्फ ठोस प्रगति हासिल गर्न सकिने देखिन्छ।

कारागार व्यवस्थापन

- नेपालमा कारागार व्यवस्थापन प्रणाली अझै पनि पुरानो भौतिक संरचना, क्षमता भन्दा बढी कैदीबन्दीको चाप, सीमित स्रोतसाधन, तथा समयानुकूल कानुनी तथा व्यवस्थापकीय सुधारको अभावजस्ता चुनौतीहरूले प्रभावित रहेको देखिन्छ। विगतका विभिन्न अध्ययन र सुधार योजनाहरूले कारागार ऐन तथा नियमावली परिमार्जन, आधुनिक सुरक्षा प्रविधिको प्रयोग, कैदीबन्दीको स्वास्थ्य, शिक्षा र सिप विकासका अवसर विस्तार तथा खुला कारागार, प्यारोल र प्रोवेशन जस्ता वैकल्पिक व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने आवश्यकता औंल्याएका छन्। वर्तमान अवस्थामा कारागारहरूको भौतिक पूर्वाधार स्तरोन्नति, कैदीबन्दीको वर्गीकरण, स्वास्थ्य तथा मानसिक परामर्श सेवा विस्तार, उत्पादनमूलक सीप विकास कार्यक्रम सञ्चालन, तथा सुरक्षा व्यवस्थापनलाई प्रविधिमैत्री बनाउनेतर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ। यस सन्दर्भमा दस्तावेजले सुरक्षित, सुविधासम्पन्न र मानवअधिकारमैत्री कारागार प्रणाली निर्माण गर्दै कैदीबन्दीलाई सिपयुक्त र सदाचारयुक्त जनशक्तिका रूपमा समाजमा पुनर्स्थापना गर्ने दीर्घकालीन दृष्टि प्रस्तुत गरेको छ।

अध्यागमन

- नेपालमा अध्यागमन प्रशासनले विदेशी नागरिकहरूको प्रवेश, बसाइँ र प्रस्थान नियमन गर्ने तथा नेपाली नागरिकहरूको अन्तर्राष्ट्रिय आवत—जावत व्यवस्थापन गर्ने महत्वपूर्ण जिम्मेवारी निर्वाह गर्दै आएको भए पनि हालसम्म यसको व्यवस्थापन संरचना, प्रविधि, जनशक्ति तथा अन्तरनिकाय समन्वयमा विभिन्न चुनौतीहरू देखिएका छन्। विभिन्न सुधार योजना तथा अध्ययन प्रतिवेदनहरूले अध्यागमन, भिजिट भिसा तथा अन्य भिसा व्यवस्थापनमा नीतिगत, कानुनी, संस्थागत र प्रविधिगत सुधार आवश्यक रहेको

औंल्याएका छन्। हाल सीमा नाकामा पूर्वाधारको अभाव, खुला सीमाको प्रभावकारी नियमनमा कठिनाइ, विदेशीहरूको बसाइँको अनुगमन कमजोर हुनु, Advanced Passenger Information System (APIS) जस्ता आधुनिक प्रणाली लागू हुन नसक्नु तथा सम्बन्धित निकायहरूबीच प्रभावकारी सूचना आदानप्रदान नहुनु प्रमुख समस्या रहेका छन्। यद्यपि पछिल्लो समय Electronic Travel Authorization, International Card Payment, Foreign National Information Management System जस्ता डिजिटल प्रणालीको प्रयोग सुरु गरी सेवा प्रवाहमा केही सुधार गरिएको छ। भविष्यमा अध्यागमन प्रक्रियाको पुनःइन्जिनियरिङ, जैविक पहिचान (Biometric) प्रणाली, स्वचालित सीमा नियन्त्रण प्रणाली, अन्तरसंस्थागत डेटा एकीकरण तथा कर्मचारीको क्षमता विकासमार्फत प्रविधिमैत्री, सुरक्षित र सेवाग्राहीमैत्री अध्यागमन प्रशासन विकास गर्ने लक्ष्य यस दस्तावेजले प्रस्तुत गरेको छ।

कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन

- कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधनको रोक्का, नियन्त्रण, जफत र व्यवस्थापन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले विभिन्न नीतिगत तथा संस्थागत सुधारको आवश्यकता औंल्याइएको छ। हाल विभिन्न विषयगत ऐनहरूमा फरक—फरक कानुनी व्यवस्था रहनु, अनुसन्धानकारी निकाय, अभियोजन निकाय र अदालतबाट कसूरजन्य सम्पत्तिसम्बन्धी विवरण नियमित रूपमा प्राप्त नहुनु, जफत गरिएका सम्पत्तिको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक पूर्वाधार जस्तै वेयरहाउसको अभाव हुनु तथा सम्बन्धित निकायहरूको संस्थागत क्षमता कमजोर रहनु प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिएका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणसम्बन्धी प्रतिबद्धतासँग तालमेल राख्दै कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापनलाई सुदृढ बनाउन एकीकृत सूचना प्रणाली (PCMIS) विकास, कानुनी प्रावधानहरूको संशोधन, सम्पत्ति व्यवस्थापनका लागि वेयरहाउस निर्माण, अन्तरनिकाय समन्वय सुदृढीकरण तथा सम्बन्धित जनशक्तिको क्षमता विकास आवश्यक रहेको दस्तावेजले औंल्याएको छ। यी सुधारहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकेमा कसूरजन्य सम्पत्तिको पहिचान, रोक्का, जफत र व्यवस्थापन प्रक्रिया थप पारदर्शी, व्यवस्थित र परिणाममुखी हुने अपेक्षा गरिएको छ।

कानून तथा न्याय

- नेपालको न्यायिक क्षेत्र सुधारका लागि विगतमा विभिन्न रणनीतिक योजना, अध्ययन तथा प्रतिवेदनहरू तयार भएका छन्। विशेष गरी न्यायपालिकाको पाचौं पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले न्याय सम्पादनलाई छिटो, गुणस्तरीय र पूर्वानुमानयोग्य बनाउन

सूचना प्रविधिमा आधारित मुद्दा व्यवस्थापन प्रणाली, पुराना मुद्दाको फस्योंट तथा न्यायिक सेवाको आधुनिकीकरणलाई प्राथमिकतामा राखेको छ। त्यसैगरी कानून तर्जुमा दिग्दर्शन तथा विभिन्न सुधार प्रतिवेदनहरूले कानून निर्माण प्रक्रियालाई वैज्ञानिक, प्रमाणमा आधारित र संविधानसम्मत बनाउनुपर्ने आवश्यकता औंल्याएका छन्। साथै महिला, दलित र सीमान्तकृत समुदायको न्यायमा पहुँच विस्तार गर्न कानूनी सहायता प्रणाली सुदृढ गर्ने आवश्यकतामा जोड दिइएको छ।

- यद्यपि, न्याय प्रणालीमा अझै पनि धेरै संरचनागत र प्रक्रियागत समस्याहरू कायम छन्। अदालतहरूमा पुराना मुद्दाहरूको चाप, न्याय सम्पादनमा हुने ढिलासुस्ती, जटिल कानूनी भाषा, उच्च अदालती खर्च तथा निर्णय कार्यान्वयनमा ढिलाइ जस्ता समस्याले नागरिकको न्यायप्रति विश्वास कमजोर बनाएको छ। त्यसैगरी न्यायाधीश नियुक्तिमा पारदर्शिता र मेरिट प्रणाली कमजोर हुनु, अदालत प्रशासनमा बिचौलियाको प्रभाव, र न्यायिक सुशासनसम्बन्धी चुनौतीहरू पनि प्रमुख समस्या बनेका छन्। अदालत, प्रहरी, सरकारी वकील र कारागारबीच समन्वित डिजिटल प्रणालीको अभावले एकीकृत न्याय प्रणालीको विकासमा पनि समस्या सिर्जना गरेको छ।
- न्यायिक सुधारका लागि सर्वप्रथम कानून निर्माण प्रक्रियालाई समयबद्ध, पारदर्शी र प्रमाणमा आधारित बनाउनु आवश्यक देखिन्छ। विधेयक तर्जुमादेखि संसदमा पेश गर्ने प्रक्रियासम्म स्पष्ट विधायिकी क्यालेन्डर लागू गर्ने, नियामकीय प्रभाव मूल्याङ्कन (RIA) अनिवार्य गर्ने तथा स्वार्थ समूहको अनुचित प्रभाव रोक्न स्वार्थको द्वन्द्वसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था लागू गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। साथै कानूनहरूको प्रभावकारिता परीक्षण गर्न नियमित उत्तर—विधायिकी लेखापरीक्षण गर्ने र कानूनलाई सरल नेपाली भाषामा लेख्ने, कानून प्रणालीलाई नागरिकमैत्री बनाउने अपेक्षा गरिएको छ।
- संस्थागत रूपमा न्याय प्रणालीलाई सुदृढ बनाउन न्यायाधीश नियुक्ति प्रक्रियालाई पूर्ण रूपमा मेरिटमा आधारित र पारदर्शी बनाउनुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ। न्याय परिषद्को संरचनामा सुधार गरी राजनीतिक प्रभाव घटाउने, न्यायाधीशहरूको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गर्ने तथा अदालतहरूमा विशिष्टीकृत बेञ्च स्थापना गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। यसका अतिरिक्त, स्थानीय न्यायिक समितिहरूलाई कानूनी रूपमा सक्षम बनाउने, निःशुल्क कानूनी सहायता कार्यक्रम विस्तार गर्ने तथा अदालत सेवाहरूलाई अपाङ्गतामैत्री र नागरिकमैत्री बनाउने उपायहरू पनि न्यायमा पहुँच विस्तारका महत्वपूर्ण कदमका रूपमा उल्लेख गरिएको छ।
- न्यायिक सुधारको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष प्रविधि प्रयोग र सुशासन सुदृढीकरण हो। ई—फाइलिङ, डिजिटल प्रमाण, भिडियो सुनुवाइ तथा स्वचालित मुद्दा व्यवस्थापन

प्रणाली लागू गरी न्याय प्रशासनलाई कागजविहीन र पारदर्शी बनाउनुपर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। साथै फैसला कार्यान्वयन प्रणालीलाई सुदृढ बनाउँदै प्रहरी, अदालत, सरकारी वकील र अन्य निकायबीच एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्म विकास गर्ने, न्यायाधीश र न्यायिक अधिकारीहरूको सम्पत्ति विवरणको पारदर्शी अनुगमन गर्ने तथा अदालत प्रशासनमा उत्तरदायित्व र पारदर्शिता बढाउने उपायहरूले न्याय प्रणालीमा जनविश्वास पुनःस्थापित गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

विपद व्यवस्थापन

- नेपालमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ लागू भएपछि कानुनी तथा संस्थागत संरचना निर्माण भएको छ र राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण (NDRRMA) स्थापना गरिएको छ। तथापि, सङ्घीय शासन प्रणाली लागू भएपछि तीन तहका सरकारबीच भूमिका, जिम्मेवारी र स्रोत परिचालनमा स्पष्टता अभाव हुँदा समन्वय तथा कार्यान्वयनमा चुनौतीहरू देखिएका छन्। प्राधिकरणको संस्थागत स्वायत्तता, स्रोत व्यवस्थापन तथा प्राविधिक क्षमता अझै सुदृढ हुन नसक्दा विपद् व्यवस्थापन प्रणाली पूर्ण रूपमा प्रभावकारी हुन सकेको छैन।
- वर्तमान प्रणालीमा विपद् व्यवस्थापन अझै पनि जोखिम न्यूनीकरण र पूर्वतयारीभन्दा विपद्पछिको उद्धार, राहत तथा पुनर्स्थापनामा बढी केन्द्रित रहेको देखिन्छ। विश्वसनीय तथ्याङ्क प्रणालीको अभाव, पूर्वसूचना प्रणालीको सीमित प्रभावकारिता, स्थानीय तहमा प्राविधिक क्षमता अभाव, वित्तीय स्रोत परिचालनमा जटिलता तथा अव्यवस्थित पूर्वाधार विकास जस्ता कारणले विपद् जोखिम न्यूनीकरणका प्रयासहरू अपेक्षित रूपमा सफल हुन सकेका छैनन्। विशेषगरी जोखिमयुक्त बस्ती, अव्यवस्थित शहरीकरण तथा इन्जिनियरिङ मापदण्डविपरीत निर्माण कार्यहरूले विपद् जोखिमलाई थप बढाएको देखिन्छ।
- यी चुनौतीहरू समाधान गर्न विपद् व्यवस्थापन प्रणालीलाई प्रतिक्रियामुखी दृष्टिकोणबाट जोखिम—आधारित तथा उत्थानशील प्रणालीतर्फ रूपान्तरण गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। राष्ट्रव्यापी बहु—प्रकोपीय जोखिम मूल्याङ्कन तथा नक्साङ्कन, प्रविधिमा आधारित पूर्वसूचना प्रणाली विस्तार, जोखिम संवेदनशील भू—उपयोग योजना तथा भवन संहिता कार्यान्वयन, विपद् जोखिम वित्त प्रणाली सुदृढीकरण तथा समुदायस्तरमा विपद् पूर्वतयारी कार्यक्रम सञ्चालन जस्ता उपायहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने सुझाव प्रतिवेदनले दिएको छ।
- यसैगरी खोज, उद्धार र राहत प्रणालीलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार सुदृढ गर्ने, Disaster Response Force गठन गर्ने, एकीकृत आपतकालीन प्रतिकार्य प्रणाली विकास

गर्ने तथा पुनर्निर्माण प्रक्रियामा "Build Back Better" सिद्धान्त लागू गर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ। साथै *सङ्घ,* प्रदेश र स्थानीय तहबीच स्पष्ट कार्यविभाजन, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन तालिम शिक्षालय स्थापना, एकीकृत डाटाबेस प्रणाली विकास तथा समुदाय, निजी क्षेत्र र अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारसँग सहकार्य सुदृढ गरी विपद् जोखिमबाट सुरक्षित, उत्थानशील र अनुकूलित नेपाल निर्माण गर्ने दूरदृष्टि प्रस्तुत गरिएको छ।

डिजिटल तथा डाटा गभर्नेन्स

- सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासनको प्रयोग विस्तार हुँदै गए पनि यसको विकास अझै संक्रमणकालीन अवस्थामा रहेको छ। विभिन्न सरकारी निकायहरूले आ—आफ्नै व्यवस्थापन सूचना प्रणाली विकास गरी सञ्चालन गरेका कारण प्रणालीहरूबीच समन्वय र अन्तरआवद्धताको अभाव देखिएको छ। एकीकृत मापदण्ड, स्पेसिफिकेसन र केन्द्रीय समन्वय संयन्त्रको अभावका कारण डिजिटल शासन प्रणाली खण्डीकृत रूपमा सञ्चालन भइरहेको अवस्था छ।
- सूचना प्रविधि सम्बन्धी कानुनी तथा नीतिगत ढाँचा पनि पूर्ण रूपमा समसामयिक बन्न सकेको छैन। विद्युतीय कारोबार ऐन लगायतका विद्यमान कानुनहरूले आधुनिक डिजिटल प्रविधि, साइबर सुरक्षा र सामाजिक सञ्जाल नियमन जस्ता विषयलाई पूर्ण रूपमा समेट्न सकेका छैनन्। सूचना प्रविधि प्रणाली विकास तथा सञ्चालनका लागि आवश्यक स्पष्ट कानुनी आधार, मापदण्ड र कार्यान्वयन संरचना नहुँदा डिजिटल रूपान्तरणको प्रक्रिया अपेक्षित रूपमा अघि बढ्न सकेको छैन।
- सरकारी निकायहरूमा सञ्चालनमा रहेका सूचना प्रणालीहरूबीच अन्तरआवद्धता कमजोर हुनु अर्को महत्वपूर्ण समस्या हो। डेटा आदानप्रदानका साझा मापदण्डको अभाव, पुराना प्रविधिमा आधारित प्रणालीहरू तथा साइबर सुरक्षा जोखिमका कारण विभिन्न प्रणालीहरूलाई प्रभावकारी रूपमा एकीकृत गर्न कठिनाइ भइरहेको छ। यसका कारण सरकारी सेवाहरू अझै पनि दोहोरो प्रक्रिया र अनावश्यक कागजी काममा निर्भर रहेका छन्।
- सूचना प्रविधि पूर्वाधार, बजेट र दक्ष जनशक्तिको अभावले पनि डिजिटल शासनको विकासमा चुनौती सिर्जना गरेको छ। प्रविधिको तीव्र विकाससँगै प्रणालीहरूको नियमित स्तरोन्नति, मर्मत सम्भार तथा सुरक्षा व्यवस्थापन आवश्यक भए पनि त्यसअनुसार स्रोत व्यवस्थापन हुन सकेको छैन। साथै सरकारी निकायहरूमा प्राविधिक जनशक्तिको क्षमता विकास, तालिम तथा प्रेरणा प्रणाली कमजोर हुँदा सूचना प्रविधि प्रणालीको प्रभावकारी सञ्चालनमा कठिनाइ देखिएको छ।

- डाटा गभर्नेन्स र डाटा सुरक्षाको अवस्था पनि कमजोर रहेको देखिन्छ। विभिन्न सरकारी निकायहरूले नागरिकका डेटा छुट्टाछुट्टै प्रणालीमा सङ्कलन र भण्डारण गर्ने प्रवृत्तिका कारण डेटा मानकीकरण, डेटा गुणस्तर तथा डेटा साझेदारीमा समस्या देखिएको छ। यस्तो खण्डीकृत डेटा व्यवस्थापनले डेटा आधारित नीति निर्माण तथा सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन अवरोध सिर्जना गरेको छ र साइबर सुरक्षा जोखिम पनि बढाएको छ।
- उपर्युक्त समस्याहरू समाधान गर्न नेपालमा सुदृढ विद्युतीय शासन प्रणाली विकास गर्न आवश्यक रहेको प्रतिवेदनले उल्लेख गरेको छ। यसको लागि स्पष्ट कानुनी आधार निर्माण, राष्ट्रिय स्तरको इन्टरप्राइज आर्किटेक्चर निर्धारण तथा सरकारी सूचना प्रणाली विकासका लागि साझा मापदण्ड तयार गर्नु अत्यावश्यक देखिन्छ। यसले सरकारी सूचना प्रणालीहरूको विकास, सञ्चालन तथा समन्वयलाई एकीकृत ढाँचामा अघि बढाउन सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।
- सूचना प्रविधि प्रणालीहरूबीच अन्तरआवद्धता विकास गर्न डिजिटल सार्वजनिक पूर्वाधार (Digital Public Infrastructure) को निर्माणमा विशेष जोड दिनुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ। सरकारी निकायहरूबीच सुरक्षित डेटा आदानप्रदानका लागि डेटा एक्सचेन्ज प्लेटफर्म निर्माण गर्ने, राष्ट्रिय परिचय नम्बरलाई सेवा प्रवाहको आधार बनाउने तथा "Once Only Principle" लागू गर्ने जस्ता उपायहरू अपनाउन सुझाव दिइएको छ।
- सूचना प्रविधि प्रणालीको विकास, सञ्चालन र मर्मत सम्भारलाई व्यवस्थित बनाउन System Development Life Cycle (SDLC) आधारित प्रणाली विकास प्रक्रिया अपनाउनुपर्ने आवश्यकता पनि प्रतिवेदनले औंल्याएको छ। प्रयोगकर्ता—मैत्री डिजाइन, सुरक्षित API प्रयोग, क्लाउड पूर्वाधारको उपयोग तथा नियमित सुरक्षा परीक्षण जस्ता उपायहरू लागू गरी डिजिटल प्रणालीलाई भरपर्दो र सुरक्षित बनाउनु आवश्यक देखिन्छ।
- संरचनात्मक सुधारका रूपमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय अन्तर्गत "सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय" स्थापना गर्ने प्रस्ताव पनि प्रतिवेदनले गरेको छ। यस कार्यालयले सरकारी सूचना प्रणालीहरूको विकास, सञ्चालन, मापदण्ड निर्धारण तथा समन्वयको भूमिका निर्वाह गर्नेछ। साथै नियमन, सञ्चालन र साइबर सुरक्षा कार्यहरूलाई पृथक संरचनाबाट व्यवस्थापन गरी प्रभावकारी चेक एण्ड ब्यालेन्स कायम गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ।

- डाटा गभर्नेन्स सुदृढीकरणका लागि डेटा संरक्षण कानुन निर्माण, डेटा वर्गीकरण, डेटा आदानप्रदान संरचना तथा डेटा सुरक्षा मापदण्ड विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि औंल्याइएको छ। यसका साथै नागरिक–केन्द्रित डिजिटल सेवा डिजाइन, अनलाइन आवेदन प्रणाली, डिजिटल भुक्तानी, स्वचालित निर्णय प्रणाली र डिजिटल प्रमाणपत्र जस्ता उपायहरू लागू गरी सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई सरल, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउने लक्ष्य प्रतिवेदनले अघि सारेको छ।

कर्मचारी प्रशासन

- नेपालको कर्मचारी प्रशासनलाई आधुनिक, नतिजामुखी र नागरिकमैत्री बनाउन विगतमा विभिन्न आयोग, समिति र कार्यदलहरूले महत्वपूर्ण सुधारका सिफारिसहरू प्रस्तुत गरेका छन्। बुच कमिसनदेखि प्रशासन सुधार आयोग, प्रशासन सुधार सुझाव समितिहरू तथा सङ्घीय प्रशासनिक पुनर्संरचना सम्बन्धी समितिहरूले सार्वजनिक प्रशासनलाई पारदर्शी, दक्ष र उत्तरदायी बनाउने उद्देश्यले संगठन संरचना सुधार, जनशक्ति व्यवस्थापन, सेवा प्रवाह सरलीकरण र ई–गभर्नेन्स विस्तारमा जोड दिएका छन्। विभिन्न प्राज्ञिक अध्ययनहरूले कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनलाई वैज्ञानिक र वस्तुनिष्ठ बनाउनुपर्ने, सेवा मापदण्ड र आचरण सम्बन्धी राष्ट्रिय ढाँचा लागू गर्नुपर्ने तथा सङ्घीय शासन प्रणाली अनुरूप प्रशासनिक क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याएका छन्।
- यद्यपि, यी सुधार प्रयासहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नुका पछाडि संरचनागत, नीतिगत र व्यवस्थापकीय समस्याहरू रहेका छन्। *सङ्घीय* निजामती सेवा ऐन समयमै जारी हुन नसक्दा नीतिगत अस्पष्टता कायम रहनु, संगठन संरचना र दरबन्दीको समयसापेक्ष पुनरावलोकन हुन नसक्नु, 'right person in right place' सिद्धान्त लागू गर्न कठिनाइ हुनु तथा कर्मचारी क्षमता विकास र तालिम प्रणाली कमजोर हुनु प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिएका छन्। साथै प्रशासनिक नेतृत्वको अस्थिरता, सुधारप्रतिको न्यून प्रतिबद्धता, परिवर्तनप्रतिको प्रतिरोधी मानसिकता, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको कमजोरी र *सङ्घ*, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच प्रशासनिक समन्वय अस्पष्ट हुनु पनि कर्मचारी प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउन बाधक बनेका छन्।
- यी चुनौतीहरूको समाधानका लागि कर्मचारी प्रशासनलाई नीतिगत, संस्थागत र प्रविधिमैत्री ढाँचामा रूपान्तरण गर्नु आवश्यक देखिन्छ। *सङ्घीय* निजामती सेवा ऐन जारी गरी तीन तहका सरकारबीच कर्मचारी व्यवस्थापनको स्पष्ट संरचना तयार गर्ने, सार्वजनिक सेवामा नागरिक अधिकार स्थापित गर्न "नागरिक सेवा अधिकार ऐन" तर्जुमा गर्ने तथा कर्मचारी व्यवस्थापनलाई पूर्ण रूपमा डिजिटल प्रणाली (PMIS) मा आबद्ध

गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। साथै पदस्थापन, सरुवा र बढुवा प्रक्रियालाई पारदर्शी, पूर्वानुमानयोग्य र सूचना प्रणालीमा आधारित बनाउने तथा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनलाई नतिजामा आधारित बनाउने सुधारहरू आवश्यक ठहरिएका छन्।

- नेपालको कर्मचारी प्रशासन सुधारका प्रयासहरू अपेक्षित रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नुका प्रमुख कारणहरूमा स्पष्ट कार्यान्वयन मार्गचित्रको अभाव, नेतृत्व तहमा दृढ प्रतिबद्धताको कमी, राजनीतिक तथा प्रशासनिक अस्थिरता, स्रोत र व्यवस्थापकीय क्षमताको न्यूनता, तथा परिवर्तनप्रतिको संस्थागत प्रतिरोध प्रमुख रूपमा रहेका छन्। यसका साथै, कानुनी अस्पष्टता, जिम्मेवारी र उत्तरदायित्वको कमजोर संरचना, तथा प्रभावकारी अनुगमन—मूल्याङ्कन प्रणालीको अभावले सुधारका पहलहरूलाई परिणाममा रूपान्तरण गर्न कठिन बनाएको छ ।
- यस अवस्थालाई रूपान्तरण गर्न सर्वप्रथम नीतिगत तथा कानूनी सुधारलाई तीव्रता दिन आवश्यक छ। *सङ्घीय* निजामती सेवा ऐन तथा सम्बन्धित नियमावलीहरू शीघ्र जारी गरी तीनै तहका सरकारबीच कर्मचारी प्रशासनको स्पष्ट संरचना निर्धारण गर्नुपर्छ। साथै, 'नागरिक सेवा अधिकार' लाई कानूनी रूपमा स्थापित गर्दै सेवा प्रवाहलाई अधिकारमुखी बनाउनुपर्छ। एकीकृत राष्ट्रिय नीति, कार्यसञ्चालन मापदण्ड (SOP) र सेवा वितरणका स्पष्ट मापदण्ड लागू गरी प्रशासनलाई पूर्वानुमानयोग्य, पारदर्शी र एकरूप बनाउनु *रूपान्तरणकारी* कदम हुनेछ।
- दोस्रो, संरचनागत तथा संस्थागत रूपान्तरणलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ, जसले प्रशासनिक प्रणालीलाई आधुनिक र नतिजामुखी बनाउनेछ। संगठन तथा दरबन्दीको वैज्ञानिक पुनरावलोकन, 'Right person in right place' को कार्यान्वयन, तथा सबै कर्मचारी व्यवस्थापन प्रक्रियाहरूलाई एकीकृत डिजिटल प्रणाली (PMIS) मा आबद्ध गर्नु आवश्यक छ। विशेषगरी, सार्वजनिक सेवाको गुणस्तर प्रमाणीकरण (Service Accreditation) प्रणाली लागू गरी उत्कृष्ट कार्यसम्पादन गर्ने निकायलाई प्रोत्साहन र कमजोर निकायलाई सुधारका लागि बाध्यकारी व्यवस्था गर्नु transformative सुधारको केन्द्रबिन्दु हुनेछ। यसले प्रतिस्पर्धात्मक, उत्तरदायी र परिणाममुखी प्रशासनिक संस्कृति विकास गर्नेछ ।
- तेस्रो, कर्मचारीको आचरण, व्यवहार र कार्यसंस्कृतिमा गुणात्मक रूपान्तरण ल्याउनु आवश्यक छ। कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनलाई वस्तुनिष्ठ सूचक, डिजिटल ट्र्याकिङ र सेवाग्राहीको प्रत्यक्ष प्रतिक्रिया (feedback) मा आधारित बनाउँदै ३६० डिग्री मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्नुपर्छ। आचरण उल्लंघनमा स्वचालित सचेतना प्रणाली, डिजिटल प्रोफाइल, तथा कार्यसम्पादनसँग जोडिएको दण्ड—पुरस्कार व्यवस्था लागू गरी

जवाफदेहिता सुदृढ गर्नुपर्छ। उत्कृष्ट कार्यसम्पादनलाई स्वचालित रूपमा पहिचान र प्रोत्साहन गर्ने प्रणालीले सकारात्मक र पेशागत कार्यसंस्कृति निर्माणमा योगदान पुऱ्याउनेछ ।

- अन्ततः, प्रविधि—आधारित शासन, समन्वय र निरन्तर सुधारलाई संस्थागत गर्दै समग्र कर्मचारी प्रशासनलाई रूपान्तरण गर्नुपर्छ। एकीकृत डिजिटल ड्यासबोर्ड, ई-गभर्नेन्स, र अन्तर-सरकारी समन्वय संयन्त्र सुदृढ गरी सेवा प्रवाहलाई फेसलेस, पेपरलेस र छरितो बनाउनु आवश्यक छ। साथै, आवश्यकता आधारित तालिम प्रणाली, सेवानिवृत्त राष्ट्रसेवकहरूको ज्ञान उपयोग तथा प्रभावकारी *अनुगमन, मुल्याङ्कन, सिकाइ र सुधार* (Monitoring, Evaluation, Learning and Correction- MELC) प्रणालीमार्फत निरन्तर सुधार सुनिश्चित गर्नुपर्छ। यी सबै उपायहरूको समन्वित कार्यान्वयनले कर्मचारी प्रशासनलाई आधुनिक, गुणस्तरीय, र नागरिक केन्द्रित प्रणालीमा रूपान्तरण गर्नेछ ।
- यसका अतिरिक्त, कर्मचारीको आचरण, नैतिकता र कार्यसंस्कृतिमा सुधार ल्याउन डिजिटल प्रोफाइलमा आधारित अनुशासन अभिलेख, सेवाग्राहीको प्रत्यक्ष प्रतिक्रिया समेटिएको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली, ई—हाजिरी र दैनिक कार्य विवरणको एकीकृत व्यवस्थापन जस्ता प्रविधिमैत्री उपायहरू प्रस्ताव गरिएका छन्। साथै संगठन तथा दरबन्दीको वैज्ञानिक पुनरावलोकन, सेवानिवृत्त राष्ट्रसेवकहरूको अनुभव उपयोग गर्ने नीति तथा सेवा गुणस्तर प्रमाणीकरण प्रणाली लागू गरी कर्मचारी प्रशासनलाई दक्ष, उत्तरदायी र नागरिक केन्द्रित बनाउने दिशामा रूपान्तरण गर्ने लक्ष्य राखिएको छ।

परिच्छेद एक
परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

राज्यका तीनवटै अङ्गहरूलाई चुस्त, पारदर्शी, निष्पक्ष, जनमुखी, मितव्ययी तथा उत्तरदायी बनाई आर्थिक सामाजिक विकास, सामाजिक न्याय तथा समृद्धि हासिल गर्न नेपालमा संवैधानिक, कानूनी, नीतिगत, संस्थागत तथा प्रक्रियागत व्यवस्थाहरू भएका छन्। नेपालमा विभिन्न कालखण्डमा भएका राजनीतिक परिवर्तनले मुलुकको शासन व्यवस्थालाई रूपान्तरण गर्ने मार्गदर्शन गर्दै आएका छन्। विभिन्न समयमा जारी भएका संविधानको मूल मर्म नै शासकीय प्रणाली सबल तुल्याउँदै अधिकाधिक रूपमा जनमूखी र जनउत्तरदायी शासन सञ्चालन गर्ने रहँदै आएको छ। विगतमा शासकीय सुधारका लागि गठन भएका विभिन्न उच्चस्तरीय आयोग तथा समितिले शासकीय प्रणाली र सेवा प्रवाह रूपान्तरणका लागि विभिन्न सिफारिसहरू गरेका छन्। यद्यपि ती सिफारिसहरूको आंशिक रूपमा मात्र कार्यान्वयन भएको देखिन्छ। तीव्र गतिमा विकास भैरहेको सूचना प्रविधि, जनताको बढ्दो चेतनास्तर तथा अपेक्षा बमोजिम मुलुकमा सुशासन, विकास तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको क्षेत्रमा सुधार र परिवर्तन हुन सकेको छैन।

सेवा प्रवाहमा दोहोरोपना, ढिलासुस्ती, जिम्मेवारी पन्छाउने, झन्झटिलो र लामो प्रकृया, भ्रष्टाचार, अपारदर्शिता एवम् गैरजवादेहिता जस्ता अनेकौं गुनासाहरू व्याप्त छन्। भ्रष्टाचार अनुभूति सूचकाङ्कले पनि नेपालको सार्वजनिक सेवा औसतभन्दा तल रहेको देखाएको छ। २०८२ भदौ २३ र २४ गतेको युवापुस्ता (Gen-Z) को अगुवाइमा आन्दोलनको मुख्य उद्देश्य पनि मुलुकमा भ्रष्टाचारको अन्त्य तथा सुशासन कायम गर्नु रहेको थियो।

यस सन्दर्भमा, जेन-जी पुस्ताको अपेक्षा समेतलाई ध्यानमा राखी तत्कालै सार्वजनिक प्रशासन एवम् सेवा प्रवाहमा जवाफदेहिता, पारदर्शिता, मितव्ययिता, चुस्तता, लागत-प्रभावकारिता र अनुमानयोग्यता सुनिश्चित गरी जनतालाई सुशासनको प्रत्याभुति दिलाउनु पर्ने चौतर्फी माग रहेको छ। सार्वजनिक सेवामा सहज पहुँच, प्रविधिको उच्चतम प्रयोग र छरितो सेवाको अपेक्षा पुरा नहुँदा नागरिकको सरकारप्रतिको विश्वासमा ह्रास आई असन्तोष बढ्दै गएको पाइन्छ। त्यसैले वर्तमानमा नागरिको अपेक्षालाई सम्बोधन गर्दै जनताप्रति उत्तरदायी शासन प्रणाली सुनिश्चित गर्न भावी कार्यदिशा पहिचान गर्न प्रस्तुत सुशासनको मार्गचित्र तयार गरिएको छ। यस दस्तावेजमा सार्वजनिक प्रशासन, विकास व्यवस्थापन, सुशासन तथा सेवाप्रवाहका क्षेत्रमा रहेका समस्याहरू पहिचान गरी सोको समाधानका लागि ठोस सुझावहरू समेत प्रस्तुत गरिएको छ।

यस मार्गचित्रले वि.सं. २०८२ फागुन २१ गते सम्पन्न प्रतिनिधिसभा सदस्यको निर्वाचनबाट निर्वाचित भै आउने जनप्रतिनिधिहरूबाट गठित सरकारका लागि सुधारका कार्य तत्काल प्रारम्भ गर्न महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ। यस मार्गचित्रमा प्रस्तुत गरिएका सुधारका क्षेत्र, क्रियाकलापहरू र सोको कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवार निकाय तथा समयसीमा सहित

कार्यान्वयन योजना प्रस्तुत गरिएकाले सुधारको कार्य प्रारम्भ गर्न सहज हुने देखिन्छ। यो मार्गचित्र तर्जमा कार्य प्रधानन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद कार्यालयले नेपाल सरकारका उच्चपदस्थ कर्मचारीहरू, जेन-जी प्रतिनिधिहरू, निजी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्था र नागरिक समाज समेतको सहभागितामा विभिन्न सरोकारवालासँग छलफल तथा अन्तरक्रिया गरी तयार गरेको छ।

१.२ सुशासन मार्गचित्रको औचित्य

जेन-जी जनआन्दोलनका प्रतिनिधि र नेपाल सरकारबिच वि.सं. २०८२ मङ्सिर २४ गते एक सम्झौतामा हस्ताक्षर भएको थियो। जेनजी आन्दोलनको मूल मर्म नै सुशासन स्थापना र भ्रष्टाचार नियन्त्रण थियो भन्ने कुराको पुष्टि यस सम्झौताले गर्दछ।

उक्त सम्झौताको प्रस्तावनामा सुशासन, समावेशिता र जनसहभागिताका मान्यतामा आधारित सङ्घीयता, स्थानीय स्वायत्तता र विकेन्द्रीकरणको सुदृढीकरण गर्नुपर्ने तथा जनआन्दोलन पश्चातको नवनिर्माणका हरेक क्रियाकलापहरूलाई सुशासनका मूल्यमान्यताबाट अनुप्राणित गर्नुपर्ने विषयमा जोड दिइएको छ। त्यसैगरी सार्वजनिक जीवनामा सदाचार तथा सुशासन प्रवर्द्धन, भ्रष्ट्राचार निवारण तथा दण्डहीनता अन्त्य गर्दै सेवा प्रवाहलाई विद्युतीय सुशासन सहित सरल, सहज र गुनासोमुक्त बनाउनु पर्ने विषयलाई समेत समेटेको छ। यसरी सुशासन, दिगो विकास तथा समृद्धिको राष्ट्रिय आकांक्षा पुरा गर्नका लागि स्पष्ट गन्तव्य र रणनीति सहितको शासकीय मार्गदर्शनको अपरिहार्यता रहेको देखिन्छ।

अर्कोतर्फ, नेपाल संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय भ्रष्टाचार विरुद्धको महासन्धि (UNCAC) को सदस्य राष्ट्र समेत भएकाले राज्यका सवैक्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचारको रोकथाम, नियन्त्रणका लागि अनुसन्धान तथा कानूनी कारवाही, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा गैरकानुनी सम्पत्तिको ओसारपसार नियन्त्रण लगायतका सुशासन प्रवर्द्धन सम्बन्धी कार्यहरू गर्नैपर्ने अवस्था छ। यो सन्धिमा भएका व्यवस्था अनुसार नेपालमा विभिन्न संवैधानिक, कानूनी तथा संस्थागत प्रबन्ध गरी भ्रष्टाचारको रोकथाम र नियन्त्रणका क्षेत्रमा धेरै कामहरू समेत भएका छन्। तर भ्रष्टाचार एक वहुआयामिक र जटिल समस्या भएकाले यसको रोकथाम तथा नियन्त्रण गरी मुलुकमा सुशासन, विकास र समद्धिको लागि अझै धेरै कार्य गर्नुपर्ने अवस्था छ।

यसै सन्दर्भमा, नेपाल सरकारले जेनजी आन्दोलनको मर्म र भावना तथा जनआन्दोलनका प्रतिनिधिहरूसँग भएको सम्झौतालाई सम्बोधन गर्न नेपालको सार्वजनिक प्रशासनमा व्याप्त भ्रष्टाचार तथा अनियमितताको पहिचान गर्दै सुशासन, विकास तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको क्षेत्रमा गर्नु पर्ने सुधारको खाका सहितको सुशासन मार्गचित्र (Good-governance Blueprint) तयार गर्न मिति २०८२ पुष १४ गतेको सम्माननीय प्रधानमन्त्रीस्तरीय निर्णयबाट प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका सचिवको संयोजकत्वमा समिति गठन भएको छ।

१.३ समितिको संरचना

सुशासनको मार्गचित्र तयार गरी प्रतिवेदन पेश गर्न देहाय वमोजिमको समिति गठन भएको छ:

सचिव, शासकीय क्षेत्र हेर्ने, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय - संयोजक

सहसचिव, अर्थ मन्त्रालय - सदस्य
सहसचिव, गृह मन्त्रालय - सदस्य
सहसचिव, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय - सदस्य
सहसचिव, भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय - सदस्य
सहसचिव, भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय - सदस्य
सहसचिव, सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय - सदस्य
सहसचिव, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र - सदस्य
जेनजी प्रतिनिधि दुईजना (एक जना महिला सहित) - सदस्य
निजी क्षेत्रकोको तर्फवाट नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घको उपाध्यक्ष - सदस्य
सुशासनको क्षेत्रमा काम गरिरहेका गैरसरकारी संस्था र नागरिक समाजको तर्फबाट एक/एक जना

सदस्य
शासकीय सुधार विज्ञ एक जना - सदस्य
सहसचिव, शासकीय सुधार महाशाखा, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय - सदस्य
सचिव

उक्त समितिमा आवश्यकतानुसार कुनै पनि सार्वजनिक निकायका पदाधिकारी वा कर्मचारीलाई आमन्त्रण गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको थियो।

१.४ समितिको कार्यदिश

सुशासन मार्गचित्र तयारी समितिलाई देहायका विषयमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरी ६० दिनभित्र सुशासनको मार्गचित्र तयार गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गरिएको थियो:

(क) तीनै तहका सरकारी निकाय र सार्वजनिक संस्थानमा भ्रष्टाचार हुनसक्ने क्रियाकलाप, क्षेत्र, कारण आदिको पहिचान गर्ने।

(ख) सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने तीनै तहका सार्वजनिक निकायसँग सम्वन्धित कानूनी, नीतिगत, संस्थागत, जनशक्ति, प्रकृयागत व्यवस्था, सोको कार्यान्वयनको अवस्था र समस्याको पहिचान गर्ने।

(ग) सेवा प्रवाहमा सरलीकरण, एकद्वार सेवा केन्द्र, विद्युतीय सुशासनको अवलम्वन, खुला सरकार, कार्य प्रकृयाको पुनः इन्जिनियरिङ्ग (business process re-engineering) लगायतबाट सेवाको लागत र समय घटाउने, सार्वजनिक सेवालाई अनुमानयोग्य बनाउने र सेवाको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न गर्नुपर्ने क्रियाकलापका सम्बन्धमा सुझाव दिने।

(घ) सार्वजनिक निकायमा हुने भ्रष्टाचारको नियन्त्रण र सार्वजनिक सेवालाई चुस्त, मितव्ययी, जवाफदेही, प्रभावकारी बनाई जनविश्वास कायम गर्न र सुशासनको प्रत्याभूति दिन गर्नुपर्ने कानूनी, नीतिगत, संस्थागत/संरचनागत र प्रकृयागत सुधारका सम्बन्धमा सुझाव दिने।

(ङ) भ्रष्टाचारको रोकथाम र नियन्त्रणका लागि राष्ट्रसेवक कर्मचारीको व्यवस्थापन, आचरण, तालिम, दण्ड तथा पुरस्कार/उत्प्रेरणा आदि क्षेत्रमा गर्नुपर्ने सुधारका बारेमा सुझाव दिने।

(च) समितिले आवश्यक ठानेका नेपालमा सार्वजनिक प्रशासनमा हुने भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सुशासन प्रवर्द्धन तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको क्षेत्रमा गर्नुपर्ने सुधारको बारेमा सुझाव दिने।

१.५ मार्गचित्र तयारी सम्बन्धी कार्यविधि

समितिले माथि उल्लेखित कार्यदेश बमोजिमको कार्यसम्पादन गर्न देहायको कार्यविधि अवलम्वन गरेको थियोः

(१) सुशासन प्रवर्द्धन, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, शासकीय तथा प्रशासन सुधार सम्बन्धी विगतका विभिन्न आयोग/समितका प्रतिवेदनहरूको अध्ययन।

(२) सुशासन, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, सार्वजनिक प्रशासन तथा सेवा प्रवाहको क्षेत्रमा संविधान, कानून, नेपाल पक्ष भएका अन्तराष्ट्रिय सन्धि तथा महासन्धिमा भएका व्यवस्थाको अध्ययन।

(३) समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्वन्धित विषयमा विभिन्न निकायले तर्जुमा गरेका वा कार्यान्वयनको चरणमा रहेका नीति, रणनीति तथा कार्ययोजनाको अध्ययन।

(४) मिति २०८२ मङ्सिर २४ गते जेनजी जनआन्दोलनका प्रतिनिधि र नेपाल सरकारबिच सम्पन्न सम्झौताको अध्ययन।

(५) मिति २०८२ भाद्र २३ र २४ को जेन-जी आन्दोलनपश्चात विभिन्न मन्त्रालयले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा पेश गरेको तत्काल सुधार योजनाको अध्ययन।

(६) यस समितिले सबै मन्त्रालय/निकायहरूवाट माग गरिएका सुशासनको मार्गचित्रमा समावेश गरिने विषयवस्तुको अध्ययन तथा विश्लेषण।

(७) सुशासन मार्गचित्र तयारीका सन्दर्भमा नेपाल सरकारका मुख्यसचिव, सचिवहरू, काठमाडौं उपत्यकामा कार्यरत राजपत्राङ्कित विशिष्ट र प्रथम श्रेणीका कर्मचारीहरू र नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठानका उच्चस्तरिय पदाधिकारीहरूको सहभागितामा काठमाण्डौमा आयोजना गरिएको कार्यशालाबाट प्राप्त महत्वपूर्ण राय, सुझावहरू।

(८) सार्वजनिक निकायहरूको स्थलगत अवलोकन, विषय विज्ञ एवं सरोकारवालाहरूसँगको छलफल, अन्तर्क्रिया र सुझावहरू।

(९) सरोकारवालाहरू (तीनै तहका सरकारी, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज तथा गैरसरकारी क्षेत्र, विकास साझेदाहरू, सञ्चारकर्मीहरू, ट्रेड यूनियनका पदाधिकारीहरू र विभिन्न राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू) सँगको छलफल तथा परामर्श।

(१०) विषयविज्ञहरूसँग भौतिक उपस्थितिमा एवं भर्चुअल माध्यमबाट गरिएको छलफल र प्राप्त सुझावहरू।

(११) सामाजिक सञ्जालबाट आह्वान गरेबमोजिम सामाजिक सञ्जालबाटै र इमेलबाट प्राप्त भएका सुझावहरू।

१.६ मार्गचित्र तयारीका आधारभूत मान्यताहरू

विभिन्न क्षेत्रको सूशासनको मार्गचित्र तयार गर्दा सुशासनका निम्न आधारभूत मान्यताहरूहरूलाई आत्मसात् गर्ने प्रयास गरिएको छः

(१) प्रकृया सरलीकरण र कार्य प्रकृयाको पुनः इन्जिनियरिङ्ग,
(२) एकद्वार सेवा प्रणाली,
(३) विद्युतीय सुशासनमा रूपान्तरण,
(४) सेवाको लागत र समय कटौती,
(५) सेवाको अनुमानयोग्यता,
(६) सेवाको गुणस्तर अभिवृद्धि,
(७) चुस्तता, मितव्ययिता, जवाफदेहिता, पारदर्शिता र प्रभावकारिता,
(८) जनताको अपेक्षा तथा जनविश्वास,
(९) सामाजिक मूल्य र उत्तरदायित्वको प्रवर्द्धन, र
(१०) सेवाग्राही र सेवा प्रदायकको गरिमा।

१.७ मार्गचित्र तयारीका सीमाहरू

भ्रष्टाचार तथा सेवा प्रवाहजस्तो गहन र व्यापक विषयमा राज्यका कार्यपालिका, न्यायपालिका तथा व्यवस्थापिका गरी तीनै अङ्गहरुको कार्यक्षेत्रमा यो प्रतिवेदन प्रवेश गर्न सकेको छैन। यसमा मूलत् तीनै तहका कार्यपालिका अन्तरगतका सार्वजनिक निकायहरूको कार्यसम्पादन तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाह सम्बन्धी समस्याहरू तथा सुधारका विषयवस्तुहरू समेटिएका छन्। साथै, कानून तथा न्याय सम्पादन सम्बन्धी विषयमा पनि यस मार्गचित्रमा चर्चा गरिएको छ। संसद तथा संसदीय समितिहरु र संवैधानिक निकायको कार्यसम्पादनको वारेमा छिटपुट वाहेक यो मार्गचित्रमा चर्चा गरिएको छैन।

यस दस्तावेजमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा सुशासनका सवाल र गरिनुपर्ने सुधारका विषय समेटिएका छन्। तर समय अभावका कारण केही प्रदेश बाहेक अन्य प्रदेश र स्थानीय तहका सवालहरूका बारेमा भौतिक रूपमा नै उक्त तहहरूसँग विषयकेन्द्रित छलफल तथा अन्तरक्रिया गर्न सकिएको छैन। त्यसैले प्रदेश तथा स्थानीय तहमा रहेका कतिपय व्यवहारिक सवालहरू प्रस्तुत मार्गचित्रमा स्पष्ट रूपमा मुखरित हुन नसकेका हुन सक्दछन्।

अन्त्यमा, सुशासन एक वृहत् शासकीय सुधारको अपेक्षा गर्ने सैद्धान्तिक विषय पनि हो। यद्यपि यो दस्तावेज सुशासनका सैद्धान्तिक विषयहरूको विश्लेषण भन्दा पनि नेपालको शासकीय व्यवस्थामा विद्यमान समस्या तथा चुनौतीहरूको पहिचान, जनताका अपेक्षाहरुको आँकलन तथा सुशासन, विकास तथा सार्वजिनिक सेवा प्रभावकारी बनाउने व्यवाहारिक सुझावहरूमा केन्द्रित रहेको छ।

परिच्छेद दुई

अन्तर सरकारी समन्वय प्रदेश र स्थानीय सरकार

२(क) अन्तरसरकारी समन्वय

२(क).१ सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

२(क).१.१ सान्दर्भिक सुधार योजना तथा प्रतिवेदनहरूको सारांश

नेपालको संविधानले सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीलाई संस्थागत गर्ने स्पष्ट संवैधानिक आधार प्रदान गरेको छ। धारा ४ मा राज्यको स्वरूप अन्तर्गत नेपाललाई "सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य" भनी परिभाषित गरिएको छ। यही धाराले नेपालमा सङ्घीय शासन प्रणालीको औपचारिक घोषणा गरेको छ। धारा ५६ ले नेपालमा तीन तहको सरकार (सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह) सहितको राज्य संरचनाको व्यवस्था गरेको छ भने स्थानीय तहलाई समेत संवैधानिक हैसियत दिई राज्य शक्ति तीन तहमा विभाजन गरिएको छ। संविधानको धारा ५७ राज्य शक्तिको बाँडफाँड सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार सूचीअनुसार कार्यान्वयन हुने व्यवस्था गरेको छ। तदनुरूप अनुसूची ५ मा सङ्घ, अनुसूची ६ मा प्रदेश, अनुसूची ७ मा सङ्घ र प्रदेशको साझा, अनुसूची ८ मा स्थानीय तह, अनुसूची ९ मा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकार सूची समावेश छ। वास्तवमा, अधिकार बाँडफाँडको विस्तृत सूची नै नेपालको सङ्घीयताको संरचनात्मक आधार हो।

अवशिष्ट अधिकारका सम्बन्धमा संविधानको धारा ५८ ले अनुसूचीमा उल्लेख नभएको विषय सङ्घको अधिकारक्षेत्रमा रहने व्यवस्था गरेको छ भने धारा ५९ ले तीनै तहलाई कर लगाउने, राजस्व सङ्कलन गर्ने तथा खर्च गर्ने गरी वित्तीय अधिकार अधिकार प्रदान गरेको छ। धारा ६० मा राजस्व बाँडफाँड र समानीकरणका सिद्धान्त निर्धारण गरिएको छ। तदनुरूप धारा २५० र २५१ राजस्व बाँडफाँड, वित्तीय समानीकरण तथा अन्तरसरकारी वित्तीय सम्बन्ध व्यवस्थापनका लागि संवैधानिक आयोगको रूपमा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको व्यवस्था छ।

तीन तहको सरकारको समन्वयका लागि विभिन्न संरचनाहरूको व्यवस्था छ। संविधानको धारा २३१ ले सङ्घ र प्रदेशबीच समन्वय, सहयोग र विवाद समाधानका लागि अन्तरप्रदेश परिषद्को व्यवस्था गरेको छ भने धारा २३२ ले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको सम्बन्ध सहकार्य, सहअस्तित्व र समन्वयका सिद्धान्तमा आधारित हुने व्यवस्था गरेको छ। त्यसै गरी धारा २३३ र २३४ मा अन्तरसरकारी समन्वयमा केन्द्रीय प्रतिनिधित्व गर्ने गरी प्रदेश प्रमुखको भूमिका उल्लेख छ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७ ले तिनै तहको समन्वय र अन्तरसम्बन्ध कायम गर्न राष्ट्रिय समन्वय परिषद्, विषयगत समितिहरू, प्रदेश

समन्वयन परिषद् जस्ता संयन्त्रहरूको व्यवस्था गरेको भएता पनि ती संयन्त्रहरू अपेक्षित रूपमा क्रियाशील हुन नसकेको अवस्था छ।

नेपालमा सङ्घीय शासन प्रणाली कार्यान्वयन भएपछि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको अन्तरसरकारी समन्वय (Intergovernmental Coordination / Intergovernmental Relations) सुदृढ बनाउन नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरूले अध्ययन तथा विश्लेषणात्मक प्रतिवेदनहरू तयार गरेका छन्। विशेष गरी राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग, स्थानीय निकाय वित्त आयोग, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, तथा राष्ट्रिय योजना आयोग जस्ता निकायहरूले अन्तरसरकारी वित्तीय व्यवस्थापन, अधिकार बाँडफाँड, र संस्थागत समन्वयका विषयमा अध्ययन गरेका छन्। ती अध्ययनहरूको सारांश निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छः

सङ्घीय संरचना लागू हुनुअघि नै नेपालमा विभिन्न तहका सरकारबीच वित्तीय स्रोत कसरी बाँडफाँड गर्ने भन्ने विषयमा स्थानीय निकाय वित्त आयोगले अध्ययन गरेको थियो। उक्त अध्ययनले सङ्घीय शासन प्रणालीमा वित्तीय स्रोतको वितरण पारदर्शी, पूर्वानुमानयोग्य र सूत्रमा आधारित (formula-based) हुनुपर्ने आवश्यकता औंल्याएको छ। अध्ययनका अनुसार अनुदान वितरण गर्दा जनसंख्या, क्षेत्रफल, भौगोलिक विकटता, विकासको अवस्था तथा सेवा आवश्यकताको स्तर जस्ता सूचकहरूलाई आधार बनाउनुपर्छ। यसले वित्तीय हस्तान्तरणलाई राजनीतिक प्रभावबाट मुक्त राखी वस्तुगत आधारमा वितरण गर्न सहयोग गर्ने निष्कर्ष दिएको छ (स्थानीय निकाय वित्त आयोग, २०७०)। यस अध्ययनले स्पष्ट वित्तीय नियम तथा संस्थागत संयन्त्रको अभावमा सङ्घीय संरचनामा सरकारका विभिन्न तहबीच द्वन्द्व र असमानता बढ्न सक्ने भएकाले वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीलाई वैज्ञानिक बनाउनुपर्ने सुझाव दिएको छ।

नेपालको संविधानले स्थापना गरेको राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले अन्तरसरकारी वित्तीय सम्बन्ध सुधारका लागि विभिन्न अध्ययनहरू प्रकाशित गरेको छ। आयोगले विशेष गरी राजस्व बाँडफाँड, अनुदान वितरण, प्राकृतिक स्रोतको रोयल्टी बाँडफाँड तथा प्रदेश र स्थानीय तहबीच वित्तीय असमानता सम्बन्धी विषयहरूमा अध्ययन गरेको छ।आयोगका अध्ययनहरू अनुसार नेपालमा अन्तरसरकारी वित्तीय व्यवस्थापन अझै संस्थागत रूपमा विकासको चरणमा रहेको र स्पष्ट मापदण्ड तथा कार्यसम्पादनमा आधारित प्रणालीको अभावका कारण वित्तीय स्रोतको प्रभावकारी उपयोगमा चुनौती देखिएको छ। त्यसैले आयोगले कार्यसम्पादनमा आधारित अनुदान प्रणाली, स्पष्ट राजस्व बाँडफाँड सूत्र तथा वित्तीय अनुशासनको निगरानी प्रणाली विकास गर्नुपर्ने सुझाव दिएको छ (राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग, २०७७)। यसका साथै प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त राजस्वलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच वैज्ञानिक र न्यायोचित आधारमा बाँडफाँड

गर्न सकेमा क्षेत्रीय असमानता कम गर्न सहयोग पुग्ने निष्कर्ष अध्ययनले प्रस्तुत गरेको छ।

संङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले सङ्घीय शासन प्रणाली कार्यान्वयनका क्रममा देखिएका चुनौतीहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरेको छ। अध्ययनले विशेषगरी अधिकारको दोहोरोपन, कानुनी अस्पष्टता, संस्थागत समन्वयको कमी तथा प्रशासनिक क्षमताको अभावलाई अन्तरसरकारी सम्बन्धमा प्रमुख समस्या भएको देखाएको छ। संविधानले तीन तहका सरकारबीच अधिकार बाँडफाँड गरे पनि व्यवहारिक कार्यान्वयनमा कार्यगत जिम्मेवारी स्पष्ट नभएको, नीति निर्माण र सेवा प्रवाहबीच समन्वय कमजोर भएको तथा सूचना आदानप्रदान प्रणाली पर्याप्त विकास नभएको देखिएको छ (सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, २०७६)। अध्ययनले अन्तरसरकारी समन्वय सुधारका लागि नियमित समन्वय बैठक, साझा सूचना प्रणाली, कानुनी स्पष्टता तथा क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने सुझाव दिएको छ।

राष्ट्रिय योजना आयोगले सङ्घीय शासन प्रणाली अन्तर्गत योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरूको अध्ययन गरेको छ। अध्ययन अनुसार तीन तहका सरकारबीच योजना र बजेट प्रणालीमा पर्याप्त समन्वय नहुँदा विकास कार्यक्रमहरूमा दोहोरोपन, स्रोतको अप्रभावकारी प्रयोग तथा परियोजनाहरूको कार्यान्वयनमा ढिलाइ हुने समस्या देखिएको छ। आयोगले सङ्घीय शासन प्रणाली प्रभावकारी बनाउन एकीकृत योजना प्रणाली (Integrated Planning System), साझा तथ्याङ्क प्रणाली तथा संयुक्त अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली आवश्यक रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७७)। यस अध्ययनले विकास योजना कार्यान्वयनमा अन्तरसरकारी समन्वयलाई सुदृढ बनाउन नियमित संवाद, संयुक्त योजना प्रक्रिया तथा स्पष्ट जिम्मेवारी बाँडफाँड आवश्यक रहेको औंल्याएको छ।

यसरी, नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरूले गरेका अध्ययनहरूले समग्र रूपमा देखाएको कुरा के हो भने नेपालको सङ्घीय शासन प्रणाली प्रभावकारी बनाउन स्पष्ट वित्तीय हस्तान्तरण प्रणाली, अधिकारको स्पष्ट बाँडफाँड, संस्थागत समन्वय संयन्त्रको सक्रियता तथा साझा सूचना प्रणाली अत्यन्त आवश्यक छन्। अन्तरसरकारी समन्वय कमजोर भएमा नीति कार्यान्वयनमा दोहोरोपन, स्रोतको अप्रभावकारी प्रयोग तथा सेवा वितरणमा असमानता बढ्न सक्छ। त्यसैले अध्ययनहरूले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच सहकार्य, सहअस्तित्व र समन्वयमा आधारित शासन प्रणालीलाई सुदृढ बनाउने नीतिगत सुधार आवश्यक रहेको निष्कर्ष निकालेका छन्।

२(क).१.२ प्राज्ञिक र वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अनुसन्धानहरूको निष्कर्ष

नेपालको सङ्घीय संरचना (सङ्घ-प्रदेश-स्थानीय तह) लागू भएको एक दशक पुग्न लाग्दा अन्तरसरकारी समन्वय (Intergovernmental Relations/Coordination) को संस्थागत आधार निर्माण भएको छ, तर यसले अझै स्थिर, सुदृढ र परिणाममुखी स्वरूप ग्रहण गर्न सकेको छैन। संविधानले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको सम्बन्धलाई सहकार्य, सहअस्तित्व र समन्वयका सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ (Subedi, 2026, p. 3)। तथापि, व्यवहारमा अधिकार र जिम्मेवारीको अस्पष्टता, राजनीतिक तथा प्रशासनिक हस्तक्षेप र प्रणालीगत असङ्गतिका कारण अपेक्षित रूपमा प्रभावकारी समन्वय हुन सकेको छैन (Subedi, 2025, p. 11)।

नीतिगत र कानुनी दृष्टिले नेपालले अन्तरसरकारी समन्वयका लागि विभिन्न संयन्त्रहरू स्थापना गरेको छ। अन्तरप्रदेश परिषद, अन्तरसरकारी वित्त परिषद, राष्ट्रिय समन्वय परिषद, प्रदेश समन्वय परिषद तथा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग जस्ता निकायहरू संविधान र कानुनले व्यवस्था गरेको छ (Subedi, २०२६, pp. ७, ८)। तर व्यवहारमा यी संयन्त्रहरूको नियमित बैठक, स्पष्ट कार्यसूची, निर्णयको कार्यान्वयन तथा अनुगमन प्रणाली कमजोर रहेको पाइन्छ। विशेषतः केन्द्रीय तहमा अन्तर-प्रदेश परिषद्का बैठकहरू नियमित नहुने र प्रदेशस्तरका समन्वय समितिहरूले समेत कार्यान्वयनमा व्यवहारिक चुनौती भोग्ने गरेको देखिन्छ (Subedi, 2025, p. 11)।

वित्तीय सङ्घीयता अन्तरसरकारी समन्वयको अर्को महत्वपूर्ण आयाम हो। राजस्व अधिकारको बाँडफाँड र वित्तीय हस्तान्तरण प्रणाली केही हदसम्म कार्यान्वयनमा आए पनि तीन तहहरूबीच पर्याप्त परामर्श र समन्वयको अभावले असन्तुलन उत्पन्न गरेको देखिन्छ (World Bank, 2022, p. 34)। सङ्घीय मन्त्रालयहरूबीच तथा बहु-तहगत समन्वय संयन्त्रहरू अझ सुदृढ गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ (World Bank, 2020, p. 8)। समन्वय कमजोर हुँदा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीहरू समानान्तर रूपमा सञ्चालन हुँदा दोहोरोपन तथा अक्षमता बढ्ने जोखिम पनि देखिएको छ (World Bank, 2020, p. 49)।

प्रशासनिक तथा संस्थागत क्षमताका हिसाबले सङ्घीय सरकारले समेत अन्तरसरकारी प्रणाली व्यवस्थापनमा पर्याप्त परिपक्वता देखाउन नसकेको प्रारम्भिक मूल्याङ्कनले देखाउँछ (Bahl et al., 2019, p. 3)। प्रदेश र स्थानीय तहमा कर्मचारी समायोजन, संगठनात्मक संरचना निर्माण तथा कार्यविस्तार प्रक्रियामा अस्पष्टता देखिन्छ। Governance Facility ले गरेको अध्ययन अनुसार कर्मचारी व्यवस्थापन र सङ्घीय कानुनहरूको अभावले तहहरूबीच कार्यप्रक्रियामा असमानता र समन्वयको कमी उत्पन्न गरेको छ (2021, p. 22)।

त्यसैगरी, नीति निर्माण, योजना तर्जुमा, बजेट विनियोजन, कार्यान्वयन तथा प्रतिवेदन प्रणालीमा तीनवटै तहबीच समन्वय र अन्तरआवद्धता कमजोर रहेको तथ्य विभिन्न अध्ययनहरूले औंल्याएका छन् (UNDP, 2026)। संस्थागत संरचना स्थापित भए पनि तिनको प्रभावकारिता सीमित रहेको र साझा अधिकारको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक क्षेत्रगत तथा प्राविधिक क्षमता अझै अपर्याप्त रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ (गण्डकी प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, २०२२, पृ. ४)।

समग्रमा, नेपालमा अन्तरसरकारी समन्वयको कानुनी आधार र औपचारिक संरचना विस्तार हुँदै गएको छ तर नियमितता, संस्थागत क्षमता, साझा डेटा तथा प्रणालीको विकास, स्पष्ट कार्यविभाजन र निर्णय कार्यान्वयनको सवालहरू अझै सुदृढ गर्नुपर्ने अवस्था छ। सुधारका प्राथमिकतामा समन्वय संयन्त्रहरूको नियमित परिचालन र निर्णय कार्यान्वयनको अवस्था मूल्याङ्कन, साझा मानक र सूचना प्रणालीको विकास, वित्तीय पारदर्शिता, तथा सङ्घ-प्रदेश-स्थानीय तहको संस्थागत क्षमता विकासलाई सर्वाधिक महत्त्व दिनु आवश्यक देखिन्छ (World Bank, 2020, p. 8, 49; Bahl et al., 2019, p. 3)।

समग्रमा, वाह्य अध्ययनले नेपालमा सङ्घीय शासन प्रणाली लागू भएको झण्डै एक दशक पुग्न लाग्दा अन्तरसरकारी समन्वयका लागि आवश्यक कानुनी तथा संस्थागत संरचना स्थापना भए पनि यसको कार्यान्वयन अझै पूर्ण रूपमा प्रभावकारी हुन नसकेको; तीन तहका सरकारबीच अधिकारको अस्पष्टता, संस्थागत क्षमता अभाव, समन्वय संयन्त्रहरूको अनियमित सञ्चालन, तथा नीति, योजना, बजेट र कार्यान्वयन प्रक्रियामा कमजोर अन्तरआवद्धताका कारण अपेक्षित समन्वय हुन नसके; वित्तीय हस्तान्तरण प्रणाली, प्रशासनिक व्यवस्थापन तथा क्षेत्राधिकारसम्बन्धी विवाद रहेको जस्ता निष्कर्ष निकालेका छन्। त्यसैले स्पष्ट कार्यविभाजन, नियमित समन्वय संयन्त्र, साझा सूचना प्रणाली र संस्थागत क्षमता सुदृढीकरणमार्फत अन्तरसरकारी समन्वयलाई थप प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक देखिएको छ।

२(क).१.३ सुधार योजना तथा प्रतिवेदन कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

नेपालको संविधान तथा अन्य सम्वद्ध कानूनहरूमा अन्तरसरकारी समन्वयका लागि विभिन्न नीतिगत, संरचनागत तथा व्यवस्थापकीय प्रावधान गरिएका छन्। यी प्रावधानहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन नहुनुको प्रमुख कारण राजनीतिक प्रतिवद्धताको कमी, अन्तरसरकारी समन्वय संयन्त्रका सचिवालयहरूको कमजोर क्षमता तथा कानूनी अस्पष्टता रहेका छन्। यसका अतिरिक्त अन्तरसरकारी समन्वयका लागि उपयुक्त प्रणालीको विकास नहुनु, भएका प्रणालीहरू पनि प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन नहुनु लगायतका धेरै संरचनात्मक र प्राविधिक चुनौतीहरू देखिएका छन्। कानुनी व्यवस्थाको अभाव, प्राविधिक, लेखा तथा इन्जिनियरिङ जस्ता क्षेत्रहरूमा दक्ष जनशक्तिको कमी र सङ्घ, प्रदेश

तथा स्थानीय तहबीच भूमिका स्पष्ट छैन। यी कारकहरूले सुधार योजनाको कार्यान्वयनलाई समेत सुस्त बनाएको छ। त्यस्तै, SuTRA र LMBIS जस्ता प्रणालीहरूबीच अन्तर्क्रियाशीलताको अभाव, डाटा शेयरिङसम्बन्धी कानुनी र प्राविधिक ढाँचा नहुनु, तथा सुरक्षित डाटा एक्सचेन्ज प्लेटफर्मको अभाव पनि सुधार कार्यमा प्रमुख अवरोधका रूपमा पहिचान भएका छन्।

२(क).१.४ अन्तरसरकार समन्वयका क्षेत्रमा भएका असल अभ्यासहरू

नेपालको संविधानको धारा २३४ ले प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा अन्तरप्रदेश परिषद् तथा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७ ले राष्ट्रिय समन्वय परिषद्, तथा मन्त्रालय तहमा विषयगत समितिहरू जस्ता अन्तरसरकारी संरचनाहरूको परिकल्पना गरेअनुसार सङ्घ र प्रदेश तहमा यस्ता संरचनाहरू स्थापित भई क्रियाशील हुँदैआएका छन्। साथै, प्रशासनिक सङ्घीयता कार्यान्वयनका लागि प्रशासनिक समन्वय परिषद् क्रियाशील भएको छ।

बार्षिक कार्यक्रम तथा वजेट तर्जुमा, व्यवस्थापन तथा सञ्चालनको लागि सङ्घीय तथा प्रदेश तहमा मन्त्रालयगत बजेट व्यवस्थापन प्रणाली सञ्चालन रहेको छ। साथै प्रदेश स्तरमा Computerized Governance Account System — CGAS र स्थानीय तहमा स्थानीय सञ्चित कोष व्यवस्थापन प्रणाली (SuTRA) प्रयोगमार्फत नियमित आयव्यय प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने अभ्यासले पारदर्शिता र उत्तरदायित्व अभिवृद्धिमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ (International Monetary Fund, २०२२)।त्यसैगरी सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा विद्युतीय खरिद प्रणालीको प्रयोगले योजना छनोट देखि सम्झौता व्यवस्थापन सम्मको ट्रयाकिङ्ग सहज बनाउन सहयोग पुऱ्याएको छ। यसले पारदर्शिता, जवाफदेहिता र प्रक्रिया दक्षता अभिवृद्धि गर्न मद्दत गरेको राष्ट्रिय खरिद अनुगमन निकायका प्रकाशनहरूले देखाएका छन्।

२(क).२ आगामी मार्गचित्र

२(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू

- नेपालको संविधानले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच अधिकार बाँडफाँडका लागि एकल तथा साझा अधिकार सूची व्यवस्था गरेको भए पनि यसको व्याख्या र व्यवहारिक कार्यान्वयनमा पर्याप्त स्पष्टता नहुनुका कारण विभिन्न तहका सरकारबीच अधिकार प्रयोगको विषयमा अन्यौलता रहनु।
- संविधानमा उल्लेख गरिएको अवशिष्ट अधिकार प्रयोगका विषयमा स्पष्ट कानुनी तथा कार्यविधिगत मार्गदर्शन नहुनुका कारण कतिपय प्रदेशहरूले आफ्नो अधिकार सीमित भएको अनुभूति गर्दै असन्तुष्टि व्यक्त गर्नु।

- संविधानले व्यवस्था गरेको साझा अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक सङ्घीय कानुनहरू समयमै निर्माण नहुनु, जसका कारण प्रदेश र स्थानीय तहलाई नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा कानुनी आधारको अभाव महसुस हुनु।
- प्रहरी प्रशासन, वन व्यवस्थापन तथा प्राकृतिक स्रोतको उपयोग र व्यवस्थापन जस्ता संवेदनशील क्षेत्रहरूमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच कार्यक्षेत्र तथा अधिकार प्रयोगका विषयमा विवाद देखिनु।
- संविधान जारी भएपछि संक्रमणकालीन व्यवस्थापनका रूपमा तयार गरिएको कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदन (Unbundling Report) समयानुकूल संशोधन नहुनु तथा हालको सङ्घीय अभ्यासअनुसार यसको अद्यावधिक हुन नसक्नु।
- पछिल्लो समयमा कार्यविस्तृतीकरणको पुनरावलोकनका लागि विभिन्न चरणमा छलफल र परामर्श भई प्रतिवेदन तयार भएको भए पनि राजनीतिक सहमति नजुट्नुका कारण संशोधन कार्यान्वयन हुन नसक्नु।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच अधिकारक्षेत्र तथा कार्यजिम्मेवारीमा दोहोरोपना रहनु, जसका कारण एउटै प्रकृतिका कार्यक्रम वा गतिविधि विभिन्न तहका सरकारबाट समानान्तर रूपमा सञ्चालन हुनु।
- तीनवटै तहका सरकारले निर्माण गर्ने नीति तथा कानुनहरूबीच पर्याप्त समन्वय नहुनुका कारण कार्यक्रम, योजना र सेवा प्रवाहमा दोहोरोपन तथा विवाद उत्पन्न हुनु।
- कतिपय सङ्घीय कानुनहरू समयमै निर्माण नहुनु वा आवश्यक संशोधन नहुनुका कारण प्रदेश तथा स्थानीय तहमा कानुनी अन्यौलता र नीति कार्यान्वयनमा कठिनाइ देखिनु।
- सेवा प्रवाहका लागि तीन तहका सरकारबीच एकीकृत मापदण्ड, न्यूनतम सेवा स्तर तथा आधारभूत कार्यढाँचा नहुनु, जसले गर्दा विभिन्न क्षेत्रमा सेवा प्रवाहको गुणस्तर र प्रक्रियामा असमानता देखिनु।
- अन्तरसरकारी सम्बन्ध व्यवस्थापनका लागि आवश्यक अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा सुधार संयन्त्र प्रभावकारी नहुनु, जसका कारण देखिएका समस्याहरू समयमै पहिचान र समाधान हुन नसक्नु।
- अन्तरसरकारी समन्वयको विषयलाई राजनीतिक तथा नीतिगत प्राथमिकतामा पर्याप्त महत्व नदिइनु, जसले समन्वय संयन्त्रहरूको प्रभावकारिता कमजोर हुनु।
- संविधान तथा कानूनमा व्यवस्था भएका अन्तरसरकारी समन्वय संयन्त्रहरू (जस्तै अन्तरप्रदेश परिषद्, अन्तरसरकारी बैठक आदि) नियमित रूपमा सञ्चालन नहुनु, स्पष्ट कार्यसूची नहुनु तथा निर्णय कार्यान्वयनको प्रभावकारी अनुगमन नहुनु।

- राजस्व बाँडफाँड तथा वित्तीय हस्तान्तरण प्रणाली पारदर्शी र पर्याप्त अनुमानयोग्य नहुनु भन्ने गुनासो प्रदेश र स्थानीय तहबाट उठिरहनु, जसले वित्तीय योजना बनाउन कठिनाइ सिर्जना गर्नु।
- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीहरू (जस्तैः SuTRA र LMBIS) बीच पर्याप्त अन्तरआवद्धता नहुनुका कारण वित्तीय तथ्याङ्क, बजेट र खर्चसम्बन्धी सूचनाहरू समन्वित रूपमा प्रयोग गर्न कठिन हुनु।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहमा प्राविधिक, लेखा, इन्जिनियरिङ लगायतका क्षेत्रमा दक्ष जनशक्ति र संस्थागत क्षमता पर्याप्त नहुनु, जसले नीति कार्यान्वयन र सेवा प्रवाहमा प्रभाव पार्नु।
- नीति, योजना तथा बजेट तर्जुमा गर्दा तीन तहका सरकारबीच समन्वित योजना प्रणाली विकास नहुनु, जसका कारण विकास कार्यक्रमहरूको प्राथमिकता निर्धारणमा असमानता देखिनु।
- सूचना तथा तथ्याङ्कहरू तीन तहका सरकारबीच स्वतः आदानप्रदान हुने Data Exchange Platform तथा Interoperability प्रणाली विकास नहुनु, जसले निर्णय प्रक्रियालाई तथ्यमा आधारित बनाउन कठिन बनाउनु।
- अन्तरसरकारी समन्वय संयन्त्रका सचिवालयहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन नहुनु, जसका कारण निर्णयहरूको कार्यान्वयन तथा समन्वय प्रक्रियामा कमजोरी देखिनु।
- प्रदेशमा सङ्घीय सरकारका समानान्तर संरचना खडा हुने प्रवृत्ति देखिनु, जसले कार्यदोहोरिने अवस्था तथा स्रोतको अप्रभावकारी उपयोग सिर्जना गर्नु।
- कर सङ्कलनका विषयमा प्रदेश र स्थानीय तहबीच असमझदारी तथा अधिकार क्षेत्रसम्बन्धी विवाद उत्पन्न हुनु।
- ससाना कार्यक्रमहरू समेत सङ्घले प्रदेश र स्थानीय तहमा तथा प्रदेशले स्थानीय तहमा पठाउने तर कार्यक्रमको स्वामित्व नलिने प्रवृत्ति हुनु, जसले कार्यान्वयनमा कमजोरी देखिनु।
- विकास आयोजनाहरूमा एकभन्दा बढी तहका सरकारबाट बजेट विनियोजन हुनुका कारण स्रोत विनियोजनको कुशलता कमजोर हुनु तथा योजना कार्यान्वयनमा दोहोरोपना देखिनु।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहले राजस्व वृद्धि र आन्तरिक स्रोत परिचालनमा पर्याप्त ध्यान नदिनु, जसले वित्तीय आत्मनिर्भरता कमजोर बनाउनु।
- सङ्घीय निजामती सेवा ऐन जारी नहुनुका कारण प्रदेशहरूले फरक–फरक प्रादेशिक निजामती सेवा ऐन बनाउनु, जसले कर्मचारी व्यवस्थापनमा कानुनी जटिलता उत्पन्न हुनु।

- सङ्घीय सरकारले सबै स्थानीय तहमा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत खटाउन नसक्नु, जसका कारण स्थानीय तहको विकास निर्माण, सेवा प्रवाह तथा वित्तीय अनुशासनमा नकारात्मक प्रभाव पर्नु।

२(क).२.२ नागरिकका अपेक्षा

- सहअस्तित्व, सहकार्य र समन्वयमा आधारित सङ्घीयता व्यवहारमा कार्यान्वयन होओस्।
- तीनै तहको सरकारको काममा स्पष्ट विभाजन भै काममा दोहोरोपन र जिम्मेवारी पन्छाउने प्रवृत्तिको अन्त्य होस्।
- नागरिकलाई नजिकको निकायवाट चुस्त, सहज, र गुणस्तरीय सेवा प्रवाह होस्।
- सरकारको काम र जिम्मेवारी तथा विकटताको आधारमा न्यायोचित राजस्व बाँडफाँड र वित्तीय स्रोतको व्यवस्था गरियोस्।
- तीनै तहका सरकारहरूका निर्णय प्रकृया तथा कामकारवाही जनताले थाहा पाउने पारदर्शी, उत्तरदायी होऊन्।
- तीन तहको अधिकारको विचमा उत्पन्न हुने विवाद संविधान र कानूनले व्यवस्था गरेका अन्तरसम्बन्ध तथा समन्वय संयन्त्रवाट छिटो समाधान गरियोस्।
- सूचना तथा तथ्याङ्क एक अर्का तहवीच स्वतः आदानप्रदान हुने संयन्त्रको विकास होओस् (Data Exchange Plateform तथा Interoperability)।
- विकास निर्माण र सेवा प्रवाहमा राजनीतिकरण गर्ने संस्कारको अन्त होस्।
- प्रदेश र स्थानीय तहले सङ्घको देखासिकी गरी अनावश्यक समानान्तर संरचना निर्माण गर्ने कार्य रोकून्। यसरी निर्माण भैसकेका संरचना खारेज गरियोस्।
- सङ्घले ससाना आयोजनामा वजेट विनियोजन गर्ने प्रवृत्ति बन्द गरोस्। साथै सङ्घले प्रदेश तथा स्थानीय तहमा आयोजना हस्तान्तरण गर्दा वजेट सहित हस्तान्तरण गरोस्।

२(क).२.३ दूरदृष्टि

अन्तरसरकार समन्वय सुदृढ गरी सुशासन प्रवर्द्धन, विकास तथा समृद्धि हासिल गर्नु।

२(क).२.४ सुधारका उपायहरू

१. नीति तथा कानूनी सुधार

- संविधानमा उल्लेखित एकल तथा साझा अधिकारको सूची अनुसार स्पष्ट कार्यविभाजन सहितको कार्यविस्तृतिकरण प्रतिवेदन स्वीकृत गरी कानूनी हैसियत समेत प्रदान गर्ने।
- अवशिष्ट अधिकारसम्बन्धी व्याख्या र मार्गदर्शन स्पष्ट गर्ने।

- सङ्घीयता कार्यान्वयनका क्रममा आवश्यक पर्ने अत्यावश्यक सङ्घीय कानुनहरू यथाशीघ्र तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने; उदाहरणका लागिः सङ्घीय निजामती सेवा ऐन।
- स्थानीय तहहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने सङ्घ/महासङ्घहरूको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्न कानुनी आधार तयार गर्ने।
- सङ्घीय कानून प्रतिकूल हुने गरी प्रदेश तथा स्थानीय तहले तर्जुमा गरेका कानूनहरू खारेज गर्ने।
- सङ्घीयता कार्यान्वयनको १० वर्ष पुगेपछि समग्री सङ्घीय प्रणालीको समीक्षा गरी यसको प्रभावकारिता वृद्धि गर्न संविधान तथा कानूनहरूमा पुनरावलोकन गर्ने।
- नेपालको संविधानमा उल्लेख भएका एकल तथा साझा अधिकारका अनुसूचीका आधारमा सेवाको न्यूनतम मापदण्ड (Standard) र मानक (Norms) निर्धारण गरी तीनै तहका सरकारको खर्चको आवश्यकता निर्धारण गर्ने। तीनै तहका सार्वजनिक सेवाको एकीकृत गुणस्तर, मापदण्ड तथा आधारभूत ढाँचा तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने।
- प्राकृतिक स्रोतको पहिचान, संरक्षण र व्यवस्थापनका लागि एकीकृत कानून तर्जुमा गर्ने।

२. अन्तरसरकारी समन्वय तथा सहकार्य सुदृढीकरण

- संविधानको मर्म वमोजिम सहअस्तित्व, साझेदारी तथा सहकार्यको आधारमा नीति, योजना,वजेट तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने।
- संविधान तथा कानून वमोजिमका अन्तरसरकारी समन्यव संयन्त्रलाई क्रियाशील गरी विवादहरूको तत्काल समाधान गर्ने।
- समन्वय संयन्त्रले गरेका निर्णयहरूको कार्यान्वयनको अनुगमन प्रणाली विकास गर्ने।
- समन्वय संयन्त्रका सचिवालयहरू सुदृढ गर्ने।
- अधिकार र कार्यजिम्वेवारी सम्वन्धी विवाद समाधान गर्न कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदन तत्काल संशोधन गर्ने।
- तीन तहका क्षेत्राधिकारलाई स्पष्ट गर्ने प्रकृतिका आवश्यक कानूनहरू निर्माण गर्ने।

३. नीति, योजना तथा बजेट प्रणालीमा सुधार

- नीति, योजना तथा बजेट तर्जुमा गर्दा राष्ट्रिय प्राथमिता र तहगत जिम्मेवारीको समीक्षा गरी एकअर्काका परिपूरक हुने गरी गर्ने।
- स्थानीय तहबाट सेवा प्रवाह, प्रदेशस्तरबाट क्षेत्रीय पूर्वाधार र अन्तर प्रदेश पूर्वाधार निर्माण गर्ने र रणनीतिक रूपमा आवश्यक पर्ने ठुला पूर्वाधारहरू सङ्घबाट सञ्चालन हुने गरी योजना तर्जुमा गर्ने।

- बिजुली, ढल, खानेपानी वितरण, मर्मत सम्भार र व्यवस्थापन गर्न ठुला शहरमा एकीकृत पूर्वाधार विकास कार्यालयको प्रबन्ध गरी योजना, निर्माण, वितरण र व्यवस्थापन गर्ने।
- बजेट तयारीमा समन्वित क्यालेन्डर लागू गर्ने। बजेट सीमा निर्धारणपछि अहिलेको माथिबाट तल बजेट प्रणालीलाई तलबाट माथि (bottom up) को अवधारणामा लैजाने।
- एक भन्दा बढी तहका सरकारको संयुक्त लगानीमा सञ्चालन हुने कार्यक्रम तथा आयोजनाका लागि सहवित्तीय व्यवस्थापनको मोडालिटी वनाई लागू गर्ने।
- वित्तीय हस्तान्तरणलाई थप वैज्ञानिक र पारदर्शी बनाउने। वित्तीय समानीकरण अनुदान विचैमा कटौती गर्न नपाइने व्यवस्था गर्ने।
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, विकास, बाँडफाँट र उपयोगका लागि कानून तर्जुमा गर्ने।
- राजस्व बाँडफाँडमा स्पष्ट मापदण्ड तर्जुमा गरी दोहोरो कर हटाउने एवं कर छूटबाट पिँधतिरको दौड (race to bottom) को अन्त्य गर्ने।
- सङ्घले ससाना आयोजनामा वजेट विनियोजन गर्ने प्रवृति बन्द गर्ने। साथै, सङ्घले प्रदेश तथा स्थानीय तहमा आयोजना हस्तान्तरण गर्दा वजेट सहित हस्तान्तरण गर्नुपर्ने।
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको भूमिका थप प्रभावकारी प्रभावकारी बनाउने।

४. सूचना प्रविधि, डिजिटल शासन तथा सेवा सुधार

- तीन तहका सूचना तथा तथ्याकहरू सुरक्षित रूपमा आदान प्रदान हुने डाटा एक्सचेन्ज प्लेटफर्म (Date Exchange Plateform) तथा एक अर्कालेे चिन्ने सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको अन्तरआवद्धता (Interoperatability) कायम गर्ने।
- SuTRA, LMBIS, CGAS जस्ता प्रणालीहरू वीचमा अन्तरआवद्धता गर्ने।
- सार्वजनिक सेवाको पुनःइन्जिनियरिङ गरी एउटै कामका लागि तीन तहका सरकारसम्म धाउनु पर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्ने।
- कतिपय पालिकाहरूले सफल रूपमा लागू गरेका एकल बिन्दू सेवा प्रणाली सबैतिर लागू गर्ने र प्रदेश तथा सङ्घीय सरकारले समेत ती प्रणालीको कार्यान्वयन अनुकरण गर्ने।
- सबै तहमा विद्युतीय सुशासनमार्फत सेवा प्रवाह सरलीकरण गर्ने, सेवा लागत तथा समय कटौती गर्ने उपायहरू अवलम्बन गर्ने।
- सेवामा गुणस्तर, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको अभिवृद्धिका लागि सहकार्य गर्ने।

५. संरचनागत तथा संस्थागत सुधार

- प्रदेश तथा स्थानीय तहले सङ्घका समानान्तर संस्था (परिषद्, प्रतिष्ठान, समिति, बोर्ड आदि) खोल्ने कार्य वन्द गर्ने।

- प्रदेशले आवश्यकता तथा औचित्य नभएका अनावश्यक सरकारी कार्यालय तथा दरवन्दी थप गरी दीर्घकालीन आर्थिक दायित्व बढाउने कार्य वन्द गर्ने। यसरी खोलिएका अनावश्यक कार्यालय वन्द गर्ने।
- तीनै तहका राजनीतिक पदाधिकारीहरू र कर्मचारीहरूका लागि सत्यनिष्ठा तथा उत्तरदायित्व सूचक (integrity and accountability indices) तयार गरी लागू गर्ने।
- राजनीतिक आग्रहमा वजेट विनियोजन गर्ने वा नगर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गर्ने।
- प्रदेशका पदाधिकारी तथा स्थानीय तहका कर्मचारीहरूका लागि नीति, योजना तथा वजेट, कानून, प्राविधिक क्षेत्रमा क्षमता विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- सङ्घीय निजामती सेवा ऐन तुरुन्त जारी गरी प्रादेशिक निजामती सेवा ऐनहरू सोह वमोजिम संशोधन गरी कर्मचारी व्यवस्थापनको अस्पष्टता हटाउने।

रूपान्तरण खाका — INTERGOVERNMENTAL ALIGNMENT

	वर्तमान	रूपान्तरण
अधिकार	*दोहोरोपन र अन्योल*	→ स्पष्ट कार्यविभाजन र दोहोरो संरचना खारेजी
वित्त	*सङ्घीय केन्द्रीकरण*	→ समन्यायिक हस्तान्तरण
कानुन	*बाझिएका प्रावधान*	→ एकीकृत तादाम्यता
तथ्याङ्क	*एकाङ्की कार्यशैली*	→ एकीकृत डिजिटल सेयरिङ
संयन्त्र	*कमजोर समन्वय*	→ क्रियाशील अन्तरसरकारी समन्वय संयन्त्रहरू
क्षमता	*असमान वितरण*	→ सामूहिक विकास

सहकार्य | सहअस्तित्व | समन्वय

२(क).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

अन्तरसरकारी समन्वयका सन्दर्भमा सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारको तहमा प्रस्ताव गरिएका क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन कार्ययोजना देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

क्र.सं.	**सुधारको क्षेत्र**	**क्रियाकलाप**	**जिम्मेवार निकाय**	**कार्यान्वयनको समयावधि**	**प्रगति सूचक**	**स्रोत व्यवस्थापन**	**सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन**
१	कानूनी स्पष्टता	संविधानको एकल तथा साझा अधिकार सूचीअनुसार स्पष्ट कार्यविभाजनसहित कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदन स्वीकृत गरी कानूनी हैसियत प्रदान गर्ने	कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय; सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	१ वर्ष	कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदन स्वीकृत; कार्यविस्तृतीकरण सम्बन्धी ऐन/कानूनी व्यवस्था जारी	कानूनी विज्ञ, नीति अनुसन्धान, बजेट	राजनीतिक सहमति नजुट्ने जोखिम; अन्तरतह विवाद
२	संवैधानिक व्याख्या	अवशिष्ट अधिकारसम्बन्धी स्पष्ट व्याख्या तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन तयार गर्ने	कानून, न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय; प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	१ वर्ष	अवशिष्ट अधिकारसम्बन्धी आधिकारिक मार्गदर्शिका स्वीकृत र प्रकाशन	संवैधानिक विशेषज्ञ, नीति अध्ययन	व्याख्यागत विवाद; संवैधानिक व्याख्या सम्बन्धी विवाद
३	सङ्घीय कानुन निर्माण	सङ्घीयता कार्यान्वयनका लागि आवश्यक सङ्घीय कानुनहरू (जस्तैः सङ्घीय निजामती सेवा ऐन) यथाशीघ्र तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने	सम्बन्धित मन्त्रालयहरू; सङ्घीय संसद	२ वर्ष	पहिचान गरिएका कानुनमध्ये कम्तीमा ८०% कानुन पारित	कानूनी मस्यौदा टोली; विधायन बजेट	संसदीय ढिलाइ; राजनीतिक अवरोध
४	स्थानीय सरकारको संस्थागत प्रतिनिधित्व	स्थानीय तहहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने सङ्घ/महासङ्घहरूको सञ्चालनका लागि कानुनी आधार तयार गर्ने	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	१ वर्ष	महासङ्घ सञ्चालनसम्बन्धी ऐन वा नियमावली जारी	प्रशासनिक बजेट;	स्थानीय तहबीच मतभेद

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
						संस्थागत परामर्श	
५	कानून समन्वय	सङ्घीय कानूनसँग बाझिने प्रदेश तथा स्थानीय कानूनहरूको समीक्षा गरी आवश्यक संशोधन वा खारेज गर्ने	कानून, न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय; प्रदेश सरकार; स्थानीय तह	१—२ वर्ष	विरोधाभासी कानूनहरूको ९०% समीक्षा तथा संशोधन	कानूनी समीक्षा कार्यदल	संवैधानिक विवाद; राजनीतिक दबाब
६	सङ्घीय प्रणाली समीक्षा	सङ्घीयता कार्यान्वयनको १० वर्षपछि सङ्घीय शासन प्रणालीको समग्र समीक्षा गरी संविधान तथा कानून पुनरावलोकन गर्ने	संवैधानिक समीक्षा आयोग; सङ्घीय संसद	वि.सं. २०८५	समीक्षा प्रतिवेदन सार्वजनिक; आवश्यक संशोधन प्रस्ताव संसदमा दर्ता	अनुसन्धान बजेट; विशेषज्ञ समूह	संविधान संशोधनका लागि राजनीतिक सहमति कठिन
७	अन्तरसरकारी कानून विकास	तीन तहका सरकारबीच अधिकार र कार्यजिम्मेवारी स्पष्ट गर्ने आवश्यक कानूनहरू निर्माण गर्ने	कानून, न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय; सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	१—२ वर्ष	सम्बन्धित क्षेत्रगत कानून तर्जुमा र कार्यान्वयन	कानूनी अध्ययन; नीति अनुसन्धान	क्षेत्राधिकार विवाद
८	अधिकार विवाद समाधान	कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदन पारित गरी अधिकार तथा कार्य जिम्मेवारीसम्बन्धी विवाद समाधान गर्ने कानुनी व्यवस्था सुदृढ गर्ने	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय; कानून, न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	१ वर्ष	संशोधित कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदन स्वीकृत	विशेषज्ञ परामर्श	अन्तरतह विवाद
९	वित्तीय सङ्घीयता कानुन	राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, विकास, बाँडफाँट तथा उपयोगसम्बन्धी सम्बन्धित कानून तर्जुमा गर्ने	अर्थ मन्त्रालय; राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग; सङ्घीय संसद	२ वर्ष	प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी ऐन पारित	नीति अध्ययन; प्राविधिक अनुसन्धान	स्रोत बाँडफाँड विवाद
१०	राजस्व कानुनी मापदण्ड	राजस्व बाँडफाँडमा स्पष्ट मापदण्ड तय गरी दोहोरो कर हटाउने कानुनी व्यवस्था गर्ने	अर्थ मन्त्रालय; राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग	१—२ वर्ष	राजस्व बाँडफाँड मापदण्ड स्वीकृत; दोहोरो कर विवाद घटेको	वित्तीय विश्लेषण; डेटा प्रणाली	तहगत राजस्व प्रतिस्पर्धा
११	नीति समन्वय	संविधानको मर्मअनुसार सहअस्तित्व, साझेदारी र सहकार्यका आधारमा	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को	१ वर्ष	तीनै तहबीच समन्वित नीति तथा बजेट तर्जुमा प्रक्रिया	समन्वय बैठक बजेट;	तहगत प्राथमिकता फरक हुन सक्ने;

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
		नीति, योजना र बजेट तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने समन्वित प्रणाली लागू गर्ने	कार्यालय; राष्ट्रिय योजना आयोग; अर्थ मन्त्रालय; प्रदेश तथा स्थानीय तह		लागू; संयुक्त परामर्श बैठक नियमित सञ्चालन	नीति विश्लेषक; प्राविधिक सहयोग	राजनीतिक असहमति
१२	समन्वय संयन्त्र सञ्चालन	संविधान तथा कानूनअनुसारका अन्तरसरकारी समन्वय संयन्त्रहरू (अन्तरप्रदेश परिषद्, राष्ट्रिय समन्वय परिषद् आदि) नियमित रूपमा सञ्चालन गर्ने	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय; सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	निरन्तर (वार्षिक कम्तीमा ४ बैठक)	वार्षिक कम्तीमा ४ बैठक सम्पन्न; निर्णय कार्यान्वयन दर ७५% भन्दा माथि	बैठक सञ्चालन बजेट; सचिवालय जनशक्ति	बैठक नियमित नबस्ने जोखिम; निर्णय कार्यान्वयन ढिलाइ
१३	विवाद समाधान प्रणाली	अन्तरसरकारी समन्वय संयन्त्रमार्फत सङ्घ—प्रदेश—स्थानीय तहबीच उत्पन्न विवादहरूको शीघ्र समाधान गर्ने प्रणाली विकास गर्ने	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय; कानून, न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय; प्रदेश सरकार	१ वर्ष	विवाद समाधानको औसत समय ५०% घटेको	कानूनी विशेषज्ञ; समन्वय सचिवालय	राजनीतिक हस्तक्षेप; अधिकार विवाद
१४	निर्णय कार्यान्वयन अनुगमन	समन्वय संयन्त्रका निर्णयहरूको अनुगमन र कार्यान्वयन ट्र्याकिङ प्रणाली विकास गर्ने	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय; राष्ट्रिय योजना आयोग	१ वर्ष	डिजिटल ट्र्याकिङ प्रणाली सञ्चालनमा; १००% निर्णय प्रणालीमा दर्ता	MIS प्रणाली; प्राविधिक जनशक्ति	डेटा अद्यावधिकमा ढिलाइ; संस्थागत समन्वय कमजोरी
१५	सचिवालय सुदृढीकरण	अन्तरसरकारी समन्वय संयन्त्रका सचिवालयहरू सुदृढ गरी आवश्यक जनशक्ति तथा स्रोत व्यवस्थापन गर्ने	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय; सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	१—२ वर्ष	सचिवालयमा आवश्यक दरबन्दी ८०% पूर्ति; वार्षिक कार्ययोजना कार्यान्वयन	प्रशासनिक जनशक्ति; तालिम बजेट	स्रोत अभाव; प्राथमिकतामा कमी

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१६	कार्यविस्तृतीकरण संशोधन	अधिकार र कार्यजिम्मेवारीसम्बन्धी विवाद समाधान गर्न कार्यविस्तृतीकरणलाई ऐनको रूप दिने	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय; कानून, न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	१ वर्ष	कार्यविस्तृतीकरण ऐन जारी	कानूनी अध्ययन; प्राविधिक कार्यदल	अन्तरतह असहमति
१७	क्षेत्राधिकार स्पष्टता	तीन तहका सरकारबीच क्षेत्राधिकार स्पष्ट गर्ने प्रकृतिका आवश्यक कानून तथा कार्यविधि निर्माण गर्ने	कानून, न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय; सम्बन्धित विषयगत मन्त्रालय	१—२ वर्ष	सम्बन्धित क्षेत्रगत कानून/मार्गदर्शिका स्वीकृत	कानूनी परामर्श; नीति अध्ययन	कानूनी विवाद; राजनीतिक हस्तक्षेप
१८	समन्वित नीति तथा योजना प्रणाली	राष्ट्रिय प्राथमिकता र तहगत जिम्मेवारीको समीक्षा गरी तीनै तहका सरकारबीच समन्वित नीति, योजना तथा बजेट तर्जुमा प्रणाली लागू गर्ने	राष्ट्रिय योजना आयोग; अर्थ मन्त्रालय; प्रदेश सरकार; स्थानीय तह	१ वर्ष	नीति तथा बजेट तर्जुमा पूर्व अन्तरतह समन्वय बैठक नियमित सञ्चालन; समन्वित योजना मार्गदर्शिका जारी	नीति विश्लेषक; समन्वय बैठक बजेट	तहगत प्राथमिकता फरक; समन्वय अभाव
१९	समन्वित बजेट क्यालेन्डर	तीनै तहका सरकारका लागि समन्वित बजेट क्यालेन्डर लागू गर्ने तथा Bottom-up बजेट प्रणाली अवलम्बन गर्ने	अर्थ मन्त्रालय; राष्ट्रिय योजना आयोग; प्रदेश तथा स्थानीय तह	१ वर्ष	समन्वित बजेट क्यालेन्डर राजपत्रमा प्रकाशित; ७५% स्थानीय तहबाट बजेट प्रस्ताव तल्लो तहबाट सुरु	बजेट प्रणाली सुधार; MIS प्रणाली	क्षमता अभाव; समयसीमा उल्लङ्घन
२०	सहवित्तीय लगानी व्यवस्था	संयुक्त लगानीमा सञ्चालन हुने कार्यक्रम तथा आयोजनाका लागि सहवित्तीय व्यवस्थापन (Co-financing) मोडालिटी तयार गरी लागू गर्ने	अर्थ मन्त्रालय; राष्ट्रिय योजना आयोग; प्रदेश सरकार	१—२ वर्ष	सहवित्तीय मोडालिटी स्वीकृत; वार्षिक कम्तीमा ५ संयुक्त परियोजना सञ्चालन	वित्तीय विश्लेषण; कानूनी मस्यौदा	वित्तीय विवाद; स्रोत अभाव
२१	वित्तीय हस्तान्तरण सुधार	अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण प्रणालीलाई वैज्ञानिक, पारदर्शी तथा पूर्वानुमानयोग्य बनाउने	अर्थ मन्त्रालय; राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग	२ वर्ष	सूत्रमा आधारित हस्तान्तरण प्रणाली लागू; अनुदान वितरण पारदर्शी भएको	वित्तीय डेटा प्रणाली;	डेटा अभाव; राजनीतिक हस्तक्षेप

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
						विशेषज्ञ परामर्श	
२२	वित्तीय समानीकरण सुरक्षा	वित्तीय समानीकरण अनुदान बीचमै कटौती गर्न नपाइने व्यवस्था गर्ने	अर्थ मन्त्रालय; सङ्घीय संसद; राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग	१ वर्ष	सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था संशोधन; समानीकरण अनुदान कटौती नगरेको	कानूनी संशोधन बजेट	राजकोषीय दबाब
२३	प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन	राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, विकास, बाँडफाँट तथा उपयोगका लागि सम्बन्धित कानून तर्जुमा गर्ने	राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग; अर्थ मन्त्रालय; सङ्घीय संसद	२ वर्ष	प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी ऐन पारित; कार्यान्वयन नियमावली जारी	प्राविधिक अध्ययन; कानूनी परामर्श	स्रोत बाँडफाँड विवाद
२४	राजस्व समन्वय	राजस्व बाँडफाँडमा स्पष्ट मापदण्ड तर्जुमा गरी दोहोरो कर हटाउने तथा कर छुट प्रतिस्पर्धा अन्त्य गर्ने	अर्थ मन्त्रालय; राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग	१—२ वर्ष	राजस्व बाँडफाँड मापदण्ड स्वीकृत; दोहोरो करसम्बन्धी विवाद ५०% घटेको	राजस्व डेटा विश्लेषण	तहगत राजस्व प्रतिस्पर्धा
२५	आयोजना व्यवस्थापन सुधार	सङ्घले ससाना आयोजनामा बजेट विनियोजन गर्ने प्रवृत्ति बन्द गर्ने तथा प्रदेश र स्थानीय तहमा आयोजना हस्तान्तरण गर्दा बजेटसहित हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था लागू गर्ने	अर्थ मन्त्रालय; राष्ट्रिय योजना आयोग; सम्बन्धित मन्त्रालय	१ वर्ष	सङ्घीय बजेटमा साना आयोजना समावेश नगर्ने नीति लागू; हस्तान्तरण भएका आयोजनामध्ये १००% बजेटसहित हस्तान्तरण	बजेट पुनर्संरचना; योजना विश्लेषण	राजनीतिक दबाब; आयोजना स्वामित्व विवाद
२६	सरकारी डेटा एकीकरण	तीन तहका सरकारबीच सुरक्षित रूपमा सूचना आदानप्रदान गर्न राष्ट्रिय Data Exchange Platform तथा Interoperability प्रणाली विकास गरी लागू गर्ने	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय; राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र; सम्बन्धित मन्त्रालयहरू	२ वर्ष	केन्द्रीय Data Exchange Platform सञ्चालनमा; कम्तीमा ७०% सरकारी प्रणाली आबद्ध	ICT पूर्वाधार; साइबर सुरक्षा बजेट; प्राविधिक जनशक्ति	डेटा गोपनीयता जोखिम; संस्थागत समन्वय अभाव

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
२७	वित्तीय प्रणाली अन्तरआवद्धता	SuTRA, LMBIS, CGAS जस्ता सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीहरूबीच अन्तरआवद्धता (Interoperability) कायम गर्ने	अर्थ मन्त्रालय; महालेखा नियन्त्रक कार्यालय; राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र	१—२ वर्ष	तीन प्रणालीबीच Real-time डेटा आदानप्रदान; दोहोरो डेटा प्रविष्टि ५०% घटेको	सफ्टवेयर विकास बजेट; प्रणाली एकीकरण विशेषज्ञ	प्राविधिक असंगति; पुराना प्रणाली अद्यावधिक ढिलाइ
२८	सेवा पुनःइन्जिनियरिङ	सार्वजनिक सेवाको Business Process Re-engineering (BPR) गरी एउटै सेवाका लागि तीन तहका सरकार धाउनुपर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्ने	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय; सम्बन्धित सेवा प्रदायक निकाय	२ वर्ष	कम्तीमा ३०% सेवा प्रक्रियामा चरण घटाइएका; सेवा समय २५% घटेको	प्रक्रिया विश्लेषक; सेवा सुधार बजेट	संस्थागत प्रतिरोध; प्रक्रियागत जटिलता
२९	एकद्वार सेवा प्रणाली	स्थानीय तहमा सफल रूपमा लागू भएका एकद्वार सेवा प्रणाली (Single Window Service) सबै तहमा विस्तार गर्ने	स्थानीय तह; प्रदेश सरकार; सङ्घीय सरकार	२ वर्ष	कम्तीमा ७५% स्थानीय तहमा एकद्वार सेवा प्रणाली सञ्चालन	सेवा केन्द्र पूर्वाधार; जनशक्ति	स्रोत अभाव; प्राविधिक क्षमता कमी
३०	ई—गभर्नेन्स विस्तार	सबै तहका सरकारमा विद्युतीय सुशासनमार्फत सेवा प्रवाह सरलीकरण तथा सेवा समय र लागत कटौती गर्ने	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय; सम्बन्धित मन्त्रालय; प्रदेश तथा स्थानीय तह	२ वर्ष	अनलाइन सेवाको संख्या ५०% वृद्धि; औसत सेवा समय ३०% घटेको	ई—गभर्नेन्स प्लेटफर्म; डिजिटल तालिम	डिजिटल साक्षरता कमी; इन्टरनेट पहुँच समस्या
३१	सेवा गुणस्तर सुधार	सेवामा पारदर्शिता, गुणस्तर र जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्न डिजिटल अनुगमन तथा नागरिक प्रतिक्रिया प्रणाली लागू गर्ने	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय; सम्बन्धित मन्त्रालयहरू	१—२ वर्ष	नागरिक सन्तुष्टि सूचकाङ्क २०% सुधार; उजुरी समाधान दर ८५% पुगेको	डिजिटल प्रतिक्रिया प्रणाली; अनुगमन बजेट	डेटा अद्यावधिक समस्या; संस्थागत उत्तरदायित्व कमी

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
३२	सेवा मापदण्ड एकीकरण	तीन तहका सार्वजनिक सेवाको एकीकृत गुणस्तर मापदण्ड तथा न्यूनतम सेवा स्तर (Service Standards) तयार गरी लागू गर्ने	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय; राष्ट्रिय योजना आयोग; प्रदेश सरकार	२ वर्ष	एकीकृत सेवा मापदण्ड स्वीकृत; कम्तीमा ७०% सेवा निकायमा कार्यान्वयन	नीति अध्ययन; सेवा मापदण्ड विकास बजेट	तहगत असहमति; कार्यान्वयन अनुगमन कमजोरी
३३	संस्थागत संरचना नियन्त्रण	प्रदेश तथा स्थानीय तहले सङ्घका समानान्तर संस्था (परिषद्, प्रतिष्ठान, समिति, बोर्ड आदि) खोल्ने कार्य बन्द गर्ने	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय; सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय; प्रदेश सरकार	१ वर्ष	नयाँ समानान्तर संस्था स्थापना शून्य; विद्यमान संस्थाको समीक्षा प्रतिवेदन तयार	संस्थागत अध्ययन; प्रशासनिक बजेट	राजनीतिक दबाब; हितसमूहको प्रभाव
३४	प्रशासनिक संरचना सुधार	आवश्यकता तथा औचित्य नभएका अनावश्यक सरकारी कार्यालय तथा दरबन्दी विस्तार रोक्ने र यस्ता कार्यालयहरू पुनरावलोकन गरी समायोजन वा खारेज गर्ने	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय; सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय; प्रदेश सरकार	१—२ वर्ष	अनावश्यक कार्यालयहरूको सूची तयार; कम्तीमा ५०% संरचना समायोजन	संगठन तथा व्यवस्थापन (O&M) अध्ययन बजेट	संस्थागत प्रतिरोध; कर्मचारी व्यवस्थापन समस्या
३५	सुशासन सूचक प्रणाली	तीनै तहका राजनीतिक पदाधिकारी र कर्मचारीका लागि Integrity तथा Accountability Index विकास गरी लागू गर्ने	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र; प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	१ वर्ष	Integrity Index विकास र सार्वजनिक; वार्षिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन प्रकाशन	अनुसन्धान बजेट; डेटा विश्लेषण	डेटा अभाव; राजनीतिक संवेदनशीलता
३६	बजेट विनियोजन सुधार	राजनीतिक आग्रह वा दबाबमा आधारित बजेट विनियोजन गर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गरी प्रमाण—	अर्थ मन्त्रालय; राष्ट्रिय योजना आयोग	१ वर्ष	परियोजना छनोटका लागि स्पष्ट मापदण्ड लागू; राजनीतिक सिफारिसमा आधारित परियोजना घटेको	योजना विश्लेषण; डेटा प्रणाली	राजनीतिक हस्तक्षेप

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
		आधारित योजना तथा बजेट प्रणाली लागू गर्ने					
३७	क्षमता विकास	प्रदेशका पदाधिकारी तथा स्थानीय तहका कर्मचारीहरूका लागि नीति, योजना, बजेट, कानून र प्राविधिक क्षेत्रमा क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय; प्रदेश सरकार; प्रशासन प्रशिक्षण प्रतिष्ठान	२ वर्ष	सम्बन्धित कर्मचारीमध्ये कम्तीमा ८०% ले तालिम प्राप्त	तालिम बजेट; प्रशिक्षक; विकास साझेदार सहयोग	कर्मचारी स्थानान्तरण; तालिमपछि अनुप्रयोग कमी
३८	सङ्घीय निजामती कानून	सङ्घीय निजामती सेवा ऐन जारी गरी प्रादेशिक निजामती सेवा ऐनहरू सोही अनुसार संशोधन गर्ने	सङ्घीय संसद; सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	१ वर्ष	सङ्घीय निजामती सेवा ऐन पारित; प्रदेश कानून संशोधन	कानूनी मस्यौदा टोली	संसदीय ढिलाइ; राजनीतिक असहमति

२(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाइ र तत्काल सुधारको प्रणाली

अन्तरसरकारी समन्वय सुदृढीकरणका लागि प्रस्तावित सुधार क्रियाकलापहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न नतिजामुखी, प्रमाण—आधारित र सुधारोन्मुख प्रणाली अवलम्बन गरिनेछ। यस प्रणालीले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच उत्तरदायित्व, पारदर्शिता तथा निरन्तर संस्थागत सुधारलाई सुदृढ गर्ने लक्ष्य राख्दछ।

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१	कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदन स्वीकृत गरी कानूनी हैसियत दिने	प्रतिवेदन स्वीकृत; सम्बन्धित ऐन जारी	मन्त्रिपरिषद् निर्णय, राजपत्र	त्रैमासिक	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय, सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय	विधेयक समीक्षा बैठक	द्रुत ट्र्याक विधेयक प्रक्रिया
२	अवशिष्ट अधिकारको स्पष्ट व्याख्या गर्ने	आधिकारिक मार्गदर्शिका जारी	मन्त्रालय अभिलेख	अर्धवार्षिक	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	संवैधानिक विशेषज्ञ परामर्श	मार्गदर्शिका संशोधन

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
३	आवश्यक सङ्घीय कानुनहरू तर्जुमा गर्ने	पहिचान गरिएका कानुनमध्ये ≥८०% पारित	संसद अभिलेख	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित मन्त्रालय, संसद	विधेयक ट्र्याकिङ बैठक	प्राथमिकता निर्धारण
४	स्थानीय सरकार महासङ्घ सञ्चालनको कानुनी आधार तयार गर्ने	सम्बन्धित ऐन/नियमावली जारी	मन्त्रालय अभिलेख	वार्षिक	सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय	संस्थागत संवाद	सञ्चालन ढाँचा सुधार
५	सङ्घीय कानूनसँग बाझिने कानून समीक्षा गर्ने	९०% कानून संशोधन/खारेज	कानूनी समीक्षा प्रतिवेदन	वार्षिक	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	कानूनी समन्वय कार्यदल	संशोधन विधेयक पेश
६	सङ्घीय प्रणालीको १० वर्षपछि समीक्षा	समीक्षा प्रतिवेदन प्रकाशित	आयोग प्रतिवेदन	एकपटक	संवैधानिक समीक्षा आयोग	सार्वजनिक परामर्श	संविधान संशोधन प्रस्ताव
७	अन्तरसरकारी सम्बन्ध स्पष्ट गर्ने कानून निर्माण	सम्बन्धित कानून पारित	संसद अभिलेख	अर्धवार्षिक	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	नीति समीक्षा बैठक	कानूनी स्पष्टता
८	कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदन संशोधन	संशोधित प्रतिवेदन स्वीकृत	मन्त्रिपरिषद् निर्णय	वार्षिक	प्र. म. तथा म. प. को कार्यालय	अन्तरतह संवाद	विवाद समाधान
९	प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन कानून	सम्बन्धित ऐन पारित	संसद अभिलेख	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय, NNRFC	नीति गोष्ठी	स्रोत बाँडफाँड समायोजन
१०	राजस्व बाँडफाँड मापदण्ड स्पष्ट गर्ने	मापदण्ड स्वीकृत; दोहोरो कर घटेको	राजस्व MIS	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय	राजस्व समीक्षा बैठक	कर संरचना सुधा
११	संविधानको मर्मअनुसार सहअस्तित्व, साझेदारी र सहकार्यका आधारमा नीति, योजना तथा बजेट तर्जुमा गर्ने समन्वित प्रणाली लागू गर्ने	अन्तरतह नीति तथा बजेट परामर्श बैठक वार्षिक रूपमा सञ्चालन; संयुक्त नीति दस्तावेज तयार	राष्ट्रिय योजना आयोग प्रतिवेदन, बजेट दस्तावेज	वार्षिक	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय, राष्ट्रिय योजना आयोग, अर्थ मन्त्रालय	अन्तरसरकारी संवाद बैठक, नीति समीक्षा गोष्ठी	समन्वित नीति मार्गदर्शिका संशोधन; अन्तरतह परामर्श अनिवार्य गर्ने

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१२	अन्तरसरकारी समन्वय संयन्त्रहरू (अन्तरप्रदेश परिषद्, राष्ट्रिय समन्वय परिषद् आदि) नियमित सञ्चालन गर्ने	वर्षमा कम्तीमा ४ बैठक सम्पन्न; निर्णय कार्यान्वयन दर ≥७५%	परिषद् बैठक अभिलेख, सचिवालय प्रतिवेदन	त्रैमासिक	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय, सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय	बैठकपश्चात् निर्णय समीक्षा	बैठक क्यालेन्डर अनिवार्य; कार्यान्वयन जिम्मेवारी स्पष्ट
१३	अन्तरसरकारी संयन्त्रमार्फत तहगत विवाद समाधान प्रणाली विकास गर्ने	विवाद समाधान औसत समय ५०% घटेको	विवाद दर्ता अभिलेख	त्रैमासिक	प्र. म. तथा म. प. को कार्यालय, का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	केस समीक्षा बैठक	विवाद समाधान कार्यविधि परिमार्जन
१४	समन्वय संयन्त्रका निर्णयहरूको डिजिटल ट्र्याकिङ प्रणाली विकास गर्ने	ट्र्याकिङ प्रणाली सञ्चालनमा; १००% निर्णय प्रणालीमा दर्ता	MIS प्रणाली, सचिवालय डाटा	त्रैमासिक	प्र. म. तथा म. प. को कार्यालय, राष्ट्रिय योजना आयोग	प्रणाली समीक्षा बैठक	MIS प्रणाली अपग्रेड
१५	समन्वय संयन्त्रका सचिवालयहरू सुदृढ गर्ने	आवश्यक दरबन्दी ≥८०% पूर्ति; वार्षिक कार्ययोजना कार्यान्वयन ≥७५%	HRMIS, मन्त्रालय प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	प्र. म. तथा म. प. को कार्यालय, सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय	क्षमता मूल्याङ्कन कार्यशाला	दरबन्दी स्वीकृति तथा तालिम
१६	अधिकार तथा कार्यजिम्मेवारी विवाद समाधानका लागि कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदन संशोधन गर्ने	संशोधित प्रतिवेदन स्वीकृत; विवाद संख्या घटेको	मन्त्रिपरिषद् निर्णय, मन्त्रालय प्रतिवेदन	वार्षिक	सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय, का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	अन्तरतह परामर्श	प्रतिवेदन पुनःसमायोजन
१७	तीन तहका सरकारबीच क्षेत्राधिकार स्पष्ट गर्ने कानून तथा कार्यविधि निर्माण गर्ने	सम्बन्धित कानून/मार्गदर्शिका जारी	संसद अभिलेख	अर्धवार्षिक	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय, सम्बन्धित मन्त्रालय	कानूनी समीक्षा गोष्ठी	विधेयक संशोधन
१८	राष्ट्रिय प्राथमिकता अनुसार समन्वित नीति, योजना तथा बजेट प्रणाली लागू गर्ने	संयुक्त योजना मार्गदर्शिका जारी; अन्तरतह योजना बैठक सञ्चालन	राष्ट्रिय योजना आयोग प्रतिवेदन	वार्षिक	राष्ट्रिय योजना आयोग, अर्थ मन्त्रालय	योजना समीक्षा बैठक	योजना प्रणाली सुधार

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१९	समन्वित बजेट क्यालेन्डर लागू गरी Bottom-up बजेट प्रणाली अवलम्बन गर्ने	समन्वित बजेट क्यालेन्डर लागू; ≥७०% बजेट प्रस्ताव तल्लो तहबाट	अर्थ मन्त्रालय MIS	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह	बजेट कार्यशाला	समयसीमा कडाइ
२०	संयुक्त लगानी (Co-financing) परियोजनाका लागि मोडालिटी तयार गरी लागू गर्ने	सहवित्तीय मोडालिटी स्वीकृत; वार्षिक ≥५ संयुक्त परियोजना	परियोजना प्रतिवेदन, बजेट अभिलेख	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग, प्रदेश सरकार	परियोजना समीक्षा बैठक	वित्तीय व्यवस्थापन सुधार
२१	अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण प्रणालीलाई वैज्ञानिक, पारदर्शी तथा पूर्वानुमानयोग्य बनाउने	सूत्रमा आधारित हस्तान्तरण प्रणाली लागू; अनुदान वितरणमा पारदर्शिता वृद्धि	अर्थ मन्त्रालय प्रतिवेदन, राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग	वित्तीय समीक्षा बैठक	हस्तान्तरण सूत्र परिमार्जन
२२	वित्तीय समानीकरण अनुदान बीचमै कटौती गर्न नपाइने व्यवस्था गर्ने	समानीकरण अनुदान कटौती शून्य; कानुनी प्रावधान जारी	बजेट दस्तावेज, संसद अभिलेख	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय, सङ्घीय संसद	बजेट समीक्षा बैठक	कानुनी संशोधन
२३	प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, विकास, बाँडफाँट तथा उपयोगका लागि कानून तर्जुमा गर्ने	प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी ऐन पारित; नियमावली जारी	संसद अभिलेख, मन्त्रालय प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग	नीति गोष्ठी	कानून संशोधन
२४	राजस्व बाँडफाँडमा स्पष्ट मापदण्ड तर्जुमा गरी दोहोरो कर हटाउने	दोहोरो करसम्बन्धी विवाद ५०% घटेको; राजस्व मापदण्ड स्वीकृत	राजस्व MIS, उजुरी अभिलेख	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग	राजस्व समन्वय बैठक	कर संरचना पुनरावलोकन
२५	सङ्घले ससाना आयोजना बजेट विनियोजन गर्ने प्रवृत्ति अन्त्य	साना आयोजना सङ्घीय बजेटमा नसमेटिएको; हस्तान्तरण भएका	बजेट अभिलेख, राष्ट्रिय योजना आयोग रिपोर्ट	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग	योजना समीक्षा बैठक	आयोजना हस्तान्तरण मार्गदर्शिका संशोधन

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
	गरी आयोजना बजेटसहित हस्तान्तरण गर्ने	आयोजनामध्ये १००% बजेटसहित					
२६	Data Exchange Platform तथा Interoperability प्रणाली विकास गर्ने	केन्द्रीय Data Exchange Platform सञ्चालन; ≥७०% सरकारी प्रणाली आबद्ध	राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र रिपोर्ट	त्रैमासिक	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय, NITC	डिजिटल प्रगति समीक्षा	ICT प्रणाली अपग्रेड
२७	SuTRA, LMBIS, CGAS प्रणालीबीच अन्तरआवद्धता कायम गर्ने	तीन प्रणालीबीच Real-time डेटा आदानप्रदान; दोहोरो डेटा प्रविष्टि ५०% घटेको	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय MIS	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय	प्राविधिक समन्वय कार्यशाला	प्रणाली एकीकरण सुधार
२८	सार्वजनिक सेवाको Business Process Re-engineering गरी बहु-तह धाउनुपर्ने अवस्था अन्त्य गर्ने	सेवा प्रक्रियाका चरण ३०% घटेको; सेवा समय २५% घटेको	सेवा प्रवाह प्रतिवेदन, नागरिक सर्वेक्षण	अर्धवार्षिक	सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय	सेवा सुधार समीक्षा	प्रक्रिया सरलीकरण
२९	एकद्वार सेवा प्रणाली (Single Window Service) सबै स्थानीय तहमा विस्तार गर्ने	≥७५% स्थानीय तहमा एकद्वार सेवा प्रणाली लागू	स्थानीय तह प्रतिवेदन	वार्षिक	स्थानीय तह, प्रदेश सरकार	अनुभव आदानप्रदान कार्यशाला	सेवा केन्द्र पूर्वाधार विस्तार
३०	विद्युतीय सुशासनमार्फत सेवा प्रवाह सरलीकरण गर्ने	अनलाइन सेवा संख्या ५०% वृद्धि; सेवा समय ३०% घटेको	ई—गभर्नेन्स MIS	त्रैमासिक	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय, सम्बन्धित निकाय	डिजिटल सेवा समीक्षा	ICT तालिम तथा प्रणाली सुधा
३१	सेवामा पारदर्शिता, गुणस्तर र जवाफदेहिता अभिवृद्धिका लागि नागरिक प्रतिक्रिया तथा डिजिटल अनुगमन प्रणाली लागू गर्ने	नागरिक सन्तुष्टि सूचकाङ्क ≥२०% सुधार; उजुरी समाधान दर ≥८५%	नागरिक सन्तुष्टि सर्वेक्षण, गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली	अर्धवार्षिक	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय, सम्बन्धित मन्त्रालय	सेवा सुधार समीक्षा बैठक	उजुरी व्यवस्थापन प्रणाली सुधार

क.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
३२	तीन तहका सार्वजनिक सेवाको एकीकृत गुणस्तर मापदण्ड तथा न्यूनतम सेवा स्तर लागू गर्ने	एकीकृत सेवा मापदण्ड स्वीकृत; ≥७०% सेवा निकायमा कार्यान्वयन	मन्त्रालय प्रतिवेदन, सेवा अनुगमन रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग, प्रदेश सरकार	सेवा मूल्याङ्कन कार्यशाला	मापदण्ड परिमार्जन
३३	प्रदेश तथा स्थानीय तहले सङ्घका समानान्तर संस्था खोल्ने प्रवृत्ति नियन्त्रण गर्ने	नयाँ समानान्तर संस्था स्थापना शून्य; समीक्षा प्रतिवेदन प्रकाशित	मन्त्रिपरिषद् निर्णय, प्रशासनिक अभिलेख	वार्षिक	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय, सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय	संस्थागत समीक्षा बैठक	संस्था एकीकरण
३४	अनावश्यक सरकारी कार्यालय तथा दरबन्दी विस्तार रोक्ने र पुनरावलोकन गर्ने	अनावश्यक संरचना सूची तयार; ≥५०% संरचना समायोजन	O&M अध्ययन प्रतिवेदन	वार्षिक	प्र. म. तथा म. प. को कार्यालय, सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय, प्रदेश सरकार	संगठन संरचना समीक्षा	संरचना पुनर्संरचना
३५	तीन तहका पदाधिकारी तथा कर्मचारीका लागि Integrity तथा Accountability Index विकास गर्ने	Integrity Index सार्वजनिक; वार्षिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र रिपोर्ट	वार्षिक	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, प्र. म. तथा म. प. को कार्यालय	सुशासन समीक्षा गोष्ठी	सूचक सुधार
३६	प्रमाण—आधारित योजना तथा बजेट प्रणाली लागू गर्ने	परियोजना छनोटका स्पष्ट मापदण्ड लागू; राजनीतिक सिफारिस आधारित परियोजना घटेको	अर्थ मन्त्रालय प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग	बजेट समीक्षा बैठक	योजना छनोट प्रणाली सुधार
३७	प्रदेश पदाधिकारी तथा स्थानीय कर्मचारीका लागि नीति, योजना, बजेट तथा प्राविधिक क्षेत्रमा क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	सम्बन्धित कर्मचारीमध्ये ≥८०% तालिमप्राप्त	तालिम प्रतिवेदन, HRMIS	अर्धवार्षिक	सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय, प्रशासन प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, प्रदेश सरकार	तालिमपश्चात् मूल्याङ्कन	पुनर्तालिम

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
३८	सङ्घीय निजामती सेवा ऐन जारी गरी प्रादेशिक निजामती सेवा ऐनहरू संशोधन गर्ने	सङ्घीय निजामती सेवा ऐन पारित; प्रदेश ऐन संशोधन	संसद अभिलेख	वार्षिक	सङ्घीय संसद, सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय	कानूनी समीक्षा बैठक	विधेयक द्रुत ट्र्याक
३९	प्रदेश सरकारले स्थानीय तहमा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत खटाउने व्यवस्था लागू गर्ने	≥८०% स्थानीय तहमा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत नियुक्त	प्रदेश सरकार प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	प्रदेश सरकार, सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय	प्रशासनिक समन्वय बैठक	कर्मचारी पुनःव्यवस्थापन
४०	प्रदेशका प्रमुख सचिव बाहेकका कर्मचारी प्रदेशले नियुक्ति तथा व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था लागू गर्ने	कर्मचारी व्यवस्थापनसम्बन्धी स्पष्ट कानुनी व्यवस्था लागू	HRMIS, कानूनी अभिलेख	वार्षिक	सङ्घीय संसद, सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय, प्रदेश सरकार	कर्मचारी व्यवस्थापन समीक्षा	कानून संशोधन

२(ख) प्रदेश सरकार

२(ख).१ सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

२(ख).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक सुधार योजना, नीति एवं अध्ययनहरूको सारांश

वि. सं. २०७२ सालमा नेपालको संविधान जारी हुनु भन्दा अगाडि नेपालमा एकात्मक (केन्द्र तथा स्थानीय निकाय) शासन प्रणाली प्रचलनमा थियो। उक्त संविधानले नेपाललाई सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक मुलुकमा रुपान्तरण गरे पश्चात हाल एक सङ्घ, ७ वटा प्रदेश र ७५३ स्थानीय तहहरू सहितको सङ्घीय शासन प्रणाली कार्यान्वयनमा रहेको छ। नेपालको संविधानको धारा २३२ मा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बीचको सम्बन्ध सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित हुनेछ भनि उल्लेख गरिएको छ। उक्त संविधान लागू भए पश्चात पहिलो पटक वि. सं. २०७४ सालमा प्रदेश सभाको निर्वाचन मार्फत प्रदेश सरकारहरू गठन भै कार्यान्वयन भैरहेका छन्।

सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको एकल तथा साझा अधिकार सूचीको बाँडफाँड र विस्तृतीकरण प्रतिवेदन नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्वाट २०७३ साल माघ १८ गते स्वीकृत भई कार्यान्वयन भएको छ। सङ्घीयता कार्यान्वयनको क्रममा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच एकल तथा साझा अधिकार सम्बन्धमा केही विवाद, अधिकार क्षेत्रमा दोहोरोपना लगायतका समस्याहरू देखा परेका छन्। उक्त कार्य विस्तृतीकरणलाई अभ्यासमा देखा परेका समस्यालाई सङ्घीयता र संविधानको मर्म र भावना अनुकुल संशोधन तथा परिमार्जन गर्न आवश्यक छ।

नेपालको सङ्घीय शासन प्रणालीमा प्रदेश सरकारको सबलीकरणका लागि भएका सरकारी अध्ययनहरूले प्रदेशलाई क्षेत्रीय विकासको इन्जिन र सङ्घ-स्थानीय तहबीचको समन्वयात्मक सेतुका रूपमा परिकल्पना गरेका छन्। प्रशासनिक पुनर्संरचना उच्चस्तरीय समिति (२०७४) ले छरितो प्रादेशिक प्रशासनको ढाँचा सिफारिस गरेता पनि 'Nepal Capacity Needs Assessment' (UNDP, 2025) ले सङ्घीय निजामती सेवा ऐन जस्ता छाता कानूनको अभावमा प्रदेशहरूमा "प्रशासनिक पक्षाघात" र करिब ४० प्रतिशत कर्मचारी रिक्तता रहेको औँल्याएको छ (MoFAGA/PLGSP, 2025)। वित्तीय क्षेत्रमा प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग, (२०८१) का प्रतिवेदनहरूले प्रदेशको वित्तीय परनिर्भरता (८०-९०%) उच्च रहेको र आन्तरिक राजस्व परिचालन अत्यन्त न्यून रहेको तथ्य उजागर गरेका छन् । साथै, उच्च शिक्षा तथा विश्वविद्यालय सुधार कार्यदल (२०८१) ले प्रादेशिक शैक्षिक सुशासनका लागि पदाधिकारी नियुक्तिमा 'मेरिटोक्रेसी' र विश्वविद्यालयलाई स्वायत्त 'बोर्ड अफ ट्रस्टी' मोडेलमा लैजानुपर्ने रणनीतिक प्रस्ताव गरेको छ (उच्च शिक्षा सुधार कार्यदल, २०२४)।

२(ख).१.२ प्राज्ञिक तथा बाह्य अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्ष र विद्यमान चुनौतीहरू

विगतका प्राज्ञिक अनुसन्धान तथा वाह्य विकास साझेदारका अध्ययनहरूले नेपालको प्रादेशिक सुशासनमा "केन्द्रीकृत मानसिकता" (Centralized Mindset) र "संरचनागत जडता" लाई मुख्य बाधकका रूपमा ठहऱ्याएका छन्। मार्टिन चौतारी (२०७९) का अध्ययनहरूले प्रदेश सरकारहरू राजनीतिक प्रयोगशालाका रूपमा सफल देखिए तापनि प्रशासनिक स्वायत्ततामा सङ्घीय सरकारको कसिलो नियन्त्रण कायम रहँदा प्रदेशले आफ्नो 'राजनीतिक स्वत्व' स्थापित गर्न नसकेको निष्कर्ष निकालेका छन्। विश्व बैंक (World Bank, 2023) को 'Nepal Federalism Capacity Review' ले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको कार्यक्षेत्रमा देखिएको व्यापक दोहोरोपन (Functional Overlaps) का कारण सेवा प्रवाहमा अन्योलता र पुँजीगत खर्चको प्रभावकारितामा ह्रास आएको औंल्याएको छ। यस्तै, USAID र अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययनहरूले प्रदेशमा "संस्थागत स्मृति" (Institutional Memory) को अभाव र 'एकीकृत डेटा प्रणाली' नहुँदा योजना तर्जुमा वस्तुपरक हुन नसकेको उल्लेख गरेका छन् (PLGSP, 2025)। यी अध्ययनहरूको निष्कर्षका आधारमा प्रदेश सबलीकरणका लागि डिजिटल सुशासन (Interoperability) र 'व्यवसायिक प्रक्रिया पुनर्रचना' (BPR) मार्फत प्रशासनिक स्वायत्तता सुनिश्चित गर्नु अपरिहार्य देखिन्छ (UNDP, 2025; World Bank, 2023)।

२(ख).१.३ सुधारका प्रयासहरू प्रभावकारी हुन नसक्नुका कारणहरू

नेपालमा सङ्घीयता कार्यान्वयनको एक दशक पुग्न लाग्दा समेत प्रदेश शासन सुधार प्रक्रिया अपेक्षित रूपमा संस्थागत हुन नसक्नुका प्रमुख कारणहरूलाई देहाय बमोजिम विश्लेषण गर्न सकिन्छः

- रणनीतिक मार्गचित्रको अभावः सङ्घीयता कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्पष्ट रणनीतिक रोडम्याप र कार्यगत मार्गदर्शनको अभावले गर्दा प्रदेश सरकारहरूले आफ्नो विशिष्ट कार्यदिशा तय गर्न सकेका छैनन् (UNDP, 2025)।
- कानूनी ढिलासुस्तीः सङ्घीय निजामती सेवा ऐन र शिक्षा ऐन जस्ता छाता कानूनहरू जारी हुन विलम्ब हुनुले प्रदेशको प्रशासनिक स्वायत्तता र कर्मचारी व्यवस्थापनमा प्रत्यक्ष अवरोध सिर्जना गरेको छ (संसदीय विशेष समिति, २०७९)।
- वित्तीय परनिर्भरताः आन्तरिक राजस्व सङ्कलनका क्षेत्रहरू अत्यन्त सङ्कुचित हुनु र सङ्घीय अनुदानमा अत्यधिक निर्भर रहनुले प्रदेश सरकारहरूको वित्तीय स्वायत्तता कमजोर रहेको छ (महालेखा परीक्षक कार्यालय, २०२४)।

- सीमित स्रोत र साधनः उपलब्ध वित्तीय स्रोतको सीमितता र बजेट विनियोजनमा हुने विखण्डनका कारण प्रदेशले ठूला र रणनीतिक आयोजनाहरूमा लगानी गर्न सकेका छैनन् (World Bank, 2023)।
- नीतिगत अस्थिरताः बारम्बार हुने राजनीतिक परिवर्तन र सरकारको अस्थिरताका कारण प्रदेशका नीति, योजना र सुशासनका प्राथमिकताहरूमा निरन्तरताको अभाव देखिएको छ।
- प्रशासनिक विशेषज्ञताको रिक्तताः प्रशासनिक संरचनामा नीति विश्लेषक, योजनाविद् र अर्थशास्त्री जस्ता विशिष्टीकृत विशेषज्ञ जनशक्तिको अभावले गर्दा नीति निर्माणको गुणस्तर कमजोर छ (PLGSP, 2025)।
- केन्द्रीकृत कार्यशैलीः सङ्घीय सरकारमा अझै पनि अत्यधिक नियन्त्रणमुखी र केन्द्रीकृत मानसिकता हावी हुनुले प्रदेश सरकारहरूले आफ्नो संवैधानिक अधिकार स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग गर्न पाएका छैनन् (संसदीय विशेष समिति, २०७९)।
- कमजोर अन्तरसरकारी समन्वयः सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय गर्ने औपचारिक संयन्त्रहरू भए तापनि व्यवहारमा अन्तरसरकारी समन्वय प्रणाली अत्यन्त फितलो र कर्मकाण्डी रहेको छ (UNDP, 2025)।
- वित्तीय अनुशासनको कमीः आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर हुनु र असारे विकास एवं उपभोक्ता समितिमार्फत हुने अपारदर्शी खर्चले गर्दा वित्तीय सुशासन कायम हुन सकेको छैन ।
- डिजिटल पूर्वाधारको अभावः विभिन्न सरकारी निकायहरूका डिजिटल प्रणालीहरूबीच अन्तर-सम्बन्ध (Interoperability) नहुँदा सेवा प्रवाह र प्रशासनिक सुधारका प्रयासहरू एकीकृत हुन सकेका छैनन् (PLGSP, 2025) ।

२(ख).१.४ प्रदेश सरकारका असल अभ्यासहरू

नेपालमा सङ्घीयता कार्यान्वयनको छोटो अवधिमा पनि केही प्रदेशहरूले शासन सुधार र विकास व्यवस्थापनमा निम्न बमोजिमका उल्लेखनीय अभ्यासहरू अवलम्बन गरेका छन्ः

- **रणनीतिक पूर्वाधार विकासः** भौगोलिक विशिष्टताका आधारमा प्रदेश गौरवका सडक, पर्यटन र कृषि पूर्वाधारका रणनीतिक आयोजनाहरू सञ्चालन गरिएका छन्।
- **लक्षित सामाजिक विकासः** 'बेटी पढाऊ, बेटी बचाऊ' जस्ता कार्यक्रम मार्फत महिला, दलित र पिछडिएका समुदायको उत्थान गरी समावेशी शासनको प्रत्याभूति दिइएको छ।
- **विशिष्टीकृत सेवा प्रवाहः** प्रादेशिक अस्पतालहरू र विश्वविद्यालयहरूको स्थापना एवं सुदृढीकरण मार्फत नागरिकलाई विशेषज्ञ स्वास्थ्य र शिक्षा सेवा प्रदान गरिएको छ।

- **डिजिटल सार्वजनिक सेवाः** नागरिकलाई छिटो सेवा दिन 'Integrated Provincial Service Portal' मार्फत अनलाइन सेवा वितरण र सवारी चालक अनुमति पत्रको डिजिटल व्यवस्थापन सुरु गरिएको छ।
- **कानूनी तथा संस्थागत सुधारः** प्रदेशहरूले आफ्नै प्रदेश निजामती सेवा ऐन र अन्य महत्वपूर्ण कानूनहरू निर्माण गरी प्रशासनिक र कानूनी स्वायत्तताको जग वसाल्न सुरु गरेका छन्।

२(ख).२ आगामी मार्गचित्र

२(ख).२.१ विद्यमान समस्याहरू

नेपालको सङ्घीय शासन प्रणाली कार्यान्वयनको एक दशक पुग्न लाग्दा प्रदेश तहमा देखा परेका बहुआयामिक समस्याहरूलाई देहाय बमोजिम विश्लेषण गरिएको छः

१. संवैधानिक र कानूनी समस्या

- सङ्घीय निजामती सेवा ऐन जारी हुन विलम्ब हुनु र सोको विरोधाभास हुने गरी प्रादेशिक निजामती सेवा ऐन जारी हुँदा प्रदेशको कर्मचारी व्यवस्थापनमा जटिलता सिर्जना हुनु।
- प्रहरी र शिक्षा सम्बन्धी सङ्घीय कानूनको अभावले प्रदेशको संवैधानिक अधिकार प्रयोगमा बाधा पुग्नु।
- संविधानको साझा अधिकार सूची वमोजिम कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदनको समसामयिक संशोधन नहुँदा कार्यक्षेत्रमा अन्योल र दोहोरोपन कायम रहनु।
- सङ्घीय सरकारले साना र टुक्रे आयोजनामा बजेट विनियोजन गर्दा प्रदेशको क्षेत्राधिकार मिचिएको अवस्था विद्यमान रहनु।
- जग्गा प्राप्ति र वन क्षेत्रको भोगाधिकार सम्बन्धी कानूनी जटिलताले ठूला विकास आयोजनाहरू कार्यान्वयनमा वाधा वा ढिलाई हुनु।
- प्रदेशलाई प्राप्त संवैधानिक अधिकार कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने धेरै सहायक कानूनहरू अझै बन्न बाँकी रहनु।

२. प्रशासनिक र संस्थागत समस्या

- सङ्घको सिको गर्दै प्रदेशमा पनि समान प्रकृतिका विषयगत कार्यालयहरू बोर्ड परिषद स्थापना गर्ने र समानान्तर संरचना बनाउने होड चलिरहनु।
- प्रदेशको विशिष्ट आवश्यकता पहिचान गर्नुको साटो केन्द्रको प्रशासनिक मोडेललाई हुबहु प्रतिलिपि गर्ने प्रवृत्ति हाबी हुनु।

- कतिपय प्रदेशमा स्वीकृत दरबन्दीमा करिब ४० प्रतिशत कर्मचारी रिक्त रहँदा सेवा प्रवाह र कार्यसम्पादनमा गम्भीर असर पर्नु।
- कर्मचारीको बारम्बार हुने सरुवाका कारण प्रदेश सरकारको संस्थागत स्मृति कमजोर हुनु।
- राजनीतिक समीकरणका आधारमा मन्त्रालयहरूको संख्या थपघट गर्दा प्रशासनिक खर्च र साङ्गठनिक अस्थिरता बढ्नु।
- प्रदेश प्रशासनमा नीति विश्लेषक, योजनाविद् र विषयगत विशेषज्ञ जनशक्तिको अभाव रहनु।

३. आर्थिक र *वित्तीय* समस्या

- वित्तीय अनुशासनको अभावले गर्दा प्रदेशहरूमा बेरुजूको मात्रा वार्षिक रूपमा बढ्दै जानु।
- आर्थिक वर्षको अन्त्यमा बजेट सिध्याउने उद्देश्यले गरिने 'असारे विकास' र रकमान्तर गर्ने प्रवृत्ति कायमै रहनु।
- प्रदेश सरकारहरू सङ्घीय वित्तीय हस्तान्तरण र अनुदानमा ८० देखि ९० प्रतिशतसम्म निर्भर रहनु।
- आन्तरिक राजस्व परिचालनका क्षेत्रहरू सङ्कुचित हुनु र भएका क्षेत्रबाट पनि प्रभावकारी असुली हुन नसक्नु।
- बजेट विनियोजनमा राजनीतिक पहुँच हाबी हुँदा स्रोतको चरम विखण्डन (Fragmentation) को अवस्था सिर्जना हुनु।
- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर हुँदा सार्वजनिक कोषको उच्चतम सदुपयोग हुन नसक्नु।
- प्रदेश सरकारले ऋण लिने वारेमा स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गर्न नसक्नु।

४. विकास व्यवस्थापनको समस्या

- योजना तथा बजेट तर्जुमा गर्दा आवश्यकता तथा औचित्यता भन्दा पनि हचुवा र राजनीतिक दबाबका आधारमा गर्ने अवस्था रहनु।
- आयोजना बैंक (Project Bank) को प्रभावकारी उपयोग हुन नसक्दा प्रतिफल नदिने योजनामा लगानी हुने अवस्था देखिनु।

- विकास आयोजनाहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली कमजोर भई केवल औपचारिकतामा सीमित रहनु।
- विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन (DPR) बिना नै बजेट छुट्ट्याउने प्रवृत्तिका कारण सयौं आयोजनाहरू अलपत्र पर्नु।
- वहुवर्षीय ठेक्का तथा जटिल पूर्वाधार आयोजना व्यवस्थापन गर्न आवश्यक प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय क्षमता अभाव रहनु।
- उपभोक्ता समितिमार्फत गरिने निर्माण कार्यमा अपारदर्शिता, दलीय हस्तक्षेप र अनियमितता बढ्नु।
- विकासमा सार्वजनिक तथा निजी साझेदारी गर्ने स्पष्ट नीति र वातावरणको अभाव रहनु।

५. अन्तरसरकारी समन्वय सम्बन्धी समस्या

- राष्ट्रिय तथा प्रदेश समन्वय परिषद् जस्ता संवैधानिक संयन्त्रहरू नियमित र परिणाममुखी रूपमा सञ्चालन हुन नसक्नु।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा दोहोरोपन व्यापक रूपमा देखिनु।
- प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँट र उपयोगका विषयमा तीन तहका सरकारबीच निरन्तर विवाद र अन्योल देखिनु।
- स्थानीय तहका लागि प्रदेशले खेल्नुपर्ने प्रशासनिक तथा प्राविधिक अभिभावकत्वको भूमिका प्रभावकारी हुन नसक्नु।
- तहगत सरकारहरूबीच सूचना तथा तथ्याङ्क आदानप्रदान गर्ने एकीकृत प्रणालीको अभाव रहनु, जसले समन्वयमा बाधा पुग्नु।
- तीन तहका सरकारबीच विश्वासको संकट रहनु, जसका कारण सङ्घीयताको मर्मअनुसार सहकारिता र सहअस्तित्वको भावना कमजोर हुनु।

६. सुशासन र सेवा प्रवाह सम्बन्धी समस्या

- विभिन्न सरकारी निकायका डिजिटल प्रणालीहरूबीच अन्तरआबद्धता नहुँदा सेवा प्रवाह चुस्त र प्रभावकारी हुन नसक्नु।
- नागरिक बडापत्र, सार्वजनिक सुनुवाइ र सामाजिक परीक्षण जस्ता सुशासनका औजारहरू प्रभावहीन बन्नु।

- विभिन्न विधामा दिइने अनुदान वितरणमा वास्तविक लक्षित वर्गभन्दा राजनीतिक पहुँचवालाहरूको वर्चस्व रहनु।
- एकीकृत डेटा सेन्टरको अभाव र तथ्याङ्कीय असुरक्षा रहनु, जसले डिजिटल सुशासनको लक्ष्य प्राप्तिमा चुनौती थपिनु।
- प्रदेश सरकारका राजनीतिक पदाधिकारीहरूको अनावश्यक भ्रमण खर्च, ठूलो सचिवालय खर्च, सवारी साधन तथा अन्य स्रोत साधनको दुरुपयोग हुनु, आदि।

२(ख).२.२ नागरिकका अपेक्षा

- सरकारी कार्यालयमा नगईकनै घरदैलोबाटै सरल, सुलभ र प्रविधिमैत्री सेवा प्राप्त हुने वातावरण निर्माण होस्।
- यातायात, लगायत बढी भीडभाड हुने कार्यालयहरूमा बिचौलियाको अन्त्य भई पूर्ण डिजिटल सेवा प्रवाह होस्।
- 'एकीकृत प्रादेशिक सेवा पोर्टल' मार्फत सबै प्रकारका सेवा र सूचनाहरू एकै ठाउँबाट प्राप्त हुने व्यवस्था होस्।
- सार्वजनिक पदमा रहेका व्यक्तिहरूमा उच्च नैतिक आचरण, व्यावसायिकता र नागरिकप्रतिको उत्तरदायित्व कायम होस्।
- उपभोक्ता समितिमार्फत सञ्चालन गरिने विकास निर्माणका कार्यहरूमा पारदर्शिता र गुणस्तर कायम होस्।
- टुक्रे र अनुत्पादक योजनामा बजेट छर्ने प्रवृत्तिलाई पूर्ण रूपमा निरुत्साहित गरी ठोस परिणाम आउने पूर्वाधार विकासमा लगानी होस्।
- प्रदेशका गौरवका आयोजनाहरू र बहुवर्षीय ठेक्काहरू तोकिएको समय र लागतमै सम्पन्न हुने सुनिश्चितता होस्।
- लक्षित वर्ग महिला), दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अल्पसङ्ख्यक का लागि विशेष (संरक्षण र आयआर्जनका कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन होस्।
- स्वास्थ्य र शिक्षा जस्ता आधारभूत सेवामा नागरिकको पहुँच वृद्धि गर्न प्रादेशिक अस्पताल र विश्वविद्यालयहरूको स्तरोन्नति होस।
- सघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको कार्यक्षेत्रको दोहोरोपन अन्त्य गरी स्रोत र साधनको न्यायोचित वितरण होस्।

- प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँट र उपयोगमा देखिएका विवादहरूलाई अन्तर सरकारी समन्वय-मार्फत तत्काल समाधान होस्।
- सङ्घीय निजामती सेवा ऐन लगायतका बाँकी कानूनी व्यवस्थाहरू तत्काल पुरा गरी प्रदेशको प्रशासनिक स्वायत्तता सुनिश्चित होस्।
- कर्मचारीको बारम्बार हुने सरुवा रोकी प्रशासनिक स्थिरता र संस्थागत स्मृति कायम रहने वातावरण तयार होस्।

२(ख).२.३ अबको दूरदृष्टि

"सबल कानुनी आधार, डिजिटल सुशासन र अन्तर-सरकारी समन्वयमार्फत जनउत्तरदायी, वित्तीय रूपमा आत्मनिर्भर र चुस्त एवं छरितो प्रदेश सरकारको सुनिश्चितता"

२(ख).२.४ सुधारका उपायहरू

१. संस्थागत पुनर्संरचना र सुदृढीकरण

- संविधानको मर्म र कार्यबोझको वस्तुनिष्ठ विश्लेषणका आधारमा प्रदेश मन्त्रालयहरूको सङ्ख्या ७ भित्र रहने गरी आवश्यक कानूनी प्रबन्ध गर्ने।
- आवश्यकता तथा औचित्य नभएका कार्यालयहरू, बोर्ड, समिति तथा संरचनाहरूको खारेजी गर्ने ।
- जिल्लास्थित छरिएका विषयगत कार्यालयहरूलाई खारेज गरी एकीकृत सेवा प्रवाहको मोडालिटी (Integrated Service Delivery Model) अवलम्बन गर्ने।
- प्रदेश सभाको नीतिगत मार्गदर्शन र सरकारका काम-कारवाही माथिको अनुगमनकारी भूमिकालाई थप सुदृढ तुल्याउने।

२. प्रशासनिक क्षमता विकास र स्थिरता

- सङ्घीय निजामती सेवा ऐन जारी गरि प्रदेश निजामती सेवाका आधारभूत मापदण्डमा एकरूपता ल्याउने।
- नीति निर्माणको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न नीति विश्लेषक, योजना विशेषज्ञ र अर्थशास्त्री जस्ता विशिष्टीकृत जनशक्तिको पद सिर्जना गर्ने।
- कर्मचारीहरूको वृत्ति विकासमा एकरूपता ल्याउन, व्यवसायिक वनाउन तथा संस्थागत स्मृति कायम राख्न प्रदेश कर्मचारीहरूको मन्त्रालयगत समूह (Ministerial Cadre) वनाउने।

- प्रदेश प्रशिक्षण केन्द्र/प्रतिष्ठाको सुदृढीकरण गरी उक्त संस्था मार्फत प्रदेश निजामती कर्मचारीको दक्षता वृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- कर्मचारीको सरुवा, बढुवा तथा पदास्थापनालाई पारदर्शि र पुर्वअनुमानयोग्य वनाउने।

३. विकास व्यवस्थापन र आयोजना प्रभावकारिता

- प्रदेश आवधिक योजनालाई MTEF र बजेटसँग तादात्म्य हुने गरी कार्यान्वयन गर्ने।
- हचुवाका भरमा आयोजना छनोट गर्ने परिपाटी अन्त्य गर्न आयोजना बैंक (Project Bank) प्रणालीलाई अनिवार्य गर्ने।
- लागत-लाभ विश्लेषण (Cost-Benefit Analysis) का आधारमा मात्र आयोजनाहरू छनोट गर्ने पद्धति स्थापित गर्ने।
- स-साना र खुद्रे आयोजनामा बजेट छर्ने प्रवृति अन्तगरी प्रतिफल र ठोस परिणाम दिने आयोजना छनोट गर्ने।
- आयोजना अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीलाई वस्तुपरक बनाउन डिजिटल ड्यासबोर्डमार्फत सुदृढीकरण गर्ने।
- रणनीतिक महत्वका सडक, पर्यटन र कृषि पूर्वाधार जस्ता उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी केन्द्रित गर्ने।
- मध्यम र ठूला आयोजनाको हकमा संभाब्यता अध्ययन तथा DPR गरिएका आयोजनामा मात्र वजेट विनियोजन गर्ने।

४. वित्तीय स्वायत्तता र सुशासन

- सङ्घीय अनुदानमा रहेको अत्यधिक निर्भरता घटाउन प्रदेशका आन्तरिक राजस्वका स्रोतहरू पहिचान र विस्तार गर्ने।
- राजस्व चुहावट नियन्त्रण र करको दायरा बढाउन आधुनिक डिजिटल कर प्रशासन प्रणाली लागू गर्ने।
- बजेट संरचनामा गुणात्मक सुधार गरी पुँजीगत खर्च गर्ने प्रदेशको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- विकास आयोजनाहरूमा वित्तीय अनुशासन र पारदर्शिता कायम गरी बेरुजू न्यूनीकरण गर्ने।
- खर्चको प्रभावकारिता मापन गर्न परिणाममुखी बजेट प्रणाली (Performance Based Budgeting) कार्यान्वयन गर्ने।

- सार्वजनिक खर्चको गुणस्तर सुधार गरी अनुत्पादक र प्रशासनिक खर्चलाई कठोरताका साथ नियन्त्रण गर्ने।
- प्रदेशको आन्तरिक आय बढाउन प्राकृतिक स्रोतको दिगो उपयोग र वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्ने।
- प्रदेशका जनप्रतिनिधि तथा कर्मचारीहरूलाई नैतिकता तथा सदाचारिता *प्रवर्द्धन* सम्बन्धी कार्यक्रम संचालन गर्ने तथा उनीहरूको आचारसंहिता बनाई लागु गर्ने।

५. डिजिटल शासन र प्रविधिमैत्री सेवा

- नागरिकले पाउने सेवालाई झन्झटरहित बनाउन एकीकृत प्रदेश सेवा पोर्टल (Integrated Provincial Service Portal) को विकास गर्ने।
- बजेट, योजना र कार्यक्रमको पारदर्शिताका लागि डिजिटल सूचना प्रणालीको प्रयोगलाई अनिवार्य गर्ने।
- सेवा प्रवाहको प्रक्रियालाई चुस्त र प्रविधिमैत्री बनाउन 'बिजनेस प्रोसेस रि-इन्जिनियरिङ (BPR) गर्ने।
- नागरिकका लागि डिजिटल सेवा विस्तार गरी 'पेपरलेस' र 'फेसलेस' शासनको जग बसाल्ने।
- सेवाग्राहीका गुनासो सुन्न र तत्काल समाधान गर्न डिजिटल नागरिक सहायता केन्द्र स्थापना गर्ने।
- सबै मन्त्रालय र निकायहरूमा ईहाजिरी र अनलाइन कार्यसम्पादन प्रणाली- कडाइका साथ लागू गर्ने।
- सेवा प्रवाहमा लाग्ने समय घटाउन डिजिटल टोकन र फायल ट्र्याकिङ प्रणाली सुरु गर्ने।

६. अन्तरसरकारी समन्वय र सहकार्य

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको विवाद र अन्योल हटाउन संविधान तथा कानूनमा व्यवस्था भएका अन्तरसरकारी समन्वय परिषद् तथा समितिहरूलाई सक्रिय बनाउने।
- तिनै तहका निकायको कार्य तथा जिम्मेवारीमा रहेको अन्यौलता र दोहोरोपना हटाउन कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदन तुरुन्त संशोधन गर्ने तथा कार्यविस्तृतीकरण ऐन जारी गर्ने।
- तीनै तहको नीति, योजना, बजेट तथा कार्यक्रममा दोहोरोपना हुन नदिन समन्वय र सहकार्य बढाउने।
- साझा हितका विषयमा एकभन्दा बढी प्रदेशहरूमिलि संयुक्त कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने।

- प्रदेशलाई सङ्घ र स्थानीय तहबीचको एक भरपर्दो र गतिशील समन्वयात्मक सेतुको रूपमा विकास गर्ने।
- साझा अधिकारको सूचीमा रहेका विषयहरूमा कानून निर्माण गर्दा अनिवार्य रूपमा अन्तरसरकारी परामर्श लिने।
- सेवा प्रवाह र तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा रहेको दोहोरोपन हटाउन सूचना र तथ्याङ्कको एकीकृत आदानप्रदान गर्ने।
- प्रदेश र स्थानीय तहबीचको वित्तीय हस्तान्तरण र *राजस्व बाँडफाँटलाई समसामयिक संशोधन गर्ने।*

प्रदेश सरकारः रूपान्तरण मार्गचित्र

PROVINCIAL GOVERNANCE STRATEGY

TRANSFORMATION MAP

	वर्तमान समस्या	रूपान्तरणका उपाय
अधिकार	*कार्य र कार्यालयहरूको दोहोरोपना*	**अधिकारको स्पष्टता र दोहोरो संरचना खारेजी**
संस्था	*प्रदेश सरकारका कमजोर संरचना*	**क्षेत्रीय विकासको इन्जिनको रूपमा सबलीकरण**
कानुन	*कानुनी शून्यता र बाझिएका प्रावधान*	**एकै किसिमका र एकीकृत प्रदेश कानुन निर्माण**
क्षमता	*जनशक्ति अभाव र बारम्बार सरुवा*	**प्रदेश सेवाका लागि कर्मचारीको स्थायित्व र क्षमता विकास**
समन्वय	*समन्वय परिषद् र संयन्त्रहरूको अनपेक्षित निष्क्रियता*	**सङ्घ-स्थानीय सेतुका रूपमा सक्रिय भूमिका**
सुशासन	*सेवा प्रवाहमा ढिलासुस्ती र गुनासो*	**डिजिटल टोकन र २४ घण्टे र्‍यापिड रेस्पोन्स**

सहकारिता · सहअस्तित्व · समन्वय

२(ख).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१	संस्थागत पुनर्संरचना र सुदृढीकरण	प्रदेश मन्त्रालयको सङ्ख्या ७ भित्र रहने गरी कानूनी प्रबन्ध गर्ने।	३ महिना	स्वीकृत नियमावली	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	प्रशासनिक बचत	राजनीतिक अस्थिरता
२	,, ,,	अनावश्यक बोर्ड, समिति र संरचनाहरूको खारेजी गर्ने।	९ महिना	खारेजीको निर्णय	आर्थिक मा. मन्त्रालय	चालु खर्च बचत	पदाधिकारीको विरोध
३	,, ,,	जिल्ला स्थित विषयगत कार्यालय खारेज गरी एकीकृत सेवा प्रवाह मोडालिटी (ISDM) अवलम्बन गर्ने।	१ वर्ष	एकीकृत सेवा केन्द्र	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	रकमान्तर	पूर्वाधारको अभाव
४	,, ,,	प्रदेश सभाको नीतिगत मार्गदर्शन र अनुगमनकारी भूमिका सुदृढ तुल्याउने।	नियमित	अनुगमन प्रतिवेदन	प्रदेश सभा	विधायिकी बजेट	प्राविधिक विज्ञता कमी
५	प्रशासनिक क्षमता विकास र स्थिरता	सङ्घीय निजामति सेवा ऐन जारी गरि प्रदेश निजामती सेवाका आधारभूत मापदण्डमा एकरूपता ल्याउने।	६ महिना	पारित ऐन	सङ्घीय मामिला तथा सा. प्र. मन्त्रालय	आन्तरिक राजस्व	सङ्घीय ऐनमा ढिलाइ
६	,, ,,	नीति विश्लेषक, योजना विशेषज्ञ र अर्थशास्त्री जस्ता जनशक्ति भर्ना गर्ने।	१ वर्ष ६ महिना	नियुक्त विशेषज्ञ	लोक सेवा आयोग	PLGSP सहायता	जनशक्तिको अभाव
७	,, ,,	वृत्ति विकासमा एकरूपता ल्याउन प्रदेश निजामती कर्मचारीहरूको Ministerial Cadre बनाई लागू गर्ने।	९ महिना	प्रदेश निजामती सेवा ऐनमा व्यवस्था गर्ने।	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	आन्तरिक स्रोत	राजनीतिक हस्तक्षेप
८	,, ,,	प्रदेश कर्मचारीका लागि नियमित प्रशासनिक प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	नियमित	तालिम प्राप्त संख्या	प्रदेश सुशासन केन्द्र	क्षमता विकास कोष	तालिम प्रयोगमा कमी
९	,, ,,	कर्मचारीहरूको सरुवा बढुवा तथा पदस्थापनलाइ पारदर्शी र अनुमानयोग्य बनाउने।	१ वर्ष	प्रदेश मानव स्रोत व्यवस्थापन प्रणाली अवलम्बन (PHMIS)	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय;	आन्तरिक स्रोत	प्रणाली निर्माणमा कठिनाइ

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
					सङ्घीय मामिला तथा सा. प्र. मन्त्रालय		
१०	विकास व्यवस्थापन र आयोजना प्रभावकारिता	प्रदेश आवधिक योजनालाई MTEF र बजेटसँग तादात्म्य हुने गरी कार्यान्वयन गर्ने।	९ महिना	स्वीकृत योजना	योजना आयोग	आन्तरिक स्रोत	तथ्याङ्कको अभाव
११	,, ,,	हचुवामा योजना छनोट अन्त्य गर्न 'आयोजना बैंक' पूर्णतः लागू गर्ने।	४ महिना	आयोजना बैंक पोर्टल	योजना आयोग	आयोजना तयारी कोष	योजना पार्ने दबाब
१२	,, ,,	लागत-लाभ विश्लेषणका आधारमा मात्र आयोजना छनोट गर्ने पद्धति बसाल्ने।	नियमित	मूल्याङ्कन प्रतिवेदन	विषयगत मन्त्रालय	विज्ञ सेवा बजेट	प्राविधिक दक्षता कमी
१३	,, ,,	स-साना र खुद्रे आयोजनामा बजेट छर्ने मानसिकतामा सुधार गर्ने।	४ महिना	बजेट सीमा (Threshold)	आर्थिक मा. मन्त्रालय	पुँजीगत विनियोजन	वितरणमुखी दबाब
१४	,, ,,	आयोजना अनुगमनका लागि डिजिटल ड्यासबोर्ड सुदृढीकरण गर्ने।	६ महिना	डिजिटल अनुगमन प्रणाली	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	आन्तरिक स्रोत	डेटा अपडेटमा समस्या
१५	,, ,,	रणनीतिक सडक, पर्यटन र कृषि पूर्वाधारमा लगानी केन्द्रित गर्ने।	नियमित	क्षेत्रगत खर्च प्रतिशत	विषयगत मन्त्रालय	विकास बजेट	वन क्षेत्रको अवरोध
१६	,, ,,	मध्यम र ठूला आयोजनाको हकमा संभाब्यता अध्ययन तथा DPR गरिएका आयोजनामा मात्र वजेट विनियोजन गर्ने	१ वर्ष	आयोजना छनौट मापदण्ड स्वीकृति र कार्यान्वयन	प्रदेश योजना आयोग; मु.म. तथा म.प.को कार्यालय; आ. मा. मन्त्रालय	विकास बजेट	राजनीतिक दबाव
१७	वित्तीय स्वायत्तता र सुशासन	आन्तरिक राजस्वका स्रोतहरू विस्तार गरी सङ्घीय अनुदानको निर्भरता घटाउने।	३ वर्ष	राजस्व अंश वृद्धि	आर्थिक मा. मन्त्रालय	राजस्व सुधार रणनीति	सङ्कुचित राजस्व क्षेत्र
१८	,, ,,	राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्न डिजिटल कर प्रशासन प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	अनलाइन कर प्रणाली	आर्थिक मा. मन्त्रालय	आन्तरिक स्रोत	प्रविधिमा कम पहुँच

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१९	,, ,,	बजेट संरचनामा सुधार गरी पुँजीगत खर्च गर्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।	नियमित	पुँजीगत खर्च प्रतिशत	सबै मन्त्रालय	आन्तरिक स्रोत	न्यून खरिद क्षमता
२०	,, ,,	विकास आयोजनाहरूमा वित्तीय अनुशासन र पारदर्शिता कायम गर्ने।	नियमित	घटेको बेरुजू प्रतिशत	लेखा नियन्त्रक कार्यालय	आन्तरिक नियन्त्रण	लेखा प्रणाली समस्या
२१	,, ,,	परिणाममुखी बजेट प्रणाली (PBB) लागू गर्ने।	१ वर्ष	नतिजा आधारित रिपोर्ट	आर्थिक मा. मन्त्रालय	आन्तरिक स्रोत	सूचकमा अस्पष्टता
२२	,, ,,	प्रशासनिक खर्चलाई कठोरताका साथ नियन्त्रण गर्ने।	नियमित	घटेको साधारण खर्च	आर्थिक मा. मन्त्रालय	MTEF कार्यान्वयन	विलासिता खर्च दबाब
२३	,, ,,	प्राकृतिक स्रोतको दिगो उपयोग र वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्ने।	९ महिना	संकलित राजस्व	वन मन्त्रालय	आन्तरिक स्रोत	संरक्षण र उपयोग द्वन्द्व
२४	,, ,,	प्रदेशका जनप्रतिनिधि तथा कर्मचारीहरूलाई नैतिकता तथा सदाचारिता प्रवर्द्धन सम्बन्धी आचारसंहिता बनाई लागु गर्ने।	६ महिना	आचारसंहिता बनाइ कार्यान्वयन भएको	प्र.म. तथा म. प. को कार्यालय; प्रदेश मु. म. तथा म.प.को कार्यालय	सङ्घीय तथा प्रादेशिक स्रोत	स्वार्थको द्वन्द हुन सक्ने
२५	डिजिटल शासन र प्रविधि मैत्री सेवा	'एकीकृत प्रदेश सेवा पोर्टल' को विकास र विस्तार गर्ने।	१ वर्ष	पोर्टल सेवा संख्या	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	सूचना प्रविधि कोष	साइबर सुरक्षा जोखिम
२६	,, ,,	बजेट र योजनाको पारदर्शिताका लागि डिजिटल सूचना प्रणाली अनिवार्य गर्ने।	४ महिना	अनलाइन सूचना	सबै मन्त्रालय	आन्तरिक स्रोत	प्रविधि जनशक्ति अभाव
२७	,, ,,	सेवा प्रवाहमा 'बिजनेस प्रोसेस रि-इन्जिनियरिङ' (BPR) लागू गर्ने।	१ वर्ष	घटेको सेवा समय	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	प्रशासनिक विनियोजन	कार्यशैलीमा मोह
२८	,, ,,	सेवाग्राहीका गुनासो समाधान गर्न डिजिटल सहायता केन्द्र स्थापना गर्ने।	९ महिना	गुनासो सम्बोधन दर	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	आन्तरिक स्रोत	कर्मचारीको अभाव
२९	,, ,,	ई-हाजिरी र अनलाइन कार्यसम्पादन प्रणाली कडाइका साथ लागू गर्ने।	६ महिना	डिजिटल रिपोर्ट	सबै मन्त्रालय	मसलन्द बजेट	प्रविधिको दुरूपयोग

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
३०	,, ,,	डिजिटल टोकन र फायल ट्रयाकिङ प्रणाली सुरु गर्ने।	१ वर्ष	ट्रयाकिङ विवरण	सेवा प्रदायक निकाय	कार्यालय सञ्चालन खर्च	मर्मत सम्भार समस्या
३१	अन्तरसरकारी समन्वय सुदृढीकरण	अन्तरसरकारी समन्वय परिषद्लाई सक्रिय बनाउने।	नियमित	सम्पन्न बैठक संख्या	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	आन्तरिक स्रोत	केन्द्रीकृत मानसिकता
३२	,, ,,	तिनै तहका निकायको कार्य तथा जिम्मेवारीमा रहेको अन्यौलता र दोहोरोपना हटाउन कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदन तत्काल संशोधन गर्ने र कार्यविस्तृतीकरण ऐन जारी गर्ने।	१ वर्ष	कार्यविस्तृतीकरण संशोधन र ऐनको तयारी	प्रधानमन्त्री तथा म प कार्यालय	सङ्घीय बजेट	राजनैतिक प्रतिबद्धता र प्राथमिकता
३३	,, ,,	तीनै तहको बजेटमा दोहोरोपन हटाउन 'संयुक्त योजना प्रणाली' लागू गर्ने।	नियमित	संयुक्त लगानी योजना	योजना आयोग	समपूरक अनुदान	समन्वयको अभाव
३४	,, ,,	साझा हितका विषयमा प्रदेशहरूसँग अन्तरप्रदेश सहकार्य कार्यक्रम तथा परियोजनाहरू सञ्चालन गर्ने।	नियमित	सहकार्य सम्झौता	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	सहकार्य बजेट	अन्तरप्रदेश प्रतिस्पर्धा
३५	,, ,,	प्रदेशलाई सङ्घ र स्थानीय तहबीचको समन्वयात्मक सेतुको रूपमा विकास गर्ने।	निरन्तर	सहजीकरण कार्यहरू	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	आन्तरिक स्रोत	अविश्वासको वातावरण
३६	,, ,,	कानून निर्माण गर्दा अनिवार्य अन्तरसरकारी परामर्श लिने।	नियमित	परामर्श प्रतिवेदन	प्रदेश सभा	विधायी विनियोजन	परामर्श बिना हतारो
३७	,, ,,	सेवा प्रवाह र तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा एकीकृत आदानप्रदान गर्ने।	९ महिना	एकीकृत डेटावेस	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	प्रविधि विनियोजन	डेटा सुरक्षा जोखिम
३८	,, ,,	प्रदेश र स्थानीय तहबीचको वित्तीय हस्तान्तरण र राजस्वव बाँडफांटलाई समसामयिक संशोधन गर्ने।	६ महिना	हस्तान्तरण प्रभावकारिता	आ. मा. मन्त्रालय; राष्ट्रिय प्रा. स्रो. तथा वित्त आयोग	वित्तीय हस्तान्तरण	सशर्त अनुदानको भार

२(ख).२.६ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाई र तत्काल सुधार

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	तत्काल सुधार
१	मन्त्रालय सङ्ख्या ७ मा सीमित गर्ने	मन्त्रालयको सङ्ख्या	राजपत्र	६ महिना	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	सङ्ख्या ७ भन्दा बढी हुनु	दरबन्दी मिलान र थप खारेजी
२	नीति, समन्वय र अनुगमन केन्द्रित संरचना	नयाँ संगठन संरचना दर	O&M प्रतिवेदन	१ वर्ष	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	कार्यक्रम कार्यान्वयनमा अल्झिनु	कार्यविवरण परिमार्जन गर्ने
३	अनावश्यक बोर्ड र समिति खारेज गर्ने	खारेज भएका निकाय सङ्ख्या	मन्त्रिपरिषद् निर्णय	६ महिना	सम्बन्धित मन्त्रालय	प्रशासनिक खर्च वृद्धि हुनु	नियुक्ति रोक्का र खारेजी प्रक्रिया
४	एकीकृत सेवा प्रवाह मोडालिटी	सञ्चालित एकीकृत केन्द्र	जिल्ला स्थित कार्यालय प्रतिवेदन	१ वर्ष	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	सेवाग्राहीको दौडधुप कायम रहनु	सेवा केन्द्रको भौतिक विस्तार
५	प्रदेश सदाचार आचारसंहिता	आचारसंहिता तयार र लागु	राजपत्र	१ वर्ष	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय र प्रम कार्यालय	आचारसंहिता तयार नहुनु	अन्तर प्रदेश समन्वय परिषदबाट निर्णय गराउने
६	प्रदेश सभाको नीति अनुगमन सुदृढीकरण	अनुगमन प्रतिवेदन सङ्ख्या	प्रदेश सभा अभिलेख	१ वर्ष	प्रदेश सभा सचिवालय	अनुगमन कार्य शून्य हुनु	संसदीय विशेष समिति गठन
७	शासकीय समन्वय संयन्त्र निर्माण	समन्वय बैठकको नतिजा	सचिवालय निर्णय	६ महिना	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	निकायगत द्वन्द्व देखिनु	उच्चस्तरीय समन्वय बैठक डाक्ने
८	प्रदेश निजामती सेवाका आधारभूत मापदण्डमा एकरूपता	जारी भएको सेवा ऐन	राजपत्र	१ वर्ष	प्रदेश लोक सेवा आयोग	सङ्घीय ऐनको पर्खाइमा काम रोकिनु	प्रदेश ऐनमा बाधा अड्काउ फुकाउने

९	विशेषज्ञ जनशक्ति भर्ना	भर्ना भएका विज्ञ सङ्ख्या	कर्मचारी पदपूर्ति विवरण	६ महिना	प्रदेश लोक सेवा आयोग	रिक्त दर २० % भन्दा बढी	करारमा विशेषज्ञ नियुक्त गर्ने
१०	कर्मचारी स्थायित्व नीति	औसत कार्यवधि (वर्ष)	HRM सफ्टवेयर	१ वर्ष	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	६ महिनामै सरुवा हुनु	सरुवा मापदण्ड कडाइ गर्ने
११	प्रशासनिक प्रशिक्षण कार्यक्रम	प्रशिक्षित जनशक्ति दर	तालिम केन्द्र रिपोर्ट	६ महिना	प्रदेश प्रशिक्षण केन्द्र	कार्यसम्पादनमा सुधार नआउनु	तालिमको मोड्युल परिवर्तन गर्ने
१२	संगठन विस्तारको होडबाजी अन्त्य	संगठनको कुल सङ्ख्या	O&M अडिट	१ वर्ष	आर्थिक मा. मन्त्रालय	अनावश्यक दरबन्दी सिर्जना	नयाँ दरबन्दी स्वीकृत नगर्ने
१३	सूचना प्रविधि र योजनाकार क्षमता	प्राविधिक प्रतिवेदनको स्तर	कार्यसम्पादन प्रतिवेदन	१ वर्ष	विषयगत मन्त्रालय	प्राविधिक त्रुटि बढ्नु	'क्र्यास कोर्स' र ह्यान्डबुक दिने
१४	नतिजासँग आबद्ध कार्यसम्पादन	कार्यसम्पादन स्कोर	वार्षिक प्रतिवेदन	१ वर्ष	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	न्यून उत्पादकत्व	नतिजा अनुसार पुरस्कारदण्ड/
१५	प्रदेश विकास रणनीति तयार	स्वीकृत रणनीतिक दस्तावेज	प्रदेश योजना आयोग	६ महिना	प्रदेश योजना आयोग	प्राथमिकता विहीन लगानी	रणनीतिक कार्यशाला गर्ने
१६	Project Bank प्रणाली लागू	बैंकमा सूचीकृत आयोजना %	डिजिटल प्रोजेक्ट बैंक	त्रैमासिक	प्रदेश योजना आयोग	खल्तीका योजना बजेटमा पर्नु	बैंक बाहिरको बजेट रोक्का
१७	लागतलाभ विश्लेषण अनिवार्य-	विश्लेषण भएका आयोजना	सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदन	१ वर्ष	आर्थिक मा. मन्त्रालय	अनुत्पादक आयोजना छनोट	बजेट विनियोजन नगर्ने
१८	टुक्रे आयोजना मानसिकता सुधार	आयोजनाको औसत बजेट	वार्षिक बजेट पुस्तिका	वार्षिक	आर्थिक मा. मन्त्रालय	लाखका योजना हजारमा हुनु	न्यूनतम बजेट सिलिङ तोक्ने
१९	आयोजना अनुगमन सुदृढीकरण	भौतिक प्रगति दर %	अनुगमन ड्यासबोर्ड	मासिक	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	प्रगति ५० % भन्दा कम हुनु	निर्माण व्यवसायीलाई कालोसूची

२०	रणनीतिक पूर्वाधार लगानी (पर्यटन/कृषि)	रणनीतिक क्षेत्रमा विनियोजन	आर्थिक सर्वेक्षण	वार्षिक	आर्थिक मा. मन्त्रालय	बजेट छरिनु	क्षेत्रगत प्राथमिकता तोक्ने
२१	आन्तरिक राजस्व विस्तार	राजस्व वृद्धि दर	राजस्व पोर्टल	मासिक	आर्थिक मा. मन्त्रालय	लक्ष्य भन्दा न्यून सङ्कलन	करको दायरा विस्तार गर्ने
२२	डिजिटल कर प्रशासन लागू	अनलाइन कर सङ्कलन %	डिजिटल कर लग	मासिक	आर्थिक मा. मन्त्रालय	नगद कारोबारको बाहुल्यता	अनिवार्य डिजिटल भुक्तानी
२३	पुँजीगत खर्च गर्ने क्षमता	पुँजीगत खर्च प्रतिशत	कोलेनिका रिपोर्ट	त्रैमासिक	आर्थिक मा. मन्त्रालय	खर्च १० भन्दा % कम हुनु	खर्च गर्ने अख्तियारी सहज गर्ने
२४	वित्तीय अनुशासन कायम	बेरुजु दर	आन्तरिक लेखापरीक्षण	६ महिना	प्रदेश लेखा नियन्त्रक	बेरुजु दर बढ्नु	जिम्मेवार कर्मचारीलाई कारबाही
२५	परिणाममुखी बजेट प्रणाली	बजेट र नतिजा मेल	वार्षिक वित्तीय विवरण	वार्षिक	आर्थिक मा. मन्त्रालय	लक्ष्य र खर्च बीच दूरी	MTEF कडाइका साथ लागू गर्ने
२६	सार्वजनिक खर्चको गुणस्तर सुधार	उत्पादनमूलक खर्च हिस्सा	खर्च पुनरावलोकन रिपोर्ट	वार्षिक	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	चालु खर्च अत्यधिक हुनु	फजुल खर्च कटौती गर्ने
२७	प्राकृतिक स्रोतको दिगो उपयोग	स्रोतबाट प्राप्त आय	राजस्व विवरण	१ वर्ष	आर्थिक मा. मन्त्रालय	रोयल्टी विवाद वा सङ्कलन कमी	स्रोत बाँडफाँड सम्झौता गर्ने
२८	Integrated Provincial Service Portal	पोर्टलमा आबद्ध सेवा	IT पोर्टल लग	६ महिना	सूचना प्रविधि केन्द्र	पोर्टल 'डाउन' हुनु	सर्भर स्तरोन्नति र ब्याकअप
२९	बजेट र योजनाको पारदर्शिता	अनलाइन उपलब्ध सूचना	सूचनाको हक पोर्टल	त्रैमासिक	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	सूचना गोप्य राखिनु	'ओपन डाटा' नीति अनिवार्य
३०	Business Process Re-engineering	सरलीकृत प्रक्रिया सङ्ख्या	प्रशासनिक प्रतिवेदन	१ वर्ष	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	प्रक्रियागत झन्झट कायम	'टाइम एन्ड मोसन' अध्ययन गर्ने

३१	डिजिटल सेवा विस्तार (Paperless)	अनलाइन सेवा लिने नागरिक	सेवा लग फाइल	मासिक	विषयगत मन्त्रालय	भौतिक उपस्थिति अनिवार्य हुनु	अनलाइन फारम मात्र स्वीकार्ने
३२	डिजिटल नागरिक सहायता केन्द्र	फछ्र्यौट भएका गुनासो	गुनासो पोर्टल	दैनिक	नागरिक सहायता केन्द्र	सुनुवाइ नभएको गुनासो बढ्नु	२४ घण्टे 'र्‍यापिड रेस्पोन्स'
३३	ई हाजिरी र अनलाइन-कार्यसम्पादन	उपस्थिति दर	बायोमेट्रिक रेकर्ड	दैनिक	कार्यालय प्रमुख	सेवाग्राहीको व्यापक गुनासो	छड्के जाँच र तलब कट्टी
३४	डिजिटल टोकन र फायल ट्र्याकिङ	फायल फछ्र्यौट समय	सफ्टवेयर ट्र्याकिङ लग	साप्ताहिक	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	फायल 'होल्ड' हुनु	रेड फ्ल्याग जारी र स्पष्टीकरण
३५	Coordination Council सक्रिय	सम्पन्न बैठक र निर्णय दर	सचिवालय निर्णय पुस्तिका	६ महिना	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	परिषद निष्कृय हुनु	विशेष अधिवेशन डाक्ने
३६	योजना प्रणालीमा समन्वय	साझा लगानीका योजना	बजेट पुस्तिका	वार्षिक	प्रदेश योजना आयोग	योजनामा दोहोरोपन	संयुक्त टोलीबाट योजना छनोट
३७	अन्तरप्रदेश सहकार्य कार्यक्रम	साझा पर्यटकीयआर्थिक कार्य/	प्रगति प्रतिवेदन	१ वर्ष	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	समन्वय अभाव हुनु	अन्तरप्रदेश भ्रमण र संवाद
३८	सेतुका रूपमा विकास (सङ्घ-स्थानीय)	विवाद समाधान सङ्ख्या	समन्वय प्रतिवेदन	६ महिना	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	शक्ति सङ्घर्ष देखिनु	प्रदेश फोकल पर्सन तोक्ने
३९	साझा अधिकार सूचीमा परामर्श	परामर्श गरी बनेका कानून	कानून निर्माण अभिलेख	वार्षिक	मुख्यमन्त्री तथा म.प.को कार्यालय	एकलौटी निर्णय हुनु	संयुक्त कार्यदल गठन गर्ने
४०	दोहोरोपन हटाउने(योजना/सेवा)	खारेज भएका दोहोरा योजना	योजना अडिट रिपोर्ट	१ वर्ष	आर्थिक मा. मन्त्रालय	एउटै ठाउँमा तीनै तहको बजेट	साझा लगत सङ्कलन गर्ने

४१	प्रदेश र स्थानीय तहबीचको वित्तीय हस्तान्तरण र राजस्वव बाँडफांटलाई समसामयिक संशोधन	वित्तीय हस्तान्तरणको मापदण्ड संशोधन भएको हुने	वित्तीय डाटाबेस	त्रैमासिक	NNRFC	स्थानीय तहको बजेटमा ढिलाइ	स्वचालित वित्तीय हस्तान्तरण

२(ग) स्थानीय सरकार

२(ग).१ सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

२(ग).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

स्थानीय सरकारमा सुशासन प्रवर्द्धनका लागि विगतमा तयार गरिएका नीति, ऐन तथा प्रतिवेदनहरूले प्रक्रिया सरलीकरण, नागरिक सहभागिता, एकद्वार सेवा प्रणाली र विद्युतीय सुशासनलाई मुख्य आधार मानेका छन् (नेपाल सरकार, २०७०; २०७४)। उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोगको प्रतिवेदनले Business Process Re-engineering (BPR) मार्फत सेवा प्रवाह सुधारको स्पष्ट मार्गचित्र प्रस्तुत गरेको छ (नेपाल सरकार, २०७०)।

सङ्घीय संरचनामा स्थानीय तहलाई संवैधानिक अधिकार सम्पन्न बनाउने उद्देश्यले स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ जारी गरिएको हो, जसले स्थानीय तहलाई नागरिकको पहिलो सरकारका रूपमा स्थापित गर्ने कानुनी आधार प्रदान गरेको छ (नेपाल सरकार, २०७४)। यसै सन्दर्भमा प्रशासनिक पुनर्संरचना समितिका प्रतिवेदनहरूले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच कर्मचारी व्यवस्थापन र संगठनात्मक संरचनाको खाका प्रस्तुत गरेका छन् (नेपाल सरकार, २०७५)।

२(ग).१.२ प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

नेपालको सङ्घीय शासन प्रणालीमा स्थानीय सरकारको प्रभावकारिता र सेवा प्रवाहको गुणस्तरका सम्बन्धमा गरिएका विभिन्न अध्ययनहरूले प्रणालीगत रूपान्तरणका लागि गम्भीर निष्कर्षहरू प्रस्तुत गरेका छन्। नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान (NASC) द्वारा प्रकाशित 'नेपाल सुशासन सर्वेक्षण' र प्राज्ञिक लेखहरूका अनुसार एउटै संस्थाभित्र सेवा लिंदा सेवाग्राहीले शाखापिच्छे एउटै कागजात बारम्बार पेश गर्नुपर्ने झन्झट रहेको र जसले गर्दा सेवाको लागत र समयमा उल्लेख्य वृद्धि भएको देखिन्छ। यसैगरी, वडा र पालिका केन्द्रहरूबीच सेवाको स्तर, गुणस्तर र दस्तुरमा व्यापक विषमता रहेको देखिएको छ, जसलाई 'न्यूनतम सेवा मापदण्ड' (Minimum Service Standard) को अभावले थप जटिल बनाएको छ । सेवा विन्दुहरू अझै पनि अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक र बालबालिकाका लागि मैत्रीपूर्ण हुन सकेका छैनन् र भौतिक पूर्वाधारको कमीले सेवाग्राहीले सास्ती भोग्नुपरेको छ ।

विद्युतीय सुशासनका क्षेत्रमा विश्व बैंक र मन्त्रालयका प्राविधिक प्रतिवेदनहरूले नेपालमा 'डिजिटल डिभाइड' (Digital Divide) एउटा प्रमुख चुनौती रहेको निष्कर्ष निकालेका छन्, जसले गर्दा प्रविधि नजान्ने नागरिकहरू आधारभूत सेवाबाट वञ्चित हुनुपरेको छ। स्थानीय तहमा सेवा प्रवाह अझै पनि कागजी प्रक्रिया, दोहोरो कागजात र समय—लागत वृद्धिबाट ग्रसित रहेको देखिएको छ (नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, २०७६; २०७८)। विद्युतीय

सुशासनको क्षेत्रमा डिजिटल डिभाइड र छद्म-डिजीटलीकरण मुख्य चुनौतीका रूपमा पहिचान गरिएको छ (विश्व बैंक, २०७७)।

जवाफदेहिता र अनुगमनका सम्बन्धमा विभिन्न समितिका प्रतिवेदनहरूले मूल्याङ्कन प्रणाली केवल बजेट खर्च (Expenditure) मा केन्द्रित हुनु तर नतिजा (Outcome) र नागरिक सन्तुष्टिलाई बेवास्ता गरिनुलाई सुशासनको प्रमुख बाधक मानेका छन् । स्थानीय तहमा दलीय आधारमा कर्मचारीको भर्ती र जनप्रतिनिधिको प्रत्यक्ष उत्तरदायित्वको कमीले भ्रष्टाचार र अनियमिततालाई मलजल गरेको आरोप व्यापक सुनिने गरेको छ। समग्रमा, विभिन्न अध्ययनहरूले स्थानीय सरकारलाई नागरिकको पहिलो (citizen first) र वास्तविक सरकार (real government) बनाउन 'Service Blueprinting' र 'Digital First' रणनीति अनिवार्य रहेको औंल्याएका छन् ।

२(ग).१.३ सुधार संस्थागत हुन नसक्नाका कारणहरू

स्थानीय तहमा छिटोछिटो हुने प्रशासकीय अधिकृतको सरुवा र कर्मचारीहरूको अस्थिरताले संस्थागत स्मृति र सुधारका योजनामा निरन्तरता नभएको र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले स्पष्ट मार्गनिर्देशन गरे विपरित राजनीतिक पार्टीका कार्यकर्तालाई कर्मचारीका रूपमा भर्ती गर्ने प्रवृत्तिले भ्रष्टाचार र अनियमिततालाई मलजल गर्नुका साथै योग्यता प्रणाली (Meritocracy) समेत ओझेलमा परेको छ ।

२(ग).१.४ स्थानीय तहमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

नेपालको सङ्घीयता कार्यान्वयनको चरणमा केही स्थानीय तहहरूले सेवा प्रवाह र सुशासनका क्षेत्रमा अनुकरणीय एवं नवीन अभ्यासहरू सफलतापूर्वक अवलम्बन गरेको पाइएको छ। सेवा प्रवाहलाई नागरिकको घरदैलोमा पुऱ्याउन स्याङ्जाको वालिङ नगरपालिकाले 'स्मार्ट सिटी' को अवधारणा अन्तर्गत पूर्ण डिजिटल कार्यप्रणाली र घरदैलो सेवालाई प्राथमिकतामा राखेको छ, जसले 'Pseudo-digitalization' को समस्यालाई चिर्दै आवेदनदेखि प्रमाणपत्र प्राप्तिसम्मका प्रक्रियालाई सुरक्षित बनाएको छ ।त्यसैगरी, धादिङको नीलकण्ठ नगरपालिकाले 'एकद्वार सेवा केन्द्र' (One-Stop Service Center) को मोडलमा सेवा विन्दुहरू एकीकृत गरी अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक र बालबालिकाका लागि पहुँचयोग्य पूर्वाधार निर्माण गरेको छ । झापाको कनकाई नगरपालिकाले सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणलाई पूर्णतः बैंकिङ प्रणालीमा आबद्ध गरी 'Citizen Report Card' मार्फत नागरिकको वास्तविक सन्तुष्टि मापन गर्ने पद्धति विकास गरेको छ। प्रशासनिक चुस्तताका लागि बारबर्दिया नगरपालिकाले 'Business Process Re-engineering (BPR)' मार्फत सेवाका चरणहरू

न्यूनीकरण गर्ने र टोकन प्रणाली (Queue Management System) लाई अनिवार्य गर्ने कार्यलाई संस्थागत गरेको छ।

भौगोलिक रूपमा विकट पालिकाहरूले 'Mobile Service Units' मार्फत घरदैलोमा सेवा पुऱ्याउने र 'Public Announcement System (PAS)' मार्फत सूचनाको हक सुनिश्चित गर्ने जस्ता अभ्यासहरूले स्थानीय तह नै नागरिकको पहिलो सरकार हो भन्ने अनुभूति दिलाउन सफल भएका छन् । यी अभ्यासहरूले 'ISO 9001' जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र 'Digital First' रणनीतिको व्यावहारिक प्रयोग गरी स्थानीय सुशासनमा नयाँ इँटा थपेका छन् (सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, २०७९; UNDP, 2078)।

तिलोत्तमा नगरपालिका नेपालको पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय गुणस्तर मापदण्ड ISO 9001:2015 प्राप्त गर्ने स्थानीय तह हो। उक्त गुणस्तरको मापदण्ड सेवा/उत्पादनको गुणस्तर व्यवस्थापन, ग्राहक सन्तुष्टि, प्रशासनिक दक्षता र निरन्तर सुधार सुनिश्चित गर्ने Quality Management System (QMS) सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मानक हो। सेवा गुणस्तरका ३६ वटा सूचक पूरा गर्दै प्रशासनिक दक्षता र नागरिक सेवा प्रणालीको मूल्याङ्कनमा खरो उत्रिएको यो नगरपालिकाले प्रवाह गरेको सेवा धेरै स्थानीय तहका लागि अनुकरणीय हुन सक्छ। यसले आफ्नै मोबाइल एपमार्फत एकीकृत भुक्तानी गेटवे (Integrated Payment Gateway) जोडी कर सङ्कलन र योजनाहरूको पारदर्शिता कायम गर्ने असल अभ्यास सुरु गरेको छ, जसले सेवाको लागत र समयमा उल्लेख्य कटौती गरेको छ।

२(ग).२.१ विद्यमान समस्याहरूको विश्लेषण

नेपालको सङ्घीय शासन प्रणालीमा स्थानीय तहलाई नागरिकको घरदैलोको सरकार मानिए तापनि व्यवहारमा यसको कार्यसम्पादनमा गम्भीर संरचनागत र राजनीतिक चुनौतीहरू देखिएका छन्। स्थानीय तहमा निर्वाचित पदाधिकारीहरू दलीय आधारमा निर्वाचित हुने हुनाले सेवा प्रवाहमा दलीय आग्रह-पूर्वाग्रह हाबी हुने गरेको छ। यसले गर्दा योग्यता प्रणाली (Meritocracy) भन्दा आफ्ना कार्यकर्तालाई कर्मचारी एवं सल्लाहाकारका रूपमा नियुक्ति गर्ने प्रवृत्तिले अनियमिततालाई प्रश्रय दिएको छ। वडा र पालिका केन्द्रहरूबीच सेवाको गुणस्तर, दस्तुर र मापदण्डमा ठूलो विषमता छ। विशेषगरी जनप्रतिनिधिको व्यक्तिगत रुचि र राजनीतिक स्वार्थका आधारमा वडा-वडाबीच स्रोत विनियोजनमा विभेद हुने गरेको छ। सेवा प्रवाहमा प्रक्रियागत जडता अर्को मुख्य समस्या हो, जहाँ एउटै संस्थाभित्र सेवा लिंदा समेत सेवाग्राहीले शाखापिच्छे एउटै कागजात बारम्बार पेश गर्नुपर्ने झन्झट बेहोर्नुपरेको छ । प्रक्रिया सरलीकरणका लागि 'Internal Audit' को अभाव र 'Minimum Service Standards (MSS)' कार्यान्वयन नहुँदा सेवाको स्तर खस्कँदै गएको छ ।

कानुनी र वित्तीय सङ्घीयताको कार्यान्वयनमा पनि गम्भीर विचलनहरू देखिएका छन्। नेपालका ७५३ वटै स्थानीय तहको भौगोलिक, आर्थिक र सामाजिक बनोट फरक भए तापनि सबैलाई 'एउटै कानुन' (One size fits all) ले बाँध्न खोज्दा स्थानीय विशिष्टता सम्बोधन हुन सकेको छैन। सङ्घ र प्रदेशबाट स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रमा हस्तक्षेप गर्दै कार्यक्रमहरू लादिने (Top-down approach) प्रवृत्तिले स्थानीय स्वायत्ततालाई कुण्ठित गरेको छ। स्थानीय तहमा हस्तान्तरण हुने वित्तीय समानीकरण लगायतका अनुदानहरू ससर्त योजनाका नाममा केन्द्रबाटै नियन्त्रण गरिँदा स्थानीय आवश्यकताका योजनाहरू ओझेलमा परेका छन्। साथै, पालिकाको बजेटलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगाउनुको साटो मन्दिर, चर्च, मस्जिद वा स्वागत गेट जस्ता अनुत्पादक भौतिक निर्माणमा छर्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ । प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतहरू ६/६ महिनामा सरुवा हुनाले संस्थागत स्मृति र सुधारका कार्यहरू अवरुद्ध भएका छन्।

डिजिटल सुशासनको क्षेत्रमा 'छद्म-डिजीटलीकरण' (Pseudo-digitalization) को गम्भीर समस्या छ । अनलाइन आवेदनको व्यवस्था भए तापनि आन्तरिक फाइल मुभमेन्ट 'भौतिक' रूपमै चल्ने र प्रविधि नजान्ने नागरिकहरू 'Digital Divide' का कारण सेवाबाट वञ्चित हुने अवस्था छ । सेवा विन्दुहरू अझै पनि अपाङ्गता, ज्येष्ठ नागरिक र बालबालिकामैत्री छैनन् भने भौतिक पूर्वाधारको अभावमा सेवाग्राहीले सास्ती भोग्नुपर्ने बाध्यता छ। अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली केवल बजेट खर्च (Expenditure) मा मात्र केन्द्रित छ, जसले गर्दा वास्तविक प्रतिफल (Outcome) र नागरिक सन्तुष्टि (Citizen Satisfaction Index) सधैं ओझेलमा पर्ने गरेका छन्। मूल्याङ्कन गर्ने संयन्त्रहरू निष्पक्ष नहुनु र प्रतिवेदनहरू केवल 'दराज' मा थन्किनुले सुधारका लागि मार्गप्रशस्त गर्न सकेको छैन। जनप्रतिनिधि र कर्मचारीको कार्यसम्पादनलाई नागरिक प्रतिक्रियासँग जोड्न नसक्नु र सम्पत्ति छानबिन जस्ता पारदर्शिताका औजारहरू प्रयोग नगर्नुले सुशासनको जग कमजोर बनाएको छ।

अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली खर्च (Expenditure) मा केन्द्रित हुनु तर नतिजा (Outcome) र नागरिक सन्तुष्टि बेवास्ता हुनु सुधार कार्यान्वयनको प्रमुख अवरोधका रूपमा देखिएको छ (NASC, २०७८; नेपाल सरकार, २०७६)।

२(ग).२.२ नागरिकका अपेक्षा

- सेवा प्राप्तिको प्रक्रियामा रहेको झन्झट र दोहोरोपनको अन्त्य गरी एउटै कागजात पटक-पटक पेश गर्नुपर्ने बाध्यताबाट मुक्ति होस्।
- कर्मचारी तथा जनप्रतिनिधिको प्रत्यक्ष जवाफदेहिता सुनिश्चित होस साथै सेवाको गुणस्तर एवं सेवा प्राप्त गर्दा लाग्ने लागत एवं मापदण्डमा देशैभरि एकरूपताको सुनिश्चितता होस्।

- 'End-to-End' डिजिटल सेवा तथा एकद्वार प्रणाली एवं एकल विन्दुबाट सेवा प्राप्त होस्।
- योजना तर्जुमा तथा नीति निर्माण प्रक्रियामा नागरिकहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता सुनिश्चित होस्।
- शारीरिक रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक र बालबालिकाका लागि पूर्णतः पहुँचयोग्य र मैत्रीपूर्ण एवं समावेशी सेवाको सुनिश्चितता होस्।
- कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा नागरिकको वास्तविक सन्तुष्टि (Citizen Satisfaction Index) लाई अनिवार्य आधार बनाइयोस् ।
- आफ्ना गुनासाहरूको तत्काल सम्बोधन होस् र स्थानीय समस्याका लागि केन्द्र धाउनु नपरोस्।
- भ्रष्टाचार शून्य होस्, योग्यता प्रणाली (Meritocracy) ले प्रश्रय पाओस र सेवाग्राहीलाई 'ग्राहक' नभई 'अधिकारवाला' को रूपमा सम्मानजनक र मर्यादित व्यवहार गरियोस् ।

२(ग).२.३ अबको दूरदृष्टि

"प्रविधिमैत्री शासन, झन्झटमुक्त सेवाः नागरिकको गरिमा र सुशासन, स्थानीय सरकारको प्रतिवद्धता।"

२(ग).२.४ सुधारका उपायहरू

१. कानुनी तथा नीतिगत सुधार

- **महानगरका लागि विशिष्ट कानुनः** आफ्नै आन्तरिक आयले समग्र खर्च धान्न सक्ने क्षमता भएका महानगरपालिकाहरूको विशिष्ट कार्यक्षेत्र, जनसङ्ख्या र आर्थिक संकुचनलाई सम्बोधन गर्न एवं राजधानीभित्रका महानगरपालिकाको विशिष्टतालाई समेत ध्यानमा राखी 'महानगरपालिका सञ्चालन सम्बन्धी छुट्टै विशिष्ट कानुन' तर्जुमा गर्नु उपयुक्त हुने।
- सङ्घीय निजामती सेवा ऐन तत्काल जारी गरी त्यसमा प्रदेश र स्थानीय तहका प्रशासनिक विषयगत संरचनाको दोहोरोपना हटाउने।
- स्थानीय तहहरूको आय ठेक्का व्यवस्थापनका लागि छुट्टै कानूनी प्रवन्ध गर्ने।स्थानीय तहहरूलाई मालपोत तथा भूमि प्रशासनका कामहरू क्रमशः हस्तान्तरण गर्ने।
- कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदनका आधारमा कार्य विस्तृतिकरण ऐन जारी गरी कार्यसम्पादनमा हुने दोहोरोपनाको अन्त्य गर्ने।
- **प्रशासनिक स्थिरताः** प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतलाई न्यूनतम २ वर्षसम्म सरुवा गर्न नपाइने गरी स्थानीय सेवा ऐनमा कानुनी सुनिश्चितता प्रदान गर्ने।

- स्थानीय तहका पदाधिकारीहरू दलीय आधारभन्दा माथि उठी 'पार्टी रहित' रूपमा सेवा प्रदान गर्ने विश्वव्यापी असल अभ्यासका आधारमा निर्वाचन पद्धतिमा सुधार गर्ने।
- **अनुत्पादक खर्च निषेधः** पालिकाको बजेट मन्दिर, चर्च, मस्जिद वा स्वागत गेट, विभिन्न नामका अनुदान जस्ता अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी गर्न पूर्णतः निषेध गरी उत्पादनशील क्षेत्रमा केन्द्रित गर्ने।
- **राजस्व मापदण्डः** कर घटाउनमा प्रतिस्पर्धा तथा करमुक्त पालिका बनाउने जस्ता पालिकाकै क्षमता घटाउँदै लैजाने र स्रोतको दिगोपनामा नकारात्मक असर गर्ने खालका स्थानीय राजस्व नीति ल्याउन नपाउने गरी देशभरिका पालिकामा करको दरलाई न्यायोचित बनाउन राष्ट्रिय राजस्व मापदण्ड कार्यान्वयनमा ल्याउनु उपयुक्त हुन्छ।
- **तथ्याङ्कको सुदृढ जग बसाल्नेः** घरपरिवारमा पुग्ने सबै खाले अनुदान स्थानीय सरकारको एकद्वार प्रणालीबाट मात्र प्रवाहित गर्ने र सङ्घीय सरकार एवं प्रदेश सरकारले कुनै पनि सामाजिक सुरक्षा वा संरक्षणका कार्यक्रमका लागि अनुदान वितरण गर्ने कार्य बन्द गर्ने व्यवस्थाका लागि एकीकृत सामाजिक लगत तयार गर्ने।
- सामाजिक समता र समावेशीकरण प्रवर्द्धन गर्नका लागि स्थानीय तहले अनिवार्य रूपमा कूल बजेटको निश्चित प्रतिशत रकम इयरमार्क गरी उल्लिखित प्रयोजनका लागि खर्च गर्ने गरि कानूनी व्यवस्था मिलाउने।

२. संरचनागत सुधार र अन्तर-तह समन्वय

- **पालिका एकीकरण र सुदृढीकरणः** भौगोलिक निकटता र स्रोतको उपलब्धताका आधारमा मिल्ने पालिकाहरूलाई एकीकृत (Merger) गरी ठूला नगरपालिका वा महानगरपालिका बनाउने र संरचनागत प्रशासनिक खर्च कटौतीका उपायहरू अवलम्बन गर्ने।
- स्थानीय तहहरूमा करार कर्मचारी भर्नालाइ कानूनबाटै निषेध गर्ने। स्थानीय तहहरूले आयोग प्रतिष्ठान गठन गर्ने र अनावश्यक संरचना विस्तार गर्ने कार्यलाइ कानून बमोजिम नै नियन्त्रण गर्ने।
- प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको एकमुष्ट खटनपटन प्रदेश मुख्यमन्त्रि कार्यालयमा गर्ने र प्रदेशले स्थानीय तहहरूमा खटाउने गरि नीतिगत प्रबन्ध मिलाउने। साथै खटाउन पुर्वू कम्तीमा १ महिनाको स्थानीय तह संचालन सम्बन्धी तालीमको व्यवस्था गर्ने।

- स्थानीय तहको प्रशासनिक संरचनाको मापदण्ड त्यसको आन्तरिक आय भौगोलिक अवस्थिति तथा जनसंख्या समेतको आधारमा निर्दिष्ट गर्ने। सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षणको विकृतिलाई अन्त्य गर्ने।
- सङ्घ र प्रदेशबाट स्थानीय तहमा स-साना योजना छर्ने प्रवृत्तिको पूर्ण अन्त्य गरी स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रमा हस्तक्षेप रोक्नुपर्छ र सङ्घ र प्रदेश सरकारले स्थानीय तहमार्फत आयोजना संचालन गर्दा आयोजनाको लागि आवश्यक बजेटको न्यूनतम सीमा तोकी कार्यान्वयनमा ल्याउने।
- **अन्तर-स्थानीय तह साझेदारीः** विपद् व्यवस्थापन र फोहोरमैला व्यवस्थापन जस्ता ठूला पूर्वाधार र सेवाका क्षेत्रमा दुई वा सोभन्दा बढी स्थानीय तहहरूबीच साझा लगानी र साझेदारी (Cluster-based approach) लागू गर्न नीतिगत व्यवस्था गर्ने।
- स्थानीय तहको प्रशासनिक खर्चको सीमा तोक्नका लागि आवश्यक नीतिगत व्यवस्था मिलाउने।
- **समन्वयात्मक सङ्घीयताः** सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको क्षेत्राधिकार स्पष्ट गर्न र ससर्त कार्यक्रमको भार कम गर्न 'अन्तर-निकाय समन्वय संयन्त्र' लाई क्रियाशील बनाउने।
- जिल्ला समन्वय समिति लाइ खारेज गर्ने। प्रदेश र सङ्घका विषयगत कार्यालयहरूमा दोहोरो नपर्ने गरी निकायगत एवं सेवागत समन्वय तथा एकीकरण (Coordination and Integration) गर्ने।

३. कार्य प्रक्रिया पुनः इन्जिनियरिङ्ग र सेवा प्रवाह सरलीकरण

- **प्रक्रिया नक्साङ** (Service Blueprinting): सेवाको सुरुदेखि अन्त्यसम्मको प्रक्रियालाई स्पष्ट रूपमा नक्साङ्कन गरी अनावश्यक तहहरू हटाउने गरी कतिपय पालिकाहरूमा भएको असल अभ्यास देशभरका पालिकाहरूले अनुकरण गर्ने गरि अन्तर-पालिका सिकाईलाई प्रवर्द्धन गर्ने।
- सेवाका तह कटौती (BPR): 'Business Process Re-engineering' मार्फत ५ चरणभन्दा बढीका प्रक्रियालाई न्यूनीकरण गर्नुपर्छ। अनावश्यक दस्तुर र कागजी झन्झट कटौती गरी सेवाको लागत र समय घटाउने।
- एकद्वार सेवा: 'One-Stop Service Center' (एकद्वार सेवा केन्द्र) तथा एकीकृत सेवा प्रवाह सञ्चालन प्रणालीको मोडलमा सबै सेवा विन्दुहरूलाई एकीकृत गर्नुपर्छ। यसको

लागि 'टोकन प्रणाली' (Queue Management) र सेवाग्राही सहजीकरण कक्षको अनिवार्य व्यवस्था गर्ने।

४. डिजिटल रूपान्तरण र विद्युतीय सुशासन

- Digital First रणनीतिः प्रविधि नजान्ने नागरिकका लागि 'Intermediary Assistance' (सहजीकरण सहायता) सहितको डिजिटल सेवा प्रवाह गर्ने।
- कागजविहीन प्रशासनः 'Electronic Document Management System (EDMS)' र डिजिटल कार्यप्रवाह) Digital Workflow) लागू गरी फाइल मुभमेन्ट ट्र्याकिङ गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- QR कोड र e-Payment: बिजुली र इन्टरनेटको राम्रो पहुँच भएका पालिकाहरूमा सबै प्रमाणपत्रहरूमा QR कोड र दस्तुर सङ्कलनका लागि 'Integrated Payment Gateway' अनिवार्य गर्नु उपयुक्त हुन्छ। आवेदनदेखि प्रमाणपत्र प्राप्तिसम्म सबै प्रक्रिया सुरक्षित र पूर्णतः अनलाइन बनाउने।

५. अनुगमन, मूल्याङ्कन र नागरिक सम्बन्ध

- **नतिजामा आधारित अनुगमनः** मूल्याङ्कनलाई केवल बजेट खर्चमा मात्र सीमित नराखी 'Outcome' र नागरिक सन्तुष्टिको आधारमा गर्नुपर्छ। विकास आयोजनाको अनुगमन गर्दा कार्यपालिकाका राजनीतिक प्रतिनिधिहरूले गर्ने हालको व्यवस्थालाई अन्त्य गरी प्राविधिक सम्मिलित टोलीबाटै अनुगमन गर्ने र सामाजिक विकास तर्फका कार्यक्रमहरू कार्यपालिकाका पदाधिकारीहरूले अनुगमन गर्ने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ। अनुगमन टोलीलाई कार्यक्रमको निश्चित प्रतिशत रकम बुझाउने कुप्रथा तत्काल अन्त्य गर्ने।
- **नागरिक पृष्ठपोषणः** सेवा विन्दुमा 'Feedback Device' र 'Citizen Report Card' पद्धति लागू गर्नु उपयुक्त हुने।
- गोप्य अनुगमनबाट आकस्मिक रूपमा सेवाको गुणस्तर र कर्मचारीको व्यवहार जाँच्ने प्रणाली विकास गर्ने।
- **सम्मान र दण्डः** उत्कृष्ट कार्य गर्ने पालिका वा वडालाई 'Performance Bonus' प्रदान गर्ने प्रचलनलाई निरन्तरता दिने।
- **पहुँचयुक्तताः** सेवा विन्दुहरूलाई भौतिक र डिजिटल रूपमा अपाङ्गता, ज्येष्ठ नागरिक र बालबालिका मैत्री बनाउने।

- **स्थानीय समाधान डेस्कः** प्रत्येक स्थानीय तहमा नागरिक सेवा तथा लगानी डेस्क स्थापना गरी स्थानीय समस्या स्थानीय स्तरमै समाधान गर्ने।
- टोल विकास संस्था सम्बन्धी मापदण्ड तय गरी सबै स्थानीय तहमा सूचिकृत गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- स्थानीय तहका लागि मानक सेवा मापदण्ड (**Service Standard**) तयार गरि कार्यान्वय गर्ने।

स्थानीय सरकारः सेवा रूपान्तरण खाका

EFFECTIVE LOCAL GOVERNANCE & SERVICE EXCELLENCE

NEXT-GEN LOCAL GOV

MODEL 2026

	विद्यमान चुनौती	रूपान्तरणका असल अभ्यास
सेवा प्रवाह	*जटिल प्रक्रिया र भौतिक उपस्थिति*	**एकद्वार प्रणाली र हातहातमै सेवा (Mobile App)**
सुशासन	*अपारदर्शी निर्णय र प्रक्रिया*	**राजनीति-निरपेक्ष, निष्पक्ष र विद्युतीय सुशासन**
सहभागिता	*परम्परागत र सीमित उपस्थिति*	**बजेट निर्माणमा वास्तविक नागरिक सहभागिता**
प्रविधि	*मुलुकी ढङ्गा र ढिलासुस्ती*	**BPR मार्फत प्रक्रिया सरलीकरण र अटोमेसन**
जवाफदेहिता	*गुनासो सुनुवाइको कमजोर संयन्त्र*	**Hello Mayor/Citizen Helpline र तत्काल सुनुवाइ**
तथ्याङ्क	*अस्तव्यस्त र छरिएका तथ्याङ्क*	**प्रोफाइलमा आधारित एकीकृत डिजिटल तथ्याङ्क**

प्रक्रिया सरलीकरण | एकद्वार सेवा | पूर्ण डिजिटल

२(ग).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समयावधि	कार्यसम्पादन सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम/सीमा व्यवस्थापन
१	कानुनी तथा नीतिगत सुधार	महानगरपालिका सञ्चालन सम्बन्धी छुट्टै ऐन तर्जुमा गर्ने।	१२ महिना	राजपत्रमा ऐन प्रकाशन	कानुनी मस्यौदा समिति	राजनीतिक असहमति
२	,,	प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको न्यूनतम २ वर्ष कार्यकाल सुनिश्चित गर्ने।	६ महिना	सरुवा दर ५०% ले घट्ने	सङ्घीय कर्मचारी व्यवस्थापन सुधार	जनप्रतिनिधि - कर्मचारी विवाद
३		कार्यविस्तृतिकरण ऐनको विधेयक मस्यौदा तयार गर्ने।	६ महिना	मस्यौदा तयारी गर्ने।	कानुनी मस्यौदा समिति प्र.म. तथा म.प.का.	
४	,,	अनुत्पादक खर्च निषेध गर्ने गरी निर्देशिका जारी गर्ने।	३ महिना	उत्पादनशील क्षेत्रमा बजेट हिस्सा २०% वृद्धि	बजेट पुनर्संरचना टोली	स्थानीय दबाब
५		आयठेक्का सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गर्ने।	६ महिना	आय ठेक्का सम्बन्धी बिधेयक तयार भएको हुने।	सङ्घीय मामिला तथा सा प्र मन्त्रालय	
६	,, (मापदण्ड लागू गर्ने)	राष्ट्रिय राजस्व मापदण्ड लागू गर्ने।	६ महिना	७५% पालिकामा एकरूप कर दर	अर्थ मन्त्रालय	स्वायत्तता विवाद
७		स्थानीय तहहरूको प्रशासनिक संरचनाको मापदण्ड निर्धारण गर्ने।	१ बर्ष	स्थानीय तहहरूको भुगोल जनसंख्या एवं आन्तरिक आयको आधारमा मापदण्ड निर्धारण भएको हुने।	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	
८		स्थानीय तहका लागि मानक सेवा मापदण्ड)Service Standard) तयार गर्ने।	१ बर्ष	स्थानीय तहका लागि सेवा मापदण्ड तयार भएको हुने।	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	
९	,,	सामाजिक समावेशीकरण बजेट इयरमार्किंग गर्ने।	६ महिना	कुल बजेटको १०% लक्षित समूहमा	योजना शाखा समन्वय	राजनीतिक प्राथमिकता परिवर्तन

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समयावधि	कार्यसम्पादन सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम/सीमा व्यवस्थापन
१०	संरचनागत सुधार र अन्तर-तह समन्वय	पालिका एकीकरणको सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने।	१२ महिना	सम्भाव्यता प्रतिवेदन स्वीकृत	सङ्घीय मामिला तथा सा.प्र. मन्त्रालय	स्थानीय विरोध
११	,,	पालिकाको क्षेत्राधिकारभित्रका कार्यमा समेत ससर्त साना योजना पठाउने कार्यको अन्त्य गर्ने।	६ महिना	पालिकामा सङ्घ र प्रदेशका साना योजना पठाउने क्रम बन्द	राष्ट्रिय योजना आयोग, रा.प्र. स्रोत तथा वित्त आयोग, सम्बन्धित मन्त्रालय	सङ्घ—प्रदेश असहमति
१२	,,	साझेदारीका योजनाका लागि Cluster-based अन्तरपालिका सहकार्य गर्ने।	१२ महिना	३ क्लस्टर सञ्चालन	संयुक्त लगानी कोष	अधिकार विवाद
१३	,,	विपद् व्यवस्थापन अन्तर-पालिका संयन्त्र बनाउने।	६ महिना	संयुक्त आकस्मिक योजना	विपद् कोष, तालिम बजेट	समन्वय अभाव
१४	,,	अन्तर-निकाय समन्वय संयन्त्रलाई सक्रिय बनाउने।	३ महिना	त्रैमासिक बैठक निरन्तर	समन्वय संयन्त्र	निष्क्रिय हुने जोखिम
१५	कार्य प्रक्रिया पुनः इन्जिनियरिङ्ग र सेवा प्रवाह सरलीकरण	सम्पूर्ण सेवाको नक्साङ्कन गरी दोहोरोपना हटाउने र कार्य जिम्मेवारी यकिन गर्ने।	६ महिना	सेवा चरण ३०% घट्ने	प्रक्रिया विश्लेषक	कर्मचारीको यथास्थितिवाद
१६	,,	कार्य प्रकृया रिइन्जिनियरिङ्ग मार्फत औसत सेवा समय घटाउने।	६ महिना	औसत समय ४०% घट्ने	कार्यशाला,	प्रविधि अभाव
१७	,,	एकल-बिन्दू सेवा केन्द्र स्थापना गरी एकीकृत सेवा प्रवाह प्रणाली लागू गर्ने।	६ महिना	प्रतीक्षा समय ५०% घट्ने	भौतिक पूर्वाधार	कार्यालयमा उपयुक्त संरचनाको अभाव
१८	,,	एकरूप- सेवा बडापत्र लागू गर्ने।	६ महिना	सेवा प्राप्तिको समयको अनुमानयोग्यता ८०%	सेवा मापदण्ड प्रकाशन	कर्मचारी अभाव
१९	,,	आन्तरिक लेखापरीक्षणको सुदृढीकरण गरी आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढ गर्ने।	६ महिना	त्रैमासिक अडिट १००%	लेखा अधिकृत तालिम	क्षमता सीमितता

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समयावधि	कार्यसम्पादन सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम/सीमा व्यवस्थापन
२०	आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली	आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली अनिवार्य रूपमा लागू गर्ने।	१२ महिना	सबै स्थानीय तहहरूमा आन्तरिक नियन्त्रण लागू हुने।	सङ्घीय मामिला तथा सा प्र मन्त्रालय	
२१	डिजिटल रूपान्तरण र विद्युतीय सुशासन	Integrated Payment Gateway जडान गर्ने।	६ महिना	डिजिटल राजस्व ६०%	बैंक साझेदारी	नेटवर्क अवरोध
२२	,,	QR कोडयुक्त प्रमाणपत्र जारी गर्ने।	६ महिना	१००% प्रमाणपत्र QR सहित	आईटी विकास	नक्कली QR को जोखिम
२३	,,	कर्मचारीहरूका लागि Digital Literacy तालिम सञ्चालन गर्ने।	६ महिना	१००% कर्मचारी प्रशिक्षित	तालिम बजेट	सिकाइमा अनिच्छा
२४		प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत खटाउनु पुर्व न्युनतम १ महिनाको स्थानीय तह सञ्चालन सम्बन्धी तालीम दिने।	६ महिना भित्र शुरु गर्ने निरन्तर	सम्पूर्ण प्र प्र अ ले स्थानीय तह सेवा संचालन सम्बन्धी तालीम लिएको हुने।	सङ्घीय मामिला तथा नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान	
२५	,,	पालिकाले प्रदान गर्ने सबै सेवाहरूको डिजिटल ड्यासबोर्ड सञ्चालन गर्ने।	६ महिना	KPI अपडेट ९०% रियल-टाइममा भएको	आईटी पूर्वाधार	विद्युत समस्या
२६	अनुगमन, मूल्याङ्कन र नागरिक सम्बन्ध	नतिजामा आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्ने।	६ महिना	वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन	अनुगमन विज्ञ	मापनमा वस्तुनिष्ठता
२७	,,	नागरिक सन्तुष्टि रिपोर्ट कार्ड लागू गर्ने।	६ महिना	सन्तुष्टि सूचक ७०%+	सर्वेक्षण बजेट ८ लाख	कम सहभागिता
२८	,,	सेवाग्राहीको पृष्ठपोषण लिने डिभाइस स्थापना गर्ने।	३ महिना	औसत ५००० प्रतिक्रिया वार्षिक रूपमा प्राप्त	डिजिटल उपकरण	गलत प्रतिक्रिया
२९	,,	तेस्रो पक्षबाट अनुगमन गराउने।	वार्षिक	स्वतन्त्र अडिट प्रतिवेदन	अडिट फर्म सम्झौता	निष्पक्षता प्रश्न
३०	,,	गुनासो सुनुवाई डेस्कको स्थापना गर्ने।	३ महिना	गुनासो समाधान दर ८५%	हेल्पडेस्क स्टाफ	डेस्कमा कर्मचारी बस्न नचाहने
३१		Citizen Report Card लागू गर्ने र त्यसका लागि आवश्यक नीतिगत व्यवस्था मिलाउने।	६ महिना	Citizen Report Card सम्बन्धी मापदण्ड लागू गर्ने।	सङ्घीय मामिला	

२(ग).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधारको प्रणाली

स्थानीय तहको कार्यसम्पादनलाई नतिजासँग जोड्न परम्परागत "प्रक्रिया-केन्द्रित" अनुगमनलाई विस्थापित गरी "नतिजा र नागरिक अनुभव" मा आधारित सुदृढ प्रणाली अवलम्बन गर्नु उपयुक्त हुन्छ। माथि उल्लिखित न्यूनतम क्रियाकलापहरूका लागि अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाई र तत्कालको सुधार प्रणाली निम्नानुसार हुन सक्छः

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१	महानगरपालिका सञ्चालन ऐन तर्जुमा	ऐन राजपत्रमा प्रकाशित	मन्त्रिपरिषद् निर्णय, राजपत्र	मासिक	का. न्या. तथा सं. मामिला मन्त्रालय	नीति समीक्षा बैठक	राजनीतिक सहमति पहल
२	प्रशासकीय अधिकृत स्थिर कार्यकाल	सरुवा अनुमानयोग्यता ७५% भन्दा बढी	सङ्घीय HRMIS अभिलेख	अर्धवार्षिक	सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय	सरुवा विश्लेषण	कानुनको पूर्ण पालना
३	अनुत्पादक खर्च नियन्त्रण	उत्पादनशील बजेट २०% वृद्धि	वार्षिक बजेट विवरण	त्रैमासिक	गाउँ/नगर कार्यपालिका	बजेट समीक्षा	बजेट पुनर्संरचना
४	राष्ट्रिय राजस्व मापदण्ड	७५% पालिकामा एकरूप कर दर	राजस्व MIS	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय	राजस्व संवाद	दर पुनरावलोकन
५	सामाजिक समावेशीकरण बजेट	१०% बजेट लक्षित समूहमा	बजेट तथा कार्यक्रम विवरण	वार्षिक	योजना शाखा	समावेशी समीक्षा	कार्यक्रम पुनःडिजाइन
६	पालिका एकीकरण अध्ययन	स्वीकृत सम्भाव्यता प्रतिवेदन	अध्ययन प्रतिवेदन	वार्षिक	सं. मा. तथा सा. प्र. मन्त्रालय	संरचना कार्यशाला	वैकल्पिक मोडल
७	साना योजना अन्त्य	साना योजनामा ४०% कमी	NPC/वित्त आयोग रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	राष्ट्रिय योजना आयोग	सङ्घ-प्रदेश बैठक	नीति निर्देशन
८	अन्तरपालिका Cluster सहकार्य	३ क्लस्टर सक्रिय	समझदारीपत्र	त्रैमासिक	सम्बन्धित पालिका	अन्तरपालिका समीक्षा	कार्यविधि सुधार

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
९	विपद् संयन्त्र	संयुक्त विपद् योजना तयार	विपद् योजना दस्तावेज	अर्धवार्षिक	विपद् व्यवस्थापन समिति	Simulation अभ्यास	तत्काल सुधार योजना
१०	समन्वय संयन्त्र	त्रैमासिक बैठक नियमित	बैठक मिनेट	त्रैमासिक	समन्वय सचिवालय	कार्यसूची समीक्षा	समन्वय प्रोटोकल
११	Service Blueprinting	सेवाका चरण/तहमा ३०% ले कमी	सेवा प्रवाह विश्लेषण रिपोर्ट	त्रैमासिक	पालिका प्रशासन	प्रक्रिया सिकाइ सत्र	कार्य विभाजन पुनःनिर्धारण
१२	BPR कार्यान्वयन	औसत सेवा समय ४०% घट्ने	समय मापन डाटा	मासिक	प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत	कार्यशाला	अनावश्यक चरण हटाउने
१३	एकल बिन्दू सेवा केन्द्र	प्रतीक्षा समय ५०% घट्ने	टोकन प्रणाली डाटा	मासिक	सेवा केन्द्र प्रमुख	सेवा प्रतिक्रिया समीक्षा	मानव स्रोत वृद्धि
१४	एकरूप सेवा बडापत्र	समयमै सेवा ८०%	सेवा बडापत्र रिपोर्ट	त्रैमासिक	पालिका	सार्वजनिक सुनुवाइ	सेवा समय परिमार्जन
१५	आन्तरिक लेखा परीक्षण	त्रैमासिक अडिट १००%	आन्तरिक अडिट रिपोर्ट	त्रैमासिक	लेखा शाखा	अडिट समीक्षा बैठक	नियन्त्रण सुदृढीकरण
१६	Electronic Document Management System (EDMS) लागू	८०% फाइल डिजिटल	EDMS प्रणाली रिपोर्ट	मासिक	आईटी शाखा	डिजिटल विश्लेषण	सिस्टम अपग्रेड
१७	पेमेन्ट गेटवे स्थापना	६०% राजस्व डिजिटल	बैंक MIS रिपोर्ट	मासिक	अर्थ शाखा	राजस्व विश्लेषण	नेटवर्क सुदृढीकरण
१८	क्यूआरमा आधारित प्रमाणपत्र	१००% प्रमाणपत्र QR सहित	प्रमाणपत्र रजिस्टर	मासिक	प्रशासन शाखा	प्रमाणीकरण समीक्षा	QR सुरक्षा अद्यावधिक
१९	कर्मचारीमा डिजिटल साक्षरता	७५% कर्मचारी प्रशिक्षित	तालिम उपस्थिति	अर्धवार्षिक	प्रशासन शाखा	तालिम मूल्याङ्कन	Refresher तालिम
२०	सेवाको डिजिटल ड्यासबोर्ड	९०% KPI रियल-टाइम अपडेट	Dashboard log रिपोर्ट	मासिक	आईटी इकाई	डाटा विश्लेषण बैठक	डाटा सुधार योजना
२१	कार्यक्रमको नतिजा मूल्याङ्कन	वार्षिक नतिजा मूल्याङ्कन प्रतिवेदन	वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन	वार्षिक	अनुगमन इकाई	RBM कार्यशाला	KPI पुनरावलोकन

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
२२	नागरिक रिपोर्ट कार्ड	७०%+ सन्तुष्टि	सर्वेक्षण नतिजा	वार्षिक	पालिका	सार्वजनिक समीक्षा	सेवा सुधार कार्यक्रम
२३	पृष्ठपोषण दिने डिभाइस स्थापना	५००० प्रतिक्रिया वार्षिक	डिजिटल फिडब्याक डाटा	मासिक	सेवा केन्द्र	फिडब्याक विश्लेषण	तत्काल सुधार
२४	कार्यक्रमको तेस्रो पक्ष अनुगमन	स्वतन्त्र अडिट रिपोर्ट	अडिट प्रतिवेदन	वार्षिक	स्वतन्त्र अडिट निकाय	अडिट समीक्षा	सुधार कार्ययोजना
२५	गुनासो सुनुवाई डेस्कको स्थापना	८५% गुनासो समाधान	गुनासो रजिस्टर	मासिक	हेल्पडेस्क	सुनुवाइ बैठक	जवाफदेहिता कारबाही

सन्दर्भ सामग्रीहरू

अर्थ मन्त्रालय। (२०७२)। राजस्व प्रशासनको समग्र सांगठनिक सुधार सुझाव प्रतिवेदन। अर्थ मन्त्रालय।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८०)। कर प्रणाली सुधार सम्बन्धी उच्चस्तरीय सुझाव समितिको प्रतिवेदन। अर्थ मन्त्रालय।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८१)। उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव समितिको प्रतिवेदन। अर्थ मन्त्रालय।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८२)। Tax Administration Diagnostic Assessment Tool (TADAT) प्रतिवेदन। अर्थ मन्त्रालय।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८२)। अर्थ बुलेटिन। अर्थ मन्त्रालय।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८२)। आर्थिक सर्भेक्षण २०८२। अर्थ मन्त्रालय।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८२)। तेस्रो सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधार राष्ट्रिय रणनीति (२०८२—२०८७)। अर्थ मन्त्रालय।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८२)। बजेट वक्तव्य २०८२। अर्थ मन्त्रालय।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८२)। वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति (२०८२/८३—२०८६/८७)। अर्थ मन्त्रालय।

आन्तरिक राजस्व विभाग। (२०७५)। आन्तरिक राजस्व व्यवस्थापनको तेस्रो सुधार कार्ययोजना (२०७५/७६—२०७७/७८)। आन्तरिक राजस्व विभाग।

आन्तरिक राजस्व विभाग। (२०८०)। सूचना प्रविधि प्रणालीहरू बीच अन्तरआवद्धता अध्ययन समितिको प्रतिवेदन। आन्तरिक राजस्व विभाग।

गण्डकी प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठान। (२०२२)। सङ्घीय नेपालमा अन्तरसरकारी सम्बन्धः गण्डकी प्रदेशको अध्ययन। गण्डकी प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठान।

नेपाल कानुन किताब व्यवस्था समिति। (२०७२)। नेपालको संविधान, २०७२। नेपाल कानुन किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, (२०७६) नेपाल सुशासन सर्वेक्षण।

नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, (२०७८), स्थानीय सरकारको सेवा प्रवाह मूल्याङ्कन।

नेपाल सरकार, (२०७०), उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोगको प्रतिवेदन, काठमाडौंः प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय।

नेपाल सरकार, (२०७४), स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, काठमाडौंः कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय।

नेपाल सरकार, (२०७६), सङ्घीय शासन प्रणालीमा स्थानीय तहको कार्यसम्पादन समीक्षा, काठमाडौंः सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय।

नेपाल सरकार. (२०७५), प्रशासनिक पुनर्संरचना समितिको प्रतिवेदन, काठमाडौंः प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय।

भन्सार विभाग। (२०७८)। छैटौं भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण रणनीतिक योजना (२०७८—२०८३)। भन्सार विभाग।

महालेखा नियन्त्रक कार्यालय। (२०८२)। महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली। महालेखा नियन्त्रक कार्यालय।

महालेखा परीक्षकको कार्यालय। (२०८१)। वार्षिक प्रतिवेदन २०८०/८१। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग। (२०७७)। अन्तरसरकारी वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी अध्ययन तथा वार्षिक प्रतिवेदन। नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग। (२०८१)। वार्षिक प्रतिवेदन। राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग।

राष्ट्रिय योजना आयोग। (२०७७)। सङ्घीय योजना प्रणाली र अन्तरसरकारी समन्वयसम्बन्धी अध्ययन। नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय योजना आयोग। (२०८०)। पन्ध्रौं योजनाको मध्यकालीन समीक्षा। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय योजना आयोग। (२०८१)। सोह्रौं पञ्चवर्षीय योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२—२०८५/८६)। राष्ट्रिय योजना आयोग।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, (२०७९), स्थानीय शासन र सेवा प्रवाहसम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय। (२०७६)। सङ्घीय शासन कार्यान्वयनसम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन। नेपाल सरकार।

स्थानीय निकाय वित्त आयोग। (२०७०)। अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण प्रणालीसम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन। नेपाल सरकार।

Addis Ababa Action Agenda of the Third International Conference on Financing for Development. (२०१५). Addis Ababa action agenda. United Nations.

Asian Development Bank. (२०२३). Nepal tourism infrastructure development project. Asian Development Bank.

Auditor General of Nepal. (२०२४). Annual report of the Auditor General. Office of the Auditor General.

Bahl, R., Pokharel, T., Timofeev, A., Higgins, L., Acharya, M. R., & Sigdel, T. S. (२०१९). Capacity needs assessment for the transition to federalism (Federalism Capacity Needs Assessment). Ministry of Federal Affairs and General Administration (MoFAGA), Government of Nepal.

Bhattarai, M. K. (२०२१). Nepal Public Policy Review: Digital governance, enterprise architecture and NeGIF (article). Nepal Journals Online (NEPJOL).

Civil Aviation Authority of Nepal. (२०२३). Annual report २०२३. Civil Aviation Authority of Nepal.

Dhungana, S. (2023). Effects of fiscal variables on external sector deficit of Nepal with reference to Indian factors. The Economic Journal of Nepal, 46(1–2).

Governance Facility. (2021). Review of federal implementation in Nepal: Institutional challenges and opportunities. Kathmandu: Author.

Government of Nepal. (2019). Digital Nepal Framework. Government of Nepal.

Intergovernmental Coordination Draft. (n.d.). Intergovernmental coordination: Three-tier alignment, stratification and coordination (unpublished working draft).

International Civil Aviation Organization. (2022). ICAO aviation safety standards and compliance report. ICAO.

International Monetary Fund. (2022, April 25). Drivers of Nepal’s new PFM system for local governments (SuTRA). IMF PFM Blog.

Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation. (2009). Tourism policy 2009. Government of Nepal.

Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation. (2019). Nepal tourism strategic plan. Government of Nepal.

Ministry of Federal Affairs and General Administration (MoFAGA). (2020). Capacity needs assessment for the transition to federalism. Government of Nepal.

Ministry of Finance. (2023). Public enterprises annual status review. Government of Nepal.

Ministry of Finance. (2025). Fiscal risk statement and strategies 2025. Government of Nepal.

MoFAGA & PLGSP. (2025). Nepal capacity needs assessment for federal governance. Ministry of Federal Affairs and General Administration / Provincial and Local Governance Support Programme.

Nepal Administrative Staff College (NASC). (2019). Nepal governance survey. Lalitpur: NASC.

Nepal Administrative Staff College (NASC). (2021). Governance and service delivery assessment of local governments. Lalitpur: NASC.

Public Expenditure and Financial Accountability. (2022). PEFA assessment report. PEFA Secretariat.

Public Procurement Monitoring Office. (n.d.). E-Government Procurement (e-GP) system: Publications and guidance. Government of Nepal.

Subedi, G. (2025). Practices and key aspects of intergovernmental relations in Nepal. THE ACADEMIA: An Interdisciplinary Research Journal, 5(1), 53–69.

Subedi, G. (2026). An assessment of Nepal's federalism in the context of policies and practices. Journal of Political Science, 26, 95–112.

The Asia Foundation. (2020). Assignment of functions across levels of government in Nepal. The Asia Foundation.

UNESCO. (2022). World heritage sites conservation report: Nepal. UNESCO.

United Nations Development Programme (UNDP). (2020). Local governance and inclusive service delivery in Nepal. Kathmandu: UNDP.

United Nations Development Programme (UNDP). (2021). Good practices in local governance. Kathmandu: UNDP.

United Nations Development Programme. (2025). Federal governance and administrative capacity assessment in Nepal. UNDP.

United Nations Development Programme. (2026, February 3). Nepal's Capacity Needs Assessment and Partnership Mapping Report. UNDP Nepal.

USAID. (2024). Federal governance and institutional capacity assessment in Nepal. United States Agency for International Development.

World Bank & International Monetary Fund. (2024). Nepal: Joint World Bank–IMF debt sustainability analysis. World Bank.

World Bank. (2020). Digital governance and service delivery in Nepal. Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2020). Policy note for the federalism transition in Nepal (ENG). World Bank.

World Bank. (2022). Nepal: Fiscal federalism and service delivery assessment. Washington, DC: World Bank Group.

World Bank. (2023). Nepal federalism capacity review. World Bank.

World Bank. (2023). Nepal tourism sector assessment report. World Bank.

World Bank. (2025). Business ready report 2025. World Bank.

परिच्छेद तीन

अर्थ, उद्योग, वाणिज्य, पर्यटन तथा उड्डयन क्षेत्र, सार्वजनिक संस्थान र सहकारी

३(क). अर्थ

३(क).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन

३(क).१.१विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

- उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोगको प्रतिवेदन, २०८१

आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को बजेट वक्तव्यले संरचनात्मक सुधार, व्यवसायिक वातावरणमा सुधार, सार्वजनिक वित्त प्रणालीमा सुधार, वित्तीय क्षेत्र सुधार र सार्वजनिक प्रशासनमा सुधार जस्ता पाँच वटा विषयलाई समेटेर आर्थिक सुधार गर्ने प्रस्ताव गरेको थियो । यसका लागि नयाँ चरणको आर्थिक सुधार कार्यक्रम प्रस्ताव गर्न एक उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोग गठन गर्ने घोषणा अनुरूप नेपाल सरकारको २०८१ असोज २१ को निर्णयानुसार रामेश्वर खनालको अध्यक्षतामा उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोग गठन भएकोमा आयोगद्वारा मिति २०८१ चैत्र २९ मा आर्थिक सुधारको मार्गचित्र सहितको प्रतिवेदन पेश भएको थियो। प्रतिवेदनमा समग्र आर्थिक सुधारसँग सम्बन्धित आर्थिक अवसरहरूको सिर्जना गर्ने, सीमारहित अर्थतन्त्रको निर्माण र समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्दै आर्थिक वृद्धि दर बढाउनका लागि सुझावहरू दिइएको छ। त्यसैगरी राजस्व प्रशासनको दक्षता र कार्यकुशलता अभिवृद्धिका उपायहरू, कर प्रणालीको आधुनिकीकरण र राजस्व चुहावट नियन्त्रणका लागि गरिनु पर्ने संस्थागत तथा नीतिगत सुझावहरू प्रदान गरिएको छ। उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेखित सुझावहरू क्रमश: कार्यान्वयनको चरणमा रहेका छन् ।

- सूचना प्रविधि प्रणालीहरू बीच अन्तरआवद्धता अध्ययन समितिको प्रतिवेदन, २०८०

नेपाल सरकारको आर्थिक वर्ष २०८०।०८१ को बजेट बक्तव्यमा व्यवस्था भए बमोजिम मिति २०८०।०२।२५ गते राजस्व प्रशासनमा संलग्न आन्तरिक राजस्व विभाग, भन्सार विभाग र राजस्व अनुसन्धान विभागमा रहेका सूचना प्रविधिमा आधारित प्रणालीहरूलाई अन्तरआवद्धताका लागि अध्ययन गरी सुझाव पेश गर्ने गरी अध्ययन समिति गठन भएको थियो । उक्त समितिलाई आन्तरिक राजस्व विभागवाट सञ्चालनमा रहेको Integrated Tax System (ITS) ,भन्सार विभागवाट सञ्चालनमा रहेको Automated System of Custom Data (ASYCUDA) र राजस्व अनुसन्धान विभागवाट सञ्चालनमा रहेको Vehicle & consignment Tracking system (VCTS) लाई एक आपसमा Linkage गरी Real Time Data प्राप्त गर्न सकिने गरी Automation मा लैजाने उपाय सुझाउन गठित अध्ययन समितिले राजस्व प्रशासनमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न हुने निकायहरू मूलतः आन्तरिक राजस्व विभाग ,भन्सार विभाग तथा राजस्व अनुसन्धान विभागको सूचना प्रविधि व्यवस्थापनको

विद्यमान अवस्थालाई मध्यनजर गरी सूचना आदान प्रदान तथा अन्तरआवद्धताका लागि नीतिगत तथा प्राविधिक सुधारका सुझावहरू दिएको थियो।

३(क).१.२ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

- राजनीतिक अस्थिरताका कारण सुधारका प्राथमिकता परिमार्जन भैरहने प्रवृतिः उदाहरणका लागि, राजस्व अनुसन्धान विभाग र सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागलाई कहिले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिपद्को कार्यालय अन्तर्गत त कहिले अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत राख्ने गरिएको।
- सुधारको मेरुदण्डको रूपमा रहेको ऐन, कानुन, कार्यविधि, निर्देशिका र मापदण्ड लगायतका नीतिगत सुधारका लागि नयाँ कानुन निर्माण तथा मौजुदा कानुनहरूको परिमार्जन/संशोधनमा ढिलासुस्ती वा अवरोध हुनु।
- सुधार योजनामा राजनीतिक नेतृत्वको अपनत्व वा प्राथमिकताको अभाव तथा कार्यान्वयनप्रतिको उदासिनता।
- ऐन कानुन, संरचना र प्रविधि विकासका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत साधनको सीमितता। स्रोत व्यवस्थापन भएकोमा समेत सार्वजनिक खरिदका प्रक्रियाहरूमा हुने ढिलासुस्ती तथा अवरोध।
- प्रशासनिक नेतृत्वलाई सुधार योजना कार्यान्वयनमा पूर्ण जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउन नसकिनु।
- नेतृत्व निरन्तरताको अभाव र सुधारलाई आत्मसात गर्ने दक्ष जनशक्ति व्यवस्थापनमा समस्या।
- कमजोर नियमन तथा अनुगमन प्रणालीका कारण बार्षिक कार्ययोजना, माइलस्टोन र सुधार योजनाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नु।

३(क).१.३ सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

- कर, भन्सार, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन लगायतका प्रशासनहरूलाई पूर्ण रूपमा सूचना प्रविधिमा आधारित बनाइएको।
- अर्थ मन्त्रालयका काम कारवाहीलाई GOIMS प्रणालीमा आवद्ध गरी पूर्ण कार्यान्वयन गरिएको।
- करदाताले प्राप्त गर्नु पर्ने आधारभूत सेवाहरूलाई कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय र स्थानीय तहबाट समेत प्रदान गर्न सुरुआत गरिएको। करचुक्ता प्रमाणपत्रहरू स्वचालित प्रणालीमार्फत करदाताले प्राप्त गर्ने प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याइएको।
- भन्सार प्रशासनतर्फ Trusted Traders तथा Online Valuation Data System कार्यान्वयनमा ल्याइएको।

- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनतर्फका सबै क्रियाकलापहरूलाई Online System मा आवद्ध गरिएको।
- आयात निर्यातसँग सम्बन्धित सूचनाहरूको आदान प्रदान गर्ने प्रणाली विकासका लागि भारत सरकारसँग द्विपक्षीय सम्झौता सम्पन्न भएको।
- आयोजना बैंक (Project Bank) प्रणाली तयार भई कार्यान्वयनमा आएको।
- सेवाग्राहीका गुनासाहरूलाई फोन, ईमेल लगायतका माध्यमबाट प्राप्त गरी तत्काल सम्बोधन गर्न सुरुआत गरिएको। साथै, सोको प्रगति अवस्थाको जानकारी गुनासोकर्तालाई दिने पद्धतिको विकास गरिएको।

३(क).२ आगामी मार्गचित्र

अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायमा सुशासनका सन्दर्भमा पहिचान गरिएका मुख्य जोखिम क्षेत्रहरू

- सार्वजनिक खरिद तथा खरिदसँग सम्बन्धित विषयहरू,
- बजेट विनियोजन तथा कार्यान्वयन (Budget Allocation and Implementation) का विभिन्न चरणमा हुने हस्तक्षेप,
- सार्वजनिक संस्थानका पदाधिकारीहरूको नियुक्ति, नियमन तथा नीतिगत समस्याहरू,
- आन्तरिक राजस्व परिचालनसँग सम्बन्धित विषयहरू (करदाता सेवा, करचुक्ता, कर फिर्ता, करपरीक्षण, कर समायोजन, कर विवाद निरोपण तथा कर प्रशासनसँग सम्बन्धित अन्य विषयहरू),
- भन्सार व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विषयहरू (भन्सार मूल्याङ्कन, भन्सार जाँचपास, भन्सार जाँचपासपछिको परीक्षण, भन्सार छुट तथा सुविधा प्रदान तथा भन्सार प्रशासनसँग सम्बन्धित अन्य विषयहरू),
- राजस्व चुहावट नियन्त्रण र सोसँग सम्बन्धित क्षेत्रहरू,
- वित्तीय क्षेत्र व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विषयहरू।

३(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू

१. नेपालको बजेट प्रणालीसँग सम्बन्धित समस्याहरू

- यथार्थतामा आधारित बजेट नभई वितरणमुखी र लोकप्रियतामा आधारित कार्यक्रममा जोड दिने प्रवृति।
- आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना र बजेटका बीचमा कार्यगत तालमेल हुन नसक्नु।
- बजेट निर्माण, कार्यान्वयन र प्रतिवेदन सम्मका चरणहरूमा बजेट अनुशासनलाई पालना नगरिनु।

- बजेटको स्रोत व्यवस्थापन उदासिनता र विनियोजनमा वढी जोड दिने प्रवृत्ति।
- क्षमताभन्दा वढी राजस्व तथा सार्वजनिक ऋण अनुमान गरी बजेटको आकार वढाउने प्रवृति।
- बजेट व्यवस्था तथा स्रोत सुनिश्चितता नभई खरिद प्रक्रिया शुरु गर्ने प्रवृति।
- स्रोत सुनिश्चितता, बहुवर्षीय आयोजनामा वर्गीकरण, रकमान्तर तथा थप निकासामा बजेट सम्बन्धी कानुन तथा मापदण्डहरूको पूर्ण परिपालना हुन नसकेको।
- वित्तीय अनुशासन र उत्तरदायित्व परिपालनाको अवस्था कमजोर रहेको ।

२. आन्तरिक राजस्व परिचालनका समस्या तथा चुनौतीहरू

- सेवा प्रवाहका बिद्यमान कानूनी ब्यबस्थाका कारण प्रक्रिया जटिल वहुतहगत र लामो प्रकृतिको हुनु।
- कर अधिकृतलाई प्राप्त स्वविवेकीय अधिकारको दुरूपयोग हुने गरेको।
- कर प्रक्रियाका सबै चरणहरूमा पूर्ण डिजिटल प्रविधिलाई आत्मसात गर्न नसकिएको।
- कर्मचारीहरूको व्यक्तिगत उत्तरदायित्व र जिम्मेवारी स्पष्ट नभएको।
- आन्तरिक नियन्त्रण तथा अनुगमन प्रणाली कमजोर रहेको।
- कार्य नतिजामा आधारित दण्ड पुरस्कारलाई संस्थागत संस्कृतिको रूपमा विकास गर्न नसकिएको।
- राजस्व अनुमान (Revenue Forecasting Mechanism) तथ्यमा आधारित हुन नसकेको।
- छरिएर रहेका डिजिटल प्रणालीहरूलाई पूर्ण रूपमा एकीकृत गर्न नसकिएको तथा एकीकृत प्रणाली र सूचना विश्लेषणमा स्वचालित प्रकृया नरहेको।
- सूचनाको हक सम्बन्धी व्यवस्था तथा पारदर्शी कार्यसंस्कृतिको विकास गर्न नसकिएको।
- गुनासो दर्ता र सुनुवाइ प्रणाली प्रभावकारी नभएको।
- अनुसन्धान र कारबाही प्रक्रिया ढिलो र जटिल हुने गरेको।
- नीतिगत निरन्तरता तथा सुधारलाई पद्धतिको रूपमा विकास गर्न नसकिएको।
- कर परीक्षण र अनुसन्धानमा सूचनाको पहुँच र विश्लेषणमा कमी एवं करदाताबाट अवाञ्छित लाभ लिने प्रवृत्ति रहेको।
- गैर कर राजस्वका दरहरूमा समसामयिक रूपमा परिमार्जन गर्न नसकिएको।
- गैर कर राजस्वतर्फ एकीकृत नीति, एकीकृत सङ्कलन प्रणाली र अनुपालन समेतको अनुगमन गर्ने प्रभावकारी संयन्त्रको अभाव रहेको।

३. भन्सार प्रशासनसँग सम्बन्धित समस्या तथा चुनौतीहरू

- खुला सीमा व्यवस्थापन र चोरी निकासी पैठारी नियन्त्रणमा समस्या रहेको।
- भन्सार प्रशासनतर्फ आधुनिक प्रविधि र पूर्वाधार प्रयोगमा सीमित रहेको।
- निश्चित वर्ग वा समूहलाई फाइदा पुग्ने गरी नीतिगत प्रवन्धमा हेराफेरी हुने गरेको।

- सीमा नाकाहरूमा क्वारेन्टाइन लगायत अन्य सम्बद्ध निकायहरूसँगको समन्वय र व्यवस्थापन।
- सीमापार डाटा आदानप्रदान (Cross Border Data Exchange) को प्रतिवद्धताका बावजुद व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न नसकिएको।
- आयात/निर्यातकर्ता, भन्सार एजेण्ट र कर्मचारी बीच मिलेमतोमा हुने राजस्व चुहावटको पहिचान र नियन्त्रणका लागि प्रभावकारी संयन्त्रको अभाव रहेको।
- भन्सार प्रशासनलाई व्यापार अवरोध तथा व्यापारको लागत वढाउने विन्दूका रूपमा लिने गरिएको।
- व्यापारमा आधारित सम्पत्ति शुद्धीकरण (Trade-based Money Laundering) नियन्त्रण गर्ने क्षमतायुक्त जनशक्ति प्रविधि डाटा आदानप्रदान र सूचना संयन्त्र कमजोर भएको।

४. राजस्व चुहावट नियन्त्रणतर्फका समस्या तथा चुनौतीहरू

- आर्थिक अपराधको अनुसन्धान गर्न सक्ने पर्याप्त दक्ष जनशक्तिको कमी रहेको, कर्मचारीहरू निरन्तर सरुवा हुँदा कार्यसम्पादनमा असर पर्ने गरेको।
- अनुसन्धान अधिकृतहरूको तजविजी प्रवृत्तिमा नियन्त्रण हुन नसकेको।
- अनुसन्धान, अभियोजन तथा वहस पैरवीमा संलग्न निकायहरूकाबीचमा साझा बुझाई र प्रभावकारी समन्वय कायम गर्न नसकिएको।
- आर्थिक अपराध एवम् राजस्व चुहावट नियन्त्रणका सवालमा निकायगत सूचनाहरूको हस्तान्तरण तथा अन्तर निकाय समन्वय र सहकार्य प्रभावकारी हुन नसकेको।
- भन्सारको ASYCUDA, आन्तरिक राजस्व विभागको ITS तथा यस विभागको VCTS प्रणालीबीच स्वचालित अन्तरआवद्धता कायम गरी निकायगत सूचना तथा तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गर्न नसकिएको।
- राजस्व चुहावटका नयाँ प्रवृत्तिहरूको अनुसन्धानका लागि दक्ष जनशक्ति, स्रोत र साधनको अभाव हुने गरेको।
- विभिन्न समूहबाट आएका राजस्व अनुसन्धानमा कार्यरत कर्मचारीहरू बीच अनुसन्धानको तरिका, चुहावटको विगो गणना र मुद्दा लैजाने विषयमा फरक धारणा तथा प्रवृत्ति देखिएको।
- राजस्व चुहावट नियन्त्रणमा संलग्न कर्मचारीहरूका सत्यनिष्ठा र सदाचारको प्रश्न उठ्ने गरेको।

५. अन्तराष्ट्रिय आर्थिक सहायता परिचालनमा देखिएका समस्याहरू

- आयोजना कार्यान्वयनको स्वीकृत कार्यतालिका पालना नहुँदा र निर्णय प्रक्रियामा ढिलासुस्ती हुँदा अधिकांश आयोजनाहरू निर्धारित समयमा सम्पन्न नहुने, लागत बढ्ने (Cost Overrun) र राज्यलाई अतिरिक्त वित्तीय भार थपिने अवस्था विद्यमान रहेको।

- आयोजना प्रमुख र कर्मचारीहरूको बारम्बार सरुवा हुँदा आयोजना कार्यान्वयन प्रभावित हुने गरेको। नेतृत्व परिवर्तन हुँदा पछिल्लो नेतृत्वले कार्यान्वयनको अपनत्व नलिने प्रवृति देखिएको ।
- जलवायु वित्तका अन्तर्राष्ट्रिय कोषहरू (जस्तैः GCF) मा पहुँच पुऱ्याउन आवश्यक पर्ने गुणस्तरीय आयोजना प्रस्ताव लेखन र सोको परिचालनका लागि सम्बन्धित निकायहरूको प्राविधिक तथा संस्थागत क्षमता विकास हुन नसकेको।
- निजी क्षेत्रका आयोजनामा 'ब्लेन्डेड फाइनान्स' परिचालन गर्ने सन्दर्भमा सरकारले लिने जोखिम, प्रत्याभूति र कानुनी अस्पष्टता विद्यमान रहेको।
- प्रदेश र स्थानीय तहको मागका आधारमा वैदेशिक ऋण सहायता परिचालन गर्दा सम्बद्ध तहले नै ऋणको दायित्व व्यहोर्नुपर्ने नीति तय गरिएपनि सङ्घीय सरकारबाटै व्यहोर्ने गरी आयोजना/कार्यक्रम प्रस्ताव हुने गरेको।
- प्राविधिक सहायता प्राप्ति, यसको अभिलेख र नतिजामूलक योगदान सुनिश्चित गर्ने प्रवन्ध नभएको।
- बजारको औसत व्याजदर र सार्वजनिक संस्थान/संस्थालाई सहायक ऋण सम्झौता मार्फत हुने सरकारी लगानी र वैदेशिक ऋणबाट प्राप्त स्रोत परिचालन चुनौतीपूर्ण हुने देखिएको।
- बजेटरी सहायता (Budgetary Support) प्राप्त गर्न तोकिएका नीतिगत सुधारका सर्तहरू (Policy Matrix) पूरा गर्ने सन्दर्भमा अर्थ मन्त्रालय र विषयगत मन्त्रालय/निकायबीचको समन्वयमा चुनौती।
- बहुपक्षीय विकास साझेदारले खरिद प्रक्रिया/प्रणालीमा र मूल्याङ्कन सूचकहरूमा समय समयमा गर्ने परिवर्तनले गर्दा परिवर्तित प्रणाली कार्यान्वयन गर्न सम्वद्ध निकायको संस्थागत क्षमता कमजोर हुने गरेको।
- बैदेशिक ऋण प्राप्तिको क्षेत्रमा वैदेशिक मुद्राको विनिमय दरमा हुने उतारचढाव र सम्भावित जोखिमको वैज्ञानिक विश्लेषण र पूर्वानुमान गर्ने प्रणाली एवं अभ्यास कमजोर रहेको।
- विकास सहायता प्राप्तिको चरणमा विषयगत मन्त्रालयहरूले देखाउने सक्रियता र तदारुकता आयोजना कार्यान्वयन, जनशक्ति व्यवस्थापन र नतिजा प्राप्तिको चरणमा निरन्तरता कायम नहुने गरेको।
- वैदेशिक अनुदान तथा सहायता प्राप्ति र विनियोजनबीच तालमेल हुन नसकिरहेको।
- वैदेशिक मुद्राको विनिमय दरमा हुने उतारचढाव र सम्भावित जोखिमको वैज्ञानिक विश्लेषण र पूर्वानुमान गर्ने प्रणाली हालसम्म स्थापना गर्न नसकिएको। विनिमय दरको हिसावले कम जोखिमयुक्त वैदेशिक मुद्रामा वित्तीय सम्झौता गर्ने नीति अवलम्वन गर्न नसकिएको।

- वैदेशिक सहायता परिचालन र प्राप्ति जस्ता विषयमा समन्वय र क्षमताको कमजोरीका कारण सोधभर्नाको प्रभावकारी व्यवस्थापन हुन नसक्दा समयमा सोधभर्ना प्राप्त गर्न नसकिएको।
- वैदेशिक सहायताका आयोजना/कार्यक्रममा अन्तर निकाय समन्वय कमजोर रहेको।
- वैदेशिक सहायताका आयोजनाको खरिद प्रक्रिया गर्दा सार्वजनिक खरिद ऐनको व्यवस्था बमोजिम विकास साझेदारकै खरिद निर्देशिका लागू हुने गरी सम्झौता भएकोमा समेत खरिद सम्बन्धित राष्ट्रिय कानून लागू गर्न खोज्दा विकास साझेदारसँगको समन्वयमा समस्या देखा पर्ने गरेको।
- वैदेशिक सहायताको वित्तीय लागत बढ्दै गएको र अनुदानको अंश घट्दै गएकोले गुणस्तरीय आयोजना/कार्यक्रम छनौट हुनुपर्ने भएपनि परम्परागत हिसावले नै आयोजना प्रस्ताव हुने गरेको।
- वैदेशिक सहायताको वित्तीय सम्झौता भएपश्चात कार्यान्वयनका क्रममा समयमा नै पूर्व तयारी र ठेक्का व्यवस्थापन हुन नसक्दा प्रतिबद्धता रकम हुँदाहुँदै पनि वास्तविक प्राप्ति कम हुने गरेको।
- वैदेशिक सहायतामा सञ्चालित आयोजनामा नेपाल सरकारले अनिवार्य रूपमा बेहोर्नुपर्ने समपूरक कोषको पर्याप्त विनियोजन र समयमै निकासा नहुँदा आयोजनाको भौतिक प्रगति र सोधभर्ना प्रक्रिया अवरुद्ध हुने गरेको।
- वैदेशिक सहायतामा सञ्चालित आयोजनामा सम्झौता गरिए अनुसार सरकारले (तहगत सरकारहरू सबैले) अनिवार्य रूपमा बेहोर्नुपर्ने समपूरक रकमका लागि पर्याप्त विनियोजन गर्नेतर्फ ध्यान दिने नगरेको ।
- सङ्घीयताको कार्यान्वयन पश्चात प्रदेश र स्थानीय तहमा समेत कार्यान्वयन हुने गरी वैदेशिक सहायता सम्झौता हुने गरेकोले ती तहसँग तहगत समन्वय प्रभावकारी नहुँदा कार्यक्रम कार्यान्वयन र प्रतिवेदन प्रणालीमा जटिलता उत्पन्न हुने गरेको।

६. वित्तीय सङ्घीयता कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या तथा चुनौती

- विनियोजन र कार्यान्वयनमा जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न बजेट अनुशासन सम्बन्धी कानून हालसम्म तर्जुमा हुन नसकेको।
- तीनै तहमा एकै प्रकृतिका काम गर्ने सङ्गठन संरचनाहरू रहँदा कार्यमा दोहोरोपना र अनावश्यक वित्तीय भार थपिएको।
- थ्रेसहोल्ड सहितको आयोजना वर्गीकरण र आयोजना बैङ्कको अवधारणा पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन नसकेको।
- चालु खर्चको अंश बढ्दै जाने र पूँजीगत खर्च न्यून हुने संरचनागत समस्या कायम रहेको।

- हस्तान्तरण गरिएको रकम प्रदेश र स्थानीय तहमा खर्च नभई निष्क्रिय रहने तर सङ्घीय सरकारले नगद अभावका कारण सार्वजनिक ऋण लिनुपर्ने विरोधाभासपूर्ण स्थिति रहेको।
- प्रदेश र स्थानीय तहमा कार्यरत स्थायी कर्मचारीहरूको अवकाशपछिको दायित्व भुक्तानीका लागि स्रोत सुनिश्चित नहुँदा भविष्यमा ठुलो वित्तीय भार पर्ने जोखिम देखिएको।
- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर हुँदा बेरुजुको आकार बढ्दै गएको।
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिसबमोजिम वित्तीय हस्तान्तरण हुन नसकेको। स्वीकृत बजेटमा उल्लिखित वित्तीय हस्तान्तरण पनि अर्थ मन्त्रालयले तजबिजी रूपमा कटौती गर्दा प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट खल्बलिएको।
- वित्तीय हस्तान्तरणको रकम कटौती हुँदा प्रदेश र स्थानीय तहमा ठेक्का लागि सकेका योजना पूरा गर्न समस्या देखिएको।

७. सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धानसँग सम्बन्धित समस्या तथा चुनौतीहरू

- पारस्परिक कानूनी सहायता (Mutual Legal Assistance -MLA) प्रक्रियामा ढिलाइ ,सम्पत्ति शुद्धीकरण अपराधको अन्तरदेशीय स्वरूपका कारण कतिपय अवस्थामा प्रमाण सङ्कलन , कसूरजन्य सम्पत्तिको पहिचान ,नियन्त्रण र पुनर्प्राप्तिमा कठिनाई भएको।
- आधुनिक अनुसन्धान प्रविधि तथा सफ्टवेयरको अभाव ,डिजिटल डाटाको एकीकृत प्रणाली नहुँदा सूचना विश्लेषण कठिन भएको।
- कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन पहिचान, रोक्का, नियन्त्रण, जफत सम्बन्धी विवरण अनुसन्धानकारी, अभियोजनकारी र अदालत तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट न्यून रूपमा मात्र प्राप्त हुने गरेको।
- कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधनको लिलाम बिक्री तथा व्यवस्थापनका लागि वेयरहाउस पनि नभएको।
- कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन सम्बन्धमा कर्मचारीको क्षमता कमजोर रहेको एवं कर्मचारीहरूले विभागमा खटिँदा आफू दण्डित भएको रूपमा लिने गरेको।
- जोखिममा आधारित) Risk-based) अनुसन्धान पद्धति पूर्णतः अवलम्बन हुन नसकेको।
- दक्ष, विशेषज्ञ र प्राविधिक जनशक्तिको अभाव) Forensic Accounting, Financial Intelligence, Digital Investigation) रहेको। अनुसन्धानको बढ्दो जटिलतालाई सम्बोधन गर्न सक्ने दक्ष जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्न नसकिएको।
- अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र मापदण्ड अनुरूप Asset Recovery (Illicit Property Cycle Management) मा संस्थागत क्षमता कमजोर रहेको।
- रोक्का, नियन्त्रण र जफत सम्बन्धमा सम्बद्ध विषयगत ऐनहरूमा रहेका पहिलेका कानूनी व्यवस्थाले गर्दा सम्बन्धित निकायले कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र

जफत) ऐन, २०७० लाई कार्यान्वयनमा प्राथमिकता नदिँदा कार्यसम्पादनमा कठिनाइ भएको।

- सम्वद्ध कसुरको अनुसन्धान गर्ने तथा सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकायहरूबिच प्रभावकारी सूचना आदानप्रदान गर्ने संयन्त्रको विकास हुन नसकेको, आदि।

८. वित्तीय क्षेत्र व्यवस्थापन तथा पूँजी बजारका समस्या तथा चुनौतीहरू

- बैक तथा वित्तीय क्षेत्र र समग्र पूँजीबजारमा कमजोर नियमन तथा सुपरिवेक्षण क्षमता। नीतिगत रूपमा अर्थ मन्त्रालय र नेपाल राष्ट्र बैंक, धितोपत्र बोर्ड, बीमा प्राधिकरण लगायतका नियमनकारी निकायहरूले तथ्यमा आधारित नियमन तथा सुपरीवेक्षण गर्न नसकेक।
- बढ्दो गैर–निष्पादित कर्जा (NPL) का कारण कर्जाको गुणस्तर कमजोर हुँदै जाँदा बैंकिङ प्रणालीमा वित्तीय जोखिम बढ्ने जोखिम विद्यमान रहेको।
- सीमित र अनुत्पादक क्षेत्रमा अत्यधिक कर्जा केन्द्रीकरण हुने गरेको। घरजग्गा, शेयर बजार जस्ता सीमित क्षेत्रमा कर्जा बढी प्रवाह हुँदा उत्पादनशील क्षेत्रको लगानीमा कमी हुने गरेको।
- नेपालका सहरी क्षेत्रमा मात्र वित्तीय पहुँचको अवसर रहेको। वैदेशिक रोजगारीमा रहेका र ग्रामिण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नागरिकहरूलाई वित्तीय पहुँच र पूँजी बजारका अवसरहरूमा सहभागि गराउन नसकिएको।
- वित्तीय तथा लगानी साक्षरता कमजोर रहेको। सबै नागरिकमा वित्तीय ज्ञानको कमी हुँदा बचत, लगानी र कर्जा प्रयोगमा समस्या रहेको।
- प्रविधिगत जोखिम)Cyber Risk) बाट पूर्ण सुरक्षा प्रत्याभूत गर्न नसकिएको । डिजिटल बैंकिङको विस्तारसँगै साइबर सुरक्षा चुनौती बढ्दै गएको।
- नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा पूर्ण रूपमा डिजिटल प्रविधिलाई विकास र विस्तार गर्न नसकिएको। TMS लगायतका अनलाइन कारोबार प्रणालीमा बारम्बार समस्या देखिने गरेको।
- पूँजी बजारमा कारोबार लागत (कमिशन तथा शुल्क) उच्च रहेको। दलाल कमिशन, सेवा शुल्क लगायतका लागतहरू तुलनात्मक रूपमा उच्च हुँदा शेयर कारोवारमा सर्वसाधारणको अरूचि हुने गरेको।
- पूँजी बजारमा वित्तीय उपकरहरू सीमित रहेका। शेयर बाहेक अन्य धितोपत्र (डेरिभेटिभ, म्युचुअल फण्ड, बण्ड आदि) को विकास कमजोर रहेको।
- नियामक निकायहरूका बीचमा कार्यात्मक सहसम्बन्धको विकास हुन नसकेको। अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्र बैंक, धितोपत्र बोर्ड, नेप्से तथा CDSC बीच पर्याप्त समन्वय नहुने गरेको।
- पूँजी बजारमा संस्थागत लगानीकर्ताको न्यून सहभागिता रहेको। बीमा, पेन्सन फण्ड, लगानी कोष जस्ता संस्थागत लगानीकर्ताको सहभागिता सीमित रहेको।

- पूँजी बजारमा सूचीकृत कम्पनीहरूको वित्तीय पारदर्शिता प्रदर्शन गर्न नसकिएको। सूचना उपलब्ध गराए पनि पूर्ण र आवश्यक सूचनाहरू लुकाउने प्रवृति देखिएको।

३(क).२ नागरिक अपेक्षा

१. कर प्रणालीप्रतिका अपेक्षाहरू

- न्यायोचित र प्रगतिशील कर प्रणालीः
- आय र क्षमताअनुसार कर लगाइयोस्।
- कम आय समूहलाई संरक्षण र उच्च आय समूहबाट उचित योगदान होस्।
- पारदर्शिता र जवाफदेहिता
- उठेको राजस्व कहाँ र कसरी खर्च भयो भन्ने स्पष्ट जानकारी होस्।
- बजेट तथा खर्च विवरण सार्वजनिक र सहज पहुँचयोग्य होस्।
- कर प्रशासनमा सरलता
- कर दर्ता, फाइलिङ र भुक्तानी प्रक्रिया सरल र डिजिटल होस्।
- झन्झट, लाइन र अनावश्यक कागजी प्रक्रिया घटाइयोस्
- करदर र नियमको स्थायित्व
- बारम्बार कर दर परिवर्तन नगरी नीतिगत स्थिरता कायम होस्।
- दीर्घकालीन योजना बनाउन सक्ने वातावरण होस्।
- करको समान र निष्पक्ष कार्यान्वयन
- सबै करदातामा समान व्यवहार होस्।
- राजनीतिक प्रभाव वा पहुँचका आधारमा छुट दिने वा करका दर हेरफेर गर्ने काम नहोस्।
- भ्रष्टाचाररहित प्रणाली
- कर निर्धारण र सङ्कलनमा घुस/मिलेमतो नहोस्।
- आन्तरिक नियन्त्रण र डिजिटल ट्र्याकिङ सुदृढ होस्।
- सेवा—उन्मुख कर प्रशासन
- कर कार्यालयले सेवाग्राहीमैत्री व्यवहार गरोस्।
- गुनासो सुन्ने र छिटो समाधान गर्ने संयन्त्र होस्।
- दोहोरो करबाट मुक्ति
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय होस्।
- एउटै कर दोहोरिन नदिन स्पष्ट अधिकार क्षेत्र किटान होस्।
- कर राजस्वको प्रभावकारी उपयोग

- करको रकम वितरणमुखी कार्यक्रममा भन्दा पूर्वाधार, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीमा लगानी होस्।
- आफूले तिरेको करको प्रत्यक्ष लाभ नागरिकले अनुभूत गर्न सक्ने व्यवस्था होस्।
- डिजिटल र आधुनिक प्रणाली
- अनलाइन भुक्तानी, इ-रसीद, इ-बिजक प्रणाली सबै कारोवारमा अनिर्वाय गरियोस्।
- कर छली नियन्त्रणमा प्रविधिको प्रयोग होस्।
- करदाताको अधिकार संरक्षण
- कर निर्धारणमा सहज रूपमा पुनरावलोकन गर्ने अधिकार सुनिश्चित होस्।
- अनुचित जरिवाना वा उत्पीडनबाट संरक्षण मिलोस्।
- आर्थिक वृद्धिमैत्री कर नीति
- उद्यम, लगानी र रोजगारी प्रवर्द्धन हुने गरी कर संरचना बनाइयोस्।
- साना तथा मझौला व्यवसायलाई प्रोत्साहन हुने खालका करका दरहरू तोकियोस्।

२. बजेट प्रणालीप्रतिका अपेक्षाहरू

- पारदर्शी र खुला बजेट प्रक्रियाः बजेट निर्माण, विनियोजन र खर्चको स्पष्ट जानकारी सार्वजनिक गरियोस्।
- आवश्यकतामा आधारित प्राथमिकताः कनिका छराई होइन कि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, पूर्वाधार जस्ता आधारभूत क्षेत्रमा पर्याप्त बजेट विनियोजन होस्।
- न्यायोचित र समावेशी वितरणः ठूला नेताका जिल्ला वा क्षेत्रमा खन्याउने होइन, क्षेत्रीय तथा सामाजिक रूपमा सन्तुलित बजेट विनियोजन होस्।
- परिणाममुखी खर्च प्रणालीः रकम खर्च मात्र होइन, ठोस उपलब्धी र सेवा सुधार पनि देखियोस्।
- समयमै कार्यान्वयनः बजेट छुट्याउने मात्र होइन, समयमै खर्च होस्, असार कुर्न नपरोस्।
- भ्रष्टाचाररहित खर्च व्यवस्थापनः अपारदर्शी ठेक्का, मिलेमतो र दुरूपयोग नियन्त्रण होस्, उपभोक्ता समितिको ढोकाबाट छिरेर कुनै नेता वा दल विशेषले दुरूपयोग नगरोस्।
- तीन तहका सरकारबीच समन्वयः दोहोरो कार्यक्रम र स्रोत दोहोरिन नदिन तीनै तहका सरकारबीच स्पष्ट समन्वय होस्।
- सार्वजनिक सहभागिताः बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा नागरिक सुझाव समावेश होस्, मन्त्री वा पालिका अध्यक्ष/प्रमुख वा उच्चपदस्थ कर्मचारीको खल्तीबाट योजना र बजेट निस्कने काम बन्द होस्।

- ऋणको जिम्मेवार व्यवस्थापनः अनावश्यक ऋण नलिने र दीर्घकालीन दायित्व व्यवस्थापन गर्न सकिने गरी विवेक पुऱ्याएर प्रतिफल दिने क्षेत्रमा मात्र सरकारले ऋण लेओस्।
- डिजिटल र ट्र्याक गर्न सकिने प्रणालीः अनलाइन बजेट ट्र्याकिङ र खर्च निगरानीको व्यवस्था होस्।

३(क).३ दूरदृष्टी

"पारदर्शी, न्यायपूर्ण र परिणाममुखी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थामार्फत समावेशी समृद्धि हासिल गर्ने।"

३(क).४ सुधारका उपायहरू

१. नेपालको बजेट प्रणाली सुधारका लागि सुझावहरू

- अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरणलाई केवल स्रोत वितरणको उपकरण नभई क्षेत्रीय असमानता घटाउने, सेवा वितरणको न्यूनतम मापदण्ड सुनिश्चित गर्ने, र कार्यसम्पादन सुधारमा प्रोत्साहन दिने रणनीतिक साधनका रूपमा रूपान्तरण गर्ने।
- खुला र पारदर्शी बजेट प्रणालीको अभ्यासका लागि खुला बजेट पोर्टल सञ्चालन र विनियोजन र खर्चको वास्तविक-समय (Real-time) मा आधारित विवरण सार्वजनिक गर्ने अभ्यासको सुरुआत गर्ने।
- तथ्याङ्कमा आधारित क्षेत्रगत प्राथमिकता (शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, रोजगारीमा लक्षित लगानी) निर्धारण गरी बजेट विनियोजन गर्ने।
- क्षेत्रीय असमानता घटाउने फार्मुला आधारित विनियोजन गरी समावेशी र सन्तुलित वितरण प्रणाली अवलम्बन गर्ने।
- प्रत्येक कार्यक्रमका स्पष्ट लक्ष्य, नतीजा सूचक (KPI), समयसीमा र खर्चसँगै उपलब्धिको अनुगमनको सुनिश्चितता हुने गरी नतिजामा आधारित बजेट तर्जुमा गर्ने।
- तीनै तहका सरकारका लागि साझा परियोजना बैंक बनाई, दोहोरो कार्यक्रम हटाउने संयन्त्र सुनिश्चित हुने गरी तीन तहबीच समन्वित बजेट तर्जुमा गर्ने।
- उत्पादनमुखी क्षेत्रमा मात्र ऋण लगानी हुने गरी ऋण उपयोगको स्पष्ट मापदण्ड बनाई ऋण तथा दायित्व व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने।
- मोबाइलवेबमार्फत बजेट ट्र्याकिङ सुविधा/ सहित IFMIS आयोजना व्यवस्थापनसँग जोडी डिजिटल र ट्र्याकयोग्य वित्तीय प्रणाली विकास गर्ने।
- आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना) MTEF) र वार्षिक बजेटबीच तादात्म्य कायम गर्ने।
- स्रोत अनुमानलाई आवश्यकता र यथार्थमा आधारित बनाउने।

- चालु खर्चलाई वाञ्छित सीमामा राख्दै योजना भन्दा बाहिरका, तयारी नपुगेका, सञ्चालन मोडालिटी स्पष्ट नभएका र लोकप्रियतामुखी कार्यक्रम घटाउने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको क्षेत्राधिकार अनुरूप मात्र बजेट विनियोजन गर्ने।
- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई Compliance based बाट Responsive and Outcome Oriented बनाउने।
- महालेखा परीक्षकका प्रतिवेदनले बजेट कार्यान्वयन सम्बन्धमा सुझाएका सुझावको कार्यान्वयनमा जोड दिने।
- आयोजना स्थानान्तरण, बजेट रकमान्तरमा राजनीतिक दवावबाट प्रभावित नहुने।
- Budget deficit पुरा गर्न सार्वजनिक ऋण लिँदा त्यसको दीर्घकालीन दायित्त्व एवं उत्पादकत्व सुनिश्चित हुने गरी मात्र लिने।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहले सकेसम्म घाटा बजेट नबनाउने। घाटा बजेट बनाउनै परेको अवस्थामा सङ्घीय सरकारको सहयोग बिना नै दायित्त्व फरफारक गर्न सक्ने स्पष्ट स्रोतको ट्र्याकिङ् खुलाएर मात्र गर्ने।

बजेट प्रणाली: रूपान्तरणको मार्गचित्र

BUDGETARY REFORM & FISCAL EXCELLENCE

STRATEGIC REFORM
RESULT ORIENTED

	वर्तमान चुनौती	रूपान्तरित लक्ष्य
योजना तर्जुमा	माथिबाट तल (Top-down) र हचुवा प्रणाली	तलबाट माथि (Bottom-up) र समन्वित क्यालेन्डर
आयोजना छनोट	DPR बिनाका खल्तीका र टुक्रे आयोजना	अनिवार्य आयोजना बैंक (Project Bank) र DPR
विनियोजन	राजनीतिक पहुँच र स्रोतको विखण्डन	रणनीतिक महत्त्व र प्रतिफलमा आधारित लगानी
रकमान्तर	अर्थ मन्त्रालयको कडा नियन्त्रण र ढिलासुस्ती	निश्चित सीमासम्म रकमान्तर गर्ने स्वायत्तता मन्त्रालयलाई दिई नतिजाप्रति जवाफदेही बनाउने
खर्चको ढाँचा	असारे विकास र रकमान्तर गर्ने प्रवृत्ति	वित्तीय अनुशासन र समयबद्ध खर्च प्रणाली
मूल्याङ्कन	खर्च (Expenditure) मा मात्र आधारित	नतिजा (Performance Based) बजेट प्रणाली
पारदर्शिता	कागजी र अपारदर्शी विनियोजन	डिजिटल ड्यासबोर्ड र पूर्ण जवाफदेहिता

मितव्ययिता | नतिजामुखी | पारदर्शिता

२.आन्तरिक राजस्व परिचालनका लागि सुधारका सुझावहरू

- न्यायोचित, प्रगतिशील र स्थिर कर नीतिको अवलम्बन:
  - आय र क्षमताअनुसार प्रगतिशील कर संरचना सुदृढ गर्ने,
  - न्यून आय वर्गलाई संरक्षण र उच्च आय वर्गबाट उचित योगदान सुनिश्चित गर्ने,
  - मध्यम अवधिको राजस्व रणनीति (Medium-Term Revenue Strategy) लागू गरी करका दर तथा नीतिगत स्थिरता कायम गर्ने।
- कानुनी तथा प्रक्रियागत सरलीकरण:

- सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित कानुन, नियम तथा कार्यविधिलाई सरल, स्पष्ट र नागरिकमैत्री बनाउने,
- कर परिपालना, दर्ता, फाइलिङ र भुक्तानीमा रहेका दोहोरो तथा अनावश्यक प्रक्रिया हटाउने,
- करदाता सेवामा One-Stop Service को अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने।
- राजस्व छुट सम्बन्धी मौजुदा व्यवस्थामा पुनर्विचार गरिनु पर्ने ।
- राजस्व बक्यौतामा लाग्ने ब्याज, जरिवाना तथा थप दस्तुरलाई समसामयिक बनाउनु पर्ने । वर्तमान अवस्थामा १५ प्रतिशतसम्म ब्याज लिनु न्यायोचित देखिदैन ।

- पूर्ण डिजिटल र प्रविधिमा आधारित कर प्रशासनः
  - ई-दर्ता, ई-फाइलिङ, ई-पेमेन्ट, र ई-इनभ्वाइसिङ प्रणालीको पूर्ण विस्तार गरी लागू गर्ने,
  - अन्तःशुल्क अनुमति तथा नवीकरण प्रक्रिया पूर्ण स्वचालित गर्ने,
  - डिजिटल ट्र्याकिङ र AI technology मार्फत कर छली नियन्त्रण गर्ने।
- अन्तरआवद्ध (Interoperability) र डाटामा आधारित प्रणाली विकासः
  - सरकारी निकायहरूबीच सूचना प्रविधि प्रणालीको अन्तरआवद्धता (Interoperability) कायम गर्ने,
  - साझा कर सूचना डाटाबेस विकास गर्ने,
  - जोखिममा आधारित कर परीक्षण तथा अनुसन्धान प्रणाली लागू गर्ने।
- पारदर्शिता, ट्र्याकिङ र नागरिकहरूको सूचनामा पहुँचः
  - राजस्व सङ्कलन तथा उपयोगसम्बन्धी विवरण सार्वजनिक ड्यासबोर्डमार्फत उपलब्ध गराउने,
  - अनलाइन गुनासो दर्ता, ट्र्याकिङ र समयबद्ध सुनुवाइ प्रणाली सञ्चालन गर्ने,
  - करदाताले तिरेको कर तथा तिर्नुपर्ने दायित्त्व सम्बन्धी जानकारी स्वचालित रूपमा निजले पाउने गरी उपलब्ध गराउने।
- भ्रष्टाचार नियन्त्रण र मुहारविहीन राजस्व प्रशासनः
  - Full Audit लाई जोखिममा आधारित र Faceless Audit मा रूपान्तरण गर्ने,
  - सेवाग्राही/करदाता/लेखापरीक्षक तथा कर प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूकाबीच अनुसन्धानको परिस्थिति बाहेकको अवस्थामा प्रत्यक्ष सम्पर्क गर्नै नपर्ने प्रणालीको विकास गर्ने,
  - उच्च जोखिमका क्षेत्र (राजस्व, अनुमति प्रणाली, ठेक्का) मा विशेष निगरानी प्रणाली लागू गर्ने,

- करदाताका प्रतिनिधि (Agent) वा लेखापरीक्षकहरूलाई करदाताको तर्फबाट निजले गरेका कामलाई कानूनी हिसाबले नै उत्तरदायी बनाउने।
- सुशासन, नैतिकता र भ्रष्टाचार विरोधी अभियान सञ्चालन गर्ने।

- सेवाउन्मुख र उत्तरदायी कर प्रशासनः
  - आन्तरिक राजस्व कार्यालयलाई सेवाग्राहीमैत्री सेवा केन्द्रमा रूपान्तरण गर्ने,
  - डिजिटल सहायता प्रणाली तथा अनलाइन करदाता सहायता डेस्क सञ्चालन गर्ने,
  - गुनासो समाधानको समयसीमा निर्धारण र सुनुवाईको अनुगमन गर्ने।
- करदाताको अधिकार संरक्षण र न्यायिक प्रक्रिया सुदृढीकणः
  - स्वतन्त्र र प्रभावकारी कर पुनरावेदन संयन्त्र सुदृढ गर्ने,
  - अनुचित जरिवाना वा उत्पीडनविरुद्ध कानुनी सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने,
  - कर निर्धारण प्रक्रियामा पारदर्शी र Due Process मा आधारित लागू गर्ने।
- साइबर सुरक्षा र प्रणाली विश्वसनीयताः
  - कर प्रशासनमा प्रयोग भइरहेका सबै डिजिटल प्रणालीहरूको साइबर सुरक्षा सुदृढ गर्ने,
  - डाटा संरक्षण नीति र नियमित सुरक्षा परीक्षण (Security Audit अनिवार्य गर्ने,
  - प्रणाली अवरोध वा डाटा ह्याकिङ जोखिम न्यूनीकरणका लागि Disaster Recovery Mechanism विकास गर्ने।
- संस्थागत क्षमता विकासः
  - कर प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूमा सूचना प्रविधि, अनुसन्धान तथा नैतिकता सम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने,
  - प्रदेश तथा स्थानीय तहको राजस्व प्रशासनको क्षमता विकास तथा सुदृढीकरणका लागि पर्याप्त तालिम दिने,
  - कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्ने।

आन्तरिक राजस्व परिचालन: सुधार मार्गचित्र

REVENUE MOBILIZATION & REFORM STRATEGY

RESOURCE OPTIMIZATION

BROAD BASED

	विद्यमान चुनौती	रूपान्तरणका उपायहरू
करको दायरा	सीमित करदाता र अनौपचारिक अर्थतन्त्र	दायरा विस्तार (Broadening Base) र नयाँ क्षेत्र समेट्ने
प्रविधि प्रयोग	कागजी प्रणाली र न्यून अन्तर-आबद्धता	पूर्ण डिजिटल अडिट र बायोमेट्रिक प्यान (PAN)
अनुगमन	परम्परागत र सतही अनुसन्धान	Risk-based Audit र सूचनामा आधारित अनुगमन
कर प्रशासन	तजबिजी अधिकार र झन्झटिलो प्रक्रिया	स्वचालित कर निर्धारण र पारदर्शी प्रशासन
गैर-कर राजस्व	न्यून दर र संकलनमा ढिलासुस्ती	लागत अनुसारको सेवा शुल्क र प्रभावकारी असुली
चोरी नियन्त्रण	न्यून बिजकीकरण र कर छलीको उच्च जोखिम	VCTS को प्रभावकारी कार्यान्वयन र कडा निगरानी
अनुपालन	कर सहभागितामा अरुचि र डर	स्वैच्छिक कर अनुपालन र करदाता शिक्षा

दायरा विस्तार | स्वैच्छिक अनुपालन | डिजिटलाइजेसन

३. गैरकर राजस्वतर्फ सुधारका क्षेत्रहरू

- गैरकर राजस्वको दायरा विस्तार र दर पुनरावलोकन
  - सेवाशुल्क, इजाजत, रोयल्टी, प्राकृतिक स्रोत उपयोग शुल्कको समयसापेक्ष पुनरावलोकन गर्ने,
  - लागत—आधारित (Cost-Recovery Based) शुल्क निर्धारण प्रणाली लागू गर्ने,
  - नयाँ सेवा (जस्तैः निजी घरहरू Air B&B मा भाडामा लगाउने) तथा सूचना प्रविधि/डिजिटल सेवाबाट सम्भावित आम्दानीका स्रोतहरू पहिचान गर्ने।
- शीर्षकमा आधारित विश्लेषण र आम्दानी गिरावट पहिचान
  - अघिल्लो वर्षको तुलनामा घटेका वा नउठेका गैरकर राजस्व शीर्षकहरूको विस्तृत विश्लेषण गर्ने,
  - सम्बन्धित निकायबाट कारण विश्लेषण (Root Cause Analysis) गराउने,
  - नउठेका राजस्वका लागि सुधारात्मक कार्ययोजना तयार गर्ने।
- कोषहरूको एकीकरण र केन्द्रीकरण
  - गैरबजेटरी रूपमा सञ्चालित सरकारी/अर्धसरकारी कोषहरूको सूची अद्यावधिक गर्ने,
  - अनावश्यक कोष खारेज वा मर्ज गर्ने (जस्तैः महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय अन्तर्गतका विभिन्न कोषहरू),
  - सबै सरकारी आम्दानीलाई सञ्चित कोष (Consolidated Fund) मा अनिवार्य दाखिला गर्ने व्यवस्था कडाइ गर्ने।
- सरकारी लगानी र प्रतिफल व्यवस्थापन सुधार
  - सरकारको शेयर लगानी, ऋण लगानी र सार्वजनिक संस्थानबाट प्राप्त लाभांश, साँवा र ब्याज समयमै असुल गर्ने,

- लाभांश वितरण नीति स्पष्ट गर्ने,
- सरकारको लगानी भएका संस्थानबाट सञ्चालन आय बाहेक अन्य आयबाट कमिशन तथा प्रोत्साहन रकम वितरण नगर्ने,
- कम प्रतिफल दिने संस्थानको पुनर्संरचना वा लगानी पुनरावलोकन गर्ने।

- सार्वजनिक सम्पत्ति र प्राकृतिक स्रोतको प्रभावकारी उपयोग
  - सार्वजनिक जग्गा, भवन, वन, जल, खानी, दूरसञ्चार फ्रिक्वेन्सी जस्ता स्रोतबाट यथोचित रोयल्टी सुनिश्चित गर्ने,
  - प्रतिस्पर्धात्मक र पारदर्शी लिलामी प्रकृया लागू गर्ने,
  - दीर्घकालीन लिज सम्झौतामा नियमित पुनरावलोकन गर्ने,
  - सरकारी जग्गा लिजमा दिने कानूनको तर्जुमा गर्ने।
- मासिक लक्ष्य निर्धारण र अनुगमन
  - मन्त्रालय/निकायगत मासिक गैरकर राजस्व लक्ष्य तोक्ने,
  - Performance Dashboard विकास गर्ने।
- बक्यौता / सरकारी बाँकी (Arrears) व्यवस्थापन सुदृढीकरण
  - बाँकी बक्यौता रकमको अद्यावधिक लगत तयार गर्ने,
  - असुली कार्यलाई कर बाँकी सरह प्राथमिकता दिने,
  - ठूला बक्यौता भएका संस्थाहरूको सार्वजनिक विवरण प्रकाशित गर्ने।
- डिजिटल प्रणाली र अन्तरआवद्धता
  - गैरकर राजस्व सङ्कलनका लागि एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्म विकास गर्ने,
  - इ—रसीद, इ—लाइसेन्स, इ—रजिस्ट्रेसन प्रणाली लागू गर्ने,
  - बैंकिङ, कम्पनी रजिस्ट्रार कार्यालय र राजस्व प्रणालीबीच डेटा साझेदारी गर्ने।
- पारदर्शिता र सार्वजनिक प्रतिवेदन
  - गैरकर राजस्वको स्रोत, दर र सङ्कलन विवरण सार्वजनिक गर्ने,
  - वार्षिक रूपमा "Non-Tax Revenue Performance Report" प्रकाशन गर्ने,
  - शुल्क निर्धारणको आधार सार्वजनिक गर्ने।
- संस्थागत संरचना र क्षमता विकास
  - गैरकर राजस्व व्यवस्थापनका लागि स्पष्ट जिम्मेवारी निर्धारण गर्ने,
  - आर्थिक विश्लेषण, लगानी मूल्याङ्कन र सम्पत्ति व्यवस्थापनमा दक्ष जनशक्ति विकास गर्ने,
  - आन्तरिक लेखापरीक्षण र जोखिममा आधारित अनुगमन प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- सार्वजनिक संस्थान सुधार र व्यावसायिकता

- ➢ नाफारहित सार्वजनिक संस्थानको पुनर्संरचना गर्ने,
- ➢ सार्वजनिक संस्थानहरूको Board governance सुधार गर्ने,
- ➢ व्यावसायिक व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने।

➢ नीति तथा कानुनी सुधार

- ➢ गैरकर राजस्व सम्बन्धी कानुनी अस्पष्टता हटाउने,
- ➢ शुल्क निर्धारण, रोयल्टी, इजाजत प्रणालीका लागि एकीकृत मार्गदर्शन तयार गर्ने,
- ➢ अनधिकृत छुट तथा राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्ने।

➢

गैरकर राजस्वः सुधार र रूपान्तरण

STRATEGIC NON-TAX REVENUE REFORM FRAMEWORK

2082/83 Model

	विद्यमान चुनौती	अपेक्षित सुधार
दर निर्धारण	दशकौँ पुराना र असान्दर्भिक दरहरूका कारण न्यून राजस्व परिचालन	सेवाको लागत (Cost Recovery) र बजार मूल्यका आधारमा वैज्ञानिक पुनरावलोकन
संकलन प्रणाली	भौतिक उपस्थिति, कागजी ढड्डा र नगद कारोबारमा आधारित झन्झटिलो प्रक्रिया	विद्युतीय भुक्तानी (e-Payment) र वास्तविक समयको एकीकृत लेखांकन प्रणाली
रोयल्टी व्यवस्थापन	प्राकृतिक स्रोतको रोयल्टी संकलनमा व्यापक चुहावट र तीन तहबीच क्षेत्राधिकार विवाद	प्रविधिमा आधारित वैज्ञानिक मापन, पारदर्शी बोलपत्र र लाभको समन्यायिक बाँडफाँड
संस्थानको लाभांश	सरकारी स्वामित्वका संस्थानहरूको न्यून कार्यक्षमता र व्यावसायिकताको अभाव	नतिजामुखी सञ्चालन र व्यावसायिक व्यवस्थापन मार्फत लाभांशको सुनिश्चितता
बक्यौता असुली	अर्बौंको बक्यौता रकम वर्षौंसम्म असुल नहुनु र फितलो कानुनी कारबाही	बक्यौता असुलीको समयबद्ध कार्ययोजना, जरिवानाको व्यवस्था र कडा कानुनी प्रावधान
दायरा विस्तार	परम्परागत केही सीमित सेवाहरूमा मात्र शुल्क लगाउने संकुचित सोच	नयाँ डिजिटल सेवाहरू र अन्य सेवा क्षेत्रहरूको पहिचान गरी दायरा व्यापक बनाउने

• वैज्ञानिक असुली • डिजिटल सुशासन • पूर्ण पारदर्शिता

४. भन्सार प्रशासनमा सुशासन अभिबृद्धि तथा प्रभावकारी सेवा प्रवाह सुधारका सुझावहरू

- पूर्ण डिजिटल, कागजविहीन र मुहारविहीन भन्सार (Fully Digital, Paperless and Faceless Customs)
  - ➢ सम्पूर्ण घोषणा, मूल्याङ्कन, भुक्तानी र जाँचपास प्रक्रिया अनलाइन गर्ने,
  - ➢ भौतिक कागजात हटाई इलेक्ट्रोनिक डेटा इन्टरचेन्ज (EDI) प्रणाली सुदृढ गर्ने,
  - ➢ सेवाग्राही/एजेन्ट र कर्मचारी प्रत्यक्ष सम्पर्क न्यूनतम गर्ने।
- जोखिममा आधारित र कृत्रिम बौद्धिकताको सहयोगमा आधारित जाँच प्रणाली
  - ➢ कृत्रिम बौद्धिकतामा आधारित जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने,
  - ➢ कम जोखिम कार्गोका लागि Green Channel को दायरा विस्तार गर्ने,
  - ➢ उच्च जोखिम वस्तुमा लक्षित जाँच लक्षित जाँच (Targeted Inspection) प्रणाली लागू गर्ने,
  - ➢ Customs Intelligence Unit स्थापना गरी सूचनामा आधारित नियन्त्रण सुदृढ गर्ने।

- Post-Clearance Audit र अनुपालन (Compliance) केन्द्रित मोडेल
    - जाँचपास पछिको परीक्षण (Post Clearance Audit) लाई प्राथमिकता दिने,
    - स्वैच्छिक अनुपालन (Voluntary Compliance) प्रवर्द्धनका लागि प्रोत्साहन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
    - उल्लङ्घनमा दण्डात्मकभन्दा सुधारात्मक दृष्टिकोण अपनाउने।

- Trusted Traders / Authorized Economic Operator (AEO) मोडेलको कार्यान्वयन
    - विश्वसनीय व्यवसायीलाई सरलीकृत प्रक्रिया र प्राथमिकताको सुविधा दिने
    - AEO कार्यक्रम विस्तार गरी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त गर्ने,
    - वैध व्यापार प्रवर्द्धन र अवैध कारोबार न्यूनीकरण गर्न अन्तरनिकाय सूचना आदानप्रदान गर्ने।
- अन्तरनिकाय समन्वय र खुला सिमाना व्यवस्थापन
    - खुला सिमानामा संयुक्त गस्ती, सूचना साझेदारी र समन्वयलाई प्रविधिसँग जोड्ने,
    - भन्सार, राजस्व, प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी, राजस्व अनुसन्धान विभागबीच डेटा एकीकरण र अनुसन्धानमा सहकार्य गर्ने
    - तस्करी नियन्त्रणका लागि संयुक्त कार्यदल गठन गर्ने।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा भन्सार अपराध नियन्त्रण
    - भन्सारसँग सम्बन्धित सम्पत्ति शुद्धीकरण कसूरको अनुसन्धान र अभियोजन सुदृढ गर्न "भन्सार सम्वद्ध सम्पत्ति शुद्धीकरण कसूर सम्बन्धी अनुसन्धान कार्यविधि, २०८२" को कार्यान्वयन गर्ने।
    - उच्च/ न्यून बिजकीकरण (Under/Over Invoicing) नियन्त्रण गर्न स्वघोषणालाई वास्तविक खरिद मूल्यमा आधारित बनाउने,
    - अवैध वित्तीय प्रवाह पहिचान गर्न छिमेकी राष्ट्रसँग पारस्परिक सूचना आदानप्रदान सम्झौता गर्ने।
- आधुनिक प्रविधि र उपकरणको प्रयोग
    - भन्सारमा X-ray Scanner, Container Scanner, Drone Surveillance जस्ता उपकरण प्रयोगलाई बढावा दिने,
    - Automated Weighbridge र Radio Frequency Identification (RFID) technology को प्रयोगलाई बढावा दिने,
    - डिजिटल ट्र्याकिङ र Cargo Tracking System लागू गर्ने।

- सुशासन, नैतिकता र आचारसंहिता कार्यान्वयन
    - ➢ भन्सार कर्मचारीको Code of Conduct कडाइका साथ लागू गर्ने,
    - ➢ नियमित नैतिकता तथा भ्रष्टाचार विरोधी व्यवहार परिवर्तन तालिम प्रदान गर्ने,
    - ➢ उच्च जोखिम क्षेत्रका कर्मचारीको आवधिक चक्रिय जिम्मेवारी परिवर्तन नीति अवलम्बन गर्ने,
    - ➢ भन्सार प्रशासनमा उच्च नैतिक निष्ठा भएका कर्मचारीहरू मात्र खटाउने।
- क्षमता विकास र व्यावसायिकता
    - ➢ अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार तालिममा सहभागिताको अवसर सिर्जना गरी भन्सार अधिकारीहरूको क्षमता विकास गर्ने,
    - ➢ सूचना प्रविधि, जोखिम विश्लेषण, फरेन्सिक अडिट र अनुसन्धान क्षमतायुक्त जनशक्ति तयार गर्ने आन्तरिक जनशक्तिले सम्भव नभएको अवस्थामा outsourcing गर्ने,
    - ➢ कार्यसम्पादनमा आधारित मूल्याङ्कन र प्रोत्साहन प्रणाली लागू गर्ने।
- व्यापार सहजता र सेवा प्रवाह सरलीकरण
    - ➢ Single Window System को पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने,
    - ➢ औसत जाँचपास समय घटाउन Time and Motion Study गरी लक्ष्य निर्धारण गर्ने,
    - ➢ चोरी पैठारी हुन सक्ने जोखिमका नाकाहरूमा अन्तरनिकाय समन्वय सहित डिजिटल निगरानी वढाउने ।
- पारदर्शिता र सार्वजनिक सूचना प्रणाली
    - ➢ शुल्क दर, प्रक्रिया र नियम सार्वजनिक पोर्टलमा उपलब्ध गराउने,
    - ➢ Real-time Clearance Tracking को व्यवस्था गर्ने,
    - ➢ अनलाइन गुनासो तथा समस्या समाधान प्रणाली लागू गर्ने।

भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण: रुपान्तरण मार्गचित्र

CUSTOMS REFORM AND MODERNIZATION STRATEGY (CRMS) FRAMEWORK

TRADE FACILITATION & SECURITY

	विद्यमान चुनौती र अवस्था		अपेक्षित सुधार र गन्तव्य
स्वचालित प्रणाली	*कागजी दस्तावेजमा आधारित कार्यप्रणाली र भन्सार जाँचपासमा मानव संसर्गको उच्च प्रभाव*	→	पूर्ण स्वचालित ASYCUDA World को कार्यान्वयन, ई-पेमेन्ट र फेसलेस (Faceless) जाँचपास प्रणाली
जोखिम व्यवस्थापन	*सय प्रतिशत भौतिक परीक्षण गर्ने प्रवृत्ति जसले गर्दा समय र लागत (TAT) मा उल्लेख्य वृद्धि*	→	जोखिममा आधारित (Risk-Based) छनौट प्रणाली; Green र Blue च्यानलको उपयोगमा व्यापक वृद्धि
एकद्वार प्रणाली	*विभिन्न सरकारी निकायहरू (SPS/TBT) बीच समन्वयको अभाव र छुट्टाछुट्टै धाउनुपर्ने झन्झट*	→	नेपाल एकद्वार प्रणाली (NPSW) मार्फत सबै अनुमति र इजाजतपत्रहरूको एकीकृत अनलाइन व्यवस्थापन
पूर्वाधार विकास	*परम्परागत भन्सार विन्दुहरू, न्यून भण्डारण क्षमता र प्रयोगशाला परीक्षणको सीमित पहुँच*	→	एकीकृत जाँच चौकी (ICP) र सुक्खा बन्दरगाहको विस्तार; प्रयोगशालाहरूको आधुनिक सुदृढीकरण
निगरानी र जाँच	*व्यक्तिगत रुचिमा आधारित मूल्याङ्कन र न्यून बिजकीकरण (Under-invoicing) को जोखिम*	→	X-ray स्क्यानर, CCTV निगरानी र जाँचपास पछिको परीक्षण (PCA) मार्फत राजस्व सुरक्षा

५. अन्तराष्ट्रिय आर्थिक सहायता परिचालनमा गर्नुपर्ने सुधारका सुझावहरू

- Project Readiness Filter को प्रभावकारी कार्यान्वयनमार्फत सबै वैदेशिक सहायताका आयोजना/ कार्यक्रमहरूको पूर्वतयारी सुदृढ गरी वित्तीय, आर्थिक तथा प्राविधिक प्रतिफल सुनिश्चित हुने गुणस्तरीय आयोजना मात्र छनौट गर्ने व्यवस्था गर्ने।
- आयोजना कार्यान्वयनमा अन्तरनिकाय तथा तहगत समन्वय सुदृढ गर्न नियमित Steering Committee बैठक प्रणाली विकास गरी देखिएका समस्या तत्काल समाधान गर्ने संयन्त्र सक्रिय बनाउने।
- विकास साझेदारका खरिद निर्देशिका तथा प्रक्रियाबारे आयोजना कार्यालयहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै प्राविधिक तालिम, वित्तीय व्यवस्थापन र सोधभर्ना प्रणाली सुदृढ गरी समयमै सोधभर्ना सुनिश्चित गर्ने।
- वन स्वीकृति, वातावरणीय कानुन तथा रूख गणना प्रक्रियामा देखिएका असङ्गति सुधार गरी स्वीकृति प्रणालीलाई डिजिटल र समयबद्ध बनाउने।
- वैदेशिक सहायताको वित्तीय लागत बढ्दै र अनुदानको अंश घट्दै गएको अवस्थामा आयोजना छनौट गर्दा वित्तीय दायित्व, ऋण वहन क्षमता, आर्थिक प्रतिफल र रूपान्तरणकारी प्रभावको वैज्ञानिक मूल्याङ्कन अनिवार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहको मागमा आधारित वैदेशिक ऋण सम्झौता गर्दा सम्बन्धित तहले नै साँवा व्याज दायित्व र समपूरक रकम (Counterpart Funding) व्यहोर्ने नीति स्पष्ट रूपमा कार्यान्वयन गरी सो विषयमा आयोजना विकासको प्रारम्भिक चरणमै दातृ पक्ष र सम्बन्धित तहलाई जानकारी गराउने।
- आयोजना/कार्यक्रमलाई तोकिएको समय र लागतमा सम्पन्न गराउन नतिजामूलक अनुगमन प्रणाली विकास गरी Time and Cost Overrun रोक्न उच्चस्तरीय समन्वय तथा अनुगमन संयन्त्र परिचालन गर्ने।
- सहायता परिचालनको पारदर्शिता र तथ्याङ्कको यथार्थपरकता सुनिश्चित गर्न मन्त्रालयको डिजिटल प्लेटफर्म (DFMIS) लाई अन्य सरकारी सूचना प्रणालीसँग अन्तरआवद्ध (Integration and Interoperability) गरी एकीकृत सहायता सूचना व्यवस्थापन प्रणाली विकास गर्ने।
- बजेटरी सहायता बापत प्राप्त हुने वैदेशिक ऋणलाई पूँजी निर्माण तथा रूपान्तरणकारी पूर्वाधार आयोजनामा केन्द्रित गर्ने नीति कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्ने।
- नीतिगत सुधारमा आधारित सहायताका सर्त (Policy Matrix) पूरा गर्न तथा अन्तरमन्त्रालय समन्वय चुस्त बनाउन उच्चस्तरीय समन्वय समिति गठन गरी निरन्तर सहजीकरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- वैदेशिक मुद्राको विनिमय दरमा हुने उतारचढावबाट आयोजना लागतमा पर्ने असर न्यूनीकरण गर्न आयोजना तर्जुमाकै चरणमा वैज्ञानिक जोखिम विश्लेषण, पूर्वानुमान र 'हेजिङ÷ जस्ता उपाय अवलम्बन गर्ने।

- जलवायु वित्त परिचालन व्यवस्थित गर्न छुट्टै कार्यविधि तर्जुमा गरी अन्तर्राष्ट्रिय कोषहरूमा प्रत्यक्ष पहुँच (Direct Access) स्थापित गर्ने तथा सम्बन्धित निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- अनुदान र सहुलियतपूर्ण ऋण घट्दै गएको सन्दर्भमा Blended Finance, हरित बन्ड जस्ता वैकल्पिक विकास वित्त उपकरणहरूको सम्भाव्यता अध्ययन गरी प्रयोगमा ल्याउने।
- प्राविधिक सहायता प्राप्ति, अभिलेखीकरण र त्यसको नतिजामूलक योगदान सुनिश्चित गर्ने स्पष्ट व्यवस्थापन प्रणाली विकास गर्ने।
- वैदेशिक ऋण र सहायक ऋण सम्झौतामार्फत सार्वजनिक संस्थानलाई गरिने लगानीमा बजार ब्याजदर, वित्तीय जोखिम तथा स्रोत परिचालनको दीर्घकालीन दायित्वको वैज्ञानिक विश्लेषण गरी विवेकपूर्ण निर्णय लिने।
- वैदेशिक सहायता प्राप्ति, विनियोजन र समपूरक बजेटबीच तालमेल सुनिश्चित गर्दै सबै तहका सरकारले सम्झौताअनुसारको समपूरक रकम समयमै विनियोजन गर्ने व्यवस्था कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्ने, आदि।

६. वित्तीय सङ्घीयताको प्रभावकारिता अभिवृद्धिका लागि सुधारका सुझावहरू

- तीन तहका सरकारबीच कार्यक्षेत्र स्पष्ट रूपमा किटान गरी त्यसअनुसार सङ्गठन संरचना र दरबन्दीको पुनर्संरचना (Rightsizing) गर्दै दायित्व र स्रोतबीच सन्तुलन कायम गर्ने।
- संविधानको धारा ६०(३) को मर्मअनुसार वित्तीय हस्तान्तरण आयोगको सिफारिसमा आधारित हुने सुनिश्चित गर्न विद्यमान कानुनी व्यवस्थामा आवश्यक परिमार्जन गरी आयोगको भूमिका सुदृढ गर्ने।
- प्राकृतिक स्रोतको परिचालन, रोयल्टी सङ्कलन र बाँडफाँटलाई व्यवस्थित तथा विवादरहित बनाउन लगानी, प्रतिफल र हिस्सा निर्धारणसमेत समेटिएको एकीकृत प्राकृतिक स्रोत तथा रोयल्टी व्यवस्थापन सम्बन्धी कानुन निर्माण गर्ने।
- वित्तीय हस्तान्तरणलाई वैज्ञानिक, पारदर्शी र पूर्वानुमानयोग्य बनाउन स्वचालित (Formula-Based Automated) प्रणाली विकास गरी कार्यान्वयन गर्ने।
- सिर्जित दायित्व भुक्तानीका समयमा स्वतः हस्तान्तरण हुने प्रणाली विकास गर्दै सङ्घीय सञ्चित कोषको नगद व्यवस्थापनलाई थप प्रभावकारी बनाउनु पर्ने।
- सार्वजनिक खर्चलाई उत्तरदायी र अनुशासित बनाउन बजेट अनुशासन सम्बन्धी पृथक कानुन तर्जुमा गरी तीनै तहमा वित्तीय अनुशासन कडाइका साथ लागू गर्ने।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहका कर्मचारीहरूको दीर्घकालीन दायित्व व्यवस्थापनका लागि योगदानमा आधारित अवकाश कोष (Contributory Pension System) अनिवार्य गरी भविष्यको वित्तीय दायित्वलाई दिगो ढङ्गले व्यवस्थापन गर्ने।
- अन्तरसरकारी वित्त परिषद्, राष्ट्रिय समन्वय परिषद् तथा विषयगत समितिका बैठकहरू नियमित, नतिजामूलक र समाधानमुखी बनाउँदै तीन तहबीच देखिने असमझदारी हटाउने र नीतिगत समन्वय बढाउने।

- वित्तीय हस्तान्तरण, राजस्व तथा रोयल्टी बाँडफाँटमा प्रयोग गरिएका आधार, सूत्र र मापदण्ड सार्वजनिक गर्दै श्वेतपत्र प्रकाशन र विस्तृत कार्यप्रक्रिया (SOP) अवलम्बन गरी पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता सुदृढ गर्ने।
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगका सिफारिस पूर्व प्रस्तावित विवरण सार्वजनिक गरी प्रदेश तथा स्थानीय सरकारलाई गुनासो/दाबी पेश गर्ने अवसर दिनुका साथै अनलाइन गुनासो दर्ता, सुनुवाइ र ट्र्याकिङ प्रणाली सञ्चालन गर्ने।
- आयोगले गरेका सिफारिस, आन्तरिक ऋण सीमा तथा वित्तीय अनुशासन पालनाको नियमित अनुगमन गरी अध्ययन, अनुसन्धान र तथ्याङ्कका आधारमा सिफारिसहरू आवधिक रूपमा परिमार्जन तथा परिष्कृत गर्ने।

वित्तीय सङ्घीयता: प्रभावकारिता अभिवृद्धि

FISCAL FEDERALISM: STRATEGIC REFORM ROADMAP

MODEL 2082/83

	विद्यमान चुनौती		अपेक्षित सुधार
वित्तीय हस्तान्तरण	*सशर्त अनुदानको बाहुल्यता र हचुवाका आधारमा बजेट विनियोजन*	→	**सूत्रमा आधारित समन्यायिक हस्तान्तरण र नतिजामुखी अनुदान प्रणाली**
राजस्व अधिकार	*सीमित राजस्व क्षेत्र र केन्द्रमा निर्भर आन्तरिक आयको कमजोर अवस्था*	→	**राजस्व क्षेत्र विस्तार, दर र दायराको वैज्ञानिक पुनरावलोकन**
व्यय व्यवस्थापन	*अनुत्पादक क्षेत्रमा खर्चको चाप र पुँजीगत खर्च गर्ने क्षमतामा ह्रास*	→	**खर्चको मापदण्ड निर्धारण र मध्यमकालीन खर्च संरचना (MTEF) पालना**
सार्वजनिक ऋण	*ऋणको उपयोगितामा अन्योल र आन्तरिक ऋण व्यवस्थापनमा समन्वय अभाव*	→	**उत्पादनमूलक क्षेत्रमा ऋण लगानी र तीनै तहबीच ऋण परिचालन समन्वय**
वित्तीय जवाफदेहिता	*बढ्दो बेरुजु, लेखा परीक्षणमा समस्या र कमजोर वित्तीय अनुशासन*	→	**डिजिटल लेखा प्रणाली (SuTRA) र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीमा सुधार**

• वित्तीय स्वायत्तता • समन्यायिक वितरण • आर्थिक सुशासन

- अद्यावधिक, विश्वसनीय र पारदर्शी तथ्याङ्क प्रणाली विकास गर्दै विद्युतीय तथ्याङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (EDMIS) परिमार्जन गरी तीन तहका सरकारबीच तथ्याङ्क साझेदारी सुनिश्चित गर्ने।
- प्राकृतिक स्रोतको रोयल्टी बाँडफाँटमा देखिएका वा सम्भावित विवाद समाधानका लागि सम्बन्धित निकायसँग समन्वय र सहजीकरण गर्दै तथ्यमा आधारित निर्णय प्रणाली विकास गर्ने।
- आयोगको संस्थागत क्षमता सुदृढ गर्न रणनीतिक योजना कार्यान्वयन, अध्ययन अनुसन्धानमा आधारित वैज्ञानिक सिफारिस प्रणाली विकास, आन्तरिक कार्यप्रणालीलाई सूचना प्रविधिमैत्री बनाउने तथा सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गरी आवश्यक विज्ञ/विशेषज्ञ सेवा सुनिश्चित गर्ने।

- नवप्रवेशी कर्मचारी र पदाधिकारीका लागि अभिमुखीकरण तथा नियमित क्षमता अभिवृद्धि तालिम सञ्चालन गर्दै आचारसंहिताको पूर्ण पालना, संस्थागत स्मृति (Institutional Memory) संरक्षण र कर्मचारी प्रोत्साहन प्रणाली विकास गर्ने।
- वैदेशिक सहायता, ऋण दायित्व र समपूरक बजेटबीच तालमेल कायम गरी तीनै तहका सरकारले आफ्नो वित्तीय दायित्व स्पष्ट रूपमा वहन गर्ने प्रणाली कडाइका साथ लागू गर्ने।
- योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना, आयोजना बैंक एवम् समग्र विकास कार्यक्रम कार्यान्वयनको समन्वयका लागि निकायगत र तहगत समन्वयलाई प्रभावकारी वनाउन संरचनागत व्यवस्था गर्ने।
- सार्वजनिक वित्तको परम्परागत स्रोत माथिको दवाव कम गर्न वैकल्पिक विकास वित्तको सम्भाव्यता अध्ययन गरी उपयुक्त निर्णय लिने।
- तीनै तहका आवधिक योजना तर्जुमाको मार्गदर्शन संशोधन गर्ने।
- मध्यमकालीन खर्च संरचना MTEF MIS लाई अध्यावधिक गरी मार्गदर्शनलाई सरलीकरण गर्ने।
- आयोजना बैंक कार्यविधि सरलीकरण र NPBMIS लाई अध्यावधिक गरी प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि जवाफदेहिता र जिम्मेवारी सुनिश्चित गर्ने।

७. सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धानको प्रभावकारिता अभिवृद्धिका लागि सुधारका विषयहरू

- रोक्का, नियन्त्रण र जफत सम्बन्धी विभिन्न ऐनहरूमा रहेका प्रावधानलाई कसूरजन्य सम्पत्ति (रोक्का, जफत र नियन्त्रण) ऐन, २०७० सँग पूर्णरूपमा मिलान हुने गरी आवश्यक कानुनी संशोधन गरी एकरूपता र स्पष्टता कायम गर्ने, साथै सो ऐनमा भएका पछिल्ला संशोधनअनुरूप सम्बन्धित नियमावलीहरू पनि अद्यावधिक गर्ने।
- कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (PCMIS) विकास गरी रोक्का, नियन्त्रण र जफत गरिएका सम्पत्तिको अद्यावधिक अभिलेख, ट्र्याकिङ र पारदर्शी व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र असल अभ्यासअनुसार सम्पत्ति पुनःप्राप्ति सञ्जालसँग समन्वय विस्तार गर्दै सम्बन्धित निकायलाई ARIN-AP जस्ता क्षेत्रीय सञ्जालको Focal Point बनाउने पहल गर्ने।
- नियन्त्रणमा लिइएका तथा जफत गरिएका सम्पत्तिको सुरक्षित भण्डारण, मूल्य संरक्षण र लिलाम बिक्री प्रक्रियालाई व्यवस्थित बनाउन प्रत्येक प्रदेशमा वेयरहाउस स्थापना गरी पारदर्शी सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने।
- अनुसन्धानकारी, अभियोजनकारी निकाय तथा अदालतमा कार्यरत जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै Forensic Accounting, Financial Crime Investigation, Cyber तथा Digital Forensics जस्ता विशिष्टीकृत क्षेत्रमा दक्षता विकास गर्न निरन्तर तालिम र अन्तर्राष्ट्रिय ज्ञान आदानप्रदानको व्यवस्था मिलाउने।

- जोखिममा आधारित (Risk-Based) अनुसन्धान प्रणाली अवलम्बन गरी उच्च जोखिम क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिँदै प्रमाणमा आधारित अनुसन्धानलाई संस्थागत बनाउने।
- जटिल वित्तीय अपराधका अनुसन्धानका लागि संयुक्त अनुसन्धान टोली (Joint Investigation Team) को अभ्यास संस्थागत गर्दै अन्तरनिकाय समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउने।
- अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक प्रक्रियाबीच सूचना आदानप्रदानलाई छिटो, सुरक्षित र विश्वसनीय बनाउन एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्म विकास गरी प्रयोगमा ल्याउने।
- कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन कोषलाई स्पष्ट कार्यविधि र पारदर्शी मापदण्डका आधारमा उद्देश्यअनुकूल परिचालन गर्दै प्राप्त सम्पत्तिलाई सार्वजनिक हित र संस्थागत सुदृढीकरणमा उपयोग गर्ने।

८. नेपालको वित्तीय क्षेत्र तथा पूँजीबजार सुधारका लागि सुझाव

- अर्थ मन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैंक, धितोपत्र बोर्ड तथा बीमा प्राधिकरण लगायतका नियामक संस्थाको नियामकीय क्षमता विकास गर्ने। नेपाल राष्ट्र बैंक को सुपरीवेक्षण, जोखिम मूल्याङ्कन तथा प्रविधि प्रयोग क्षमतामा सुधार गर्नु पर्ने।
- कर्जा विविधीकरण नीति लागू गर्नु पर्ने। उत्पादनशील क्षेत्र (कृषि, उद्योग, ऊर्जा) मा कर्जा प्रवाह बढाउने नीतिगत व्यवस्था गर्नु पर्ने।
- गैर निष्पादित कर्जा व्यवस्थापन प्रणाली सुधार। NPL घटाउन कर्जा पुनर्संरचना, खराब कर्जा व्यवस्थापनका लागि आवश्यक प्रवन्ध मिलाउने।
- वित्तीय तथा पूँजी बजारको पहुँच र अवसरको नेपालको ग्रामीण क्षेत्र तथा वैदेशिक रोजगारीमा रहेका नेपाली नागरिकहरूसम्म विस्तार गर्नु पर्ने। दुर्गम क्षेत्रमा शाखा विस्तार, मोबाइल बैंकिङ तथा डिजिटल सेवा विस्तार गर्नु पर्ने।
- वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने। विद्यालय, कलेज तथा समुदाय स्तरमा वित्तीय शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालनमा जोड दिनु पर्ने।
- डिजिटल सुरक्षा प्रणालीक विकास र सुदृढीकरणमा जोड दिनु पर्ने। साइबर सुरक्षा मापदण्ड कडाइका साथ लागू गरी डिजिटल बैंकिङ सुरक्षित बनाई विश्वास अभिवृद्धि गर्ने।
- कर्पोरेट गभर्नेन्स सुदृढीकरण गर्ने। बोर्ड संरचना, आन्तरिक नियन्त्रण तथा पारदर्शिता सुधार गर्नु पर्ने।
- बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र र धितोपत्र सम्बन्धी कानुन, नियमावली र निर्देशिकाहरू समसामयिक रूपमा संशोधन गर्ने।
- नयाँ वित्तीय उपकरण (Bond market, Derivatives, ETF) विकास गर्ने। पूँजी बजारमा दलाल कमिशन तथा कारोबार शुल्क संरचना पुनरावलोकन गरी लागत घटाउने।
- बजार स्थायित्वका लागि Market Stabilization Fund स्थापना गर्ने।

पूँजी बजारः सुदृढीकरण र सुधार

CAPITAL MARKET: MODERNIZATION FRAMEWORK

REFORM 2082/83

	विद्यमान चुनौती	अपेक्षित सुधार
नियामक क्षमता	परम्परागत सुपरीवेक्षण र नियमनमा स्रोत साधनको अभाव	अधिकारसम्पन्न नियमनकारी निकाय र प्रविधिमा आधारित सुपरीवेक्षण
प्रविधि र पूर्वाधार	सीमित अनलाइन कारोबार र सेटलमेन्टमा ढिलासुस्ती	पूर्ण स्वचालित कारोबार प्रणाली र रियल-टाइम सेटलमेन्ट व्यवस्था
लगानीकर्ता सुरक्षा	भित्री कारोबार (Insider Trading) र बजार चलखेलको जोखिम	कडा कानुनी कारबाही, स्वार्थको द्वन्द्व व्यवस्थापन र पारदर्शिता
उपकरण विविधीकरण	साधारण सेयरमा मात्र सीमित बजार र विकल्पको अभाव	ऋणपत्र, डेरिभेटिभ्स र अन्य नयाँ उपकरणहरूको उपलब्धता
वित्तीय साक्षरता	हल्ला र अफवाहको भरमा लगानी गर्ने अदक्ष लगानीकर्ता	व्यापक साक्षरता अभियान र सूचनामा आधारित लगानी संस्कृति
संस्थागत लगानी	व्यक्तिगत लगानीकर्ताको बाहुल्यता र उच्च उतारचढाव	म्युचुअल फण्ड र संस्थागत लगानीकर्ताको भूमिकामा वृद्धि

• लगानीकर्ता सुरक्षा • बजार विविधीकरण • पारदर्शी नियमन

९. सुशासन अभिवृद्धि तथा प्रभावकारी सेवा प्रवाहका लागि सुधारका सुझावहरू

- राजस्व चुहावटसँग सम्बन्धित कसुरहरूलाई स्पष्ट रूपमा आर्थिक कसुरका रूपमा परिभाषित गर्दै अधिकतम आर्थिक परिपूरण (Recovery-Oriented Justice) को नीति अवलम्बन गरी दण्डात्मकभन्दा परिणाममुखी दृष्टिकोण अपनाउने।
- अनुसन्धान र अभियोजन प्रक्रियालाई तथ्य, प्रमाण र जोखिम विश्लेषणमा आधारित बनाउँदै अनुसन्धान अधिकृतहरूको तजविजी अधिकारमा आवश्यक अंकुश लगाई निर्णयको औचित्य, कारण र आधार परीक्षण गर्ने प्रणाली विकास गर्ने।
- राजस्व चुहावटका उच्च जोखिम क्षेत्रहरू पहिचान गरी जोखिममा आधारित अनुसन्धान पद्धति लागू गर्नुका साथै जोखिमका क्षेत्रहरूमा संयुक्त गस्ती तथा अनुगमन अभियानलाई तिब्रता दिनु पर्ने ।
- व्यापार, कर, भन्सार, बैंकिङ लगायतका विभिन्न निकायमा छरिएका सूचनाहरूलाई एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्ममा आबद्ध गरी प्रविधिमा आधारित निगरानी, विश्लेषण र नियन्त्रण प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- कर निर्धारण, कर छुट, कर फिर्ता तथा अदालतमा अभियोजन गर्नुपर्ने राजस्व सम्बन्धी विषयमा अनुसन्धान अधिकृतको तजविजी अधिकार सीमित गर्दै पारदर्शी र मानकीकृत कार्यप्रक्रिया लागू गर्ने।
- राजस्व चुहावट अनुसन्धान निर्देशिका तथा भन्सार सम्वद्ध सम्पत्ति शुद्धीकरण कसूर सम्बन्धी अनुसन्धान कार्यविधि, २०८२ को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै अन्तरनिकाय समन्वय र अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य (जस्तैः Mutual Legal Assistance र Cross-Border Data Exchange) सुदृढ गर्ने।
- सेवा प्रदायक र सेवाग्राहीबीच रहेका दलाल, बिचौलिया वा अनधिकृत प्रतिनिधिको भूमिकालाई निषेध गरी प्रत्यक्ष, पारदर्शी र डिजिटल सेवा प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने।
- सबै सार्वजनिक सेवाहरूलाई क्रमशः पूर्ण डिजिटल माध्यममा रूपान्तरण गर्दै प्रत्यक्ष सम्पर्क न्यूनीकरण र स्वचालित ट्र्याकिङ प्रणाली लागू गर्ने।

- प्रभावकारी गुनासो सुनुवाइ संयन्त्र विकास गरी सेवाग्राहीलाई समयबद्ध सुनुवाइ र ट्र्याकिङको सुविधा उपलब्ध गराउँदै प्रणालीप्रति विश्वास जगाउने।
- उच्च जोखिम क्षेत्रहरूमा नियमनकारी निकायहरूको निगरानी बढाउँदै Ethics and Integrity Audit प्रणाली विकास गरी संस्थागत सदाचार सुदृढ गर्ने।
- पदाधिकारी र कर्मचारीको स्वार्थको द्वन्द्व (Conflit of Interest) का क्षेत्र पहिचान गरी त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई सम्बन्धित निर्णय प्रक्रियाबाट अलग गर्ने व्यवस्था लागू गर्ने।
- नैतिकता र सदाचार प्रवर्द्धनका लागि नयाँ अधिकृतहरूमा नैतिक शिक्षा र विद्यमान कर्मचारीका लागि कडा दण्डात्मक तथा उत्तरदायित्व प्रणाली लागू गर्ने।
- नागरिक सचेतना विस्तार गर्दै कानुन, प्रणाली र प्रविधिको उपयोग सम्बन्धी जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- कानुनी सञ्जाल विस्तारभन्दा सरल, स्पष्ट र कार्यान्वयनयोग्य कानुन निर्माणमा जोड दिँदै प्रभावकारी कार्यान्वयन संयन्त्र विकास गर्ने।

सुशासन र सार्वजनिक व्यवस्थापन सुधार

GOVERNANCE & PUBLIC ACCOUNTABILITY FRAMEWORK

REFORM 2082/83

	विद्यमान चुनौती		अपेक्षित सुधार
सेवा प्रवाह	*झन्झटिलो प्रक्रिया, ढिलासुस्ती र विचौलियाको बाहुल्यता*	→	**एकीकृत अनलाइन सेवा, फेसलेस सरकारी कार्यालय र छिटो छरितो प्रवाह**
भ्रष्टाचार नियन्त्रण	*नियमनकारी निकायको फितलो उपस्थिति र दण्डहीनताको अवस्था*	→	**शून्य सहनशीलता, कडा कानुनी कारबाही र स्वार्थको द्वन्द्व व्यवस्थापन**
पारदर्शिता	*सूचना लुकाउने प्रवृत्ति र अपारदर्शी निर्णय प्रक्रिया*	→	**खुला सरकारको अवधारणा, सूचनाको हकको पूर्ण पालना र प्रो-एक्टिभ डिस्क्लोजर**
उत्तरदायित्व	*जिम्मेवारी पन्छाउने कार्यशैली र न्यून कार्यसम्पादन जवाफदेहिता*	→	**नतिजामा आधारित कार्यसम्पादन सम्झौता र सार्वजनिक सुनुवाइको प्रभावकारिता**
कानुनी शासन	*शक्ति र पहुँचको आधारमा कानुनको व्याख्या र विभेदकारी प्रयोग*	→	**कानुनको समान प्रयोग, विधिको शासन र निष्पक्ष न्याय प्रणालीको सुनिश्चितता**
गुनासो व्यवस्थापन	*गुनासो सुन्ने प्रभावकारी संयन्त्रको अभाव र सुनुवाइमा ढिलाइ*	→	**डिजिटल गुनासो पोर्टल, हेलो सरकारको सुदृढीकरण र तत्काल सम्बोधन प्रणाली**

• शून्य सहनशीलता • नागरिकमैत्री सेवा • विधिको शासन

३(क).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

१. नीतिगत सुधार

सि.नं.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम तथा सीमा
१	बजेट प्रणालीमा सुधार	खुला बजेट पोर्टल सञ्चालन गरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट विनियोजन, खर्च तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको विवरण Real Time सार्वजनिक गर्ने; नागरिकलाई वेब तथा मोबाइलमार्फत बजेट ट्र्याकिङ सुविधा उपलब्ध गराउने।	१ वर्ष	खुला बजेट पोर्टल सञ्चालनमा आएको, वास्तविक समय खर्च अद्यावधिक दर, नागरिक प्रयोगकर्ता सङ्ख्या, बजेट पारदर्शिता सूचक सुधार।	नियमित बजेट, सूचना प्रविधि पूर्वाधार, प्राविधिक जनशक्ति	प्राविधिक क्षमता अभाव, डेटा अद्यावधिक ढिलाइ
२	नतिजामा आधारित बजेट	नतिजामा आधारित बजेट प्रणाली लागू गर्ने प्रत्येक कार्यक्रमका स्पष्ट लक्ष्य, समयसीमा, नतिजा सूचक (KPI) र खर्चसँगै उपलब्धी मापन गर्ने प्रणाली विकास गर्ने।	२ वर्ष	KPI सहित बजेट कार्यक्रम सङ्ख्या, परिणाम मूल्याङ्कन प्रतिवेदन, कार्यक्रम कार्यान्वयन दर।	अर्थ मन्त्रालय, योजना आयोग, प्राविधिक विशेषज्ञ	डेटा अभाव, परिणाम मापन प्रणाली कमजोर
३	वित्तीय सङ्घीयता सुधार	तीन तहका सरकारबीच सूत्रमा आधारित वित्तीय हस्तान्तरण प्रणाली विकास गरी पारदर्शी, पूर्वानुमानयोग्य र स्वचालित वितरण व्यवस्था लागू गर्ने।	२ वर्ष	स्वचालित हस्तान्तरण प्रणाली सञ्चालन, सूत्र आधारित वितरणको प्रतिशत, विवाद न्यूनीकरण।	सङ्घीय बजेट, NNRFC, सूचना प्रविधि पूर्वाधार	राजनीतिक सहमति अभाव, कानुनी संशोधन आवश्यक
४	कर प्रशासनको आधुनिकीकरण	ई-दर्ता, ई-फाइलिङ, ई-पेमेन्ट तथा ई-इनभ्वाइसिङ प्रणाली पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गरी कर प्रशासनलाई पूर्ण डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने।	१-२ वर्ष	डिजिटल कर फाइलिङ प्रतिशत, अनलाइन भुक्तानी दर, करदाता सेवा समय घटेको दर।	आन्तरिक राजस्व विभाग, डिजिटल प्रणाली, तालिम	साइबर सुरक्षा जोखिम, प्राविधिक अवरोध
५	कर प्रशासनमा सुधार	Faceless audसूचना प्रविधि र जोखिममा आधारित कर परीक्षण प्रणाली लागू गर्ने । कर प्रशासनमा प्रत्यक्ष सम्पर्क घटाउने तथा पारदर्शिता बढाउने।	२ वर्ष	जोखिम आधारित करपरीक्षण सङ्ख्या, कर विवाद घटेको दर, अनुपालन दर वृद्धि।	राजस्व प्रशासन स्रोत, विश्लेषण प्रणाली	प्रणाली प्रतिरोध, डेटा गुणस्तर कमजोर

सि.नं.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम तथा सीमा
६	गैरकर राजस्वको संरचना	सेवाशुल्क, रोयल्टी तथा इजाजत प्रणालीको दर र संरचनाको पुनरावलोकन गरी लागत-आधारित शुल्क निर्धारण प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	संशोधित शुल्क संरचना, राजस्व वृद्धि दर, शुल्क निर्धारण मापदण्ड प्रकाशित।	सम्बन्धित मन्त्रालय, आर्थिक विश्लेषण टोली	राजनीतिक दबाब, सामाजिक विरोध
७	गैरकर राजस्व सुधार	गैरकर राजस्वको स्रोत, दर, सङ्कलन र उपयोगको विवरण सार्वजनिक गर्दै वार्षिक 'Non-Tax Revenue Performance Report÷ प्रकाशन गर्ने।	१ वर्ष	वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन, सार्वजनिक डेटा उपलब्धता, पारदर्शिता सूचक वृद्धि।	सरकारी बजेट, विश्लेषण टोली	डेटा सङ्कलन कठिन, संस्थागत समन्वय अभाव
८	भन्सार प्रशासन सुधार	भन्सार प्रशासनलाई पूर्ण डिजिटल, कागजविहीन तथा मुहारविहीन प्रणालीमा रूपान्तरण गर्दै घोषणा, मूल्याङ्कन, भुक्तानी र जाँचपास अनलाइन गर्ने।	२ वर्ष	डिजिटल जाँचपास प्रतिशत, औसत जाँचपास समय घटेको दर, सेवा सन्तुष्टि वृद्धि।	भन्सार विभाग, सूचना प्रविधि पूर्वाधार	प्राविधिक अवरोध, प्रणाली डाउनटाइम
९	भन्सार प्रशासनको आधुनिकीकरण	कृत्रिम बौद्धिकता आधारित जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली लागू । उच्च जोखिम वस्तुमा लक्षित जाँच र कम जोखिम वस्तुमा छिटो जाँचपास सुनिश्चित गर्ने।	२ वर्ष	Risk profiling प्रणाली सञ्चालन, लक्षित जाँच दर, चोरी निकासी/पैठारी नियन्त्रण नतिजा।	सूचना प्रविधि पूर्वाधार, डेटा विश्लेषण टोली	डेटा गुणस्तर समस्या, प्रविधि लागत
१०	विकास सहायतामा आधारित आयोजनाको तयारी	Project Readiness Filter लागू गरी पूर्वतयारी पूरा भएका र आर्थिक रूपमा प्रतिफल दिने आयोजना मात्र वैदेशिक सहायतामा समावेश गर्ने।	१ वर्ष	पूर्वतयारी मूल्याङ्कन प्रतिवेदन सङ्ख्या, समयमै सुरु भएका आयोजना प्रतिशत।	योजना आयोग, सम्बन्धित मन्त्रालय	प्राविधिक क्षमता कमी
११	विकास सहायता व्यवस्थापन	डिजिटल सहायता सूचना व्यवस्थापन प्रणाली विकास।(सबै वैदेशिक सहायता परियोजनाको तथ्याङ्क, प्रगति र वित्तीय अवस्था अद्यावधिक गर्ने।)	२ वर्ष	एकीकृत सहायता डाटाबेस सञ्चालन, अद्यावधिक दर, पारदर्शिता सूचक।	सूचना प्रविधि बजेट, प्राविधिक जनशक्ति	डेटा समन्वय समस्या
१२	नैतिकता र सदाचार प्रवर्द्धनमा जोड	Ethics and Integrसूचना प्रविधिy Audसूचना प्रविधि प्रणाली विकास गरी उच्च जोखिम क्षेत्रहरूमा नियमित निगरानी र नैतिकता मूल्याङ्कन गर्ने।	१ वर्ष	Integrसूचना प्रविधिy audसूचना प्रविधि प्रतिवेदन सङ्ख्या, भ्रष्टाचार उजुरी घटेको दर।	नियामक निकाय, लेखापरीक्षण टोली	संस्थागत प्रतिरोध
१३	सुशासन प्रणालीमा सुधार	Conflसूचना प्रविधि of Interest पहिचान प्रणाली लागू।	१ वर्ष	घोषणा प्रणालीको विकास,	प्रशासनिक स्रोत, कानुनी परामर्श	कानुनी अस्पष्टता

सि.नं.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम तथा सीमा
		पदाधिकारी र कर्मचारीको स्वार्थको द्वन्द्व रोक्ने स्पष्ट कार्यविधि लागू गर्ने।		द्वन्द्वात्मक स्वार्थ सम्बन्धी विषयहरूको पहिचान र व्यवस्थापन।		
१४	कसुरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन	PCMIS प्रणाली विकास गरी रोक्का, जफत तथा नियन्त्रण गरिएका सम्पत्तिको डिजिटल अभिलेख, ट्र्याकिङ र पारदर्शी व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने।	२ वर्ष	डिजिटल अभिलेख प्रणाली सञ्चालन, ट्र्याक गरिएका सम्पत्ति सङ्ख्या।	सूचना प्रविधि स्रोत, अनुसन्धान निकाय	डेटा अभाव
१५	सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान	जोखिममा आधारित अनुसन्धान प्रणाली लागू। उच्च जोखिमका वित्तीय अपराधको अनुसन्धानमा जोड ।	१ वर्ष	उच्च जोखिम केस अनुसन्धान सङ्ख्या, अभियोजन सफलता दर।	अनुसन्धान निकाय, प्राविधिक तालिम	प्राविधिक दक्षता अभाव
१६	सार्वजनिक सेवामा सुधार	सार्वजनिक सेवाहरूलाई क्रमशः पूर्ण डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्दै स्वचालित ट्र्याकिङ र अनलाइन सेवा विस्तार गर्ने।	२ वर्ष	अनलाइन सेवा सङ्ख्या, सेवा समय घटेको दर, नागरिक सन्तुष्टि सूचक।	ई-गभर्नेन्स बजेट, सूचना प्रविधि पूर्वाधार	डिजिटल पहुँच अभाव
१७	गुनासो सुनुवाई प्रणालीको सुदृढीकरण	अनलाइन गुनासो दर्ता, ट्र्याकिङ तथा समयबद्ध सुनुवाइ प्रणाली सञ्चालन गरी सेवाग्राहीको गुनासो व्यवस्थापन सुदृढ गर्ने।	१ वर्ष	गुनासो समाधान दर, औसत समाधान समय, नागरिक सन्तुष्टी ।	सूचना प्रविधि प्रणाली, प्रशासनिक जनशक्ति	प्रणाली दुरूपयोग
१८	संस्थागत क्षमता विकास	कर, भन्सार, अनुसन्धान तथा नियामक निकायका कर्मचारीहरूलाई सूचना प्रविधि, अनुसन्धान, नैतिकता र विश्लेषण सम्बन्धी तालिम प्रदान गरी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।	निरन्तर	तालिमप्राप्त कर्मचारी सङ्ख्या, कार्यसम्पादन सुधार सूचक।	तालिम बजेट, विशेषज्ञ प्रशिक्षक	मानव संसाधन अभाव
१९	नियमन सुदृढीकरण	लागनीमैत्री र पारदर्शी पूँजीबजार निर्माण बैंक तथा वित्तीय संस्था र पूँजीबजारका नियामक संस्थाहरूको नियामक क्षमताको विकास र सुदृढीकरण गर्ने।	१ वर्ष	वित्तीय अनुशासन र लगानीको वातावरण	प्रणालीको निर्माण	नीति निर्माणमा ढिलाई; प्राविधिक क्षमता अभाव

२. प्रविधि सुधार

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	SMART प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
२०	बजेट पारदर्शिता	खुला बजेट पोर्टल सञ्चालन गरी बजेट विनियोजन तथा खर्चको वास्तविक-समय विवरण सार्वजनिक गर्ने।	१ वर्ष	राष्ट्रिय खुला बजेट पोर्टल सञ्चालन; बजेट खर्च डेटा रियल-टाइम	सूचना प्रविधि प्रणाली विकास बजेट, प्राविधिक जनशक्ति	डेटा प्रमाणीकरण तथा नियमित अडिट
२१	बजेट व्यवस्थापन प्रविधि	IFMIS लाई आयोजना व्यवस्थापन प्रणालीसँग आबद्ध गरी मोबाइल/वेबमार्फत बजेट ट्र्याकिङ प्रणाली विकास गर्ने।	२ वर्ष	८० प्रतिशत आयोजना डिजिटल ट्र्याकिङमा	प्रोग्रामर, प्रणाली विकास बजेट	पाइलट परीक्षण र चरणबद्ध कार्यान्वयन
२२	डिजिटल कर सेवा	ई-दर्ता, ई-फाइलिङ, ई-पेमेन्ट तथा ई-इनभ्वाइसिङ प्रणाली लागू गर्ने।	२ वर्ष	७५ प्रतिशत सरकारी सेवा डिजिटल	सूचना प्रविधि पूर्वाधार, कर्मचारी प्रशिक्षण	नागरिक सहायता केन्द्र स्थापना
२३	अन्तःशुल्क व्यवस्थापन	अन्तःशुल्क अनुमति तथा नवीकरण प्रक्रिया पूर्ण रूपमा स्वचालित गर्ने।	१ वर्ष	१०० प्रतिशत अनलाइन अनुमति	कर प्रशासन सूचना प्रविधि पूर्वाधार	ब्याकअप सर्भर तथा प्राविधिक सहायता
२४	कर अनुपालन	AI आधारित कर छली नियन्त्रण प्रणाली लागू गर्ने।	२ वर्ष	कर छली पहिचान दर ३० प्रतिशत वृद्धि	डेटा वैज्ञानिक, AI प्रणाली	डेटा गुणस्तर सुधार
२५	एकीकृत सूचना प्रणालीको विकास	सरकारी निकायबीच साझा कर सूचना डाटाबेस विकास गर्ने।	२ वर्ष	सम्बन्धित निकायबीच डेटा इन्टरअपरेबिलिटी	API विकास, साझा प्लेटफर्म	डाटा सुरक्षा नीति
२६	राजस्व व्यवस्थापन	राजस्व तथा गैरकर राजस्वका लागि एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्म तयार गर्ने।	२ वर्ष	सबै प्रमुख कर सेवा एउटै पोर्टलमा	सूचना प्रविधि विकास बजेट	चरणबद्ध प्रणाली विकास
२७	डिजिटल राजस्व सेवा	इ—रसीद, इ—लाइसेन्स तथा इ—रजिस्ट्रेसन प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	८० प्रतिशत सेवा डिजिटल	सफ्टवेयर र प्रशिक्षण	हेल्पडेस्क सेवा
२८	साइबर सुरक्षा	डाटा संरक्षण नीति, सुरक्षा अडिट तथा Disaster Recovery प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	वार्षिक सुरक्षा परीक्षण	साइबर सुरक्षा विशेषज्ञ	Penetration testing
२९	भन्सार आधुनिकीकरण	Paperless तथा Faceless भन्सार प्रणाली लागू गर्ने।	२ वर्ष	१०० प्रतिशत भन्सार प्रक्रिया डिजिटल	भन्सार सूचना प्रविधि प्रणाली	चरणबद्ध कार्यान्वयन

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	SMART प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
३०	व्यापार डेटा व्यवस्थापन	Electronic Data Exchange (EDE) प्रणाली सुदृढ गर्ने।	१ वर्ष	प्रमुख भन्सार बिन्दुमा EDI	नेटवर्क पूर्वाधार	नेटवर्क ब्याकअप
३१	जोखिम व्यवस्थापन	कृत्रिम बौद्धिकता समेतको प्रयोग गरी भन्सार जोखिम जाँच प्रणाली र Customs Intelligence Unसूचना प्रविधि स्थापना गर्ने।	२ वर्ष	५० प्रतिशत जोखिम आधारित जाँच	AI प्रणाली र विश्लेषक	निरन्तर प्रणाली सुधार
३२	अनुपालन अडिट	Post Clearance Audसूचना प्रविधि लाई डिजिटल प्रणालीसँग आबद्ध गर्ने।	१ वर्ष	PCA केस १०० प्रतिशत डिजिटल	डेटा विश्लेषक	कानुनी समन्वय
३३	व्यापार सहजीकरण	Single Window System पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।	२ वर्ष	सम्बन्धित सेवाहरू एकीकृत	प्रणाली विकास	संस्थागत समन्वय
३४	भन्सार सेवा पारदर्शिता	Real-time Clearance Tracking तथा अनलाइन गुनासो प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	७ दिनभित्र गुनासो समाधान	सूचना प्रविधि प्लेटफर्म	डेटा अद्यावधिक अनुगमन
३५	भन्सार प्रविधि	X-ray Scanner, RFID, Drone Surveillance प्रयोग विस्तार गर्ने।	३ वर्ष भित्र	प्रमुख नाका १०० प्रतिशत स्क्यानिङ	पूँजीगत बजेट	उपकरण मर्मत प्रणाली
३६	विकास सहायता व्यवस्थापन	Development Finance Management Information System (DFMIS) लाई अन्य सरकारी प्रणालीसँग एकीकृत गर्ने।	२ वर्ष	१०० प्रतिशत परियोजना डिजिटल ट्र्याकिङ	सूचना प्रविधि प्रणाली	डेटा समन्वय
३७	योजना समन्वय	Electronic Database Management Information System (EDMIS) र MTEF MIS अद्यावधिक गरी तीन तहबीच डेटा साझेदारी गर्ने।	२ वर्ष	प्रदेश/स्थानीय तहसँग डेटा साझेदारी	प्रणाली अपग्रेड	डेटा प्रमाणीकरण
३८	सम्पत्ति व्यवस्थापन	Procurement, Fixed Asset & Inventory Automation System (PCMIS) विकास गरी रोक्का तथा जफत सम्पत्ति डिजिटल अभिलेख राख्ने।	१ वर्ष	१०० प्रतिशत डिजिटल अभिलेख	सफ्टवेयर विकास	कानुनी जटिलता व्यवस्थापन

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	SMART प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
३९	न्याय प्रणाली समन्वय	अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक निकायबीच डिजिटल सूचना प्लेटफर्म साझेदारी गर्ने।	२ वर्ष	३ निकायबीच डेटा साझेदारी	सुरक्षा प्रणाली	गोपनीयता सुरक्षा
४०	डिजिटल शासन	सार्वजनिक सेवा क्रमशः पूर्ण डिजिटल माध्यममा रूपान्तरण गर्ने।	३ वर्ष	७५ प्रतिशत सेवा अनलाइन	सूचना प्रविधि पूर्वाधार	डिजिटल पहुँच कार्यक्रम

३.पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता अभिवृद्धि

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
४१	बजेट पारदर्शिता	खुला बजेट पोर्टल सञ्चालन । विनियोजन तथा खर्चको वास्तविक समय विवरण सार्वजनिक गर्ने।	१ वर्ष	१०० प्रतिशत बजेट खर्च विवरण रियलटाइममा पोर्टलमा उपलब्ध	सूचना प्रविधि पूर्वाधार विकास बजेट, डेटा व्यवस्थापक	डेटा अद्यावधिक ढिलाइ; नियमित प्रमाणीकरण
४२	राजस्व पारदर्शिता	राजस्व तथा गैरकर राजस्वको स्रोत, दर र सङ्कलन विवरण सार्वजनिक गर्ने वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने।	१ वर्ष	वार्षिक राजस्व प्रतिवेदन प्रकाशन र त्रैमासिक डेटा अद्यावधिक	राजस्व सूचना प्रणाली, विश्लेषक जनशक्ति	डेटा असंगति; एकीकृत रिपोर्टिङ
४३	वित्तीय हस्तान्तरण पारदर्शिता	वित्तीय हस्तान्तरण तथा रोयल्टी बाँडफाँटका आधार, सूत्र र मापदण्ड सार्वजनिक गर्दै श्वेतपत्र प्रकाशन गर्ने।	१ वर्ष	वार्षिक श्वेतपत्र प्रकाशन	नीति विश्लेषक, प्रकाशन बजेट	राजनीतिक दबाब; स्पष्ट मापदण्ड
४४	सहभागितामूलक निर्णय प्रक्रिया	आयोगका सिफारिस पूर्व प्रस्तावित विवरण सार्वजनिक गरी प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई दाबी/गुनासो पेश गर्ने अवसर दिने।	१ वर्ष	५० प्रतिशत भन्दा बढी प्रदेश/स्थानीय तहबाट प्रतिक्रिया प्राप्त	डिजिटल परामर्श प्लेटफर्म	सहभागिता न्यून; समयसीमा निर्धारण
४५	गुनासो व्यवस्थापन	अनलाइन गुनासो दर्ता, ट्र्याकिङ र समयबद्ध सुनुवाइ प्रणाली सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष	८० प्रतिशत गुनासो ७ दिनभित्र सम्बोधन र जानकारी	हेल्पडेस्क र सूचना प्रविधि प्रणाली	ढिलाइ; SLA लागू

क.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
४६	भन्सार पारदर्शिता	Real-time Clearance Tracking मार्फत भन्सार जाँचपास विवरण सार्वजनिक गर्ने।	१ वर्ष	जाँचपास समय ३० प्रतिशत घट्ने	भन्सार सूचना प्रविधि प्रणाली	प्रणाली डाउनटाइम; बैकल्पिक सर्भर
४७	सार्वजनिक सूचना पहुँच	शुल्क दर, प्रक्रिया र नियमहरू सार्वजनिक पोर्टलमार्फत उपलब्ध गराउने।	६ महिना	सबै शुल्क दर सार्वजनिक पोर्टलमा	वेब पोर्टल व्यवस्थापन टोली	सूचना अद्यावधिक ढिलाइ
४८	एकीकृत सूचना प्रणाली निर्माण	DFMIS, EDMIS, MTEF MIS प्रणाली अन्तरआवद्ध गरी तथ्याङ्कको एकीकृत व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने।	२ वर्ष	१० प्रमुख डेटा सेट एकीकृत प्रणालीमा	सूचना प्रविधि एकीकरण बजेट	डेटा असंगति जोखिम
४९	कसुरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन	PCMIS मार्फत कसूरजन्य सम्पत्ति रोक्का, जफत तथा नियन्त्रण विवरण ट्र्याकयोग्य बनाउने।	१ वर्ष	१०० प्रतिशत सम्पत्ति डिजिटल अभिलेख	सफ्टवेयर विकास	गोपनीयता जोखिम
५०	वित्तीय जवाफदेहिता अभिवृद्धि	महालेखा परीक्षकका प्रतिवेदनका सुझावहरूको कार्यान्वयन सुदृढ गर्ने।	२ वर्ष	७० प्रतिशत भन्दा बढी सुझाव कार्यान्वयन	लेखा परीक्षण समन्वय	कार्यान्वयन ढिलाइ
५१	आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीमा सुधार	आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई Compliance-based बाट Outcome-Oriented बनाउने।	२ वर्ष	परिणाम आधारित अनुगमन प्रणाली लागू	प्रशिक्षण तथा नीति सुधार	संस्थागत प्रतिरोध
५२	नैतिकता तथा निष्ठा प्रवर्द्धन	Ethics and Integrसूचना प्रविधिy Audसूचना प्रविधि प्रणाली विकास गरी उच्च जोखिम क्षेत्रमा निगरानी बढाउने।	निरन्तर	वार्षिक Integrसूचना प्रविधिy Audसूचना प्रविधि	अडिट विशेषज्ञ	संस्थागत प्रतिरोध
५३	द्वन्दात्मक स्वार्थ व्यवस्थापन	पदाधिकारी तथा कर्मचारीको Conflसूचना प्रविधि of Interest पहिचान र घोषणा प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	१०० प्रतिशत पदाधिकारी हित—सङ्घर्ष घोषणा	अभिलेख प्रणाली	असहयोग जोखिम
५४	अनुसन्धान/अभियोजनमा पारदर्शिता	अनुसन्धान तथा अभियोजन प्रक्रियालाई तथ्य र प्रमाणमा आधारित बनाउने।	२ वर्ष	डिजिटल केस अभिलेख प्रणाली सञ्चालन	अनुसन्धान प्रणाली विकास	कानुनी जटिलता

४.कानुन परिपालनास्तर अभिवृद्धि

क.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
५५	जोखिममा आधारित अनुगमन	जोखिममा आधारित (Risk-Based) अनुगमन तथा परीक्षण प्रणाली विकास। कर, भन्सार तथा नियमनकारी क्षेत्रमा उच्च जोखिम भएका क्षेत्र, संस्था तथा कारोबार पहिचान गरी लक्षित अनुगमन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष	उच्च जोखिम क्षेत्रको कम्तीमा ७० प्रतिशत निरीक्षण जोखिम विश्लेषण प्रणालीमा आधारित हुने	डेटा विश्लेषक, निरीक्षण टोली, जोखिम विश्लेषण सफ्टवेयर	गलत जोखिम वर्गीकरण हुन सक्ने; नियमित मोडेल परिमार्जन
५६	स्वैच्छिक परिपालना	करदाता तथा व्यवसायिक क्षेत्रलाई स्वैच्छिक रूपमा कानुन परिपालनाका लागि प्रोत्साहन कार्यक्रम, सरलीकृत प्रक्रिया, करदाता शिक्षा कार्यक्रम तथा अनुपालन गर्ने संस्थालाई प्रोत्साहनात्मक सुविधा उपलब्ध गराउने।	१ वर्ष	स्वैच्छिक कर दर्ता तथा अनुपालनमा २० प्रतिशत वृद्धि	सार्वजनिक सचेतना कार्यक्रम बजेट, कर शिक्षा सामग्री	कम सहभागिता; निरन्तर सचेतना अभियान
५७	Post Audसूचना प्रविधि प्रणाली	कर, भन्सार तथा गैरकर राजस्व क्षेत्रमा Post-Audसूचना प्रविधि प्रणाली सुदृढ गर्दै अग्रिम नियन्त्रणभन्दा बढी जोखिम तथा विश्लेषणमा आधारित पोस्ट करपरीक्षण प्रणाली लागू गर्ने।	१—२ वर्ष	कम्तीमा ५० प्रतिशत करपरीक्षण Post-Audसूचना प्रविधि मोडेलमा सञ्चालन	अडिट विशेषज्ञ, डेटा विश्लेषण प्रणाली	डेटा अभाव; सूचना प्रणाली सुधार
५८	सुधारात्मक कारबाही	कानुन उल्लङ्घनका घटनामा केवल दण्डात्मक कारबाहीमा मात्र सीमित नभई सुधारात्मक (Corrective) उपायहरू लागू गर्दै दोषी पक्षलाई कानुन परिपालनामा फर्काउने पुनर्स्थापना मोडेल विकास गर्ने।	१ वर्ष	५० प्रतिशत भन्दा बढी मुद्दामा सुधारात्मक कार्ययोजना लागू	कानुनी इकाई, निगरानी टोली	असहयोग; कडा अनुगमन
५९	प्रमाणमा आधारित अनुसन्धान	अनुसन्धान तथा अभियोजन प्रक्रियालाई तथ्य, प्रमाण, डिजिटल अभिलेख तथा डेटा विश्लेषणमा	२ वर्ष	डिजिटल अनुसन्धान तथा विश्लेषण प्रणाली सञ्चालन	सूचना प्रविधि प्रणाली, अनुसन्धान विश्लेषक	प्राविधिक जनशक्ति अभाव

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
		आधारित बनाउँदै अनुसन्धान प्रक्रियामा आधुनिक सूचना प्रविधि प्रयोग गर्ने।				
६०	निर्णय पारदर्शिता	तजविजी अधिकार सीमित गर्दै निर्णय प्रक्रियामा औचित्य, कारण र आधार उल्लेख गर्नुपर्ने अनिवार्य प्रणाली विकास गरी प्रत्येक निर्णयको डिजिटल अभिलेख राख्ने।	१ वर्ष	१०० प्रतिशत निर्णयमा कारण र आधार अभिलेख	कानुनी प्रणाली सुधार, डिजिटल अभिलेख	संस्थागत प्रतिरोध
६१	राजस्व चुहावट कसुर नियन्त्रण	राजस्व चुहावट तथा आर्थिक कसुरलाई स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरी आर्थिक क्षतिपूर्ति तथा पुनःप्राप्ति सुनिश्चित गर्ने।	१-२ वर्ष	राजस्व पुनःप्राप्ति दर ३० प्रतिशत वृद्धि	कानुनी अध्ययन टोली, नीति सुधार बजेट	कानुनी विवाद
६२	सुदृढ अन्तर निकाय समन्वय	कर, भन्सार, बैंकिङ तथा अन्य नियमनकारी निकायबीच सूचना आदान-प्रदान प्रणाली विकास गरी संयुक्त अनुगमन तथा अनुसन्धान प्रणाली सुदृढ गर्ने।	२ वर्ष	कम्तीमा ५ प्रमुख निकायबीच डेटा साझेदारी	सूचना प्रविधि एकीकरण प्रणाली, अन्तरनिकाय समन्वय	डेटा गोपनीयता जोखिम
६३	AI आधारित निगरानी	डिजिटल ट्र्याकिङ, कृत्रिम बौद्धिकता (AI) तथा डेटा एनालिटिक्स प्रयोग गरी कर तथा भन्सार छली पहिचान तथा नियन्त्रण गर्ने स्वचालित प्रणाली विकास गर्ने।	२ वर्ष	छली पहिचान दर २५ प्रतिशत वृद्धि	AI प्रणाली, डेटा वैज्ञानिक	डेटा गुणस्तर समस्या
६४	नैतिकता परीक्षण	Ethics and Integrसूचना प्रविधिy Audसूचना प्रविधि प्रणाली लागू गरी उच्च जोखिम क्षेत्रहरूमा नियमित परीक्षण, आन्तरिक मूल्याङ्कन तथा सुधारात्मक सिफारिस लागू गर्ने।	१ वर्ष	वार्षिक सदाचार परीक्षण प्रतिवेदन	अडिट विशेषज्ञ टोली	संस्थागत प्रतिरोध
६५	स्वार्थको द्वन्द्व व्यवस्थापन	Conflसूचना प्रविधि of Interest पहिचान गर्न पदाधिकारी तथा कर्मचारीबाट हित-सङ्घर्ष घोषणा (Disclosure) गराउने र त्यस्ता व्यक्तिलाई	१ वर्ष	१०० प्रतिशत पदाधिकारी हित-सङ्घर्ष घोषणा	अभिलेख प्रणाली, कानुनी व्यवस्था	असहयोग

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
		सम्बन्धित निर्णय प्रक्रियाबाट अलग गर्ने व्यवस्था लागू गर्ने।				
६६	अनुसन्धानात्मक क्षमता विकास	अनुसन्धान अधिकृत तथा नियमनकारी निकायका कर्मचारीहरूलाई फरेन्सिक लेखापरीक्षण, वित्तीय अनुसन्धान तथा डिजिटल प्रमाण विश्लेषणसम्बन्धी तालिम प्रदान गर्ने।	२ वर्ष	५० प्रतिशत अनुसन्धान अधिकृत प्रशिक्षित	तालिम बजेट, अन्तर्राष्ट्रिय विशेषज्ञ	जनशक्ति अभाव
६७	उजुरी/गुनासो व्यवस्थापन	गुनासो सुनुवाइ तथा सार्वजनिक उजुरी व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्दै अनलाइन उजुरी दर्ता, ट्र्याकिङ तथा समयबद्ध समाधान प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	८० प्रतिशत उजुरी १५ दिनभित्र समाधान	हेल्पडेस्क, सूचना प्रविधि प्रणाली	ढिलाइ
६८	परिपालना मापन	परिपालनास्तर मापन गर्न Performance Indicators (KPI) निर्धारण गरी नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा सार्वजनिक प्रतिवेदन प्रणालीको कार्यान्वयन।	१ वर्ष	वार्षिक Compliance रिपोर्ट सार्वजनिक	विश्लेषक टोली, सूचना प्रविधि प्रणाली	डेटा अभाव
६९	नीति तथा कानुन सुधार	कानुनी अस्पष्टता हटाई सरल, स्पष्ट तथा कार्यान्वयनयोग्य कानुन निर्माणका लागि कानुनी समीक्षा तथा संशोधन प्रक्रिया अघि बढाउने।	२ वर्ष	कम्तीमा २ प्रमुख कानुन संशोधन	कानुनी अध्ययन समिति	राजनीतिक ढिलाइ
७०	डिजिटल साक्षरता प्रवर्द्धन	नागरिक तथा व्यवसायिक समुदायलाई कानुन, प्रक्रिया तथा डिजिटल प्रणाली प्रयोग सम्बन्धी क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष	१०,००० नागरिक सहभागिता	सार्वजनिक अभियान बजेट	कम सहभागिता
७१	अपराध नियन्त्रणमा अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य	Mutual Legal Assistance, Cross-Border Data Exchange तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य सुदृढ गर्दै सीमापार आर्थिक कसुर नियन्त्रण गर्ने।	२ वर्ष	३ अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य सम्झौता	कूटनीतिक समन्वय, अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारी	अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी जटिलता

५.संस्थागत पुनर्संरचना

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
७२	सरकारी संरचना पुनर्संरचना	तीन तहका सरकारबीच कार्यक्षेत्र स्पष्ट रूपमा किटान गरी सोही आधारमा सङ्गठन संरचना, दरबन्दी तथा जिम्मेवारीको पुनर्संरचना (Rightsizing) गर्ने र कार्यदोहोरिन नदिने व्यवस्था विकास गर्ने।	२ वर्ष	कार्यविभाजन स्पष्ट भई सङ्गठन संरचना पुनर्संरचना प्रतिवेदन कार्यान्वयन	संरचना अध्ययन टोली, प्रशासनिक सुधार बजेट	संस्थागत प्रतिरोध, कानुनी समायोजन ढिलाइ
७३	अन्तरसरकारी समन्वय	अन्तरसरकारी वित्त परिषद्, राष्ट्रिय समन्वय परिषद् तथा विषयगत समितिहरूलाई नियमित बैठक, निर्णय कार्यान्वयन अनुगमन तथा समस्या समाधानमुखी कार्यशैलीमार्फत नतिजामूलक बनाउने।	१ वर्ष	प्रत्येक वर्ष कम्तीमा ४ बैठक र निर्णय कार्यान्वयन प्रतिवेदन	समन्वय सचिवालय	बैठक नियमित नहुनु
७४	संवैधानिक निकाय सुदृढीकरण	राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको भूमिका संवैधानिक मर्मअनुसार प्रभावकारी बनाउन कानुनी, संरचनागत तथा प्राविधिक क्षमता सुदृढ गर्ने।	२ वर्ष	संशोधित कानुनी व्यवस्था र कार्यसम्पादन प्रतिवेदन	नीति सुधार बजेट	कानुनी संशोधन ढिलाइ
७५	संस्था क्षमता विकास	वित्त आयोगको सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O&M) गरी आवश्यक विज्ञ तथा प्राविधिक सेवा सुनिश्चित गर्ने।	१ वर्ष	O&M प्रतिवेदन कार्यान्वयन	मानवस्रोत व्यवस्थापन बजेट	विज्ञ जनशक्ति अभाव
७६	सार्वजनिक संस्थान सुधार	सार्वजनिक संस्थानहरूको पुनर्संरचना गरी Board Governance सुधार, व्यावसायिक व्यवस्थापन प्रणाली र प्रदर्शनमा आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्ने।	२ वर्ष	कम्तीमा ५ संस्थानमा सुधार कार्यान्वयन	संस्थान सुधार कार्यक्रम बजेट	राजनीतिक हस्तक्षेप
७७	नाफारहित संस्थान पुनरावलोकन	नाफारहित सार्वजनिक संस्थानहरूको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गरी आवश्यक भए पुनर्संरचना, मर्ज वा खारेजी गर्ने।	२ वर्ष	कम्तीमा ३ संस्थान पुनर्संरचना	समीक्षा समिति	संस्थागत प्रतिरोध
७८	कोष एकीकरण	गैरबजेटरी रूपमा सञ्चालित सरकारी तथा अर्धसरकारी कोषहरू खारेज वा मर्ज गरी वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीमा संस्थागत एकीकरण गर्ने।	२ वर्ष	कम्तीमा ५ कोष एकीकृत	वित्तीय नीति सुधार बजेट	कानुनी जटिलता

क.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
७९	आयोजना व्यवस्थापन सुधार	Project Bank प्रणाली सुदृढ गरी तीन तहका सरकारबीच समन्वित आयोजना छनोट, योजना र अनुगमन प्रणाली विकास गर्ने।	१-२ वर्ष	Project Bank मा सबै प्रमुख आयोजना दर्ता	सूचना प्रविधि प्रणाली बजेट	डेटा असंगति
८०	एकद्वार सेवा प्रणाली	National Single Window System कार्यान्वयन गरी सेवा प्रवाहमा एकद्वार प्रणाली लागू गर्ने।	२ वर्ष	कम्तीमा ५० प्रतिशत सेवा एकद्वार प्रणालीमार्फत	सूचना प्रविधि पूर्वाधार	प्रणाली एकीकरण समस्या
८१	भन्सार प्रशासन सुदृढीकरण	Customs Intelligence Unसूचना प्रविधि स्थापना गरी भन्सार प्रशासनमा सूचना विश्लेषण तथा जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्ने।	१ वर्ष	Intelligence Unसूचना प्रविधि स्थापना	प्राविधिक जनशक्ति	डेटा अभाव
८२	संयुक्त अनुसन्धान प्रणालीको विकास	संयुक्त अनुसन्धान टोली (Joint Investigation Team) को संस्थागत अभ्यास सुरु गरी आर्थिक अपराध अनुसन्धानमा अन्तरनिकाय सहकार्य सुदृढ गर्ने।	१ वर्ष	कम्तीमा १० वटा संयुक्त अनुसन्धान	अनुसन्धान निकाय समन्वय	समन्वय समस्या
८३	संस्थागत डिजिटल एकीकरण	अनुसन्धान, अभियोजन तथा न्यायिक निकायबीच डिजिटल प्लेटफर्ममार्फत सूचना आदान-प्रदान र संस्थागत समन्वय प्रणाली विकास गर्ने।	२ वर्ष	डिजिटल प्लेटफर्म सञ्चालन	सूचना प्रविधि प्रणाली	गोपनीयता जोखिम
८४	कर सेवा सुधार	कर प्रशासनलाई करदातामैत्री सेवा केन्द्रका रूपमा रूपान्तरण गर्दै करदाता सेवा, परामर्श तथा डिजिटल सेवा विस्तार गर्ने।	२ वर्ष	करदाता सन्तुष्टि सूचकाङ्क २० प्रतिशत वृद्धि	करदाता सेवा कार्यालय	प्राविधिक अभाव
८५	चक्रिय सरुवा नीति अवलम्बन	उच्च जोखिम क्षेत्रहरूमा कर्मचारी चक्रिय जिम्मेवारी (Rotation Policy) लागू गरी भ्रष्टाचार जोखिम न्यूनीकरण गर्ने।	१ वर्ष	Rotation नीति कार्यान्वयन	मानवस्रोत व्यवस्थापन	कर्मचारी असन्तुष्टि
८६	क्षमता विकास प्रणाली	नवप्रवेशी कर्मचारीका लागि अभिमुखीकरण तथा निरन्तर क्षमता विकास कार्यक्रम संस्थागत गर्ने।	१ वर्ष	१०० प्रतिशत नयाँ कर्मचारी अभिमुखीकरण	तालिम बजेट	जनशक्ति अभाव
८७	अवकाश कोष सुधार	योगदानमा आधारित अवकाश कोष प्रणाली लागू गरी दीर्घकालीन वित्तीय दायित्व व्यवस्थापनको संरचनागत सुधार गर्ने।	२ वर्ष	योगदानमा आधारित कोष सञ्चालन	वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली	कानुनी संशोधन आवश्यकता

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
८८	विकास सहायता व्यवस्थापन सुधार	वैदेशिक सहायता, ऋण दायित्व तथा समपूरक बजेट व्यवस्थापनमा तीन तहका सरकारबीच स्पष्ट जिम्मेवारी बाँडफाँट सुनिश्चित गर्ने।	२ वर्ष	साझा सहायता व्यवस्थापन ढाँचा लागू	नीति सुधार बजेट	समन्वय अभाव

३(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाइ र तत्काल सुधार प्रणाली

क्र.सं.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	खुला बजेट पोर्टल सञ्चालन गरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट विनियोजन, खर्च तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको विवरण वास्तविक-समयमा सार्वजनिक गर्ने, नागरिकलाई वेब तथा मोबाइलमार्फत बजेट ट्र्याकिङ सुविधा उपलब्ध गराउने।	बजेट खर्चको १०० प्रतिशत विवरण रियल-टाइम अद्यावधिक; पोर्टल प्रयोगकर्ता सङ्ख्या वार्षिक २० प्रतिशत वृद्धि	खुला बजेट पोर्टल डेटा, बजेट कार्यान्वयन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय / महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
२	नतिजामा आधारित बजेट प्रणाली लागू गरी प्रत्येक कार्यक्रमका स्पष्ट लक्ष्य, समयसीमा, नतिजा सूचक (KPI) र खर्चसँगै उपलब्धि मापन गर्ने प्रणाली विकास गर्ने।	बजेट खर्चको १०० प्रतिशत विवरण रियल-टाइम अद्यावधिक; पोर्टल प्रयोगकर्ता सङ्ख्या वार्षिक २० प्रतिशत वृद्धि	खुला बजेट पोर्टल डेटा, बजेट कार्यान्वयन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय / महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
३	तीन तहका सरकारबीच सूत्रमा आधारित वित्तीय हस्तान्तरण प्रणाली विकास गरी पारदर्शी, पूर्वानुमानयोग्य र स्वचालित वितरण व्यवस्था लागू गर्ने।	सम्बन्धित सेवाको १०० प्रतिशत डिजिटल प्रणालीमा सञ्चालन	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित मन्त्रालय
४	ई-दर्ता, ई-फाइलिङ, ई-पेमेन्ट तथा ई-इनभ्वाइसिङ प्रणाली पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गरी कर प्रशासनलाई पूर्ण डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने।	डिजिटल कर फाइलिङ दर १०० प्रतिशत ; कर अनुपालन दर वार्षिक १५ प्रतिशत वृद्धि	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक राजस्व प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
५	Faceless audit र जोखिममा आधारित कर परीक्षण प्रणाली लागू गरी कर प्रशासनमा प्रत्यक्ष सम्पर्क घटाउने तथा पारदर्शिता बढाउने।	डिजिटल कर फाइलिङ दर १०० प्रतिशत; कर अनुपालन दर वार्षिक १५ प्रतिशत वृद्धि	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक राजस्व प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
६	सेवाशुल्क, रोयल्टी तथा इजाजत प्रणालीको दर र संरचनाको पुनरावलोकन गरी लागत-आधारित शुल्क निर्धारण प्रणाली लागू गर्ने।	सम्बन्धित सेवाको कम्तीमा ७० प्रतिशत डिजिटल प्रणालीमा सञ्चालन	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित मन्त्रालय

७	गैरकर राजस्वको स्रोत, दर, सङ्कलन र उपयोगको विवरण सार्वजनिक गर्दै वार्षिक 'Non-Tax Revenue Performance Report÷ प्रकाशन गर्ने।	डिजिटल कर फाइलिङ दर १०० प्रतिशत ; कर अनुपालन दर वार्षिक १५ प्रतिशत वृद्धि	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक राजस्व प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
८	भन्सार प्रशासनलाई पूर्ण डिजिटल, कागजविहीन तथा मुहारविहीन प्रणालीमा रूपान्तरण गर्दै घोषणा, मूल्याङ्कन, भुक्तानी र जाँचपास अनलाइन गर्ने।	डिजिटल जाँचपास दर १०० प्रतिशत; औसत क्लियरन्स समय ३० प्रतिशत घट्ने	भन्सार स्वचालित प्रणाली रिपोर्ट, जाँचपास अभिलेख	मासिक	भन्सार विभाग
९	कृत्रिम बौद्धिकता आधारित जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली लागू गरी उच्च जोखिम वस्तुमा लक्षित जाँच र कम जोखिम वस्तुमा छिटो जाँचपास सुनिश्चित गर्ने।	जोखिम व्यवस्थापनमा कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोग भएको हुने	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट,	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित निकाय
१०	Project Readiness Filter लागू गरी पूर्वतयारी पूरा भएका र आर्थिक रूपमा प्रतिफल दिने आयोजना मात्र वैदेशिक सहायतामा समावेश गर्ने।	Project readiness filter बाट छानिएका योजना ८० प्रतिशत कार्यान्वयन	प्रगति प्रतिवेदन, प्रशासनिक अभिलेख	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित निकाय/ विभाग
११	डिजिटल सहायता सूचना व्यवस्थापन प्रणाली विकास गरी सबै वैदेशिक सहायता परियोजनाको तथ्याङ्क, प्रगति र वित्तीय अवस्था अद्यावधिक गर्ने।	वैदेशिक सहायता परियोजनाको १०० प्रतिशत डिजिटल प्रणालीमा सञ्चालन	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित मन्त्रालय
१२	Ethics and Integrity Audit प्रणाली विकास गरी उच्च जोखिम क्षेत्रहरूमा नियमित निगरानी र नैतिकता मूल्याङ्कन गर्ने।	कम्तीमा ७० प्रतिशत जोखिम क्षेत्रमा अडिट भएको	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित मन्त्रालय
१३	Conflit of Interest पहिचान प्रणाली लागू गरी पदाधिकारी र कर्मचारीको स्वार्थको द्वन्द्व रोक्ने स्पष्ट कार्यविधि लागू गर्ने।	Conflit of Interest पहिचान गर्ने कार्यविधि लागू भएको	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक राजस्व प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
१४	PCMIS प्रणाली विकास गरी रोक्का, जफत तथा नियन्त्रण गरिएका सम्पत्तिको डिजिटल अभिलेख, ट्र्याकिङ र पारदर्शी व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने।	गरी रोक्का, जफत तथा नियन्त्रण गरिएका सम्पत्तिको डिजिटल अभिलेख, ट्र्याकिङ र पारदर्शी	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित मन्त्रालय
१५	जोखिममा आधारित अनुसन्धान प्रणाली लागू गरी उच्च जोखिम वित्तीय अपराधहरूमा प्राथमिक अनुसन्धान गर्ने।	सम्बन्धित सेवाको कम्तीमा ७० प्रतिशत उच्च जोखिमका अपराधको अनुसन्धान भएको	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित मन्त्रालय

१६	सार्वजनिक सेवाहरूलाई क्रमशः पूर्ण डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्दै स्वचालित ट्र्याकिङ र अनलाइन सेवा विस्तार गर्ने।	कम्तीमा ७० प्रतिशत सार्वजनिक सेवाहरू अनलाइन र स्वचालित ट्र्याकिङ गर्न सकिने	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित मन्त्रालय
१७	अनलाइन गुनासो दर्ता, ट्र्याकिङ तथा समयबद्ध सुनुवाइ प्रणाली सञ्चालन गरी सेवाग्राहीको गुनासो व्यवस्थापन सुदृढ गर्ने।	१०० प्रतिशत सार्वजनिक सेवाहरू अनलाइन र स्वचालित ट्र्याकिङ गर्न सकिने	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित मन्त्रालय
१८	कर, भन्सार, अनुसन्धान तथा नियामक निकायका कर्मचारीहरूलाई सूचना प्रविधि, अनुसन्धान, नैतिकता र विश्लेषण सम्बन्धी तालिम प्रदान गरी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।	डिजिटल कर फाइलिङ दर १०० प्रतिशत; कर अनुपालन दर वार्षिक १०० प्रतिशत वृद्धि	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक राजस्व प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
१९	खुला बजेट पोर्टल सञ्चालन गरी बजेट विनियोजन तथा खर्चको वास्तविक-समय विवरण सार्वजनिक गर्ने।	बजेट खर्चको कम्तीमा १०० प्रतिशत विवरण रियल-टाइम अद्यावधिक; पोर्टल प्रयोगकर्ता सङ्ख्या वार्षिक २० प्रतिशत वृद्धि	खुला बजेट पोर्टल डेटा, बजेट कार्यान्वयन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय / महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
२०	IFMIS लाई आयोजना व्यवस्थापन प्रणालीसँग आबद्ध गरी मोबाइल/वेबमार्फत बजेट ट्र्याकिङ प्रणाली विकास गर्ने।	बजेट खर्चको १०० प्रतिशत विवरण रियल-टाइम अद्यावधिक; पोर्टल प्रयोगकर्ता सङ्ख्या वार्षिक २० प्रतिशत वृद्धि	खुला बजेट पोर्टल डेटा, बजेट कार्यान्वयन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय / महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
२१	ई-दर्ता, ई-फाइलिङ, ई-पेमेन्ट तथा ई-इनभ्वाइसिङ प्रणाली लागू गर्ने।	सम्बन्धित सेवाको १०० प्रतिशत डिजिटल प्रणालीमा सञ्चालन	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित मन्त्रालय
२२	अन्तःशुल्क अनुमति तथा नवीकरण प्रक्रिया पूर्ण रूपमा स्वचालित गर्ने।	डिजिटल कर फाइलिङ दर १०० प्रतिशत; कर अनुपालन दर वार्षिक १५ प्रतिशत वृद्धि	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक राजस्व प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
२३	AI आधारित कर छली नियन्त्रण प्रणाली लागू गर्ने।	कर छली नियन्त्रण गर्न एआइ प्रयोग भएको हुने	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
२४	सरकारी निकायबीच साझा कर सूचना डाटाबेस विकास गर्ने।	साझा कर सूचना डाटाबेस सञ्चालन भएको	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग

२५	राजस्व तथा गैरकर राजस्वका लागि एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्म तयार गर्ने।	एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्ममा कर तथा गैरकर राजस्वको विवरण	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
२६	इ-रसीद, इ-लाइसेन्स तथा इ-रजिस्ट्रेसन प्रणाली लागू गर्ने।	इ-रसीद, इ—लाइसेन्स तथा इ-रजिस्ट्रेसन सञ्चालनमा आएको	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सम्बन्धित मन्त्रालय
२७	डाटा संरक्षण नीति, सुरक्षा अडिट तथा Disaster Recovery प्रणाली लागू गर्ने।	प्रणाली सुरक्षा अडिट सङ्ख्या	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित मन्त्रालय
२८	Paperless तथा Faceless भन्सार प्रणाली लागू गर्ने।	भन्सारमा स्वचालित प्रणाली लागू भएको	भन्सार प्रशासनमा स्वचालित जाँचपास अभिलेख	मासिक	भन्सार विभाग
२९	Electronic Data Interchange (EDI) प्रणाली सुदृढ गर्ने।	EDI प्रणालीबाट निर्बाध data exchange भएको	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित मन्त्रालय
३०	कृत्रिम बौद्धिकता समेतको प्रयोग गरी भन्सार जोखिम जाँच प्रणाली र Customs Intelligence Unit स्थापना गर्ने।	AI supported Customs Intelligence Unit भएको	भन्सार स्वचालित प्रणाली रिपोर्ट, जाँचपास अभिलेख	मासिक	भन्सार विभाग
३१	Post Clearance Audit लाई डिजिटल प्रणालीसँग आबद्ध गर्ने।	७० प्रतिशत PCA डिजिटल प्रणालीमा	PCA प्रतिवेदन	त्रैमासिक	भन्सार जाँचपास परीक्षण कार्यालय
३२	Single Stop System पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।	Customs Intelligence Unitबाट १०० प्रतिशत कार्यसम्पादन	प्रगति प्रतिवेदन, प्रशासनिक अभिलेख	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित निकाय/ विभाग
३३	Real-time Clearance Tracking तथा अनलाइन गुनासो प्रणाली लागू गर्ने।	डिजिटल प्रणालीबाट क्लियरेन्स र गुनासो सुनुवाई भएको	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / निकाय
३४	भन्सार प्रशासनमा X-ray Scanner, RFID, Drone Surveillance प्रयोग विस्तार गर्ने।	भन्सारमा अत्याधुनिक यन्त्र उपकरणको प्रयोग भएको	प्रगति प्रतिवेदन, प्रशासनिक अभिलेख	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित निकाय/ विभाग

३५	Development Finance Management Information System (DFMIS) लाई अन्य सरकारी प्रणालीसँग एकीकृत गर्ने।	प्रणालीहरू आवद्ध भै विकास वित्तको परिचालनको रियल टाइम ट्र्याकिङ्ग गर्न सकिएको	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित निकाय
३६	Electronic Database Management Information System (EDMIS) र MTEF MIS अद्यावधिक गरी तीन तहबीच डेटा साझेदारी गर्ने।	तीनै तहका सरकारबीच डाटा साझेदारी भएको	प्रगति प्रतिवेदन, प्रशासनिक अभिलेख	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित निकाय/ विभाग
३७	Procurement, Fixed Asset & Inventory Automation System (PCMIS) विकास गरी रोक्का तथा जफत सम्पत्ति डिजिटल अभिलेख राख्ने।	रोक्का तथा जफतको तत्काल विवरण लिन सकिने भएको	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित निकाय
३८	अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक निकायबीच डिजिटल सूचना प्लेटफर्म साझेदारी गर्ने।	डिजिटल सूचना प्लेटफर्मबाट अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक निकायबिच समन्वय	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित निकाय
३९	सार्वजनिक सेवा क्रमशः पूर्ण डिजिटल माध्यममा रूपान्तरण गर्ने।	सम्बन्धित सेवाको कम्तीमा १०० प्रतिशत डिजिटल प्रणालीमा सञ्चालन	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित निकाय
४०	खुला बजेट पोर्टल सञ्चालन गरी विनियोजन तथा खर्चको वास्तविक समय विवरण सार्वजनिक गर्ने।	बजेट खर्चको १०० प्रतिशत विवरण रियल-टाइम अद्यावधिक; पोर्टल प्रयोगकर्ता सङ्ख्या वार्षिक २० प्रतिशत वृद्धि	खुला बजेट पोर्टल डेटा, बजेट कार्यान्वयन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय / महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
४१	राजस्व तथा गैरकर राजस्वको स्रोत, दर र सङ्कलन विवरण सार्वजनिक गर्ने तथा वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने।	डिजिटल कर फाइलिङ दर १०० प्रतिशत; कर अनुपालन दर वार्षिक १०० प्रतिशत वृद्धि	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक राजस्व प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
४२	वित्तीय हस्तान्तरण तथा रोयल्टी बाँडफाँटका आधार, सूत्र र मापदण्ड सार्वजनिक गर्दै श्वेतपत्र प्रकाशन गर्ने।	श्वेतपत्र प्रकाशन भएको	रा. प्रा. स्रो. तथा वि. आ.को प्रगति प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित निकाय/ विभाग
४३	आयोगका सिफारिस पूर्व प्रस्तावित विवरण सार्वजनिक गरी प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई दाबी/गुनासो पेश गर्ने अवसर दिने।	गुनासो सुनुवाईको संयन्त्र	गुनासो प्राप्ति र सुनुवाई सङ्ख्या	वार्षिक	सम्बन्धित निकाय/ विभाग

४४	अनलाइन गुनासो दर्ता, ट्र्याकिङ र समयबद्ध सुनुवाइ प्रणाली सञ्चालन गर्ने।	प्रणालीबाट १०० प्रतिशत गुनासो सम्वोधन भएको।	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित मन्त्रालय
४५	Real-time Clearance Tracking मार्फत भन्सार जाँचपास विवरण सार्वजनिक गर्ने।	डिजिटल जाँचपास दर १०० प्रतिशत; औसत क्लियरन्स समय ३० प्रतिशत घट्ने	भन्सार स्वचालित प्रणाली रिपोर्ट, जाँचपास अभिलेख	मासिक	भन्सार विभाग
४६	शुल्क दर, प्रक्रिया र नियमहरू सार्वजनिक पोर्टलमार्फत उपलब्ध गराउने।	सार्वजनिक पोर्टलबाट जानकारी लिन सकिएको	प्रगति प्रतिवेदन, प्रशासनिक अभिलेख	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित निकाय/ विभाग
४७	DFMIS, EDMIS, MTEF MIS प्रणाली अन्तरआवद्ध गरी तथ्याङ्कको एकीकृत व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने।	प्रणालीहरूबीच १०० प्रतिशत अन्तरआवद्धता	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	निरन्तर	सम्बन्धित निकाय
४८	PCMIS मार्फत कसूरजन्य सम्पत्ति रोक्का, जफत तथा नियन्त्रण विवरण ट्र्याकयोग्य बनाउने।	विवरण पूर्ण रूपले ट्र्याकिङ्ग गर्न सकिएको।	प्रगति प्रतिवेदन, प्रशासनिक अभिलेख	निरन्तर	सम्बन्धित निकाय/ विभाग
४९	महालेखा परीक्षकका प्रतिवेदनका सुझावहरूको कार्यान्वयन सुदृढ गर्ने।	कम्तीमा ८० प्रतिशत सुझाव कार्यान्वयन भएको	प्रगति प्रतिवेदन,	निरन्तर	सम्बन्धित निकाय/ विभाग
५०	आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई Compliance-based बाट Outcome-Oriented बनाउने।	Outcome-Oriented आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कार्यान्वयनमा आएको	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित निकाय
५१	Ethics and Integrity Audit प्रणाली विकास गरी उच्च जोखिम क्षेत्रमा निगरानी बढाउने।	प्रणाली विकास भै कार्यान्वयनमा आएको	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित निकाय
५२	पदाधिकारी तथा कर्मचारीको Conflit of Interest पहिचान र घोषणा प्रणाली लागू गर्ने।	CoI घोषणा प्रणाली लागू भएको	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
५३	अनुसन्धान तथा अभियोजन प्रक्रियालाई तथ्य र प्रमाणमा आधारित बनाउने।	उच्च जोखिम केस अनुसन्धान दर २५ प्रतिशत वृद्धि; अभियोजन सफलता दर सुधार	अनुसन्धान प्रतिवेदन, केस व्यवस्थापन प्रणाली	वार्षिक	सम्बन्धित अनुसन्धान निकाय

५४	परम्परागत समान प्रकृतिको निरीक्षण प्रणालीको सट्टा जोखिममा आधारित (Risk-Based) अनुगमन तथा परीक्षण प्रणाली विकास गरी कर, भन्सार तथा नियमनकारी क्षेत्रमा उच्च जोखिम भएका क्षेत्र, संस्था तथा कारोबार पहिचान गरी लक्षित निरीक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	जोखिममा आधारित अनुगमन सङ्ख्या; कर अनुपालन दर वार्षिक १५ प्रतिशत वृद्धि	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक राजस्व प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
५५	करदाता तथा व्यवसायिक क्षेत्रलाई स्वैच्छिक रूपमा कानुन परिपालनामा प्रोत्साहित गर्न प्रोत्साहन कार्यक्रम, सरलीकृत प्रक्रिया, कर शिक्षा कार्यक्रम तथा अनुपालन गर्ने संस्थालाई प्रोत्साहनात्मक सुविधा उपलब्ध गराउने।	कर अनुपालन दर वार्षिक १५ प्रतिशत वृद्धि	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक राजस्व प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
५६	कर, भन्सार तथा गैरकर राजस्व क्षेत्रमा Post-Audit सुदृढ गर्दै अग्रिम नियन्त्रणभन्दा बढी जोखिम तथा विश्लेषणमा आधारित पोस्ट अडिट प्रणाली लागू गर्ने।	पोस्ट अडिट प्रणाली लागू भएको	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
५७	कानुन उल्लङ्घनका घटनामा केवल दण्डात्मक कारबाहीमा सीमित नभई सुधारात्मक (Corrective) उपायहरू लागू गर्दै दोषी पक्षलाई कानुन परिपालनामा फर्काउने पुनर्स्थापना मोडेल विकास गर्ने।	सुधारात्मक उपायहरू कम्तीमा ८० प्रतिशत कार्यान्वयन	प्रगति प्रतिवेदन, प्रशासनिक अभिलेख	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित निकाय/ विभाग
५८	अनुसन्धान तथा अभियोजन प्रक्रियालाई तथ्य, प्रमाण, डिजिटल अभिलेख तथा सूचना विश्लेषणमा आधारित बनाउँदै अनुसन्धान प्रक्रियामा आधुनिक सूचना प्रविधि प्रयोग गर्ने।	अनुसन्धान प्रकियाको ७० प्रतिशत भार डिजिटल प्रणालीमा	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित निकाय
५९	तजविजी अधिकार सीमित गर्दै निर्णय प्रक्रियामा औचित्य, कारण र आधार उल्लेख गर्नुपर्ने अनिवार्य प्रणाली विकास गरी प्रत्येक निर्णयको डिजिटल अभिलेख राख्ने।	१०० प्रतिशत निर्णय डिजिटल प्रणालीमा	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित निकाय
६०	राजस्व चुहावट तथा आर्थिक कसुरलाई स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरी कानुनी प्रावधान सुदृढ गर्ने र आर्थिक क्षतिपूर्ति तथा पुनःप्राप्ति सुनिश्चित गर्ने।	स्पष्ट कानूनी प्रावधान भै कार्यान्वयनमा आएको	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
६१	कर, भन्सार, बैंकिङ तथा अन्य नियमनकारी निकायबीच सूचना आदान-प्रदान प्रणाली विकास गरी संयुक्त अनुगमन तथा अनुसन्धान प्रणाली सुदृढ गर्ने।	कुल अनुगमनमध्ये संयुक्त अनुगमन ५० प्रतिशत	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक राजस्व प्रतिवेदन	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग

६२	डिजिटल ट्र्याकिङ, कृत्रिम बौद्धिकता (AI) तथा सूचना विश्लेषण औजार प्रयोग गरी कर तथा भन्सार छली पहिचान तथा नियन्त्रण गर्ने स्वचालित प्रणाली विकास गर्ने।	स्वचालित भन्सार छली तथा नियन्त्रण प्रणाली कार्यान्वयनमा आएको	भन्सार प्रतिवेदन	त्रैमासिक	भन्सार विभाग
६३	Ethics and Integrity Audit लागू गरी उच्च जोखिम क्षेत्रहरूमा नियमित परीक्षण, आन्तरिक मूल्याङ्कन तथा सुधारात्मक सिफारिस लागू गर्ने।	आन्तरिक मूल्याङ्कन तथा सुधारात्मक सिफारिस लागू भएको	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	निरन्तर	सूचना प्रविधि विभाग / आन्तरिक राजस्व विभाग
६४	Conflict of Interest पहिचान गर्न पदाधिकारी तथा कर्मचारीबाट हित-सङ्घर्ष घोषणा (Disclosure) गराउने र त्यस्ता व्यक्तिलाई सम्बन्धित निर्णय प्रक्रियाबाट अलग गर्ने व्यवस्था लागू गर्ने।	Conflict of Interest घोषणा सङ्ख्या र निर्णय प्रकृयामा असंलग्नता सङ्ख्या	वार्षिक प्रतिवेदन	निरन्तर	आन्तरिक राजस्व विभाग/भन्सार विभाग
६५	अनुसन्धान अधिकृत तथा नियमनकारी निकायका कर्मचारीहरूलाई फरेन्सिक लेखापरीक्षण, वित्तीय अनुसन्धान तथा डिजिटल प्रमाण विश्लेषण सम्बन्धी तालिम प्रदान गर्ने।	विशिष्टीकृत तालिम सङ्ख्या	वार्षिक प्रतिवेदन	निरन्तर	आन्तरिक राजस्व विभाग
६६	गुनासो सुनुवाइ तथा सार्वजनिक उजुरी व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्दै अनलाइन उजुरी दर्ता, ट्र्याकिङ तथा समयबद्ध समाधान प्रणाली लागू गर्ने।	गुनासो सुनुवाई प्रणाली १०० प्रतिशत डिजिटल प्रणालीमा सञ्चालन	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित निकाय
६७	परिपालनास्तर मापन गर्न Performance Indicators (KPI) निर्धारण गरी नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा सार्वजनिक प्रतिवेदन गर्ने प्रणाली लागू गर्ने।	KPI निर्धारण भई कार्यसम्पादनमा आवद्ध गरिएको	प्रगति प्रतिवेदन	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित निकाय
६८	कानुनी अस्पष्टता हटाई सरल, स्पष्ट तथा कार्यान्वयनयोग्य कानुन निर्माणका लागि कानुनी समीक्षा तथा संशोधन प्रक्रिया अघि बढाउने।	कानूनी समीक्षा तथा संशोधन सङ्ख्या	प्रगति प्रतिवेदन, प्रशासनिक अभिलेख	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित निकाय/ विभाग
६९	नागरिक तथा व्यवसायिक समुदायलाई कानुन, प्रक्रिया तथा डिजिटल प्रणाली प्रयोगसम्बन्धी जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	जनचेतना कार्यक्रम सङ्ख्या	कार्यक्रमको प्रगति प्रतिवेदन	निरन्तर	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित निकाय
७०	Mutual Legal Assistance, Cross-Border Data Exchange तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य सुदृढ गर्दै सीमापार आर्थिक कसुर नियन्त्रण गर्ने।	उच्च जोखिम केस अनुसन्धान दर २५ प्रतिशत वृद्धि; अभियोजन सफलता दर सुधार	अनुसन्धान प्रतिवेदन, केस व्यवस्थापन प्रणाली	वार्षिक	सम्बन्धित अनुसन्धान निकाय
७१	तीन तहका सरकारबीच कार्यक्षेत्र स्पष्ट रूपमा किटान गरी सोही आधारमा सङ्गठन संरचना, दरबन्दी तथा जिम्मेवारीको पुनर्संरचना (Rightsizing) गर्ने र कार्यदोहोरिन नदिने व्यवस्था विकास गर्ने।	जिम्मेवारी र कार्य दोहोरिने अवस्था शून्य भएको	प्रगति प्रतिवेदन,	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित निकाय/ विभाग

७२	अन्तरसरकारी वित्त परिषद्, राष्ट्रिय समन्वय परिषद् तथा विषयगत समितिहरूलाई नियमित बैठक, निर्णय कार्यान्वयन अनुगमन तथा समस्या समाधानमुखी कार्यशैलीमार्फत नतिजामूलक बनाउने।	संयन्त्रका बैठक सङ्ख्या	प्रगति प्रतिवेदन,	अर्धवार्षिक	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय
७३	राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको भूमिका संवैधानिक मर्मअनुसार प्रभावकारी बनाउन कानुनी, संरचनागत तथा प्राविधिक क्षमता सुदृढ गर्ने।	सम्बन्धित कम्तीमा ५० प्रतिशत कर्मचारीको लागि क्षमता विकास तालिम सम्पन्न	तालिम प्रतिवेदन, मानवस्रोत अभिलेख	वार्षिक	सम्बन्धित निकाय/ प्रशासनिक प्रशिक्षण केन्द्र
७४	राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O&M) गरी आवश्यक विज्ञ तथा प्राविधिक सेवा सुनिश्चित गर्ने।	विज्ञ र प्राविधिक जनशक्तिको उपलब्धता	प्रगति प्रतिवेदन,	अर्धवार्षिक	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
७५	सार्वजनिक संस्थानहरूको पुनर्संरचना गरी Board Governance सुधार, व्यावसायिक व्यवस्थापन प्रणाली र प्रदर्शनमा आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्ने।	बोर्ड अफ गभर्नेन्स छनोट योग्यतामा आधारित र निष्पक्ष भएको	प्रगति प्रतिवेदन	त्रैमासिक	सम्बन्धित मन्त्रालय
७६	लगातार नोक्सानीमा रहेका सार्वजनिक संस्थानहरूको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गरी आवश्यकतानुसार पुनर्संरचना, मर्ज वा खारेजी गर्ने।	पुनर्संरचना, मर्ज वा खारेजीमा परेका सार्वजनिक संस्थानको सङ्ख्या	अर्थ मन्त्रालयको वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन	निरन्तर	सम्बन्धित निकाय/ संस्थान
७७	गैरबजेटरी रूपमा सञ्चालित सरकारी तथा अर्धसरकारी कोषहरू खारेज वा मर्ज गरी वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीमा संस्थागत एकीकरण गर्ने।	कोषहरूको मर्जर तथा खारेजी सङ्ख्या	खुला बजेट पोर्टल डेटा	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय / महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
७८	Project Bank प्रणाली सुदृढ गरी तीन तहका सरकारबीच समन्वित आयोजना छनोट, योजना र अनुगमन प्रणाली विकास गर्ने।	तीनै तहका सरकारका लागि आयोजना छनोट, योजना र अनुगमनको समन्वित प्रणाली	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / MOFAGA/OPMCM
७९	सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा एकद्धार प्रणाली सुदृढीकरण गरी एकद्वार सेवा वितरण प्रणाली लागू गर्ने।	कर तथा भन्सार सेवामा Single Stop System लागू भएको	प्रणाली प्रयोग रिपोर्ट, सूचना प्रविधि ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित निकाय
८०	Customs Intelligence Unit स्थापना गरी भन्सार प्रशासनमा सूचना विश्लेषण तथा जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्ने।	Single Stop Systemस्थापना भएको	भन्सार स्वचालित प्रणाली रिपोर्ट,	निरन्तर	भन्सार विभाग
८१	कर प्रशासनलाई सेवाउन्मुख सेवा केन्द्रमा रूपान्तरण गर्दै करदाता सेवा, परामर्श तथा डिजिटल सेवा विस्तार गर्ने।	डिजिटल कर फाइलिङ दर ७५ प्रतिशत भन्दा बढी; कर अनुपालन दर वार्षिक १५ प्रतिशत वृद्धि	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक राजस्व प्रतिवेदन	निरन्तर	आन्तरिक राजस्व विभाग

८२	उच्च जोखिम क्षेत्रहरूमा कर्मचारी चक्रिय जिम्मेवारी (Rotation Policy) लागू गरी भ्रष्टाचार जोखिम न्यूनीकरण गर्ने।	चक्रीय प्रणालीमा जिम्मेवारी बाँडफाँट भएको	कर्मचारी परिचालन प्रतिवेदन	निरन्तर	आन्तरिक राजस्व विभाग
८३	नवप्रवेशी कर्मचारीका लागि अभिमुखीकरण तथा निरन्तर क्षमता विकास कार्यक्रम संस्थागत गर्ने।	नवप्रवेशीका लागि अनिवार्य तालिम सञ्चालन भएको ।	राजस्व प्रशासन MIS, वार्षिक राजस्व प्रतिवेदन	निरन्तर	NASC/ अर्थ मन्त्रालय
८४	योगदानमा आधारित अवकाश कोष प्रणाली लागू गरी दीर्घकालीन वित्तीय दायित्व व्यवस्थापनको संरचनागत सुधार गर्ने।	योगदानमा आधारित अवकाश कोष लागू भएको	स्वीकृत अवकास कोषमा योगदान कर्ताको सङ्ख्या	निरन्तर	सूचना प्रविधि विभाग / सम्बन्धित मन्त्रालय
८५	वैदेशिक सहायता, ऋण दायित्व तथा समपूरक बजेट व्यवस्थापनमा तीन तहका सरकारबीच स्पष्ट जिम्मेवारी बाँडफाँट सुनिश्चित गर्ने।	तीन तहका सरकारको स्पष्ट जिम्मेवारी तोकिएको	खुला बजेट पोर्टल डेटा, बजेट कार्यान्वयन प्रतिवेदन	एक पटक	अर्थ मन्त्रालय / महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
८६	वित्तीय तथा लगानी साक्षरता अभिवृद्धि ।खुला र प्रतिस्पर्धात्मक पूँजीबजारको विकास ।	औपचारिक अर्थतन्त्रको सुदृढीकरण	बैंकिंग पहुँच र साक्षरता लगानी जागरण	निरन्तर	अर्थ मन्त्रालय नेपाल राष्ट्र बैक
८७	बैक तथा वित्तीय क्षेत्र र पूँजीबजारको नियामकीय क्षमता सुदृढीकरण गर्ने ।	लगानीमा अभिवृद्धि	वित्तीय अनुशासन र लगानीको वातावरण	निरन्तर	अर्थ मन्त्रालय नेपाल राष्ट्र बैक

३(ख). उद्योग, वाणिज्य, आपूर्ति र लगानी

३(ख).१ सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

३(ख).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

१. प्रारम्भिक प्रशासनिक सुधार प्रतिवेदनहरू (वि.सं. २००९—२०३३)

नेपालमा आधुनिक प्रशासनिक सुधारको आधार नेपाल प्रशासनिक पुनर्गठन समिति (२००९) बाट सुरु भएको मानिन्छ। उक्त समितिले मन्त्रालय र विभागबीच कार्यक्षेत्र स्पष्ट नभएकाले सेवा प्रवाहमा ढिलासुस्ती भएको निष्कर्ष निकाल्दै मन्त्रालयलाई नीति निर्माण र सुपरिवेक्षणमा केन्द्रित गर्न तथा कार्यान्वयन जिम्मेवारी विभागहरूलाई प्रत्यायोजन गर्न सिफारिस गरेको थियो (नेपाल प्रशासनिक पुनर्गठन समिति, २००९)।

यसपछि गठित प्रशासन सुधार आयोग (२०२७) ले उद्योग तथा वाणिज्य प्रशासनलाई नियन्त्रणमुखी संरचनाबाट विकासमुखी प्रशासनतर्फ रूपान्तरण गर्नुपर्ने सुझाव दिएको थियो। आयोगले उद्योग तथा व्यापार क्षेत्रमा कार्यरत प्रशासकहरूलाई “नियामक” भन्दा “सहजकर्ता” का रूपमा विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याएको थियो (प्रशासन सुधार आयोग, २०२७)।

त्यसैगरी प्रशासन सुधार आयोग (२०३३) ले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार तथा औद्योगिक प्रवर्द्धनका लागि विशिष्टीकृत प्रशासनिक क्षमता आवश्यक रहेको उल्लेख गर्दै “Trade Group” जस्तो विशेषज्ञ समूह गठन गर्नुपर्ने सिफारिस गरेको थियो (प्रशासन सुधार आयोग, २०३३)।

२. उदारीकरण र निजी क्षेत्र प्रवर्द्धन सम्बन्धी प्रतिवेदन (वि.सं. २०४८)

उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोग (२०४८)ले नेपालमा खुला बजार अर्थतन्त्रलाई संस्थागत गर्न महत्वपूर्ण मार्गचित्र प्रस्तुत गरेको थियो। यस प्रतिवेदनले उद्योग स्थापना र सञ्चालनमा रहेका जटिल लाइसेन्स प्रणालीलाई हटाएर निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्ने नीति अवलम्बन गर्न सुझाव दिएको थियो (उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोग, २०४८)। यस आयोगले घाटामा रहेका सार्वजनिक संस्थानहरू निजीकरण गर्ने तथा राज्यको भूमिका “व्यापार गर्ने” भन्दा “निजी क्षेत्रलाई सहजीकरण गर्ने” हुनुपर्ने सिद्धान्त स्थापित गरेको थियो (उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोग, २०४८)।

३. विद्युतीय सुशासन र सेवा सुधार सम्बन्धी प्रतिवेदन (वि.सं. २०६५—२०७०)

सूचना प्रविधिको विकाससँगै प्रशासन सुधारका सन्दर्भमा प्रशासन पुनर्संरचना आयोग (२०६५) र प्रशासन सुधार सुझाव समिति (२०७०)ले उद्योग तथा वाणिज्य प्रशासनलाई डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याएका छन्।यी प्रतिवेदनहरूले उद्योग दर्ता, नवीकरण तथा व्यापारसम्बन्धी सेवाहरूलाई अनलाइन प्रणालीमा लैजान, कागजरहित सेवा प्रवाह सुनिश्चित गर्न तथा सार्वजनिक संस्थानहरूको व्यवस्थापनलाई

व्यावसायिक बनाउन सिफारिस गरेका छन् (प्रशासन सुधार सुझाव समिति, २०७०)।त्यसैगरी सेवामा ढिलाइ भएमा सेवाग्राहीलाई क्षतिपूर्ति दिने "नागरिक बडापत्र" प्रणाली लागू गर्नुपर्ने सुझाव पनि प्रस्तुत गरिएको थियो।

४. सङ्घीय शासन प्रणाली र संस्थागत पुनर्संरचना सम्बन्धी प्रतिवेदन (२०७४—२०७६)

सङ्घीय शासन प्रणाली लागू भएपछि सङ्घीय प्रशासनिक पुनर्संरचना समिति (२०७४) ले उद्योग र व्यापार प्रशासनको कार्यविभाजन स्पष्ट गरेको थियो। यस प्रतिवेदन अनुसार साना उद्योग स्थानीय तह, मझौला उद्योग प्रदेश, र ठूला उद्योग तथा वैदेशिक लगानी सङ्घीय सरकारले हेर्ने व्यवस्था गर्न सुझाव दिइएको थियो (अधिकारसम्पन्न सङ्घीय प्रशासनिक पुनर्संरचना समिति, २०७४)। त्यसैगरी सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोग (२०७५) ले औचित्य समाप्त भएका विभिन्न बोर्ड तथा समितिहरू खारेज वा पुनर्संरचना गर्नुपर्ने सुझाव दिएको थियो (सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोग, २०७५)।यसले व्यापार तथा निकासी प्रवर्द्धन केन्द्र (TEPC) जस्ता संस्थाहरूको पुनर्संरचना आवश्यक रहेको निष्कर्ष पनि प्रस्तुत गरेको थियो।

५. नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति (NTIS २०२३/२०८०)

नेपालको निर्यात प्रवर्द्धन र व्यापार घाटा न्यूनीकरणका लागि तयार गरिएको नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति (NTIS) ले उच्च तुलनात्मक लाभ भएका क्षेत्रहरू पहिचान गरी निर्यात प्रवर्द्धन रणनीति तयार गरेको छ। यस रणनीतिले मूल्य शृङ्खला विकास, गुणस्तर पूर्वाधार सुदृढीकरण, लजिस्टिक लागत घटाउने, डिजिटल व्यापार सहजीकरण जस्ता उपायहरू प्रस्ताव गरेको छ। यसले National Single Window System (NNSW) लागू गरी निकासी—पैठारी प्रक्रियालाई कागजरहित बनाउने लक्ष्य पनि राखेको छ।

६. लगानी प्रवर्द्धन सम्बन्धी अन्य अध्ययन र प्रतिवेदन

नेपालमा पूर्वाधार तथा उत्पादन क्षेत्रमा लगानी आकर्षित गर्न विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनहरू तयार गरिएका छन्।लगानी बोर्ड नेपाल सम्बन्धी अध्ययनले नेपालमा ठूलो परिमाणमा पूर्वाधार लगानी आवश्यक रहेको र सार्वजनिक—निजी साझेदारी (PPP) को माध्यमबाट निजी क्षेत्रको लगानी परिचालन गर्नुपर्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको छ। यस अध्ययनले एकल बिन्दु सेवा केन्द्र, डिजिटल स्वीकृति प्रणाली, लगानी प्रवर्द्धन कूटनीति, PPP परियोजनाको द्रुत स्वीकृति, जस्ता सुधार आवश्यक रहेको उल्लेख गरेको छ (लगानी बोर्ड नेपाल, २०८१)। यसैगरी विश्व बैंक र एशियाली विकास बैंकले नेपालमा लगानी आकर्षित गर्न नीतिगत स्थायित्व, प्रशासनिक प्रक्रियाको सरलीकरण, जोखिम बाँडफाँड प्रणाली, करार कार्यान्वयन सुधार जस्ता उपाय आवश्यक रहेको निष्कर्ष निकालेका छन् (World Bank, 2020; Asian Development Bank, 2022;)।

७. समकालीन आर्थिक सुधार प्रतिवेदन (२०८१—२०८२)

हालै तयार गरिएको उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोग (२०८१) ले नेपालमा व्यापार तथा उद्योग क्षेत्र सुधारका लागि संरचनागत सुधार आवश्यक रहेको औंल्याएको छ। आयोगले व्यवसाय नवीकरण प्रणाली सरलीकरण, कालोबजार ऐन प्रतिस्थापन, निर्यात प्रवर्द्धनका लागि Outward FDI अनुमति, सार्वजनिक संस्थान पुनर्संरचना जस्ता उपायहरू प्रस्ताव गरेको छ (उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोग, २०८१)। त्यसैगरी उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयको तत्काल सुधार कार्ययोजना (२०८२) ले कम्पनी दर्ता, व्यापार इजाजत र लगानी स्वीकृति प्रक्रियालाई पूर्ण डिजिटल प्रणालीमा लैजाने लक्ष्य निर्धारण गरेको छ।

३(ख).१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

नेपालको औद्योगिक तथा व्यापारिक प्रशासनमा अझै पनि “नियन्त्रणमुखी” सोच बलियो छ, जसले निजी क्षेत्रको वृद्धि र लगानीमैत्री वातावरण कमजोर बनाएको छ। ऐतिहासिक प्रशासन सुधार प्रतिवेदनहरूदेखि समकालीन अध्ययनसम्मले मन्त्रालयले नीति, नियमन र सेवा प्रवाह सबै आफैं सम्हाल्न खोज्दा दोहोरोपना, ढिलाइ र उत्तरदायित्वहीनता बढेको निष्कर्ष निकालेका छन्। त्यसैले मन्त्रालयलाई नीतिगत भूमिकामा केन्द्रित गरी कार्यान्वयन, अनुमति, दर्ता र सेवा प्रवाहलाई व्यावसायिक, स्वचालित र निकायगत रूपमा स्पष्ट बनाउनु पर्ने आवश्यकता देखाइएको छ (उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, २०८२)।

व्यवसाय दर्ता, नवीकरण, इजाजत र स्वीकृति प्रक्रियामा रहेका धेरै तहका अनुमति र कागजी झन्झट नै निजी लगानी विस्तारको मुख्य अवरोधमध्ये एक हुन्। विश्व बैंकको नेपालसम्बन्धी लगानी वातावरण अध्ययनले प्रक्रियागत जटिलता, करार कार्यान्वयनको कमजोरी, बहु-निकाय स्वीकृति र प्रशासनिक अनिश्चिततालाई निजी क्षेत्र विकासका प्रमुख अवरोधका रूपमा औंल्याएको छ। फाइलहरूमा पनि कम्पनी दर्ता, उद्योग दर्ता, व्यापारिक इजाजत, बैंकिङ सिफारिस र स्वीकृति प्रक्रियालाई एकीकृत नगर्दा व्यवसायीले अनावश्यक लेनदेन लागत बेहोर्नुपरेको निष्कर्ष छ (World Bank, 2020)।

नेपालमा लगानी आकर्षणको सबैभन्दा ठूलो कमजोरी नीतिगत अस्थिरता र पूर्वानुमानयोग्य निर्णय प्रणालीको अभाव हो। UNCTAD को Nepal Investment Policy Review र त्यसको कार्यान्वयन प्रतिवेदनले दीर्घकालीन लगानीकर्ताले स्थिर नीति, स्पष्ट स्वीकृति प्रक्रिया, करार प्रवर्तन र भरपर्दो संस्थागत सम्पर्क खोज्ने बताएको छ। सरकार परिवर्तनसँगै नीतिगत प्राथमिकता बदलिने, कर/सहुलियत परिवर्तन भइरहने र परियोजना स्वीकृतिपछि पनि कार्यान्वयन अड्किने समस्या दोहोरिएको उल्लेख छ (UNCTAD, 2003/2020)।

सार्वजनिक—निजी साझेदारी र ठूलो लगानीका परियोजनामा “financial closure” ढिला हुनुको मुख्य कारण प्रशासनिक जटिलता, अस्पष्ट जिम्मेवारी र असन्तुलित जोखिम बाँडफाँड हो। एशियाली विकास बैंकले नेपालका PPP तथा पूर्वाधार परियोजनामा प्रशासनिक ढिलाइ,

परियोजना तयारी कमजोरी, जग्गा/स्वीकृति समस्याहरू र risk allocation को असन्तुलनलाई प्रमुख समस्या मानेको छ।

व्यापार घाटा घटाउन उत्पादन बढाउनुका साथै उत्पादन तथा आपूर्तिका अवरोधहरू हटाउने, गुणस्तर पूर्वाधार, लजिस्टिक लागत, प्रयोगशाला मान्यता र बजार पहुँचमा सुधार अपरिहार्य छ। नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति (NTIS) ले निर्यात प्रवर्द्धनका लागि गुणस्तरीय पूर्वाधार, logistics reform, accreditation, MRA, मूल्य श्रृङ्खला विकास र National Single Window को कार्यान्वयनलाई आधारभूत शर्तका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। WTO को Trade Policy Review ले पनि नेपालले व्यापार नीति र संस्थागत सुधार गरेको भए पनि आपूर्ति-पक्षीय कमजोरी र कार्यान्वयनका अवरोध कायमै रहेको देखाउँछ (WTO, 2025)।

नेपालमा निर्यात प्रवर्द्धनको रणनीति परम्परागत उत्पादन—केन्द्रित सोचबाट मूल्य शृङ्खला र प्रतिस्पर्धात्मक उत्पादनतर्फ जानुपर्ने देखिएको छ। विश्व बैंकका बजारसम्बन्धी अध्ययनले पनि नेपाली निर्यातकर्ताहरू साना, कम उत्पादक र कमजोर व्यापार वातावरणका कारण व्यापार सम्झौताबाट पूरा लाभ लिन नसकेको औंल्याएको छ (World Bank, 2025)।

व्यापार सहजीकरणमा डिजिटल एकीकरण नगरी उद्योग, वाणिज्य र लगानी प्रशासन प्रभावकारी हुन सक्दैन।व्यापार सहजीकरणका लागि CAMIS, NNSW, एकीकृत लाइसेन्स पोर्टल, स्वचालित इजाजत, डिजिटल ट्र्याकिङ, फ्लोमिटर र स्वचालित बैंक सिफारिसजस्ता उपायहरूलाई “गेम चेन्जर” सुधारका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। बाह्य अध्ययनहरूले पनि single window, data-once principle, e-governance र faceless clearance तर्फ जानुपर्ने निष्कर्ष निकालेका छन् (World Bank, 2020; WTO, 2025)।

लगानी बोर्ड नेपाललाई अझ स्वायत्त, विशेषज्ञतायुक्त र द्रुत निर्णय गर्न सक्ने कार्यकारी निकायमा रूपान्तरण गर्नुपर्ने आवश्यकता बारम्बार औंल्याइएको छ। लगानी बोर्डसम्बन्धी कानुनी, संस्थागत र वित्तीय हिसाबले बोर्डलाई सुदृढ नगरी ठूलो लगानी भित्र्याउन सकिँदैन। जनशक्ति, सचिवस्तरीय प्रशासनिक समन्वय, एकल बिन्दु सेवा केन्द्र, परियोजना-स्तरीय Standard Operating Procedure, स्वीकृति तहको पुनर्संरचना र क्षेत्रगत लगानी प्रवर्द्धन इकाइको स्थापना आवश्यक देखाइएको छ (लगानी बोर्ड नेपाल, २०८१)

वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धनका लागि “one-stop service” केवल नीतिगत घोषणा नभई कानुनी र प्राविधिक रूपमा बाध्यकारी प्रणाली हुनु आवश्यक छ। UNCTAD ले investor aftercare, clear interfaces and predictable processing लाई लगानी प्रवर्द्धनको आधार मानेको छ। एकल बिन्दु सेवा केन्द्रलाई छुट्टै ऐनमार्फत सञ्चालन गर्नुपर्ने, सम्बन्धित निकायका कर्मचारी त्यहीं खटाउने, र सबै प्रक्रिया पूर्ण डिजिटल बनाउने सिफारिस गरेका छन् (UNCTAD, 2023)।

करार प्रवर्तन, विवाद समाधान र मध्यस्थता प्रणाली कमजोर रहँदा लगानीकर्ताको विश्वास घट्न जान्छ। विश्व बैंक, UNCTAD र लगानीसम्बन्धी अध्ययनबाट dispute resolution, contract enforcement, arbitration clarity र service-level agreements लाई सुधार नगरी नेपालमा लगानी जोखिम घटाउन नसकिने बताएका छन्। साथै, समयसीमा-आधारित विवाद समाधान, deemed approval, escalation mechanism र performance agreement जस्ता उपाय प्रस्ताव गरिएको छ (World Bank, 2020; UNCTAD, 2023)।

सार्वजनिक संस्थानहरूको सुधार उद्योग र आपूर्ति क्षेत्र सुधारको महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हो। हालसम्मका विभिन्न प्रतिवेदनहरूले घाटामा रहेका, उद्देश्यहीन वा निजी क्षेत्रले सञ्चालन गर्न सक्ने संस्थानहरूलाई राख्ने, गाभ्ने, निजीकरण गर्ने वा खारेज गर्ने स्पष्ट वर्गीकरण आवश्यक रहेको बताएका छन्। विशेषतः हेटौंडा सिमेन्ट, उदयपुर सिमेन्ट, TEPC लगायत निकायहरूको पुनर्संरचना वा रूपान्तरण आवश्यक रहेको निष्कर्ष छ (उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोग, २०८१)।

उपभोक्ता संरक्षण, बजार अनुगमन र आपूर्ति व्यवस्थापनमा पुराना नियन्त्रणमुखी कानून पर्याप्त छैनन्; आधुनिक प्रतिस्पर्धामूलक बजार संरक्षण कानून आवश्यक छ।कालोबजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध ऐन, २०३२ जस्ता पुराना कानुनले आधुनिक खुला बजार, उपभोक्ता अधिकार र प्रतिस्पर्धामूलक बजार व्यवस्थापनलाई सम्बोधन गर्न नसक्ने अवस्था छ। त्यसैले आधुनिक बजार संरक्षण ऐन, डिजिटल आपूर्ति अनुगमन, अनिवार्य सूचना प्रकाशन र data-based monitoring तर्फ जानुपर्दछ।

नेपालले अति कम विकसित देशबाट स्तरोन्नतिपछि गुम्ने व्यापारिक सहुलियतको पूर्वतयारी अझै पर्याप्त गरेको छैन। WTO र UNCTAD सम्बन्धी अध्ययनले preferential market access मा सम्भावित परिवर्तन, competitiveness adjustment, standards compliance र trade negotiation capacity सुदृढ गर्नुपर्ने सुझाएका छन्। LDC graduation पछि आउने प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्न नयाँ व्यापार साझेदारसँग नयाँ व्यापार प्रवन्ध, आर्थिक कूटनीति र निर्यात प्रवर्द्धन पद्धतिको पुनर्संरचना आवश्यक रहेको देखाएका छन् (WTO, 2025; UNCTAD, 2020/2023)।

यसरी बाह्य र प्राज्ञिक अध्ययनहरूको साझा निष्कर्षको रूपमा नेपालले उद्योग, वाणिज्य, आपूर्ति र लगानी प्रशासनलाई "अनुमति दिने राज्य" बाट "सहजीकरण गर्ने डिजिटल राज्य" मा रूपान्तरण गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ। यसका लागि कानुनी सरलीकरण, निकायगत एकीकरण, एकल बिन्दु सेवा, digital interoperability, जोखिममा आधारित नियमन, पारदर्शी प्रोत्साहन प्रणाली, विश्वसनीय विवाद समाधान संयन्त्र र परियोजना तयारी क्षमता सुदृढीकरणलाई एकैसाथ अघि बढाउनुपर्ने देखिन्छ

३(ख)१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

- उद्योग, वाणिज्य र लगानी क्षेत्र राष्ट्रिय आर्थिक विकासको प्राथमिकतामा पर्याप्त रूपमा नपर्नु तथा दीर्घकालीन औद्योगिक रूपान्तरणका लागि स्पष्ट रणनीतिक दृष्टिकोण कमजोर रहनु।
- सरकार परिवर्तनसँगै नीतिगत प्राथमिकताहरू परिवर्तन भइरहनु तथा दीर्घकालीन सुधार कार्यक्रमहरूमा निरन्तरता कायम हुन नसक्नु।
- राजनीतिक तथा नीतिगत अस्थिरता, प्रोत्साहन नीतिमा अनिश्चितता तथा कर—सहुलियत व्यवस्थामा स्थायित्वको अभावका कारण लगानी वातावरण कमजोर रहनु।
- उद्योग, व्यापार र लगानी बहुक्षेत्रगत विषय भएकाले सम्बन्धित सरकारी निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय, सहकार्य र नीति एकरूपता कायम हुन नसक्नु।
- सङ्घीय शासन व्यवस्थाअनुसार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच उद्योग, व्यापार तथा आपूर्ति व्यवस्थापनमा प्रभावकारी सहकार्य र स्पष्ट कार्यविभाजन कार्यान्वयन हुन नसक्नु।
- विभिन्न ऐन, नियमावली र नीतिहरूबीच दोहोरोपना, अस्पष्ट अधिकार क्षेत्र तथा संस्थागत संरचनामा पुनरावृत्ति रहनु।
- उद्योग दर्ता, व्यापार अनुमति, लगानी स्वीकृति, वातावरणीय स्वीकृति तथा भूमि व्यवस्थापनमा बहु-निकायीय स्वीकृति प्रणाली रहनु र प्रशासनिक प्रक्रिया जटिल हुनु।
- सरकारी निकायहरूबीच सूचना प्रविधि प्रणालीहरू पूर्ण रूपमा एकीकृत नहुनु तथा डिजिटल शासन प्रणालीको प्रयोग सीमित रहनु।
- उद्योग, व्यापार तथा आपूर्ति व्यवस्थापनका लागि आवश्यक एकीकृत तथ्याङ्क प्रणाली, डाटा व्यवस्थापन तथा सूचना पूर्वाधार पर्याप्त रूपमा विकास नभएको अवस्था रहनु।
- उद्योग, व्यापार तथा लगानी व्यवस्थापन गर्ने सरकारी निकायहरूमा पर्याप्त प्राविधिक विशेषज्ञता, दक्ष जनशक्ति तथा संस्थागत क्षमता कमजोर रहनु।
- उद्योग तथा वाणिज्य प्रशासनमा कर्मचारीहरूको बारम्बार सरुवा हुने प्रवृत्तिका कारण संस्थागत स्मृति, विशेषज्ञता र व्यावसायिकता विकास हुन नसक्नु।
- सरकार र निजी क्षेत्रबीच विश्वासको वातावरण कमजोर हुनु तथा नीति निर्माण र सुधार कार्यक्रमहरूमा निजी क्षेत्रको सहभागिता पर्याप्त रूपमा संस्थागत हुन नसक्नु।
- सुधार कार्यक्रम तथा प्रतिवेदन तयार गर्ने निकाय र कार्यान्वयन गर्ने निकायबीच पर्याप्त स्वामित्व (ownership) र समन्वय नहुनु।
- सुधार कार्यक्रमहरूको प्रगति मापन गर्ने स्पष्ट सूचक, अनुगमन तथा उत्तरदायित्व प्रणाली प्रभावकारी रूपमा विकास हुन नसक्नु।
- सार्वजनिक संस्थानहरूको सुधार, पुनर्संरचना वा निजीकरण सम्बन्धी निर्णयहरू समयमै हुन नसक्नु।

- सार्वजनिक–निजी साझेदारी (PPP) तर्फका तथा ठूलो लगानी परियोजनाहरूको तयारी, सम्भाव्यता अध्ययन तथा वित्तीय संरचना पर्याप्त रूपमा सुदृढ नहुनु।
- विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय प्रवन्धहरूमा सहभागिता तथा द्विपक्षीय व्यापार प्रवन्धहरूका कारण अप्रत्यक्ष रूपमा उत्पादन र उत्पादकत्व घट्नु।
- औद्योगिक उत्पादन आधार कमजोर हुनु, उत्पादन लागत उच्च हुनु तथा निर्यात प्रतिस्पर्धात्मकता सीमित रहनु।
- औद्योगिक तथा व्यापारिक पूर्वाधार, लजिस्टिक प्रणाली तथा बजार पहुँच कमजोर भएकाले उत्पादन तथा व्यापार लागत अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिस्पर्धी नहुनु।
- खुला सिमाना, अनौपचारिक अर्थतन्त्र तथा अवैध निकासी पैठारीका कारण वैधानिक उद्योग–तथा व्यवसाय प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा कमजोर बन्नु।
- उद्योग नीति, वाणिज्य नीति, नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति लगायतका नीतिगत दस्तावेजहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नु तथा उद्योग स्थापना भन्दा छोटो अवधिको व्यापारिक नाफामा केन्द्रित हुने प्रवृत्ति बढ्नु।

३(ख)१.४ सम्वन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

अन्य देशमा प्रचलित उद्योग, वाणिज्य, लगानी र उपभोक्ता संरक्षणका केही अनुकरणीय अभ्यासहरू देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

१.इस्टोनियाको ई-रेसिडेन्सी र डिजिटल नेसन

इस्टोनियाले सुरु गरेको 'ई-रेसिडेन्सी' कार्यक्रमले संसारभरका कुनै पनि नागरिकलाई इस्टोनियाको 'डिजिटल बासिन्दा' बन्न र अनलाइनबाटै कम्पनी दर्ता गर्न, बैंक खाता सञ्चालन गर्न र कर तिर्न सक्ने सुविधा प्रदान गरेको छ। यो पहलले गर्दा इस्टोनियामा भौतिक उपस्थिति बिना नै व्यवसाय सञ्चालन गर्न सकिने हुँदा लगानीको आप्रवाह व्यापक भएको छ। नेपालले पनि सम्भावित विदेशी लगानीकर्तालाई लक्षित गरी 'Digital Business ID' वितरण गर्न सक्दछ भने उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार आयोग, २०८१ ले प्रस्ताव गरेको 'एकल विन्दु' र 'नवीकरण खारेजी' को सुझावलाई कार्यान्वयन गर्न र भौतिक उपस्थिति बिना नै नेपालमा लगानी भित्राउन यो मोडेल सान्दर्भिक हुन सक्दछ।

२.सिङ्गापुरको 'स्मार्ट नेसन' र 'लाइसेन्स वान'

सिङ्गापुर सरकारले 'LicenceOne' नामक एकीकृत पोर्टल मार्फत सयौं सरकारी एजेन्सीका लाइसेन्स प्रक्रियालाई एउटै डिजिटल प्लेटफर्ममा ल्याएको छ। यस प्रणालीले 'Data Once' (एक पटक मात्र विवरण बुझाउने) नीतिलाई कडाइका साथ लागू गरी व्यवसायीले एउटै कागजात विभिन्न निकायमा बारम्बार बुझाउनु पर्ने झन्झटबाट मुक्त गरेको छ । नेपालको NNSW (National Single Window) र कम्पनी रजिष्ट्रारको CAMIS प्रणालीमा उद्योग, व्यापारिक फर्म दर्ता, अनुमति एवम् अन्य नियामक निकायहरूसँग एक-आपसमा जोडेर 'एकीकृत लाइसेन्स

पोर्टल' विकास गर्न सकिन्छ। यसले उद्योगी तथा व्यापारीहरूलाई अलग-अलग निकायमा धाउनुपर्ने बाध्यता अन्त्य गरी लागत र समयको ठूलो बचत गर्नेछ।

३. न्यूजील्याण्डको एकल दर्ता र व्यवसाय नम्बर

न्यूजील्याण्डमा व्यवसाय दर्ता प्रक्रिया पूर्णतः स्वचालित छ र दर्ता प्रकृया एक दिनमै सकिन्छ। सरकारले हरेक व्यवसायलाई एउटा विशिष्ट पहिचान नम्बर (NZBN) प्रदान गर्छ, जुन कर, भन्सार, खरिद प्रक्रिया र बैंक लगायत सबै सरकारी तथा निजी निकायहरूमा मान्य हुन्छ। नेपालमा हाल प्यान (PAN), एक्जिम कोड (EXIM), र उद्योग दर्ता नम्बर अलग-अलग लिनुपर्ने झन्झटिलो व्यवस्था छ। यी सबैलाई विस्थापन गरी एउटै 'Business Identification Number (BIN)' लागू गर्न सकेमा अन्तर-निकाय तथ्याङ्क समेत एकीकरण हुने र प्रशासनिक जटिलता हट्ने देखिन्छ।

४.दक्षिण कोरियाको साना उद्योगका लागि डिजिटल कुपन

दक्षिण कोरियाली सरकारले साना तथा मझौला उद्योग (SME) हरूलाई प्रविधिमैत्री बनाउन 'डिजिटल भौचर' कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ। यस अन्तर्गत सरकारले व्यवसायीलाई निश्चित रकमको कुपन दिन्छ, जसबाट उनीहरूले लेखा सफ्टवेयर किन्न, ई-कमर्स प्लेटफर्ममा जान वा स्मार्ट फ्याक्ट्री निर्माण गर्न खर्च गर्न सक्दछन् । मन्त्रालयको तत्काल सुधार योजना, २०८२ मा उल्लेखित 'स्टार्ट-अप कर्जा' कार्यक्रमसँगै यस्तो 'डिजिटल भौचर' योजना लागू गर्न सकेमा परम्परागत घरेलु उद्योगहरूको उत्पादकत्व बढाउन र विश्वव्यापी बजार पहुँचका लागि सहयोगी सिद्ध हुने सम्भावना देखिन्छ ।

५.दक्षिण एसियाली तथा क्षेत्रीय असल अभ्यासहरू

- **भारतको "तुरन्त भन्सार" र फेसलेस जाँचपास ('Turant Bhansar' & Faceless Assessment)**: भारतले भन्सार सुधारमा क्रान्तिकारी कदम चाल्दै 'तुरन्त भन्सार' योजना अन्तर्गत 'फेसलेस' जाँचपास प्रणाली लागू गरेको छ। यस प्रणालीमा, उदाहरणका लागि, चेन्नईको बन्दरगाहमा आएको सामानको कागजात कम्प्युटर प्रणालीले ऱ्यान्डम छनौट गरी दिल्ली वा मुम्बईमा रहेको भन्सार अधिकृतलाई जाँचका लागि पठाउँछ। यसले कर्मचारी र व्यापारीबिचको भौतिक भेटघाट र मिलेमतो (Collusion) को सम्भावनालाई अन्त्य गरेको छ। नेपालमा भन्सार विभाग र वाणिज्य, आ. तथा उ. सं. विभागको जाँचपास प्रक्रियामा मन्त्रालयले परिकल्पना गरेको 'पूर्ण स्वचालित इजाजत' प्रणालीमा यो मोडेल अपनाउन सकिन्छ। यसले सुशासन कायम गर्न, भ्रष्टाचार न्यूनीकरण गर्न र राजस्व चुहावट रोक्न 'गेम चेन्जर' भूमिका खेल्न सक्दछ।

- **बंगलादेशको आर.एम.जी. सस्टेनेबिलिटी काउन्सिल**

  राना प्लाजा दुर्घटनापछि बङ्गलादेशले आफ्नो गार्मेन्ट उद्योगको साख बचाउन सरकार, उद्योगी र ट्रेड युनियन सम्मिलित स्वायत्त निकाय 'RSC' गठन गर्यो। यो त्रिपक्षीय संयन्त्रलाइ गार्मेन्ट

उद्योगहरूको सुरक्षा र सामाजिक मापदण्ड (Compliance) को स्वतन्त्र अनुगमन लगायतका काम तोकिएको थियो । यसले गर्दा बङ्गलादेशी उत्पादनले विश्व बजारमा पुनः विश्वास आर्जन गर्न सघाउ पुगेको थियो। नेपालले आफ्ना प्रमुख निर्यातजन्य वस्तुहरू जस्तैः पस्मिना, गलैचा लगायतको निर्यात प्रवर्द्धनका लागि यस्तै 'Tripartite Compliance Body' (त्रिपक्षीय अनुगमन संयन्त्र) गठन गर्न सक्छ भने चिया तथा कफीको लागि हाल Pilot को रूपमा रहेको Traceability Analysis पद्धति विकास गर्न सकिन्छ। यसले नेपाली उत्पादनलाई 'Ethical Product' का रूपमा ब्रान्डिङ गर्न र अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा विश्वसनीयता बढाउन मद्दत गर्न सक्दछ ।

- **भियतनामको विकेन्द्रीकृत औद्योगिक पार्क व्यवस्थापन (Decentralized Industrial Parks):** भियतनामले औद्योगिक पार्क (IPs) को व्यवस्थापन र सञ्चालन गर्ने अधिकार केन्द्रीय मन्त्रालयबाट झिकेर स्थानीय 'व्यवस्थापन बोर्ड' लाई प्रत्यायोजन गरेको छ। यी बोर्डहरूले नै लगानीको लाइसेन्स दिने, श्रम स्वीकृति जारी गर्ने र निर्माण अनुमति दिने जस्ता 'मिनी सरकार' सरहको अधिकार प्रयोग गर्छन्, जसले निर्णय प्रक्रियालाई अत्यन्त छिटो बनाएको छ। वि.सं. २०७४ को सङ्घीयता सम्बन्धी प्रतिवेदनको मर्म अनुरूप, नेपालका बालाजु, हेटौंडा वा सेज (SEZ) जस्ता औद्योगिक क्षेत्रहरूलाई मन्त्रालयको प्रत्यक्ष नियन्त्रणबाट मुक्त गरी एकल स्वायत्त व्यवस्थापन बोर्ड मार्फत सञ्चालन गर्न यो मोडेल उपयुक्त हुन सक्दछ, जसले विदेशी लगानीकर्ता आकर्षित गर्न र औद्योगिक वातावरण सुधार्न सहयोगी सिद्ध हुन सक्छ।
- **थाइल्याण्डको एकद्वार सेवा केन्द्र (One Start One Stop Service - OSOS):** थाइल्याण्डको लगानी बोर्ड (BOI) ले ३८ वटा विभिन्न सरकारी निकायका प्रतिनिधिहरूलाई एउटै भवनमा र एउटै अनलाइन नेटवर्कमा आबद्ध गराई 'OSOS' केन्द्र सञ्चालन गरेको छ। यहाँ लगानीकर्ताले भिसा, जग्गा प्राप्ति, वातावरणीय स्वीकृति र बिजुलीको अनुमति जस्ता सबै सेवा एकै ठाउँबाट प्राप्त गर्न सक्छन्। जग्गा प्राप्ति र वातावरणीय स्वीकृतिको झन्झटका कारण नेपालको विकास प्रकृया र सेवा प्रवाह प्रणाली अव्यवस्थित रहेको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा नेपालले हालका 'एकल विन्दु (one stop)' प्रकृयाहरूलाई भौतिक र डिजिटल रूपमा थाइल्याण्डको OSOS मोडेलमा स्तरोन्नति गर्ने विकल्प हुनसक्छ जसले अन्तर-निकाय समन्वयको अभावलाई अन्त्य गर्दै लगानीकर्तालाई वास्तविक अर्थमा 'एकद्वार' सेवाको अनुभूति दिलाउन सकिन्छ।
- **नेपाल**

➢ नेपाल सरकारले औद्योगिक तथा व्यवसायिक वातावरण सुधार गरी लगानी अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यका साथ नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्थामा समयानुकूल परिमार्जन गरेको छ।

➢ धौवादी फलाम खानीको विस्तृत संभाव्यता अध्ययन पूरा भई आर्थिक तथा प्राविधिक रूपमा सम्भाव्य देखिएको तथा खानी उत्खनन योजना तयार भएको छ।

- दैलेख जिल्लामा पेट्रोलियम पदार्थको अन्वेषणका लागि लक्षित ४०१३ मि. ड्रिलिङ कार्य सम्पन्न भै त्यहाँबाट ८ अर्ब ७० करोड घनमिटर ग्याँस उत्पादन हुने प्रतिवेदनले देखाएको छ।
- हाल सञ्चालनमा रहेका १० वटा औद्योगिक क्षेत्रमा ७०६ वटा उद्योग सञ्चालनमा रही करिब २० हजार जनाले प्रत्यक्ष रोजगारी प्राप्त गरिरहेका छन्।
- भैरहवा र सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहेका जम्मा १३६ वटा प्लटमध्ये १२६ वटा प्लट अनुमति दिइएकोमा ८५ वटा प्लटका लागि उद्योगसँग सम्झौता गरिएको छ।
- ठूला उद्योगहरू स्थापना हुने स्थानसम्म पुऱ्याउने पहुँच मार्ग एवं विद्युत प्रसारण लाइन जस्ता औद्योगिक पूर्वाधार निर्माणका लागि निजी क्षेत्रको समेत साझेदारी एवं संलग्नतामा जोड दिइएको छ।
- कम्पनी रजिष्ट्रारका कार्यालयबाट प्रदत्त सबै सेवा अनलाइनबाट लिने व्यवस्था मिलाइएको छ। उद्योग विभागबाट हुने वैदेशिक लगानीलाई अटोमेटेड रुटबाट हुने व्यवस्था मिलाइएको छ।
- स्टार्टअप उद्यम कर्जा कार्यक्रमलाई प्राथमिकताकासाथ अगाडि बढाइएको छ।
- सार्वजनिक निकायमा स्वदेशी वस्तुको प्रयोग बढाउन नीतिगत सुधार गरे पश्चात यसको प्रयोग बढ्न थालेको छ।
- नेपालका प्रयोगशालाहरूको क्षमता बिस्तार गर्दै प्रयोगशालाबाट हुने परीक्षणलाई अन्तराष्ट्रिय व्यापारमा मान्यता एवं ग्राह्यता वृद्धि गरी निकासी प्रवर्द्धन गर्न निजी क्षेत्रबाट समेत अत्याधुनिक प्रयोगशालाहरूको स्थापना एवं सञ्चालनमा जोड दिइएको छ। नेपाल प्रत्यायन (Accreditation) केन्द्रको स्थापना गरिएको छ।
- पेट्रोलको आयात घटाउन नेपालकै कृषि तथा वनजन्य कच्चापद्धार्थ र खेरजाने वस्तुको उपयोग गरी इथानोल उत्पादन गरेर पेट्रोलमा १० प्रतिशत सम्मन इथानोल मिश्रण गर्ने कानूनी प्रबन्ध गरिएको छ।
- उपभोक्ता हित संरक्षणका लागि विशिष्टिकृत रूपमा न्यायिक निरूपण हुने अपेक्षाका साथ उद्योग परिसर त्रिपुरेश्वरमा उपभोक्ता अदालत स्थापना गरिएको छ।
- नेपालको वैदेशिक व्यापारका लागि नेपालले WTO, SAFTA, BIMSTEC जस्ता बहुपक्षीय तथा क्षेत्रीय व्यापार संयन्त्रमा आवद्ध भएको र नेपालले विभिन्न मुलुकहरूसँग व्यापार तथा लगानी सम्वन्धि सम्झौता/समझदारी गरेको छ।
- सूचना प्रविधिको माध्यमबाट हुने व्यापारलाई सुरक्षित, भरपर्दो र विश्वसनीय बनाउन विद्युतीय व्यापार (इ-कमर्स) ऐन, २०८१ लागु भै कार्यान्वयनमा आएको छ।

३(ख).२ आगामी मार्गचित्र

३(ख).२.१ विद्यमान समस्याहरू

१. नीतिगत तथा कानुनी समस्याः

- उद्योग, व्यापार, लगानी तथा आपूर्ति व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित नीति तथा ऐनहरूबीच पर्याप्त समन्वय नहुनु।
- सार्वजनिक—निजी साझेदारी, लगानी प्रवर्द्धन तथा व्यापार सहजीकरणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था समयानुकूल अद्यावधिक नहुनु।
- कर, भन्सार, प्रोत्साहन तथा लगानी नीतिमा बारम्बार परिवर्तन हुने प्रवृत्ति रहनु।
- विभिन्न ऐन तथा नियमावलीबीच दोहोरोपना र अधिकार क्षेत्र स्पष्ट नहुनु।
- नीतिगत तथा कानुनी सुधार अनुरूप औद्योगिक तथा लगानीको अनुकूल वातावरण निर्माण हुन नसक्नु।
- उद्योग तथा लगानीसम्बन्धी सेवा प्रवाहलाई सहजीकरण गर्न सञ्चालन गरिएको एकल विन्दु सेवा केन्द्र अपेक्षित रूपमा प्रभावकारी बन्न नसक्नु।
- नीति तथा कानूनहरूमा सहजीकरण गर्ने भन्दा नियन्त्रण गर्ने पक्ष हावी हुनु।

२. संस्थागत समन्वय र शासनसम्बन्धी समस्या

- उद्योग, वाणिज्य, लगानी, भन्सार, कर, भूमि, वातावरण र वित्तसँग सम्बन्धित निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय नहुनु।
- एउटै परियोजनाका लागि विभिन्न मन्त्रालय तथा निकायबाट छुट्टाछुट्टै स्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्था रहनु।
- लगानी प्रवर्द्धन र परियोजना व्यवस्थापन गर्ने संस्थाहरूको संस्थागत क्षमता सीमित रहनु।
- सार्वजनिक संस्थानहरूको व्यवस्थापनमा उच्च व्यवस्थापकको नियुक्ति प्रणाली तथा अन्य मानव संशाधन सम्बन्धी कमजोरीका कारण व्यावसायिकता, पारदर्शिता तथा उत्तरदायित्व कमजोर रहनु।

३. प्रशासनिक प्रक्रिया र सेवा प्रवाहसम्बन्धी समस्या

- उद्योग दर्ता, व्यापार अनुमति, लगानी स्वीकृति तथा नवीकरण प्रक्रियाहरू अत्यधिक झन्झटिला हुनु।
- प्रशासनिक प्रक्रियामा कागजी फाइल प्रणाली कायम रहनु र डिजिटल प्रणाली सीमित हुनु।
- सेवा प्रवाहमा समयसीमा पालन नहुनु र उत्तरदायित्व प्रणाली कमजोर हुनु।
- लगानीकर्ताका लागि प्रभावकारी एकल बिन्दु सेवा प्रणाली पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन नहुनु।
- विद्युतीय प्रणालीको अवलम्बन तथा डिजिटल सेवा प्रवाहमा अपेक्षित सुधार हुन नसक्नु।

४. लगानी वातावरणसम्बन्धी समस्या

- दीर्घकालीन लगानीका लागि आवश्यक नीतिगत स्थायित्व र पूर्वानुमानयोग्य वातावरणको अभाव हुनु।
- परियोजना स्वीकृति, भूमि प्राप्ति, वातावरणीय स्वीकृति तथा वित्तीय समापन प्रक्रियामा अत्यधिक ढिलाइ हुनु।
- जोखिम बाँडफाँडको स्पष्ट ढाँचा नहुँदा ठूला परियोजनाहरूमा लगानी आकर्षित गर्न कठिन हुनु।
- सार्वजनिक—निजी साझेदारी परियोजनाहरूको तयारी तथा व्यवस्थापन क्षमता कमजोर हुनु।
- लगानीकर्ताको लगानी, व्यवसाय र ऐन नियम सरोकारका विषयमा सहजीकरण गर्ने स्पष्ट कानूनी प्रवन्ध नहुनु तथा भएका पनि द्विअर्थी हुनु।

५. वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धनसम्बन्धी समस्या

- वैदेशिक लगानी स्वीकृतिका लागि दर्जनौं निकायमा धाउनु पर्ने स्थिति आउनु।
- विदेशी लगानीकर्ताका लागि स्पष्ट, पारदर्शी र छिटो सेवा प्रवाह गर्ने एकीकृत डिजिटल प्रणालीको अभाव हुनु।
- लगानी परियोजनासम्बन्धी करार प्रवर्तन (contract enforcement) र विवाद समाधान प्रक्रिया लामो र जटिल हुनु।
- लगानीकर्तालाई प्रदान गरिने कर छुट, प्रोत्साहन तथा सहुलियतहरूमा स्पष्टता र स्थायित्वको अभाव हुनु।
- लगानी प्रवर्द्धनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रभावकारी आर्थिक कूटनीति तथा बजार प्रवर्द्धन कमजोर हुनु।
- परियोजना तयारी (Project Preparation) तथा बैंकयोग्य परियोजना पाइपलाइन सीमित हुनु।
- लगानी परियोजनामा भूमि प्राप्ति, वातावरणीय स्वीकृति तथा स्थानीय स्वीकृतिहरू प्राप्त गर्न कठिन हुनु।
- लगानी बोर्ड तथा अन्य निकायहरूबीच कार्यसम्पादनको स्पष्ट विभाजन नहुनु।
- दीर्घकालीन पूर्वाधार परियोजनामा वित्तीय जोखिम व्यवस्थापन तथा जोखिम बाँडफाँड स्पष्ट नहुनु।

६. औद्योगिक संरचना, उत्पादन र उत्पादकत्व सम्बन्धी समस्या

- औद्योगिक उत्पादन आधार कमजोर हुनु तथा आयातमा अत्यधिक निर्भरता रहनु।
- उत्पादन लागत उच्च हुनु तथा ऊर्जा, ढुवानी र लजिस्टिक लागत प्रतिस्पर्धी नहुनु।
- साना तथा मझौला उद्योगहरूलाई वित्त, प्रविधि र बजार पहुँचमा कठिनाइ हुनु।
- स्वदेशी वस्तुको उपयोग तथा उपभोग अभिवृद्धि गर्न प्रभावकारी कार्यक्रम सञ्चालन हुन नसक्नु।
- उद्यमशीलता संस्कृति तथा उत्पादनमुखी आर्थिक संस्कारको पर्याप्त विकास हुन नसक्नु।

- औद्योगिक उत्पादनका लागि आवश्यक आधुनिक प्रयोगशालाहरूको अभाव हुनु।
- विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) मा निर्यातमुखी उद्योगहरूको स्थापना अपेक्षित रूपमा बढ्न नसक्नु।
- ठूला उद्योग तथा साना—मझौला उद्योगबीच तथा अन्य कृषिजन्य उत्पादन प्रक्रियामा सहकार्य तथा आपूर्ति श्रृंखला (Supply Chain) विकास हुन नसक्नु।
- खानी तथा खनिज पदार्थको अन्वेषण, उत्खनन र प्रशोधनमा सार्वजनिक—निजी साझेदारी प्रभावकारी रूपमा विकास हुन नसक्नु।
- प्राविधिक सीप तथा औद्योगिक क्षमताको विकास कमजोर रहनु।
- नवप्रवर्तन, स्टार्टअप तथा सूचना प्रविधिमा आधारित उद्योगहरूको विकास र विस्तार अपेक्षित रूपमा हुन नसक्नु।
- उत्पादन तथा उत्पादकत्व अपेक्षित रूपमा वृद्धि हुन नसक्नु।
- गुणस्तर र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको अभाव रहनु।
- आयात प्रतिस्थापन तथा आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माणतर्फ पर्याप्त प्रगति हुन नसक्नु।
- औद्योगिक उत्पादन संरचना कमजोर रहनु।
- उद्योग तथा व्यवसायको उत्पादन प्रक्रियामा उन्नत प्रविधि तथा नवप्रवर्तनको सीमित प्रयोग हुनु।
- कृषि तथा म्यानुफ्याक्चरिङ क्षेत्रमा कम उत्पादन परिमाण (Economies of Scale) तथा सीमित प्रोत्साहनका कारण उत्पादन लागत उच्च हुनु।
- मूल्य शृंखला (Value Chain) र आपूर्ति शृंखला (Supply Chain) विकासमा सीमित प्रयास हुनु।
- नेपाली वस्तुको गुणस्तर, उत्पादकत्व तथा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर हुनु।

७. व्यापार र निर्यातसम्बन्धी समस्या

- निर्यात क्षमता कमजोर रहनु तथा व्यापार घाटा निरन्तर बढ्नु।
- निर्यात प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक गुणस्तरीय पूर्वाधार (Quality Infrastructure), प्रमाणीकरण प्रयोगशाला तथा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्रणाली पर्याप्त विकास नहुनु।
- व्यापार सहजीकरण प्रणाली पूर्ण रूपमा डिजिटल र एकीकृत नहुनु।
- भूपरिवेष्ठित अवस्था र कमजोर आन्तरिक सडक तथा यातायात पूर्वाधारका कारण कच्चा पदार्थ तथा अन्तिम उत्पादनको ढुवानी लागत अत्यधिक हुनु।
- आयात तथा निर्यात प्रक्रियामा उच्च लजिस्टिक लागत तथा कमजोर व्यापार सहजीकरण प्रणाली हुनु।
- व्यापारसम्बन्धी पूर्वाधारहरू (सडक/रेलमार्ग, ICD/ICP, SEZ, औद्योगिक क्षेत्र, निर्यात सुविधा केन्द्र, परीक्षण तथा प्रमाणीकरण प्रयोगशाला आदि) पर्याप्त विकास नहुनु तथा भएका पूर्वाधारको प्रभावकारी उपयोग नहुनु।

- भौगोलिक विकटता, दुर्गम तथा छरिएर रहेका बस्तीका कारण वस्तुको ढुवानी र सेवा वितरणमा कठिनाइ हुनु।
- निर्यात व्यापार सीमित वस्तु र सीमित बजारमा केन्द्रित रहनु।
- नेपाली उत्पादनहरूको लेबलिङ, ब्रान्डिङ तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजार प्रवर्द्धन कमजोर हुनु।
- World Trade Organization अन्तर्गत उपलब्ध विशेष तथा भिन्न व्यवहार (Special and Differential Treatment), DFQF बजार पहुँच तथा लचिलो Rules of Origin जस्ता सहुलियतहरूको सीमित उपयोग हुनु।
- सन् २०२६ मा Least Developed Country (LDC) बाट स्तरोन्नति भएपछि व्यापार सहुलियतहरू समाप्त हुने जोखिमका कारण निर्यातमा नकारात्मक प्रभाव पर्ने सम्भावना रहनु।
- अन्तर्राष्ट्रिय व्यपार प्रवन्धहरू सँगको आवद्धता र कतिपय द्विपक्षीय व्यापार प्रवन्धहरूले उत्पादन तथा निर्यात प्रवर्द्धनमा नकारात्मक असर पर्नु।

८. पूर्वाधार तथा लजिस्टिक समस्या

- औद्योगिक क्षेत्र, विशेष आर्थिक क्षेत्र तथा लजिस्टिक पूर्वाधार पर्याप्त विकास नभएको अवस्था।
- सुक्खा बन्दरगाह, एकीकृत जाँच चौकी तथा सीमा पूर्वाधारको सुस्त विकास।
- ढुवानी लागत उच्च हुनु तथा सीमा नाकामा प्रक्रियागत ढिलाइ हुनु।

९. मानव संसाधन र संस्थागत क्षमता समस्या

- उद्योग, व्यापार तथा लगानी व्यवस्थापनमा आवश्यक प्राविधिक विशेषज्ञता सीमित हुनु।
- अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार वार्ता तथा लगानी वार्तामा विशेषज्ञ क्षमताको अभाव हुनु।
- डाटा व्यवस्थापन, अनुसन्धान तथा नीतिगत विश्लेषण क्षमता कमजोर हुनु।
- औद्योगिक जनशक्ति विकास तथा क्षमता अभिवृद्धि कमजोर रहनु।
- व्यापार वार्ता समिति/एकाईको व्यवस्था नहुनु।

१०. वित्तीय तथा पूँजी परिचालनसम्बन्धी समस्या

- दीर्घकालीन पूर्वाधार विकासका लागि आवश्यक पूँजी परिचालनका वैकल्पिक स्रोत सीमित हुनु।
- निजी क्षेत्रको लगानी परिचालनका लागि प्रभावकारी वित्तीय उपकरणहरूको अभाव हुनु।
- परियोजना तयारी तथा वित्तीय संरचना विकास गर्ने संस्थागत क्षमता सीमित हुनु।

११. आपूर्ति व्यवस्थापन, बजार अनुगमन तथा उपभोक्ता संरक्षणसम्बन्धी समस्या

- मुलुकभित्र वस्तु तथा सेवाको माग, उत्पादन, आयात, संचय तथा उपभोगसम्बन्धी एकीकृत तथ्याङ्क प्रणालीको अभाव हुनु।
- अत्यावश्यक वस्तुको आपूर्ति व्यवस्थापन प्रणाली पूर्ण रूपमा पारदर्शी नहुनु/परम्परागत हुनु।

- कार्टेलिङ, सिण्डिकेट, कालोबजारी, कृत्रिम अभाव सिर्जना तथा उपभोग्य वस्तुमा मिसावटजस्ता गैरव्यावसायिक गतिविधि हुनु तथा वस्तुगत सिन्डिकेट रहनु।
- बजारमा अस्वाभाविक मूल्यवृद्धि नियन्त्रण गर्न प्रभावकारी बजार तथा मुल्य नियन्त्रण प्रणाली कमजोर हुनु।
- पोषणयुक्त खाना तथा स्वस्थ उपभोगसम्बन्धी जनचेतनाको अभावका कारण स्वास्थ्यका दृष्टिले हानिकारक तयारी खाद्यान्नको उपभोग बढ्नु।
- अनुमानयोग्य, व्यवस्थित तथा वैज्ञानिक आपूर्ति प्रणाली विकास हुन नसक्नु।
- आपूर्ति व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित सार्वजनिक संस्थानहरूको भौतिक पूर्वाधार तथा व्यवस्थापकीय क्षमता कमजोर हुनु।
- पेट्रोलियम पदार्थ, रासायनिक मल लगायत देशभित्र उत्पादन नहुने वस्तुको पर्याप्त भण्डारण तथा नियमित आपूर्ति व्यवस्थापन गर्न कठिनाइ हुनु।
- उपभोक्ता संरक्षणका संस्थागत संयन्त्रहरू कमजोर हुनु, आदि।

१२. व्यापार कूटनीति तथा क्षेत्रीय सहकार्यसम्बन्धी समस्या

- व्यापार कूटनीति कमजोर रहनु तथा द्विपक्षीय र क्षेत्रीय व्यापार संयन्त्रहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु।
- South Asian Free Trade Area (SAFTA) तथा Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation (BIMSTEC) जस्ता क्षेत्रीय व्यवस्थाहरूबाट अपेक्षित रूपमा लाभ लिन नसक्नु।
- सेवा व्यापार (जस्तैः IT, BPO) को प्रवर्द्धनका लागि पर्याप्त रणनीतिक प्रयास नहुनु।

३(ख)२.२ नागरिकका अपेक्षा

- उद्योग तथा व्यापारक्षेत्रमा सरकारी नीति कार्यक्रमहरू निजी क्षेत्रको विकासका लागि सहयोगी होऊन्।
- सरकारले निजी क्षेत्रलाई पर्याप्त कर तथा गैरकर सुविधाहरू प्रदान गरोस्।
- उद्योग, लगानी र व्यापार सम्वन्धी सरकारी नीतिहरू स्थिर र पूर्वानुमानयोग्य होऊन्।
- उद्योग तथा व्यापार प्रशासनको काम सरल, सहज र अनलाईनवाट होस्। एउट कागजात विभिन्न निकायमा पटक पटक बुझाउनु पर्ने झन्झटवाट मुक्त होस्।
- वजार अनुगमनमा कुनै आग्रह पुर्वाग्रह तथा अनावश्यक दुख दिने काम नहोस्।
- उद्योग व्यवसायमा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग भित्र्याउन, वजारको खोजी गर्न तथा विभिन्न सीप विकास गर्न सरकारवाट पर्याप्त सहयोग प्राप्त होस्।
- उद्योग व्यापारमा प्रदान गरिएका छुट सुविधाहरू अर्थ मन्त्रालयको आर्थिक विधेयकले नकाटोस्।
- उद्योग वाणिज्य क्षेत्रमा कर्मचारीकोको स्थायित्व होस्।

- सरकारवाट उद्योग तथा व्यापारका लागि आवश्यक पर्ने पूर्वाधारको निर्माण र विकास होस्।
- उद्योग व्यापार तथा लगानीक्षेत्रका नीति, कानून तथा रणनीतिहरू व्यवसायमैत्री हुने गरी परिमार्जन होस्।
- नेपालका सवै भूभागमा जनतालाई आवश्यक पर्ने वस्तु तथा सेवाको सहज आपूर्ति होस्।
- कार्टेलिङ, सिण्डिकेट, कालोबजारी, उपभोग्य वस्तुमा मिसावट नहोस् र सुपथ मुल्यमा गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा सहजै पाइयोस।

३(ख).२.३ अबको दूरदृष्टि

"उत्पादनमुखी अर्थतन्त्रका लागि व्यावसायिक सुशासन"

३(ख).२.४ सुधारका उपायहरू

१.औद्योगिक विकास तथा उत्पादन प्रणाली सुदृढीकरण

- एकल बिन्दु सेवा प्रणाली (One Stop Service System): उद्योग विभाग, लगानी बोर्ड, कम्पनी रजिष्ट्रार लगायतका निकायमा धाउनु पर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्दै उद्योग स्थापना र सञ्चालनसँग सम्बन्धित सबै सेवा एउटै डिजिटल प्लेटफर्मबाट उपलब्ध गराउने।
- उद्योग प्रशासनको पूर्ण डिजिटल रूपान्तरणः उद्योग दर्ता, नवीकरण, अनुमति र स्वीकृतिका प्रक्रियामा हुने ढिलासुस्ती र कागजी झन्झट हटाउन सबै सेवा पूर्ण अनलाइन, डिजिटल क्लियरिन्स र समयबद्ध सेवा प्रणालीमार्फत सञ्चालन गर्ने।
- MSME क्षेत्रको सुदृढीकरणः लघु, घरेलु, साना तथा मझौला उद्योगहरूको विकासका लागि वित्तीय पहुँच, प्रविधि हस्तान्तरण, सीप विकास र बजार पहुँच विस्तार गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- औद्योगिक पूर्वाधार र औद्योगिक क्षेत्र विस्तारः उद्योग स्थापनाका लागि आवश्यक आधारभूत पूर्वाधारको अभाव हटाउन औद्योगिक कोरिडोर, क्लस्टर, औद्योगिक क्षेत्र, औद्योगिक ग्राम तथा विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) विस्तार गर्ने।
- विश्वसनीय औद्योगिक ऊर्जा र लजिस्टिक पूर्वाधारः उद्योग सञ्चालनमा हुने विद्युत अभाव, सडक पहुँच र ढुवानी समस्यालाई समाधान गर्न औद्योगिक क्षेत्रहरूमा २४ घण्टा विद्युत आपूर्ति, सडक पहुँच र आधुनिक लजिस्टिक प्रणाली सुनिश्चित गर्ने।
- औद्योगिक प्रयोजनका लागि भूमि व्यवस्थापनः उद्योग स्थापनामा जग्गा उपलब्धताको समस्या समाधान गर्न औद्योगिक प्रयोजनका लागि भूमि बैङ्क स्थापना गरी व्यवस्थित भूमि व्यवस्थापन गर्ने।
- स्टार्टअप र नवप्रवर्तन प्रवर्द्धनः नवप्रवर्तन र उद्यमशीलता विस्तार गर्न स्टार्टअप, स्तरोन्मुख उद्यम तथा नवप्रवर्तनमा आधारित उद्योगहरूलाई नीतिगत प्रोत्साहन, लगानी र संस्थागत सहयोग उपलब्ध गराउने।

- उत्पादनमा आधारित औद्योगिक प्रोत्साहन प्रणालीः औद्योगिक उत्पादन र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन उत्पादन वृद्धि गर्ने उद्योगहरूलाई नगद प्रोत्साहन, कर सहुलियत तथा उत्पादनमा आधारित प्रोत्साहन (Production Linked Incentive — PLI) प्रणाली लागू गर्ने।
- उच्च सम्भावनायुक्त उद्योगहरूको लक्षित प्रवर्द्धनः सिमेन्ट, गार्मेन्ट, फुटवेयर, जडिबुटी प्रशोधन, जलविद्युत लगायत उच्च सम्भावनायुक्त उद्योगहरूका लागि विशेष प्रोत्साहन प्याकेज लागू गर्ने।
- औद्योगिकीकरणका लागि वित्तीय पहुँच विस्तारः उद्योग क्षेत्रमा लगानी बढाउन सहुलियतपूर्ण ऋण, कर छुट, वित्तीय प्रोत्साहन तथा लगानी प्रोत्साहन नीति कार्यान्वयन गर्ने।
- विदेशी लगानी सहजीकरण प्रणाली सुदृढीकरणः विदेशी लगानी आकर्षित गर्न लगानी बोर्डमार्फत भिसा, वर्क पर्मिट, उद्योग दर्ता तथा लगानी स्वीकृति जस्ता सेवा एकै स्थानबाट उपलब्ध गराउने।
- औद्योगिक नीतिगत र कानुनी सुधारस औद्योगिक तथा लगानी प्रवर्द्धनसँग सम्बन्धित कानुन, नीति र संस्थागत संरचनामा सुधार गरी उद्योगमैत्री वातावरण निर्माण गर्ने।
- उत्पादकत्वमा आधारित श्रम सम्बन्ध प्रणालीः श्रम ऐन र औद्योगिक ऐनबीच तादात्म्यता कायम गर्दै उद्योग क्षेत्रमा उत्पादकत्वमा आधारित श्रम—सम्बन्ध प्रणाली विकास गर्ने।
- हडतालमुक्त औद्योगिक वातावरण निर्माणः उद्योगी र मजदुरबीच सहकार्यपूर्ण सम्बन्ध स्थापना गर्दै औद्योगिक क्षेत्रहरूलाई हडतालमुक्त र उत्पादनमैत्री वातावरणमा रूपान्तरण गर्ने।
- सम्वद्ध राष्ट्रहरूसँग BTA/DTAA वा वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धनका लागि सम्झौताहरू गर्ने।
- उद्योग बहिर्गमन (Exit) प्रणाली सुधारः उद्योग बन्द वा टाट पल्टिँदा हुँदा हुने जटिल प्रक्रियालाई सरलीकरण गर्दै स्पष्ट Exit Policy तथा Easy Liquidation प्रणाली लागू गर्ने।
- गुणस्तर र मानकीकरण प्रणाली सुदृढीकरणः नेपाली उत्पादनको गुणस्तर र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन गुणस्तर प्रमाणीकरण, परीक्षण प्रयोगशाला तथा नापतौल प्रणाली अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार सुदृढ गर्ने।

औद्योगिक विकास र उत्पादन सुदृढीकरण
INDUSTRIAL TRANSFORMATION FRAMEWORK

STRATEGIC MAP

	वर्तमान सीमा	रूपान्तरण गन्तव्य
नीति	*नियन्त्रणमुखी र आयात प्रतिस्थापन केन्द्रित*	***तुलनात्मक लाभका क्षेत्र पहिचान गरी निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने उदार, स्थिर र लगानी-मैत्री नीति***
भूमिका	*प्रशासकहरूको नियामक/बाधक भूमिका*	***निजी क्षेत्रको व्यावसायिक साझेदार, विशिष्टीकृत 'Trade Group' र विज्ञ सहजकर्ताको भूमिका***
प्रणाली	*न्यून मूल्य र परम्परागत प्रविधि*	***उच्च मूल्य अभिवृद्धि सुनिश्चित गर्ने एकीकृत मूल्य शृङ्खला (Value Chain) र आधुनिक अटोमेसन***
वातावरण	*उच्च लागत र कानुनी अन्योल*	***एकल बिन्दु सेवा प्रणालीको पूर्ण कार्यान्वयन, स्वचालन र व्यवसाय गर्ने लागतमा उल्लेख्य कटौती***
व्यापार	*सीमित बजार र कमजोर प्रतिस्पर्धा*	***अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा गुणस्तरीय पहुँच, नेपाली ब्राण्डिङ र प्रतिस्पर्धी क्षमता सुदृढीकरण***
पूर्वाधार	*अस्तव्यस्त र कमजोर डिजिटल आधार*	***औद्योगिक ग्राम, एकीकृत जाँच चौकी र पूर्ण डिजिटल 'फेसलेस' प्रशासनिक सेवा इकोसिस्टम***

निजी क्षेत्र प्रवर्द्धन | लागत प्रतिस्पर्धा | निर्यात अर्थतन्त्र

- बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार संरक्षणः उद्योग तथा नवप्रवर्तनलाई संरक्षण गर्न पेटेन्ट, ट्रेडमार्क र डिजाइन सम्बन्धी औद्योगिक सम्पत्ति अधिकार (IPR) प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- खानी तथा खनिजजन्य उद्योग प्रवर्द्धनः खानी तथा खनिज स्रोतहरूको प्रभावकारी उपयोगका लागि अन्वेषण, उत्खनन तथा प्रशोधन उद्योग विकासलाई प्रोत्साहन गर्ने।
- घरेलु उद्योगको डिजिटल बजार पहुँच विस्तारः साना तथा घरेलु उद्योगका उत्पादनलाई डिजिटल प्लेटफर्म र अन्तर्राष्ट्रिय बजारसँग जोड्ने व्यवस्था गर्ने।
- स्वदेशी उत्पादन प्रवर्द्धन र आयात प्रतिस्थापनः आयातमा निर्भरता घटाउन स्वदेशी उत्पादन प्रवर्द्धन, घरेलु उपभोग विस्तार र "Make in Nepal" अभियान सञ्चालन गर्ने।

२. व्यापार/वाणिज्य तथा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास

- भन्सार प्रशासनको डिजिटल रूपान्तरण गर्नेः भन्सार प्रक्रियामा हुने ढिलासुस्ती र कागजी झन्झट हटाउन Paperless Customs, Single Window System र Digital Trade Window लागू गर्ने। WCO मा प्रचलनमा रहेका मध्ये उपयुक्त भन्सार मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्ने।
- एकीकृत डिजिटल व्यापार प्लेटफर्म विकास गर्नेः भन्सार, ढुवानी, ट्रान्जिट र व्यापार सम्बन्धी सबै प्रक्रियालाई एउटै डिजिटल प्रणालीमा आबद्ध गरी पूर्ण डिजिटल व्यापार प्रणाली लागू गर्ने। हालको NSW लाई पुर्ण क्षमतामा विकास गरी लागु गर्ने।
- निर्यातमा आधारित भन्सार फिर्ता प्रणाली लागू गर्नेः कच्चा पदार्थ आयात गर्दा तिरेको भन्सारलाई निर्यातपछि स्वचालित Duty Drawback प्रणालीमार्फत छिटो फिर्ता गर्ने।
- डिजिटल व्यापार पूर्वाधार र कानुनी ढाँचा विकास गर्नेः अन्तर्राष्ट्रिय डिजिटल व्यापारमा नेपाली उत्पादन जोड्न ई—कमर्स तथा डिजिटल व्यापारसम्बन्धी पूर्वाधार र कानुनी व्यवस्था लागू गर्ने।

- घरेलु उत्पादनलाई अन्तर्राष्ट्रिय ई—कमर्स बजारसँग जोड्नेः साना किसान, घरेलु उद्योग र उद्यमीका उत्पादनलाई Amazon, Alibaba लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय ई—कमर्स प्लेटफर्मसँग जोड्न सहजीकरण गर्ने।
- नेपाली विशिष्ट उत्पादनको अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्ड निर्माण गर्नेः अर्गानिक नेपाल, हिमालयन उत्पादन, जडिबुटी, चिया, पश्मिना लगायत विशिष्ट उत्पादनको वस्तुनिष्ठ प्रमाणीकरण र ब्रान्डिङ गरी विश्व बजारमा प्रवर्द्धन गर्ने।
- निर्यात प्रोत्साहन प्रणाली सुदृढ गर्नेः Direct Benefit Transfer (DBT) तथा अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्ड प्रमाणीकरणमार्फत निर्यात विस्तारलाई प्रोत्साहन गर्ने।
- तुलनात्मक लाभ भएका वस्तुको निर्यात विस्तार गर्नेः जलविद्युत, सिमेन्ट, जडीबुटी, हस्तकला, कार्पेट, सूचना प्रविधि सेवा तथा शुद्ध हिमाली पानी लगायत तुलनात्मक लाभ भएका उत्पादनहरूको निर्यात विस्तार गर्ने रणनीति लागू गर्ने।
- पारवहन (Transit) सहजीकरण सुदृढ गर्नेः भूपरिवेष्टित देशको सीमिततालाई ध्यानमा राख्दै भारत र चीनसँगको पारवहन व्यवस्थालाई थप सहजीकरण गर्ने तथा वैकल्पिक पारवहन मार्ग विस्तार गर्ने।
- भारतसँगको व्यापारिक सन्धिहरू अद्यावधिक गर्नेः Nepal–India Treaty of Trade लगायतका सन्धिहरूलाई वर्तमान व्यापार आवश्यकताअनुसार अद्यावधिक गर्ने।
- चीनसँगको व्यापार सहकार्य सुदृढ गर्नेः Nepal–China Trade Agreement लाई पुनरावलोकन गर्ने तथा Transit Transport Agreement, 2016 को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै चीनसँगको व्यापार असन्तुलन घटाउने रणनीति अपनाउने।
- तृतीय देशसँग व्यापार विस्तार गर्नेः युरोप, अमेरिका, मध्यपूर्व तथा दक्षिणपूर्व एशियाका बजारहरूमा नेपाली उत्पादनको पहुँच विस्तार गर्न व्यापार कूटनीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजार रणनीति विकास गर्ने।
- निर्यात प्रवर्द्धन कार्यक्रम सुदृढ गर्नेः निर्यात प्रोत्साहन, अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्डिङ, गुणस्तर प्रमाणीकरण तथा व्यापार सूचना तथा सं. प्रणाली विकास गरी निर्यात विस्तारलाई सहयोग गर्ने।
- Comprehensive Trade and Investment Agreement (CITA) गर्न पहल गर्नेः भारत र चीनसँग व्यापक व्यापार तथा लगानी सहकार्यलाई समेट्ने CITA वा अन्य यस्तै प्रकारका सम्झौताहरूको सम्भाव्यता अध्ययन गरी वार्ता प्रक्रिया अघि बढाउने।
- शुल्क तथा व्यापार अवरोध व्यवस्थापन गर्नेः CITA वा अन्य यस्तै प्रकारका व्यापार सम्झौतामार्फत शुल्क व्यवस्थापन, व्यापारिक अवरोध न्यूनीकरण तथा बजार पहुँच विस्तार गर्ने।
- सेवा व्यापार विस्तार गर्नेः सूचना प्रविधि, पर्यटन, आतिथ्य सेवा तथा वित्तीय सेवामा क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सेवा व्यापार विस्तार गर्ने।

- सीमा आर्थिक क्षेत्र (Border Economic Zones) विकास गर्नेः सीमा क्षेत्रमा संयुक्त औद्योगिक क्षेत्र तथा सीमा आर्थिक क्षेत्र स्थापना गरी संयुक्त औद्योगिक परियोजनामामार्फत रोजगारी, उत्पादन र निर्यात वृद्धि गर्ने।
- पूर्वाधारमा संयुक्त लगानी प्रवर्द्धन गर्नेः लजिस्टिक, पारवहन, ऊर्जा तथा औद्योगिक पूर्वाधार विकासमा अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य र संयुक्त लगानी आकर्षित गर्ने।
- प्रविधि हस्तान्तरण र औद्योगिक सहकार्य विस्तार गर्नेः विदेशी लगानी र औद्योगिक सहकार्यमार्फत प्रविधि हस्तान्तरण र उत्पादन दक्षता अभिवृद्धि गर्ने।
- ऊर्जा व्यापार विस्तार गर्नेः जलविद्युत उत्पादन वृद्धि गर्दै भारत, बंगलादेश तथा क्षेत्रीय ऊर्जा बजारतर्फ विद्युत निर्यात विस्तार गर्ने।
- LDC प्राथमिकतायुक्त बजार पहुँचको उपयोग गर्नेः LDC status मा छँदासम्म अति कम विकसित मुलुकका रूपमा प्राप्त विशेष व्यापार सुविधा र बजार पहुँचको अधिकतम उपयोग गर्ने।
- गैर—भन्सार अवरोध न्यूनीकरण गर्नेः द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय संवाद र सहकार्यमार्फत प्राविधिक मापदण्ड, क्वारेन्टिन तथा प्रमाणीकरण प्रक्रियालाई सरल बनाउँदै पारस्परिक मान्यता प्रणाली लागू गरी गैर—भन्सार अवरोध हटाउने पहल गर्ने।
- आर्थिक कूटनीति सुदृढ गर्नेः विदेशस्थित दूतावासहरूलाई आवश्यक साधन र स्रोत दिई व्यापार प्रवर्द्धन केन्द्रका रूपमा परिचालन गर्ने र राजदूतहरूको KPI मा आर्थिक कूटनीति तथा व्यापार विस्तार समावेश गर्ने।
- व्यापार लजिस्टिक प्रणाली आधुनिकीकरण गर्नेः भन्सारदेखि ढुवानीसम्म डिजिटल ट्रान्जिट प्रणाली लागू गर्दै आधुनिक लजिस्टिक र पारवहन प्रणाली विकास गर्ने।
- कन्टेनरमा आधारित व्यापार प्रणाली प्रवर्द्धन गर्नेः भन्सार तथा ढुवानी प्रक्रियालाई आधुनिक बनाउँदै कन्टेनरमा आधारित व्यापार प्रणालीलाई प्राथमिकता दिने।
- Rules of Origin प्रक्रिया सरलीकरण गर्नेः निर्यात व्यापारमा हुने प्रशासनिक जटिलता हटाउन Rules of Origin सम्बन्धी प्रक्रिया सहज, वैज्ञानिक र पारदर्शी बनाउने।
- गुणस्तर प्रमाणीकरण प्रणाली सुदृढ गर्नेः आयात निर्यात हुने वस्तुको गुणस्तर सुनिश्चित गर्न अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त Accredited Laboratories स्थापना र सुदृढ गर्ने।
- नेपाली उत्पादनको अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता बढाउनेः गुणस्तर परीक्षण, प्रमाणीकरण र मानकीकरण प्रणाली सुदृढ गरी नेपाली उत्पादनलाई अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धी बनाउने।
- व्यापार सूचना र बजार पहुँच प्रणाली विकास गर्नेः निर्यातकर्तालाई अन्तर्राष्ट्रिय बजार, मूल्य, माग र व्यापार अवसरसम्बन्धी सूचना उपलब्ध गराउने व्यापार सूचना तथा सं. प्रणाली विकास गर्ने।
- निर्यातकर्ताको संस्थागत क्षमता विकास गर्नेः निर्यातकर्ता, उत्पादक र उद्योगीको क्षमता अभिवृद्धिका लागि तालिम, प्राविधिक सहयोग र व्यापार सहजीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

- सङ्घ—प्रदेश—स्थानीय तहबीच व्यापार समन्वय सुदृढ गर्नेः तीनै तहका सरकारको सहभागितामा उद्योग तथा वाणिज्य परिषद गठन गरी व्यापारसम्बन्धी नीतिगत समस्या समाधान गर्ने।
- व्यापार सहजीकरण र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्नेः भन्सार प्रक्रियामा हुने ढिलासुस्ती, गैर—भन्सार अवरोध र प्रशासनिक जटिलता हटाउँदै निर्यात—उन्मुख व्यापार प्रणाली विकास गर्ने।

व्यापार तथा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास

TRADE & COMPETITIVENESS TRANSFORMATION

TRADE STRATEGY

	वर्तमान सीमा		रूपान्तरण गन्तव्य
व्यापार नीति	*आयात व्यवस्थापन र राजस्वमुखी संकुचित नीति*	→	***निर्यात प्रवर्द्धन, तुलनात्मक लाभका वस्तु पहिचान र खुला बजार अनुकूल गतिशील नीति***
दक्षता	*सामान्य प्रशासन र विशिष्टीकरणको अभाव*	→	***अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा पोख्त विशिष्टीकृत 'Trade Group' र विज्ञ जनशक्तिको परिचालन***
पूर्वाधार	*कमजोर लजिस्टिक र झन्झटिलो भन्सार जाँच*	→	***एकीकृत जाँच चौकी (ICP), सुक्खा बन्दरगाहको पूर्ण सञ्चालन र डिजिटल लजिस्टिक नेटवर्क***
प्रतिस्पर्धा	*उच्च उत्पादन लागत र न्यून गुणस्तर*	→	***उत्पादनमा मूल्य अभिवृद्धि (Value Chain), गुणस्तर प्रमाणीकरण र लागत न्यूनिकरण रणनीति***
समन्वय	*निकायगत कार्यबाझिनु र समन्वयको अभाव*	→	***एकल बिन्दु सेवा प्रणाली र उद्योग-वाणिज्य-आपूर्ति बीचको नतिजामुखी एकीकृत समन्वय***
बजार पहुँच	*सीमित क्षेत्रीय बजार र परम्परागत व्यापार*	→	***विश्वव्यापी बजारमा नेपाली 'ब्रान्डिङ', द्विपक्षीय व्यापार सम्झौता र डिजिटल ट्रेड प्लेटफर्म***

निर्यात प्रवर्द्धन | डिजिटल ट्रेड | व्यापार सहजीकरण

३.आपूर्ति व्यवस्था सुदृढीकरण तथा उपभोक्ता हित संरक्षण

- देशको वस्तु तथा सेवाको कुल माग र आपूर्तिको जानकारी हुने डिजिटल प्रणाली विकास गर्ने।
- बजार मूल्य अनुगमनको डिजिटल प्रणाली विकास गर्नेः दैनिक उपभोग्य वस्तुको मूल्य पारदर्शी बनाउन Real-time Price Portal स्थापना गरी देशभरबाट मूल्य सूचना अनलाइन सङ्कलन गर्ने।
- प्रविधिले समर्थित बजार अनुगमन प्रणाली लागू गर्नेः GPS, E-monitoring तथा Digital Dashboard प्रयोग गरी बजार अनुगमनलाई प्रभावकारी र वस्तुनिष्ठ बनाउने।
- डिजिटल मौज्दात र मूल्य ड्यासबोर्ड निर्माण गर्नेः उपभोग्य वस्तुको मौज्दात, आपूर्ति र मूल्यको डिजिटल ड्यासबोर्ड विकास गरी स्मार्ट बजार व्यवस्थापन गर्ने।
- कृत्रिम अभाव र कार्टेलिङ् नियन्त्रण गर्नेः प्रविधिमैत्री निगरानी प्रणालीको प्रयोगबाट बजारमा हुने एकाधिकार, सिन्डिकेट, अनियन्त्रित मूल्यवृद्धि, वस्तुगत सिन्डिकेट र कार्टेलिङ विरुद्ध कडा नियमन र कानुनी कारबाही गर्ने।
- मिसावट र उपभोक्ता ठगी विरुद्ध कडा कारबाही गर्नेः मिसावट, गुणस्तरहीन वस्तु तथा उपभोक्ता ठगी गर्ने व्यवसायीलाई कानुनी कारबाहीको दायरामा ल्याउने।

- उपभोक्ता अदालत स्थापना गर्नेः उपभोक्ताको गुनासो छिटो समाधान गर्न उपभोक्ता अदालत स्थापना गर्ने र उपभोक्ता उजुरी परेको ३० दिनभित्र फैसला हुने गरी Fast-track उपभोक्ता न्याय प्रणाली लागू गर्ने।
- प्रतिस्पर्धा कानुन प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नेः Trade Competition Act तथा प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्ने।
- उपभोक्ता हित संरक्षण प्रणाली सुदृढ गर्नेः उपभोक्ता अधिकार संरक्षणका लागि अनुगमन, निरीक्षण र नियमन प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- रणनीतिक खाद्य तथा इन्धन मौज्दात व्यवस्था गर्नेः खाद्यान्न, इन्धन र अत्यावश्यक वस्तुको आपूर्ति सुनिश्चित गर्न रणनीतिक मौज्दात प्रणाली विकास गर्ने।
- प्रदेशस्तरीय खाद्य तथा इन्धन सुरक्षा भण्डार स्थापना गर्नेः निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गर्दै प्रदेशस्तरमा खाद्य तथा इन्धन सुरक्षा भण्डार निर्माण गर्ने।
- खाद्य खाद्य व्यवस्था तथा व्यापार कम्पनीको आधुनिकीकरण गरी खाद्यान्न मौज्दात र आपूर्ति व्यवस्थापन प्रभावकारी बनाउन सक्षम बनाउने।

आपूर्ति सुदृढीकरण तथा उपभोक्ता हित संरक्षण

SUPPLY CHAIN & CONSUMER PROTECTION TRANSFORMATION

REFORM ROADMAP

	वर्तमान सीमा	रूपान्तरण गन्तव्य
आपूर्ति प्रणाली	*परम्परागत, ढिलासुस्ती र बिचौलियामा आधारित*	***प्रविधिमा आधारित प्रतिस्पर्धी आपूर्ति श्रृङ्खला र रणनीतिक मौज्दातको सुनिश्चितता***
बजार अनुगमन	*मौसमी, सतहगत र दण्डविहीन फितलो अनुगमन*	***नियमित, नतिजामुखी, र रियल-टाइम सूचनामा आधारित डिजिटल बजार निगरानी प्रणाली***
मूल्य नियन्त्रण	*अस्वभाविक मूल्यवृद्धि र कार्टेलिङको जोखिम*	***एकीकृत बजार सूचना प्रणाली मार्फत मूल्य विश्लेषण र कृत्रिम अभावको पूर्ण अन्त्य***
उपभोक्ता अधिकार	*उपभोक्ता शिक्षाको अभाव र झन्झटिलो उजुरी*	***सशक्त उपभोक्ता सचेतना र अनलाइन मार्फत तत्काल गुनासो सुन्ने र कारबाही गर्ने पद्धति***
गुणस्तर मापन	*कमजोर प्रयोगशाला र प्रमाणीकरणमा ढिलाइ*	***आधुनिक प्रयोगशालाको विस्तार र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको गुणस्तर सुनिश्चितता***
संस्थागत संयन्त्र	*निकायगत समन्वयको अभाव र कमजोर नियामक*	***आपूर्ति-वाणिज्य-सुरक्षा निकाय बीचको एकीकृत कार्ययोजना र अधिकारसम्पन्न नियामक***

स्वच्छ बजार | उपभोक्ता अधिकार | खाद्य सम्प्रभुता

- किसान र बजारबीच प्रत्यक्ष सम्पर्क प्रणाली विकास गर्नेः किसानका उत्पादनलाई सिधै बजारसँग जोड्न Digital Agri-Market प्रणाली विकास गरी तहगत मूल्यवृद्धि रोक्ने।
- कृषि उत्पादनको बजार पहुँच विस्तार गर्नेः किसान तथा कृषि उद्यमीका उत्पादनलाई ठूला बजार, प्रशोधन उद्योग र उपभोक्तासँग प्रत्यक्ष जोड्ने प्रणाली विकास गर्ने।
- आपूर्ति शृङ्खला व्यवस्थापन सुदृढ गर्नेः उत्पादनदेखि उपभोगसम्मको आपूर्ति शृङ्खलालाई पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउने। बिचौलिया र समिति प्रणाली हटाइ व्यापारको तह कम गर्ने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय सुदृढ गर्नेः तीन तहका सरकारबीच समन्वय गर्दै गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवाको नियमित, सुलभ र पारदर्शी आपूर्ति व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने।

- सार्वजनिक—निजी सहकार्यमार्फत बजार व्यवस्थापन गर्नेः बजार व्यवस्थापन, मौज्दात र आपूर्ति प्रणाली सुधार गर्न सार्वजनिक र निजी क्षेत्रबीच सहकार्य सुदृढ गर्ने।
- डिजिटल उजुरी र उपभोक्ता सूचना तथा सं. प्रणाली विकास गर्नेः उपभोक्ताले सजिलै उजुरी दर्ता गर्न र बजार सम्बन्धी सूचना प्राप्त गर्न डिजिटल उपभोक्ता सेवा प्रणाली विकास गर्ने।
- बजार सन्तुलन र मूल्य स्थिरता कायम गर्नेः प्रभावकारी अनुगमन, रणनीतिक मौज्दात र प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धनमार्फत बजार सन्तुलन कायम गर्दै उपभोक्तालाई गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा उपलब्ध गराउने।

४. आन्तरिक तथा बाह्य लगानी प्रवर्द्धन

आन्तरिक लगानी प्रवर्द्धन

- औद्योगिक तथा लगानी प्रवर्द्धनका लागि नीतिगत, कानुनी तथा प्रक्रियागत सुधार गर्दै लगानीमैत्री वातावरण निर्माण गर्ने।
- सार्वजनिक—निजी साझेदारी (PPP) नीति तथा राष्ट्रिय लगानी नीति कार्यान्वयन गर्ने।
- निजी क्षेत्रबाट ठूलो परिमाणमा लगानी परिचालन गर्न PPP तथा लगानी ऐन, औद्योगिक व्यवसाय ऐन, प्रविधि हस्तान्तरण ऐन संशोधन गर्ने।
- उद्योग तथा लगानी प्रशासनमा नियमनकारीबाट सहजीकर्तामा रूपान्तरण गर्ने।
- लगानीकर्तालाई दीर्घकालीन नीतिगत स्थायित्व र लगानी सुरक्षा प्रदान गर्ने।
- स्वदेशी उद्योगलाई विदेशी सस्तो आयातबाट जोगाउन Safeguards, Anti-dumping र Countervailing उपायहरू लागू गर्ने।
- स्वदेशी तथा विदेशी लगानी बढाउन वित्तीय सहुलियत, कर छुट, उत्पादनमा आधारित प्रोत्साहन (PLI) प्रणाली लागू गर्ने।
- नेपालको सर्वाङ्गीण विकास र समृद्धिका लागि सोह्रौं राष्ट्रिय योजनाले आ.व. २०८१/८२ देखि २०८५/८६ सम्मका लागि निजी क्षेत्रबाट परिचालन गर्नुपर्ने करिब ७४ खर्ब रुपैया अर्थात ६७ प्रतिशत लगानीको वातावरण बनाउन नेपाल सरकारले देहायका नीति तथा कार्यक्रम अवलम्बन गर्नेः
    - "सार्वजनिक-निजी साझेदारी सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति" तथा "राष्ट्रिय लगानी नीति" तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने।
    - निजी क्षेत्रको स्वदेशी तथा विदेश लगानी परिचालनसँग सम्बन्धित "सार्वजनिक-निजी साझेदारी तथा लगानी ऐन", "लगानी प्रवर्द्धन तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन" र "औद्योगिक व्यवसाय ऐन" तथा ती बमोजिमका नियमावलीहरूमा समय सापेक्ष संशोधन गर्ने।

- सार्वजनिक निजी साझेदारी तथा लगानी प्रवर्द्धनका निम्ति स्थापित "लगानी बोर्ड नेपाल" लाई सिफारिसकर्ता र सहजकर्ताका अतिरिक्त कार्यान्वयनका लागि निर्देशन नियमन र अनुगमन गर्न सक्ने गरी कानुनी अधिकारसहितको स्वायत्त, सक्षम र सुदृढ बनाउने।
- सार्वजनिक निजी साझेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५ बमोजिम रु. ६ अर्ब भन्दा कमका निजी क्षेत्रको लगानी परियोजनाहरूको लागि सम्बन्धित प्रदेश एवं स्थानीय सरकार अन्तर्गत सानिसा तथा लगानी प्रवर्द्धन सम्बन्धी संरचनागत व्यवस्था गरी सहजीकरण गर्ने। यस कार्यका लागि तत्काललाई नेपाल सरकार एवं लगानी बोर्डले आवश्यक बजेट व्यवस्था सहित प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने।
- नेपाल लगानी बोर्ड र उद्योग विभागबिचको लगानी व्यवस्थापनका सम्बन्धमा दोहोरोपना हटाई एकीकृत गर्ने।

आन्तरिक तथा बाह्य लगानी प्रवर्द्धन खाका
INVESTMENT PROMOTION & FDI TRANSFORMATION
FDI STRATEGY

	वर्तमान सीमा	रूपान्तरण गन्तव्य
नीतिगत आधार	*अस्थिर र झन्झटिलो कानुनी प्रक्रिया*	***लगानीकर्तालाई प्रतिफलको सुनिश्चितता दिने दीर्घकालीन, स्थिर र अनुमानयोग्य नीति***
प्रशासनिक सेवा	*विभिन्न निकाय धाउनुपर्ने बाध्यता*	***एकल बिन्दु सेवा प्रणाली (One Stop Service) को पूर्ण स्वचालन र प्रभावकारी सञ्चालन***
लगानी सुरक्षा	*कमजोर सुरक्षा र कानुनी उपचारमा ढिलाइ*	***लगानी सुरक्षाको ग्यारेन्टी, विवाद समाधानमा शीघ्र कानुनी उपचार र द्विराष्ट्रिय लगानी सम्झौता***
पुँजी परिचालन	*रेमिट्यान्समा मात्र आधारित अर्थतन्त्र*	***गैर-आवासीय नेपालीको पुँजी र वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी (FDI) लाई ठूला आयोजनामा परिचालन***
आयोजना बैंक	*हचुवाका भरमा आयोजना प्रस्ताव*	***DPR तयार भएका, सम्भाव्य र उच्च प्रतिफल दिने आयोजनाहरूको 'Project Bank' को विकास***
व्यावसायिक छवि	*कमजोर अन्तर्राष्ट्रिय साख र जोखिम*	***नेपाललाई लगानीको उत्कृष्ट गन्तव्य (Investment Destination) का रूपमा विश्व ब्रान्डिङ***
सहजीकरण	*कर्मचारीतन्त्रीय नियन्त्रण र अवरोध*	***लगानीकर्ताका लागि सहजकर्ता (Facilitator) को भूमिकामा व्यावसायिक कर्मचारी संयन्त्र***

लगानी सुरक्षा | प्रतिफल फिर्ता | एकल बिन्दु सेवा

- वैकल्पिक विकास वित्त कोषको स्थापना गरी पूर्वाधार विकासका लागि न्यून हुने दीर्घकालीन पूँजीको स्रोत व्यवस्थापनमा सहजीकरण गर्ने।

बाह्य लगानी प्रवर्द्धन

- Invest-Operate-Exit उद्योगहरूको सहजीकरण गर्ने।
- लगानी बोर्डलाई सुदृढ गरी विदेशी लगानीकर्तालाई भिसा, वर्क पर्मिट, उद्योग दर्ता आदि सेवा एकै स्थानबाट उपलब्ध गराउने।
- परियोजना सहजीकरण तथा अनुगमन समिति र प्राविधिक समितिहरूलाई KPI सहित नतिजा प्राप्तिप्रति जिम्मेवार बनाउने।

- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा लगानीकर्ताहरूको मनोबल बढाई नेपालमा लगानीका लागि आकर्षित गर्न क्षेत्रगत र भौगोलिक महत्वका दृष्टिले सम्भाव्य लगानीकर्ताको सूची तयार गरी प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम आयोजना गर्ने।
- लगानी बोर्ड र लगानीकर्ताबीच "समझदारी पत्र (MOU)" वा "आयोजना विकास सम्झौता पत्र (PDA)" वा "आयोजना लगानी सम्झौतापत्र (PIA)" भई कार्यान्वयनको चरणमा प्रवेश गरेका तर विभिन्न कारणबश रोकिएका परियोजनाहरूको समस्या समाधान गरी कार्यान्वयन सुरु गर्न सहजीकरण गर्ने।
- विदेशी लगानी आकर्षित गर्न बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार (IPR) संरक्षण, पेटेन्ट, डिजाइन र ट्रेडमार्क ऐन सुधार गर्ने।
- लगानी तथा व्यापार प्रवर्द्धनका लागि नेपाली डायस्पोरा, विदेशी साझेदार र अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहकार्य सुदृढ गर्ने।
- लगानी बोर्डबाट स्वीकृत भएको "रणनीति तथा व्यावसायिक योजना (२०८१/८२—२०८४/८५)" लाई निर्धारित कार्यतालिका बमोजिम कार्यान्वयन गर्नेः
  - लगानी बोर्डलाई विदेशी लगानी र सार्वजनिक निजी साझेदारीका ठूला आयोजनाको व्यवस्थापन सहजीकरणका लागि नेपाल सरकारको विशिष्ट निजी मुहारका रूपमा विकास गर्ने। यसका लागि अन्तर्राष्ट्रियस्तरको सेवा र सुविधा दिन सक्ने गरी कार्यालय विन्यास, एकल बिन्दु सेवा केन्द्र र प्रविधिमैत्री उत्कृष्ट केन्द्रको रूपमा पूर्वाधार विकास गर्ने।
  - डिजिटल प्रणाली सहितको प्रस्तावित "एकल बिन्दु सेवा केन्द्र संचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि" स्वीकृत गरी लगानीकर्ताहरूलाई द्रुत गतिमा सबै प्रकारका सेवा, सुविधा एकै स्थानबाट उपलब्ध गराउने।

५. डिजिटल सुशासन र व्यवहारमा सुधार

- नियमनकारीबाट सहजीकर्तामा रूपान्तरण (Regulatory to Facilitator) हुनुपर्ने।
- कम्तीमा १० वर्षसम्म परिवर्तन नहुने गरी 'औद्योगिक र लगानी सुरक्षा' को ग्यारेन्टी गर्ने।
- इजाजत, नवीकरण र खारेजी प्रक्रियालाई पूर्णतः अनलाइन र समयसीमा (Time-bound) भित्र सीमित गर्ने।
- एकल विन्दु डिजिटल पोर्टल (Single Window २.०) निर्माण गरी भन्सार, उद्योग, आन्तरिक राजस्व र कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयलाई एउटै सफ्टवेयरमा एकीकृत गर्ने।
- बजार अनुगमनलाई 'जीपीएस' र 'रियल-टाइम डाटा' मा आधारित बनाउन ई-अनुगमन (E-Monitoring) को व्यवस्था गर्ने।
- उद्योग र वाणिज्य क्षेत्रका विज्ञ (Technocrats) हरूलाई मन्त्रालय र उद्योग प्रशासनमा प्राथमिकता दिने।
- मन्त्रालयभित्रका सेवाहरूमा हुने बिचौलियाको अन्त्य र 'Feedback-based Appraisal' (सेवाग्राहीको सन्तुष्टिको आधारमा कर्मचारीको मूल्याङ्कन) सुरु गर्ने।

३(ख).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्रसं	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समायवधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
	औद्योगिक विकास तथा उत्पादन प्रणाली सुदृढीकरण						
१	उद्योग प्रशासन	उद्योग दर्ता, नवीकरण तथा अनुमति प्रक्रियामा हुने ढिलासुस्ती र कागजी झन्झट हटाउन पूर्ण डिजिटल उद्योग दर्ता प्रणाली लागू गर्ने	१ वर्ष	अनलाइन उद्योग दर्ताको प्रतिशत	उद्योग विभाग	सूचना प्रविधि बजेट	साइबर सुरक्षा प्रणाली
२	सेवा एकीकरण	उद्योग विभाग, कम्पनी रजिष्ट्रार, लगानी बोर्ड तथा अन्य नियामक निकायमा धाउनुपर्ने अवस्थाको अन्त्य गरी एकल बिन्दु सेवा प्रणाली लागू गर्ने	१ वर्ष	सेवा प्राप्त गर्न लाग्ने समय घटेको र लागत	MOICS	डिजिटल प्लेटफर्म	अन्तरनिकाय समन्वय
३	औद्योगिक कोरिडोर	उद्योगको भौगोलिक विस्तारका लागि औद्योगिक कोरिडोर र औद्योगिक क्लस्टर विकास गर्ने	३—५ वर्ष	स्थापित औद्योगिक क्लस्टर संख्या	MOICS	PPP लगानी	भूमि विवाद
४	औद्योगिक पूर्वाधार	औद्योगिक क्षेत्र र SEZ मा २४ घण्टा विद्युत, सडक र लजिस्टिक सुविधा उपलब्ध गराउने	३ वर्ष	औद्योगिक उत्पादन वृद्धि	ऊर्जा जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय	पूर्वाधार लगानी	ऊर्जा आपूर्ति जोखिम
५	MSME विकास	लघु, घरेलु, साना तथा मझौला उद्योगको उत्पादन वृद्धि गर्न प्रविधि हस्तान्तरण, वित्तीय पहुँच र बजार पहुँच विस्तार गर्ने	३ वर्ष	MSME संख्या वृद्धि	MOICS	SME कोष	बजार जोखिम
६	उद्यमशीलता विकास	स्टार्टअप, नवप्रवर्तन र उद्यमशीलता प्रवर्द्धन गर्न स्टार्टअप नीति, इनोभेसन कोष र इन्क्युबेसन केन्द्र स्थापना गर्ने	२ वर्ष	स्टार्टअप संख्या	MOICS	नवप्रवर्तन कोष	उद्यम असफलता
७	औद्योगिक प्रोत्साहन	सिमेन्ट, गार्मेन्ट, फुटवेयर, जडिबुटी प्रशोधन आदि उद्योगलाई उत्पादनमा आधारित नगद प्रोत्साहन तथा कर छुट उपलब्ध गराउने	२ वर्ष	उद्योग उत्पादन वृद्धि	अर्थ मन्त्रालय	राजस्व नीति	राजस्व जोखिम
८	खानी उद्योग	खानी तथा खनिज उद्योगको विकासका लागि अन्वेषण, उत्खनन र प्रशोधन उद्योग प्रवर्द्धन गर्ने	५ वर्ष	खनिज उत्पादन वृद्धि	खानी विभाग	PPP	पर्यावरण जोखिम

क्रसं	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समायवधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
९	Land Bank	उद्योगको लागि आवश्यक भूमि अभाव समाधान गर्न औद्योगिक भूमि बैंक स्थापना गर्ने	२ वर्ष	उद्योगलाई उपलब्ध भूमि क्षेत्रफल	MOICS	सरकारी भूमि वा निजी अधिग्रहण	भूमि विवाद
१०	श्रम सम्बन्ध सुधार	श्रम ऐन र औद्योगिक ऐनबीच तादात्म्यता कायम गरी उत्पादकत्वमा आधारित श्रम सम्बन्ध प्रणाली लागू गर्ने	२ वर्ष	औद्योगिक विवाद घटेको	श्रम, रोजगार तथा सा.सु. मन्त्रालय	संवाद संयन्त्र	श्रम विवाद
११	हडतालमुक्त क्षेत्र	उद्योगी—मजदुर सहकार्य बढाई हडतालमुक्त औद्योगिक क्षेत्र विकास गर्ने	२ वर्ष	हडताल संख्या घटेको	MOICS	नीति सुधार	श्रम असन्तोष
१२	उद्योग बहिर्गमन	उद्योग बन्द गर्दा हुने कानुनी झन्झट हटाउन स्पष्ट Exit Policy लागू गर्ने	१ वर्ष	Easy liquidation समय	MOICS	कानुनी सुधार	ऋण जोखिम
१३	गुणस्तर पूर्वाधार	औद्योगिक र कृषिजन्य उत्पादन दुवैको गुणस्तर सुनिश्चित गर्न अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त प्रयोगशाला स्थापना गर्ने	३ वर्ष	Accredited Labs संख्या	गुणस्तर तथा नापतौल विभाग	प्रयोगशाला उपकरण	प्रमाणीकरण जोखिम
१४	नापतौल प्रणाली	नापतौल प्रणाली आधुनिकीकरण गरी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार प्रमाणीकरण व्यवस्था लागू गर्ने	२ वर्ष	प्रमाणीकरण संख्या	गुणस्तर तथा नापतौल विभाग	प्राविधिक उपकरण	प्राविधिक अभाव
१५	औद्योगिक सम्पत्ति अधिकार	बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार संरक्षण प्रणाली सुदृढ गरी उद्योगको नवप्रवर्तन संरक्षण गर्ने	२ वर्ष	IPR दर्ता संख्या	उद्योग मन्त्रालय	कानुनी सुधार	IP विवाद
१६	निर्यातमुखी उद्योग	SEZ मार्फत निर्यातमुखी उद्योगलाई विशेष कर छुट र पूर्वाधार सुविधा उपलब्ध गराउने	३ वर्ष	SEZ निर्यात वृद्धि	SEZ प्राधिकरण/ अर्थ मन्त्रालय	पूर्वाधार लगानी	बजार जोखिम
१७	डिजिटल उद्योग सेवा	उद्योग प्रशासनका सबै सेवा डिजिटल प्लेटफर्मबाट उपलब्ध गराउने	१ वर्ष	डिजिटल सेवा प्रतिशत	MOICS	सूचना तथा सं. प्रणाली	प्रणाली अस्थिरता
१८	उद्योग—बजार जोड	साना उद्योगलाई अन्तर्राष्ट्रिय डिजिटल बजारसँग जोड्न सहुलियत ऋण र डिजिटल प्लेटफर्म उपलब्ध गराउने	२ वर्ष	डिजिटल निर्यात	TEPC	वित्तीय कोष	बजार जोखिम

क्रसं	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समायवधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१९	आयात प्रतिस्थापन	आन्तरिक उत्पादन वृद्धि गरी आयात प्रतिस्थापन अभियान सञ्चालन गर्ने	३ वर्ष	आयात घटेको	MOICS	औद्योगिक प्रोत्साहन नीति	बजार प्रतिस्पर्धा
२०	औद्योगिक उत्पादन वृद्धि	उद्योग क्षेत्रको योगदान GDP मा वृद्धि गर्न औद्योगिकीकरण प्रवर्द्धन गर्ने	५ वर्ष	GDP मा उद्योगको योगदान	MOICS	नियमित बजेट	वैश्विक आर्थिक जोखिम
	व्यापार/वाणिज्य तथा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास						
२१	भन्सार प्रक्रिया सुधार	भन्सार प्रक्रियामा हुने कागजी झन्झट हटाई पूर्ण Paperless Customs System लागू गर्ने	१ वर्ष	डिजिटल भन्सार प्रयोग दर	भन्सार विभाग	सूचना तथा सं. प्रणाली	साइबर सुरक्षा
२२	Single Window System	भन्सार, उद्योग, राजस्व तथा ढुवानी प्रक्रियालाई एकीकृत गर्न National Single Window System लागू गर्ने	१ वर्ष	डिजिटल क्लियरन्स प्रतिशत	भन्सार विभाग	डिजिटल प्लेटफर्म	अन्तरनिकाय समन्वय
२३	Digital Trade Window	व्यापार सहजीकरणका लागि Digital Trade Window स्थापना गर्ने	१ वर्ष	अनलाइन व्यापार प्रक्रिया	MOICS	सूचना तथा सं. प्रणाली	प्राविधिक समस्या
२४	Duty Drawback	कच्चा पदार्थ आयातमा तिरेको भन्सार निर्यातपछि स्वचालित Duty Drawback प्रणालीबाट सहज रूपमा फिर्ता गर्ने	१ वर्ष	निर्यात वृद्धि दर	भन्सार विभाग	राजस्व समायोजन	राजस्व जोखिम
२५	ई—कमर्स व्यापार	अन्तर्राष्ट्रिय डिजिटल व्यापारमा नेपाली उत्पादन जोड्न ई—कमर्स नीति तथा डिजिटल व्यापार फ्रेमवर्क लागू गरी विदेशबाट स-साना भुक्तानी नेपाल पठाउन सक्ने कानूनी प्रवन्ध गर्ने	२ वर्ष	ई—कमर्स निर्यात	MOICS	ICT पूर्वाधार	साइबर जोखिम
२६	डिजिटल निर्यात बजार	साना किसान तथा घरेलु उद्योगका उत्पादनलाई Amazon, Alibaba जस्ता प्लेटफर्मसँग जोड्ने	२ वर्ष	डिजिटल निर्यात कारोबार	TEPC	डिजिटल मार्केटिङ	बजार प्रतिस्पर्धा
२७	अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्डिङ	हिमालयन उत्पादन, जडीबुटी, चिया, पश्मिना आदि उत्पादनको अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्डिङ गर्ने	३ वर्ष	ब्रान्डेड निर्यात वृद्धि	TEPC/परराष्ट्र मन्त्रालय	ब्रान्डिङ बजेट	बजार जोखिम
२८	निर्यात अनुदान	निर्यातकर्तालाई Direct Benefit Transfer (DBT) मार्फत निर्यात अनुदान उपलब्ध गराउने	१ वर्ष	अनुदान वितरण	MOICS	नियमित बजेट	दुरुपयोग जोखिम

क्रसं	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समायवधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
२९	गैर—भन्सार अवरोध	Non-Tariff Barriers हटाउन र Traansition Facility बढाउन द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय संवाद सुदृढ गर्ने	निरन्तर	NTB समाधान संख्या	MOFA	कूटनीतिक पहल	व्यापार विवाद
३०	LDC बजार पहुँच	LDC को प्राथमिकतायुक्त बजार पहुँच उपयोग गरी निर्यात विस्तार गर्ने	३ वर्ष	नयाँ निर्यात बजार	MOICS	व्यापार प्रवर्द्धन	प्रतिस्पर्धा जोखिम
३१	आर्थिक कूटनीति	विदेशस्थित नेपाली दूतावासलाई स्रोत साधन सहित व्यापार प्रवर्द्धन केन्द्रका रूपमा परिचालन गर्ने	२ वर्ष	नयाँ व्यापार सम्झौता	MOFA	आर्थिक कूटनीति	समन्वय समस्या
३२	राजदूत KPI	राजदूतको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा आर्थिक कूटनीतिलाई प्रमुख सूचक बनाउने	१ वर्ष	कूटनीतिक उपलब्धि	MOFA	नियमित प्रशासन	कार्यान्वयन ढिलाइ
३३	लजिस्टिक सुधार	भन्सारदेखि ढुवानीसम्म डिजिटल ट्रान्जिट र लजिस्टिक प्रणाली लागू गर्ने	२ वर्ष	ढुवानी समय घटेको	भन्सार विभाग	पूर्वाधार बजेट	लजिस्टिक जोखिम
३४	कन्टेनर व्यापार	क्विन्टल आधारित व्यापारको साटो कन्टेनर आधारित व्यापार प्रणाली प्रवर्द्धन गर्ने	२ वर्ष	कन्टेनर व्यापार प्रतिशत	MOICS	लजिस्टिक सुधार	ढुवानी लागत
३५	Rules of Origin	Rules of Origin प्रक्रियालाई सरल बनाई निर्यात सहजीकरण गर्ने	१ वर्ष	प्रमाणीकरण समय घटेको	MOICS	नियमित प्रशासन	कानुनी जटिलता
३६	व्यापार परिषद	तीन तहका सरकार सम्मिलित उद्योग तथा वाणिज्य परिषद गठन गर्ने	१ वर्ष	परिषद बैठक संख्या	MOICS	नियमित प्रशासन	समन्वय समस्या
३७	लजिस्टिक पूर्वाधार	सुक्खा बन्दरगाह, ICD, IFS विस्तार गर्ने	५ वर्ष	Dry port संख्या	MOICS	पूर्वाधार लगानी	ढुवानी जोखिम
३८	रेल सम्पर्क	रेल सम्पर्क विस्तार गरी व्यापार ढुवानी लागत घटाउने	५ वर्ष	रेल ढुवानी क्षमता	भौ. पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय	पूर्वाधार बजेट	परियोजना ढिलाइ
३९	डिजिटल भन्सार	डिजिटल भन्सार प्रणाली लागू गर्ने	२ वर्ष	सीमा पार समय घटेको	भन्सार विभाग	सूचना तथा सं. प्रणाली	प्राविधिक जोखिम

क्रसं	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समायवधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
४०	व्यापार सूचना तथा सं. प्रणाली	आयातकर्ता तथा निर्यातकर्तालाई लागत र समयसम्बन्धी सूचना दिने डिजिटल प्रणाली विकास गर्ने	१ वर्ष	सूचना प्रयोग संख्या	MOICS	ICT प्रणाली	डाटा अद्यावधिक
४१	बन्दरगाह सहजीकरण	बन्दरगाह, ढुवानी कम्पनी तथा CFS सेवा सहजीकरण गर्ने	२ वर्ष	ढुवानी समय	MOICS	समन्वय	बन्दरगाह ढिलाइ
४२	ट्रान्जिट विविधीकरण	भारतका अतिरिक्त बन्दरगाह (धामरा, मुन्द्रा आदि) प्रयोग गर्ने व्यवस्था विस्तार गर्ने	३ वर्ष	नयाँ बन्दरगाह प्रयोग	MOICS/परराष्ट्र मन्त्रालय	कूटनीतिक पहल	ट्रान्जिट अवरोध
४३	चीन ट्रान्जिट प्रयोग	चीनसँग भएको ट्रान्जिट सम्झौताको प्रभावकारी उपयोग गर्ने	३ वर्ष	चीन ट्रान्जिट प्रयोग	MOICS/परराष्ट्र मन्त्रालय	पूर्वाधार लगानी	लजिस्टिक जोखिम
४४	व्यापार सन्धि सुधार	India—Nepal Trade Treaty अद्यावधिक गर्न वार्ता गर्ने	२ वर्ष	सन्धि संशोधन	MOICS/परराष्ट्र मन्त्रालय	कूटनीतिक पहल	वार्ता ढिलाइ
४५	व्यापार सम्झौता	TIFA, BIPPA, DTAA, PTA, FTA जस्ता आर्थिक सम्झौता सम्पन्न गर्ने	३ वर्ष	सम्झौता संख्या	MOICS/परराष्ट्र मन्त्रालय	कूटनीतिक पहल	व्यापार विवाद
४६	CITA सम्झौता गर्न पहल	भारत तथा चीनसँग Comprehensive Trade and Investment Agreement (CITA) वा यस्तै प्रकारका लगानी सम्झौता गर्न पहल गर्ने	३ वर्ष	सम्झौता प्रगति	MOICS/परराष्ट्र मन्त्रालय	कूटनीतिक पहल	भूराजनीतिक जोखिम
४७	सीमा आर्थिक क्षेत्र	सीमा क्षेत्रमा Border Economic Zones स्थापना गर्ने	५ वर्ष	स्थापित क्षेत्र	MOICS	PPP लगानी	भूमि जोखिम
४८	औद्योगिक सहकार्य	सीमा क्षेत्रमा संयुक्त औद्योगिक परियोजना विकास गर्ने	५ वर्ष	संयुक्त उद्योग संख्या	MOICS/परराष्ट्र मन्त्रालय	FDI	परियोजना जोखिम
४९	सेवा व्यापार	सूचना प्रविधि, पर्यटन तथा वित्तीय सेवा व्यापार विस्तार गर्ने	३ वर्ष	सेवा निर्यात वृद्धि	MOICS	सेवा क्षेत्र लगानी	बजार जोखिम
५०	ऊर्जा व्यापार	क्षेत्रीय ऊर्जा बजार विकास गरी जलविद्युत निर्यात विस्तार गर्ने	५ वर्ष	ऊर्जा निर्यात	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय	पूर्वाधार लगानी	ऊर्जा सम्झौता जोखिम

क्रसं	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समायवधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
५१	निर्यात विविधीकरण	युरोप, अमेरिका, मध्यपूर्व तथा दक्षिणपूर्व एशियामा निर्यात बजार विस्तार गर्ने	३ वर्ष	नयाँ बजार संख्या	TEPC/ परराष्ट्र मन्त्रालय	व्यापार प्रवर्द्धन	वैश्विक प्रतिस्पर्धा
५२	निर्यात सम्भावना विकास	जलविद्युत, सिमेन्ट, पिउने पानी, कार्पेट, हस्तकला, जडीबुटी तथा IT सेवा निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने	५ वर्ष	निर्यात वृद्धि	MOICS	उद्योग प्रवर्द्धन	बजार जोखिम
	आपूर्ति व्यवस्था सुदृढीकरण तथा उपभोक्ता हित संरक्षण						
५३	मूल्य अनुगमन प्रणाली	दैनिक उपभोग्य वस्तुको मूल्यमा हुने अनियमितता नियन्त्रण गर्न Real-time Price Portal स्थापना गरी देशभरबाट मूल्य डाटा सङ्कलन गर्ने	१ वर्ष	अनलाइन मूल्य डाटा उपलब्धता	वाणिज्य, आ. तथा उ. सं. विभाग	सूचना तथा सं. प्रणाली	डाटा विश्वसनीयता
५४	डिजिटल बजार अनुगमन	बजार अनुगमन प्रणालीलाई GPS, E-Monitoring तथा Digital Dashboard मार्फत प्रविधिमैत्री बनाउने	१ वर्ष	डिजिटल अनुगमन संख्या	वाणिज्य, आ. तथा उ. सं. विभाग	सूचना तथा सं. प्रणाली	प्राविधिक समस्या
५५	बजार पारदर्शिता	उपभोग्य वस्तुको मूल्य तथा मौज्दातको डिजिटल ड्यासबोर्ड सार्वजनिक गरी पारदर्शिता बढाउने	१ वर्ष	डिजिटल ड्यासबोर्ड सञ्चालन	MOICS	सूचना तथा सं. प्रणाली	डाटा अद्यावधिक
५६	रणनीतिक मौज्दात	खाद्यान्न, इन्धन तथा अत्यावश्यक वस्तुको रणनीतिक मौज्दात व्यवस्थापन प्रणाली विकास गर्ने	२ वर्ष	मौज्दात स्तर	खाद्य व्यवस्था कम्पनी लि.	नियमित बजेट	भण्डारण जोखिम
५७	खाद्य तथा इन्धन सुरक्षा	प्रदेश स्तरमा खाद्य तथा इन्धन सुरक्षा भण्डार स्थापना गर्ने	३ वर्ष	स्थापित सुरक्षा भण्डार संख्या	MOICS	PPP लगानी	भण्डारण लागत
५८	कृषि बजार पहुँच	किसानका उत्पादनलाई सिधै बजारसँग जोड्न Digital Agri-Market प्रणाली विकास गरी बिचौलिया र तह घटाउने	२ वर्ष	डिजिटल कृषि कारोबार	कृषि तथा प.वि. मन्त्रालय	सूचना तथा सं. प्रणाली	बजार जोखिम
५९	कृषि आपूर्ति श्रृंखला	कृषि उत्पादनको सङ्कलन, भण्डारण र ढुवानी प्रणाली सुधार गरी आपूर्ति श्रृंखला सुदृढ गर्ने	३ वर्ष	कृषि आपूर्ति दक्षता	कृषि तथा प.वि. मन्त्रालय	पूर्वाधार बजेट	लजिस्टिक जोखिम

क्रसं	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समायवधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
६०	उपभोक्ता अदालत	उपभोक्तालाई छिटो न्याय दिलाउन उपभोक्ता अदालत स्थापना गर्ने	२ वर्ष	मुद्दा समाधान समय	न्याय, कानून तथा सं. मा. मन्त्रालय	नियमित बजेट	कानुनी ढिलाइ
६१	Fast-track विवाद समाधान	उपभोक्ता उजुरीको ३० दिनभित्र फैसला हुने Fast-track प्रणाली लागू गर्ने	१ वर्ष	समाधान भएको उजुरी प्रतिशत	वाणिज्य, आ. तथा उ. सं. विभाग	नियमित प्रशासन	मुद्दा बढ्नु
६२	उपभोक्ता उजुरी प्रणाली	उपभोक्ताले अनलाइन उजुरी दर्ता गर्न सक्ने डिजिटल उपभोक्ता उजुरी प्रणाली स्थापना गर्ने	१ वर्ष	अनलाइन उजुरी संख्या	वाणिज्य, आ. तथा उ. सं. विभाग	सूचना तथा सं. प्रणाली	प्रणाली अवरोध
६३	सिन्डिकेट नियन्त्रण	बजारमा हुने सिन्डिकेट र कार्टेलिङ नियन्त्रण गर्न कडा नियमन र कानुनी कारबाही गर्ने	निरन्तर	सिन्डिकेट कारबाही संख्या	MOICS	नियमित अनुगमन	राजनीतिक दबाब
६४	प्रतिस्पर्धा नीति	Trade Competition Act तथा प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन ऐन प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने	१ वर्ष	प्रतिस्पर्धा मुद्दा समाधान	MOICS	नियमित प्रशासन	कार्यान्वयन ढिलाइ
६५	मिसावट नियन्त्रण	खाद्य तथा दैनिक उपभोग्य वस्तुमा हुने मिसावट नियन्त्रण गर्न नियमित अनुगमन गर्ने	निरन्तर	मिसावट कारबाही संख्या	खाद्य विभाग	प्रयोगशाला	प्रमाणीकरण अभाव
६६	कृत्रिम अभाव नियन्त्रण	कार्टेलिङ्ग, कालोबजारी तथा कृत्रिम अभाव रोक्न डिजिटल मौज्दात अनुगमन प्रणाली लागू गर्ने	१ वर्ष	मौज्दात अनुगमन रिपोर्ट	MOICS	सूचना तथा सं. प्रणाली	डाटा अभाव
६७	मूल्य स्थिरता	बजारमा अत्यधिक मूल्यवृद्धि नियन्त्रण गर्न मूल्य स्थिरता अनुगमन संयन्त्र विकास गर्ने तथा रणनीतिक वस्तुमा मुल्य स्थिरीकरण कोष स्थापना गर्ने	२ वर्ष	मूल्य उतारचढाव नियन्त्रण	MOICS	अनुगमन बजेट	बजार उतारचढाव
६८	आपूर्ति समन्वय	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वित आपूर्ति व्यवस्थापन प्रणाली विकास गर्ने	२ वर्ष	समन्वय बैठक संख्या	MOICS	नियमित प्रशासन	समन्वय अभाव

क्रसं	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समायवधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
६९	निजी क्षेत्र सहकार्य	सार्वजनिक, निजी तथा सहकारी क्षेत्रबीच सहकार्यमार्फत आपूर्ति व्यवस्थापन सुदृढ गर्ने	२ वर्ष	PPP परियोजना	MOICS	PPP लगानी	निजी क्षेत्र जोखिम
७०	उपभोक्ता अधिकार संरक्षण	उपभोक्ताको हक, हित र अधिकार संरक्षणका लागि जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	निरन्तर	उपभोक्ता उजुरी समाधान दर	वाणिज्य, आ. तथा उ. सं. विभाग	नियमित बजेट	सूचना अभाव
	आन्तरिक तथा बाह्य लगानी प्रवर्द्धन						
७१	लगानी वातावरण	औद्योगिक तथा लगानी प्रवर्द्धनमा अवरोध सिर्जना गर्ने नीतिगत, कानुनी तथा प्रक्रियागत जटिलता हटाई लगानीमैत्री वातावरण निर्माण गर्ने	२ वर्ष	FDI तथा घरेलु लगानी वृद्धि	MOICS	कानुनी सुधार	नीतिगत अस्थिरता
७२	PPP नीति	सार्वजनिक—निजी साझेदारी सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति कार्यान्वयन गर्ने	२ वर्ष	PPP परियोजना संख्या	अर्थ मन्त्रालय/ MOICS	PPP लगानी	परियोजना जोखिम
७३	राष्ट्रिय लगानी नीति	निजी क्षेत्रको लगानी परिचालनका लागि राष्ट्रिय लगानी नीति कार्यान्वयन गर्ने	२ वर्ष	निजी लगानी वृद्धि	MOICS/अर्थ मन्त्रालय	नियमित बजेट	कार्यान्वयन ढिलाइ
७४	कानुनी सुधार	PPP तथा लगानी ऐन, औद्योगिक व्यवसाय ऐन र प्रविधि हस्तान्तरण ऐन संशोधन गर्ने	२ वर्ष	संशोधित कानुन संख्या	MOICS	नियमित बजेट	विधायी ढिलाइ
७५	Investment Board सुदृढीकरण	लगानी बोर्ड नेपाललाई सिफारिसकर्ता मात्र नभई निर्देशन, नियमन र अनुगमन गर्न सक्ने स्वायत्त र सक्षम संस्थाका रूपमा सुदृढ गर्ने	१ वर्ष	स्वीकृत लगानी परियोजना	लगानी बोर्ड	नियमित प्रशासन	संस्थागत समन्वय
७६	संस्थागत पुनर्संरचना	लगानी बोर्डको संगठन तथा दरबन्दी पुनर्संरचना गरी विशिष्ट श्रेणी सचिवको नेतृत्वमा सक्षम संस्था बनाउने	१ वर्ष	संरचना स्वीकृत	नेपाल सरकार	नियमित प्रशासन	संस्थागत प्रतिरोध
७७	एकल बिन्दु सेवा	डिजिटल प्रणाली सहितको एकल बिन्दु सेवा केन्द्र सञ्चालन गरी लगानीकर्तालाई सबै सेवा एकै स्थानबाट उपलब्ध गराउने	१ वर्ष	सेवा प्राप्ति समय	लगानी बोर्ड	सूचना तथा सं. प्रणाली	प्रणाली अवरोध
७८	समयबद्ध सेवा	लगानी परियोजनाको दर्तादेखि सञ्चालनसम्मका सेवा समयसीमा भित्र उपलब्ध गराउने प्रणाली लागू गर्ने	१ वर्ष	सेवा समय घटेको	लगानी बोर्ड	प्रशासनिक सुधार	ढिलाइ

क्रसं	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समायवधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
७९	नियमनकारीबाट सहजीकर्तामा रूपान्तरण	उद्योग तथा लगानी प्रशासन प्रणालीलाई नियमनमुखीबाट सहजीकरणमुखी प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने	२ वर्ष	सेवा सन्तुष्टि सूचक	MOICS	प्रशासनिक सुधार	संस्थागत प्रतिरोध
८०	लगानी सुरक्षा	लगानीकर्तालाई दीर्घकालीन नीतिगत स्थायित्व तथा लगानी सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने	२ वर्ष	लगानी विश्वास सूचक	नेपाल सरकार	नीतिगत सुधार	राजनीतिक जोखिम
८१	IPR संरक्षण	विदेशी लगानी आकर्षित गर्न पेटेन्ट, डिजाइन र ट्रेडमार्क ऐन सुधार गरी बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार संरक्षण सुदृढ गर्ने	२ वर्ष	IPR दर्ता संख्या	उद्योग विभाग	कानुनी सुधार	IP विवाद
८२	औद्योगिक संरक्षण	स्वदेशी उद्योगलाई सस्तो विदेशी आयातबाट जोगाउन Safeguards, Anti-dumping तथा Countervailing उपाय लागू गर्ने	२ वर्ष	सुरक्षात्मक उपाय संख्या	MOICS	व्यापार नीति	व्यापार विवाद
८३	लगानी प्रोत्साहन	स्वदेशी तथा विदेशी लगानी बढाउन कर छुट, वित्तीय सहुलियत तथा उत्पादन आधारित प्रोत्साहन प्रणाली लागू गर्ने	२ वर्ष	नयाँ उद्योग संख्या	MOICS	राजस्व प्रोत्साहन	राजस्व जोखिम
८४	डायस्पोरा लगानी	नेपाली डायस्पोरा तथा विदेशी साझेदारमार्फत लगानी प्रवर्द्धन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	३ वर्ष	डायस्पोरा लगानी	MOICS	नियमित बजेट	विश्वास अभाव
८५	लगानी प्रवर्द्धन कार्यक्रम	सम्भावित विदेशी लगानीकर्ताको सूची तयार गरी लक्षित लगानी प्रवर्द्धन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	१ वर्ष	नयाँ लगानी प्रस्ताव	लगानी बोर्ड	नियमित बजेट	डाटा अभाव
८६	लगानी सम्मेलन	अन्तर्राष्ट्रिय लगानी सम्मेलन तथा प्रचार कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	३ वर्ष	लगानी प्रस्ताव	लगानी बोर्ड	नियमित बजेट	वैश्विक प्रतिस्पर्धा
८७	मेगा परियोजना कार्यान्वयन	ऊर्जा, उद्योग, कृषि प्रशोधन तथा पूर्वाधारका मेगा परियोजनाको PPP तथा FDI मार्फत कार्यान्वयन सहजीकरण गर्ने	५ वर्ष	कार्यान्वयन परियोजना	लगानी बोर्ड	FDI/PPP	परियोजना ढिलाइ
८८	रोकिएका परियोजना सहजीकरण	सम्झौता भइसकेका तर रोकिएका ठूला लगानी परियोजनाको समस्या समाधान गरी कार्यान्वयन सुरु गर्ने (जस्तैः पश्चिम सेती, मुक्तिनाथ केबलकार, एग्रोभोल्टेइक, रासायनिक मल कारखाना, माथिल्लो कर्णाली, तल्लो अरूण, IT पार्क आदि)	३–५ वर्ष	पुनःसञ्चालित परियोजना	लगानी बोर्ड	PPP/FDI	परियोजना अवरोध

क्रसं	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समायवधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
८९	विकास वित्त	पूर्वाधार विकासका लागि दीर्घकालीन पूँजी स्रोत व्यवस्थापन गर्न वैकल्पिक विकास वित्त कोष स्थापना गर्ने	३ वर्ष	पूर्वाधार लगानी	अर्थ मन्त्रालय	वित्तीय व्यवस्थापन	वित्तीय जोखिम
९०	प्रदेश तथा स्थानीय लगानी संरचना	६ अर्बभन्दा कम लगानीका परियोजनाका लागि प्रदेश तथा स्थानीय तहमा लगानी सहजीकरण संरचना विकास गर्ने	२ वर्ष	प्रदेश परियोजना संख्या	MOICS/ प्र.मं. तथा म.प.को कार्यालय	प्राविधिक सहयोग	क्षमता अभाव
९१	लगानी प्रवर्द्धन मञ्च	स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्ता र विज्ञ सम्मिलित लगानी प्रवर्द्धन मञ्च स्थापना गर्ने	१ वर्ष	मञ्च बैठक संख्या	लगानी बोर्ड	नियमित प्रशासन	समन्वय समस्या
९२	परियोजना अनुगमन	परियोजना सहजीकरण तथा अनुगमन समितिलाई KPI सहित परिणाममुखी बनाउने	१ वर्ष	परियोजना प्रगति रिपोर्ट	लगानी बोर्ड	नियमित बजेट	अनुगमन ढिलाइ
	डिजिटल सुशासन तथा व्यवहार सुधार						
९३	डिजिटल सेवा रूपान्तरण	उद्योग, व्यापार, लगानी र आपूर्ति व्यवस्थासँग सम्बन्धित सबै प्रशासनिक सेवा पूर्ण डिजिटल प्रणालीबाट उपलब्ध गराउने	२ वर्ष	डिजिटल सेवा प्रतिशत	MOICS	सूचना तथा सं. प्रणाली	साइबर सुरक्षा
९४	एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्म	उद्योग, भन्सार, आन्तरिक राजस्व, कम्पनी रजिष्ट्रार र लगानी बोर्डका सेवाहरूलाई एउटै डिजिटल प्लेटफर्ममा एकीकृत गर्ने	२ वर्ष	एकीकृत सेवा संख्या	MOICS	सूचना तथा सं. पूर्वाधार	प्राविधिक समन्वय
९५	Single Window २.०	व्यापार र लगानी सेवाका लागि उन्नत Single Window २.० प्रणाली लागू गर्ने	१ वर्ष	अनलाइन सेवा प्रयोग	भन्सार विभाग	सूचना तथा सं. प्रणाली	प्रणाली अवरोध
९६	Business Identification Number	उद्योग, व्यापार र कर प्रणालीका लागि एकीकृत Business Identification Number प्रणाली लागू गर्ने	२ वर्ष	एकीकृत दर्ता प्रणाली	आन्तरिक राजस्व विभाग	सूचना तथा सं. प्रणाली	डाटा समन्वय
९७	Faceless Service Delivery	इजाजत, अनुमति र स्वीकृति प्रक्रियामा प्रत्यक्ष सम्पर्क घटाई Faceless digital service delivery प्रणाली लागू गर्ने	१ वर्ष	अनलाइन स्वीकृति प्रतिशत	MOICS	सूचना तथा सं. प्रणाली	प्रणाली सुरक्षा
९८	Service Time Limit	उद्योग तथा व्यापार सेवामा समयसीमा आधारित Service Charter लागू गर्ने	१ वर्ष	सेवा समय घटेको	MOICS	प्रशासनिक सुधार	कार्यान्वयन ढिलाइ

क्रसं	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समायवधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
९९	Digital Monitoring System	उद्योग, व्यापार र आपूर्ति सम्बन्धी सेवाको प्रगति अनुगमन गर्न Digital Monitoring Dashboard स्थापना गर्ने	१ वर्ष	अनुगमन रिपोर्ट	MOICS	सूचना तथा सं. प्रणाली	डाटा अद्यावधिक
१००	E-Monitoring	बजार अनुगमन, भन्सार र व्यापार प्रक्रियामा E-Monitoring प्रणाली लागू गर्ने	१ वर्ष	अनुगमन कार्य संख्या	वाणिज्य, आ. तथा उ. सं. विभाग	सूचना तथा सं. प्रणाली	प्राविधिक समस्या
१०१	Data Integration	उद्योग, व्यापार, कर तथा भन्सार सम्बन्धी सरकारी डाटा प्रणाली एकीकृत गर्ने	२ वर्ष	एकीकृत डाटा प्लेटफर्म	MOICS	सूचना पूर्वाधार	डाटा सुरक्षा
१०२	Open Data Portal	व्यापार, उद्योग र लगानी सम्बन्धी तथ्यांक सार्वजनिक गर्न Open Data Portal स्थापना गर्ने	१ वर्ष	डाटा प्रयोग संख्या	MOICS	सूचना तथा सं. प्रणाली	डाटा विश्वसनीयता
१०३	Digital Grievance System	उद्योगी, व्यापारी र उपभोक्ताका गुनासा समाधान गर्न डिजिटल गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने	१ वर्ष	उजुरी समाधान दर	MOICS	सूचना तथा सं. प्रणाली	उजुरी बढ्नु
१०४	Regulatory Reform	अनावश्यक अनुमतिपत्र, लाइसेन्स तथा कागजी प्रक्रिया हटाई व्यापार सहजीकरण गर्ने	२ वर्ष	अनुमति संख्या घटेको	MOICS	कानुनी सुधार	विधायी ढिलाइ
१०५	Ease of Doing Business सुधार	Doing Business सूचक सुधार गर्न प्रशासनिक प्रक्रिया सरलीकरण गर्ने	३ वर्ष	Doing Business सूचक सुधार	MOICS	प्रशासनिक सुधार	संस्थागत प्रतिरोध
१०६	Digital Capacity Building	सरकारी कर्मचारी तथा निजी क्षेत्रलाई डिजिटल प्रणाली प्रयोग सम्बन्धी क्षमता विकास तालिम प्रदान गर्ने	२ वर्ष	प्रशिक्षण प्राप्त कर्मचारी	MOICS	नियमित बजेट	प्राविधिक अभाव
१०७	Transparency & Accountability	डिजिटल ट्र्याकिङ प्रणाली मार्फत उद्योग, व्यापार र लगानी सेवामा पारदर्शिता र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने	२ वर्ष	सेवा सन्तुष्टि सूचक	MOICS	सूचना तथा सं. प्रणाली	प्रणाली दुरुपयो

३(ख).२.६ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाइ तथा तत्काल सुधार ढाँचा

क्र.सं.	सुधार क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम (Verification)	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	उद्योग प्रशासन डिजिटल रूपान्तरण	उद्योग दर्ता, नवीकरण र अनुमति प्रक्रिया पूर्ण डिजिटल प्रणालीबाट सञ्चालन गर्ने	१ वर्षभित्र उद्योग दर्ताको कम्तीमा ९०% अनलाइन	उद्योग विभागको MIS रिपोर्ट	त्रैमासिक	उद्योग विभाग
२	एकल बिन्दु सेवा प्रणाली	उद्योग, कम्पनी, लगानी स्वीकृति लगायत सेवा एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्मबाट उपलब्ध गराउने	औसत सेवा समय ५०% घट्ने	Single Window Portal Data	त्रैमासिक	MOICS
३	औद्योगिक कोरिडोर	औद्योगिक क्लस्टर र कोरिडोर विकास गर्ने	५ वर्षमा कम्तीमा ५ नयाँ औद्योगिक क्लस्टर	MOICS प्रगति प्रतिवेदन	वार्षिक	MOICS
४	औद्योगिक पूर्वाधार	औद्योगिक क्षेत्रमा २४ घण्टा विद्युत, सडक र लजिस्टिक सुविधा सुनिश्चित गर्ने	औद्योगिक उत्पादन २०% वृद्धि	ऊर्जा तथा उद्योग मन्त्रालय प्रतिवेदन	वार्षिक	ऊर्जा मन्त्रालय / MOICS
५	MSME विकास	MSME लाई वित्त, प्रविधि र बजार पहुँच विस्तार गर्ने	३ वर्षमा MSME संख्या २५% वृद्धि	MSME Registry Data	अर्धवार्षिक	MOICS
६	स्टार्टअप प्रवर्द्धन	स्टार्टअप नीति, इनोभेसन कोष र इन्क्युबेसन केन्द्र स्थापना गर्ने	स्टार्टअप दर्ता ३०% वृद्धि	स्टार्टअप फण्ड रिपोर्ट	वार्षिक	MOICS
७	औद्योगिक प्रोत्साहन	उत्पादनमा आधारित प्रोत्साहन (PLI) लागू गर्ने	उत्पादन वृद्धि दर १५%	उद्योग उत्पादन तथ्याङ्क	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
८	खानी उद्योग	खनिज स्रोत अन्वेषण र प्रशोधन उद्योग प्रवर्द्धन गर्ने	५ वर्षमा खानी परियोजना ५ वृद्धि	खानी विभाग रिपोर्ट	वार्षिक	खानी विभाग
९	Land Bank	औद्योगिक प्रयोजनका लागि भूमि बैंक स्थापना गर्ने	औद्योगिक प्रयोजनका लागि उपलब्ध भूमि २०% वृद्धि	Land Bank Database	वार्षिक	MOICS
१०	श्रम सम्बन्ध सुधार	श्रम ऐन र औद्योगिक ऐनबीच तादात्म्यता कायम गर्ने	औद्योगिक विवाद ३०% घट्ने	श्रम मन्त्रालय रिपोर्ट	वार्षिक	श्रम मन्त्रालय
११	हडतालमुक्त औद्योगिक क्षेत्र	उद्योग—मजदुर सहकार्य कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	औद्योगिक हडताल ५०% घट्ने	श्रम विभाग तथ्याङ्क	वार्षिक	MOICS
१२	Exit Policy	उद्योग बन्द गर्दा Easy liquidation प्रणाली लागू गर्ने	Liquidation समय ५०% घट्ने	कम्पनी रजिष्ट्रार डेटा	अर्धवार्षिक	MOICS

क.सं.	सुधार क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम (Verification)	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१३	गुणस्तर पूर्वाधार	अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त प्रयोगशाला स्थापना गर्ने	३ वर्षमा ५ Accredited Labs	Accreditation certificate	वार्षिक	गुणस्तर विभाग
१४	नापतौल प्रणाली	नापतौल प्रणाली आधुनिकीकरण गर्ने	प्रमाणीकरण सेवामा ३०% वृद्धि	नापतौल विभाग रिपोर्ट	वार्षिक	गुणस्तर तथा नापतौल विभाग
१५	IPR संरक्षण	पेटेन्ट, ट्रेडमार्क र डिजाइन दर्ता प्रणाली सुदृढ गर्ने	IPR दर्ता २५% वृद्धि	IPR Registry Data	वार्षिक	उद्योग विभाग
१६	निर्यातमुखी उद्योग	SEZ मा निर्यात उद्योगलाई प्रोत्साहन गर्ने	SEZ निर्यात ३०% वृद्धि	SEZ Authority Data	वार्षिक	SEZ प्राधिकरण
१७	डिजिटल उद्योग सेवा	उद्योग प्रशासनका सबै सेवा डिजिटल गर्ने	सेवाको ९५% डिजिटल	Digital Service Dashboard	त्रैमासिक	MOICS
१८	खानी तथा खनिज प्रशोधन	खनिज प्रशोधन उद्योग विस्तार गर्ने	खनिज प्रशोधन उद्योग ५ वृद्धि	खनिज उद्योग रिपोर्ट	वार्षिक	खानी विभाग
१९	घरेलु उद्योग डिजिटल बजार	घरेलु उद्योगलाई डिजिटल प्लेटफर्ममा जोड्ने	ई—कमर्समार्फत बिक्री २५% वृद्धि	E-commerce data	अर्धवार्षिक	MOICS
२०	स्वदेशी उत्पादन प्रवर्द्धन	Make in Nepal अभियान सञ्चालन गर्ने	आयात प्रतिस्थापन १०%	व्यापार तथ्याङ्क	वार्षिक	MOICS
२१	भन्सार आधुनिकीकरण	Paperless Customs तथा Single Window लागू गर्ने	२ वर्षभित्र ९०% भन्सार प्रक्रिया डिजिटल	भन्सार MIS रिपोर्ट	त्रैमासिक	भन्सार विभाग
२२	डिजिटल व्यापार प्रणाली	भन्सार, ट्रान्जिट र ढुवानी प्रक्रियालाई एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्ममा आबद्ध गर्ने	औसत क्लीयरन्स समय ४०% घट्ने	Digital Trade Portal data	त्रैमासिक	MOICS / भन्सार विभाग
२३	Duty Drawback	निर्यातपछि स्वचालित भन्सार फिर्ता प्रणाली लागू गर्ने	फिर्ता समय ६ महिनाबाट ३० दिनमा झर्ने	भन्सार विभाग डेटा	त्रैमासिक	भन्सार विभाग
२४	डिजिटल व्यापार पूर्वाधार	ई—कमर्स तथा डिजिटल व्यापार कानुनी ढाँचा विकास गर्ने	ई—कमर्स निर्यात २५% वृद्धि	ई—कमर्स कारोबार तथ्याङ्क	वार्षिक	MOICS

क.सं.	सुधार क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम (Verification)	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
२५	ई—कमर्स बजार पहुँच	घरेलु उत्पादनलाई Amazon, Alibaba जस्ता प्लेटफर्मसँग जोड्ने	ई—कमर्समार्फत निर्यात २०% वृद्धि	Platform export data	वार्षिक	MOICS
२६	ब्रान्डिङ	हिमालयन उत्पादन, चिया, पश्मिना आदि ब्रान्डिङ गर्ने	अन्तर्राष्ट्रिय प्रमाणीकरण ३०% वृद्धि	Brand certification records	वार्षिक	TEPC
२७	निर्यात प्रोत्साहन	DBT आधारित निर्यात प्रोत्साहन प्रणाली लागू गर्ने	निर्यात मूल्य १५% वृद्धि	निर्यात तथ्याङ्क	वार्षिक	MOICS
२८	तुलनात्मक लाभ निर्यात	जलविद्युत, जडीबुटी, हस्तकला आदि निर्यात विस्तार गर्ने	प्राथमिक उत्पादन निर्यात २५% वृद्धि	TEPC रिपोर्ट	वार्षिक	MOICS
२९	पारवहन सहजीकरण	भारत र चीनसँग पारवहन मार्ग विस्तार गर्ने	नयाँ पारवहन मार्ग कम्तीमा २	Transit agreement records	वार्षिक	MOICS / परराष्ट्र मन्त्रालय
३०	भारत व्यापार सन्धि	भारतसँग व्यापार सन्धि अद्यावधिक गर्ने	सन्धि संशोधन सम्पन्न	सन्धि दस्तावेज	वार्षिक	MOICS
३१	चीन व्यापार सहकार्य	China Transit Agreement कार्यान्वयन गर्ने	चीनसँग व्यापार २०% वृद्धि	व्यापार तथ्याङ्क	वार्षिक	MOICS
३२	तृतीय बजार विस्तार	EU, USA, Middle East बजार विस्तार गर्ने	नयाँ बजारमा निर्यात १५% वृद्धि	TEPC रिपोर्ट	वार्षिक	MOICS
३३	निर्यात प्रवर्द्धन कार्यक्रम	ब्रान्डिङ, प्रमाणीकरण र सूचना प्रणाली विकास गर्ने	निर्यातकर्ता संख्या २०% वृद्धि	TEPC data	वार्षिक	MOICS
३४	CITA पहल	भारत र चीनसँग Comprehensive Trade Agreement पहल गर्ने	सन्धि वार्ता प्रारम्भ	वार्ता अभिलेख	वार्षिक	MOICS
३५	शुल्क व्यवस्थापन	व्यापार अवरोध न्यूनीकरण गर्ने	Tariff barrier १०% घट्ने	WTO रिपोर्ट	वार्षिक	MOICS
३६	सेवा व्यापार	IT, BPO तथा सेवा निर्यात विस्तार गर्ने	सेवा निर्यात २५% वृद्धि	सेवा निर्यात डेटा	वार्षिक	MOICS
३७	सीमा आर्थिक क्षेत्र	Border Economic Zones विकास गर्ने	कम्तीमा २ BEZ स्थापना	MOICS रिपोर्ट	वार्षिक	MOICS
३८	संयुक्त पूर्वाधार लगानी	लजिस्टिक र ऊर्जा पूर्वाधारमा संयुक्त लगानी आकर्षित गर्ने	पूर्वाधार लगानी २०% वृद्धि	लगानी डेटा	वार्षिक	MOICS
३९	प्रविधि हस्तान्तरण	FDI मार्फत प्रविधि हस्तान्तरण विस्तार गर्ने	Technology transfer agreement संख्या	FDI records	वार्षिक	MOICS
४०	ऊर्जा व्यापार	विद्युत निर्यात विस्तार गर्ने	विद्युत निर्यात ३०% वृद्धि	NEA export data	वार्षिक	ऊर्जा मन्त्रालय

क.सं.	सुधार क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम (Verification)	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
४१	LDC सुविधा उपयोग	LDC व्यापार सुविधा पूर्ण उपयोग गर्ने	Preferential export २०% वृद्धि	WTO trade data	वार्षिक	MOICS
४२	गैर—भन्सार अवरोध	Technical barriers न्यूनीकरण गर्ने	NTB सम्बन्धी विवाद ३०% घट्ने	Trade dispute records	वार्षिक	MOICS
४३	आर्थिक कूटनीति	दूतावासमार्फत व्यापार प्रवर्द्धन गर्ने	Trade promotion events २०	परराष्ट्र मन्त्रालय रिपोर्ट	वार्षिक	परराष्ट्र मन्त्रालय
४४	लजिस्टिक आधुनिकीकरण	Digital transit tracking लागू गर्ने	ढुवानी समय २५% घट्ने	Transit data	वार्षिक	भन्सार विभाग
४५	कन्टेनर व्यापार	Container आधारित व्यापार प्रणाली विस्तार गर्ने	Container trade volume २०% वृद्धि	Customs records	वार्षिक	भन्सार विभाग
४६	Rules of Origin	ROO प्रक्रिया सरलीकरण गर्ने	Certificate issuance time ५०% घट्ने	Trade certification data	वार्षिक	MOICS
४७	गुणस्तर प्रमाणीकरण	Accredited laboratories स्थापना गर्ने	Lab certification ३०% वृद्धि	Accreditation data	वार्षिक	गुणस्तर विभाग
४८	अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता	नेपाली उत्पादनको अन्तर्राष्ट्रिय प्रमाणीकरण बढाउने	International certification २०% वृद्धि	Certification data	वार्षिक	MOICS
४९	व्यापार सूचना प्रणाली	Trade Information System विकास गर्ने	व्यापार सूचना प्रयोगकर्ता संख्या ५०% वृद्धि	Portal analytics	त्रैमासिक	MOICS
५०	निर्यातकर्ता क्षमता विकास	निर्यातकर्तालाई तालिम र प्राविधिक सहयोग दिने	Training beneficiary १०००+	Training reports	वार्षिक	TEPC
५१	तीन तह समन्वय	सङ्घ—प्रदेश—स्थानीय उद्योग परिषद गठन गर्ने	Coordination meetings ४/वर्ष	बैठक अभिलेख	वार्षिक	MOICS
५२	व्यापार सहजीकरण	भन्सार ढिलाइ र प्रशासनिक जटिलता हटाउने	औसत clearance time ३०% घट्ने	Customs data	त्रैमासिक	भन्सार विभाग
५३	डिजिटल मूल्य अनुगमन	Real-time Price Portal स्थापना गरी देशभर मूल्य सूचना सङ्कलन गर्ने	१ वर्षभित्र ७७ जिल्लाबाट दैनिक मूल्य डेटा सङ्कलन	Price Portal database	त्रैमासिक	वाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण विभाग

क.सं.	सुधार क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम (Verification)	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
५४	ई–अनुगमन प्रणाली	GPS र Digital Dashboard प्रयोग गरी बजार अनुगमन प्रणाली लागू गर्ने	डिजिटल अनुगमन ८०% पुग्ने	Inspection dashboard	त्रैमासिक	MOICS
५५	मौज्दात ड्यासबोर्ड	उपभोग्य वस्तुको मौज्दात र मूल्यको डिजिटल ड्यासबोर्ड विकास गर्ने	मुख्य वस्तुको मौज्दात डेटा ९०% उपलब्ध	Supply database	त्रैमासिक	MOICS
५६	कार्टेलिङ नियन्त्रण	कार्टेलिङ, सिन्डिकेट र कृत्रिम अभाव विरुद्ध प्रविधिमैत्री निगरानी लागू गर्ने	कार्टेलिङ सम्बन्धी मुद्दा ३०% घट्ने	अनुगमन प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	MOICS
५७	मिसावट नियन्त्रण	मिसावट तथा गुणस्तरहीन वस्तु बेच्ने व्यवसायीमाथि कडा कारबाही गर्ने	गुणस्तर उल्लङ्घन २०% घट्ने	प्रयोगशाला परीक्षण रिपोर्ट	त्रैमासिक	गुणस्तर तथा नापतौल विभाग
५८	उपभोक्ता अदालत	उपभोक्ता अदालत स्थापना गरी ३० दिनभित्र फैसला हुने प्रणाली लागू गर्ने	उजुरी समाधान समय ५०% घट्ने	अदालत अभिलेख	वार्षिक	न्याय परिषद / MOICS
५९	प्रतिस्पर्धा कानुन	Trade Competition Act प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने	प्रतिस्पर्धा उल्लङ्घन मुद्दा समाधान दर ७०%	कानुनी अभिलेख	वार्षिक	प्रतिस्पर्धा आयोग
६०	उपभोक्ता संरक्षण प्रणाली	उपभोक्ता अधिकार संरक्षणका लागि अनुगमन र निरीक्षण प्रणाली सुदृढ गर्ने	उपभोक्ता उजुरी समाधान दर ८०%	Consumer complaint data	त्रैमासिक	वाणिज्य विभाग
६१	रणनीतिक मौज्दात	खाद्यान्न र इन्धनको रणनीतिक मौज्दात प्रणाली विकास गर्ने	३ महिनाको राष्ट्रिय मौज्दात क्षमता	NEOC तथा खाद्य कम्पनी डेटा	वार्षिक	MOICS
६२	प्रदेशस्तरीय भण्डार	प्रदेशस्तरमा खाद्य तथा इन्धन सुरक्षा भण्डार स्थापना गर्ने	७ प्रदेशमा भण्डार स्थापना	भण्डार रिपोर्ट	वार्षिक	MOICS / प्रदेश सरकार
६३	खाद्य कम्पनी आधुनिकीकरण	खाद्य व्यवस्था तथा व्यापार कम्पनी आधुनिकीकरण गर्ने	खाद्यान्न वितरण क्षमता ३०% वृद्धि	कम्पनी प्रतिवेदन	वार्षिक	खाद्य व्यवस्था तथा व्यापार कम्पनी
६४	Digital Agri Market	किसानलाई डिजिटल बजार प्रणालीसँग जोड्ने	किसान–बजार प्रत्यक्ष कारोबार २५% वृद्धि	Agri market portal data	अर्धवार्षिक	कृषि मन्त्रालय / MOICS

क.सं.	सुधार क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम (Verification)	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
६५	कृषि बजार पहुँच	कृषि उत्पादनलाई प्रशोधन उद्योग र बजारसँग जोड्ने	कृषि आपूर्ति चेन २०% विस्तार	बजार तथ्याङ्क	वार्षिक	MOICS
६६	Supply Chain सुधार	उत्पादनदेखि उपभोगसम्म आपूर्ति शृङ्खला पारदर्शी बनाउने	Supply chain efficiency index सुधार	Logistics data	वार्षिक	MOICS
६७	मूल्य स्थिरता	मूल्य स्थिरता अनुगमन संयन्त्र विकास गर्ने	मूल्य उतारचढाव २०% घट्ने	मूल्य अनुगमन रिपोर्ट	त्रैमासिक	MOICS
६८	आपूर्ति समन्वय	सङ्घ—प्रदेश—स्थानीय तहबीच समन्वित आपूर्ति प्रणाली विकास गर्ने	समन्वय बैठक कम्तीमा ४ प्रति वर्ष	बैठक अभिलेख	वार्षिक	MOICS
६९	सार्वजनिक—निजी सहकार्य	बजार व्यवस्थापनमा सार्वजनिक, निजी र सहकारी सहकार्य बढाउने	PPP आधारित आपूर्ति परियोजना ५	PPP परियोजना अभिलेख	वार्षिक	MOICS
७०	उपभोक्ता अधिकार संरक्षण	उपभोक्ता हकहित संरक्षणका लागि जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	उपभोक्ता जनचेतना कार्यक्रम ५०+	कार्यक्रम प्रतिवेदन	वार्षिक	वाणिज्य विभाग
७१	लगानी वातावरण सुधार	नीतिगत तथा कानुनी जटिलता हटाई लगानीमैत्री वातावरण निर्माण गर्ने	FDI तथा घरेलु लगानी २०% वृद्धि	लगानी तथ्याङ्क	वार्षिक	MOICS
७२	PPP नीति कार्यान्वयन	सार्वजनिक—निजी साझेदारी नीति कार्यान्वयन गर्ने	PPP परियोजना संख्या वृद्धि	PPP रिपोर्ट	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / MOICS
७३	कानुनी सुधार	PPP ऐन, लगानी ऐन र औद्योगिक ऐन संशोधन गर्ने	संशोधित कानुन संख्या	कानुनी अभिलेख	वार्षिक	MOICS
७४	नियमनबाट सहजीकरण	उद्योग प्रशासनलाई नियमनकारीबाट सहजीकर्तामा रूपान्तरण गर्ने	लगानी स्वीकृति समय ३०% घट्ने	Service delivery data	त्रैमासिक	MOICS
७५	लगानी सुरक्षा	दीर्घकालीन लगानी सुरक्षा र नीतिगत स्थायित्व सुनिश्चित गर्ने	Investor confidence index वृद्धि	Investor survey	वार्षिक	MOICS
७६	Safeguard उपाय	स्वदेशी उद्योगलाई Anti-dumping र Safeguard उपाय लागू गर्ने	घरेलु उद्योग संरक्षण सूचक सुधार	Trade defence data	वार्षिक	MOICS

क.सं.	सुधार क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम (Verification)	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
७७	कर तथा वित्तीय प्रोत्साहन	लगानी आकर्षित गर्न कर छुट र PLI प्रणाली लागू गर्ने	नयाँ उद्योग स्थापना २०% वृद्धि	उद्योग दर्ता तथ्याङ्क	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
७८	निजी लगानी परिचालन	राष्ट्रिय योजनाअनुसार निजी क्षेत्रबाट लगानी परिचालन गर्ने	निजी लगानी ६७% लक्ष्यतर्फ प्रगति	NPC रिपोर्ट	वार्षिक	NPC / MOICS
७९	लगानी नीति	राष्ट्रिय लगानी नीति र PPP नीति कार्यान्वयन गर्ने	नीति कार्यान्वयन सूचक	सरकारी प्रतिवेदन	वार्षिक	MOICS
८०	लगानी बोर्ड सुदृढीकरण	लगानी बोर्डलाई स्वायत्त र सुदृढ बनाउने	ठूला लगानी परियोजना १० वृद्धि	IBN रिपोर्ट	वार्षिक	Investment Board
८१	प्रदेश लगानी संरचना	प्रदेश तथा स्थानीय तहमा लगानी सहजीकरण संरचना विकास गर्ने	प्रदेश लगानी परियोजना १५	प्रदेश प्रतिवेदन	वार्षिक	MOICS / प्रदेश सरकार
८२	विकास वित्त कोष	पूर्वाधारका लागि वैकल्पिक विकास वित्त कोष स्थापना गर्ने	कोष सञ्चालन	कोष प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
८३	One Stop Service	विदेशी लगानीकर्ताका लागि एकल बिन्दु सेवा उपलब्ध गराउने	FDI स्वीकृति समय ४०% घट्ने	IBN data	त्रैमासिक	Investment Board
८४	IPR सुधार	विदेशी लगानी आकर्षित गर्न IPR ऐन सुधार गर्ने	IPR दर्ता २५% वृद्धि	IPR registry	वार्षिक	MOICS
८५	लगानी प्रवर्द्धन कार्यक्रम	सम्भावित विदेशी लगानीकर्ताको सूची तयार गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	नयाँ लगानी प्रस्ताव २०	IBN data	वार्षिक	Investment Board
८६	लगानी सम्मेलन	अन्तर्राष्ट्रिय लगानी सम्मेलन आयोजना गर्ने	सम्मेलनबाट प्राप्त प्रस्ताव संख्या	सम्मेलन प्रतिवेदन	वार्षिक	MOICS
८७	मेगा परियोजना	ऊर्जा, उद्योग, कृषि प्रशोधन आदि मेगा परियोजना PPP मार्फत कार्यान्वयन गर्ने	मेगा परियोजना ५ कार्यान्वयन	IBN report	वार्षिक	Investment Board
८८	डायस्पोरा लगानी	नेपाली डायस्पोरा लगानी प्रवर्द्धन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	डायस्पोरा लगानी १५% वृद्धि	NRN investment data	वार्षिक	MOICS
८९	अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारी	विदेशी साझेदारसँग लगानी सहकार्य विस्तार गर्ने	Joint venture परियोजना वृद्धि	FDI data	वार्षिक	MOICS
९०	लगानी बोर्ड रणनीति	IBN रणनीति तथा व्यवसाय योजना कार्यान्वयन गर्ने	रणनीति लक्ष्य पूरा दर	IBN progress report	अर्धवार्षिक	Investment Board
९१	जनशक्ति सुदृढीकरण	लगानी बोर्डको संगठन र दरबन्दी सुदृढ गर्ने	विशेषज्ञ जनशक्ति संख्या	HR report	वार्षिक	Investment Board

क.सं.	सुधार क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम (Verification)	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
९२	एकल बिन्दु सेवा केन्द्र	डिजिटल One Stop Service सञ्चालन गर्ने	लगानी स्वीकृति समय ५०% घट्ने	Service portal data	त्रैमासिक	Investment Board
९३	परियोजना छनोट प्रणाली	Solicited तथा unsolicited परियोजना व्यवस्थापन प्रणाली विकास गर्ने	परियोजना स्वीकृति संख्या	IBN database	वार्षिक	Investment Board
९४	रोकिएका परियोजना समाधान	अड्किएका परियोजनाको समस्या समाधान गरी कार्यान्वयन सुरु गर्ने	रोकिएका परियोजना ५०% समाधान	Project progress report	अर्धवार्षिक	Investment Board
९५	लगानी प्रवर्द्धन मञ्च	निजी क्षेत्र तथा लगानीकर्ता सहभागी मञ्च स्थापना गर्ने	Investor dialogue कार्यक्रम १०	कार्यक्रम रिपोर्ट	वार्षिक	MOICS
९६	परियोजना अनुगमन	परियोजना सहजीकरण तथा अनुगमन समिति गठन गर्ने	KPI आधारित अनुगमन रिपोर्ट	Monitoring report	त्रैमासिक	Investment Board
९७	प्राविधिक समिति	प्राविधिक मूल्याङ्कन समिति गठन गर्ने	परियोजना मूल्याङ्कन समय ३०% घट्ने	Committee report	वार्षिक	Investment Board
९८	लक्षित लगानी प्रवर्द्धन	सम्भावित लगानीकर्ताको सूची तयार गरी लक्षित प्रचार कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	FDI प्रस्ताव २०% वृद्धि	IBN data	वार्षिक	Investment Board
९९	लगानी प्रचार कार्यक्रम	क्षेत्रगत तथा भौगोलिक रूपमा लगानी प्रवर्द्धन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	नयाँ लगानी सम्झौता संख्या	Investment promotion report	वार्षिक	MOICS
१००	शासन प्रणाली रूपान्तरण	उद्योग तथा व्यापार प्रशासनलाई नियमनकारीबाट सहजीकर्तामुखी प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने	सेवा स्वीकृति समय ३०% घट्ने	Service delivery report	त्रैमासिक	MOICS
१०१	लगानी सुरक्षा	कम्तीमा १० वर्षसम्म स्थिर रहने औद्योगिक तथा लगानी सुरक्षा ग्यारेन्टी प्रणाली लागू गर्ने	नीतिगत स्थायित्व सूचक सुधार	नीति तथा कानुनी अभिलेख	वार्षिक	MOICS / अर्थ मन्त्रालय
१०२	डिजिटल सेवा प्रणाली	इजाजत, नवीकरण तथा खारेजी प्रक्रिया पूर्ण अनलाइन र Time-bound बनाउने	९०% सेवा अनलाइन	Digital service dashboard	त्रैमासिक	MOICS

क्र.सं.	सुधार क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम (Verification)	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१०३	Single Window २.०	भन्सार, उद्योग, आन्तरिक राजस्व र कम्पनी रजिष्ट्रारलाई एउटै डिजिटल पोर्टलमा एकीकृत गर्ने	एकीकृत सेवा प्लेटफर्म सञ्चालन	Portal integration report	त्रैमासिक	MOICS / अर्थ मन्त्रालय
१०४	डिजिटल बजार अनुगमन	GPS र Real-time data आधारित E-monitoring प्रणाली लागू गर्ने	डिजिटल अनुगमन ८०% पुग्ने	Inspection dashboard	त्रैमासिक	वाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण विभाग
१०५	प्राविधिक जनशक्ति	उद्योग प्रशासनमा Technocrats लाई प्राथमिकता दिने	प्राविधिक जनशक्ति अनुपात ३०% वृद्धि	HR records	वार्षिक	MOICS
१०६	बिचौलिया नियन्त्रण	सेवा प्रवाहमा बिचौलियाको अन्त्य गर्ने तथा पारदर्शी डिजिटल सेवा प्रणाली लागू गर्ने	गुनासो संख्या ५०% घट्ने	Citizen feedback portal	अर्धवार्षिक	MOICS
१०७	Feedback-based appraisal	सेवाग्राही सन्तुष्टिमा आधारित कर्मचारी मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्ने	Citizen satisfaction score २०% वृद्धि	Citizen survey report	वार्षिक	MOICS

३(ग).संस्कृति, पर्यटन र नागरिक उड्डयन

३(ग).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

३(ग).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

नेपालमा पर्यटन क्षेत्रको सुधारको लागि विगतदेखि नै विभिन्न प्रयासहरू गरिएको देखिन्छ। सर्वप्रथम सन् १९५६ मा फ्रान्स सरकारको प्राविधिक सहयोगमा तर्जुमा गरिएको पर्यटन योजनालाई नेपालको क्षेत्रगत योजनाको पहिलो कदमको रूपमा लिइन्छ। त्यसगरी सन् १९७२ को पर्यटन गुरुयोजनाले यस क्षेत्रलाई थप टेवा पुर्‍याएको पाइन्छ। विसं. २०३५ मा जारी भएको पर्यटन ऐन, २०३५ ले नेपालको पर्यटन क्षेत्रलाई थप व्यवस्थित बनाउन मद्दत पुगेको हो। पर्यटन नीति, २०५२, पर्यटन नीति, २०६५ हुँदै हाल पर्यटन नीति, २०८२ जारी भइसकेको छ। नेपालको राष्ट्रिय पर्यटन रणनीतिक योजना (सन् २०१६-२०२५) ले पर्यटन क्षेत्रको विकासलाई थप व्यवस्थित गर्दै आएका छन्।

नेपाल सरकारले पर्यटन क्षेत्रलाई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको प्रमुख आधारका रूपमा विकास गर्ने लक्ष्यसहित विभिन्न नीतिगत सुधारहरू अघि बढाएको छ। विशेषतः पर्यटन नीति, २०६५, पर्यटन क्षेत्र रणनीतिक योजना (Tourism Vision 2020) तथा पछिल्ला आवधिक योजनाहरूले पर्यटन क्षेत्रको दिगो विकास, पर्यटन पूर्वाधार विस्तार र पर्यटन सेवा गुणस्तर सुधारलाई प्राथमिकतामा राखेका छन् ।पर्यटन सुधारका योजनाहरूमा पर्यटन पूर्वाधार विकास, पर्यटन गन्तव्यहरूको विविधीकरण, निजी क्षेत्रसँग साझेदारी तथा समुदायमा आधारित पर्यटन प्रवर्द्धनलाई प्रमुख रणनीतिक उपायका रूपमा अघि सारिएको छ। साथै धार्मिक, सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक पर्यटन क्षेत्रको समन्वित विकास गरी अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटक आगमन वृद्धि गर्ने लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ (World Bank, 2023)।

नागरिक उड्डयनः नागरिक उड्डयन क्षेत्रको विकास नेपालको पर्यटन उद्योगसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको छ। यस क्षेत्रमा सुधार ल्याउन नेपाल सरकारले नागरिक उड्डयन प्राधिकरण ऐन, २०५३ अन्तर्गत नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण (CAAN) स्थापना गरी हवाई सेवा नियमन, हवाई सुरक्षा तथा विमानस्थल विकासका कार्यहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ (Civil Aviation Authority of Nepal, 2023)। हालका सुधार योजनाहरूले अन्तर्राष्ट्रिय हवाई सुरक्षा मापदण्ड (ICAO standards) अनुरूप विमानस्थल व्यवस्थापन सुधार, हवाई सुरक्षा सुदृढीकरण, हवाई यातायात व्यवस्थापन प्रणाली आधुनिकीकरण तथा नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणलाई नियामक र सेवा प्रदायक निकायका रूपमा विभाजन गर्ने संस्थागत सुधार प्रस्तावलाई प्राथमिकता दिएका छन् (International Civil Aviation Organization, 2022)। त्यसैगरी गौतमबुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय

विमानस्थल तथा पोखरा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल सञ्चालनमार्फत नेपाललाई क्षेत्रीय हवाई यातायात केन्द्रका रूपमा विकास गर्ने लक्ष्य पनि सुधार योजनामा समेटिएको छ (Asian Development Bank, 2023)।

सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण तथा प्रवर्द्धनः नेपालको सांस्कृतिक सम्पदा पर्यटन विकासको आधारका रूपमा रहेको छ। यस क्षेत्रमा सुधारका लागि पुरातात्विक सम्पदा संरक्षण, विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत सम्पदाहरूको व्यवस्थापन, धार्मिक तथा सांस्कृतिक पर्यटन प्रवर्द्धन तथा सांस्कृतिक सम्पदाको दिगो संरक्षणलाई प्राथमिकतामा राखिएको छ (UNESCO, 2022)। विशेषतः काठमाडौं उपत्यकाका विश्व सम्पदा क्षेत्रहरूको संरक्षण, सांस्कृतिक पर्यटन मार्ग विकास तथा स्थानीय समुदायको सहभागितामा सम्पदा व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्ने योजनाहरू अघि बढाइएका छन्।

पर्यटन उद्योगको व्यावसायिक सुदृढीकरणः पर्यटन क्षेत्रको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि गर्न पर्यटन व्यवसाय नियमन, पर्यटन सेवा गुणस्तर सुधार तथा पर्यटन क्षेत्रमा लगानी आकर्षित गर्ने नीतिगत सुधारहरू लागू गरिएको छ। पर्यटन सेवा प्रदायक संस्थाहरूको दर्ता, नियमन तथा गुणस्तर नियन्त्रण प्रणाली सुदृढ गर्दै पर्यटन उद्योगलाई व्यवस्थित बनाउने प्रयास गरिएको छ (Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation, 2019)। यसका अतिरिक्त पर्यटन क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको लगानी प्रवर्द्धन, सार्वजनिक निजी साझेदारी (PPP) विस्तार तथा पर्यटन पूर्वाधार विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदारहरूसँग सहकार्य गर्ने नीतिगत पहलहरू पनि गरिएको छ।

संस्थागत सुधार तथा सुशासन सुदृढीकरणः संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन क्षेत्रका संस्थागत सुधारका लागि विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनहरूले संस्थागत पुनर्संरचना, नियमन प्रणाली सुदृढीकरण तथा सेवा प्रवाह सुधारका उपायहरू प्रस्ताव गरेका छन्। विशेषतः सार्वजनिक संस्थान सुधारसम्बन्धी अध्ययनहरूले सरकारी स्वामित्वमा रहेका संस्थानहरूको व्यवस्थापन सुधार, वित्तीय अनुशासन कायम तथा संस्थागत उत्तरदायित्व सुदृढीकरणलाई महत्वपूर्ण सुधार क्षेत्रका रूपमा औंल्याएका छन् (Ministry of Finance, 2023)। साथै सार्वजनिक संस्थानहरूको व्यवस्थापन सुधार, निजी क्षेत्रसँग साझेदारी विस्तार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार सुशासन प्रणाली लागू गर्ने उपायहरू पनि सुधार योजनामा समावेश गरिएका छन्।

३(ग).१.२ प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/ अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

- नेपालमा पर्यटन क्षेत्र आर्थिक वृद्धि, रोजगारी र वैदेशिक मुद्रा आर्जनको महत्वपूर्ण स्रोत भए पनि यसको सम्भावना अनुसार लाभ रूपान्तरण हुन सकेको छैन। पर्यटन क्षेत्रलाई उच्च रोजगारी सिर्जना गर्ने र सेवा क्षेत्र विस्तार गर्ने क्षेत्रका रूपमा देखाए पनि पूर्वाधार, बजार विविधीकरण, सेवा गुणस्तर र लगानी व्यवस्थापन कमजोर हुँदा यसको पूर्ण आर्थिक

लाभ लिन नसकिएको निष्कर्ष विश्व बैङ्कका अध्ययन प्रतिवेदनहरूले दिएका छन् (World Bank, 2023; World Bank, 2025)।

- खतिवडा (२०२५) का अनुसार पर्यटन नीतिहरू र योजनाहरू पर्याप्त रहे पनि कार्यान्वयनमा अन्तर (implementation gap) ठूलो रहेको छ। नीति र योजनामा दिगो पर्यटन, गन्तव्य विविधीकरण, समुदायको सहभागिता र गुणस्तरीय सेवा सुधारका लक्ष्यहरू राखिए पनि व्यवहारमा पूर्वाधार विकास, समन्वय, बजेट र संस्थागत क्षमता कमजोर हुँदा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन।
- नेपालको पर्यटन विकासमा प्राकृतिक, सांस्कृतिक र साहसिक पर्यटनको बलियो आधार भए पनि उत्पादन विविधीकरण अझ अपर्याप्त रहेको छ। विभिन्न अध्ययनहरूले नेपाललाई हिमाल, संस्कृति, तीर्थ, प्रकृति र साहसिक गतिविधिका कारण विशिष्ट गन्तव्य मानेका छन्; तर पदयात्रा र हिमाल आरोहणबाहेक सांस्कृतिक, MICE, वेलनेस, खेलकुद र शैक्षिक पर्यटनको पर्याप्त विस्तार हुन नसकेको देखाएका छन् (Sharma & Paudel, 2024; AMC Journal study, 2024)।
- समुदायमा आधारित पर्यटन र स्थानीय सहभागितामूलक मोडेल दिगो पर्यटनका लागि प्रभावकारी देखिएको छ। अनुसन्धानहरूले ग्रामीण पर्यटन, होमस्टे, पर्यावरणीय पर्यटन र स्थानीय संस्कृति आधारित पर्यटनबाट स्थानीय आम्दानी, सामाजिक स्वामित्व र संरक्षण अनुकूल व्यवहार बढ्ने निष्कर्ष दिएका छन्; तर यस्ता कार्यक्रमलाई गुणस्तर मापदण्ड, बजार पहुँच र तालिमसँग जोड्नुपर्ने आवश्यकता विभिन्न प्रतिवेदनहरूले सुझाएका छन् (World Bank, 2023; An Exploring Sustainable Tourism Development in Nepal, 2024)।
- पर्यटक आगमन बढ्नु मात्रै पर्याप्त हुँदैन। प्रति-पर्यटक खर्च, बसाइ अवधि र उच्च-मूल्य पर्यटन बढाउनुपर्ने हुन्छ। पछिल्ला केही अध्ययनहरूले नेपालमा पर्यटक संख्या पुनरुत्थान भइरहे पनि प्रति-पर्यटक औसत खर्च र मूल्य श्रृंखलामा स्थानीय उत्पादनको समुचित एकीकरण कमजोर रहेको निष्कर्ष निकालेका छन्। त्यसैले संख्यामा मात्र केन्द्रित नभई मूल्य केन्द्रित (value-based) पर्यटन रणनीति तर्जुमा गर्नु आवश्यक देखिन्छ (Demographic and Economic Facets of Tourism Trend of Nepal, 2025; World Bank, 2025)।
- डिजिटल मार्केटिङ, डेटामा आधारित बजार विश्लेषण र ब्रान्डिङ कमजोर रहँदा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटन बजारमा आफ्नो प्रतिस्पर्धात्मक स्थान मजबुत बनाउन सकेको छैन। केही अध्ययनहरूले आधुनिक स्रोतबजारमा डिजिटल प्लेटफर्म, डेटा विश्लेषण, ब्रान्डिङ र

लक्षित बजार रणनीति अत्यावश्यक भएको निष्कर्ष निकालेका छन्। नेपालमा परम्परागत प्रचारमुखी अभ्यास अझ बलियो रहँदा बजार विस्तार सीमित भएको निष्कर्ष छ (Khatiwadaa, 2025; World Bank, 2023)।

- सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण र पर्यटन उपयोगबीच सन्तुलन कायम गर्न नसक्दा सम्पदामा दबाब बढिरहेको छ। UNESCO बाट गरिएका अध्ययनहरूले काठमाडौं उपत्यका र लुम्बिनी जस्ता विश्व सम्पदा क्षेत्रहरूमा व्यवस्थापन, संरक्षण, आगन्तुक नियन्त्रण, स्थानीय सहभागिता र एकीकृत संरक्षण योजना अपर्याप्त हुँदा सम्पदाको मौलिकता र वहन क्षमता (carrying capacity) मा जोखिम देखाएका छन् (UNESCO, 2013; UNESCO, 2022)।
- सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणका लागि कानुनी संरक्षण, स्थानीय समुदायको स्वामित्व र व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्नुपर्ने देखिएको छ। युनेस्कोबाट गरिएको अध्ययनले सम्पदा संरक्षणलाई केवल पुरातात्त्विक विषयका रूपमा नभई जीवित संस्कृति, स्थानीय अर्थतन्त्र र पर्यटन उत्पादनसँग जोडेर हेर्नुपर्ने निष्कर्ष निकालेको छ। समुदायको प्रत्यक्ष लाभ सुनिश्चित नगरेसम्म संरक्षण दिगो हुँदैन (UNESCO, 2022)।
- नागरिक उड्डयन क्षेत्रको संस्थागत संरचनामा नियामक र सेवा प्रदायकको भूमिका एउटै निकायमा रहनु सुधारको प्रमुख अवरोधका रूपमा देखिएको छ। ICAO तथा सम्बन्धित सुरक्षा दस्तावेजहरूले सुरक्षा निरीक्षण, नियमन र सेवा प्रवाहबीच स्पष्ट विभाजन आवश्यक भएको र सुरक्षा व्यवस्थापन प्रणाली (SSP/SMS) सुदृढ गर्न संस्थागत पुनर्संरचना महत्वपूर्ण रहेको औंल्याएका छन् (International Civil Aviation Organization, 2022; Civil Aviation Authority of Nepal, 2023)।
- हवाई सुरक्षा सुधार नेपालका पर्यटन सुधारको अनिवार्य पूर्वशर्तका रूपमा रहेको छ। विभिन्न अध्ययनहरूले नेपालमा हवाई सुरक्षा सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय विश्वास कमजोर हुँदा उच्च-मूल्य (high value) पर्यटक आगमनमा आकर्षण घटेको तथा अन्तर्राष्ट्रिय एयरलाइन्स र सुरक्षित गन्तव्यको छवि प्रभावित भएको निष्कर्ष निकालेका छन्। सुरक्षा संस्कृति, निरीक्षण क्षमता, अनुसन्धान प्रणाली, रियल टाइममा आधारित मौसम सूचना र आधुनिक नेभिगेसन प्रणालीमा लगानी अपरिहार्य देखिएको छ (International Civil Aviation Organization, 2022; CAAN, 2023)।
- अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलहरूको निर्माण मात्र पर्याप्त नभई तिनको व्यावसायिक सञ्चालन, रुट कनेक्टिभिटी र बजार व्यवस्थापन सुधार गर्नुपर्ने देखिएको छ। केही अध्ययनहरूले भैरहवा र पोखरा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थललाई प्रभावकारी बनाउन एयर रुट, वायुसेवा आकर्षण,

सेवा प्रोत्साहन र बजारमा आधारित सञ्चालन रणनीति आवश्यक रहेको निष्कर्ष निकालेका छन् (Asian Development Bank, 2023; World Bank, 2023)।

- पर्यटन, संस्कृति र नागरिक उड्डयनबीच नीतिगत अन्तरसम्बन्ध बलियो भए पनि संस्थागत समन्वय कमजोर रहेको निष्कर्ष छ। प्रायः सबै अध्ययनले संस्कृति संरक्षण, पर्यटन प्रवर्द्धन र हवाई पहुँचलाई छुट्टाछुट्टै होइन, एकीकृत आर्थिक सांस्कृतिक प्रणालीका रूपमा हेर्नुपर्ने बताएका छन्। तर नेपालमा मन्त्रालय, विभाग, बोर्ड, प्राधिकरण, स्थानीय तह र निजी क्षेत्रबीच समन्वय कमजोर रहेकाले परिणाम कमजोर देखिएको छ (Khatiwadaa, 2025; World Bank, 2023)।
- स्थानीय सरकार र स्थानीय समुदायको भूमिका बलियो नगरी दिगो पर्यटन सम्भव नहुने देखिएको छ। विश्व बैङ्कको अध्ययनले गन्तव्य व्यवस्थापन, होमस्टे, सांस्कृतिक उत्पादन, फोहोर व्यवस्थापन, सुरक्षा र स्थानीय पूर्वाधारमा स्थानीय तहको निर्णायक भूमिका निष्कर्ष निकालेको छ। सङ्घीय संरचनाअनुसार कार्यविभाजन र क्षमता विकास अझ आवश्यक रहेको निष्कर्ष छ (World Bank, 2023)।
- पर्यटन क्षेत्रको मानव संसाधन विकास, सीप, भाषा, आतिथ्य व्यवहार र सेवा गुणस्तरमा सुधार नगरी गुणस्तरीय पर्यटन विस्तार हुन कठिन देखिएको छ। केही शोधपत्रहरूले आतिथ्य, यात्रा व्यवस्थापन, वेलनेस, गाइडिङ, डिजिटल मार्केटिङ र उड्डयन सुरक्षामा दक्ष जनशक्तिको अभावलाई साझा समस्या मानेका छन् (Sharma & Paudel, 2024; World Bank, 2026)।
- जलवायु जोखिम, विपद्, महामारी र राजनीतिक अस्थिरताप्रति पर्यटन क्षेत्र अत्यधिक संवेदनशील रहेको छ। COVID-१९ पछिको अध्ययनहरूले नेपालमा पर्यटन क्षेत्र बाह्य धक्काप्रति धेरै संवेदनशील रहेको देखाएका छन्। त्यसैले विपद संवेदनशील योजना, बजार विविधीकरण, बीमा, सुरक्षा र दिगोपनामा आधारित सुधार आवश्यक देखिएको छ (Gautam, 2021; World Bank, 2025)।

३(ग).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

- संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन क्षेत्रसँग सम्बन्धित नीतिहरू, योजना र कार्यक्रमहरूबीच पर्याप्त समन्वय र कार्यान्वयनको स्पष्ट कार्यढाँचा अभाव हुनु।
- पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन क्षेत्रमा आवश्यक दीर्घकालीन पूर्वाधार विकास (विमानस्थल, पर्यटन गन्तव्य, सेवा सुविधा आदि) अपेक्षित गतिमा अघि बढ्न नसक्नु।

- पर्यटन प्रवर्द्धन, सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण तथा पर्यटन गन्तव्य व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नु।
- सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण, व्यवस्थापन र उपयोगका लागि पर्याप्त स्रोत, प्राविधिक क्षमता र संस्थागत समन्वयको अभाव हुनु।
- पर्यटन क्षेत्रको विकासमा निजी क्षेत्रसँग प्रभावकारी साझेदारी तथा लगानी प्रवर्द्धन पर्याप्त रूपमा हुन नसक्नु।
- नागरिक उड्डयन क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार हवाई सुरक्षा, नियमन र व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्न आवश्यक संस्थागत सुधार ढिलाइ हुनु।
- नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणको संरचनागत सुधार (नियामक र सेवा प्रदायक निकायको विभाजन) जस्ता सुधार कार्यहरू समयमै कार्यान्वयन हुन नसक्नु।
- पर्यटन तथा नागरिक उड्डयनसँग सम्बन्धित सार्वजनिक संस्थानहरूको व्यवस्थापन सुधार र वित्तीय पुनर्संरचना अपेक्षित रूपमा अघि बढ्न नसक्नु।
- पर्यटन पूर्वाधार विकास, सेवा गुणस्तर सुधार तथा मानव संसाधन विकासका कार्यक्रमहरू पर्याप्त रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नु।
- राजनीतिक हस्तक्षेप, नेतृत्व अस्थिरता तथा नीतिगत निरन्तरता अभावका कारण दीर्घकालीन सुधार कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा अघि बढ्न नसक्नु।
- पर्यटन वस्तु पहिचान, विविधीकरण, गन्तव्य विकास तथा पर्यटन पूर्वाधार विस्तारमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच प्रभावकारी समन्वय कायम हुन नसक्नु।
- मन्त्रालयको नेतृत्व बारम्बार परिवर्तन हुनु तथा मन्त्रालयको संरचना पटकपटक टुक्रिने र गाभिने क्रमले संस्थागत स्मरण (institutional memory) कमजोर हुनु।
- पर्यटकले प्राप्त गर्ने सेवाहरूलाई प्रविधिमैत्री बनाउन, डिजिटल प्रणाली विस्तार गर्न तथा एकद्वार सेवा प्रणाली प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न नसक्नु।
- मन्त्रालय, मातहतका निकाय तथा अन्य सम्बन्धित निकायहरूबीच पर्याप्त अन्तरसंस्थागत समन्वयको अभाव रहनु।
- पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन क्षेत्रमा दक्ष मानव संसाधनको अभाव हुनु तथा जनशक्ति विकासमा पर्याप्त लगानी हुन नसक्नु।

३(ग).१.४ सेवा प्रवाहका असल अभ्यासहरू

- समुदायमा आधारित पर्यटन (Community-based Tourism) को विकासः घलेगाउँ, सिरुबारी, घान्द्रुक लगायतका स्थानमा सञ्चालन भएका होमस्टे कार्यक्रमहरूले स्थानीय समुदायलाई पर्यटन व्यवसायमा प्रत्यक्ष संलग्न गराई आयआर्जन वृद्धि, ग्रामीण विकास र स्थानीय संस्कृति संरक्षणमा महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन्।
- अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रमार्फत दिगो पर्यटन व्यवस्थापनः अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र परियोजना (ACAP) ले संरक्षण, पर्यटन र स्थानीय विकासलाई एकीकृत रूपमा अघि बढाउने दिगो पर्यटन मोडेल लागू गरेको छ। यसले वातावरण संरक्षण, स्थानीय सहभागिता र पर्यटन आय सन्तुलित रूपमा विकास गर्ने सफल अभ्यास प्रस्तुत गरेको छ।
- लुम्बिनी क्षेत्रको एकीकृत धार्मिक पर्यटन विकासः लुम्बिनी विकास कोषमार्फत लुम्बिनी क्षेत्रमा धार्मिक पर्यटन, सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण, अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य र पर्यटन पूर्वाधार विकासलाई एकीकृत रूपमा व्यवस्थापन गर्ने अभ्यासले नेपाललाई विश्वस्तरीय बौद्ध तीर्थस्थलका रूपमा प्रवर्द्धन गर्न महत्वपूर्ण योगदान दिएको छ।
- आरोग्य (Wellness) पर्यटन प्रवर्द्धनः योग, ध्यान, आयुर्वेद, प्राकृतिक उपचार, हिमालयन वातावरण र आध्यात्मिक अभ्यासमा आधारित आरोग्य पर्यटनलाई नेपालले प्राथमिकताका साथ प्रवर्द्धन गर्दै आएको छ। यसले स्वास्थ्य, आध्यात्मिकता र प्रकृतिसँग जोडिएको उच्च मूल्यको पर्यटन बजार विकास गर्न सहयोग पुर्‍याएको छ।
- नागरिक उड्डयन पूर्वाधार विस्तारमार्फत पर्यटन पहुँच विस्तारः गौतमबुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल र पोखरा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको निर्माण तथा सञ्चालनले अन्तर्राष्ट्रिय हवाई पहुँच विस्तार गर्दै पर्यटन गन्तव्यहरूको पहुँच सुधार गर्ने दिशामा महत्वपूर्ण आधार तयार गरेको छ। हरित अर्थतन्त्र तथा पर्यापर्यटनको मापदण्ड तर्जुमा कार्य भएको,
- सात प्रदेशका सात गन्तव्यमा टाकुरा/थुम्का (हिल स्टेसन) पर्यटनको विकास भइरहेको छ।

३(ग).२ सुशासनको मार्गचित्र

३(ग).२.१ विद्यमान समस्याहरू

१. संस्कृति क्षेत्रका समस्याहरू

- पुराना तथा मौलिक कला, संस्कृति, भाषा तथा पुरातात्विक महत्वका धरोहरहरूको संरक्षण, पुनर्निर्माण र प्रवर्द्धनमा पर्याप्त ध्यान नदिनु।

- मूर्त तथा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूको व्यवस्थित अभिलेखीकरण, अनुसन्धान र संरक्षणका लागि पर्याप्त कानुनी तथा संस्थागत संरचना सुदृढ हुन नसक्नु।
- सांस्कृतिक सम्पदा व्यवस्थापनमा स्थानीय समुदायको प्रभावकारी सहभागिता तथा स्वामित्व सुनिश्चित गर्न नसक्नु।
- सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण र पर्यटन उपयोगबीच सन्तुलित व्यवस्थापन प्रणाली विकास हुन नसक्नु।
- विश्व सम्पदा क्षेत्रमा आगन्तुक व्यवस्थापन, संरक्षण योजना र वहन क्षमता (carrying capacity) व्यवस्थापन कमजोर रहनु।
- सांस्कृतिक सम्पदासँग सम्बन्धित नीति तथा कानुनहरू समयानुकूल परिमार्जन तथा कार्यान्वयन प्रभावकारी रूपमा हुन नसक्नु।
- सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणका लागि पर्याप्त वित्तीय स्रोत, प्राविधिक क्षमता र दक्ष जनशक्ति अभाव रहनु, आदि।

२. पर्यटन क्षेत्रका समस्याहरू

- पर्यटन क्षेत्र विदेशी मुद्रा आर्जनको प्रमुख स्रोत भए पनि यसको व्यवस्थापन, सेवा गुणस्तर र आर्थिक प्रतिफल अपेक्षाअनुसार प्राप्त हुन नसक्नु।
- पर्यटकीय पूर्वाधार (सडक, विमानस्थल, पर्यटक सुविधा, आवास, सूचना प्रणाली आदि) विकासको गति सुस्त रहनु।
- काठमाडौं बाहिरका पर्यटकीय गन्तव्यहरू जोड्ने यातायात तथा हवाई पहुँच कमजोर हुनु।
- नेपाल आउने पर्यटकहरूको औसत खर्च न्यून रहनु तथा उच्च मूल्यका पर्यटक आकर्षित गर्न नसक्नु।
- पर्यटन बजार प्रवर्द्धनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा डिजिटल मार्केटिङ र आधुनिक प्रवर्द्धन प्रणाली कमजोर हुनु।
- पर्यटन नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूबीच प्रभावकारी समन्वय र कार्यान्वयन संयन्त्र अभाव रहनु।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच पर्यटन विकास तथा गन्तव्य व्यवस्थापनमा समन्वय कमजोर रहनु।

- पर्यटन उत्पादनको पर्याप्त विविधीकरण हुन नसक्नु (सांस्कृतिक, खेलकुद, MICE, वेलनेस आदि पर्यटनको सीमित विकास)।
- पर्यटन क्षेत्रमा दक्ष मानव संसाधनको अभाव तथा सीप विकासमा पर्याप्त लगानी नहुनु।
- राजनीतिक अस्थिरता, प्राकृतिक विपद् तथा सुरक्षा सम्बन्धी चिन्ताका कारण पर्यटकहरूले सुरक्षित गन्तव्यको रूपमा पूर्ण विश्वास गर्न नसक्नु।

३. नागरिक उड्डयन क्षेत्रका समस्याहरू

- नेपालको नागरिक उड्डयन क्षेत्र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पूर्ण रूपमा विश्वासिलो बन्न नसक्नु।
- नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण)CAAN) मा नियामक र सेवा प्रदायक दुवै भूमिका एउटै निकायमा हुँदा संस्थागत स्वार्थ बाझिने अवस्था रहनु।
- युरोपेली सङ्घ)EU) को हवाई सुरक्षा कालोसूचीबाट नेपालका वायुसेवा कम्पनीहरू बाहिर आउन नसक्नु।
- बारम्बार हुने हवाई दुर्घटनाका कारण अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नेपालको हवाई सुरक्षाप्रति नकारात्मक धारणा बन्नु।
- आधुनिक नेभिगेसन प्रणाली, मौसम सूचना प्रणाली तथा हवाई सुरक्षा प्रविधिमा पर्याप्त लगानी हुन नसक्नु।
- निर्माण सम्पन्न भएका अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलहरू (भैरहवा, पोखरा) पूर्ण क्षमतामा सञ्चालनमा आउन नसक्नु।
- अन्तर्राष्ट्रिय हवाई रुट तथा कनेक्टिभिटी विस्तारमा भूराजनीतिक तथा कूटनीतिक चुनौती रहनु।
- राष्ट्रिय ध्वजावाहक नेपाल वायुसेवा निगमको व्यवस्थापकीय, प्राविधिक तथा वित्तीय क्षमता कमजोर रहनु।
- विमानस्थल व्यवस्थापन, यात्रु सहजीकरण, सेवा गुणस्तर तथा डिजिटल सेवा प्रणाली अपेक्षाअनुसार विकास हुन नसक्नु।

३(ग).२.२ नागरिकका अपेक्षाहरू

- हाम्रो मौलिक कला, संस्कृति र पुरातात्त्विक सम्पदाहरूको राम्रोसँग संरक्षण होस्।
- हाम्रा सम्पदाहरू पर्यटनसँग जोडिएर स्थानीय मानिसले रोजगारी र आम्दानी पाऊन्।
- देशभरका धार्मिक, सांस्कृतिक र प्राकृतिक गन्तव्यहरूको व्यवस्थित रूपमा विकास होस्।

- पर्यटक आउने ठाउँमा राम्रो सडक, सफा वातावरण, सूचना र आवश्यक सेवा उपलब्ध होस्।
- भिसा, अनुमति, दर्ता जस्ता पर्यटकीय सेवाहरू सजिला र झन्झटरहित होऊन्।
- नेपाल सुरक्षित, आकर्षक र विश्वसनीय पर्यटन गन्तव्यका रूपमा चिनियोस्।
- हवाई यात्रा सुरक्षित, भरपर्दो र समयमै होस्।
- अन्तर्राष्ट्रिय र आन्तरिक विमानस्थलहरू राम्रोसँग सञ्चालन भएर हवाई पहुँच सहज होस्।
- पर्यटनबाट गाउँसम्म रोजगारी र आर्थिक अवसर पुगोस्।
- पर्यटन, संस्कृति र उड्डयन क्षेत्र पारदर्शी र व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन भएको होस्।

३(ग).३ दूरदृष्टि

"नेपालको समृद्ध संस्कृति संरक्षण गर्दै सुरक्षित, गुणस्तरीय र दिगो पर्यटन तथा विश्वसनीय नागरिक उड्डयन प्रणालीमार्फत आर्थिक समृद्धि र रोजगारी सिर्जना गर्ने।"

३(ग).४ सुधारका उपायहरू

१. समग्र नीति, शासन र कार्यान्वयन प्रणाली सुधार

- संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन क्षेत्रका नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूबीच स्पष्ट कार्यान्वयन ढाँचा तयार गरी एकीकृत कार्यान्वयन संयन्त्र स्थापना गर्ने।
- मन्त्रालय, पर्यटन बोर्ड, पुरातत्व विभाग, नागरिक उड्डयन प्राधिकरण, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच समन्वय कायम गर्न स्थायी संस्थागत संयन्त्र विकास गर्ने।
- पर्यटन दशक (२०२३—२०३२) तथा राष्ट्रिय पर्यटन प्रवर्द्धन कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने।
- सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच पर्यटन गन्तव्य व्यवस्थापन तथा पूर्वाधार विकासका विषयमा समन्वित योजना लागू गर्ने।
- अन्तरसरकारी समन्वय सुदृढ गर्न विषयगत समितिका निर्णयहरूलाई कार्ययोजनासहित कार्यान्वयन गर्ने।

२. पर्यटन गन्तव्य विकास र उत्पादन विविधीकरण

- नेपालको भौगोलिक, प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक विविधतालाई पर्यटन विकाससँग जोड्ने।
- परम्परागत मौलिक लोक संस्कृति, भाषा तथा सांस्कृतिक अभ्यासहरूलाई पर्यटन गतिविधिसँग आवद्ध गर्ने।

- पदयात्रा तथा हिमाल आरोहणमा सीमित पर्यटन संरचनालाई विस्तार गर्दै सांस्कृतिक, धार्मिक, खेलकुद, चलचित्र, अध्ययन तथा सभा—सम्मेलन पर्यटन विकास गर्ने।
- पर्यटकीय सम्भावना भएका क्षेत्रहरूको पहिचान गरी विशेष पर्यटकीय केन्द्र (Tourism Hub) विकास गर्ने।
- प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्यहरू वरिपरिका क्षेत्रहरूलाई स्याटलाइट पर्यटन गन्तव्यका रूपमा विकास गर्ने।
- धार्मिक तथा आध्यात्मिक पर्यटन परिपथहरू विकास गर्ने।
- ७५३ स्थानीय तहमा कम्तीमा एक नयाँ पर्यटकीय गन्तव्य पहिचान गरी पूर्वाधार विकास गर्ने।

३. ग्रामीण पर्यटन र समुदायमा आधारित पर्यटन विस्तार

- होमस्टे कार्यक्रमलाई व्यवस्थित, गुणस्तरीय र दिगो बनाउन राष्ट्रिय मापदण्ड तयार गर्ने।
- ग्रामीण पर्यटन, पर्यावरणीय पर्यटन तथा स्थानीय संस्कृति आधारित पर्यटन कार्यक्रमहरू विस्तार गर्ने।
- कृषि उत्पादन, स्थानीय जीवनशैली तथा पर्यटन गतिविधिलाई जोड्दै कृषि पर्यटन (Agro-Tourism) प्रवर्द्धन गर्ने।
- स्थानीय समुदायलाई पर्यटन व्यवसायमा प्रत्यक्ष सहभागी बनाउँदै पर्यटनबाट प्राप्त लाभ स्थानीय स्तरसम्म पुग्ने व्यवस्था गर्ने।

४. पर्यटन बजार प्रवर्द्धन र अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्डिङ

- लक्षित अन्तर्राष्ट्रिय स्रोत बजारहरूमा डिजिटल माध्यममार्फत नियमित पर्यटन प्रवर्द्धन अभियान सञ्चालन गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय ट्राभल तथा पर्यटन सङ्गठनहरूसँग सहकार्य गर्दै नेपालको पर्यटन गन्तव्यहरूको प्रचार गर्ने।
- नेपाली राजदूतावास, कूटनीतिक नियोग तथा गैरआवासीय नेपाली संस्थामार्फत पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने।
- डिजिटल प्लेटफर्म, अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चार माध्यम तथा प्रभावशाली व्यक्तिहरूमार्फत नेपालको पर्यटन ब्रान्डिङ गर्ने।
- कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रयोग गरी पर्यटन बजार विश्लेषण तथा Market Intelligence प्रणाली विकास गर्ने।

५. नवप्रवर्तन र युवा सहभागितामा आधारित पर्यटन

- विदेशमा अध्ययनरत नेपाली विद्यार्थी तथा वैदेशिक रोजगारीमा रहेका युवाहरूलाई नेपालको पर्यटन प्रवर्द्धन अभियानमा संलग्न गराउने।
- पर्यटन क्षेत्रसँग सम्बन्धित शिक्षण संस्था तथा तालिम केन्द्रमार्फत पर्यटन करियर परामर्श कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- नवप्रवर्तन आधारित पर्यटन व्यवसाय तथा सेवा विकासमा युवाहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने।

६. आरोग्य (Wellness) पर्यटन विकास

- योग, ध्यान, आयुर्वेद तथा प्राकृतिक उपचारमा आधारित आरोग्य पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने।
- वेलनेस पर्यटनका लागि सम्भावित हब क्षेत्र पहिचान गरी एकीकृत गन्तव्य योजना तयार गर्ने।
- वेलनेस पेशाकर्मीहरूको इजाजतपत्र तथा दर्ता प्रणाली लागू गर्ने।
- "Wellness Nepal" ब्रान्ड विकास गरी अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रवर्द्धन गर्ने।
- आरोग्य पर्यटनसम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशित गर्ने।

७. पर्यटन उद्योग व्यवस्थापन र निजी क्षेत्र सहभागिता

- होटल, रिसोर्ट तथा पर्यटन व्यवसायलाई उत्पादनमूलक उद्योगसरह कर तथा विद्युत् शुल्कमा सहुलियत प्रदान गर्ने।
- पर्यटन क्षेत्रमा सार्वजनिक–निजी साझेदारी विस्तार गरी पर्यटन पूर्वाधार विकासमा निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गर्ने।
- पर्यटन व्यवसायमा कार्यरत श्रमिकहरूलाई सेवा शुल्कमार्फत प्रोत्साहन गर्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- हरित आतिथ्य (Green Hospitality) मापदण्ड विकास गरी वातावरणमैत्री पर्यटन व्यवसायलाई प्रोत्साहित गर्ने।

८. सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण र प्रवर्द्धन

- पुरातात्विक तथा ऐतिहासिक सम्पदाहरूको संरक्षण, पुनर्निर्माण तथा प्रवर्द्धन गर्ने।
- अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा ऐन, प्रतिलिपि अधिकार ऐन तथा संग्रहालय ऐन निर्माण गर्ने।
- अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूलाई युनेस्को सूचीमा सूचीकृत गर्ने।
- सांस्कृतिक सम्पदासम्बन्धी नीति तथा कानुन समयानुकूल संशोधन गर्ने।
- सम्पदा संरक्षण र पर्यटन उपयोगबीच सन्तुलित व्यवस्थापन प्रणाली विकास गर्ने।

९. धार्मिक तथा तीर्थस्थल व्यवस्थापन सुधार

- पशुपति क्षेत्र र लुम्बिनी क्षेत्रको व्यवस्थापन प्रणालीलाई पारदर्शी र व्यवस्थित बनाउने।

- दर्शनार्थीहरूबाट संकलित दान तथा आम्दानीको पारदर्शी अभिलेखीकरण प्रणाली विकास गर्ने।
- भक्तजनका लागि पार्किङ, शौचालय, पिउने पानी तथा अन्य सेवा सुविधाहरू सुधार गर्ने।
- संकेतचिन्ह, स्वयंसेवक तथा मार्गदर्शक सेवा सञ्चालन गरी दर्शनार्थी व्यवस्थापन सुधार गर्ने।
- घाट व्यवस्थापन तथा धार्मिक सेवा प्रणालीलाई पारदर्शी र व्यवस्थित बनाउने।

१०. नागरिक उड्डयन क्षेत्रको संस्थागत सुधार

- नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणलाई नियामक र सेवा प्रदायक गरी विभाजन गर्ने।
- हवाई दुर्घटना अनुसन्धान प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- Air Transport Safety Bureau स्थापना गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय उड्डयन महासन्धिहरूमा सहभागी भई कानुनी सुधार गर्ने।
- हवाई सुरक्षा व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्ने।

११. हवाई सेवा विस्तार र अन्तर्राष्ट्रिय कनेक्टिभिटी

- नयाँ स्रोत बजारहरूसँग द्विपक्षीय हवाई सेवा सम्झौता विस्तार गर्ने।
- चार्टर उडान विस्तार गर्न विशेष प्रोत्साहन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- वायुसेवा कम्पनीहरूको व्यवस्थापकीय तथा प्राविधिक क्षमता सुधार गर्ने।
- विदेशी वायुसेवा कम्पनीहरूलाई नेपालमा सञ्चालन गर्न प्रोत्साहन दिने।
- हवाई भाडादर व्यवस्थापनमा पारदर्शिता कायम गर्ने।

१२. विमानस्थल व्यवस्थापन र पहुँच सुधार

- पोखरा र भैरहवा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा ल्याउने।
- अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलहरूको अधिकतम उपयोग सुनिश्चित गर्ने।
- आन्तरिक विमानस्थलहरूको गुणस्तर सुधार गर्ने।
- नियमित सञ्चालन नभएका विमानस्थलहरूमा साहसिक पर्यटन गतिविधि सञ्चालन गर्ने।
- पर्यटन प्रयोजनका लागि ड्रोन प्रयोग व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने।

१३. त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल सेवा सुधार

- पार्किङ शुल्क, समय गणना तथा सेवा प्रणालीलाई डिजिटल माध्यमबाट पारदर्शी बनाउने।
- यात्रु सहजीकरण तथा भीड व्यवस्थापन सुधार गर्न अतिरिक्त सुरक्षा तथा सहायक जनशक्ति परिचालन गर्ने।
- ट्रली सेवा तथा अन्य यात्रु सुविधा सुधार गर्ने।

- विमानस्थलभित्र सञ्चालित सेवा प्रदायकहरूको सेवा गुणस्तर तथा मूल्य नियमन गर्ने।

१४. नेपाल वायुसेवा निगम सुधार

- वायुसेवा निगमको व्यवस्थापकीय तथा वित्तीय क्षमता सुधार गर्ने।
- प्रयोगविहीन विमानहरूको व्यवस्थापन गर्ने।
- टिकट बिक्री, रिफण्ड तथा पुनःतालिका प्रणाली पूर्ण रूपमा डिजिटल बनाउने।
- उडान सूचना प्रणालीलाई वास्तविक समय आधारित बनाउने।
- उडान तालिका व्यवस्थापन तथा समयपालन सुधार गर्ने।

१५. पुरातात्विक सम्पदा संरक्षण र पुनर्निर्माण

- पुरातात्विक सम्पदा संरक्षण तथा पुनर्निर्माणका लागि सार्वजनिक खरिद नियमावलीमा विशेष व्यवस्था गर्ने।
- ऐतिहासिक स्मारक संरक्षणका लागि विशेष सामग्रीको दर निर्धारण गर्ने।

१६. पर्यटन शिक्षा, तालिम र मानव संसाधन विकास

- पर्यटन क्षेत्रका दक्ष जनशक्ति विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- NATHM र NMA लाई एकीकृत गरी प्रभावकारी पर्यटन तालिम संस्था स्थापना गर्ने।
- आतिथ्य, गाइडिङ, भाषा तथा पर्यटन व्यवस्थापन तालिम विस्तार गर्ने।

१७. अभिलेख तथा ज्ञान व्यवस्थापन सुधार

- राष्ट्रिय अभिलेखालयमा खोजयोग्य डिजिटल अभिलेख प्रणाली निर्माण गर्ने।
- ऐतिहासिक दस्तावेजहरू सङ्कलन, संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्ने।
- डिजिटल अभिलेख व्यवस्थापनका लागि कानुनी व्यवस्था गर्ने।

१८. भाषा संरक्षण र सांस्कृतिक विविधता प्रवर्द्धन

- सङ्घीय भाषा ऐन निर्माण गरी भाषा आयोगका सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्ने।
- भाषा आयोग, थारू आयोग, मधेसी आयोग तथा आदिवासी जनजाति आयोगबीचको भाषा सम्बन्धी कार्यक्षेत्रमा दोहोरोपन हटाउने।
- राष्ट्रिय भाषा सर्वेक्षण सञ्चालन गर्ने।

१९. सूचना प्रविधि र डिजिटल शासन प्रणाली

- एकीकृत कार्यालय सूचना व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने।
- कर्मचारी इ-लगबुक प्रणाली लागू गर्ने।

- पर्यटन तथा प्रशासनिक सेवाहरूलाई डिजिटल बनाउने।

२०. सेवा प्रवाह सुधार र उत्तरदायित्व प्रणाली

- सेवामा ढिलाइ गर्ने कर्मचारीलाई पूर्ण रूपमा जवाफदेही बनाउने।
- सेवाग्राहीको सुविधा अनुसार एकद्वार सेवा प्रणाली लागू गर्ने।
- डिजिटल नागरिक बडापत्र लागू गर्ने।
- सरकारी कार्यालयमा आधिकारिक इमेल प्रयोग अनिवार्य गर्ने

संस्कृति तथा पर्यटन क्षेत्र रूपान्तरण खाका

TOURISM & CULTURE STRATEGIC ROADMAP

STRATEGIC REFORM

	वर्तमान सीमा	रूपान्तरण गन्तव्य
नीति र कानुन	*पुराना ऐन (२०३५) र असान्दर्भिक नीतिहरू*	***पर्यटन ऐनको परिमार्जन र दिगो पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने आधुनिक नीतिगत व्यवस्था***
हवाई सुरक्षा	*युरोपेली संघको सुरक्षा सूची (Blacklist) मा कायम*	***नियामक र सेवा प्रदायकको कार्य विभाजन गरी आईकाओ (ICAO) मापदण्डको पूर्ण पालना***
पूर्वाधार	*कमजोर पहुँच मार्ग र अव्यवस्थित पूर्वाधार*	***अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका विमानस्थल, सडक सञ्जाल र उच्च स्तरीय पर्यटन सुविधाहरू***
गन्तव्य विस्तार	*काठमाडौं र पोखरा जस्ता सीमित क्षेत्रमा केन्द्रित*	***नयाँ गन्तव्यको पहिचान, विविधीकरण, आरोग्य पर्यटन प्रवर्द्धन र सातै प्रदेशमा पर्यटन क्षेत्रको विस्तार***
सम्पदा संरक्षण	*जीर्ण भौतिक संरचना र संरक्षणमा न्यून बजेट*	***सम्पदाहरूको मौलिक स्वरूपमा पुनर्निर्माण, डिजिटलाइजेसन र जीवन्त संस्कृति संरक्षण***
सेवा गुणस्तर	*अव्यवस्थित ट्रेकिङ र कमजोर जनशक्ति*	***दक्ष जनशक्ति विकास, पर्यटक सुरक्षा र गुणस्तरीय सेवाको ग्यारेन्टी***
प्रवर्द्धन	*परम्परागत मार्केटिङ र न्यून बजेट*	***डिजिटल मार्केटिङ, 'नेपाली ब्रान्डिङ' र विश्वव्यापी पर्यटन बजारमा सशक्त उपस्थिति***

दिगो पर्यटन · हवाई सुरक्षा · सम्पदा संरक्षण

३(ग).५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१	नीति समन्वय तथा शासन सुधार	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन क्षेत्रका नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूबीच समन्वय कायम गर्न स्पष्ट कार्यान्वयन ढाँचा तयार गरी मन्त्रालय, विभाग, बोर्ड तथा प्राधिकरणहरूबीच एकीकृत कार्यान्वयन संयन्त्र स्थापना गर्ने।	६–१२ महिना	एकीकृत कार्यान्वयन ढाँचा स्वीकृत, समन्वय संयन्त्र गठन, वार्षिक कार्ययोजना स्वीकृत	मन्त्रालयको वार्षिक बजेट, प्राविधिक सहयोग (NPC, विकास साझेदार)	संस्थागत प्रतिरोध तथा अधिकार क्षेत्रको विवाद → कार्यविभाजन स्पष्ट गर्ने, उच्चस्तरीय निर्देशन समितिको गठन
२	संस्थागत समन्वय प्रणाली सुदृढीकरण	मन्त्रालय, पर्यटन बोर्ड, पुरातत्व विभाग, नागरिक उड्डयन प्राधिकरण, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच नियमित नीति समन्वय, संयुक्त योजना निर्माण र प्रगति अनुगमनका लागि स्थायी अन्तरसंस्थागत समन्वय संयन्त्र स्थापना गर्ने।	१ वर्ष	समन्वय बैठक संख्या, संयुक्त योजना स्वीकृत, संयुक्त कार्यक्रम कार्यान्वयन दर	सरकारी बजेट, प्रशासनिक स्रोत, ICT प्रणाली	अन्तरसंस्थागत समन्वय कमजोर → नियमित बैठक, डिजिटल समन्वय प्लेटफर्म, स्पष्ट TOR
३	पर्यटन दशक कार्यान्वयन	पर्यटन दशक (२०२३–२०३२) अन्तर्गत निर्धारित लक्ष्य, कार्यक्रम र परियोजनाहरूलाई स्पष्ट कार्ययोजना, बजेट तथा जिम्मेवारी निकाय तोकी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने।	निरन्तर (२०२३–२०३२)	पर्यटक आगमन वृद्धि, पर्यटन आम्दानी वृद्धि, नयाँ गन्तव्य विकास संख्या	पर्यटन प्रवर्द्धन कोष, सरकारी बजेट, PPP, विकास साझेदार	बजेट अभाव वा कार्यक्रम दोहोरोपन → प्राथमिकता निर्धारण, PPP मोडेल, परिणाम आधारित अनुगमन
४	अन्तरसरकारी समन्वय	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच पर्यटन गन्तव्य विकास, पूर्वाधार निर्माण, व्यवस्थापन तथा प्रवर्द्धनका विषयमा समन्वित योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने।	१–३ वर्ष	संयुक्त परियोजना संख्या, स्थानीय पर्यटन गन्तव्य विकास संख्या	सङ्घीय बजेट, प्रदेश तथा स्थानीय बजेट, निजी क्षेत्र	कार्यक्षेत्र दोहोरोपन, स्रोत अभाव → कार्यविभाजन स्पष्ट गर्ने, संयुक्त योजना प्रणाली
५	अन्तरसरकारी निर्णय कार्यान्वयन	अन्तरसरकारी समन्वयका लागि गठन भएका विषयगत समितिका निर्णयहरूलाई कार्ययोजनासहित	निरन्तर	निर्णय कार्यान्वयन दर (%), प्रगति प्रतिवेदन संख्या	प्रशासनिक स्रोत, डिजिटल सूचना प्रणाली	निर्णय कार्यान्वयन ढिलाइ → समयसीमा आधारित अनुगमन,

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
		कार्यान्वयन गर्दै नियमित प्रगति अनुगमन तथा प्रतिवेदन प्रणाली लागू गर्ने।				जिम्मेवारी तोक्ने व्यवस्था
६	पर्यटन गन्तव्य विकास	नेपालको भौगोलिक, प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक विविधतालाई पर्यटन विकाससँग जोड्दै क्षेत्रगत पर्यटन विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा प्रदेशगत पर्यटन सम्भाव्यता नक्सांकन (Tourism Mapping) तयार गर्ने।	१—२ वर्ष	प्रदेशगत पर्यटन नक्सा तयार, नयाँ पर्यटन कार्यक्रम संख्या	सरकारी बजेट, पर्यटन प्रवर्द्धन कोष, विकास साझेदार	तथ्याङ्क अभाव → अनुसन्धान तथा GIS आधारित पर्यटन म्यापिङ
७	सांस्कृतिक पर्यटन विकास	परम्परागत मौलिक लोक संस्कृति, भाषा तथा सांस्कृतिक अभ्यासहरूलाई संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्दै सांस्कृतिक कार्यक्रम, सांस्कृतिक मार्ग (Cultural Trails) तथा सांस्कृतिक उत्सवहरूलाई पर्यटन गतिविधिसँग आवद्ध गर्ने।	निरन्तर	सांस्कृतिक पर्यटन कार्यक्रम संख्या, स्थानीय सहभागिता प्रतिशत	स्थानीय सरकार बजेट, सांस्कृतिक कोष, निजी क्षेत्र	सांस्कृतिक क्षरणको जोखिम → समुदायको स्वामित्व सुनिश्चित गर्ने
८	पर्यटन उत्पादन विविधीकरण	पदयात्रा तथा हिमाल आरोहणमा सीमित पर्यटनलाई विस्तार गर्दै सांस्कृतिक, धार्मिक, खेलकुद, चलचित्र, अध्ययन तथा सभा—सम्मेलन (MICE) पर्यटन कार्यक्रमहरू विकास तथा प्रवर्द्धन गर्ने।	२—३ वर्ष	नयाँ पर्यटन उत्पादन संख्या, MICE कार्यक्रम संख्या	निजी क्षेत्र लगानी, PPP, पर्यटन प्रवर्द्धन बजेट	बजार माग कमजोर → अन्तर्राष्ट्रिय प्रचार तथा निजी क्षेत्र सहकार्य
९	पर्यटन हब विकास	पर्यटकीय सम्भावना भएका क्षेत्रहरूको अध्ययन गरी विशेष पर्यटकीय केन्द्र (Tourism Hub) विकास गर्ने तथा ती क्षेत्रमा सडक, आवास, सूचना, स्वास्थ्य तथा सुरक्षा पूर्वाधार विस्तार गर्ने।	३ वर्ष	स्थापित Tourism Hub संख्या	सरकारी बजेट, PPP, विकास साझेदार	पूर्वाधार विकास ढिलाइ → परियोजना व्यवस्थापन सुदृढीकरण

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१०	स्याटलाइट गन्तव्य विकास	प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्यहरू (जस्तैः पोखरा, चितवन, लुम्बिनी, काठमाडौं) वरिपरिका सम्भावित क्षेत्रहरूलाई स्याटलाइट पर्यटन गन्तव्यका रूपमा विकास गरी पर्यटन प्रवाह विस्तार गर्ने।	२—३ वर्ष	विकसित स्याटलाइट गन्तव्य संख्या	सङ्घीय तथा स्थानीय बजेट	पहुँच अभाव → सडक तथा हवाई पहुँच सुधार
११	धार्मिक पर्यटन विकास	धार्मिक तथा आध्यात्मिक पर्यटन परिपथ (लुम्बिनी—कपिलवस्तु, जनकपुर—रामायण सर्किट, पशुपति—कैलाश आदि) विकास गरी अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रवर्द्धन गर्ने।	२ वर्ष	धार्मिक पर्यटक संख्या वृद्धि	पर्यटन बोर्ड बजेट, धार्मिक क्षेत्र विकास कोष	धार्मिक स्थल व्यवस्थापन समस्या → स्थानीय व्यवस्थापन समिति
१२	स्थानीय पर्यटन गन्तव्य विकास	७५३ स्थानीय तहमा कम्तीमा एक नयाँ पर्यटकीय गन्तव्य पहिचान गरी आवश्यक पूर्वाधार (सडक, सूचना केन्द्र, आधारभूत सेवा) विकास गर्ने तथा स्थानीय पर्यटन प्रवर्द्धन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	३—५ वर्ष	नयाँ गन्तव्य संख्या, स्थानीय रोजगारी वृद्धि	स्थानीय तह बजेट, सङ्घीय अनुदान, निजी लगानी	स्रोत अभाव → स्थानीय—सङ्घीय साझेदारी
१३	होमस्टे व्यवस्थापन सुधार	देशभर सञ्चालन भइरहेका होमस्टे कार्यक्रमलाई व्यवस्थित, सुरक्षित, गुणस्तरीय र दिगो बनाउन राष्ट्रिय स्तरको होमस्टे मापदण्ड (service standard, hygiene, hospitality, environment) तयार गरी प्रमाणिकरण प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	राष्ट्रिय होमस्टे मापदण्ड स्वीकृत, प्रमाणित होमस्टे संख्या	पर्यटन मन्त्रालय बजेट, स्थानीय सरकार, पर्यटन प्रवर्द्धन कोष	मापदण्ड पालन नगर्ने जोखिम → नियमित निरीक्षण तथा तालिम कार्यक्रम
१४	ग्रामीण पर्यटन विस्तार	ग्रामीण क्षेत्रका प्राकृतिक, सांस्कृतिक तथा सामाजिक विशेषताहरूलाई पर्यटनसँग जोड्दै ग्रामीण पर्यटन तथा पर्यावरणीय पर्यटन कार्यक्रमहरू विस्तार गर्ने तथा नयाँ ग्रामीण पर्यटन गन्तव्यहरू विकास गर्ने।	२—३ वर्ष	विकसित ग्रामीण पर्यटन गन्तव्य संख्या, ग्रामीण पर्यटक संख्या	सङ्घीय बजेट, स्थानीय सरकार बजेट, निजी क्षेत्र लगानी	पहुँच र पूर्वाधार अभाव → सडक, सूचना तथा आधारभूत सेवा सुधार

क. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१५	कृषि पर्यटन प्रवर्द्धन	कृषि उत्पादन, स्थानीय खाद्य संस्कृति, कृषिजन्य गतिविधि तथा ग्रामीण जीवनशैलीलाई पर्यटन अनुभवसँग जोड्दै कृषि पर्यटन (Agro-Tourism) कार्यक्रम विकास तथा प्रवर्द्धन गर्ने।	२ वर्ष	कृषि पर्यटन केन्द्र संख्या, स्थानीय उत्पादन बिक्री वृद्धि	कृषि मन्त्रालय, पर्यटन मन्त्रालय, सहकारी क्षेत्र	किसान सहभागिता कमजोर → तालिम, प्रोत्साहन तथा सहकारी मोडेल
१६	समुदाय सहभागिता र लाभ वितरण	स्थानीय समुदायलाई पर्यटन व्यवसायमा प्रत्यक्ष सहभागी गराउँदै होमस्टे, गाइड सेवा, हस्तकला, स्थानीय खाद्य तथा सांस्कृतिक कार्यक्रममार्फत पर्यटन आम्दानी स्थानीय स्तरसम्म पुग्ने व्यवस्था गर्ने।	निरन्तर	स्थानीय रोजगारी संख्या, समुदायको आम्दानी वृद्धि	स्थानीय सरकार बजेट, सहकारी, निजी क्षेत्र	लाभ वितरण असमान → समुदाय आधारित व्यवस्थापन समिति
१६	डिजिटल पर्यटन प्रवर्द्धन	लक्षित अन्तर्राष्ट्रिय स्रोत बजारहरू (दक्षिण एशिया, दक्षिण—पूर्व एशिया, युरोप, अमेरिका, अष्ट्रेलिया आदि) मा डिजिटल प्लेटफर्ममार्फत नियमित पर्यटन प्रवर्द्धन अभियान सञ्चालन गर्ने तथा लक्षित बजारका लागि विशेष डिजिटल सामग्री (video, virtual tours, campaigns) विकास गर्ने।	निरन्तर	डिजिटल अभियान संख्या, वेबसाइट ट्राफिक वृद्धि, पर्यटक आगमन वृद्धि	पर्यटन प्रवर्द्धन कोष, पर्यटन बोर्ड बजेट, निजी क्षेत्र सहकार्य	डिजिटल अभियान प्रभाव कम → डेटा आधारित बजार रणनीति र निरन्तर विश्लेषण
१७	अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य	अन्तर्राष्ट्रिय ट्राभल तथा पर्यटन सङ्गठनहरू, ट्राभल ट्रेड नेटवर्क, एयरलाइन्स तथा पर्यटन प्रदर्शनीहरूसँग सहकार्य गरी नेपालको पर्यटन गन्तव्यहरूको अन्तर्राष्ट्रिय प्रचार गर्ने।	निरन्तर	अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य कार्यक्रम संख्या, पर्यटन प्रदर्शनी सहभागिता	पर्यटन बोर्ड बजेट, अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारी	अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धा → विशेष पर्यटन उत्पादन प्रवर्द्धन
१८	कूटनीतिक माध्यमबाट प्रवर्द्धन	नेपाली राजदूतावास, कूटनीतिक नियोग तथा गैरआवासीय नेपाली सङ्घसंस्थामार्फत पर्यटन प्रवर्द्धन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा नेपालमा आरोग्य	१—२ वर्ष	विदेशस्थित प्रवर्द्धन कार्यक्रम संख्या, प्रचार अभियान संख्या	परराष्ट्र मन्त्रालय, पर्यटन बोर्ड	समन्वय कमजोर; छिमेकी देशसँग प्रतिस्पर्धा → स्पष्ट

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
		पर्यटन र पर्यटन गन्तव्यहरूको प्रचार अभियान सञ्चालन गर्ने।				कार्ययोजना र समन्वय संयन्त्र
१९	अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्डिङ	डिजिटल प्लेटफर्म, अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चार माध्यम तथा प्रभावशाली व्यक्तिहरू (influencers, travel bloggers, filmmakers) मार्फत नेपालको मौलिक पर्यटन ब्रान्ड विकास र प्रचार गर्ने।	२ वर्ष	अन्तर्राष्ट्रिय प्रचार सामग्री संख्या, सामाजिक सञ्जाल पहुँच	पर्यटन बोर्ड बजेट, निजी क्षेत्र	ब्रान्ड पहिचान कमजोर → एकीकृत पर्यटन ब्रान्ड रणनीति
२०	पर्यटन बजार विश्लेषण	कृत्रिम बुद्धिमत्ता तथा डेटा विश्लेषण प्रयोग गरी पर्यटन बजार विश्लेषण, पर्यटक प्रवृत्ति अध्ययन तथा Market Intelligence प्रणाली विकास गर्ने।	१–२ वर्ष	Market Intelligence प्रणाली स्थापना, वार्षिक पर्यटन विश्लेषण प्रतिवेदन	ICT प्रणाली बजेट, विकास साझेदार	प्राविधिक क्षमता अभाव → प्राविधिक साझेदारी
२१	युवा सहभागिता आधारित पर्यटन प्रवर्द्धन	विदेशमा अध्ययनरत नेपाली विद्यार्थी तथा वैदेशिक रोजगारीमा रहेका युवाहरूलाई नेपालको पर्यटन प्रवर्द्धन अभियानमा संलग्न गराउँदै "Tourism Ambassador Programme" सञ्चालन गर्ने तथा सामाजिक सञ्जाल, सांस्कृतिक कार्यक्रम र अन्तर्राष्ट्रिय नेटवर्कमार्फत नेपालको पर्यटन गन्तव्यहरूको प्रचार गर्ने।	१–२ वर्ष	पर्यटन प्रवर्द्धनमा सहभागी युवा संख्या, अन्तर्राष्ट्रिय प्रचार कार्यक्रम संख्या	पर्यटन बोर्ड बजेट, परराष्ट्र मन्त्रालय, गैरआवासीय नेपाली सङ्घ	युवाहरूको सहभागिता कम → प्रोत्साहन कार्यक्रम, डिजिटल प्लेटफर्म प्रयोग
२२	पर्यटन करियर विकास	पर्यटन क्षेत्रसँग सम्बन्धित विश्वविद्यालय, शिक्षण संस्था तथा तालिम केन्द्रमार्फत पर्यटन करियर परामर्श, इण्टर्नशिप कार्यक्रम तथा पर्यटन उद्यमशीलता सम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्ने।	निरन्तर	तालिम कार्यक्रम संख्या, प्रशिक्षित युवाको संख्या	शिक्षा मन्त्रालय, पर्यटन मन्त्रालय, तालिम संस्था	तालिमपछि रोजगारी अभाव → उद्योगसँग सहकार्य
२३	पर्यटन नवप्रवर्तन प्रवर्द्धन	युवाहरूलाई पर्यटन सम्बन्धी नवप्रवर्तन व्यवसाय (digital tourism services, eco-tourism start-ups, cultural tourism products, travel	२–३ वर्ष	पर्यटन स्टार्टअप संख्या, नयाँ सेवा तथा उत्पादन संख्या	सरकारी अनुदान, निजी लगानी, विकास साझेदार	व्यवसाय असफल हुने जोखिम → व्यवसाय

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
		technology) विकास गर्न स्टार्टअप अनुदान, इनक्युबेसन कार्यक्रम तथा प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने।				परामर्श र लगानी सहयोग
२४	आरोग्य पर्यटन प्रवर्द्धन	योग, ध्यान, आयुर्वेद, प्राकृतिक उपचार, हिमालयन वातावरण तथा आध्यात्मिक अभ्यासलाई समेट्दै आरोग्य पर्यटन कार्यक्रमहरू विकास गर्ने, योग तथा ध्यान केन्द्रहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको सेवा प्रदान गर्न प्रोत्साहन गर्ने तथा आरोग्य पर्यटन सम्बन्धी विशेष प्याकेजहरू विकास गर्ने।	१—२ वर्ष	सञ्चालनमा आएका वेलनेस केन्द्र संख्या, आरोग्य पर्यटक संख्या	पर्यटन मन्त्रालय बजेट, स्वास्थ्य मन्त्रालय, निजी क्षेत्र लगानी	सेवा गुणस्तर कमजोर → मापदण्ड निर्धारण तथा नियमित निरीक्षण
२५	वेलनेस पर्यटन हब विकास	सम्भावित क्षेत्रहरू (हिमाली क्षेत्र, प्राकृतिक उपचार केन्द्र, आध्यात्मिक स्थलहरू) पहिचान गरी पूर्वीय दर्शन तथा अध्यात्म सहित वेलनेस पर्यटन हब विकास गर्ने तथा भूमि उपयोग, पूर्वाधार, सेवा सुविधा र लगानी प्रोत्साहन सहित एकीकृत गन्तव्य योजना तयार गर्ने।	२—३ वर्ष	स्थापित वेलनेस हब संख्या	सरकारी बजेट, सार्वजनिक—निजी साझेदारी (PPP), विकास साझेदार	पूर्वाधार विकास ढिलाइ → परियोजना व्यवस्थापन सुदृढीकरण
२६	पेशागत मापदण्ड तथा इजाजत प्रणाली	योग प्रशिक्षक, ध्यान प्रशिक्षक, आयुर्वेद चिकित्सक, स्पा थेरापिस्ट तथा अन्य वेलनेस पेशाकर्मीहरूको इजाजतपत्र तथा दर्ता प्रणाली लागू गरी सेवा गुणस्तर र पेशागत मापदण्ड सुनिश्चित गर्ने।	१ वर्ष	दर्ता भएका पेशाकर्मी संख्या	स्वास्थ्य मन्त्रालय, पर्यटन मन्त्रालय	मापदण्ड पालन नगर्ने जोखिम → लाइसेन्स नवीकरण प्रणाली
२७	अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्ड विकास	"Wellness Nepal" नामक एकीकृत पर्यटन ब्रान्ड विकास गरी डिजिटल प्लेटफर्म, अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चार	२ वर्ष	अन्तर्राष्ट्रिय प्रचार कार्यक्रम संख्या, वेलनेस पर्यटक वृद्धि	पर्यटन बोर्ड बजेट, निजी क्षेत्र सहकार्य	अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धा → विशिष्ट हिमालयन वेलनेस ब्रान्ड

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
		माध्यम, योग तथा वेलनेस कार्यक्रममार्फत विश्व बजारमा नेपालको आरोग्य पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने।				
२८	ज्ञान तथा सूचना व्यवस्थापन	आरोग्य पर्यटनको अवस्था, बजार प्रवृत्ति, पर्यटक आगमन, लगानी तथा आर्थिक प्रभावको विश्लेषण गर्दै वार्षिक "Wellness Tourism Report" प्रकाशित गर्ने।	निरन्तर	प्रकाशित प्रतिवेदन संख्या	पर्यटन बोर्ड, अनुसन्धान संस्था	तथ्याङ्क अभाव → डिजिटल डाटा प्रणाली
२९	पुरातात्विक सम्पदा संरक्षण	देशभर रहेका पुरातात्विक, ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण, पुनर्निर्माण, मर्मत तथा प्रवर्द्धनका लागि प्राथमिकता सूची तयार गरी वैज्ञानिक संरक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	२–३ वर्ष	पुनर्निर्मित तथा संरक्षण गरिएको सम्पदा संख्या	सरकारी बजेट, विकास साझेदार, UNESCO सहयोग	प्राविधिक क्षमता अभाव → विशेषज्ञ तथा प्राविधिक सहयोग
३०	सांस्कृतिक कानुनी सुधार	अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा ऐन, प्रतिलिपि अधिकार ऐन तथा संग्रहालय ऐन निर्माण गरी सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपयोगका लागि स्पष्ट कानुनी ढाँचा विकास गर्ने।	१–२ वर्ष	पारित भएका ऐन संख्या	संस्कृति मन्त्रालय, कानुन मन्त्रालय	विधेयक पारितमा ढिलाइ → प्राथमिकता निर्धारण
३१	UNESCO सूचीकरण	महत्वपूर्ण अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अनुसन्धान, अभिलेखीकरण तथा दस्तावेज तयारी गरी UNESCO विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत गर्ने प्रक्रिया अघि बढाउने।	निरन्तर	UNESCO मा सूचीकृत सम्पदा संख्या	संस्कृति मन्त्रालय, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग	प्रक्रिया जटिल → अन्तर्राष्ट्रिय प्राविधिक सहयोग
३२	नीति तथा कानुनी परिमार्जन	सांस्कृतिक सम्पदासम्बन्धी विद्यमान नीति तथा कानुनहरूको समीक्षा गरी समयानुकूल संशोधन तथा कार्यान्वयन सुदृढ गर्ने।	१–२ वर्ष	संशोधित नीति तथा कानुन संख्या	मन्त्रालय बजेट, कानुनी विशेषज्ञ	संस्थागत समन्वय अभाव → नीति समन्वय समिति

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
३३	सम्पदा—पर्यटन सन्तुलन	सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण र पर्यटन उपयोगबीच सन्तुलन कायम गर्न आगन्तुक व्यवस्थापन, वहन क्षमता (carrying capacity) निर्धारण तथा समुदाय सहभागितामा आधारित व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने।	२ वर्ष	व्यवस्थापन योजना लागू भएका सम्पदा क्षेत्र संख्या	सरकारी बजेट, स्थानीय सरकार, समुदाय	अत्यधिक पर्यटन दबाब → आगन्तुक नियन्त्रण प्रणाली
३४	धार्मिक क्षेत्र व्यवस्थापन सुधार	पशुपति क्षेत्र र लुम्बिनी क्षेत्रको व्यवस्थापन प्रणालीलाई पारदर्शी, उत्तरदायी र व्यवस्थित बनाउन संस्थागत संरचना सुदृढ गर्ने, व्यवस्थापन कार्यविधि अद्यावधिक गर्ने तथा सेवा प्रवाह प्रणाली सुधार गर्ने।	१—२ वर्ष	व्यवस्थापन सुधार योजना कार्यान्वयन, सेवा सन्तुष्टि स्तर	पशुपति क्षेत्र विकास कोष, लुम्बिनी विकास कोष, सरकारी बजेट	संस्थागत समन्वय अभाव → स्पष्ट कार्यविभाजन
३५	दान तथा आम्दानी पारदर्शिता	दर्शनार्थीहरूबाट संकलित दान, भेटी तथा अन्य आम्दानीको डिजिटल अभिलेखीकरण, लेखापरीक्षण तथा पारदर्शी व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	डिजिटल अभिलेख प्रणाली सञ्चालन, लेखापरीक्षण प्रतिवेदन	कोष बजेट, ICT प्रणाली	पारदर्शिता अभाव → नियमित लेखापरीक्षण
३६	तीर्थस्थल सेवा सुविधा सुधार	भक्तजनका लागि पार्किङ, शौचालय, पिउने पानी, विश्राम स्थल, सूचना केन्द्र तथा अन्य आधारभूत सेवा सुविधाहरू सुधार तथा विस्तार गर्ने।	२ वर्ष	निर्माण गरिएका सेवा सुविधा संख्या	सरकारी बजेट, स्थानीय सरकार, निजी क्षेत्र	पूर्वाधार निर्माण ढिलाइ → परियोजना व्यवस्थापन
३७	दर्शनार्थी व्यवस्थापन	संकेतचिन्ह, सूचना प्रणाली, स्वयंसेवक परिचालन तथा प्रशिक्षित मार्गदर्शक सेवा सञ्चालन गरी दर्शनार्थीहरूको सहज आवागमन र व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने।	१ वर्ष	स्वयंसेवक संख्या, सूचना प्रणाली स्थापना	कोष बजेट, स्थानीय समुदाय	भीड व्यवस्थापन समस्या → डिजिटल सूचना प्रणाली
३८	धार्मिक सेवा व्यवस्थापन	घाट व्यवस्थापन, पूजा तथा धार्मिक सेवा प्रणालीलाई पारदर्शी, व्यवस्थित र सेवामैत्री	१—२ वर्ष	सेवा मापदण्ड कार्यान्वयन, गुनासो न्यूनीकरण	धार्मिक कोष, स्थानीय प्रशासन	अनियमितता जोखिम → अनुगमन प्रणाली

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
		बनाउँदै स्पष्ट सेवा मापदण्ड र शुल्क प्रणाली लागू गर्ने।				
३९	संस्थागत पुनर्संरचना	नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणलाई नियामक निकाय र सेवा प्रदायक निकाय गरी दुई अलग संस्थामा विभाजन गर्ने गरी आवश्यक ऐन, नियम तथा संस्थागत संरचना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने।	१–२ वर्ष	नयाँ संरचना कार्यान्वयन, नियामक तथा सेवा प्रदायक निकाय स्थापना	सरकारी बजेट, संस्थागत पुनर्संरचना कार्यक्रम	संस्थागत प्रतिरोध → चरणबद्ध पुनर्संरचना
४०	दुर्घटना अनुसन्धान प्रणाली सुधार	हवाई दुर्घटना तथा घटना अनुसन्धान प्रणालीलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार सुदृढ गर्दै अनुसन्धानकर्ताहरूको क्षमता विकास, अनुसन्धान प्रोटोकल तथा उपकरण सुधार गर्ने।	१–२ वर्ष	प्रशिक्षित अनुसन्धानकर्ता संख्या, अनुसन्धान प्रतिवेदन प्रकाशन	उड्डयन सुरक्षा बजेट, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग	प्राविधिक क्षमता अभाव → ICAO सहयोग
४१	सुरक्षा अनुसन्धान निकाय स्थापना	Air Transport Safety Bureau स्थापना गरी हवाई दुर्घटना अनुसन्धान, सुरक्षा मूल्याङ्कन तथा सुरक्षा सिफारिसहरूको कार्यान्वयन अनुगमन गर्ने।	२ वर्ष	Bureau स्थापना, अनुसन्धान प्रतिवेदन संख्या	सरकारी बजेट, उड्डयन क्षेत्र स्रोत	राजनीतिक निर्णय ढिलाइ → उच्चस्तरीय नीति समर्थन
४२	अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी सुधार	ICAO लगायत अन्तर्राष्ट्रिय उड्डयन महासन्धिहरूमा सहभागिता बढाउँदै आवश्यक कानुनी सुधार तथा राष्ट्रिय कानूनहरू अद्यावधिक गर्ने।	१–२ वर्ष	स्वीकृत महासन्धि संख्या, संशोधित कानुन	मन्त्रालय बजेट, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग	कानुनी प्रक्रिया ढिलाइ → प्राथमिकता निर्धारण
४३	हवाई सुरक्षा प्रणाली	हवाई सुरक्षा व्यवस्थापन प्रणाली (Safety Management System, State Safety Programme) सुदृढ गर्दै उड्डयन सुरक्षा संस्कृति विकास गर्ने तथा अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा मापदण्डहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्ने।	निरन्तर	सुरक्षा निरीक्षण प्रतिवेदन, सुरक्षा सूचक सुधार	उड्डयन सुरक्षा बजेट, प्राविधिक सहयोग	सुरक्षा मापदण्ड पालन कमजोर → नियमित सुरक्षा अडि

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
४४	अन्तर्राष्ट्रिय हवाई सेवा विस्तार	नयाँ स्रोत बजारहरू (युरोप, पूर्वी एशिया, दक्षिण पूर्वी एशिया, मध्यपूर्व आदि) सँग द्विपक्षीय हवाई सेवा सम्झौता (Air Service Agreement) विस्तार गरी नयाँ अन्तर्राष्ट्रिय उडान मार्गहरू खोल्ने।	१—२ वर्ष	नयाँ हवाई सेवा सम्झौता संख्या, नयाँ उडान मार्ग संख्या	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, परराष्ट्र मन्त्रालय	कूटनीतिक समन्वय अभाव → अन्तरसरकारी समन्वय सुदृढीकरण
४५	चार्टर उडान प्रवर्द्धन	पर्यटन मौसम तथा विशेष कार्यक्रमका अवसरमा चार्टर उडान विस्तार गर्न विशेष प्रोत्साहन कार्यक्रम लागू गर्ने तथा ट्राभल एजेन्सी तथा टुर अपरेटरहरूसँग सहकार्य गर्ने।	१ वर्ष	सञ्चालन भएका चार्टर उडान संख्या	पर्यटन बोर्ड बजेट, निजी क्षेत्र	कम माग → अन्तर्राष्ट्रिय प्रचार अभियान
४६	वायुसेवा क्षमता विकास	स्वदेशी वायुसेवा कम्पनीहरूको व्यवस्थापकीय, प्राविधिक तथा सेवा क्षमता सुधार गर्न तालिम, प्राविधिक सहयोग तथा व्यवस्थापन सुधार कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	२ वर्ष	प्रशिक्षित जनशक्ति संख्या, सेवा गुणस्तर सुधार	उड्डयन क्षेत्र बजेट, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग	प्राविधिक जनशक्ति अभाव → क्षमता विकास कार्यक्रम
४७	विदेशी वायुसेवा आकर्षण	विदेशी वायुसेवा कम्पनीहरूलाई नेपालमा सञ्चालन गर्न प्रोत्साहन दिने नीतिगत सुधार, उडान अनुमति प्रक्रिया सरलीकरण तथा प्रोत्साहन कार्यक्रम लागू गर्ने।	१—२ वर्ष	सञ्चालन गर्ने विदेशी एयरलाइन्स संख्या	मन्त्रालय नीति सुधार, विमानस्थल सेवा	प्रतिस्पर्धा समस्या → आकर्षक प्रोत्साहन नीति
४८	हवाई भाडादर पारदर्शिता	हवाई भाडादर निर्धारण प्रणालीलाई पारदर्शी बनाउँदै डिजिटल सूचना प्रणालीमार्फत यात्रुहरूलाई स्पष्ट भाडा संरचना उपलब्ध गराउने तथा अनियमितता नियन्त्रण गर्ने।	१ वर्ष	डिजिटल भाडा सूचना प्रणाली सञ्चालन	नागरिक उड्डयन प्राधिकरण, ICT प्रणाली	भाडा अनियमितता → नियमित अनुगमन
४९	अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल सञ्चालन	पोखरा र भैरहवा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा ल्याउँदै अन्तर्राष्ट्रिय उडान आकर्षित गर्न एयरलाइन्स प्रोत्साहन कार्यक्रम,	१—२ वर्ष	नियमित अन्तर्राष्ट्रिय उडान संख्या, यात्रु संख्या	नेपाल सरकार बजेट, विमानस्थल सेवा राजस्व	अन्तर्राष्ट्रिय उडान कम हुने जोखिम →

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
		सेवा शुल्क सहुलियत तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रचार अभियान सञ्चालन गर्ने।				एयरलाइन्स प्रोत्साहन नीति
५०	विमानस्थल उपयोग अधिकतमकरण	देशका अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलहरूको अधिकतम उपयोग सुनिश्चित गर्न उडान तालिका व्यवस्थापन, एयरलाइन्स समन्वय तथा विमानस्थल सेवा सुधार कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष	विमानस्थल उपयोग दर (utilization rate)	नागरिक उड्डयन प्राधिकरण स्रोत	समन्वय समस्या → उडान समन्वय प्रणाली
५१	आन्तरिक विमानस्थल सुधार	देशभरका आन्तरिक विमानस्थलहरूको धावनमार्ग, नेभिगेसन उपकरण, सुरक्षा प्रणाली तथा यात्रु सेवा सुविधाहरू सुधार गरी सुरक्षित तथा गुणस्तरीय सेवा सुनिश्चित गर्ने।	२—३ वर्ष	सुधार गरिएका विमानस्थल संख्या	सरकारी बजेट, विकास साझेदार	पूर्वाधार निर्माण ढिलाइ → परियोजना व्यवस्थापन
५२	साहसिक पर्यटन उपयोग	नियमित सञ्चालन नभएका विमानस्थलहरूमा साहसिक पर्यटन गतिविधि (paragliding, skydiving, aerial sports आदि) सञ्चालन गर्न उपयुक्त नीति तथा अनुमति प्रणाली विकास गर्ने।	१—२ वर्ष	सञ्चालन भएका साहसिक गतिविधि संख्या	निजी क्षेत्र लगानी, पर्यटन बोर्ड	सुरक्षा जोखिम → स्पष्ट सुरक्षा मापदण्ड
५३	ड्रोन व्यवस्थापन प्रणाली	पर्यटन प्रवर्द्धन तथा फोटोग्राफी प्रयोजनका लागि ड्रोन प्रयोगलाई व्यवस्थित गर्न अनुमति, सुरक्षा तथा निगरानी प्रणाली विकास गर्ने।	१ वर्ष	ड्रोन अनुमति प्रणाली सञ्चालन	ICT प्रणाली, उड्डयन प्राधिकरण	सुरक्षा जोखिम → स्पष्ट नियम तथा निगरानी
५४	डिजिटल सेवा व्यवस्थापन	विमानस्थल पार्किङ शुल्क, समय गणना, प्रवेश—वहिर्गमन प्रणाली तथा अन्य सेवा शुल्क व्यवस्थापनलाई डिजिटल माध्यममार्फत स्वचालित र पारदर्शी बनाउने, अनलाइन भुक्तानी तथा डिजिटल रेकर्ड प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	डिजिटल पार्किङ प्रणाली सञ्चालन, राजस्व अभिलेख पारदर्शिता	नागरिक उड्डयन प्राधिकरण बजेट, ICT प्रणाली	प्रविधि प्रयोगमा समस्या → प्राविधिक तालिम

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
५५	यात्रु सहजीकरण र भीड व्यवस्थापन	यात्रुहरूको सहज आवागमन सुनिश्चित गर्न अतिरिक्त सुरक्षा जनशक्ति, सहायक कर्मचारी तथा स्वयंसेवक परिचालन गर्दै भीड व्यवस्थापन प्रणाली सुधार गर्ने।	६–१२ महिना	यात्रु प्रतिक्षा समय घट्नु, सेवा सन्तुष्टि सूचक	विमानस्थल सेवा राजस्व, प्रशासनिक स्रोत	यात्रु संख्या अत्यधिक → स्मार्ट भीड व्यवस्थापन प्रणाली
५६	यात्रु सुविधा सुधार	ट्रली सेवा, सूचना काउन्टर, प्रतीक्षालय, शौचालय, संकेतचिन्ह, सूचना प्रणाली लगायत यात्रु सुविधाहरूको गुणस्तर सुधार तथा नियमित मर्मतसम्भार गर्ने।	१–२ वर्ष	सुधार गरिएका सेवा सुविधा संख्या	विमानस्थल सेवा राजस्व, सरकारी बजेट	सेवा व्यवस्थापन कमजोर → नियमित निरीक्षण
५७	सेवा प्रदायक नियमन	विमानस्थलभित्र सञ्चालन हुने रेष्टुरेन्ट, पसल, ट्याक्सी सेवा, ट्राभल सेवा लगायत सेवा प्रदायकहरूको सेवा गुणस्तर, मूल्य तथा सञ्चालन मापदण्डलाई स्पष्ट नियममार्फत नियमन गर्ने।	१ वर्ष	सेवा मापदण्ड लागू, गुनासो संख्या घट्नु	नागरिक उड्डयन प्राधिकरण, नियमन प्रणाली	मूल्य अनियमितता → नियमित अनुगमन
५८	स्थागत तथा व्यवस्थापकीय सुधार	नेपाल वायुसेवा निगमको व्यवस्थापकीय, प्राविधिक तथा वित्तीय क्षमता सुधार गर्न संस्थागत पुनर्संरचना, व्यवस्थापन सुधार कार्यक्रम तथा आधुनिक व्यवसायिक व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने।	१–२ वर्ष	व्यवस्थापन सुधार योजना कार्यान्वयन, वित्तीय स्थिति सुधार	निगम स्रोत, सरकारी सहयोग, व्यवस्थापन सुधार कार्यक्रम	संस्थागत प्रतिरोध → चरणबद्ध सुधार
५९	विमान व्यवस्थापन	प्रयोगविहीन वा सञ्चालनमा नआएका विमानहरूको प्राविधिक मूल्याङ्कन गरी मर्मत, बिक्री वा अन्य उपयुक्त व्यवस्थापन गर्ने।	१ वर्ष	व्यवस्थापन गरिएको विमान संख्या	निगम स्रोत, प्राविधिक सहयोग	आर्थिक घाटा जोखिम → पारदर्शी मूल्याङ्कन
६०	डिजिटल टिकट प्रणाली	टिकट बिक्री, रिफण्ड तथा पुनःतालिका प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा डिजिटल बनाउँदै अनलाइन	१ वर्ष	डिजिटल टिकट प्रणाली सञ्चालन	ICT लगानी, निगम बजेट	प्रविधि कार्यान्वयन समस्या → प्राविधिक साझेदारी

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
		टिकट प्रणाली, मोबाइल एप तथा स्वचालित ग्राहक सेवा प्रणाली लागू गर्ने।				
६१	वास्तविक समय सूचना प्रणाली	उडान सूचना प्रणालीलाई वास्तविक समय आधारित (Real-time Flight Information System) बनाउँदै यात्रुहरूलाई डिजिटल प्लेटफर्ममार्फत उडान स्थिति जानकारी उपलब्ध गराउने।	१ वर्ष	Real-time सूचना प्रणाली सञ्चालन	ICT प्रणाली, विमानस्थल समन्वय	सूचना ढिलाइ → प्रणाली एकीकरण
६२	उडान तालिका सुधार	उडान तालिका व्यवस्थापन प्रणाली सुधार गर्दै समयपालन (on-time performance) सुनिश्चित गर्ने तथा उडान ढिलाइ कम गर्ने व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने।	१–२ वर्ष	उडान समयपालन प्रतिशत सुधार	निगम व्यवस्थापन स्रोत	सञ्चालन समस्या → उडान योजना सुधार
६३	संरक्षण कार्यका लागि कानुनी व्यवस्था	पुरातात्विक सम्पदा संरक्षण तथा पुनर्निर्माणका कार्यहरूलाई सहज बनाउन सार्वजनिक खरिद नियमावलीमा विशेष व्यवस्था समावेश गर्ने, जसले ऐतिहासिक संरचनाहरूको संरक्षण कार्यमा आवश्यक प्राविधिक लचकता र विशेषज्ञता प्रयोग गर्न अनुमति दिने।	१ वर्ष	संशोधित सार्वजनिक खरिद नियमावली स्वीकृत	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय	नियम संशोधनमा ढिलाइ → अन्तरमन्त्रालय समन्वय
६४	संरक्षण सामग्री व्यवस्थापन	ऐतिहासिक स्मारक तथा पुरातात्विक सम्पदाको संरक्षणमा प्रयोग हुने परम्परागत तथा विशेष निर्माण सामग्री (जस्तैः परम्परागत इँटा, काठ, धातु, कारीगरी सामग्री) का लागि मानक दर तथा प्राविधिक मापदण्ड निर्धारण गर्ने।	१ वर्ष	निर्धारण गरिएको सामग्री दर सूची	सरकारी बजेट, प्राविधिक विशेषज्ञता	सामग्री अभाव → स्थानीय उत्पादन प्रोत्साहन

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
६५	पर्यटन जनशक्ति विकास	पर्यटन क्षेत्रका लागि आवश्यक दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न आतिथ्य, पर्यटन व्यवस्थापन, साहसिक पर्यटन, गाइड सेवा, होटल व्यवस्थापन लगायतका क्षेत्रमा नियमित तालिम तथा क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	निरन्तर	तालिम प्राप्त जनशक्ति संख्या, पर्यटन क्षेत्रमा रोजगारी वृद्धि	पर्यटन मन्त्रालय बजेट, निजी क्षेत्र, तालिम संस्था	तालिमपछि रोजगारी अभाव → उद्योगसँग समन्वय
६६	पर्यटन तालिम संस्था सुदृढीकरण	नेपाल एकेडेमी अफ टुरिज्म एण्ड होटल म्यानेजमेन्ट (NATHM) र नेपाल पर्वतारोहण प्रतिष्ठान (NMA) लाई एकीकृत गरी प्रभावकारी तथा आधुनिक पर्यटन तालिम संस्था स्थापना गर्ने।	१—२ वर्ष	एकीकृत संस्था स्थापना	सरकारी बजेट, संस्थागत पुनर्संरचना	संस्थागत समन्वय समस्या → चरणबद्ध एकीकरण
६७	पर्यटन तालिम विस्तार	आतिथ्य सेवा, टुर गाइड, विदेशी भाषा, साहसिक पर्यटन तथा पर्यटन व्यवस्थापन सम्बन्धी तालिम कार्यक्रमहरू देशभर विस्तार गर्दै पर्यटन क्षेत्रका लागि दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने।	२ वर्ष	सञ्चालन भएका तालिम कार्यक्रम संख्या	सरकारी बजेट, निजी क्षेत्र सहकार्य	तालिम पहुँच सीमित → प्रदेश तथा स्थानीय तहमा विस्तार
६८	डिजिटल अभिलेख प्रणाली विकास	राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेका ऐतिहासिक दस्तावेज, पाण्डुलिपि, अभिलेख तथा सरकारी दस्तावेजहरूलाई डिजिटल रूपमा सुरक्षित राख्न खोजयोग्य डिजिटल अभिलेख प्रणाली (Digital Archive Management System) निर्माण गरी अभिलेखालयलाई प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय अन्तर्गत लैजाने।	१—२ वर्ष	डिजिटल अभिलेख प्रणाली सञ्चालन, डिजिटलाइज गरिएका अभिलेख संख्या, राष्ट्रिय अभिलेखालय प्र.म. तथा म.प.को कार्यालय मातहत पुगेको।	संस्कृति मन्त्रालय बजेट, ICT प्रणाली, विकास साझेदार	प्राविधिक क्षमता अभाव, यथास्थितिवाद → प्राविधिक साझेदारी तथा तालिम
६९	ऐतिहासिक अभिलेख संरक्षण	देशभर रहेका सबै ऐतिहासिक दस्तावेज, पाण्डुलिपि, अभिलेख तथा अन्य ऐतिहासिक सामग्रीहरूको सङ्कलन, संरक्षण, वर्गीकरण तथा वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्ने।	निरन्तर	संकलित तथा संरक्षित अभिलेख संख्या	सरकारी बजेट, अनुसन्धान संस्था	अभिलेख क्षति जोखिम → संरक्षण प्रविधि प्रयोग

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
७०	कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था	डिजिटल अभिलेख व्यवस्थापन, संरक्षण तथा सार्वजनिक पहुँचका लागि आवश्यक कानुनी व्यवस्था तथा नीति ढाँचा तयार गर्ने।	१ वर्ष	डिजिटल अभिलेख सम्बन्धी कानुन वा नीति स्वीकृत	संस्कृति मन्त्रालय, कानुन मन्त्रालय	कानुनी प्रक्रिया ढिलाइ → प्राथमिकता निर्धारण
७१	भाषा नीति तथा कानुनी सुधार	सङ्घीय भाषा ऐन निर्माण गरी संविधानअनुसार भाषा आयोगका सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्ने, विभिन्न भाषाहरूको संरक्षण, प्रवर्द्धन तथा प्रयोगसम्बन्धी स्पष्ट नीति तथा कानुनी व्यवस्था लागू गर्ने।	१–२ वर्ष	सङ्घीय भाषा ऐन स्वीकृत, नीति कार्यान्वयन कार्यक्रम संख्या	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, भाषा आयोग	कानुनी प्रक्रिया ढिलाइ → अन्तरमन्त्रालय समन्वय
७२	संस्थागत समन्वय	भाषा आयोग, थारू आयोग, मधेसी आयोग तथा आदिवासी जनजाति आयोगबीच भाषा सम्बन्धी कार्यक्षेत्रमा देखिएको दोहोरोपन हटाउँदै स्पष्ट कार्यविभाजन तथा समन्वय संयन्त्र स्थापना गर्ने।	१ वर्ष	कार्यविभाजन ढाँचा स्वीकृत, संयुक्त कार्यक्रम संख्या	आयोगहरूको प्रशासनिक स्रोत, सरकारी बजेट	संस्थागत विवाद → समन्वय समिति
७२	भाषा अनुसन्धान तथा अभिलेख	देशभर बोलिने भाषाहरूको अवस्था, प्रयोग तथा संरक्षण आवश्यकताबारे अध्ययन गर्न राष्ट्रिय भाषा सर्वेक्षण सञ्चालन गर्ने।	२ वर्ष	राष्ट्रिय भाषा सर्वेक्षण प्रतिवेदन प्रकाशित	सरकारी बजेट, अनुसन्धान संस्था, विश्वविद्यालय	तथ्याङ्क सङ्कलन कठिनाइ → स्थानीय तह सहभागिता
७४	डिजिटल प्रशासन प्रणाली	मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूमा प्रशासनिक कामकारबाही, फाइल व्यवस्थापन, निर्णय प्रक्रिया तथा सेवा प्रवाहलाई व्यवस्थित बनाउन एकीकृत कार्यालय सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (Integrated Office Information Management System) लागू गर्ने।	१–२ वर्ष	प्रणाली लागू भएका कार्यालय संख्या	ICT बजेट, सरकारी स्रोत, प्राविधिक सहयोग	प्रविधि प्रयोगमा कठिनाइ → कर्मचारी तालिम
७५	कर्मचारी कार्यसम्पादन प्रणाली	कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादन अभिलेख, सेवा विवरण, कामको प्रगति तथा मूल्याङ्कन व्यवस्थापन गर्न कर्मचारी इ-लगबुक प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	इ-लगबुक प्रणाली प्रयोग गर्ने कर्मचारी संख्या	सरकारी बजेट, ICT प्रणाली	प्रणाली प्रयोग नगर्ने जोखिम → अनिवार्य प्रयोग व्यवस्था

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
७६	डिजिटल सेवा प्रवाह	पर्यटन अनुमति, दर्ता, सूचना सेवा, प्रशासनिक सेवा लगायत मन्त्रालय तथा मातहतका निकायबाट प्रदान गरिने सेवाहरूलाई क्रमशः डिजिटल माध्यममार्फत उपलब्ध गराउने।	२ वर्ष	डिजिटल सेवा संख्या, अनलाइन आवेदन संख्या	ICT पूर्वाधार, सरकारी बजेट	डिजिटल पहुँच समस्या → सेवा केन्द्र विस्तार
७७	कर्मचारी उत्तरदायित्व प्रणाली	सेवाग्राहीलाई प्रदान गरिने सेवामा अनावश्यक ढिलाइ गर्ने कर्मचारीलाई जवाफदेही बनाउने स्पष्ट कार्यसम्पादन मापदण्ड, निगरानी प्रणाली तथा दण्ड—प्रोत्साहन व्यवस्था लागू गर्ने।	१ वर्ष	सेवा प्रदान समय घट्नु, सेवाग्राही सन्तुष्टि सूचक	प्रशासनिक स्रोत, मानव संसाधन व्यवस्थापन प्रणाली	कर्मचारी प्रतिरोध → पारदर्शी मूल्याङ्कन प्रणाली
७८	एकद्वार सेवा प्रणाली	सेवाग्राहीको सुविधा अनुसार पर्यटन अनुमति, प्रशासनिक सेवा तथा अन्य सेवाहरू एउटै सेवा केन्द्र वा डिजिटल प्लेटफर्ममार्फत उपलब्ध गराउने एकद्वार सेवा प्रणाली लागू गर्ने।	१—२ वर्ष	सञ्चालन भएका एकद्वार सेवा केन्द्र संख्या	सरकारी बजेट, ICT प्रणाली	समन्वय समस्या → सेवा समन्वय इकाइ
७९	डिजिटल नागरिक बडापत्र	मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूले प्रदान गर्ने सेवाहरूको समयसीमा, प्रक्रिया, शुल्क तथा जिम्मेवार निकाय स्पष्ट रूपमा देखिने डिजिटल नागरिक बडापत्र प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	डिजिटल नागरिक बडापत्र लागू भएका कार्यालय संख्या	ICT बजेट, प्रशासनिक स्रोत	सूचना अद्यावधिक नहुने जोखिम → नियमित अपडेट
८०	आधिकारिक इमेल प्रणाली	सरकारी कार्यालयहरूमा पत्राचार, निर्णय सूचना तथा प्रशासनिक समन्वयका लागि आधिकारिक इमेल प्रयोग अनिवार्य गर्दै सुरक्षित डिजिटल सञ्चार प्रणाली लागू गर्ने।	६—१२ महिना	आधिकारिक इमेल प्रयोग गर्ने कार्यालय प्रतिशत	ICT पूर्वाधार, सरकारी नेटवर्क प्रणाली	डिजिटल सुरक्षा जोखिम → साइबर सुरक्षा मापदण्ड

३(ग).६ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाइ र तत्काल सुधार प्रणाली

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	नीति समन्वय	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन क्षेत्रका नीति तथा कार्यक्रमबीच समन्वय कायम गर्न एकीकृत कार्यान्वयन संयन्त्र स्थापना गर्ने	एकीकृत कार्यान्वयन संयन्त्र स्थापना, वार्षिक समन्वय बैठक कम्तीमा ४ पटक	मन्त्रालय निर्णय, बैठक कार्यवृत्त	त्रैमासिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
२	संस्थागत समन्वय	मन्त्रालय, पर्यटन बोर्ड, पुरातत्व विभाग, CAAN तथा स्थानीय तहबीच स्थायी समन्वय संयन्त्र स्थापना गर्ने	अन्तरसंस्थागत समन्वय संयन्त्र सञ्चालन, संयुक्त योजना कम्तीमा ३ वटा	संयुक्त कार्यक्रम प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
३	पर्यटन दशक कार्यान्वयन	पर्यटन दशक कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन	पर्यटक आगमन वार्षिक १०% वृद्धि	पर्यटन बोर्ड तथ्याङ्क	वार्षिक	नेपाल पर्यटन बोर्ड
४	अन्तरसरकारी समन्वय	सङ्घ—प्रदेश—स्थानीय तहबीच पर्यटन गन्तव्य विकास योजना लागू गर्ने	संयुक्त परियोजना कम्तीमा १० वटा	परियोजना प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय / प्रदेश सरकार
५	अन्तरसरकारी निर्णय कार्यान्वयन	विषयगत समितिका निर्णयहरू कार्यान्वयन गर्ने	समितिका निर्णय कार्यान्वयन दर ८०%	प्रगति प्रतिवेदन	त्रैमासिक	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय
६	पर्यटन गन्तव्य विकास	नयाँ पर्यटन गन्तव्यहरू पहिचान र विकास गर्ने	५ वर्षमा कम्तीमा ५० नयाँ गन्तव्य विकास	पर्यटन विभाग प्रतिवेदन	वार्षिक	पर्यटन विभाग
७	सांस्कृतिक पर्यटन	सांस्कृतिक कार्यक्रम तथा उत्सवहरू पर्यटनसँग जोड्ने	वार्षिक सांस्कृतिक पर्यटन कार्यक्रम कम्तीमा १०	कार्यक्रम प्रतिवेदन	वार्षिक	संस्कृति विभाग
८	पर्यटन उत्पादन विविधीकरण	सांस्कृतिक, धार्मिक, खेलकुद तथा सम्मेलन पर्यटन विकास गर्ने	नयाँ पर्यटन उत्पादन कम्तीमा ५	पर्यटन प्रवर्द्धन प्रतिवेदन	वार्षिक	पर्यटन बोर्ड

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
९	पर्यटन हब विकास	सम्भावित क्षेत्रमा Tourism Hub स्थापना गर्ने	५ वर्षमा कम्तीमा ५ पर्यटन हब स्थापना	परियोजना प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
१०	स्याटलाइट गन्तव्य विकास	प्रमुख गन्तव्य वरिपरि स्याटलाइट गन्तव्य विकास गर्ने	१० स्याटलाइट गन्तव्य विकास	पर्यटन विभाग तथ्याङ्क	वार्षिक	पर्यटन विभाग
११	धार्मिक पर्यटन विकास	धार्मिक तथा आध्यात्मिक पर्यटन परिपथहरू विकास गर्ने	३ प्रमुख धार्मिक पर्यटन परिपथ सञ्चालन	पर्यटन विभाग प्रतिवेदन	वार्षिक	पर्यटन विभाग
१२	स्थानीय पर्यटन विकास	७५३ स्थानीय तहमा कम्तीमा एक नयाँ पर्यटन गन्तव्य विकास गर्ने	५ वर्षमा ७५३ गन्तव्य पहिचान	स्थानीय तह प्रतिवेदन	वार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय / स्थानीय तह
१३	होमस्टे व्यवस्थापन	राष्ट्रिय होमस्टे मापदण्ड तयार गरी लागू गर्ने	प्रमाणित होमस्टे संख्या ५०% वृद्धि	पर्यटन विभाग अभिलेख	अर्धवार्षिक	पर्यटन विभाग
१४	ग्रामीण पर्यटन	ग्रामीण तथा पर्यावरणीय पर्यटन कार्यक्रम विस्तार गर्ने	नयाँ ग्रामीण पर्यटन कार्यक्रम कम्तीमा २०	कार्यक्रम प्रतिवेदन	वार्षिक	पर्यटन बोर्ड
१५	कृषि पर्यटन	कृषि पर्यटन कार्यक्रम प्रवर्द्धन गर्ने	१० कृषि पर्यटन केन्द्र सञ्चालन	कृषि तथा संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय प्रतिवेदन	वार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
१६	समुदाय आधारित पर्यटन	स्थानीय समुदायलाई पर्यटन व्यवसायमा संलग्न गराउने	स्थानीय पर्यटन रोजगारी २०% वृद्धि	स्थानीय तह प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	पर्यटन विभाग
१७	डिजिटल पर्यटन प्रवर्द्धन	लक्षित अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा डिजिटल प्रचार अभियान सञ्चालन गर्ने	डिजिटल प्रचार अभियान कम्तीमा ५	पर्यटन बोर्ड डिजिटल रिपोर्ट	त्रैमासिक	नेपाल पर्यटन बोर्ड
१८	अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य	अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटन संस्थासँग सहकार्य विस्तार गर्ने	वार्षिक अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य कार्यक्रम ५	सहकार्य सम्झौता दस्तावेज	वार्षिक	पर्यटन बोर्ड

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१९	कूटनीतिक पर्यटन प्रचार	राजदूतावास तथा NRN मार्फत पर्यटन प्रचार गर्ने	विदेशस्थित प्रवर्द्धन कार्यक्रम कम्तीमा १०	परराष्ट्र मन्त्रालय प्रतिवेदन	वार्षिक	परराष्ट्र मन्त्रालय / पर्यटन बोर्ड
२०	पर्यटन ब्रान्डिङ	डिजिटल प्लेटफर्म तथा सञ्चार माध्यममार्फत नेपालको पर्यटन ब्रान्डिङ गर्ने	सामाजिक सञ्जाल पहुँच २५% वृद्धि	डिजिटल एनालिटिक्स रिपोर्ट	त्रैमासिक	नेपाल पर्यटन बोर्ड
२१	पर्यटन बजार विश्लेषण	AI आधारित पर्यटन Market Intelligence प्रणाली विकास गर्ने	Market Intelligence प्रणाली सञ्चालन	प्रणाली सञ्चालन प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	नेपाल पर्यटन बोर्ड
२२	युवा सहभागिता	विदेशमा रहेका नेपाली युवालाई पर्यटन प्रवर्द्धन अभियानमा संलग्न गराउने	Tourism Ambassador कार्यक्रम कम्तीमा १	कार्यक्रम प्रतिवेदन	वार्षिक	पर्यटन बोर्ड
२३	पर्यटन करियर विकास	पर्यटन करियर परामर्श तथा इण्टर्नशिप कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	वार्षिक १० तालिम कार्यक्रम	तालिम प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	NATHM
२४	पर्यटन नवप्रवर्तन	पर्यटन स्टार्टअप तथा नवप्रवर्तन व्यवसायलाई प्रोत्साहन गर्ने	पर्यटन स्टार्टअप कम्तीमा ५	स्टार्टअप दर्ता अभिलेख	वार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
२५	आरोग्य पर्यटन	योग, ध्यान तथा आयुर्वेदमा आधारित वेलनेस पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने	वेलनेस केन्द्र संख्या २०% वृद्धि	पर्यटन विभाग तथ्याङ्क	वार्षिक	पर्यटन विभाग
२६	वेलनेस पर्यटन हब	वेलनेस पर्यटन हब विकास गर्ने	कम्तीमा ३ वेलनेस हब स्थापना	परियोजना प्रतिवेदन	वार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
२७	वेलनेस पेशागत मापदण्ड	वेलनेस पेशाकर्मीहरूको दर्ता तथा लाइसेन्स प्रणाली लागू गर्ने	दर्ता भएका पेशाकर्मी संख्या	लाइसेन्स अभिलेख	वार्षिक	स्वास्थ्य मन्त्रालय
२८	Wellness Nepal ब्रान्डिङ	"Wellness Nepal" अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्ड विकास गर्ने	अन्तर्राष्ट्रिय प्रचार कार्यक्रम ५	प्रचार प्रतिवेदन	वार्षिक	पर्यटन बोर्ड

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
२९	आरोग्य पर्यटन अनुसन्धान	आरोग्य पर्यटन वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशित गर्ने	वार्षिक रिपोर्ट प्रकाशन	प्रकाशित प्रतिवेदन	वार्षिक	पर्यटन बोर्ड
३०	पर्यटन उद्योग प्रोत्साहन	पर्यटन उद्योगलाई उत्पादनमूलक उद्योगसरह सहुलियत नीति लागू गर्ने	सहुलियत प्राप्त पर्यटन उद्योग संख्या	नीति कार्यान्वयन प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
३१	निजी क्षेत्र सहभागिता	पर्यटन क्षेत्रमा सार्वजनिक—निजी साझेदारी (PPP) विस्तार गर्ने	PPP पर्यटन परियोजना कम्तीमा ५	परियोजना सम्झौता दस्तावेज	अर्धवार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
३२	पर्यटन श्रमिक प्रोत्साहन	पर्यटन श्रमिकलाई सेवा शुल्कमार्फत प्रोत्साहन गर्ने कानुनी व्यवस्था लागू गर्ने	सेवा शुल्क प्रणाली लागू	कानुनी दस्तावेज	वार्षिक	श्रम मन्त्रालय
३३	हरित पर्यटन	Green Hospitality मापदण्ड लागू गर्ने	हरित प्रमाणित होटल संख्या २०% वृद्धि	प्रमाणिकरण अभिलेख	वार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
३४	पुरातात्विक सम्पदा संरक्षण	पुरातात्विक तथा ऐतिहासिक सम्पदाहरू संरक्षण तथा पुनर्निर्माण गर्ने	संरक्षण गरिएको सम्पदा संख्या	पुरातत्व विभाग प्रतिवेदन	वार्षिक	पुरातत्व विभाग
३५	सांस्कृतिक कानुनी सुधार	अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा ऐन, संग्रहालय ऐन आदि निर्माण गर्ने	पारित भएका ऐन संख्या	संसद अभिलेख	वार्षिक	संस्कृति मन्त्रालय
३६	UNESCO सूचीकरण	अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरू UNESCO सूचीमा सूचीकृत गर्ने	सूचीकृत सम्पदा संख्या	UNESCO अभिलेख	वार्षिक	पुरातत्व विभाग
३७	सांस्कृतिक नीति सुधार	सांस्कृतिक सम्पदासम्बन्धी नीति तथा कानुन संशोधन गर्ने	संशोधित नीति संख्या	नीति दस्तावेज	अर्धवार्षिक	संस्कृति मन्त्रालय

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
३८	सम्पदा—पर्यटन सन्तुलन	सम्पदा संरक्षण र पर्यटन उपयोगबीच सन्तुलित व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने	व्यवस्थापन योजना लागू भएका सम्पदा क्षेत्र	व्यवस्थापन योजना प्रतिवेदन	वार्षिक	पुरातत्व विभाग
३९	धार्मिक स्थल व्यवस्थापन	पशुपति तथा लुम्बिनी क्षेत्रको व्यवस्थापन प्रणाली सुधार गर्ने	सेवा सन्तुष्टि सूचक सुधार	व्यवस्थापन प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित विकास कोष
४०	दान पारदर्शिता	दर्शनार्थी दान तथा आम्दानीको डिजिटल अभिलेख प्रणाली लागू गर्ने	डिजिटल दान अभिलेख प्रणाली सञ्चालन	वित्तीय प्रतिवेदन	त्रैमासिक	पशुपति क्षेत्र विकास कोष
४१	तीर्थस्थल सेवा सुविधा	तीर्थस्थलहरूमा पार्किङ, शौचालय, पिउने पानी तथा अन्य सेवा सुविधा सुधार गर्ने	सुधार गरिएका सेवा सुविधा संख्या	परियोजना प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित विकास कोष / स्थानीय तह
४२	दर्शनार्थी व्यवस्थापन	संकेतचिन्ह, स्वयंसेवक तथा मार्गदर्शक सेवा सञ्चालन गर्ने	प्रशिक्षित स्वयंसेवक संख्या	सेवा व्यवस्थापन प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	पशुपति क्षेत्र विकास कोष
४३	धार्मिक सेवा प्रणाली	घाट व्यवस्थापन तथा धार्मिक सेवा प्रणाली पारदर्शी बनाउने	सेवा मापदण्ड लागू भएका घाट संख्या	व्यवस्थापन प्रतिवेदन	वार्षिक	स्थानीय प्रशासन / विकास कोष
४४	नागरिक उड्डयन संस्थागत सुधार	नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणलाई नियामक र सेवा प्रदायक निकायमा विभाजन गर्ने	विभाजित संस्थागत संरचना कार्यान्वयन	कानुनी दस्तावेज	वार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
४५	दुर्घटना अनुसन्धान	हवाई दुर्घटना अनुसन्धान प्रणाली सुदृढ गर्ने	अनुसन्धान प्रतिवेदन संख्या	दुर्घटना अनुसन्धान रिपोर्ट	वार्षिक	CAAN
४६	Air Transport Safety Bureau	Air Transport Safety Bureau स्थापना गर्ने	Bureau स्थापना	सरकारी निर्णय	वार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
४७	अन्तर्राष्ट्रिय उड्डयन कानुन	अन्तर्राष्ट्रिय उड्डयन महासन्धिमा सहभागी भई कानुनी सुधार गर्ने	स्वीकृत महासन्धि संख्या	कानुनी दस्तावेज	वार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
४८	हवाई सुरक्षा प्रणाली	Aviation Safety Management System सुदृढ गर्ने	सुरक्षा अडिट प्रतिवेदन सुधार	ICAO रिपोर्ट	वार्षिक	CAAN
४९	अन्तर्राष्ट्रिय उडान विस्तार	नयाँ स्रोत बजारसँग Air Service Agreement विस्तार गर्ने	नयाँ ASA सम्झौता संख्या	सम्झौता अभिलेख	वार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
५०	चार्टर उडान प्रवर्द्धन	चार्टर उडान विस्तार गर्न प्रोत्साहन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	सञ्चालन भएका चार्टर उडान संख्या	उडान अभिलेख	अर्धवार्षिक	पर्यटन बोर्ड
५१	वायुसेवा क्षमता सुधार	वायुसेवा कम्पनीहरूको व्यवस्थापकीय तथा प्राविधिक क्षमता सुधार गर्ने	प्रशिक्षित प्राविधिक जनशक्ति संख्या	तालिम प्रतिवेदन	वार्षिक	नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण
५२	विदेशी एयरलाइन्स आकर्षण	विदेशी वायुसेवा कम्पनीहरूलाई नेपालमा सञ्चालन गर्न प्रोत्साहन दिने	सञ्चालन गर्ने विदेशी एयरलाइन्स संख्या	उडान अनुमति अभिलेख	वार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय / CAAN
५३	हवाई भाडादर पारदर्शिता	हवाई भाडादर व्यवस्थापनमा पारदर्शिता कायम गर्ने	सार्वजनिक गरिएको भाडादर संरचना	डिजिटल भाडा सूचना प्रणाली	त्रैमासिक	CAAN
५४	अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल सञ्चालन	पोखरा र भैरहवा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा ल्याउने	नियमित अन्तर्राष्ट्रिय उडान संख्या	विमानस्थल उडान अभिलेख	अर्धवार्षिक	CAAN
५५	विमानस्थल उपयोग	अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलहरूको अधिकतम उपयोग सुनिश्चित गर्ने	विमानस्थल उपयोग दर (Utilization rate)	विमानस्थल तथ्याङ्क	वार्षिक	CAAN
५६	आन्तरिक विमानस्थल सुधार	आन्तरिक विमानस्थलहरूको गुणस्तर सुधार गर्ने	सुधार गरिएका विमानस्थल संख्या	पूर्वाधार विकास प्रतिवेदन	वार्षिक	CAAN

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
५७	साहसिक पर्यटन गतिविधि	सञ्चालन नभएका विमानस्थलहरूमा साहसिक पर्यटन गतिविधि सञ्चालन गर्ने	सञ्चालन भएका साहसिक गतिविधि संख्या	अनुमति अभिलेख	वार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
५८	ड्रोन व्यवस्थापन	पर्यटन प्रयोजनका लागि ड्रोन प्रयोग व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने	ड्रोन अनुमति प्रणाली सञ्चालन	अनुमति अभिलेख	अर्धवार्षिक	CAAN
५९	विमानस्थल सेवा सुधार	विमानस्थल पार्किङ शुल्क तथा सेवा प्रणाली डिजिटल बनाउने	डिजिटल पार्किङ प्रणाली सञ्चालन	ICT प्रणाली प्रतिवेदन	वार्षिक	CAAN
६०	यात्रु सहजीकरण	विमानस्थलमा यात्रु सहजीकरण तथा भीड व्यवस्थापन सुधार गर्ने	यात्रु प्रतिक्षा समय घट्नु	सेवा सन्तुष्टि सर्वेक्षण	अर्धवार्षिक	CAAN
१	यात्रु सुविधा सुधार	त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलमा ट्रली सेवा तथा अन्य यात्रु सुविधाहरू सुधार गर्ने	उपलब्ध ट्रली संख्या ३०% वृद्धि	विमानस्थल सेवा प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	CAAN
६२	सेवा प्रदायक नियमन	विमानस्थलभित्रका सेवा प्रदायकहरूको सेवा गुणस्तर तथा मूल्य नियमन गर्ने	सेवा मापदण्ड लागू भएका सेवा प्रदायक संख्या	निरीक्षण प्रतिवेदन	त्रैमासिक	CAAN
६३	वायुसेवा निगम सुधार	नेपाल वायुसेवा निगमको व्यवस्थापकीय तथा वित्तीय क्षमता सुधार गर्ने	निगमको सञ्चालन घाटा घट्नु	वित्तीय प्रतिवेदन	वार्षिक	नेपाल वायुसेवा निगम
६४	विमान व्यवस्थापन	प्रयोगविहीन विमानहरूको व्यवस्थापन गर्ने	व्यवस्थापन गरिएको विमान संख्या	निगम अभिलेख	वार्षिक	नेपाल वायुसेवा निगम
६५	डिजिटल टिकट प्रणाली	टिकट बिक्री, रिफण्ड तथा पुनःतालिका प्रणाली पूर्ण रूपमा डिजिटल बनाउने	अनलाइन टिकट बिक्री प्रतिशत	डिजिटल प्रणाली प्रतिवेदन	त्रैमासिक	नेपाल वायुसेवा निगम
६६	उडान सूचना प्रणाली	उडान सूचना प्रणालीलाई वास्तविक समय आधारित बनाउने	Real-time Flight Information System सञ्चालन	ICT प्रणाली प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	CAAN / NAC

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
६७	उडान तालिका सुधार	उडान तालिका व्यवस्थापन तथा समयपालन सुधार गर्ने	On-time performance ८०%	उडान प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	नेपाल वायुसेवा निगम
६८	पुरातात्विक संरक्षण कानुन	पुरातात्विक सम्पदा संरक्षणका लागि सार्वजनिक खरिद नियमावलीमा विशेष व्यवस्था गर्ने	संशोधित नियमावली स्वीकृत	कानुनी दस्तावेज	वार्षिक	संस्कृति मन्त्रालय
६९	संरक्षण सामग्री दर	ऐतिहासिक स्मारक संरक्षणका लागि विशेष सामग्रीको दर निर्धारण गर्ने	स्वीकृत दर सूची	सरकारी दररेट दस्तावेज	वार्षिक	पुरातत्व विभाग
७०	पर्यटन जनशक्ति विकास	पर्यटन क्षेत्रका दक्ष जनशक्ति विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	प्रशिक्षित जनशक्ति संख्या	तालिम प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	NATHM
७१	पर्यटन तालिम संस्था सुधार	NATHM र NMA लाई एकीकृत गरी प्रभावकारी पर्यटन तालिम संस्था स्थापना गर्ने	एकीकृत संस्था स्थापना	सरकारी निर्णय / संस्थागत अभिलेख	वार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
७२	पर्यटन तालिम विस्तार	आतिथ्य, गाइडिङ, भाषा तथा पर्यटन व्यवस्थापन तालिम विस्तार गर्ने	वार्षिक तालिम कार्यक्रम संख्या २०	तालिम प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	NATHM
७३	डिजिटल अभिलेख प्रणाली	राष्ट्रिय अभिलेखालयमा खोजयोग्य डिजिटल अभिलेख प्रणाली निर्माण गर्ने	डिजिटलाइज गरिएका अभिलेख संख्या	डिजिटल अभिलेख प्रणाली रिपोर्ट	वार्षिक	राष्ट्रिय अभिलेखालय
७४	ऐतिहासिक दस्तावेज संरक्षण	ऐतिहासिक दस्तावेजहरू सङ्कलन, संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्ने	संरक्षण गरिएको अभिलेख संख्या	अभिलेखालय प्रतिवेदन	वार्षिक	राष्ट्रिय अभिलेखालय
७५	डिजिटल अभिलेख कानुन	डिजिटल अभिलेख व्यवस्थापनका लागि कानुनी व्यवस्था गर्ने	स्वीकृत कानुन / नीति	कानुनी दस्तावेज	वार्षिक	संस्कृति मन्त्रालय
७६	भाषा नीति सुधार	सङ्घीय भाषा ऐन निर्माण गरी भाषा आयोगका सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्ने	सङ्घीय भाषा ऐन स्वीकृत	संसद अभिलेख	वार्षिक	भाषा आयोग

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
७७	संस्थागत समन्वय	भाषा आयोग, थारू आयोग, मधेसी आयोग तथा आदिवासी आयोगबीच कार्यक्षेत्र दोहोरोपन हटाउने	कार्यविभाजन ढाँचा स्वीकृत	सरकारी निर्णय	अर्धवार्षिक	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय
७८	भाषा अनुसन्धान	राष्ट्रिय भाषा सर्वेक्षण सञ्चालन गर्ने	राष्ट्रिय भाषा सर्वेक्षण प्रतिवेदन प्रकाशित	अनुसन्धान प्रतिवेदन	वार्षिक	भाषा आयोग
७९	डिजिटल प्रशासन	एकीकृत कार्यालय सूचना व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने	प्रणाली लागू भएका कार्यालय संख्या	ICT प्रणाली रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
८०	डिजिटल सेवा प्रवाह	पर्यटन तथा प्रशासनिक सेवाहरू डिजिटल बनाउने	अनलाइन सेवा संख्या ५०% वृद्धि	डिजिटल सेवा प्रणाली प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय

३(घ).सहकारी

३(घ).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

३(घ).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना, नीति एवं अध्ययनहरूको सारांश

नेपालको सहकारी अभियानलाई व्यवस्थित र सुशासित बनाउन ऐतिहासिक रूपमा विभिन्न नीतिगत र कानूनी प्रयासहरू हुँदै आएका छन्। २०२४ सालमा गठित केन्द्रीय सहकारी छानबिन समितिले सहकारीमा संस्थागत सुधारको प्राथमिक जग बसालेको देखिन्छ (केन्द्रीय सहकारी छानबिन समिति, २०२४)। आधुनिक सन्दर्भमा, राष्ट्रिय सहकारी नीति, २०६९ ले सहकारीलाई अर्थतन्त्रको एक प्रमुख स्तम्भका रूपमा स्वीकार गर्दै यसको स्वायत्तता र व्यावसायिकतामा जोड दिएको छ (नेपाल सरकार, २०६९)। सोही नीतिको जगमा जारी भएको सहकारी ऐन, २०७४ र सहकारी नियमावली, २०७५ ले सहकारीको दर्ता, सञ्चालन र नियमनका विस्तृत प्रावधानहरू समेट्दै बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोष एवं कर्जा सूचना केन्द्र जस्ता संरचनात्मक सुधारको परिकल्पना गरेका छन् (नेपाल सरकार, २०७४; २०७५)। सहकारी जाँचबुझ आयोग, २०७० ले पहिलो पटक सहकारी क्षेत्रका गम्भीर विचलनहरू सार्वजनिक गर्दै सञ्चालकहरूको बदमासीका कारण निक्षेपकर्ताको रकम जोखिममा परेको तथ्य औंल्याएको थियो (सहकारी जाँचबुझ आयोग, २०७०)। हालैका अध्ययनहरू, विशेष गरी सहकारी संस्था बचत रकम दुरुपयोग सम्बन्धमा गठित संसदीय छानबिन विशेष समिति (२०८१) र सहकारीमा भएको बेथिति सम्बन्धी जाँचबुझ आयोग (२०८२) ले सहकारीको बचत अपचलनमा राजनीतिक र प्रशासनिक पहुँचको दुरुपयोग हुने गरेको निष्कर्ष निकाल्दै दोषीमाथि कडा कारबाही र सम्पत्ति जफतको सिफारिस गरेका छन् (संसदीय छानबिन विशेष समिति, २०८१; जाँचबुझ आयोग, २०८२)। साथै, नेपाल राष्ट्र बैंक (२०७९) को अध्ययनले सहकारीहरूको बढ्दो वित्तीय जोखिमलाई मध्यनजर गर्दै प्रभावकारी नियमनका लागि एक विशिष्टीकृत र अधिकारसम्पन्न निकायको अपरिहार्यता औंल्याएको छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०७९)।

३(घ).१.२ प्राज्ञिक तथा बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन र निष्कर्षहरू

प्राज्ञिक क्षेत्र र नागरिक समाजका विश्लेषकहरूले सहकारी संकटलाई केवल वित्तीय समस्याका रूपमा मात्र नहेरी यसलाई प्रणालीगत सुशासनको अभाव र सिद्धान्तको विचलनका रूपमा व्याख्या गरेका छन्। अधिकारी (२०८०) का अनुसार सहकारी संकटको मुख्य कारक सञ्चालकहरूको स्वार्थको द्वन्द्व र अनुत्पादक क्षेत्रमा गरिएको अत्यधिक लगानी हो भने कोइराला (२०८१) ले नियामक निकायको कमजोर उपस्थितिका कारण सहकारीहरू बचत र ऋणको व्यापारिक चक्रमा मात्र सीमित भएको उल्लेख गरेका छन्। सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै तीन तहका सरकारबीच क्षेत्राधिकार स्पष्ट नहुँदा र एकीकृत सूचना प्रणालीको अभाव रहँदा नियमनमा गम्भीर चुनौती थपिएको निष्कर्ष पौडेल (२०७९) र वाग्ले (२०८०) को अध्ययनले निकालेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा, अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासङ्घ (ICA) ले सहकारीको सफलता यसको स्वायत्तता र सदस्यको लोकतान्त्रिक नियन्त्रणमा रहने मार्गदर्शन गरे तापनि नेपालमा यी सिद्धान्तहरूको पालना कमजोर देखिएको छ (ICA, 2020)। खतिवडा (२०८१) ले वर्तमान

संकट समाधानका लागि डिजिटल सुशासन र सञ्चालकहरूको व्यक्तिगत सम्पत्तिबाट शोधभर्ना गर्ने कडा नीति आवश्यक रहेको तर्क गरेका छन्। नेफ्स्कून (२०८०) जस्ता छाता संगठनहरूले समेत आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली र अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय मापदण्डहरूको अनिवार्य पालनामा जोड दिँदै आएका छन्। समग्रमा, यी सबै अध्ययनहरूको साझा निष्कर्ष सहकारी क्षेत्रमा गुमेको जनविश्वास पुनः प्राप्त गर्न अर्धन्यायिक अधिकारसहितको स्वायत्त प्राधिकरण, प्रभावकारी सूचना प्रणाली (COPOMIS), र उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी विविधीकरण अनिवार्य रहेको देखिन्छ।

३(घ).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरू:

- राजनीतिक अस्थिरता र प्रशासनिक नेतृत्वको छिटो परिवर्तनका कारण विगतका प्रतिवेदनका सुझावहरूको संस्थागत स्वामित्व तथा नीतिगत निरन्तरता कमजोर रहनु।
- प्रतिवेदनका सिफारिसहरू कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट कानूनी र संरचनागत व्यवस्था अपर्याप्त रहनु तथा अनुगमन प्रणाली प्रभावकारी र उत्तरदायी रूपमा सञ्चालन हुन नसक्नु।
- सहकारीको स्वायत्तता र स्वतन्त्रतालाई स्वेच्छाचारिताका रूपमा व्याख्या गरिने र गलत कार्यलाई ढाकछोप गरिने प्रवृत्ति रहनुका कारण व्यावसायिक सुशासन कमजोर रहनु।
- दक्ष जनशक्ति, आधुनिक सूचना प्रविधि तथा पर्याप्त वित्तीय स्रोतको अभाव रहनुका कारण नीतिगत सुझावहरू सैद्धान्तिक दस्तावेजमै सीमित रहनु।
- सञ्चालकहरूमा राजनीतिक संरक्षणको प्रभाव रहनु तथा निर्णय तहमा स्वार्थको द्वन्द्व हावी रहनुका कारण दोषीमाथि कठोर कानूनी कारबाही हुन नसक्नु र दण्डहीनता कायम रहनु।
- विभिन्न समयमा गठित कार्यदलका सुझावहरू अत्यधिक सैद्धान्तिक र महत्वाकांक्षी रहनुका कारण विद्यमान प्रशासनिक क्षमताको आधारमा ती पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनयोग्य नहुनु।
- जिम्मेवारी पूरा नगर्नेलाई दण्ड र राम्रो कार्य गर्नेलाई पुरस्कृत गर्ने वस्तुनिष्ठ मापदण्डको अभाव रहनुका कारण कर्मचारीतन्त्रमा सुधारप्रतिको चासो र सक्रियता न्यून रहनु।

३(घ).१.४ सेवा प्रवाह सुधार र सुशासनका लागि अवलम्बन गरिएका असल अभ्यासहरू:

- देशभरका सहकारीको वित्तीय र गैर-वित्तीय विवरणलाई एकीकृत गर्न 'कोपोमिस' (COPOMIS) प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ।
- निश्चित मापदण्ड र स्वीकृत कार्यविधिका आधारमा सहकारी संस्थाहरूको सघन र नियमित अनुगमन गर्ने परिपाटी स्थापित गरिएको छ।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण सम्बन्धी निर्देशिका जारी गरी सहकारीमार्फत हुन सक्ने अवैध वित्तीय कारोबारमा कडाइ गरिएको छ।
- सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रमार्फत पदाधिकारी र कर्मचारीहरूलाई व्यवस्थापन तथा सूचना प्रविधि सम्बन्धी विशिष्टीकृत तालिम प्रदान गरिएको छ।

- सार्वजनिक सुनुवाइ, सार्वजनिक परीक्षण र सूचनाको हकको कार्यान्वयनमार्फत सहकारीको कार्यसम्पादनलाई पारदर्शी बनाइएको छ।
- नियामक निकाय र केही सहकारीहरूमा ई-टोकन प्रणाली र डिजिटल डिस्प्लेमार्फत सेवा प्रवाहलाई व्यवस्थित गरिएको छ।
- 'हेलो सरकार' सँगको आबद्धता र गुनासो सुन्ने अधिकारीको व्यवस्थामार्फत सेवाग्राहीका उजुरी तत्काल सम्बोधन गर्ने गरिएको छ।
- समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन र कर्जा असुलीका लागि न्यायाधीकरण जस्ता विशेष संस्थागत संयन्त्रहरू क्रियाशील रहेका छन्।
- वित्तीय जोखिम न्यूनीकरण गर्न साना र कमजोर सहकारीहरूलाई गाभी सबल संस्था बनाउने (Merger) अभ्यासलाई प्राथमिकता दिइएको छ।
- वित्तीय स्थायित्वका लागि नेपाल राष्ट्र बैंक लगायतका नियामक निकायहरूसँग सूचना साझेदारी र संयुक्त अनुगमनको थालनी गरिएको छ।

३(घ).२. आगामी मार्गचित्र

३(घ).२.१ विद्यमान समस्याहरूः

१.नीतिगत तथा कानूनी समस्याहरू

- सहकारी संस्था, सङ्घ र महासङ्घको व्यावसायिक सीमा स्पष्ट नहुँदा कार्यक्षेत्र र भूमिकामा दोहोरोपन रहेको।
- कसुरदार सञ्चालकको व्यक्तिगत सम्पत्ति जफत गरी बचतकर्ताको दायित्व राफसाफ गर्ने कडा कानूनी प्रावधान र कार्यान्वयनको अभाव भएको।
- 'एक व्यक्ति एक सहकारी' को नीति प्रभावकारी रूपमा लागू नहुँदा र नियमन नहुँदा प्रणालीगत वित्तीय जोखिम बढेको।
- व्यक्तिको बचतको माथिल्लो सीमा तोक्ने सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था नहुँदा सहकारीहरू गैर-कानूनी सम्पत्ति लुकाउने माध्यम बन्ने जोखिम रहेको।
- नियामक भूमिकामा रहनुपर्ने महासङ्घहरू स्वयं वित्तीय कारोबारमा संलग्न भई व्यावसायिक मर्यादा र स्वार्थको द्वन्द्व सिर्जना भएको।
- क्षेत्रगत आवश्यकता र सम्भाव्यता अध्ययन विना नै नयाँ संस्था दर्ता र कार्यक्षेत्र विस्तार गर्ने त्रुटिपूर्ण दर्ता नीति कायम रहेको।
- रुग्ण संस्थालाई सबल संस्थासँग गाभ्ने (Merger) सम्बन्धी स्पष्ट र बाध्यात्मक कानूनी कार्यविधिको अभाव रहेको।
- द्रुत गतिमा परिवर्तन भइरहेको वित्तीय परिदृश्य अनुसार सहकारी ऐन र नियमावली समयसापेक्ष परिमार्जन हुन नसकेको।

२. संरचनागत तथा संस्थागत समस्याहरू

- सहकारी विभाग र सहकारी नियमन प्राधिकरणको कार्यक्षेत्र स्पष्ट नहुँदा सुपरीवेक्षण र उत्तरदायित्वमा रिक्तता देखिएको।
- नियमनकारी निकायसँग दोषीलाई तत्काल नियन्त्रणमा लिने र दण्ड गर्ने अर्धन्यायिक एवं कार्यकारी अधिकारको सिमितता रहेको।
- समस्याग्रस्त संस्थाको सम्पत्ति र दायित्व राफसाफका लागि विज्ञहरूको स्थायी संरचना र 'डेडिकेटेड टिम' को अभाव भएको।
- कारोबारको आकार अनुसार तीनै तहका सरकारबीच क्षेत्राधिकार स्पष्ट नहुँदा नियमन र सुपरीवेक्षण फितलो बनेको।
- सरकारी नियमनकारी निकायहरूमा वित्तीय विश्लेषण र फोरेन्सिक अडिट गर्न सक्ने विशेषज्ञ जनशक्तिको चरम अभाव रहेको।
- सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रहरूले सदस्यहरूलाई सहकारीको मूल्य-मान्यता, वित्तीय साक्षरता र उत्तरदायित्व बुझाउन नसकेको।
- स्थानीय तहदेखि केन्द्रसम्मका नियामक निकायहरूबीच सहकारीको विवरण र कैफियत आदानप्रदान गर्ने एकीकृत डिजिटल सर्भरको अभाव रहेको।

३. कार्यान्वयन तथा प्रक्रियागत समस्याहरू

- सहकारी, बैंक, वित्तीय संस्था र अन्य सरकारी निकायहरू बीच सूचना प्रणालीको अन्तर-आबद्धता (Interoperability) नहुँदा ऋणीको बहुबैंकिङ (Multiple Banking) र वास्तविक सम्पत्ति यकिन गर्न कठिन भएको।
- समस्याग्रस्त सहकारीमा ५ लाख मुनिका साना बचतकर्ताको निक्षेप प्राथमिकताका साथ फिर्ता गर्ने ठोस र समयवद्ध कार्ययोजनाको अभाव रहेको।
- बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोष र कर्जा सूचना केन्द्रको प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा सबै सहकारीको अनिवार्य आबद्धता हुन नसकेको।
- एकीकृत डिजिटल प्रणाली (COPOMIS) मा संस्थाहरूले यथार्थ तथ्याङ्क प्रविष्टि नगर्दा सहकारीको वास्तविक वित्तीय अवस्था अज्ञात रहेको।
- खराब ऋणीलाई कालोसूचीमा राख्ने र सरकारी सेवा सुविधाबाट वञ्चित गर्ने प्रक्रियामा अन्तर-निकाय समन्वयको कमी रहेको।
- आधुनिक प्रविधिमा आधारित 'अफ-साइट' अनुगमन भन्दा औपचारिक 'अन-साइट' निरीक्षणमा मात्र भर पर्ने परम्परागत प्रणाली रहेको।
- प्रदेश र स्थानीय तहमा हस्तान्तरण भएका सहकारीको अभिलेख व्यवस्थापन र नियमनमा सङ्घीय सरकारबाट प्राविधिक सहयोगको कमी रहेको।

४. वित्तीय सुशासन र व्यावसायिक समस्याहरू

- सदस्यको निक्षेप उत्पादनमूलक क्षेत्रमा प्रवाह हुनुको सट्टा घरजग्गा र शेयर बजार जस्ता जोखिमपूर्ण क्षेत्रमा केन्द्रित भएको।

- नियमित बाह्य लेखापरीक्षण र साधारण सभा नगर्ने तथा वास्तविक वित्तीय अवस्था लुकाउन श्वेतपत्र जारी नगर्ने प्रवृत्ति रहेको।
- अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्वीकार्य वित्तीय सूचकाङ्क (PEARLS) को पालना नगर्दा संस्थाहरूको तरलता व्यवस्थापन गम्भीर सङ्कटमा परेको।
- निक्षेप सङ्कलनका लागि बजार सन्तुलन विपरीत अस्वभाविक उच्च ब्याजदर तोक्दा सञ्चालन खर्च र जोखिम धान्न नसक्ने अवस्था आएको।
- शंकास्पद कारोबार पहिचान गर्ने डिजिटल प्रणाली (AML/CFT Software) को अभावमा सम्पत्ति शुद्धीकरणको जोखिम उच्च रहेको।
- सहकारी मूल्य-मान्यता भन्दा व्यक्तिगत लाभमा केन्द्रित सञ्चालक र अपारदर्शी व्यवस्थापनका कारण संस्थागत सुशासन कमजोर भएको।
- दीर्घकालीन लगानी र अल्पकालीन निक्षेप सङ्कलन गर्दा नगद प्रवाहमा असन्तुलन (Asset-Liability Mismatch) देखिएको।
- भविष्यको वित्तीय संकट टार्नका लागि राखिने जगेडा र सुरक्षात्मक कोषहरूको अभाव हुनु र भएकाको समेत दुरुपयोग हुनु।
- संस्थाभित्रको आन्तरिक लेखापरीक्षण र सुपरीवेक्षण समितिले आफ्नो भूमिका प्रभावकारी रूपमा निर्वाह गर्न नसक्दा आर्थिक अनियमितता बढेको।

३(घ).२.२ नागरिकका अपेक्षाः

- सदस्यहरूले आफ्नो बचत जुनसुकै समयमा फिर्ता पाउने भरपर्दो कानूनी ग्यारेन्टी र बचत बीमाको सुनिश्चितता गरियोस्।
- बजेट र मौद्रिक नीतिको घोषणा बमोजिम ५ लाख रुपैयाँसम्मका साना बचतकर्ताको रकम तत्काल फिर्ता गर्ने व्यवस्था मिलाइयोस्।
- बचत अपचलन गर्ने सञ्चालक तथा कर्मचारीको सम्पत्ति जफत गरी सोहीबाट बचतकर्ताको रकम शोधभर्ना गर्ने प्रक्रिया अघि बढाइयोस्।
- सहकारीको वित्तीय अवस्था र व्यक्तिगत बचतको विवरण मोबाइल एपमार्फत जुनसुकै बेला हेर्न सकिने गरी डिजिटल पारदर्शिता कायम गरियोस्।
- संस्थाहरूमा हुने बिचौलियाको चलखेल अन्त्य गरी सरल, सहज र झन्झटरहित सेवा प्रवाहको सुनिश्चितता गरियोस्।
- सीमित व्यक्तिबाट हुने ठूलो रकमको जोखिम न्यूनीकरण गर्न बचत र कर्जाको माथिल्लो सीमा कानूनी रूपमै निर्धारण गरियोस्।
- सहकारी विभाग र प्राधिकरण बीचको दोहोरो संरचना हटाई अर्धन्यायिक अधिकारसहितको एकल शक्तिशाली नियामक निकाय सक्रिय बनाइयोस्।
- सहकारीको लगानीलाई पैसाको कारोबारमा मात्र सीमित नगरी कृषि र उत्पादनमूलक क्षेत्रमा केन्द्रित हुने वातावरण निर्माण गरियोस्।
- प्रत्येक सहकारीले आफ्नो वास्तविक वित्तीय अवस्था झल्कने यथार्थपरक श्वेतपत्र सार्वजनिक गरी सदस्यहरूलाई सुसूचित गराइयोस्।

- दलित, महिला, ज्येष्ठ नागरिक र सीमान्तकृत समुदायलाई सहकारी सेवा र सहुलियतमा विशेष प्राथमिकता र पहुँच प्रदान गरियोस्।

३(घ).२.३ अबको दूरदृष्टि

"सुरक्षित बचत र प्रविधिमैत्री सुशासन; मर्यादित सहकारी र समृद्ध उत्पादन।"

३(घ).२.४ सुधारका मुख्य क्षेत्रहरू तथा समाधानका उपायहरू

१. निक्षेप सुरक्षा तथा बचत फिर्ता सम्बन्धी उपायहरू

- समस्याग्रस्त सहकारीका बचतकर्ताहरूमध्ये रु. ५ लाखसम्म बचत भएका सदस्यहरूको पहिचान गरी बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोषमार्फत प्राथमिकताका आधारमा तत्काल बचत फिर्ता गर्ने।
- बचत फिर्ताको निश्चित समयसीमा तोकी सो अवधिभित्र फिर्ता गरिसक्ने गरी सरकारबाट सार्वजनिक सूचना जारी गर्ने र निक्षेप सुरक्षाको कानूनी प्रत्याभूति प्रदान गर्ने।
- सहकारी ऐन बमोजिम सरकारको प्रारम्भिक योगदान र सहकारीहरूबाट कुल सम्पत्तिको निश्चित प्रतिशत वार्षिक योगदान रहने गरी 'बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोष' लाई पूर्ण रूपमा सक्रिय बनाउने।
- असुल गरिएको सम्पत्तिबाट बचत फिर्ता हुन नसकेको खण्डमा सुरक्षण कोषबाट ५ लाखसम्मको बचत फिर्ता हुने ग्यारेन्टी गर्ने र सो रकम पछि संस्थाको सम्पत्तिबाट शोधभर्ना गर्ने।
- साना बचतकर्ताको बचत फिर्ताका लागि सरकारले आवश्यकता अनुसार विशेष 'सहकारी ऋणपत्र (Cooperative Bond)' जारी गरी तत्काल तरलता व्यवस्थापन गर्ने।
- समस्याग्रस्त सहकारीको सम्पत्ति व्यवस्थापन र दायित्व राफसाफका लागि गठित कार्यदललाई सम्पत्ति नगदीकरणका लागि विशेष कार्यकारी अधिकार प्रदान गर्ने।
- ५लाख माथिको बचतको हकमा दामासाहीका आधारमा सम्पत्ति वितरण गर्ने गरी निक्षेपकर्ताहरूको वरीयता सूची (Priority List) तयार गर्ने।
- निक्षेप फिर्ता नहुँदासम्म सञ्चालकहरूको अन्य व्यावसायिक कारोबार र आम्दानीमाथि समेत कानूनी निगरानी राख्ने।

२. संस्थागत तथा संरचनागत सुधारका उपायहरू

- विद्यमान सहकारी विभागलाई खारेज गरी नियमनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी अर्धन्यायिक र कार्यकारी अधिकार सहितको स्वायत्त 'सहकारी नियमन प्राधिकरण' लाई सुम्पने।
- प्राधिकरणलाई दोषी सञ्चालकको राहदानी रोक्का गर्ने, बैंक खाता तथा सम्पत्ति रोक्का गर्ने र व्यक्तिगत सम्पत्ति जफत गरी लिलाम गर्ने पूर्ण अर्धन्यायिक अधिकार प्रदान गर्ने।
- मन्त्रालयमा नीतिगत र कानूनी कार्यका लागि सानो आकारको 'सहकारी महाशाखा' मात्र कायम राखी कार्यान्वयन र नियमनको पाटो प्राधिकरण मातहत ल्याउने।

- प्रत्येक समस्याग्रस्त सहकारीका लागि विज्ञ जनशक्ति सहितको छुट्टाछुट्टै कार्यदल (Dedicated Task Force) गठन गरी संस्थागत राफसाफको कार्य सम्पन्न गर्ने।
- सहकारी नियमन प्राधिकरणमा वित्तीय विश्लेषण, फोरेन्सिक अडिट र साइबर नियमनमा विशेषज्ञता हासिल गरेको विशिष्टीकृत जनशक्ति दरबन्दी सुनिश्चित गर्ने।
- समस्याग्रस्त सहकारीको सम्पत्ति व्यवस्थापनका लागि एक 'सम्पत्ति व्यवस्थापन कम्पनी (Asset Management Company)' को मोडलमा कार्य गर्ने स्थायी संरचना निर्माण गर्ने।
- सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रहरूलाई प्राधिकरण मातहत ल्याई सञ्चालक र सदस्यहरूको वित्तीय साक्षरता र उत्तरदायित्व सम्बन्धी क्षमता विकासमा केन्द्रित गर्ने।
- नियमनकारी निकायका पदाधिकारीहरूलाई स्वार्थको द्वन्द्व नहुने गरी कार्यसम्पादन सम्झौताका आधारमा नियुक्त गर्ने।

३. सङ्घीयता र अन्तर-तह समन्वयका उपायहरू

- सहकारीको कारोबार रकमका आधारमा क्षेत्राधिकार पुनः वर्गीकरण गरी १ करोडसम्म स्थानीय, ५० करोडसम्म उप/महानगर, १ अर्बसम्म प्रदेश र ५ अर्ब माथि सङ्घको क्षेत्राधिकारभित्र पार्ने।
- तोकिएको कारोबारको सीमा नाघ्ने बित्तिकै सम्बन्धित तहमा स्वचालित रूपमा स्तरोन्नति वा स्तर-अवनति हुने 'अटो-अपग्रेड/डाउनग्रेड' प्रणाली लागू गर्ने।
- तीनै तहका सरकारबीच सहकारीको तथ्याङ्क, कालोसूचीमा परेका ऋणी र खराब सञ्चालकको विवरण आदानप्रदान गर्न एकीकृत डिजिटल सर्भर स्थापना गर्ने।
- अन्तर-तह क्षेत्राधिकारमा रहेका सहकारीहरूको संयुक्त अनुगमनका लागि सङ्घीय प्राधिकरणको नेतृत्वमा 'अन्तर-सरकारी सुपरीवेक्षण संयन्त्र' निर्माण गर्ने।
- प्रदेश र स्थानीय तहका सहकारी नियमनकारी निकायहरूको क्षमता विकासका लागि सङ्घीय प्राधिकरणले प्राविधिक सहयोग र मापदण्ड (Standards) उपलब्ध गराउने।
- एक तहमा समस्याग्रस्त घोषित संस्थाका सञ्चालकलाई अर्को तहको सरकार मातहतका सहकारी वा सार्वजनिक निकायमा जिम्मेवारी लिन कानूनी बन्देज लगाउने।
- स्थानीय तहमा मात्र नयाँ सहकारी दर्ता हुने व्यवस्था गर्ने र प्रदेश तथा सङ्घलाई केवल विशिष्टीकृत र ठूला कारोबारको नियमनमा सीमित गर्ने।

४. नीतिगत तथा कानूनी सुधारका उपायहरू

- सहकारी ऐन र नियमावलीमा समसामयिक संशोधन गरी सहकारी संस्था, सङ्घ र महासङ्घको व्यावसायिक सीमा, परिभाषा र क्षेत्राधिकार स्पष्ट रूपमा किटान गर्ने।
- 'एक व्यक्ति, एक सहकारी' को नीतिलाई डिजिटल प्रणालीका आधारमा कडाइका साथ लागू गर्ने र व्यक्तिको कुल बचतको माथिल्लो सीमा तोक्ने कानूनी प्रबन्ध मिलाउने।
- महासङ्घहरूलाई बचत तथा ऋणको कारोबार गर्न पूर्ण रूपमा बन्देज लगाई केवल प्रवर्द्धनात्मक र छाता संगठनको भूमिकामा मात्र सीमित गर्ने।

- रुग्ण र जोखिमयुक्त संस्थाहरूलाई सबल संस्थासँग गाभ्नका लागि बाध्यात्मक र प्रोत्साहनमूलक एकीकरण (Merger) नीति र कार्यविधि कार्यान्वयन गर्ने।
- सहकारी क्षेत्रलाई गैर-कानूनी सम्पत्ति शुद्धीकरणको थलो बन्न नदिन 'एएमएल/सीएफटी' सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति बमोजिमका कानूनहरू कडाइका साथ लागू गर्ने।
- सहकारीका सञ्चालक र पदाधिकारीहरूको योग्यता, अनुभव र आचरण सम्बन्धी कडा मापदण्ड तोकी सोको अनिवार्य पालना गराउने।

५. कार्यान्वयन, प्रविधि र वित्तीय सुशासनका उपायहरू

- सहकारी, बैंक, वित्तीय संस्था र अन्य सरकारी निकायहरू बीच सूचना प्रणालीको अन्तर-आबद्धता (Interoperability) सुनिश्चित गरी ऋणीको बहुबैंकिङ र वास्तविक सम्पत्ति यकिन गर्ने।
- कोपोमिस (COPOMIS) प्रणालीलाई अनिवार्य गरी एकीकृत डिजिटल तथ्याङ्क निर्माण गर्ने र यथार्थ तथ्याङ्क प्रविष्टि नगर्ने संस्थाको कारोबार रोक्का गर्ने।
- सहकारीको बचतलाई घरजग्गा र शेयर बजार जस्ता अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी गर्न बन्देज लगाई कृषि, उत्पादन र प्रशोधन जस्ता उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी विविधीकरण गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय मापदण्ड (PEARLS) को पालना अनिवार्य गर्ने र प्रत्येक संस्थाले त्रैमासिक रूपमा यथार्थ वित्तीय श्वेतपत्र जारी गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- लगातार ३ वर्षसम्म लेखापरीक्षण र साधारण सभा नगर्ने तथा वित्तीय अनुशासन पालना नगर्ने संस्थाहरूलाई तत्काल दर्ता खारेजी वा विघटनको प्रक्रियामा लैजाने।

३(घ).२.५ कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	मुख्य क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	समयसीमा	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१	निक्षेप सुरक्षा र बचत फिर्ता	५ लाखसम्म बचत भएका सदस्य पहिचान गरी बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोषमार्फत प्राथमिकताका आधारमा तत्काल बचत फिर्ता गर्ने।	सहकारी प्राधिकरण/ सुरक्षण कोष	तत्काल सुरु	फिर्ता भएको बचत रकम र लाभान्वित सदस्य	सुरक्षण कोष र सरकारको प्रारम्भिक योगदान	वास्तविक बचतकर्ता पहिचानमा प्राविधिक जटिलता
२	,, ,,	बचत फिर्ताको ग्यारेन्टी, समयतालिका र 'द्रुत मार्ग (Fast Track)' कार्यविधि सहित सार्वजनिक सूचना जारी गर्ने।	मन्त्रालय/प्राधिकरण	१ महिनाभित्र	जारी सूचना र कार्यान्वयन तालिका	मन्त्रालयको नियमित बजेट	बचतकर्ताको अत्यधिक चाप र प्रशासनिक भार
३	,, ,,	सहकारी ऐन बमोजिम सरकारको योगदान र सहकारीको वार्षिक योगदान अनिवार्य गरी सुरक्षण कोष पूर्ण सक्रिय बनाउने।	मन्त्रालय/अर्थ मन्त्रालय	३ महिनाभित्र	कोषमा जम्मा भएको कुल मौज्दात	सरकार र सहकारीको अनिवार्य प्रिमियम	सहकारीको कमजोर भुक्तानी क्षमता
४	,, ,,	तरलता संकट समाधानका लागि 'सहकारी ऋणपत्र (Cooperative Bond)' जारी गर्ने र शोधभर्ना संयन्त्र निर्माण गर्ने।	अर्थ मन्त्रालय/प्राधिकरण	६ महिनाभित्र	जारी ऋणपत्र र परिचालित रकम	आन्तरिक ऋण र पूँजी बजार	राष्ट्रिय ऋणको भार र ब्याजदर जोखिम
५	,, ,,	असुल गरिएको सम्पत्तिबाट बचत फिर्ता हुन नसकेको खण्डमा सुरक्षण कोषबाट ५ लाखसम्मको बचत फिर्ता हुने ग्यारेन्टी गर्ने।	अर्थ मन्त्रालय/प्राधिकरण	६ महिनाभित्र	भुक्तानी भएको सुरक्षण रकम	सरकारी जमानत (Guarantee)	राज्यकोषमा थपिने आकस्मिक वित्तीय दायित्व
६	,, ,,	५ लाख माथिको बचतको हकमा निक्षेपकर्ताको वरीयता सूची (Priority	सहकारी प्राधिकरण	निरन्तर	वितरित सम्पत्ति र लाभान्वित सदस्य	लिलाम गरिएको सम्पत्ति	कानूनी मुद्दा र सम्पत्ति मूल्याङ्कनमा विवाद

		List) तयार गरी दामासाहीले सम्पत्ति वितरण गर्ने।					
७	,, ,,	बचत फिर्ता नहुँदासम्म सञ्चालकहरूको अन्य व्यावसायिक कारोबार र आम्दानीमाथि कानूनी निगरानी राख्ने।	प्राधिकरण/गृह मन्त्रालय	निरन्तर	निगरानी प्रतिवेदन र रोक्का विवरण	सुरक्षा र प्रशासनिक जनशक्ति	छद्म नाममा कारोबार हुनसक्ने जोखिम
८	संस्थागत तथा संरचनागत सुधार	सहकारी विभाग खारेज गरी अर्धन्यायिक र कार्यकारी अधिकार सहितको स्वायत्त 'सहकारी नियमन प्राधिकरण' स्थापना गर्ने।	मन्त्रालय/मन्त्रिपरिषद्	१ वर्षभित्र	प्राधिकरणको स्थापना र कार्यसञ्चालन	संगठन तथा व्यवस्थापन (O&M)	कर्मचारी समायोजन र कानूनी जटिलता
९	,, ,,	प्राधिकरणलाई राहदानी, बैंक खाता र सम्पत्ति रोक्का गर्ने तथा जफत गरी लिलाम गर्ने पूर्ण अर्धन्यायिक अधिकार दिने।	मन्त्रालय/संसद	६ महिनाभित्र	संशोधित ऐन र जफत गरिएको सम्पत्ति	कानूनी र प्रशासनिक बजेट	कानूनी चुनौती र मुद्दाको लम्बाइ
१०	,, ,,	मन्त्रालयमा केवल नीतिगत कार्यका लागि सानो आकारको 'सहकारी महाशाखा' कायम गर्ने।	मन्त्रालय	१ वर्षभित्र	स्वीकृत नयाँ संगठन संरचना (O&M)	मन्त्रालयको नियमित बजेट	कार्यविभाजनमा हुनसक्ने अन्योल
११	,, ,,	प्रत्येक समस्याग्रस्त सहकारीका लागि विज्ञ सहितको 'विशिष्टीकृत कार्यदल' गठन गरी संस्थागत राफसाफ गर्ने।	सहकारी प्राधिकरण	तत्काल सुरु	गठित कार्यदल र राफसाफ भएका संस्था	संस्थाको आन्तरिक स्रोत/प्राधिकरण बजेट	सञ्चालकहरूको असहयोग र विवरण अभाव
१२	,, ,,	प्राधिकरणमा वित्तीय विश्लेषण, फोरेन्सिक अडिट र साइबर नियमनका विशेषज्ञ जनशक्ति दरबन्दी सुनिश्चित गर्ने।	मन्त्रालय/प्राधिकरण	६ महिनाभित्र	पदपूर्ति भएको विशेषज्ञ जनशक्ति	प्राधिकरणको प्रशासनिक बजेट	बजारमा विशेषज्ञ जनशक्तिको उपलब्धता

१३	,, ,,	समस्याग्रस्त सहकारीको सम्पत्ति व्यवस्थापनका लागि 'सम्पत्ति व्यवस्थापन कम्पनी' मोडलको स्थायी संरचना निर्माण गर्ने।	अर्थ मन्त्रालय/ प्राधिकरण	१ वर्षभित्र	कम्पनीको स्थापना र सञ्चालन स्तर	सरकारी पूँजी वा सार्वजनिक निजी साझेदारी	व्यावसायिक सञ्चालनमा सरकारी हस्तक्षेप
१४	,, ,,	सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रहरू प्राधिकरण मातहत ल्याई सञ्चालक/सदस्यको वित्तीय साक्षरतामा केन्द्रित गर्ने।	सहकारी प्राधिकरण	६ महिनाभित्र	तालिम प्राप्त सदस्य र सञ्चालक सङ्ख्या	प्रशिक्षण केन्द्रको बजेट	परम्परागत तालिम मोडालिटीमा परिवर्तन
१५	,, ,,	नियमनकारी पदाधिकारीहरूलाई स्वार्थको द्वन्द्व नहुने गरी कार्यसम्पादन सम्झौताका आधारमा नियुक्त गर्ने।	मन्त्रालय	निरन्तर	नियुक्त पदाधिकारी र कार्यसम्पादन स्तर	प्रशासनिक बजेट	राजनीतिक हस्तक्षेप र छनौटमा पारदर्शिता
१६	अन्तर-तह समन्वय	कारोबार रकम (१ करोडदेखि ५ अर्ब माथि) का आधारमा तीनै तहको क्षेत्राधिकार पुनः वर्गीकरण गर्ने।	मन्त्रालय/प्राधिकरण	३ महिनाभित्र	क्षेत्राधिकार अनुसार वर्गीकृत सहकारी सूची	मन्त्रालयको प्राविधिक जनशक्ति	क्षेत्राधिकारको विवाद र तथ्याङ्क अभाव
१७	,, ,,	सीमा नाघ्ने बित्तिकै स्वचालित रूपमा तह परिवर्तन हुने 'अटो-अपग्रेड/डाउनग्रेड' प्रणाली लागू गर्ने।	प्राधिकरण/स्थानीय तह	६ महिनाभित्र	प्रणालीबाट तह परिवर्तन भएका संस्था	सूचना प्रविधि बजेट	स्थानीय तहको प्राविधिक क्षमतामा कमी
१८	,, ,,	तीनै तहका सरकारबीच तथ्याङ्क र कालोसूची विवरण आदानप्रदान गर्न 'एकीकृत डिजिटल सर्भर' स्थापना गर्ने।	प्राधिकरण/सूचना प्रविधि	१ वर्षभित्र	अन्तर-आबद्धता भएको डिजिटल प्रणाली	सूचना प्रविधि पूर्वाधार स्रोत	डाटा गोपनीयता र सुरक्षा चुनौती
१९	,, ,,	सङ्घीय प्राधिकरणको नेतृत्वमा 'अन्तर-सरकारी सुपरीवेक्षण संयन्त्र' निर्माण गरी संयुक्त अनुगमन गर्ने।	प्राधिकरण/प्रदेश/स्थानीय	६ महिनाभित्र	संयुक्त अनुगमन प्रतिवेदन सङ्ख्या	प्राधिकरण र स्थानीय तहको स्रोत	समन्वयको अभाव र स्रोतको साझेदारी
२०	,, ,,	सङ्घीय प्राधिकरणले प्रदेश र स्थानीय तहका निकायलाई प्राविधिक सहयोग	सहकारी प्राधिकरण	निरन्तर	जारी मापदण्ड र प्राविधिक सहयोग रिपोर्ट	प्राधिकरणको प्रशासनिक बजेट	तहगत समन्वयमा प्रशासनिक जटिलता

		र नियमनकारी मापदण्ड उपलब्ध गराउने।					
२१	,, ,,	एक तहमा समस्याग्रस्त घोषित सञ्चालकलाई अर्को तहको सहकारी वा सार्वजनिक निकायमा जिम्मेवारी लिन कानूनी बन्देज लगाउने।	मन्त्रालय/प्राधिकरण	६ महिनाभित्र	सञ्चालकहरूको एकीकृत कालोसूची	डिजिटल एकीकृत प्रणाली	विवरण प्रमाणीकरणमा कठिनाइ
२२	,, ,,	स्थानीय तहमा मात्र नयाँ सहकारी दर्ता हुने र प्रदेश/सङ्घलाई विशिष्टीकृत नियमनमा मात्र सीमित गर्ने।	मन्त्रालय/स्थानीय तह	तत्काल	नयाँ दर्ता नियमावली र कार्यान्वयन	प्रशासनिक संयन्त्र	राजनीतिक दबाब र पहुँचको प्रभाव
२३	नीतिगत तथा कानूनी सुधार	सहकारी ऐन र नियमावली संशोधन गरी व्यावसायिक सीमा, परिभाषा र क्षेत्राधिकार स्पष्ट किटान गर्ने।	मन्त्रालय/संसद	६ महिनाभित्र	संशोधित सहकारी ऐन र नियमावली	कानूनी परामर्श बजेट	सरोकारवालाहरूको विरोध र लबिइङ
२४	,, ,,	'एक व्यक्ति एक सहकारी' र बचतको माथिल्लो सीमा तोक्ने व्यवस्था डिजिटल प्रणालीका आधारमा लागू गर्ने।	मन्त्रालय/प्राधिकरण	१ वर्षभित्र	प्रणालीमा आबद्ध सदस्य र बचत विवरण	सूचना प्रविधि पूर्वाधार स्रोत	सदस्यहरूको व्यक्तिगत विवरण गोपनीयता
२५	,, ,,	महासङ्घहरूलाई बचत तथा ऋणको वित्तीय कारोबार गर्न पूर्ण रूपमा बन्देज लगाउने।	सहकारी प्राधिकरण	तत्काल	वित्तीय कारोबार बन्द गरेका महासङ्घहरू	नियमनकारी बजेट	महासङ्घहरूको वित्तीय स्थिरतामा प्रभाव
२६	,, ,,	रुग्ण संस्थालाई सबल संस्थासँग गाभ्न बाध्यात्मक र प्रोत्साहनमूलक एकीकरण (Merger) नीति कार्यान्वयन गर्ने।	सहकारी प्राधिकरण	१ वर्षभित्र	एकीकरण भएका संस्थाहरूको सङ्ख्या	एकीकरण प्रोत्साहन कोष	सञ्चालकको पद मोह र कार्यक्षेत्र विवाद
२७	,, ,,	गैर-कानूनी सम्पत्ति शुद्धीकरण रोक्न 'एएमएल/सीएफटी' सम्बन्धी राष्ट्रिय	प्राधिकरण/वित्तीय जानकारी इकाई	निरन्तर	शंकास्पद कारोबार रिपोर्टिङ (STR) दर	सूचना प्रविधि र विशेषज्ञ जनशक्ति	सहकारीहरूको कमजोर अनुपालन क्षमता

		रणनीति र कानून कडाइका साथ लागू गर्ने।					
२८	,, ,,	सञ्चालक र पदाधिकारीहरूको योग्यता, अनुभव र आचरण सम्बन्धी कडा मापदण्ड तोकी अनिवार्य पालना गराउने।	सहकारी प्राधिकरण	६ महिनाभित्र	योग्य सञ्चालकहरूको सूची	प्रशासनिक बजेट	जनशक्तिको अभाव र व्यावहारिक कार्यान्वयन
२९	कार्यान्वयन, प्रविधि र वित्तीय सुशासन	सहकारी, बैंक र अन्य सरकारी निकायहरू बीच सूचना प्रणालीको अन्तर-आबद्धता (Interoperability) सुनिश्चित गर्ने।	प्राधिकरण/राष्ट्र बैंक	१ वर्षभित्र	एकीकृत सूचना साझेदारी प्रणाली	वैदेशिक सहायता/सूचना प्रविधि बजेट	प्राविधिक एकीकरण र डाटा सुरक्षा
३०	,, ,,	कोपोमिस र एएमएल/सीएफटी सफ्टवेयर अनिवार्य गरी यथार्थ तथ्याङ्क प्रविष्टि नगर्ने संस्थाको कारोबार रोक्ने।	सहकारी प्राधिकरण	६ महिनाभित्र	डिजिटल प्रणालीमा आबद्ध संस्था दर	सूचना प्रविधि पूर्वाधार स्रोत	इन्टरनेट पहुँच र प्राविधिक जनशक्ति कमी
३१	,, ,,	अनुत्पादक क्षेत्र (घरजग्गा/शेयर) मा लगानी रोकी कृषि र उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी विविधीकरण गर्ने।	सहकारी प्राधिकरण	१ वर्षभित्र	उत्पादनमूलक क्षेत्रमा भएको लगानी प्रतिशत	सहकारीको आन्तरिक पूँजी	बजार जोखिम र लगानीको सुरक्षा
३२	,, ,,	अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय मापदण्ड (PEARLS) अनिवार्य गर्ने र त्रैमासिक रूपमा वित्तीय श्वेतपत्र जारी गर्ने।	सहकारी प्राधिकरण	निरन्तर	जारी भएका श्वेतपत्र र वर्गीकरण स्तर	सहकारीको आन्तरिक स्रोत	वित्तीय पारदर्शितामा सञ्चालकको अनिच्छा
३३	,, ,,	लगातार ३ वर्ष लेखापरीक्षण र साधारण सभा नगर्ने संस्थाहरूलाई तत्काल दर्ता खारेजी वा विघटन प्रक्रियामा लैजाने।	प्राधिकरण/स्थानीय तह	निरन्तर	खारेजीमा परेका संस्थाहरूको सङ्ख्या	प्रशासनिक र कानूनी स्रोत	कानूनी झमेला र राजनैतिक पहुँच

३(घ).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन र तत्काल सुधार

क्षेत्र / आयाम	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत / अनुगमन विधि	जिम्मेवार निकाय	जोखिम सङ्केत	तत्काल सुधारका कदम
१. निक्षेप सुरक्षा तथा बचत फिर्ता	५ लाख मुनिका सदस्यको बचत फिर्ता दर र जारी गरिएको 'सहकारी ऋणपत्र' को मात्रा	सुरक्षण कोष र प्राधिकरणको पाक्षिक प्रगति प्रतिवेदन	बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोष / सहकारी नियमन प्राधिकरण	बचत फिर्ता प्रक्रियामा १ महिनाभन्दा बढी ढिलाइ हुनु वा कोषमा तरलता अभाव देखिनु	सरकारले तत्काल 'सहकारी ऋणपत्र (Bond)' जारी गरी भुक्तानी सुनिश्चित गर्ने र दामासाही वितरण कार्यविधि लागू गर्ने
२. संस्थागत तथा संरचनागत सुधार	विभाग खारेजी, प्राधिकरण स्थापना र विशिष्टीकृत कार्यदलको कार्यसम्पादन	संगठन तथा व्यवस्थापन (O&M) सर्भे र प्रशासनिक अभिलेख	सहकारी मन्त्रालय / मन्त्रिपरिषद्	प्राधिकरण स्थापनामा कानूनी अल्झन हुनु वा कर्मचारी समायोजनमा अवरोध देखिनु	अध्यादेशमार्फत तत्काल कानूनी गाँठो फुकाउने र 'डेडिकेटेड कार्यदल' लाई थप कार्यकारी र न्यायिक अधिकार दिने
३. सङ्घीयता र अन्तर-तह समन्वय	एकीकृत डिजिटल सर्भरमा आबद्ध तीनै तहका सहकारीको सङ्ख्या र क्षेत्राधिकार मिलान	COPOMIS लग र अन्तर-निकाय डिजिटल ड्यासबोर्ड	सहकारी नियमन प्राधिकरण / सूचना प्रविधि विभाग	अन्तर-तह तथ्याङ्क आदानप्रदानमा असहयोग वा क्षेत्राधिकारको दोहोरोपन देखिनु	'अन्तर-सरकारी सुपरीवेक्षण संयन्त्र' को बैठक तत्काल बसी विवादित संस्थाको नियमन अधिकार र तथ्याङ्क मिलान गर्ने
४. नीतिगत तथा कानूनी सुधार	'एक व्यक्ति एक सहकारी', बचत सीमा र सञ्चालक योग्यता मापदण्डको पालना स्थिति	एकीकृत डिजिटल प्रणाली र कालोसूची विवरण	सहकारी नियमन प्राधिकरण / स्थानीय नियमनकारी निकाय	एउटै व्यक्ति धेरै सहकारीमा सञ्चालक रहेको भेटिनु वा बचत सीमा उल्लंघन हुनु	डिजिटल प्रणालीबाट त्यस्ता सदस्यको कारोबार तत्काल रोक्का गर्ने र कालोसूचीमा राखी सार्वजनिक पदका लागि अयोग्य घोषित गर्ने
५. कार्यान्वयन र वित्तीय सुशासन	उत्पादनमूलक क्षेत्रमा भएको लगानी हिस्सा र PEARLS सूचकाङ्कको अवस्था	त्रैमासिक वित्तीय श्वेतपत्र र बाह्य लेखापरीक्षण प्रतिवेदन	सहकारी नियमन प्राधिकरण / नेपाल राष्ट्र बैंक	घरजग्गा र शेयर जस्ता जोखिमपूर्ण क्षेत्रमा कर्जाको केन्द्रिकरण ५०% भन्दा माथि रहनु	नयाँ कर्जा प्रवाहमा पूर्ण रोक लगाई कर्जा सूचना केन्द्रमा अनिवार्य आबद्धता गराउने र लगानी विविवधीकरण गर्न लगाउने

क्षेत्र / आयाम	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत / अनुगमन विधि	जिम्मेवार निकाय	जोखिम सङ्केत	तत्काल सुधारका कदम
६. जवाफदेहिता र दण्ड सजाय	जफत र लिलाम भएको सञ्चालकको व्यक्तिगत सम्पत्ति र राफसाफ भएको दायित्व	विशेष कार्यदलको राफसाफ प्रतिवेदन र गृह मन्त्रालय समन्वय रेकर्ड	सहकारी नियमन प्राधिकरण / गृह मन्त्रालय	सञ्चालकहरूबाट सम्पत्ति लुकाउने प्रयास हुनु वा अनुसन्धानमा असहयोग हुनु	तत्काल राहदानी र बैंक खाता रोक्का गरी फौजदारी कानून बमोजिम नियन्त्रणमा लिने र व्यक्तिगत सम्पत्तिबाट शोधभर्ना गर्ने
७. डिजिटल पारदर्शिता र अन्तर-आबद्धता	सूचना प्रणालीको अन्तर-आबद्धता (Interoperability) र COPOMIS प्रविष्टि दर	राष्ट्र बैंक, भूमिसुधार र प्राधिकरणको एकीकृत रिपोर्ट	सहकारी नियमन प्राधिकरण / नेपाल राष्ट्र बैंक	ऋणीको बहुबैंकिङ (Multiple Banking) पहिचान हुन नसक्नु वा गलत तथ्याङ्क प्रविष्टि हुनु	कर्जा सूचना केन्द्रमार्फत 'रियल-टाइम' डाटा साझेदारी गरी बहुबैंकिङ गर्ने ऋणीको धितो र थप कारोबार रोक्का गर्ने

३(ङ).सार्वजनिक संस्थान

३(ङ).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

३(ङ).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

नेपालमा सार्वजनिक संस्थान सुधारको एजेन्डा बहुदलीय प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछि स्पष्ट रूपमा अघि बढेको देखिन्छ। खुला बजारमुखी आर्थिक नीति अवलम्बन गरेपछि राज्यले प्रत्यक्ष स्वामित्व र नियन्त्रणमा सञ्चालन गर्ने संस्थानहरूलाई पुनर्संरचना, निजीकरण, विनिवेश, गाभ्ने, लीजमा दिने वा बन्द गर्ने जस्ता उपायहरू प्रयोग गरेर दक्ष, प्रतिस्पर्धी र वित्तीय रूपमा दिगो बनाउने प्रयास गरेको छ (अर्थ मन्त्रालय, २०८२)।

सार्वजनिक संस्थानको पहिलो कानुनी सुधारको प्रयासको रूपमा सार्वजनिक प्रतिष्ठान (सरकारी लगानी) व्यवस्थापन ऐन, २०५० कार्यान्वयनमा आएको हो। यस ऐनले सरकारी लगानी व्यवस्थापन, सेयर विनिवेश, सम्पत्ति बिक्री, व्यवस्थापन करार, लीज र समान प्रकृतिका संस्थानहरूको एकीकरणजस्ता उपाय अवलम्बन गर्न कानुनी आधार प्रदान गरेको थियो। यही ढाँचाअन्तर्गत विगतमा ३० वटा सार्वजनिक संस्थान निजीकरण वा खारेजी प्रक्रियामा गएका र पछिल्लो समय केही थप संस्थानलाई लगानी व्यवस्थापन प्रक्रियामा लैजाने प्रयास पुनः सक्रिय भएको देखिन्छ (अर्थ मन्त्रालय, २०८२)।

निजीकरणसँगै सरकारले वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम मार्फत सरकारी स्वामित्वका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको व्यवस्थापन, आन्तरिक नियन्त्रण, लेखा, लेखापरीक्षण र व्यावसायिक प्रक्रियामा सुधार गर्ने प्रयास गरेको थियो। यस कार्यक्रमले सार्वजनिक स्वामित्वका वित्तीय संस्थामा प्रशासनिक र वित्तीय अनुशासन सुदृढ गर्न योगदान दिएको देखिन्छ र यसलाई सार्वजनिक संस्थान सुधारको क्षेत्रगत सफल अभ्यासका रूपमा पनि हेरिएको छ (अर्थ मन्त्रालय, २०८२)।

सार्वजनिक संस्थान निर्देशन बोर्ड स्थापना (आर्थिक वर्ष २०६८/६९) अर्को महत्वपूर्ण संस्थागत सुधार प्रयास थियो। यसको उद्देश्य संस्थानहरूको अनुगमन, निर्देशन र समन्वयलाई केन्द्रीकृत रूपमा मजबुत बनाउनु थियो। तर अपेक्षित परिणाम हासिल हुन नसकेपछि २०७५ सालमा बोर्ड खारेज गरिएको देखिन्छ, जसले सुधारका लागि मात्र संस्था बनाउनु पर्याप्त नहुने, बरु स्पष्ट अधिकार, क्षमता र कार्यान्वयन संयन्त्र चाहिने देखाएको छ (अर्थ मन्त्रालय, २०८२)।

हालका वर्षहरूमा सार्वजनिक संस्थान सुधारलाई नयाँ रूप दिन सार्वजनिक संस्थानको व्यवस्थापन तथा सुशासन नीति, २०८२ तर्जुमा गरिएको छ। यस नीतिले सार्वजनिक संस्थानलाई प्रतिस्पर्धी, व्यावसायिक, पारदर्शी र जवाफदेही बनाउने, संस्थागत सुशासन, वित्तीय अनुशासन र नैतिक आचरण प्रवर्द्धन गर्ने तथा सेवाप्रवाहलाई कुशल र सहभागितामूलक बनाउने दिशामा नीतिगत ढाँचा दिएको छ (अर्थ मन्त्रालय, २०८२)।

नेपालका आवधिक योजनाहरू, विशेषतः सोह्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२—२०८५/८६) ले सार्वजनिक संस्थान सुधारलाई राज्यको आर्थिक सुधार र सेवा दक्षतासँग जोडेर हेरेको छ। योजनाले संस्थानहरूको प्रतिस्पर्धी क्षमता, व्यावसायिकता, सुशासन, सेवा पहुँच, बन्द संस्थानको

सम्पत्ति संरक्षण तथा उपयोग र आवश्यकताअनुसार पुनर्संरचना वा लगानी व्यवस्थापनलाई प्राथमिकता दिएको देखिन्छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०८१)।

क्षेत्रविशेष सुधार प्रतिवेदनहरू पनि सार्वजनिक संस्थान सुधारको बहसमा महत्वपूर्ण छन्। उदाहरणका लागि, सङ्घीय संसद, प्रतिनिधि सभा, अर्थ समिति अन्तर्गत गठित पूँजी बजार र मुद्रा बजार सम्बन्धी अध्ययन उपसमितिको प्रतिवेदन, २०७७ ले नेपाल स्टक एक्सचेन्ज (नेप्से) को संरचनात्मक सुधार, प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय क्षमता विकास र रणनीतिक साझेदार भित्र्याई स्वामित्व पुनर्संरचना गर्न सिफारिस गरेको थियो।यो प्रतिवेदन सार्वजनिक संस्थानलाई बजार अनुकूल, प्राविधिक रूपमा सक्षम र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्याससँग मेल खाने गरी रूपान्तरण गर्ने दिशामा केन्द्रित थियो।

त्यसैगरी, उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोगको प्रतिवेदन, २०८१ ले निरन्तर सञ्चालन आउन नसकेका संस्थानहरू ‘जस्तै जनकपुर चुरोट कारखाना, बुटवल धागो कारखाना, नेपाल इन्जिनियरिङ कन्सल्टेन्सी सेवा केन्द्र, नेशनल कन्स्ट्रक्सन कम्पनी नेपाल र नेपाल ओरिएण्ट म्याग्नेसाइट’लाई सञ्चालनमा ल्याउन नसकिने भए खारेज गरी चल-अचल सम्पत्ति व्यवस्थापन गर्ने, अन्य संस्थानमा सरकारको लगानी व्यवस्थापन गर्ने, वित्तीय अनुशासन कायम गर्ने र पुनर्संरचना अघि बढाउने सुझाव दिएको छ (अर्थ मन्त्रालय, २०८१)।

यसै सन्दर्भमा सार्वजनिक संस्थान सुधार सुझाव समिति, २०८० को प्रतिवेदनले सार्वजनिक संस्थानहरूलाई चार मुख्य श्रेणीमा वर्गीकरण गरी हेर्ने प्रस्ताव गरेको देखिन्छः ‘यथास्थितिमा सञ्चालन गर्ने, पुनर्संरचना गरी सञ्चालन गर्ने, सरकारी स्वामित्वबाट विनिवेश/लीजमा दिने, तथा बन्द/खारेजी गर्ने’। साथै यसले होल्डिङ कम्पनी स्थापना, सार्वजनिक संस्थान निर्देशन बोर्डसम्बन्धी छुट्टै कानुनी ढाँचा तथा संस्थानगत र समग्र व्यवस्थापकीय सुधारका उपायहरू सुझाएको थियो। त्यसको कार्यान्वयन मार्गचित्रका रूपमा नेपालमा सार्वजनिक संस्थानको कानुनी तथा संस्थागत संरचना एवं लगानी ढाँचा सुदृढीकरण प्रतिवेदन, २०८२ ले सार्वजनिक संस्थान सुधार सुझाव समिति, २०८० को सुझाव समितिका सिफारिसहरूलाई चरणबद्ध रूपमा अघि बढाउने आधार तयार गरेको देखिन्छ। यसरी यी प्रतिवेदनहरूले सुधारलाई एकमुष्ट निर्णयभन्दा पनि वर्गीकरण, मूल्याङ्कन, कानुनी तयारी र लगानी व्यवस्थापनको संयोजनका रूपमा हेर्न थालेको संकेत गर्दछन्। अर्को महत्वपूर्ण सुधारको सुझाव राज्यकोषबाट लगानी भएका प्रतिष्ठान, बोर्ड, समिति तथा सार्वजनिक संस्थान लगायत निकायका पदाधिकारीको पारिश्रमिक तथा सेवा सुविधामा एकरूपता कायम गर्ने सम्बन्धी सुझाव कार्यदलको प्रतिवेदन, २०८२ मा देखिन्छ। यसले सेवा सुविधा, पारिश्रमिक, मापदण्ड, छाता कानून, समूहगत वर्गीकरण तथा कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणालीको सुझाव दिएर संस्थानहरूबीचको असमानता र मनमानीलाई नियन्त्रण गर्ने प्रयास गरेको छ।

सुधार प्रयासहरूलाई ट्र्याक गर्ने सबैभन्दा निरन्तर आधिकारिक दस्तावेज भनेको अर्थ मन्त्रालयले हरेक वर्ष प्रकाशित गर्ने सार्वजनिक संस्थानको वार्षिक स्थिति समीक्षा हो। यसले संस्थानहरूको नाफा-नोक्सान, लगानी, दायित्व, लेखापरीक्षण, क्षेत्रगत योगदान, समस्या र सम्भावित सुधार क्षेत्रहरू

पहिचान गर्दै संसदसमक्ष एक आधारभूत वार्षिक मूल्याङ्कन प्रस्तुत गर्ने गर्दछ। यस वार्षिक समीक्षा परम्पराले सुधारका लागि तथ्यमा आधारित बहस निर्माण गर्न सहयोग गरेको छ (अर्थ मन्त्रालय, २०७९; अर्थ मन्त्रालय, २०८०; अर्थ मन्त्रालय, २०८२)।

समग्रमा हेर्दा नेपालमा सार्वजनिक संस्थान सुधारका विगतका प्रतिवेदन र योजनाहरू चारवटा प्रमुख धारणामा केन्द्रित देखिन्छन्: (क) सरकारी लगानी व्यवस्थापन र निजीकरण/विनिवेश, (ख) संस्थागत पुनर्संरचना र सुशासन, (ग) वित्तीय अनुशासन र व्यावसायिकता, र (घ) वर्गीकरणका आधारमा भविष्य निर्धारण। तर यीमध्ये धेरैजसो सुझाव आंशिक रूपमा मात्र कार्यान्वयन भएका छन्, जसले आगामी सुधार मार्गचित्रमा नीतिगत निरन्तरता, कार्यसम्पादनमा आधारित नेतृत्व, कानुनी स्पष्टता र बलियो अनुगमन संयन्त्रको आवश्यकता अझ स्पष्ट बनाउँछ (अर्थ मन्त्रालय, २०८२; राष्ट्रिय योजना आयोग, २०८१)।

३(ङ).१.२ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

विगतमा गरेका सुधारका प्रयास/योजना/प्रतिवेदनहरू केही कार्यान्वयन भएता पनि पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा आउन नसक्नाका कारणहरू निम्नानुसार छन् ः

- सार्वजनिक संस्थानहरूको नेतृत्व तथा व्यवस्थापनमा राजनीतिक हस्तक्षेप कायम रहनु तथा नेतृत्व बारम्बार परिवर्तन भइरहनु।
- संस्थानहरूको व्यवस्थापनमा व्यावसायिकता र दक्ष व्यवस्थापकीय नेतृत्वको अभाव रहनु।
- सार्वजनिक संस्थान सञ्चालनका लागि स्पष्ट दीर्घकालीन नीतिगत दिशा, व्यवसायिक रणनीति र सुधार मार्गचित्र पर्याप्त रूपमा विकास हुन नसक्नु।
- कार्यसम्पादनमा आधारित मूल्याङ्कन, प्रोत्साहन र उत्तरदायित्व प्रणाली प्रभावकारी रूपमा लागू हुन नसक्नु।
- सार्वजनिक संस्थानहरूको कार्यसम्पादन, वित्तीय अनुशासन तथा व्यवस्थापकीय गतिविधिको प्रभावकारी अनुगमन तथा नियमन प्रणाली सुदृढ हुन नसक्नु।
- वित्तीय व्यवस्थापन, लेखापरीक्षण प्रतिवेदन कार्यान्वयन र पारदर्शितामा कमजोरी रहिरहनु।
- संस्थानहरूको व्यवसायिक निर्णय प्रक्रियामा अत्यधिक सरकारी हस्तक्षेप रहनु तथा व्यवस्थापनलाई पर्याप्त स्वायत्तता प्राप्त हुन नसक्नु।
- आवश्यकता भन्दा बढी कर्मचारी संरचना रहनु तथा दक्ष प्राविधिक र व्यवस्थापकीय जनशक्तिको अभाव हुनु।
- उत्पादन तथा सेवा प्रणालीमा आधुनिक प्रविधि, नवप्रवर्तन र व्यवस्थापन प्रणालीको प्रयोग पर्याप्त रूपमा हुन नसक्नु।

- सार्वजनिक संस्थानहरूको स्पष्ट वर्गीकरण, पुनर्संरचना वा लगानी व्यवस्थापन सम्बन्धी नीतिगत निर्णय समयमै हुन नसक्नु।
- सार्वजनिक संस्थान व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित कानुनी तथा संस्थागत संरचना समयानुकूल रूपमा अद्यावधिक हुन नसक्नु।
- संस्थानहरूको कार्यसम्पादन, वित्तीय अवस्था तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी सूचनामा पर्याप्त पारदर्शिता कायम हुन नसक्नु।
- घाटामा रहेका संस्थानहरूको समयमै पुनर्संरचना, विनिवेश वा खारेजी सम्बन्धी निर्णय गर्न नसक्नु।
- सार्वजनिक संस्थानहरूको चल-अचल सम्पत्ति, लगानी तथा स्रोतहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापन हुन नसक्नु।

३(ङ).१.३ सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

- वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रममार्फत बैंकहरूको पुनर्संरचनाः नेपाल बैंक लिमिटेड र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक जस्ता सरकारी बैंकहरूमा व्यवस्थापन सुधार, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढीकरण, खराब कर्जा व्यवस्थापन तथा पेशागत व्यवस्थापन लागू गरिनु सार्वजनिक संस्थान सुधारको सफल अभ्यासका रूपमा मानिन्छ। यसले घाटामा रहेका संस्थानलाई पुनर्जीवित गर्न सम्भव हुने उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ।

- नेपाल टेलिकमको आंशिक शेयर सार्वजनिक निर्गमन (Public Listing): नेपाल टेलिकमको शेयर सर्वसाधारणमा बिक्री गरी पूँजी बजारमा सूचीकृत गरिनुले सार्वजनिक संस्थानको पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र वित्तीय अनुशासन सुदृढ गर्ने अभ्यास स्थापित गरेको छ।

- नेपाल विद्युत प्राधिकरणको व्यवस्थापन सुधार र वित्तीय पुनरुत्थानः नेपाल विद्युत प्राधिकरणले व्यवस्थापन सुधार, प्राविधिक तथा व्यावसायिक दक्षता वृद्धि, चुहावट नियन्त्रण र आय व्यवस्थापन सुधार गरी घाटामा रहेको संस्थानलाई नाफामा लैजाने उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ।

- सार्वजनिक संस्थानहरूको वार्षिक स्थिति समीक्षा प्रकाशनः अर्थ मन्त्रालयले प्रत्येक वर्ष सार्वजनिक संस्थानहरूको वित्तीय अवस्था, लगानी, नाफा-नोक्सान, कर्मचारी संरचना तथा कार्यसम्पादनसम्बन्धी विवरणसहित वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने अभ्यासले पारदर्शिता र तथ्यमा आधारित नीति निर्माणमा सहयोग पुऱ्याएको छ।

- सार्वजनिक संस्थानहरूको वर्गीकरण र पुनर्संरचना सम्बन्धी नीतिगत प्रयासः सार्वजनिक संस्थानलाई सञ्चालन गर्ने, पुनर्संरचना गर्ने, विनिवेश गर्ने वा बन्द गर्ने गरी वर्गीकरण गरेर सुधार गर्ने अवधारणा विभिन्न सुधार प्रतिवेदन तथा नीतिहरूमा अघि सारिएको छ, जसले सुधार प्रक्रियालाई संरचित ढाँचामा अघि बढाउने आधार तयार गरेको छ।

३(ङ).२ आगामी मार्गचित्र

३(ङ).२.१ विद्यमान समस्याहरू

- कानुनी तथा नीतिगत असंगतिः सार्वजनिक संस्थान सञ्चालनसँग सम्बन्धित कानुनी ढाँचा समयानुकूल अद्यावधिक हुन नसक्नु तथा विभिन्न ऐन कानुनबीच स्पष्ट समन्वय नहुनु।
- पदाधिकारी नियुक्तिमा अत्यधिक राजनीतिक हस्तक्षेपः सार्वजनिक संस्थानका बोर्ड सदस्य, अध्यक्ष तथा कार्यकारी प्रमुखको नियुक्ति योग्यता र पेशागत क्षमताभन्दा राजनीतिक पहुँचका आधारमा हुने प्रवृत्ति रहनु।
- नेतृत्वको अस्थिरताः सरकार परिवर्तनसँगै सार्वजनिक संस्थानहरूको नेतृत्व परिवर्तन हुने प्रवृत्तिले दीर्घकालीन व्यवस्थापन र रणनीतिक योजना कार्यान्वयनमा बाधा पुग्नु।
- संस्थानहरूको स्पष्ट भूमिका र जिम्मेवारी नहुनुः कतिपय सार्वजनिक संस्थानहरूको उद्देश्य, कार्यक्षेत्र र जिम्मेवारी स्पष्ट नहुँदा व्यवस्थापन प्रभावकारी हुन नसक्नु।
- कमजोर व्यवस्थापन प्रणालीः व्यवसायिक व्यवस्थापन संस्कारको अभाव, स्पष्ट लक्ष्य निर्धारण नहुनु तथा कार्यसम्पादन सूचक (KPI) आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली प्रभावकारी रूपमा लागू हुन नसक्नु।
- सार्वजनिक उत्तरदायित्व कमजोर हुनुः संस्थानहरूको नाफा नोक्सान, कार्यसम्पादन र निर्णय प्रक्रियामा उत्तरदायित्व स्पष्ट रूपमा निर्धारण हुन नसक्नु।
- वित्तीय अनुशासनको अभावः कतिपय संस्थानहरूमा निरन्तर घाटा, अनुत्पादक खर्च तथा सरकारी अनुदान र ऋणमा अत्यधिक निर्भरता कायम रहनु।
- सरकारी लगानीको प्रभावकारी व्यवस्थापन हुन नसक्नुः सरकारले लगानी गरेका संस्थानहरूको लगानी प्रतिफल, सम्पत्ति व्यवस्थापन र वित्तीय दक्षताको नियमित समीक्षा हुन नसक्नु।
- कर्मचारी व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित समस्याः कार्यबोझ विश्लेषण नगरी अत्यधिक दरबन्दी कायम हुनु, कर्मचारीको सीप तथा क्षमता विकासमा कमी हुनु तथा ट्रेड युनियनहरूको दबाबका कारण व्यवस्थापन सुधारमा अवरोध आउनु।
- नवीन प्रविधि तथा डिजिटल प्रणालीको अभावः पुराना प्रविधि, संरचना र उत्पादन प्रणालीका कारण उत्पादन लागत उच्च हुनु तथा सूचना प्रविधि र डिजिटल प्रणालीको पर्याप्त प्रयोग हुन नसक्नु।
- प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर हुनुः निजी क्षेत्रसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने व्यावसायिक क्षमता, प्रविधि र दक्ष व्यवस्थापन प्रणाली विकास हुन नसक्नु।

- पारदर्शिता र सुशासन कमजोर हुनुः आर्थिक अनियमितता, भ्रष्टाचारको आरोप, समयमै लेखापरीक्षण नहुनु तथा लेखापरीक्षणका सुझावहरू कार्यान्वयन नहुनु।
- सार्वजनिक खरिद प्रणालीमा कमजोरीः खरिद प्रक्रिया पारदर्शी, मितव्ययी र विवादरहित बनाउन नसक्दा संस्थानहरूको वित्तीय व्यवस्थापनमा समस्या उत्पन्न हुनु।
- पदाधिकारी र कर्मचारीको सेवा सुविधामा असमानताः विभिन्न संस्थानमा पदाधिकारी तथा कर्मचारीलाई उपलब्ध गराइने सेवा सुविधा तथा पारिश्रमिकमा एकरूपता नहुनु।
- सुधार कार्यक्रमहरूमा निरन्तरताको अभावः सार्वजनिक संस्थान सुधारसम्बन्धी प्रतिवेदन र सुझावहरू तयार भए पनि ती दीर्घकालीन रूपमा कार्यान्वयनले निरन्तरता पाउन नसक्नु।
- डिजिटल सूचना तथा अनुगमन प्रणाली कमजोर हुनुः सूचना प्रणाली कमजोर हुँदा संस्थानहरूको कार्यसम्पादन निगरानी, तथ्याङ्क विश्लेषण र निर्णय प्रक्रिया प्रभावकारी हुन नसक्नु।
- पुनर्संरचना तथा निजीकरण प्रक्रियामा ढिलाइः निरन्तर घाटामा रहेका संस्थानहरूको पुनर्संरचना, मर्जर, विनिवेश वा निजीकरण सम्बन्धी निर्णय समयमै हुन नसक्नु।
- सुधार कार्यक्रमका लागि स्रोतको अभावः सरकारी लगानी व्यवस्थापन, पुनर्संरचना तथा आधुनिकीकरणका लागि आवश्यक वित्तीय स्रोत पर्याप्त रूपमा उपलब्ध हुन नसक्नु।

३(ङ).२.२ नागरिकका अपेक्षा

नेपाली नागरिकहरूको अपेक्षा छ कि नेपालका सार्वजनिक संस्थानहरू –

- पारदर्शी र भ्रष्टाचारमुक्त होऊन्।
- राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त भई व्यावसायिक रूपमा सञ्चालन होऊन्।
- गुणस्तरीय र भरपर्दो सेवा छिटो र सहज रूपमा उपलब्ध गराऊन्।
- नाफा नोक्सानप्रति उत्तरदायी र आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर होऊन्।
- योग्यता र दक्षताका आधारमा नेतृत्व र कर्मचारी व्यवस्थापन हुने संस्था होऊन्।
- आधुनिक प्रविधि प्रयोग गरी सेवाहरू डिजिटल र सरल बनाऊन्।
- निजी क्षेत्रसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने दक्ष र प्रभावकारी संस्था होऊन्।
- सार्वजनिक सम्पत्ति र स्रोतको मितव्ययी तथा जिम्मेवार उपयोग गर्ने संस्था होऊन्।
- नागरिकमैत्री व्यवहार र सेवा संस्कृतिमा आधारित संस्था होऊन्।
- राष्ट्रिय अर्थतन्त्र, रोजगारी र विकासमा ठोस योगदान पुऱ्याउने संस्था होऊन्।

३(ङ).२.३ दूरदृष्टि

“पारदर्शी, व्यावसायिक, प्रतिस्पर्धी र उत्तरदायी सार्वजनिक संस्थानमार्फत गुणस्तरीय सेवा र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा प्रभावकारी योगदान सुनिश्चित गर्ने।”

३(ङ).२.४ सुधारका उपायहरू

१. सार्वजनिक संस्थाहरूमा पदाधिकारी नियुक्ति तथा अन्य नीतिगत विषयहरूमा सुधारः

- सार्वजनिक संस्थानहरूमा पदाधिकारी नियुक्ति तथा नीतिगत निर्णय प्रक्रियामा हुने राजनीतिक हस्तक्षेपलाई अन्त्य गरी नेतृत्व योग्यता, क्षमता र अनुभवका आधारमा प्रतिस्पर्धात्मक तरिकाले नियुक्ति र नीतिगत निर्णयमा अहस्तक्षेपको वातावरण तयार गर्ने।
- संस्थानहरूको सञ्चालक समितिलाई निर्णयमा स्वतन्त्रता तथा स्वायत्तता प्रदान गर्ने।
- सार्वजनिक संस्थानहरूको नेतृत्वसँग स्पष्ट कार्यसम्पादन सम्झौता गर्ने।
- नतिजामुखी कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गरी कार्यसम्पादनका आधारमा दण्ड तथा पुरस्कार प्रणाली लागू गर्ने।

२. व्यवसायिक सुशासनको सुदृढीकरणः

- OECD Guidelines लगायत अन्तर्राष्ट्रिय सुशासन मापदण्डहरूलाई आत्मसात गरी सार्वजनिक संस्थानहरूको सञ्चालनलाई व्यावसायिक, पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउने।
- वित्तीय अनुशासन र पारदर्शिता सुदृढ गर्न आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीका साथै आन्तरिक र बाह्य लेखापरीक्षणलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने।
- सार्वजनिक संस्थानहरूलाई आवश्यक व्यवसायिक स्वायत्तता प्रदान गर्दै निर्णय प्रक्रियालाई सरल बनाउने, निर्णयका तहहरू घटाउने र पारदर्शी व्यवस्थापन प्रणाली अवलम्बन गर्ने।

३. वित्तीय पुनर्संरचनामा जोड दिनेः

- निरन्तर घाटामा रहेका सार्वजनिक संस्थानहरूको पुनर्संरचना, मर्जर वा व्यवसायिक पुनर्गठन गर्ने।
- Public—Private Partnership (PPP) मोडेलमार्फत सार्वजनिक संस्थानहरूको वित्तीय दक्षता र लगानी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- अनावश्यक कोष तथा वित्तीय दायित्वहरूको व्यवस्थापन गर्दै अनुत्पादक सम्पत्ति बिक्री गरी घाटा र ऋणको आकार क्रमशः न्यूनीकरण गर्ने।

४. कार्यसम्पादनमा आधारित दण्ड-पुरस्कार प्रणाली लागू गर्नेः

- वार्षिक कार्यसम्पादन योजना, Milestone तथा KPI सहित स्पष्ट लक्ष्य निर्धारण गर्ने।
- कार्यसम्पादनको नतिजाका आधारमा Performance-based incentive प्रणाली लागू गर्ने।
- नतिजामुखी नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गरी कार्यसम्पादनको समीक्षा गर्ने।

PE REFORM STRATEGY

सार्वजनिक संस्थान सुधार मार्गचित्र

क्षेत्र	वर्तमान चुनौती	सुधारका ठोस बुँदाहरू
पुनर्संरचना	दोहोरो कार्यक्षेत्र र भद्दा प्रशासनिक संयन्त्र	समान उद्देश्य भएकाको 'मर्जर', अनावश्यकको 'खारेज' र 'रणनीतिक विनिवेश' गर्ने।
नेतृत्व	राजनीतिक सामीप्यताका आधारमा नियुक्ति	खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट CEO छनौट र KPI आधारमा पुरस्कार वा दण्डको व्यवस्था।
वित्तीय व्यवस्था	बढ्दो घाटा र सरकारी कोषमाथिको भार	बजेटरी सहायता कटौती गरी 'आत्मनिर्भर' र वित्तीय अनुशासन कायम गर्ने।
स्वायत्तता	मन्त्रालयको दैनिक प्रशासनिक हस्तक्षेप	सञ्चालक समितिलाई पूर्ण व्यावसायिक अधिकार र नीतिगत मार्गदर्शन मात्र गर्ने।
मानव संसाधन	ओभरस्टाफिङ र युनियनको दबाब	Right-sizing (दरबन्दी मिलान) र कर्मचारी उत्पादकत्वलाई प्रतिफलसँग जोड्ने।
सम्पत्ति उपयोग	बेवारिसे र अनुत्पादक अचल सम्पत्ति	डिजिटल प्रोफाइल तयार गरी PPP मोडेल वा व्यावसायिक लिजमा प्रयोग गर्ने।
जवाफदेहिता	समयमा लेखापरीक्षण नहुने र फितलो निगरानी	समयबद्ध लेखापरीक्षण अनिवार्य र वित्तीय जोखिमको नियमित मूल्याङ्कन गर्ने।

• व्यावसायिकता • जवाफदेहिता • आत्मनिर्भरता

५. आधुनिक प्रविधि र नवप्रवर्तनलाई आन्तरिकीकरण गर्ने

- वस्तु तथा सेवाको उत्पादन र वितरण प्रक्रियामा डिजिटल प्रणालीको विकास तथा विस्तार गर्ने।
- E-procurement प्रणाली पूर्ण रूपमा लागू गरी खरिद प्रक्रियालाई पारदर्शी र मितव्ययी बनाउने। सार्वजनिक संस्थानबाट हुने खरिद प्रकृयालाई निजी क्षेत्रसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने गरी प्रकृयागत सरलीकरण गर्ने गरी सार्वजनिक खरिद कानूनमा संशोधन गर्ने।
- सेवा प्रवाहमा स्वचालन (Automation) प्रवर्द्धन गरी दक्षता र सेवा गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने।

६. निजीकरण वा रणनीतिक साझेदारी प्रवर्द्धन गर्ने

- निरन्तर घाटामा रहेका र निजी क्षेत्रको सबल उपस्थिति भएका क्षेत्रका सार्वजनिक संस्थानहरूलाई क्रमशः निजीकरण वा पुनर्संरचना गर्ने।
- सार्वजनिक संस्थानहरूको पुँजी, प्रविधि, सीप र व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धिका लागि रणनीतिक साझेदार भित्र्याउने।
- सार्वजनिक संस्थानहरूको औचित्य पुष्टि हुने गरी स्वस्थ व्यवसायिक प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण निर्माण गर्ने।

७. सीपयुक्त, दक्ष र सदाचारयुक्त मानव संसाधन विकासमा जोड दिने

- कर्मचारी संरचनाको पुनरावलोकन गरी अनावश्यक दरबन्दी हटाउने तथा आवश्यकताअनुसार जनशक्ति व्यवस्थापन गर्ने।
- कर्मचारीहरूको नियमित तालिम र क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- कर्मचारीलाई प्रदान गरिने सेवा सुविधा र पारिश्रमिकमा यथासम्भव एकरूपता कायम गर्ने।
- कार्यान्वयनयोग्य आचारसंहिता निर्माण गरी यसको प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने।

३(ङ).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१	पदाधिकारी नियुक्ति तथा नीतिगत सुधार	सार्वजनिक संस्थानमा पदाधिकारी नियुक्तिमा हुने राजनीतिक हस्तक्षेप न्यूनिकरण गरी योग्यता, क्षमता र अनुभवका आधारमा प्रतिस्पर्धात्मक नियुक्ति प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्षभित्र	योग्यता आधारित नियुक्ति मापदण्ड स्वीकृत, नियुक्तिमा खुला प्रतिस्पर्धा	अर्थ मन्त्रालय तथा सम्बन्धित मन्त्रालयबाट	राजनीतिक दबाब, कानुनी सुधारमा ढिलाइ
२	,, ,,	सञ्चालक समितिलाई स्पष्ट अधिकार, स्वायत्तता र निर्णय स्वतन्त्रता प्रदान गर्ने।	६ महिनाभित्र	बोर्ड निर्णय प्रक्रियामा सुधार, स्वायत्त निर्णय संख्या वृद्धि	नीतिगत सुधार, मन्त्रालयस्तरीय निर्णय	संस्थागत प्रतिरोध
३	,, ,,	सार्वजनिक संस्थान नेतृत्वसँग कार्यसम्पादन सम्झौता लागू गर्ने।	तत्काल	सबै प्रमुख संस्थान प्रमुखसँग Performance Contract	आन्तरिक स्रोत	नेतृत्व परिवर्तन, कार्यान्वयन कमजोरी
४	,, ,,	कार्यसम्पादनमा आधारित दण्ड तथा पुरस्कार प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	KPI आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली लागू	आन्तरिक स्रोत	ट्रेड युनियन दबाब
५	व्यवसायिक सुशासन	OECD Guidelines लगायत अन्तर्राष्ट्रिय सुशासन मापदण्डअनुसार सार्वजनिक संस्थान सञ्चालन प्रणाली सुधार गर्ने।	२ वर्ष	Governance Guideline स्वीकृत र कार्यान्वयन	प्राविधिक सहयोग, नीति सुधार	संस्थागत परिवर्तनमा ढिलाइ
६	,, ,,	आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तथा आन्तरिक /बाह्य लेखापरीक्षणलाई प्रभावकारी बनाउने।	१ वर्ष	समयमै लेखापरीक्षण प्रतिवेदन, अनियमितता घट्ने	लेखापरीक्षण जनशक्ति, IT प्रणाली	वित्तीय अनुशासन कार्यान्वयन चुनौती
७	,, ,,	संस्थानलाई व्यवसायिक स्वायत्तता प्रदान गर्दै निर्णय प्रक्रिया सरल बनाउने।	१ वर्ष	निर्णय प्रक्रिया समय घट्ने	नीतिगत निर्णय, प्रशासनिक सुधार	मन्त्रालयको हस्तक्षेप

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
८	वित्तीय पुनर्संरचना	निरन्तर घाटामा रहेका संस्थानहरूको पुनर्संरचना, मर्जर वा व्यवसायिक पुनर्गठन गर्ने।	२ वर्ष	पुनर्संरचना योजना स्वीकृत, घाटा घट्ने	सरकारी लगानी पुनर्संरचना	कर्मचारी प्रतिरोध
९	,, ,,	PPP मोडेलमार्फत सार्वजनिक संस्थानहरूको वित्तीय क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।	३ वर्ष	PPP परियोजना संख्या वृद्धि	निजी लगानी, PPP कोष	निजी लगानी जोखिम
१०	,, ,,	अनुत्पादक सम्पत्ति बिक्री र दायित्व व्यवस्थापन गरी ऋण र घाटा घटाउने।	२ वर्ष	अनुत्पादक सम्पत्ति सूचीकरण र बिक्री	सम्पत्ति व्यवस्थापन कोष	राजनीतिक दबाब
११	कार्यसम्पादन प्रणाली	वार्षिक कार्यसम्पादन योजना तथा KPI प्रणाली लागू गर्ने।	तत्काल	सबै संस्थानमा KPI निर्धारण	प्रशासनिक स्रोत	मापन प्रणाली कमजोरी
१२	,, ,,	Performance-based incentive प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	उत्कृष्ट कार्यसम्पादनमा प्रोत्साहन	आन्तरिक स्रोत	कर्मचारी असन्तुष्टि
१३	,, ,,	नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली स्थापना गर्ने।	निरन्तर	त्रैमासिक प्रगति प्रतिवेदन	IT प्रणाली, अनुगमन इकाई	डाटा विश्वसनीयता समस्या
१४	प्रविधि तथा नवप्रवर्तन	उत्पादन तथा सेवा वितरणमा डिजिटल प्रणाली विस्तार गर्ने।	२ वर्षभित्र	डिजिटल सेवा संख्या वृद्धि	IT बजेट, प्राविधिक जनशक्ति	IT पूर्वाधार कमजोरी
१५	,, ,,	E-procurement प्रणाली पूर्ण रूपमा लागू गर्ने तथा सार्वजनिक खरिद कानून संशोधन गर्ने।	१ वर्ष	सबै खरिद e-procurement मार्फत	PPMO प्रणाली, IT बजेट	कानुनी संशोधन ढिलाइ
१६	,, ,,	सेवा स्वचालन (Automation) लागू गरी सेवा गुणस्तर सुधार गर्ने।	२ वर्ष	Automation आधारित सेवा विस्तार	डिजिटल पूर्वाधार	साइबर सुरक्षा जोखिम
१७	निजीकरण/साझेदारी	घाटामा रहेका संस्थानहरूको क्रमशः निजीकरण वा पुनर्संरचना गर्ने।	३ वर्षभित्र	निजीकरण/पुनर्संरचना संख्या	सरकारी विनिवेश कोष	राजनीतिक विरोध
१८	,, ,,	रणनीतिक साझेदार भित्र्याई पुँजी, प्रविधि र व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।	२ वर्ष र क्रमशः	रणनीतिक साझेदारी सम्झौता	विदेशी/निजी लगानी	लगानी जोखिम

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१९	,, ,,	स्वस्थ प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण निर्माण गर्ने।	२ वर्षभित्र	प्रतिस्पर्धा वृद्धि, सेवा गुणस्तर सुधार	नीति सुधार	बजार असन्तुलन
२०	मानव संसाधन विकास	कर्मचारी संरचना पुनरावलोकन गरी अनावश्यक दरबन्दी हटाउने।	१ वर्ष	दरबन्दी पुनर्संरचना	प्रशासनिक स्रोत	कर्मचारी प्रतिरोध
२१	,, ,,	कर्मचारी तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	निरन्तर	वार्षिक तालिम कार्यक्रम	तालिम बजेट	तालिम प्रभावकारिता
२२	,, ,,	सेवा सुविधा र पारिश्रमिकमा एकरूपता कायम गर्ने।	१ वर्ष	सेवा सुविधा मापदण्ड लागू	वित्तीय स्रोत	वित्तीय दायित्व वृद्धि
२३	,, ,,	आचारसंहिता निर्माण गरी प्रभावकारी अनुगमन गर्ने।	६ महिना	आचारसंहिता स्वीकृत र लागू	प्रशासनिक स्रोत	अनुपालन चुनौती

३(ङ).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाइ र तत्काल सुधार प्रणाली

क्र.सं.	सुधार क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम (Verification)	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	पदाधिकारी नियुक्ति तथा नीतिगत सुधार	सार्वजनिक संस्थानमा पदाधिकारी नियुक्ति योग्यता र प्रतिस्पर्धाका आधारमा गर्ने प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्षभित्र योग्यता आधारित नियुक्ति मापदण्ड स्वीकृत तथा कम्तीमा ८०% नियुक्ति प्रतिस्पर्धात्मक प्रक्रियाबाट हुने	मन्त्रिपरिषद् निर्णय, नियुक्ति अभिलेख	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / सम्बन्धित मन्त्रालय
२	,, ,,	सञ्चालक समितिलाई स्वायत्तता र निर्णय अधिकार प्रदान गर्ने।	१ वर्षभित्र संस्थानहरूको बोर्ड सञ्चालन निर्देशिका स्वीकृत	बोर्ड बैठक प्रतिवेदन	वार्षिक	सम्बन्धित मन्त्रालय / संस्थान बोर्ड
३	,, ,,	संस्थान प्रमुखसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गर्ने।	१२ महिनाभित्र सबै प्रमुख सार्वजनिक संस्थान प्रमुखसँग Performance Contract	MoU अभिलेख, वार्षिक प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / सम्बन्धित मन्त्रालय

क्र.सं.	सुधार क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम (Verification)	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
४	,, ,,	कार्यसम्पादनमा आधारित दण्ड तथा पुरस्कार प्रणाली लागू गर्ने।	KPI आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली लागू तथा वार्षिक Performance Review	मूल्याङ्कन प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
५	व्यवसायिक सुशासन	OECD Guidelines अनुसार सार्वजनिक संस्थान सञ्चालन सुधार गर्ने।	२ वर्षभित्र Governance Guideline स्वीकृत र लागू	नीति दस्तावेज, संस्थागत प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
६	,, ,,	आन्तरिक तथा बाह्य लेखापरीक्षण प्रणाली सुदृढ गर्ने।	१ वर्षभित्र १००% संस्थानको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन समयमै तयार	लेखापरीक्षण प्रतिवेदन	वार्षिक	महालेखा परीक्षक / सम्बन्धित मन्त्रालय
७	,, ,,	निर्णय प्रक्रिया सरल बनाउने र व्यवसायिक स्वायत्तता प्रदान गर्ने।	१ वर्षभित्र प्रमुख निर्णयको औसत समय ३०% ले घट्ने	प्रशासनिक निर्णय अभिलेख	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित मन्त्रालय
८	वित्तीय पुनर्संरचना	घाटामा रहेका संस्थानहरूको पुनर्संरचना वा मर्जर गर्ने।	२ वर्षभित्र कम्तीमा ५ संस्थानको पुनर्संरचना योजना स्वीकृत	पुनर्संरचना प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
९	,, ,,	PPP मोडेल प्रयोग गरी लगानी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।	३ वर्षभित्र कम्तीमा ३ PPP परियोजना कार्यान्वयन	PPP सम्झौता अभिलेख	अर्धवार्षिक	लगानी बोर्ड / अर्थ मन्त्रालय
१०	,, ,,	अनुत्पादक सम्पत्ति बिक्री र दायित्व व्यवस्थापन गर्ने।	२ वर्षभित्र प्रमुख संस्थानहरूको अनुत्पादक सम्पत्ति सूचीकरण तथा व्यवस्थापन	सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
११	कार्यसम्पादन सुधार	वार्षिक कार्यसम्पादन योजना तथा KPI लागू गर्ने।	१ वर्षभित्र सबै संस्थानमा KPI प्रणाली लागू	वार्षिक कार्ययोजना	वार्षिक	सम्बन्धित मन्त्रालय
१२	,, ,,	Performance-based incentive प्रणाली लागू गर्ने।	२ वर्षभित्र Performance-based incentive प्रणाली लागू	HR प्रतिवेदन	वार्षिक	संस्थान व्यवस्थापन
१३	,, ,,	नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गर्ने।	त्रैमासिक प्रगति समीक्षा बैठक नियमित हुने	अनुगमन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय

क्र.सं.	सुधार क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम (Verification)	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१४	प्रविधि सुधार	उत्पादन तथा सेवा वितरणमा डिजिटल प्रणाली लागू गर्ने।	२ वर्षभित्र प्रमुख सेवाको ५०% डिजिटल माध्यमबाट उपलब्ध	IT प्रणाली रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित मन्त्रालय / संस्थान
१५	,, ,,	E-procurement प्रणाली पूर्ण रूपमा लागू गर्ने।	१ वर्षभित्र ८०% खरिद e-procurement मार्फत हुने	PPMO प्रणाली डाटा	त्रैमासिक	PPMO / सम्बन्धित मन्त्रालय
१६	,, ,,	सेवा स्वचालन (Automation) लागू गर्ने।	२ वर्षभित्र प्रमुख सेवा प्रक्रियामा Automation लागू	IT Audit Report	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित मन्त्रालय
१७	निजीकरण / साझेदारी	घाटामा रहेका संस्थानहरूको निजीकरण वा पुनर्संरचना गर्ने।	३ वर्षभित्र कम्तीमा ३ संस्थान निजीकरण वा पुनर्संरचना	विनिवेश प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
१८	,, ,,	रणनीतिक साझेदार भित्र्याउने।	२ वर्षभित्र कम्तीमा २ रणनीतिक साझेदारी सम्झौता	साझेदारी सम्झौता	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
१९	,, ,,	प्रतिस्पर्धात्मक व्यवसायिक वातावरण निर्माण गर्ने।	प्रतिस्पर्धात्मक सूचक (Market share, service quality) सुधार	बजार विश्लेषण प्रतिवेदन	वार्षिक	सम्बन्धित मन्त्रालय
२०	मानव संसाधन सुधार	कर्मचारी संरचना पुनरावलोकन र दरबन्दी सुधार गर्ने।	१ वर्षभित्र संस्थानहरूको HR audit सम्पन्न	HR प्रतिवेदन	वार्षिक	सम्बन्धित मन्त्रालय
२१	,, ,,	कर्मचारी क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	वार्षिक रूपमा कम्तीमा ५०% कर्मचारीलाई तालिम	तालिम प्रतिवेदन	वार्षिक	सम्बन्धित संस्थान
२२	,, ,,	सेवा सुविधा तथा पारिश्रमिकमा एकरूपता कायम गर्ने।	२ वर्षभित्र एकीकृत सेवा सुविधा मापदण्ड लागू	नीति दस्तावेज	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
२३	,, ,,	आचारसंहिता निर्माण र कार्यान्वयन अनुगमन गर्ने।	१ वर्षभित्र सबै संस्थानमा आचारसंहिता लागू	अनुगमन प्रतिवेदन	वार्षिक	सम्बन्धित मन्त्रालय

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

अधिकारसम्पन्न सङ्घीय प्रशासनिक पुनर्संरचना समिति। (२०७४)। प्रतिवेदन।

अधिकारी, के. बी. (२०८०)। सहकारी संकटका कारण र समाधानका उपायहरू। नेपाल आर्थिक पत्रकार सङ्घ (सेजोपन) स्मारिका।

अर्थ मन्त्रालय। (२०७२)। राजस्व प्रशासनको समग्र सांगठनिक सुधार सुझाव प्रतिवेदन।

अर्थ मन्त्रालय। (२०७९)। सार्वजनिक संस्थानको वार्षिक स्थिति समीक्षा, २०७९।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८०)। कर प्रणाली सुधार सम्बन्धी उच्चस्तरीय सुझाव समितिको प्रतिवेदन।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८०)। सार्वजनिक संस्थानको वार्षिक स्थिति समीक्षा, २०८०।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८१)। उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोगको प्रतिवेदन, २०८१।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८२)। Tax administration diagnostic assessment tool (TADAT) प्रतिवेदन।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८२)। अर्थ बुलेटिन।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८२)। आर्थिक सर्वेक्षण, २०८२।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८२)। तेस्रो सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधार राष्ट्रिय रणनीति (२०८२—२०८७)।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८२)। बजेट वक्तव्य, २०८२।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८२)। वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति (२०८२/८३—२०८६/८७)।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८२)। सार्वजनिक संस्थानको वार्षिक स्थिति समीक्षा, २०८२।

अर्थ मन्त्रालय। (विभिन्न वर्षहरू)। अर्थ बुलेटिनहरू।

आन्तरिक राजस्व विभाग। (२०७५)। आन्तरिक राजस्व व्यवस्थापनको तेस्रो सुधार कार्ययोजना (२०७५/७६—२०७७/७८)।

आन्तरिक राजस्व विभाग। (२०८०)। सूचना प्रविधि प्रणालीहरू बीच अन्तरआवद्धता अध्ययन समितिको प्रतिवेदन।

उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोग। (२०८१)। प्रतिवेदन।

उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोग। (२०४८)। प्रतिवेदन।

उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार कार्यान्वयन तथा अनुगमन समिति। (२०७६)। प्रतिवेदन।

उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय। (२०८१)। सुधार कार्ययोजना।

उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय। (२०८२)। तत्काल सुधार कार्ययोजना।

केन्द्रीय सहकारी छानबिन समिति। (2024)। सहकारी छानबिन समितिको प्रतिवेदन, 2024।

कोइराला, आर. (२०८१, जेठ १५)। सहकारीमा सुशासन र नियामकको भूमिका। कान्तिपुर दैनिक। https://ekantipur.com

खतिवडा, डि. एम. (२०८१)। नेपालमा सहकारी संकटः कारण र समाधानका मार्गहरू। प्रशासनः सार्वजनिक प्रशासन सम्बन्धी जर्नल, ५५(१)।

नेपाल कानुन किताब व्यवस्था समिति। (२०७२)। नेपालको संविधान, २०७२।

नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण। (2023)। वार्षिक प्रतिवेदन 2023।

नेपाल राष्ट्र बैंक। (२०७९)। सहकारी संस्थाहरूको वित्तीय अवस्था र नियमन सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन।

नेपाल सरकार। (२०६९)। राष्ट्रिय सहकारी नीति, २०६९।

नेपाल सरकार। (२०७४)। सहकारी ऐन, २०७४।
नेपाल सरकार। (२०७४)। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४।
नेपाल सरकार। (२०७५)। सहकारी नियमावली, २०७५।
नेपाल सरकार। (२०७६)। सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४ (संशोधन सहित)।
नेपाल सरकार। (२०८०)। नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति (NTIS 2080)।
पौडेल, एन. (२०७९)। सहकारी क्षेत्रको सङ्घीयकरण र क्षेत्राधिकारको विवाद। सहकारी दर्पण, १२(२)।
प्रशासन पुनर्संरचना आयोग। (२०६५)। प्रतिवेदन।
प्रशासन सुधार आयोग। (२०२७)। प्रशासन सुधार आयोगको प्रतिवेदन।
प्रशासन सुधार आयोग। (२०३३)। प्रशासन सुधार आयोगको प्रतिवेदन।
प्रशासन सुधार सुझाव समिति। (२०७०)। प्रशासन सुधार सुझाव समितिको प्रतिवेदन।
भन्सार विभाग। (२०७८)। छैठौं भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण रणनीतिक योजना (२०७८—२०८३)।
महालेखा नियन्त्रक कार्यालय। (२०८२)। आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली।
राष्ट्रिय योजना आयोग। (२०८०)। सोह्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२—२०८५/८६)।
राष्ट्रिय सहकारी महासङ्घ। (२०७९)। नेपालको सहकारी अभियानको रणनीतिक योजना (२०७९—२०८४)।
लगानी बोर्ड नेपाल। (२०८१)। लगानी बोर्ड नेपालः समृद्धिका लागि लगानी।
वाग्ले, ए. (२०८०)। नेपालको सहकारी आन्दोलनः अवसर र चुनौतीहरू। प्रशासनः सार्वजनिक प्रशासन सम्बन्धी जर्नल, ५४(१)।
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय। (2019)। नेपाल पर्यटन रणनीतिक योजना।
सहकारी क्षेत्र सुधार सुझाव कार्यदल। (२०८०)। सहकारी क्षेत्र सुधार सुझाव कार्यदलको प्रतिवेदन, २०८०।
सहकारी जाँचबुझ आयोग। (२०७०)। सहकारी जाँचबुझ आयोगको प्रतिवेदन, २०७०।
सहकारी विभाग। (२०८०)। सहकारी तथ्याङ्क पुस्तिका २०८०।
सहकारी संस्था बचत रकम दुरुपयोग सम्बन्धमा संसदीय छानबिन विशेष समिति। (२०८१)। प्रतिवेदन।
सहकारीमा भएको बेथिति सम्बन्धी जाँचबुझ आयोग। (२०८२)। प्रतिवेदन।
सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोग। (२०७५)। प्रतिवेदन।

Asian Development Bank. (2022). Public–private partnership monitor: Nepal. Manila: Asian Development Bank.
Asian Development Bank. (2023). Nepal tourism infrastructure development project. Manila: Asian Development Bank.
Civil Aviation Authority of Nepal. (2023). Annual report 2023. Kathmandu: Civil Aviation Authority of Nepal.
Dhungana, S. (2023). Effects of fiscal variables on external sector deficit of Nepal with reference to Indian factors. The Economic Journal of Nepal, 46(1–2).
Gautam, D. (2021). COVID-19 and tourism in Nepal. The Gaze.
International Civil Aviation Organization. (2022). National aviation safety plan, Nepal (2023–2025 edition). Montreal: ICAO.
International Co-operative Alliance. (2020). Guidance notes to the co-operative identity. ICA.

Khatiwada, S. S. (2025). Planning and policy initiatives for tourism development in Nepal. Journal of Tourism and Adventure.

Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation. (2009). Tourism policy 2009. Government of Nepal.

Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation. (2019). Nepal tourism strategic plan. Government of Nepal.

Ministry of Finance. (2023). Public enterprises annual status review. Government of Nepal.

Ministry of Finance. (2025). Fiscal risk statement and strategies 2025. Government of Nepal.

Ministry of Finance, Government of Nepal. (2025). Annual status review of public enterprises 2082. Kathmandu: Ministry of Finance.

Ministry of Finance, Government of Nepal. (2025). Policy on management and governance of public enterprises, 2082. Kathmandu: Ministry of Finance.

National Planning Commission. (2024). Sixteenth periodic plan (2024–2029). Government of Nepal.

National Planning Commission. (2024). Sixteenth Plan (FY 2081/82–2085/86). Kathmandu: Government of Nepal.

Nepal Rastra Bank. (2025). Quarterly economic bulletin. Kathmandu: Nepal Rastra Bank.

Public Expenditure and Financial Accountability (PEFA). (2023). PEFA assessment report. PEFA Secretariat.

Public Expenditure and Financial Accountability Secretariat. (2023). Public expenditure and financial accountability (PEFA) assessment report. Washington, DC: PEFA Secretariat.

Sharma, L. K., & Paudel, V. (2024). Analyzing the evolution of Nepal’s tourism in 2022: Insights and future perspectives. Cognition: A Peer Reviewed Transdisciplinary Research Journal, 6(1).

UNCTAD. (2023). World investment report 2023. Geneva: United Nations.

UNESCO. (2013). Heritage impact assessment of tourism on Lumbini World Heritage Site. Paris: UNESCO.

UNESCO. (2022). World heritage conservation report: Nepal. Paris: UNESCO.

United Nations Conference on Trade and Development. (2003). Investment policy review of Nepal. United Nations.

United Nations Conference on Trade and Development. (2020). Report on the implementation of the investment policy review of Nepal. United Nations.

United Nations. (2015). Addis Ababa Action Agenda of the Third International Conference on Financing for Development. New York: United Nations.

World Bank. (2020). Nepal investment climate assessment. Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2023). Nepal tourism sector assessment report. Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2025). Business Ready Report 2025. Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2025). Creating markets in Nepal. World Bank.

World Bank. (2025). Unlocking Nepal’s growth potential. Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2026). Tourism for jobs and growth in Nepal. Washington, DC: World Bank.

World Bank & International Monetary Fund. (2024). Nepal: Joint World Bank–IMF debt sustainability analysis. Washington, DC: World Bank.

World Bank & International Monetary Fund. (2025). Nepal: Joint World Bank–IMF debt sustainability analysis. Washington, DC.

World Trade Organization. (2025). Trade policy review: Nepal—Report by the Secretariat. World Trade Organization.

परिच्छेद चार

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन(योजना, वजेट, राजस्व, खर्च, सार्वजनिक खरिद, लेखाङ्कन, लेखापरीक्षण र प्रतिवेदन प्रणाली)

४(क).सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन

४(क).१ सम्वद्ध दस्तावेजको संक्षिप्त पुनरावलोकन

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन अन्तर्गत योजना, वजेट, राजस्व, खर्च, सार्वजनिक खरिद, लेखाङ्कन, लेखापरीक्षण, र प्रतिवेदन प्रणाली पर्दछन्। यस अन्तर्गत समग्र आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण सहितको चित्रण, आर्थिक तथा वित्त सम्बन्धी नीतिको तर्जुमा र यसको कार्यान्वयन, सार्वजनिक प्राप्तिसँग सम्वन्धित विषय वस्तु र यसको व्यवस्थापन (राजस्व, बाह्य सहायता, सार्वजनिक ऋण), बजेटको कार्यान्वयन (खर्च व्यवस्थापन, सार्वजनिक खरिद, आन्तरिक नियन्त्रण, आन्तरिक लेखापरीक्षण, अनुगमन तथा निरीक्षण र सुधार), लेखा तथा लेखाङ्कन (लेखा प्रणाली, लेखाङ्कन, लेखा अभिलेखीकरण, आर्थिक तथा वित्तीय प्रतिवेदन), सार्वजनिक सम्पत्ति व्यवस्थापन, आर्थिक र राजस्व प्रशासनको सञ्चालन एवं सुदृढीकरण तथा वित्तीय जवाफदेहिता र अनुशासन पालना रहेका छन्।

४(क).१.१ सान्दर्भिक रहेका विगतका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका विषयमा सुधारका लागि गठित प्रमुख आयोग, समितिबाट प्राप्त सुधारका मुख्यमुख्य सुझावहरू यस प्रकार रहेका छन्ः

१. बजेट तथा योजनाका सम्बन्धी

- **सन १९९० अघिको चरण) वि.सं.२०१३/१४—२०४६/४७ः(** यस अवधिमा पहिलोदेखि सातौं योजना कार्यान्वयनमा आए। यी योजनाहरू केन्द्रीकृत नेतृत्वको विकास मोडेलमा आधारित रही कृषि, सिंचाइ, सडक, उद्योग र ऊर्जा जस्ता आधारभूत पूर्वाधार विकासमा केन्द्रित थिए। सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनतर्फ वार्षिक बजेट प्रणाली, कोष तथा लेखा नियन्त्रण र लेखापरीक्षण संरचनाको संस्थागत आधार यही अवधिमा विकसित भयो।

- **सन १९९०—२००६ चरण (वि.सं. २०४७/४८—२०६२/६३):** वहुदलीय व्यवस्थापछि आठौं योजना (२०४९/५०—२०५३/५४), नवौं योजना (२०५४/५५—२०५८/५९) र दशौं योजना (२०५९/६०—२०६३/६४) कार्यान्वयनमा आए। यस अवधिमा उदारीकरण, निजी क्षेत्र प्रवर्द्धन, गरिबी निवारण र मानव विकासलाई प्राथमिकता दिइयो। नवौं र दशौं योजनाले गरिबी न्यूनीकरणलाई मूल उद्देश्यका रूपमा अघि सारे। सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधारतर्फ मध्यमकालीन खर्च संरचना (MTEF), कार्यक्रममा आधारित बजेट प्रणाली, सार्वजनिक खरिद ऐन/नियमावली र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढीकरण जस्ता सुधारहरू लागू भए।

- **२००६ पछिको तथा २०१५ पछिको सङ्घीय शासन व्यवस्थाको चरण (वि.सं. २०६३/६४ देखिहालसम्म):**

  एघारौं देखि सोह्रौं योजनासम्म यस चरणमा कार्यान्वयनमा रहे। वि. सं. २०७२ को संविधानपछिको सङ्घीय संरचनाअनुरूप योजना र बजेट प्रणाली पुनर्संरचना गरिएको छ। वित्तीय सङ्घीयता कार्यान्वयन, अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण प्रणाली, स्थानीय तहमा बजेट तथा लेखा प्रणाली विस्तार र पारदर्शिता तथा आन्तरिक लेखापरीक्षण सुदृढीकरण यस चरणका प्रमुख उपलब्धि हुन्। आवधिक योजनाहरूले उच्च, दिगो र समावेशी आर्थिक वृद्धि, पूर्वाधार विस्तार र दिगो विकास लक्ष्यसँग समन्वयलाई प्राथमिकतामा राखेका छन्।

  सोह्रौं योजनाले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन (PFM) लाई समग्र आर्थिक शासकीय सुधारको केन्द्रीय आधारका रूपमा प्रस्तुत गर्दै राजस्व परिचालन सुदृढीकरण, कर आधार विस्तार, कर प्रशासन आधुनिकीकरण र गैरकर राजस्व व्यवस्थापन सुधारमार्फत आन्तरिक स्रोत सबलीकरण गर्ने नीति लिएको छ। खर्च व्यवस्थापनतर्फ मध्यमकालीन खर्च संरचना र नतिजामुखी कार्यक्रममा आधारित बजेट प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने, पूँजीगत खर्चको गुणस्तर र समयमै कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने, आयोजना छनोट, मूल्याङ्कन र सार्वजनिक लगानी व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्ने तथा अनावश्यक दोहोरोपन न्यूनीकरण गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। सङ्घीय वित्त व्यवस्थापनअन्तर्गत अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण प्रणालीलाई पारदर्शी, पूर्वानुमानयोग्य र कार्यसम्पादनमा आधारित बनाउने, सङ्घ — प्रदेश - स्थानीय तहबीच वित्तीय समन्वय तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र प्रदेश तथा स्थानीय तहमा लेखा, प्रतिवेदन तथा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढ गर्ने नीति अवलम्बन गरिएको छ। साथै सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनलाई दिगो सीमाभित्र राख्ने, नगद तथा कोष व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने, वित्तीय सूचना प्रणालीमा सूचना प्रविधिको एकीकरणलाई थप विस्तार गर्ने, आन्तरिक तथा बाह्य लेखापरीक्षण सुदृढ गरी पारदर्शिता, जवाफदेहिता र वित्तीय अनुशासन कायम गर्ने तथा भ्रष्टाचार न्यूनीकरण र सुशासन अभिवृद्धिलाई PFM सुधारसँग प्रत्यक्ष आबद्ध गर्ने दिशामा योजना केन्द्रित रहेको छ।

२. राजस्व परिचालनका सम्बन्धमा विगतमा गरिएका सुधार योजना/प्रतिवेदनको सारांशः

➢ राजस्व प्रशासनको समग्र सांगठनिक सुधार सुझाव प्रतिवेदन-२०७२

डा. रूप खड्काको संयोजकत्वमा गठित राजस्व प्रशासनको समग्र साङ्गठनिक सुधार सुझाव समितिको प्रतिवेदन, २०७२ ले नीतिगत, संगठनात्मक, कार्यप्रणाली तथा जवाफदेहितासमेतका चार विषयहरू केन्द्रित रहेर सुधारका लागि सुझाव पेश गरेको थियो जसमा स्वायत्त राजस्व प्राधिकरणको सङ्गठन संरचना समेत सिफारिस गरिएको थियो।

➢ कर प्रणाली सुधार सम्बन्धी उच्चस्तरीय सुझाव समितिको प्रतिवेदन, २०८०

अर्थतन्त्रका विभिन्न क्षेत्रहरूमा भएको परिवर्तनको प्रभाव र कर कानून, कर नीति, करका दरहरू, कर प्रशासन लगायत नेपालको राजस्व संरचनासँग सम्बन्धित विविध पक्षहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरी विद्यमान आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, भन्सार महसूल, अन्तःशुल्क र गैरकर लगायत समग्र कर प्रणालीमा गर्नुपर्ने सुधारका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई सुझाव दिन नेपाल सरकारको २०८० भाद्र २९ गतेको निर्णयानुसार विद्याधर मल्लिकको अध्यक्षतामा चार सदस्यीय कर प्रणाली सुधार सम्बन्धी उच्चस्तरीय सुझाव समिति गठन भएको थियो। समितिले सिफारिस गरेका मुख्य सुझावहरूमा सङ्घीय राजस्व वोर्डको गठन सम्वन्धी कानून तर्जुमा गर्ने, राजस्व प्रशासन व्यवस्थापन, सञ्चालन तथा सुशासन कानून तर्जुमा गर्ने, सङ्घीय राजस्व नीति तर्जुमा गर्ने, गैरकर तथा सम्पत्ति व्यवस्थापन सम्बन्धी नीति र एकीकृत कानून तर्जुमा गर्ने, साविकका कर छुट दिने व्यवस्था पुनरावलोकन गर्ने, हरित करको अवधारणाको विकास गरी कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धी सुझाव र डिजिटल अर्थतन्त्रको विकास र सोमा करारोपण गर्ने लगायतका विषयहरू समावेश थिए।

➢ उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोगको प्रतिवेदन, २०८१

आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को बजेट वक्तव्यले संरचनात्मक सुधार, व्यावसायिक वातावरणमा सुधार, सार्वजनिक वित्त प्रणालीमा सुधार, वित्तीय क्षेत्र सुधार र सार्वजनिक प्रशासनमा सुधार जस्ता पाँच वटा विषयलाई समेटेर आर्थिक सुधार गर्ने प्रस्ताव गरे अनुसार गठन गरिएको यस आयोगको प्रतिवेदनमा समग्र आर्थिक सुधारसँग सम्बन्धित आर्थिक अवसरहरूको सिर्जना गर्ने, सीमारहित अर्थतन्त्रको निर्माण र समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्दै आर्थिक वृद्धि दर बढाउनका लागि सुझावहरू दिइएको छ। सोही प्रतिवेदनमा सार्वजनिक वित्त सम्वन्धी स्थिति विश्लेषण सहित समाधान/सुधारका विकल्पहरूको विश्लेषण गरी सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनका लागि १५ वटा, राजस्व नीति र प्रशासन सुधारका लागि २० वटा, सरकारी ऋणका लागि ६ वटा र सार्वजनिक संस्थान सुधारका लागि १० वटा बुँदामा सुझावहरू गरिएका छन्। यसका लागि सार्वजनिक लगानीसँग सम्वन्धित नतिजामूलक क्षेत्रहरू जस्तैः भौतिक निर्माण, सञ्चार, शिक्षा, स्वास्थ्य आदि क्षेत्रमा गरिएका सुझावहरू सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनकै अङ्गको रूपमा रहेको देखिन्छ।

➢ आर्थिक सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना, २०८२

उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोगको प्रतिवेदन, २०८१ मा आधारित भई तयार गरिएको आर्थिक सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना, २०८२ नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषबाट स्वीकृत भएको छ। उक्त प्रतिवेदनका सुझावहरूलाई क्रियाकलापमा रूपान्तरण गरी विस्तृत रूपमा आर्थिक सुधारको कार्यान्वयन कार्ययोजना तयार गरिएको छ। सो कार्ययोजनामा समावेश भएका ४०८ वटा क्रियाकलापहरू सार्वजनिक वित्तिय व्यवस्थापनसंग प्रत्यक्ष र परोक्ष रुपमा सम्वन्धित भएकाले यस प्रतिवेदनमा ती विषयवस्तु समेत समावेश गरिएको छ।

- Tax Administration Diagnostic Assessment tools (TADAT) प्रतिवेदन, २०२३

TADAT मूल्याङ्कनको यस्तो उपकरण हो जसले देशको कर प्रशासन प्रणालीको 'स्वास्थ्य' को वस्तुगत मूल्याङ्कन गर्छ । यसले कर प्रशासन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्याससँग तुलना गर्दै ९ वटा मुख्य Performance Outcome Areas (POAs) मा ३२ वटा उच्चस्तरीय सूचकहरूमार्फत विश्लेषण गर्ने गरिन्छ । नेपाल सरकारको अनुरोधमा अन्तराष्ट्रिय मुद्रा कोषले नेपालको कर प्रशासनको मूल्याङ्कन फ्रेमवर्क (Key Structure), TADAT सन् २०२३ मा सम्पन्न गरेको थियो। यस मूल्याङ्कनले निम्न विषयवस्तु तथा ढाँचामा केन्द्रित भई नेपालको कर प्रणालीको मूल्याङ्कन गरी सुधारका लागि प्रभावकारी जोखिम व्ययवस्थापन (जोखिम पहिचान, मूल्याङ्कन र अनुगमन, प्रमुख अनुपालन जोखिमहरूको पहिचान र व्यवस्थापन), कर विवाद समाधानको न्यायोचित, पारदर्शी र समयमै समाधान गर्ने प्रणालीको विकास, दक्ष राजस्व व्यवस्थापनबाट राजस्व रकमको सही हिसाब किताब, विश्लेषण, छिटो कर फिर्ता प्रक्रिया, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता, आन्तरिक/बाह्य लेखा परीक्षण एवं सार्वजनिक विश्वास र पारदर्शिता प्रवर्द्धनमा जोड दिंदै कर प्रणालीलाई पूर्ण प्रविधिमैत्री बनाई व्यावसायिक प्रकृयाको पुनर्सरचना (Business Process Reengineering) मा जोड दिएको थियो ।

३. सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा विगतमा गरिएका सुधार योजना/प्रतिवेदनको सारांशः

- सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोगको प्रतिवेदन, २०७५

डा. डिल्लीराज खनालको अध्यक्षतामा गठित कार्यदलले २०७५ माघ ११ गते पेस गरेको प्रतिवेदनमा योजना, बजेट र खर्च प्रणालीमा विद्यमान समस्याहरू पहिचना गरी सार्वजनिक खर्चको उपादेयता, उत्पादकत्व वृद्धि र सेवा प्रवाहको गुणात्मक प्रभावकारिता जस्ता पक्षमा जोड दिइएको छ। पुँजीगत खर्चको उत्पादकत्व वृद्धि, बर्षको अन्त्यमा खर्च गर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य, प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाका लागि बजेट व्यवस्था र आर्थिक अनुशासन कायम गराउनका लागि सुझावहरू दिएको छ। राज्यकोषबाट लगानी भएका नियामक निकाय, प्रतिष्ठान,

बोर्ड, समिति तथा सार्वजनिक संस्थान लगायत निकायका पदाधिकारी र कर्मचारीको पारिश्रमिक तथा सेवा सुविधामा एकरूपता कायम गर्ने सम्बन्धमा समेत सुझाव दिएको र उक्त सुझावहरू केही कार्यान्वयनमा समेत गएको देखिन्छ।

- सार्वजनिक खर्चमा मितव्ययिता र प्रभावकारिता कायम गर्ने सम्बन्धी नीतिगत मार्गदर्शन, २०७५

नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयद्वारा २०७५ वैशाखमा स्वीकृत "सावर्जनिक खर्चमा मितव्ययिता र प्रभावकारिता कायम गर्ने सम्बन्धी नीतिगत मार्गदर्शन, २०७५" प्रतिवेदनले नेपालको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधारको स्पष्ट रूपरेखा प्रस्तुत गरेको छ। यसमा सार्वजनिक संस्थाहरू, सरकारी निकाय र पदाधिकारीहरूले बजेट र कोषको प्रयोगमा पारदर्शिता, प्रभावकारिता र जिम्मेवारी कायम गर्नुपर्ने स्पष्ट निर्देशन दिइएको छ। प्रतिवेदनले उच्च तहका पदाधिकारीहरूलाई उदाहरणीय व्यवहार प्रदर्शन गर्न, योजना र कार्यक्रमहरूमा दोहोरो खर्च र अनावश्यक खर्च रोक्न, पूँजीगत र प्रशासनिक खर्च समयमै र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न, सरकारी साधन र सुविधा अनावश्यक प्रयोग नगर्न र स्वदेशी स्रोतको अधिकतम उपयोग गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ। साथै, वैदेशिक भ्रमण, अनुदान, सेवासुविधा, भवन, फर्निचर, सवारी साधन र कार्यालय व्यवस्थापनमा पारदर्शिता र मापदण्ड कायम गर्नुपर्ने सिफारिस गरिएको छ। यस मार्गदर्शनको पालना सुनिश्चित गर्न उच्चस्तरीय अनुगमन समिति गठन गरी निगरानी गर्ने व्यवस्था पनि प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। यो नीतिगत मार्गदर्शन नेपालमा सार्वजनिक खर्चको उत्तरदायित्व, अनुशासन र परिणाममुखी उपयोग सुनिश्चित गर्न केन्द्रित छ।

- सार्वजनिक खर्चलाई मितव्ययी तथा प्रभावकारी बनाउने सम्बन्धी मापदण्ड,२०७८

यो प्रतिवेदन नेपालको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधारमा केन्द्रित नीतिगत मार्गदर्शन हो, जसको मूल उद्देश्य सार्वजनिक खर्चको जिम्मेवारी, पारदर्शिता र प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्नु हो। नेपालले सङ्घीयता कार्यान्वयन गरेसँगै सरकारको खर्च संरचना, सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तहमा नयाँ प्रशासनिक संरचना, कार्यालय स्थापना, कर्मचारी व्यवस्थापन र उच्च तहका पदाधिकारीहरूको सेवा सुविधा व्यवस्थापनले सार्वजनिक कोषमा थप दवाव सिर्जना गरेको अवस्थामा प्रतिवेदनले प्रमुख रूपमा चारवटा आयाममा सुधार आवश्यक रहेको देखाएको छः

१. व्यय अनुशासन र योजना समन्वय

- सबै सरकारी निकायहरूले बजेटको उपयोग योजनाबद्ध, समयमै र परिणाममुखी ढङ्गले गर्ने।
- दोहोरो खर्च रोक्न, दातृ निकायबाट प्राप्त रकमको समन्वय र कार्यक्रमहरू बेग्लाबेग्लै नचलाउने।

- पूँजीगत खर्चमा अनावश्यक ठेक्का, अतिरिक्त लागत र ढिलाइ रोक्नुपर्नेमा जोड दिने।

२. साधन र सुविधा व्यवस्थापन

- सरकारी फर्निचर, सवारी साधन, कार्यालय भवन, कम्प्युटर/सफ्टवेयर जस्ता साधनको विवेकपूर्ण र मापदण्ड अनुसार प्रयोग गर्ने।
- वैदेशिक भ्रमण र अध्ययन कार्यक्रममा सरकारी स्रोतको दुरूपयोग रोक्न स्पष्ट नियम बनाउने।
- सवारी साधन र इन्धनको प्रयोग निश्चित मापदण्डमा सीमित गर्ने।

३. जवाफदेहिता र अनुशासन

- पदाधिकारीहरूले उदाहरणीय व्यवहार प्रदर्शन गर्ने र भ्रष्टाचार/अनावश्यक खर्च रोक्ने।
- प्रत्येक कार्यक्रम र खर्चको जिम्मेवारी स्पष्ट हुने गरी अनुगमन प्रणाली लागू गर्ने।
- उच्चस्तरीय अनुगमन समिति गठन गरेर नीतिगत पालना सुनिश्चित गर्ने।

४. पारदर्शिता र प्रभावकारिता

- सार्वजनिक कोषको उपयोग स्पष्ट, लेखापरीक्षणयोग्य र परिणाममुखी बनाउने।
- बजेटको उपयोगले समृद्धि र सुशासनको लक्ष्यमा योगदान पुऱ्याउने।

- सार्वजनिक खर्चलाई मितव्ययी तथा प्रभावकारी बनाउनेसम्बन्धी मापदण्ड, २०८१

यस प्रतिवेदनले नेपाल सरकार र मातहतका सबै सरकारी निकाय, सङ्गठित संस्था र पदाधिकारीहरूलाई सार्वजनिक स्रोतको उपयोगमा मितव्ययिता, पारदर्शिता र प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्न दिशानिर्देश गरेको छ। यस मापदण्डले बजेट विनियोजन, वहुवर्षीय ठेक्का, पुँजीगत खर्च, कार्यालय सञ्चालन, सेवा महसुल तथा भत्ता, सवारी साधन व्यवस्थापन, इन्धन खर्च, औषधी उपचार, तालिम/गोष्ठि सञ्चालन, भवन निर्माण, सम्पत्ति खरिद-मर्मत-लिलाम बिक्री, विदेश भ्रमण, आर्थिक सहायता तथा अनुदान वितरण, परामर्श सेवा, नीति तथा कानून तर्जुमा र स्वदेशी वस्तु प्रयोग लगायतका क्षेत्रहरूमा स्पष्ट नियम र मापदण्ड तोकेको छ। साथै, अनुपालन, अनुगमन र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न उच्चस्तरीय अनुगमन समितिको व्यवस्था गरेको छ र उल्लङ्घन भएमा रकम असुल, विभागीय कारबाही वा कानुनी प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने उल्लेख गरेको छ। यसरी, मापदण्डले सरकारी निकायहरूको जिम्मेवारी स्पष्ट गर्दै सार्वजनिक स्रोतको प्रभावकारी, अनुशासित र दिगो उपयोग सुनिश्चित गर्ने संरचना र प्रक्रिया समावेश गरेको छ।

४. सार्वजनिक खरिदको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा विगतमा गरिएका सुधार योजना/प्रतिवेदनको सारांशः

नेपालमा आ.व. २०१३/१४ मा बजेट प्रणालीलाई साधारण र विकासमा विभाजन गरिएपश्चात् सार्वजनिक खरिदको औपचारिक सुरुवात भएको मानिन्छ। त्यस्तै प्रशासकीय कार्यविधि (नियमित गर्ने) ऐन, २०१३ मार्फत अर्थ, एकाउन्ट र अडिटको व्यवस्था गर्न सरकारले नियम बनाउन सक्ने प्रावधान रहेको थियो। नेपालमा सरकारी रुपैयाँ खर्चसम्बन्धी (कार्यविधि) नियम, २०१६ को कार्यान्वयनबाट खरिदसम्बन्धी व्यवस्था आरम्भ भएको पाइन्छ। यसलाई प्रतिस्थापन गरी २०२६ सालमा आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियम, २०२६ जारी भयो। त्यसपछि आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियम, २०४२ जारी भयो। दातृनिकायका खरिद मार्गदर्शनसँगै सबै प्रकारका खरिदलाई सम्बोधन गर्ने गरी आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र उक्त ऐनको अधिकार प्रयोग गरी आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियमावली, २०५६ जारी भई कार्यान्वयनमा आयो। सोही आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ मा भएको संशोधन र आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०५६ लाई प्रतिस्थापन गरी २०६३ सालमा सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र उक्त ऐनअन्तर्गत सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ जारी भई समयानुकूल परिमार्जन हुँदै हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ। यद्यपि सबै प्रकारको खरिदलाई यस ऐनले समेट्न नसकेको हुँदा क्षेत्रगत खरिदमा छुट्टाछुट्टै विधि तथा प्रद्धति अपनाउने तर्फ ठोस काम हुन सकेको छैन। खरिदका नयाँ नयाँ विधि तथा प्रकृयालाई समावेश गरी खरिद कार्यलाई मूल्य सार्थकताको सिद्धान्त बमोजिम नतिजा हासिल हुने गरी परिणाममुखी बनाउन थप अध्ययन अनुसन्धान आवश्यक देखिन्छ ।

- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय (PPMO) को वार्षिक प्रतिवेदन

PPMO का प्रतिवेदनहरूले खरिद कानुनको बारम्बार हुने संशोधनले सिर्जना गरेको अस्पष्टतालाई सम्बोधन गर्नुपर्नेमा जोड दिएको छ। प्रतिवेदनमा **"कालो सूचीमा राख्ने प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाइए पनि अदालतको अन्तरिम आदेशका कारण कार्यान्वयनमा चुनौती थपिएको"** उल्लेख छ। यसले स्वदेशी निर्माण सामग्री र वस्तुको खरिदमा १५ प्रतिशतसम्मको सहुलियत दिने व्यवस्थालाई कडाइका साथ लागू गरी स्वदेशी उद्योगको प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने सिफारिस गरेको छ। PPMO **को प्रतिवेदन अनुसारः-**

- सबै सार्वजनिक निकायहरूलाई सार्वजनिक खरिद ऐन, नियमावलीको परिधिमा ल्याई विद्युतीय खरिद प्रणालीमा आबद्ध गराउनु पर्ने,
- सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीहरूको निर्णय क्षमता र खरिद कार्यमा संलग्न जनशक्तिहरूको क्षमता विकास गर्नु पर्ने।
- सार्वजनिक खरिद प्रक्रियालाई सङ्घीय संरचनाअनुरूप व्यवस्थापन गर्नु पर्ने।
- सार्वजनिक खरिद ऐन, नियमावलीमा व्यवस्था भएअनुरूप आधुनिक खरिद विधिहरूको कार्यविधि तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने।

- सार्वजनिक खरिदमा विद्यमान मिलेमतो, अनियमितता लगायतका गतिविधिहरूलाई दुरुत्साहन गरी सार्वजनिक खरिदलाई प्रतिस्पर्धात्मक बनाउनु पर्ने।
- खरिद आवश्यकताको पहिचान हुने गरी खरिद गुरुयोजना तथा वार्षिक खरिद योजना तयार गर्ने लगायतका योजनावद्ध खरिद प्रणालीलाई कार्यान्यवन गराउनु पर्ने।
- सार्वजनिक खरिदसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण आर्थिक गतिविधिहरूलाई बैकिङ प्रणालीमा आबद्ध गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने।
- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको क्षमता विकास गर्नु पर्ने।
- सार्वजनिक खरिदलाई गुणस्तरीय, मितव्ययी, पारदर्शी, प्रतिस्पर्धी बनाउनका लागि खरिद कार्यमा संलग्न जनशक्तिमा सदाचारिता, इमानदारिता तथा नैतिकताको विकास गरी सुशासन कायम गर्नु पर्ने।

अन्य क्षेत्रबाट भएका अध्ययनको निष्कर्षः-

- खरिद कानुनमा खरिदका नवीनतम विधिहरू समावेश गरी खरिदलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने।
- न्यूनतम मूल्याङ्न विधिबाट बाट गुणस्तरीय मूल्याङ्कन तथा life-cycle costing value for money विधिमा जानुपर्ने।
- खरिद, भुक्तानी तथा सम्पति व्यवस्थापन लगायत अन्य सफ्टवेयरबिच एकीकरण हुनुपर्ने,
- विलासिताका खरिद, सूचना प्रविधिको खरिद, विपदका खरिद र विकासमा हुने खरिदमा क्षेत्रगत निर्देशिका वनाई छुट्टाछुटै खरिद विधि अपनाउने गरी कानुन सुधार हुनुपर्ने। सानातिना मालसामानहरू Government E-procurement market जस्ता online platform बनाइ खरिद गर्न प्रणाली विकास गर्ने।

➢ सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन (PEFA) दोस्रो/तेस्रो मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

PEFA ले नेपालको PFM सुधारका लागि विद्युतीय खरिद प्रणाली (e-GP) लाई क्रान्तिकारी कदम मानेको छ। यसले खरिद प्रक्रियामा हुने मानवीय हस्तक्षेप कम गरी वित्तीय पारदर्शिता (Financial Transparency) बढाएको छ। PEFA को सिफारिसका आधारमा अहिले खरिदको भुक्तानी प्रणालीलाई सिधै कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय (TSA) सँग जोडेर "रियल टाइम पेमेन्ट" र खर्चको ट्र्याकिङ गर्ने सुधार गरिएको छ।

➢ महालेखा परीक्षकको ६१औं वार्षिक प्रतिवेदन (२०८१)

महालेखाको प्रतिवेदनले PFM को 'वित्तीय अनुशासन र बेरुजु फछ्र्यौट' मा केन्द्रित रही सुधारका मार्गहरू देखाएको छ। यसले खरिद सम्झौता भएपछि हुने 'भेरिएसन' (लागत वृद्धि) लाई PFM को ठूलो चुनौती मानेको छ। प्रतिवेदनले खरिद गुरुयोजना र वार्षिक

खरिद योजनालाई बजेट प्रणाली (LMBIS) सँग पूर्ण रूपमा आवद्ध गर्न निर्देशन दिएको छ, जसले गर्दा विनियोजित बजेट र वास्तविक खर्चबीचको खाडल कम हुनेछ।

- सोह्रौं योजना (२०८१/८२—२०८६/८७)

सोह्रौं योजनाको दस्तावेजले सार्वजनिक खरिदलाई केवल 'प्रक्रिया' मात्र नमानी "नतिजामुखी विकासको औजार" को रूपमा व्याख्या गरेको छ। यसले खरिदमा हुने सेटिङ र मिलेमतो अन्त्य गर्न पूर्ण रूपमा डिजिटल प्रणाली अपनाउने र "इन्जिनियरिङ, खरिद र निर्माण (EPC) मोडललाई ठूला आयोजनामा अनिवार्य गर्ने" लक्ष्य राखेको छ। योजनाले निर्माण व्यवसायीको कार्यसम्पादनको आधारमा 'रेटिङ' गर्ने र सोही आधारमा मात्र खरिदमा सहभागी हुन पाउने व्यवस्थाको परिकल्पना गरेको छ। सोह्रौं योजनाले PFM लाई 'सुशासन र नतिजा' सँग जोड्दै खरिदमा "मूल्यको सार्थकता (Value for Money)" सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य राखेको छ। यसले परम्परागत न्यून बोलपत्र (L१) प्रणालीबाट माथि उठेर गुणस्तरमा आधारित खरिद प्रक्रिया अपनाउन जोड दिएको छ। PFM सुधारका लागि यसले सार्वजनिक निकायको खरिद क्षमता बढाउन "खरिद विज्ञहरूको क्याडर" विकास गर्ने र खर्चको प्रभावकारिता अडिट गर्ने प्रणाली प्रस्ताव गरेको छ।

- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली,२०६४

सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ ले नेपालमा सबै सरकारी निकाय र सङ्गठित संस्थाहरूले खरिद प्रक्रियामा पारदर्शिता, प्रतिस्पर्धा र न्यायसङ्गतता सुनिश्चित गर्ने कानुनी आधार प्रदान गरेको छ। यस ऐनले सार्वजनिक स्रोतको प्रभावकारी र मितव्ययी उपयोगको लागि खरिद प्रक्रिया स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरेको छ, जसमा खरिद सूचना आह्वान, मूल्याङ्कन, ठेक्का सम्झौता, प्राविधिक र वित्तीय प्रमाणीकरण लगायतका चरणहरू समावेश छन्। यससँगै, सार्वजनिक खरिद नियमावली २०६४ ले ऐनको कार्यान्वयनलाई प्राविधिक र प्रशासनिक रूपमै स्पष्ट पार्दै, रोजगारी, गुणस्तर, लागत प्रभावकारिता र आपूर्ति शृङ्खलाको निगरानी सुनिश्चित गरेको छ। यसले सरकारी खरिद प्रक्रिया सरल, प्रतिस्पर्धात्मक र दिगो बनाउने संरचना प्रदान गरेको छ।यस ऐन र नियमावलीले सारभूतरूपमा प्रभावग्राही न्यूनतम मूल्याङ्कित बोलकबोल मूल्यमा खरिद गर्ने प्रणाली संस्थागत गर्दै नेपालमा सार्वजनिक वित्तीय अनुशासन, जवाफदेहीता र पारदर्शिता प्रवर्द्धन गर्न महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ। यसले बजेट विनियोजन अनुसार खर्चको सही कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने, स्रोत दुरूपयोग र भ्रष्टाचारको जोखिम कम गर्ने, र आयोजनाहरूको लागत—लाभ विश्लेषणको माध्यमबाट सरकारी स्रोतको अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्न मद्दत पुऱ्याएको छ। साथै, सार्वजनिक खरिदको प्रक्रिया स्पष्ट, नियमित र निगरानीयोग्य भएकोले सरकारी आयोजना र सेवाको गुणस्तर सुधार, सामाजिक र आर्थिक विकासमा दीर्घकालीन स्थायित्व र विश्वास निर्माणमा सहयोग पुग्ने वातावरण तयार भएको छ।

- सार्वजनिक निकायमा खरिद कार्य गर्ने कर्मचारीको योग्यता निर्धारण मापदण्ड, २०७८

  यस मापदण्डले सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ७ को उपदफा (२) सँग सम्बद्ध कर्मचारीको छनोट र जिम्मेवारी स्पष्ट पारेको छ। यसले खरिद एकाई प्रमुख र सदस्यको न्यूनतम योग्यता, प्राविधिक ज्ञान, लेखा अनुभव, बोलपत्र मूल्याङ्कन र सम्झौता व्यवस्थापनमा दक्षता सुनिश्चित गर्दै, सार्वजनिक निकायमा खरिद प्रक्रिया पारदर्शी, न्यायसङ्गत र विश्वसनीय बनाउन योगदान पुऱ्याएको छ। कर्मचारीको क्षमता मूल्याङ्कन, तालिम र आन्तरिक नियन्त्रणसँग सम्बन्धित व्यवस्थाले खरिद कार्यको गुणस्तर सुधार्ने र स्रोतको दुरूपयोग रोक्ने वातावरण तयार पारेको छ। यसले सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता बढाउने, अनुशासन प्रवर्द्धन गर्ने र दीर्घकालीन रूपमा सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनलाई मजबुत बनाउने महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ।

- विद्युतीय खरिद प्रणाली सञ्चालन निर्देशिका,

  २०८० सालमा विद्युतीय खरिद प्रणाली सञ्चालन निर्देशिका, २०८० नेपाल सरकारद्वारा सार्वजनिक खरिद प्रक्रियालाई पूर्ण रूपमा विद्युतीय माध्यमबाट सञ्चालन, व्यवस्थापन र अभिलेखीकरण गर्न जारी गरिएको कार्यविधि हो। जसले सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली २०६४ अन्तर्गतको e-GP प्रणालीको प्रयोगलाई अनिवार्य, व्यवस्थित र उत्तरदायी बनाउने उद्देश्य राख्छ। यस निर्देशिकाले बोलपत्र आह्वान, दर्ता, कागजात डाउनलोड,अनलाइन बोलपत्र पेश, मूल्याङ्कन, स्वीकृति, सम्झौता तथा कार्यसम्पादन जमानतसम्मका सम्पूर्ण चरणलाई डिजिटल प्लेटफर्ममा आबद्ध गरी मानवीय हस्तक्षेप, मिलेमतो, कागजी प्रक्रिया र ढिलासुस्ती घटाउने संरचना निर्माण गरेको छ। PFM का दृष्टिले यसले बजेट कार्यान्वयनमा पारदर्शिता, खर्च नियन्त्रण, प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन, र खर्चको वास्तविक समय अनुगमन सम्भव बनाउँदै वित्तीय अनुशासन सुदृढ गरेको छ। विशेषगरी आन्तरिक नियन्त्रण, लेखापरीक्षण ट्रेल र सार्वजनिक उत्तरदायित्वमा सकारात्मक प्रभाव पारेको छ। नेपालको सार्वजनिक खरिद प्रणालीमा यसले समान पहुँच, भ्रष्टाचार जोखिम न्यूनीकरण, लागत—प्रभावकारिता वृद्धि तथा डेटा-आधारित निर्णय प्रक्रियाको आधार तयार गरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा खरिद सुशासनलाई संस्थागत बनाउन महत्वपूर्ण योगदान दिएको छ।

५. लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणालीको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा विगतमा गरिएका सुधार योजना/प्रतिवेदनको सारांशः

(क) **Public Financial Management (PFM) Reform Strategy २००९—२०१६ (प्रथम चरण)**
नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयको नेतृत्वमा विश्व बैंकको सहयोगमा सन् २००९ (वि.सं. २०६६) देखि २०१६ (वि.सं. २०७३) सम्म कार्यान्वयन गरिएको प्रथम चरणको PFM

Reform Strategy ले लेखा, लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणाली आधुनिकीकरणलाई प्राथमिकतामा राखेको थियो। यस अवधिमा कम्प्युटराइज्ड सरकारी लेखा प्रणाली (CGAS) कार्यान्वयन, कोष एकीकृत खाता (TSA) विस्तार, Line Ministry Budget Information System (LMBIS) सञ्चालन, परिमार्जित चार्ट अफ एकाउन्ट्स लागू तथा संशोधित नगद आधार (Modified Cash Basis) मा लेखाङ्कन सुदृढीकरण गरियो। साथै वार्षिक वित्तीय विवरण समयमै तयार गर्ने र बजेट तथा लेखा प्रणालीबीच समन्वय कायम गर्ने व्यवस्था संस्थागत गरियो। यी सुधारहरूले वित्तीय अभिलेखीकरणको शुद्धता, खर्च नियन्त्रण, दोहोरो भुक्तानी न्यूनीकरण तथा वित्तीय प्रतिवेदनको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्दै सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा आधारभूत संरचनागत सुधार स्थापित गरेको छ।

(ख) **Public Financial Management (PFM) Reform Strategy २०१६—२०२५ (दोस्रो चरण)**

सन् २०१६ (वि.सं. २०७३) देखि २०२५ (वि.सं. २०८२) सम्म कार्यान्वयन गरिएको दोस्रो चरणको PFM Reform Strategy सङ्घीय शासन संरचना अनुसार लेखा तथा प्रतिवेदन प्रणाली पुनर्संरचना र एकीकरणमा केन्द्रित थियो। यस चरणमा नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखा मापदण्ड (NPSAS) कार्यान्वयन, प्रदेश तथा स्थानीय तहसम्म CGAS र TSA विस्तार, अन्तर-सरकारी वित्तीय प्रतिवेदन, सूचना प्रविधमा आधारित एकीकृत वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली विकास तथा वित्तीय विवरणको गुणस्तर सुधारमा जोड दिइएको छ। यसले सम्पत्ति तथा दायित्व विवरण समावेश गर्ने अभ्यासलाई सुदृढ गर्दै प्रतिवेदनको समयबद्धता, पूर्णता र पारदर्शिता अभिवृद्धि गरेको छ। परिणामस्वरूप सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणाली थप एकीकृत, डिजिटल, उत्तरदायी र परिणाममुखी बन्दै गएको छ।

(ग) अर्थ मन्त्रालयबाट जारी भएको कार्यसञ्चालन निर्देशिका, २०८१

अर्थ मन्त्रालय बाट जारी कार्यसञ्चालन निर्देशिका २०८१ ले सरकारी निकायहरूको लेखा प्रणाली, बजेट कोडिङ्ग र NPSAS (Nepal Public Sector Accounting Standard) आधारित वित्तीय प्रतिवेदन प्रक्रियामा महत्वपूर्ण सुधार ल्याएको छ। यस निर्देशिकाले खर्च र राजस्वको मानकीकृत बजेट कोडिङ्ग लागू गरी लेखाङ्कनलाई एकरूप र पारदर्शी बनाएको छ भने, NPSAS आधारमा वित्तीय विवरण तयार गर्ने प्रक्रिया निर्देशित गरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका विवरणहरू एकीकृत, तुलनीय र तथ्यमा आधारित हुने वातावरण निर्माण गरेको छ। साथै, आन्तरिक नियन्त्रण पालन, डिजिटल अभिलेखीकरण र समयमै प्रतिवेदन पेश गर्ने अभ्यासलाई बलियो बनाउँदा नीति निर्णय, अनुगमन र सार्वजनिक लेखा प्रणालीको पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता सुधारमा ठोस योगदान पुगेको छ।

(घ) लेखा, लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणाली सम्बन्धमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट गरिएका प्रयासहरू

सरकारी आम्दानी र खर्चको लेखाङ्कन र प्रतिवेदनलाई व्यवस्थित गर्नको लागि सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका प्रणालीहरू रहेका छन् । सूचना प्रविधिमा आधारित प्रणालीहरू जस्तैः IPFMS (CGAS, TSA, TMS, Project Accounting Module), RMIS, PAMS, SuTRA, FMIS/mFMIS, IPS, Recovery System आदि ११ वटा प्रणालीहरू महालेखा नियन्त्रक कार्यालयद्वारा सञ्चालित छन्। सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधार कार्यक्रम अन्तर्गत तेस्रो पेफा मूल्याङ्कन भई सो मूल्याङ्कनले दिएका सूझावहरूको कार्यान्वयन रणनीति योजना (२०८२-८७) लागू भएको छ। आन्तरिक नियन्त्रण दिग्दर्शन, २०८१ मा आधारित रही महालेखा नियन्त्रक कार्यालय आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, २०८२ तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा रहेको छ। साथै महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको सूचना प्रविधि विकास रणनीति (सन् २०२४-२९) कार्यान्वयनमा रहेको छ।

६. नेपालमा लेखापरीक्षण प्रणालीको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा विगतमा गरिएका सुधार योजना/प्रतिवेदनको सारांशः

नेपालमा आन्तरिक तथा अन्तिम लेखापरीक्षण प्रणाली सुधारका सन्दर्भमा महालेखा परीक्षकको कार्यालय र महालेखा नियन्त्रक कार्यालय ले महत्वपूर्ण प्रगतिशील कदमहरू चालेका छन्। OAG ले NAMS जस्ता डिजिटल प्रणालीमार्फत जोखिममा आधारित र प्रदर्शनमुखी (Performance-Based) लेखापरीक्षण अभ्यासलाई सुदृढ गर्दै खर्चको वैधता मात्र नभई प्रभावकारिता र परिणाम (Value for Money) मा केन्द्रित उत्कृष्ट अभ्यास विकास गरेको छ। त्यस्तै FCGO ले आन्तरिक लेखापरीक्षणलाई त्रैमासिक (Trimester-Based) रूपमा सञ्चालन गर्ने व्यवस्था लागू गरी नियमित अनुगमन र समयमै सुधारात्मक सुझाव दिने प्रणाली विकास गरेको छ। आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढीकरणका लागि आन्तरिक नियन्त्रण तरजुमा निर्देशिका जारी गरी निकायहरूमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली संस्थागत गर्ने पहल गरिएको छ। डिजिटल अभिलेखीकरण, बेरुजु ट्र्याकिङ, TSA लगायत प्रणाली एकीकरणका माध्यमबाट लेखापरीक्षण प्रक्रिया पारदर्शी, उत्तरदायी र तथ्यमा आधारित बन्दै गएको छ, जसले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सुशासन र वित्तीय अनुशासन मजबुत बनाउन उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएको छ।

(क) नेपालमा लेखापरीक्षण र बेरुजु फछ्र्योटको स्थिति अध्ययन प्रतिवेदन, २०७९

यस प्रतिवेदनले नेपालको सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनलाई सुदृढ बनाउन जोखिममा आधारित लेखापरीक्षण (Risk-Based Audit) पद्धति अपनाउन, सबै तहका सरकारी कारोबारमा विद्युतीय खरिद प्रणाली (e-GP) र सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली (PAMS) अनिवार्य लागू गर्न, र बेरुजुलाई कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनसँग आबद्ध गर्न सिफारिस गरेको छ। बेरुजु फछ्र्योटको दर न्यून हुनुमा कानुनी र संरचनागत कमजोरी,

खरिद योजनाको अभाव, र जिम्मेवारी पन्छाउने प्रवृत्ति प्रमुख बाधक रहेको विश्लेषण गर्दै प्रतिवेदनले लेखापरीक्षणलाई केवल अङ्क गणितीय जाँचमा सीमित नराखी 'मूल्यको सार्थकता' (Value for Money) सुनिश्चित गर्ने व्यवस्थापकीय औजारको रूपमा विकास गर्नुपर्नेमा जोड दिएको छ । यस्ता सुधारहरूले सार्वजनिक खर्चमा पारदर्शिता, जवाफदेहिता र वित्तीय अनुशासन कायम गरी वैदेशिक सहायता परिचालन र विकास आयोजनाको प्रभावकारिता बढाउन सघाउ पुऱ्याउने विश्लेषण गरिएको छ ।

(ख) महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट प्रकाशित बार्षिक आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदनहरू

महालेखा नियन्त्रक कार्यालय द्वारा प्रकाशित वार्षिक आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदनहरूले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीका कमजोरी, दोहोरिने त्रुटि, बेरुजु प्रवृत्ति, आन्तरिक नियन्त्रणको प्रभावकारिता तथा कानूनी पालना अवस्थालाई विश्लेषणात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्दै सुधारका आधार तयार गरेका छन्। यी प्रतिवेदनका आधारमा जोखिममा आधारित आन्तरिक लेखापरीक्षण (Risk-Based Internal Audit) को अभ्यास विस्तार, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढीकरण, वित्तीय अनुशासन तथा समयमै प्रतिवेदन पेश गर्ने संस्कारको विकास, लेखा प्रणालीको डिजिटाइजेशन (जस्तै TSA/कम्प्युटराइज्ड लेखा प्रणालीको प्रयोग) तथा बेरुजु फछ्र्योट अनुगमन प्रणाली मजबुत गर्ने जस्ता सुधारहरू अघि बढाइएका छन्। साथै, दोहोरिने कैफियत न्यूनीकरणका लागि कार्यविधि संशोधन, जिम्मेवारी निर्धारण र क्षमता विकास तालिमलाई प्राथमिकता दिइएको छ, जसले आन्तरिक लेखापरीक्षणलाई केवल औपचारिक प्रक्रियाबाट व्यवस्थापन सहायक (management tool) का रूपमा रूपान्तरण गर्ने दिशामा योगदान पुऱ्याएको छ।

(ग) महालेखा परीक्षक कार्यालयबाट प्रकाशित अन्तिम लेखापरीक्षण प्रतिवेदनहरू

महालेखा परीक्षकको कार्यालयका वार्षिक प्रतिवेदनहरूले नेपालको लेखापरीक्षण प्रणालीलाई परम्परागत हिसाब जाँच प्रक्रियाबाट सुधारमुखी, जोखिममा आधारित र परिणामकेन्द्रित प्रणालीतर्फ रूपान्तरण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्। प्रतिवेदनमा औंल्याइएका दोहोरिने बेरुजु, सार्वजनिक खरिद अनियमितता, कमजोर आन्तरिक नियन्त्रण र वित्तीय अनुशासनसम्बन्धी कमजोरीका आधारमा जोखिममा आधारित लेखापरीक्षण (Risk-Based Audit) विस्तार, प्रदर्शन लेखापरीक्षण सुदृढीकरण, आईटी तथा प्रणालीमा आधारित परीक्षण (जस्तै TSA र विद्युतीय प्रणालीको परीक्षण), बेरुजु व्यवस्थापन तथा अनुगमन कडाइ, र कार्यविधि तथा कानूनी सुधारका पहल अघि बढाइएका छन्। साथै, संसदको सार्वजनिक लेखा समितिमार्फत कार्यान्वयन अनुगमन बलियो बनाइएकाले जवाफदेहिता, पारदर्शिता र वित्तीय अनुशासन सुधारमा उल्लेखनीय प्रगति भएको छ।

(घ) महालेखा परीक्षक कार्यालयमा प्रयोग गरिएको NAMS (Nepal Audit Management System) र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा प्रयोग गरिएको आन्तरिक लेखापरीक्षणको डिजिटल प्रणाली मार्फत सुधारका प्रयासहरू

महालेखा परीक्षकको कार्यालयले अवलम्बन गरेको **NAMS** प्रणालीले लेखापरीक्षण प्रक्रियालाई डिजिटल, व्यवस्थित र जोखिममा आधारित बनाएको छ, जसले योजना निर्माणदेखि प्रतिवेदन तयारीसम्मका चरणहरूलाई एकीकृत प्लेटफर्ममा व्यवस्थापन गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ। यसैगरी महालेखा नियन्त्रक कार्यालय अन्तर्गत सञ्चालन भएको आन्तरिक लेखापरीक्षणको डिजिटल प्रणालीले आलेप प्रतिवेदन व्यवस्थापनलाई स्वचालित र पारदर्शी बनाएको छ। यी डिजिटल सुधारहरूले कागजी प्रक्रियामा निर्भरता घटाई तथ्यमा आधारित (evidence-based) लेखापरीक्षण अभ्यासलाई प्रवर्द्धन गरेका छन्, जोखिम क्षेत्र पहिचान सजिलो बनाएका छन्, दोहोरिने कैफियत न्यूनीकरणमा सहयोग पुऱ्याएका छन् र समयमै प्रतिवेदन तथा अनुगमन सम्भव बनाएका छन्। परिणामस्वरूप, लेखापरीक्षण प्रणाली अधिक पारदर्शी, उत्तरदायी र परिणाममुखी बन्दै सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधारमा ठोस योगदान पुगेको छ।

४(क).१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

१. बजेट तथा योजना प्रणाली सम्बन्धमा प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

- नेपालमा विकास योजना प्रणालीको वास्तविक कार्यान्वयन हुने गरेको छैन। निर्धारित लक्ष्यहरू प्रायः हासिल हुँदैनन् र स्वीकृत व्ययहरू समेत खर्च हुन सक्दैनन्। योजनाको असफलताका कारणहरू अपर्याप्त सूचना, कमजोर तथा न्यून संख्यामा परियोजना प्रस्तावहरू, वैदेशिक सहायताको प्रभावकारी कार्यक्रम निर्माण गर्न नसक्नु, अर्थ मन्त्रालयको असहमति, तथा विकास प्रशासन सञ्चालन गर्न अत्यन्त सीमित प्रशासनिक क्षमता जस्ता पक्षहरू हुन्। लेखकका अनुसार, योजना आफैंले आफ्नो सफलताका लागि आवश्यक पूर्वशर्तहरू सिर्जना गर्न सक्दैन (Wildavsky, 1972).
- बजेटलाई सामान्यतः योजनाबद्ध उद्देश्यहरूको उपलब्धिसँग सार्वजनिक खर्चलाई व्यवस्थित रूपमा सम्बन्धित गर्ने प्रक्रियाको रूपमा बुझिन्छ। यसका लागि सार्वजनिक स्रोतहरूको व्यवस्थापन गर्न कानुन, संस्था, प्रणाली, प्रक्रिया तथा क्षमता आवश्यक पर्दछ। रणनीतिक योजना, म्याक्रो—वित्तीय पूर्वानुमान, बजेट तयारी, बजेट समीक्षा तथा स्वीकृति, कार्यान्वयन, वित्तीय प्रतिवेदन तथा आन्तरिक र बाह्य लेखापरीक्षणजस्ता पक्षहरू बजेट प्रक्रियाका प्रमुख अवयव हुन्। यस्ता कार्यहरूलाई कोष तथा नगद व्यवस्थापन, सार्वजनिक खरिद प्रणाली र कार्यसम्पादन मापन रूपरेखाजस्ता प्रणालीहरूले समर्थन गर्न आवश्यक हुन्छ (Pradhan, २०१३)।

- नेपालको **स्थानीय तहको सहभागितामूलक योजना र बजेट प्रक्रिया**ले नागरिकहरूको नीति निर्माण र स्थानीय विकास कार्यक्रमहरूमा समावेशी सहभागिता ल्याउन जिम्मेवार भूमिका खेलेको पाइएको छ। यसले **लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा जनमतलाई नीति र बजेट निर्माणमा सक्रिय रूपमा समावेश गर्ने अभ्यास**ले स्थानीय सरकारी निर्णयहरूलाई न्यायसङ्गत र समुदाय आवश्यकतासँग मिल्ने बनाउन सहयोग गरेको देखाएको छ (Bhusal, २०१८)।
- नागरिक सहभागिताको माथिल्लो तह अर्थात् "नागरिकले शक्ति धारण गर्ने" अवस्थाले सरकारद्वारा सञ्चालन गरिएका कार्यहरूप्रति विश्वास र स्वामित्वको भावना सिर्जना गर्दछ। योजना निर्माण र अनुगमनजस्ता क्षेत्रहरूमा नागरिकहरू सूचित रहन, संलग्न हुन तथा समुदायमा आधारित सरोकार र मुद्दाहरू अभिव्यक्त गर्न सक्ने हुँदा, नागरिक सहभागिताको प्रवर्द्धनले स्थानीय सरकारलाई जवाफदेही र पारदर्शी बनाउँदै नागरिकको विश्वास र स्वामित्व सुनिश्चित गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ (**Thapa, २०२२**)।

२. राजस्व परिचालन सम्बन्धमा प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

- वित्तीय दिगोपना तथा वित्तीय नियमन प्रणालीको प्रभावकारितामार्फत सामान्य सरकारी राजस्व उत्पादन सुनिश्चित गर्न, राजस्व सङ्कलनको मोडेलिङमा आधारित वित्तीय रणनीतिहरू विकास गर्न आवश्यक हुन्छ। दीर्घकालीन राजस्व सङ्कलन तथा सार्वजनिक वित्त परिचालनको प्रक्षेपणमा आधारित प्रभावकारी वित्तीय नीतिले समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वलाई सुदृढ बनाउन सहयोग पुऱ्याउँदछ। (Agenor, 2016)।
- सार्वजनिक वित्तको दिगोपन कायम राख्न तथा अन्तर-क्षेत्रीय उत्पादन तत्त्वहरूको गतिशीलता प्रवर्द्धन गर्न, पूँजी करको सन्दर्भमा करदर लगायत समग्र करभारको उपयुक्त स्तर निर्धारण गर्नु अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ। (Miyazawa et al., 2019)।
- आन्तरिक राजस्व विभाग (IRD) ले राजस्व सङ्कलनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेता पनि यसको प्रभावकारितालाई असर गर्ने विशिष्ट तत्वहरूको अध्ययनका लागि थप अनुसन्धान आवश्यक देखिन्छ। यस्तो अनुसन्धानमा प्रविधिगत हस्तक्षेपहरू, प्रशासनिक प्रक्रिया तथा क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी पहलहरूको समीक्षा गर्नु जरुरी छ (Nepal et al., 2024)।

३. नेपालको खर्च प्रणाली सम्बन्धमा प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

- नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानद्धारा गरिएको अध्ययनले सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनमा कानुनी, संस्थागत र संरचनागत कमजोरीहरू रहेको निष्कर्ष निकाल्दै व्यापक सुधारको आवश्यकता औंल्याएको छ। यसका लागि वित्तीय कार्यविधि तथा अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापनसम्बन्धी कानुन संशोधन, वित्तीय समानीकरणलाई सुदृढ बनाउने नीतिगत सुधार, योग्यतामा आधारित

नियुक्ति प्रणाली, नियामक तथा निगरानी निकायहरूको प्रभावकारिता अभिवृद्धि, योजना प्रणालीमा नीतिगत लागत निर्धारण (policy costing) को अवलम्बन, बजेट वर्गीकरण पुनरावलोकन, सार्वजनिक संस्थान सुधार, प्रतिचक्रीय (counter-cyclical) राजकोषीय नीति अवलम्बन, वैदेशिक सहायताको प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था, डिजिटाइजेशन तथा अभिलेखीकरण सुदृढीकरण, आन्तरिक तथा बाह्य लेखापरीक्षण प्रणाली सुदृढीकरणजस्ता उपायहरू आवश्यक रहेको औंल्याइएको छ (Khanal &Khanal,२०२४)।

- नेपालमा धेरै क्षेत्रहरूमा विकास प्रगतिशील देखिए पनि साधनस्रोतको अनुचित खर्चका पर्याप्त प्रमाणहरू भेटिएका छन्। प्रणालीगत कमजोरीहरूले कार्यान्वयन र विकास परिणाममा निरन्तर अवरोध पुऱ्याएका छन्, जस्तै बजेट योजना, स्रोतको वितरण, तथा खर्च व्यवस्थापनमा कमीका साथै परियोजना र कार्यक्रममा स्वामित्वको अभाव देखिएको छ। संस्थागत कमजोरी र प्रशासनिक समस्याहरू नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारितामा सबैभन्दा महत्वपूर्ण अवरोधका रूपमा देखिन्छन्। विश्व बैंकको रिपोर्टले देखाएको छ कि परम्परागत बजेट सुधार मात्र सार्वजनिक स्रोत व्यवस्थापन सुधार्न पर्याप्त छैन, बरु राजनीतिक वातावरण र संस्थागत क्षमता सुधार आवश्यक छ। वित्तीय सीमितताका अवस्थामा सरकारले निजी क्षेत्रको सहभागिता प्रवर्द्धन गरी आर्थिक गतिविधि सञ्चालन गर्न प्रोत्साहित गर्नु पर्छ। साथै सामाजिक क्षेत्रमा सार्वजनिक सहभागिता र स्थानीय स्तरमा सार्वजनिक खर्च कार्यक्रमको स्वामित्वलाई अझ सुदृढ पार्न आवश्यक छ (World Bank, n.d.)।

४. नेपालको सार्वजनिक खरिद प्रणाली सम्बन्धमा प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

- विश्वभरि विकास कार्यमा सार्वजनिक खरिदको महत्वपूर्ण भूमिका रहेकोले यसको प्रक्रियाबारे गहिरो ज्ञान आवश्यक छ, किनभने विकास गतिविधिहरूको ६०% भन्दा बढी यसअन्तर्गत पर्छ। सार्वजनिक खरिदका सिद्धान्तहरूमा पारदर्शिता, इमानदारी, अर्थपूर्णता, खुलापन, निष्पक्षता, प्रतिस्पर्धा र जवाफदेहिता समावेश छन्। एउटा अध्ययनले देखाएको छ कि सार्वजनिक खरिद प्रक्रिया सही रूपमा कार्यान्वयन नगरेमा विकास कार्यमा ढिलाइ र अवरोध आउँछ। सार्वजनिक खरिदका मुख्य कमजोरीहरूमा अनुपयुक्त सफ्टवेयर, दस्तावेजमा अस्पष्टता, कार्यान्वयनमा कडा नियमको अभाव, दीर्घकालीन दृष्टिकोणको कमी, र धेरै अवस्थामा अपूरा तयार गरिएको दस्तावेज समावेश छन् (Gyawali et al., 2018)।
- नेपालमा जोखिममा रहेका परियोजनाहरूको अनुपात ४४% रहेको छ, जुन बैंकको देशव्यापी औसत २०% भन्दा निकै बढी हो। मुख्य समस्याहरूमा कुशलतापूर्वक खरिद कार्य गर्न पर्याप्त क्षमता नहुनु र खरिद नियमहरूको पुरानो प्रणाली हुनु जसले धेरै अवस्थामा पारदर्शी र प्रतिस्पर्धात्मक सार्वजनिक खरिद सुनिश्चित गर्दैन। विश्व बैंकको सार्वजनिक खरिदलाई सुदृढ गर्ने सिफारिसहरू गरेको छः जसअन्तर्गत; (क) UNCITRAL खरिद मोडेलः कानुनको

आधारमा आधुनिक, पारदर्शी र प्रतिस्पर्धात्मक सार्वजनिक खरिद कानुन लागू गर्नु (जुन नेपालका सबै तहका सार्वजनिक निकाय र सार्वजनिक संस्थामा लागू होस्); (ख)सार्वजनिक खरिद कानुन अनुसार कार्यहरू तोकिएको सानो स्वतन्त्र खरिद एजेन्सी स्थापना गर्नु; (ग) यस्तो कानुन लागू नभएसम्म, FAR '99 लाई संशोधन गरी रिपोर्टको कार्यकारी सारांशमा उल्लिखित प्रतिस्पर्धात्मक नियम र अभ्यासहरू सुधार गर्नु; (घ) आवश्यक परे मानक बोलपत्र दस्तावेजहरूको समीक्षा र विकास गर्नु; (ङ) सबै सरकारी तहमा खरिद प्रशिक्षणको विकास र सुदृढीकरण गर्नु; (च) महालेखा परीक्षकका कर्मचारीलाई स्थानीय खरिद नियमको अतिरिक्त विकास साझेदारको खरिद नियम पनि अध्ययन गर्न निर्देशन दिनु; (छ) भ्रष्टाचार विरोधी कानुन संशोधन गरी कडा सजाय गर्नु र भ्रष्टाचारको उजुरी गर्न प्रोत्साहित गर्नु (World Bank, 2002)।

५. नेपालको लेखा, लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणाली सम्बन्धमा प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

- नेपालको सरकारी लेखा प्रणाली विगत केही वर्षमा ठूला सुधारमार्फत अघि बढेको छ। यसले म्यानुअल लेखापाल प्रणालीबाट पूर्ण स्वचालित प्रणालीमा आधारित लेखापाल प्रणालीमा रूपान्तरण गरेको छ। सफ्टवेयर प्रणाली बाहेक, सरकारले विभिन्न लेखा सुधारहरू पनि अघि बढाएको छ, जस्तै लेखा मापदण्ड (Accounting Standard)को कार्यान्वयन एउटा महत्त्वपूर्ण उदाहरण हो। तथापि, नागरिक राष्ट्रसेवक र पेशाविद्बीच लेखा मापदण्डको कार्यान्वयनको पर्याप्तता, प्रभावकारिता र अनुपालनबारे पर्याप्त ध्यान नजानु चिन्ताको विषय रहेको छ (ICAN, 2024)।
- Khan (२०२२) का अनुसार बजेटसम्बन्धी प्रतिवेदन प्रणालीमा देखिएको कमजोरी आर्थिक वृद्धिका लागि हानिकारक हुन्छ; सहयोगमा निर्भर अवस्थाबाट आत्मनिर्भर आर्थिक रूपान्तरणतर्फ सफलतापूर्वक अघि बढ्न प्रभावकारी प्रतिवेदन संयन्त्र अत्यन्त आवश्यक हुन्छन्। तर, मापनसम्बन्धी जटिलताका कारण यस विषयमा पर्याप्त प्रायोगिक (empirical) प्रमाणहरू छैनन्।
- प्रतिवेदन संयन्त्रहरू सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका महत्वपूर्ण तत्व हुन् जसले स्रोतको विनियोजन दक्षता (allocation efficiency) र कार्यान्वयन दक्षता (operational efficiency) सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्दछ (PEFA Secretariat, 2019)।

६. नेपालको लेखा परीक्षण प्रणाली सम्बन्धमा प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

- भ्रष्टाचार नियन्त्रणको सन्दर्भमा, नेपाल सरकारको लेखापरीक्षण प्रणालीले रोकथामका उपाय र प्रवर्द्धनात्मक प्रयासहरूका साथै सुधारात्मक कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। Bhul

(2023) का अनुसार वित्तीय सुशासन प्रवर्द्धन गर्न र भ्रष्टाचार गतिविधिहरू उजागर गर्न लेखा परीक्षकको क्षमता विकास गर्नु पर्छ; लेखापरीक्षण मापदण्डहरू वैज्ञानिक र कार्यान्वयनयोग्य बनाउनु पर्छ; र सरकारी लेखापरीक्षकहरूले अन्य अनुसन्धान निकायहरूसँग सहकार्य र जानकारी आदानप्रदान गर्नुपर्छ। नेपालमा वित्तीय सुशासन र शासकीय सुधारलाई संस्थागत गर्न आन्तरिक नियन्त्रण बलियो बनाई आन्तरिक र अन्तिक लेखापरीक्षणका सुझावहरूको पालना गर्न जरुरी छ।

- आन्तरिक लेखापरीक्षकहरूले विभिन्न विभाग/महाशाखा/शाखाका कार्यहरूको नियमित समीक्षा गर्नुपर्दछ। आधुनिक प्रविधिको प्रयोगलाई ध्यानमा राख्दै कम्प्युटरको प्रयोग र डिजिटल डाटा प्रशोधनसम्बन्धी आवश्यक सीप तथा प्रविधि हासिल गर्नु पर्दछ। मानवीय संलग्नतामा काम गर्ने ढङ्गामा आधारित प्रणाली रहेको कार्यालयमा पनि लेखापरीक्षकहरूको कार्यसम्पादन उच्चस्तरको हुनु पर्छ जसले गर्दा समग्र प्रणाली प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन हुन मद्दत पुऱ्याउँछ। सरकारी निकायहरूमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली प्रभावकारी बनाउन कर्मचारी तालिम महत्वपूर्ण हुन्छ। साथै, सार्वजनिक निकायको जिम्मेवारी निर्वाहमा भएका कमजोरी पहिचान गरी सुधार्न आवधिक रूपमा लेखापरीक्षण गर्नु जरुरी छ (Ozuomba et al., 2016)।

४(क).१.३ सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका क्षेत्रमा निम्न असल अभ्यासहरू रहेका छन्:

- एकल खाता कोष प्रणालीको कार्यान्वयनले सरकारले बैंकलाई बुझाउनु पर्ने कमिशन रकम उल्लेख्य रूपमा घटेको।
- LMBIS, PLMBIS, SuTRA, CGAS, RMIS, EFT, PAMS, DOMS, e-GP, IPFMIS, Integrated Tax system, Asycuda world आदि सूचना प्रविधिमा आधारित प्रणालीहरूको प्रयोग मार्फत real-time वित्तीय सूचना सहितको कार्यप्रणाली व्यवहारमा स्थापित भएको।
- वित्तीय उत्तरदायित्व सहित आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन कार्यान्वयनमा रहेको।
- वजेट प्रणालीलाई कानूनले नै समयवद्ध गराएको ।
- वजेट तर्जुमा र खर्च व्यवस्थापनका लागि कार्यसञ्चालन निर्देशिका मार्फत मापदण्ड कार्यान्वयनमा रहेको।
- त्रैमासिक आन्तरिक लेखापरीक्षणले गर्दा सरकारी कारोबारका त्रुटीहरू समयमै पत्ता लगाउन सकिएको।

- प्रोजेक्ट एकाउन्ट सञ्चालनमा आउँदा बैदेशिक सहयोगको परिचालन तथा सोध भर्नामा सहयोग पुगेको।

४(क).२ आगामी मार्गचित्र

४(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका सन्दर्भमा पहिचान गरिएका मुख्य जोखिम क्षेत्रहरू यस प्रकार रहेका छन्ः

- बजेट विनियोजन कुशलता र यसको कार्यान्वयन (Budget Allocation Efficiency and its Effective Implementation) का विषय,
- सार्वजनिक खरिद तथा खरिदसँग सम्बन्धित विषय,
- आन्तरिक स्रोत परिचालनसँग सम्बन्धित विषय (कराधार विस्तार, करको दरको उपयुक्तता, कर प्रशासन, करदातामैत्री सेवा, तहगत सरकारकाबिच स्रोत परिचालनमा सहकार्य एवं सहकारिता, स्रोत परिचानको अधिकार हस्तान्तरण, स्रोत परिचान एवं करसँग सम्वन्धित विवाद निरोपण, कर एवं गैरकर राजस्वको सम्वन्ध र अन्य विषयहरू,
- गैरवजेटरी निकाय मार्फत सार्वजनिक कोषको परिचालनको विषय,
- सार्वजनिक लगानीको विषय,
- सार्वजनिक ऋण परिचालनको विषय,
- अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालनको विषय,
- सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण र उपयोगसँग सम्वन्धित विषय ,
- बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विषय,
- आन्तरीक नियन्त्रण र वित्तीय जोखिम (fiduciary risk) को विषय,
- आर्थिक कार्यविधि र सो सँग सम्वन्धित मापदण्ड पालनाको विषय,
- बेरुजु र यसप्रति रहेको उदासिनताका विषय,
- वित्तीय जवाफदेहिता र अनुशासनका विषय।

उपरोक्त जोखिम क्षेत्रहरूमा आधारित भई देखिएका विधमान समस्याहरूलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छ।

१. योजना तथा बजेट प्रणाली सम्बन्धी समस्या

(क) योजना प्रणालीमा रहेका समस्याहरू

- सङ्घीय संरचनामा स्पष्ट कार्यविभाजन नहुँदा योजना तथा आयोजनाहरूमा दोहोरोपना रहेको।
- तथ्याङ्क, अनुसन्धान र पूर्वानुमान कमजोर हुँदा यथार्थपरक योजना बन्न नसकेका।
- योजना निर्माणका प्रत्येक चरणमा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग पर्याप्त छलफल हुने नगरेको। आवधिक योजनाहरू बन्ने तर नीतिगत निरन्तरता नहुने गरेको।
- यथार्थतामा आधारित बजेट नभई वितरणमुखी र लोकप्रियतामा आधारित कार्यक्रममा जोड दिने प्रवृत्ति हुनु।
- आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना र बजेटकाबिचमा कार्यगत तालमेल हुन नसक्नु।
- बजेटमा नागरिक सहभागिताको लागि खुला बजेट पोर्टलहरूमा आवश्यक तथ्याङ्कहरू राख्ने अभ्यास नहुनु।
- वजेट निर्माण प्रक्रियामा आर्थिक कार्यविधि कानूनको पालनाको अवस्था कमजोर हुनु।
- थ्रेसहोल्ड सहितको आयोजना वर्गीकरण र आयोजना बैङ्कको लागि भएको कार्यविधिको पालन नहुनु ।
- स्रोत अनुमान गर्दा करका क्षेत्रहरू, गैरकरका क्षेत्रहरू र अन्य वैकल्पिक स्रोतको परिचालनको
- व्यवस्थापन नगरिनु। बजेटको स्रोत व्यवस्थापन उदासिनता र विनियोजनमा वढी जोड दिने प्रवृत्ति।
- बजेट निर्माण, कार्यान्वयन र प्रतिवेदन सम्मका चरणहरूमा बजेट अनुशासनलाई पालना नगरिनु।
- क्षमताभन्दा वढी राजस्व तथा सार्वजनिक ऋण अनुमान गरी बजेटको आकार वढाउने प्रवृतिः बजेटको स्रोत व्यवस्थापन उदासिनता र विनियोजनमा वढी जोड दिने प्रवृत्ति रहेको।
- आयोजना कार्यान्वयनको स्वीकृत कार्यतालिका पालना नहुने गरेको
- निर्णय प्रक्रियामा ढिलासुस्ती हुँदा अधिकांश आयोजनाहरू निर्धारित समयमा सम्पन्न नहुने, लागत बढ्ने)**Cost Overrun**) र राज्यलाई अतिरिक्त वित्तीय भार थपिने अवस्था विद्यमान रहेको।
- उपभोग्य प्रकृतिको चालु खर्चको अंश बढ्दै गएको र पुँजीगत एवं कार्यक्रमगत खर्चको हिस्सा न्यून हुने गरी वजेट बन्ने खालको संरचनागत समस्या रहेको।

- बजेट व्यवस्था तथा स्रोत सुनिश्चितता नभई खरिद प्रक्रिया सुरु गर्ने प्रवृति रहेको ।
- स्रोत सुनिश्चितता, वहुवर्षीय आयोजनामा वर्गीकरण, रकमान्तर तथा थप निकासामा बजेट सम्बन्धी कानुन तथा मापदण्डहरूको पूर्ण परिपालना हुन नसकेको ।
- हस्तान्तरण गरिएको रकम समेत प्रदेश र स्थानीय तहमा खर्च नभई निष्क्रिय रहने गरेको। यस्तो अवस्थामा अन्तरसरकार नगद व्यवस्थापनको प्रक्रिया सहज नभएकोले सङ्घीय सरकारलाई नगद स्रोतको चाप पर्ने गरेको।
- प्रदेश, स्थानीय तह र स्रोतको उचित प्रवन्ध नगरेका कार्यसञ्चालन कोष तथा गैरवजेटरी निकायमा कार्यरत कर्मचारीहरूको तलव तथा सुविधा र अवकाशपछिको दायित्व भुक्तानीका लागि भविष्यमा ठुलो वित्तीय भार पर्ने जोखिम।
- सङ्घीय सरकारबाट नगद सहितका स्रोतहरू वित्तीय हस्तान्तरण भएका निकाय, कार्यसञ्चालन कोष र गैरवजेटरी निकायमा मौज्दात रहन गई सरकारले अनावश्यक रूपमा सार्वजनिक ऋण लिनुपर्ने परिस्थिति आइरहन सक्ने जोखिम।
- स्रोतको उचित प्रवन्ध विना निर्माण सुरु गरिएका आयोजनाहरूको लागि स्रोत नहुँदा ठूलो संख्यामा आयोजनाहरू अधुरा रहेका र यस्ता आयोजनाहरूमा भएका लगानी खेर जाने हुँदा सोको पुनर्स्थापनाका लागि ठूलो मात्रामा थप वित्तीय भार पर्ने उच्च जोखिम।

(ख) बजेट कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू

- खर्च नहुने वजेट रकमलाई खर्च हुने प्राथमिकताको क्षेत्रमा स्थानान्तरण गर्न सहज प्रक्रियागत प्रावधान नहुनु।
- वजेट कार्यान्वयनको अधिकांश निर्णयका लागि अर्थ मन्त्रालयमा निर्भर हुनुपर्ने आर्थिक कार्यविधिजन्य प्रावधानमा सुधार गरी नतिजा लक्षित भई यसको पूर्ण जिम्मेवारी सम्वन्धित विषयक्षेत्रको मन्त्रालयलाई विकेन्द्रित गर्ने सहज प्रावधान नहुनु।
- पर्याप्त स्रोत साधन तथा दक्ष जनशक्तिको कमी हुनु। कार्यान्वयनको समयमा जिम्मेवारी फेरवदल भईरहनु। कार्यान्वयन कार्यतालिकाको खासै परिपालन नगरिनु।
- वजेट वन्दा नै कार्यान्वयन कार्ययोजना र खरिद योजना अनुसार समयमा नै कार्यान्वयन प्रक्रिया अवलम्वन नगरिनु। यस्तोमा जिम्मेवारी लिनु पर्ने कानून नहुनु।
- कार्यान्वयनका लागि नर्म्स तथा मापदण्ड र प्रक्रियागत कार्यविधि सहितको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको अवलम्वन खासै नहुनु ।
- बजेटरी नियन्त्रण र वित्तीय अनुशासन कमजोर रहेको।

- खर्चका लागि आवश्यक पर्ने सूचनाहरू र यसको व्यवस्थापनका लागि अवलम्बन गरिने प्रक्रियागत चरणहरूलाई पूर्ण डिजिटल प्रविधिमा आधारित गराउन नसकिनु।

२. राजस्व प्रणाली सम्बन्धी समस्याहरू

(क) आन्तरिक राजस्वसँग सम्बन्धित समस्या तथा चुनौतीहरू

- सेवा प्रवाहका बिद्यमान कानूनी ब्यबस्थाका कारण प्रक्रिया जटिल, वहुतहगत र लामो प्रकृतिको हुनु।
- कर अधिकृतलाई प्राप्त स्वविवेकीय अधिकारको दुरूपयोग हुने गरेको।
- कर प्रक्रियाका सबै चरणहरूमा पूर्ण डिजिटल प्रविधिलाई आत्मसात गर्न नसकिएको।
- कर्मचारीहरूको व्यक्तिगत उत्तरदायित्व र जिम्मेवारी स्पष्ट नभएको।
- आन्तरिक नियन्त्रण तथा अनुगमन प्रणाली कमजोर रहेको।
- कार्य नतिजामा आधारित दण्ड पुरस्कारलाई अवलम्वन गर्न नसकिएको।
- राजस्व अनुमान (**Revenue Forecasting**) तथ्यमा आधारित हुन नसकेको।
- छरिएर रहेका डिजिटल प्रणालीहरूलाई पूर्ण रूपमा एकीकृत गर्न नसकिएको तथा एकीकृत प्रणाली र सूचना विश्लेषणमा स्वचालित प्रकृया नरहेको।
- सूचनाको हक सम्बन्धी व्यवस्था तथा पारदर्शी कार्यसंस्कृतिको विकास गर्न नसकिएको।
- गुनासो दर्ता र सुनुवाइ प्रणाली प्रभावकारी नभएको।
- अनुसन्धान र कारबाही प्रक्रिया ढिलो र जटिल हुने गरेको।
- नीतिगत निरन्तरता तथा सुधारलाई पद्धतिको रूपमा विकास गर्न नसकिएको।
- कर परीक्षण र अनुसन्धानमा सूचनाको पहुँच र विश्लेषणमा कमी एवं करदाताबाट रकम लिने प्रवृत्ति रहेको।
- गैर कर राजस्वका दरहरूमा समसामयिक रूपमा परिमार्जन गर्न नसकिएको।
- गैर कर राजस्वतर्फ एकीकृत नीति, एकीकृत सङ्कलन प्रणाली र अनुपालन समेतको अनुगमन गर्ने प्रभावकारी संयन्त्रको अभाव रहेको।

(ख) भन्सार प्रशासनसँग सम्बन्धित समस्या तथा चुनौतिहरू

- खुला सीमा व्यवस्थापन र चोरी निकासी पैठारी नियन्त्रणमा समस्या रहेको।
- भन्सार प्रशासनतर्फ आधुनिक प्रविधि र पूर्वाधार प्रयोगमा सीमित रहेको।
- निश्चित वर्ग वा समूहलाई फाइदा पुग्ने गरी नीतिगत हेराफेरी हुने गरेको।

- सीमा नाकाहरूमा क्वारेन्टाइन लगायत अन्य सम्बद्ध निकायहरूसँगको समन्वय र सहकार्य कमजोर रहेको।
- सीमापार डाटा आदानप्रदान (**Cross Border Data Exchange**) कार्य व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न नसकिएको।
- आयात/निर्यातकर्ता, भन्सार एजेण्ट र कर्मचारी बीच मिलेमतोमा हुने राजस्व चुहावटको पहिचान र नियन्त्रणका लागि प्रभावकारी संयन्त्रको अभाव रहेको।
- भन्सार प्रशासन व्यापार सहजीकरण तथा व्यापारको लागत घटाउन पूर्ण सफल हुन नसकेको।
- व्यापारमा आधारित सम्पत्ति शुद्धीकरण (**trade-based money laundering**) नियन्त्रण गर्ने क्षमतायुक्त जनशक्ति, प्रविधि, डाटा आदानप्रदान र सूचना संयन्त्र कमजोर भएको।

(ग) राजस्व चुहावट नियन्त्रणतर्फका समस्या तथा चुनौतिहरू

- आर्थिक अपराधको अनुसन्धान गर्न सक्ने पर्याप्त दक्ष जनशक्तिको कमी रहेको, कर्मचारीहरू निरन्तर सरुवा हुँदा कार्यसम्पादनमा असर पर्ने गरेको।
- अनुसन्धान अधिकृतहरूको तजविजी प्रवृत्तिमा नियन्त्रण हुन नसकेको।
- अनुसन्धान, अभियोजन तथा वहस पैरवीमा संलग्न निकायहरूकाबिचमा समान बुझाई र प्रभावकारी समन्वय कायम गर्न नसकिएको।
- आर्थिक अपराध एवम् राजस्व चुहावट नियन्त्रणका सवालमा निकायगत सूचनाहरूको हस्तान्तरण तथा अन्तर निकाय समन्वय र सहकार्य प्रभावकारी हुन नसकेको।
- भन्सारको **ASYCUDA,** आन्तरिक राजस्व विभागको **ITS** तथा यस विभागको **VCTS** प्रणालीबीच स्वचालित अन्तरआवद्धता कायम गरी निकायगत सूचना तथा तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गर्न नसकिएको।
- राजस्व चुहावटका नयाँ प्रवृत्तिहरूको अनुसन्धानका लागि दक्ष जनशक्ति, स्रोत र साधनको अभाव हुने गरेको।
- विभिन्न समूहबाट आएका राजस्व अनुसन्धानमा कार्यरत कर्मचारीहरूबिच अनुसन्धानको तरिका चुहावटको गणना र मुद्दा लैजाने विषयमा अलगअलग प्रवृत्ति देखिएको।
- राजस्व चुहावट नियन्त्रणमा संलग्न कर्मचारीहरूका सत्यनिष्ठा र सदाचारको प्रश्न उठ्ने गरेको।

३. सार्वजनिक ऋण सम्बन्धी समस्याहरू

- आन्तरिक ऋण उपयोग सम्वन्धी नीति र मापदण्ड नरहेको।
- आन्तरिक ऋणलाई विकास एवं पूँजी निर्माणमा मात्र खर्च हुने गरी कानूनी नियन्त्रण गर्न नसकिएको।
- वाह्य ऋण परिचालन सम्वन्धी विद्यमान अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता नीति अनुसार वित्तीय जवाफदेहिता कानूनमा स्पष्ट प्रावधान राखी नियन्त्रण गर्न नसकिएको।
- प्रदेश र स्थानीय सरकारले लिन सक्ने सार्वजनिक ऋण सम्बन्धी मापदण्ड बन्न नसकेको।
- सार्वजनिक ऋण परिचालन मार्फत उचित तरिकाले **project funding model** मा स्रोत जुटाउने गरी तयारी, विधि र स्रोत परिचालन खाका नरहेको।
- बजारको औसत व्याजदर सहित सार्वजनिक संस्थान/संस्थालाई सहायक ऋण सम्झौता मार्फत हुने लगानीको हकमा वैदेशिक ऋणको दायित्व आँकलन पक्ष कमजोर हुने गरेको।
- वैदेशिक ऋणलाई लगानी अभाव (**investment gap**) भएको विकास निर्माण कार्य एवं पूँजी निर्माणमा मात्र केन्द्रित गर्न नसकिएको।

४. अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायता व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्याहरू (थप विवरण अर्थ, उद्योग, वाणिज्य खण्डमा)

- वैदेशिक अनुदान तथा सहायता प्राप्ति र विनियोजनबिच तालमेल हुन नसकिरहेको।
- प्राविधिक सहायता प्राप्ति, यसको अभिलेख र नतिजामूलक योगदान सुनिश्चित गर्ने प्रवन्ध नभएको।
- बैदेशिक ऋण प्राप्तिको क्षेत्रमा वैदेशिक मुद्राको विनिमय दरमा हुने उतारचढाव र सम्भावित जोखिमको वैज्ञानिक विश्लेषण र पूर्वानुमान गर्ने प्रणाली एवं अभ्यास कमजोर रहेको।
- बजारको औसत व्याजदर र सार्वजनिक संस्थान/संस्थालाई सहायक ऋण सम्झौता मार्फत हुने सरकारी लगानी र वैदेशिक ऋणबाट प्राप्त स्रोत परिचालन चुनौतिपूर्ण हुने देखिएको।
- वैदेशिक सहायता परिचालन र प्राप्ति जस्ता विषयमा समन्वय र कमजोर क्षमताको कारण सोधभर्नाको प्रभावकारी व्यवस्थापन हुन नसक्दा समयमा सोधभर्ना प्राप्त गर्न नसकिएको।

- वैदेशिक सहायताको वित्तीय लागत बढ्दै गएको र अनुदानको अंश घट्दै गएकोले गुणस्तरीय आयोजना/कार्यक्रम छनौट हुनुपर्ने भएपनि परम्परागत हिसावले नै आयोजना प्रस्ताव हुने गरेको।
- प्रदेश र स्थानीय तहको मागका आधारमा वैदेशिक ऋण सहायता परिचालन गर्दा सम्बद्ध तहले नै ऋणको दायित्व व्यहोर्नुपर्ने नीति तय गरिएपनि सङ्घीय सरकारबाटै व्यहोर्ने गरी आयोजना/कार्यक्रम प्रस्ताव हुने गरेको।
- वैदेशिक सहायतामा सञ्चालित आयोजनामा सम्झौता गरिए अनुसार सरकारले (तहगत सरकारहरू सबैले) अनिवार्य रूपमा बेहोर्नुपर्ने समपूरक रकमका लागि पर्याप्त विनियोजन गर्नेतर्फ ध्यान नदिने गरेको।

५. सार्वजनिक खर्च प्रणाली सम्बन्धी समस्याहरू

- मन्त्रालय तथा तहहरूबीच समन्वय अभावले स्रोतको दोहोरो विनियोजन हुने गरेको।
- अवास्तविक बजेट निर्माणले गर्दा मध्यावधि संशोधन र खर्च कटौती गर्नु परेको।
- सरकारी कोष परिचालन सम्वन्धी ठोस नीति नहुँदा खास आवश्यकता नभएका धेरै कार्यसञ्चालन प्रकृतिका कोषहरू र विशेष कोषहरू रहिरहेको।
- सार्वजनिक सम्पत्तिको अभिलेख र मूल्याङ्कनका लागि ठोस फ्रेमवर्क सहितको कानूनी र संरचनागत प्रवन्धको अभावमा सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण र उपयोग राम्ररी हुन नसकेको।
- सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण र उपयोगका लागि जिम्मेवार संस्था र सो अनुसारको कार्यसम्वन्ध स्पष्टसँग परिभाषित नगरिएको।
- सबै प्रकारका सरकारी कारोवार बैङ्किङ्ग प्रणालीमा आवद्ध नुहुँदा राजस्व र खर्चको यथार्थ विवरण प्राप्त नहुने गरेको।
- राज्यबाट व्यक्ति/परिवारले पाउने सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षणको रकम एउटै खातामार्फत् मात्र जाने प्रवन्ध गर्न नसकिएको।
- पूँजीगत खर्च न्यून र आर्थिक वर्षको अन्त्यतिर केन्द्रित)**Bunching**) हुने गरेको।
- तलब, भत्ता, प्रशासनिक खर्चमा तीव्र वृद्धि हुँदै गएको तर विकास खर्चको हिस्सा घट्दै गएको।
- पर्याप्त बजेट नपुग्ने गरी धेरै आयोजना समावेश गर्दा आयोजना समयमा सम्पन्न गर्न र परिणाममुखी बनाउन नसकिएको।

- आयोजना छनोटमा लागत लाभ विश्लेषण तथा प्राथमिकता मूल्याङ्कन जस्ता मापदण्डको— प्रयोगगर्ने नगरिएको।
- वहुवर्षीय दायित्व व्यवस्थापन कमजोर हुँदा ठेक्का प्रतिबद्धता र भुक्तानी दायित्व व्यवस्थापनमा समस्या हुने गरेको।
- सरकारी कोष परिचालन सम्वन्धी ठोस नीति सहित नगद योजना बन्न नसकेको।
- प्रतिवद्वता खर्च र अनिवार्य दायित्व सम्वन्धी अभिलेख एवं यसको प्रतिवेदन सम्वन्धी प्रभावकारी नियन्त्रण प्रणाली अपनाउन नसकिएको।
- गैरवजेटरी निकायहरूको कोष परिचालनमा विविधता रहँदा नियन्त्रण र उपादेयताको प्रश्न कायमै रहेको।
- सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा हुने ढिलाइले गर्दा सार्वजनिक खर्चमा समस्या हुने गरेको; जस्तै; बोलपत्र, मूल्याङ्कन र सम्झौता व्यवस्थापनमा जटिलता।
- खर्चको गुणस्तर, प्रभाव र दीगो परिणामको नियमित मूल्याङ्कको अभाव रहेको।

६. सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी समस्याहरू (सम्बन्धित खण्डमा विस्तृतमा उल्लेख गरिएको)

- सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तर्जुमा हुन नसकेको।
- आय ठेक्का, जग्गा प्राप्ति, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन लगायतका विषयलाई सार्वजनिक खरिद ऐनले समेट्न नसकेको।
- सार्वजनिक खरिदका विधिहरू नतिजासँग जोडिने गरी निर्धारित हुन नसकेको; खरिदका प्रक्रिया र नियन्त्रण व्यवस्थाहरू सरल र स्पष्ट नरहेको; खरिदका लागि आवश्यक पर्ने नर्म्स, स्ट्याण्डर्ड र प्राविधिक मार्गदर्शनहरू पर्याप्त एवं अधावधिक नभएको ।
- आपूर्तिकर्ता, परामर्शदाता र सार्वजनिक पदाधिकारी तीनवटै पक्षलाई जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउन समान रूपमा लागू हुने गरी खरिद आचार संहिता तयार गरी लागू गर्न नसकिएको।
- खरिदसम्बन्धी कार्यका लागि खरिद विशेषज्ञ सेवाको विकास हुन नसकेको।
- मध्यमकालीन खर्च संरचना अनुसार कार्यान्वयन गर्ने गराउने गरी प्रवन्ध गर्नुपर्नेमा स्रोत सुनिश्चितताको नाममा गलत अभ्यास भैरहेको ।
- वहुवर्षीय आयोजनाको वर्गीकरण र यसका लागि विनियोजनको सुनिश्चितताका लागि मध्यमकालीन खर्च संरचनासँगको आवद्वताका आधारमा स्रोत व्यवस्थापन हुन सक्ने

गरी कार्यविधि र मापदण्ड नरहेको, विद्यमान कार्यविधिहरूको पनि परिपालना नहुने गरेको।

- सार्वजनिक खरिदमा राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त तथा राष्ट्रिय गौरवका आयोजना, राष्ट्रको समृद्धिमा योगदान गर्न सक्ने ठूला प्रकृतिका आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधारको विकासका लागि छुट्टै प्रारूपहरू (**Modalities**) समावेश हुन नसकेको।
- खरिदपूर्व खरिद आवश्यकताको वास्तविक पहिचान हुने गरी खरिद गुरुयोजना तथा वार्षिक खरिद योजना तर्जुमा हुन नसकेको।
- बजेट अख्तियारी तथा कार्यक्रम आर्थिक वर्षको सुरुमै प्राप्त हुँदा पनि टेन्डर डकुमेन्टको तयारीदेखि खरिद सम्झौतासम्मको कार्य सम्पन्न गर्न लामो समय लाग्ने र सम्झौता भइसकेपछि पनि वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन, जग्गा प्राप्ति तथा मुआब्जा, वन क्षेत्रको जग्गा प्रयोग जस्ता अनगिन्ती समस्याहरूले गर्दा बजेट समयमा खर्च हुन नसकेको अवस्था विद्यमान रहेकोले समग्र आयोजनाको समय र लागत बढ्न गई आयोजनाका उत्पादनहरू महँगो हुन गएको।
- सरकारी उत्पादन एवं सम्पत्ति बिक्री र विस्थापन (**Dispose**) लाई समेटन नसकेको।
- ठेक्का खरिद सम्झौताको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर र समस्याग्रस्त भई तोकिएको कार्य समयभित्र सम्पन्न नहुने गरेको र यसका लागि उचित नियन्त्रणको प्रणाली समेत नरहेको।
- उपभोक्ता समिति तथा लाभग्राही समुदायमार्फत हुने कार्य उद्देश्यअनुसारको गुणस्तरीय तथा दिगो हुने गरी नियन्त्रण प्रवन्धहरू नरहेको; उपभोक्ता समितिले जिम्मा लिई निर्माण व्यवसायीबाट कार्य गराउने प्रवृत्तिले अनियमितता मौलाएको।
- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयद्वारा तयार गरिएको नमूना बोलपत्रसम्बन्धी कागजात सार्वजनिक निकायहरूले खरिद प्रक्रिया अवलम्वन गर्दा पूर्ण रूपमा प्रयोग गर्ने नगरेको।
- नागरिकलाई तत्काल उपलब्ध गराउनुपर्ने आधारभूत सार्वजनिक सेवासँग सम्बन्धित सानातिना खरिदमा र ठूला तथा जटिल आयोजनाबीचको खरिदमा प्रक्रियागत फरकपन नभएको।
- सार्वजनिक निकायहरूमा योजनाबद्ध रणनीतिमा आधारित खरिद पद्धति स्थापना हुन नसकेको; खरिद महाशाखा, शाखा, खरिद एकाइसम्बन्धी अवधारणाको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेको।

- खरिद कार्यमा संलग्न कर्मचारीहरूमा सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी ज्ञान सिपको कमी रहेको।
- बजेट एवं दक्ष जनशक्तिको अभावमा नमूना बोलपत्रसम्बन्धी कागजात तयार गर्न तथा नेपाली भाषामा नमूना बोलपत्र कागजात तयार गरी सरोकारमैत्री बनाउन नसकिएको।
- प्रतिस्पर्धालाई सीमित गर्ने गरी स्लाइसिङ, प्याकेजिङ गर्ने, निश्चित ब्रान्डसँग मात्र मिल्ने गरी स्पेसिफिकेसन तयार पार्ने गरिएको।
- निर्माण व्यवसायीहरूमा व्यावसायिकताको विकास अपेक्षित रूपमा हुन नसकेको।
- पेस्की लिई कार्य नगर्ने प्रवृत्तिमा सुधार हुन नसकेको।
- वैदेशिक सहायताको वित्तीय सम्झौता भएपश्चात कार्यान्वयनका क्रममा समयमा नै पूर्व तयारी र ठेक्का व्यवस्थापन हुन नसक्दा प्रतिबद्धता रकम हुँदाहुँदै पनि वास्तविक प्राप्ति कम हुने गरेको।
- वैदेशिक सहायताका आयोजनाको खरीद प्रक्रिया गर्दा सार्वजनिक खरिद ऐनको व्यवस्था बमोजिम विकास साझेदारकै खरिद निर्देशिका लागू हुने गरी सम्झौता भएकोमा समेत खरिद सम्बन्धी राष्ट्रिय कानून लागू गर्न खोज्दा विकास साझेदारसँगको समन्वयमा समस्या देखा परेको।
- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको संस्थागत क्षमता सुदृढ गर्न नसकिएको तथा दक्ष जनशक्तिको समेत अभाव रहेको।

७. सार्वजनिक खर्चको लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणाली सम्बन्धी समस्याहरू

(क) नेपालको सरकारी लेखाङ्कन प्रणालीमा रहेका समस्याहरू

- पुर्ण रूपमा प्रोदभावी लेखाङ्कन प्रणालीमा जान नसकिएकोले नेपाल सरकारको दायित्व)**liabilities**), प्राप्त गर्नुपर्ने रकम)**receivables**) र दीर्घकालीन दायित्व)**pension, contingent liabilities**) स्पष्ट नहुँदा वित्तीय दिगोपनाको यथार्थ चित्र प्राप्त हुन नसकेको।
- बजेट प्रणाली, प्राप्ति प्रणाली र खर्च लेखाङ्कन प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा सूचना प्रविधिमा आधारित भई कागजरहित (**Paperless**) बनाउन नसकिएको तथा उपलव्ध सूचना तथा तथ्याङ्कहरूलाई लेखाजोखा र विश्लेषण गर्ने प्रणाली नभएको।
- सरकारी सम्पत्तिको र दायित्वको पूर्णरूपमा अभिलेख व्यवस्थापनका लागि **PAMS V**२ प्रणालीको स्तरोन्नति गर्न नसकिएको।

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा **Chart of Account** को प्रयोगमा एकरूपता नभएको।
- **Commitment control, segregation of duties, reconciliation** प्रणाली प्रभावकारी नहुँदा अनियमितता र बेरुजु दोहोरिने प्रवृति रहेको।
- **SuTRA, TSA, LMBIS, e-GP** लगायतका प्रणालीबीच पूर्ण **real-time integration** हुन नसकेको।
- बैंक र कोषको हिसाब मिलान समयमा नहुँदा **financial accuracy** प्रभावित भएको।
- **Certified government accountants** को अभाव, अव्यवस्थित सरुवा, सूचना प्रविधिमा दक्षताको कमी रहेको।
- **HRMIS** र **Accounting system** बीच पूर्ण **integration** नहुँदा केन्द्रीय पेरोल प्रणाली लागू गर्न नसकिएको।
- **Capital Assets register** पूर्ण नहुँदा **Asset depreciation accounting** व्यवहारमा कमजोर भएको।

(ख) नेपालको सरकारी वित्तीय प्रतिवेदन प्रणालीमा रहेका समस्याहरू

- वित्तीय तथ्याङ्कहरू पूर्ण र भरपर्दो हुनुपर्नेमा **accuracy** र **timeliness** मा कमजोरी देखिएको। **Outcome/Impact Oriented** प्रतिवेदन प्रणालीलाई संस्थागत गर्न नसकिएको।
- त्रैमासिक तथा चौमासिक प्रतिवेदनमा **Statistical Tools** हरूको प्रयोग गरी प्रतिवेदनको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न नसकिएको।
- **Consolidated Financial Statement** समयमै सार्वजनिक हुन नसकेको।
- हाल प्रयोगमा रहेको प्रतिवेदन प्रणालीले वित्तीय जोखिम (**Contingent liabilities, SOE risk, pension obligations**) लाई स्पष्ट रूपमा उजागर गर्न नसकेको।
- **Donor-funded** परियोजनाहरू राष्ट्रिय प्रतिवेदन प्रणालीमा पूर्णरूपमा समावेश नहुने गरेको।
- वैदेशिक सहायता परिचालन र प्राप्तिमा सङ्घीयताको कार्यान्वयन पश्चात प्रदेश र स्थानीय तहमा समेत कार्यान्वयन हुने गरी वैदेशिक सहायता सम्झौता हुने गरेकोमा तहगत समन्वय प्रभावकारी नहुँदा कार्यक्रम कार्यान्वयन र प्रतिवेदन प्रणालीमा जटिलता उत्पन्न हुने गरेको ।
- **NAPSAS** मा आधारित पूर्ण **financial reporting framework** लागू नभएको।

- सरकारको कोष माथि भविष्यमा आइपर्ने सक्ने जोखिमको आँकलन नियमित रूपमा गर्ने र सो अनुसार अभिलेख राख्ने जिम्मेवारी स्पष्ट नभएको।
- ऐन कानुनमा उल्लेख गरिएका प्रतिवेदनहरू समेत समयमा प्रकाशन नहुने गरेको।
- **Debt sustainability analysis** नियमित रूपमा सार्वजनिक वित्तीय विवरणसँग नजोडिएको।
- वित्तीय प्रतिवेदनहरू नागरिकमैत्री नभएको।

८. नेपालमा लेखापरीक्षण प्रणाली सम्बन्धी समस्याहरू

(क) आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रणालीमा रहेका समस्याहरूः

- आन्तरिक लेखापरीक्षण कार्यलाई जोखिममा आधारीत तथा **Theme Based** बनाउन नसक्दा यसको औचित्यमाथि नै प्रश्न उठेको।
- आन्तरिक लेखापरीक्षण **compliance-oriented** रहेको, जोखिममा आधारित कार्यढाँचा (**risk assessment framework**) संस्थागत नभएको।
- तथ्यपरक आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रणालीलाई संस्थागत गर्न नसकिएको।
- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली प्रभावकारी नभएको।
- वार्षिक अडिट योजना जोखिम विश्लेषणमा आधारित नभएको।
- आन्तरिक लेखापरीक्षणले दिएका सुझावहरूको कार्यान्वयन ट्र्याकिङ प्रणाली प्रभावकारी नभएको।
- कार्यालयको कार्यप्रकृतिको आधारमा विशेष प्रकृतिको आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्न नसकिएको।
- **SuTRA, TSA, e-GP** जस्ता प्रणालीहरूमा **system-based audit** गर्न दक्ष जनशक्ति नभएको।
- आन्तरिक लेखापरीक्षणहरूको क्षमता अभिवृद्धिको लागि तालिम कार्यक्रमहरू पर्याप्त मात्रामा सञ्चालन गर्न नसकिएको।
- आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न नसक्दा सरकारी खर्चको गम्भीर विश्लेषण गर्न कठिन रहेको।
- आन्तरिक लेखापरीक्षणले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्न नसकेको।

(ख) अन्तिम लेखापरीक्षण प्रणालीमा रहेका समस्याहरूः

- अन्तिम लेखापरीक्षण नियम पालनमा केन्द्रित हुँदा खर्चको प्रभावकारिता विश्लेषणमा कमी हुने गरेको।
- हरेक वर्ष उस्तै प्रकृतिका बेरुजु दोहोरिने प्रवृतिले गर्दा लेखापरीक्षणको सुधारात्मक प्रभाव कमजोर रहेको।
- जोखिममा आधारित लेखापरीक्षण प्रणाली पूर्ण रूपमा संस्थागत गर्न नसकिएको।
- महालेखापरीक्षकको कार्यालयले पेश गरेको अन्तिम लेखापरीक्षणको प्रतिवेदनमाथि समयमै निर्णय नहुँदा जवाफदेहिता प्रणाली कमजोर रहेको।
- कार्यमूलक लेखापरीक्षणको मात्रा थोरै रहने रहेको।
- डिजिटल वित्तीय प्रणालीहरूको लेखापरीक्षण सुदृढ बनाउन नसकिएको।
- सुझाव कार्यन्वयनको अनुगमन कमजोर रहेको।
- बेरुजु संपरीक्षणको कार्य प्राथमिकतामा पर्ने नगरेको।
- लेखापरीक्षकको ईमान्दारिता र नैतिकतामा प्रश्न उठने गरेको।
- एउटै प्रकृतिको विषयमा पनि लेखापरीक्षकपिच्छेनै बेरुजु उठाउने वा नउठाउने प्रवृत्ति देखिएको।
- लेखापरीक्षकहरूको सीप तथा क्षमताको कमी।

९. सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा नियमन, अनुगमन तथा आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी समस्याहरू

- वजेट निर्माण प्रक्रियामा आर्थिक कार्यविधि कानून पालनाको अवस्था कमजोर रहेको।
- वजेट वन्दा नै कार्यान्वयन कार्ययोजना र खरिद योजना अनुसार समयमा नै कार्यान्वयन प्रक्रिया अवलम्वन नहुने गरेको।
- कार्यान्वयनका लागि नर्म्स तथा मापदण्ड र प्रक्रियागत कार्यविधि सहितको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको अवलम्वन प्रभावकारी नभएको ।
- आन्तरिक नियन्त्रण र वित्तीय जोखिम न्यूनीकरणको विषयमा पदाधिकारीहरूमा सचेतना र क्षमता कमजोर रहेको।
- आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुखको कार्य जिम्मेवारी अन्य शाखामा प्रत्यायोजन गर्दा बजेटरी नियन्त्रण र वित्तीय अनुशासन कमजोर हुन सक्ने जोखिम रहेको।
- खर्चका लागि आवश्यक पर्ने सूचनाहरू र यसको व्यवस्थापनका लागि अवलम्वन गरिने प्रक्रियागत चरणहरूलाई पूर्ण डिजिटल प्रविधिमा आधारित गराउन नसकिएको।

- आन्तरिक लेखापरीक्षणका सुझावहरूको समयमा नै कार्यान्वयन गरी नतिजामा सुधार गर्ने गरी व्यवस्थापन जिम्मेवार नहुने गरेको।
- केन्द्रीय निकायले आफ्नो र अन्तर्गतका कार्यालयहरूको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तर्जुमा नगर्ने प्रवृति व्याप्त रहेको। आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर हुँदा बेरुजुको आकार बढ्दै गएको।

४(क).२.२ नागरिकका अपेक्षा

- सरकारी आयोजना छनौट तथा वजेट विनियोजन कार्य कुनै पनि खालका राजनीतिक प्रभाव, मोलाहिजा लेनदेनवाट मुक्त होस्।
- आयोजना छनौट, राजस्व, राजस्व अनुसन्धान, भन्सार, लेखा र लेखापरीक्षणसँग सम्वन्धित कर्मचारीहरू सीपयुक्त, सदाचार र नैतिकवान हुन्।
- सरकारी विकास निर्माणका आयोजनाहरू तोकिएको समय, लागत र गुणस्तरमा सम्पन्न होस्।
- सार्वजनिक सम्पत्ति र खर्चको दुरुपयोग रोकियोस्।
- वजेट, आयोजना, आम्दानी तथा खर्ज सम्वन्धी आर्थिक विवरणहरू पारदर्शी र जनताको पहुँचमा होस्।
- सार्वजनिक श्रोतको अनियमितता तथा भ्रष्टाचार नहोस् र कसैले गरेमा विना भेदभाव कारवाही होस्।
- विकास निर्माण कार्य र जनताको सेवा प्रवाहको काम विना घूस, झन्झट रहित सरल र सजह रूपमा सम्पादन होस्।
- सरकारी वजेट खर्च गर्दा बेरुजु नहोस् र भैहाले पनि त्यसको समयमै फर्छ्यौट होस्।

४(क).२.३ दूरदृष्टि

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनलाई मित्तव्ययी, पारदर्शि, जवाफदेही र परिणाममुखी बनाउने।

४(क).२.४ सुधारका उपायहरू

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसँग सम्वन्धित सुधारका उपायहरू देहाय अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ।

१. नेपालको योजना तथा बजेट प्रणाली सुधारका उपायहरूः

(क) तथ्यमा आधारित योजना निर्माणका लागि निम्न सुधारका उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्नेः

- संविधानको एकल तथा साझा अधिकारका आधारमा तिनै तहले आ-आफ्ना नीति, योजना तथा वजेट तर्जुमा गर्ने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले नीति, योजना तथा वजेट तर्जुमा गर्दा समन्वय र साझेदारी गर्ने।
- नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारका आयोजना बैंकलाई अन्तरआवद्ध गरी आयोजनको दोहोरोपना हटाउने।
- तथ्याङ्क प्रणाली सुदृढ गरी **Administrative Data Integration, Big Data Analytics** र **Evidence-based Planning** प्रणाली विकास गर्ने।
- सरकारी वजेट प्रस्तुत गर्नु अगाडि नागरिकको सहभागिता गराउने (**Public Consultation Framework, Open Budget Portal** आदि) कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- आवधिक योजना, **MTEF** र वार्षिक बजेटको तादात्म्यता सुनिश्चित गर्ने कानुनी संयन्त्र बनाउने।
- **Planning—Budgeting Integration Platform** विकास गरी आयोजना स्वीकृति, बजेट विनियोजन र खर्च कार्यान्वयन एउटै **Integrated IFMIS** मा आवद्ध गर्ने।
- **Performance-based Budgeting** प्रणालीलाई संस्थागत गर्ने।
- **Independent Project Appraisal Mechanism** स्थापना गरी लागत-लाभ विश्लेषणका आधारमा योजना तथा कार्यक्रमहरू छनौट गर्ने पद्धतिको विकास गर्ने।
- निश्चित लागत भन्दा बढी लागतका आयोजनाको हकमा **Detailed Project Report** (**DPR**) बिना बजेट विनियोजन नगर्ने।
- **Debt Forecasting** र **Macro-fiscal Discipline** संस्थागत गर्न **Medium-Term Debt Strategy** र **Fiscal Risk Statement** वार्षिक रूपमा सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था गर्ने।
- ठुला र राष्ट्रिय प्राथमिकताप्राप्त आयोजनाहरूको तेस्रो पक्षबाट स्वतन्त्र मूल्याङ्कन अनिवार्य गर्ने।
- कर्मचारीको व्वसायिकता विकासका लागि योजना र सार्वजनिक वित्तक्षेत्रको कर्मचारी क्याडर तयार गर्ने।

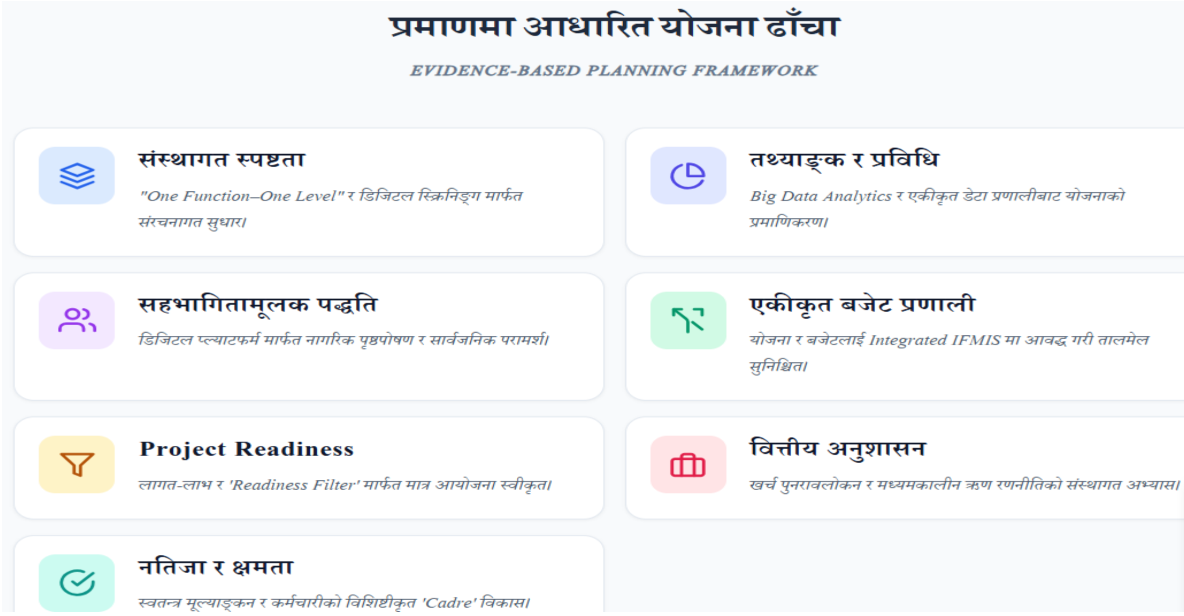

(ख) बजेट विनियोजनलाई यथार्थपरक र नतिजामुखी बनाउने

- अर्थ मन्त्रालयमा स्रोत यथार्थता परीक्षण)**Resource Realism Check**) गर्ने स्वतन्त्र **Macro-Fiscal Unit** स्थापना गर्ने।
- लेखाउत्तरदायी अधिकृतले आफ्नो कार्यालय र अन्तर्गतका निकायहरूको बजेट प्रस्ताव यथार्थपरक भएको प्रमाणित गर्नुपर्ने व्यवस्था अनिवार्य गर्ने।
- कार्यक्रम तथा आयोजनाको **Outcome Indicator** सहितको प्रस्ताव नआएमा बजेटमा समावेश नगर्ने नीति अङ्गीकार गर्ने।
- वजेट क्रियाकलाप प्रस्ताव गर्दा नतिजा सूचक, कार्यान्वयन तालिका र खरिद योजना अनिवार्य रूपमा समावेश गर्ने।
- बजेट विनियोजनको निर्णय प्रक्रियामा आवद्ध पदाधिकारीको जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने गरी बजेट अनुशासन सम्बन्धी कानूनी प्रवन्ध गर्ने।
- वजेट तर्जुमा कार्यतालिकालाई कार्यविधि कानून मार्फत अनिवार्य गर्ने।
- स्रोतको आकारलाई वस्तुपरक पूर्वानुमान गरी वजेट सिलिङ्ग तय गर्ने ।
- तहगत सरकारमार्फत सञ्चालन हुने, गैरवजेटरी निकायबाट सञ्चालन हुने र निजी वा नागरिक संलग्नताको क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्ने वजेट क्रियाकलापहरूलाई सोहीअनुसार वजेट तथा कार्यक्रम खण्डमा व्यवस्थापन गर्ने गरी कानूनी आधार दिने।
- सरकारले प्रतिवद्वता गरी सम्झौता गरिएका परियोजनाहरूका लागि सोही अनुसार विनियोजनको व्यवस्था मिलाउने।

(ग) बजेट कार्यान्वयन प्रणालीमा सुधार गर्ने

- सङ्घीय संरचनाको मर्म अनुसार केन्द्रीकृत बजेटरी नियन्त्रणबाट निक्षेपित वित्तीय जवाफदेहिता (**Delegated Fiscal Responsibility**) संस्थागत गर्ने।
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको तथ्याङ्क वर्गीकरण पुनरावलोकन नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने।
- सञ्चित कोष तथा अन्य सरकारी कोषको लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदनका लागि कार्यविधि र ढाँचा निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने। तीनै तहका सरकारको आकस्मिक कोष सञ्चालन मापदण्ड तयार गरी लागू गर्ने।
- बैदेशिक मुद्रामा राजस्व सङ्कलन, लेखाङ्कन र प्रतिवेदन सम्बन्धी स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था तर्जुमा गर्ने।
- वजेट विनियोजन स्वीकृतिको चरणमा स्वीकृत भएको कार्यान्वयन कार्ययोजना र खरिद योजना अनुसार समयमा नै कार्यान्वयन प्रक्रिया अवलम्वन गर्ने गरी कानूनी व्यवस्था गर्ने।
- तोकिएको सिमामा नतिजाप्रति जवाफदेही हुने गरी कार्यक्रम संशोधन र रकमान्तरका लागि कार्यान्वयन तहका पदाधिकारीलाई अधिकार विकेन्द्रित गर्ने (**Agency Budgeting System**)।
- कार्यान्वयन तहमा पर्याप्त र दक्ष मानवस्रोतका व्यवस्था गरी वजेट कार्यान्वयन सम्वन्धी कार्यसम्पादन सम्झौता गरी जिम्मेवारी दिने।

- **RMIS** मा **Multi-Currency Transaction** स्वीकार गर्ने कार्यविधि र मापदण्ड निर्धारण गर्ने।
- नगद प्रवाह योजनालाई अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने। यसका लागिः
    - **LMBIS** मा स्वीकृत कार्यक्रम र वार्षिक खरिद योजना अनुरूप हुने गरी मासिक निकासा सीमालाई विकास गर्न आवश्यक कानून र प्रणालीमा सुधार गर्ने।
    - कुनैपनि कोषमा नगद रकम निष्क्रिय रहन नदिन सरकारी कारोवार सम्वन्धी आर्थिक कार्यविधि कानूनमा आवश्यक व्यवस्था गर्ने।
- कार्यान्वयनका लागि नर्म्स तथा मापदण्ड र प्रक्रियागत कार्यविधि सहितको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली अनिवार्य गर्ने।
- वजेट विनियोजनको निर्णय गर्दाकै चरणमा सो को कार्यान्वयनका लागि कुनै नर्म्स तथा मापदण्ड र प्रक्रियागत कार्यविधि आवश्यक पर्ने भएमा सो विषय समेत वजेट निर्माणको अङ्ग वनाउने।
- खर्चका लागि आवश्यक पर्ने सूचनाहरू र प्रक्रियागत चरणहरूलाई पूर्ण डिजिटल प्रविधिमा आधारि बनाउँदै जाने। दोहोरो खर्च भुक्तानी नहुने प्रवन्धका लागि सूचना प्रविधिमा आधारित भई नियन्त्रणको व्यवस्था गर्ने, जस्तैः दोहोरो भत्ता भुक्तानी आदि।
- **LMBIS** मा प्रविष्ट मध्यमकालीन खर्च संरचनामा उल्लिखित वहुवर्षीय योजनाको बजेट अनुमानलाई **CGAS** प्रणालीमा देखिने बनाउने तथा **LMBIS / PLMBIS / SuTRA** बीच **Real-time** अन्तरआबद्धता गर्ने ।
- निवृत्तिभरण प्रणालीलाई नागरिक एपसँग अन्तरआवद्ध गर्ने।
- सेवा तथा वस्तु आपूर्तिकर्ताले भुक्तानी लिने प्रयोजनका लागि **Bill Submission Module** को तर्जुमा गरी लागू गर्ने।
- **Project Accounting Module** लाई थप परिष्कृत एवम् आवश्यक क्षमता विकासका साथ पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने ।

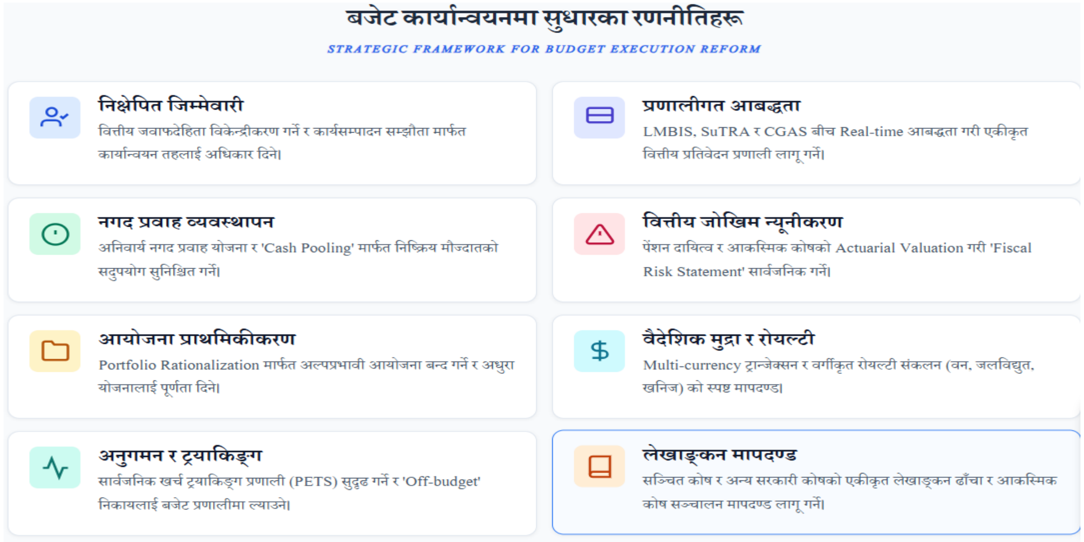

- निकासा र खर्चको विवरण देखिने गरी PTSA र SuTRA को FMIS मा अन्तरआवद्धता गराउने।
- New RMIS को Version-२ विकास गरी SuTRA को राजस्व मोड्युल र स्थानीय तह राजस्व पोर्टल (LLRP) सँग अन्तरआवद्धता गर्ने ।
- प्रदेश र स्थानीय तहमा गर्ने वित्तिय हस्तान्तरणलाई Real-Time निकासा प्रणालीमा आवद्ध गर्ने। स्थानीय तहको वित्तीय हस्तान्तरण र अनुदान फिर्ता कार्यलाई प्रणाली (TSA-SuTRA) मा अन्तरआवद्ध गर्ने।
- स्थानीय तह राजस्व पोर्टल (LLRP) मा सुधार गरी नागरिकलाई स्वयं कर प्रणालीमा प्रोत्साहित गर्ने।
- रोयल्टी सङ्कलन हुने क्षेत्रहरूको वर्गीकृत विवरण तयार गर्नको लागि अध्ययन प्रतिवेदनका आधारमा RMIS मा वन, हिमाल, जलविद्युत र खनिज जस्ता क्षेत्रहरूको पहिचान आधार तयार गरी सङ्कलित रोयल्टीको बाँडफाँडको प्रवन्ध गर्ने।
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले सार्वजनिक खर्च ट्र्याकिङ्ग प्रणालीको लागि तथ्याङ्कहरूको आवश्यकता अनुसारको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने।
- Off Budget Off Treasury को वार्षिक प्रतिवेदन तयार गर्नको लागि कानूनी सुधार गर्ने ।
- गैरबजेटरी निकाय र कार्यसञ्चालन कोष व्यवस्थापन सुदृढ गर्न Off-budget entities लाई पूर्ण रूपमा बजेट प्रणालीमा समेटी Consolidated Financial Reporting अनिवार्य गर्ने। कर्मचारीको भविष्यको दायित्व (Pension, Gratuity) को actuarial valuation गरी Fiscal Risk Statement मा समावेश गर्ने।

- निष्क्रिय मौज्दातका कारण अनावश्यक ऋण लिने जोखिम न्यून गर्न Intergovernmental Cash Pooling Mechanism विकास गरी निष्क्रिय नगदको real-time monitoring गर्ने। Grant disbursement लाई performance-based बनाउने।
- अधुरा आयोजना र वित्तीय क्षतिको जोखिम घटाउन Project Portfolio Rationalization गरी कम प्राथमिकता र अल्पप्रभावी आयोजनाहरू बन्द वा मर्ज गर्ने नीति अपनाउने। Sunk Cost Analysis गरेर पुनः प्राथमिकता निर्धारण गर्नुपर्छ।
- भविष्यका वित्तीय जोखिम व्यवस्थापन गर्न वित्तीय जोखिम व्यवस्थापन खाका लागू गरी सार्वजनिक ऋण, contingent liabilities, SOE risk, pension liabilities नियमित रूपमा सार्वजनिक गर्नुपर्छ।

२. नेपालको राजस्व प्रणाली, लगानी तथा सार्वजनिक ऋण, अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायता प्रणाली सुधारका उपायहरूः

(क) राजस्व प्रणाली सुधारका उपायहरू

- सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित कानुन, नियम र कार्यविधिलाई सरल र स्पष्ट बनाउने।
- कर परिपालना र भुक्तानीमा रहेको दोहोरो/अनावश्यक प्रक्रिया हटाई One-stop service को व्यवस्था गर्ने।
- ई-सेवा, ई-फाइलिङ, ई-पेमेंट, ई-इनभ्वाइसिङ जस्ता सूचना प्रविधिमा आधारित सेवाहरूलाई विस्तार गर्ने।
- नागरिक-कर्मचारी प्रत्यक्ष सम्पर्क न्यूनीकरणका लागि आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्ने।
- सरकारी निकायहरूका बीचमा कार्यान्वयनमा रहेका सूचना प्रविधिमा आधारित प्रणालीहरूकाबिचमा अन्तरआवद्धता कायम गरी तथ्याङ्कहरू साझेदारी गर्ने।
- साइबर सुरक्षा र सञ्चालनमा रहेका प्रणालीहरूको विश्वसनीयता सुदृढ गर्ने।
- सुशासन, नैतिकता र भ्रष्टाचार विरोधी जागरण अभियान सञ्चालन गर्ने।
- सेवाग्राही/करदाता/लेखापरीक्षक तथा कर प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूकाबिचमा प्रत्यक्ष सम्पर्क नहुने कार्य वातावरण निर्माण गर्ने।
- जोखिममा आधारित पूर्ण करपरीक्षण तथा अनुसन्धान प्रणालीको अवलम्बन गर्ने।
- पूण कर परीक्षण (Full Audit) लाई Faceless Audit System मा रूपान्तरण गरी मिलेमतोमा हुने करपरीक्षण र करपरीक्षणका नाममा हुने अनियमिततालाई नियन्त्रणमा गर्ने।

- अनलाइन गुनासो दर्ता, त्यस्ता गुनासाहरूको ट्र्याकिङ र नियमित रूपमा सुनुवाई गरी सोको प्रगतिको जानकारी गुनासोकर्ताहरूलाई गराउने।
- अन्तःशुल्कतर्फको इजाजत र नवीकरण पद्धतिलाई पूर्ण स्वचालित बनाउने।
- राजस्वको उच्च जोखिम क्षेत्र (राजस्व, अनुमति, ठेक्का) मा विशेष निगरानी वढाउने।
- हरित कर (green taxation) बाट वातावरणीय रूपमा हानिकारक गतिविधिहरूलाई निरुत्साहित गर्न र दिगो अभ्यासहरूलाई प्रवर्द्धन गर्न कार्बन उत्सर्जन, फोहोर, वा प्रदूषणमा कर जस्ता वित्तीय नीतिहरू लागू गर्ने।

(ख) गैरकर राजस्वतर्फ सुधारका क्षेत्रहरू

- सम्बन्धित निकायहरूसँगको समन्वयमा गैरकर राजस्वको दायरा विस्तार र विद्यमान दर समयसापेक्ष बनाउने।
- गत आर्थिक वर्षमा प्राप्त भएका तर यस आर्थिक वर्ष प्राप्त नभएका वा कम प्राप्त भएका गैरकर राजस्वका शीर्षक तथा निकायको विवरण तयार गरी सोको आधार कारण सहित विश्लेषण गर्ने।
- गैर बजेटरी रूपमा कोषमा रकम राख्ने सरकारी वा अर्ध सरकारी निकायको कोषहरूमा रहेको रकम सञ्चित कोषमा ल्याउने। अनावश्यक कोष खारेज तथा मर्ज समेत गर्ने।
- सरकारले लगानी गरेका निकायबाट प्राप्त हुनुपर्ने साँवा, ब्याज र लाभांश लगायतका रकम निर्धारित समय भित्रै प्राप्त गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- सरकारी लगानी व्यवस्थापन गरी लगानीको उच्च प्रतिफल प्राप्त गर्ने गरी आवश्यक प्रक्रिया अवलम्वन गर्ने।
- सम्बन्धित मन्त्रालयवाट गैरकर राजस्व सङ्कलनको मासिक लक्ष्य तोकी नियमित अनुगमन गर्ने।
- नागरिक स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर गर्ने पत्रु खानेकुराहरू (Junk Foods) लाई अन्तःशुल्कको दायरामा ल्याउने।
- नेपाल सरकारलाई सरकारी बाँकी सरह तिर्न बुझाउन बाँकी रकमको लगत अद्यावधिक गरी असूल उपर गर्न विद्यमान संरचनालाई क्रियाशील बनाउने।

(ग) भन्सार प्रशासनमा सुशासन अभिबृद्धि तथा प्रभावकारी सेवा प्रवाह सुधारका क्षेत्रहरू

- सूचना प्रविधिमा आधारित पूर्ण रूपमा डिजिटल तथा Faceless /Paperless Customs को विकास गर्ने।
- जोखिममा आधारित AI Based जाँचपास प्रणालीको विस्तार तथा Customs Intelligence Unit को स्थापना गर्ने।
- कार्यरत कर्मचारीहरूको क्षमता विकासका लागि तालिम र नैतिकता अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रम गर्ने।
- Trusted Traders/Authorized Businessperson सम्बन्धी प्रावधानको कार्यान्वयन गर्ने।
- स्वैच्छिक अनुपालन प्रणालीको विकास र प्रवर्द्धनमा जोड दिने।
- खुला सिमाना र चोरी तस्करी नियन्त्रणमा अन्तरनिकाय सहकार्य तथा समन्वय गर्ने।
- भन्सार सम्बद्ध सम्पति शुद्धीकरण कसूरको अनुसन्धान अभियोजन र कारवाहीलाई तीव्रता दिने।
- भन्सार कार्यालयबाट हुने जाँचपास प्रक्रियालाई सहज र छरितो बनाउदै भन्सार जाँचपास पछिको परीक्षणबाट जोखिम विश्लेषण र अनुपालनमा (Compliance) जोड दिने।
- भन्सार सम्बद्ध कर्मचारिको आचार संहिता (Code of Conduct) कार्यान्वयनमा जोड दिने।
- भन्सारमा आधुनिक उपकरण र प्रविधिहरूको प्रयोगमा जोड दिने।
- व्यापारमा आधारित सम्पत्ति शुद्धीकरण अन्त्य गर्न आधुनिक प्रविधिको प्रयोग, सूचना आदानप्रदान र दक्ष जनशक्ति विकास गर्ने।

३. सार्वजनिक लगानीलाई प्रभावकारी गराउन देहाय अनुसारका कार्यहरू गर्ने (सम्बन्धित खण्डमा विस्तृतमा चर्चा गरिएको)

- राष्ट्रिय सार्वजनिक लगानी नीति र Project Appraisal Guideline जारी गर्ने।
- Cost-Benefit Analysis र जोखिम मूल्याङ्कन अनिवार्य गर्ने।
- लगानीको अभिलेखलाई अनिवार्य र अधावधिक गर्ने गरी जिम्मेवारी तोक्ने।
- लगानी सदुपयोग र प्रतिफलका लागि नियन्त्रण सूचक सहितको कार्यसम्पादन सम्झौता लगानीको चरणमा नै गर्ने।
- कार्यसम्पादन सूचकका आधारमा लगानीकर्ता निकायले नियमित रूपमा अनुगमन गरी आवधिक प्रतिवेदन गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउने।

४. सार्वजनिक ऋण परिचालनको सम्वन्धमा देहाय अनुसारका कार्यहरू गर्नेः

- आन्तरिक ऋण उपयोग मापदण्ड र “Borrowing for Capital Formation Only” सिद्धान्त लागू गर्ने।
- बजारको औसत व्याजदर सहित सहायक ऋण सम्झौता मार्फत हुने लगानीको लागि interest corridor सम्वन्धी नीतिगत व्यवस्था गर्ने।
- आन्तरिक ऋणलाई विकास एवं पूँजी निर्माणमा मात्र खर्च हुने गरी आर्थिक कार्यविधि कानूनमा व्यवस्था गर्ने।
- सार्वजनिक ऋणबाट भएको खर्चको जवाफदेहिता प्रतिवेदन (accountability reporting system of debt) पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउने।

- बैदेशिक ऋणलाई लगानी रित्तता (Funding Gap), पूँजी निर्माणमा केन्द्रित गर्ने गरी सहायता परिचालन सम्वन्धी नीतिगत र कानूनी व्यवस्था गर्ने।
- प्रदेश र स्थानीय तहले लिन सक्ने सार्वजनिक ऋणको मापदण्ड तयार गरी वित्त व्यवस्थापनमा थप जिम्मेवार बनाउँदै लैजाने।

५. अन्तराष्ट्रिय आर्थिक सहायता परिचालनमा गर्नुपर्ने सुधारका विषयहरू

- Project Readiness Filter को कार्यान्वयन सुरु भएकोले सबै वैदेशिक सहायताका आयोजना/कार्यक्रममा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी आयोजना/कार्यक्रम पूर्व तयारीलाई प्रभावकारी बनाउने ।
- आयोजना/कार्यक्रम कार्यान्वयनमा अन्तर निकाय/तह समन्वय सुदृढ गर्न Steering Committee बैठकहरू नियमित गरी आयोजना कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू तत्काल सम्बोधन गर्ने।
- विकास साझेदारका खरिद सम्बन्धी निर्देशिका सम्बन्धमा आयोजना कार्यालयहरूलाई पर्याप्त तालिम/क्षमता विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- वन क्षेत्रको स्वीकृति, वातावरण कानूनमा देखिएका विभिन्न असंगतिमा सुधार गर्ने, रूख गणना प्रकृयालाई डिजिटाइजेशन गर्ने ।
- वैदेशिक सहायताको वित्तीय लागत क्रमशः बढ्दै गएकोले आयोजना/कार्यक्रम छनौट गर्दा वित्तीय र आर्थिक प्रतिफल थप सुनिश्चित हुने गरी सहायता स्वीकार गर्ने ।
- प्रदेश र स्थानीय तहको मागको आधारमा वैदेशिक ऋण सम्झौता गर्दा सो तहले नै ऋणको साँवा व्याजको दायित्व व्यहोर्नुपर्ने र Counterpart Funding गर्ने विषयमा दातृ पक्ष र सम्वद्ध तहलाई आयोजना विकासको सुरु देखिनै जानकारी गराउनुपर्ने।
- आयोजना/कार्यक्रमलाई तोकिएको समय र लागतमा सम्पन्न गराउन अनुगमन प्रणालीलाई नतिजामूलक बनाई समय र लागत वृद्धि (Time and Cost Overrun) हुने समस्या अन्त्य गर्न उच्चस्तरीय अनुगमन संयन्त्र परिचालन गर्ने।
- सहायता परिचालनको पारदर्शिताका लागि मन्त्रालयमा रहेको डिजिटल प्लेटफर्म (DFMIS) लाई अन्य सरकारी सूचना प्रणालीसँग अन्तरआबद्धता (Integration and Interoperability) गराई तथ्याङ्कलाई यथार्थपरक र एकीकृत बनाउने।
- बजेटरी सहायता बापत प्राप्त हुने वैदेशिक ऋणलाई पुंजी निर्माण र रूपान्तरणकारी पूर्वाधार आयोजनामा आबद्ध गरी परिचालन गर्ने नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने।

- नीतिगत सुधारमा आधारित सहायताका सर्तहरू (Policy Matrix) पूरा गर्न र अन्तर-निकाय समन्वयलाई चुस्त बनाउन उच्चस्तरीय अन्तर-मन्त्रालय समन्वय समिति गठन गरी निरन्तर सहजीकरण गर्ने।
- वैदेशिक मुद्राको विनिमय दरमा हुने उतारचढावबाट आयोजनाको लागतमा पर्ने असर न्यूनीकरण गर्न आयोजना तर्जुमाकै चरणमा वैज्ञानिक विश्लेषण गरी 'हेजिङ' लगायतका जोखिम व्यवस्थापनका उपाय अवलम्बन गर्ने।
- जलवायु वित्त परिचालनलाई व्यवस्थित बनाउन छुट्टै कार्यविधि तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय कोषहरूमा प्रत्यक्ष पहुँच स्थापना गर्न सम्बन्धित निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- अनुदान र सहुलियतपूर्ण ऋणको अंश घट्दै गएको सन्दर्भमा 'ब्लेन्डेड फाइनान्स' र हरित बन्ड जस्ता वैकल्पिक विकास वित्तका उपकरणहरूको सम्भाव्यता अध्ययन गरी प्रयोगमा ल्याउने।
- वैदेशिक मुद्राको विनिमय दरमा हुने उतारचढाव र सम्भावित जोखिमको वैज्ञानिक विश्लेषण र पूर्वानुमान गर्ने प्रणालीका विकास गर्ने।
- वैदेशिक सहायता अन्तरगत समस्याको रूपमा देखिएको सोधभर्ना लिन बाँकी जस्तो सामान्य बिषयलाई आयोजनामा भएको कामको भूक्तानी कै क्रममा र वार्षिक हिसाव मिलान कै समयमा पुरा गर्ने गरी प्रक्रिया निर्धारण गर्ने। यसको जिम्मेवारी खर्च लेख्ने पदाधिकारीको हुने गरी आर्थिक कार्यविधिमा उल्लेख गर्ने।
- प्रदेश र स्थानीय तहबाट खर्च हुने वैदेशिक स्रोतको खर्च प्रक्रिया र प्रतिवेदनका लागि सम्पर्क मन्त्रालय मार्फत तहगत समन्वय हुने गरी कार्यविधि निर्धारण गर्ने।

६. नेपालको सार्वजनिक खर्च प्रणालीमा गर्नुपर्ने सुधारका विषयहरू

- एकीकृत योजना र बजेट समन्वय गरी सङ्घ-प्रदेश-स्थानीय तहमा दोहोरो विनियोजन रोक्न Central Project Registry अनिवार्य गर्ने।
- अवास्तविक बजेट निर्माण रोक्न Macro-fiscal forecasting प्रणाली सुदृढ गरी राजस्व र खर्चको यथार्थपरक पूर्वानुमान अनिवार्य गर्ने। बजेट प्रस्ताव अघि Fiscal Sustainability Test लागू गर्ने।
- सरकारी कोष परिचालन एकीकृत गर्न सबै कार्यसञ्चालन तथा विशेष कोषहरूको पुनरावलोकन गरी आवश्यक बाहेकका कोषहरू खारेज वा मुख्य कोषमा समाहित गर्ने।
- सार्वजनिक सम्पत्ति व्यवस्थापन सुदृढ गर्न National Public Asset Management Framework निर्माण गरी सम्पत्तिको अभिलेख, मूल्याङ्कन, बीमा र उपयोग मापदण्ड स्पष्ट गर्ने।
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई सार्वजनिक सम्पत्ति सम्बन्धी Asset Custodian Institution तोकी जिम्मेवारी, उत्तरदायित्व र रिपोर्टिङ प्रणाली कानुनी रूपमा परिभाषित गर्ने।

- सरकारी कारोबार पूर्ण रूपमा बैंकिङ प्रणालीमा आबद्ध गर्न सबै राजस्व र खर्च डिजिटल भुक्तानी प्रणालीमार्फत मात्र सञ्चालन हुने व्यवस्था गर्ने। एकीकृत Beneficiary Identification System सञ्चालनमा ल्याई सबै खाले सार्वजनिक सुरक्षा र संरक्षणको भुक्तानीको ट्र्याकिङ्ग र टार्गेटिङ् गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाउने।

- पूँजीगत खर्चको bunching रोक्न Quarterly Expenditure Ceiling र Commitment Control System कडाइका साथ लागू गर्ने। आयोजना तयारी (Project Readiness) पूरा नभएसम्म भुक्तानी माग गर्न नमिल्ने प्रणालीको विकास गर्ने।
- चालु खर्च नियन्त्रण गर्न MTEF अन्तर्गत चालु खर्चको सिलिङ्ग निर्धारण गरी प्रशासनिक खर्चमा दक्षता मापन प्रणाली लागू गर्ने।
- धेरै आयोजना समावेश गर्ने प्रवृत्ति रोक्न प्रोजेक्ट बैंकलाई पूर्ण कार्यान्वयनमा लैजाने।
- लागत-लाभ विश्लेषण अनिवार्य गर्न निश्चित थ्रेसहोल्डभन्दा माथिका आयोजनामा Cost-Benefit Analysis र Socio-economic Appraisal अनिवार्य गर्ने।
- वहुवर्षीय दायित्व व्यवस्थापनलाई सहज बनाउन हाल अर्थ मन्त्रालयवाट श्रोत सुनिश्चितता लिने नीति परिवर्तन गरी मध्यकालिन खर्चसंरचनामै वजेट समावेश गरी वहुवर्षिय आयोजना कार्यान्वयन गर्ने पद्धति लागू गर्ने।
- नगद योजना प्रणाली सुदृढ गर्न Rolling Cash Forecast प्रणाली विकास गरी नगद प्रवाहको त्रैमासिक र मासिक पूर्वानुमान अनिवार्य गर्नुपर्ने।
- प्रतिबद्धता खर्च तथा अनिवार्य दायित्व अभिलेख प्रणाली सुधार गर्न Accrual-based reporting प्रणाली चरणबद्ध लागू गरी भविष्यको दायित्त्वको स्पष्ट विवरण सार्वजनिक गर्ने।

- गैरबजेटरी निकायहरूको कोष नियन्त्रण सुदृढ गर्न सबै गैरबजेटरी निकायलाई Consolidated Financial Reporting System भित्र समेट्ने।
- सार्वजनिक खरिदमा ढिलाइ घटाउन e-GP प्रणालीलाई IPFMIS सँग पूर्ण एकीकृत गरी समयसीमा उल्लङ्घनमा दण्डात्मक प्रावधान लागू गर्ने।
- खर्चको गुणस्तर र प्रभाव मूल्याङ्कन संस्थागत गर्न स्वतन्त्र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन इकाई स्थापना गरी नियमित खर्च पुनरावलोकन र प्रभाव मूल्याङ्कन अनिवार्य गर्ने।
- सरकारको कोष माथि भविष्यमा आइपर्ने सक्ने जोखिम न्यूनीकरणका लागि देहायका कार्यहरू गर्ने:
  - ➢ प्रदेश, स्थानीय तह र स्रोतको उचित प्रवन्ध नगरेका कार्यसञ्चालन कोष तथा गैरवजेटरी निकायमा रहेका कोषहरूको दिगो स्रोत व्यवस्थापन नभई आर्थिक दायित्व सिर्जना गर्न नपाउने गरी आर्थिक कार्यविधिमा व्यवस्था गर्ने ।
  - ➢ हाल सिर्जित भईसकेका अनिवार्य दायित्वका विषयलाई सम्वोधन गर्ने गरी योगदानमा आधारित कोषको व्यवस्था तत्कालै गर्ने।
  - ➢ मध्यमकालीन खर्च संरचनालाई अनिवार्य गराई सो आधारमा वार्षिक योजना स्वीकृत गर्ने गरी वजेट प्रणाली मार्फत स्रोतको उचित प्रवन्ध विना परियोजना सुरु नगर्ने गरी भविष्यमा परियोजनाहरूका लागि स्रोतको अभाव भई अधुरो रहन जाने अवस्थालाई निरुत्साहित गर्ने।
  - ➢ सङ्घीय सरकारबाट वित्तीय हस्तान्तरण भएका निकाय, कार्यसञ्चालन कोष र गैरवजेटरी निकायमा मौज्दात रहने रकमको परिचालनका लागि नगद योजना र स्वीकृत कार्यक्रमको कार्ययोजनाका आधारमा सङ्घीय सरकारले निष्क्रिय रहेका वा रहने त्यस्ता कोषहरूको रकम परिचालन सम्वन्धमा आर्थिक कार्यविधि कानूनमा प्रावधान गरी आन्तरिक नियन्त्रण सहितको निष्क्रिय कोष परिचालन कार्यविधि लागू गर्ने ।
  - ➢ मौद्रिक नीति अनुसार लिनुपर्ने बाहेकका सार्वजनिक ऋण लिनुपर्दा निष्क्रिय वा मौज्दात रहेका सार्वजनिक कोषहरूको परिचालनलाई प्राथमिकता दिने।
  - ➢ सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण र उपयोगका लागि देहाय अनुसारका कार्यहरू गर्ने:
  - ➢ सार्वजनिक सम्पत्तिको व्यवस्थापन नीति र खाका विकास गरी अभिलेख र मूल्याङ्कन जस्ता कार्यका लागि अभिलेखीकरण मापदण्ड सहितको प्रणाली निर्धारित गर्ने।
  - ➢ सरकारी सम्पत्ति र सार्वजनिक सम्पत्ति सम्वन्धी परिभाषागत स्पष्टताका लागि आर्थिक कार्यविधिमा उल्लेख गर्ने ।

- सरकारी सम्पत्तिको अभिलेख, संरक्षण र उपयोगका लागि सम्वन्धित सार्वजनिक निकायलाई जिम्मेवार गराउने। यस्तो सम्पत्तिको विषयमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई केन्द्रीय निकायको रूपमा जिम्मेवारी प्रदान गर्ने।
- सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षणका लागि संविधानको प्रावधान अनुसारका निकायहरू जिम्मेवार हुने र यसका लागि केन्द्रीय निकायको रूपमा भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालयलाई जिम्मेवारी प्रदान गर्ने ।
- सार्वजनिक सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली (PAMS V२) को सुदृढीकरण गरी पूर्वाधार सम्पत्तिको लेखाङ्कन आधार तयार गर्ने। सम्पत्ति मूल्याङ्कनको फ्रेमवर्क (Valuation Framework) आधारहरू तयार गर्ने।
- स्थिर सार्वजनिक सम्पत्तिहरूको जीपिएस ट्र्याकिङ्गको व्यवस्था गर्ने।
- सार्वजनिक सम्पत्तिहरूको आन्तरिक लेखापरीक्षणका लागि छुट्टै मानदण्ड तथा कार्यविधि तयार गरी लागू गर्ने।
- सबै प्रकारका सरकारी कारोवार बैङ्किङ्ग प्रणालीमा आवद्ध गर्ने सम्वन्धमा देहाय अनुसार गर्नेः
- एक लाभग्राही वा व्यक्तिका लागि फरकफरक सेवाका लागि फरकफरक बैंक खाता खोल्नुपर्ने वाध्यता अन्त्य गरी एक व्यक्तिका लागि एक बैंक खाताबाट सहज कारोवार हुन सक्ने गरी अन्तर आवद्धताहरूमा तत्काल सुधार गर्ने ।
- निवृत्तिभरण भुक्तानी लगायतका सरकारी कारोवारमा सरकारले बैङ्कहरूलाई तिर्नुपर्ने कमिशन रकमलाई शून्य कायम गर्ने ।
- सरकारी कोष परिचालनका लागि निम्न कार्यहरू गर्नेः
- सरकारी कारोवारका लागि नगद योजनालाई अनिवार्य गर्ने ।
- प्रतिवद्वता खर्च र अनिवार्य दायित्व सम्वन्धी पूर्वअभिलेख कार्यलाई अनिवार्य गरी प्रतिवद्वता/अनिवार्य दायित्व लेखाङ्कनका आधारमा मात्र खर्च लेख्ने।
- खास आवश्यकता नभएका धेरै कार्यसञ्चालन प्रकृतिका कोषहरू र विशेष कोषहरूलाई खारेज गरी अर्थ मन्त्रालय र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको पूर्व स्वीकृतिमा मात्र त्यस्ता कोषहरू रहने व्यवस्था गर्ने।
- गैरवजेटरी निकायहरूको कोष परिचालनका लागि छाता आर्थिक कानूनको व्यवस्था गर्ने। यसमा एक्स्ट्रा बजेटरी निकायहरूको पहिचान, नक्साङ्कनका आधारहरू तयार गरी

एक्स्ट्रा बजेटरी निकायहरूको खाता सञ्चालन, बैङ्क व्यवस्था लगायतका मापदण्ड सहितको कार्यविधिजन्य विषय स्वीकृत गरी लागू गर्ने।

७. नेपालको सार्वजनिक खरिद प्रणालीमा गर्नुपर्ने सुधारका विषयहरू (सम्बन्धित खण्डमा विस्तृतमा चर्चा गरिएको):

- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयलको संगठन संरचना पुनरावलोकन गरी जनशक्ति, श्रोत साधन थप गर्ने।साथै यस कार्यालयको जनशक्तिलाई निश्चित कार्यकालसम्मको सुनिश्चतता र जनशक्तिको क्षमता विकासमा जोड दिने।
- सार्वजनिक खरिद ऐन, नियमावलीलाई समयानुकूल परिमार्जन गर्ने। सार्वजनिक खरिदसँग सम्वन्धित विधिहरू नतिजासँग जोडिने गरी नेपालको परिवेश अनुसार निर्धारण गर्ने। यसका लागि सामुदायिक खरिद, नियमित प्रकृतिका कार्यहरूका लागि हुने खरिद, सूचना प्रविध तथा विशिष्टिकृत वस्तु वा सेवाका लागि हुने खरिदका लागि सुस्पष्ट रूपमा छुट्टाछुटै खरिदका विधिहरू निर्धारित गर्ने।
- खरिद कार्यलाई वजेट निर्माणसगै आवद्व गरी खरिद योजनाको आधारमा वजेट विनियोजन हुने कानूनी व्यवस्था गर्ने ।
- बजेट व्यवस्था र वहुवर्षीय खरिद कार्यलाई प्रभावकारी वनाउन स्वीकृत वार्षिक योजना र मध्यमकालीन खर्च संरचनामा व्यवस्था नभई खरिद प्रक्रिया सुरु गर्न नहुने विषय आर्थिक कार्यविधि कानूनमा व्यवस्था गर्ने।

- वैदेशिक सहायताको वित्तीय सम्झौता भएपश्चात कार्यान्वयनका क्रममा कुनै परिवर्तन नगरी खरिद कार्य हुने भनी खरिद कानूनमा नै विशेष प्रावधान राख्ने।
- विद्युतीय खरिद प्रणालीलाई वजेट निर्माण प्रणाली, एकल खाताकोष अन्तर्गतका प्रणाली र अन्य खर्च भुक्तानीसँग सम्वन्धित प्रणालीमा आवद्व गराउने। विद्युतीय खरिद प्रणालीलाई सार्वजनिक खरिदका सबै पक्षलाई समेट्ने गरी बोलपत्रदाताको प्रोफाइलसम्बन्धी विवरणसमेत समाहित गरी स्तरोन्नति गरी सार्वजनिक खरिदलाई स्वच्छ र पारदर्शी बनाउने।
- खरिदका प्रक्रिया र नियन्त्रण व्यवस्थाहरूलाई सरल, स्पष्ट र पूर्वानुमानयोग्य गराउन खरिदका लागि आवश्यक पर्ने साझा नर्म्स, स्टयाण्डर्ड र प्राविधिक मार्गदर्शनहरू सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले जारी गर्ने। यसको आधारमा विषय क्षेत्रगत नर्म्स, स्टयाण्डर्ड र प्राविधिक मार्गदर्शनहरू जारी गर्ने अधिकार सम्वन्धित निकायलाई विकेन्द्रीत गर्ने।
- विशेषज्ञ कर्मचारीहरूको समूह बनाई उक्त समूहबाट मात्र सार्वजनिक खरिद कार्य सञ्चालन हुने व्यवस्थालाई संस्थागत गर्दै लैजाने। यसका लागिः
    - खरिद सम्वन्धी कार्य गर्ने व्यवसायिक व्यक्तिलाई सर्टिफिकेशन गरी बजारलाई सवल गराउदै लैजाने।
    - सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीनवटै तहका खरिद कार्यमा संलग्न हुने कर्मचारीलाई न्यूनतम् मापदण्डमा आधारित भई कम्तीमा पनि अनुशिक्षण वा तालिम प्रदान गरी सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी क्षमता विकास सहित कार्यजिम्मेवारी प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्ने।
- सार्वजनिक निकायका पदाधिकारी तथा निजी क्षेत्रका सम्बद्ध जनशक्तिसमेतका लागि प्रतिवद्वता सहित आवश्यक आचरण निर्माण गरी कडाइका साथ लागू गर्ने
    - यसका लागि सबै सरोकारवालाले आफ्नो आचरण र व्यवहारमा सुधार गरी सार्वजनिक खरिदलाई स्वच्छ, पारदर्शी, प्रभावकारी र विवादरहित बनाउन निरन्तर प्रयासरत रहनुपर्ने।
    - निजी क्षेत्रले आफूलाई व्यावसायिक बनाउनुका साथै आफ्नो पेसालाई मर्यादित बनाउन निरन्तर प्रयत्नशील रहनुपर्ने।
    - सार्वजनिक खरिदको प्रतिफलका साथै खरिदका विभिन्न पक्षसँग सम्बन्धित विषयमा हालको सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले निरन्तर रूपमा अनुसन्धान गर्दै प्राप्त निष्कर्षलाई कार्यान्वयनमा लैजानेतर्फ अग्रणी भूमिका खेल्ने।

- सार्वजनिक खरिदका प्रत्येक चरणहरूलाई पारदर्शी गराउन विद्युतीय खरिद प्रणालीको कार्यसँग सम्बन्धित नागरिक सूचनाहरूलाई स्वतः प्रकाशन हुने एवं नागरिक पहुँचयोग्य गराउने।

८. नेपालको लेखा, लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणालीमा गर्नुपर्ने सुधारका विषयहरूः

क. नेपालको लेखा तथा लेखाङ्कन प्रणालीको सुधारका उपायहरू यसप्रकार रहेका छन्:

- Accrual आधारित लेखाङ्कन प्रणाली चरणबद्ध रुपमा लागू गर्ने। हालको Modified Cash System बाट पूर्ण Accrual Accounting तर्फ जान Transitional Roadmap तयार गरी दायित्व)liabilities), प्राप्त गर्नुपर्ने रकम) receivables), निवृत्तिभरण दायित्त्व तथा contingent liabilities को अभिलेख अनिवार्य गर्ने।
- बजेट तर्जुमा, खर्च निकासा, प्रतिवद्धता, भुक्तानी र प्रतिवेदन प्रणालीलाई पूर्ण डिजिटल बनाउन एकीकृत वित्तीय व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (IFMIS) को पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।
- PAMS V२ स्तरोन्नति गरी सम्पत्ति तथा दायित्वको पूर्ण अभिलेख प्रणाली विकास गर्ने। Asset valuation, depreciation, disposal तथा verification लाई नियमित गर्न barcode/RFID आधारित asset tracking प्रणाली लागू गर्ने।
- एकीकृत कोडिङ्ग म्यानुअल जारी गरी सङ्घ-प्रदेश-स्थानीय तहमा Chart of Accounts (CoA) को पूर्ण एकरूपता सुनिश्चित गर्ने र यस सम्बन्धमा नियमित अनुपालन अडिट गर्ने।
- प्रतिवद्धता नियन्त्रण प्रणाली कडाइका साथ लागू गर्ने। खर्च प्रतिवद्धता स्वीकृतिबिना भुक्तानी अस्वीकृत हुने स्वचालित प्रणाली विकास गरी वक्यौता र भुक्तानी बाँकी दायित्व घटाउने।
- आन्तरिक नियन्त्रणको ढाँचा सुदृढ गरी एउटै व्यक्तिले प्रस्ताव गर्ने, स्वीकृत गर्ने र भुक्तानी गर्ने प्रक्रिया गर्न नपाउने व्यवस्था तत्काल लागू गर्ने।
- SuTRA, TSA, LMBIS, e-GP लगायतका प्रणालीबीच real-time integration गरी दोहोरो प्रविष्टि र data mismatch हटाउने।
- बैंक तथा कोषको हिसाब मिलान स्वचालित बनाई मासिक स्वचालित मिलान प्रणाली अनिवार्य गर्ने र विलम्ब भएमा जिम्मेवार निकायलाई उत्तरदायी बनाउने।
- सरकारी लेखापालनका लागि अनिवार्य व्यवसायिक प्रमाणीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गरी IT skill gap घटाउने।
- PIS र Accounting System एकीकृत गरी केन्द्रीय पे-रोल प्रणालीलाई संस्थागत गर्ने।
- Capital Asset Register पूर्ण बनाई Depreciation Accounting व्यवहारमा लागू गर्ने।
  - ख. नेपालको सरकारी वित्तीय प्रतिवेदन प्रणाली सुधारका उपायहरू यसप्रकार रहेका छन्:

- Real-time Reporting Dashboard विकास गरी गुणस्तर र समयपालनामा सुधार गर्ने र वित्तीय तथ्याङ्कको प्रविष्टिमा निश्चित मिति राखी ढिलाइमा दण्डात्मक व्यवस्था गर्ने।
- वित्तीय प्रतिवेदनलाई भौतिक प्रगति र नतिजा सूचकसँग जोडेर Performance-linked Financial Statement तयार गर्ने।
- Statistical tools र Data Analytics प्रयोग अनिवार्य गर्दै Quarterly report मा trend analysis, variance analysis, forecasting model समावेश गरी प्रतिवेदनलाई गुणात्मक बनाउने।
- Consolidated वित्तीय प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने समयावधि कानून संशोधन गरी पछिल्लो आर्थिक वर्षको पहिलो त्रैमासिक भित्र स्पष्ट किटान गर्ने।
- वार्षिक वित्तीय जोखिमको प्रतिवेदन तयार गरी सार्वजनिक गर्नुपर्ने जसमा Contingent liabilities, SOE risk, pension liabilities, PPP exposure लगायतका जोखिम स्पष्ट खुलाउने।
- दातृनिकायबाट सञ्चालित आयोजनाहरू पूर्ण रूपमा राष्ट्रिय प्रतिवेदन प्रणालीमा समावेश गरी Off-budget support लाई Consolidated Reporting Framework भित्र ल्याउने।
- सङ्घीय तहगत समन्वय सुधार गर्न Fiscal Reporting Coordination Mechanism स्थापना गर्ने साथै प्रदेश र स्थानीय तहबाट आउने प्रतिवेदनको standardized template विकास गर्ने।
- Nepal Public Sector Accounting Standards (NAPSAS) लाई चरणबद्ध रूपमा पूर्ण लागू गरी IPSAS compliant reporting तर्फ जाने।
- अर्थ मन्त्रालयमा Fiscal Risk Management Unit स्थापना गरी भविष्यमा आइपर्ने जोखिमको नियमित आँकलन, stress testing र scenario analysis गर्ने जिम्मेवारी स्पष्ट तोक्ने।
- ऐनअनुसारका प्रतिवेदन समयमै प्रकाशन सुनिश्चितताको लागि Legal compliance tracking system विकास गरी रिपोर्ट प्रकाशनको त्रैमासिक अनुगमन गर्ने।
- Citizen-friendly Financial Reporting प्रणाली विकास गर्ने। सरलीकृत बजेट तथा वित्तीय विवरण) Citizen Budget, Citizen Financial Report) प्रकाशन गरी सार्वजनिक पारदर्शिता बढाउने।

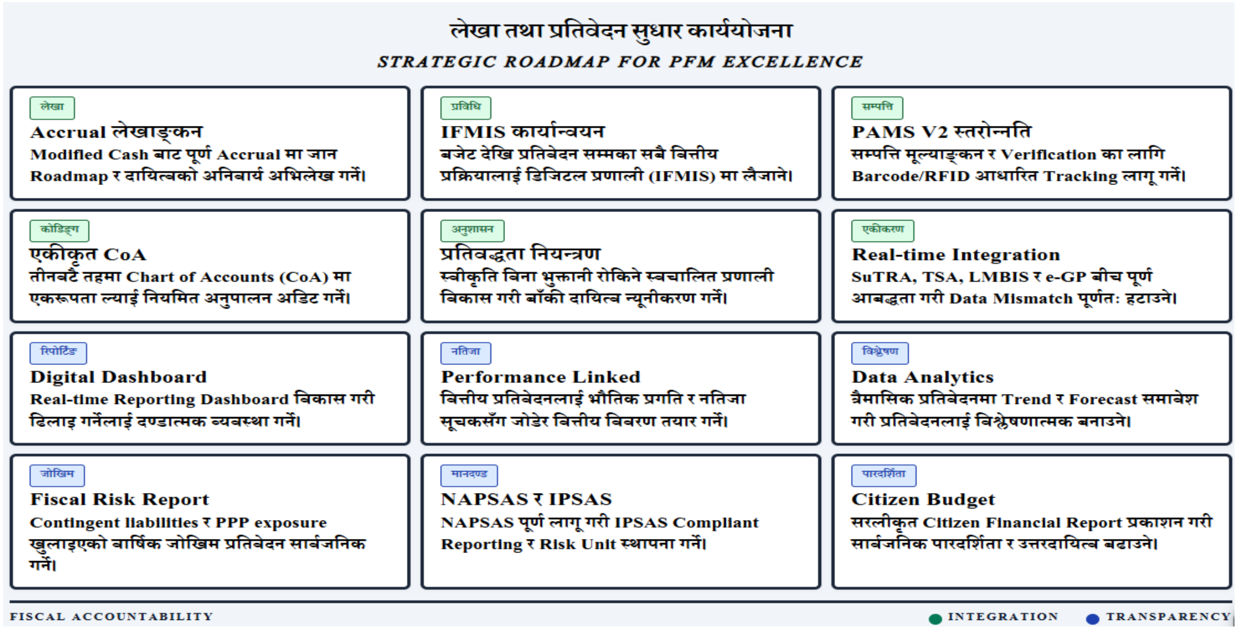

९. नेपालको लेखापरीक्षण प्रणालीमा गर्नुपर्ने सुधारका विषयहरू:

(क) आन्तरिक लेखापरीक्षणलाई नतिजामूलक गराउन निम्न कार्यहरू गर्ने:

- आन्तरिक लेखापरीक्षणलाई विभागीकरण (departmentalized) गरी आर्थिक तथा वित्तीय व्यवस्थापन विज्ञता र सम्वन्धित विषयक्षेत्रको विज्ञता सहितको संयुक्त टोली मार्फत आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्ने गरी सुधार गर्दै लैजाने।
- Risk-Based Internal Audit Framework संस्थागत गरी सबै निकायमा जोखिम पहिचान, जोखिम मापन र प्राथमिकता निर्धारणका लागि Risk Register तयार गरी सोही आधारमा वार्षिक अडिट योजना स्वीकृत गर्ने।
- Theme-Based र Sector-Specific Audit अभ्यास सुरु गर्ने। कार्यालयको कार्यप्रकृति अनुसार (जस्तैः खरिद, अनुदान, पूर्वाधार, सामाजिक सुरक्षा) विषयगत आन्तरिक लेखापरीक्षण सञ्चालन गर्ने।
- Compliance-Oriented Audit बाट Performance-Oriented Audit तर्फ रूपान्तरण भई नियम पालना जाँच मात्र नभई खर्चको दक्षता, प्रभावकारिता र नतिजा विश्लेषण समावेश गर्ने पद्धतिको विकास गर्ने। तीनै तहका सरकारको आन्तरिक लेखापरीक्षणको लागि मानदण्ड जारी गर्ने।
- Committee of Sponsoring Organizations (COSO) Framework मा आधारित आन्तरिक नियन्त्रणको ढाँचा लागू गरी control environment, risk assessment, control activities, monitoring प्रणाली स्पष्ट गर्ने।

- System-Based Audit क्षमता विकास गर्नका लागि SuTRA, TSA, e-GP, LMBIS जस्ता डिजिटल प्रणालीमा Data Analytics र IT Audit गर्न दक्ष जनशक्ति विकास गर्ने।
- आन्तरिक लेखापरीक्षणले दिएका सुझावहरूको कार्यान्वयन स्थिति Real-time tracking dashboard मार्फत अनुगमन गर्ने। आन्तरीक लेखापरीक्षणलाई विशेष प्राथमिकता दिई अन्तिम लेखापरीक्षण हुनु अगावै यसका सुझावहरूको कार्यान्वयन गरिसक्नुपर्ने गरी कार्यालय प्रमुख र आर्थिक प्रशासन प्रमुखलाई जिम्मेवार गराउने।
- Annual Audit Plan लाई जोखिम विश्लेषणमा आधारित बनाउने। High-risk spending units, high-value procurement, multi-year commitments आदि प्राथमिकतामा राखी योजना तयार गर्ने।
- Internal auditors का लागि IT Audit, forensic audit, data analysis, public procurement audit सम्बन्धी तालिम अनिवार्य सञ्चालन गर्ने। आन्तरिक लेखापरीक्षकहरूको व्यवसायिकता, जोखिमको क्षेत्र, प्रतिवेदन लेखन सीप, संस्थागत तथा बाह्र्य परिवेशहरूको आँकलन सहितको आन्तरिक लेखापरीक्षण तालिम मोड्यूलको विकास गर्ने।
- जिल्लास्थित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट आन्तरिक लेखापरीक्षण हुँदाका बखत आँकलन भएका जोखिमजन्य क्षेत्रको छुट्टै वार्षिक प्रतिवेदन गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको गुणस्तर सुनिश्चित गर्न peer review र periodic quality assessment व्यवस्थालाई सुदृढ बनाउने।
- Internal Audit लाई Strategic Advisory Role दिई त्रुटि पहिचान गर्ने निकाय नभई व्यवस्थापनलाई जोखिम न्यूनीकरण र सुधार रणनीति सिफारिस गर्ने निकायको रूपमा विकास गर्ने।
- आन्तरिक लेखापरीक्षण इकाईलाई प्रशासनिक हस्तक्षेपबाट मुक्त राखी functional independence सुनिश्चित गर्ने।

(ख) अन्तिम लेखापरीक्षण प्रणाली सुधारका उपायहरू:

- Rule-based Audit बाट Risk-Based र Performance Audit तर्फ विस्तार गर्ने र विनियोजन लेखापरीक्षणसँगै खर्चको प्रभावकारिता, मूल्य-प्रतिफल) Value for Money) र कार्यक्रमको नतिजा विश्लेषण समावेश गर्दै लैजाने। High-risk sectors (public procurement, grants, SOEs, multi-year projects) मा प्राथमिकतामा आधारित लेखापरीक्षण गर्ने।

- चालु प्रकृतिका बेरुजु न्यूनीकरणका लागि Thematic Audit अभियान सञ्चालन गर्ने र हरेक वर्ष दोहोरिने बेरुजुका विषयहरूमा विशेष अध्ययन गरी मूल कारण पहिचान गर्ने क्षमताको विकास र विस्तारमा जोड दिने।
- Parliamentary Follow-up Mechanism सुदृढ गरी महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनमाथि समयमै छलफल र निर्णय सुनिश्चित गर्न सार्वजनिक लेखा समितिको monitoring प्रणाली सशक्त बनाउँदै जाने।
- डिजिटल वित्तीय प्रणालीहरूको Cyber Security Audit, System Audit र Data Integrity Audit नियमित गरी IT अडिटलाई सुदृढ बनाउने।
- बेरुजु फछ्र्यौट र सुझाव कार्यान्वयनलाई KPI सँग जोडेर जिम्मेवार पदाधिकारीलाई उत्तरदायी बनाउने।
- ठूला आयोजना र सार्वजनिक खर्च कार्यक्रमहरूमा लागत-लाभ विश्लेषण र outcome evaluation मा आधारित लेखापरीक्षण सुरु गरी Value For Money Audit लाई संस्थागत र सुदृढ बनाउने।
- Audit Reporting Timeliness सुधार गर्न NAMS प्रणालीमा सुधार गरी प्रतिवेदन तयार गर्ने समय घटाउने।
- वित्तीय तथ्याङ्कहरूको Integrated Audit Data Analytics प्रयोग गर्ने प्रणालीको विकास गरी anomaly detection, pattern analysis गर्ने पद्धतिको सुरुवात गर्ने।
- Public Disclosure सुदृढ बनाउन लेखापरीक्षणका निष्कर्षलाई नागरिकमैत्री सारांश सहित सार्वजनिक गरी सामाजिक उत्तरदायित्व बढाउने।
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालयद्वारा संचालित प्रणालीहरूको प्राविधिक अडिट गराई प्राप्त सुझावहरूको कार्यान्वयन गर्ने ।नियमित/आकस्मिक रूपमा Vulnerability Assessment and Penetration Testing - VAPT जस्ता प्राविधिक र सुरक्षण अडिट गरी प्राप्त सुझावका आधारमा प्रणाली स्तरोन्नति र जोखिम न्यूनीकरण गर्ने ।
- लेखापरीक्षण कार्यमा सूचना प्रविधि मार्फत वा अन्य विधिद्वारा विश्लेषण गरी स्रोत परिचालन (प्राप्ति र खर्च दुवैको हकमा) र नतिजा सम्वन्धलाई प्राथमिकतामा राखि लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने पूर्वशर्त निर्धारण गर्ने।
- सैद्धान्तिक वेरुजुलाई सुधारको मुख्य विषय वनाउने गरी लेखाउत्तरदायी अधिकृत, विभागीय प्रमुख, कार्यालय/आयोजना प्रमुख र आर्थिक प्रशासन प्रमुखको काम कर्तव्य र अधिकारमा उल्लेख गर्ने।

- वेरुजु सम्वन्धी नीतिगत व्यवस्था गरी यसका स्वीकार्य/अस्वीकार्य तहलाई स्तरीकरण गर्न मापदण्ड जारी गर्ने।
- अन्तिम लेखापरीक्षणमा खटिने कर्मचारीले लेखापरीक्षणको क्रममा सम्बन्धित निकायको खर्चमा फिल्ड व्यवस्थापन, किनमेल र व्यक्तिगत लाभका आधारमा बेरुजू लेख्ने नलेख्ने निर्णय गर्ने गरेको भन्ने आरोप र कतिपय यथार्थलाई चिर्न उच्च सत्यनिष्ठा कायम गर्ने।
- अन्तिम लेखापरिक्षणमा संलग्न कर्मचारीहरूलाई समसामयिक तालीम तथा क्षमता विकासका कार्यक्रम संचालन गर्ने।

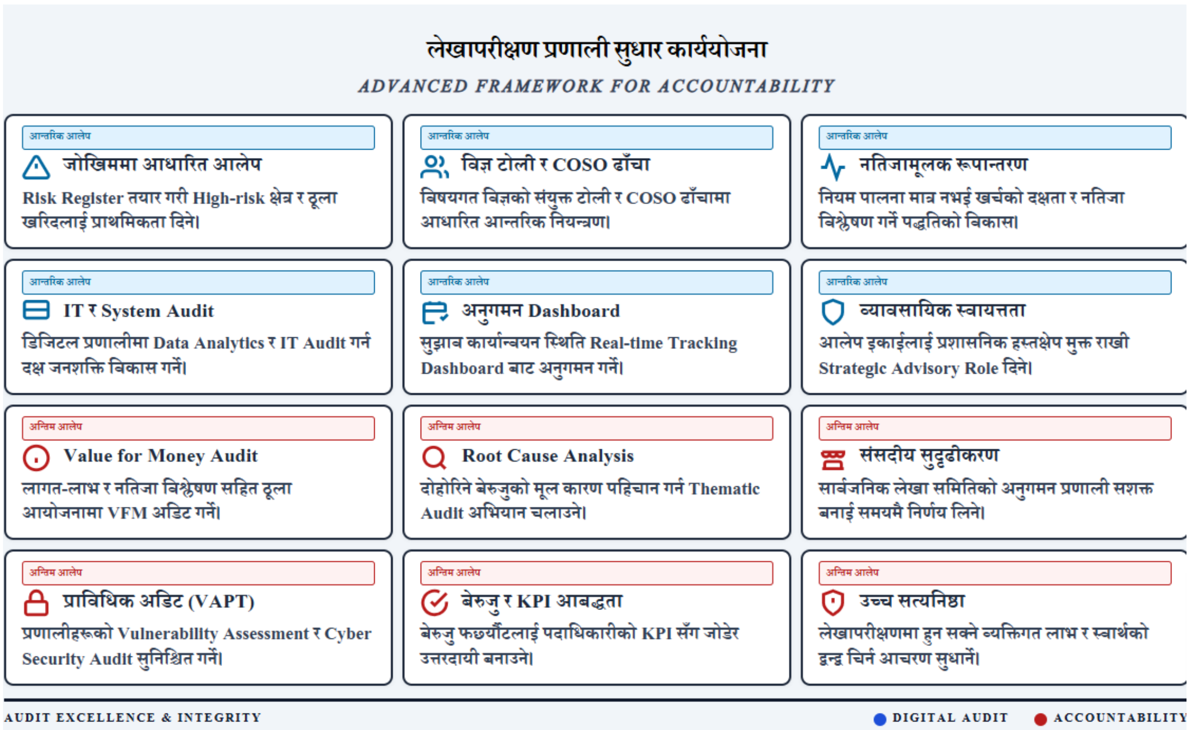

१०. सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा नियमन, अनुगमन तथा आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी सुधारका उपायहरू:

(क) वित्तीय जवाफदेहिता र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली प्रभावकारी बनाउने सम्वन्धमा देहायका कार्यहरू गर्ने:

- बजेट स्वीकृतिसँगै वार्षिक कार्यान्वयन कार्ययोजना र खरिद योजना अनिवार्य रूपमा स्वीकृत गर्ने। कार्यतालिका उल्लङ्घन भएमा स्वचालित रूपमा प्रणालीमा" delay flag" देखिने गरी डिजिटल अनुगमन प्रणाली विकास गर्ने।
- आन्तरिक नियन्त्रण सहित वित्तीय जोखिम न्यूनीकरण योजना निकायगत रूपमा स्वचालित गराउने। यसका लागि कार्यालय प्रमुखसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गर्ने।

- उच्च कार्यसम्पादन गर्ने निकायलाई कार्यसम्पादन अनुदान प्रदान गर्ने।
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन तथा नियमावलीमा आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुखको बजेटरी नियन्त्रण सम्बन्धी जिम्मेवारी थप स्पष्ट बनाई सोको पालना हरेक कार्यालय तथा केन्द्रीय निकायले अनिवार्य गर्नुपर्ने।
- आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुखको दरबन्दी रिक्त नभएको अवस्थामा निजले गर्ने सम्पुर्ण कार्यहरू निज सरहको अर्को पदलाई प्रत्यायोजन गर्न नपाउने व्यवस्था गर्ने।
- आन्तरिक नियन्त्रण समितिलाई Budget Accountability Monitoring को समेत कार्यदिश प्रदान गर्ने।
- केन्द्रीय निकायले मातहतका सबै कार्यालयहरूको Internal Control Manual तर्जुमा र कार्यान्वयनको अनिवार्य अनुगमन गर्ने। Internal Control Compliance Scorecard विकास गरी कमजोर निकायलाई सुधार योजना लागू गर्न बाध्य पार्ने।
- हरेक कार्यालयले वार्षिक रूपमा Internal Control Self-Assessment Report तयार गरी अनिवार्य रूपमा माथिल्लो निकायमा पेश गर्ने व्यवस्था गर्ने।
- IPFMS मा रहेको प्रतिवद्धता लेखाङ्कन प्रणालीमा आयोजना चक्र (आयोजना सुरु, चालु अवस्था र सम्पन्न वा ठेक्का अन्त) का तह अनुसारको प्रतिवेदन आउने गरी स्तरोन्नतिको व्यवस्था गर्ने।
- वित्तीय सूचना प्रणालीबाट जारी भएका विश्लेषणात्मक सूचनालाई प्रमाणको रूपमा लिई पछिल्लो कार्यप्रक्रियामा उपयोग गर्न सकिने गरी आर्थिक कार्यविधिहरूमा प्रावधान राख्ने।
- Open Budget Portal मा मन्त्रालयगत Performance Dashboard प्रकाशित गर्ने।
- नागरिक समाज, संसद र लेखा समितिलाई चौमासिक प्रगति प्रतिवेदन उपलब्ध गराउने व्यवस्था अनिवार्य गर्ने।

(ख) आर्थिक कार्यविधि कानूनको पूर्ण पालनाका सम्वन्धमा देहायका कार्यहरू गर्नेः

- बजेट निर्माण र कार्यान्वयन चरणमा आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सम्बन्धी कानुनको अनुपालन अनिवार्य गर्न Digital Compliance Checklist प्रणाली विकास गर्ने।
- कानुन उल्लङ्घनमा जिम्मेवार पदाधिकारीमाथि स्पष्ट दायित्व निर्धारण गरी दण्ड तथा प्रोत्साहन)incentive & sanction) प्रणाली लागू गर्ने।

(ग) नर्म्स, मापदण्ड र प्रक्रियागत कार्यविधि कार्यान्वयनका सम्वन्धमा देहायका कार्यहरू गर्नेः

- Standard Operating Procedures (SOPs) तयार गरी सबै निकायमा अनिवार्य लागू गर्ने।
- खर्च स्वीकृत गर्नु अघि नर्म्स र मापदण्डको डिजिटल validation गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने।

(घ) Fiduciary Risk **सम्बन्धी सचेतना र क्षमता अभिवृद्धिः**

- पदाधिकारी तथा लेखा समूहका कर्मचारीहरूका लागि Fiduciary Risk Management र Public Financial Management सम्बन्धी नियमित तालिम सञ्चालन गर्ने।
- उच्च जोखिम क्षेत्र) procurement, grants, capital projects) मा विशेष जोखिम अल्पीकरण मोड्यूल (risk mitigation module) लागू गर्नुपर्छ।

(ङ) कर्मचारीहरूको सत्यनिष्ठा मूल्याङ्कन सूचक र जीवनचर्या अडिटः

- राजस्व, लेखा, इन्जिनियरिङ्ग, लेखापरीक्षण र लेखा उत्तरदायी अधिकारीहरूको अनिवार्य सत्यनिष्ठा मूल्याङ्कन सूचक विकास गरी आवधिक सत्यनिष्ठा परीक्षण गर्ने।
- योजना, बजेट, विनियोजन, भुक्तानी र लेखापरीक्षणमा हुने सबै खाले घूस र कमिसनखोरीलाई निर्ममतापूर्वक नियन्त्रण गर्ने।
- वैदेशिक लगानी वा सहयोगका आयोजनाहरूमा सम्बन्धित देशको खरिद कानून लागू हुने अवस्थामा नियमानुसार प्राप्त हुने कमिसन अनिवार्य रूपमा राज्यकोषमा जम्मा गर्ने र सो को विवरण सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था मिलाउने।

४(क).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

४(क).२.५.१ नेपालको योजना तथा बजेट प्रणाली सुधार

२.५.१.१ नेपालका योजना प्रणाली सुधार

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	कार्यविभाजन स्पष्टता	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका कार्यक्रमहरूको Functional Mapping गरी दोहोरोपना हटाउने।	१ वर्ष	दोहोरो कार्यक्रम घटेको संख्या	सङ्घीय बजेट	राजनीतिक र प्रशासनिक प्रतिवद्धता
२	योजना छनौट पद्धतिमा सुधार	Independent Project Appraisal Mechanism स्थापना गर्ने।	१ वर्ष	Cost-Benefit विश्लेषण गरी योजना छनौट भएको संख्या	सङ्घीय बजेट	नेतृत्वको दक्षता र कर्मचारीको क्षमता अभाव
३	सरोकारवालाको सहभागिता	आवधिक योजना निर्माणमा अनिवार्य Public Consultation Guideline लागू गर्ने।	६ महिना	परामर्श बैठकहरूको संख्या	सङ्घीय बजेट	औपचारिकतामा सीमित हुने जोखिम
४	नीति निरन्तरता	Rolling 5-Year Policy Commitment Framework लागू गर्ने।	२ वर्ष	अधुरा आयोजनाको संख्या घटेको	सङ्घीय बजेटआन्तरिक	अस्थिर सरकार र प्रतिवद्धता
५	आयोजना बैङ्क सुदृढीकरण	Threshold आधारित आयोजना वर्गीकरण र Project Bank अनिवार्य पालन गर्ने।	१.५ वर्ष	Project Bank compliance rate	सङ्घीय बजेट	सरोकार निकायको प्रतिरोध
६	योजना—MTEF–बजेट तालमेल	Integrated Planning & Budgeting Software विकास गर्ने।	३ वर्ष	MTEF र बजेट विचको variance घटेको	सङ्घीय बजेट	IT कार्यान्वयन ढिलासुस्ती
७	परिणाममा आधारित योजना	Output तथा Outcome सूचकसहित योजना दस्तावेज तयार गर्ने।	१ वर्ष	KPI समावेश भएका योजनाको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	मापन क्षमता कमजोर
८	कर्मचारीको दक्षता अभिवृद्धि	योजना र सार्वजनिक वित्त सेवाका क्याडर तयार गर्न करियर विकास प्रणाली विकास गर्ने।	२ वर्ष	Planning र PFM क्याडर प्रणालीमा आवद्ध दक्ष कर्मचारीको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	प्रशासनिक अवरोध
९	अनुगमन सुदृढीकरण	Digital Monitoring लाई सुदृढ बनाउने।	२ वर्ष	त्रैमासिक अनुगमन प्रतिवेदन प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	प्रविधि दक्षता कमी

२.५.१.२. नेपालको बजेट प्रणाली सुधार

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	स्रोत यथार्थता परीक्षण	अर्थ मन्त्रालयमा स्वतन्त्र Macro-Fiscal Unit स्थापना गर्ने।	१ वर्ष	Macro-Fiscal Unit स्थापना	सङ्घीय बजेट तथा प्राविधिक सहायता	राजनीतिक अवरोध
२	यथार्थपरक राजस्व अनुमान	Conservative Revenue Forecasting Framework लागू गर्ने।	१ वर्ष	राजस्व अनुमान मिलेको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	अनुमानमा दबाब
३	बजेट अनुशासन	Fiscal Responsibility Rule तथा Deficit Ceiling लागू गर्ने।	२ वर्ष	घाटा सीमा पालन	सङ्घीय बजेट	राजनीतिक दबाब
४	स्रोत सुनिश्चितता	Source Assurance बिना खरिद प्रक्रिया सुरु गर्न नपाउने डिजिटल प्रावधान लागू गर्ने।	१ वर्ष	Unauthorized procurement संख्या शून्य	सङ्घीय बजेट	सरोकार निकायको प्रतिरोध
५	चालु खर्च नियन्त्रण	Recurrent Expenditure Cap लागू गरी पूँजीगत खर्च न्यूनतम सीमा निर्धारण गर्ने।	२ वर्ष	पूँजीगत खर्च अनुपात वृद्धि	सङ्घीय बजेट	सामाजिक/राजनीतिक दबाब
६	Bill submission मोड्युल तयारी	सेवा तथा वस्तु आपूर्तिकर्ताले भुक्तानी लिने प्रयोजनका लागि Bill Submission Module को तर्जुमा गरी लागू गर्ने।	१ वर्ष	भुक्तानीमा हुने अनियमिततामा कमी	सङ्घीय बजेट	प्राविधिक क्षमताको कमी
७	कार्यान्वयन सुदृढीकरण	Milestone-based Budget Release System लागू गर्ने।	१.५ वर्ष	समयमै खर्च प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	लाइन मन्त्रालयको असन्तुष्टि
८	अन्तरसरकारी नगद व्यवस्थापन	Consolidated Treasury Reporting System लागू गर्ने।	२ वर्ष	Idle fund घटेको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	प्रदेश/स्थानीय तह सहकार्य अभाव
९	Performance Budgeting	Outcome आधारित Performance Budgeting Framework लागू गर्ने।	३ वर्ष	KPI-linked कार्यक्रमको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	परिणाम मापन चुनौती
१०	Quarterly Reporting	संसद, लेखा समिति र नागरिक समाजलाई अनिवार्य त्रैमासिक प्रतिवेदन	तत्काल	समयमै पेश प्रतिवेदन प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	समयपालना कमजोर
११	Open Budget Portal	मन्त्रालयगत Performance Dashboard सहित Open Budget Portal अद्यावधिक गर्ने।	तत्काल	Portal update frequency	सङ्घीय बजेट	डेटा गुणस्तर समस्या

१२	आन्तरिक नियन्त्रण	Commitment Control र Internal Audit strengthening	१ वर्ष	बेरुजु घटेको दर	सङ्घीय बजेट	औपचारिक कार्यान्वयन

४(क).२.५.२. नेपालको राजस्व प्रणालीमा सुधार (कर, गैरकर तथा भन्सार)

२.५.२.१. नेपालको राजस्व प्रणालीमा सुधार

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	सेवा प्रवाह सरलता	सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित कानुन, नियम, कार्यविधि सरल र स्पष्ट बनाउने।	१ वर्ष	कानुन/नियम संशोधनको संख्या	सङ्घीय बजेट	नेतृत्वको प्रतिवद्धता
२	One-stop service	कर भुक्तानी र परिपालनमा दोहोरो/अनावश्यक प्रक्रिया हटाई One-stop service लागू गर्ने।	१.५ वर्ष	One-stop service प्रयोगकर्ताको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	कर्मचारी प्रतिरोध
३	ई-सेवा विस्तार	ईन्टिग्रेटेड कर प्रणालीलाई संस्थागत गर्ने।	२ वर्ष	Digital service adoption rate	सङ्घीय बजेट	IT क्षमता कमी
४	न्यून सम्पर्क	नागरिक—कर्मचारी प्रत्यक्ष सम्पर्क न्यूनीकरण।	१ वर्ष	Face-to-face interaction घटेको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	कर्मचारी असहयोग
५	प्रणाली अन्तरआवद्धता	सरकारी निकाय बीच सिस्टमको अन्तरआवद्धता कायम गर्ने।	२ वर्ष	Data sharing platform utilization	सङ्घीय बजेट	सिस्टम अनुकुलता समस्या
६	साइबर सुरक्षा	सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको cybersecurity सुदृढ गर्ने।	१ वर्ष	Security audit score	सङ्घीय बजेट, प्राविधिक सहायता	Cyber attack जोखिम
७	सुशासन र नैतिकता	करदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष	कार्यक्रमको सहभागिता दर	सङ्घीय बजेट	कम जनसहभागिता
८	जोखिममा आधारित कर प्रणाली	जोखिममा आधारित पूर्ण कर परीक्षण लागू गर्ने।	१.५ वर्ष	High-risk audit coverage	सङ्घीय बजेट	Resistance from taxpayers
९	Faceless Audit	Full Audit लाई Faceless Audit System मा रूपान्तरण गर्ने।	२ वर्ष	Fraudulent case घटेको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	IT adoption & training

१०	गुनासो प्रणाली	अनलाइन गुनासो दर्ता, ट्र्याकिङ र सुनुवाई प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	Complaint resolution time	सङ्घीय बजेट	Low citizen awareness
११	अन्तःशुल्क स्वचालन	ईजाजत र नवीकरण प्रक्रिया पूर्ण स्वचालित बनाउने।	१ वर्ष	Automated renewal rate	सङ्घीय बजेट	Software integration problem
१२	अन्तशुल्कको दायरा वृद्धि	नागरिक स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर गर्ने जङ्क फूड मधुमेह, क्यान्सर जस्ता नसर्ने रोग सिर्जना गर्ने खानेकुराहरूलाई अन्तःशुल्कको दायरामा ल्याउने।	६ महिना	अन्तशुल्कको दायरा विस्तार	सङ्घीय बजेट	निजी क्षेत्रको अवरोध
१३	उच्च जोखिम निगरानी	Revenue, permit, contract क्षेत्रमा विशेष निगरानी बढाउने।	१.५ वर्ष	High-risk cases monitored	सङ्घीय बजेट	Resource limitation

२.५.२.२. नेपालको गैरकर राजस्व प्रणालीमा सुधार

क.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	गैरकर राजस्व दायरा	गैरकर राजस्वको दायरा विस्तार र दर अद्यावधिक गर्ने।	१ वर्ष	Revenue growth rate	सङ्घीय बजेट	नीतिगत असमानता
२	सञ्चित कोष व्यवस्थापन	गैरबजेटरी कोषलाई सञ्चित कोषमा ल्याउने, अनावश्यक कोष खारेज गर्ने।	१ वर्ष	Consolidated fund coverage	सङ्घीय बजेट	कानुनी विवाद
३	लगानीबाट आम्दानी	सरकारी लगानीबाट ब्याज, लाभांश समयमै प्राप्त गर्ने।	१.५ वर्ष	Collection timeliness	सङ्घीय बजेट	निकायको ढिलाइ
४	उच्च प्रतिफल लगानी	सरकारी लगानी व्यवस्थापन सुधार गर्ने।	२ वर्ष	ROI वृद्धि	सङ्घीय बजेट	लगानी जोखिम
५	मासिक लक्ष्य अनुगमन	गैरकर राजस्व सङ्कलन लक्ष्य तोकी अनुगमन गर्ने।	१ वर्ष	Monthly target achievement	सङ्घीय बजेट	अनुगमन क्षमता
६	बाँकी रकम असूल	बाँकी रकम अद्यावधिक गरी असूल गर्ने।	१ वर्ष	Recovery rate	सङ्घीय बजेट	Compliance low

२.५.२.३. नेपालको भन्सार प्रणालीमा सुधार

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	डिजिटल / Faceless Customs	पूर्ण डिजिटल, Faceless / Paperless Customs प्रणाली विकास गर्ने।	२ वर्ष	Digital compliance rate	सङ्घीय बजेट	IT adoption & training
२	AI Based Risk Check	जोखिममा आधारित AI जाँचपास प्रणाली विस्तार गर्ने।	१.५ वर्ष	High-risk detection accuracy	सङ्घीय बजेट, वाह्य सहयोग	AI model विश्वसनियता
३	क्षमता विकास	कर्मचारी तालिम र नैतिकता अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष	दक्ष जनशक्ति प्रतिशत	सङ्घीय बजेट, वाह्य सहयोग	न्यून सहभागीता
४	Trusted Traders	Trusted Traders/Authorized Businessperson प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने।	१ वर्ष	Compliance rate of trusted traders	सङ्घीय बजेट	सरोकार निकायको प्रतिवद्धता
५	सहकार्य / समन्वय	खुला सिमाना र चोरी तस्करी नियन्त्रणमा अन्तरनिकाय समन्वय गर्ने।	१ वर्ष	Inter-agency operations conducted	सङ्घीय बजेट	कमजोर समन्वय
६	सम्पत्ति शुद्धीकरण	Investigation, prosecution र कारवाही कार्यान्वयन गर्ने।	१.५ वर्ष	Cases prosecuted	सङ्घीय बजेट	कानूनी अड्चन
७	जाँचपास प्रक्रिया सुधार	जाँचपास प्रक्रियालाई सहज बनाउँदै जोखिम विश्लेषणमा जोड दिने।	१ वर्ष	Processing time घटेको	सङ्घीय बजेट	सञ्चालनमा अवरोध
८	आचारसंहिता पालना	कर्मचारीलाई Code of Conduct अनिवार्य पालन गर्न लगाउने।	१ वर्ष	आचारसंहिता उल्लङ्घन घटेको।	आवश्यक नपर्ने	नेतृत्वले चासो नलिने

४(क).२.५.३. नेपालको लगानी प्रणालीमा सुधार

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	सार्वजनिक लगानी नीति	राष्ट्रिय लगानी नीति र Project Appraisal Guideline जारी गर्ने।	१ वर्ष	नीति तथा कार्यविधि स्वीकृत र प्रकाशन	सङ्घीय बजेट	मन्त्रालयगत समन्वय कमजोर
२	Project Appraisal सुदृढीकरण	Cost-Benefit Analysis (CBA) र Risk Assessment अनिवार्य गर्ने (Threshold माथिका आयोजनामा) ।	१.५ वर्ष	CBA सहित स्वीकृत आयोजनाको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	प्राविधिक क्षमता अभाव
३	लगानी अभिलेख प्रणाली	सबै सार्वजनिक लगानीको अनिवार्य Digital Investment Registry स्थापना र अद्यावधिक गर्ने।	१ वर्ष	Registry मा दर्ता भएका आयोजनाको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	डेटा प्रविष्टिमा ढिलाइ
४	लगानी चरणमै Performance Contract	लगानी स्वीकृतिको चरणमा नै Control Indicators सहित Performance Agreement गर्ने।	१ वर्ष	Performance Contract भएका आयोजनाको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	कार्यान्वयन निकायको अनिच्छा
५	नियमित अनुगमन	कार्यसम्पादन सूचकमा आधारित त्रैमासिक अनुगमन मूल्याङ्कन (M&E) प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	समयमै पेश गरिएका आवधिक प्रतिवेदनको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	रिपोर्ट औपचारिकतामा सीमित हुने जोखिम
६	लागत नियन्त्रण	Cost Overrun Tracking Mechanism लागू गर्ने।	२ वर्ष	लागत वृद्धि घटेको दर	सङ्घीय बजेट	बजार मूल्य अस्थिरता
७	वहुवर्षीय आयोजना व्यवस्थापन	वहुवर्षीय आयोजना वर्गिकरण र स्रोत सुनिश्चितता अनिवार्य गरी संस्थागत गर्ने।	२ वर्ष	अधुरा आयोजना संख्या घटेको	सङ्घीय बजेट	बजेट सीमितता
८	Post-Completion Evaluation	आयोजना सम्पन्न भएपछि Impact Evaluation अनिवार्य गर्ने।	२ वर्ष	Evaluation सम्पन्न आयोजनाको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	मूल्याङ्कन संस्कृति कमजोर

४(क).२.५.४. नेपालमा सार्वजनिक ऋण परिचालन सम्वन्धी सुधार

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	Borrowing Principle Reform	"Borrowing for Capital Formation Only" सिद्धान्त लागू गर्ने र आन्तरिक ऋण उपयोग मापदण्ड जारी गर्ने।	१ वर्ष	पूँजीगत खर्चमा प्रयोग भएको ऋणको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	राजनीतिक दबाब (चालु खर्च वित्तपोषण)
२	Interest Corridor Policy	Interest Corridor नीतिलाई सहायक ऋण सम्झौता र आन्तरिक ऋणका लागि बजार औसत व्याजदरमा आधारित बनाउँदै संस्थागत गर्ने।	१ वर्ष	Corridor policy स्वीकृत	सङ्घीय बजेट	बजार अस्थिरता
३	कानूनी व्यवस्था	आन्तरिक ऋण विकास एवं पूँजी निर्माणमा मात्र खर्च हुने गरी आर्थिक कार्यविधि कानून संशोधन।	१.५ वर्ष	संशोधित कानुन कार्यान्वयन	सङ्घीय बजेट	प्रक्रियागत ढिलाइ
४	Debt Accountability Reporting	सार्वजनिक ऋणबाट भएको खर्चको Accountability Reporting System लागू गर्ने (Debt-to-Project Tracking)।	१ वर्ष	वार्षिक Debt Utilization Report प्रकाशन	सङ्घीय बजेट	डेटा एकीकरण समस्या
५	बाह्य ऋणको प्राथमिकता	वैदेशिक ऋणलाई Investment Gap र Capital Formation मा केन्द्रित गर्ने नीति तथा कानूनी प्रावधान लागू गर्ने।	२ वर्ष	पूँजीगत परियोजनामा वैदेशिक ऋणको हिस्सा	सङ्घीय बजेट	दातृ निकायको सर्त
६	Debt Sustainability Framework	Medium-Term Debt Strategy (MTDS) अद्यावधिक गरी Debt Sustainability Analysis (DSA) नियमित गर्ने।	१ वर्ष	Debt-to-GDP target पालन	सङ्घीय बजेट	राजस्व अस्थिरता
७	Loan Approval Filter	ऋण स्वीकृति अघि Project Readiness Filter अनिवार्य गर्ने।	१.५ वर्ष	Readiness test पास गरेका आयोजनाको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	परियोजना तयारी कमजोर
८	Transparency	सार्वजनिक ऋण विवरण (stock, maturity, interest, उपयोग) Open Debt Portal मा प्रकाशन गर्ने।	१ वर्ष	Portal अद्यावधिक दर	सङ्घीय बजेट	ढिलाई हुन सक्ने

४(क).२.५.५. नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायता परिचालन सम्वन्धी सुधार

क.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	Project Readiness	सबै वैदेशिक सहायता आयोजना/कार्यक्रममा Project Readiness Filter अनिवार्य कार्यान्वयन गर्ने।	१ वर्ष	Readiness test पास गरेका आयोजनाको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	आयोजना तयारी कमजोर
२	Steering Committee प्रणाली	अन्तर-निकाय/तह समन्वयका लागि नियमित Steering Committee को बैठक बस्ने।	६ महिना	नियमित बैठक प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	समन्वय कमजोरी
३	दातृ खरिद क्षमता	विकास साझेदारका खरिद निर्देशिका सम्बन्धी तालिम तथा क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष	प्रशिक्षित कर्मचारी प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	कर्मचारी स्थानान्तरण
४	वातावरण/वन स्वीकृति सुधार	वन स्वीकृति र वातावरणीय असंगति सुधार तथा रूख गणना डिजिटाइजेशन गर्ने।	१.५ वर्ष	स्वीकृति समय घटेको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	कानूनी जटिलता
५	उच्च प्रतिफल सहायता छनौट	आयोजना छनौट गर्दा Financial & Economic Rate of Return (FIRR/EIRR) अनिवार्य विश्लेषण गर्ने।	१ वर्ष	EIRR आधारित स्वीकृत आयोजना प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	राजनीतिक प्राथमिकता
६	Subnational Loan Accountability	प्रदेश/स्थानीय तहले ऋणको साँवा—व्याज र counterpart funding व्यहोर्ने नीति स्पष्ट गर्ने।	२ वर्ष	Subnational co-financing प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	तहगत असहमति
७	उच्चस्तरीय अनुगमन	Time & Cost Overrun न्यूनीकरणका लागि High-Level Monitoring Mechanism विकास गरी संस्थागत गर्ने।	१ वर्ष	समयमै सम्पन्न आयोजना प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	कार्यान्वयन ढिलाइ
८	सुचना प्रविधि Integration	Aid व्यवस्थापन प्रणालीलाई अन्य सरकारी सूचना प्रणालीसँग Integration गर्ने।	२ वर्ष	Integrated reporting rate	सङ्घीय बजेट	IT interoperability समस्या
९	Budgetary Support Use	Budgetary Support लाई रूपान्तरणकारी पूँजीगत आयोजना सँग आबद्ध गर्ने।	१ वर्ष	Capital allocation ratio	सङ्घीय बजेट	चालु खर्च दबाब
१०	Policy Matrix Coordination	नीतिगत सुधारका लागि उच्चस्तरीय अन्तर-मन्त्रालय समिति गठन गर्ने।	६ महिना	Policy matrix compliance rate	सङ्घीय बजेट	मन्त्रालयबीच प्रतिस्पर्धा
११	Exchange Rate Risk Management	आयोजना तर्जुमा चरणमै हेजिङ तथा जोखिम विश्लेषण गर्ने पद्धति विकास गर्ने।	१.५ वर्ष	Hedging applied projects प्रतिशत	सङ्घीय बजेट, वाह्य प्राविधिक सहयोग	प्राविधिक क्षमता कमी

क.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१२	जलवायु वित्त	जलवायु वित्तका लागि छुट्टै कार्यविधि र Direct Access क्षमता विकास गर्ने।	२ वर्ष	Climate fund mobilization वृद्धि	सङ्घीय बजेट	अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड जटिलता
१३	Blended Finance	Blended Finance र Green Bond सम्भाव्यता अध्ययन र पाइलट कार्यान्वयन गर्ने।	२ वर्ष	Alternative financing instruments प्रयोग	सङ्घीय बजेट	बजार जोखिम
१४	वैदेशिक मुद्रा परिचालन	वैदेशिक मुद्राको जोखिम पूर्वानुमान प्रणाली विकास गर्ने।	१ वर्ष	FX risk analysis report	सङ्घीय बजेट	डेटा अस्थिरता
१५	सोधभर्ना सुधार	सोधभर्ना प्रक्रिया वार्षिक हिसाब मिलानकै समयमा पूरा गर्ने कानूनी प्रावधान गर्ने।	१ वर्ष	Outstanding reimbursement घटेको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	प्रक्रियागत जटिलता
१६	प्रदेश/स्था तहको प्रतिवेदन	प्रदेश/स्थानीय तहको वैदेशिक स्रोत खर्च प्रतिवेदनका लागि स्पष्ट कार्यविधि तर्जुमा गर्ने।	१ वर्ष	Timely reporting rate	सङ्घीय बजेट	तहगत क्षमता कमी

४(क).२.५.६. नेपालको सार्वजनिक खर्च प्रणाली सम्वन्धी सुधार

क.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	योजना र बजेटको तादात्म्यता	Integrated Planning & Budget Coordination Platform विकास र Central Project Registry अनिवार्य गर्ने।	२ वर्ष	दोहोरो विनियोजन घटेको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	तहगत समन्वय कमजोरी
२	Macro-Fiscal Discipline	Macro-fiscal forecasting सुदृढ र बजेट अघि Fiscal Sustainability Test लागू गर्ने।	१.५ वर्ष	यथार्थपरक राजस्व—खर्च पूर्वानुमान अन्तर घटेको	सङ्घीय बजेट	राजस्व अनिश्चितता
३	कोषमा सुधार	विशेष/कार्यसञ्चालन कोष पुनरावलोकन गर्ने।	२ वर्ष	TSA अन्तर्गत आवद्ध कोष प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	संस्थागत प्रतिरोध
४	Digital Banking	सबै राजस्व—खर्च डिजिटल भुक्तानी र Beneficiary Identification System लागू गर्ने।	१.५ वर्ष	डिजिटल भुक्तानी प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	बैंक पहुँच समस्या
५	पूंजीगत खर्चमा सुधार	Quarterly Expenditure Ceiling र Commitment Control लागू गर्ने।	१ वर्ष	चौमासिक पूँजीगत खर्च सन्तुलन दर	सङ्घीय बजेट	वर्षअन्त्य दबाब

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
६	MTEF Discipline	Medium-Term Expenditure Framework अन्तर्गत चालु खर्च ceiling निर्धारण गर्ने।	१ वर्ष	चालु खर्च वृद्धि दर नियन्त्रण	सङ्घीय बजेट	राजनीतिक दबाब
७	Project Bank	Project Bank पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।	१.५ वर्ष	Project Bank मार्फत छनौट आयोजना प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	तयारी अभाव
८	Cost—Benefit Analysis	थ्रेसहोल्डभन्दा माथि Cost-Benefit र Socio-economic Appraisal अनिवार्य गर्ने।	१ वर्ष	CBA सहित स्वीकृत आयोजना प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	विश्लेषण क्षमता कमी
९	Multi-year Commitment	Multi-year Commitment Recording System विकास गर्ने।	२ वर्ष	अभिलेखीकृत भावी दायित्व प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	डेटा अपूर्णता
१०	Rolling Cash Forecast	Rolling Cash Forecast प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	मासिक नगद पूर्वानुमान शुद्धता दर	सङ्घीय बजेट	राजस्व अस्थिरता
११	Accrual-based Liability Reporting	Accrual-based reporting चरणबद्ध लागू गर्ने।	३ वर्ष	Future liabilities सार्वजनिक प्रतिवेदन	सङ्घीय बजेट	संक्रमण लागत
१२	Extra-budgetary Control	गैरबजेटरी निकाय Consolidated Reporting System मा समावेश गर्ने।	२ वर्ष	Off-budget inclusion rate	सङ्घीय बजेट	संस्थागत प्रतिरोध
१३	Procurement Efficiency	e-GP System लाई IPFMIS सँग एकीकृत गर्ने।	२ वर्ष	समयसीमाभित्र सम्पन्न खरिद प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	IT interoperability
१४	सार्वजनिक खर्चको मूल्याङ्कन	**खर्चको गुणस्तर र प्रभाव मूल्याङ्कन संस्थागत गर्न स्वतन्त्र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन इकाई** स्थापना गरी नियमित खर्च पुनरावलोकन र प्रभाव मूल्याङ्कन अनिवार्य गर्ने।	१.५ वर्ष	वार्षिक खर्च पुनरावलोकन प्रतिवेदन	सङ्घीय बजेट	मूल्याङ्कन क्षमता कमी

२.५.६.१. सरकारी कोष माथि भविष्यमा आउन सक्ने जोखिम निवारण सम्वन्धी सुधार

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	Fiscal Liability Control तथा MTEF Enforcement	स्रोत सुनिश्चित नगरी दायित्व सिर्जना नगर्ने तथा परियोजना सुरु नगर्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने।	१ वर्ष	अधुरा आयोजना घटेको दर	सङ्घीय बजेट	राजनीतिक दबाब

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
२	Contributory Fund Reform	योगदानमा आधारित कोष व्यवस्था लागू गर्ने।	२ वर्ष	अनिवार्य दायित्व घटेको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	संक्रमण चुनौती
३	Idle Fund Mobilization	निष्क्रिय कोष परिचालन कार्यविधि लागू गर्ने।	१ वर्ष	परिचालित निष्क्रिय कोष प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	कानूनी जटिलता
४	Debt Prioritization	नयाँ ऋण अघि मौज्दात कोषको परिचालनलाई प्राथमिकता दिने नीति लागू गर्ने।	१ वर्ष	मौज्दात कोष प्रयोग दर	सङ्घीय बजेट	तरलता व्यवस्थापन चुनौती

२.५.६.२. नेपालको सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण सम्वन्धी सुधार

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	Asset Policy	सार्वजनिक सम्पत्ति व्यवस्थापन नीति र मापदण्ड विकास गर्ने।	१ वर्ष	स्वीकृत नीति दस्तावेज	आन्तरिक	नीतिगत ढिलाइ
२	Legal Clarity	सरकारी र सार्वजनिक सम्पत्ति परिभाषा स्पष्ट गर्ने।	१ वर्ष	संशोधित कानूनी प्रावधान	आन्तरिक	व्याख्यागत विवाद
३	सार्वजनिक सम्पत्ति व्यवस्थापन ढाँचा	राष्ट्रिय सार्वजनिक सम्पत्ति व्यवस्थापन ढाँचा निर्माण गर्ने।	२ वर्ष	अद्यावधिक सम्पत्ति अभिलेख प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	सम्पत्ति पहिचान जटिलता
४	Asset Custodian Role	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय लाई Asset Custodian Institution तोक्ने।	१ वर्ष	कानूनी रूपमा परिभाषित जिम्मेवारी	सङ्घीय बजेट	भूमिकागत अस्पष्टता
५	Land Governance	भूमि व्यवस्था मन्त्रालयलाई केन्द्रीय जिम्मेवारी प्रदान गर्ने।	१ वर्ष	जिम्मेवारी तोकिएको	सङ्घीय बजेट	संस्थागत द्वन्द्व
६	PAMS सुदृढीकरण	PAMS V2 सुदृढीकरण र Valuation Framework विकास गर्ने।	२ वर्ष	मूल्याङ्कित सम्पत्ति प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	मूल्याङ्कन लागत
७	GPS Tracking	स्थिर सम्पत्तिमा GPS Tracking गर्ने।	२ वर्ष	ट्र्याकिङ्ग गरिएको सम्पत्ति प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	प्राविधिक चुनौती

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
८	सम्पत्तिको लेखापरीक्षण	सार्वजनिक सम्पत्तिको आन्तरिक लेखापरीक्षण मापदण्ड विकास गर्ने।	१ वर्ष	Asset audit प्रतिवेदन	सङ्घीय बजेट	दक्ष जनशक्ति अभाव

४(क).२.५.७. नेपालमा सार्वजनिक खरिद प्रणाली सम्वन्धी सुधार (बिस्तृत विवरण सम्बन्धित खण्डमा)

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	संस्थागत सुधार	सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयलको संगठन संरचना पुनरावलोकन गरी जनशक्ति, श्रोत साधन थप गर्ने। साथै यस कार्यालयको जनशक्तिलाई निश्चित कार्यकालसम्मको सुनिश्चतता र जनशक्तिको क्षमता विकासमा जोड दिने।	२ वर्ष	PPMO को सांगठनिक संरचना पुनरावलोकन भएको।	सङ्घीय बजेट	न्यून राजनीतिक तथा प्रशासनिक तदारुकता
२	कानूनी सुधार	सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ परिमार्जन गरी परिणाममुखी खरिद विधि निर्धारण गर्ने।	१ वर्ष	संशोधित ऐन/नियमावली कार्यान्वयनमा आएको	सङ्घीय बजेट	विधायीकी ढिलाइ, न्यून प्राविधिक क्षमता
३	बजेट खरिद समन्वय	खरिद योजनाको आधारमा मात्र बजेट विनियोजन हुने कानूनी व्यवस्था गर्ने।	१ वर्ष	स्वीकृत खरिद योजना अनुरूप बजेट विनियोजन प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	योजना बजेट असन्तुलन
४	वहुवर्षीय खरिद नियन्त्रण	वार्षिक योजना र MTEF मा समावेश नभई खरिद प्रक्रिया सुरु नगर्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने।	१ वर्ष	MTEF अनुरूप सुरु भएका खरिदको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	राजनीतिक हस्तक्षेप
५	वैदेशिक सहायता खरिद स्थिरता	वित्तीय सम्झौता पश्चात खरिद प्रक्रियामा अनावश्यक परिवर्तन नगर्ने प्रावधान लागू गर्ने।	१ वर्ष	सम्झौता अनुरूप सम्पन्न खरिद प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	दातृ—सरकार समन्वय समस्या
६	e-Procurement सुदृढीकरण	e-GP System लाई बजेट, TSA र भुक्तानी प्रणालीसँग आबद्ध गरी स्तरोन्नति गर्ने।	२ वर्ष	Integrated e-GP reporting rate	सङ्घीय बजेट	IT interoperability समस्या
७	मापदण्ड र प्राविधिक मार्गदर्शन	विषय क्षेत्रगत नर्म्स, स्टयाण्डर्ड तथा प्राविधिक मार्गदर्शन जारी गर्ने।	१.५ वर्ष	जारी गरिएका नर्म्स/मार्गदर्शन संख्या	सङ्घीय बजेट	विषयगत समन्वय अभाव

८	व्यावसायिकीकरण	खरिद व्यवसायी सर्टिफिकेशन प्रणाली लागू तथा विशेषज्ञ समूहबाट मात्र खरिद सञ्चालन गर्ने।	२ वर्ष	प्रमाणित खरिद पेशेवर संख्या	सङ्घीय बजेट	दक्ष जनशक्ति अभाव
९	क्षमता विकास	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका कर्मचारीलाई न्यूनतम् मापदण्डमा आधारित तालिम अनिवार्य गर्ने।	१ वर्ष	तालिम प्राप्त कर्मचारी प्रतिशत	सङ्घीय बजेट तथा प्राविधिक सहायता	कर्मचारी स्थानान्तरण तथा अनिच्छा
१०	आचारसंहिता कार्यान्वयन	सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रका सरोकारवालाका लागि आचारसंहिता लागू गर्ने।	१ वर्ष	आचारसंहिता पालना सम्बन्धी अनुगमन प्रतिवेदन	सङ्घीय बजेट	प्रतिवद्धता कमी
११	पारदर्शिता अभिवृद्धि	e-GP मार्फत खरिदका सबै चरणका सूचना स्वतः प्रकाशन र नागरिक पहुँच सुनिश्चित गर्ने।	१ वर्ष	सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध खरिद सूचनाको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	सूचना अद्यावधिकमा ढिलाइ

४(क).२.५.८. नेपालमा लेखा, लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणाली सम्वन्धी सुधार

२.५.८.१. नेपालमा लेखा तथा लेखाङ्कन प्रणाली सम्बन्धी सुधार

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	Accrual Accounting रूपान्तरण	Modified Cash बाट Accrual Accounting तर्फ चरणबद्ध रोडम्याप तयार गरी दायित्व, receivables, pension र contingent liabilities अभिलेखीकरण गर्ने।	३ वर्ष	Accrual आधारित प्रतिवेदन तयार भएको	सङ्घीय बजेट	प्राविधिक क्षमता कमी
२	IFMIS कार्यान्वयन	बजेट—रसीद—खर्च—प्रतिवद्धता—भुक्तानी—प्रतिवेदन प्रणालीलाई end-to-end paperless बनाउने।	२ वर्ष	पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा आएको Integrated Financial Management Information System	सङ्घीय बजेट	IT पूर्वाधार कमजोरी
३	PAMS सुदृढीकरण	PAMS V2 स्तरोन्नति गरी asset valuation, depreciation र RFID/barcode tracking लागू गर्ने।	२ वर्ष	अद्यावधिक गरिएको सम्पत्ति अभिलेख प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	सम्पत्ति मूल्याङ्कन जटिलता
४	Chart of Accounts एकरूपता	सङ्घ—प्रदेश—स्थानीय तहमा एकीकृत CoA लागू र नियमित compliance audit गर्ने।	१.५ वर्ष	CoA compliance rate	सङ्घीय बजेट	तहगत असमानता

५	Commitment Control System	Expenditure commitment approval बिना भुक्तानी नहुने स्वचालित प्रणाली विकास गर्ने।	१ वर्ष	बक्यौता घटेको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	प्रणाली प्रतिरोध
६	Internal Control सुदृढीकरण	proposal, approval र payment अलग—अलग जिम्मेवारी (segregation of duties) लागू गर्ने।	१ वर्ष	Internal control compliance rate	सङ्घीय बजेट	मानव संसाधन अभाव
७	System Integration	SuTRA, TSA, LMBIS, e-GP System बीच real-time integration लाई संस्थागत गर्ने।	२ वर्ष	Data mismatch घटेको दर	सङ्घीय बजेट	IT interoperability समस्या
८	कोषको हिसाब मिलान	Bank–Treasury मासिक स्वचालित reconciliation प्रणाली अनिवार्य गर्ने।	१ वर्ष	समयमै reconciliation प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	बैंक समन्वय समस्या
९	Professional Certification	सरकारी लेखापालनका लागि अनिवार्य professional certification कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	२ वर्ष	प्रमाणित कर्मचारी संख्या	सङ्घीय बजेट	तालिम स्रोत अभाव
१०	केन्द्रीय पेरोल प्रणाली	PIS र Accounting System एकीकृत गरी केन्द्रीय पेरोल प्रणाली संस्थागत गर्ने।	१.५ वर्ष	Integrated payroll accuracy rate	सङ्घीय बजेट	डेटा गुणस्तर
११	Depreciation Accounting	Capital Asset Register पूर्ण बनाइ Depreciation Accounting लागू गर्ने।	२ वर्ष	Depreciation सहितको वित्तीय विवरण	सङ्घीय बजेट	मूल्याङ्कन कठिनाइ

२.५.८.२. नेपालमा वित्तीय प्रतिवेदन प्रणाली सम्बन्धी सुधार

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	Real-time Reporting	Dashboard विकास र निश्चित मिति सहित स्वचालित प्रतिवेदन प्रणाली	१ वर्ष	समयमै प्रकाशित प्रतिवेदन प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	डेटा प्रविष्टि ढिलाइ
२	Performance-linked Reporting	वित्तीय विवरणलाई भौतिक प्रगति र नतिजा सूचकसँग जोड्ने।	२ वर्ष	Performance-linked report संख्या	सङ्घीय बजेट	परिणाम सूचक अस्पष्टता
३	Data Analytics प्रयोग	Quarterly report मा trend, variance, forecasting model समावेश गर्ने।	१ वर्ष	विश्लेषणात्मक प्रतिवेदन समावेश दर	सङ्घीय बजेट	विश्लेषण क्षमता कमी

४	Consolidated Reporting Deadline	Consolidated प्रतिवेदन पहिलो त्रैमासिकभित्र प्रकाशन गर्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने।	१ वर्ष	समयसीमाभित्र प्रकाशित प्रतिवेदन	सङ्घीय बजेट	कानूनी संशोधन ढिलाइ
५	Fiscal Risk Reporting	Contingent liabilities, SOE risk, PPP exposure सहित वार्षिक जोखिम प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने।	१.५ वर्ष	प्रकाशित Fiscal Risk Statement	सङ्घीय बजेट	डेटा अभाव
६	Off-budget Integration	दातृ सहायता आयोजना राष्ट्रिय प्रतिवेदन प्रणालीमा समावेश गर्ने।	२ वर्ष	Off-budget inclusion rate	सङ्घीय बजेट	दातृ समन्वय समस्या
७	Fiscal Reporting Coordination	वित्तीय प्रतिवेदन समन्वय संयन्त्र स्थापना र standardized template विकास गर्ने।	१ वर्ष	standardized template प्रयोग दर	सङ्घीय बजेट	तहगत समन्वय अभाव
८	NAPSAS कार्यान्वयन	Nepal Public Sector Accounting Standards चरणबद्ध लागू गर्ने।	३ वर्ष	NAPSAS compliant report प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	संक्रमण लागत
९	Fiscal Risk Management Unit	अर्थ मन्त्रालयमा Fiscal Risk Management Unit स्थापना गर्ने।	१ वर्ष	नियमित stress testing रिपोर्ट	सङ्घीय बजेट	विशेषज्ञ अभाव
१०	Legal Compliance Tracking	प्रतिवेदन प्रकाशनको कानूनी अनुगमन प्रणाली विकास गर्ने।	१ वर्ष	कानूनी समयपालन दर	सङ्घीय बजेट	प्रविधि अवलम्बन ढिलाइ
११	Citizen-friendly Reporting	Citizen Budget र Citizen Financial Report प्रकाशन गर्ने।	१ वर्ष	सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध सरलीकृत प्रतिवेदन संख्या	सङ्घीय बजेट	सार्वजनिक चासो न्यून

४(क).२.५.९. नेपालमा लेखापरीक्षण प्रणाली सम्बन्धी सुधार

२.५.९.१. नेपालमा आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रणाली सम्बन्धी सुधार

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	जोखिममा आधारित आन्तरिक लेखापरीक्षण	सबै निकायमा Risk Register तयार गरी जोखिममा आधारित वार्षिक अडिट योजना स्वीकृत गर्ने।	१ वर्ष	जोखिममा आधारित अडिट योजना स्वीकृत भएका निकायको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	जोखिम पहिचान क्षमताको अभाव
२	Departmentalized Audit	विषयगत विज्ञ सहित संयुक्त टोलीमार्फत आन्तरिक लेखापरीक्षण सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष	संयुक्त टोलीबाट सम्पन्न अडिट संख्या	सङ्घीय बजेट	दक्ष जनशक्ति अभाव

३	Performance-Oriented Audit	नियमपालना जाँचसँगै दक्षता, प्रभावकारिता र नतिजा विश्लेषण समावेश गर्ने।	१ वर्ष	Performance-based अडिट प्रतिवेदनको संख्या	सङ्घीय बजेट	परम्परागत सोच
४	COSO आधारित आन्तरिक नियन्त्रण	Control Environment, Risk Assessment र Monitoring प्रणाली लागू गर्ने।	६ महिना	आन्तरिक नियन्त्रण मूल्याङ्कन प्रतिवेदन	सङ्घीय बजेट	व्यवस्थापनको कम प्रतिबद्धता
५	System-Based & IT Audit	SuTRA, TSA, e-GP, LMBIS प्रणालीमा IT Audit क्षमता विकास गर्ने।	१ वर्ष	IT Audit सम्पन्न भएको संख्या	सङ्घीय बजेट	प्राविधिक दक्षता अभाव
६	Suggestion Tracking Dashboard	आन्तरिक लेखापरीक्षण सुझावहरूको Real-time tracking प्रणाली विकास गर्ने।	६ महिना	कार्यान्वयन भएका सुझावको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	डेटा अद्यावधिक नहुनु
७	क्षमता विकास	IT Audit, Forensic Audit, Data Analysis तालिम अनिवार्य सञ्चालन गर्ने।	निरन्तर	तालिम प्राप्त लेखापरीक्षक संख्या	सङ्घीय बजेट	बजेट सीमितता
८	गुणस्तर सुनिश्चितता	Peer Review र Periodic Quality Assessment लागू गर्ने।	वार्षिक	Quality review सम्पन्न प्रतिवेदन	सङ्घीय बजेट	स्वतन्त्र मूल्याङ्कन अभाव
९	कार्यगत स्वायत्तता	आन्तरिक लेखापरीक्षण इकाईलाई प्रशासनिक हस्तक्षेपमुक्त बनाउने।	६ महिना	स्वतन्त्र कार्यादेश जारी भएको	सङ्घीय बजेट	संस्थागत प्रतिरोध

२.५.९.२. नेपालमा अन्तिम लेखापरीक्षण प्रणाली सम्बन्धी सुधार

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	Risk & Performance Audit	Rule-based बाट Risk-based र Performance Audit तर्फ रूपान्तरण गर्ने।	२ वर्ष	Performance Audit प्रतिवेदन संख्या	आन्तरिक	विधिगत जटिलता
२	Thematic Audit	दोहोरिने बेरुजुमा मूल कारण पहिचान सहित Thematic Audit सञ्चालन गर्ने।	वार्षिक	Thematic Audit प्रतिवेदन संख्या	आन्तरिक	तथ्याङ्क विश्लेषण क्षमता कमी
३	Value for Money Audit	ठूला आयोजना तथा सार्वजनिक खर्चमा लागत—लाभ आधारित अडिट गर्ने।	२ वर्ष	VFM Audit सम्पन्न आयोजना संख्या	आन्तरिक	विशेषज्ञता अभाव
४	IT & Cyber Security Audit	डिजिटल प्रणालीहरूको System, Data Integrity र Cyber Audit गर्ने।	वार्षिक	IT Audit प्रतिवेदन संख्या	आन्तरिक	साइबर जोखिमको तीव्रता

५	KPI Linking	बेरुजु फछ्र्यौटलाई KPI सँग आबद्ध गर्ने।	१ वर्ष	फछ्र्यौट प्रतिशत वृद्धि	आन्तरिक	राजनीतिक हस्तक्षेप
६	सैद्धान्तिक बेरुजु सुधार	सैद्धान्तिक बेरुजुलाई सुधारको मुख्य विषय वनाउने गरी लेखाउत्तरदायी अधिकृत, विभागीय प्रमुख, कार्यालय/आयोजना प्रमुख र आर्थिक प्रशासन प्रमुखको काम कर्तव्य र अधिकारमा उल्लेख गर्ने।	१ वर्ष	सैद्धान्तिक बेरुजु घटेको प्रतिशत	आन्तरिक	नेतृत्वको न्यून प्रतिवद्धता
७	Audit Reporting Timeliness	प्रतिवेदन तयारी समय घटाउने गरी प्रणाली सुधार गर्ने।	१ वर्ष	तोकिएको समयभित्र प्रतिवेदन प्रकाशन प्रतिशत	आन्तरिक	प्रक्रिया ढिलाइ
८	Data Analytics Integration	Integrated Audit Data Analytics प्रणाली विकास गर्ने।	२ वर्ष	Data-based anomaly detection केस संख्या	आन्तरिक	प्रविधि पूर्वाधार कमी
९	आचरण र निष्ठामा सुधार	अन्तिम लेखापरीक्षणमा खटिने कर्मचारीले लेखापरीक्षणको क्रममा सम्बन्धित निकायको खर्चमा फिल्ड व्यवस्थापन, किनमेल र व्यक्तिगत लाभका आधारमा बेरुजू लेख्ने नलेख्ने निर्णय गर्ने गरेको भन्ने आरोप र कतिपय यथार्थलाई चिर्न उच्च सत्यनिष्ठा कायम गर्नका लागिआचार संहिताको अनिवार्य पालन गर्न लगाउने।	तत्काल	कर्मचारीको आचरण सम्बन्धी उजुरी घटेको दर	आन्तरिक	आचार संहिताको कमजोर पालन
१०	Parliamentary Follow-up	प्रतिवेदन कार्यान्वयन अनुगमन प्रणाली सुदृढ गर्ने।	निरन्तर	समितिबाट छलफल सम्पन्न प्रतिशत	आन्तरिक	कमजोर अनुगमन
११	Public Disclosure	नागरिकमैत्री सारांश सहित अडिट निष्कर्ष सार्वजनिक गर्ने।	निरन्तर	सार्वजनिक गरिएको प्रतिवेदन संख्या	आन्तरिक	सूचना संवेदनशीलता

४(क)२.५.१०. सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा नियमन, अनुगमन तथा आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी सुधार

२.५.१०.१. वित्तीय जवाफदेहिता तथा आन्तरिक नियन्त्रणमा सुधार

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	कार्यान्वयन तथा खरिद योजना	बजेट स्वीकृतिसँगै वार्षिक कार्यान्वयन कार्ययोजना र खरिद योजना अनिवार्य स्वीकृत गर्ने तथा delay flag सहित digital monitoring प्रणाली विकास गर्ने।	१ वर्ष	स्वीकृत कार्ययोजना भएका निकायको प्रतिशत /Delay flag रिपोर्ट संख्या	सङ्घीय बजेट	प्रणाली विकास ढिलाइ
२	कार्यसम्पादन सम्झौता	आन्तरिक नियन्त्रण तथा fiduciary risk न्यूनीकरण योजना स्वचालित गरी कार्यालय प्रमुखसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गर्ने।	६ महिना	कार्यसम्पादन सम्झौता सम्पन्न निकाय संख्या	सङ्घीय बजेट	नेतृत्व तहको अनिच्छा
३	Performance Grant	उच्च कार्यसम्पादन गर्ने निकायलाई Performance Grant प्रदान गर्ने।	१.५ वर्ष	Grant प्राप्त निकाय संख्या	सङ्घीय बजेट	पक्षपातको आरोप
४	बजेटरी नियन्त्रण स्पष्टता	आर्थिक प्रशासन प्रमुखको बजेटरी नियन्त्रण जिम्मेवारी स्पष्ट गरी अनिवार्य पालना गराउने।	६ महिना	जिम्मेवारी कार्यान्वयन सम्बन्धी अनुगमन प्रतिवेदन	सङ्घीय बजेट	संस्थागत प्रतिरोध
५	Dual Control Mechanism	Financial authority प्रत्यायोजन गर्दा joint approval system लागू गर्ने।	६ महिना	Dual approval भएका कारोबार प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	प्रक्रिया जटिलता
६	आन्तरिक नियन्त्रण समिति सुदृढीकरण	Budget Accountability अनुगमनको कार्यदिश प्रदान गर्ने।	६ महिना	अनुगमन प्रतिवेदन संख्या	सङ्घीय बजेट	समिति निष्क्रियता
७	Internal Control Compliance	Internal Control प्रणाली तर्जुमा गरी सोको अनिवार्य पालना गर्ने।	१ वर्ष	आन्तरिक नियन्त्रण समितिको प्रतिवेदन प्राप्त निकाय	सङ्घीय बजेट	कमजोर अनुगमन
८	Self-Assessment Report	वार्षिक Internal Control Self-Assessment Report अनिवार्य पेश गर्ने।	वार्षिक	प्रतिवेदन पेश गर्ने निकाय प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	प्रतिवेदन गुणस्तर
९	IPFMS स्तरोन्नति	आयोजना चक्र अनुसार प्रतिवद्धता लेखाङ्कन प्रतिवेदन आउने गरी प्रणाली स्तरोन्नति गर्ने।	१ वर्ष	प्रतिवेदन उपलब्धता	सङ्घीय बजेट	प्राविधिक जटिलता
१०	सूचना उपयोग प्रावधान	विश्लेषणात्मक वित्तीय सूचनालाई प्रमाणको रूपमा प्रयोग गर्ने कानुनी प्रावधान राख्ने।	६ महिना	कार्यविधि संशोधन सम्पन्न	सङ्घीय बजेट	नीतिगत ढिलाइ

११	Performance Dashboard	Open Budget Portal मा मन्त्रालयगत Dashboard प्रकाशित गर्ने।	तत्काल	Portal Live	सङ्घीय बजेट	डेटा गुणस्तर समस्या
१२	Quarterly Reporting	नागरिक समाज, संसद र लेखा समितिलाई Quarterly Report अनिवार्य उपलब्ध गराउने।	तत्काल	Quarterly Report पेश प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	समयपालन कमजोरी

२.५.१०.२. आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सम्बन्धी कानुन पालना सम्बन्धी सुधार

क.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	Digital Compliance Checklist	बजेट निर्माण र कार्यान्वयन चरणमा कानुन अनुपालन सुनिश्चित गर्न Digital Checklist प्रणाली विकास गर्ने।	१ वर्ष	Checklist प्रयोग गर्ने निकायको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	IT प्रणाली समन्वय समस्या
२	Incentive & Sanction System	कानुन उल्लङ्घनमा दायित्व निर्धारण गरी दण्ड—प्रोत्साहन प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	कारवाही भएका केस संख्या	सङ्घीय बजेट	राजनीतिक हस्तक्षेप

२.५.१०.३. नर्म्स, मापदण्ड र प्रकियागत सुधार

क.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	SOP Implementation	Standard Operating Procedures (SOPs) तयार गरी अनिवार्य लागू गर्ने।	१ वर्ष	SOP लागू भएका निकायको प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	कमजोर अनुगमन
२	Digital Validation	खर्च स्वीकृत अघि नर्म्स र मापदण्डको digital validation प्रणाली विकास गर्ने।	१ वर्ष	Validation भएका खर्च प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	प्रणाली त्रुटि

२.५.१०.४. वित्तीय जोखिम सचेतना र क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी सुधार

क.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	Risk Management Training	पदाधिकारी तथा लेखा समूहका लागि Fiduciary Risk Management तालिम सञ्चालन गर्ने।	निरन्तर	तालिम प्राप्त कर्मचारी संख्या	सङ्घीय बजेट	बजेट सीमितता
२	High-Risk Module	Procurement, Grants, Capital Projects मा विशेष Risk Mitigation Module लागू गर्ने।	१ वर्ष	उच्च जोखिम क्षेत्रमा जोखिम न्यूनीकरण योजना लागू प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	कार्यान्वयन जटिलता

२.५.१०.५. कर्मचारीहरूको सत्यनिष्ठा मूल्याङ्कन सूचक र जीवनचर्या अडिट सम्बन्धी सुधार

क्र.स.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	समय	सूचक	स्रोत	जोखिम
१	Integrity Assessment Framework	राजस्व, लेखा, इन्जिनियरिङ्ग, लेखापरीक्षण र लेखा उत्तरदायी अधिकारीहरूका लागि Integrity Assessment Index विकास गरी आवधिक सत्यनिष्ठा मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	Integrity Index विकास तथा लागू भएका निकायहरूको संख्या	सङ्घीय बजेट / प्रशासन सुधार कार्यक्रम	संस्थागत प्रतिरोध, डेटा विश्वसनीयता समस्या
२	जीवनचर्या अडिट	उच्च जोखिम पदमा रहेका कर्मचारीहरूको Lifestyle Audit (जीवनचर्या अडिट) व्यवस्था लागू गर्ने र सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्ने।	२ वर्ष	Lifestyle Audit गरिएका कर्मचारी प्रतिशत	सङ्घीय बजेट	गोपनीयता विवाद, कानुनी चुनौती
३	Anti-Bribery Enforcement	योजना, बजेट, विनियोजन, भुक्तानी र लेखापरीक्षण प्रक्रियामा हुने घूस तथा कमिसन नियन्त्रणका लागि Risk-based monitoring system लागू गर्ने।	१ वर्ष	भ्रष्टाचारसम्बन्धी उजुरी तथा कारबाही दर	सङ्घीय बजेट / सुशासन कार्यक्रम	राजनीतिक हस्तक्षेप, कमजोर कार्यान्वयन
४	Donor Procurement Transparency	वैदेशिक सहयोगका आयोजनामा लागू हुने procurement rebate/commission राज्यकोषमा अनिवार्य जम्मा गर्ने र वार्षिक प्रतिवेदनमा सार्वजनिक गर्ने।	१ वर्ष	राज्यकोषमा जम्मा भएको कमिसन रकम तथा सार्वजनिक प्रतिवेदन संख्या	वैदेशिक सहायता / आयोजना बजेट	दातृ नियमसँग समन्वय समस्या
५	Integrity Reporting System	FCGO र OAG को financial reporting system मा Integrity and Accountability Monitoring Module समावेश गर्ने।	२ वर्ष	Integrity monitoring समेटिएका प्रतिवेदन संख्या	सङ्घीय बजेट / PFM Reform Program	IT प्रणाली समन्वय जटिलता

नोटः यो सुधार कार्ययोजनामा सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व लेखाजोखा सम्वन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदनमा आधारित भई नेपाल सरकारले जारी गरेको तेश्रो सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सुधार राष्ट्रिय रणनीति र उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोगको प्रतिवेदन एवं सोको आधारमा तयार गरिएको आर्थिक सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना २०८२ का विषयवस्तुमा मुख्य रूपमा आधारित भईएको छ। उक्त रणनीति एवं कार्ययोजनाको अक्षरशः कार्यान्वयन गर्नु गराउनु पर्ने विषय नै खास रूपमा सिफारिस गरिन्छ।

४(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाइ र तत्काल सुधार प्रणाली

२.६.१. नेपालको योजना तथा बजेट प्रणाली सुधार

२.६.१.१. नेपालका योजना प्रणाली सुधार

क.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	Macro-Fiscal Unit स्थापना गर्ने।	६ महिनाभित्र Unit स्थापना भई पहिलो Fiscal Risk Statement प्रकाशित भएको।	मन्त्रिपरिषद् निर्णय, MoF वेबसाइटमा प्रकाशित प्रतिवेदन	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय
२	Outcome Indicator अनिवार्य गर्ने।	बजेटमा Outcome Focused कार्यक्रम समावेश भएको।	बजेट पुस्तक, Red Book विश्लेषण	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / रायोआ
३	MTEF–Budget Link (LMBIS Result Mapping)	१ वर्षभित्र MTEF र Budget बीच Digital Result Mapping सञ्चालनमा आएको।	LMBIS रिपोर्ट, System Audit प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / मलेनिका
४	Accountability Act जारी गर्ने।	१ वर्षभित्र ऐन पारित भई कार्यान्वयन निर्देशिका जारी भएको।	नेपाल राजपत्र, कार्यान्वयन प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / OPMCM
५	Open Budget Portal निर्माण गर्ने।	Portal सञ्चालनमा आई र सार्वजनिक पहुँच उपलब्ध भएको।	Portal Analytics Report, MoF प्रतिवेदन	मासिक	अर्थ मन्त्रालय
६	सार्वजनिक सम्पत्ति नीति जारी गर्ने।	६ महिनाभित्र नीति तथा मापदण्ड स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा आएको।	स्वीकृत नीति कागजात, राजपत्र	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / OPMCM

२.६.१.२. नेपालका बजेट प्रणालीमा सुधार

क.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	Conservative Revenue Forecasting Framework लागू गर्ने।	राजस्व अनुमान र वास्तविक सङ्कलनबीचको विचलन घट्दै जानु।	राजस्व प्रतिवेदन, वार्षिक आर्थिक विवरण	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय
२	Fiscal Responsibility Rule तथा Deficit Ceiling लागू गर्ने।	बजेट घाटा तोकिएको सीमा भित्र रहनु।	बजेट कार्यान्वयन प्रतिवेदन	मासिक	अर्थ मन्त्रालय

३	Source Assurance बिना खरिद प्रक्रिया सुरु गर्न नपाउने डिजिटल प्रावधान लागू गर्ने।	स्रोत सुनिश्चितता बिना खरिद प्रक्रिया सुरु नभएको।	e-GP/LMBIS रिपोर्ट	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय
४	Recurrent Expenditure Cap लागू गर्ने।	पूँजीगत खर्चको अनुपात वृद्धि हुनु।	खर्च विवरण प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
५	Milestone-based Budget Release System लागू गर्ने।	तोकिएको माइलस्टोन अनुसार बजेट निकासा भएको।	Release आदेश, प्रगति प्रतिवेदन	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय
६	Consolidated Treasury Reporting System लागू गर्ने।	Idle fund घट्दै जानु।	Treasury रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
७	Outcome आधारित Performance Budgeting Framework लागू गर्ने।	KPI समावेश कार्यक्रमहरूको वृद्धि हुनु।	Red Book, बजेट विश्लेषण	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
८	त्रैमासिक प्रतिवेदन अनिवार्य गर्ने।	तोकिएको समयभित्र प्रतिवेदन पेश भएको।	पेश भएका प्रतिवेदन अभिलेख	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय
९	Open Budget Portal अद्यावधिक गर्ने।	Portal नियमित अद्यावधिक भएको।	Portal analytics रिपोर्ट	मासिक	अर्थ मन्त्रालय
१०	Commitment Control तथा Internal Audit सुदृढ गर्ने।	बेरुजु दर घट्दै जानु।	लेखापरीक्षण प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय

४(क).२.६.२. नेपालको राजस्व प्रणालीमा सुधार (कर, गैरकर र भन्सार)

२.६.२.१. नेपालको राजस्व प्रणालीमा सुधार

क.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	Risk-Based Revenue Forecasting Model लागू गर्ने।	राजस्व अनुमान र वास्तविक सङ्कलनबीचको विचलन घटेको हुनु।	राजस्व प्रतिवेदन, वार्षिक आर्थिक विवरण	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय / आन्तरिक राजस्व विभाग
२	Integrated Tax Administration System पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।	सबै करदाताले Digital Filing प्रयोग गर्नु।	System रिपोर्ट, e-filing तथ्याङ्क	त्रैमासिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
३	VAT तथा आयकर दर्ता दायरा विस्तार गर्ने।	सक्रिय करदाताको संख्यामा बढोत्तरी हुनु।	करदाता दर्ता अभिलेख	वार्षिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
४	Risk-Based Audit System लागू गर्ने।	High-risk करदाताहरूको Audit सम्पन्न हुनु।	Audit प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	आन्तरिक राजस्व विभाग

५	Faceless Assessment System लागू गर्ने।	सबै Assessment हरू Faceless माध्यमबाट सम्पन्न हुनु।	System Log Report	अर्धवार्षिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
६	Large Taxpayer Monitoring सुदृढ गर्ने।	ठूला करदाताहरूको कर सङ्कलनमा वृद्धि हुनु।	LTU रिपोर्ट	त्रैमासिक	Large Taxpayer Office
७	Tax Arrears Management Strategy लागू गर्ने।	कर वक्यौता रकम घटेको हुनु।	बक्यौता विवरण प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	आन्तरिक राजस्व विभाग
८	E-Payment System विस्तार गर्ने।	सबै कर भुक्तानी Digital माध्यमबाट हुनु।	बैंक तथा System रिपोर्ट	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय / आन्तरिक राजस्व विभाग
९	Taxpayer Education Program सञ्चालन गर्ने।	वार्षिक कम्तीमा ५०,००० करदातालाई शिक्षा कार्यक्रममार्फत पहुँच पुऱ्याउनु।	कार्यक्रम प्रतिवेदन	वार्षिक	आन्तरिक राजस्व विभाग

२.६.२.२. नेपालको गैरकर राजस्व प्रणालीमा सुधार

क.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	गैरकर राजस्वको दायरा विस्तार तथा दर अद्यावधिक गर्ने।	गैरकर राजस्व वृद्धि हुनु।	राजस्व विवरण प्रतिवेदन	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय
२	गैरबजेटरी कोषलाई सञ्चित कोषमा समावेश गर्ने तथा अनावश्यक कोष खारेज गर्ने।	गैरबजेटरी कोषहरू सञ्चित कोषमा समावेश हुनु।	कोष एकीकरण प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
३	सरकारी लगानीबाट ब्याज तथा लाभांश समयमै असुल गर्ने।	ब्याज/लाभांश तोकिएको समयमा प्राप्त हुनु।	लगानी आम्दानी प्रतिवेदन	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय
४	सरकारी लगानी व्यवस्थापन सुधार गरी उच्च प्रतिफल सुनिश्चित गर्ने।	सरकारी लगानीको औसत ROI अघिल्लो वर्षको तुलनामा वृद्धि हुनु।	लगानी मूल्याङ्कन प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
५	गैरकर राजस्व मासिक लक्ष्य निर्धारण तथा अनुगमन गर्ने।	मासिक लक्ष्य प्राप्ति दर	मासिक राजस्व प्रतिवेदन	मासिक	अर्थ मन्त्रालय
६	बाँकी गैरकर रकम अद्यावधिक गरी असूल गर्ने।	गैरकर वक्यौता असुल हुनु।	बक्यौता असुली प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित राजस्व सङ्कलन निकाय

२.६.२.३. नेपालको भन्सार प्रणालीमा सुधार

क्र.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	पूर्ण Digital, Faceless / Paperless Customs प्रणाली विकास गर्ने।	जाँचपासमध्ये पूर्ण Digital माध्यमबाट सम्पन्न हुनु।	ASYCUDA/System रिपोर्ट	त्रैमासिक	भन्सार विभाग
२	जोखिममा आधारित AI जाँचपास प्रणाली विस्तार गर्ने।	High-risk consignment हरू जाँचपास हुनु।	Risk Management रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	भन्सार विभाग
३	कर्मचारी तालिम तथा नैतिकता अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	कर्मचारीले तालिम प्राप्त गर्नु।	तालिम प्रतिवेदन	वार्षिक	भन्सार विभाग
४	Trusted Traders / Authorized Businessperson प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने।	Trusted Traders को compliance rate बढ्नु।	Compliance audit रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	भन्सार विभाग
५	अन्तरनिकाय समन्वय सुदृढ गरी तस्करी नियन्त्रण गर्ने।	संयुक्त अपरेशन सञ्चालन हुनु।	संयुक्त अपरेशन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	भन्सार विभाग / सम्बन्धित सुरक्षा निकाय
६	Investigation, Prosecution तथा कारवाही सुदृढ गर्ने।	दर्ता भएका मुद्दाहरूको अभियोजन सम्पन्न हुनु।	मुद्दा प्रगति प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	भन्सार विभाग / महान्यायाधिवक्ता कार्यालय
७	जाँचपास प्रक्रिया सुधार गरी जोखिम विश्लेषणमा जोड दिने।	औसत clearance time घट्नु।	Time release study रिपोर्ट	त्रैमासिक	भन्सार विभाग
८	Code of Conduct अनिवार्य कार्यान्वयन गर्ने।	आचारसंहिता उल्लङ्घनका घटनामा कमी आउनु।	अनुशासनात्मक कारवाही अभिलेख	वार्षिक	भन्सार विभाग

४(क).२.६.३. नेपालको लगानी प्रणालीमा सुधार

क्र.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	राष्ट्रिय लगानी नीति तथा Project Appraisal Guideline जारी गर्ने।	नीति तथा Guideline मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृत भई राजपत्रमा प्रकाशन हुनु।	स्वीकृति निर्णय, राजपत्र	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / राष्ट्रिय योजना आयोग

२	Threshold माथिका आयोजनामा CBA तथा Risk Assessment अनिवार्य गर्ने।	५ अर्बभन्दा माथिका आयोजनाहरू CBA सहित स्वीकृति हुनु।	आयोजना स्वीकृति फाइल, NPC मूल्याङ्कन अभिलेख	अर्धवार्षिक	राष्ट्रिय योजना आयोग / सम्बन्धित मन्त्रालय
३	Digital Investment Registry स्थापना र अद्यावधिक गर्ने।	सबै सार्वजनिक आयोजनाहरू Registry मा दर्ता हुनु।	Digital Registry रिपोर्ट	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय
४	कार्यसम्पादन सूचक सहित Performance Agreement गर्ने।	नयाँ स्वीकृत आयोजनाहरूको Performance Contract सम्पन्न हुनु।	सम्झौता अभिलेख	वार्षिक	सम्बन्धित मन्त्रालय
५	KPI आधारित त्रैमासिक अनुगमन (M&E) प्रणाली लागू गर्ने।	समयमै पेश भएका त्रैमासिक प्रगति प्रतिवेदनको संख्या।	M&E प्रतिवेदन	त्रैमासिक	राष्ट्रिय योजना आयोग
६	Cost Overrun Tracking Mechanism लागू गर्ने।	Cost overrun दर अघिल्लो अवधिको तुलनामा घट्नु।	लागत विश्लेषण प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / सम्बन्धित मन्त्रालय
७	वहुवर्षीय आयोजना वर्गिकरण तथा स्रोत सुनिश्चितता अनिवार्य गर्ने।	अधुरा आयोजनाको संख्या घट्नु।	आयोजना स्थिति प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / राष्ट्रिय योजना आयोग
८	Post-Completion Impact Evaluation अनिवार्य गर्ने।	सम्पन्न आयोजनाको Evaluation सम्पन्न हुनु।	Evaluation प्रतिवेदन	वार्षिक	राष्ट्रिय योजना आयोग

२.६.४. नेपालको सार्वजनिक ऋण परिचालनमा सुधार

क्र.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	"Borrowing for Capital Formation Only" सिद्धान्त लागू गर्ने तथा आन्तरिक ऋण उपयोग मापदण्ड जारी गर्ने।	सार्वजनिक ऋणको पूँजीगत खर्चमा प्रयोगमा वृद्धि हुनु	बजेट तथा ऋण उपयोग प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय (सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन महाशाखा)
२	Interest Corridor आधारित आन्तरिक ऋण नीति संस्थागत गर्ने।	Corridor Policy स्वीकृत भई आन्तरिक ऋण नीति बजार औसत दरभित्र हुनु।	नेपाल राष्ट्र बैंक तथा MoF प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / नेपाल राष्ट्र बैंक
३	Debt-to-Project Tracking सहित Accountability Reporting System लागू गर्ने।	वार्षिक Debt Utilization Report नियमित प्रकाशन हुनु।	वार्षिक ऋण प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय

४	वैदेशिक ऋणलाई Capital Formation मा केन्द्रित गर्ने नीति लागू गर्ने।	वैदेशिक ऋणको पूँजीगत उपयोगमा वृद्धि हुनु।	Project financing रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
५	Medium-Term Debt Strategy (MTDS) अद्यावधिक र Debt Sustainability Analysis (DSA) नियमित गर्ने।	Debt-to-GDP अनुपात MTDS ले तोकेको सीमाभित्र रहनु।	MTDS/DSA प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
६	Project Readiness Filter बिना ऋण स्वीकृति नगर्ने व्यवस्था गर्ने।	ऋण स्वीकृत भएका आयोजनाले Readiness Test पास गरेको हुनु।	आयोजना मूल्याङ्कन प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / राष्ट्रिय योजना आयोग
७	सार्वजनिक ऋण विवरण Open Debt Portal मा नियमित प्रकाशन गर्ने।	ऋण विवरण ३० दिनभित्र Portal मा अद्यावधिक भएको।	Portal analytics रिपोर्ट	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय

२.६.५. नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायता परिचालनमा सुधार

क्र.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	Project Readiness Filter कार्यान्वयन गर्ने।	Readiness test पास गरेका आयोजनाको प्रतिशत	आयोजना स्वीकृत अभिलेख, PMEP रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / राष्ट्रिय योजना आयोग
२	Steering Committee प्रणाली सुदृढ हुनु।	निर्धारित समयमा बसेका बैठकहरूको प्रतिशत	बैठकको माइन्युट र निर्णय कार्यान्वयन रिपोर्ट	त्रैमासिक	सम्बन्धित मन्त्रालय / ICCED महाशाखा
३	कर्मचारीहरूमा दातृ निकाय सम्बन्धी खरिद क्षमता विकास हुनु।	प्रशिक्षित र प्रमाणित कर्मचारीहरूको संख्या/प्रतिशत	तालिम प्रमाणपत्र र क्षमता विकास प्रतिवेदन	वार्षिक	नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान / अर्थ मन्त्रालय
४	वातावरण/वन स्वीकृति डिजिटल प्रणाली लागू गर्ने।	स्वीकृति प्रक्रियामा लाग्ने समयमा भएको कमी (दिनमा)	डिजिटल वन स्वीकृति पोर्टल लग (Log)	अर्धवार्षिक	वन तथा वातावरण मन्त्रालय
५	उच्च प्रतिफल (EIRR/FIRR) विश्लेषण गरिने।	अनिवार्य आर्थिक विश्लेषण गरिएका आयोजनाको संख्या	आयोजना बैंक (Project Bank) को विवरण	वार्षिक	राष्ट्रिय योजना आयोग / अर्थ मन्त्रालय
६	Subnational Loan Accountability नीति तर्जुमा गर्ने।	ऋण र Counterpart funding व्यहोर्ने स्पष्ट कार्यविधि जारी हुने।	नेपाल राजपत्र वा मन्त्रालयको स्वीकृत कार्यविधि	एक पटक (Policy Milestone)	अर्थ मन्त्रालय / प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग

७	उच्चस्तरीय अनुगमन संयन्त्र (High-Level Monitoring) स्थापना हुने।	Time र Cost Overrun भएका आयोजनाको संख्यामा कमी	राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको प्रगति प्रतिवेदन	त्रैमासिक	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
८	सूचना प्रविधि (AMIS) Integration हुने।	AMIS र LMBIS/e-GP बीच डाटा आदानप्रदान भएको दर	IT Interoperability परीक्षण प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय (महालेखा नियन्त्रक कार्यालय)
९	Budgetary Support को पूँजीगत आबद्धता हुने।	रूपान्तरणकारी आयोजनामा विनियोजित सहायताको अनुपात	वार्षिक बजेट (Reds Book) विश्लेषण	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
१०	Policy Matrix Coordination	अन्तर-मन्त्रालय नीतिगत सुधार कार्यान्वयन दर	समिति बैठकका निर्णय र कार्यान्वयन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय
११	Exchange Rate Risk & Hedging	हेजिङ सुविधा उपयोग गर्ने आयोजनाको संख्या	हेजिङ सम्झौता र जोखिम विश्लेषण प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / नेपाल राष्ट्र बैंक
१२	जलवायु वित्त (Climate Finance) परिचालन	परिचालन गरिएको जलवायु वित्तको कुल रकममा वृद्धि	सहायता परिचालन प्रतिवेदन (Development Cooperation Report)	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / वन तथा वातावरण मन्त्रालय
१३	Blended Finance र Green Bond पाइलट	जारी गरिएको ग्रीन बण्ड वा मिश्रित वित्त परिचालन संख्या	बजार निष्कासन प्रतिवेदन / सम्भाव्यता अध्ययन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / धितोपत्र बोर्ड
१४	सोधभर्ना (Reimbursement) सुधार	बक्यौता सोधभर्ना रकममा आएको कमी (प्रतिशतमा)	महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको सोधभर्ना प्रतिवेदन	त्रैमासिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय / आयोजना कार्यालय
१५	प्रदेश/स्थानीय तह प्रतिवेदन कार्यविधि	समयमै वित्तीय प्रतिवेदन बुझाउने स्थानीय तह/प्रदेशको संख्या	स्थानीय सञ्चित कोष व्यवस्थापन प्रणाली (SuTRA) रिपोर्ट	त्रैमासिक	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन / अर्थ मन्त्रालय

२.६.६. नेपालको सार्वजनिक खर्च प्रणालीमा सुधार

क्र.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	Integrated Planning & Central Project Registry तयार गर्ने।	दोहोरो विनियोजनमा भएको कमी (प्रतिशतमा)	एकीकृत आयोजना दर्ता प्रणाली (CPR) रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	राष्ट्रिय योजना आयोग / अर्थ मन्त्रालय

२	Macro-fiscal forecasting र Sustainability Test लागू गर्ने।	पूर्वानुमान र वास्तविक खर्च बीचको अन्तर	मध्यमकालीन खर्च संरचना (MTEF), बजेट प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
३	विशेष/कार्यसञ्चालन कोष पुनरावलोकन गरी TSA सँग आवद्धता गर्ने।	एकल कोष खाता (TSA) मा आवद्ध कोषको प्रतिशत	कोष सञ्चालन प्रतिवेदन, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय रिपोर्ट	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
४	Digital भुक्तानी र Beneficiary Identification गर्ने।	कुल भुक्तानीमा डिजिटल माध्यमको हिस्सा	विद्युतीय भुक्तानी प्रणाली (e-Payment) तथ्याङ्क	मासिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय / नेपाल राष्ट्र बैंक
५	Quarterly Expenditure Ceiling र Commitment Control लागू गर्ने।	प्रत्येक त्रैमासिकमा भएको पूँजीगत खर्चको सन्तुलन दर	त्रैमासिक खर्च विवरण (LMBIS/TSA)	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय / सम्बन्धित मन्त्रालयहरू
६	MTEF अन्तर्गत चालु खर्च Ceiling निर्धारण गर्ने।	चालु खर्च वृद्धि दरमा आएको नियन्त्रण (प्रतिशतमा)	वार्षिक बजेट र मध्यमकालीन खर्च संरचना	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / राष्ट्रिय योजना आयोग
७	Project Bank को पूर्ण कार्यान्वयन भएको।	प्रोजेक्ट बैंकबाट छनौट भई बजेट विनियोजन भएका आयोजना प्रतिशत	राष्ट्रिय आयोजना बैंक (NPB) को डेटाबेस	वार्षिक	राष्ट्रिय योजना आयोग
८	Cost-Benefit & Socio-economic Appraisal भएको।	थ्रेसहोल्ड माथिका CBA गरिएका आयोजनाको संख्या	आयोजना सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	राष्ट्रिय योजना आयोग / सम्बन्धित मन्त्रालय
९	Multi-year Commitment Recording System लागू गर्ने।	अभिलेखीकृत वहुवर्षीय ठेक्का र भावी दायित्वको प्रतिशत	वहुवर्षीय ठेक्का व्यवस्थापन प्रणाली रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
१०	Rolling Cash Forecast प्रणाली लागू गर्ने।	मासिक नगद पूर्वानुमानको शुद्धता (Accuracy Rate)	नगद प्रवाह प्रक्षेपण प्रतिवेदन	मासिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
११	Accrual-based Liability Reporting गर्ने।	सार्वजनिक गरिएको कुल भावी दायित्व (Liability) प्रतिवेदन	सरकारी लेखा प्रतिवेदन (Accrual-based)	वार्षिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
१२	गैरबजेटरी निकाय (Extra-budgetary) Reporting अनिवार्य गर्ने।	एकीकृत प्रतिवेदन प्रणालीमा समावेश भएका निकायको दर	Consolidated Financial Statement	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
१३	e-GP र IPFMIS एकीकरण गर्ने।	समयसीमा भित्र सम्पन्न भएका खरिद प्रक्रियाको प्रतिशत	एकीकृत सूचना प्रणाली (Integrated IT Portal)	अर्धवार्षिक	PPMO / मलेनिका

१४	Independent Spending Review Unit स्थापना हुने।	सार्वजनिक गरिएको वार्षिक खर्च पुनरावलोकन प्रतिवेदन	Spending Review Report	वार्षिक	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय (OPMCM)

२.६.६.१. कोष माथि भविष्यमा आउन सक्ने जोखिम निवारण सम्वन्धी सुधार

क.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	Fiscal Liability & MTEF Enforcement गर्ने।	स्रोत सुनिश्चितता बिना सुरु नभएका आयोजनाको संख्या	LMBIS/PMEP रिपोर्ट, कानूनी संसोधन	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / राष्ट्रिय योजना आयोग
२	योगदानमा आधारित कोष अनिवार्य गर्ने।	योगदानमा आधारित प्रणालीमा आबद्ध नयाँ कर्मचारी/दायित्व प्रतिशत	कोषको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन, निवृत्तिभरण व्यवस्थापन प्रणाली	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / निवृत्तिभरण व्यवस्थापन कार्यालय
३	निष्क्रिय कोष परिचालन गर्ने।	परिचालन गरिएको निष्क्रिय कोषको अनुपात	निष्क्रिय कोष परिचालन कार्यविधि/प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
४	Debt Prioritization नीति लागू गर्ने।	नयाँ ऋण लिनुअघि प्रयोग गरिएको मौज्दात कोषको दर	ऋण व्यवस्थापन प्रतिवेदन (Debt Reports)	त्रैमासिक	सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय

२.६.६.२. नेपालको सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण सम्वन्धी सुधार

क.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	एकीकृत सम्पत्ति व्यवस्थापन नीति जारी गर्ने।	स्वीकृत एकीकृत सम्पत्ति व्यवस्थापन नीति र संशोधित ऐन	नेपाल राजपत्र, नीति दस्तावेज	एक पटक	अर्थ मन्त्रालय / कानून मन्त्रालय
२	Public Asset Framework निर्माण गर्ने।	अद्यावधिक गरिएको सार्वजनिक सम्पत्ति अभिलेख प्रतिशत	केन्द्रीय सम्पत्ति अभिलेख प्रणाली (PAMS)	वार्षिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
३	Asset Custodian Role निर्धारण गर्ने।	मलेनिकालाई Custodian तोकिएको कानूनी प्रमाण	सङ्गठन तथा व्यवस्थापन (O&M) प्रतिवेदन	एक पटक	अर्थ मन्त्रालय / मन्त्रिपरिषद्
४	Land Governance सुदृढीकरण गर्ने।	केन्द्रीय जग्गा अभिलेखमा आवद्ध सरकारी जग्गाको क्षेत्रफल	भू-अभिलेख सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (LRIMS)	अर्धवार्षिक	भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय

५	PAMS V2 स्तरोन्नति र Valuation Framework निर्माण गर्ने।	बजार मूल्यमा मूल्याङ्कन गरिएको सरकारी सम्पत्तिको प्रतिशत	PAMS Valuation रिपोर्ट	वार्षिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
६	GPS Tracking & Tech Integration गर्ने।	GPS ट्र्याकिङ्ग गरिएका स्थिर सम्पत्तिको संख्या/प्रतिशत	GPS डाटाबेस र जिन्सी निरीक्षण प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय / सम्बन्धित निकाय
७	Asset Audit मापदण्ड विकास गर्ने।	सम्पत्ति लेखापरीक्षण सम्पन्न भएका निकायहरूको संख्या	आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन (Asset Audit)	वार्षिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

२.६.७. नेपालको सार्वजनिक खरिद प्रणाली सम्वन्धी सुधार

क.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	संस्थागत तथा कानूनी रूपान्तरणः PPMO लाई खरिद प्राधिकरणमा रूपान्तरण गर्ने र परिणाममुखी खरिदका लागि ऐन/नियमावली परिमार्जन गर्ने।	प्राधिकरण स्थापना र संशोधित ऐन/नियमावली कार्यान्वयनमा आएको।	नेपाल राजपत्र, प्राधिकरणको वार्षिक प्रतिवेदन	वार्षिक	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय / कानून मन्त्रालय
२	बजेट, योजना र MTEF समन्वयः खरिद योजना र MTEF मा समावेश भएका आयोजनामा मात्र बजेट विनियोजन र खरिद प्रक्रिया सुरु गर्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने।	स्वीकृत खरिद योजना र MTEF अनुरूप सुरु भएका खरिदको प्रतिशत।	LMBIS रिपोर्ट, खरिद योजना अभिलेख	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / राष्ट्रिय योजना आयोग
३	e-Procurement र पारदर्शिताः e-GP लाई बजेट (LMBIS), TSA र भुक्तानी प्रणालीसँग एकीकृत गरी खरिदका सबै सूचना नागरिक पहुँचमा पुऱ्याउने।	एकीकृत e-GP रिपोर्टिङ दर र सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध खरिद सूचनाको प्रतिशत।	e-GP पोर्टल एनालिटिक्स, प्रणाली एकीकरण प्रतिवेदन	त्रैमासिक	सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय (PPMO)
४	व्यावासायिकीकरण र क्षमता विकासः खरिद पेशेवर सर्टिफिकेशन प्रणाली लागू गर्ने र तीनै तहका कर्मचारीलाई अनिवार्य खरिद तालिम दिने।	प्रमाणित खरिद पेशेवर र तालिम प्राप्त कर्मचारीको प्रतिशत।	तालिम प्रमाणपत्र र कर्मचारी क्षमता विवरण	वार्षिक	PPMO / नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान

५	मापदण्ड, आचारसंहिता र वैदेशिक सहायता स्थिरताः विषयगत नर्म्स/मार्गदर्शन जारी गर्ने, आचारसंहिता लागू गर्ने र वित्तीय सम्झौता पछिका खरिद प्रक्रियामा स्थिरता कायम गर्ने।	जारी गरिएका नर्म्स संख्या र आचारसंहिता पालना सम्बन्धी अनुगमन प्रतिवेदन।	प्राविधिक मार्गदर्शन दस्तावेज, अनुगमन प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	PPMO / सम्बन्धित मन्त्रालयहरू

२.६.८ नेपालमा लेखा, लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणाली सम्वन्धी सुधार

२.६.८.१. नेपालमा लेखा तथा लेखाङ्कन प्रणाली सम्बन्धी सुधार

क्र.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	Accrual Accounting रूपान्तरण र NAPSAS कार्यान्वयनः Modified Cash बाट Accrual तर्फको रोडम्याप र Depreciation Accounting लागू गर्ने।	Accrual र NAPSAS आधारित तयार भएको प्रतिवेदन प्रतिशत।	वार्षिक वित्तीय विवरण, NAPSAS प्रतिवेदन	वार्षिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय (FCGO)
२	IFMIS तथा प्रणाली एकीकरण (Integration): बजेट, रसीद, खर्च र भुक्तानीलाई end-to-end paperless बनाउन SuTRA, TSA, र e-GP एकीकृत गर्ने।	प्रणालीहरू बीच Data mismatch घटेको दर।	IFMIS लग रिपोर्ट, एकीकरण प्रतिवेदन	त्रैमासिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय / अर्थ मन्त्रालय
३	PAMS V2 सुदृढीकरण र सम्पत्ति व्यवस्थापनः Asset valuation, depreciation र RFID/barcode tracking लागू गर्ने।	अद्यावधिक र मूल्याङ्कन गरिएको सम्पत्ति अभिलेख प्रतिशत।	PAMS रिपोर्ट, जिन्सी निरीक्षण प्रतिवेदन	वार्षिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
४	Commitment Control र कोषको हिसाब मिलानः स्वचालित Bank–Treasury मासिक मेलमिलाप र खर्च प्रतिवद्धता (Commitment) प्रणाली विकास गर्ने।	Arrears (बाँकी दायित्व) घटेको प्रतिशत र समयमै भएको हिसाब मिलान दर।	मासिक मेलमिलाप विवरण, TSA रिपोर्ट	मासिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय / आयोजना कार्यालय
५	व्यावसायिकता र आन्तरिक नियन्त्रणः Segregation of duties लागू गर्ने, Payroll एकीकृत गर्ने र अनिवार्य Professional Certification कार्यक्रम चलाउने।	प्रमाणित कर्मचारी संख्या र आन्तरिक नियन्त्रण परिपालन दर।	तालिम अभिलेख, आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन	वार्षिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय / अर्थ मन्त्रालय

२.६.८.२. नेपालमा वित्तीय प्रतिवेदन प्रणाली सम्बन्धी सुधार

क्र.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	Real-time र विश्लेषणात्मक प्रतिवेदनः Dashboard विकास गरी प्रतिवेदनमा Trend, Variance र Forecasting model समावेश गर्ने।	समयमै प्रकाशित प्रतिवेदन र विश्लेषणात्मक प्रतिवेदनको दर।	Dashboard Analytics, त्रैमासिक प्रतिवेदन	मासिक/त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय / मलेनिका
२	Performance-linked Reporting: वित्तीय विवरणलाई भौतिक प्रगति र नतिजा सूचकसँग जोड्ने।	भौतिक प्रगति र वित्तीय खर्च जोडिएका प्रतिवेदन संख्या।	वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, कार्यक्रम बजेट रिपोर्ट	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / राष्ट्रिय योजना आयोग
३	Fiscal Risk Reporting र जोखिम इकाई स्थापनाः अर्थ मन्त्रालयमा Fiscal Risk Management Unit स्थापना गरी वार्षिक जोखिम प्रतिवेदन (SOE, PPP) सार्वजनिक गर्ने।	प्रकाशित Fiscal Risk Statement र नियमित Stress testing रिपोर्ट।	वित्तीय जोखिम प्रतिवेदन, मन्त्रालयको वेबसाइट	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय
४	एकीकृत र समावेशी प्रतिवेदन (Consolidated & Off-budget): दातृ सहायता र गैरबजेटरी निकायलाई समेटी पहिलो त्रैमासिकभित्र एकीकृत प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने।	Off-budget inclusion rate र समयमै प्रकाशित एकीकृत प्रतिवेदन।	एकीकृत वित्तीय प्रतिवेदन (Consolidated Financial Report)	वार्षिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
५	नागरिक मैत्री र कानूनी पालनाः Citizen Budget र Citizen Financial Report प्रकाशन गर्ने तथा प्रतिवेदनको कानूनी अनुगमन प्रणाली विकास गर्ने।	सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध सरलीकृत प्रतिवेदन संख्या र कानूनी समयपालन दर।	नागरिक बजेट प्रतिवेदन, अनुगमन पोर्टल	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय

२.६.९. नेपालमा लेखापरीक्षण प्रणाली सम्बन्धी सुधार

२.६.९.१. नेपालमा आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रणाली सम्बन्धी सुधार

क्र.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	Risk-Based Internal Audit: सबै निकायमा Risk Register तयार गरी जोखिममा आधारित वार्षिक अडिट योजना स्वीकृत गर्ने।	जोखिममा आधारित अडिट योजना स्वीकृत भएका निकायको प्रतिशत	स्वीकृत वार्षिक कार्ययोजना	१ वर्ष	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय / सम्बन्धित निकाय
२	Departmentalized Audit: विषयगत विज्ञ सहित संयुक्त टोलीमार्फत आन्तरिक लेखापरीक्षण सञ्चालन गर्ने।	संयुक्त टोलीबाट सम्पन्न अडिट संख्या	लेखापरीक्षण प्रतिवेदन	१ वर्ष	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
३	Performance-Oriented Audit: नियमपालना जाँचसँगै दक्षता, प्रभावकारिता र नतिजा विश्लेषण समावेश गर्ने।	Performance-based अडिट प्रतिवेदनको संख्या	लेखापरीक्षण प्रतिवेदन	१ वर्ष	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
४	COSO आधारित आन्तरिक नियन्त्रणः Control Environment, Risk Assessment र Monitoring प्रणाली लागू गर्ने।	आन्तरिक नियन्त्रण मूल्याङ्कन प्रतिवेदन	मूल्याङ्कन प्रतिवेदन	६ महिना	सम्बन्धित निकाय
५	System-Based & IT Audit: SuTRA, TSA, e-GP, LMBIS प्रणालीमा IT Audit क्षमता विकास गर्ने।	IT Audit सम्पन्न भएको संख्या	IT Audit प्रतिवेदन	१ वर्ष	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
६	Suggestion Tracking Dashboard: आन्तरिक लेखापरीक्षण सुझावहरूको Real-time tracking प्रणाली विकास गर्ने।	कार्यान्वयन भएका सुझावको प्रतिशत	Dashboard डेटा	६ महिना	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
७	क्षमता विकासः IT Audit, Forensic Audit, Data Analysis तालिम अनिवार्य सञ्चालन गर्ने।	तालिम प्राप्त लेखापरीक्षक संख्या	तालिम प्रतिवेदन/प्रमाणपत्र	निरन्तर	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
८	गुणस्तर सुनिश्चितताः Peer Review र Periodic Quality Assessment लागू गर्ने।	Quality review सम्पन्न प्रतिवेदन	रिभ्यु प्रतिवेदन	वार्षिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

९	कार्यगत स्वायत्तता: आन्तरिक लेखापरीक्षण इकाईलाई प्रशासनिक हस्तक्षेपमुक्त बनाउने।	स्वतन्त्र कार्यादेश जारी भएको	स्वीकृत कार्यादेश/निर्णय	६ महिना	अर्थ मन्त्रालय / सम्बन्धित निकाय

२.६.९.२. नेपालमा अन्तिम लेखापरीक्षण प्रणाली सम्बन्धी सुधार

क.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	Risk & Performance Audit: Rule-based बाट Risk-based र Performance Audit तर्फ रूपान्तरण गर्ने।	Performance Audit प्रतिवेदन संख्या	महालेखा परीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन	२ वर्ष	महालेखा परीक्षकको कार्यालय
२	Thematic Audit: दोहोरिने बेरुजुमा Root Cause Analysis सहित Thematic Audit सञ्चालन गर्ने।	Thematic Audit प्रतिवेदन संख्या	विषयगत लेखापरीक्षण प्रतिवेदन	वार्षिक	महालेखा परीक्षकको कार्यालय
३	Value for Money Audit: ठूला आयोजना तथा सार्वजनिक खर्चमा लागत—लाभ आधारित अडिट गर्ने।	VFM Audit सम्पन्न आयोजना संख्या	VFM अडिट प्रतिवेदन	२ वर्ष	महालेखा परीक्षकको कार्यालय
४	IT & Cyber Security Audit: डिजिटल प्रणालीहरूको System, Data Integrity र Cyber Audit गर्ने।	IT Audit प्रतिवेदन संख्या	IT/Cyber अडिट प्रतिवेदन	वार्षिक	महालेखा परीक्षकको कार्यालय
५	KPI Linking: बेरुजु फछ्र्यौटलाई KPI सँग आबद्ध गर्ने।	फछ्र्यौट प्रतिशत वृद्धि	कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रतिवेदन	१ वर्ष	अर्थ मन्त्रालय / मन्त्रिपरिषद् कार्यालय
६	Audit Reporting Timeliness: प्रतिवेदन तयारी समय घटाउने गरी प्रणाली सुधार गर्ने।	तोकिएको समयभित्र प्रतिवेदन प्रकाशन प्रतिशत	वार्षिक कार्यतालिका/प्रतिवेदन	१ वर्ष	महालेखा परीक्षकको कार्यालय
७	Data Analytics Integration: Integrated Audit Data Analytics प्रणाली विकास गर्ने।	Data-based anomaly detection केस संख्या	एनालिटिक्स सिस्टम रिपोर्ट	२ वर्ष	महालेखा परीक्षकको कार्यालय
८	Parliamentary Follow-up: प्रतिवेदन कार्यान्वयन अनुगमन प्रणाली सुदृढ गर्ने।	समितिबाट छलफल सम्पन्न प्रतिशत	संसदीय समितिको निर्णय/प्रतिवेदन	निरन्तर	सङ्घीय संसद /महालेखा परीक्षकको कार्यालय
९	Public Disclosure: नागरिकमैत्री सारांश सहित अडिट निष्कर्ष सार्वजनिक गर्ने।	सार्वजनिक गरिएको प्रतिवेदन संख्या	वेबसाइट/सार्वजनिक सञ्चार माध्यम	निरन्तर	महालेखा परीक्षकको कार्यालय

२.६.१०. सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा नियमन, अनुगमन तथा आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी सुधार

२.६.१०.(१ र २). वित्तीय जवाफदेहिता तथा आन्तरिक नियन्त्रणमा सुधार

क्र.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	कार्यान्वयन तथा खरिद योजनाः वार्षिक कार्ययोजना र खरिद योजना अनिवार्य स्वीकृत गर्ने तथा delay flag सहित digital monitoring प्रणाली विकास गर्ने।	स्वीकृत कार्ययोजना भएका निकायको प्रतिशत / Delay flag रिपोर्ट संख्या	PMEP/LMBIS रिपोर्ट	१ वर्ष	अर्थ मन्त्रालय / सम्बन्धित निकाय
२	कार्यसम्पादन सम्झौताः आन्तरिक नियन्त्रण तथा fiduciary risk न्यूनीकरण योजना स्वचालित गरी कार्यालय प्रमुखसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गर्ने।	कार्यसम्पादन सम्झौता सम्पन्न निकाय संख्या	सम्झौता पत्रको अभिलेख	६ महिना	सम्बन्धित मन्त्रालय / विभाग
३	Performance Grant: उच्च कार्यसम्पादन गर्ने निकायलाई Performance Grant प्रदान गर्ने।	Grant प्राप्त निकाय संख्या	बजेट विनियोजन प्रतिवेदन	१.५ वर्ष	अर्थ मन्त्रालय
४	बजेटरी नियन्त्रण स्पष्टताः आर्थिक प्रशासन प्रमुखको बजेटरी नियन्त्रण जिम्मेवारी स्पष्ट गरी अनिवार्य पालना गराउने।	जिम्मेवारी कार्यान्वयन सम्बन्धी अनुगमन प्रतिवेदन	अनुगमन प्रतिवेदन	६ महिना	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
५	Dual Control Mechanism: Financial authority प्रत्यायोजन गर्दा joint approval system लागू गर्ने।	Dual approval भएका कारोबार प्रतिशत	TSA/LMBIS सिस्टम लग	६ महिना	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
६	आन्तरिक नियन्त्रण समिति सुदृढीकरणः Budget Accountability Monitoring को कार्यादेश प्रदान गर्ने।	Monitoring प्रतिवेदन संख्या	समितिको प्रतिवेदन	६ महिना	सम्बन्धित निकाय
७	Internal Control Compliance: Internal Control प्रणाली तर्जुमा गरी सोको अनिवार्य पालना गर्ने।	आन्तरिक नियन्त्रण समितिको प्रतिवेदन प्राप्त निकाय	अनुपालन प्रतिवेदन	१ वर्ष	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
८	Self-Assessment Report: वार्षिक Internal Control Self-Assessment Report अनिवार्य पेश गर्ने।	प्रतिवेदन पेश गर्ने निकाय प्रतिशत	Self-Assessment प्रतिवेदन	वार्षिक	सम्बन्धित निकाय / मलेनिका
९	IPFMS स्तरोन्नतिः आयोजना चक्र अनुसार प्रतिवद्धता लेखाङ्कन प्रतिवेदन आउने गरी प्रणाली स्तरोन्नति गर्ने।	प्रतिवेदन उपलब्धता	प्रणाली परीक्षण प्रतिवेदन	१ वर्ष	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

१०	सूचना उपयोग प्रावधानः विश्लेषणात्मक वित्तीय सूचनालाई प्रमाणको रूपमा प्रयोग गर्ने कानुनी प्रावधान राख्ने।	कार्यविधि संशोधन सम्पन्न	संशोधित कार्यविधि/ऐन	६ महिना	अर्थ मन्त्रालय / कानून मन्त्रालय
११	Performance Dashboard: Open Budget Portal मा मन्त्रालयगत Dashboard प्रकाशित गर्ने।	Portal Live	पोर्टल युआरएल (URL)	तत्काल	अर्थ मन्त्रालय
१२	Quarterly Reporting: नागरिक समाज, संसद र लेखा समितिलाई Quarterly Report अनिवार्य उपलब्ध गराउने।	Quarterly Report पेश प्रतिशत	प्रतिवेदन बुझाएको भरपाई/अभिलेख	तत्काल	अर्थ मन्त्रालय

२.६.१०.(३ र ४). कानुन पालना, नर्म्स र क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी सुधार

क्र.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	Digital Compliance Checklist: बजेट निर्माण र कार्यान्वयनमा कानुन अनुपालनका लागि Digital Checklist प्रणाली विकास गर्ने।	Checklist प्रयोग गर्ने निकायको प्रतिशत	सिस्टम लग रिपोर्ट	१ वर्ष	अर्थ मन्त्रालय / मलेनिका
२	Incentive & Sanction System: कानुन उल्लङ्घनमा दायित्व निर्धारण गरी दण्ड—प्रोत्साहन प्रणाली लागू गर्ने।	कारवाही भएका केस संख्या	दण्ड/प्रोत्साहन अभिलेख	१ वर्ष	अर्थ मन्त्रालय / OPMCM
३	SOP Implementation: Standard Operating Procedures (SOPs) तयार गरी अनिवार्य लागू गर्ने।	SOP लागू भएका निकायको प्रतिशत	स्वीकृत SOP दस्तावेज	१ वर्ष	सम्बन्धित निकाय / मन्त्रालय
४	Digital Validation: खर्च स्वीकृत अघि नर्म्स र मापदण्डको digital validation प्रणाली विकास गर्ने।	Validation भएका खर्च प्रतिशत	प्रणाली प्रमाणीकरण रिपोर्ट	१ वर्ष	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
५	Risk Management Training: पदाधिकारी तथा लेखा समूहका लागि Fiduciary Risk Management तालिम सञ्चालन गर्ने।	तालिम प्राप्त कर्मचारी संख्या	तालिम प्रमाणपत्र/प्रतिवेदन	निरन्तर	मलेनिका / PFMTC
६	High-Risk Module: Procurement, Grants, Capital Projects मा विशेष Risk Mitigation Module लागू गर्ने।	उच्च जोखिम क्षेत्रमा जोखिम न्यूनीकरण योजना लागू प्रतिशत	जोखिम व्यवस्थापन प्रतिवेदन	१ वर्ष	अर्थ मन्त्रालय / मलेनिका

२.६.१०.५. कर्मचारीहरूको सत्यनिष्ठा मूल्याङ्कन सूचक र जीवनचर्या अडिटसम्बन्धी सुधार

क्र.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	पुष्ट्याईको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	Integrity Index विकास गरी राजस्व, लेखा, इन्जिनियरिङ्ग, लेखापरीक्षण तथा लेखा उत्तरदायी अधिकारीहरूको आवधिक सत्यनिष्ठा मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्षभित्र Integrity Index विकास भई कम्तीमा ५ प्रमुख वित्तीय निकायमा परीक्षणात्मक रूपमा लागू भएको।	MoF/FCGO निर्देशन, Integrity Assessment Report, आधिकारिक प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / मलेनिका (FCGO)/ सम्बन्धित निकाय
२	उच्च जोखिम पदमा रहेका कर्मचारीहरूको Lifestyle Audit (जीवनचर्या अडिट) व्यवस्था लागू गर्ने तथा सम्पत्ति विवरणको सत्यापन प्रणाली सञ्चालन गर्ने।	२ वर्षभित्र उच्च जोखिम पदमा रहेका कम्तीमा ३० प्रतिशत कर्मचारीहरूको Lifestyle Audit सम्पन्न भएको।	सम्पत्ति विवरण अभिलेख, Lifestyle Audit Report, अख्तियार प्रतिवेदन	वार्षिक	अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग / अर्थ मन्त्रालय
३	योजना, बजेट, विनियोजन, भुक्तानी र लेखापरीक्षण प्रक्रियामा Risk-based Monitoring System लागू गरी घूस तथा कमिसन नियन्त्रण गर्ने।	१ वर्षभित्र Risk-based Monitoring Framework लागू भई कम्तीमा ३ प्रमुख PFM प्रक्रियामा निगरानी प्रणाली सञ्चालन भएको।	Risk Monitoring Report, Internal Audit Report, OAG प्रतिवेदन	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय / मलेनिका / मलेप
४	वैदेशिक सहयोगका आयोजनाहरूमा procurement rebate वा commission राज्यकोषमा अनिवार्य जम्मा गर्ने र सोको विवरण सार्वजनिक गर्ने।	१ वर्षभित्र कमिसन/रिबेट सम्बन्धी रकम राज्यकोषमा जम्मा भई वार्षिक वित्तीय प्रतिवेदनमा सार्वजनिक भएको।	Financial Statement, Project Audit Report, MoF वार्षिक प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / सम्बन्धित आयोजना निकाय
५	FCGO र OAG को Financial Reporting System मा Integrity and Accountability Monitoring Module समावेश गर्ने।	२ वर्षभित्र Financial Reporting System मा Integrity Monitoring Module सञ्चालनमा आएको।	System Audit Report, FCGO/OAG प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	मलेनिका / महालेखा परीक्षक / अर्थ मन्त्रालय

४(ख).सार्वजनिक खरिद

४(ख).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन

४(ख).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

नेपालमा पहिलो पटक आ.व. २०१३/१४ देखि बजेट प्रणालीलाई साधारण र विकासमा विभाजन गरिएपश्चात् सार्वजनिक खरिदको औपचारिक सुरुवात भएको मानिन्छ। त्यस्तै प्रशासकीय कार्यविधि (नियमित गर्ने) ऐन, २०१३ मार्फत अर्थ, एकाउन्ट र अडिटको व्यवस्था गर्न सरकारले नियम बनाउन सक्ने प्रावधान रहेको थियो। नेपालमा सरकारी रुपैयाँ खर्चसम्बन्धी (कार्यविधि) नियम, २०१६ को कार्यान्वयनबाट खरिदसम्बन्धी व्यवस्थाको आरम्भ भएको पाइन्छ। यसलाई प्रतिस्थापन गरी वि.सं. २०२६ सालमा आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियम, २०२६ जारी भयो। त्यसपछि आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियम, २०४२ जारी भयो। दातृ निकायका खरिद मार्गदर्शनसँगै बहुखरिद प्रणालीलाई सम्बोधन गर्ने गरी आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र उक्त ऐनको अधिकार प्रयोग गरी आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियमावली, २०५६ जारी भई कार्यान्वयनमा आयो। सोही आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ मा भएको संशोधन र आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०५६ लाई प्रतिस्थापन गरी २०६३ सालमा सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र उक्त ऐनअन्तर्गत सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ जारी भई समयानुकूल परिमार्जन हुँदै हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ। यद्यपि सबै प्रकारको खरिदलाई यस ऐनले समेट्न नसकेको हुँदा क्षेत्रगत खरिदमा छुट्टाछुट्टै विधि तथा प्रद्धति अपनाउने तर्फ ठोस काम हुन सकेको छैन। खरिदका नयाँ नयाँ विधि तथा प्रकृयालाई समावेश गरी खरिद कार्यलाई मूल्य सार्थकताको सिद्धान्त बमोजिम नतिजा हासिल हुने गरी परिणाममुखी बनाउन थप अध्ययन अनुसन्धान एवम् लगानी बढाउन आवश्यक देखिन्छ। सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको प्रतिवेदनले नेपालमा सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनमा सुधारका लागि निम्न सुझावहरू दिएको पाइन्छः

- सबै सार्वजनिक निकायहरूलाई सार्वजनिक खरिद ऐन, नियमावलीको परिधिमा ल्याई विद्युतीय खरिद प्रणालीमा आबद्ध गराउनु पर्ने।
- सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीहरूको निर्णय क्षमता र खरिद कार्यमा संलग्न जनशक्तिहरूको क्षमता विकास गर्नु पर्ने।
- सार्वजनिक खरिद प्रक्रियालाई सङ्घीय संरचना अनुरूप व्यवस्थापन गर्नु पर्ने।।
- सार्वजनिक खरिद ऐन, नियमावलीमा व्यवस्था भएअनुरूप आधुनिक खरिद विधिहरूको कार्यविधि तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने।

- सार्वजनिक खरिदमा विद्यमान मिलेमतो, अनियमितता लगायतका गतिविधिहरूलाई दुरुत्साहन गरी सार्वजनिक खरिदलाई प्रतिस्पर्धात्मक बनाउनु पर्ने ।
- खरिद आवश्यकताको पहिचान हुने गरी खरिद गुरुयोजना तथा वार्षिक खरिद योजना तयार गर्ने लगायतका योजनावद्ध खरिद प्रणालीलाई कार्यान्यवन गराउनु पर्ने।
- सार्वजनिक खरिदसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण आर्थिक गतिविधिहरूलाई बैकिङ्ग प्रणालीमा आबद्ध गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने ।
- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको क्षमता विकास गर्नु पर्ने ।
- सार्वजनिक खरिदलाई गुणस्तरीय, मितव्ययी, पारदर्शी, प्रतिस्पर्धी बनाउनका लागि खरिद कार्यमा संलग्न जनशक्तिमा सदाचारिता, इमानदारिता तथा नैतिकताको विकास गरी सुशासन कायम गर्नु पर्ने।

४(ख).१.२ प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

नेपालको सार्वजनिक खरिद सुधारका लागि प्राज्ञिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूका प्रतिवेदनले केही साझा सिफारिसहरू अघि सारेका छन्। पहिलो, कानून/नियमलाई थप आधुनिक, प्रतिस्पर्धी र पारदर्शी बनाउँदै मानकीकृत बोलपत्र कागजात/प्रक्रिया लागू गर्नुपर्ने र कार्यान्वयन क्षमतासँग जोडेर संस्थागत सुधार गर्नुपर्ने भनिएको छ (World Bank, 2007)। दोस्रो, न्यूनतम मूल्यमा मात्र आधारित छनोटले गुणस्तर, समय र जीवनचक्र लागतमा नकारात्मक असर पार्ने भएकाले 'Value for Money' तथा जीवनचक्र लागत (LCC) जस्ता दृष्टिकोणतर्फ जानुपर्ने तर्क प्राज्ञिक लेखन र विकास साझेदारहरूले समेत गरेका छन् (Poudel, 2025; OECD, 2015)। तेस्रो, e-procurement लाई केवल बोलपत्रसम्म सीमित नराखी योजना, बोलपत्र, सम्झौता व्यवस्थापन र भुक्तानी/कार्यान्वयन अनुगमनसम्म 'end-to-end' डिजिटल बनाउन, डेटा-आधारित पारदर्शिता बढाउन र प्रक्रियागत समय घटाउन सुझाव छ (Serrat, 2016; OECD, 2025)। चौथो, खरिदमा सदाचारिता सुदृढ गर्न स्वार्थको द्वन्द्व व्यवस्थापन, कालोसूची/डिबारमेन्ट, गुनासो व्यवस्थापन, खुला सूचना तथा जोखिम-आधारित अनुगमन जस्ता संयन्त्र बलियो बनाउन भनिएको छ (Transparency International, 2024; OECD, 2015)। पाँचौं, सङ्घीय संरचनामा खरिद क्षमता असमान भएकाले व्यावसायिक 'procurement cadre', निरन्तर तालिम, विशेषज्ञता विकास र सेवा-स्तर सम्झौता (SLA) सहितको सहायता/क्लिनिक प्रणाली आवश्यक देखाइएको छ (World Bank, 2007; OECD, 2025)। साथै, आपूर्तिकर्ता/ठेकेदारको 'performance rating' र केन्द्रीय प्रोफाइल (वर्क-इन-ह्यान्ड, अनुभव, कर/बैंक स्थिति) राखी खराब कार्यसम्पादनलाई दण्डित गर्ने र राम्रो प्रदर्शनलाई

प्रोत्साहन गर्ने, सम्झौता विवाद घटाउन वैकल्पिक विवाद समाधान र समयसीमा-बद्ध पुनरावेदन संयन्त्र बलियो बनाउने सिफारिस गरेको पाईन्छ (Transparency International, 2024; OECD, 2015)। उच्च-भोल्युम, मानकीकृत वस्तु/सेवामा e-marketplace, rate/framework contract र reverse auction जस्ता विधि प्रयोग गरी लागत बचत र प्रतिस्पर्धा बढाउन पनि जोड दिइएको छ (OECD, 2025; Serrat, 2016)। अन्ततः डिजिटल प्रणाली विस्तारसँगै साइबर सुरक्षा, डेटा गुणस्तर/एकीकरण र परिवर्तन व्यवस्थापनमा लगानी अनिवार्य ठानिएको छ (World Bank, 2007; OECD, 2025)।

४(ख).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

- संस्थातग क्षमता विकासका लागि निरन्तर प्रयास भए पनि कर्मचारीको सरुवा तथा समयमा कर्मचारी नहुँदा सुधारका प्रयासले निरन्तरता पाउन नसकेको। सार्वजनिक खरिद ऐन तथा नियमावलीमा व्यवस्था भएका कतिपय विधिको नमूना बोलपत्र सम्वन्धी कागजातहरूले पूर्णता पाउन सकेको अवस्था छैन।
- प्रणाली सुधार र सुदृढीकरण समयमा हुन नसकेको e-GP प्रणालीलाई सम्झौता व्यवस्थापनसम्म पुऱ्याउन नसकिएको, Bidders को सङ्ख्या बढेसँगै Bidding Difficulty आउने गरेको, सबैले Bid गर्न नपाएको गुनासो आउने गरेको, प्रयोगमा रहेका System/Software हरू end of support, end of life को अवस्थामा रहेको। हाल सञ्चालनमा रहेको e-GP Server को क्षमता पर्याप्त नभएको र e-GP Server Upgrade गर्न नीतिगत समस्या रहेको।
- सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३, नियमावली २०६४ र Standard Bidding Document को भावना अनुसार प्रयोग हुन नसकेको, कतिपय सार्वजनिक निकायले नबुझेर गलत प्रयोग हुँदा बिडिङ नै रद्द गर्नुपर्ने भएको।
- पर्याप्त स्रोत साधनको अभावले गर्दा प्रचुर मात्रामा अनुगमन गरी फिडब्याक (feedback) दिई सार्वजनिक खरिदको स्तर उन्नति गर्न नसकिएको।
- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयमा सरुवा भई आउने सबै कर्मचारीहरू सामान्य विज्ञ मात्रै भएको साथै यस कार्यालयमा कर्मचारीहरू टिकाउन समस्या भएको।
- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयमा विज्ञ लिने व्यवस्था भएपनि विज्ञ नहुँदा सामान्य ज्ञान भएका कर्मचारीले विशेषज्ञ तहको निर्णय दिन, तालिम दिन, राय दिन समस्या भइरहेको।

४(ख).१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

- खरिदलाई खुला, पारदर्शी, विभेदरहित र सवैको पहुँच कायम गर्न e-GP system सञ्चालनमा रहेको।
- नियमित रुपमा खरिदमा संलग्न तीनै तहका कर्मचारीलाई तालिम प्रदान गर्ने गरिएको।
- जिल्ला तथा पालिका स्तरमा पुगेर खरिदमा देखिएका समस्या समाधान गर्न Procurement Clinic संचालन गर्ने गरिएको।

४(ख).२ आगामी मार्गचित्र

४(ख).२.१ विद्यमान समस्याहरू

१. नीतिगत तथा कानूनी समस्याहरू

- सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी स्पष्ट राष्ट्रिय नीति तर्जुमा हुन नसकेको,
- ऐन तथा नियमावलीले सबै प्रकारका खरिद (विपद्, विलासिता, ठूला पूर्वाधार, साना खरिद, सूचना प्रविधि खरिद आदि) समेट्न नसकेको,
- नवीनतम् खरिद विधिहरू (Value for Money, Life-Cycle Costing, MPC, Reverse Auction आदि) प्रभावकारी रूपमा समावेश नभएको,
- ऐन, नियमावली र Standard Bidding Document (SBD) को भावना अनुसार प्रयोग हुन नसकेको,
- क्षेत्रगत फरकपन अनुसार अलग खरदि विधि नभएको,
- सरकारी सम्पत्ति बिक्री (Disposal) प्रणाली स्पष्ट नभएको,
- जग्गा प्राप्ति, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन जस्ता विषय ऐनले पूर्ण रूपमा समेट्न नसकेको,
- खरिदको निर्णय न्यूनतम मूल्याङ्कित प्रस्ताव अर्थात न्यूनतम लागत (Lowest Bid) विधिमा अत्यधिक निर्भर रहेको,
- उपभोक्ता समिति तथा लाभग्राही समुदायमार्फत हुने कार्य उद्देश्य अनुसारको गुणस्तरीय तथा दिगो हुन नसकेको, उपभोक्ता समितिले जिम्मा लिई निर्माण व्यवसायीबाट कार्य गराउने प्रवृत्तिले अनियमितता मौलाएको।

२. योजना तथा तयारी सम्बन्धी समस्याहरू

- आयोजना तयारी कमजोर हुने गरेको,
- योजना र बजेटबीच तादात्म्य नहुने गरेको,
- लागत अनुमान यथार्थपरक नहुने गरेको,
- आयोजना अवधि निर्धारण अव्यवहारिक हुने गरेको,

- खरिद गुरुयोजना तथा वार्षिक खरिद योजना तयार गरेर खरिद हुने नगरेको,
- रणनीतिमा आधारित खरिद प्रणाली स्थापना नहुने गरेको,
- स्लाइसिङ/प्याकेजिङ गरी प्रतिस्पर्धा सीमित गर्ने प्रवृत्ति रहेको।

३. संस्थागत तथा संरचनात्मक समस्याहरू

- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको संस्थागत क्षमता कमजोर रहेको,
- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयमा पर्याप्त दक्ष जनशक्ति अभाव रहेको,
- सरुवा प्रणालीका कारण संस्थागत निरन्तरता अभाव रहेको,
- सार्वजनिक निकायहरूमा खरिद महाशाखा/एकाइ प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन नहुने गरेको,
- खरिद विशेषज्ञ सेवा (Procurement Experts Pool) विकास नभएको,
- सङ्घीय संरचनाअनुसार खरिद प्रणाली पूर्ण रूपमा व्यवस्थित हुन नसकेको।

४. प्रक्रियागत (Administrative) समस्याहरू

- खरिद प्रक्रियामा ढिलाइ हुने गरेको,
- दस्तावेज व्यवस्थापन कमजोर रहेको,
- समय विस्तार (Time Extension) को दुरुपयोग हुने गरेको,
- बोलपत्र रद्द हुने अवस्थामा स्वविवेकीय प्रावधानहरू रहेको,
- Standard Bidding Document पूर्ण रूपमा प्रयोग हुने नगरेको,
- खरिद सम्बन्धी निर्णय क्षमताको कमी रहेको।

५. ठेक्का कार्यान्वयन तथा खरिद सम्झौता व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्याहरू

- ठेक्का सम्झौताको कमजोर कार्यान्वयन,
- समय र लागत वृद्धि (Time & Cost Overrun),
- गुणस्तरहीन निर्माण कार्य,
- पेस्की दुरुपयोग,
- भूत (Ghost) ठेकेदार समस्या,
- परियोजना सफलता दर न्यून।

६. प्रतिस्पर्धा तथा पारदर्शिता सम्बन्धी समस्याहरू

- बिडिङ्ग प्रकृयामा मिलेमतो (Collusion) हुने गरेको,
- ब्रान्ड-विशिष्ट Specification बनाएर manipulation हुने गरेको,
- राजनीतिक तथा व्यक्तिगत प्रभाव हुने गरेको,
- भ्रष्टाचार, अनियमितता तथा कमिसनखोरी व्यापक रहेको,
- आचार संहिता प्रभावकारी रूपमा लागू हुने नगरेको,
- कालोसूची प्रणाली कमजोर रहेको।

७. प्रविधि तथा डिजिटल प्रणाली सम्बन्धी समस्याहरू

- e-GP प्रणाली सम्झौता व्यवस्थापनसम्म विस्तार नभएको,

- अपर्याप्त सर्भर क्षमता,
- प्रणाली अपग्रेडमा नीतिगत समस्या,
- सूचना प्रविधि खरिदको बिडिङ्ग प्रकृयामै समस्या,
- विभिन्न व्यवस्थापन सूचना प्रणालीहरूबीच Integration को अभाव,
- Data analytics र AI आधारित निगरानीको अभाव रहेको।

८. क्षमता सम्बन्धी समस्याहरू

- सार्वजनिक निकायमा खरिदसम्बन्धी ज्ञान तथा सिपको कमी,
- निजी क्षेत्र (Contractor, Supplier) मा व्यावसायिकताको अभाव,
- अनुसन्धान तथा विकास (R&D) मा प्राथमिकता नदिइएको,
- विश्वविद्यालय लगायतका प्राज्ञिक संस्थाहरूसँग समन्वय कमजोर रहेको।

९. वित्तीय तथा बजेटरी समस्याहरू

- पूँजीगत बजेट खर्च क्षमता घट्दो रहेको,
- बजेट सुनिश्चित भए पनि समयमै खर्च हुन नसकेको,
- सामाजिक दायित्वले पूँजीगत खर्चमा दबाब रहेको,
- बैंकिङ प्रणालीमा पूर्ण आबद्धता हुन नसकेको।

१०. अनुगमन तथा उत्तरदायित्व सम्बन्धी समस्याहरू

- प्रभावकारी अनुगमन हुने नगरेको तथा राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रबाट प्राविधिक अडिट हुने नगरेको,
- पृष्ठपोषण प्रणाली कमजोर रहेको,
- निगरानी तथा निरीक्षण प्रणाली प्रभावकारी नभएको,
- जिम्मेवारी निर्धारण स्पष्ट नभएको,
- नागरिक सहभागिता कमजोर रहेको।

११. नवप्रवर्तन)Innovation) सम्बन्धी समस्याहरू

- Innovative Procurement विधिमा कम प्राथमिकता रहेको,
- Reverse Auction जस्ता विधि नभएको,
- Value for Money आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली कमजोर रहेको।

नेपालको सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनमा समस्या वहुआयामिक छन्।नीतिगत अस्पष्टता, कमजोर योजना, संस्थागत क्षमता अभाव, प्रक्रियागत ढिलाइ, कमजोर ठेक्का व्यवस्थापन, भ्रष्टाचार, डिजिटल प्रणाली सीमित उपयोग, कमजोर वित्तीय अनुशासन र नवप्रवर्तन अभाव जस्ता समस्या देखिएका छन्। यी समस्याहरू संरचनात्मक, प्रक्रियागत र व्यवहारगत छन् र तीनै तहमा देखिएका छन्। सुधारका लागि कानून परिमार्जन मात्र पर्याप्त छैन।संस्थागत सुदृढीकरण, डिजिटल एकीकरण, क्षमता विकास, कडा अनुगमन तथा पारदर्शितामा आधारित उत्तरदायित्व प्रणाली आवश्यक देखिन्छ।

४(ख).२.२ नागरिकका अपेक्षा

- कसले, कसरी, कति रकममा ठेक्का पायो? भन्ने कुरा सबैलाई थाहा हुने पारदर्शी (Transparent) सार्वजनिक खरिद प्रणाली होस्।
- सार्वजनिक रकम दुरुपयोग नहुने भ्रष्टाचाररहित (Corruption-free) खरिद प्रणाली होस्। मिलेमतो, घुस र अनियमितता अन्त्य होस्, भ्रष्टाचारमा संलग्नलाई कडा कारबाही होस्।
- सडक, पुल, भवन गुणस्तरीय (Quality-focused) रूपमा बनोस्। निर्माण तथा सेवा उच्च गुणस्तरको होस्। गुणस्तरहीन काम गर्ने ठेकेदारलाई कारबाही होस्।
- वर्षौंसम्म अधुरा परियोजना देख्न नपरोस्। परियोजना निर्धारित समयमा सम्पन्न होऊन्। अनावश्यक ढिलाई नहोस्। कसले गल्ती गऱ्यो भन्ने स्पष्ट होस्। जिम्मेवार अधिकारी र ठेकेदार उत्तरदायी हुने तथा कमजोरी भएमा स्पष्ट रूपमा जिम्मेवार पहिचान गर्ने स्थिति होस्।
- ठेक्कापट्टामा राजनीतिक वा व्यक्तिगत प्रभाव नहोस्। सबैलाई समान अवसर होस्। योग्य र सक्षम बोलपत्रदाताले मात्र ठेक्का पाओस्।
- खरिद प्रकृयमा आधुनिक, डिजिटल र पारदर्शी प्रणाली होस्। पूर्ण रूपमा e-GP प्रणाली लागू होस्। अनलाइन अनुगमन र सूचना उपलब्ध होस्।
- सार्वजनिक ढुकटी वास्तविक आवश्यकतामा मात्र खर्च होस्। सार्वजनिक हित केन्द्रित परियोजना छनोट र कार्यान्वयन होस्।
- कमजोर काम तुरुन्त सच्याउने गरी प्रभावकारी नियमित अनुगमन र निरीक्षण प्रणाली होस् जसमा नागरिक सहभागिता समेत सुनिश्चित होस्।
- गलत गर्ने ठेकेदार र कर्मचारीलाई कारवाही हुने र कालोसूची प्रणाली प्रभावकारी होस्।

समग्रमा, नेपाली नागरिकहरूले पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त, डिजिटल, उत्तरदायी, प्रतिस्पर्धात्मक र समयमै गुणस्तरीय परिणाम दिने सार्वजनिक खरिद प्रणाली चाहेका छन्।

४(ख).२.३ अबको दुरदृष्टि

गुणस्तरीय सार्वजनिक खरिदका माध्यमबाट शासन व्यवस्था, सेवा प्रवाह र विकास व्यवस्थापन प्रभावकारी वनाउने।

४(ख).२.४ सुधारका उपायहरू

- **नीतिगत तथा कानूनी सुधारः** राष्ट्रिय सार्वजनिक खरिद नीति तर्जुमा गर्ने, 'Value for Money' र 'Life Cycle Cost' अवधारणा लागू गर्ने, क्षेत्रगत निर्देशिकाहरू तयार पार्ने तथा खरिद सम्बन्धी कानून र आचारसंहितामा समयानुकूल परिमार्जन गर्ने।

- **योजना तथा तयारीमा सुधारः** वार्षिक खरिद योजना अनिवार्य गर्ने, आयोजनाको तयारीका लागि 'एकीकृत परियोजना तयारी गेट' (Feasibility, DPR, EIA आदि) लागू गर्ने र लागत अनुमान बजार मूल्य र इन्जिनियरिङ्ग मापदण्ड अनुसार व्यवहारिक र यथार्थपरक वनाउने।

सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनमा रूपान्तरण

१. पूर्ण डिजिटल e-Procurement इकोसिस्टममा रूपान्तरण
२. नियमपालन (Compliance) केन्द्रित अनुगमनबाट जोखिम-आधारित निगरानीमा रूपान्तरण
३. प्रक्रियागत नियन्त्रणबाट परिणाम-केन्द्रित (Value for Money) दृष्टिकोणमा परिवर्तन
४. विकेन्द्रीकृत तथा असमन्वित निगरानीबाट एकीकृत निगरानी संरचनामा रूपान्तरण
५. मिलेमतो-सहिष्णु प्रणालीबाट प्रतिस्पर्धा-संरक्षण उन्मुख प्रणालीमा परिवर्तन
६. व्यक्तिनिर्भर निर्णयबाट प्रणाली-निर्भर स्वचालित निर्णय प्रणालीमा रूपान्तरण
७. लेखापरीक्षण पश्चातको नियन्त्रणबाट पूर्व-निरोधात्मक नियन्त्रणमा रूपान्तरण
८. सीमित पारदर्शिताबाट खुला डाटा (Open Contracting Data Standard) प्रणालीमा रूपान्तरण
९. दण्डहीनताबाट उत्तरदायित्व-आधारित कानूनी संरचनामा परिवर्तन
१०. न्यून सत्यनिष्ठा संस्कृतिबाट Integrity-Driven Procurement Culture मा रूपान्तरण

- **संस्थागत तथा मानवस्रोत विकासः** सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय (PPMO)को सङ्गठन संरचना सुदृढ गर्ने, खरिद शाखाहरूलाई सक्रिय बनाउने र खरिद विशेषज्ञहरूको 'अक्रेडिटेशन' प्रणाली विकास गर्ने।
- **डिजिटल रूपान्तरण (e-GP):** e-GP प्रणालीलाई 'end-to-end' (योजनादेखि भुक्तानीसम्म) विस्तार गर्ने, सर्भर क्षमता बढाउने, र ठेकेदार/आपूर्तिकर्ताको केन्द्रीय प्रोफाइल डेटाबेस निर्माण गर्ने।
- **प्रतिस्पर्धा तथा पारदर्शिताः ब्रान्ड-न्युट्रल स्पेसिफिकेशन अनिवार्य गर्ने, स्लाइसिङ/प्याकेजिङ मार्फत हुने मिलेमतो रोक्ने, भूत (Ghost) ठेकेदारको अन्त्य गर्ने र गुनासो व्यवस्थापन प्रणालीलाई e-GP सँग एकीकृत गर्ने।**
- **ठेक्का कार्यान्वयन तथा सुशासनः सम्झौता व्यवस्थापनमा माइलस्टोनमा आधारित अनुगमन गर्ने, पेस्की दुरुपयोग रोक्ने, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन (Performance Rating) लागू गर्ने, प्राविधिक**

अडिटको व्यवहारिक कार्यान्वयन र कालोसूची प्रणालीलाई सुदृढ र क्रेडिट रेटिङ्मा आधारित बनाउने।

- गुणस्तर र नवप्रवर्तनः तेस्रो पक्ष निरीक्षण (Third-party audit) लागू गर्ने, दिगो सार्वजनिक खरिद (Green/Social) मापदण्ड अपनाउने र Reverse Auction/Framework Contract जस्ता नवीन विधिको प्रयोग गर्ने।
- एकीकरण र समन्वयः खरिद, लेखा, र सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणालीहरू (IFMIS) को एकीकरण गर्ने, सङ्घीय संरचनामा 'Procurement Clinic' मार्फत सहजीकरण गर्ने र समानान्तर अनुगमन बन्द गरी एकीकृत प्रणाली लागू गर्ने।
- निजी क्षेत्र व्यावसायिकताः निजी क्षेत्रलाई खरिद सम्बन्धी आचारसंहिता र प्रक्रियामा नियमित तालिम प्रदान गर्ने।
- कार्यान्वयन र परिवर्तन व्यवस्थापनः सुधार योजनाको अनुगमनका लागि उच्चस्तरीय 'Reform Steering Committee' गठन गरी नियमित प्रगति समीक्षा गर्ने र विशिष्टीकृत उपकरण बाहेकका कार्यालय सामानहरू खरिद गर्न नेपाल सरकार इ-गभर्नमेन्ट मार्केट प्लेस विकास गर्ने।

४(ख).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१	नीतिगत/कानूनी सुधार	सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी ‘राष्ट्रिय सार्वजनिक खरिद नीति तर्जुमा गरी मन्त्रिपरिषबाट स्वीकृत/प्रकाशन गर्ने।	६ महिना	नीति स्वीकृत भई राजपत्र/वेबसाइटमा सार्वजनिक; कार्यान्वयन कार्ययोजना स्वीकृत।	नीति मसौदा टोली; परामर्श कार्यशाला बजेट; कानूनी परामर्श।	नीति स्वीकृतिमा ढिलाइ/स्वामित्व कमी → OPMCM/PPMO नेतृत्वमा टाइमलाइन र दायित्व बाँडफाँड।
२	नीतिगत/कानूनी सुधार	सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४ “परिणाममुखी (Value for Money (VfM) and Life Cycle Cost (LCC))’ दृष्टिकोण अनुरूप परिमार्जन (Lowest Bid बाट Value for Money तर्फ)।	१२ महिना	संशोधित ऐन/नियमावली स्वीकृत; LCC/VfM सम्बन्धी स्पष्ट दफा/कार्यविधि जारी।	कानूनी मस्यौदा समिति; संसदीय समन्वय; प्राविधिक सहायता।	हितसमूह प्रतिरोध → सरोकारवाला संवाद, चरणबद्ध लागू, पाइलट।
३	नीतिगत/कानूनी सुधार	विपद्/आपतकालीन, साना खरिद, राष्ट्रिय गौरव/ठूला परियोजना, र नियमित विकास खरिदका लागि क्षेत्रगत निर्देशिका/प्रक्रिया फरक गर्ने गरी मोडालिटी विकास।	९ महिना	कम्तीमा ४ वटा निर्देशिका जारी; सम्बन्धित निकायमा कार्यान्वयन सुरु।	PPMO निर्देशन/टेम्पलेट; परामर्श; छपाइ/प्रसारण।	प्रयोगमा असमानता → प्रशिक्षण, अनुगमन, सहायता कक्ष।
४	नीतिगत/कानूनी सुधार	आचारसंहिता (Public officials–Bidders–Consultants का लागि) तयार गरी उल्लंघनमा दण्ड/कारबाही मापदण्ड लागू गर्ने।	६–९ महिना	आचारसंहिता स्वीकृत; ≥८०% सार्वजनिक निकायमा हस्ताक्षर/अनुपालन अभिलेख।	आचारसंहिता मसौदा; अभिमुखीकरण; अनुशासन समिति।	अनुपालन कमजोर → e-GP मा स्वघोषणा अनिवार्य, उल्लंघनमा कालोसूची/कारबाही।
५	नीतिगत/कानूनी सुधार	उपभोक्ता समिति तथा लाभग्राही समुदायमार्फत सम्पादित कार्यको गुणस्तर सुधार तथा उपभोक्ता	१ वर्ष	अनिवार्य स्वतन्त्र प्राविधिकद्वारा गुणस्तर परीक्षणको व्यवस्था,	कानून संशोधन	राजनीतिक एवं स्थानीय प्रतिरोध →भूत (ghost)

		समितिले जिम्मा लिई निर्माण व्यवसायीबाट कार्य गराउने प्रवृत्तिको अन्त्य		कृत्रिम उपभोक्ता समितिलाई दण्डित गर्ने कानूनी व्यवस्था		उपभोक्ता समितिलाई कानूनी कारवाही
६	नीतिगत/कानूनी सुधार	सार्वजनिक खरिद कानूनसँग जोडिएका विभिन्न अन्य कानूनहरूको संशोधन	६ महिनाः कानूनी समीक्षा र मस्यौदा, २ वर्षभित्रः सबै कानून संशोधन	सार्वजनिक खरिदसँग जोडिएका करिब २९ ऐन संहिता, नियमावली, निर्देशिका संशोधन भएको	• कानूनी विज्ञ • बजेट विनियोजन	• राजनीतिक सहमति नजुट्ने जोखिम • कानूनी द्वन्द्वको सम्भावना • समाधानः प्रारम्भिक समन्वय, अन्तर–मन्त्रालयीय कार्यदल
७	नीतिगत/कानूनी सुधार	निर्माण सामग्रीको कृत्रिम मूल्यवृद्धि, कार्टेलिङ्ग र प्रतिस्पर्धात्मक बोलपत्रमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा गरी प्रतिस्पर्धा distortion/ manipulation गर्नेलाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याउने	१ वर्षभित्रः कानूनी संशोधन र कार्यान्वयन संयन्त्र स्थापना २ वर्षभित्रः निगरानी प्रणाली सञ्चालन	• बजार अनुगमन प्रतिवेदन • कार्टेलिङ्ग सम्बन्धी मुद्दा दर्ता संख्या • प्रतिस्पर्धात्मक बोलपत्रमा औसत सहभागी संख्या वृद्धि, प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३, भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९, फौजदारी संहिता, २०७४, सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन, २०६४, राजस्व चुहावट अनुसन्धान ऐन, २०५२,	• सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय र राजस्व निकायको संयुक्त संयन्त्र • बजार निगरानीका लागि प्रविधि (डेटा विश्लेषण प्रणाली)	व्यवसायिक समूहको दबाब, प्रमाण सङ्कलन जटिलता → डिजिटल ट्र्याकिङ प्रणाली, व्हिसलब्लोअर संरक्षण

				सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७६, र कम्पनी ऐन, २०६३ का सम्बन्धित दफाहरूमा संशोधन।		
८	नीतिगत/कानूनी सुधार	विकास आयोजनाको गलत डिजाइन गर्नेलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउने	१ वर्षभित्रः उत्तरदायित्वसम्बन्धी कानूनी प्रावधान समावेश	• स्वीकृत डिजाइन समीक्षा प्रतिशत • डिजाइन त्रुटि कारण लागत वृद्धि घटेको दर • जिम्मेवारमाथि कारवाही संख्या	• इन्जिनियरिङ्ग विशेषज्ञ प्यानल गठन • स्वतन्त्र प्राविधिक अडिट बजेट • तालिम कार्यक्रम	प्राविधिक जनशक्ति अभाव/ पेशागत प्रतिरोध →लाइसेन्सिङ कडाइ, तेस्रो पक्ष प्राविधिक अडिट
९	योजना/तयारी सुधार	प्रत्येक सार्वजनिक निकायमा ‘खरिद गुरुयोजना र वार्षिक खरिद योजना 100% अनिवार्य गरी e-GP मा प्रकाशित/लिङ्क गर्ने।	आ.व. भित्र	योजना तयार भएका निकाय % (लक्ष्य १००%); योजनाविना टेण्डर शून्य।	योजना टेम्पलेट; तालिम; MIS समर्थन।	समय अभाव/क्षमता कमी → मानक ढाँचा, क्लिनिक, टेम्पलेट अटो-जनरेशन।
१०	योजना/तयारी सुधार	योजना–MTEF–बजेट–खरिद योजना बीच तादम्य सुनिश्चित गर्न ‘एकीकृत परियोजना तयारी गेट (Feasibility, DPR, EIA, Land readiness) लागू।	१२ महिना	गेट पास नगरी टेण्डर प्रकाशित हुने दर ०; गेट पास परियोजना % ≥ ७०।	परियोजना तयारी फण्ड; प्राविधिक टिम; मानक चेकलिस्ट।	गेटले ढिलाइ बढाउने → जोखिममा आधारित गेट, समयसीमा (SLA) तोक्ने।
११	योजना/तयारी सुधार	लागत अनुमान यथार्थपरक बनाउन ‘इन्जिनियरिङ्ग स्ट्यान्डर्ड, दररेट, बजार मूल्य डेटाबेस वार्षिक अद्यावधिक गरी प्रयोग अनिवार्य।	९ महिना	दररेट/डेटाबेस अद्यावधिक; अनुमान र अन्तिम सम्झौता मूल्यको विचलन घटेर ≤±१०%।	डेटा सङ्कलन; IT; प्राविधिक समिति।	डेटा गुणस्तर/अपडेट नहुनु → जिम्मेवार इकाइ, वार्षिक क्यालेन्डर, अडिट।
१२	संस्थागत/मानवस्रोत	PPMO को संगठन संरचना/दरबन्दी पुनरावलोकन गरी (इन्जिनियरिङ्ग क्लस्टर प्रमुख + IT + कानूनी + डाटा) क्षमता बढाउने।	१२ महिना	संशोधित संरचना स्वीकृत; रिक्त दरबन्दी पूर्ति % ≥९०।	O&M अध्ययन; लोकसेवा/करार; बजेट।	भर्ना/सरुवा चुनौती → प्रोत्साहन, न्यूनतम कार्यकाल, करियर ट्र्याक।

१३	संस्थागत/मानवस्रोत	सार्वजनिक निकायहरूमा खरिद शाखा/एकाइ सक्रिय पार्ने र कम्तीमा २ जना प्रशिक्षित कर्मचारी अनिवार्य।	६–१२ महिना	खरिद एकाइ सक्रिय निकाय % ≥८०; प्रशिक्षित जनशक्ति संख्या।	तालिम बजेट; पदस्थापन; SOP/SBD।	सरुवा/टिकाउपन → सार्वजनिक खरिद क्याडर र न्यूनतम कार्यकाल।
१४	संस्थागत/मानवस्रोत	खरिद विशेषज्ञ/अक्रेडिटेशन प्रणाली (Experts' group & accreditation) विकास गरी जटिल खरिदमा विशेषज्ञ संलग्नता अनिवार्य।	१८ महिना	अक्रेडिटेड विशेषज्ञ सूची सार्वजनिक; जटिल ठेक्कामा विशेषज्ञ संलग्नता % ≥७०।	अक्रेडिटेशन मापदण्ड; NASC/विश्वविद्यालय सहकार्य।	स्वीकृति ढिलाइ → चरणबद्ध लागू, पाइलट, कानूनी आधार सुनिश्चित।
१५	क्षमता विकास/R&D	NASC/विश्वविद्यालयसँग सहकार्य गरी सार्वजनिक खरिद पाठ्यक्रम/प्रमाणपत्र कार्यक्रम र वार्षिक अनुसन्धान अनुदान सञ्चालन।	२ वर्ष	कम्तीमा २ शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन; वार्षिक ≥५ अनुसन्धान प्रतिवेदन।	MoU; अनुसन्धान बजेट; डेटा पहुँच।	समन्वय कमजोर → संयुक्त steering committee, वार्षिक कार्ययोजना।
१६	डिजिटल रूपान्तरण (e-GP)	e-GP लाई 'Procurement Planning → Bidding → Contract Management → Payment/Performance पूर्ण चक्रमा विस्तार (end-to-end) गर्ने।	१८ महिना	Contract Management module सञ्चालन; e-GP मार्फत सम्झौता/भुक्तानी ट्र्याक हुने ठेक्का % ≥७०।	सिस्टम विकास; सर्भर/क्लाउड; साइबर सुरक्षा।	प्रविधि/नीतिगत अड्चन → चरणबद्ध rollout, परिवर्तन व्यवस्थापन।
१७	डिजिटल रूपान्तरण (e-GP)	सर्भर क्षमता/स्केलेबिलिटी सुधार (upgrade/DR site) र बिडिङ कठिनाइ घटाउनका लागि लागि लोड-टेस्ट/अटो-स्केलिङ।	६–९ महिना	डाउनटाइम ≤1%; peak समयमा सफल bid submission दर ≥९९।	हार्डवेयर/क्लाउड; DR; लोड टेस्ट।	साइबर आक्रमण/बजेट → SOC/पेन-टेस्ट, बहुवर्षीय बजेट।
१८	डिजिटल रूपान्तरण (e-GP)	ठेकेदार/आपूर्तिकर्ता/परामर्शदाता केन्द्रीय क्षमता प्रोफाइल डेटाबेस (काम-इन-ह्यान्ड, अनुभव, क्षमता) e-GP सँग एकीकृत।	१२ महिना	डेटाबेस सञ्चालन; प्रोफाइल अद्यावधिक दर ≥८०%; दोहोरो/भूत (ghost) प्रोफाइल घट्ने।	डेटा मोडेल; प्रमाणीकरण; एकीकरण।	डेटा गलत/अपूर्ण → KYC/भेरिफिकेशन, दण्ड/ब्ल्याकलिस्ट (क्रेडिट रेटिङ्ग घटाउने)।

१९	एकीकरण/वित्तीय सुशासन	खरिद–लेखा–भुक्तानी–सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली (IFMIS/लागत लेखा/स्टोर) बीच इन्टरफेस/एकीकरण।	२ वर्ष	कम्तीमा ३ प्रमुख प्रणाली एकीकृत; म्यानुअल भुक्तानी केस घटेर ≤१०%।	API विकास; अन्तरनिकाय समन्वय; डाटा गभर्नेन्स।	समन्वय/डाटा मानक समस्या → राष्ट्रिय डाटा मानक, MoU, चरणबद्ध।
२०	प्रतिस्पर्धा/पारदर्शिता	स्पेसिफिकेशन 'ब्रान्ड-न्युट्रल बनाउने अनिवार्य चेकलिस्ट; उल्लंघनमा टेण्डर रद्द/कारबाही।	६ महिना	ब्रान्ड-विशिष्ट टेण्डर गुनासो घटेर ≥५०%; चेकलिस्ट अनुपालन ≥९०%।	चेकलिस्ट; समीक्षा समिति; तालिम।	प्रतिरोध/सिपको कमी → प्रि-बिड समीक्षा, नमुना स्पेसिफिकेसन।
२१	प्रतिस्पर्धा/पारदर्शिता	स्लाइसिङ/प्याकेजिङ मार्फत प्रतिस्पर्धा सीमित गर्ने अभ्यास रोक्न प्याकेजिङ मापदण्ड जारी र e-GP मा रेड-फ्ल्याग।	९ महिना	उच्च-जोखिम प्याकेज पहिचान हुने; स्लाइसिङ केस घटेर ≥४०%।	डेटा एनालिटिक्स; नियमावली निर्देशिका।	गलत पहिचान → जोखिम स्कोरिङ ट्युनिङ, पुनरावेदन प्रक्रिया।
२२	गुनासो/अपिल व्यवस्थापन	गुनासो व्यवस्थापन प्रणालीलाई e-GP सँग जोडेर समयसीमा सहित समाधान लागू।	६–९ महिना	गुनासो समाधान औसत समय ≤१५ दिन; backlog ≤१०%।	सहायता कक्ष; कानूनी/प्राविधिक टोली।	दुरुपयोग/अधिकारक्षेत्र → स्पष्ट मापदण्ड, फिल्टर, ट्र्याकिङ।
२३	ठेक्का कार्यान्वयन	सम्झौता व्यवस्थापन सुधार: कार्यतालिका (baseline schedule), milestone-based monitoring, variation control अनिवार्य।	१२ महिना	समयवृद्धि घटनामा ≥३०% कमी; माइलस्टोन रिपोर्टिङ ≥८०%।	सम्झौता व्यवस्थापन कार्यविधि; सुपरभिजन बजेट	साइट क्षमता कमी → सुपरभिजन आउटसोर्सिङ/PMC।
२४	ठेक्का कार्यान्वयन	पेस्की व्यवस्थापन कडाइ: पेस्की उपयोग ट्र्याकिङ, बैंक ग्यारेन्टी, प्रगति बिना थप पेस्की निषेध।	६ महिना	पेस्की दुरुपयोग केस घटेर ≥५०%; पेस्की सेटलमेन्ट समय घट्ने।	नियम/निर्देशिका; बैंकिङ ट्र्याकिङ।	ठेकेदार नकद समस्या → चरणबद्ध, milestone payment।
२५	ठेक्का कार्यान्वयन	ठेकेदार कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन (Performance Rating) र 'वर्क-इन-ह्यान्ड÷ सीमा लागू।	१२ महिना	रेटिङ प्रणाली सञ्चालन; कम प्रदर्शन ठेकेदारलाई नयाँ ठेक्का प्रतिबन्ध %।	डेटा मोड्युल; अडिट/सत्यापन।	विवाद/मुद्दा → पारदर्शी मापदण्ड, पुनरावलोकन/रिभ्यू।

२६	गुणस्तर आश्वासन	गुणस्तर परीक्षण/ल्याब प्रमाणीकरण, तेस्रो पक्ष निरीक्षण (Third-party audit) उच्च मूल्य/जोखिम ठेक्कामा अनिवार्य।	१२–१८ महिना	तेस्रो पक्ष निरीक्षण भएको ठेक्का % ≥६०; 'below-par' गुणस्तर रिपोर्ट घट्ने।	लैब/कन्सल्टेन्ट; बजेट; SOP।	लागत/समय → जोखिम-आधारित लागू, एकीकृत निरीक्षण।
२७	सम्पत्ति/डिस्पोजल	सरकारी सम्पत्ति/उत्पादन बिक्री र डिस्पोजल सम्बन्धी प्रक्रिया/डिजिटल रजिस्टर तयार र लागू।	१२ महिना	डिस्पोजल निर्देशिका जारी; डिजिटल रजिस्टर भएका निकाय % ≥७०।	सफ्टवेयर मोड्युल; तालिम।	अनुगमन कमजोर → अडिट समन्वय, पारदर्शी प्रकाशन।
२८	सङ्घीय समन्वय	प्रदेश/स्थानीय तहका लागि 'Procurement Clinic/मोबाइल सहजीकरण सेवा विस्तार र वार्षिक क्षमता मूल्याङ्कन।	निरन्तर (प्रति आ.व.)	वार्षिक ≥५५० क्लिनिक; सहभागी निकाय सन्तुष्टि ≥८०%।	यात्रा/कार्यशाला बजेट; विशेषज्ञ टोली।	भौगोलिक पहुँच → अनलाइन क्लिनिक/हाइब्रिड।
२९	निगरानी/डेटा एनालिटिक्स	e-GP डेटा आधारित 'जोखिम सङ्केत (Red-flag)' प्रणाली: एकल बिड, अत्यधिक समयवृद्धि, बारम्बार रद्द, असामान्य मूल्य, एउटै IP/सम्बन्धित बिड आदि।	१२ महिना	रेड-फ्ल्याग ड्यासबोर्ड सञ्चालन; उच्च जोखिम ठेक्कामा अनुगमन वृद्धि; अनियमितता केस घट्ने।	डेटा वैज्ञानिक/विश्लेषक; टूल; गोपनीयता नीति।	गलत सकारात्मक/गोपनीयता → नियम, मानव समीक्षा, पहुँच नियन्त्रण।
३०	भ्रष्टाचार नियन्त्रण	कालोसूची/डिबारमेन्ट प्रणाली सुदृढ: स्वचालित सूचना, कारणसहित निर्णय, क्रस-एजेन्सी साझा सूची।	९ महिना	कालोसूची निर्णय समय ≤३० दिन; साझा सूची प्रयोग गर्ने निकाय % ≥८०।	कानूनी/IT; समन्वय।	मुद्दा/अपिल → प्रक्रिया न्याय, प्रमाण-आधारित निर्णय।
३१	दिगो/समावेशी खरिद	दिगो सार्वजनिक खरिद (green/social) को न्यूनतम मापदण्ड र जहाँ उपयुक्त त्यहाँ LCC सहित मूल्याङ्कन लागू।	१८ महिना	कम्तीमा ३ श्रेणीमा दिगो मापदण्ड; LCC प्रयोग भएका ठेक्का % ≥३०।	गाइडलाइन; बजार अध्ययन।	बजार तयारी कम → चरणबद्ध, सप्लायर अभिमुखीकरण।

३२	नवप्रवर्तन	Reverse Auction/Framework Contract/Rate Contract जस्ता विधि उच्च-भोल्युम वस्तु/सेवामा पाइलट र विस्तार।	१२–१८ महिना	पाइलट ≥3; लागत बचत % (लक्ष्य ≥५%); समय घट्ने।	e-GP मोड्युल; नियम/गाइडलाइन।	गलत प्रयोग → स्पष्ट उपयुक्तता मापदण्ड, निगरानी।
३३	प्रकाशन/खुला डेटा	ठेक्का सूचना पारदर्शिता: कसले, कति रकममा, कुन मितिमा —award, variation, payment, progress भयो भन्ने जानकारी सार्वजनिक पोर्टल/ओपन डेटा।	९–१२ महिना	खुला डेटा पोर्टल सञ्चालन; सार्वजनिक अपलोड समय ≤७ दिन; नागरिक पहुँच बढ्ने।	पोर्टल; डेटा मानक; गोपनीयता नीति।	गोपनीयता/गलत डेटा → डेटा प्रमाणीकरण, संवेदनशील डेटा मास्क।
३४	अडिट/अनुगमन समन्वय	OAG/आन्तरिक अडिटसँग खरिद लेखापरीक्षण निर्देशिका अनुसार जोखिम-आधारित संयुक्त अडिट योजना।	प्रत्येक आ.व.	जोखिम-आधारित अडिट सम्पन्न % ≥८०; दोहोरिएका कैफियत घट्ने।	संयुक्त कार्ययोजना; तालिम; बजेट।	दोहोरोपना/समन्वय → MoU, साझा क्यालेन्डर।
३५	निजी क्षेत्र व्यावसायिकता	ठेकेदार/आपूर्तिकर्ताका लागि अनिवार्य अभिमुखीकरण (ethics, contract management, e-GP) र निर्माण व्यवसायी राष्ट्रिय महासङ्घ/सम्बद्ध सङ्घ मार्फत नियमित तालिम।	निरन्तर	वार्षिक प्रशिक्षित निजी क्षेत्र संख्या; गुनासो/त्रुटि घट्ने।	तालिम साझेदारी; शुल्क/सब्सिडी।	सहभागिता कम → e-GP दर्ता नवीकरणसँग जोड्ने।
३६	कार्यान्वयन/परिवर्तन व्यवस्थापन	सुधार कार्यान्वयन 'OPMCM–PPMO Reform Steering Committee गठन गरी र चौमासिक प्रगति समीक्षा/पब्लिक रिपोर्टिङ।	तत्काल सुरु (३ महिना) र निरन्तर	त्रैमासिक प्रगति रिपोर्ट 1१००%; माइलस्टोन हासिल दर ≥७५%।	सचिवालय; ड्यासबोर्ड; बैठक बजेट।	समन्वय/स्वामित्व कमी → स्पष्ट TOR, उच्चस्तरीय नेतृत्व।
३७	कार्यान्वयन/परिवर्तन व्यवस्थापन	नेपाल सरकार इ-गभर्नमेन्ट मार्केट प्लेसको विकास गरी नियमित प्रकृतिका कार्यालय सामान र ससाना खरिद	२ वर्ष	N-e-Marketplace बाट स्टेशनरी लगायतका नियमित प्रकृतिका कार्यालय सामानहरू खरिद भएको।	नीति मसौदा समिति; कानूनी परामर्श; कार्यशाला बजेट।	नीति स्वीकृतिमा ढिलाइ/प्रविधि असफलता → उच्चस्तरीय समन्वय समिति गठन/सार्वजनिक

		बजारबाट सोझै गर्ने व्यवस्था मिलाउने				निजी साझेदारीमा मार्केटप्लेसको विकास
३८	कार्यान्वयन/परिवर्तन व्यवस्थापन	अनुगमनका नाममा विभिन्न निकायबाट हुने समानान्तर अनुगमन बन्द गर्ने	६—१२ महिनाः एकीकृत अनुगमन निर्देशिका र डिजिटल अनुगमन प्लेटफर्म सञ्चालन	दोहोरो अनुगमन संख्या घटेको, एकीकृत प्रतिवेदन प्रणाली कार्यान्वयन भएको र सरोकारवाला सन्तुष्टि दर वृद्धि भएको।	• एकीकृत डिजिटल प्रणाली विकास • सम्बन्धित निकायबीच समन्वय बैठक	संस्थागत प्रतिरोध, समन्वय अभाव →प्रधानमन्त्री कार्यालयमार्फत उच्चस्तरीय निर्देशन, IT प्रणाली एकीकरण

४(ख).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधार कार्यढाँचा

माथि उल्लिखित क्रियाकलापहरूको अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाई र तत्काल सुधार योजना देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१	राष्ट्रिय सार्वजनिक खरिद नीति कार्यान्वयन	नीति अनुरूप वार्षिक कार्ययोजना तयार निकाय ≥९५%; नीति उल्लंघन केस ≤५%	PPMO प्रतिवेदन	वार्षिक	PPMO/OPMCM	वार्षिक नीति समीक्षा	कार्यान्वयन मार्गदर्शन संशोधन
२	ऐन/नियमावली परिमार्जन (VfM/LCC)	LCC प्रयोग ठेक्का ≥५०%; लागत बचत ≥१०%	बोलपत्र मूल्याङ्कन रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	PPMO/मूल्याङ्कन समिति	केस विश्लेषण	मूल्याङ्कन मापदण्ड सुधार
३	क्षेत्रगत निर्देशिका विकास	निर्देशिका जारी ≥४; प्रयोग अनुपालन ≥८०%	निर्देशिका कार्यान्वयन रिपोर्ट	वार्षिक	PPMO	निर्देशिका समीक्षा	निर्देशिका अद्यावधिक
४	आचारसंहिता कार्यान्वयन	अनुपालन हस्ताक्षर ≥९०%; उल्लंघन कारबाही १००%	आचारसंहिता अभिलेख	वार्षिक	PPMO	सदाचारसम्बन्धी तालिम	अनुशासनात्मक कारबाही

५	उपभोक्ता समिति सुधार	गुणस्तर परीक्षण भएको परियोजना ≥७०%	प्राविधिक अडिट	वार्षिक	लाइन मन्त्रालय	गुणस्तर समीक्षा	अनियमितमा कारबाही
६	निर्माण सामग्रीको कृत्रिम मूल्यवृद्धि नियन्त्रण	• निर्माण सामग्रीको औसत बजार मूल्य र सरकारी लागत अनुमानबीचको अन्तर ≤१०% • मूल्य अनुगमन प्रतिवेदन त्रैमासिक रूपमा प्रकाशन • उजुरीमध्ये ७५% ६० दिनभित्र टुंगो	• बजार सर्वेक्षण प्रतिवेदन • PPMO डाटा	त्रैमासिक	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय	• त्रैमासिक अन्तर-निकाय समीक्षा बैठक • केस स्टडी विश्लेषण • सार्वजनिक प्रतिवेदन समीक्षा	• तत्काल बजार निरीक्षण • जरिवाना/कारबाही प्रक्रिया सक्रिय • मूल्य बेंचमार्क अद्यावधिक
७	कार्टेलिङ्ग तथा मिलेमतो नियन्त्रण	• औसत बोलपत्र सहभागिता ≥३ • कार्टेलिङ्ग मुद्दा कारवाही दर ≥५०% • Blacklisting निर्णय ९० दिनभित्र	• e-बिडिङ्ग प्रणाली डाटा • सम्बन्धित निकायको कारवाही निर्णय • कालोसूची रेकर्ड	त्रैमासिक	सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय	• After Action Review • अन्तर-निकाय डेटा साझेदारी • वार्षिक जोखिम मूल्याङ्कन	• पटके कसुरदारको अनुमतिपत्र खारेजी • कानूनी संशोधन सिफारिस • डिजिटल निगरानी सुदृढीकरण
८	प्रतिस्पर्धात्मक बोलपत्रमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा नियन्त्रण	• अस्वभाविक रूपले उच्च/न्यूनतम अङ्क रहेका बोलपत्र ≤१५% • बोलपत्र रद्द दर ≤५% • फ्रड केस समाधान दर ≥७०%	• e-GP पोर्टल डाटा • महालेखा परीक्षक प्रतिवेदन • अख्तियार अनुसन्धान रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	PPMO महालेखा परीक्षकको कार्यालय सम्बन्धित मन्त्रालय	• खरिद सदाचार पुनरावलोकन •रोकारवालासँगको परामर्श • आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन	• शंकास्पद बोलपत्र निलम्बन • प्राविधिक मापदण्ड पुनरावलोकन • क्षमता अभिवृद्धि तालिम
९	खरिद गुरुयोजना अनिवार्य	गुरुयोजना प्रकाशित निकाय १००%	e-GP योजना मोड्युल	वार्षिक	मन्त्रालय	योजना क्लिनिक	योजना बिना टेण्डर रोक

१०	योजना–बजेट–तादम्य	Gate पास परियोजना ≥८०%	परियोजना तयारी रिपोर्ट	त्रैमासिक	NPC/मन्त्रालय	Gate समीक्षा	अपूर्ण परियोजना रोक
११	लागत अनुमान सुधार	अनुमान–सम्झौता विचलन ≤±१०%	दररेट डेटाबेस	अर्धवार्षिक	मन्त्रालय	दररेट समीक्षा	दर अद्यावधिक
१२	PPMO संरचना सुदृढ	रिक्त दरबन्दी पूर्ति ≥९०%	सा.ख.अ.का.को प्रतिवेदन	वार्षिक	PPMO	HR समीक्षा	भर्ना प्रक्रिया तीव्र
१३	खरिद एकाइ स्थापना	२ प्रशिक्षित कर्मचारी भएको निकाय ≥८५%	प्रशिक्षण अभिलेख	अर्धवार्षिक	मन्त्रालय	क्षमता पुनरावलोकन	तालिम विस्तार
१४	विशेषज्ञ अक्रेडिटेशन	अक्रेडिटेड विशेषज्ञ ≥५०	अक्रेडिटेशन सूची	वार्षिक	PPMO	विशेषज्ञ मञ्च	मापदण्ड सुधार
१५	शैक्षिक सहकार्य	सार्वजनिक खरिद पाठ्यक्रम ≥२	तालिम प्रदायको संस्थाको रिपोर्ट	वार्षिक	PPMO/NASC/Academic institutions	शोध समीक्षा	समझदारीपत्र विस्तार
१६	e-GP End-to-End	Contract module प्रयोग ≥८०%	e-GP ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	PPMO	सिस्टम समीक्षा	मोड्युल अपग्रेड
१७	Server/DR अपग्रेड	डाउनटाइम ≤१%	IT रिपोर्ट	मासिक	PPMO/IT	लोड टेस्ट समीक्षा	Infrastructure सुधार
१८	Vendor प्रोफाइल	प्रोफाइल अद्यावधिक ≥९०%	e-GP डेटा	त्रैमासिक	PPMO	डेटा प्रमाणीकरण	KYC कडाइ
१९	IFMIS एकीकरण	एकीकृत प्रणाली ≥३	IFMIS रिपोर्ट	वार्षिक	MoF/PPMO	Integration समीक्षा	API सुधार
२०	Brand-neutral specification	ब्रान्ड गुनासो घटेर ≥५०%	गुनासो प्रणाली	त्रैमासिक	PPMO	Specification workshop	पूर्व समीक्षा अनिवार्य
२१	Slicing नियन्त्रण	Single-bid दर ≤१५%	e-GP विश्लेषण	मासिक	PPMO	Risk review	नियम संशोधन
२२	गुनासो व्यवस्थापन	औसत समाधान ≤१० दिन	e-GP portal	मासिक	PPMO	Case note	समयसीमा कारबाही
२३	सम्झौता व्यवस्थापन	Time overrun घटेर ≥३०%	Contract रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	मन्त्रालय	Contract clinic	Milestone निगरानी

२४	पेस्की व्यवस्थापन	असमायोजित पेस्की ≤१०%	लेखा रिपोर्ट	त्रैमासिक	MoF	केस रिभ्यू	Bank guarantee कडाइ
२५	Performance rating	रेटिङ प्रणाली लागू ≥८५%	e-GP प्रोफाइल	अर्धवार्षिक	PPMO	कार्यसम्पादन सुधार कार्यशाला	न्यून रेटिङ रोक
२६	तेस्रो पक्ष अडिट	High-risk परियोजना अडिट ≥७५%	Audit रिपोर्ट	वार्षिक	लाइन मन्त्रालय	अडिट डिब्रिफ	Corrective order
२७	डिस्पोजल प्रणाली	डिजिटल रजिस्टर ≥८०%	Disposal MIS	वार्षिक	MoF	इन्भेन्टरी पुनरावलोकन	प्रक्रिया सुधार
२८	Procurement Clinic	वार्षिक ≥५०० क्लिनिक	Clinic रिपोर्ट	वार्षिक	PPMO	क्लिनिक पृष्ठपोषण	तालिम अद्यावधिक
२९	Red-Flag Analytics	High-risk केस पहिचान ≥९५%	Analytics dashboard	मासिक	PPMO	जोखिम मूल्याङ्कन	Targeted audit
३०	कालोसूची प्रणाली सुदृढ	कालोसूची निर्णय ≤३० दिन वा credit rating	Blacklist रेकर्ड	त्रैमासिक	PPMO	कानूनी पुनरावलोकन	कारबाही कडाइ
३1	दिगो खरिद	Green/LCC ठेक्का ≥३०%	ठेक्का विश्लेषण	वार्षिक	PPMO	कार्यशाला	मापदण्ड विस्तार
३२	Reverse Auction	लागत बचत ≥७%	ठेक्का तुलना	अर्धवार्षिक	PPMO	पाइलट पुनरावलोकन	विस्तार
३३	Open Data Portal	Award प्रकाशन ≤७ दिन ≥९५%	Portal analytics	त्रैमासिक	PPMO/IT	डाटा पुनरावलोकन	वैधता स्तरमा सुधार
३४	जोखिम-आधारित अडिट	Risk-based audit ≥८०%	Audit योजना	वार्षिक	OAG	अडिटबाट प्राप्त सिकाई	कार्यक्षेत्र सुधार
३५	निजी क्षेत्र तालिम	प्रशिक्षित निजी क्षेत्र ≥२०००/वर्ष	Training रिपोर्ट	वार्षिक	PPMO/FNCCI	पृष्ठपोषण पुनरावलोकन	सहकार्य विस्तार
३६	सुधार कार्यान्वयन समिति	त्रैमासिक रिपोर्ट १००%	बैठकका निर्णय	त्रैमासिक	OPMCM/PPMO	रणनीतिक पुनरावलोकन	कार्ययोजना अद्यावधिक

३७	नेपाल e-Marketplace	Marketplace बाट खरिद ≥५०% नियमित वस्तु	e-Marketplace MIS	अर्धवार्षिक	PPMO/MoF	उपभोक्ताको पृष्ठपोषण	प्लेटफर्ममा सुधार
३८	समानान्तर बहु-अनुगमन	• दोहोरो/समानान्तर अनुगमन संख्या पहिलो वर्षमा ≥७०% ले घटेको • एकीकृत अनुगमन निर्देशिका स्वीकृत र कार्यान्वयन भएको •	• सम्बन्धित मन्त्रालयका अनुगमन अभिलेख • Integrated Monitoring Portal डाटा	वार्षिक (प्रभाव मूल्याङ्कन)	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय (समन्वय) राष्ट्रिय योजना आयोग सम्बन्धित मन्त्रालयहरू	• त्रैमासिक अन्तर-निकाय समीक्षा बैठक	• अनुगमन तालिका केन्द्रीकृत स्वीकृति प्रणाली लागू

सन्दर्भ सामग्रीहरू

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2015). Recommendation of the Council on Public Procurement. OECD Legal Instruments.

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2025). Implementing the OECD Recommendation on Public Procurement in OECD and partner countries. OECD Publishing.

Poudel, K. (2025). The procurement process of World Bank funded projects and government funded projects in Nepal: Exploring sustainability through procurement. Asian Journal of Humanities and Social Sciences.

Serrat, O. D. (2016). Instituting e-government procurement in Nepal. Asian Development Bank.

Transparency International. (2024). Transparency, accountability, and integrity of public procurement systems (Helpdesk answer). Transparency International.

World Bank. (2007). Nepal: Country procurement assessment report. World Bank.

Carlton, A. (2025). Data protection laws in Nepal. DLA Piper. Retrieved from https://www.dlapiperdataprotection.com/index.html?c=NP&t=law

Delta. (2020). Data Governance in Nepal. Retrieved from https://delta.ekbana.net/blogs/data-governance-in-nepal

E-Govt Nepal. (2082). Personal Data Protection Policy, 2082 (draft). Retrieved from https://egc.gov.np/content/2501/fascinity-of-personal-data-protection-policy--2082/

Statistics Act, 2079 (2022), Nepal.

Constitution of Nepal, 2072 (2015)

परिच्छेद पाँच
पूर्वाधार विकास

५(क). भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात

५(क).१ पृष्ठभूमि तथा सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

५(क).१.१ संस्थागत व्यवस्था र विकासक्रम

नेपालको सडक पूर्वाधार क्षेत्र "घोडेटो र गोरेटो" बाट सुरु भएर आधुनिक द्रुतमार्ग (Expressway) सम्म आइपुगेको छ। नेपालको सडक पूर्वाधारको विकासक्रम हेर्दा राणा शासनकालमा काठमाडौं उपत्यकाभित्र मात्र सीमित अवस्थामा रहेको पाइन्छ। राम्रा सडकहरू मुख्यतः राणाहरूको दरबारसम्म पुग्ने उद्देश्यले निर्माण गरिएका थिए (भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय, २०७८)। सर्वप्रथम वि.सं. १९८० को दशकमा काठमाडौं उपत्यकामा मोटरगाडी भित्रिएपछि केही सडकहरू निर्माण भएका थिए। त्यतिबेला भारतबाट तराई हुँदै काठमाडौं आउन अमलेखगञ्जसम्म रेल (Amlekhganj—Bhimfedi link) र त्यसपछि भीमफेदीसम्म कच्ची सडक मात्र बनेको थियो र त्यहाँबाट काठमाडौंसम्म मानिसहरूले गाडी बोकेर ल्याउने अवस्था रहेको ऐतिहासिक अभिलेखमा पाइन्छ (Department of Roads, २०१८)।

नेपालमा राणाकालमा सडक क्षेत्र हेर्न "छेपडेल अड्डा" नामक प्रशासनिक संरचना रहेको थियो र वि.सं. २००७ मा प्रजातन्त्र आएपछि सडक निर्माण तथा व्यवस्थापनका लागि सार्वजनिक निर्माण विभाग (Public Works Department) स्थापना गरिएको थियो (नेपाल सरकार, २०७६)। सडक पूर्वाधार व्यवस्थापनलाई अझ व्यवस्थित गर्न सडकका लागि विशिष्टीकृत निकायका रूपमा वि.सं. २०२७ सालमा सडक विभाग (Department of Roads) स्थापना गरिएको थियो (Department of Roads, २०१८)। ठूला राजमार्गहरूको निर्माणपछि तिनको अनुगमन, मर्मत तथा व्यवस्थापनका लागि सडक किनारमा "लेबर क्याम्प" र "ओभरसियर क्वार्टर" स्थापना गरिएको थियो। त्यस्तै विदेशी सहयोगमा सञ्चालन हुने सडक आयोजनाहरू व्यवस्थापन गर्न वैदेशिक आयोजना कार्यालय (Foreign Project Office) को पनि स्थापना गरिएको थियो (World Bank, 2020)।

आधुनिक सडक पूर्वाधारको सुरुवातको रूपमा थानकोटदेखि भैंसेसम्मको ११६ किलोमिटर लामो त्रिभुवन राजपथ वि.सं. २०१० सालमा सुरु भई वि.सं. २०१३ मा निर्माण सम्पन्न गरिएको थियो र सन् १९५६ मा औपचारिक रूपमा उद्घाटन गरिएको थियो (Department of Roads, २०१८)। यो राजमार्ग नेपाललाई बाह्य संसारसँग जोड्ने पहिलो आधुनिक सडक

मार्गका रूपमा महत्वपूर्ण मानिन्छ। यसले काठमाडौं उपत्यकाको आपूर्ति प्रणाली (Supply Chain) लाई स्थायी रूपमा परिवर्तन गरेको थियो। यो सडक भारत सरकारको आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगमा भारतीय सेनाको “Indian School of Engineers” को प्राविधिक संलग्नतामा निर्माण भएको अभिलेख पाइन्छ (Government of India, 1956)।

त्यसैगरी कोदारी राजमार्गको नामले चिनिने अरनिको राजमार्गको निर्माण वि.सं. २०२१ मा सुरु भई २०२४ मा सम्पन्न भएको थियो। यो सडक चीन सरकारको अनुदान तथा प्राविधिक सहयोगमा निर्माण भएको हो (Ministry of Physical Infrastructure and Transport, २०२१)। यस सडकले नेपालको भारतमाथिको एकल निर्भरतालाई केही हदसम्म तोड्दै उत्तरतर्फ व्यापारिक मार्ग खोल्ने काम गरेको थियो। अर्को महत्वपूर्ण राष्ट्रिय राजमार्ग महेन्द्र राजमार्ग (East—West Highway) हो, जसको वि.सं. २०१८ मा शिलान्यास भई २०२६ सालमा निर्माण सम्पन्न भएको थियो (ADB, 2019)। यो राजमार्गको निर्माण बहुपक्षीय सहयोगमा सम्पन्न भएको थियो। उदाहरणका लागि पूर्वी खण्ड (काकडभिट्टा—ढल्केबर) भारतको सहयोगमा, ढल्केबर—पथलैया खण्ड तत्कालीन सोभियत सङ्घ (USSR) को सहयोगमा, हेटौंडा—नारायणघाट खण्ड एशियाली विकास बैंक (ADB) तथा विश्व बैंकको सहयोगमा, बुटवल—कोहलपुर खण्ड भारत र बेलायतको अनुदान सहयोगमा तथा वनबासा खण्ड भारतको सहयोगमा निर्माण गरिएको थियो (ADB, 2019; World Bank, 2020)। यस सडक निर्माणमा “राष्ट्रियता” को नारा दिँदै व्यापक रूपमा जनश्रमदान परिचालन गरिएको ऐतिहासिक तथ्य पाइन्छ (नेपाल सरकार, २०७६)।

सार्वजनिक पूर्वाधार निर्माणसँगै नेपालमा सार्वजनिक यातायात सेवाको विकास पनि क्रमशः हुँदै गयो। अभिलेख अनुसार नेपालमा पहिलो मोटरगाडी वि.सं. १९७८ (सन् १९२२) मा बेलायती राजकुमार एडवर्ड चितवनमा शिकार खेल्न आउँदा ल्याइएको थियो र पछि काठमाडौंमा भित्रिएको उल्लेख पाइन्छ (Shrestha, २०१७)। वि.सं. २०१६ (सन् १९५९) मा काठमाडौंदेखि अमलेखगञ्जसम्म करुणारत्न तुलाधार दाजुभाइले नेपाल ट्रान्सपोर्ट सर्भिस स्थापना गरेका थिए। वि.सं. २०१८ मा साझा यातायात स्थापना भई उपत्यका तथा अन्तर-जिल्ला सेवा विस्तार गरेको थियो (नेपाल यातायात व्यवस्थापन विभाग, २०७७)। वि.सं. २०१९ मा सरकारको पूर्ण स्वामित्वमा स्थापित नेपाल यातायात संस्थानले लामो समयसम्म सार्वजनिक यातायात सेवा सञ्चालन गरेको थियो। यस अन्तर्गत वि.सं. २०३२ मा त्रिपुरेश्वरदेखि भक्तपुरको सूर्यविनायकसम्म १३ किलोमिटर लामो विद्युतीय ट्रलीबस सञ्चालन गरिएको थियो। साथै जनकपुर—जयनगर रेलवे, हेटौंडादेखि काठमाडौंसम्म रोपवे, वीरगन्ज—

काठमाडौं मालवाहक ट्रक सेवा तथा विभिन्न जिल्लामा लामो दूरीका बस सेवा सञ्चालन भएका थिए (Department of Transport Management, २०२०)।

वि.सं. २०४८ पछि खुला बजार अर्थनीति लागू भएपछि निजी क्षेत्रको भूमिका तीव्र रूपमा बढ्यो। यातायात समितिहरू तथा स्थानीय जीप व्यवसायी समितिहरू स्थापना भए। त्यसै अवधिमा ट्रलीबस सेवा बन्द भयो र साझा यातायात पनि कमजोर अवस्थामा पुग्यो, यद्यपि पछिल्लो समय सरकारी अनुदानका बसमार्फत उपत्यकाभित्र पुनः सञ्चालनमा आएको छ (नेपाल सरकार, २०७८)। २०५० को दशकको सुरुवाततिर विक्रम टेम्पो हटाएर वातावरणमैत्री "सफा टेम्पो" भित्र्याइयो तथा ठूला र अपाङ्गतामैत्री बसहरू सञ्चालनमा ल्याइयो (Asian Development Bank, 2019)। वि.सं. २०७५ मा यातायात समितिहरूको सिन्डिकेट अन्त्य गर्न कम्पनी मोडेलमा दर्ता गर्ने व्यवस्था लागू गरिएको थियो (नेपाल सरकार, २०७५)। हाल प्रविधिको विकाससँगै मोबाइल एपमार्फत यातायात सेवा लिने चलन सुरु भएको छ जसले यातायात सेवाको स्वरूप र परिभाषामा नै परिवर्तन ल्याएको छ। नेपालमा हाल करिब ४ लाख सार्वजनिक सवारी साधन सञ्चालनमा छन्, करिब १३ खर्ब रुपैयाँभन्दा बढी लगानी रहेको छ, १५ लाखभन्दा बढी व्यक्तिले प्रत्यक्ष रोजगारी पाएका छन् र करिब ४० लाख परिवार यस पेशामा आश्रित रहेका छन् (Department of Transport Management, २०२२)।

नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थाको दृष्टिले नेपालको संविधान (२०७२) ले यातायात क्षेत्रलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच साझा अधिकारको विषयका रूपमा परिभाषित गरेको छ (नेपालको संविधान, २०७२)। सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ ले सवारी दर्ता, अनुमति तथा कर प्रणालीसँग सम्बन्धित व्यवस्थाहरू स्पष्ट गरेको छ र सुरक्षा तथा सेवा व्यवस्थापनका आधारहरू तय गरेको छ (नेपाल सरकार, २०४९)। राष्ट्रिय यातायात नीति, २०५९ ले निजी क्षेत्रलाई यातायात सेवामा प्रमुख भूमिका दिने तथा सरकारलाई मुख्यतया नियामक र सहजीकर्ताका रूपमा रहने नीति अवलम्बन गरेको छ (नेपाल सरकार, २०५९)। यस नीतिले सेवा गुणस्तर, समयबद्धता र सुविधाका आधारमा सवारी वर्गीकरण, वैज्ञानिक भाडादर प्रणाली, दुर्गम क्षेत्रमा सेवा विस्तारका लागि कर तथा रुट सहुलियत र विशेष प्रोत्साहन जस्ता व्यवस्थाहरू प्रस्ताव गरेको छ। साथै बीमा, प्राविधिक परीक्षण तथा प्रदूषण मापदण्डलाई संस्थागत बनाउने व्यवस्था गरिएको छ (Asian Development Bank, 2019)।

वातावरणमैत्री सवारी तथा यातायात नीति, २०७१ ले विद्युतीय सवारी साधनलाई उच्च प्राथमिकता तथा प्रोत्साहन दिएको छ र २० वर्षभन्दा पुराना सवारी साधन विस्थापन गर्ने

नीति अवलम्बन गरेको छ (नेपाल सरकार, २०७१)। हाल विद्युतीय बस र अन्य विद्युतीय सवारी साधनमा निजी क्षेत्रबाट अर्बौं रुपैयाँ लगानी भइसकेको अवस्था छ (World Bank, 2020)।

सङ्घीय शासन प्रणाली लागू भएपछि यातायात व्यवस्थापनमा बहुस्तरीय अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ। ससाना सवारी साधन स्थानीय तहमा दर्ता तथा सञ्चालन गर्ने, प्रदेश स्तरमा सवारी दर्ता, इजाजतपत्र वितरण तथा नियमन गर्ने र सङ्घीय सरकारले यातायात नीति, मापदण्ड तथा सुधारात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था लागू गरिएको छ (नेपाल सरकार, २०७८)।

यस पृष्ठभूमिमा नेपालको यातायात पूर्वाधार तथा सेवा क्षेत्रको योजनाबद्ध विकास थालनी भएको करिब सात दशक भइसकेको छ। सुरुवाती चरणमा राजधानी काठमाडौंलाई विभिन्न सीमानाकासँग जोड्ने अभियानबाट सुरु भएको सडक निर्माण हाल स्वदेशी तथा विदेशी लगानीमा सडक, पुल, रेलमार्ग, विमानस्थल तथा ऊर्जा पूर्वाधारसम्म विस्तार भएको छ (ADB, 2019)। यद्यपि सडक तथा यातायात पूर्वाधार र ट्राफिक व्यवस्थापन क्षेत्रमा व्यापक विकास भए पनि यी विकास कार्यहरू कत्तिको योजनाबद्ध, सन्तुलित र सर्वसाधारणको अपेक्षाअनुसार छन् भन्ने विषय अझ विस्तृत विश्लेषणको विषय बनेको देखिन्छ (World Bank, 2020)। देशका सबै क्षेत्रमा सन्तुलित विकास गरी नागरिकलाई सहज जीवनयापन सुनिश्चित गर्न विगतमा भएका विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनहरूले समेत यस्तो सुझाव दिएका छन् र केही सुझावहरू वार्षिक योजना तथा कार्यक्रममा समावेश हुँदै आएका छन् (राष्ट्रीय योजना आयोग, २०७९)।

५(क)१.२ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांशः

भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयद्वारा गठित प्रो. राजेन्द्र प्रसाद अधिकारीको संयोजकत्वको सुशासन सुधार सुझाव कार्यदलले २०८० साल चैत्र २९ गते दिएको प्रतिवेदन अनुसार सुशासनका विभिन्न बाह्र सूचकका आधारमा सुशासन प्रवर्द्धनका लागि नीतिगत, कार्यप्रक्रियागत र संस्थागत विषयमा समस्याको पहिचान सहित सुझावहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। ती सूचकका आधारमा प्रतिवेदनले भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात क्षेत्रको विकास, विस्तार र सञ्चालनका लागि मन्त्रालय, अन्य सम्बद्ध सङ्घीय मन्त्रालयहरू र प्रदेश सरकारबीचको कार्यजिम्मेवारीमा नै अन्यौलता, स्रोत व्यवस्थापनमा असन्तुलित अवस्था र नीतिगत अस्थीरताका कारणले कतिपय आयोजनाहरू रुग्ण र अपूरा नै हुने गरेको विषय औंल्याएको छ। योजना तर्जुमा र प्राथमिकताका आधारमा स्रोत व्यवस्थापन हुनुपर्ने, सडक

र यातायात पूर्वाधारसम्बन्धी विद्युतीय प्रणाली भएतापनि उपयोग नभएको हुँदा प्रणाली सुधार, सञ्चालन एवं सेवा प्रवाहको मापनयोग्य सूचकका आधारमा गुणस्तर सुधार गर्नुपर्ने, आयोजनाका लागि आवश्यक पर्ने बजेट विनियोजन यथार्थपरक र पर्याप्त हुनुपर्ने, आयोजना तयारीको व्यवस्था सुनिश्चित गर्नुपर्ने, ठूला/राष्ट्रिय गौरव र प्राथमिकताप्राप्त आयोजनाहरूको वित्तीय र भौतिक प्रगति अलग अलग सार्वजनिक गर्नुपर्ने, कर्मचारीहरूको सरुवा र पदस्थापन प्रणालीलाई वस्तुगत र न्यायोचित बनाउनुपर्ने, समयमा निर्णय नहुँदा वा नगर्दा पर्ने असरप्रति मौन रहने प्रवृत्ति अन्त्य गर्दै जिम्मेवारयुक्त बनाउने, पूर्वाधार निर्माण र विकासमा नागरिक र सेवाग्राहीको सहभागिता तथा पृष्ठपोषण लिने र गुणस्तर अभिवृद्धिमा सन्तुष्टी मापनको प्रणाली विकास गर्नुपर्ने; लगायतका सुझाव दिएको पाइन्छ।

सो कार्यदलले राज्यबाट सेवा पाउनु जनताको अधिकार हो भन्ने मान्यता स्थापित भएको र सेवा प्रवाहप्रति राज्य जिम्मेवार रहेको अवस्था सिर्जना गराई सुशासनको उच्चतम अनुभूति वा जनता खुशी भएको महसुस गराउनुपर्ने विषयमा जोड दिएको छ। सुझावहरू कार्यान्वयनका लागि तत्काल गर्नुपर्ने कार्यको प्रगति प्रतिवेदन मासिक रूपमा स्वतः प्राप्त गर्ने र बाँकी कार्यका लागि त्रैमासिक प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने, प्रगतिको समीक्षा मन्त्रालयबाट नियमित रूपमा गर्ने, पृष्ठपोषण संयन्त्रका रूपमा नागरिक प्रतिवेदन पत्र (Citizen Report Card), सेवाग्राही बहिर्गमन अभिमत (Exit Poll) आदि लिने र जनताले सुशासनको अनुभूति गरेको मापन गरी क्रमशः सुधार गर्दै जानुपर्ने सुझाव दिएको छ। (स्रोतः सुशासन सुधार सुझाव प्रतिवेदन भौतिका पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय, २०८०)

आयोजना व्यवस्थापनमा संलग्न जनशक्तिहरूले मुख्यतः चारवटा आचरण पालना गर्नुपर्ने गरी एक अध्ययन प्रतिवेदनले औंल्याएको छ। ती आचरणमा इमान्दारिता, जिम्मेवारिता, सम्मान र निष्पक्षता रहेका छन्। निजामती सेवा ऐनले पनि राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूले पालना गर्नुपर्ने विभिन्न १७ वटा आचरणहरूलाई संहिताबद्ध गर्दै सोको पालना नगरेमा सजाँयको भागीदार हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यद्यपि पूर्वाधार निर्माण र आयोजना व्यवस्थापनमा संलग्न हुने जनशक्तिलाई अलग्गै आचारसंहिता बनाउने गरिएको देखिदैंन।

आयोजनाको वस्तुनिष्ठ कार्यान्वयनमा उत्तरदायित्व र जवाफदेहिता बहन मुख्य विषय हुन्। यी तत्वको प्रवर्द्धन गरी लागत प्रभावकारिता अभिवृद्धि, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउन अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ऐन, २०८० जारी समेत भएको छ। यसले आयोजनाको व्यवस्थापनमा सुशासन अनुभूति हुने खास विषयका रूपमा रहेको कार्यान्वयन पक्षलाई अनुगमनद्वारा कसी लगाउने गरी कानूनी र दण्डनीय प्रबन्ध गरेको छ तर व्यवहारमा यसको

उपयोग हुन सकेको छैन। (स्रोतः कानून किताब व्यवस्था समिति २०८०: निजामती सेवा ऐन, २०४९ र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ऐन, २०८०)

नेपाल सरकारले विभिन्न मितिमा वित्तीय स्रोत, मानवस्रोत, जिम्मेवारी, आयोजनाको नतिजा र लक्ष्यलाई केन्द्रित गरी छानेका राष्ट्रिय गौरjका आयोजनाहरूको अवस्था हेर्दा २७ वटा आयोजनामध्ये ३ वटा सुरू नै नभएका, २४ वटाको काम प्रारम्भ भएको बीसौं वर्ष पुग्दा पनि समय र स्रोतको व्यवस्थापन गर्न नसक्दा अर्थात परियोजना व्यवस्थापनमा संलग्न पदाधिकारी र संस्थाहरू जिम्मेवार नहुँदा अनुभूत हुने गरी सम्पन्नताको नतिजा प्राप्त हुन सकेको छैन। यसले समय र लागत त थप भएकै छ सरकार र कर्मचारीप्रतिको आम जनविश्वास समेत क्षयीकरण हुँदै गएको छ। (स्रोतः राष्ट्रिय गौरबका आयोजनाहरूको संक्षिप्त परिचय अप्रकाशित प्रतिवेदन राष्ट्रिय योजना आयोग, २०८२)

हालसम्म भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय तथा मातहतका निकायको रणनीतिक योजना र गुरुयोजना बनेको छैन।

५(क).१.३ सम्बन्धित विषयमा प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

नेपालका सन्दर्भमा समग्र यातायात पूर्वाधार विकासका लागि आवश्यक एकीकृत नीति तथा योजनागत ढाँचा स्पष्ट रूपमा विकास हुन सकेको छैन। यातायात पूर्वाधारसँग सम्बन्धित विभिन्न निकाय तथा सरकारका तहबीच समन्वय र अन्तरसम्बन्ध प्रभावकारी रूपमा स्थापित हुन नसक्दा पूर्वाधार निर्माण र व्यवस्थापनका कार्यहरूमा जिम्मेवारीको स्पष्टता अभाव देखिएको छ। यसले गर्दा पूर्वाधार निर्माणका कामहरू कसले अपनत्व लिने वा कसले अघि बढाउने भन्ने विषयमा संस्थागत अस्पष्टता र प्रतिस्पर्धात्मक द्वन्द्व उत्पन्न भएको देखिन्छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०८१)। विशेषगरी साना तथा रणनीतिक महत्वका यातायात पूर्वाधारहरू योजनाबद्ध तथा जिम्मेवार रूपमा निर्माण हुन नसकेको अवस्था छ। कतिपय स्थानहरूमा एउटै प्रकृतिका आयोजना सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारहरू तथा एउटै तहका विभिन्न निकायहरूबाट समानान्तर रूपमा कार्यान्वयन भएको देखिन्छ।

यस प्रकारको दोहोरोपन तथा समन्वय अभावका कारण पूर्वाधार निर्माणको प्राथमिकता निर्धारण, सडक पहुँचको आवश्यकता तथा दुर्गम तथा विकट क्षेत्रमा आवश्यक आयोजनाहरूको न्यूनता जस्ता समस्याहरू देखिएका छन्। फलस्वरूप नेपालको आयोजना प्रणाली असन्तुलित तथा आलोचनायोग्य अवस्थामा रहेको पाइन्छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०८१)। यस सन्दर्भमा चालु सोह्रौं आवधिक योजनाले यातायात पूर्वाधार विकासका लागि

छुट्टै नीति तथा योजनागत ढाँचा तयार गरी विभिन्न पूर्वाधार क्षेत्रहरूबीच अन्तरसम्बन्ध कायम गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याएको छ। साथै यस योजनाले पूर्वाधार विकासलाई आवश्यकता र स्रोतगत क्षमताका आधारमा सन्तुलित बनाउनुपर्ने, आयोजना व्यवस्थापनमा जग्गा प्राप्ति प्रक्रियालाई सरल बनाउने, आयोजनाहरूलाई लागत प्रभावी तथा मितव्ययी बनाउने तथा पूर्वाधार निर्माणको क्षेत्राधिकारसम्बन्धी कानूनी तथा संवैधानिक व्यवस्थाको पालना सुनिश्चित गर्नुपर्ने विषयलाई चुनौतीका रूपमा स्वीकार गरेको छ। यस योजनाले सडक पूर्वाधार सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली (Road Asset Management System) विकास गर्ने तथा पूर्वाधार विकासका लागि विविध वित्तीय स्रोत र औजारहरूको प्रयोग गर्ने कार्यक्रमहरू समेत समावेश गरेको छ।

नेपालको पूर्वाधार विकास अवस्थाबारे विश्व बैंक समूहले गरेको पूर्वाधार क्षेत्र मूल्याङ्कन प्रतिवेदनले दिगो, समावेशी तथा हरित पूर्वाधार विकासका लागि शासकीय सुधार अपरिहार्य भएको औंल्याएको छ। उक्त प्रतिवेदनले वन क्षेत्र प्रयोग तथा अनुमति प्रक्रियालाई सरलीकरण गर्नुपर्ने, जग्गा प्राप्ति तथा स्वामित्वसम्बन्धी कानूनी प्रक्रियामा सुधार आवश्यक रहेको, आयोजना प्रभावित समुदाय तथा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण सुनिश्चित गर्नुपर्ने तथा पूर्वाधार निर्माणमा संलग्न मजदूरहरूको जीवनस्तर सुधार गर्ने विषयलाई वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव अध्ययन प्रतिवेदनहरूमा समावेश गरिएको विषयको रूपमा उल्लेख गरेको छ। तथापि वातावरणीय व्यवस्थापन योजनाको कार्यान्वयन र दिगो विकासका क्षेत्रमा अपेक्षित परिणाम प्राप्त हुन नसकेको विषयमा पनि प्रतिवेदनले ध्यानाकर्षण गराएको छ (World Bank, 2019)।

नेपालको थिङ्क ट्याङ्क संस्था Institute for Integrated Development Studies (IIDS) तथा निजी क्षेत्रका उद्योगहरूको छाता संस्था Confederation of Nepalese Industries (CNI) ले संयुक्त रूपमा गरेको अध्ययन प्रतिवेदनले नेपालको पूर्वाधार क्षेत्र विकासमा प्रमुख चुनौतीका रूपमा वित्तीय स्रोतको उपलब्धता, परियोजना व्यवस्थापन क्षमता तथा संस्थागत समन्वयको अभावलाई औंल्याएको छ। उक्त अध्ययनले आयोजना प्रमुखलाई परियोजना कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवार बनाउने व्यवस्था भए तापनि आर्थिक तथा संस्थागत रूपमा सक्षम पूर्वाधार विकास प्रणाली स्थापना गर्न एकीकृत राष्ट्रिय पूर्वाधार नीति तथा Single Window प्रणाली को आवश्यकता रहेको निष्कर्ष निकालेको छ (IIDS & CNI, 2019)। साथै विभिन्न तहका सरकारहरूबीच स्पष्ट जिम्मेवारी र क्षेत्राधिकार निर्धारण गरी संस्थागत

संरचना विकास गर्नुपर्ने तथा ती संस्थाहरूले राष्ट्रिय पूर्वाधार विकासको दृष्टिकोण र लक्ष्य प्राप्तिमा उत्तरदायी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने सुझाव प्रतिवेदनले दिएको छ।

उक्त अध्ययनले देशको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा वास्तविक प्रभाव पार्ने गरी आयोजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन प्रणाली सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि औंल्याएको छ। यसका लागि तालिमप्राप्त तथा दक्ष प्राविधिक जनशक्ति र क्षेत्रगत विशेषज्ञको व्यवस्था गर्नुपर्ने तथा कानूनी व्यवस्थामा सुधार र नेतृत्व तहको उत्तरदायित्व सुनिश्चित नभएसम्म पूर्वाधार क्षेत्रमा सुशासनको अनुभूति प्राप्त गर्न कठिन हुने निष्कर्ष पनि प्रतिवेदनले प्रस्तुत गरेको छ। साथै सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा न्यून कबोल गर्ने आधारमा मात्र ठेक्का प्रदान गर्ने कानूनी व्यवस्थामा सुधार गर्नुपर्ने, खरिदसम्बन्धी सूचनामा पारदर्शिता बढाउनुपर्ने, सरोकारवालाहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्ने तथा प्रभावकारी र समयबद्ध अनुगमन प्रणाली विकास गर्नुपर्ने सुझावहरू पनि उक्त प्रतिवेदनले दिएको छ (IIDS & CNI, 2019)।

त्यसैगरी विश्व बैंक समूह तथा एशियाली विकास बैंकद्वारा संयुक्त रूपमा तयार गरिएको पूर्वाधार क्षेत्र सुधार रणनीति (२०२४—२०२९) ले नेपालमा पूर्वाधार विकासलाई जलवायु परिवर्तन तथा प्राकृतिक विपद् जोखिमअनुकूल बनाउनुपर्ने आवश्यकता औंल्याएको छ। विशेषगरी बाढी, पहिरो तथा जलवायु जोखिमलाई सहन सक्ने (climate resilient) सडक तथा पुल संरचना डिजाइन गर्नुपर्ने, विकास निर्माणमा निजी क्षेत्रको सहभागिता बढाउनुपर्ने तथा सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनमा सुधार गरी मूल्य मात्र नभई गुणस्तर र प्राविधिक क्षमतालाई समेत ध्यान दिनुपर्ने सुझाव उक्त रणनीतिमा प्रस्तुत गरिएको छ। साथै हरित, उत्थानशील तथा समावेशी विकासको अवधारणालाई पूर्वाधार विकाससँग जोड्नुपर्नेमा पनि जोड दिइएको छ (ADB & World Bank, 2024)।

सार्वजनिक यातायातको अवस्थाका सम्बन्धमा विश्व बैंकले सन् २०१३ मा गरेको अध्ययनले नेपालमा सार्वजनिक यातायात सेवाको गुणस्तर र पहुँचमा महत्वपूर्ण चुनौतीहरू रहेको देखाएको छ। उक्त अध्ययन अनुसार सार्वजनिक यातायातमा अत्यधिक भिडभाड (७५%), व्यक्तिगत सुरक्षासम्बन्धी चिन्ता (२६%) तथा दुर्घटनाको जोखिम (१७%) सार्वजनिक यातायात प्रयोग नगर्ने प्रमुख कारणका रूपमा देखिएका छन्। विशेषगरी १९ देखि ३५ वर्ष उमेर समूहका २६ प्रतिशत महिलाहरूले सार्वजनिक यातायातमा असहज स्पर्श (unwanted touching) अनुभव गरेको उल्लेख गरिएको छ (World Bank, 2013)। यसका अतिरिक्त सडकहरू साँघुरा तथा असुविधाजनक हुनु, आधुनिक बस टर्मिनल र व्यवस्थित बस स्टपहरूको अभाव, सूचना प्रणालीको कमजोरी तथा अपाङ्गता र ज्येष्ठ नागरिकमैत्री सुविधाको

अभावका कारण सार्वजनिक यातायात सेवा विश्वसनीय बन्न सकेको छैन। फलस्वरूप निजी सवारी साधन, विशेष गरी मोटरसाइकलतर्फ बढ्दो झुकाव देखिएको छ।

सार्वजनिक यातायात प्राधिकरणले गरेको एक अध्ययन अनुसार करिब ४५ प्रतिशत यात्रुहरूलाई बस स्टपसम्म पुग्न औसत १० मिनेट पैदल हिँड्नुपर्छ भने १५ प्रतिशत यात्रुहरूले २० मिनेटभन्दा बढी समय पैदल हिँडेर सार्वजनिक यातायात सेवा प्राप्त गर्नुपर्छ। करिब ६ प्रतिशत यात्रुहरूले आधा घण्टाभन्दा बढी दूरी पैदल हिँडेर बस स्टप पुग्नुपर्ने अवस्था रहेको अध्ययनले देखाएको छ (Public Transport Authority, 2022)। सार्वजनिक यातायातको उपयोगिताका दृष्टिले पिक आवरमा औसत १२० प्रतिशत र अफ पिक आवरमा ७२—७८ प्रतिशत अर्थात् समग्रमा औसत ९० प्रतिशत अकुपेन्सी दर रहेको पाइन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सार्वजनिक यातायातको औसत उपयोगिता करिब ८० प्रतिशत हुने सन्दर्भमा नेपालमा गाडी खाली चल्नु परेको कारण घाटा भएको नभई त्रुटिपूर्ण व्यावसायिक मोडेल तथा सेवा गुणस्तरमा सम्झौता गरेर सञ्चालन गरिएको अवस्थाका कारण सार्वजनिक यातायात क्षेत्र सुधारको आवश्यकता रहेको अध्ययनले औंल्याएको छ (Public Transport Authority, 2022)।

५(क).२ आगामी मार्गचित्र

५(क)२.१ विद्यमान समस्याहरू

विभिन्न समयमा भएका अध्ययन र सेवाग्राहीहरूको आम धारणाको आधारमा नेपालको पूर्वाधार विकास र व्यवस्थापनको क्षेत्रमा रहेका समस्याहरूलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

- राजनीतिक र प्रशासनिक अस्थीरताः सडक पूर्वाधार जस्तो लामो समय लाग्ने र दिगो योजना अनुरूप यसको निर्माण र सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकता भएतापनि छिटो छिटो फेरिने सरकार एवं राजनीतिक नेतृत्व र सो नेतृत्वले आफू अनुकूल आयोजना प्रमुखहरूको असामयिक फेरबदल गर्ने प्रचलनका कारण प्रायः पूर्वाधार निर्माणका आयोजना अधुरो हुने गरेको,
- संस्थागत समन्वयको कमजोरी)Lapses of Coordination): विभिन्न मन्त्रालयहरू र विभिन्न तहका सरकारबीच आयोजना व्यवस्थापन र सहजीकरणमा सस्थागत र तहगत उच्चताभाष र लघुभताभाषका कारण समन्वयको अभाव रहनु र निजीक्षेत्रसँग समेत समन्वय कमजोर रहनु,

- नीतिगत विचलन (Policy Anamoly): पूर्वाधार क्षेत्रमा दिगो नीतिको सर्वथा अभाव हुनु; सरकारको नेतृत्व फेरिएपिच्छे कार्यान्वयनका लागि तयारी भएको नीति पनि परिवर्तन हुनु तथा केन्द्रबाट सुधारका नीति र योजना भएतापनि कार्यान्वयन पक्ष कमजोर रहनु,
- दक्ष जनशक्तिको अभावः पूर्वाधार विकासको क्षेत्रमा विभिन्न क्षेत्रगत विषयका प्राविधिक जनशक्तिको अभाव रहनु तथा निर्माण व्यवसायीहरूमा समेत व्यावसायिकताको अभाव रहनु,
- कानूनी व्यवस्था र प्रक्रियागत झण्झट : सार्वजनिक खरिद ऐन तथा आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी ऐनहरू विकासमैत्री र सहज नहुनु,
- स्रोतको अपर्याप्तता र स्रोत व्यवस्थापनमा कुशलताको कमीः पूर्वाधार विकासका लागि आवश्यक वित्तीय स्रोत र नयाँ प्रविधिमैत्री दक्ष जनशक्तिको उचित व्यवस्थापन हुन नसक्नु, स्रोतको विवेकसम्मत उपयोग गर्ने अभ्यास नहुनु,
- ठेक्का व्यवस्थापन र आयोजनाहरूको व्यवस्थापन कमजोरः आयोजनाहरूको तर्जुमादेखि लिएर कार्यान्वयनसम्म देखिएको कमजोरीका कारण समग्र पूर्वाधार क्षेत्र "Build-Neglect-Rebuild" Cycle को दुश्चक्रमा फस्नु,
- अनुगमन तथा जवाफदेहिता पद्धति कमजोर र केवल औपचारिकतामा मात्र सीमित रहनु
- आयोजना प्रमुखहरू कार्यान्वयन पक्षमा जिम्मेवार नहुनुः कुनै पनि आयोजनामा Calender of Actions बनाई कार्यान्वयन गर्ने अभ्यास नै नहुनु जसका कारण प्रक्रियागत ढिलासुस्ती हुनु तथा कार्यान्वयन पक्षमा प्रोत्साहन र जवाफदेही हुने गरी जिम्मेवारी बनाउन नसकिनु।
- सार्वजनिक यातायातका साधनमा क्षमता भन्दा धेरै यात्रु ओसार्ने, अत्यधिक भीडभाड गराउने, असुरक्षाअनिश्चित र ढिलो सेवा ,, अव्यवस्थित टिकेटिङ्ग प्रणाली तथा अवैज्ञानिक रुट व्यवस्थापन हुनु।
- नियामक र व्यवसायी दुवै क्षेत्रमा जवाफदेहीताको अभाव।
- तोकिएका यात्रुलाई छुट तथा सुविधा सम्बन्धी कार्यविधि कार्यान्वयनमा भएतापनि नैतिकता, कानूनको पालना, अनुशासनहिनता, अमार्यदित व्यवहार र प्रभावकारी अनुगमनको अभाव हुनु,
- सार्वजनिक यातायातमा सवारी साधनको उपयोगिता हेर्दा पिक आवरमा १२०% र अफ आवरमा ७२% देखि ७८% अथवा औसतमा ९०% अकुपेन्सी भएकोमा अन्तर्राष्ट्रिय

औसत ८०% भन्दा माथि छ। यसले नेपालमा सडक भन्दा पनि यसको व्यवस्थापन कमजोर हुनु, आदि।

५(क)२.२ नागरिकका अपेक्षा

नेपालको पूर्वाधार क्षेत्रको विकास र व्यवस्थापनमा कानूनी र प्रक्रियागत जटिलता, आयोजना व्यवस्थापनमा ढिलासुस्ती, क्षेत्रीय र भौगोलिक अवस्था अनुसारको असन्तुलित स्रोत व्यवस्थापन र पारदर्शिताको अभावलाई अन्त्य गर्दै नागरिकहरूले सहज, पहुँचयोग्य र अन्तर्राष्ट्रियस्तरको पूर्वाधार विकासको अपेक्षा गरेको अवस्था छ। भौतिक पूर्वाधार तथा यातायातका सम्बन्धमा नागरिकका प्रमुख अपेक्षाहरू यस प्रकार छन्ः

- पूर्वाधार क्षेत्र अर्थात बाटोको गुणस्तर राम्रो होस्, सडक सुरक्षामा ध्यान दिइयोस्, सडक यातायात चल्नयोग्य भएको एकिन भएपछि मात्रै यात्रुवाहक सवारी साधन चल्ने व्यवस्था होस्, सडकको नियमित मर्मत संभार होस्, सडक स्तरोन्नति गर्दा यात्रुको सहजता र धुलो नियन्त्रणलाई ख्याल गरियोस्।
- यातायात साधनको यान्त्रिक अवस्था ठिक होस्, वारम्वार अनुगमन होस्, चालको आचरण, वोली व्यवहार यात्रुमैत्री होस्, चालक तथा यात्रुलाई सवारी सुरक्षाका वारेमा तालिम तथा चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन होस्, क्षमताभन्दा बढी यात्रु चढाउने प्रचलनको अन्त होस्।
- सडक दुर्घटना कम होस्।
- देशका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र, विकासको अवस्था र दुर्गमताको आधार लिई प्राथमिकता, पारदर्शिता र सहभागितामूलक सडक पूर्वाधार आयोजना छनोट र स्रोत व्यवस्थापन होस्,
- पूर्वाधार विकासका कार्यको पूर्वानुमानयोग्यता तथा तोकिएको लागत, गुणस्तर समयभित्र कार्य सम्पन्न होस्,
- यातायात क्षेत्रमा सहज लाइसेन्स प्राप्ति, सहज आवागमन तथा समुचित यातायात प्रणालीको सुनिश्चितता होस् ।

५(क)२.३ दूरदृष्टि

गुणस्तरीय र पहुँचयोग्य भौतिक पूर्वाधार विकास र सार्वजनिक यातायात व्यवस्थापन

५(क)२.४ सुधारका उपायहरू

नेपालको पूर्वाधार विकासका क्षेत्र विशेष गरी सडक तथा रेल पूर्वाधार विकासलाई योजनाबद्ध र सन्तुलित बनाउने र यातायात क्षेत्रलाई सरल, भ्रष्टाचारमुक्त, पारदर्शी, जवाफदेही र प्रविधिमैत्री तुल्याउन देहायका सुधारहरू प्रस्ताव गरिएको छः

१. नीतिगत र कानूनी सुधार

- मन्त्रालयमा तर्जुमा हुने पूर्वाधार विकास सम्बन्धी नीतिगत विषयमा कम्तिमा पनि सबै क्षेत्रगत विशेषज्ञ, विभागीय प्रमुखहरू र सरोकारवालाहरूको सहभागिता गराउन virtual संयन्त्र तयार गर्ने,
- यातायात तथा सडक पूर्वाधार क्षेत्रको मास्टरप्लान तयार गर्ने,
- काठमाडौंको सार्वजनिक यातायात पुनःसंरचना सम्बन्धी गुरुयोजना तयार गर्ने,
- पूर्वाधार क्षेत्रका आयोजना कार्यान्वयन सम्बन्धी कानून तथा कार्यविधिलाई समयसापेक्ष सुधार गर्ने,
- सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३
- शहरी क्षेत्र सार्वजनिक यातायात प्राधिकरण ऐन २०७९ र नयाँ नियमावली
- नेपाल पानीजहाज विधेयक
- सामुद्रिक तथा अन्तरदेशीय जलयातायात सञ्चालन नियमावली
- शहरी सार्वजनिक यातायातको सेवाको गुणस्तर, भाडा निर्धारण मापदण्ड तोक्ने र सार्वजनिक सवारी साधनको मापदण्ड तोक्ने,
- रेल तथा जल यातायात सञ्चालन र नियमन सम्बन्धी मापदण्डहरू तयार गर्ने,
- पानीजहाज सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू जस्तैः STCW, MLC २००६, ILO Convention १८५, MARPOL, Tonnage, SoLAS अनुमोदनका लागि पेश गर्ने।

२. यातायात पूर्वाधार आयोजनाहरूको व्यवस्थापनमा सुधार

- यातायात पूर्वाधार सम्बन्धी वार्षिक योजना, बजेट तथा कार्यक्रमको तयारी र स्रोत व्यवस्थापन सोह्रौं योजनाको कार्ययोजनासँग तादात्म्य हुने गरी तर्जुमा गर्ने,
- भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयको जिम्मेवारीमा रहेका रणनीतिक सडक तथा पुल, रेल, जलमार्ग तथा राष्ट्रिय गौरव र रुपान्तरणकारी आयोजनाहरूको निर्माण, स्तरोन्नति, मर्मत सम्भारको वार्षिक कार्यतालिका (Work Schedule) तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने,

- सम्पन्न भएका यातायात पूर्वाधारहरूमध्ये मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र बाहिरका योजनाहरूलाई मर्मत, स्तरोन्नति र सञ्चालनका लागि सम्बन्धित प्रदेश वा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्ने,
- तथ्यमा आधारित योजना निर्माण (Evidence-based Planning) पद्धति अवलम्बन गर्ने। राष्ट्रिय राजमार्ग र सडकको तथ्याङ्क बैंक स्थापना गरी सोको आधारमा मात्र बजेट र आयोजना छनोट गर्ने। आयोजना पहिचान, प्राथमिकीकरण र छनोटलाई पारदर्शी, सहभागितामूलक र प्रभावकारी बनाउने, छनोट गर्दा स्रोतको पूर्ण व्यवस्था गर्न सकिने बैंकयोग्य (Bankable) आयोजनाहरू मात्र छनोट गरी आयोजना बैंकमा प्रविष्टी गर्ने,
- रुग्ण ठेक्काहरूको स्थलगत अनुगमन तथा अध्ययन गरी समस्या समाधान गर्ने,
- सार्वजनिक खरिद सम्बद्ध कार्य सम्पादनको कार्यगत शर्तको मापदण्ड (SOP, Standard of Procedure) तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने,
- आर्थिक तथ प्राविधिक दृष्टिले सम्भाव्य ठूला आयोजनाहरू अध्ययन तथा पहिचान गरी निजी क्षेत्रको लगानी, सार्वजनिक-निजी साझेदारी (PPP) मोडेलको कार्यान्वयन गर्ने,
- बैदेशिक ऋणअनुदान सहयोगमा सञ्चालन हुने सबै आयोजनाहरूको/ Integrated Foreign-Aided Project Registry & Dashboard बनाई अद्यावधिक गर्ने,
- बजेट तर्जुमापूर्व बैदेशिक ऋण अनुदान आयोजना अन्तर्गत/Counterpart Fund तथा GON Covenant बमोजिमका दायित्वहरूको विस्तृत Budget Needs Assessment गर्ने।

३. संस्थागत सुधार

- मन्त्रालय र मातहतका निकायहरूको संरचना तथा दरबन्दीलाई चुस्त र ठिक्क आकारको बनाउन ओ एण्ड एम सर्भे गर्ने,
- मन्त्रालय मातहतका विभिन्न बोर्ड, प्राधिकरण, कम्पनी, परिषदको कार्य र जिम्मेवारीका सम्बन्धमा अध्ययन र विश्लेषण गरी त्यस्ता संस्थाहरूको आवश्यकता र औचित्यका सम्बन्धमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेश गर्ने,
- जेनजी आन्दोलनमा क्षतिग्रस्त भएका भवन संरचनाहरूको मर्मत सम्भार र सेवा प्रवाह दुरुस्त र नियमित गर्ने,
- मन्त्रालय अन्तर्गतका विघटित वा निष्क्रिय संस्थानको सम्पत्ति, दायित्व, जिम्मेवारी, यकिन गर्न अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरी अभिलेख अध्यावधिक गर्ने,

- सडक पूर्वाधार निर्माण सम्बन्धी कार्यहरूमा गुणस्तर सुनिश्चित गर्न विभागस्तरीय कार्यालयहरूमा डिजाइन एण्ड इनोभेसन ल्याब सञ्चालन गर्ने,
- गुणस्तर सुनिश्चितताका लागि सडक डिभिजनहरूमा अनिवार्य एक ल्याब स्थापना गरी सोको सबलीकरण तथा सञ्चालन गर्ने,
- भौतिक पूर्वाधार र सार्वजनिक यातायातका क्षेत्रमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको अधिकार क्षेत्रमा कार्यविस्ततीकरण प्रतिवेदनमा नै उल्लेख गरी एक अर्काको क्षेत्रमा वा कामकारवाहीमा हस्तक्षेप, दोहोरोपन र जिम्मेवारीबाट पन्छिने अवस्था रोक्ने,
- तीनवटै तहका सरकारबीच सवारी साधन कर प्रशासन, बाँडफाँट र असुली लगायतमा दोहोरो क्षेत्राधिकारको विवाद निरूपण गर्ने र संविधानको अनुसूची बमोजिमका साझा **अधिकारलाई**स्पष्ट गर्ने।

४. आयोजनाको खरिद तथा ठेक्का प्रक्रियामा नवीन अभ्याससहितको सुधार

- पूर्वाधार आयोजनाको बहुपक्षीय विश्लेषण र परीक्षण गर्ने,
- जस्तैः

क. आर्थिक सुनिश्चतता,
ख. स्थानीय वातावरण, माग, संस्कति र सामाजिक न्याय,
ग. राष्ट्रिय र रणनीतिक महत्वका आवधिक योजना तथा रणनीतिक योजनासँग तालमेल।

➢ डिजिटल आयोजना बैंकको प्रस्ताव र कार्यान्वयन गर्नेः क्रमागत आयोजना र तयार भएका कार्यान्वयनयोग्य परियोजनाका लागि स्रोत साधनको उपलब्धता (Ceiling) हेरी आवश्यकता, नियमितता, विकासको अवस्था, भौगोलिक विकासको सन्तुलन लगायतका आधारमा प्राथिमिकीकरण गर्ने र सोमा मात्र बजेट प्रस्ताव गर्ने।

➢ नयाँ मोडेलका रूपमा सार्वजनिक लगानी व्यवस्थापन निर्देशिका वा कार्यविधि बनाई परियोजनाको तयारी गर्ने (Bhutan: Public Investment Guidelines, २०२६)।सोका आधारमा परियोजनाले पार्न सक्ने वातावरणीय, सांस्कृतिक, सुशासन र आर्थिक-सामाजिक प्रभावको आधारमा निश्चित अंक प्रदान गरी देहाय अनुसार परीक्षण गर्ने

➢ स्थानीयको माग र आवश्यकता,

➢ आर्थिक हितको परीक्षण र मूल्याङ्कन,

➢ आयोजना बैंकको न्यूनतम सूचकहरूको तयारी र स्क्रिनिङ्ग,

➢ डिपिआर/डिएफएस र वातावरणीय अध्ययन,

- जग्गा प्राप्ति र साइट क्लियरेन्स,
- चालु पञ्चवर्षीय योजना र विकास रणनीतिक योजनासँग मेल खाए नखाएको, आदि।

अलग्गै एक सक्षम संस्थाको व्यवस्था गरी तयारी आयोजनाको एकल बिन्दु खरिद प्रक्रिया अपनाउनेः यसका लागि बजेट विनियोजन भएपश्चात देहाय बमोजिम खरिद प्रक्रिया अगाडि बढाउनेः-

- आयोजना क्षेत्रसँग सम्बन्धित विज्ञसहितको पुल वा समूह(हरू) तयार गर्ने,
- इ-जिपी प्रणालीबाट ठेक्का वा खरिदको सूचना अनलाइन र पारदर्शी रूपमा गर्ने,
- लागत अनुमान, बोलपत्रसम्बन्धी कागजात तयारी र मूल्याङ्कन लगायतका कार्य निर्व्यक्तिक रूपमा विभिन्न चरणमा तटस्थ र निष्पक्ष छनोट विधि अपनाउने,
- यी सबै काम सक्षम निकायको सचिवालयले कुनै पनि व्यक्तिको प्रभाव पर्न नसक्ने गरी कोडिङ्ग तथा डिकोडिङ्ग गरी सम्पादन गर्ने।
- खरिद सम्झौता व्यवस्थापन गर्नेः
- गुणस्तर र समयम सीमाका लागि स्पष्ट सूचकहरू (KPI) सहित माइलस्टोनको निर्धारण गर्ने,
- परियोजना कार्यान्वयनमा पर्न सक्ने जोखिमको बाँडफाँट गरी कुन जोखिम सरकारको र कुन जोखिम ठेकेदारको हो भन्ने शुरुमा नै निक्यौंल गर्ने,
- गुणस्तर जाँच र अडिटका लागि सरकारी इन्जिनियरभन्दा बाहिरका पूर्वाधार क्षेत्रमा उच्च नैतिकता र सदाचारिता भएका स्वतन्त्र तेस्रो पक्ष नियुक्ति गर्ने,
- डिजिटल ट्र्याकिङ्ग गर्ने र प्रणालीबाट नै ब्ल्याक लिष्टिङ्ग गर्न सक्ने व्यवस्था गर्ने,
- आयोजनाहरूको खरिद प्रक्रिया सकिएपछि आयोजना प्रमुखलाई सम्झौता गरी कार्यान्वयनका लागि पठाउने ।
- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको क्षमता विकास गरी एकल बिन्दु खरिद प्रक्रियाको सुरुवात गर्ने।
- आयोजनाहरूको कार्यान्वयनका लागि सालबसाली वा बहुवर्षीय रूपमा सम्पन्न गर्नका लागि सबै चरणहरू देखिने र कार्ययोजना अनुसारको प्रगति

प्रविष्टी गरेपछि स्वतः आवश्यक स्रोतको व्यवस्थापन हुने प्रबन्ध गरी बजेट तथा कार्यक्रम प्रस्ताव गर्ने।

- अनुगमन र गुणस्तर परीक्षण गर्न एक स्वतन्त्र विज्ञ समूह गठन गर्ने वा यो कार्य राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रवाट गर्ने।
- पूर्वाधार क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिले आफ्नो विषयक्षेत्र सम्बन्धी अध्ययनका लागि Outsourcing नगर्ने।
- प्राविधिक कर्मचारीहरूलाई स्वचालित विद्युतीय प्रणालीमा आधारित समय सीमा, कार्यक्षेत्र समेत यकिन गरी चक्रीय सरुवा र जिम्मेवारी प्रदानसम्बन्धी व्यवस्थापन गर्ने।
- आयोजनाको लागि बजेट विनियोजन गर्न वा आयोजना पार्न जोडबल गर्ने वा केन्द्रीत हुने तर सोको कार्यान्वयनमा वास्ता नगर्ने वा उदाशिन हुने प्रवृत्ति रोक्न निश्चित समयसीमा तोकी कार्यान्वयन नहुने आयोजनाको बजेट नै फ्रिज गर्ने र आयोजना बैंकबाट बजेट तथा कार्यक्रम बनाउँदा नै यसको कार्यान्वयन सुनिश्चितताको कबुलियत गर्ने व्यवस्था गर्ने।
- मन्त्रालयबाट गरिने आधारभूत पूर्वाधार (Basic Infrastructure) मा लगानी बढाई सेवा प्रवाहका लागि प्रविधि, प्रणाली र संरचना अक्षम्य हुने गरी वा कुनै बहानामा नरोक्ने गरी दुरुस्त बनाउने।
- निकायका प्रमुख (सचिब वा विभागीय प्रमुख वा कार्यालय/आयोजना प्रमुख) लाई मुख्य जिम्मेवार बनाउने र आफ्ना कुनै कर्मचारीको व्यक्तिगत आचरण पालनका विषयमा बाहेक कार्यालय वा निकायसँग सम्बन्धित लक्ष्य तोकिएका वा नतोकिएका सबै विषयमा गल्ती, ढिलासुस्ती, अलमल, गुनासो वा उजुरी परेको पाइएमा निज प्रमुख वा इन्जार्चलाई नै कारवाहीको भागीदार बनाउने।

५. प्रक्रियागत सुधार

- सबै निकायले आफ्नो आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली र व्यावसायिक कार्ययोजना (Business Plan) तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नेगराउने/,
- मन्त्रालयका सबै महाशाखा र विभागहरूको कार्य सञ्चालन शर्त (SOP) तयारी गरी कार्यान्वयन गर्ने र सुशासन एकाईले समन्वय गर्नेः
    - कार्य सरलीकरण
    - सेवा, सुविधा र अवसरमा समन्यायिकता
    - समन्वय र सहकार्य

- ➢ गुनासो सुनुवाइ
- ➢ एकीकृत सूचना प्रणाली र सबै सूचनायुक्त पारदर्शी वेबसाइटको अध्यावधिकीकरण
- ➢ बेरूजुको लागत र फस्यौंटको अभिलेख
- ➢ नीति र कानूनका दस्ताबेजको पुनरावलोकन
- ➢ अनुगमन र मूल्याङ्कन
- ➢ प्रतिवेदन, प्रस्तुतीकरण वा प्रकाशन

- निर्माण व्यवसाय क्षेत्रको गुणस्तरीयता बढाउन कानूनी व्यवस्था ,प्रक्रिया र व्यावहारिक पक्षमा क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (Key Performance Indicator, KPI) तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने र सोको अनुगमन तथा सहजीकरण संयन्त्र बनाउने।
- सरुवा भई जाने र आउने सबै तहका कर्मचारीहरूले पदीय जिम्मेवारी अनुसार सबै कागजात, अभिलेख, मुख्य मुख्य सूचना तथा जानकारी र कार्यप्रगति सम्बन्धी ह्याण्डओभर नोट हाल वालालाई बरबुझारथ नगरेसम्म रमाना नदिने व्यवस्था अनिवार्य लागू गर्ने।
- नेपालमा रेलवे सेवा सञ्चालन र रेलवे पूर्वाधार सम्बन्धी लोकोमोटिभ पाइलट लगायतका प्राविधिक जनशक्तिको तालिम र क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- मन्त्रालयमा एक तेस्रो पक्ष विज्ञ समूह बनाई व्यक्तिगत सत्यनिष्ठा (Integrity), डिजिटल गभर्नेन्स, सेवा प्रवाहको स्तर (Service Standard) कायम गरी काम गर्ने कर्मचारीलाई पुरस्कृत गर्ने।
- उच्च समुन्द्रमा नेपाली ध्वजावाहक पानी जहाज सञ्चालनका लागि तयारी कार्यहरू सम्पन्न गर्ने।

६. पूर्वाधार आयोजना कार्यान्वयनमा ई-गभर्नेन्स र डिजिटल प्रणालीको प्रयोग र सहजीकरण

- मन्त्रालय र मातहतका निकायमा GIOMS र CMIS को उपयोगलाई अनिवार्य गरी Paperless File Submission and Tracking System लागू गर्ने।
- निर्माण व्यवसायी इजाजत, नवीकरण, कोष तथा अभिलेखलाई Digital Construction Licensing & Registry System मा आवद्ध गर्ने।

- वैदेशिक लगानीमा सञ्चालित आयोजनासम्बन्धी Grievance Submission, Tracking र Response Mechanism बनाई अनलाइन प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने।
- वैदेशिक लगानीमा सञ्चालन भइरहेका आयोजनासम्बन्धी प्रगति, समस्या र यथार्थ विवरण Integrated Digital Monitoring Platform तयार गरी अध्यावधिक गर्ने।
- सडकको अध्यावधिक अवस्था, मर्मत/ सम्भार र ट्राफिक प्रवाहको सूचना/जानकारी हाइवे म्यानेजमेन्ट ईन्फर्मेशन सिस्टम (HMIS) मा समावेश एवं अध्यावधिक गर्ने।
- सडक सञ्चालनको अध्यावधि (Live) अवस्थाका सम्बन्धमा तत्काल गुनासो वा प्रतिक्रिया दिन सकिने गरी Grievances Redressal App बनाई प्रयोगमा ल्याउने।
- सडक विभाग र मातहतका सबै कार्यालयहरूबाट तयार भएका Feasibility Study, DPR, EIA and IEE Reports, Drawing and Design Documents हरूको डिजिटल प्रतिको अभिलेख अध्यावधिक गर्ने।
- लागत प्रभावी आयोजनाहरूको प्राथमिकीकरण गरी परियोजना बैंकको तयार र सोलाई आन्तरिक डिजिटल प्रणालीमा आवद्ध गरी अध्यावधिक गर्ने।
- सडक उपयोग दस्तुर सङ्कलन कार्य डिजिटाइजेशन गर्ने।

७. सडक सुरक्षा र यातायात क्षेत्र सुधार

- Road Safety सम्बन्धी गुनासो वा सुझावको लागि Road Safety Apps तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने,
- सबै प्रदेशमा एकरूपता हुने गरी यातायात सेवासम्बन्धी अनलाइन पेमेन्ट प्रणाली स्थापना गर्ने,
- सडक सुरक्षित र पहुँचयोग्य बनाउन राष्ट्रिय सडक सुरक्षा योजना पुनरावलोकन गरी लागू गर्ने।

८. सार्वजनिक यातायात प्रणाली र सेवामा सुधार

- मोडल कन्सेसन सम्झौता (PPP) मोडेलमा सरकारी निकाय र निजी पक्ष बीचको अधिकार, दायित्व र जोखिम साझेदारी-स्पष्ट पार्ने ढाँचाको आधारमा निजी क्षेत्रसँग सेवा खरिदको पाइलटिङ्ग गर्ने,
- नगदविहीन भाडा प्रणाली सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको पूर्वाधार तयार गर्ने,

- पेण्डिङमा रहेको QR Code सहितको सवारी चालक अनुमतिपत्रलाई सुरक्षण मुद्रण केन्द्रसँगको सहकार्यमा छपाई गरी वितरण गर्ने, यसको विकल्प Digitally Verifiable Credentials (DVC) हुन सक्छ।
- नयाँ Electronic Driving License and Vehicle Registration System (EDLVRS) प्रणालीको विकास र सञ्चालन गर्ने,
- सवारी चालक अनुमतिपत्र र सवारी दर्ता प्रमाणपत्रको डाटा सेन्टर र डाटा रिकभरी सेन्टर स्थापना र सञ्चालन गर्ने,
- इम्बोस्ड नम्बर प्लेट जडान कार्यलाई निरन्तरता दिई व्यवस्थित बनाउने,
- यातायात क्षेत्रको रुट प्रोफाइलिङ्ग र अन्तरप्रदेश रुट इजाजतलाई अनलाइन प्रणालीमा आवद्ध गर्ने,
- सार्वजनिक यातायात प्रणालीलाई प्रतिस्पर्धात्मक र डिजिटल प्रणालीमा आधारित बनाई यातायात सेवालाई गुणात्मक बनाउने र यातायात क्षेत्रमा सरकारी तथा निजी लगानीलाई प्रतिस्पर्धी र व्यावसायिक बनाउने।
- एकीकृत मल्टिमोडल यातायात प्रणाली लागू गर्ने। राष्ट्रिय राजमार्ग तथा तोकिएका प्रमुख रुटहरूमा ठूला र सहायक रुटहरूमा मझौला तथा साना सवारी साधन चल्ने गरी बस यातायात प्रणालीको पुनर्संरचना गर्ने।
- सार्वजनिक यातायात क्षेत्रमा लगानीको सुरक्षा प्रत्याभूति गर्ने र यातायात सुधार योजना लागू गर्ने।

९. रेल पूर्वाधार र रेल यातायात प्रणालीमा सुधार

- रेलवे सेवालाई सरल, सहज र मितव्ययी बनाउने तथा रेलवे टिकटिङ्ग प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा अनलाइन बनाउने।
- रेल यातायातको भाडादर समयानुकूल समायोजन गर्ने।
- रेल पूर्वाधार सम्बन्धी समय सापेक्ष नवीनतम प्रविधि समावेश गरी नर्म्स तयार गरी लागू गर्ने ।
- रेलमार्गको घेराबार गर्ने ।

१०. सडक पूर्वाधारको मर्मत/सम्भार र दीगोपनामा सुधार

- सडक मर्मत र सम्भारका लागि विनियोजित बजेटको बाँडफाँट कार्यलाई निश्चित समय तालिका बनाई व्यवस्थित, पारदर्शी र समन्यायिक बनाउने।

- सडक उपयोग दस्तुर सङ्कलनका लागि मापदण्ड बनाई सडकहरूको वर्गीकरण (Toll Road Classification) गर्ने।
- सडक मर्मत र सम्भार र सो कार्यका लागि वितरण गरिएको स्रोतको अनुगमन गर्ने।

सार्वजनिक यातायात → प्रमुख करिडोरमा BRT सेवा → कम्पनी मोडलमा यातायात सञ्चालन → ठूला ५०+ सिटका बसहरूलाई प्राथमिकता	**स्मार्ट ट्राफिक** → अडेप्टिभ ट्राफिक लाइट जडान → सेन्सरमा आधारित जाम व्यवस्थापन → सीसीटीभी र एआई निगरानी	**विद्युतीय रूपान्तरण** → ई-बसमा सहुलियतपूर्ण ऋण → उपत्यकाभर चार्जिङ नेटवर्क → २०८५ सम्म ४०% ई-यातायात
सडक विस्तार → रणनीतिक सडक संजाल (SRN) → ४-लेन द्रुतमार्ग र लिङ्क रोड → कालोपत्रेको गुणस्तरमा कडाइ	**डिजिटल भुक्तानी** → एकै कार्डले सबैतिर भाडा तिर्ने → मोबाइल एपबाट सिट बुकिङ → नगदरहित पारदर्शी महसुल	**वातावरणमैत्री मार्ग** → नदी करिडोरमा साइकल लेन → विश्राम स्थल र हरियाली → साइकल स्ट्यान्ड र सुरक्षा
पैदलयात्री सुधार → अपाङ्गतामैत्री चौडा फुटपाथ → आधुनिक ओभरहेड ब्रिज → जेब्रा क्रसिङमा प्राथमिकता	**सामाजिक सुरक्षा** → महिला र जेष्ठ नागरिक आरक्षित → गुनासो सुनुवाइ संयन्त्र → जीपीएस ट्र्याकिङ र सहायता	**सुरक्षा र जाँच** → अनिवार्य फिट्नेस टेस्ट → एम्बुलेन्स ट्र्याकिङ सिस्टम → दुर्घटना न्यूनिकरण कार्यदल

५(क).२.५ सुधारको कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१	**नीतिगत र कानूनी सुधार**	मन्त्रालयमा तर्जुमा हुने पूर्वाधार विकास सम्बन्धी नीतिगत विषयमा सबै क्षेत्रगत विशेषज्ञ, विभागीय प्रमुखहरू र सरोकारवालाहरूको सहभागिता गराउन भर्चुअल संयन्त्र तयार गर्ने।	२०८२ चैत्र मसान्तमा सुरु गरी नियमित	संयन्त्रको बैठक र तयारी मस्यौदा	नियमित बजेट	संयन्त्रको कार्यप्रक्रियामा ढिलासुस्ती हुने। राय, परामर्श, पृष्ठपोषण आदि समयमा प्राप्त नहुने
२	,,	यातायात तथा सडक पूर्वाधार क्षेत्रको गुरुयोजना तयार गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	गुरुयोजनाको दस्तावेज	नियमित बजेट	दक्षता अभाव तथा समय र बजेट अभाव हुन सक्ने
३	,,	काठमाडौंको सार्वजनिक यातायात पुनसंरचना सम्बन्धी गुरुयोजना तयार गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	गुरुयोजनाको दस्तावेज	नियमित बजेट	सार्वजनिक यातायात परिषदबाट स्वीकृति ढिलाई
४	,,	पूर्वाधार क्षेत्रका आयोजना कार्यान्वयन सम्बन्धी कानून तथा कार्यविधिलाई समयसापेक्ष सुधार गर्नेः ▪ सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ ▪ शहरी क्षेत्र सार्वजनिक यातायात प्राधिकरण ऐन २०७९ र नयाँ नियमावली ▪ नेपाल पानीजहाज विधेयक	२०८४ असार मसान्त	नेपाल पानीजहाज विधेयक लगायत विभिन्न कानूनका संशोधित मस्यौदा	नियमित बजेट	मन्त्रिपरिषद र संसदबाट पास नहुन सक्ने

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
		▪ सामुद्रिक तथा अन्तरदेशीय जलयातायात सञ्चालन नियमावली ▪ अन्तरदेशीय महासन्धिहरू				
५	,,	शहरी सार्वजनिक यातायातको सेवाको गुणस्तर,भाडा निर्धारण मापदण्ड तोक्ने र सार्वजनिक सवारी साधनको मापदण्ड तोक्ने।	२०८४ असार मसान्त	स्वीकृत मापदण्डको दस्तावेज	नियमित बजेट	मन्त्रिपरिषदबाट पास नहुन सक्ने
६	,,	रेल तथा जल यातायात सञ्चालन र नियमन सम्बन्धी मापदण्डहरू तयार गर्ने।	२०८४ असार मसान्त	रेल जलयान सञ्चालन मापदण्ड	नियमित बजेट	मन्त्रिपरिषदबाट पास नहुन सक्ने
७	,,	पानीजहाज सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू जस्तैः STCW, MLC 2006, ILO Convention 185, MARPOL, Tonnage, SoLAS अनुमोदनका लागि पेश गर्ने।	२०८५ श्रावण मसान्त	महासन्धिहरू अनुमोदनका मस्यौदा	नियमित बजेट	पानीजहाज ऐन जारी नहुँदा समय लाग्न सक्ने
८	**यातायात पूर्वाधार आयोजनाहरूको व्यवस्थापनमा सुधार**	यातायात पूर्वाधार सम्बन्धी वार्षिक योजना, बजेट तथा कार्यक्रमको तयारी र स्रोत व्यवस्थापन सोह्रौं योजनाको कार्ययोजनासँग तादात्म्य हुने गरी तर्जुमा गर्ने।	२०८३ बैशाख मसान्त	बजेट तर्जुमाको रातो किताबमा प्रतिबिम्वित हुने	नियमित बजेट	विभागहरूबाट र राजनीतिक नेतृत्वबाट असहयोग हुन सक्ने।
९	,,	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयको जिम्मेवारीमा रहेका रणनीतिक सडक तथा पुल, रेल, जलमार्ग तथा राष्ट्रिय गौरव र रुपान्तरणकारी योजनाहरूको निर्माण, स्तरोन्नति, मर्मत र सम्भारको वार्षिक कार्यतालिका (Work Schedule) तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	वार्षिक कार्यतालिका	नियमित बजेट	फिल्ड तह र आयोजना कार्यालय बाट समयमा विवरण नआउन सक्ने

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१०	,,	सम्पन्न भएका यातायात पूर्वाधारहरूमध्ये मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र बाहिरका योजनाहरूलाई मर्मत, स्तरोन्नति र सञ्चालनका लागि सम्बन्धित प्रदेश वा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्ने।	२०८३ असार	हस्तान्तरण भएका आयोजनाको सूची र पत्र	नियमित बजेट	प्रदेश र स्थानीय तहको स्रोत अभावमा सञ्चालन र मर्मत नहुन सक्ने
११	,,	तथ्यमा आधारित योजना निर्माण (Evidence-based Planning) पद्धति अवलम्बन गर्ने; राष्ट्रिय राजमार्ग र सडकको तथ्याङ्क बैंक स्थापना गरी सोको आधारमा मात्र बजेट र योजना छनोट गर्ने; योजना पहिचान, प्राथमिकीकरण र छनोटलाई पारदर्शी, सहभागितामूलक र प्रभावकारी बनाउने, छनोट गर्दा स्रोतको पूर्ण व्यवस्था गर्न सकिने बैंकयोग्य (Bankable) आयोजनाहरू मात्र छनोट गरी आयोजना बैंकमा प्रविष्टि गर्ने।	२०८३ बैशाख	राष्ट्रिय राजमार्ग र सडकको तथ्याङ्क बैंक, आयोजना बैंक	नियमित बजेट	दस्तावेजमा सहमति र प्रतिवद्धता नहुन सक्ने
१२	,,	रुग्ण ठेक्काहरूको स्थलगत अनुगमन तथा अध्ययन गरी समस्या समाधान गर्ने।	२०८३ असार	स्थलगत अध्ययन प्रतिवेदन र सुधारको खाका	मातहत विभाग र निकाय	निर्माण व्यवसायीको सक्रियता न्यून हुने
१३	,,	सार्वजनिक खरिद सम्बद्ध कार्य सम्पादनको कार्यगत शर्तको मापदण्ड (SOP, Standard of Procedure) तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	विभागको SOP दस्तावेज	नियमित बजेट	दक्षता अभाव तथा समय र बजेट अभाव हुन सक्ने
१४	,,	आर्थिक तथ प्राविधिक दृष्टिले सम्भाव्य ठूला आयोजनाहरू अध्ययन तथा पहिचान गरी निजी क्षेत्रको लगानी, सार्वजनिक-निजी साझेदारी (PPP) मोडेलको कार्यान्वयन गर्ने	२०८३ पुस	निजी क्षेत्रको सहभागिता बढेको हुने	नियमित बजेट	सञ्चालन एवं हस्तान्तरण प्रक्रिया जटिल हुन सक्ने

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१५	,,	वैदेशिक ऋण/अनुदान सहयोगमा सञ्चालन हुने सबै आयोजनाहरूको Integrated Foreign-Aided Project Registry & Dashboard बनाई अद्यावधिक गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	केन्द्रीय डिजिटल रजिष्ट्रि तथा Dashboard	नियमित बजेट	तथ्याङ्क समयमा नआउन सक्ने
१६	,,	बजेट तर्जुमापूर्व वैदेशिक ऋण/अनुदान आयोजना अन्तर्गत Counterpart Fund तथा GON Covenant बमोजिमका दायित्वहरूको विस्तृत Budget Needs Assessment गर्ने।	हरेक वर्ष चैत्र मसान्त	Assessment प्रतिवेदन र अर्थ मन्त्रालयमा पेश भएको Budget Note	नियमित बजेट	आयोजना विवरण समयमा नआउन सक्ने
१७	**संस्थागत सुधार**	मन्त्रालय र मातहतका निकायहरूको संरचना तथा दरबन्दीलाई चुस्त र ठिक्क आकारको बनाउन ओ एण्ड एम सर्भे गर्ने।	२०८३ पुस मसान्त	ओ एण्ड एम सर्भे प्रतिवेदन	नियमित बजेट	सम्वद्ध कर्मचारीहरूबाट कार्यान्वयनमा अवरोध हुन सक्ने
१८	,,	मन्त्रालय मातहतका विभिन्न बोर्ड, प्राधिकरण, कम्पनी, परिषदको कार्य र जिम्मेवारीका सम्बन्धमा अध्ययन र विश्लेषण गरी त्यस्ता संस्थाहरूको आवश्यकता र औचित्यका सम्बन्धमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेश गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	अध्ययन प्रतिवेदन	नियमित बजेट	सम्वद्ध कर्मचारीहरूबाट कार्यान्वयनमा अवरोध हुन सक्ने
१९	,,	जेनजी आन्दोलनमा क्षतिग्रस्त भएका भवन संरचनाहरूको मर्मत सम्भार र सेवा प्रवाह दुरुस्त र नियमित गर्ने।	२०८२ फागुन मसान्त	मर्मत सम्पन्न भवन र नियमित सेवा प्रवाह	नियमित बजेट	बजेटको न्यूनता
२०	,,	मन्त्रालय अन्तर्गतका विघटित वा निष्क्रिय संस्थानको सम्पत्ति, दायित्व, जिम्मेवारी, यकिन गर्न अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरी अभिलेख अध्यावधिक गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	अध्ययन प्रतिवेदन र अध्यावधिक अभिलेख	नियमित बजेट	सम्बद्ध विघटित संस्थाहरूको यथार्थ विवरण प्राप्त नहुन

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
						सक्ने। समन्वय नहुन सक्ने।
२१	,,	सडक पूर्वाधार निर्माण सम्बन्धी कार्यहरूमा गुणस्तर सुनिश्चित गर्न विभागस्तरीय कार्यालयहरूमा डिजाइन एण्ड इनोभेसन ल्याब सञ्चालन गर्ने।	२०८३ चैत्र मसान्त	डिजाइन एण्ड इनोभेसन ल्याब स्थापना	नियमित बजेट	ल्याबबाट मात्र गुणस्तर परीक्षण नहुन सक्ने
२२	,,	गुणस्तर सुनिश्चितताका लागि सडक डिभिजनहरूमा अनिवार्य एक ल्याब स्थापना गरी सोको सबलीकरण तथा सञ्चालन गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	३३ वटा डिभिजनहरूमा ल्याब सबलीकरण हुने	नियमित बजेट	समन्वय कम हुन सक्ने
२३	,,	भौतिक पूर्वाधार र सार्वजनिक यातायातका क्षेत्रमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको अधिकार क्षेत्रमा कार्यविस्ततीकरण प्रतिवेदनमा नै उल्लेख गरी एक अर्काको क्षेत्रमा वा कामकारवाहीमा हस्तक्षेप, दोहोरोपन र जिम्मेवारीबाट पन्छिने अवस्था रोक्ने।	२०८३ असार मसान्त	तीनै तहका सरकारको स्पष्ट क्षेत्राधिकार यकिन भएको हुने	नियमित बजेट	तहहरूबीच समन्वय नहुन सक्ने
२४	,,	तीनवटै तहका सरकारबीच सवारी साधन कर प्रशासन, बाँडफाँट र असुली लगायतमा दोहोरो क्षेत्राधिकारको विवाद निरूपण गर्ने र संविधानको अनुसूची बमोजिमका साझा अधिकारलाई समस्याका रूपमा भन्दा पनि अवसरका रूपमा परिवर्तन गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	तीनै तहका सरकारको स्पष्ट क्षेत्राधिकार यकिन भएको हुने	नियमित बजेट	तहहरूबीच समन्वय नहुन सक्ने
२५	**आयोजनाको खरिद तथा ठेक्का प्रक्रियामा सुधार**	पूर्वाधार आयोजनाको बहुपक्षीय विश्लेषण र परीक्षण गर्ने।	२०८३ पुससम्म र नियमित	तयारी आयोजनाको संख्या	नियमित बजेट	सुधारका लागि कार्यविधि वा

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
						निर्देशिका जारी गर्न कठिन
२६	,,	डिजिटल आयोजना बैंकको प्रस्ताव र कार्यान्वयन गर्ने।	२०८३ पुससम्म र नियमित	तयारी आयोजनाको संख्या	नियमित बजेट	सुधारका लागि कार्यविधि वा निर्देशिका जारी गर्न कठिन
२७	,,	नयाँ मोडेलका रूपमा सार्वजनिक लगानी व्यवस्थापन निर्देशिका वा कार्यविधि बनाई परियोजनाको तयारी गर्ने।	२०८३ पुस	निर्देशिका वा कार्यविधिको दस्ताबेज	नियमित बजेट	कार्यविधि वा निर्देशिका स्वीकृत नहुन सक्ने
२८	,,	अलग्गै एक सक्षम संस्थाको व्यवस्था गरी तयारी आयोजनाको एकल बिन्दु खरिद प्रक्रिया अपनाउने।	२०८३ पुस	अलग्गै अधिकारसम्पन्न संथा स्थापना भएको हुने	नियमित बजेट	पूर्वाधार निर्माण मन्त्रालयहरूबाट अवरोध हुन सक्ने
२९	,,	खरिद सम्झौता व्यवस्थापन गर्ने।	२०८३ पुस	आयोजनाहरको खरिद सम्झौताका प्रतिहरू	नियमित बजेट	पूर्वाधार निर्माण मन्त्रालयहरूबाट अवरोध हुन सक्ने
३०	,,	सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको क्षमता विकास गरी एकल बिन्दु खरिद प्रक्रियाको सुरुवात गर्ने।	२०८३ पुस	सक्षम र अधिकारसम्पन्न सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय	नियमित बजेट	पूर्वाधार निर्माण मन्त्रालयहरूबाट अवरोध हुन सक्ने। कानूनमा संशोधन गर्न कठिन हुने

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
३१	,,	आयोजनाहरूको कार्यान्वयनका लागि सालबसाली वा बहुवर्षीय रूपमा सम्पन्न गर्नका लागि सबै चरणहरू देखिने र कार्ययोजना अनुसारको प्रगति प्रविष्टी गरेपछि स्वतः आवश्यक स्रोतको व्यवस्थापन हुने प्रबन्ध गरी बजेट तथा कार्यक्रम प्रस्ताव गर्ने।	२०८३ पुस	यथेष्ठ स्रोत विनियोजन सहितको बजेट तथा कार्यक्रम	नियमित बजेट	पूर्वाधार निर्माण मन्त्रालयहरूबाट अवरोध हुन सक्ने। प्रस्ताव नै प्रविष्टी नहुन सक्ने
३२	,,	अनुगमन र गुणस्तर परीक्षण गर्न एक स्वतन्त्र विज्ञ समूह केन्द्रीय तहमा गठन गर्ने।	२०८३ पुस	मन्त्रालयस्तरमा एक विज्ञ समिति गठन भएको हुने	नियमित बजेट	पूर्वाधार निर्माण मन्त्रालयहरूमा नियुक्त नहुन सक्ने
३३	,,	पूर्वाधार क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिले आफ्नो विषयक्षेत्र सम्बन्धी अध्ययनका लागि Outsourcing नगर्ने।	२०८३ असार र नियमित	प्राविधिक विषयमा परामर्शदाता न्यून भएको हुने	नियमित बजेट	पूर्वाधार निर्माण मन्त्रालयहरूमा नियुक्त नहुन सक्ने
३४	,,	प्राविधिक कर्मचारीहरूलाई स्वचालित विद्युतीय प्रणालीमा आधारित समय सीमा कार्यक्षेत्र समेत यकिन गरी चक्रीय सरुवा र जिम्मेवारी प्रदानसम्बन्धी व्यवस्थापन गर्ने।	२०८३ असार र नियमित	व्यवस्थित र अभिलेखित सरुवा प्रणालीको खाका	नियमित बजेट	पूर्वाधार निर्माण मन्त्रालयहरूको नेतृत्वबाट अवज्ञा हुन सक्ने
३५	,,	आयोजनाको लागि बजेट विनियोजनमा वा योजना पार्न जोडबल गर्ने वा केन्द्रीत हुने तर सोको कार्यान्वयनमा वास्ता नगर्ने वा उदाशिन हुने प्रवृत्ति रोक्न निश्चित समयसीमा तोकी कार्यान्वयन नहुने आयोजनाको बजेट नै फ्रिज गर्ने र आयोजना बैंकबाट बजेट तथा कार्यक्रम बनाउँदा नै यसको कार्यान्वयन सुनिश्चितताको कबुलियत गर्ने व्यवस्था गर्ने ।	२०८३ असार र नियमित	कार्यान्वयन नहुने आयोजनाको संख्या न्यून भएको हुने	आयोजनाका लागि बिनियोजित बजेट	पूर्वाधार निर्माण मन्त्रालयहरूको नेतृत्वबाट अवज्ञा हुन सक्ने

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
३६	,,	मन्त्रालयबाट गरिने आधारभूत पूर्वाधार (Basic Infrastructure) मा लगानी बढाई सेवा प्रवाहका लागि प्रविधि, प्रणाली र संरचना अक्षम्य हुने गरी वा कुनै बहानामा नरोक्ने गरी दुरुस्त बनाउने ।	२०८३ पुस र नियमित	सूचना प्रविधिमा आधारित पूर्वाधार र अन्य आधारभूत पूर्वाधार तयारी तथा दुरुस्त भएको हुने	नियमित बजेट	नेतृत्व तह र प्रविधिले सहयोग नगर्न सक्ने
३७	,,	निकायका प्रमुख (सचिब वा विभागीय प्रमुख वा कार्यालय/आयोजना प्रमुख) लाई मुख्य जिम्मेवार बनाउने र आफ्ना कुनै कर्मचारीको व्यक्तिगत आचरण पालनका विषयमा बाहेक कार्यालय वा निकायसँग सम्बन्धित लक्ष्य तोकिएका वा नतोकिएका सबै विषयमा गल्ती, ढिलासुस्ती, अलमल, गुनासो वा उजुरी परेको पाइएमा निज प्रमुख वा इन्जार्चलाई नै कारवाहीको भागीदार बनाउने।	२०८३ असार र नियमित	निकायका प्रमुखहरू जिम्मेवारपूर्ण भएको हुने र संगठनहरू कार्यमूलक भएको	नियमित बजेट	नेतृत्व तह र प्रविधिले अवज्ञा गर्न सक्ने
३८	,,	सबै निकायले आफ्नो आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली र व्यावसायिक कार्ययोजना (Business Plan) तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने/गराउने।	२०८३ असार मसान्त	दस्तावेज	नियमित बजेट	प्रणालीको निर्माणका लागि विशेषज्ञता नहुन सक्ने
३९	,,	मन्त्रालयका सबै महाशाखा र विभागहरूको कार्य सञ्चालन शर्त (SOP) तयारी गरी कार्यान्वयन गर्ने र सुशासन एकाईले समन्वय गर्नेः • कार्य सरलीकरण • सेवा, सुविधा र अवसरमा समन्यायिकता	२०८३ असार मसान्त	कार्यालय प्रयोजनका लागि कार्य सञ्चालन शर्तको दस्तावेज	नियमित बजेट	पद अनुसारको जिम्मेवारी कार्यविवरण समयमा प्राप्त नहुन सक्ने; बजेट अभाव हुन सक्ने

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
		• समन्वय र सहकार्य • गुनासो सुनुवाइ • एकीकृत सूचना प्रणाली र सबै सूचनायुक्त पारदर्शी वेबसाइटको अध्यावधिकीकरण • बेरूजुको लागत र फस्र्यौटको अभिलेख • नीति र कानूनका दस्तावेजको • अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रतिवेदन, प्रस्तुतीकरण वा प्रकाशन				
४०	,,	निर्माण व्यवसाय क्षेत्रको गुणस्तरीयता बढाउन कानूनी व्यवस्था, प्रक्रिया र व्यावहारिक पक्षमा क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	अन्तरक्रिया प्रतिवेदन र क्षमता विकास कार्यक्रम संख्या	नियमित बजेट	व्यवसायीहरूबाट अवरोध हुन सक्ने
४१	,,	योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (Key Performance Indicator, KPI) तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने र सोको अनुगमन तथा सहजीकरण संयन्त्र बनाउने ।	२०८३ असार	आवधिक प्रतिवेदन	नियमित बजेट	अपर्याप्त कार्यक्रम बजेटको उपलब्धता

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
४२	,,	सरुवा भई जाने र आउने सबै तहका कर्मचारीहरूले पदीय जिम्मेवारी अनुसार सबै कागजात, अभिलेख, मुख्य मुख्य सूचना तथा जानकारी र कार्यप्रगति सम्बन्धी ह्याण्डओभर नोट हालवालालाई बरबुझारथ नगरेसम्म रमाना नदिने व्यवस्था अनिवार्य लागू गर्ने।	२०८२ फागुन मसान्त र नियमित	परिपत्र ह्यान्डओभर नोट र बरबुझारथ लिने दिनेको हस्ताक्षर रमानापत्र	नियमित बजेट	कर्मचारीबाट अवज्ञा हुन सक्ने।
४३	,,	नेपालमा रेलवे सेवा सञ्चालन र रेलवे पूर्वाधार सम्बन्धी लोकोमोटिभ पाइलट लगायतका प्राविधिक जनशक्तिको तालिम र क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	२०८४ असार मसान्त	रेलवे प्राविधिक तालिम र तालिमप्राप्त प्राविधिक	नियमित बजेट	क्षमताको अभाव र बजेटको न्यूनता
४४	,,	मन्त्रालयमा एक तेस्रो पक्ष विज्ञ समूह बनाई व्यक्तिगत निष्ठता (Integrity), डिजिटल गभर्नेन्स, सेवा प्रवाहको स्तर (Service Standard) कायम गरी काम गर्ने कर्मचारीलाई पुरस्कृत गर्ने।	२०८२ चैत्र मसान्त	निष्ठावान कर्मचारी पुरस्कृत भएको हुने	नियमित बजेट	सबैतिर लागु नहुन सक्ने
४५	,,	उच्च समुन्द्रमा नेपाली ध्वजावाहक पानी जहाज सञ्चालनका लागि तयारी कार्यहरू सम्पन्न गर्ने।	०९० श्रावण	नेपाली ध्वजा बाहक पानीजहाज	–	पानीजहाज ऐन र नियमावली जारी नहुँदा समय लाग्ने
४६	**पूर्वाधार आयोजना कार्यान्वयनमा ई-गभर्नेन्स र डिजिटल प्रणालीको प्रयोग र सहजीकरण**	मन्त्रालय र मातहतका निकायमा GIOMS र CMIS को उपयोगलाई अनिवार्य गरी Paperless File Submission and Tracking System लागू गर्ने।	२०८२ चैत्र मसान्तसम्म सुरु गरी नियमित	GIOMS र CMIS प्रणालीको प्रयोग प्रतिशत र डाटाबेस	नियमित बजेट	ठूला र डिजाइन सम्बद्ध फाइल इन्टरनेट र सफ्ट वेयरका कारण अपलोड र स्क्यान गर्न कठिन हुने

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
४७	,,	निर्माण व्यवसायी इजाजत, नवीकरण, कोष तथा अभिलेखलाई Digital Construction Licensing & Registry System मा आवद्ध गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	Digital Registry	नियमित बजेट	प्रविधि र क्षमता अभाव हुन सक्ने
४८	,,	बैदेशिक लगानीमा सञ्चालित आयोजनासम्बन्धी Grievance Submission, Tracking र Response Mechanism बनाई अनलाइन प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	सक्रिय Grievance Portal र Response Log	नियमित बजेट	अत्यधिक गुनासो व्यवस्थापन कठिन
४९	,,	बैदेशिक लगानीमा सञ्चालन भइरहेका आयोजनासम्बन्धी प्रगति, समस्या र यथार्थ विवरण Integrated Digital Monitoring Platform तयार गरी अध्यावधिक गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	सञ्चालनमा रहेको Digital Platform र १५ दिने अपडेट	नियमित बजेट	आयोजना स्तरबाट डेटा नआउन सक्ने
५०	,,	सडकको अध्यावधिक अवस्था, मर्मत/ सम्भार र ट्राफिक प्रवाहको सूचना/जानकारी हाइवे म्यानेजमेन्ट ईन्फर्मेशन सिस्टम (HMIS) मा समावेश एवं अध्यावधिक गर्ने।	२०८२ चैत्र मसान्त	अध्यावधिक भएको HMIS	नियमित बजेट	सूचना र जानकारीहरू समयमा प्राप्त नहुन सक्ने
५१	,,	सडक सञ्चालनको अध्यावधि (Live) अवस्थाका सम्बन्धमा तत्काल गुनासो वा प्रतिक्रिया दिन सकिने गरी Grievances Redressal App बनाई प्रयोगमा ल्याउनेऽ	२०८३ असार मसान्त	अध्यावधिक Grievances Redressal Monitoring App	नियमित बजेट	दक्षता अभाव तथा बजेट अभाव हुन सक्ने
५२	,,	सडक विभाग र मातहतका सबै कार्यालयहरूबाट तयार भएका Feasibility Study, DPR, EIA and IEE	२०८३ असार मसान्त	अध्यावधिक कागजी र डिजिटल अभिलेख	नियमित बजेट	सबै विवरण प्राप्त गर्ने कठिन हुने र बजेट अभाव हुन सक्ने

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
		Reports, Drawing and Design Documents हरूको डिजिटल प्रतिको अभिलेख अध्यावधिक गर्ने				
५३	,,	लागत प्रभावी आयोजनाहरूको प्राथमिकीकरण गरी परियोजना बैंकको तयार र सोलाई आन्तरिक डिजिटल प्रणालीमा आवद्ध गरी अध्यावधिक गर्ने।	२०८२ चैत्र मसान्तसम्म र नियमित	ई-परियोजना बैंक	नियमित बजेट	सबै विवरण प्राप्त गर्ने कठिन हुने र बजेट अभाव हुन सक्ने
५४	,,	सडक उपयोग दस्तुर सङ्कलन कार्य डिजिटाइजेशन गर्ने।	२०८३ पुस मसान्त	डिजिटलाइज्ड प्रणाली र स्वाचालित टोल प्लाजा	नियमित बजेट	प्राविधिक जनशक्ति अभाव र बजेट न्यून हुन सक्ने
५५	**सडक सुरक्षा र यातायात क्षेत्र सुधार**	Road Safety सम्बन्धी गुनासो वा सुझावको लागि Road Safety Apps तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	Road Safety Apps	नियमित बजेट	दक्षता अभाव हुन सक्ने
५६	,,	सबै प्रदेशमा एकरूपता हुने गरी यातायात सेवासम्बन्धी अनलाइन पेमेन्ट प्रणाली स्थापना गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	कनेक्ट आइपिएस जस्तै अनलाइन पेमेन्ट प्रणाली	नियमित बजेट	प्रदेशसँगको समन्वय अभाव हुन सक्ने
५७	,,	सडक सरक्षित र पहुँचयोग्य बनाउन राष्ट्रिय सडक सुरक्षा योजना पुनरावलोकन गरी लागू गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	अध्ययन प्रतिवेदन	नियमित बजेट	जनशक्ति अभाव
५८	सार्वजनिक यातायात प्रणाली र सेवामा सुधार	मोडल कन्सेसन सम्झौताको आधारमा निजी क्षेत्रसँग सेवा खरिद piloting गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	बोलपत्र नमूना कागजात जारी	नियमित बजेट	PPMO बाट बोलपत्र नमूना कागजात जारी नहुन सक्ने

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
५९	,,	नगदविहीन भाडा प्रणाली सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको पूर्वाधार तयार गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	निर्देशिका जारी हुने	नियमित बजेट	PPMO बाट निर्देशिका जारी नहुन सक्ने,
६०	,,	पेण्डिङमा रहेको QR Code सहितको सवारी चालक अनुमतिपत्रलाई सुरक्षण मुद्रण केन्द्रसँगको सहकार्यमा छपाई गरी वितरण गर्ने।	२०८३ असार मसान्तसम्म	ई-परियोजना बैंक	नियमित बजेट	डाटा भेरिफिकेशन कार्य र सुरक्षण मुद्रण केन्द्रबाट समयमा छपाई नहुने
६१	,,	नयाँ Electronic Driving License and Vehicle Registration System (EDLVRS) प्रणालीको विकास र सञ्चालन गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	तयारी भएको EDLVRS प्रणाली	नियमित बजेट	पुरानो EDLVRS प्रणालीको सम्झौता नसकिने र बजेट अभाव हुन सक्ने
६२	,,	सवारी चालक अनुमतिपत्र र सवारी दर्ता प्रमाणपत्रको डाटा सेन्टर र डाटा रिकभरी सेन्टर स्थापना र सञ्चालन गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	कार्य सम्पन्न प्रतिवेदन	नियमित बजेट	बजेट अभाव
६३	,,	इम्बोस्ड नम्बर प्लेट जडान कार्यलाई निरन्तरता दिई व्यवस्थित बनाउने।	२०८५ मंसिर ११	इम्बोस्ड नम्बर प्लेट संख्या	नियमित बजेट	आपूर्तिकर्ताको न्यून क्षमता र न्यून प्राथिमकतामा पर्ने
६४	,,	यातायात क्षेत्रको रुट प्रोफाइलिङ्ग र अन्तरप्रदेश रुट इजाजतलाई अनलाइन प्रणालीमा आवद्ध गर्ने ।	२०८३ असार मसान्त	रुट प्रोफाइल र अनलाइन रुट इजाजतपत्र	नियमित बजेट	क्षमताको अभाव र बजेटको न्यूनता
६५	,,	सार्वजनिक यातायात प्रणालीलाई प्रतिस्पर्धात्मक र डिजिटल प्रणालीमा आधारित बनाई यातायात सेवालाई	२०८३ पुस मसान्त	प्रतिस्पर्धात्मक र डिजिटल यातायात	नियमित बजेट	क्षमताको अभाव र बजेटको न्यूनता

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
		गुणात्मक बनाउने र यातायात क्षेत्रमा सरकारी तथा निजी लगानीलाई प्रतिस्पर्धी र व्यावसायिक बनाउने।		प्रणालीको कार्यान्वयन		
६६	,,	एकीकृत मल्टिमोडल यातायात प्रणाली लागू गर्ने। राष्ट्रिय राजमार्ग तथा तोकिएका प्रमुख रुटहरूमा ठूला र सहायक रुटहरूमा मझौला तथा साना सवारी साधन चल्ने गरी बस यातायात प्रणालीको पुनर्संरचना गर्ने।	२०८४ असार मसान्त	पुनर्संरचित एकीकृत मल्टिमोडल यातायात प्रणाली स्थापना हुने	नियमित बजेट	क्षमताको अभाव र बजेटको न्यूनता
६७	,,	सार्वजनिक यातायात क्षेत्रमा लगानीको सुरक्षा प्रत्याभूति गर्ने र यातायात सुधार योजना लागू गर्ने।	२०८३ असार मसान्त र नियमित	यातायात सुधार योजनाको दस्तावेज	नियमित बजेट	क्षमताको अभाव र बजेटको न्यूनता
६८	रेल पूर्वाधार र रेल यातायात प्रणालीमा सुधार	रेलवे सेवालाई सरल, सहज र मितव्ययी बनाउने तथा रेलवे टिकटिङ्ग प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा अनलाइन बनाउने।	२०८३ असार मसान्त	ई-रेल टिकट	नियमित बजेट	क्षमताको अभाव र स्थानीय अवरोध हुन सक्ने
६९	,,	रेल यातायातको भाडादर समयानुकूल समायोजन गर्ने।	२०८२ चैत्र मसान्त	नयाँ भाडादर	नियमित बजेट	क्षमताको अभाव र बजेटको न्यूनता
७०	,,	रेल पूर्वाधार सम्बन्धी समय सापेक्ष नवीनतम प्रविधि समावेश गरी नर्म्स तयार गरी लागू गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	रेलवे पूर्वाधार नर्म्स स्वीकृति	नियमित बजेट	क्षमताको अभाव र बजेटको न्यूनता
७१	,,	रेलमार्गको घेराबार गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	घेराबारको लम्बाई	नियमित बजेट	क्षमताको अभाव र बजेटको न्यूनता

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
७२	सडक पूर्वाधारको मर्मत/सम्भार र दीगोपनामा सुधार	सडक मर्मत र सम्भारका लागि विनियोजित बजेटको बाँडफाँट कार्यलाई निश्चित समय तालिका बनाई व्यवस्थित र पारदर्शी बनाउने।	२०८३ श्रावण मसान्त	तयारी समय सारिणी र बजेट बाँडफाँट	नियमित बजेट	बजेट बाँडफाँटमा राजनीतिक हस्तक्षेप हुन सक्ने
७३	,,	सडक उपयोग दस्तुर सङ्कलनका लागि मापदण्ड बनाई सडकहरूको वर्गीकरण (Toll Road Classification) गर्ने।	२०८३ असार मसान्त	मापदण्ड र सडक वर्गीकरण सूची	नियमित बजेट	स्थानीय सरकार तथा यातायात व्यवसायीबाट अवरोध हुन सक्ने
७४	,,	सडक मर्मत र सम्भार र सो कार्यका लागि वितरण गरिएको स्रोतको अनुगमन गर्ने।	२०८२ चैत्र मसान्त र नियमित	अनुगमन प्रतिवेदन	नियमित बजेट	जनशक्ति अभाव र बजेट न्यून हुन सक्ने

५(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधार

क्र. सं.	सुधारका क्षेत्र	मुख्य कार्यसम्पादन सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	तत्काल सुधार
१	नीतिगत सुधार	भर्चुअल नीति परामर्श संयन्त्र स्थापना र नियमित बैठक	बैठक मिनेट	त्रैमासिक	MoPIT	६ महिनासम्म बैठक नहुनु	संयन्त्र पुनःसक्रिय
२	नीतिगत सुधार	सडक तथा यातायात गुरुयोजना तयार	गुरुयोजना दस्तावेज	अर्धवार्षिक	MoPIT/DoR	गुरुयोजना ढिलाई	कार्यदल गठन
३	शहरी यातायात सुधार	काठमाडौं यातायात पुनर्संरचना गुरुयोजना तयार	गुरुयोजना रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	MoPIT	स्वीकृति ढिलाइ	समन्वय बैठक
४	कानूनी सुधार	सम्बन्धित कानून संशोधन मस्यौदा तयार	विधेयक मस्यौदा	त्रैमासिक	MoPIT/कानुन मन्त्रालय	मस्यौदा नतयार	कानूनी कार्यदल

क्र. सं.	सुधारका क्षेत्र	मुख्य कार्यसम्पादन सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	तत्काल सुधार
५	सेवा नियमन	सार्वजनिक यातायात सेवा मापदण्ड स्वीकृत	मापदण्ड दस्तावेज	अर्धवार्षिक	यातायात व्यवस्था विभाग	मापदण्ड लागू नहुनु	नीति समीक्षा
६	यातायात नियमन	रेल तथा जल यातायात मापदण्ड तयार	प्राविधिक मापदण्ड	अर्धवार्षिक	रेल विभाग	मापदण्ड ढिलाइ	विशेषज्ञ टोली
७	अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय	सम्बन्धित महासन्धि अनुमोदन प्रस्ताव पेश	परराष्ट्र अभिलेख	वार्षिक	MoPIT/परराष्ट्र	प्रस्ताव अघि नबढ्नु	अन्तर मन्त्रालय समन्व
८	आयोजना व्यवस्थापन सुधार	सोह्रौं योजनासँग तादात्म्य भएको बजेट तथा कार्यक्रम	रातो किताब, योजना दस्तावेज	वार्षिक	MoPIT, राष्ट्रिय योजना आयोग	योजना असंगति	योजना पुनःसमायोजन
९	आयोजना व्यवस्थापन	रणनीतिक आयोजनाको वार्षिक कार्यतालिका तयार	कार्यतालिका दस्तावेज	त्रैमासिक	MoPIT, सडक विभाग	कार्यतालिका नबन्नु	आयोजना समीक्षा
१०	सम्पत्ति हस्तान्तरण	प्रदेश/स्थानीय तहमा हस्तान्तरण भएका आयोजना	हस्तान्तरण सूची	अर्धवार्षिक	MoPIT	हस्तान्तरण ढिलाइ	समन्वय बैठक
११	Evidence-based planning	राष्ट्रिय सडक डाटा बैंक स्थापना	डाटाबेस, प्रतिवेदन	त्रैमासिक	सडक विभाग	डाटा अद्यावधिक नहुनु	डाटा सङ्कलन निर्देश
१२	ठेक्का व्यवस्थापन	रुग्ण ठेक्काको समस्या समाधान संख्या	अनुगमन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	MoPIT, विभागहरू	रुग्ण ठेक्का बढ्नु	स्थलगत अनुगमन
१३	खरिद प्रक्रिया सुधार	सार्वजनिक खरिद SOP तयार	SOP दस्तावेज	अर्धवार्षिक	MoPIT	SOP लागू नहुनु	प्रशिक्षण
१४	PPP प्रवर्द्धन	PPP मोडेलमा पहिचान भएका आयोजना	PPP सम्झौता	वार्षिक	MoPIT, लगानी बोर्ड	PPP नबढ्नु	निजी क्षेत्र संवाद

क्र. सं.	सुधारका क्षेत्र	मुख्य कार्यसम्पादन सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	तत्काल सुधार
१५	विदेशी सहायता व्यवस्थापन	Foreign-aided project dashboard सञ्चालन	डिजिटल प्लेटफर्म	त्रैमासिक	MoPIT	डाटा अद्यावधिक नहुनु	अनिवार्य रिपोर्टिङ
१६	बजेट व्यवस्थापन	Counterpart fund assessment रिपोर्ट	अर्थ मन्त्रालय अभिलेख	वार्षिक	MoPIT, अर्थ मन्त्रालय	रिपोर्ट नबन्नु	विशेष अध्ययन टोली
१७	संस्थागत सुधार	O&M Survey प्रतिवेदन तयार	अध्ययन प्रतिवेदन	वार्षिक	MoPIT	प्रतिवेदन ढिला	प्रशासनिक निर्देशन
१८	संस्थागत मूल्याङ्कन	बोर्ड/प्राधिकरण सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन	अध्ययन रिपोर्ट	वार्षिक	MoPIT	अध्ययन नहुनु	स्वतन्त्र अध्ययन टोली
१९	पूर्वाधार पुनर्स्थापना	क्षतिग्रस्त भवन मर्मत सम्पन्न	प्रगति रिपोर्ट	मासिक	MoPIT	मर्मत ढिलाइ	ठेक्का व्यवस्थापन
२०	अभिलेख व्यवस्थापन	निष्क्रिय संस्थान सम्पत्ति अभिलेख अद्यावधिक	अभिलेख प्रणाली	वार्षिक	MoPIT	अभिलेख अधुरो	विशेष लेखा परीक्षण
२१	संस्थागत सुधार	Design & Innovation Lab स्थापना	विभागीय प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	सडक विभाग	ल्याब स्थापना ढिला	बजेट पुनःविनियोजन
२२	गुणस्तर नियन्त्रण	सडक डिभिजन ल्याब सञ्चालन	डिभिजन रिपोर्ट	त्रैमासिक	सडक विभाग	ल्याब निष्क्रिय	उपकरण तथा जनशक्ति उपलब्ध
२३	सङ्घीय समन्वय	तीन तहको स्पष्ट कार्यक्षेत्र निर्धारण	नीति दस्तावेज	अर्धवार्षिक	MoPIT, प्रदेश सरकार	दोहोरो आयोजना	समन्वय बैठक
२४	राजस्व प्रशासन	सवारी कर बाँडफाँट व्यवस्था स्पष्ट	समझदारी पत्र, नीति	वार्षिक	MoF, MoPIT	राजस्व विवाद	संयुक्त कार्यदल
२५	खरिद सुधार	पूर्वाधार आयोजनाको बहुपक्षीय परीक्षण लागू	परियोजना फाइल	त्रैमासिक	MoPIT, NPC	परीक्षण बिना आयोजना	अनिवार्य मूल्याङ्कन

क्र. सं.	सुधारका क्षेत्र	मुख्य कार्यसम्पादन सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	तत्काल सुधार
२६	डिजिटल आयोजना बैंक	Project Bank स्थापना	डाटाबेस	त्रैमासिक	MoPIT	अनियोजित आयोजना	Project Bank अनिवार्य
२७	लगानी व्यवस्थापन	Public Investment Guideline तयार	निर्देशिका दस्तावेज	अर्धवार्षिक	NPC, MoPIT	निर्देशिका नलागू	नीति परिमार्जन
२८	खरिद प्रणाली सुधार	Single Window Procurement व्यवस्था	संस्थागत आदेश	वार्षिक	MoPIT	छरिएको खरिद प्रक्रिया	केन्द्रीयकरण
२९	ठेक्का व्यवस्थापन	KPI आधारित ठेक्का सम्झौता	सम्झौता अभिलेख	त्रैमासिक	सडक विभाग	समय ढिलाइ	सम्झौता पुनरावलोकन
३०	संस्थागत क्षमता	PPMO क्षमता विकास कार्यक्रम	तालिम रिपोर्ट	वार्षिक	PPMO	खरिद समस्या बढ्नु	प्रशिक्षण विस्तार
३१	बजेट व्यवस्थापन	बहुवर्षीय आयोजना प्रतिशत वृद्धि	बजेट दस्तावेज	वार्षिक	MoF, MoPIT	छरिएको बजेट	प्राथमिकता निर्धारण
३२	अनुगमन प्रणाली	स्वतन्त्र अनुगमन समूह गठन	गठन आदेश	वार्षिक	MoPIT	अनुगमन नहुनु	स्वतन्त्र अडिट
३३	प्राविधिक क्षमता	आन्तरिक प्राविधिक अध्ययन संख्या	अध्ययन रिपोर्ट	वार्षिक	MoPIT	बाह्य परामर्श अत्यधिक	क्षमता विकास
३४	मानव स्रोत व्यवस्थापन	चक्रीय सरुवा प्रणाली लागू	HR अभिलेख	वार्षिक	MoPIT	अव्यवस्थित सरुवा	HR निर्देशिका
३५	बजेट अनुशासन	कार्यान्वयन नभएका आयोजना घट्नु	बजेट समीक्षा	वार्षिक	MoF	अधुरा आयोजना बढ्नु	बजेट फ्रिज
३६	पूर्वाधार लगानी	Basic Infrastructure लगानी वृद्धि	बजेट रिपोर्ट	वार्षिक	MoPIT	लगानी घट्नु	बजेट पुनःसमायोजन

क्र. सं.	सुधारका क्षेत्र	मुख्य कार्यसम्पादन सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	तत्काल सुधार
३७	जवाफदेहिता	आयोजना प्रमुख जिम्मेवारी मूल्याङ्कन	प्रदर्शन मूल्याङ्कन	वार्षिक	MoPIT	कार्यप्रगति कमजोर	कारवाही
३८	आन्तरिक नियन्त्रण	Business Plan भएका निकाय	योजना दस्तावेज	वार्षिक	MoPIT	योजना नबन्नु	निर्देशन
३९	SOP कार्यान्वयन	महाशाखा/विभाग SOP लागू	SOP रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	MoPIT	SOP नपालना	तालिम
४०	क्षमता विकास	निर्माण व्यवसायी क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन	तालिम प्रतिवेदन	वार्षिक	MoPIT, DoR	तालिम सञ्चालन नहुनु	तालिम पुनःतालिका
४१	कार्यसम्पादन व्यवस्थापन	KPI प्रणाली लागू भएका कार्यक्रम	कार्यसम्पादन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	MoPIT	KPI प्रयोग नहुनु	प्रदर्शन समीक्षा
४२	प्रशासनिक सुधार	ह्यान्डओभर नोट प्रणाली लागू	HR अभिलेख	वार्षिक	MoPIT	ह्यान्डओभर नगर्ने	अनुशासन कारवाही
४३	रेल जनशक्ति विकास	रेल प्राविधिक तालिम कार्यक्रम	तालिम रिपोर्ट	वार्षिक	रेल विभाग	प्राविधिक अभाव	तालिम विस्तार
४४	निष्ठा प्रणाली	Integrity आधारित पुरस्कार प्रणाली	पुरस्कार सूची	वार्षिक	MoPIT	नैतिकता समस्या	Integrity audit
४५	संस्थागत सुधार	निष्ठा तथा सेवा स्तर मूल्याङ्कन प्रणाली	मूल्याङ्कन प्रतिवेदन	वार्षिक	MoPIT	सेवा गुणस्तर घट्नु	प्रदर्शन सुधार योजना
४६	समुद्री तयारी	नेपाली ध्वजावाहक पानीजहाज तयारी	अध्ययन प्रतिवेदन	वार्षिक	MoPIT	कानूनी ढिलाइ	कानूनी समन्वय
४७	डिजिटल प्रशासन	GIOMS/CMIS प्रयोग दर	IT प्रणाली लग	त्रैमासिक	MoPIT	प्रयोग न्यून	अनिवार्य प्रयोग

क्र. सं.	सुधारका क्षेत्र	मुख्य कार्यसम्पादन सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	तत्काल सुधार
४८	डिजिटल दर्ता	Digital Construction Licensing System सञ्चालन	डाटाबेस	त्रैमासिक	DoR	डाटा अद्यावधिक नहुनु	प्रणाली सुधार
४९	गुनासो व्यवस्थापन	Foreign Project Grievance Portal सञ्चालन	Portal डेटा	त्रैमासिक	MoPIT	गुनासो समाधान ढिलो	Response unit
५०	डिजिटल अनुगमन	Integrated Monitoring Platform सञ्चालन	डिजिटल प्लेटफर्म	मासिक	MoPIT	डाटा अपडेट नहुनु	डाटा अनिवार्य रिपोर्ट
५१	सडक सूचना प्रणाली	HMIS प्रणाली अद्यावधिक	HMIS डेटा	त्रैमासिक	सडक विभाग	सूचना अद्यावधिक नहुनु	फिल्ड रिपोर्टिङ
५२	गुनासो एप	Road Grievance App सञ्चालन	App analytics	मासिक	DoR	गुनासो प्रतिक्रिया ढिलो	Hotline प्रणाली
५३	डिजिटल अभिलेख	DPR/EIA डिजिटल अभिलेख अद्यावधिक	डाटाबेस	अर्धवार्षिक	DoR	अभिलेख हराउनु	Digitization
५४	परियोजना बैंक	Digital Project Bank सञ्चालन	डाटाबेस	त्रैमासिक	MoPIT	अनियोजित आयोजना	Project bank प्रयोग
५५	डिजिटल अभिलेख व्यवस्थापन	तकनीकी कागजात डिजिटल भण्डारण	डाटाबेस	अर्धवार्षिक	DoR	कागजात अभाव	डिजिटल स्क्यानिङ
५६	परियोजना प्राथमिकीकरण	लागत प्रभावी आयोजना छनोट	परियोजना सूची	वार्षिक	MoPIT	अनावश्यक आयोजना	प्राथमिकता समीक्षा
५७	राजस्व सुधार	सडक उपयोग दस्तुर डिजिटाइजेशन	राजस्व डेटा	त्रैमासिक	DoR	राजस्व असमानता	IT प्रणाली सुधार
५८	सडक सुरक्षा सुधार	Road Safety App सञ्चालन	App डेटा	त्रैमासिक	यातायात विभाग	गुनासो बढ्नु	सुरक्षा अभियान

क्र. सं.	सुधारका क्षेत्र	मुख्य कार्यसम्पादन सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	तत्काल सुधार
५९	डिजिटल भुक्तानी	यातायात सेवा अनलाइन भुक्तानी प्रणाली	Payment log	त्रैमासिक	DoTM	नगद भुक्तानी बढी	डिजिटल विस्तार
६०	सडक सुरक्षा नीति	राष्ट्रिय सडक सुरक्षा योजना लागू	नीति प्रतिवेदन	वार्षिक	MoPIT	दुर्घटना दर बढ्नु	सुरक्षा हस्तक्षेप
६१	सार्वजनिक यातायात सुधार	PPP मोडेलमा यातायात सेवा सञ्चालन पाइलट	PPP सम्झौता, प्रतिवेदन	वार्षिक	MoPIT, यातायात प्राधिकरण	PPP परियोजना सुरु नहुनु	निजी क्षेत्र संवाद
६२	डिजिटल भुक्तानी प्रणाली	सार्वजनिक यातायात नगदविहीन भाडा प्रणाली सञ्चालन	भुक्तानी प्रणाली डेटा	त्रैमासिक	MoPIT, DoTM	नगद प्रणाली कायम	डिजिटल विस्तार
६३	डिजिटल लाइसेन्स	QR सहितको चालक अनुमतिपत्र वितरण	लाइसेन्स वितरण अभिलेख	त्रैमासिक	DoTM	वितरण ढिलाइ	छपाइ/वितरण तीव्र
६४	डिजिटल प्रशासन	Electronic Driving License & Vehicle Registration System सञ्चालन	IT प्रणाली रिपोर्ट	त्रैमासिक	DoTM	प्रणाली अवरुद्ध	IT सुधार
६५	डेटा व्यवस्थापन	लाइसेन्स तथा सवारी दर्ता Data Center स्थापना	IT पूर्वाधार रिपोर्ट	वार्षिक	DoTM	डाटा जोखिम	Backup प्रणाली
६६	सवारी व्यवस्थापन	Embossed नम्बर प्लेट जडान प्रगति	यातायात विभाग अभिलेख	त्रैमासिक	DoTM	जडान सुस्त	अभियान
६७	रुट व्यवस्थापन	अन्तरप्रदेश रुट अनुमति अनलाइन प्रणाली	डिजिटल प्रणाली डेटा	त्रैमासिक	DoTM	म्यानुअल अनुमति जारी	डिजिटल अनिवार्य

क्र. सं.	सुधारका क्षेत्र	मुख्य कार्यसम्पादन सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	तत्काल सुधार
६८	यातायात प्रणाली सुधार	प्रतिस्पर्धात्मक सार्वजनिक यातायात प्रणाली सञ्चालन	सेवा गुणस्तर प्रतिवेदन	वार्षिक	MoPIT	सेवा गुणस्तर घट्नु	नियमन कडाइ
६९	मल्टिमोडल यातायात	एकीकृत बस रुट संरचना लागू	यातायात योजना	वार्षिक	MoPIT, यातायात प्राधिकरण	रुट अव्यवस्थित	रुट पुनर्संरचना
७०	लगानी सुरक्षा	यातायात क्षेत्रमा लगानी सुरक्षा व्यवस्था	नीति दस्तावेज	वार्षिक	MoPIT	निजी लगानी घट्नु	नीति सुधार
७१	रेल सेवा सुधार	रेल टिकटिङ्ग प्रणाली पूर्ण अनलाइन	रेलवे प्रणाली डेटा	त्रैमासिक	रेल विभाग	म्यानुअल टिकटिङ्ग	डिजिटल विस्तार
७२	रेल भाडादर सुधार	रेल भाडादर समायोजन नीति लागू	नीति दस्तावेज	वार्षिक	रेल विभाग	घाटा बढ्नु	भाडादर समीक्षा
७३	रेल प्रविधि सुधार	रेल सञ्चालन प्राविधिक मापदण्ड अद्यावधिक	प्राविधिक दस्तावेज	वार्षिक	रेल विभाग	पुराना मापदण्ड	मापदण्ड संशोधन
७४	रेल सुरक्षा	रेलमार्ग घेराबार निर्माण प्रगति	आयोजना प्रगति रिपोर्ट	त्रैमासिक	रेल विभाग	दुर्घटना जोखिम	सुरक्षा उपाय
७५	सडक मर्मत व्यवस्थापन	सडक मर्मत बजेट समयमै बाँडफाँट	बजेट प्रतिवेदन	वार्षिक	MoPIT, DoR	बजेट ढिलाइ	वितरण समायोजन
७६	सडक सम्पत्ति व्यवस्थापन	सडक मर्मत तथा सम्भार अनुगमन प्रणाली सञ्चालन	अनुगमन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	DoR	सडक अवस्था बिग्रनु	मर्मत कार्यक्रम

उपर्युक्त बमोजिमको अनुगमन मूल्याङ्कन गर्दा देहायका उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्नेछ:

१. **तेस्रो पक्षीय अनुगमन (Third Party Monitoring):** स्वतन्त्र विज्ञबाट परीक्षण गराउने; नागरिक समाज र सेवाग्राही सरोकारवालाबाट परीक्षण गराउने; र अनुगमनको पनि अनुगमन गर्ने ।

२. **नतिजा र प्रभावमा आधारित भुक्तानी प्रणालीः** सम्पादित कामको गुणस्तर प्रयोगशालामा परीक्षण गरी भुक्तानी दिने; डिजिटल रेस्पोन्स मेसिनको प्रयोग गरी सूचकका आधारमा भुक्तानी दिने; रतोकिएको लागत र समयसीमाभित्र काम सम्पादन भएको आधारमा थप प्रोत्साहन रकम उपलब्ध गराउने।

४. **जिम्मेवारी बहन र सजायँको वस्तुनिष्ट पालना:** आयोजनाको सबै प्रक्रियामा प्रमुखलाई निर्णयमा स्वायत्तता सहित पूर्ण जिम्मेवारी प्रदान गर्ने; र तोकिएको अधिकार र जिम्मेवारी बहन नभएमा वा असफल भएमा सजायँको भागी बनाउने।

५. **तत्काल सुधार संयन्त्रको विकासः** केन्द्रीय तहमा आयोजना कार्यान्वयनको समस्या समाधान गर्ने तत्काल सुधार संयन्त्र तयार गर्ने; कार्यान्वयनका लागि स्वीकृत Calender of Action आबमोजिम कार्य सम्पादनको परीक्षण र सुनुवाई गरी सुधार गर्न लिखित निर्देशन दिने; र तोकिए बमोजिमको समयसारिणी अनुसरण गरी कार्य गर्न नसकेमा वैकल्पिक सुधारका उपाय अवलम्बन गर्ने।

५(ख). शहरी पूर्वाधार

५(ख).१ पृष्ठभूमि तथा सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन

विकासको मार्गमा कुनै पनि देश अगाडि लम्कँदा शहरीकरणको विस्तार र विकास त्यसको एक लक्षण हो। शहरहरूको आकार र त्यहाँभित्र बढ्दै जाने जनघनत्व, वस्ती तथा आवास निर्माण अवसरका रूपमा सुरु हुन्छन् भने विस्तारै ती संरचनाहरूको उपयोग, नियमन र सुविधाको हिसाबले चुनौतीपूर्ण हुँदै जान्छन्। नेपालमा शहरीकरणको गति २०५० को दशकबाट व्यापक रूपमा बढेको पाइन्छ। शहरहरू व्यवस्थित हुन त्यहाँका सार्वजनिक पूर्वाधार जस्तैः चोक, गल्ली, बाटो, ढल, खानेपानी व्यवस्थित हुनुपर्दछ भने भवन र आवासहरू सुविधायुक्त र न्यून जोखिमयुक्त हुनुपर्दछ। फोहोरमैला सम्बन्धी विषय दिगो र वातावरणमैत्री शहरी पूर्वाधारका मुद्दाहरू शहरीकरणसँगै चुलिँदै जान्छन्। प्रस्तुत विषयलाई हृदयंगम गर्दै नेपालमा पनि वि. सं. २०६९ सालमा शहरी विकास सम्बन्धी नीति, कानून र मापदण्ड तयारी, कार्यान्वयन र नियमन गर्ने उद्देश्यले शहरी विकास मन्त्रालयको गठन भएको हो। नेपालमा शहरीकरणको तीव्र वृद्धिलाई व्यवस्थित गर्न र दिगो पूर्वाधार निर्माण गर्न यस मन्त्रालयले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएको छ।

राष्ट्रिय भवन संहितासम्बन्धी नीति, कानून र मापदण्ड; फोहरमैला व्यवस्थापन सम्बन्धी नीति, मापदण्ड, समन्वय र सहजीकरण; शहरी पूर्वाधार विकास; विशिष्ट शहरी संरचना लक्षित आवास व्यवस्थापन नीति; शहरी क्षेत्रमा पार्क, मनोरञ्जन स्थल सम्वन्धी नीति, कानून, मापदण्ड र नियमन गर्ने प्रमुख अभिभारा यस मन्त्रालयका मुख्य जिम्मेवारी हुन्। मन्त्रालयका प्रमुख कार्यहरूमा छरिएर रहेका बस्तीहरूलाई एकीकृत गरी व्यवस्थित, सफा र सुविधासम्पन्न शहरहरूको विकास गरी व्यवस्थित शहरीकरण बनाउने, सबै नागरिकका लागि सुरक्षित र आधुनिक आवासको व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने; सरकारी कार्यालय तथा भवनलाई भूकम्प प्रतिरोधी र सुरक्षित बनाउन मापदण्ड निर्धारण र कार्यान्वयन गर्ने; शहरी क्षेत्रमा खानेपानी, ढल निकास, सडक र खुल्ला क्षेत्र जस्ता आधारभूत पूर्वाधारहरूको विकास गर्ने; ऐतिहासिक, धार्मिक तथा पर्यटकीय महत्वका शहरी क्षेत्रहरूको संरक्षण गर्दै आधुनिक शहर बनाउने रहेका छन्।

हाल यस मन्त्रालयले गुणस्तरीय, वातावरण मैत्री र उत्थानशील शहरी पूर्वाधारका लागि धेरै सुधारका कार्यहरू गरिरहेको छ। विश्वव्यापी शहरीकरणको बदलिँदो स्वरूपलाई ध्यानमा राख्दै नेपालले पछिल्लो समय वातावरण मैत्री (Green) स्मार्ट सिटी, शहरी वन (Urban Forestry) र कौसी खेती तथा रेन वाटर हार्भेष्टिङलाई प्रोत्साहन गरिरहेको छ। जलवायु परिवर्तन र विपद् (विशेष गरी भूकम्प) थेग्न सक्ने 'Climate Resilient' पूर्वाधार निर्माण गरी उत्थानशील शहरहरूको आधारशीला बनाउने काम पनि भइरहेको छ। मन्त्रालयले तयार गरेको राष्ट्रिय भवन संहिता

(National Building Code -NBC) को प्रभावकारी रूपमा अनुसरण गरी स्थानीय तह र विशेषतः नगरपालिकाहरूबाट विनियम र मापदण्डको कार्यान्वयन भैरहेको छ।

Regional Urban Development Project (RUDP) को सहयोगमार्फत ठूला शहरहरूमा गुणस्तरीय सेवा उपलब्ध गराउन ढल, सडक र फोहोरमैला व्यवस्थापनमा सुधारका कार्य पनि अघि बढेका छन्।

५(ख).१.१ विगतका सान्दर्भिक सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीति, २०१७ (National Urban Development Strategy-NUDS) ले आगामी १५ वर्षका लागि नेपालको शहरीकरणको मार्गचित्र कोरेको छ। यसले नेपालका २९३ वटै नगरपालिकाको पूर्वाधार अवस्था र सुशासनको खाडल (Gap) को विश्लेषण गरी स्थानीय तहको क्षमता अभिवृद्धि, शहरी ऐनहरूको एकीकरण र नगरपालिकाहरूको वर्गीकरण गरी स्रोत बाँडफाँड गर्ने लगायतका सुधारका क्षेत्र समेटेको थियो। विशेष गरी रणनीतिले शहरी सुशासनका लागि "सक्षम संस्था, सुदृढ वित्त र प्रभावकारी योजना" लाई मुख्य आधार मानेको छ।

राष्ट्रिय शहरी नीति, २०८१ ले सङ्घीय ढाँचामा शहरी विकासको नयाँ दिशा तय गरेको छ। त्यसैगरी राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीति (National Urban Development Strategy-NUDS) मार्फत मन्त्रालयले आगामी १५ वर्षका लागि सञ्चालन गरिने शहरी पूर्वाधारको प्राथमिकता र लगानीको खाका तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। दिगो शहरी विकासका लागि नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा गरेका प्रतिबद्धता र कार्यान्वयनको अवस्था बारेमा प्रतिवेदन दिन Habitat III National Report नियमित रूपमा पठाउने गरिएको छ। शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागको भावी कार्यदिशा, २०७८ मा शहरी क्षेत्रमा व्यवस्थित बसोबासको लागि योजना अनुमति दिने कार्यविधि तयार गरी लागू गर्ने, वागमती नदी र यसका सहायक नदीहरूमा प्रदुषण नियन्त्रण, वातावरणीय सुधार, नदी संरक्षण, आसपासका सांस्कृतिक संरचनाहरूको पुनरुत्थान, शहरी पूर्वाधार सुधार, एकीकृत विकास लगायत कार्यलाई योजनावद्ध रूपमा अघि बढाउनको लागि २० वर्षे बागमती कार्ययोजना (Bagmati Action Plan) तर्जुमा गर्ने, संयुक्त आवास एकाइ धनीको सुरक्षा र सुविधा सुनिश्चित गर्न सुधारका ठोस उपाय अपनाउने, जग्गा विकास कार्यक्रममा पर्ने सार्वजनिक र गुठी जग्गाको व्यवस्थापनलाई सहजीकरण गर्ने, मन्त्रालय अन्तर्गत सञ्चालन हुने कार्यक्रमहरूको वर्गीकरण र छनौट सम्बन्धी कार्यविधि तयार गर्ने, शहरी सडकहरूलाई व्यवस्थित गर्न शहरी सडक मापदण्ड बनाई लागू गर्ने, लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समाबेशीकरण (Gender Equity and Social Inclusion) सम्बन्धी गाइडलाइन तयार गरी लागू गर्ने लगायतका प्रतिवद्धता जनाईएकोमा केही कार्यहरू कार्यान्वयन भएका छन्।

५(ख).१.२ प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

एशियाली विकास बैंकले नेपालको शहरी पूर्वाधार र सुशासन सुधारका लागि महत्वपूर्ण प्रतिवेदनहरू र रणनीतिहरू सार्वजनिक गरेको छ। जसमा शहरी पूर्वाधार योजना (Urban Infrastructure Plan) र नगर विकास कोष सुधार योजना महत्वपूर्ण छन् ।

१. शहरी पूर्वाधार योजना

एशियाली विकास बैंकले नेपालको शहरी विकासका लागि "रणनीतिक शहरी पूर्वाधार योजना" मा जोड दिएको छ। बैंकद्वारा सञ्चालित क्षेत्रीय शहरी विकास आयोजना (RUDP) विशेष गरी तराईका प्रमुख शहरहरू (जस्तैः धनगढी, भीमदत्त, गुलरिया र नेपालगन्ज) को पूर्वाधार सुधारमा केन्द्रित थियो। यसले ढल निकास, फोहोरमैला व्यवस्थापन र सडक सञ्जाललाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ। बैंकको एक अध्ययन अनुसार सन् २०१६ देखि २०३१ सम्ममा नेपालको शहरी पूर्वाधारका लागि करिब ४,८६८ अर्ब रुपैयाँ आवश्यक पर्ने अनुमान गरिएको छ। त्यसैगरी जलवायु उत्थानशील पूर्वाधार (Climate Resilient Infrastructure) जस्ता नयाँ योजनाहरूले जलवायु परिवर्तनको जोखिमलाई ध्यानमा राख्दै "ग्रीन र रेजिलिएन्ट" शहर निर्माण गर्ने लक्ष्यसहित कार्य गरिरहेका छन्।

२. नगर विकास कोष को सुधार योजना

नगर विकास कोषलाई एक सक्षम वित्तीय मध्यस्थकर्ता बनाउन एशियाली विकास बैंक र नेपाल सरकारले विस्तृत सुधार योजनामा सहमति जनाएका छन् जसमा नगर विकास कोषलाई शहरी पूर्वाधार विकास निगम (Urban Infrastructure Development Corporation-UIDC) मा रूपान्तरण गर्ने र कोषको कार्यक्षेत्र र पूँजीगत संरचनालाई व्यापक बनाउने योजना रहेको छ। यस अन्तर्गत व्यावसायिक योजना (Business Plan २०२०-२०२४) नै बनाई यस अवधिमा २० अर्ब रुपैयाँ लगानी गर्ने लक्ष्य राखिएको थियो। त्यसैगरी प्रदेश र स्थानीय तहबाट समेत पूँजी सङ्कलन गरी कोषलाई बलियो बनाउन तथा स्थानीय तहहरूलाई अनुदानमा मात्र भर नपरी ऋण परिचालन र आन्तरिक राजस्व बढाउन सक्षम बनाउने तथा डिजिटल राजस्व प्रशासन र सार्वजनिक सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने योजना राखिएको छ।

३. नेपाल शहरी सुशासन र पूर्वाधार आयोजनाः

विश्व बैंकको सहयोगमा सञ्चालित यो आयोजनामार्फत नेपालका केही छानिएका नगरपालिकाहरूमा "शहरी सुशासन र पूर्वाधार आयोजना" (Nepal Urban Governance and Infrastructure Project) अन्तर्गत विस्तृत अध्ययन गरी सुधारका लागि केही सुझावहरू

प्रस्ताव गरिएको छ। संस्थागत सुधारका क्षेत्रमा यस प्रतिवेदनले नगरपालिकाको कार्यसम्पादनमा आधारित अनुदान (Performance-based Grants) प्रणालीको सिफारिस गरेको छ। यसले सुशासन रोडम्याप नामाकरण गरी विभिन्न नगरपालिकाहरूमा 'ई-गभर्नेन्स', डिजिटल राजस्व प्रणाली, र सार्वजनिक सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्न जोड दिएको छ। अध्ययन प्रतिवेदनले आयोजना कार्यान्वयनमा हुने ढिलाइ र प्राविधिक जनशक्तिको अभावलाई मुख्य समस्याको रूपमा औंल्याएको छ।

४. दिगो विकास लक्ष्य - ११ (दिगो शहर र समुदाय)

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूबाट समेत नेपालको शहरी सुशासनका विषयमा विभिन्न अध्ययन भएको पाइन्छ। जसमा समावेशी सुशासन अन्तर्गत महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अल्पसङ्ख्यकहरूको शहरी योजना प्रक्रियामा सहभागिता (Participatory Planning), नगरपालिकाहरूले आफ्नो दिगो विकास लक्ष्यको प्रगति आफैं समीक्षा गर्ने पद्धति (Voluntary Local Review, VLR) को समीक्षा तथा शहरी उत्थानशीलता (Urban Resilience) का लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्न 'शहरी भवन संहिता' (Building Code) को पालना र सुशासन कायम गर्नुपर्ने विषयमा जोड दिइएको छ।

५(ख).१.३ विश्वका असल अभ्यासहरू (Best Practices) र नयाँ व्यवस्था

- पन्ध्र मिनेटको शहर)१५-Minute City) का रूपमा पेरिसको मोडेल विश्वप्रसिद्ध मानिन्छ। यहाँ शिक्षा, स्वास्थ्य र बजार जस्ता आधारभूत सेवा घरबाट १५ मिनेटको पैदल वा साइकल यात्रामा पुगिने गरी विकास गरिएको छ। यसले सवारी साधनको प्रयोग घट्ने, प्रदूषण कम हुने र जनस्वास्थ्यमा सुधार आउने गरी शहरी जीवनमा सामाजिक र आर्थिक प्रभाव पारेको हुन्छ। सबै विकसित शहरले यसलाई अपनाएका छन् र नेपालमा विशेषतः काठमाडौंमा यसको सुरुवात गर्न ढिला भैसकेको छ।
- शहरी विकासको अर्को मोडेल स्पन्ज सिटी)Sponge City) हो। शहरमा वर्षातको पानी सोस्ने, पिउन योग्य बनाउन भण्डारण गर्ने, पानी चुहाई भूमिगत जलसतह दुरुस्त राख्ने गरी भवन, सडक र पार्कहरू निर्माण गर्ने यो विधिले नील-हरित शहरी पूर्वाधार विकासलाई ध्यान दिन्छ। यसबाट शहरी बाढी)Urban Flooding) नियन्त्रण हुने र भूमिगत जलस्तर बढ्ने भई शहरीकरणको दुर्गुणलाई दूर बनाउन सहयोग पुर्‍याउँछ। चीनको संघाईस्थित लिङ्ग्याङ्ग शहर, सिङ्गापुरको बिसान आङ्मो कियो पार्क, नेदरल्याण्डको रोट्रेडम शहरहरूको अभ्यास नेपालका प्रमुख शहरको विकासका लागि अनुकरणीय असल अभ्यास हुन्।

- शहरी आवागमन र भिडभाड नियन्त्रण गर्न अब ट्रान्जिट ओरिएन्टेड डेभलपमेन्ट)TOD) मोडल अपनाई सार्वजनिक यातायात)Bus Rapid Transit/Metro) को निर्माण गर्ने र बस पार्क वरिपरि सघन बस्ती र व्यापारिक केन्द्र विकास गर्ने मोडेल विश्वमा प्रायः देशले अपनाएको असल अभ्यास हो। यसले शहरी ट्राफिक जाम कम हुने र सार्वजनिक यातायातको प्रयोग बढ्ने भई विकासको प्रारम्भ भएको आभाष दिलाउँछ।
- भर्टिकल फरेस्ट)Vertical Forest) भवनहरूको बाहिरी भागमा ठूला रूख र बिरुवाहरू रोपेर अक्सिजन उत्पादन गर्ने इटालीको मोडल पनि अनुकरणीय मानिन्छ। यसले शहरी तापक्रम र प्रदुषण न्यूनीकरणमा मद्दत गर्दछ।
- केही नवीन व्यवस्थालाई यसप्रकार सूचीबद्ध गर्न सकिन्छः
  - उपयोगिता कोरिडोर)Utility Corridors): शहरी सडकमा एउटै भूमिगत सुरुङभित्र बिजुली, पानी, टेलिफोन र ढलका तारपाइप राख्ने यस विधिको कार्यान्वयन गर्ने हो भने पटक-/ पटक सडक खन्ने र शहरलाई प्रदुषित एवं कुरूप बनाउने समस्या समाधान हुन्छ।
  - पहाडी भेगमा पनि केबलकार)Gondola) लाई सार्वजनिक यातायातको रूपमा प्रयोग गरेर गरिब बस्तीलाई शहरको केन्द्रसँग जोड्ने (कोलम्बियाको मेडलिन जस्तै) सार्वजनिक यातायातको क्षेत्रमा नयाँ अभ्यास हो।
  - डेनमार्क (कोपेनहेगन) शहरको ६०% भन्दा बढी जनसंख्या साइकलमा हिँड्छन्। यो संस्कारले प्रदुषण घटाउन मद्दत गरेको छ।
  - शहरको डिजिटल नक्सा बनाएर कुन ठाउँमा कस्तो पूर्वाधार छ र कहाँ सुधार चाहिन्छ भनेर सफ्टवेयरबाट अनुगमन गर्ने डिजिटल ट्विन (Digital Twin) को प्रयोग नयाँ अवधारणा हो। हाम्रो सन्दर्भमा यो आवश्यक पनि भइसकेको छ।
  - ब्लु-ग्रिन इन्फ्रास्ट्रक्चर (Blue-Green Infrastructure): नदी किनार (Blue) र पार्कहरू (Green) लाई एकीकृत गरी शहरको सौन्दर्य र वातावरणीय सन्तुलन मिलाउने यो पूर्वाधार योजनाको नेपालमा पनि सुरु भएको छ।
- शहरी विकासका लागि केवल सरकारी बजेटमा भर नपरी 'Municipal Bonds' वा 'Land Pooling' जस्ता शहरी वित्तमार्फत स्रोत जुटाउने विधि उत्तम मानिन्छ। नगर विकास कोष यसको सानो उदाहरण हो। जग्गा एकीकरण आयोजनाहरूबाट शहरी पूर्वाधार सुशासन कायम गर्न सहयोग पुग्दछ।
- "डाटा र सुशासन मा आधारित शहरी योजनाको कार्यान्वयन "आजको युगको आवश्यकता हो।

५(ख).१.४ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

१. नीतिगत, कानूनी तथा संस्थागत कमजोरी

- नीतिगत, कानूनी तथा प्राविधिक दस्तावेज समयानुकूल परिमार्जन र अद्यावधिक नहुनु।
- छरिएर रहेका शहरी ऐनहरूको एकीकरण नहुनु।
- अभिलेख सिर्जना, भण्डारण, प्राप्ति र उपयोग सम्बन्धी व्यवस्थापकीय प्रणाली कमजोर हुनु।
- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली)Internal Control System) र कार्यसञ्चालन प्रकृया) SOP) नबन्नु।
- संस्थागत संस्मरण)Institutional Memory) कमजोर हुनु, सरुवा-काज प्रणालीमा व्यवस्थित ह्याण्डओभर नहुनु।
- संगठन संरचना र दरबन्दीको वैज्ञानिक विश्लेषण नहुनु, दोहोरोपना कायम रहनु।
- निर्णय प्रक्रियामा अपेक्षित शीघ्रता, दक्षता र प्रभावकारिता नहुनु।

२. डिजिटल गभर्नेन्स संस्थागत नहुनु

- डिजिटल सेवा प्रवाह र ईगभर्नेन्स पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन नहुनु।-
- सार्वजनिक निकाय र नागरिकबीच दोहोरो अन्तरक्रिया हुने डिजिटल प्रणाली संस्थागत नहुनु।
- ठेक्का व्यवस्थापन, अनुगमन, सम्पत्ति व्यवस्थापन र राजस्व प्रणाली अनलाइनमा आधारित नबन्नु।

३. योजना र बजेट व्यवस्थापनमा कमजोरी

- नीति तथा कानून निर्माण र संशोधनमा सरोकारवालाबीच सहमति गर्न कठिन हुनु।
- कार्यक्रम तथा आयोजना पहिचान, वर्गीकरण र छनोटको स्पष्ट मापदण्ड र कार्यविधि नहुनु।
- बजेटको ठूलो हिस्सा ससाना टुक्रे आयोजनामा विनियोजन हुनु।
- बैंकयोग्य)Bankable) आयोजना छनोट प्रणाली विकसित नहुनु।
- आयोजना कार्यान्वयन र अनुगमन नतिजामुखी नहुनु, केही आयोजना रुग्ण हुनु।
- कार्यसम्पादन सूचक)KPI) प्रणाली विकसित नहुनु।
- तेस्रो पक्षीय अनुगमनको अभाव।
- नतिजा र प्रभावमा आधारित भुक्तानी प्रणाली कार्यान्वयन नहुनु।

४. समन्वयको अभाव

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय कमजोर हुनु।
- सडक, खानेपानी, विद्युत् जस्ता निकायबीच कानूनी रूपमा समन्वय अनिवार्य नहुनु।

- फोहोरमैला तथा ढल व्यवस्थापनमा सरोकारवालाबीच प्रभावकारी सहकार्य नहुनु।

५. प्राविधिक र मानव संसाधन समस्या

- मन्त्रालय र मातहत निकायमा प्राविधिक जनशक्तिको अभाव।
- जनशक्तिको क्षमता विकास अपेक्षित रूपमा हुन नसक्नु।
- दक्षता, उत्प्रेरणा र वृत्ति विकासका अवसरको कमी।

६. स्रोतसाधनको अभाव

- पर्याप्त वित्तीय स्रोत उपलब्ध नहुनु।
- गुठी तथा सार्वजनिक जग्गा व्यवस्थापनमा कानूनी जटिलता र बजेट अभाव।
- नगर विकास कोषको सीमित कार्यक्षमता।

७. सम्पत्ति र संरचना उपयोगमा कमजोरी

- निर्माण सम्पन्न सभाहल प्रदर्शनी केन्द्र/बहुउद्देश्यीय भवनहरूको प्रभावकारी सञ्चालन वा/ हस्तान्तरण नहुनु।
- सार्वजनिक सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली कमजोर हुनु।

५(ख).२ आगामी मार्गचित्र

५(ख).२.१ विद्यमान समस्याहरू

- मन्त्रालय र मातहत निकायबाट सञ्चालन हुने कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको पहिचान, वर्गीकरण, प्राथमिकीकरण र छनोटको वस्तुगत कार्यविधि नहुँदा वार्षिक कार्यक्रम र क्षेत्रगत लक्ष्य, उद्देश्य, आवधिक योजना लगायतका दीर्घकालिन योजनासँग तादात्म्यता हुन नसकेको,
- बजेटको महत्वपूर्ण अंश छरिएका साना साना आयोजनामा विनियोजन हुने गरेको,
- कार्यक्रम तथा आयोजना छनोटमा सरोकारवाला निकाय, स्थानीय तह, जनप्रतिनिधि एवं विज्ञको सहभागिता गराउने औपचारिक पद्धति विकसित हुन नसकेको,
- कार्यक्रम तथा आयोजनाको कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन नतिजामुखी हुन नसकेको, फलस्वरूप कतिपय आयोजनाहरू रुग्ण भएको,
- मन्त्रालय मातहत निर्माण सम्पन्न तथा निर्माणाधीन सभाहल/प्रदर्शनी केन्द्र/बहुउद्देश्यीय भवनहरूको उपयोग, सञ्चालन वा हस्तान्तरण व्यवस्थित हुन नसकेको,

- मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न नीति तथा कानून, प्राविधिक दस्तावेज र विभिन्न मापदण्ड र कार्यविधिहरू समयानुकूल परिमार्जन, अद्यावधिक र अभिलेखित हुन नसकेको,
- गुठी र सार्वजनिक जग्गाको उपयोग तथा समानुपातिक योगदानमा भएको जटिलता तथा पर्याप्त बजेटको अभावका कारण हाल सञ्चालित जग्गा एकीकरण सम्बन्धी आयोजनाहरूको वाञ्छित प्रगति हुन नसकेको,
- फोहोरमैला व्यवस्थापन सम्बन्धी पूर्वाधार निर्माण र सञ्चालनमा सरोकारवालाबीच समन्वय हुन नसकेको,
- मन्त्रालय र मातहत निकायहरूको कार्यजिम्मेवारी वमोजिम प्रभावकारी काम गर्न आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली र कार्यसञ्चालन कार्यविधि (Standard Operating Procedure) नबनेको,
- ठेक्का व्यवस्थापन अनुगमन तथा मूल्याङ्कन तथा सम्पत्ति व्यवस्थापन ,(Asset Management) अनलाइन प्रणालीमा आधारित बनाउन नसकिएको।

५(ख).२.२. नागरिकका अपेक्षा

१. गुणस्तरीय, दिगो र उत्थानशील पूर्वाधारको अपेक्षा

- निर्माण हुने सडक, ढल, खानेपानी, सार्वजनिक भवन आदि दीर्घकालीन (५० वर्षसम्म धान्ने) क्षमता भएका होऊन्।
- भूकम्प, बाढी लगायत विपद् प्रतिरोधी)Resilient) संरचना बनून्।
- राष्ट्रिय भवन संहिता र मापदण्डको कडाइका साथ कार्यान्वयन होस्।
- गुणस्तर परीक्षण र नियमित मर्मतसम्भार सुनिश्चित होस्।

२. योजनाबद्ध र व्यवस्थित शहरीकरणका अपेक्षाः

- छरिएर रहेको बस्तीलाई व्यवस्थित गरी योजनावद्ध शहरी विकास होस्।
- सघन शहरी, नयाँ शहर र आवास योजनामा हरित शहर, हरित यातायात र दिगो फोहोर व्यवस्थापन लागू होस्।
- Land Pooling, GLD जस्ता मोडेलमार्फत व्यवस्थित शहरी विस्तार होस्।

३. सुरक्षित र पहुँचयोग्य आवाससम्बन्धी अपेक्षाः

- आवासविहीन नागरिकलाई उचित र सुरक्षित आवास उपलब्ध होस्।
- सार्वजनिक भवनहरू सबैका लागि पहुँचयोग्य बनून् (महिला, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति आदि)।

४. फोहोरमैला तथा ढल व्यवस्थापनको अपेक्षाः

- फोहोर र ढलको वैज्ञानिक प्रशोधन प्रणाली विकास होस्।
- सबैका लागि वातावरणीय स्वच्छता कायम रहोस्।
- स्थानीय तह र मन्त्रालयबीच प्रभावकारी समन्वय होस्।

५. शहरी यातायात र खुला क्षेत्रसम्बन्धी अपेक्षाः

- ट्राफिक व्यवस्थापन सुधार होस्; स्मार्ट ट्राफिक प्रणाली लागू होस्।
- सार्वजनिक यातायातमा समान पहुँच सुनिश्चित होस्।
- प्रत्येक वडामा हरित उद्यान र खुला आश्रयस्थल तथा ५-१० मिनेट दुरीमा खुला क्षेत्र उपलब्ध होस्।
- १५"-मिनेटको शहर" को अवधारणा जस्तै सबै आधारभूत सेवा नजिकै उपलब्ध होस्।

६. पारदर्शी, डिजिटल र सेवाग्राही-मैत्री सेवातर्फका अपेक्षाः

- भवन अनुमति, नक्सा पास, राजस्व भुक्तानी लगायतका सेवा पूर्ण रूपमा डिजिटल र पारदर्शी बनून्।
- GIOMS, MIS, RuTIMS जस्ता प्रणालीवाट उपलब्ध हुने सेवा अझ प्रभावकारी हुँदै जाओस्।
- कागजरहित, छिटो र सहज सेवा प्रवाह होस्।

७. प्रभावकारी योजना छनोट र बजेट उपयोगसम्बन्धी अपेक्षाः

- आयोजना छनोट सहभागितामूलक र तथ्यमा आधारित)Evidence-based) होस्।
- साना-साना छरिएका आयोजनाभन्दा प्राथमिकतायुक्त, बैंकयोग्य आयोजना छनोट होस्।
- बजेट र कार्यक्रम कार्यान्वयन नतिजामुखी होस्।

८. सार्वजनिक सम्पत्ति र संरचनाको प्रभावकारी उपयोगसम्बन्धी अपेक्षाः

- निर्माण भएका सभाहल, प्रदर्शनी केन्द्र, बहुउद्देश्यीय भवनहरूको पारदर्शी र अधिकतम उपयोग होस्।
- डिजिटल सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली लागू होस्।

९. निजी क्षेत्र र वैकल्पिक वित्तको प्रयोगको अपेक्षाः

- ठूला शहरी पूर्वाधारमा PPP मोडेल लागू होस्।
- नगर विकास कोष सुदृढ बनोस् र शहरी पूर्वाधारको निगमको रूपमा काम गर्न सकोस्।

- नगरपालिकाहरू आन्तरिक स्रोतबाट विकास खर्च गर्न सक्षम बनून्।

१०. सामाजिक न्याय र समावेशितासम्बन्धी अपेक्षाः

- सबैका लागि समान पहुँचयुक्त सार्वजनिक सेवा र पूर्वाधार होस्।
- सामाजिक न्याय र समावेशी विकास सुनिश्चित होस्।

११. नागरिक सहभागिता र सुशासन सम्बन्धी अपेक्षाः

- योजना छनोट र कार्यान्वयनमा नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागिता होस्।
- नियमित अनुगमन, तेस्रो पक्षीय परीक्षण र पारदर्शी प्रतिवेदन सार्वजनिक होस्।
- निर्णय प्रक्रियामा शीघ्रता, दक्षता र पारदर्शिता होस्।

५(ख).२.३. शहरी पूर्वाधार विकास र सेवाको दुरदृष्टि

योजनाबद्ध, दिगो र उत्थानशील शहरीकरण तथा वस्ती विकास एवं पहुँचयोग्य शहरी यातायात।

५(ख).२.४.सुधारका उपायहरू

१. योजना तर्जुमा तथा आयोजना व्यवस्थापनमा सुधार

- तथ्यमा आधारित योजना निर्माण पद्धति अवलम्बन गर्ने। शहरी तथ्याङ्क बैंक स्थापना गरी तथ्याङ्कको आधारमा मात्र बजेट र आयोजना छनोट गर्ने। आयोजना पहिचान, प्राथमिकीकरण र छनोटलाई पारदर्शी, सहभागितामूलक र प्रभावकारी बनाउने, छनोट गर्दा स्रोतको पूर्ण व्यवस्था गर्न सकिने बैंकयोग्य आयोजनाहरू छनोट गरी आयोजना बैंकमा प्रविष्टी गर्ने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच योजना तर्जुमा गर्दा दोहोरोपन हटाउन एकीकृत शहरी योजना लागू गर्ने। सङ्घीय निकायभित्र समेत सडक विभाग, खानेपानी र विद्युत प्राधिकरण बीचको समन्वयलाई कानूनी रूपमा नै अनिवार्य गर्ने।
- वैकल्पिक राष्ट्रिय राजमार्ग र स्थानीय तहका केन्द्रहरू जोड्ने सडक तथा मोटरेवल तथा सस्पेन्सन पुलको पहिचान, प्राथमिकीकरण, छनोट र विस्तृत अध्ययन गर्ने तथा आयोजना बैंकमा प्रविष्टि गर्ने।
- सघन शहरी, नयाँ शहर आयोजना तथा आवास व्यवस्थामा हरित शहर अवधारणा लागू गर्ने।
- सघन शहरी तथा नयाँ शहर आयोजनामा हरित यातायात अवधारणा लागू गर्ने।
- सघन शहरी, नयाँ शहर आयोजना तथा आवास व्यवस्थामा दिगो फोहोरमैला व्यवस्थापन योजना तयार गरी लागू गर्ने।

- देशभर हाल सञ्चालित तथा थप आवश्यक पर्ने सम्भावित झोलुङ्गे पुलहरूको अवस्था पहिचान गरी बृहत सूची सहितको विवरण अद्यावधिक गर्ने।
- रुग्ण ठेक्काहरूको स्थलगत अनुगमन तथा अध्ययन गरी समस्या समाधान गर्ने।

२. नीतिगत तथा कानूनी सुधार

- शहरी विकास सम्बद्ध नीतिगत, कानूनी र कार्यविधिगत दस्तावेज समयानुकूल परिमार्जन नयाँ/ तर्जुमा गर्ने, छरिएर रहेका शहरी विकास सम्बन्धी विभिन्न ऐनहरूलाई एकीकृत गरी सङ्घीय संरचना अनुकूल नयाँ शहरी विकास ऐन तर्जुमा गर्ने,
- ग्रामीण पूर्वाधार विकास राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गर्ने,
- झोलुङ्गेपुल राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गर्ने,
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच योजना तर्जुमा गर्दा दोहोरोपन हटाउन 'एकीकृत शहरी योजना' (Integrated Urban Planning) लागू गर्ने। सङ्घभित्र समेत सडक विभाग, खानेपानी र विद्युत प्राधिकरण बीचको समन्वयलाई कानूनी रूपमै अनिवार्य गर्ने,
- भवन, आवास तथा शहरी पूर्वाधार निर्माण, ग्रामीण पूर्वाधार सम्बन्धी नर्म्स र मापदण्ड बनाई कार्यान्वयन गर्ने,
- सबै निकायले आफ्नो आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तथा कार्यसञ्चालन कार्यविधि र व्यवसायिक योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने।

३. संस्थागत र प्रक्रियागत सुधार

- शहरी विकास र सेवासम्बन्धी नर्मस्, स्पेशिफिकशन, कोड, निर्देशिका, म्यानुअल आदि जस्ता प्राविधिक दस्तावेजहरूलाई समयानुकूल परिमार्जन र तर्जुमा गर्ने,
- स्वीकृत बजेट तथा कार्यक्रम, खर्च, संचालित कार्यक्रमको अवस्था तथा प्रगति विवरण, अनुगमन मूल्याङ्कन प्रतिवेदन र अभिलेख प्रणाली लगायतका दस्तावेजहरू नियमित रूपमा सार्वजनिक गर्ने र सम्बद्ध निकायमा स्वचालित रूपमा सम्प्रेषण हुने व्यवस्था गर्ने,
- शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग र मातहतका निकायको सार्वजनिक सम्पत्ति, सवारी साधन र अन्य सम्पत्तिको सङ्कलन र अभिलेख राखी अध्यावधिक गर्ने,
- लक्षित कार्यसम्पादन सुनिश्चित गर्ने, प्राविधिक जनशक्तिको क्षमता विकास गर्ने र उनीहरूको उत्प्रेरणा र मनोबल बढाउने, वृत्ति विकासका अवसर वृद्धि गर्ने,
- योजना तथा कार्यक्रम कार्यन्वयनका लागि प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने र सोको अनुगमन तथा सहजीकरण संयन्त्र बनाउने,

- संस्थागत संस्मरण र अभिलेख प्रणालीलाई चुस्त बनाउन सरुवा भई वा काजमा खटिई जाने सबै कर्मचारीहरूलाई पदीय जिम्मेवारी अनुसारका सबै कागजात, अभिलेख, मुख्य मुख्य सूचना तथा जानकारी र कार्यप्रगति सम्बन्धी ह्याण्डओभर नोट हालवालालाई बरबुझारथ नगरेसम्म रमाना नदिने व्यवस्था अनिवार्य लागू गर्ने,
- विभिन्न निकाय तथा आयोजनाहरूमा स्थायी तथा अस्थायी दरबन्दीहरूको आवश्यकता र औचित्य विश्लेषण गरी ठिक्क आकारको बनाउने तथा दोहोरोपना हटाउने,
- सबै कर्मचारीको कार्यजिम्मेवारी सुनिश्चितताका लागि कार्यविवरण तयार गरी लागू गर्ने,
- मन्त्रालयमा एक तेस्रो पक्ष विज्ञ समूह बनाई व्यक्तिगत निष्ठता, डिजिटल गभर्नेन्स, सेवा प्रवाहको स्तर पालना र पारदर्शिता कायम गरी काम गर्ने कर्मचारीलाई पुरस्कृत गर्ने,
- नगर विकास कोषलाई निगम मा बदलेर स्वायत्त र व्यावसायिक बनाई शहरी पूर्वाधार विकासको सशक्त संस्था निर्माण गर्ने,
- स्थानीय तथा शहरी सडक, पक्की पुल र झोलुङ्गे पुल जस्ता संवेदनशील पूर्वाधारहरूको डिजाइन, ड्रइङ, लागत अनुमानसम्बन्धी काम गर्ने दक्ष र विशिष्ट जनशक्ति तयार गर्ने तथा प्राविधिक जनशक्तिको क्षमता विकास गर्ने।

४. शहरी विकास पूर्वाधार विकास र व्यवस्थापनमा सुधार

- गुठी र सार्वजनिक जग्गाको उपयोग तथा समानुपातिक योगदानमा भएको जटिलताका साथसाथै पर्याप्त बजेटको अभाव समाधान गरी कार्यप्रगति सन्तोषजनक नदेखिएका जग्गा एकीकरण सम्बन्धी आयोजनाहरूको पहिचान गरी समस्या समाधान गर्ने,
- स्थानीय तहसँगको समन्वय मजबुत र प्रभावकारी बनाई फोहोरमैला तथा ढल व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउने,
- ठूला शहरी पूर्वाधार जस्तैः मेट्रो), फोहोर प्रशोधन केन्द्र (निर्माण तथा संचालनमा सार्वजनिक-निजी साझेदारीलगानी आकर्षित गर्ने नीति लिने,
- पूर्वाधार निर्माण मात्र गर्ने तर मर्मत नगर्ने प्रवृत्ति रोक्न छुट्टै 'मर्मत कोष' र कार्यविधिको व्यवस्था गर्ने,
- शहरी सडकमा खाल्डा पर्ने बित्तिकै एपमार्फत रिपोर्ट गर्ने र २४ घण्टाभित्र मर्मत हुने गरी एकीकृत योजना कार्यान्वयन गर्ने,
- प्रत्येक वडामा कम्तिमा एउटा 'हरित उद्यान' (Green Park) को अनिवार्य व्यवस्था हुने गरी खुला क्षेत्रको संरक्षण गर्ने,

- विपद्को बेला सर्वसाधारणले आश्रय लिन हरेक ५-१० मिनेटको दुरीमा खुल्ला क्षेत्र (Open Space) तोक्ने,
- नगरपालिकाहरूको जनसङ्ख्या र पूर्वाधारका आधारमा वर्गीकरण गरी सोही अनुसारको कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
- जग्गा एकीकरण)Land Pooling) र 'गाइडेड ल्याण्ड डेभलपमेन्ट' (GLD) मार्फत जग्गा विकास सहितको व्यवस्थित शहरीकरण गर्ने,
- मन्त्रालय मातहत निर्माण सम्पन्न तथा निर्माणाधीन भएका सभाहल प्रदर्शनी केन्द्र/बहुउद्देश्यीय/ भवनहरूबाट भौतिक अवस्था अद्यावधिक गरी सेवा सञ्चालन गर्ने वा मोडालिटी बनाई हस्तान्तरण गर्ने,
- व्यवस्थित र सुविधासम्पन्न शहरी विकासका लागि आयोजनाहरू पहिचान गरी निजी क्षेत्रको लगानी, सफल सार्वजनिकनिजी साझेदारी- मोडेल कार्यान्वयन गर्ने।

५. सूचना प्रविधिमा आधारित सेवा प्रवाहमा सुधार

- मन्त्रालय र मातहतका निकायमा कागजरहित डिजिटल सेवा प्रवाह प्रणाली र ई गभर्नेन्सलाई- संस्थागत गर्ने न्यूनतम र आवश्यक पूर्वाधारको व्यवस्था गर्ने। सञ्चालनमा रहेका कार्यक्रम/आयोजना सम्बन्धी प्राविधिक दस्तावेजको डिजिटल अभिलेख तयार गर्ने/गराउने,
- भवन निर्माण अनुमति प्रक्रिया र नक्सापास सम्बन्धी राजस्व व्यवस्थापन प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा डिजिटल र पारदर्शी बनाउने,
- मन्त्रालय मातहतका निकाय तथा विभिन्न नगर विकास समिति र नगरपालिकाको स्वामित्वमा रहेका जग्गा, भवन र मेसिनरीहरूको डिजिटल अभिलेख राख्ने र तिनीहरूको मर्मत सम्भार- गर्ने,
- आवधिक रूपमा तयार गरिने कार्यप्रगति प्रतिवेदन, अनुममन तथा मूल्याङ्कन प्रतिवेदन र अभिलेखसँग सम्बन्धित प्रणालीलाई सूचना प्रविधिमा आधारित बनाई नियमितता सुनिश्चित गर्ने,
- ठेक्का व्यवस्थापन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन तथा सडक सम्पत्ति व्यवस्थापन)Road Assets Management) लाई प्रभावकारी बनाउन Rural Transportation Information Management System (RuTIMS) लाई अध्यावधिक तथा परिमार्जन गर्ने।

६. गुणस्तरीय पूर्वाधार र सेवामा सुधार

- पूर्वाधार निर्माण सम्बन्धी कार्यहरूमा गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने, डिजाइन एण्ड इनोभेसन ल्याब सञ्चालन गर्ने,

- भवन निर्माण कार्यको गुणस्तर सुनिश्चितताका लागि गुणस्तर परीक्षण निर्देशिका तयार गर्ने,
- स्थानीय तहसँगको समन्वय मजबुत र प्रभावकारी बनाई फोहोरमैला तथा ढल व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी र गुणस्तरयुक्त बनाउने।

७. आन्दोलनका क्रममा भएको क्षतिको मूल्याङ्कन तथा पुनर्निर्माणः

- जेन-जी आन्दोलनको क्रममा क्षति भएका १४६ सङ्घीय सरकारी भवनहरूको डिटेल डयामेज एसेसमेन्ट कार्य गर्ने।
- सामान्य क्षति भएका भवनहरूको मर्मत सम्पन्न गर्ने,
- आंशिक क्षति भएका भवनहरू निर्माण प्रकृयामा लैजाने तथा पूर्ण क्षति भएका भवनहरूको ड्रइङ्ग र डिजाइन सम्पन्न गरी पुनर्निर्माण प्रक्रिया प्रारम्भ गर्ने।

८. शहरी सुशासनको व्यावहारिक पक्षमा सुधार

- अहिले बनाएको शहरी सडक वा ढल ५० वर्षपछिको जनसंख्यालाई धान्ने गरी दिगोपना कायम गर्ने,
- सर्वसाधारणलाई सुरक्षाको अनुभव दिलाउन भूकम्प र बाढी प्रतिरोधी संरचना)Resilient Infrastructure) बनाउने गरी मापदण्ड निर्माण गर्ने,
- प्रविधिको प्रयोग (जस्तैः स्मार्ट ट्राफिक लाइट, अनलाइन नक्सा पास) लाई व्यापकता दिई स्मार्ट सेवा प्रवाह गर्ने,
- सबैका लागि समान पहुँच भएको सार्वजनिक शहरी यातायात र पार्क निर्माण गरी सामाजिक न्याय कायम गर्ने।

दिगो सुरक्षित र व्यवस्थित शहरीकरणका ९ खम्बाहरू

व्यवस्थित शहरीकरण → राष्ट्रिय शहरी नीति २०८१ कार्यान्वयन → शहरी क्षेत्रको सीमांकन र वर्गीकरण → आधुनिक र सुविधासम्पन्न नयाँ शहर	**भवन र आवास** → राष्ट्रिय भवन संहिताको पूर्ण पालना → सुरक्षित र किफायती आवास कार्यक्रम → सहुलियतपूर्ण एकीकृत वस्ती विकास	**खानेपानी र ढल** → २४सै घण्टा स्वच्छ खानेपानी आपूर्ति → वैज्ञानिक ढल निकास र प्रशोधन → वर्षात्को पानी संकलन र पुनरुत्पादन
फोहोरमैला व्यवस्थापन → स्रोतमा नै फोहोरको वर्गीकरण → फोहोरबाट ऊर्जा र कम्पोस्ट मल → ल्याण्डफिल साइटको दिगो व्यवस्थापन	**हरियाली र पार्क** → प्रत्येक वडामा खुला क्षेत्र र पार्क → शहरी हरियाली प्रबर्द्धन र वृक्षारोपण → मनोरञ्जन र व्यायाम स्थलको निर्माण	**स्मार्ट शहरी प्रविधि** → स्मार्ट स्ट्रिट लाइट र सोलार जडान → डिजिटल शहरी नापी र नक्सांकन → फ्रि-वाइफाइ र ई-गभर्नेन्स जोन

विपद् जोखिम न्यूनीकरण → भूकम्प प्रतिरोधी शहरी पूर्वाधार → अग्नि नियन्त्रण र दमकल पहुँच → विपद् प्रतिकार्य र सुरक्षित क्षेत्र	**सांस्कृतिक संरक्षण** → सम्पदा क्षेत्रको मौलिक संरक्षण → सांस्कृतिक पदमार्ग र पर्यटक क्षेत्र → पुरातन कला र वास्तुकला प्रबर्द्धन	**एकीकृत योजना** → भू-उपयोग योजनाको कडाइ → अव्यवस्थित वस्तीको स्थानान्तरण → सहर र गाउँको अन्तरसम्बन्ध विकास

५(ख).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

शहरी पूर्वाधार क्षेत्रमा गर्नुपर्ने सुधार कार्यहरू तथा सोको कार्यान्वयनको लागि देहायको कार्ययोजना प्रस्ताव गरिएको छः

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम	समाधानका उपाय
१	**योजना तर्जुमा तथा आयोजना व्यवस्थापनमा सुधार**	शहरी तथ्याङ्क बैंक स्थापना गरी तथ्यमा आधारित योजना निर्माण (Evidence-based Planning) पद्धति अवलम्बन गर्ने। योजना छनोट गर्दा स्रोतको पूर्ण व्यवस्था गर्न सकिने बैंकयोग्य (Bankable) आयोजनाहरू छनोट गर्ने।	२०८३ बैशाख	कार्यविधि दस्तावेज	नियमित बजेट	दस्तावेजमा सहमति र प्रतिवद्धता नहुनसक्ने।	राजनीतिक तथा प्रशासनिक प्रतिवद्धता र सहमति
२	,,	तीनै तहबीच योजना तर्जुमा गर्दा दोहोरोपन हटाउन एकीकृत शहरी योजना (Integrated Urban Planning) लागू गर्ने। शहरी सडक, खानेपानी र विद्युत सेवा एउटै निकायको समन्वयमा गर्न कानूनी तथा संस्थागत व्यवस्था गर्ने।	२०८३ असार	नीति/ कानून मस्यौदा	नियमित	नीति कानूनमा सहमति नहुनसक्ने; आआफ्ना संस्थाको टापू खडा गर्ने प्रवृत्ति	कानूनी व्यवस्था र संस्थाहरूको एकीकरण
३	,,	वैकल्पिक राष्ट्रिय राजमार्ग र स्थानीय तहका केन्द्रहरू जोड्ने सडक तथा मोटरेवल तथा सस्पेन्सन पुलको	२०८३ चैत्र	आयोजना सूची र आयोजना बैंक	नियमित	अन्य निकायको सहयोग तथा समयमानै स्वीकृत नहुन सक्ने;	राष्ट्रिय मापदण्ड लागू गर्ने

		पहिचान, प्राथमिकीकरण, छनोट र विस्तृत अध्ययन गर्ने,				प्राथमिकीकरण विवाद	
४	,,	सघन शहरी, नयाँ शहर आयोजना तथा आवास व्यवस्थामा हरित शहर अवधारणा लागू गर्ने,	५ वर्ष र निरन्तर	५ वर्षभित्र ७५% नयाँ आयोजना हरित मापदण्डअनुसार डिजाइन; प्रति व्यक्ति हरित क्षेत्र २०% वृद्धि	हरित मापदण्ड विकास, वातावरण विज्ञ, पूर्वाधार बजेट	अतिरिक्त लागत, जग्गा अभाव	हरित प्रोत्साहन नीति, चरणबद्ध कार्यान्वयन
५	,,	सघन शहरी तथा नयाँ शहर आयोजनामा हरित यातायात अवधारणा लागू गर्ने,	५ वर्ष र निरन्तर	५ वर्षभित्र ५०% प्रमुख करिडोरमा हरित यातायात (साइकल लेन, सार्वजनिक यातायात प्राथमिकता) लागू	यातायात अध्ययन, पूर्वाधार लगानी, PPP सहकार्य	यातायात अवरोध, व्यवहार परिवर्तन कठिनाइ	जनचेतना अभियान, चरणबद्ध कार्यान्वयन योजना
६	,,	सघन शहरी, नयाँ शहर आयोजना तथा आवास व्यवस्थामा दिगो फोहोरमैला व्यवस्थापन योजना तयार र लागू गर्ने,	३ वर्ष	३ वर्षभित्र ८०% नयाँ आयोजनामा स्रोतमा फोहोर वर्गीकरण; ५०% फोहोर पुनःप्रयोग/प्रशोधन	प्राविधिक अध्ययन, प्रशोधन केन्द्र लगानी, स्थानीय सहकार्य	जनचेतना अभाव, पूर्वाधार सीमितता	स्रोतमा वर्गीकरण अनिवार्य, PPP मोडेलमा प्रशोधन केन्द्र विकास
७	,,	देशभर हाल सञ्चालित तथा थप आवश्यक पर्ने सम्भावित झोलुङ्गे पुलहरूको अवस्था पहिचान गरी बृहत सूची सहितको विवरण अद्यावधिक गर्ने।	२०८३ चैत्र मसान्तसम्म	पुलहरूको अद्यावधिक इन्भेन्ट्री तयार हुने	नियमित बजेट	प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट समयमानै तथ्याङ्क प्राप्त नहुन सक्ने।	विशेष कार्यदल परिचालन

८	,,	रुग्ण ठेक्काहरूको स्थलगत अनुगमन तथा अध्ययन गरी समस्या समाधान गर्ने।	२०८३ असार	स्थलगत प्रतिवेदन	नियमित बजेट	निर्माण व्यवसायीको सक्रियता नहुनसक्ने	ठेक्का सहजीकरण विशेष कार्यदल
९	**नीतिगत तथा कानूनी सुधार**	शहरी विकास सम्बद्ध नीतिगत, कानूनी र कार्यविधिगत दस्तावेज समयानुकूल परिमार्जन/नयाँ तर्जुमा गर्ने, छरिएर रहेका शहरी विकास सम्बन्धी विभिन्न ऐनहरूलाई एकीकृत गरी सङ्घीय संरचना अनुकूल नयाँ एउटै शहरी विकास ऐन तर्जुमा गर्ने,	२ वर्ष	संशोधित/नयाँ नीति तथा ऐन; कार्यान्वयनमा आएका नियमावली संख्या	कानून विज्ञ, नीतिविज्ञ, प्राविधिक समिति; बजेट विनियोजन; परामर्श सेवा	राजनीतिक असहमति; कानूनी जटिलता; अन्तर-तह समन्वय अभाव	बहुपक्षीय परामर्श; अन्तर-सरकारी कार्यदल गठन
१०	,,	ग्रामीण पूर्वाधार विकास राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गर्ने	१वर्ष	संशोधित/नयाँ नीति	कानूनी विज्ञ, नीतिविज्ञ, नियमित बजेट	राजनीतिक असहमति; कानूनी जटिलता; अन्तर-तह समन्वय अभाव	अन्तर-सरकारी कार्यदल गठन
११	,,	झोलुङ्गेपुल राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गर्ने	१ वर्ष	राष्ट्रिय नीति स्वीकृत; कार्यान्वयन निर्देशिका जारी	पूर्वाधार विज्ञ, नियमित बजेट	क्षेत्रगत प्राथमिकता विवाद	आधारभूत सर्वेक्षण; अन्तर-तह सहकार्य
१२	,,	भवन, आवास तथा शहरी पूर्वाधार निर्माण ग्रामीण पूर्वाधार सम्बन्धी राष्ट्रिय नर्म्स र मापदण्ड बनाई लागू गर्ने।	२ वर्ष	एकीकृत योजना स्वीकृत संख्या; दोहोरो योजना घटेको प्रतिशत	डाटा एकीकरण प्रणाली; अन्तर-तह समन्वय संयन्त्र	संस्थागत प्रतिरोध; सूचना आदानप्रदान अभाव	कानूनी प्रावधान संशोधन; समन्वय बैठक
१३	,,	आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तथा कार्यसञ्चालन शर्त (Standard Operating Procedure) र रणनीतिक	२ वर्ष	नर्मस् स्वीकृत; मापदण्ड अनुसार निर्माण अनुपालन दर	प्राविधिक समिति; परीक्षण	अनुपालन कमजोर; प्राविधिक क्षमता अभाव	क्षमता विकास तालिम; नियमित निरीक्षण; दण्ड/प्रोत्साहन व्यवस्था

		कार्ययोजना (Business Plan) तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने, गराउने,			प्रयोगशाला; अनुगमन टोली		
१४	**संस्थागत र प्रक्रियागत सुधार**	शहरी विकास र सेवासम्बन्धी नर्मस्, स्पेशिफिकशन, कोड, निर्देशिका, म्यानुअल आदि जस्ता प्राविधिक दस्तावेजहरूलाई समानुकूल परिमार्जन र तर्जुमा गर्ने,	निरन्तर	२ वर्षभित्र कम्तीमा ७०% प्राविधिक दस्तावेज अद्यावधिक र स्वीकृत	प्राविधिक कार्यदल, परामर्शदाता, बजेट विनियोजन	प्राविधिक सहमति अभाव, ढिलासुस्ती	विशेषज्ञ समूह गठन, समयसीमा निर्धारण, प्राविधिक समीक्षा
१५	,,	बजेट, खर्च, प्रगति विवरण र अनुगमन प्रतिवेदन सार्वजनिक तथा स्वचालित सम्प्रेषण व्यवस्था गर्ने,	१ वर्ष	निरन्तर १००% बजेट तथा प्रगति विवरण वेवसाइटमार्फत सार्वजनिक भएको हुने	आईटी प्रणाली, वेव पोर्टल, MIS विकास बजेट	प्राविधिक अवरोध, सूचना अद्यावधिकमा ढिलाइ	स्वचालित MIS प्रणाली विकास, जिम्मेवारी तोक्ने
१६	,,	सार्वजनिक सम्पत्ति तथा सवारी साधनको अभिलेख अद्यावधिक गर्ने,	१ वर्ष	१ वर्षभित्र १००% सम्पत्ति डिजिटल अभिलेख प्रणालीमा दर्ता	जिन्सी निरीक्षण कार्यदल, सफ्टवेयर	अपूर्ण विवरण, सम्पत्ति विवाद	भौतिक प्रमाणीकरण
१७	,,	लक्षित कार्यसम्पादन सुनिश्चित गर्न क्षमता विकास तथा उत्प्रेरणा संयन्त्र विकास गर्ने,	२ वर्ष	२ वर्षभित्र ७५% प्राविधिक कर्मचारी तालिमप्राप्त	तालिम बजेट, HR विकास इकाई	जनशक्ति पलायन, सीमित बजेट	प्रोत्साहन नीति, वृत्ति विकास मार्गचित्र
१८	,,	KPI तयार गरी अनुगमन तथा सहजीकरण संयन्त्र बनाउने,	१ वर्ष	१२ महिनाभित्र सबै प्रमुख कार्यक्रमका KPI निर्धारण र त्रैमासिक समीक्षा	अनुगमन इकाई, डाटा प्रणाली, प्राविधिक सहयोग	सूचक अस्पष्टता, डाटा अभाव	SMART सूचक मापदण्ड, डाटा प्रमाणीकरण

१९	,,	ह्याण्डओभर नोट बिना रमाना नदिने व्यवस्था लागू गर्ने,	तत्काल लागू गरी निरन्तर	तत्कालैदेखि १००% सरुवा कर्मचारीबाट औपचारिक ह्याण्डओभर अभिलेख	प्रशासन शाखा, डिजिटल अभिलेख प्रणाली	प्रक्रियागत अवज्ञा	नियम संशोधन, अनुपालनको अनुगमन
२०	,,	दरबन्दी आवश्यकता विश्लेषण गरी ठिक्क आकार बनाउने,	१ वर्ष	१ वर्षभित्र १००% दरबन्दी विश्लेषण सम्पन्न; दोहोरोपना ५०% घटाउने	HR अध्ययन टोली, संगठन विश्लेषण बजेट	वृत्ति मार्ग रोकिने नाममा संस्थागत प्रतिरोध	परामर्श, चरणबद्ध पुनर्संरचना
२१	,,	कार्यविवरण तयार गरी लागू गर्ने,	३ महिनाभित्र	३ महिनाभित्र १००% कर्मचारीको कार्यविवरण स्वीकृत र कार्यान्वयनमा	HR शाखा, SMT	भूमिका दोहोरोपन	स्पष्ट जिम्मेवारी निर्धारण गरी कार्यसम्पादनसँग आवद्धता
२२	,,	Integrity, Digital Governance र Service Standard आधारमा पुरस्कृत गर्ने संयन्त्र विकास गर्ने	१ वर्ष	१ वर्षभित्र वस्तुनिष्ठ मूल्याङ्कन सूचक विकास; आन्तरिक रूपमै उत्कृष्ट कर्मचारी पुरस्कृत	विज्ञ समूह, मूल्याङ्कन प्रणाली, बजेट	मूल्याङ्कन पक्षपात जोखिम	पारदर्शी मूल्याङ्कन मापदण्ड, तेस्रो पक्ष संलग्नता
२३	,,	नगर विकास कोषलाई निगममा रूपान्तरण गरी शहरी विकासको स्रोतकेन्द्रका रूपमा संस्थागत सुधार गर्ने	३ वर्ष	२ वर्षभित्र कानून संशोधन सम्पन्न; ३ वर्षमा निगम संरचना कार्यान्वयन	कानूनी परामर्श, वित्तीय पुनर्संरचना बजेट	विद्यमान निकायहरूको विरोध	चरणबद्ध रूपान्तरण, जोखिम विश्लेषण
२४	,,	जटिल पूर्वाधार डिजाइनका लागि दक्ष जनशक्ति तयार गर्ने,	निरन्तर	२ वर्षभित्र ५० विशेषज्ञ इन्जिनियर तालिमप्राप्त; डिजाइन गुणस्तर सूचक ३०% सुधार	प्राविधिक तालिम बजेट, विकास साझेदार	सीप अभाव, प्राविधिक पलायन	दीर्घकालीन योजना, आकर्षक सेवा सुविधा

२५	**शहरी विकास पूर्वाधार विकास र व्यवस्थापनमा सुधार**	गुठी तथा सार्वजनिक जग्गा एकीकरण आयोजनाहरूको अध्ययन, समस्या पहिचान र समाधान गर्ने,	२ वर्ष	२ वर्षभित्र १००% समस्याग्रस्त आयोजना अध्ययन सम्पन्न; कम्तीमा ६०% आयोजना पुनःसक्रिय	अध्ययन टोली, कानूनी तथा भू-प्राविधिक विज्ञ, बजेट सुनिश्चितता	कानूनी विवाद, बजेट अभाव, स्थानीय असहमति	बहु-पक्षीय संवाद, चरणबद्ध बजेट विनियोजन, कानूनी सहजीकरण
२६	,,	स्थानीय तहसँग समन्वय गरी फोहोरमैला तथा ढल व्यवस्थापन प्रभावकारी बनाउने,	निरन्तर	३ वर्षभित्र ८०% शहरी क्षेत्रमा वैज्ञानिक फोहोर व्यवस्थापन प्रणाली लागू	अन्तर-तह साझेदारी, प्राविधिक जनशक्ति, बजेट	स्थानीय क्षमताको अभाव, जनचेतना कमी	क्षमता विकास तालिम, जनचेतना कार्यक्रम, संयुक्त अनुगमन संयन्त्र
२७	,,	ठूला शहरी पूर्वाधारमा PPP मोडेलमार्फत निजी लगानी आकर्षित गर्ने नीति कार्यान्वयन गर्ने,	निरन्तर	४ वर्षभित्र कम्तीमा ३ ठूला परियोजना PPP मोडेलमा कार्यान्वयन	PPP इकाई, लगानी प्रोत्साहन नीति	निजी क्षेत्रको विश्वास अभाव, वित्तीय जोखिम	जोखिम बाँडफाँड ढाँचा स्पष्ट, लगानी सुरक्षा प्रावधान
२८	,,	पूर्वाधारका लागि छुट्टै मर्मत कोष (O&M Fund) स्थापना र कार्यविधि लागू गर्ने,	१ वर्ष	१ वर्षभित्र मर्मत कोष स्थापना; वार्षिक बजेटको कम्तीमा ५% O&M मा विनियोजन	वित्तीय स्रोत पुनर्संरचना, कानूनी व्यवस्था	बजेट कटौती, प्राथमिकता अभाव	कानूनी बाध्यता, नियमित अडिट र समीक्षा
२९	,,	सडकमा पर्ने खाल्डाखुल्टीको एपमार्फत रिपोर्ट र २४ घण्टाभित्र मर्मत हुने संयन्त्र विकास गर्ने,	१ वर्ष	१२ महिनाभित्र एप सञ्चालन; रिपोर्ट भएका ७०% खाल्डा २४ घण्टाभित्र मर्मत	आईटी प्रणाली, मर्मत टोली, प्रतिकार्य कोष	प्राविधिक समस्या, जनशक्ति अभाव	हटलाइन तथा ब्याकअप प्रणाली, निगरानी ड्यासबोर्ड
३०	,,	प्रत्येक वडामा कम्तीमा १ हरित उद्यान अनिवार्य हुने व्यवस्था गर्ने,	३ वर्ष	३ वर्षभित्र ९०% वडामा कम्तीमा १ हरित उद्यान स्थापना	जग्गा पहिचान, हरित पूर्वाधार बजेट, स्थानीय सहभागिता	जग्गा अभाव, अतिक्रमण जोखिम	खुला क्षेत्र संरक्षण नीति, सामुदायिक सहकार्य

३१	,,	विपद्को बेलाका लागि १० मिनेटको दुरीमा खुल्ला क्षेत्र (Open Space) तोकी कार्यान्वयनमा ल्याउने,	२ वर्ष	२ वर्षभित्र शहरी क्षेत्रको पुरै जनसंख्या १० मिनेट दुरीभित्रको खुल्ला क्षेत्रमा पुग्न सक्ने स्थान सुनिश्चित	जग्गा पहिचान अध्ययन, GIS प्रणाली, स्थानीय तह सहकार्य	जग्गा अभाव, अतिक्रमण, कानूनी विवाद	खुला क्षेत्र संरक्षण नीति, अतिक्रमण हटाउने कार्ययोजना
३२	,,	Land Pooling र GLD मार्फत व्यवस्थित शहरीकरण गर्ने,	३—५ वर्ष	५ वर्षभित्र कम्तीमा ५ ठूला Land Pooling/GLD आयोजना सञ्चालन	भू-प्राविधिक अध्ययन, कानूनी सहजीकरण, लगानी बजेट	स्थानीय असहमति, मुआब्जा विवाद	समुदाय सहभागिता, पारदर्शी मुआब्जा नीति
३३	,,	निर्माण सम्पन्न/निर्माणाधीन सभाहल, प्रदर्शनी केन्द्र, बहुउद्देश्यीय भवनको अवस्था अद्यावधिक र सञ्चालन/हस्तान्तरण मोडालिटी बनाउने,	२ वर्ष	२ वर्षभित्र १००% संरचनाको भौतिक अवस्था अद्यावधिक; ७५% संरचना सञ्चालन वा हस्तान्तरण सम्पन्न	भौतिक निरीक्षण टोली, सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली	सञ्चालन खर्च अभाव, उपयोगिता कमी	PPP वा लीज मोडेल, व्यावसायिक व्यवस्थापन
३४	**सूचना प्रविधिमा आधारित सेवा प्रवाहमा सुधार**	कागजरहित डिजिटल सेवा प्रवाह र GIOMS पूर्ण कार्यान्वयन; प्राविधिक दस्तावेजको डिजिटल अभिलेख तयार गर्ने,	१ वर्ष	१ वर्षभित्र ९०% आन्तरिक/बाह्य पत्राचार GIOMS मार्फत; ८०% प्राविधिक दस्तावेज डिजिटल अभिलेखमा	आईटी पूर्वाधार, सर्भर, साइबर सुरक्षा, तालिम बजेट	प्राविधिक क्षमता अभाव, परिवर्तन प्रतिरोध	क्षमता विकास तालिम, चरणबद्ध कार्यान्वयन, प्राविधिक सहयोग
३५	,,	भवन निर्माण अनुमति प्रक्रियालाई पूर्ण डिजिटल नक्सा पास प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने,	१—२ वर्ष	१८ महिनाभित्र १००% नक्सा पास आवेदन अनलाइन; स्वीकृति समय ३०% घटाउने	वेब प्रणाली, GIS, प्राविधिक जनशक्ति	प्राविधिक त्रुटि, इन्टरनेट पहुँच समस्या	सिस्टम परीक्षण, हेल्पडेस्क सेवा, ब्याकअप सर्भर

३६	,,	नक्सापास सम्बन्धी राजस्व व्यवस्थापन पूर्ण डिजिटल र पारदर्शी बनाउने,	२ वर्ष	२ वर्षभित्र १००% राजस्व डिजिटल भुक्तानी प्रणालीमा; राजस्व चुहावट २५% घटाउने	डिजिटल पेमेंट गेटवे, लेखा प्रणाली एकीकरण	साइबर जोखिम, डेटा सुरक्षा समस्या	साइबर सुरक्षा प्रोटोकल, नियमित अडिट
३७	,,	जग्गा, भवन र मेसिनरीहरूको डिजिटल अभिलेख र मर्मत व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने,	२ वर्ष	२ वर्षभित्र १००% सम्पत्ति डिजिटल इन्वेन्टरीमा; वार्षिक मर्मत योजना लागू	PAMS सफ्टवेयर, सर्वेक्षण टोली	अपूर्ण डाटा, अद्यावधिक ढिलाइ	भौतिक प्रमाणीकरण, नियमित अद्यावधिक अनिवार्य
३८	,,	कार्यप्रगति, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन रिपोर्टिङ प्रणालीलाई सूचना प्रविधिमा आधारित बनाउने,	१ वर्ष	१ वर्षभित्र १००% प्रतिवेदन डिजिटल ड्यासबोर्डमार्फत्	MIS प्रणाली, डेटा विश्लेषण इकाई	डाटा विश्वसनीयता समस्या	डाटा प्रमाणीकरण संयन्त्र, नियमित समीक्षा
३९	,,	RuTIMS प्रणाली अध्यावधिक गरी ठेक्का, अनुगमन तथा Road Asset Management प्रभावकारी बनाउने,	२ वर्ष	२ वर्षभित्र १००% ग्रामीण सडक डाटा RuTIMS मा अद्यावधिक; मर्मत प्रतिक्रिया समय २०% घटाउने	सफ्टवेयर परिमार्जन बजेट, प्राविधिक विज्ञ	डाटा अपलोड ढिलाइ, प्राविधिक त्रुटि	क्षमता विकास, अनलाइन सपोर्ट प्रणाली
४०	,,	भवन इजाजत, कर प्रणाली र सार्वजनिक सेवा पूर्ण अनलाइन र पारदर्शी बनाउने,	२ वर्ष	२ वर्षभित्र ८५% सेवा पूर्ण अनलाइन; सेवाग्राही सन्तुष्टि सूचक २०% वृद्धि	एकीकृत सेवा पोर्टल, डिजिटल भुक्तानी, तालिम	डिजिटल विभाजन, साइबर जोखिम	डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम, सुरक्षा मापदण्ड सुदृढीकरण
४१	**गुणस्तरीय पूर्वाधार र सेवामा सुधार**	पूर्वाधार निर्माण सम्बन्धी कार्यहरूमा गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने, डिजाइन एण्ड इनोभेसन ल्याव सञ्चालन गर्ने,	२ वर्ष	२ वर्षभित्र १००% ठूला परियोजनामा गुणस्तर परीक्षण अनिवार्य; Design Lab सञ्चालन र वार्षिक कम्तीमा ५ नवप्रवर्तन परीक्षण	गुणस्तर परीक्षण प्रयोगशाला, प्राविधिक विज्ञ, बजेट विनियोजन	प्राविधिक क्षमता अभाव, बजेट सीमितता	विशेषज्ञ साझेदारी, चरणबद्ध उपकरण खरिद, क्षमता विकास तालिम

४२	,,	भवन निर्माण कार्यको गुणस्तर सुनिश्चितताका लागि गुणस्तर परीक्षण निर्देशिका तयार गर्ने,	१ वर्ष	१ वर्षभित्र गुणस्तर परीक्षण निर्देशिका स्वीकृत; निर्देशिका अनुपालन	प्राविधिक समिति, परीक्षण मापदण्ड विकास	अनुपालन कमजोर, प्राविधिक ज्ञान अभाव	नियमित अनुगमन, दण्ड/प्रोत्साहन व्यवस्था, तालिम कार्यक्रम
४३	,,	स्थानीय तहसँगको समन्वय सुदृढ र प्रभावकारी बनाई फोहोरमैला तथा ढल व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी र गुणस्तरयुक्त बनाउने,	निरन्तर	३ वर्षभित्र ८०% शहरी क्षेत्रमा वैज्ञानिक फोहोर व्यवस्थापन; ढल प्रशोधन दर ५०% वृद्धि	स्थानीय तह सहकार्य, पूर्वाधार बजेट, प्राविधिक जनशक्ति	जनचेतना कमी, पूर्वाधार अभाव	संयुक्त कार्ययोजना, जनचेतना अभियान, नियमित गुणस्तर अनुगमन
४४	**आन्दोलनका क्रममा भएको क्षतिको मूल्याङ्कन तथा पुनर्निर्माण**	१४६ सङ्घीय सरकारी भवनहरूको विस्तृत क्षति मूल्याङ्कन (Detailed Damage Assessment) गर्ने	१ वर्ष	१ वर्षभित्र १००% भवनको विस्तृत प्राविधिक प्रतिवेदन तयार	इन्जिनियरिङ टोली, संरचनागत विज्ञ, बजेट	प्राविधिक जनशक्ति अभाव, पहुँच कठिनाइ	विशेषज्ञ परामर्श, क्षेत्रगत कार्यदल गठन
४५	,,	सामान्य क्षति भएका भवनहरूको मर्मत सम्पन्न गर्ने,	२ वर्ष	२ वर्षभित्र १००% सामान्य क्षति भवन मर्मत सम्पन्न	मर्मत बजेट, प्राविधिक सुपरिवेक्षण	बजेट अभाव, ढिलासुस्ती	चरणबद्ध कार्यतालिका, नियमित अनुगमन
४६	,,	आंशिक क्षति भवन पुनर्निर्माण प्रक्रिया र पूर्ण क्षति भवनको डिजाइन/ड्रइङ्ग सम्पन्न गरी पुनर्निर्माण प्रारम्भ गर्ने,	२ वर्ष	२ वर्षभित्र १००% पूर्ण क्षति भवनको डिजाइन सम्पन्न; कम्तीमा ७०% पुनर्निर्माण प्रारम्भ	डिजाइन परामर्शदाता, पुनर्निर्माण बजेट	कानूनी प्रक्रिया ढिलाइ, लागत वृद्धि	तेज निर्णय प्रक्रिया, लागत पुनरावलोकन संयन्त्र
४७	**शहरी सुशासनको व्यावहारिक पक्षमा सुधार**	शहरी सडक तथा ढल ५० वर्षपछिको जनसंख्या धान्ने गरी दिगोपनयुक्त डिजाइन गर्ने,	निरन्तर	२ वर्षभित्र नयाँ पूर्वाधारको १००% डिजाइनमा ५० वर्ष Projection समावेश भएको	जनसंख्या प्रक्षेपण अध्ययन	गलत प्रक्षेपण जोखिम, अतिरिक्त लागत	नियमित डेटा अद्यावधिक, चरणबद्ध विस्तार योजना

४८	,,	भूकम्प तथा अन्य प्राकृतिक विपद प्रतिरोधी संरचना निर्माणका लागि मापदण्ड तयार र लागू गर्ने	१—२ वर्ष	२ वर्षभित्र Resilient Infrastructure मापदण्ड स्वीकृत; १००% नयाँ भवनमा अनुपालन	संरचनागत विज्ञ, कोड विकास बजेट	अनुपालन कमजोर, प्राविधिक ज्ञान अभाव	अनिवार्य कोड पालना, नियमित निरीक्षण
४९	,,	स्मार्ट प्रविधि (स्मार्ट ट्राफिक लाइट, सडक फर्निचर) विस्तार गर्ने	१—३ वर्ष	३ वर्षभित्र मुख्य शहरका ७०% चोकमा स्मार्ट ट्राफिक लाइट/सडक फर्निचरको व्यवस्था	आईटी पूर्वाधार, प्राविधिक जनशक्ति	प्राविधिक समस्या, साइबर जोखिम	ब्याकअप प्रणाली, साइबर सुरक्षा सुदृढीकरण
५०	,,	समान पहुँचयुक्त सार्वजनिक यातायात र पार्क निर्माण गरी सामाजिक न्याय कायम गर्ने,	निरन्तर	५ वर्षभित्र ८०% शहरी जनसंख्या सार्वजनिक यातायात पहुँचभित्र; प्रत्येक नगरमा समावेशी पार्क स्थापना	सार्वजनिक यातायात लगानी, हरित क्षेत्र बजेट	भूमि अभाव, वित्तीय सीमितता	PPP मोडेल, चरणबद्ध विकास योजना

५(ख).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधार

शहरी विकास र व्यवस्थापनमा प्रस्तावित सुधारहरू आम नागरिकले प्रत्यक्ष खुशी र सन्तुष्टिको अनुभूति गर्ने गरी देहायबमोजिम अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाइ र तत्काल सुधार ढाँचा अवलम्बन गरिनेछ:

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१	शहरी तथ्याङ्क बैंक स्थापना तथा बैंकयोग्य आयोजना छनोट	२ वर्षभित्र तथ्याङ्क बैंक सञ्चालन; १००% नयाँ आयोजना तथ्यमा आधारित छनोट	शहरी तथ्याङ्क बैंक, आयोजना बैंक अभिलेख	त्रैमासिक	शहरी विकास मन्त्रालय	त्रैमासिक समीक्षा	डाटा प्रमाणीकरण, IT सुदृढीकरण

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
२	एकीकृत शहरी योजना लागू तथा कानूनी समन्वय	२ वर्षभित्र ७५% ठूला आयोजनामा दोहोरोपन अन्त्य	नीति दस्तावेज, आयोजना रेकर्ड	अर्धवार्षिक	मन्त्रालय/प्रदेश/स्थानीय तह	संयुक्त समीक्षा	कानूनी संशोधन
३	वैकल्पिक सडक तथा पुल पहिचान र अध्ययन	१ वर्षभित्र प्राथमिकता सूची; ८०% DPR सम्पन्न	DPR प्रतिवेदन	त्रैमासिक	विभाग	स्थलगत समीक्षा	विशेषज्ञ परिचालन
४	हरित शहर अवधारणा लागू	५ वर्षभित्र ७५% नयाँ आयोजना हरित मापदण्डअनुसार	डिजाइन स्वीकृति रेकर्ड	वार्षिक	मन्त्रालय/स्थानीय तह	हरित मूल्याङ्कन	हरित प्रोत्साहन नीति
५	हरित यातायात अवधारणा लागू	५ वर्षभित्र ५०% प्रमुख करिडोरमा हरित यातायात	यातायात मास्टर प्लान	वार्षिक	सम्बद्ध निकाय	डेटा समीक्षा	चरणबद्ध विस्तार
६	दिगो फोहोरमैला व्यवस्थापन योजना लागू	३ वर्षभित्र ८०% स्रोतमा वर्गीकरण	स्थानीय तह प्रतिवेदन	त्रैमासिक	स्थानीय तह	संयुक्त अनुगमन	PPP र जनचेतना
७	झोलुङ्गे पुल इन्भेन्ट्री अद्यावधिक	१ वर्षभित्र १००% डिजिटल इन्भेन्ट्री	पुल अभिलेख प्रणाली	अर्धवार्षिक	विभाग	प्राविधिक प्रमाणीकरण	कार्यदल परिचालन
८	रुग्ण ठेक्का अनुगमन र समाधान	१ वर्षभित्र ७०% पुनःसक्रिय	ठेक्का MIS	मासिक	मन्त्रालय/विभाग	मासिक समीक्षा	सहजीकरण संयन्त्र
९	एकीकृत शहरी विकास ऐन तर्जुमा	२ वर्षभित्र ऐन पारित	कानूनी अभिलेख	अर्धवार्षिक	मन्त्रालय	नीतिगत समीक्षा	बहुपक्षीय परामर्श
१०	ग्रामीण पूर्वाधार विकास नीति तर्जुमा	१ वर्षभित्र नीति स्वीकृत	राजपत्र/नीति दस्तावेज	त्रैमासिक	मन्त्रालय	कार्यान्वयन समीक्षा	अन्तर-तह सहकार्य
११	झोलुङ्गेपुल राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गर्ने	१ वर्षभित्र नीति स्वीकृत र कार्यान्वयन निर्देशिका जारी	राजपत्र, नीति दस्तावेज	त्रैमासिक	शहरी विकास मन्त्रालय	नीति कार्यान्वयन समीक्षा	अन्तर-तह समन्वय सुदृढीकरण

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१२	भवन, आवास तथा शहरी/ग्रामीण पूर्वाधार राष्ट्रिय नर्म्स लागू गर्ने	२ वर्षभित्र १००% नयाँ निर्माणमा नर्म्स अनुपालन	निर्माण स्वीकृति अभिलेख	अर्धवार्षिक	विभाग/स्थानीय तह	प्राविधिक निरीक्षण प्रतिवेदन	अनिवार्य निरीक्षण र दण्ड व्यवस्था
१३	आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, SOP र Business Plan लागू गर्ने	२ वर्षभित्र १००% निकायमा SOP र Business Plan कार्यान्वयन	SOP अभिलेख, वार्षिक प्रतिवेदन	वार्षिक	मन्त्रालय/मातहत निकाय	आन्तरिक अडिट	नियमित समीक्षा र सुधार योजना
१४	प्राविधिक नर्म्स, कोड, निर्देशिका अद्यावधिक गर्ने	२ वर्षभित्र कम्तीमा ७०% दस्तावेज अद्यावधिक	प्राविधिक दस्तावेज अभिलेख	अर्धवार्षिक	सम्बद्ध विभाग	प्राविधिक समीक्षा समिति	विशेषज्ञ समूह गठन
१५	बजेट, खर्च र अनुगमन प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने	१ वर्षभित्र १००% बजेट र प्रगति वेवसाइटमा प्रकाशन	वेव पोर्टल, MIS रिपोर्ट	त्रैमासिक	मन्त्रालय	डाटा विश्लेषण समीक्षा	स्वचालित प्रणाली विकास
१६	सार्वजनिक सम्पत्ति अभिलेख अद्यावधिक गर्ने	१ वर्षभित्र १००% सम्पत्ति डिजिटल अभिलेखमा दर्ता	सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली	अर्धवार्षिक	प्रशासन शाखा	भौतिक प्रमाणीकरण	डिजिटल इन्वेन्टरी प्रणाली सुदृढीकरण
१७	क्षमता विकास र उत्प्रेरणा संयन्त्र विकास गर्ने	२ वर्षभित्र ७५% कर्मचारी तालिमप्राप्त	तालिम अभिलेख	वार्षिक	HR इकाई	कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन	प्रोत्साहन नीति लागू
१८	KPI तयार गरी अनुगमन संयन्त्र बनाउने	१ वर्षभित्र सबै प्रमुख कार्यक्रमका KPI निर्धारण	KPI दस्तावेज, समीक्षा प्रतिवेदन	त्रैमासिक	मन्त्रालय	त्रैमासिक समीक्षा बैठक	SMART मापदण्ड लागू
१९	ह्याण्डओभर नोट बिना रमाना नदिने व्यवस्था लागू गर्ने	तत्काल १००% सरुवा कर्मचारीबाट ह्याण्डओभर अभिलेख	प्रशासन अभिलेख	निरन्तर	प्रशासन शाखा	आन्तरिक अनुगमन	अनुपालन अनुगमन कडाइ
२०	दरबन्दी आवश्यकता विश्लेषण गरी ठिक्क आकार बनाउने	१ वर्षभित्र दरबन्दी विश्लेषण सम्पन्न; दोहोरोपना ५०% घटाउने	HR अध्ययन प्रतिवेदन	वार्षिक	मन्त्रालय	संगठन विश्लेषण समीक्षा	चरणबद्ध पुनर्संरचना

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
२१	कार्यविवरण तयार गरी लागू गर्ने	३ महिनाभित्र १००% कर्मचारीको कार्यविवरण स्वीकृत र कार्यान्वयन	HR अभिलेख	त्रैमासिक	मन्त्रालय/HR इकाई	कार्यसम्पादन समीक्षा	जिम्मेवारी स्पष्टता र अद्यावधिक
२२	Integrity, Digital Governance र Service Standard आधारमा पुरस्कृत गर्ने संयन्त्र विकास गर्ने	१ वर्षभित्र वस्तुनिष्ठ मूल्याङ्कन सूचक विकास र वार्षिक १०% उत्कृष्ट कर्मचारी पुरस्कृत	मूल्याङ्कन प्रतिवेदन	वार्षिक	मन्त्रालय	वार्षिक मूल्याङ्कन बैठक	पारदर्शी मापदण्ड र तेस्रो पक्ष संलग्नता
२३	नगर विकास कोषलाई निगममा रूपान्तरण गर्ने	३ वर्षभित्र कानूनी संशोधन र निगम संरचना कार्यान्वयन	कानूनी अभिलेख, वित्तीय प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	मन्त्रालय/कानून मन्त्रालय	संस्थागत समीक्षा	चरणबद्ध रूपान्तरण योजना
२४	जटिल पूर्वाधार डिजाइनका लागि दक्ष जनशक्ति तयार गर्ने	२ वर्षभित्र ५० विशेषज्ञ इन्जिनियर तालिमप्राप्त	तालिम प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	विभाग	प्राविधिक मूल्याङ्कन	दीर्घकालीन क्षमता विकास योजना
२५	गुठी तथा सार्वजनिक जग्गा एकीकरण आयोजनाको समस्या समाधान गर्ने	२ वर्षभित्र ६०% समस्याग्रस्त आयोजना पुनःसक्रिय	अध्ययन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	मन्त्रालय/विभाग	स्थलगत समीक्षा	कानूनी सहजीकरण र बजेट व्यवस्था
२६	फोहोरमैला तथा ढल व्यवस्थापन प्रभावकारी बनाउने	३ वर्षभित्र ८०% शहरी क्षेत्रमा वैज्ञानिक फोहोर व्यवस्थापन	स्थानीय तह प्रतिवेदन	त्रैमासिक	स्थानीय तह/मन्त्रालय	संयुक्त अनुगमन	क्षमता विकास र PPP
२७	PPP मोडेलमार्फत निजी लगानी आकर्षित गर्ने	४ वर्षभित्र कम्तीमा ३ ठूला आयोजना PPP मा कार्यान्वयन	PPP सम्झौता अभिलेख	अर्धवार्षिक	मन्त्रालय/PPP इकाई	निवेश समीक्षा	जोखिम बाँडफाँड ढाँचा स्पष्ट
२८	O&M Fund स्थापना र कार्यविधि लागू गर्ने	१ वर्षभित्र मर्मत कोष स्थापना; बजेटको ५% O&M मा विनियोजन	बजेट अभिलेख	वार्षिक	मन्त्रालय/वित्त शाखा	वित्तीय अडिट	कानूनी बाध्यता र अनुगमन

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
२९	सडक खाल्डा एपमार्फत रिपोर्ट र २४ घण्टाभित्र मर्मत संयन्त्र विकास गर्ने	१ वर्षभित्र एप सञ्चालन; ७०% रिपोर्ट २४ घण्टाभित्र समाधान	एप ड्यासबोर्ड रिपोर्ट	मासिक	विभाग/स्थानीय तह	मासिक समीक्षा	प्रतिकार्य टोली सुदृढीकरण
३०	प्रत्येक वडामा १ हरित उद्यान अनिवार्य गर्ने	३ वर्षभित्र ९०% वडामा कम्तीमा १ हरित उद्यान स्थापना	स्थानीय तह प्रतिवेदन	वार्षिक	स्थानीय तह	हरित क्षेत्र मूल्याङ्कन	जग्गा संरक्षण नीति
३१	१० मिनेट दुरीमा खुल्ला क्षेत्र कार्यान्वयन	२ वर्षभित्र ९०% शहरी जनसंख्या १० मिनेट दुरीभित्र खुल्ला क्षेत्रमा पहुँच	GIS नक्सा, स्थानीय तह प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	स्थानीय तह/मन्त्रालय	स्थलगत अनुगमन	खुला क्षेत्र संरक्षण नीति
३२	Land Pooling र GLD कार्यान्वयन	५ वर्षभित्र कम्तीमा ५ ठूला आयोजना सञ्चालन	आयोजना प्रतिवेदन	वार्षिक	मन्त्रालय/विभाग	समुदाय समीक्षा बैठक	पारदर्शी मुआब्जा र सहजीकरण
३३	सभाहल/बहुउद्देश्यीय भवन अद्यावधिक र मोडालिटी	२ वर्षभित्र १००% संरचना अद्यावधिक; ७५% सञ्चालन/हस्तान्तरण सम्पन्न	सम्पत्ति व्यवस्थापन अभिलेख	अर्धवार्षिक	मन्त्रालय	सञ्चालन मूल्याङ्कन	PPP वा लीज मोडेल
३४	GIOMS पूर्ण कार्यान्वयन र डिजिटल अभिलेख	१ वर्षभित्र ९०% पत्राचार GIOMS मार्फत; ८०% प्राविधिक दस्तावेज डिजिटल	GIOMS रिपोर्ट	त्रैमासिक	मन्त्रालय/आईटी शाखा	डाटा समीक्षा	क्षमता विकास र IT सुदृढीकरण
३५	डिजिटल नक्सा पास प्रणाली कार्यान्वयन	१८ महिनाभित्र १००% आवेदन अनलाइन; स्वीकृति समय ३०% घटाउने	अनलाइन प्रणाली रिपोर्ट	त्रैमासिक	स्थानीय तह	सेवा समीक्षा	हेल्पडेस्क र सिस्टम सुधार

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
३६	नक्सापास राजस्व पूर्ण डिजिटल बनाउने	२ वर्षभित्र १००% डिजिटल भुक्तानी; राजस्व चुहावट २५% घटाउने	डिजिटल पेमेंट रेकर्ड	अर्धवार्षिक	स्थानीय तह/लेखा शाखा	राजस्व विश्लेषण	साइबर सुरक्षा सुदृढीकरण
३७	डिजिटल सम्पत्ति अभिलेख र मर्मत प्रणाली	२ वर्षभित्र १००% सम्पत्ति डिजिटल इन्वेन्टरीमा; वार्षिक मर्मत योजना	PAMS/सम्पत्ति प्रणाली	अर्धवार्षिक	मन्त्रालय/प्रशासन शाखा	भौतिक प्रमाणीकरण	नियमित अद्यावधिक
३८	IT आधारित रिपोर्टिङ प्रणाली लागू गर्ने	१ वर्षभित्र १००% अनुगमन प्रतिवेदन डिजिटल ड्यासबोर्डमा	MIS ड्यासबोर्ड	त्रैमासिक	मन्त्रालय	डाटा विश्लेषण बैठक	डाटा प्रमाणीकरण प्रणाली
३९	RuTIMS अध्यावधिक गरी Road Asset Management प्रभावकारी बनाउने	२ वर्षभित्र १००% ग्रामीण सडक डाटा अद्यावधिक; मर्मत समय २०% घटाउने	RuTIMS प्रणाली	अर्धवार्षिक	विभाग	प्राविधिक समीक्षा	क्षमता विकास र सफ्टवेयर सुधार
४०	भवन इजाजत, कर र सेवा पूर्ण अनलाइन बनाउने	२ वर्षभित्र ८५% सेवा पूर्ण अनलाइन; सेवाग्राही सन्तुष्टि २०% वृद्धि	सेवा पोर्टल रिपोर्ट	वार्षिक	मन्त्रालय/स्थानीय तह	सेवाग्राही सन्तुष्टि सर्वेक्षण	डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम
४१	पूर्वाधार निर्माणमा गुणस्तर सुनिश्चित तथा Design & Innovation Lab सञ्चालन	२ वर्षभित्र १००% ठूला आयोजनामा गुणस्तर परीक्षण; वार्षिक ५ नवप्रवर्तन परीक्षण	गुणस्तर परीक्षण प्रतिवेदन	त्रैमासिक	सम्बद्ध विभाग	प्राविधिक समीक्षा बैठक	विशेषज्ञ परिचालन र उपकरण सुदृढीकरण
४२	भवन निर्माण गुणस्तर परीक्षण निर्देशिका तयार र लागू गर्ने	१ वर्षभित्र निर्देशिका स्वीकृत; ८०% निर्माणमा अनुपालन	निर्देशिका अभिलेख, निरीक्षण प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	विभाग/स्थानीय तह	निरीक्षण समीक्षा	अनिवार्य अनुपालन र दण्ड व्यवस्था
४३	फोहोरमैला तथा ढल व्यवस्थापन समन्वय सुदृढ गर्ने	३ वर्षभित्र ८०% शहरी क्षेत्रमा वैज्ञानिक व्यवस्थापन	स्थानीय तह प्रतिवेदन	त्रैमासिक	मन्त्रालय/स्थानीय तह	संयुक्त अनुगमन	क्षमता विकास र PPP

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
४४	१४६ सङ्घीय भवनको विस्तृत क्षति मूल्याङ्कन गर्ने	१ वर्षभित्र १००% भवनको Detailed Damage Assessment सम्पन्न	प्राविधिक प्रतिवेदन	त्रैमासिक	मन्त्रालय/विभाग	स्थलगत समीक्षा	विशेषज्ञ कार्यदल गठन
४५	सामान्य क्षति भवनको मर्मत सम्पन्न गर्ने	२ वर्षभित्र ९०% मर्मत सम्पन्न	मर्मत प्रगति प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	विभाग	स्थलगत अनुगमन	चरणबद्ध कार्यतालिका
४६	आंशिक र पूर्ण क्षति भवन पुनर्निर्माण प्रारम्भ गर्ने	३ वर्षभित्र ७०% पुनर्निर्माण प्रक्रिया प्रारम्भ	डिजाइन/DPR अभिलेख	अर्धवार्षिक	मन्त्रालय/विभाग	प्राविधिक मूल्याङ्कन	तेज निर्णय प्रक्रिया
४७	५० वर्ष Projection सहित दिगोपनयुक्त सडक तथा ढल डिजाइन गर्ने	२ वर्षभित्र १००% नयाँ डिजाइनमा जनसंख्या Projection समावेश	डिजाइन स्वीकृति रेकर्ड	वार्षिक	सम्बद्ध विभाग	प्राविधिक समीक्षा	डेटा अद्यावधिक
४८	विपद प्रतिरोधी संरचना मापदण्ड तयार र लागू गर्ने	२ वर्षभित्र मापदण्ड स्वीकृत; ८०% नयाँ निर्माणमा अनुपालन	कोड/मापदण्ड अभिलेख	अर्धवार्षिक	मन्त्रालय/विभाग	निरीक्षण समीक्षा	अनिवार्य भवन संहिता कार्यान्वयन
४९	स्मार्ट प्रविधि विस्तार गर्ने (ट्राफिक लाइट, सडक फर्निचर)	३ वर्षभित्र ७०% मुख्य चोकमा स्मार्ट प्रणाली	स्मार्ट प्रणाली डाटा	वार्षिक	स्थानीय तह/विभाग	डाटा विश्लेषण	IT सुदृढीकरण
५०	समान पहुँचयुक्त सार्वजनिक यातायात र पार्क विकास गर्ने	५ वर्षभित्र ८०% जनसंख्या सार्वजनिक यातायात पहुँचभित्र; ९०% वडामा पार्क	स्थानीय तह प्रतिवेदन	वार्षिक	स्थानीय तह	सामाजिक समावेशी मूल्याङ्कन	PPP र चरणबद्ध विकास

यस ढाँचाको कार्यान्वयनका लागि देहाय अनुसार अनुगमन प्रणालीको अवलम्बन गरिनेछः

१. अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि तीन चरणमा मुख्य सूचक बनाई सुधार गर्ने।

२. अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा प्रक्रियागत र प्रवृत्तिगत सुधार गर्नेः

- मन्त्रालय वा मातहतमा सञ्चालित क्रमागत तथा चालु आयोजनाको नतिजामुखी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने,
- विभिन्न निकाय आयोजनाका ,सबै प्रमुखहरूको कार्य प्रगित विवरण लिई मासिक समीक्षा गर्ने।

३. तेस्रो पक्षीय अनुगमन (Third Party Monitoring) को व्यवस्था गर्नेः

- स्वतन्त्र विज्ञबाट परीक्षण गराउने,
- नागरिक समाज र सेवाग्राही सरोकारवालाबाट परीक्षण गराउने,
- अनुगमनको पनि अनुगमन गर्ने ।

४. नतिजा र प्रभावमा आधारित भुक्तानी प्रणाली लागू गर्नेः

- सम्पादित कामको गुणस्तर प्रयोगशालामा परीक्षण गरी भुक्तानी दिने,
- डिजिटल रेस्पोन्स मेसिनको प्रयोग गरी सूचकका आधारमा भुक्तानी दिने ,
- तोकिएको लागत र समयसीमाभित्र काम सम्पादन भएको आधारमा थप प्रोत्साहन रकम उपलब्ध गराउने ।

५. उत्तरदायित्त्व, प्रोत्साहन र सजाय प्रणाली कठोरतापूर्वक लागू गर्नेः

- आयोजनाको सबै प्रक्रियामा प्रमुखलाई निर्णयमा स्वायत्तता सहित पूर्ण जिम्मेवारी प्रदान गर्ने,
- तोकिएको अधिकार र जिम्मेवारी बहन नभएमा वा असफल भएमा सजायको भागी बनाउने।

६. तत्काल सुधार संयन्त्रको विकास गर्नेः

- केन्द्रीय तहमा आयोजना कार्यान्वयनको समस्या समाधान गर्ने तत्काल सुधार संयन्त्र तयार गर्ने,
- कार्यान्वयनका लागि स्वीकृत Calendar of Action आबमोजिम कार्य सम्पादनको परीक्षण र सुनुवाई गरी सुधार गर्न लिखित निर्देशन दिने,
- तोकिए बमोजिमको समयसारिणी अनुसरण गरी कार्य गर्न नसकेमा वैकल्पिक सुधारका उपाय अवलम्बन गर्ने ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाल सरकार, शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग। (२०७८)। शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागको भावी कार्यदिशा, २०७८। काठमाडौंः शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग।

नेपाल सरकार, शहरी विकास मन्त्रालय। (२०७४)। राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीति (National Urban Development Strategy)। काठमाडौंः शहरी विकास मन्त्रालय।

नेपाल सरकार, शहरी विकास मन्त्रालय। (२०७५)। बागमती कार्ययोजना (Bagmati Action Plan)। काठमाडौंः शहरी विकास मन्त्रालय।

नेपाल सरकार, शहरी विकास मन्त्रालय। (२०८१)। राष्ट्रिय शहरी नीति, २०८१। काठमाडौंः शहरी विकास मन्त्रालय।

नेपाल सरकार। (२०७२)। नेपालको संविधान, २०७२। काठमाडौंः नेपाल कानुन किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार। (वि.सं. विभिन्न वर्ष)। राष्ट्रिय भवन संहिता (National Building Code)। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय योजना आयोग। (२०८१)। सोह्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२—२०८५/८६)। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

Asian Development Bank. (2016). Urban infrastructure investment requirements in Nepal (2016–2031). Manila: Asian Development Bank.

Asian Development Bank. (2020). Regional Urban Development Project (RUDP): Project completion report. Manila: Asian Development Bank.

Asian Development Bank. (2021). Urban development and municipal finance improvement program in Nepal. Manila: Asian Development Bank.

OECD. (2019). Urban policy reviews: Sustainable urban development. Paris: OECD Publishing.

United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat). (2020). World cities report: The value of sustainable urbanization. Nairobi: UN-Habitat.

United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. New York: United Nations.

United Nations. (2016). Habitat III National Report: Nepal. New York: United Nations.

World Bank. (2018). Nepal Urban Governance and Infrastructure Project (NUGIP). Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2020). Urban development in Nepal: Challenges and opportunities. Washington, DC: World Bank.

५(ग). खानेपानी तथा सरसफाई

५(ग).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन

५(ग).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

नेपालमा खानेपानी सेवा व्यवस्थापन राज्यको महत्वपूर्ण सार्वजनिक सेवा क्षेत्रमध्ये एक हो। सुरक्षित तथा गुणस्तरीय खानेपानीको उपलब्धता मानव स्वास्थ्य, सामाजिक विकास, आर्थिक उत्पादकत्व तथा वातावरणीय दिगोपनसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छ। नेपालको संविधानले स्वच्छ खानेपानी र सरसफाइलाई नागरिकको मौलिक हकका रूपमा अङ्गिकार गरिएको छ। संविधानको धारा ३५ मा प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी र सरसफाइको अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ (नेपालको संविधान, २०७२)। यस संवैधानिक व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको संस्थागत, नीतिगत र प्राविधिक सुधारका लागि विभिन्न नीतिगत, कानुनी र संस्थागत व्यवस्था गरेको छ।

नेपालमा खानेपानी सेवा प्रदान गर्ने अधिकार र जिम्मेवारी मुख्यतया नेपालको संविधान, खानेपानी तथा सरसफाइ ऐन, २०७९ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा व्यवस्था भई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच जिम्मेवारी विभाजन गरिएको छ। सङ्घीय संरचनामा खानेपानी सेवा व्यवस्थापनमा स्थानीय तहलाई मुख्य सेवा प्रदायकको रूपमा र सङ्घ र प्रदेशलाई नीति, मापदण्ड, समन्वय र सहजीकरणकर्ताको रूपमा भूमिका दिइएको छ। सङ्घीय सरकारले खास गरी नीति निर्माण, राष्ट्रिय मापदण्ड निर्धारण, नियमन, अन्तरप्रदेशीय आयोजना र रणनीतिक योजना सम्बन्धी भूमिका निर्वाह गर्छ। त्यस अन्तर्गत, राष्ट्रिय खानेपानी नीति, ऐन, मापदण्ड र रणनीति निर्माण गर्ने, अन्तरप्रदेशीय वा राष्ट्रिय महत्वका खानेपानी आयोजना सञ्चालन गर्ने, पानीको गुणस्तर मापदण्ड निर्धारण र अनुगमन गर्ने, खानेपानी क्षेत्रमा राष्ट्रिय स्तरको नियमन, समन्वय र अनुगमन गर्ने, विकास साझेदारहरूसँग सहकार्य गरी ठूला आयोजना तथा वित्तीय स्रोत परिचालन गर्ने, खानेपानी सेवा प्रदायक संस्थाहरूको नियमन र संस्थागत ढाँचा विकास गर्ने र खानेपानी सेवामा समावेशीता, दिगोपन र जलस्रोत संरक्षणका लागि राष्ट्रिय कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने जिम्मेवारी पाएको छ।

त्यसै गरी प्रदेश सरकारको अधिकार र जिम्मेवारी अन्तर्गत सङ्घीय नीति कार्यान्वयन, प्रदेशस्तरीय योजना, समन्वय र प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने भूमिका रहेको छ। मुख्य जिम्मेवारीहरूमा सङ्घीय नीति अनुरूप प्रदेशस्तरीय नीति तथा कार्यक्रम बनाउने, प्रदेशभित्रका मध्यमस्तरका खानेपानी आयोजना सञ्चालन गर्ने, स्थानीय तहहरूलाई प्राविधिक सहयोग र क्षमता विकास गर्ने, खानेपानी सेवामा प्रदेशस्तरीय समन्वय र अनुगमन गर्ने, जलस्रोत व्यवस्थापन र संरक्षण सम्बन्धी प्रदेश कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, प्रदेश स्तरमा खानेपानी सेवा सुधार कार्यक्रम लागू गर्ने लगायत पर्दछन्।

स्थानीय तहको अधिकार र जिम्मेवारी हेर्दा संविधान अनुसार खानेपानी सेवा सञ्चालन र व्यवस्थापनको मुख्य जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई दिइएको छ। स्थानीय तहको मुख्य जिम्मेवारीहरूमा, स्थानीय स्तरमा खानेपानी सेवा योजना तयार गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने, खानेपानी आयोजना निर्माण, सञ्चालन र मर्मत गर्ने, खानेपानी उपभोक्ता समिति वा सेवा प्रदायक संस्थाको व्यवस्थापन गर्ने, पानीको समान वितरण र पहुँच सुनिश्चित गर्ने, पानीको स्रोत संरक्षण र दिगो व्यवस्थापन गर्ने, खानेपानी सेवाको शुल्क निर्धारण र सेवा व्यवस्थापन गर्ने, स्थानीय स्तरमा पानीको गुणस्तर अनुगमन गर्ने लगायतका कार्यहरू पर्दछन्। यसले सेवा प्रवाहलाई नागरिकको नजिक पुऱ्याउने अवसर सिर्जना गरे पनि समन्वय, वित्तीय स्रोत, प्राविधिक क्षमता तथा संस्थागत व्यवस्थापनका नयाँ चुनौतीहरू पनि उत्पन्न भएका छन्। खानेपानी मन्त्रालय तथा सम्बन्धित निकायहरूले प्रकाशित गरेका विभिन्न प्रतिवेदनहरू, नीति दस्तावेजहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले गरेका अध्ययनहरूले नेपालको खानेपानी क्षेत्रको अवस्था, चुनौती र सुधारका आवश्यक क्षेत्रहरूको स्पष्ट चित्र प्रस्तुत गरेका छन्।

नेपाल सरकारले खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको दीर्घकालीन विकासका लागि विभिन्न नीति तथा योजनाहरू तयार गरेको छ। तीमध्ये Water Supply, Sanitation and Hygiene Sector Development Plan (२०१६—२०३०) महत्वपूर्ण क्षेत्रगत विकास योजना हो। यस योजनाले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको पहुँच विस्तार गर्नुका साथै सेवा गुणस्तर सुधार, संस्थागत समन्वय, वित्तीय दिगोपन तथा क्षेत्रगत शासन सुधारलाई प्रमुख उद्देश्यका रूपमा अघि सारेको छ (खानेपानी मन्त्रालय, २०१६)। उक्त योजनाले विशेषगरी क्षेत्रगत अवधारणा, एकीकृत योजना र अनुगमन प्रणाली (Sector-wide approach: integrated planning, monitoring system) तथा परिणाममुखी कार्यक्रम कार्यान्वयनलाई प्राथमिकता दिएको छ।

सङ्घीय शासन प्रणाली लागू भएपछि खानेपानी सेवा व्यवस्थापनलाई कानुनी आधार प्रदान गर्न खानेपानी तथा सरसफाइ ऐन, २०७९ जारी गरिएको छ। यस ऐनले सुरक्षित खानेपानी सेवामा नागरिकको अधिकार सुनिश्चित गर्नुका साथै सेवा सञ्चालन, वितरण, महसुल निर्धारण, गुणस्तर नियन्त्रण तथा सेवा प्रदायक संस्थाको नियमनसम्बन्धी व्यवस्थाहरू स्पष्ट गरेको छ (नेपाल सरकार, २०७९)। यस ऐनले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच कार्यविभाजनको आधार पनि प्रदान गरेको छ।

यसैगरी सरकारले राष्ट्रिय खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता नीति, २०८० जारी गरी शहरी तथा ग्रामीण क्षेत्रका सबै नागरिकलाई सुरक्षित, समावेशी र दिगो खानेपानी सेवा उपलब्ध गराउने नीति लिएको छ। उक्त नीतिले जलस्रोत संरक्षण, जलवायु अनुकूलन, सेवा गुणस्तर सुधार तथा संस्थागत

क्षमता विकासलाई महत्वपूर्ण रणनीतिक क्षेत्रका रूपमा पहिचान गरेको छ (खानेपानी मन्त्रालय, २०८०)।

मन्त्रालयले प्रकाशित गरेको WASH Sector Performance Report 2023 ले नेपालको खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा भएका प्रगति तथा चुनौतीहरूको समग्र समीक्षा गरेको छ। उक्त प्रतिवेदनले सङ्घीय संरचनामा सेवा प्रवाहको जिम्मेवारी स्थानीय तहमा पुगेपछि संस्थागत क्षमता विकास, वित्तीय स्रोत व्यवस्थापन तथा प्रभावकारी समन्वय प्रणाली विकास आवश्यक रहेको उल्लेख गरेको छ। यसैगरी खानेपानी तथा ढल व्यवस्थापन विभागले प्रकाशित गरेको Nationwide Coverage and Functionality Status of Water Supply and Sanitation in Nepal प्रतिवेदनले देशभरका खानेपानी प्रणालीहरूको पहुँच, कार्यक्षमता तथा सेवा अवस्थाबारे विस्तृत तथ्याङ्क उपलब्ध गराएको छ। उक्त प्रतिवेदनले धेरै खानेपानी प्रणालीहरू सञ्चालनमा भए पनि तिनको कार्यक्षमता र दीर्घकालीन मर्मत व्यवस्थापनमा चुनौती रहेको देखाएको छ (Department of Water Supply and Sewerage, 2014)।

५(ग).१.२ सम्बन्धित विषयमा प्राज्ञिक तथा बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययनहरूको निष्कर्ष

नेपालको खानेपानी सेवा व्यवस्थापनको दिगोपन, सुशासन र सेवा गुणस्तर सम्बन्धी विषयमा विभिन्न प्राज्ञिक संस्थाहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदारहरूले अध्ययन गरेका छन्। Khatri र Bhandari (२०१९) ले ग्रामीण नेपालमा खानेपानी सेवा दिगोपनामा संस्थागत क्षमता, वित्तीय पारदर्शिता तथा समुदायको सक्रिय सहभागिताको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको निष्कर्ष निकालेका छन्।उक्त अध्ययनले धेरै खानेपानी आयोजना निर्माण भएपछि पनि मर्मतसम्भार तथा व्यवस्थापन कमजोर भएका कारण सेवा निरन्तरता प्रभावित हुने गरेको उल्लेख गरेको छ। त्यसै गरी, विश्व बैंकले नेपालमा खानेपानी सेवा व्यवस्थापनसम्बन्धी गरेको अध्ययनले देशभर हजारौं सामुदायिक खानेपानी प्रणालीहरू सञ्चालनमा भए पनि तिनको प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय क्षमता कमजोर रहेको देखाएको छ। साथै सङ्घीय शासन प्रणाली लागू भएपछि सेवा प्रवाहको संरचना पूर्ण रूपमा स्पष्ट हुन नसकेको र संस्थागत समन्वय सुदृढ गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको उल्लेख गरिएको छ (World Bank, 2022)।

अर्कोतिर WaterAid ले नेपालमा गरेको अध्ययनले खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा स्थानीय सरकारको वित्तीय लगानी अझै सीमित रहेको देखाएको छ। स्थानीय तहको बजेट संरचनामा खानेपानी तथा सरसफाइ कार्यक्रमलाई पर्याप्त प्राथमिकता नदिँदा सेवा विस्तार र गुणस्तर सुधारमा चुनौती देखिएको निष्कर्ष उक्त अध्ययनले प्रस्तुत गरेको छ (Poznanski, Thomas-Posse, & Garrett, 2024)। त्यसै गरी, WHO तथा UNICEF द्वारा सञ्चालन गरिएको Joint Monitoring

Programme का तथ्याङ्कहरूले नेपालमा खानेपानी सेवाको पहुँच विस्तार भए पनि सुरक्षित तथा पूर्ण रूपमा व्यवस्थित खानेपानी सेवाको स्तर अझै सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको देखाएका छन्। सुरक्षित पानीको स्रोत, नियमित गुणस्तर परीक्षण तथा वितरण प्रणालीको प्रभावकारी व्यवस्थापन अझै महत्वपूर्ण सुधारको विषय रहेको छ (World Health Organization, 2022)।

५(ग).१.३ सुधार योजना तथा प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

नेपालमा खानेपानी क्षेत्र सुधारका लागि विभिन्न नीति तथा योजनाहरू तयार भए पनि ती पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन्। यस क्षेत्रमा भएका सुधार योजना तथा प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू निम्नबमोजिम छन्:

१. **संस्थागत समन्वयको अभावः** सङ्घीय संरचना लागू भएपश्चात तीन तहका सरकारबीच अधिकार र जिम्मेवारी बाँडफाँड भए पनि योजना निर्माण, बजेट विनियोजन तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा समन्वय अझै प्रभावकारी रूपमा स्थापित हुन नसक्नु।

२. **वित्तीय स्रोतको सीमित उपयोगः** खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा ठुलो बजेट विनियोजन भए पनि योजना तयारी, प्राविधिक क्षमता तथा कार्यान्वयन व्यवस्थापन कमजोर हुँदा बजेटको पूर्ण उपयोग हुन नसक्नु।

३. **स्थानीय तह तथा सेवा प्रदायक संस्थाहरूको क्षमता अभावः** धेरै खानेपानी आयोजना उपभोक्ता समितिमार्फत सञ्चालन हुने भएकाले तिनको व्यवस्थापन क्षमता, वित्तीय पारदर्शिता तथा प्राविधिक दक्षता पर्याप्त नहुनु (Khatri & Bhandari, २०१९)।

४. **विश्वसनीय तथ्याङ्क तथा सूचना प्रणालीको अभावः** खानेपानी सेवा सम्बन्धी अद्यावधिक तथ्याङ्क, प्रणालीहरूको अवस्थाबारे नियमित जानकारी तथा डिजिटल अभिलेख प्रणाली पर्याप्त रूपमा विकसित नभएकाले योजना निर्माण र अनुगमनमा कठिनाइ हुनु।

५. **जलवायु परिवर्तनः** जलवायु परिवर्तनका कारण स्रोत क्षय तथा पानीको गुणस्तरसम्बन्धी जोखिमलाई पर्याप्त रूपमा नीति तथा कार्यक्रमहरूमा समावेश गर्न नसक्नु। पानीका स्रोतहरू सुक्ने, प्रदूषण बढ्ने तथा प्राकृतिक विपद्को जोखिम बढ्ने समस्याले खानेपानी सेवा व्यवस्थापनमा थप चुनौती सिर्जना हुनु।

५(ग).१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

- नेपालका केही स्थानीय तहहरूले खानेपानी सेवा व्यवस्थापनमा प्रभावकारी तथा नवप्रवर्तनात्मक अभ्यासहरू विकास गरेका छन्। उदाहरणका रूपमा भेरीगंगा नगरपालिकाले स्थानीय WASH योजना, GIS आधारित सूचना प्रणाली तथा स्थानीय स्तरमा समर्पित WASH इकाइ स्थापना गरी

खानेपानी सेवा व्यवस्थापन सुधार गर्ने प्रयास गरेको छ। यसले सेवा योजना निर्माण, स्रोत परिचालन तथा सेवा विस्तारमा सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ।

- धादिङ जिल्लामा ग्रामीण खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डमार्फत सामुदायिक खानेपानी प्रणालीहरूको संस्थागत व्यवस्थापन गर्ने अभ्यास अर्को उल्लेखनीय उदाहरण हो। यस मोडेलले वैज्ञानिक महसुल निर्धारण, डिजिटल लेखा प्रणाली तथा व्यवस्थित व्यवस्थापन संरचना विकास गरी सेवा सञ्चालनलाई दिगो बनाउने प्रयास गरेको छ।
- ललितपुर क्षेत्रमा GIS आधारित डिजिटल प्रणाली प्रयोग गरी खानेपानी पूर्वाधार व्यवस्थापन, पाइपलाइन मर्मत तथा चुहावट नियन्त्रणलाई प्रभावकारी बनाइएको छ। यस्तो डिजिटल प्रणालीले सेवा व्यवस्थापनलाई पारदर्शी, उत्तरदायी तथा परिणाममुखी बनाउन महत्वपूर्ण योगदान दिएको छ।
- सिराहा र सप्तरीका केही स्थानीय तहहरूमा खानेपानीको गुणस्तर परीक्षणका लागि स्थानीय प्रयोगशालाहरू स्थापना गरिएका छन्। यसले पानीको गुणस्तर नियमित रूपमा परीक्षण गर्ने तथा सुरक्षित खानेपानी सुनिश्चित गर्ने प्रक्रियालाई सुदृढ बनाएको छ।
- काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड (KUKL) ले आफ्नो सेवा क्षेत्र भित्र तालिका अनुसार पानी वितरण गर्ने गरेको साथै सोको जानकारी वेवसाइटमार्फत सार्वजनिक गर्ने गरेको छ। महसुल भुक्तानीको लागि KUKL, नेपाल खानेपानी संस्थान र केही उपभोक्ता समितिहरूले विद्युतीय माध्यम प्रयोग गर्ने गरेको छ। खानेपानीको गुणस्तर मापन गरी सोको नतिजा सार्वजनिकीकरण गर्ने गरेको छ र गुनासो सम्बोधन, गुनासो प्राप्त भएको मितिले दुई दिन भित्र सम्वोधन गर्ने गरिएको छ।

५(ग).२ आगामी मार्गचित्र

५(ग).२.१ विद्यमान समस्याहरू

- मुलुक सङ्घीय संरचनामा गैसकेपश्चात धेरै खानेपानी आयोजनाहरू प्रदेश र स्थानीय तहमा हस्तान्तरण भए पनि आवश्यक वित्तीय स्रोत र व्यवस्थापन क्षमताको अभावका कारण धेरै आयोजना अधुरा रहनु तथा समयमै सम्पन्न हुन सकेका छैनन्।
- संविधान र प्रचलित कानूनले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच अधिकार र जिम्मेवारी बाँडफाँड गरे पनि व्यवहारमा स्पष्ट कार्यविभाजन नहुँदा आयोजना निर्माण तथा सञ्चालनमा दोहोरोपन र संस्थागत अस्पष्टता देखिएको छ।

- खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा सङ्घीय, प्रदेश तथा जिल्लास्तरमा धेरै संरचनाहरू कायम रहँदा प्रशासनिक दोहोरोपन, समन्वयको कमी र कार्यसम्पादनमा ढिलाइ हुने गरेको छ।
- खानेपानी सेवाको महसुल निर्धारण वैज्ञानिक र लागतमा आधारित हुन नसक्दा सेवा सञ्चालन, मर्मत तथा पूर्वाधार विस्तारका लागि आवश्यक वित्तीय स्रोतको दिगोपनाको समस्या रहेको छ।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय संयन्त्र प्रभावकारी हुन नसक्दा नीति, योजना र कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा अपेक्षित सहकार्य र तालमेल हुन सकेको छैन।
- ठूला तथा जटिल प्रकृतिका खानेपानी र ढल व्यवस्थापन आयोजनाहरू सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार गर्न आवश्यक प्राविधिक जनशक्ति र संस्थागत क्षमता धेरै स्थानीय तह तथा सेवा प्रदायक संस्थासँग उपलब्ध छैन।
- खानेपानी आयोजना सञ्चालन गर्ने उपभोक्ता समितिहरूको प्रशासनिक, प्राविधिक र वित्तीय व्यवस्थापन क्षमता कमजोर हुँदा सेवा गुणस्तर, पारदर्शिता र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न कठिनाइ देखिएको छ।
- खानेपानी तथा सरसफाइ संरचनाहरूको एकीकृत अभिलेख, भू-सूचना प्रणालीमा आधारित नक्साङ्कन तथा डिजिटल सूचना व्यवस्थापन प्रणाली पर्याप्त रूपमा विकास नहुँदा योजना निर्माण, समन्वय र पूर्वाधार संरक्षणमा समस्या देखिएको छ।
- राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पानी प्रशोधन प्रणाली, नियमित गुणस्तर परीक्षण तथा अनुगमन व्यवस्था पर्याप्त रूपमा प्रभावकारी नहुँदा धेरै स्थानमा सुरक्षित खानेपानी उपलब्ध हुन सकेको छैन।
- वितरण प्रणालीमा चुहावट, अवैध जडान, मिटरको अभाव र कमजोर बिलिङ प्रणालीका कारण गैर-राजस्व पानी (non-revenue water) को मात्रा उच्च हुँदा सेवा प्रदायक संस्थाहरूको वित्तीय दिगोपनका लागि चुनौती बनेको छ।
- खानेपानीका स्रोतहरूको संरक्षण, भूमिगत पानी पुनर्भरण, वर्षा पानी सङ्कलन, जलवायु अनुकूलन तथा विपद जोखिम व्यवस्थापनका उपायहरू पर्याप्त रूपमा कार्यान्वयन नहुँदा खानेपानी स्रोतहरूको दीगोपनमा जोखिम बढेको छ।
- अति विपन्न, सिमान्तीकृत तथा दुर्गम क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समुदायहरूमा खानेपानी सेवाको पहुँच अझै समान रूपमा विस्तार हुन नसक्दा समतामूलक सेवा सुनिश्चित गर्न चुनौती देखिएको छ।

- खानेपानी सेवासँग सम्बन्धित सेवाग्राही गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन हुन नसक्दा सेवाग्राहीका समस्या समाधानमा ढिलाइ र सेवा प्रदायक संस्थाप्रति विश्वासको कमी देखिएको छ।
- सेवा प्रदायक संस्थान), बोर्ड, उपभोक्ता समिति, KUKL को (सेवाको गुणस्तर र सञ्चालन क्षमता (operational efficiency) कमजोर देखिएको छ।

५(ग).२.२ नागरिकका अपेक्षा

- चौबीसै घण्टा सुरक्षित र सर्वसुलभ खानेपानी उपलब्ध होस्।
- तीन तहका सरकारबीच अधिकार र जिम्मेवारी स्पष्ट रूपमा विभाजन भै कार्यान्वयन होस्।
- सबै अधुरा खानेपानी आयोजना समयमै सम्पन्न होऊन्।
- खानेपानी सेवाको महसुल वैज्ञानिक, पारदर्शी र न्यायसङ्गत होस्।
- उपभोक्ता समितिहरू पारदर्शी, उत्तरदायी र क्षमतायुक्त होऊन्। नयाँ उपभोक्तालाई झन्झट र विभेदकारी व्यवहार नहोस्।
- विपन्न र सिमान्तीकृत समुदायलाई खानेपानी सेवामा विशेष पहुँच होस्।
- मानव मलमूत्र तथा फोहोरपानीको सुरक्षित व्यवस्थापन होस्।
- निष्पक्षपारदर्शी, छिटो-छरितो से ,वा प्रवाह होस्।
- जवाफदेहीताका साथ शीघ्र गुनासो सुनियोस् र सम्वोधन होस्।
- खानेपानीका मूल, वितरण प्रणाली, वातावरण र जनस्वास्थ्यमा न्यून असर हुने गरी पूर्वाधार निर्माण होस्।

५(ग).२.३ दूरदृष्टि

"सुनिश्चित, सुरक्षित र सर्वसुलभ खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा एवम् स्वच्छता"

५(ग).२.४ सुधारका उपायहरू

- अधिकांश खानेपानी आयोजनाहरू प्रदेश र स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गरिएकोले अधुरा आयोजना पूरा गर्न सशर्त वित्तीय हस्तान्तरण गर्ने।
- संविधान र प्रचलित कानूनले दिएको अधिकारबमोजिम राष्ट्रिय र प्रदेशस्तरीय योजना बाहेक सबै खानेपानी आयोजना स्थानीय तहले मात्र निर्माण र सञ्चालन गर्ने।

- खानेपानी तथा सरसफाइ ऐन, २०७९ तथा नियमावली २०८१ ले तोकेवमोजिम सङ्घीय क्षेत्राधिकारमा पर्ने आयोजना मात्र नेपाल सरकारले कार्यन्वयन गर्ने। प्रदेश र जिल्लास्थित खानेपानी तथा सरसफाईसँग सम्बन्धित सबै सङ्घीय संरचना खारेज गर्ने।
- प्रदेश सरकारले जिल्लास्तरीय कार्यालय खारेज गरी परियोजना कार्यालयहरू स्थापना गर्ने र परियोजना सकिने बित्तिकै ती कार्यालयहरू पनि अनिवार्य रूपले खारेज गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा महसुल निर्धारण आयोग मार्फत यथाशीघ्र वैज्ञानिक र समय सापेक्ष महसुल निर्धारण गर्ने।
- सङ्घप्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन ,, २०७७ र खानेपानी तथा सरसफाइ ऐन, २०७९ को मर्म वमोजिम विषयगत समितिलाई प्रभावकारी बनाई क्षेत्रगत लक्ष्य पूरा गर्न आवश्यक सहकार्य गर्ने।
- ठूला तथा जटिल प्रकृतिका खानेपानी तथा ढल व्यवस्थापन आयोजनाहरूको सञ्चालन तथा मर्मत संभारमा प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग खानेपानी मन्त्रालयले गर्ने।
- राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ अनुसन्धान नवप्रवर्तन तथा क्षमता अभिवृद्धि केन्द्रद्वारा उपभोक्ता , समितिका पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरूलाई क्षमतायुक्त बनाउने।उपभोक्ता समितिहरूमा जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व अभिवृद्धि गर्न अभिमुखीकरणअनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने। ,
- भू सुचना प्रणालीमा आधारित विद्युतीय नक्सामा खानेपानी तथा सरसफाइका संरचनालाई रेखाङ्कन- गरी सोको जानकारी तेस्रो पक्षलाई गराउने, समन्वय वैठकहरू आयोजना गर्ने र खानेपानीको स्रोत तथा वितरण प्रणाली कसैले क्षति पुऱ्याएमा जुन पक्षद्वारा क्षति भएको हो सोही पक्षले , क्षतिपूर्ति व्यहोर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड २०७९ वमोजिमको सुरक्षित खानेपानी उपलब्ध गराउन , आवश्यक प्रशोधन प्रणाली निर्माण गर्ने नियमित रूपमा गुणस्तर परिक्षण गरी सोको नतिजा , सार्वजनिक गर्ने, खानेपानी सुरक्षा योजना लागु गर्ने।
- गैर राजस्व पानी)Non-Revenue Water) को अनुपात घटाउनको लागि खानेपानी प्रणालीको स्तरोन्नति गर्ने ,मिटर जडान अनिवार्य गर्ने, चुहावट नियन्त्रण गर्ने ,स्मार्ट प्रविधि अवलम्बन गर्ने , बिलिङ्ग प्रणालीलाई विद्युतीय माध्यममा रूपान्तरण गर्ने र बक्यौता असुल उपर गर्ने।
- खानेपानीका स्रोतहरूको दीगोपनाका लागि भूमिगत पानीको पुनर्भरण ,आकाशेपानीको सङ्कलन , मूलाधार व्यवस्थापन, जलवायू अनुकुलन, विपद जोखिम न्यूनिकरण लगायतका कार्यहरू गरी उत्थानशील पूर्वाधारहरू निर्माण गर्ने।

- अति विपन्न तथा सिमान्तीकृत समुदायहरूमा खानेपानीको समतामूलक पहुँच पुऱ्याउन महसुलमा छुट दिने।
- सेवाग्राहीहरूको गुनासो व्यवस्थापन गर्ने प्रणालीलाई सरलीकरण गरी गुनासोलाई तत्काल फछ्र्यौट गर्ने व्यवस्था मिलाउने।

५(ग).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र.स.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१	वित्तीय व्यवस्थापन	प्रदेश र स्थानीय तहमा हस्तान्तरण भएका अधुरा खानेपानी आयोजनाहरू पहिचान गरी सशर्त वित्तीय हस्तान्तरणमार्फत आयोजना सम्पन्न गर्ने	छोटो अवधि (१-३ वर्ष)	सम्पन्न भएका अधुरा आयोजनाको संख्या	सङ्घीय बजेट, सशर्त अनुदान, विकास साझेदार सहयोग	बजेट अभाव, प्राविधिक क्षमता कमी
२	संस्थागत स्पष्टता	राष्ट्रिय र प्रदेशस्तरीय योजना बाहेक सबै खानेपानी आयोजना स्थानीय तहले निर्माण र सञ्चालन गर्ने व्यवस्था कार्यान्वयन	निरन्तर	स्थानीय तहबाट कार्यान्वयन भएका आयोजनाको प्रतिशत	स्थानीय तहको बजेट, प्राविधिक सहयोग	समन्वय अभाव, स्थानीय क्षमता कमी
३	संरचनागत सुधार	सङ्घीय क्षेत्राधिकार बाहेकका आयोजना सङ्घीय संरचनाबाट हटाई संस्थागत पुनर्संरचना गर्ने	१ वर्षभित्र	पुनर्संरचित संस्थाको संख्या	प्रशासनिक सुधार बजेट	संस्थागत प्रतिरोध
४	प्रदेश संरचना सुधार	जिल्लास्तरीय संरचना हटाई परियोजना आधारित कार्यालय स्थापना र परियोजना समाप्तिपछि खारेज गर्ने	१ वर्षभित्र	स्थापना तथा खारेज भएका परियोजना कार्यालय संख्या	प्रदेश बजेट	प्रशासनिक जटिलता
५	महसुल प्रणाली सुधार	खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा महसुल निर्धारण आयोगमार्फत वैज्ञानिक र समयसापेक्ष महसुल निर्धारण गर्ने	६ महिना	संशोधित महसुल दर लागू भएका सेवा क्षेत्र	सेवा शुल्क, सरकारी अनुदान	जनस्वीकृति अभाव
६	अन्तरसरकारी समन्वय	विषयगत समितिहरू सक्रिय बनाई तीन तहका सरकारबीच नियमित समन्वय बैठक सञ्चालन गर्ने	निरन्तर	सञ्चालन भएका समन्वय बैठक संख्या	सरकारी प्रशासनिक बजेट	समन्वय अभाव

७	ठूला आयोजना व्यवस्थापन	जटिल प्रकृतिका खानेपानी तथा ढल आयोजना सञ्चालन तथा मर्मतमा सङ्घीय प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने	निरन्तर	सञ्चालनमा रहेका ठूला आयोजनाको संख्या	सङ्घीय बजेट, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग	प्राविधिक क्षमता कमी
८	क्षमता विकास	उपभोक्ता समितिका पदाधिकारी तथा कर्मचारीलाई तालिम, अभिमुखीकरण र क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन	निरन्तर	तालिम प्राप्त पदाधिकारी संख्या	तालिम बजेट, विकास साझेदार सहयोग	सहभागिता कमी
९	सूचना प्रणाली	GIS आधारित डिजिटल नक्सामा खानेपानी संरचनाहरू अभिलेख गर्ने	२ वर्षभित्र	GIS मा दर्ता भएका संरचनाको संख्या	ICT बजेट	प्राविधिक प्रणाली कमजोरी
१०	पानीको गुणस्तर व्यवस्थापन	पानी प्रशोधन प्रणाली निर्माण तथा नियमित पानी गुणस्तर परीक्षण	निरन्तर	परीक्षण भएका नमूनाको संख्या	प्रयोगशाला उपकरण, प्राविधिक जनशक्ति	प्रदूषण जोखिम
११	वितरण प्रणाली सुधार	मिटर जडान, चुहावट नियन्त्रण, स्मार्ट प्रविधि प्रयोग र बिलिङ प्रणाली डिजिटल बनाउने	३ वर्षभित्र	Non-Revenue Water प्रतिशत घटेको दर	ICT प्रणाली, प्राविधिक बजेट	प्रविधि लागत
१२	स्रोत संरक्षण	वर्षा पानी सङ्कलन, भू-जल पुनर्भरण, जलवायु अनुकूलन पूर्वाधार निर्माण गर्ने	निरन्तर	संरक्षित जलस्रोतको संख्या	वातावरणीय कार्यक्रम बजेट	जलवायु जोखिम
१३	समावेशी पहुँच	विपन्न तथा सिमान्तीकृत समुदायलाई महसुल छुट र विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	निरन्तर	सेवा प्राप्त विपन्न घरपरिवार संख्या	सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम बजेट	लक्षित वर्ग पहिचान समस्या
१४	गुनासो व्यवस्थापन	डिजिटल गुनासो दर्ता र छिटो समाधान प्रणाली सञ्चालन	६ महिनाभित्र	समाधान भएका गुनासो संख्या	ICT प्रणाली	प्रणाली प्रयोगको कमी

५(ग).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाइ र तत्काल सुधार प्रणाली

क्र.सं.	सुधार क्षेत्र	क्रियाकलाप	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम (Verification)	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	वित्तीय व्यवस्थापन	अधुरा खानेपानी आयोजना पहिचान गरी सशर्त वित्तीय हस्तान्तरणमार्फत सम्पन्न गर्ने	३ वर्षभित्र पहिचान भएका आयोजनामध्ये कम्तीमा ७५% आयोजना सम्पन्न	प्रगति प्रतिवेदन, मन्त्रालय MIS, आयोजना अनुगमन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	खानेपानी मन्त्रालय, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह
२	संस्थागत स्पष्टता	राष्ट्रिय/प्रदेशस्तर बाहेकका आयोजना स्थानीय तहले सञ्चालन गर्ने व्यवस्था लागू	स्थानीय तहद्वारा कार्यान्वयन भएका आयोजनाको प्रतिशत ८०% भन्दा बढी	स्थानीय तह वार्षिक प्रतिवेदन, मन्त्रालय डाटा	अर्धवार्षिक	खानेपानी मन्त्रालय, स्थानीय तह
३	संरचनागत सुधार	सङ्घीय क्षेत्राधिकार बाहेकका आयोजना सङ्घीय संरचनाबाट हटाई पुनर्संरचना गर्ने	१ वर्षभित्र पुनर्संरचित संस्थाको संख्या	प्रशासनिक पुनर्संरचना प्रतिवेदन	वार्षिक	खानेपानी मन्त्रालय, सङ्घीय सरकार
४	प्रदेश संरचना सुधार	परियोजना आधारित कार्यालय स्थापना र परियोजना समाप्तिपछि खारेज गर्ने	स्थापना र खारेज भएका परियोजना कार्यालयहरूको संख्या	प्रदेश मन्त्रालय प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	प्रदेश सरकार
५	महसुल प्रणाली सुधार	वैज्ञानिक तथा समयसापेक्ष महसुल निर्धारण लागू गर्ने	महसुल संरचना संशोधन भई लागू भएका सेवा क्षेत्रको प्रतिशत	आयोग प्रतिवेदन, सेवा प्रदायक वित्तीय विवरण	वार्षिक	महसुल निर्धारण आयोग, खानेपानी मन्त्रालय
६	अन्तरसरकारी समन्वय	विषयगत समितिमार्फत नियमित समन्वय बैठक सञ्चालन	वर्षमा कम्तीमा ४ समन्वय बैठक सम्पन्न	बैठक कार्यवृत्त, मन्त्रालय प्रतिवेदन	त्रैमासिक	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह
७	ठूला आयोजना व्यवस्थापन	ठूला तथा जटिल आयोजना सञ्चालन तथा मर्मतमा सङ्घीय प्राविधिक सहयोग	सङ्घीय सहयोग प्राप्त आयोजनाको संख्या	परियोजना प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	खानेपानी मन्त्रालय

८	क्षमता विकास	उपभोक्ता समितिका पदाधिकारी तथा कर्मचारीलाई तालिम प्रदान	वार्षिक रूपमा कम्तीमा ५०० पदाधिकारी तालिम प्राप्त	तालिम प्रतिवेदन, सहभागी सूची	वार्षिक	क्षमता विकास केन्द्र, खानेपानी मन्त्रालय
९	सूचना प्रणाली	GIS आधारित डिजिटल नक्सामा खानेपानी संरचना अभिलेख गर्ने	२ वर्षभित्र कम्तीमा ७०% संरचना GIS मा दर्ता	GIS डाटाबेस, डिजिटल अभिलेख	अर्धवार्षिक	DWSSM, स्थानीय तह
१०	पानी गुणस्तर व्यवस्थापन	पानी प्रशोधन प्रणाली स्थापना र नियमित परीक्षण	परीक्षण भएका पानी नमूनाको वार्षिक संख्या वृद्धि	प्रयोगशाला प्रतिवेदन	त्रैमासिक	खानेपानी मन्त्रालय, स्थानीय तह
११	वितरण प्रणाली सुधार	मिटर जडान, चुहावट नियन्त्रण र डिजिटल बिलिङ लागू	३ वर्षमा Non-Revenue Water कम्तीमा १५% ले घट्ने	सेवा प्रदायक प्रतिवेदन, बिलिङ प्रणाली डाटा	अर्धवार्षिक	KUKL, सेवा प्रदायक संस्थाहरू
१२	स्रोत संरक्षण	वर्षा पानी सङ्कलन, भू-जल पुनर्भरण र जलवायु अनुकूलन कार्यक्रम	संरक्षित जलस्रोत तथा पुनर्भरण संरचनाको संख्या	परियोजना प्रतिवेदन, वातावरणीय प्रतिवेदन	वार्षिक	खानेपानी मन्त्रालय, स्थानीय तह
१३	समावेशी पहुँच	विपन्न तथा सिमान्तीकृत समुदायलाई महसुल छुट	सहुलियत प्राप्त घरपरिवारको संख्या	सेवा प्रदायक अभिलेख	वार्षिक	स्थानीय तह, सेवा प्रदायक
१४	गुनासो व्यवस्थापन	डिजिटल गुनासो दर्ता तथा समाधान प्रणाली सञ्चालन	प्राप्त गुनासोमध्ये ८०% गुनासो ७ दिनभित्र समाधान	गुनासो प्रणाली डाटा, सेवा प्रतिवेदन	मासिक	

५(घ).उर्जा, सिँचाइ तथा जलविद्युत

५(घ).१ सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

५(घ).१.१ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र विकासक्रम

नेपाल प्राकृतिक स्रोत र साधनका दृष्टिले सम्पन्न र प्रचुर सम्भावना भएको मुलुक हो। प्राकृतिक स्रोतका रूपमा रहेको पानीको उपयोगका लागि संस्थागत प्रयासको इतिहास नियाल्दा लिच्छवीकाल र मल्लकालमा “राजकुलो” को निर्माणबाट सिँचाइ गर्ने अभ्यास भएको पाइन्छ। वि.सं. १९८० सालमा निर्माण भएको चन्द्र नहर सिँचाइतर्फ पहिलो आधुनिक संरचना हो। वि.सं. १९६८ मा फर्पिङ जलविद्युत केन्द्रको स्थापना भएको थियो जुन एसिया महादेशकै दोस्रो जलविद्युत उत्पादन गर्ने परियोजनाका रूपमा रहेको थियो।

नेपालमा उर्जा र सिँचाइ क्षेत्र हेर्ने संस्थागत सुरुवातका रूपमा निर्माण तथा यातायात मन्त्रालय अन्तर्गत सिँचाइ विभाग र विद्युत विभागबाट भएको हो। वि.सं. २०३४ मा स्थापना भएको जलस्रोत मन्त्रालयले ऊर्जा र सिँचाइ दुवै हेर्ने गरेकोमा पछि ऊर्जा मन्त्रालय र सिँचाइ मन्त्रालय अलग-अलग बनाइएतापनि वि.सं. २०७४/७५ मा यी दुईलाई गाभेर कार्यगत विशिष्टता र स्रोतको एकीकृत परिचालनका लागि ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय कायम गरियो। हाल यस मन्त्रालयको जिम्मेवारीमा जलविद्युत उत्पादन, प्रसारण, सिँचाइ विस्तार, नदी नियन्त्रण र मौसम विज्ञान जस्ता महत्वपूर्ण क्षेत्र रहेका छन्।

५(घ).१.२ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांशः

१.जलस्रोत क्षेत्रः

नेपालमा जलस्रोतको एकीकृत, बहुआयामिक तथा दिगो उपयोग सुनिश्चित गर्न विभिन्न समयमा नीतिगत सुधारहरू गरिएका छन्। जलस्रोतको अधिकतम उपयोग, संरक्षण र व्यवस्थापनलाई वैज्ञानिक तथा योजनाबद्ध ढङ्गले अघि बढाई देशको आर्थिक समृद्धिमा योगदान पुऱ्याउने उद्देश्यले नेपाल सरकारले सन् २००२ मा जलस्रोत रणनीति (Water Resources Strategy) तथा सन् २००५ मा राष्ट्रिय जल योजना (National Water Plan) लागू गरेको थियो। यी नीतिगत दस्तावेजहरूले जलस्रोतको दीर्घकालीन विकास, नागरिकको पानीमा पहुँच विस्तार तथा जलस्रोतको दिगो व्यवस्थापनलाई प्राथमिकता दिएका थिए। जलस्रोत रणनीतिले विशेषगरी सन् २०२७ सम्मको दीर्घकालीन लक्ष्य निर्धारण गर्दै जलस्रोत क्षेत्रको समग्र विकासका लागि मार्गनिर्देशन गरेको थियो। तथापि विभिन्न संस्थागत, वित्तीय तथा समन्वयसम्बन्धी सीमितताका कारण उक्त रणनीति र योजना अपेक्षित रूपमा प्रभावकारी ढङ्गले कार्यान्वयन हुन सकेनन्।

जलस्रोत व्यवस्थापनलाई समसामयिक आवश्यकता अनुसार पुनर्संरचना गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारले राष्ट्रिय जलस्रोत नीति, २०७७ (National Water Resources Policy, 2020) जारी गरेको छ। यो नीति नेपालको जलस्रोत व्यवस्थापनका लागि मार्गदर्शक दस्तावेजका रूपमा

रहेको छ। यस नीतिले जलस्रोतको न्यायोचित र समतामूलक वितरण, स्रोतको संरक्षण तथा दिगो उपयोगलाई प्राथमिकता दिँदै एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापन (Integrated Water Resources Management - IWRM) को अवधारणा अवलम्बन गरेको छ।

राष्ट्रिय जलस्रोत नीति, २०७७ ले जलस्रोतलाई देशको आर्थिक समृद्धिको महत्वपूर्ण आधारका रूपमा स्वीकार गर्दै यसको उपयोगमा प्राथमिकता क्रम निर्धारण गर्ने व्यवस्था पनि गरेको छ। उक्त नीतिअनुसार जलस्रोतको प्रयोगमा सर्वप्रथम पिउने पानी, त्यसपछि सिँचाइ, जलविद्युत उत्पादन, औद्योगिक उपयोग, पर्यटन तथा अन्य प्रयोजनहरूलाई प्राथमिकता दिने व्यवस्था गरिएको छ। यसले जलस्रोतको उपयोगलाई सामाजिक न्याय, आर्थिक विकास तथा वातावरणीय संरक्षणसँग सन्तुलनमा राख्ने नीति दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको छ। साथै, यस नीतिले जलवायु परिवर्तन, वातावरणीय सन्तुलन तथा जलजन्य विपद्को जोखिमलाई ध्यानमा राखी जल उत्पन्न प्रकोप न्यूनीकरण, नदी प्रणालीको संरक्षण तथा जलस्रोतको दीर्घकालीन व्यवस्थापनमा विशेष जोड दिएको छ।

नेपालमा जलस्रोत व्यवस्थापनसम्बन्धी प्रमुख कानुनी आधारका रूपमा जलस्रोत ऐन, २०४९ र जलस्रोत नियमावली, २०५० रहेका छन्। यी कानुनी व्यवस्थाहरूले जलस्रोतको उपयोग, संरक्षण, व्यवस्थापन तथा नियमनका लागि आवश्यक संस्थागत र प्रशासनिक आधार प्रदान गरेका छन्। राष्ट्रिय जलस्रोत नीति, २०७७ ले यी कानुनी संरचनाहरूलाई समन्वय गर्दै जलस्रोतको एकीकृत व्यवस्थापन, स्रोत संरक्षण तथा बहुउद्देश्यीय उपयोगलाई सुदृढ गर्ने दिशा प्रदान गरेको छ।

समग्र रूपमा हेर्दा नेपालको जलस्रोत व्यवस्थापन नीतिगत रूपमा एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापन, दिगो उपयोग, स्रोत संरक्षण तथा जलजन्य विपद् न्यूनीकरण जस्ता अवधारणामा केन्द्रित हुँदै गएको देखिन्छ। यदि यी नीतिगत प्रावधानहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिएमा जलस्रोत क्षेत्रले देशको ऊर्जा, कृषि, उद्योग तथा समग्र आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने सम्भावना रहेको छ।

२. जलविद्युत क्षेत्रः

नेपालको ऊर्जा सुरक्षा, आर्थिक विकास तथा वैदेशिक मुद्रा आर्जनका दृष्टिले जलविद्युत क्षेत्र अत्यन्त महत्वपूर्ण मानिन्छ। नेपालको जलविद्युत विकासको नीतिगत आधार जलविद्युत विकास नीति, २०५८ ले प्रदान गरेको छ। यस नीतिले जलविद्युत क्षेत्रमा निजी क्षेत्र तथा वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्ने वातावरण सिर्जना गर्दै लागत प्रभावी ऊर्जा उत्पादन र विश्वसनीय विद्युत सेवाको विस्तारलाई प्राथमिकता दिएको छ। विशेष गरी BOOT (Build, Own, Operate and Transfer) मोडललाई प्रोत्साहन गरी निजी क्षेत्रलाई विद्युत उत्पादनमा सहभागी गराउने नीति अवलम्बन गरिएको छ। यसका अतिरिक्त जलविद्युत क्षेत्रको नियमन

तथा सञ्चालनका लागि विद्युत ऐन, २०४९ र विद्युत नियमावली, २०५० जस्ता कानुनी संरचनाहरू पनि प्रमुख आधारका रूपमा रहेका छन्।

नेपाल सरकारले ऊर्जा क्षेत्रको दीर्घकालीन विकासका लागि हाल ऊर्जा विकास मार्गचित्र र कार्ययोजना, २०८१ स्वीकृत गरी कार्यान्वयनको चरणमा अघि बढाएको छ। यस मार्गचित्रले आगामी १० देखि १२ वर्षभित्र नेपालको कुल विद्युत उत्पादन क्षमता २८,५०० मेगावाट पुऱ्याउने महत्वाकांक्षी लक्ष्य लिएको छ। यस लक्ष्यअनुसार करिब १३,००० मेगावाट आन्तरिक खपतका लागि र १५,००० मेगावाट छिमेकी देशहरू विशेषतः भारत र बंगलादेशमा निर्यातका लागि उत्पादन गर्ने योजना बनाइएको छ। मार्गचित्रले औद्योगिक विकास, विद्युतीय यातायातको विस्तार तथा ऊर्जा आत्मनिर्भरता सुनिश्चित गर्न विद्युत खपत वृद्धि गर्ने रणनीति पनि अघि सारेको छ।

यस मार्गचित्रले ऊर्जा उत्पादनमा विविधीकरण ल्याउन ऊर्जा मिश्रण (Energy Mix) को अवधारणालाई प्राथमिकता दिएको छ। विशेषतः कुल ऊर्जा उत्पादनको कम्तीमा १० प्रतिशत हिस्सा सौर्य ऊर्जाबाट उत्पादन गर्ने लक्ष्य तय गरिएको छ। साथै जलविद्युत उत्पादनसँगै नवीकरणीय ऊर्जाको उपयोग बढाउने, विद्युत व्यापारमा निजी क्षेत्रको सहभागिता विस्तार गर्ने तथा नेपाल विद्युत प्राधिकरणको संस्थागत पुनर्संरचना गर्ने विषयलाई सुधारका महत्वपूर्ण क्षेत्रका रूपमा पहिचान गरिएको छ। जलविद्युत स्रोतको उपयोग गर्दै भविष्यमा हरित हाइड्रोजन उत्पादन गर्ने सम्भावनालाई समेत यस मार्गचित्रले नीतिगत रूपमा अघि बढाएको छ।

नेपालको जलविद्युत स्रोतको दीर्घकालीन उपयोगका लागि जलविद्युत विकास गुरुयोजना, २०२४ (Hydropower Master Plan) ले जलविद्युत क्षमताको समग्र पहिचान, आयोजना विकासको रणनीति तथा आयोजना व्यवस्थापनको स्पष्ट खाका प्रस्तुत गरेको छ। यस गुरुयोजनाले नेपालको जलविद्युत स्रोतलाई अधिकतम रूपमा उपयोग गर्दै आन्तरिक खपत र वैदेशिक निर्यातबीच सन्तुलन कायम गर्ने लक्ष्य राखेको छ। जलविद्युत आयोजनाहरूलाई नदी प्रवाहमा आधारित (Run-of-River — RoR), अर्ध-जलाशययुक्त (Peaking Run-of-River — PRoR) तथा जलाशययुक्त (Storage) आयोजना गरी वर्गीकरण गर्दै ऊर्जा आपूर्तिको स्थायित्व सुनिश्चित गर्ने नीति अवलम्बन गरिएको छ। साथै नदी बेसिनको समग्र सम्भावना उपयोग गर्न बेसिन-आधारित एकीकृत जलविद्युत विकास अवधारणा अपनाउने रणनीति अघि सारिएको छ।

विद्युत उत्पादनसँगै प्रसारण पूर्वाधार विस्तारलाई पनि ऊर्जा क्षेत्रको प्रमुख प्राथमिकता मानिएको छ। उत्पादन केन्द्रहरूलाई राष्ट्रिय ग्रिड तथा अन्तरदेशीय प्रसारण प्रणालीसँग जोड्न उच्च क्षमताका ४०० केभी र ७६५ केभी प्रसारण लाइनहरू निर्माण गर्ने योजना

अघि बढाइएको छ। यसले नेपालको विद्युत व्यापारलाई क्षेत्रीय स्तरमा विस्तार गर्न महत्वपूर्ण आधार प्रदान गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

नेपाल विद्युत प्राधिकरणको वार्षिक प्रतिवेदन, २०२५ (२०८१/८२) अनुसार नेपालले हाल विद्युत निर्याततर्फ महत्वपूर्ण प्रगति गरेको छ। विशेष गरी बङ्गलादेशसँग ४० मेगावाट विद्युत निर्यात सम्झौता सम्पन्न हुनु तथा भारतसँग विद्युत व्यापार विस्तार हुनु ऊर्जा क्षेत्रको महत्वपूर्ण उपलब्धि मानिएको छ। त्यसैगरी विद्युत प्रणालीको आधुनिकीकरणका लागि स्मार्ट मिटरिङ, स्मार्ट ग्रिड प्रणालीको विकास, ऊर्जा बैंकिङ व्यवस्था तथा प्रसारण प्रणाली सुदृढीकरणका कार्यहरू पनि अघि बढाइएका छन्।

ऊर्जा उपयोगितामा दक्षता वृद्धि गर्न नेपाल सरकारले राष्ट्रिय ऊर्जा दक्षता रणनीति, २०७५ लागू गरेको छ। यस रणनीतिले उद्योग, भवन तथा यातायात क्षेत्रमा ऊर्जा उपयोगलाई थप प्रभावकारी बनाउने उद्देश्य राखेको छ। ऊर्जा दक्षता बढाउँदै ऊर्जा खपत घटाउने तथा उत्पादन र खपतबीच सन्तुलन कायम गर्ने नीति यस रणनीतिमा समावेश गरिएको छ।

यसै सन्दर्भमा गरिएको एक अध्ययनले नेपाल, भारत र बङ्गलादेशबीच विद्युत व्यापार विस्तार हुँदै गएको र त्रिपक्षीय विद्युत व्यापारको सम्भावना बढ्दै गएको देखाएको छ। यसले क्षेत्रीय विद्युत बजारमा नेपालको सहभागिता विस्तार गर्दै नेपाललाई दक्षिण एसियाको सम्भावित ऊर्जा केन्द्र (Energy Hub) का रूपमा विकास गर्ने अवसर सिर्जना गरेको छ।

समग्र रूपमा हेर्दा नेपालको जलविद्युत क्षेत्र नीतिगत सुधार, संस्थागत पुनर्संरचना, ऊर्जा उत्पादन विस्तार, प्रसारण पूर्वाधार विकास तथा क्षेत्रीय विद्युत व्यापार विस्तारको चरणमा प्रवेश गरेको छ। यदि यी रणनीतिहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सके भने नेपालको जलविद्युत स्रोतले देशको ऊर्जा सुरक्षा सुनिश्चित गर्नुका साथै आर्थिक समृद्धि र क्षेत्रीय ऊर्जा सहकार्यलाई समेत महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने सम्भावना रहेको छ।

३. सिँचाइ क्षेत्रः

नेपालमा कृषि उत्पादन वृद्धि तथा खाद्य सुरक्षालाई सुदृढ बनाउन सिँचाइ क्षेत्रमा विभिन्न नीतिगत तथा कार्यक्रमिक सुधारहरू गरिएका छन्। सिँचाइ पूर्वाधारको विस्तार, जलस्रोतको दिगो उपयोग तथा कृषि उत्पादनमा स्थायित्व ल्याउने उद्देश्यले सरकारले समयानुकूल नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्दै आएको छ।

यस सन्दर्भमा सिँचाइ नीति, २०७० सिँचाइ क्षेत्रको प्रमुख नीतिगत दस्तावेजका रूपमा रहेको छ। यस नीतिले कृषि उत्पादन वृद्धि गर्ने लक्ष्यसहित देशभरका कृषियोग्य जमिनमा बाह्रै महिना सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउने दीर्घकालीन उद्देश्य निर्धारण गरेको छ। नीतिले सतही जलस्रोत, भूमिगत जलस्रोत तथा आधुनिक प्रविधिमा आधारित सिँचाइ प्रणालीहरूको विस्तारलाई प्राथमिकता दिएको छ। साथै सिँचाइ आयोजना सञ्चालन र व्यवस्थापनमा

उपभोक्ताको सहभागिता बढाउने, सिँचाइ व्यवस्थापनलाई विकेन्द्रीकरण गर्ने तथा बहुउद्देश्यीय जल आयोजना विकास गर्ने अवधारणालाई पनि अघि सारेको छ।

नेपालमा जलस्रोतको समग्र उपयोग र व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित बनाउन राष्ट्रिय जल योजना (National Water Plan, २००५) ले पनि महत्वपूर्ण रणनीतिक दिशा प्रदान गरेको छ। यस योजनाले देशका सबै सिँचाइयोग्य भूमिमा पानीको पहुँच पुर्‍याउने लक्ष्यसहित ठूला नदी पथान्तरण (Inter-Basin Water Transfer) आयोजनाहरूलाई प्राथमिकता दिएको छ। विशेषतः भेरी—बबई तथा सुनकोशी—मरिन जस्ता अन्तरबेसिन पानी स्थानान्तरण आयोजनाहरूलाई कृषि उत्पादन विस्तार र सिँचाइ सेवा विस्तारका लागि महत्वपूर्ण रणनीतिक परियोजनाका रूपमा अघि बढाइएको छ।

जलस्रोतको समग्र व्यवस्थापनलाई वैज्ञानिक र व्यवस्थित बनाउन नदी बेसिन योजना, २०२४ तयार गरिएको छ। यस योजनाले जलस्रोतको एकीकृत विकास, उपयोग तथा संरक्षणलाई सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य राखेको छ। साथै जलस्रोतको बाँडफाँड (Water Allocation), जल प्रयोगको अभिलेखन (Water Accounting), जल उपयोगको परीक्षण (Water Audit) तथा भूमिगत जलस्रोतको पहिचान र संरक्षणका विषयहरूलाई योजनाबद्ध रूपमा अघि बढाउने व्यवस्था गरेको छ। नदी बेसिनको आधारमा जलस्रोत व्यवस्थापन गर्ने अवधारणाले पानीको समतामूलक वितरण, दिगो उपयोग तथा वातावरणीय सन्तुलन कायम गर्न सहयोग पुर्‍याउने अपेक्षा गरिएको छ।

यसै क्रममा जलस्रोत व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विभिन्न क्षेत्रगत गुरूयोजना तथा नीतिहरू पनि तर्जुमा गरिएको छ। जलविद्युत विकास गुरूयोजना, २०२४, सिँचाइ गुरूयोजना, २०२४, राष्ट्रिय सिँचाइ नीति, २०८०, नदी तथा जल उत्पन्न विपद् व्यवस्थापन राष्ट्रिय नीति, २०८० तथा जल तथा मौसम नीति, २०८१ जस्ता नीतिगत दस्तावेजहरूले जलस्रोतको उपयोग, विकास, संरक्षण तथा जोखिम व्यवस्थापनलाई समग्र रूपमा सुदृढ गर्ने प्रयास गरेका छन्। यी नीतिहरूले जलस्रोत व्यवस्थापनलाई बहुक्षेत्रीय दृष्टिकोणबाट अघि बढाउने तथा कृषि, ऊर्जा, वातावरण र विपद् व्यवस्थापनबीच समन्वय कायम गर्ने लक्ष्य राखेका छन्।

सिँचाइ पूर्वाधारको दीर्घकालीन विकासका लागि तयार गरिएको सिँचाइ गुरूयोजना, २०२४ ले परम्परागत सिँचाइ प्रणालीलाई क्रमशः आधुनिक प्रविधिमा आधारित प्रणालीमार्फत प्रतिस्थापन गर्ने लक्ष्य राखेको छ। यस योजनाले देशका सबै सिँचाइयोग्य कृषि भूमिमा वर्षभरि पानी उपलब्ध गराउने तथा कृषि उत्पादनमा आत्मनिर्भरता हासिल गर्ने दीर्घकालीन उद्देश्य निर्धारण गरेको छ। आधुनिक सिँचाइ प्रविधि, जल व्यवस्थापन प्रणाली तथा पूर्वाधार विकासमार्फत कृषि उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने रणनीति यस गुरूयोजनामा समावेश गरिएको छ।

जलस्रोत व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित मौसम तथा जलवायु सूचनाको विश्वसनीयता वृद्धि गर्न हवाई मौसम सेवामा गुणस्तर व्यवस्थापन प्रणाली (Quality Management System — QMS) लागू गर्ने मार्गचित्र पनि तयार गरिएको छ। यसले मौसम पूर्वानुमान, जल व्यवस्थापन तथा विपद् पूर्वतयारीलाई वैज्ञानिक र विश्वसनीय बनाउन सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।

जलवायु परिवर्तनले जलस्रोत व्यवस्थापन, जलविद्युत उत्पादन तथा सिँचाइ प्रणालीमा पार्ने प्रभावलाई ध्यानमा राखी Climate Change Impact Study, २०२५ अन्तर्गत अध्ययन गरिएको छ। उक्त अध्ययनले हिमनदी पग्लिने दर, वर्षा प्रणालीमा हुने परिवर्तन तथा मनसुनको अनिश्चितताले जलविद्युत तथा सिँचाइ प्रणालीमा दीर्घकालीन प्रभाव पार्ने सम्भावना रहेको देखाएको छ। यसले जलवायु जोखिम मूल्याङ्कनलाई जलस्रोत तथा सिँचाइ आयोजना विकास प्रक्रियामा अनिवार्य रूपमा समावेश गर्न सुझाव दिएको छ।

समग्र रूपमा हेर्दा जलस्रोत, सिँचाइ तथा ऊर्जा क्षेत्रसँग सम्बन्धित यी नीति, योजना र कार्यक्रमहरूले नेपालको कृषि उत्पादन वृद्धि, जलस्रोतको दिगो उपयोग तथा जलवायु अनुकूल विकासलाई सुदृढ बनाउने लक्ष्य राखेका छन्। यी प्रयासहरूले दीर्घकालीन रूपमा नेपाललाई सन् २०३० सम्म मध्यम आय भएको मुलुकमा रूपान्तरण गर्ने तथा सन् २०४५ सम्म 'नेट जिरो÷ कार्बन उत्सर्जनको लक्ष्य हासिल गर्ने राष्ट्रिय अभिष्ट प्राप्त गर्न योगदान पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।

४.वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्रः

विसं. २०५३ साल कात्तिक १८ गते अर्ध .-स्वायत्त निकायको रूपमा स्थापना भएको यस केन्द्रले लघु जलविद्युत र सौर्य उर्जामार्फत ग्रामीण विद्युतीकरण स्वच्छ खाना पकाउने उर्जाको प्रवर्द्धन ऊर्जा दक्षता)Energy Efficiency), जलवायु वित्त व्यवस्थापन हरित) जलवायु कोष, Green Climate Fund - GCF) लगायतका कार्य गर्दै आएको छ।

५. जल तथा ऊर्जा आयोगः

नेपालको जलस्रोत र ऊर्जा क्षेत्रको नीति निर्माण र योजना तर्जुमा गर्ने उद्देश्यले यस आयोगको स्थापना सन् १९७५ (वि.सं. २०३२) मा भएको हो । यो निकाय जलविद्युत क्षेत्रको " Think Tank" (प्राज्ञिक केन्द्र) को रूपमा कार्य गर्ने, राष्ट्रिय जलस्रोत नीति र जलविद्युत रणनीतिहरू तयार गर्ने, नदी बेसिन (River Basin) का आधारमा एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापन (IWRM) योजनाहरू बनाउने, भारत र अन्य देशहरूसँग हुने जलस्रोत सम्बन्धी सन्धि र सम्झौताहरूको प्राविधिक विश्लेषण गर्ने तथा नेपालका नदीहरूको बहाव, ऊर्जाको माग र आपूर्तिको राष्ट्रिय तथ्याङ्क व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा केन्द्रित रहेको छ ।

५(घ).१.३ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

नेपालमा जलस्रोत तथा मौसम विज्ञानसम्बन्धी विषयमा गरिएका विभिन्न प्राज्ञिक अनुसन्धानहरूले जलवायु परिवर्तन, जलचक्रमा आउने परिवर्तन तथा त्यसले कृषि, सिँचाइ र जलविद्युत क्षेत्रमा पार्ने प्रभावबारे महत्वपूर्ण निष्कर्षहरू प्रस्तुत गरेका छन्। यी अध्ययनहरूले नेपालको तापक्रम वृद्धि, वर्षा ढाँचा परिवर्तन, हिमनदी पग्लिने दर तथा नदी बहावमा हुने उतारचढावले दीर्घकालीन रूपमा जलस्रोत व्यवस्थापनमा महत्वपूर्ण असर पार्ने सङ्केत गरेका छन्।

जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अध्ययनहरूका अनुसार नेपालमा वार्षिक तापक्रम वृद्धि दर करिब ०.०२°C देखि ०.०७°C प्रति वर्ष रहेको देखिएको छ, जसले विशेषगरी हिमाली क्षेत्रमा जलचक्र (Hydrological Cycle) मा उल्लेखनीय प्रभाव पारेको छ। जल तथा मौसम विज्ञानसम्बन्धी अनुसन्धानहरूले हिमनदीको पग्लिने दर बढ्दै गएको, हिमाली जलस्रोतमा परिवर्तन आएको तथा नदी प्रणालीमा मौसमी उतारचढाव बढ्दै गएको देखाएका छन्।

Journal of Hydrology and Meteorology (2025) मा प्रकाशित खडेरी र वर्षा ढाँचासम्बन्धी अध्ययनले विशेषगरी कोशी क्षेत्र र सुदूरपश्चिम नेपालमा खडेरीको जोखिम क्रमशः बढ्दै गएको देखाएको छ। नेपालमा कुल वार्षिक वर्षाको करिब ८० प्रतिशत मनसुन अवधिमा हुने भए पनि हिउँदमा वर्षाको कमी हुने प्रवृत्तिले कृषि उत्पादनमा सङ्कट सिर्जना हुने सम्भावना बढेको उक्त अध्ययनले उल्लेख गरेको छ। त्यसै गरी, काठमाडौं विश्वविद्यालय र त्रिभुवन विश्वविद्यालयका अनुसन्धानकर्ताहरूले SWAT (Soil and Water Assessment Tool) मोडल प्रयोग गरी हिमनदी र नदी बहावसम्बन्धी अध्ययन गरेका छन्। उक्त अध्ययनअनुसार सन् २०३० देखि २०४० को अवधिमा हिमनदी पग्लिने दर बढेकाले नदीहरूको बहाव केही समयका लागि बढ्ने, तर त्यसपछि हिमनदीको आकार घट्दै जाँदा दीर्घकालीन रूपमा नदी बहावमा कमी आउने सम्भावना रहेको प्रक्षेपण गरिएको छ।

जल तथा मौसम विज्ञान विभाग (Department of Hydrology and Meteorology — DHM) सँगको सहकार्यमा गरिएका अध्ययनहरूले पूर्वसूचना प्रणाली (Early Warning Systems) को प्रयोगले बाढी र पहिरोबाट हुने क्षति कम गर्न सकिने देखाएका छन्। विशेष गरी Real-time monitoring प्रणाली तथा राडार प्रविधि प्रयोग गरी बाढी तथा मौसमसम्बन्धी जोखिमको समयमै पूर्वानुमान गर्न सकिने र यसले विपद् व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुऱ्याउने निष्कर्ष अध्ययनहरूले प्रस्तुत गरेका छन्।

सिँचाइ क्षेत्रसम्बन्धी अनुसन्धानहरूले पनि जलवायु परिवर्तनको प्रभावलाई ध्यानमा राख्दै सिँचाइ प्रणा लीलाई आधुनिक र प्रविधिमैत्री बनाउनु आवश्यक रहेको औंल्याएका छन्। विभिन्न अध्ययनहरूले परम्परागत कुलो प्रणालीलाई सुधार गर्दै आधुनिक सिँचाइ प्रविधि अपनाउन सुझाव दिएका छन्। उदाहरणका रूपमा International Water Management Institute (IWMI) द्वारा सन् २०२६ मा गरिएको अध्ययनले नेपालका साना किसान तथा विशेषगरी

महिलाहरूका लागि सौर्य ऊर्जामा आधारित सिँचाइ प्रणाली (Solar Irrigation Pumps) दीर्घकालीन रूपमा दिगो र लागत प्रभावकारी विकल्प भएको देखाएको छ।

जलवायु अनुकूलनसम्बन्धी अध्ययनहरूमा पनि कृषि क्षेत्रमा जल व्यवस्थापन सुधारका उपायहरू प्रस्तुत गरिएको छ। Research on World Agricultural Economy (2022–2025) मा प्रकाशित अध्ययनहरूले वर्षामा निर्भर खेती गर्ने किसानहरूका लागि पूरक सिँचाइ (Supplemental Irrigation) तथा पानी सङ्कलन पोखरी (Water Storage Systems) निर्माणलाई जलवायु जोखिम न्यूनीकरणका महत्वपूर्ण उपायका रूपमा प्रस्ताव गरेका छन्।

ऊर्जा तथा जलविद्युत क्षेत्रसम्बन्धी अनुसन्धानहरूले पनि जलवायु परिवर्तनले जलविद्युत उत्पादन प्रणालीमा पार्ने प्रभावबारे महत्वपूर्ण सुझाव दिएका छन्। GIZ (2024) को अध्ययनले नेपालका अधिकांश Run-of-River (RoR) जलविद्युत आयोजनाहरू हिउँदमा कम पानीका कारण कम क्षमतामा सञ्चालन हुने समस्या रहेको उल्लेख गरेको छ। यस समस्याको समाधानका लागि जलविद्युत उत्पादन प्रणालीलाई सौर्य ऊर्जा (Utility-scale Solar PV) सँग संयोजन गर्ने अवधारणालाई व्यवहारिक विकल्पका रूपमा प्रस्ताव गरिएको छ।

यसैगरी जलविद्युत व्यवस्थापनमा आधुनिक प्रविधिको प्रयोगसम्बन्धी अध्ययनहरू पनि प्रकाशित भएका छन्। Artificial Intelligence in Hydropower (2025) सम्बन्धी एक अध्ययनले Hybrid CNN-LSTM (Deep Learning Model) प्रयोग गरी नदी बहावको पूर्वानुमान गर्दा जलविद्युत उत्पादन व्यवस्थापन करिब २० प्रतिशतसम्म प्रभावकारी बनाउन सकिने देखाएको छ। यस्तो प्रविधिले जलविद्युत आयोजना सञ्चालन, ऊर्जा उत्पादन योजना तथा जल व्यवस्थापनलाई अझ वैज्ञानिक र पूर्वानुमान आधारित बनाउन सहयोग पुऱ्याउने सम्भावना रहेको अध्ययनले उल्लेख गरेको छ।

समग्र रूपमा यी प्राज्ञिक अध्ययनहरूले जलवायु परिवर्तन, जलस्रोत व्यवस्थापन, सिँचाइ प्रविधि, विपद् पूर्वसूचना प्रणाली तथा ऊर्जा उत्पादन व्यवस्थापनलाई एकीकृत रूपमा सुधार गर्नु आवश्यक रहेको देखाएका छन्। वैज्ञानिक अनुसन्धान, आधुनिक प्रविधि तथा एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापनको प्रभावकारी प्रयोगले नेपालमा जल, ऊर्जा तथा कृषि क्षेत्रको दिगो विकास सुनिश्चित गर्न महत्वपूर्ण आधार प्रदान गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

५(घ).१.४ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

(१) संस्थागत संरचनामा अस्पष्टता र दोहोरोपनाः

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच अधिकार बाँडफाँड स्पष्ट नभएकाले आयोजना कार्यान्वयनमा द्वन्द्व र ढिलाइ हुने।
- ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय, नेपाल विद्युत प्राधिकरण, सिँचाइ विभाग तथा जल तथा ऊर्जा आयोगबीच कार्यगत दोहोरोपना हुने।

- ➢ नीति निर्माण गर्ने निकाय र कार्यान्वयन गर्ने निकायबीच समन्वय कमजोर हुँदा सुधार कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्ने।

(२) राजनीतिक हस्तक्षेप र नीतिगत निरन्तरताको अभावः

- सरकार परिवर्तनसँगै प्राथमिकता परिवर्तन हुने प्रवृत्तिले दीर्घकालीन ऊर्जा तथा जलस्रोत योजनाहरू प्रभावित हुने।
- ठूला परियोजनाहरू राजनीतिक निर्णय र विवादका कारण लामो समयसम्म अड्किने।
- रणनीति र मार्गचित्र स्वीकृत भए पनि त्यसको निरन्तर कार्यान्वयनमा राजनीतिक प्रतिबद्धता कमजोर रहने।

(३) कानुनी तथा प्रक्रियागत जटिलताः

- जलस्रोत ऐन, विद्युत ऐन तथा नवीकरणीय ऊर्जा सम्बन्धी कानुनहरू समयानुकूल परिमार्जन नहुनु।
- EIA/IEE स्वीकृति, वन स्वीकृति, जग्गा अधिग्रहण तथा मुआब्जा प्रक्रियामा ढिलाइ हुनु।
- आयोजना अनुमतिपत्र, लाइसेन्स र विभिन्न स्वीकृतिका लागि धेरै निकायमा धाउनुपर्ने अवस्था हुनु।

(४) परियोजना व्यवस्थापन क्षमता कमजोरः

- ठूला पूर्वाधार आयोजना सञ्चालनका लागि दक्ष परियोजना व्यवस्थापन)Project Management) क्षमता कमजोर हुनु।
- समय, लागत र गुणस्तर नियन्त्रण गर्ने प्रणाली प्रभावकारी नहुनु।
- ठेक्का व्यवस्थापन, लागत नियन्त्रण तथा जोखिम व्यवस्थापनमा कमजोरी देखिनु।

(५) प्राविधिक जनशक्ति अभावः

- जलविज्ञान, ऊर्जा अर्थशास्त्र, मौसम विज्ञान तथा नदी बेसिन व्यवस्थापनका क्षेत्रमा दक्ष जनशक्ति सीमित हुनु।
- गणितीय मौसम पूर्वानुमान, बाढी पूर्वानुमान तथा जल प्रवाह मोडेल विकासमा आवश्यक विशेषज्ञता अभाव हुनु।
- सिँचाइ पूर्वाधार बने पनि अन्तिम खेतसम्म पानी व्यवस्थापन)On-farm water management) कमजोर रहनु।

(६) वित्तीय स्रोतको कमी र अस्थिरताः

- बहुउद्देश्यीय तथा जलाशययुक्त जलविद्युत आयोजनाहरूको लागत अत्यन्त उच्च हुनु।

- परियोजनाहरूका लागि समयमै बजेट सुनिश्चित नहुनु।
- निजी क्षेत्र र विदेशी लगानी आकर्षित गर्न स्थिर नीतिगत वातावरणको अभाव हुनु।

(७) प्राकृतिक तथा प्राविधिक चुनौतीः

- नेपालका अधिकांश जलविद्युत आयोजना नदी प्रवाहमा आधारित)Run-of-River) भएकाले हिउँदमा उत्पादन घट्ने समस्या।
- मनसुनमा पानी बढी र हिउँदमा पानी कम हुने मौसमी असन्तुलन।
- जलवायु परिवर्तनका कारण हिमनदी पग्लिने दर, वर्षा ढाँचा तथा नदी बहावमा अनिश्चितता बढ्नु।

(८) समन्वय र अनुगमन प्रणाली कमजोरः

- तीन तहका सरकारबीच आयोजना कार्यान्वयन र नदी व्यवस्थापनमा प्रभावकारी समन्वय नहुनु।
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली कमजोर हुँदा आयोजना ढिलाइ भए पनि समयमै सुधारात्मक कदम नचालिनु।

(९) डिजिटल सूचना प्रणाली र तथ्याङ्क व्यवस्थापनको कमजोरीः

- एकीकृत जलस्रोत सूचना प्रणाली)Water Resources Information System) पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा नआउनु।
- रियलटाइम जल-, मौसम र नदी बहावसम्बन्धी तथ्याङ्क व्यवस्थापन प्रणाली कमजोर हुनु।
- आयोजना व्यवस्थापनमा GIS, डिजिटल ट्र्याकिङ र निर्णय समर्थन प्रणालीको सीमित प्रयोग हुनु।

(१०) सामाजिक तथा स्थानीय स्तरका चुनौतीः

- नहर अतिक्रमण, स्थानीय विवाद र जग्गा अधिग्रहण समस्या।
- परियोजना प्रभावित समुदायसँग समन्वय कमजोर हुनु।
- लाभ बाँडफाँड र सामाजिक स्वीकृति सम्बन्धी समस्या।

(११) ऊर्जा पूर्वाधार तथा वितरण प्रणालीको कमजोरीः

- प्रसारण लाइन तथा ग्रिड विस्तार परियोजना ढिलाइ हुनु।
- विद्युत वितरण प्रणाली सुदृढ नहुँदा उत्पादन भएको ऊर्जा पूर्ण रूपमा उपयोग गर्न नसक्नु।
- ग्रामीण क्षेत्रमा आधुनिक ऊर्जा पहुँच विस्तार अझै सीमित हुनु।

(१२) अनुसन्धान र नवप्रवर्तनमा सीमित लगानी

- जलवायु परिवर्तन, जल व्यवस्थापन तथा ऊर्जा प्रविधिमा अनुसन्धान र विकास)R&D) सीमित हुनु।
- विश्वविद्यालय, अनुसन्धान संस्था र सरकारी निकायबीच सहकार्य कमजोर हुनु।

५(घ).१.५ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

- नेट जिरो) Net Zero) कार्बन २०२५ र नेपालले गरेको प्रतिबद्धताः नेपालले सन् २०२१ मा आयोजित जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी सम्मेलन)COP२६) मा सन् २०४५ सम्ममा देहायका आधारमा शून्य कार्बन उत्सर्जन)Net Zero Carbon) राष्ट्र बन्ने प्रतिवद्धता गरेकोः
  - सन् २०३० सम्मको लक्ष्यः नेपालको कुल भूभागको ४५ प्रतिशत वन क्षेत्र कायम राख्ने र कुल ऊर्जा मागको १५ प्रतिशत हिस्सा नवीकरणीय ऊर्जाबाट पूर्ति गर्ने,
  - विद्युतीय यातायातः सन् २०३० सम्म निजी सवारी साधनको ९०% र सार्वजनिक सवारी साधनको ६०% बिक्री विद्युतीय (EV) बनाउने,
  - स्वच्छ भान्साः सन् २०३० सम्ममा २५ प्रतिशत घरधुरीमा विद्युतीय चुलो अनिवार्य पुऱ्याउने।
- ऊर्जा क्षेत्र र नेपाल विद्युत प्राधिकरण) NEA) का प्रयासहरू
  - पछिल्लो एक दशकमा ऊर्जा क्षेत्रमा अध्याँरो युग (लोडसेडिङ)बाट मुक्त भएर नेपाल हाल विद्युत निर्यात गर्ने अवस्थामा पुगेको,
  - उत्पादन क्षमतामा वृद्धि गर्दै माथिल्लो तामाकोशी ४५६ मेगावाट)) जस्ता गौरवका आयोजनाहरूको समापन र निजी क्षेत्रको सहभागिताले जडित क्षमता ३६०० मेगावाट भन्दा माथि पुगेको,
  - ढल्केबर मुजफ्फरपुर ४०० केभी-प्रसारण लाइन जस्ता अन्तरदेशीय प्रसारण लाइनको निर्माणले भारतसँगको विद्युत व्यापारलाई सहज बनाएको,
  - स्मार्ट मिटर जडान र अनलाइन भुक्तानी प्रणाली जस्तो डिजिटलाइजेशनले सेवामा पारदर्शिता ल्याएको,
- सिँचाइ क्षेत्र र कृषि विकासमा यसको योगदान
  - बाह्रै महिना सिँचाइ सुविधा पुऱ्याउने विभिन्न राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरू जस्तैः रानी जमरा कुलरिया, भेरी-बबई डाइभर्सन र सिक्टा सिँचाइ आयोजनाहरूको विकास हुँदै गरेको र तराईको ठूलो भू-भागलाई सिञ्चित हुने,
  - पानीको अभाव भएका क्षेत्रमा ठूला नदीको पानी सुरुङमार्फत अन्तर-जलाधार स्थानान्तरण गर्ने प्रविधि (जस्तैः भेरी-बबई) अपनाइएको,

- तराई मधेशका कृषियोग्य जमिनमा भुमिगत जल सिंचाईका साथै पहाडी तथा हिमाली टारहरूमा लिफ्ट सिंचाई सुविधा विस्तार भइरहेको,
- सिँचाइ पुगेका क्षेत्रमा बाली सघनता (Cropping Intensity) १८०% सम्म बढेको र धान तथा गहुँको उत्पादकत्वमा ३०-४०% वृद्धि भएको।

- डिजिटलाइजेशन र प्रक्रियागत सुधार
  - निकायगत लाइब्रेरीलाई पूर्ण Digital Library को रूपमा बिकास गर्ने कार्य अगाडि बढाइएको,
  - आयोजना अनुमतिपत्र तथा लाइसेन्स सम्बन्धी विवरण व्यवस्थापनका लागि Excel Based License Management System सञ्चालनमा ल्याइएको;
- मौसम पूर्वानुमान र विपद् व्यवस्थापनमा प्रविधिको विकास र सुधार
  - प्रभावमा आधारित पूर्वसूचना प्रणाली (Impact-based Early Warning System)को परीक्षण पालिकाहरूमा सञ्चालन गरिएको,
  - काठमाडौं सहित तीनवटै अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलमा Aviation Meteorological Service सञ्चालन गरिएको,
  - कर्णाली तथा नारायणी नदी बेसिनमा End-to-End बाढी पूर्वानुमान प्रणाली स्थापना गरिएको,
  - गणितीय मौसम तथा बाढी पूर्वानुमान मोडेलहरूको क्रमिक सुधार हुँदै आएको;
  - मनसुन अवधिमा २४ घण्टे सेवा सञ्चालन रात्रिकालीन सेवा सह)ितगरिएको (;

५(घ).२ आगामी मार्गचित्र

ऊर्जा, जलस्रोत, सिँचाइ तथा मौसम विज्ञानका क्षेत्रमा सेवा प्रवाहलाई थप प्रभावकारी, पारदर्शी र प्रविधिमैत्री बनाउन एकीकृत सुशासन मार्गचित्र कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ। यस मार्गचित्र अन्तर्गत नीतिगत तथा कानुनी सुधारलाई प्राथमिकता दिँदै जलस्रोत, सिँचाइ, विद्युत, नदी व्यवस्थापन तथा नवीकरणीय ऊर्जा र ऊर्जा दक्षता सम्बन्धी विधेयकहरू यथाशीघ्र स्वीकृत गराउने तथा तीसँग सम्बन्धित आवश्यक नियमावलीहरू पनि शीघ्र तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु आवश्यक छ। साथै संस्थागत सुदृढीकरण गर्दै एकीकृत डिजिटल सूचना प्रणाली (जस्तैः Water Resources Information System, Decision Support System, GIS Based License Management System), डिजिटल लाइब्रेरी तथा GIOMS जस्ता प्रविधिमा आधारित प्रणालीहरूको विकास र पूर्ण कार्यान्वयनमा विशेष जोड दिनु पर्दछ।

अनुमतिपत्र तथा वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन (EIA/IEE) स्वीकृति प्रक्रियालाई सरल, पारदर्शी र समयबद्ध बनाउँदै “एकल बिन्दू सेवा प्रणाली” (One Stop Service Desk) मार्फत

सेवाग्राहीका गुनासो र जिज्ञासाहरूको समयमै सम्बोधन हुने व्यवस्था सुदृढ गर्नु पर्दछ। त्यसैगरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच प्रभावकारी समन्वय कायम गरी बहुउद्देश्यीय जल आयोजना, दिगो ऊर्जा विकास तथा प्रभावमा आधारित पूर्वसूचना प्रणालीलाई स्थानीय तहसम्म विस्तार गर्नु आवश्यक देखिन्छ। समग्रमा दक्ष, पारदर्शी र जनउत्तरदायी प्रशासनिक संयन्त्रमार्फत ऊर्जा तथा जलस्रोतको दिगो उपयोग, भरपर्दो सिँचाइ सेवा र वैज्ञानिक मौसम सेवा सुनिश्चित गर्दै आर्थिक समृद्धि र सामाजिक रूपान्तरण हासिल गर्ने लक्ष्य यस मार्गचित्रले लिएको छ।

५(घ).२.१. विद्यमान समस्याहरू

विभिन्न निकायहरूको विश्लेषण गर्दा देहायका साझा तथा विशिष्ट समस्याहरू पहिचान गरिएका छन्ः

- जलस्रोत, विद्युत तथा नवीकरणीय ऊर्जा सम्बन्धी विधेयकहरू लामो समयसम्म स्वीकृतिको प्रक्रियामा रहनु तथा नयाँ सङ्गठन संरचना अनुसार आन्तरिक कार्यविधिहरू समयानुकूल परिमार्जन नहुनु।
- वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन)EIA/IEE) र अनुमतिपत्र प्रक्रियामा ढिलाइ हुनु, अन्तर–निकाय समन्वय प्रभावकारी नहुनु तथा विभिन्न अनुमतिपत्र वा इजाजतपत्र लिनका लागि धेरै निकायमा धाउनुपर्ने अवस्थाको विद्यमानता रहनु।
- राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूमा समेत वर्षैपिच्छे स्रोत सहमति लिनुपर्ने झन्झटिलो प्रक्रियाका कारण आयोजना कार्यान्वयनमा अनावश्यक ढिलाइ हुनु।
- एकीकृत डिजिटल सूचना प्रणाली, स्वचालित ट्र्याकिङ प्रणाली तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापन प्रणालीको अभाव हुनु र तथ्याङ्क वितरणका लागि अनलाइन भुक्तानी प्रणाली पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा नआउनु।
- प्राविधिक तथा दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनु, विशेषगरी प्रदेश तथा स्थानीय तहमा आवश्यक दक्ष जनशक्ति नहुनु र दुर्गम तथा हिमाली क्षेत्रमा अनुगमनका लागि आवश्यक बजेट तथा सेवा सुविधा पर्याप्त नहुनु।
- तीन तहका सरकारहरूबीच नदी व्यवस्थापन, आयोजना कार्यान्वयन तथा पूर्वसूचना प्रणाली विस्तारमा प्रभावकारी समन्वयको अभाव हुनु तथा आयोजनाहरूको समयमै अनुगमन नहुँदा स्थानीय गुनासोहरू समयमै सम्बोधन हुन नसक्नु।
- जल तथा ऊर्जा आयोगसँग नीति कार्यान्वयन गराउने पर्याप्त कानुनी अधिकार नहुनु तथा मन्त्रालय, सिँचाइ विभाग र विद्युत प्राधिकरणबीच कार्यगत दोहोरोपना र बुझाइमा एकरूपता नहुनु।

- जलवायु परिवर्तनका कारण जलचक्रमा आएको परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्न आवश्यक 'रियलटाइम—÷ तथ्याङ्क प्रणालीको अभाव हुनु।
- लघु जलविद्युत आयोजना र राष्ट्रिय प्रसारण लाइनबीचको प्रतिस्पर्धाका कारण स्थानीय साना जलविद्युत आयोजनाहरू ओझेलमा पर्नु तथा वैकल्पिक ऊर्जामा दातृ निकाय र सरकारी अनुदानमा अत्यधिक निर्भरता रहनु र निजी क्षेत्रको लगानी पर्याप्त रूपमा आकर्षित हुन नसक्नु।
- नहर अतिक्रमण, नवीकरणीय ऊर्जाको उच्च लागत तथा सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा रहेका कानुनी बाधाहरूका कारण आयोजना कार्यान्वयनमा कठिनाइ हुनु।
- सबै नदीहरूको गुरुयोजना तयार नहुनु तथा नदीको बहाव क्षेत्र, राइट अफ—वे र जोखिम—नक्साङ्कन सहित एकीकृत नदी व्यवस्थापन कार्य प्रभावकारी रूपमा हुन नसक्नु।
- कृषियोग्य भूमिमा वर्षैभरी आवश्यक सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउन नसक्नु तथा अधिकांश जलविद्युत आयोजना प्राकृतिक नदी प्रणालीमा आधारित रहनुका कारण सुख्खा याममा विद्युत उत्पादन घट्नु र विद्युत माग पूरा हुन नसक्नु।
- विद्युत प्रसारण तथा वितरण प्रणाली पर्याप्त रूपमा सुदृढ नहुनु तथा विद्युत आपूर्ति भरपर्दो र गुणस्तरीय नहुनु।
- जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा तथा अन्य प्रशासनिक प्रक्रियासम्बन्धी कठिनाइका कारण आयोजना कार्यान्वयनमा ढिलाइ हुनु।
- उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा जल तथा मौसम मापन केन्द्रहरू पर्याप्त सङ्ख्यामा नहुनु तथा जल, मौसम र जलवायु सेवाहरूलाई व्यवस्थित गर्ने स्पष्ट कानुनी आधारको अभाव हुनु।
- अन्तर्राष्ट्रिय हवाई उड्डयन सङ्गठन)ICAO) का मापदण्डअनुसार उड्डयन मौसम सेवाहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न नसकिनु।

५(घ).२.२ नागरिकका अपेक्षा

सेवाग्राही तथा सरोकारवालाहरूले निम्न विषयहरूमा सुधारको अपेक्षा राखेका छन्:

- ऊर्जा, जलस्रोत, सिँचाइ तथा मौसम विज्ञान सम्बन्धी नीतिगत र कानुनी संरचनाहरू समयमै स्वीकृत तथा अद्यावधिक भई स्पष्ट, स्थिर र कार्यान्वयनयोग्य कानुनी व्यवस्था कायम होस्।
- अनुमतिपत्र, अनुज्ञापत्र तथा वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन)EIA/IEE) स्वीकृति प्रक्रिया सरल, छिटो, पारदर्शी र समयबद्ध बनोस् र सेवाग्राहीले धेरै निकाय धाउनुपर्ने अवस्थाको अन्त्य होस्।
- ऊर्जा, जलस्रोत र सिँचाइसम्बन्धी सेवा प्रवाहमा एकीकृत डिजिटल सूचना प्रणाली, अनलाइन ट्र्याकिङ र तथ्याङ्क व्यवस्थापन प्रणाली प्रभावकारी रूपमा सञ्चालनमा ल्याइयोस्।

- प्रदेश तथा स्थानीय तहसम्म आवश्यक प्राविधिक जनशक्ति, स्रोत र क्षमता उपलब्ध भई आयोजना कार्यान्वयन, अनुगमन तथा सेवा प्रवाह प्रभावकारी बनोस्।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच ऊर्जा, जलस्रोत, नदी व्यवस्थापन तथा पूर्वसूचना प्रणाली विस्तारमा प्रभावकारी समन्वय र उत्तरदायित्व सुनिश्चित होस्।
- ऊर्जा तथा जलस्रोत क्षेत्रका संस्थाहरूबीच कार्यगत स्पष्टता कायम होस्, दोहोरोपना हटोस् र नीति कार्यान्वयनका लागि संस्थागत क्षमता सुदृढ बनोस्।
- जलवायु परिवर्तनका प्रभावलाई सम्बोधन गर्न रियलटाइम जल—, मौसम र नदी बहावसम्बन्धी तथ्याङ्क प्रणाली विकास गरी निर्णय प्रक्रियामा प्रयोग होस्।
- लघु तथा साना जलविद्युत आयोजना र वैकल्पिक ऊर्जा प्रणालीहरूलाई राष्ट्रिय ऊर्जा प्रणालीसँग समन्वित गरी स्थानीय ऊर्जा उत्पादन र उपयोगलाई प्रोत्साहन मिलोस्।
- नदी व्यवस्थापन, सिँचाइ पूर्वाधार र जलस्रोत उपयोगलाई वैज्ञानिक आधारमा योजना, गुरुयोजना र जोखिम नक्साङ्कनसहित एकीकृत रूपमा सञ्चालन गरियोस्।
- कृषियोग्य भूमिमा वर्षैंभरी सिँचाइ सुविधा विस्तार होस् र ऊर्जा उत्पादन तथा वितरण प्रणाली सुदृढ भई भरपर्दो र गुणस्तरीय विद्युत आपूर्ति सुनिश्चित होस्।
- जग्गा प्राप्ति, खरिद प्रक्रिया र प्रशासनिक स्वीकृतिसम्बन्धी जटिलताहरू घटाई आयोजना कार्यान्वयनलाई सहज, छिटो र प्रभावकारी बनाइयोस्।
- उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा जल तथा मौसम मापन केन्द्रहरूको विस्तार होस् र जल, मौसम तथा जलवायु सेवाहरूलाई व्यवस्थित गर्ने स्पष्ट कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था स्थापना होस्।

५(घ).२.३.अबको दुरदृष्टि

"दक्ष, पारदर्शी र प्रविधिमैत्री सुशासनमार्फत ऊर्जा, जलस्रोत, सिँचाइ तथा मौसम सेवामा भरपर्दो पहुँच सुनिश्चित गर्दै प्रभावकारी विपद् व्यवस्थापन, दिगो विकास र राष्ट्रिय समृद्धि हासिल गर्ने।"

५(घ).२.४.सुधारका उपायहरू

मार्गचित्र कार्यान्वयनका लागि देहायका सुधारका उपायहरू अवलम्बन गरिनेछः

१. नीतिगत तथा कानुनी रूपान्तरण

संशोधन वा प्रतिस्थापन गर्नुपर्ने प्रमुख ऐनहरू

- ➢ जलस्रोत ऐन, २०४९ संशोधन वा नयाँ जलस्रोत व्यवस्थापन ऐन तर्जुमा गर्ने।
- ➢ विद्युत ऐन, २०४९ प्रतिस्थापन गरी नयाँ विद्युत ऐन लागू गर्ने।

- सिँचाइ नीति, २०७० लाई कानुनी आधार दिन सिँचाइ ऐन तर्जुमा गर्ने।
- नदी तथा जल उत्पन्न विपद् व्यवस्थापन ऐन तर्जुमा गर्ने।
- जल तथा मौसम विज्ञान ऐन तर्जुमा गरी मौसम सेवा, डाटा व्यवस्थापन र पूर्वानुमान प्रणालीलाई कानुनी आधार दिने।
- नवीकरणीय ऊर्जा तथा ऊर्जा दक्षता ऐन तर्जुमा गरी वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धनको स्पष्ट कानुनी ढाँचा बनाउने।

सम्बन्धित नियमावलीहरू

- जलस्रोत नियमावली, २०५० संशोधन गर्ने।
- विद्युत नियमावली, २०५० संशोधन गर्ने।
- सिँचाइ नियमावली तर्जुमा गर्ने।
- नदी तथा जल उत्पन्न विपद् व्यवस्थापन नियमावली तर्जुमा गर्ने।
- नवीकरणीय ऊर्जा तथा ऊर्जा दक्षता नियमावली तर्जुमा गर्ने।

नीति तथा रणनीति सुधार

- ऊर्जा विकास नीति तयार गर्ने।
- राष्ट्रिय ऊर्जा दक्षता रणनीति, २०७५ को समीक्षा गरी अद्यावधिक गर्ने।
- दिगो ऊर्जा कर्जा नीति लागू गर्ने।
- नवीकरणीय ऊर्जा अनुदान नीति संशोधन गर्ने।

गुरुयोजना तथा रणनीतिक मार्गचित्र

- जलविद्युत विकास गुरुयोजना)Hydropower Master Plan) अद्यावधिक गर्ने।
- सिँचाइ गुरुयोजना)Irrigation Master Plan) अद्यावधिक गर्ने।
- नदी बेसिन गुरुयोजना)River Basin Master Plan) तयार गर्ने।
- ऊर्जा विकास मार्गचित्र)Energy Development Roadmap) कार्यान्वयन गर्ने।

दीर्घकालीन नीतिगत सुधार

- ऊर्जा उत्पादनमा सौर्य, वायु लगायत Energy Mix लागू गर्ने।
- पिउने पानी, सिँचाइ र ऊर्जा उत्पादनलाई समन्वय गर्ने Integrated Water Resources Management (IWRM) लागू गर्ने।
- लघु तथा साना जलविद्युत आयोजनालाई राष्ट्रिय ग्रिडमा जडान गर्ने नीतिगत व्यवस्था गर्ने।

२. संस्थागत पुनर्संरचना

- मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूको O&M Survey गरी सङ्गठन पुनर्संरचना गर्ने।
- नेपाल विद्युत प्राधिकरण लाई उत्पादन, प्रसारण र वितरण कम्पनीहरूमा पुनर्संरचना गर्ने।
- जल तथा ऊर्जा आयोग लाई राष्ट्रिय Centre of Excellence का रूपमा विकास गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय जल कानुन विशेषज्ञहरूको स्थायी समूह गठन गर्ने।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहमा ऊर्जा तथा जलस्रोत व्यवस्थापनको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- नवीकरणीय ऊर्जा प्रविधिको मर्मतसम्भारका लागि स्थानीय सेवा केन्द्र स्थापना गर्ने।

३. प्रशासनिक तथा सेवा प्रवाह सुधार

- आयोजनाको अनुमतिपत्र तथा लाइसेन्स प्रक्रियाको समयसीमा निर्धारण गर्ने।
- आवश्यक कागजात तथा प्रक्रियासम्बन्धी एकीकृत मार्गदर्शन तयार गर्ने।
- Single Window System लागू गर्ने।
- अनलाइन आवेदन, ट्र्याकिङ र गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली सञ्चालन गर्ने।
- अधिकार प्रत्यायोजनमार्फत निर्णय प्रक्रिया छोट्याउने।
- SOP तयार गरी सेवा प्रवाहमा एकरूपता कायम गर्ने।

४. ऊर्जा तथा सिँचाइ आयोजना शासन सुधार

- ऊर्जा विकास मार्गचित्रअनुसार आयोजना विकास गर्ने।
- २८,५०० मेगावाट विद्युत उत्पादन लक्ष्य हासिल गर्ने।
- बुढीगण्डकी, दूधकोशी जस्ता जलाशययुक्त आयोजना प्राथमिकतामा कार्यान्वयन गर्ने।
- स्मार्ट सिँचाइ प्रविधि ड्रिप), स्प्रिंकलरविस्तार गर्ने। (
- नदी बेसिन योजना र जोखिम नक्साङ्कन तयार गर्ने।
- ठूला आयोजनामा Integrity Pact र तेस्रो पक्ष अनुगमन लागू गर्ने।
- स्थानीय आयोजनामा सामाजिक लेखापरीक्षण लागू गर्ने।

५. डिजिटल सुशासन र डाटा प्रणाली

- Water Resources Information System सञ्चालन गर्ने।
- GIS आधारित लाइसेन्स व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने।
- एकीकृत ऊर्जा तथा जलस्रोत तथ्याङ्क प्लेटफर्म निर्माण गर्ने।
- नागरिक एपमार्फत सेवा ट्र्याकिङ र अनलाइन भुक्तानी प्रणाली लागू गर्ने।
- LEAP जस्ता सफ्टवेयर प्रयोग गरी दीर्घकालीन ऊर्जा योजना तयार गर्ने।

६. मौसम विज्ञान र विपद् पूर्वानुमान सुधार

- सातै प्रदेशमा वेदर राडार जडान गर्ने।
- AI र बिग डाटाको प्रयोग गरी बाढी तथा खडेरीको पूर्वानुमान गर्ने।
- प्रभावमा आधारित पूर्वसूचना प्रणाली स्थानीय तहसम्म विस्तार गर्ने।
- रियलटाइम नदी बहाव सूचना प्रणाली सञ्चालन गर्ने।—
- स्याटेलाइट डाटा प्रयोग गरी विपद् पूर्वानुमान प्रणाली विकास गर्ने।

७. हरित ऊर्जा र नवप्रवर्तन

- अतिरिक्त विद्युत प्रयोग गरी Green Hydrogen उत्पादन गर्ने।
- Agrivoltaics प्रणालीमार्फत कृषि र ऊर्जा उत्पादन सँगै गर्ने।
- ब्लकचेन आधारित आयोजना ट्र्याकिङ प्रणाली लागू गर्ने।
- किसानको मोबाइल एपमार्फत स्थानीय मौसम डाटा सङ्कलन गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय जल कूटनीति सुदृढ गर्दै सीमा पार नदी व्यवस्थापनमा नेपालको हित सुरक्षित गर्ने।
- प्रदेश सरकारको क्षमता अभिवृद्धि गरी वैकल्पिक ऊर्जाका योजनाहरू तल्लो तहबाटै कार्यान्वयन गर्ने।

५(घ).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

माथिको खण्डमा उल्लिखित सुधार कार्यहरूको कार्यान्वयनको लागि देहायको कार्ययोजना प्रस्ताव गरिएको छः

क्र. सं	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१	नीतिगत तथा कानुनी सुधार र गुरुयोजना	जलस्रोत ऐन, २०४९ लाई सङ्घीय शासन प्रणाली, नदी बेसिन व्यवस्थापन, जलवायु परिवर्तनका जोखिम तथा बहुउद्देश्यीय जल उपयोगको अवधारणालाई समेट्ने गरी व्यापक समीक्षा गरी संशोधन गर्ने वा नयाँ जलस्रोत व्यवस्थापन ऐन तर्जुमा गर्ने।	१ वर्ष	नयाँ ऐन संसदबाट स्वीकृत	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, का.न्या. तथा सं.मा. मन्त्रालय	राजनीतिक सहमति अभाव
२	,, ,,	विद्युत ऐन, २०४९ प्रतिस्थापन गरी निजी क्षेत्रको लगानी, ऊर्जा व्यापार, नवीकरणीय ऊर्जा प्रवर्द्धन तथा क्षेत्रीय विद्युत बजारमा नेपालको सहभागितालाई प्रोत्साहन गर्ने आधुनिक विद्युत ऐन लागू गर्ने।	१ वर्ष	विद्युत ऐन लागू	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, का.न्या. तथा सं.मा. मन्त्रालय	नीति विवाद
३	,, ,,	सिँचाइ नीति, २०७० लाई कानुनी आधार प्रदान गर्ने उद्देश्यले सिँचाइ ऐन तर्जुमा गरी कृषियोग्य जमिनमा बाह्रै महिना सिँचाइ उपलब्ध गराउने दीर्घकालीन लक्ष्यलाई कानुनी रूपमा संस्थागत गर्ने।	१ वर्ष	सिँचाइ ऐन लागू	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, का.न्या. तथा सं.मा. मन्त्रालय	तीन तहको अधिकार विवाद
४	,, ,,	नदी व्यवस्थापन, बाढी नियन्त्रण तथा नदी कटान न्यूनीकरणका लागि नदी तथा जल उत्पन्न विपद् व्यवस्थापन ऐन तर्जुमा गरी नदी क्षेत्र व्यवस्थापन र जोखिम नक्साङ्कनलाई कानुनी आधार दिने।	१ वर्ष	ऐन लागू	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, का.न्या. तथा सं.मा. मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय	समन्वयमा कठिनाइ
५	,, ,,	मौसम पूर्वानुमान, जल तथा मौसम डाटा व्यवस्थापन र वैज्ञानिक पूर्वसूचना प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न जल तथा मौसम विज्ञान ऐन तर्जुमा गर्ने।	१ वर्ष	ऐन स्वीकृत	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय,	प्राविधिक विशेषज्ञ अभाव

					का.न्या. तथा सं.मा. मन्त्रालय	
६	,, ,,	नवीकरणीय ऊर्जा प्रवर्द्धन, ऊर्जा दक्षता सुधार तथा हरित ऊर्जा लगानीलाई प्रोत्साहन गर्ने उद्देश्यले नवीकरणीय ऊर्जा तथा ऊर्जा दक्षता ऐन तर्जुमा गर्ने।	१ वर्ष	ऐन स्वीकृत	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, का.न्या. तथा सं.मा. मन्त्रालय	लगानी जोखिम
७	,, ,,	जलस्रोत नियमावली, २०५० लाई समसामयिक आवश्यकताअनुसार संशोधन गरी जल उपयोग अनुमति, लाइसेन्स प्रणाली र नियमन प्रक्रियालाई पारदर्शी र सरल बनाउने।	६ महिना	संशोधित नियमावली	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय	प्रक्रियागत ढिलाइ
८	,, ,,	विद्युत नियमावली, २०५० संशोधन गरी विद्युत उत्पादन, प्रसारण, वितरण तथा विद्युत व्यापारसँग सम्बन्धित प्रक्रियाहरू अद्यावधिक गर्ने।	६ महिना	संशोधित नियमावली	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, का.न्या. तथा सं.मा. मन्त्रालय	नीति विवाद
९	,, ,,	सिँचाइ नियमावली तर्जुमा गरी सिँचाइ आयोजना सञ्चालन, मर्मतसम्भार तथा जल उपयोग व्यवस्थापनलाई स्पष्ट बनाउने।	६ महिना	नियमावली लागू	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, का.न्या. तथा सं.मा. मन्त्रालय	समन्वय समस्या
१०	,, ,,	नदी तथा जल उत्पन्न विपद् व्यवस्थापन नियमावली तर्जुमा गरी नदी व्यवस्थापन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने।	६ महिना	नियमावली लागू	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय	कार्यान्वयन क्षमता
११	,, ,,	नवीकरणीय ऊर्जा तथा ऊर्जा दक्षता नियमावली तर्जुमा गरी हरित ऊर्जा प्रवर्द्धन कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनलाई व्यवस्थित गर्ने।	६ महिना	नियमावली लागू	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय	प्रविधि लागत

१२	,, ,,	ऊर्जा उत्पादन, वितरण, निर्यात र ऊर्जा दक्षता समेट्ने ऊर्जा विकास नीति तयार गर्ने।	६ महिना	नीति स्वीकृत	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय	नीति निरन्तरता अभाव
१३	,, ,,	राष्ट्रिय ऊर्जा दक्षता रणनीति, २०७५ को समीक्षा गरी उद्योग, भवन तथा यातायात क्षेत्रमा ऊर्जा बचत गर्ने नयाँ लक्ष्य निर्धारण गर्ने।	६ महिना	रणनीति अद्यावधिक	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय	बजेट अभाव
१४	,, ,,	हरित ऊर्जा परियोजनामा लगानी बढाउन दिगो ऊर्जा कर्जा नीति लागू गर्ने।	१ वर्ष	हरित ऊर्जा लगानी वृद्धि	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय	वित्तीय जोखिम
१५	,, ,,	नवीकरणीय ऊर्जा अनुदान नीति संशोधन गरी निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गर्ने र अनुदान प्रणालीलाई लक्षित बनाउने।	६ महिना	संशोधित नीति	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, AEPC	दातृ निर्भरता
१६	,, ,,	जलविद्युत विकास गुरुयोजना अद्यावधिक गरी प्राथमिकतामा रहेका आयोजना पहिचान गर्ने र आयोजना विकासको स्पष्ट रोडम्याप तयार गर्ने।	१ वर्ष	गुरुयोजना स्वीकृत	ऊर्जा मन्त्रालय	डेटा अभाव
१७	,, ,,	सिँचाइ गुरुयोजना अद्यावधिक गरी नयाँ सिँचाइ आयोजना तथा जल व्यवस्थापन रणनीति निर्धारण गर्ने।	१ वर्ष	गुरुयोजना अद्यावधिक	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, सिँचाइ विभाग	बजेट सीमितता
१८	,, ,,	नदी बेसिन गुरुयोजना तयार गरी नदी प्रणालीको वैज्ञानिक व्यवस्थापन र जल उपयोगलाई एकीकृत रूपमा सञ्चालन गर्ने।	निरन्तर	बेसिन योजना	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, WEC	प्राविधिक चुनौती
१९	,, ,,	ऊर्जा विकास मार्गचित्र कार्यान्वयन गरी आगामी दशकमा २८,५०० मेगावाट विद्युत उत्पादन गर्ने लक्ष्य हासिल गर्ने।	१० वर्ष	२८,५०० MW लक्ष्य प्रगति	नेपाल सरकार	लगानी जोखिम
२०	,, ,,	ऊर्जा उत्पादनमा सौर्य, वायु तथा अन्य नवीकरणीय स्रोत समावेश गरी ऊर्जा मिश्रण नीति लागू गर्ने।	५ वर्ष	नवीकरणीय ऊर्जा प्रतिशत	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय,	प्रविधि लागत

२१	,, ,,	पिउने पानी, सिँचाइ र ऊर्जा उत्पादनलाई समन्वय गर्ने Integrated Water Resources Management प्रणाली लागू गर्ने।	५ वर्ष	बहुउद्देश्यीय आयोजना	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, WEC	समन्वय समस्या
२२	,, ,,	लघु तथा साना जलविद्युत आयोजनालाई राष्ट्रिय प्रसारण लाइनमा जडान गर्न स्पष्ट नीति तथा निर्देशिका तयार गर्ने।	३ वर्ष	ग्रिड जडान संख्या	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, ने. वि. प्रा.	प्राविधिक चुनौती
२३	संस्थागत पुनर्संरचना	मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O&M Survey) गरी संस्थागत संरचना पुनर्संरचना गर्ने।	१ वर्ष	नयाँ संरचना	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, सङ्घीय मामिला तथा सा. प्रशासन मन्त्रालय	संस्थागत प्रतिरोध
२४	,, ,,	नेपाल विद्युत प्राधिकरणलाई उत्पादन, प्रसारण र वितरण कम्पनीहरूमा पुनर्संरचना गरी व्यावसायिकता वृद्धि गर्ने।	२ वर्ष	पुनर्संरचना सम्पन्न	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	श्रम विवाद
२५	,, ,,	जल तथा ऊर्जा आयोगलाई अनुसन्धान, नीति विश्लेषण र अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य गर्ने राष्ट्रिय Centre of Excellence को रूपमा विकास गर्ने।	३ वर्ष	अनुसन्धान कार्यक्रम	जल तथा उर्जा आयोग	बजेट सीमितता, दक्ष जनशक्ति अभाव
२६	,, ,,	अन्तर्राष्ट्रिय जल सम्झौता तथा जल कूटनीतिमा सहयोग गर्न अन्तर्राष्ट्रिय जल कानुन विशेषज्ञहरूको स्थायी समूह गठन गर्ने।	६ महिना	विज्ञ समूह	विदेश मन्त्रालय	विशेषज्ञ अभाव
२७	,, ,,	प्रदेश तथा स्थानीय तहमा ऊर्जा तथा जलस्रोत व्यवस्थापनको क्षमता अभिवृद्धि गर्न नियमित तालिम तथा प्राविधिक सहयोग कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	निरन्तर	तालिम संख्या	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, प्रदेश सरकार	जनशक्ति अभाव
२८	,, ,,	नवीकरणीय ऊर्जा प्रविधिको मर्मतसम्भारका लागि स्थानीय स्तरमा सेवा केन्द्र स्थापना गर्ने।	३ वर्ष	केन्द्र संख्या	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, AEPC	प्राविधिक अभाव

२९	प्रशासनिक तथा सेवा प्रवाह सुधार	ऊर्जा तथा जलस्रोत आयोजनाको अनुमतिपत्र तथा लाइसेन्स प्रक्रियाको स्पष्ट समयसीमा निर्धारण गर्ने।	६ महिना	स्वीकृति समय घटेको	मन्त्राल ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय	प्रशासनिक ढिलाइ
३०	,, ,,	सेवाग्राहीका लागि आवश्यक कागजात तथा प्रक्रियासम्बन्धी एकीकृत मार्गदर्शन तयार गर्ने।	६ महिना	मार्गदर्शन लागू	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय	समन्वय समस्या
३१	,, ,,	ऊर्जा तथा जलस्रोत क्षेत्रका सबै स्वीकृतिहरू एकै ठाउँबाट प्रदान गर्ने One Stop Service System लागू गर्ने।	१ वर्ष	एकद्वार सेवा	नेपाल सरकार	निकाय प्रतिरोध
३२	,, ,,	सेवाग्राहीका लागि अनलाइन आवेदन, ट्र्याकिङ तथा गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष	डिजिटल सेवा	सबै सम्वद्ध निकाय	साइबर जोखिम
३३	,, ,,	अधिकार प्रत्यायोजनमार्फत निर्णय प्रक्रिया छोट्याउने।	निरन्तर	निर्णय समय घटेको	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय	कर्मचारी प्रतिरोध
३४	,, ,,	मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूको SOP तयार गरी सेवा प्रवाहमा एकरूपता कायम गर्ने।	६ महिना	SOP लागू	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय	क्षमता अभाव
३५	,, ,,	ऊर्जा विकास मार्गचित्र अनुसार आयोजना विकास गर्ने।	१० वर्ष	परियोजना संख्या	नेपाल सरकार	लगानी जोखिम
३६	,, ,,	आगामी दशकभित्र २८,५०० मेगावाट विद्युत उत्पादन गर्ने लक्ष्य हासिल गर्ने।	१० वर्ष	उत्पादन क्षमता	नेपाल सरकार	नीति निरन्तरता
३७	,, ,,	बुढीगण्डकी तथा दूधकोशी जस्ता जलाशययुक्त आयोजनाहरू प्राथमिकतामा कार्यान्वयन गर्ने।	८ वर्ष	आयोजना प्रगति	नेपाल सरकार	जग्गा अधिग्रहण
३८	,, ,,	कृषियोग्य क्षेत्रमा स्मार्ट सिँचाइ प्रविधि (ड्रिप, स्प्रिंकलर) विस्तार गर्ने।	५ वर्ष	सिँचित क्षेत्र वृद्धि	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, कृ. तथा प. वि. मन्त्रालय	कृषकहरूको रूचि र क्षमता

३९	,, ,,	नदी बेसिन अनुसार जोखिम नक्साङ्कन तयार गर्ने।	३ वर्ष	जोखिम नक्सा	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय, जल तथा मौसम विज्ञान विभाग	डेटा अभाव
४०	,, ,,	ठूला आयोजनाहरूमा Integrity Pact लागू गरी तेस्रो पक्ष अनुगमन व्यवस्था गर्ने।	निरन्तर	तेस्रो पक्ष अनुगमन	सरकार	Integrity Pact कागजमा सीमित रहन सक्ने
४१	,, ,,	स्थानीय स्तरका आयोजनाहरूमा सामाजिक लेखापरीक्षण अनिवार्य गर्ने।	निरन्तर	समुदाय सहभागिता	स्थानीय तह	स्थानीय विवाद
४२	डिजिटल सुशासन र डाटा प्रणाली	Water Resources Information System सञ्चालन गरी जलस्रोतसम्बन्धी सबै तथ्याङ्कलाई डिजिटल प्रणालीमा व्यवस्थापन गर्ने।	२ वर्ष	प्रणाली सञ्चालन	ऊर्जा, ज.स्रो. तथा सिँचाइ मन्त्रालय	डेटा समन्वय
४३	,, ,,	GIS आधारित लाइसेन्स व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने।	२ वर्ष	GIS प्रणाली	,, ,,	प्राविधिक समस्या
४४	,, ,,	एकीकृत ऊर्जा तथा जलस्रोत तथ्याङ्क प्लेटफर्म निर्माण गर्ने।	२ वर्ष	डेटा प्लेटफर्म	,, ,,	डेटा सुरक्षा
४५	,, ,,	नागरिक एपमार्फत सेवा ट्र्याकिङ तथा अनलाइन भुक्तानी प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	एप प्रयोगकर्ता	,, ,,	डिजिटल पहुँच
४६	,, ,,	LEAP जस्ता सफ्टवेयर प्रयोग गरी दीर्घकालीन ऊर्जा योजना तयार गर्ने।	१ वर्ष	ऊर्जा योजना	,, ,,	प्राविधिक दक्षता
४७	मौसम विज्ञान र विपद पूर्वानुमान सुधार	सातै प्रदेशमा उच्च क्षमताका Weather Radar जडान गर्ने।	३ वर्ष	राडार संख्या	जल तथा मौ. विज्ञान विभाग	उच्च लागत
४८	,, ,,	कृत्रिम बौद्धिकता र बिग डाटाको प्रयोग गरी बाढी तथा खडेरीको पूर्वानुमान प्रणाली विकास गर्ने।	२ वर्ष	पूर्वानुमान सटीकता	IT विशेषज्ञ	डेटा गुणस्तर

४९	,, ,,	प्रभावमा आधारित पूर्वसूचना प्रणाली स्थानीय तहसम्म विस्तार गर्ने।	२ वर्ष	पूर्वसूचना कवरेज	जल तथा मौ. विज्ञान विभाग	स्थानीय क्षमता
५०	,, ,,	रियल—टाइम नदी बहाव सूचना प्रणाली सञ्चालन गर्ने।	२ वर्ष	स्टेशन संख्या	जल तथा मौ. विज्ञान विभाग	उपकरण अभाव
५१	,, ,,	स्याटेलाइट डाटा प्रयोग गरी विपद् पूर्वानुमान प्रणाली विकास गर्ने।	३ वर्ष	प्रणाली सञ्चालन	अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग	प्रविधि लागत
५२	हरित ऊर्जा र नवप्रवर्तन	अतिरिक्त विद्युत प्रयोग गरी Green Hydrogen उत्पादन गर्ने परियोजना सञ्चालन गर्ने।	५ वर्ष	उत्पादन परियोजना	विदेशी लगानी	प्रविधि जोखिम
५३	नवप्रवर्तन	Agrivoltaics प्रणालीमार्फत कृषि र सौर्य ऊर्जा उत्पादन सँगै सञ्चालन गर्ने।	३ वर्ष	सौर्य उर्जा उत्पादन	निजी क्षेत्र	किसान स्वीकृति
५४	नवप्रवर्तन	ब्लकचेन आधारित आयोजना ट्र्याकिङ प्रणाली लागू गर्ने।	४ वर्ष	डिजिटल ट्र्याकिङ	सूचना व्यवस्थापन प्रणाली	साइबर जोखिम
५५	नवप्रवर्तन	किसानको मोबाइल एपमार्फत स्थानीय मौसम डाटा सङ्कलन गर्ने प्रणाली विकास गर्ने।	२ वर्ष	एप प्रयोगकर्ता	जल तथा मौ. विज्ञान विभाग	डिजिटल पहुँच
५६	जल कूटनीति र समन्वय	अन्तर्राष्ट्रिय जल कूटनीति सुदृढ गर्दै सीमा पार नदी व्यवस्थापनमा नेपालको हित सुरक्षित गर्ने।	निरन्तर	अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौता	विदेश मन्त्रालय	कूटनीतिक जटिलता
५७	,, ,,	प्रदेश सरकारको क्षमता अभिवृद्धि गरी वैकल्पिक ऊर्जा योजनाहरू स्थानीय तहबाट कार्यान्वयन गर्ने।	निरन्तर	प्रदेश परियोजना	प्रदेश सरकार	समन्वय समस्या
५८	,, ,,	अन्तर्राष्ट्रिय सिमाना पार गर्ने नदीहरूमा नेपालको अधिकार र तल्लो तटीय देशहरूसँगको लाभ बाँडफाँड सुनिश्चित गर्ने।	१ वर्ष	कुटनीतिक पहल र नतिजा	नेपाल सरकार	मित्र राष्ट्रको अनिच्छा
५९	नेपाल विद्युत प्राधिकरणको	देशैभरी स्मार्ट मिटर प्रणाली लागू गर्ने	५ वर्ष	स्मार्ट मिटर प्रणालीको संख्या	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	समयमा मिटर प्राप्त नहुने

	सेवा प्रवाहको सरलीकरण					
६०	,, ,,	ग्राहकले सहज रूपमा विद्युत महशुल भुक्तानी गर्न Online Payment, Recharge Card Payment, Any Branch Payment System लाई देशैभरी लागू गर्ने	१ वर्ष	अनलाइन सेवा संख्या वृद्धि	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	प्रणाली विकास
६१	,, ,,	सडक छेउँका पोल, तार र सडक बत्तीको व्यवस्थापन गर्ने	निरन्तर	अवरोध रहित पोल, वत्ती र तार	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	बत्तीको बिल भुक्तानीको समस्या
६२	,, ,,	विद्युतीय पोल तथा टावरहरूमा अव्यवस्थित रूपले तानिएका सञ्चारसँग सम्बन्धित तारहरूलाई सम्बन्धित सेवा प्रदायकहरूसँग समन्वय गरी व्यवस्थित गर्ने	निरन्तर	अवरोध रहित पोल, वत्ती र तार	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	इन्टरनेट सेवा प्रदायकसँगको समन्वय
६३	,, ,,	संरचना बमोजिम कार्य प्रक्रियाको पुनः मुल्याङ्कन गरी सेवा प्रवाहको हालको प्रक्रियालाई सरलीकृत गर्न अनावश्यक चरण हटाउने।	६ महिना	सेवा प्रवाहमा शीघ्रता	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	
६४	,, ,,	Covered Conductor (MVCC) प्रयोगलाई प्राथमिकता दिई प्राविधिक तथा गैर—प्राविधिक चुहावट घटाउने।	निरन्तर	सेवा प्रवाहमा शीघ्रता	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	स्थानीय प्रतिरोध ठूलो पूँजी लगानी
६५	,, ,,	स्मार्ट ग्रोडको कार्यान्वयनद्वारा निर्णय प्रकृयामा AI प्रयोग गरी माग पूर्वानुमान, चुहावट विश्लेषण तथा योजना निर्माण सुधार गर्ने।	निरन्तर	सेवा प्रवाहमा शीघ्रता	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	ठूलो पूँजी लगानी साइबर सुरक्षा जोखिम
६६	,, ,,	SAIDI र SAIFI (System Average Interruption Duration/Frequency Index) Outage Duration घटाउने	निरन्तर	System Average Interruption Duration Index	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	संस्थागत प्रतिरोध, प्राविधिक जोखिम- IT को प्रयोगमा बढवा हुने ।

६७	,, ,,	Voltage fluctuation limit निर्धारण गरी गुणस्तरीय आपूर्ति सुनिश्चित गर्ने।	निरन्तर	Quality of Electricity will be improved	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	
६८	,, ,,	New Connection Time Limit तोकी नयाँ जडानको समयसीमा सुनिश्चित गर्ने।		Quality of Electricity will be improved	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	
६९	,, ,,	वार्षिक QoS (Quality of Service) रिपोर्ट सार्वजनिक गर्ने।	६ महिना	प्रतिवेदन	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	
७०	,, ,,	सेवा शुल्क तथा तथ्याङ्क वितरणको समयसीमा पुनरावलोकन गर्ने ।	६ महिना	औसत सेवा समय	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	

५(घ).२.६ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाई र तत्काल सुधार

क्षेत्र	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)
वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन स्वीकृति तथा अनुमतिपत्र प्रक्रिया सुधार	६ महिना भित्र सबै नयाँ आवेदनको प्रक्रिया समयमै सम्पन्न हुने	Department MIS / Tracking System	त्रैमासिक	विद्युत विकास विभाग	१०% भन्दा बढी आवेदन ढिलो हुनु	प्रक्रियागत bottleneck पहिचान गरी अनुमति प्रक्रिया तिब्र पार्ने
GIS Based License Management System संचालन	सबै आयोजनाहरूको अनुमतिपत्र सम्बन्धि विवरण प्रणालीमा अद्यावधिक भएको	GIS DB / MIS	त्रैमासिक	विद्युत विकास विभाग	प्रणाली अद्यावधिक नभएको	तत्काल डेटा अद्यावधिक गर्ने र प्रणालीमा अद्यावधिक गर्ने
सेवा समयसीमा र प्रक्रिया पारदर्शिता	सेवाग्राहीले प्रक्रिया समयसीमा बारे स्पष्ट जानकारी पाउने	Feedback Form / Survey	वार्षिक	मन्त्रालय/सबै निकाय	१०% भन्दा कम सेवाग्राही सन्तुष्टि	सूचना पाटी, वेबसाइट र सूचना प्रणाली अद्यावधिक गर्ने

अनुगमन तथा नियमन सुदृढीकरण	सबै आयोजनामा अनुगमन प्रतिवेदन समयमै तयार हुने	Monitoring Reports	अर्धवार्षिक	मन्त्रालय/सबै निकाय	१०% भन्दा बढी रिपोर्ट ढिलो	तत्काल field visit गरेर रिपोर्ट तयार गर्ने
अन्तर—निकाय समन्वय	मासिक समन्वय बैठक सम्पन्न हुने	Meeting Minutes / Attendance	मासिक	मन्त्रालय/सबै निकाय	बैठक नहुनु	बैठकको follow-up र पुनः तालिका निर्धारण गर्ने
डिजिटल ट्र्याकिङ प्रणाली संचालन	१००% आवेदन र अनुमति प्रक्रिया अनलाइन ट्र्याक हुने	Online Portal / Dashboard	त्रैमासिक	विद्युत विकास विभाग	Portal मा डाटा नदेखिनु	IT troubleshooting, immediate system update
गुनासो सुनुवाइ सुदृढीकरण	९०% भन्दा बढी गुनासो समयमै समाधान	Grievance Management System	त्रैमासिक	मन्त्रालय/सबै निकाय	१०% भन्दा बढी गुनासो बाँकी नरहेको	तत्काल सम्बन्धित कार्यालयलाई corrective notice पठाउने
आयोजना प्रगति सूचना सार्वजनिक	सबै आयोजनाको मासिक प्रगति रिपोर्ट सार्वजनिक हुने	Department Website / Reports	मासिक	मन्त्रालय/सबै निकाय	रिपोर्ट प्रकाशित नहुनु	तुरुन्त रिपोर्ट तयार गरेर वेबसाइटमा अपलोड गर्ने
सिंचाइ सेवा	वर्षैभरि सिंचाइ भएको क्षेत्रफल	वार्षिक प्रतिवेदन	वार्षिक	जलस्रोत तथा सिंचाइ विभाग	वृद्धि दर न्यून	स्रोत पुनःविनियोजन
नदी व्यवस्थापन	संरक्षित नदी खण्ड	वार्षिक प्रतिवेदन	वार्षिक	जलस्रोत तथा सिंचाइ विभाग	लक्ष्यभन्दा कम	जोखिम प्राथमिकिकरण तथा कार्यान्वयन
विपद् पुर्व तयारी	जोखिम नक्सांकन संख्या	GIS डाटाबेस	वार्षिक	जलस्रोत तथा सिंचाइ विभाग	प्रगति शून्य	सिंचाई तथा जलस्रोत व्यवस्थापन आयोजनाहरूबाट स्थलगत निरीक्षण
सूचना प्रणाली	NIMIS सञ्चालन	Survey Data	नियमित	जलस्रोत तथा सिंचाइ विभाग	सिस्टम डाउन	प्राविधिक सुधार
आयोजना प्रगति	सम्पन्न प्रतिशत	प्रगति प्रतिवेदन	मासिक	आयोजना कार्यालय	ढिलाइ >२०%	समयबद्ध कार्ययोजना
नागरिक सेवा	सेवा सन्तुष्टि स्तर	सर्वेक्षण	वार्षिक	सबै निकाय	<७०%	सेवा सुधार योजना

सामाजिक उत्तरदायित्व	विषम मौसम समयमा पूर्वानुमान तथा चेतावनी सम्प्रेषण दर	वेबसाइट प्रकाशन तथा SMS सन्देश संख्या	निरन्तर	जल तथा मौसम विज्ञान विभाग		नदी बेसिन तथा जिल्लागत सूचनामा सुधार
तथ्याङ्क गुणस्तर कायम गर्न एकीकृत फिल्ड अनुगमन प्रणाली	विभाग, मातहतका कार्यालय/ फिल्ड कार्यालयको अनुगमन मुल्याङ्कन प्रतिवेदन प्रतिशत	विभाग, मातहतका कार्यालय प्रगति प्रतिवेदन	त्रैमासिक तथा वार्षिक	जल तथा मौसम विज्ञान विभाग		संयुक्त समीक्षा बैठक, आवश्यक सुधारात्मक कार्ययोजना कार्यान्वयन
वित्तीय पारदर्शिता	सार्वजनिक विवरण अद्यावधिक	वेबसाइट	वार्षिक	सबै निकाय		नियमित अद्यावधिक

५(ङ). सञ्चार तथा सूचना प्रविधि

५(ङ).१ सम्बद्ध दस्तावेजको संक्षिप्त पुनरावलोकन

५(ङ).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/नीतिहरूको सारांश

नेपालको सार्वजनिक प्रशासनमा सूचना प्रविधिको भूमिका परम्परागत अभिलेखीकरणबाट रूपान्तरित भई वर्तमानमा 'डिजिटल गभर्नेन्स' को मेरुदण्डका रूपमा स्थापित भएको छ। विगतका प्रशासन सुधार आयोगहरू मुख्यतः संरचनागत छरितोपन र कार्यविधि सरलीकरणमा केन्द्रित रहे तापनि पछिल्ला प्रतिवेदनहरूले डाटामा आधारित निर्णय प्रक्रिया र साइबर सुरक्षालाई शासकीय सुधारको आधारशीला स्वीकार गरेका छन्। डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क (२०१९) ले प्रशासनिक सुधारलाई प्रविधिगत रूपान्तरणसँग एकीकृत गर्दै आधुनिक, पारदर्शी र नागरिक केन्द्रित शासनतर्फ उन्मुख गराएको देखिन्छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७६)।

सञ्चार क्षेत्रको नीतिगत विकासलाई नियाल्दा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति (२०७२) ले ई-गभर्नेन्स र डिजिटल साक्षरताको जग बसालेको छ भने राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा नीति (२०८०) ले सुरक्षित डिजिटल इकोसिस्टम निर्माणमा जोड दिएको छ। सरकारले सन् २०२४-२०३४ को अवधिलाई 'सूचना प्रविधि दशक' घोषणा गर्दै १० वर्षमा १५ लाख रोजगारी सिर्जना गर्ने लक्ष्य लिएको छ। यसैको निरन्तरता स्वरूप तयार भैरहेको डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २.० को मस्यौदामा डिजिटल पूर्वाधार, पहुँच र क्षमता विकासलाई सामाजिक सुरक्षा र जलवायु परिवर्तन जस्ता नवीन क्षेत्रसँग आवद्ध गरेको छ (सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय, २०८१)।

आवधिक योजनाको सन्दर्भमा, सोह्रौं योजना (२०८१/८२-२०८५/८६) ले सूचना प्रविधिलाई केवल एक क्षेत्र (Sector) मात्र नभई 'एकीकृत पूर्वाधार' र आर्थिक वृद्धिको मुख्य संवाहक (Driver) को रूपमा परिभाषित गरेको छ। यस योजनाले उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न देशको पूर्ण डिजिटल रूपान्तरणको लक्ष्यलाई उच्च प्राथमिकतामा राखेको छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०८१)। संस्थागत सुधारका दृष्टिले आम सञ्चार क्षेत्र सुधार समितिको प्रतिवेदन (२०८०) ले सार्वजनिक सेवा प्रसारण (PSB) विधेयक, सरकारी सञ्चार माध्यमको पुनर्संरचना, र डिजिटल मिडिया नियमनका लागि ठोस मार्गचित्र प्रस्तुत गरेको छ।

५(ङ).१.२ प्राज्ञिक तथा बाह्य क्षेत्रका अध्ययनहरूको निष्कर्ष

मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायहरूको संरचनात्मक र कार्यगत सुधारका सम्बन्धमा विभिन्न प्राज्ञिक र अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययनहरूले विशिष्ट निष्कर्षहरू प्रस्तुत गरेका छन्। नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान (२०७९) द्वारा प्रकाशित 'डिजिटल शासन र सार्वजनिक सेवा प्रवाह' अध्ययनले 'Data Governance' लाई डिजिटल शासनको मुटुको रूपमा व्याख्या गर्दै सरकारी निकायहरू बीच डाटाको आपसी सञ्चालन (Interoperability) सुनिश्चित गर्नुपर्ने सिफारिस गरेको छ। सोही संस्थाको अर्को अध्ययन 'सार्वजनिक प्रशासनमा नवप्रवर्तन र परिणाममुखी शासन' ले कार्यसम्पादनमा हुने ढिलासुस्ती अन्त्यका लागि फाइलिङ ट्र्याकिङ र 'रेड फ्ल्याग' प्रणालीको अपरिहार्यता औंल्याएको छ (नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान, २०७९)।

अन्तर्राष्ट्रिय परिदृश्यमा, विश्व बैंक (२०७९) को 'नेपालः सार्वजनिक क्षेत्र शासन समीक्षा' ले डिजिटल पूर्वाधारको असमानता र संस्थागत क्षमताको अभावलाई सुधारको मुख्य अवरोध मानेको छ। विश्व बैंककै 'Digital Nepal Acceleration (DNA) Project' प्रतिवेदनले मोबाइल पेनेट्रेशनमा प्रगति भए तापनि ग्रामीण र सहरी क्षेत्र बीचको 'डिजिटल डिभाइड' अझै पनि चुनौतीपूर्ण रहेको तथ्य उजागर गरेको छ। यस्तै, अन्तर्राष्ट्रिय दूरसञ्चार सङ्घ (ITU, २०२५) को 'Digital Development Measurement' प्रतिवेदनले नेपाललाई डिजिटल कनेक्टिभिटीमा 'Advanced Group' मा वर्गीकरण गरे तापनि प्रविधिको गुणात्मक प्रयोगमा थप लगानी आवश्यक रहेको देखाएको छ।

नागरिक अधिकार र सुरक्षाका पक्षमा, डिजिटल राइट्स नेपाल (२०२४) को प्रतिवेदनले डाटा गोपनीयता र साइबर सुरक्षामा गम्भीर सुधारको आवश्यकता औंल्याएको छ। हुलाक सेवाको सन्दर्भमा, मन्त्रालयको आन्तरिक अध्ययन तथा विश्व हुलाक सङ्घ (UPU) का प्रतिवेदनहरूले परम्परागत हुलाकलाई 'स्मार्ट पोष्ट' र ई-कमर्स लजिस्टिकमा रूपान्तरण गर्न १८ वटा रणनीतिक केन्द्र र ७५३ स्थानीयतह स्तरमा समन्वय समितिको संरचना प्रस्ताव गरेका छन्। यस्तै, युनेस्को (UNESCO, २०७७) को 'नेपालमा सुशासन र संस्थागत सुधार' सम्बन्धी विश्लेषणले सरकारी सञ्चार माध्यमलाई सरकारी नियन्त्रणबाट मुक्त गरी सार्वजनिक सेवा प्रसारण (PSB) मोडेलमा लैजानुपर्ने निष्कर्षलाई प्राज्ञिक रूपमा पुष्टि गरेको छ। यी समग्र अध्ययनहरूले मन्त्रालयको हालको संरचनालाई छरितो बनाउने, निकायहरू एकीकरण गर्ने (जस्तै मुद्रण र सञ्चार माध्यमहरू) र विज्ञापन बोर्ड जस्ता संरचनालाई प्रविधिमा आधारित नियामक इकाईमा रूपान्तरण गर्नुपर्ने सुझाव दिएका छन्।

५(ङ).१.३ सुधारका प्रयासहरू प्रभावकारी हुन नसक्नुका कारणहरू

सञ्चार तथा सूचना प्रविधि क्षेत्रमा विगतदेखि सञ्चालन गरिएका नीतिगत, संस्थागत र प्रविधिगत सुधारका प्रयासहरूले अपेक्षित परिणाम हासिल गर्न नसक्नुका प्रमुख कारणहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

- तीव्र प्रविधिगत परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्न नसक्ने 'हुलाक सेवा ऐन २०१९' र 'दूरसञ्चार ऐन २०५३' जस्ता पुराना कानुनी संरचनाहरू अझै क्रियाशील रहनु।
- 'सार्वजनिक सेवा प्रसारण (PSB)' जस्ता नीतिगत रूपमा स्वीकार गरिएका र कानुन बनेका विषयहरूमा पनि व्यवहारिक एकीकरण र संगठनात्मक व्यवस्थापनमा ढिलाइ हुनु।
- हुलाक सेवाको विशाल संरचनालाई परम्परागत स्वरूपबाट आधुनिक ई-कमर्स र लजिस्टिक हबमा रूपान्तरण गर्ने 'ओएण्डएम (O&M)' सर्भे र कार्यगत पुनर्संरचना प्रभावकारी हुन नसक्नु।
- विभिन्न सरकारी निकायका सफ्टवेयर र डेटाबेसहरू बीच प्राविधिक अन्तरआबद्धता (Interoperability) नहुँदा 'पेपरलेस' प्रशासन र एकीकृत सूचना प्रणालीको लक्ष्य अधुरो रहनु।
- सूचना प्रविधि क्षेत्रका दक्ष र विशेषज्ञ जनशक्तिलाई निजामती सेवामा आकर्षित गर्न र टिकाई राख्न आवश्यक प्रोत्साहनमूलक वृत्ति-विकास योजनाको अभाव हुनु।
- पूर्वाधारको विस्तार भए तापनि ग्रामीण र सहरी क्षेत्रबीच इन्टरनेटको गुणस्तर र पहुँचमा विद्यमान खाडलले गर्दा डिजिटल सेवाको लाभ लक्षित वर्गसम्म पुग्न नसक्नु।
- डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क जस्ता ठूला आयोजनाका लागि आवश्यक पर्ने पुँजीगत लगानी र ग्रामीण दूरसञ्चार विकास कोष (RTDF) को अपेक्षित परिचालन हुन नसक्नु।
- सुधारका सूचकहरूलाई कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्यांकनसँग आवद्ध नगरिनु र ढिलासुस्ती गर्नेलाई प्रणालीमार्फत 'रेड फ्ल्याग' जारी गर्ने पद्धति स्थापित नहुनु।
- सञ्चार र प्रविधिको साझा अधिकार सूचीको कार्यान्वयनमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको भूमिका र सहकार्य अझै स्पष्ट हुन नसक्नु।

५(ङ).१.४ केही असल अभ्यासहरू

- रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनलाई सरकारी नियन्त्रणबाट मुक्त गरी व्यावसायिक, निष्पक्ष र विश्वसनीय सार्वजनिक प्रसारणको रूपमा रूपान्तरण गर्न 'सार्वजनिक सेवा प्रसारण ऐन, २०८१' बमोजिम एकीकरण प्रक्रिया अघि बढाइएको।

- विभिन्न सरकारी निकायबाट प्रदान गरिने सेवाहरूलाई एकै स्थानबाट डिजिटल रूपमा उपलब्ध गराउन 'नागरिक एप' सञ्चालनमा ल्याई सेवाग्राहीको समय र लागत बचत गरिएको।
- सञ्चार माध्यमहरूको लोककल्याणकारी विज्ञापनको भुक्तानीमा हुने ढिलासुस्ती र बिचौलियाको अन्त्य गर्न विज्ञापन बोर्ड र सूचना तथा प्रसारण विभागमार्फत सिधै 'कोलेनिका' (अनलाइन) प्रणालीबाट भुक्तानी गर्ने पद्धति स्थापित गरिएको।
- परम्परागत हुलाक सेवालाई आधुनिकीकरण गरी ई-कमर्स र लजिस्टिक हबको रूपमा विकास गर्न 'एक पालिका एक हुलाक' को नीतिगत व्यवस्था र कार्यान्वयन सुरु गरिएको।
- देशको समग्र विकासलाई प्रविधिसँग जोड्न साविकको फ्रेमवर्कलाई परिमार्जन गरी जलवायु परिवर्तन र सामाजिक सुरक्षा जस्ता नवीन क्षेत्र समेटिएको 'डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क २.० (FAST)' लाई रणनीतिक आधार बनाइएको।
- मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायहरूमा 'एकल सूचना प्रविधि प्रणाली (GIOMS)' लागू गरी आन्तरिक टिप्पणी, निर्णय प्रक्रिया र पत्राचारलाई पूर्णतः डिजिटल बनाई कार्यसम्पादनमा शीघ्रता ल्याइएको।
- दूरसञ्चार सेवाको फ्रिक्वेन्सी वितरणमा 'अक्सन' (बोलकबोल) प्रणाली अवलम्बन गरी पारदर्शी रूपमा राज्यको राजस्व सुनिश्चितता र स्रोतको समुचित बाँडफाँट गरिएको।
- 'राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा नीति, २०८०' को कार्यान्वयन र साइबर सुरक्षा केन्द्रको स्थापनामार्फत सरकारी डेटाको सुरक्षा र साइबर जोखिम न्यूनीकरणका लागि संस्थागत संयन्त्र निर्माण गरिएको।
- ग्रामीण दूरसञ्चार विकास कोष (RTDF) मार्फत विद्यालय, स्वास्थ्य केन्द्र र स्थानीय तहका कार्यालयहरूमा ब्रोडब्यान्ड इन्टरनेट विस्तार गरी सूचनाको पहुँचमा समता कायम गरिएको।
- मन्त्रालय र अन्तर्गतका सबै निकायहरूमा 'सूचना अधिकारी' को अनिवार्य व्यवस्था र नियमित रूपमा सूचनाको स्वतः प्रकाशन (Proactive Disclosure) गर्ने पद्धतिलाई संस्थागत गरिएको।

५(ङ).२ आगामी मार्गचित्र

५(ङ).२.१ विद्यमान समस्याहरू

१. नीतिगत, कानुनी तथा नियामक क्षेत्र

- तीव्र प्रविधिगत परिवर्तन, आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI) र डिजिटल अर्थतन्त्रका नवीन आयाममलाई सम्बोधन गर्न 'हुलाक सेवा ऐन २०१९' र 'दूरसञ्चार ऐन २०५३' जस्ता पुराना कानुनहरू असान्दर्भिक रहेका।
- 'डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क' का लक्ष्यहरू प्राप्तिका लागि आवश्यक पर्ने एकीकृत 'छाता ऐन' को अभावमा विभिन्न निकायका नीतिगत प्राथमिकताहरू बीच तादम्यता मिल्न नसकेको।
- विज्ञापन बोर्ड, प्रेस काउन्सिल र सूचना तथा प्रसारण विभागलाई ओटिटी (OTT) प्लेटफर्म, सामाजिक सञ्जाल र अनलाइन मिडियाको प्रभावकारी नियमन गर्न आवश्यक पर्ने स्पष्ट कानुनी क्षेत्राधिकार र प्राविधिक सामर्थ्यको कमी रहेको।
- रेडियो फ्रिक्वेन्सी जस्तो सीमित प्राकृतिक स्रोतको वैज्ञानिक वितरण, दूरसञ्चार सेवा प्रदायकहरूको बक्यौता असुली र राजस्व चुहावट नियन्त्रणमा कानुनी र प्राविधिक जटिलता कायमै रहेको।
- डिजिटल सामग्रीको प्रतिलिपि अधिकार (Copyright) संरक्षण र व्यक्तिगत डेटाको गोपनीयता सुनिश्चित गर्ने बलियो कानुनी प्रत्याभूतिको अभावमा लगानीकर्ता र प्रयोगकर्ताको विश्वास आर्जन गर्न चुनौतीपूर्ण रहेको।

२. संस्थागत संरचना र संगठनात्मक व्यवस्थापन

- 'सार्वजनिक सेवा प्रसारण ऐन' बमोजिम नेपाल टेलिभिजन र रेडियो नेपालको व्यावहारिक एकीकरणमा सम्पत्ति मूल्यांकन, कर्मचारी समायोजन र वृत्ति-विकासको स्पष्ट मार्गचित्र नहुँदा सांगठनिक संक्रमण लम्बिएको।
- हुलाक सेवाको विशाल संगठनात्मक संरचना अझै पनि परम्परागत चिठ्ठीपत्रमै केन्द्रित रहनु र यसलाई आधुनिक ई-कमर्स लजिस्टिकमा रूपान्तरण गर्न आवश्यक पर्ने साङ्गठनिक पुनर्संरचना (O&M) हुन नसकेको।
- मुद्रण विभाग र मुद्रण सामग्री केन्द्र जस्ता समान प्रकृतिका निकायहरूको कार्यक्षेत्रमा स्पष्टता नहुँदा प्रशासनिक खर्चमा वृद्धि र कार्यदक्षतामा ह्रास आएको।
- सूचना तथा प्रसारण विभाग, विज्ञापन बोर्ड र प्रेस काउन्सिल बीच मिडिया अनुगमन र वर्गीकरणका कार्यहरूमा दोहोरोपना रहँदा स्रोत र साधनको समुचित उपयोग हुन नसकेको।

३. डिजिटल पूर्वाधार र प्रविधिगत क्षेत्र

- सरकारी निकायहरू बीच डाटा आदानप्रदान गर्ने एकीकृत प्रणाली (GEA) को फितलो कार्यान्वयनले गर्दा निकायगत सफ्टवेयरहरू बीच 'इन्टर-अपरेबिलिटी' नहुनु र 'आइसोलेटेड' डेटाबेसहरूको बाहुल्यता रहेको।

- ग्रामीण दूरसञ्चार विकास कोष (RTDF) मार्फत भएका लगानीबाट निर्मित पूर्वाधारको गुणस्तर कमजोर हुनु र ग्रामीण एवं सहरी क्षेत्रबीच इन्टरनेटको पहुँच र गतिमा ठूलो खाडल (Digital Divide) कायमै रहेको।
- राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र (NITC) अन्तर्गतका डेटा सेन्टरहरूको क्षमता विस्तार र 'डिजास्टर रिकभरी' प्रणाली पूर्ण रूपमा भरपर्दो नहुँदा राष्ट्रिय डेटाको सुरक्षा र निरन्तरतामा जोखिम रहेको।
- 'लास्ट माइल कनेक्टिभिटी' को लागत उच्च हुनु र ब्रोडब्यान्ड सेवाको विश्वसनीयता न्यून हुँदा दुर्गम क्षेत्रका नागरिकहरू डिजिटल सेवाबाट वञ्चित रहेका।

४. मानव संशाधन र कार्यसंस्कार

- सूचना प्रविधि (IT) क्षेत्रका विशिष्टीकृत र उच्च दक्ष जनशक्तिलाई सरकारी सेवामा आकर्षित गर्न र टिकाइराख्न प्रतिस्पर्धी सुविधा तथा स्पष्ट 'करियर पथ' को अभावमा जनशक्ति पलायनको दर उच्च रहेको।
- कर्मचारीतन्त्रमा अझै पनि 'कागजी फाइल' संस्कारको वर्चस्व रहनु र 'डिजिटल सिग्नेचर' एवं 'पेपरलेस' प्रशासनलाई सहजता भन्दा पनि अतिरिक्त कार्यभारको रूपमा लिने प्रवृत्ति विद्यमान रहेको।
- प्रविधिको द्रुत परिवर्तनसँग तालमेल मिलाउन कर्मचारीहरूलाई नियमित र गुणस्तरीय प्राविधिक तालिम तथा क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू अपर्याप्त र कर्मकाण्डी मात्र रहेका।
- निजामती सेवाको विद्यमान पदसोपानमा प्राविधिक जनशक्तिको भूमिका र नेतृत्वदायी अवसरहरू सङ्कुचित हुँदा मनोबलमा ह्रास आएको।

५. सेवा प्रवाह, पारदर्शिता र सुशासन

- सरकारी सूचना प्रणालीहरूको नियमित 'साइबर सुरक्षा अडिट' र 'डाटा ब्याकअप' को अनिवार्य मापदण्ड पूर्णतः पालना नहुँदा राष्ट्रिय तथ्याङ्कहरू ह्याकिङ र अनधिकृत पहुँचको उच्च जोखिममा रहेका।
- विज्ञापन बजारको वैज्ञानिक वर्गीकरण र लोककल्याणकारी विज्ञापनको न्यायोचित वितरणमा अझै पनि पहुँचमा आधारित प्रणाली र बिचौलियाको प्रभावलाई पूर्णतः विस्थापित गर्न नसकिएको।
- सरकारी निकायका सूचनाहरूको स्वतः प्रकाशन (Proactive Disclosure) गर्ने पद्धति प्रभावकारी नहुनु र सेवा प्रवाहमा हुने ढिलासुस्तीलाई अनलाइन ट्र्याकिङ र 'रेड फ्ल्याग' जारी गर्ने स्वचालित प्रणाली स्थापित नभएको।

- 'नागरिक एप' लगायतका डिजिटल प्लेटफर्ममा विभिन्न निकायका डेटाबेसहरू सहजै एकीकृत हुन नसक्दा सेवाग्राहीले एउटै विवरणका लागि पटक-पटक भौतिक उपस्थिति जनाउनुपर्ने बाध्यता रहेको।

६. सङ्घीय समन्वय र सहकार्य

- सञ्चार र प्रविधिको साझा अधिकार सूचीको कार्यान्वयनमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच नीतिगत र कार्यगत समन्वय नहुँदा डिजिटल नेपालको अभियान स्थानीय तहसम्म संस्थागत हुन नसकेको।
- सूचना प्रविधि र पूर्वाधार विस्तारमा निजी क्षेत्रको लगानी, नवप्रवर्तन र सहकार्यलाई प्रोत्साहित गर्ने स्पष्ट सार्वजनिक-निजी साझेदारी (PPP) मोडेल र प्रक्रियागत सहजताको अभाव रहेको।
- प्रदेश र स्थानीय तहमा सूचना प्रविधि शाखा र जनशक्तिको अभाव हुँदा केन्द्रबाट प्रवाह गरिने डिजिटल सेवाहरूको स्थानीयकरण चुनौतीपूर्ण रहेको।
- दूरसञ्चार पूर्वाधारको साझा प्रयोग (Infrastructure Sharing) सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था भए तापनि व्यावहारिक कार्यान्वयनमा समन्वयको कमीले गर्दा दोहोरो लगानी र वातावरणीय प्रभाव बढेको।

५(ङ).२.२ नागरिकका अपेक्षाहरू

- राज्यबाट प्रवाह गरिने सम्पूर्ण सार्वजनिक सेवाहरू एकीकृत डिजिटल प्रणालीमार्फत झन्झटरहित, छिटो-छरितो र घरदैलोमै प्राप्त हुने सुनिश्चितता होस्।
- देशभर उच्च गतिको र गुणस्तरीय ब्रोडब्यान्ड इन्टरनेट सेवा सुलभ दरमा उपलब्ध भई सहर र ग्रामीण क्षेत्रबीचको डिजिटल खाडल पूर्णतः अन्त्य होस्।
- सरकारी निकायका सबै कागजी प्रक्रियाको अन्त्य भई 'पेपरलेस' प्रशासनमार्फत निर्णय प्रक्रिया र कार्यसम्पादन पारदर्शी एवं जवाफदेही होस्।
- सरकारी डेटा सेन्टर र सूचना प्रणालीहरू अत्याधुनिक एवं सुरक्षित भई नागरिकका व्यक्तिगत विवरणहरूको गोपनीयता र सुरक्षाको पूर्ण प्रत्याभूति होस्।
- परम्परागत हुलाक सेवा आधुनिक 'स्मार्ट पोष्ट' र ई-कमर्स लजिस्टिकमा रूपान्तरण भई नागरिकका सामान तथा चिट्ठीपत्रहरू सुरक्षित र समयमै प्राप्त हुने व्यवस्था होस्।
- रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजन निष्पक्ष र विश्वसनीय सार्वजनिक सेवा प्रसारण (PSB) का रूपमा रूपान्तरित भई नागरिकको सूचनाको हकको पूर्ण सम्मान होस्।
- विज्ञापन बजार व्यवस्थित र पारदर्शी भई सञ्चार माध्यमहरूले पाउने लोककल्याणकारी विज्ञापनको भुक्तानीमा हुने ढिलासुस्ती र बिचौलियाको अन्त्य होस्।

- सामाजिक सञ्जाल र डिजिटल मिडियाको प्रयोग मर्यादित र सुरक्षित भई भ्रामक सूचना एवं साइबर अपराधबाट नागरिकको प्रभावकारी संरक्षण होस्।
- दूरसञ्चार सेवा प्रदायकहरूको नेटवर्क गुणस्तरीय र प्रतिस्पर्धी हुनुका साथै फ्रिक्वेन्सी जस्ता राष्ट्रिय स्रोतको समुचित उपयोग र राजस्व सङ्कलनमा पारदर्शिता होस्।
- सूचना प्रविधिको प्रयोग र साइबर सुरक्षा सम्बन्धी सचेतना अभियानहरू स्थानीय तहसम्म पुगी आम नागरिकहरू प्रविधि प्रयोगमा दक्ष र आत्मनिर्भर होऊन्।

५(ङ)२.३ अबको दूरदृष्टि

"सुरक्षित पूर्वाधार, मर्यादित सञ्चारः सूचना प्रविधि र सुशासन, समृद्धिको आधार।"

५(ङ)२.४ सुधारका उपायहरू

१. नीतिगत तथा कानुनी सुधार

- तीव्र प्रविधिगत परिवर्तन र आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI) जस्ता आयामलाई सम्बोधन गर्न 'हुलाक सेवा ऐन २०१९' र 'दूरसञ्चार ऐन २०५३' लाई पूर्णतः विस्थापित गरी नयाँ ऐन तर्जुमा गर्ने।
- 'डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २.०' स्वीकृत गरी यसको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न एकीकृत 'सूचना प्रविधि तथा साइबर सुरक्षा छाता ऐन' र नीतिगत मार्गचित्र लागू गर्ने।
- डिजिटल मिडिया, ओटिटी (OTT) र सामाजिक सञ्जाललाई नियन्त्रण भन्दा नियमन र उत्तरदायी बनाउन आवश्यक कानुनी आधार निर्माण गर्ने।
- साइबर सुरक्षा र व्यक्तिगत डेटाको गोपनीयता सुनिश्चित गर्न बलियो 'डाटा सुरक्षा तथा गोपनीयता कानुन' (Data Privacy Law) तर्जुमा गर्ने।
- क्लाउड कम्प्युटिङ र ब्लकचेन जस्ता उदीयमान प्रविधिहरूलाई कानुनी मान्यता प्रदान गर्न 'सूचना प्रविधि ऐन' लाई समयसापेक्ष परिमार्जन गर्ने।
- फ्रिक्वेन्सी नीतिलाई पारदर्शी र वैज्ञानिक बनाउन 'फ्रिक्वेन्सी व्यवस्थापन नियमावली' मा सुधार गरी राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्ने।
- बौद्धिक सम्पत्ति र प्रतिलिपि अधिकार (Copyright) लाई डिजिटल युग र अनलाइन प्लेटफर्म अनुकूल हुने गरी संशोधन गर्ने।

२. संस्थागत संरचना र संगठनात्मक व्यवस्थापन

- एकीकृत भइसकेको **'सार्वजनिक सेवा प्रसारण नेपाल'** (PSB) को साङ्गठनिक सुदृढीकरण गरी यसलाई पूर्णतः व्यावसायिक, निष्पक्ष र जनउत्तरदायी सञ्चार माध्यमको रूपमा स्थापित गर्ने।

- मुद्रण विभागको नेतृत्वमा सुरक्षण मुद्रण केन्द्र, जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र र साझा प्रकाशनलाई एकीकृत गरी राज्यको एक मात्र शक्तिशाली 'मुद्रण संस्था' कायम गर्ने।
- नेपाल विज्ञापन बोर्ड खारेज गरी यसका कार्यहरू सूचना तथा प्रसारण विभाग र प्रेस काउन्सिलको समन्वयमा विद्युतीय प्रणालीमार्फत व्यवस्थापन गर्ने।
- न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समितिको हालको संरचना खारेज गरी यसको सचिवालयको जिम्मेवारी सूचना तथा प्रसारण विभागलाई हस्तान्तरण गर्ने।
- सूचना प्रविधि सम्बन्धी सेवाको गठन, सञ्चालन तथा कर्मचारी व्यवस्थापनको जिम्मेवारी विशिष्ट श्रेणिको कर्मचारि रहने 'सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय' स्थापना गरी उक्त संस्थालाई सूचना प्रविधि तथा विद्युतिय शासनको कार्यगर्ने विशिष्टीकृत संस्था बनाउने।
- मन्त्रालय र मातहतका विभागहरूको कार्यक्षेत्रमा रहेको दोहोरोपना अन्त्य गर्न 'साङ्गठनिक तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O&M)' गरी संरचना छरितो बनाउने।
- सूचना तथा प्रसारण विभाग अन्तर्गत एक 'समन्वय इकाई' राखी कोलेनिका मार्फत लोककल्याणकारी विज्ञापनको भुक्तानी व्यवस्था गर्ने।

३. डिजिटल पूर्वाधार र प्रविधिगत आधुनिकीकरण

- सरकारी निकायहरू बीच डाटा आदानप्रदान सुनिश्चित गर्न 'Government Enterprise Architecture (GEA)' र 'GIOMS' लाई पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गरी कागजविहीन शासनतर्फ अघि बढ्ने।
- 'एक पटक मात्र सिद्धान्त' (Once Only Principle) अवलम्बन गरी नागरिकको विवरण एक पटक सङ्कलन गरेपछि पटक-पटक माग नगर्ने गरी सबै सेवा 'नागरिक एप' मा एकीकृत गर्ने।
- राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र (NITC) अन्तर्गतका डेटा सेन्टरहरूको आधुनिकीकरण र 'डिजास्टर रिकभरी' प्रणालीलाई थप भरपर्दो बनाई 'क्लाउड-फर्स्ट' रणनीति अवलम्बन गर्ने।
- ७७३ वटै स्थानीय तह र वडा तहसम्म उच्च गतिको अप्टिकल फाइबर र ब्रोडब्यान्ड इन्टरनेट विस्तार गरी डिजिटल डिभाइड (Digital Divide) कम गर्ने।
- दूरसञ्चार क्षेत्रको पूर्वाधारमा साझेदारी (Infrastructure Sharing) गर्न नीतिगत प्रोत्साहन दिई दोहोरो लगानी र वातावरणीय प्रभाव न्यूनीकरण गर्ने।
- सरकारी क्लाउड र नेटवर्कको नियमित 'साइबर सुरक्षा अडिट' र 'VAPT' परीक्षणलाई अनिवार्य मापदण्डका रूपमा लागू गर्ने।

४. हुलाक सेवाको रूपान्तरण

- हुलाक सेवालाई 'स्मार्ट हुलाक' र आधुनिक ई-कमर्स लजिस्टिकका रूपमा विकास गरी क्युआर (QR) कोड आधारित 'रियल टाइम ट्र्याकिङ' प्रणाली लागू गर्ने।
- वडास्तरमा हुलाक व्यवस्थापन इकाईलाई सहकारिता र स्थानीय सरकारसँगको साझेदारीमा सञ्चालन गर्ने गरी पुनर्संरचना गर्ने।
- निजी क्षेत्रका कुरियर सेवा प्रदायकसँग 'सार्वजनिक-निजी साझेदारी' (PPP Model) मा सेवा विस्तार गरी दुर्गम क्षेत्रसम्म हुलाकको पहुँच पुऱ्याउने।
- विदेशमा रहेका नेपालीहरूलाई आगामी निर्वाचनमा सहभागी गराउन 'अनलाइन' वा 'हुलाक' मार्फत मतदान (Early/Remote Voting) गराउन प्राविधिक र संरचनागत तयारी गर्ने।
- हुलाक बचत बैंकलाई थप व्यवस्थित र प्रविधिमैत्री बनाई वित्तीय पहुँच विस्तार र सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणमा उपयोग गर्ने।
- विद्यमान जिल्ला हुलाक संरचनालाइ खारेज गरि रणनीतिक विन्दुहरूमा १५ वटा हुलाक व्यवस्थापन कार्यालयहरू स्थापना गरी वितरण सञ्जाललाई सुदृढ गर्ने।

५. सेवा प्रवाह, पारदर्शिता र सुशासन

- सबै सरकारी पदाधिकारी र कर्मचारीको क्युआर (QR) कोड सहितको डिजिटल परिचयपत्र मुद्रण विभागबाट मात्र छपाई गर्ने व्यवस्था गरी सिंहदरवारबाट यसको अनिवार्य सुरुवात गर्ने।
- लोककल्याणकारी विज्ञापनको भुक्तानीमा हुने बिचौलियाको अन्त्य गर्न प्रेस काउन्सिलको मापदण्डका आधारमा सिधै कोलेनिका मार्फत सञ्चार माध्यमको बैंक खातामा भुक्तानी गर्ने।
- सरकारी सेवा प्राप्तिका लागि लाग्ने दस्तुरहरू पूर्णतः 'क्यासलेस' (e-Payment) माध्यमबाट मात्र बुझाउने व्यवस्था मिलाउने।
- सूचनाको स्वतः प्रकाशन (Proactive Disclosure) लाई अनलाइन प्रणालीमा आबद्ध गरी नागरिकले घरमै बसी सरकारी सूचना पाउने व्यवस्था गर्ने।
- सेवा प्रवाहमा हुने ढिलासुस्तीलाई अनलाइन प्रणालीमार्फत ट्र्याकिङ र 'रेड फ्ल्याग' जारी गर्ने स्वचालित जवाफदेहिता संयन्त्र स्थापित गर्ने।
- डिजिटल हस्ताक्षर (Digital Signature) को प्रयोगलाई सबै सरकारी कागजात र नीतिगत निर्णय प्रक्रियामा अनिवार्य गर्ने।

६. मानव संशाधन र क्षमता विकास

- सूचना प्रविधि क्षेत्रका उच्च दक्ष जनशक्ति र डायस्पोरामा रहेका नेपाली विज्ञहरूको ज्ञान (Brain Gain) लाई नीति निर्माण र प्रविधि विकासमा सिधै जोड्ने 'एक्सपर्ट पूल' निर्माण गर्ने।

- निजामती सेवामा सूचना प्रविधि समूहका कर्मचारीहरूको स्पष्ट वृत्ति-विकास र प्रतिस्पर्धी सुविधाको व्यवस्था गरी दक्ष जनशक्ति पलायन (Brain Drain) रोक्ने।
- सरकारी कर्मचारीहरूलाई नियमित रूपमा अत्याधुनिक प्रविधि (AI, Data Analytics) र साइबर सुरक्षा सम्बन्धी तालिम प्रदान गरी 'डिजिटल कार्यसंस्कार' को विकास गर्ने।
- विद्यालय र समुदायस्तरमा 'डिजिटल साक्षरता' अभियान सञ्चालन गरी प्रविधिको सुरक्षित र उत्पादनमूलक प्रयोग सुनिश्चित गर्ने।
- प्रत्येक सरकारी निकायमा सूचना प्रविधि अधिकारी (ITO) को भूमिकालाई नीतिगत निर्णय प्रक्रियामा संलग्न गराउने गरी अधिकार सम्पन्न बनाउने।

७. सङ्घीय समन्वय र सहकार्य

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच सञ्चालन र प्रविधिमा समन्वय गर्न 'अन्तर-तह समन्वय संयन्त्र' क्रियाशील बनाउने।
- 'डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क' लाई स्थानीय तहको वार्षिक योजना र बजेटमा मूलप्रवाहीकरण गर्ने।
- प्रदेश र स्थानीय तहमा सूचना प्रविधि शाखा र दक्ष जनशक्तिको दरबन्दी सुनिश्चित गर्ने।
- पूर्वाधार विस्तारमा निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्न 'सार्वजनिक-निजी-साझेदारी' (PPP) मोडेल लागू गर्ने।
- स्थानीय तहका सेवाहरूलाई 'नागरिक एप' मा आबद्ध गर्न प्राविधिक मापदण्ड र प्रोटोकल तयार गर्ने।
- साइबर सुरक्षा र डिजिटल साक्षरता अभियानलाई स्थानीय तहका वडा र विद्यालय तहसम्म पुऱ्याउने।

सूचना तथा सञ्चार प्रविधि रूपान्तरण मार्गचित्र

STRATEGIC ARCHITECTURE FOR DIGITAL NEPAL

कानुनी/नीतिगत आधार

LEGAL FRAMEWORK

- डाटा सुरक्षा र गोपनीयता एकीकृत कानुन
- एआई (AI) सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति
- साइबर सुरक्षा नीति २०८० कार्यान्वयन

प्रविधि र पूर्वाधार

DIGITAL INFRA

- डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क कार्यान्वयन
- एकीकृत राष्ट्रिय डाटा सेन्टर सुदृढीकरण
- अन्तर-निकाय डाटा आबद्धता सुनिश्चितता

संस्थागत पुनर्संरचना

INSTITUTIONAL REFORM

- हुलाक सेवा: इ-कमर्स/लजिस्टिक केन्द्र
- साइबर सुरक्षा केन्द्र क्षमता अभिवृद्धि
- सञ्चार विभागको कार्यक्षेत्र परिमार्जन

सेवा प्रवाह र सुरक्षा

CITIZEN SERVICES

- नागरिक एपमा सरकारी सेवा एकीकरण
- साइबर हाइजिन र डिजिटल साक्षरता
- रियल-टाइम गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली

डाटा सार्वभौमसत्ता र सुरक्षा फ्रेमवर्क

पहुँच | पारदर्शिता

५(ङ).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

१. नीतिगत तथा कानुनी सुधार

क्र.सं.	क्रियाकलाप	समय	सूचक	जिम्मेवार निकाय	श्रोत	जोखिम / चुनौती
१	'हुलाक सेवा ऐन २०१९' र 'दूरसञ्चार ऐन २०५३' लाई विस्थापन गरी नयाँ ऐन तर्जुमा गर्ने।	१ वर्ष	नयाँ ऐन जारी भएको	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	नेपाल सरकार	प्रविधिमा हुने द्रुत परिवर्तन
२	'डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २.०' स्वीकृत गरी यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि एकीकृत 'सूचना प्रविधि तथा साइबर सुरक्षा छाता ऐन' जारी गर्ने।	१ वर्ष	छाता ऐन कार्यान्वयनमा आएको	MoCIT / कानुन मन्त्रालय	नेपाल सरकार	अन्तर-निकाय समन्वय
३	डिजिटल मिडिया, OTT र सामाजिक सञ्जाल नियमनका लागि कानुनी आधार निर्माण गर्ने।	६ महिना	नियमनकारी कार्यविधि स्वीकृत	MoCIT / सूचना तथा प्रसारण विभाग	नेपाल सरकार	अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र नियमन
४	'डाटा सुरक्षा तथा गोपनीयता ऐन' (Data Privacy Law) तर्जुमा गर्ने।	१ वर्ष	ऐन प्रमाणीकरण भएको	MoCIT	नेपाल सरकार	प्राविधिक जटिलता
५	क्लाउड कम्प्युटिङ र ब्लकचेन जस्ता प्रविधिलाई कानुनी मान्यता दिन 'सूचना प्रविधि ऐन' परिमार्जन गर्ने।	१ वर्ष	परिमार्जित ऐन लागू भएको	MoCIT	नेपाल सरकार	नवीन प्रविधिको बुझाइमा कमी
६	'फ्रिक्वेन्सी व्यवस्थापन नियमावली' मा सुधार गरी राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्ने।	६ महिना	संशोधित नियमावली लागू	नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरण	आन्तरिक श्रोत	सीमित फ्रिक्वेन्सी र प्रतिस्पर्धा
७	प्रतिलिपि अधिकार (Copyright) लाई डिजिटल प्लेटफर्म अनुकूल हुने गरी संशोधन गर्ने।	१ वर्ष	संशोधित ऐन लागू भएको	MoCIT / प्रतिलिपि अधिकार रजिस्ट्रार	नेपाल सरकार	डिजिटल पायरेसी

२. संस्थागत संरचना र संगठनात्मक व्यवस्थापन

क्र.सं.	क्रियाकलाप	समय	सूचक	जिम्मेवार निकाय	श्रोत	जोखिम / चुनौती
८	एकीकृत 'सार्वजनिक सेवा प्रसारण नेपाल' (PSB) लाई पूर्ण व्यावसायिक र निष्पक्ष बनाउने।	१ वर्ष	PSB को संगठन संरचना लागू	MoCIT / PSB	नेपाल सरकार	व्यवस्थापकीय मिलान
९	मुद्रण विभाग, सुरक्षण मुद्रण, जनक शिक्षा र साझा प्रकाशनलाई एकीकृत गरी 'सरकारी मुद्रण संस्था' कायम गर्ने।	१ वर्ष	एकीकृत मुद्रण संस्था सञ्चालन	MoCIT / मुद्रण विभाग	नेपाल सरकार	सम्पत्ति र दायित्व हस्तान्तरण

१०	विज्ञापन बोर्ड खारेज गरी कार्यहरू सूचना विभाग र प्रेस काउन्सिलमा हस्तान्तरण गर्ने।	६ महिना	बोर्ड खारेजी र कार्य हस्तान्तरण	MoCIT	नेपाल सरकार	कर्मचारी समायोजन
११	न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समितिको सचिवालय सूचना विभागमा रहने व्यवस्था गर्ने।	६ महिना	सचिवालय हस्तान्तरण	MoCIT	नेपाल सरकार	कार्यगत प्रभावकारिता
१२	'सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय' लाई जनशक्ति व्यवस्थापनको जिम्मेवारी दिने।	६ महिना	कार्यक्षेत्र विस्तार भएको	MoCIT	नेपाल सरकार	सांगठनिक स्वायत्तता
१३	मन्त्रालय र विभागहरूको कार्यक्षेत्रको दोहोरोपना अन्त्य गर्न O&M सर्वेक्षण गर्ने।	६ महिना	O&M प्रतिवेदन स्वीकृत	MoCIT / सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	नेपाल सरकार	परिवर्तनको स्वीकार्यता
१४	सूचना विभागमा 'समन्वय इकाई' राखी कोलेनिका मार्फत विज्ञापन भुक्तानी व्यवस्था गर्ने।	६ महिना	प्रत्यक्ष भुक्तानी प्रणाली सुरु	MoCIT / कोलेनिका	नेपाल सरकार	प्रणालीको आबद्धता

३. डिजिटल पूर्वाधार र प्रविधिगत आधुनिकीकरण

क्र.सं.	क्रियाकलाप	समय	सूचक	जिम्मेवार निकाय	श्रोत	जोखिम / चुनौती
१५	GEA र GIOMS प्रणाली पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गरी कागजविहीन शासन सुरु गर्ने।	१ वर्ष	सबै मन्त्रालयमा प्रणाली लागू	MoCIT / NITC	नेपाल सरकार	प्राविधिक साक्षरता
१६	नागरिक एपमा सबै सेवा एकीकृत गरी 'एक पटक मात्र सिद्धान्त' (Once Only) लागू गर्ने।	१.५ वर्ष	नागरिक एपमा आबद्ध सेवा संख्या	MoCIT	नेपाल सरकार	डेटा शुद्धीकरण
१७	NITC का डेटा सेन्टरहरूको क्षमता विस्तार र 'क्लाउड-फर्स्ट' रणनीति अवलम्बन गर्ने।	१ वर्ष	अपग्रेड गरिएको डेटा सेन्टर	NITC	वैदेशिक सहायता	उच्च लागत
१८	७७३ वटै पालिका र वडा तहसम्म उच्च गतिको ब्रोडब्यान्ड इन्टरनेट विस्तार गर्ने।	२ वर्ष	ब्रोडब्यान्ड पहुँच प्रतिशत	नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरण	RTDF	भौगोलिक विकटता
१९	दूरसञ्चार पूर्वाधारको साझा प्रयोग (Infrastructure Sharing) लाई नीतिगत प्रोत्साहन दिने।	१ वर्ष	साझा पूर्वाधार प्रयोग दर	नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरण	निजी क्षेत्र	सेवा प्रदायकको प्रतिस्पर्धा
२०	सरकारी क्लाउड र नेटवर्कको नियमित साइबर सुरक्षा अडिट र VAPT अनिवार्य गर्ने।	निरन्तर	अडिट प्रतिवेदनको संख्या	MoCIT / साइबर सुरक्षा केन्द्र	नेपाल सरकार	साइबर आक्रमणको जोखिम

४ .हुलाक सेवाको रूपान्तरण

क्र.सं.	क्रियाकलाप	समय	सूचक	जिम्मेवार निकाय	श्रोत	जोखिम / चुनौती
२१	हुलाक सेवालाई 'स्मार्ट हुलाक' र लजिस्टिकका रूपमा विकास गरी QR ट्र्याकिङ लागू गर्ने।	१ वर्ष	स्मार्ट हुलाक प्रणाली सञ्चालन	हुलाक सेवा विभाग	नेपाल सरकार	परम्परागत कार्यशैली
२२	जिल्ला हुलाक खारेज गरी रणनीतिक विन्दुहरूमा १५ वटा हुलाक व्यवस्थापन कार्यालय स्थापना गर्ने।	१ वर्ष	नयाँ संरचना कार्यान्वयन	MoCIT / हुलाक विभाग	नेपाल सरकार	भौतिक संरचना व्यवस्थापन
२३	वडास्तरमा हुलाक इकाईलाई स्थानीय सरकार र सहकारीसँगको साझेदारीमा सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष	साझेदारीमा आधारित इकाई संख्या	स्थानीय तह / हुलाक विभाग	आन्तरिक श्रोत	तहगत समन्वय
२४	निजी क्षेत्रका कुरियरसँग PPP मोडलमा साझेदारी गरी सेवा विस्तार गर्ने।	१ वर्ष	PPP सम्झौता संख्या	हुलाक सेवा विभाग	निजी क्षेत्र	सेवा शुल्कमा एकरूपता
२५	विदेशमा रहेका नेपालीका लागि हुलाक वा अनलाइन मार्फत मतदान (Early Voting) को तयारी गर्ने।	२ वर्ष	मतदान कार्यविधि र प्रणाली तयार	निर्वाचन आयोग / MoCIT	नेपाल सरकार	सुरक्षा र गोपनीयता
२६	हुलाक बचत बैंकलाई प्रविधिमैत्री बनाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणमा उपयोग गर्ने।	१ वर्ष	भत्ता बुझ्ने लाभग्राही संख्या	हुलाक सेवा विभाग	नेपाल सरकार	सफ्टवेयर आधुनिकीकरण

५. सेवा प्रवाह, पारदर्शिता र सुशासन

क्र.सं.	क्रियाकलाप	समय	सूचक	जिम्मेवार निकाय	श्रोत	जोखिम / चुनौती
२७	पदाधिकारी र कर्मचारीको QR कोडयुक्त परिचयपत्र मुद्रण विभागबाट मात्र छपाई गर्ने।	६ महिना	डिजिटल परिचयपत्र जारी संख्या	मुद्रण विभाग	नेपाल सरकार	विवरण सङ्कलनमा ढिलाइ
२८	लोककल्याणकारी विज्ञापनको भुक्तानी बिचौलिया रहित सिधै बैंक खातामा जम्मा गर्ने।	६ महिना	प्रत्यक्ष भुक्तानी दर	सूचना तथा प्रसारण विभाग	नेपाल सरकार	बिचौलियाको अवरोध
२९	सरकारी सेवा शुल्क पूर्णतः 'क्यासलेस' (e-Payment) माध्यमबाट मात्र बुझाउने व्यवस्था गर्ने।	१ वर्ष	अनलाइन भुक्तानी प्रतिशत	सबै सरकारी निकाय	नेपाल सरकार	इन्टरनेट पहुँच
३०	सूचनाको स्वतः प्रकाशन (Proactive Disclosure) लाई अनलाइन प्रणालीमा अनिवार्य गर्ने।	६ महिना	वेबसाइटमा अपडेट दर	सूचना आयोग / MoCIT	नेपाल सरकार	सूचना अपडेटमा उदासिनता
३१	सेवा प्रवाहको ढिलासुस्ती ट्र्याक गर्न स्वचालित 'रेड फ्ल्याग' संयन्त्र स्थापित गर्ने।	१ वर्ष	ट्र्याकिङ प्रणाली सञ्चालन	MoCIT / PMO	नेपाल सरकार	प्रशासनिक जवाफदेहिता

३२	सबै सरकारी कागजात र निर्णय प्रक्रियामा डिजिटल हस्ताक्षर (Digital Signature) अनिवार्य गर्ने।	१ वर्ष	डिजिटल हस्ताक्षर प्रयोग दर	सबै सरकारी निकाय	नेपाल सरकार	प्राविधिक पूर्वाधार

६. मानव संशाधन र क्षमता विकास

क्र.सं.	क्रियाकलाप	समय	सूचक	जिम्मेवार निकाय	श्रोत	जोखिम / चुनौती
३३	डायस्पोराका नेपाली विज्ञहरूको ज्ञान जोड्न 'एक्सपर्ट पूल' निर्माण गर्ने।	१ वर्ष	विज्ञहरूको रोष्टर संख्या	MoCIT	नेपाल सरकार	विज्ञहरूसँगको समन्वय
३४	सूचना प्रविधि समूहका कर्मचारीको स्पष्ट वृत्ति-विकास र प्रतिस्पर्धी सुविधा सुनिश्चित गर्ने।	१ वर्ष	नयाँ वृत्ति-विकास योजना	MoCIT / लोक सेवा आयोग	नेपाल सरकार	ऐन संशोधनमा ढिलाइ
३५	कर्मचारीहरूलाई AI, डेटा एनालिटिक्स र साइबर सुरक्षामा नियमित तालिम दिने।	निरन्तर	प्रशिक्षित कर्मचारी संख्या	IT प्रशिक्षण केन्द्र	नेपाल सरकार	प्रविधिको व्यवहारिक प्रयोग
३६	विद्यालय र समुदायस्तरमा 'डिजिटल साक्षरता' अभियान सञ्चालन गर्ने।	निरन्तर	साक्षरता दर वृद्धि	MoCIT / शिक्षा मन्त्रालय	नेपाल सरकार	स्रोत र साधनको पहुँच
३७	प्रत्येक निकायमा सूचना प्रविधि अधिकारी (ITO) लाई नीतिगत निर्णयमा अधिकार सम्पन्न बनाउने।	१ वर्ष	ITO को कार्यक्षेत्र तोकिएको	सबै सरकारी निकाय	नेपाल सरकार	परम्परागत प्रशासनिक सोच

७. सङ्घीय समन्वय र सहकार्य

क्र.सं.	क्रियाकलाप	समय	सूचक	जिम्मेवार निकाय	श्रोत	जोखिम / चुनौती
३८	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय गर्न 'अन्तर-तह समन्वय संयन्त्र' क्रियाशील बनाउने।	६ महिना	समन्वय बैठकको संख्या	MoCIT / समन्वय संयन्त्र	नेपाल सरकार	क्षेत्राधिकारको द्वन्द्व
३९	'डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क' लाई स्थानीय तहको वार्षिक योजना र बजेटमा मूलप्रवाहीकरण गर्ने।	१ वर्ष	स्थानीय योजनामा समावेश दर	स्थानीय तह / MoCIT	स्थानीय तह	बजेटको सीमितता
४०	प्रदेश र स्थानीय तहमा सूचना प्रविधि शाखा र दक्ष जनशक्तिको दरबन्दी सुनिश्चित गर्ने।	१ वर्ष	जनशक्ति पदपूर्ति प्रतिशत	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	नेपाल सरकार	जनशक्तिको अभाव
४१	पूर्वाधार विस्तारमा 'सार्वजनिक-निजी-साझेदारी' (PPP) मोडेल लागू गर्ने।	१ वर्ष	PPCP सम्झौता संख्या	MoCIT / निजी क्षेत्र	निजी / सहकारी	लगानीको सुरक्षा

४२	स्थानीय तहका सेवाहरूलाई नागरिक एपमा आबद्ध गर्न प्राविधिक प्रोटोकल तयार गर्ने।	६ महिना	स्वीकृत प्रोटोकल र मापदण्ड	MoCIT	नेपाल सरकार	प्राविधिक विविधता
४३	साइबर सुरक्षा र डिजिटल साक्षरता अभियानलाई वडा र विद्यालय तहसम्म पुऱ्याउने।	निरन्तर	सचेतना कार्यक्रम संख्या	स्थानीय तह / MoCIT	नेपाल सरकार	जनशक्तिको उपलब्धता

५(ङ)२.६ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाई र तत्काल सुधार

क्र.सं.	क्षेत्र र उप-क्षेत्रहरू	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)
१	नीतिगत सुधारः हुलाक, दूरसञ्चार र छाता ऐन तर्जुमा	स्वीकृत नयाँ ऐन र नियमावलीको संख्या	राजपत्र र मन्त्रालयको अभिलेख	त्रैमासिक	सञ्चार मन्त्रालय / कानुन मन्त्रालय	मस्यौदा तयारीमा तोकिएको समयभन्दा ३ महिना ढिलाइ हुनु	विज्ञ कार्यदल गठन गरी मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिने
२	संस्थागत संरचनाः मुद्रण एकीकरण र PSB सुदृढीकरण	एकीकृत मुद्रण संस्था र PSB को कार्य सञ्चालन अवस्था	साङ्गठनिक प्रतिवेदन र O&M निर्णय	६ महिना	सञ्चार मन्त्रालय / सामान्य प्रशासन	कर्मचारी समायोजन वा भौतिक हस्तान्तरणमा अवरोध देखिनु	उच्चस्तरीय समन्वय समिति मार्फत विवाद समाधान गर्ने
३	डिजिटल पूर्वाधारः ब्रोडब्यान्ड विस्तार र डेटा सेन्टर आधुनिकीकरण	उच्च गतिको इन्टरनेट पुगेका वडा र पालिकाको प्रतिशत	प्राधिकरणको MIS र NITC प्रतिवेदन	मासिक	नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरण / NITC	पूर्वाधार निर्माणको भौतिक प्रगति लक्ष्यभन्दा १५% कम हुनु	निर्माण कम्पनीलाई जरिवाना गर्ने र वैकल्पिक प्रविधि खोज्ने
४	सेवा प्रवाहः नागरिक एपमा सेवा एकीकरण र क्यासलेस भुक्तानी	नागरिक एपमा थपिएका सेवा र अनलाइन राजस्व सङ्कलन दर	एप ड्यासबोर्ड र भुक्तानी लग (Log)	मासिक	सञ्चार मन्त्रालय / सबै सरकारी निकाय	नयाँ सेवा आबद्धतामा ३ महिनासम्म कुनै प्रगति नहुनु	अन्तर-निकाय प्राविधिक टोली खटाई डेटा आबद्धता गराउने
५	हुलाक रूपान्तरणः स्मार्ट हुलाक, १५ रणनीतिक केन्द्र र QR ट्र्याकिङ	स्मार्ट हुलाक प्रणाली र १५ व्यवस्थापन	हुलाक विभागको अनलाइन ट्र्याकिङ डेटा	मासिक	हुलाक सेवा विभाग	ट्र्याकिङ प्रणाली विफलता वा पार्सल	प्राविधिक मर्मत र कर्मचारीलाई तत्काल कार्यस्थल तालिम दिने

		कार्यालयको क्रियाशीलता				डेलिभरीमा अत्यधिक गुनासो	
६	आर्थिक सुशासनः विज्ञापन भुक्तानीमा बिचौलिया अन्त्य र सिधै भुक्तानी	कोलेनिका मार्फत सिधै खातामा भुक्तानी भएको विज्ञापनको %	कोलेनिकाको लेखा प्रणाली र विभागको रेकर्ड	मासिक	सूचना तथा प्रसारण विभाग	भुक्तानी प्रक्रियामा २ हप्ताभन्दा बढी ढिलाइ वा बिचौलियाको हस्तक्षेप	स्वचालित अनलाइन भुक्तानी सफ्टवेयरको कडा कार्यान्वयन गर्ने
७	मानव संशाधनः एक्सपर्ट पूल र AI/साइबर सुरक्षा तालिम	तालिम प्राप्त कर्मचारी र एक्सपर्ट पूलमा आबद्ध विज्ञ संख्या	तालिम प्रतिवेदन र रोष्टर विवरण	अर्ध-वार्षिक	सूचना प्रविधि प्रशिक्षण केन्द्र / मन्त्रालय	तालिम प्राप्त कर्मचारीले प्रविधि प्रयोग गर्न इन्कार गर्नु	कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा प्रविधि प्रयोगलाई अनिवार्य सूचक बनाउने
८	सङ्घीय समन्वयः अन्तर-तह संयन्त्र र स्थानीय सेवाको डिजिटलाइजेसन	सम्पन्न समन्वय बैठक र नागरिक एपमा जोडिएका स्थानीय सेवा संख्या	बैठक माइन्युट र प्रणाली रेकर्ड	त्रैमासिक	सञ्चार मन्त्रालय / स्थानीय तह	स्थानीय तहबाट डेटा साझेदारी र नीतिगत समन्वयमा असहयोग	सङ्घीय समन्वय परिषद् मार्फत नीतिगत र कानुनी सहजीकरण गर्ने
९	पारदर्शिता र सुशासनः डिजिटल सिग्नेचर र स्वचालित जवाफदेहिता	डिजिटल सिग्नेचर प्रयोग भएका निर्णय र रेड फ्ल्याग प्रणाली	प्रणाली लग र सूचना आयोगको प्रतिवेदन	त्रैमासिक	सञ्चार मन्त्रालय / सबै सरकारी निकाय	डिजिटल सिग्नेचर प्रयोग दर १०% भन्दा कम हुनु	मन्त्रिपरिषद्को निर्णय मार्फत डिजिटल हस्ताक्षरलाई अनिवार्य गर्ने
१०	साइबर सुरक्षाः सुरक्षा अडिट र VAPT अनिवार्य	अडिट सम्पन्न भएका निकाय र सुरक्षा छिद्र समाधान दर	साइबर सुरक्षा केन्द्रको अडिट रिपोर्ट	अर्ध-वार्षिक	राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा केन्द्र	अडिटमा गम्भीर सुरक्षा जोखिम देखिनु र सुधार नहुनु	तत्काल प्रणाली अपग्रेड गर्ने र जिम्मेवार अधिकारीलाई जवाफदेही बनाउने

सन्दर्भ सामग्रीहरू

आचार्य, रमेश। (२०८०)। हुलाक सेवाको सान्दर्भिकता र स्मार्ट हुलाकको अवधारणा। सञ्चार विमर्श।

उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार कार्यान्वयन तथा अनुगमन समिति। (२०७९)। प्रशासनिक संरचना र सेवा प्रवाह सुधार सम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन। काठमाडौंः प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय।

ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय। (२०७०)। सिँचाइ नीति, २०७०। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय। (२०७५)। राष्ट्रिय ऊर्जा दक्षता रणनीति, २०७५। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय। (२०७७)। राष्ट्रिय जलस्रोत नीति, २०७७। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय। (२०२४)। सिँचाइ गुरुयोजना। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय। (२०८१)। ऊर्जा विकास मार्गचित्र तथा कार्ययोजना। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

खानेपानी मन्त्रालय। (२०८०)। राष्ट्रिय खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता नीति, २०८०। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरण। (२०८१)। ब्रोडब्यान्ड पूर्वाधार र फ्रिक्वेन्सी व्यवस्थापन सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन। ललितपुर।

नेपाल सरकार। (२०४९)। सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०५३)। दूरसञ्चार ऐन, २०५३ तथा नियमावली, २०५४। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०५९)। राष्ट्रिय यातायात नीति, २०५९। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०६३)। विद्युतीय (इलेक्ट्रोनिक) कारोबार ऐन, २०६३। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०६४)। सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७१)। वातावरणमैत्री सवारी तथा यातायात नीति, २०७१। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७२)। नेपालको संविधान, २०७२। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७५)। व्यक्तिगत गोपनीयता सम्बन्धी ऐन, २०७५। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७५)। यातायात क्षेत्र सुधार कार्यक्रम। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७८)। खानेपानी तथा सरसफाइ ऐन, २०७९। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७८)। भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात क्षेत्रको वार्षिक प्रतिवेदन। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०८०)। नदी तथा जल उत्पन्न विपद् व्यवस्थापन राष्ट्रिय नीति, २०८०। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०८०)। राष्ट्रिय सिँचाइ नीति, २०८०। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०८१)। जल तथा मौसम नीति, २०८१। काठमाडौं।

राष्ट्रिय योजना आयोग। (२०७६)। दिगो विकास लक्ष्य (२०१६—२०३०)ः मार्गचित्र। काठमाडौं।

राष्ट्रिय योजना आयोग। (२०७६)। पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७—२०८०/८१)। काठमाडौं।
राष्ट्रिय योजना आयोग। (२०७९)। पन्ध्रौं योजना समीक्षा प्रतिवेदन। काठमाडौं।
राष्ट्रिय योजना आयोग। (२०८१)। सोह्रौं योजना (२०८१/८२—२०८५/८६)। काठमाडौं।
जल तथा ऊर्जा आयोग। (२०२४)। जलविद्युत विकास गुरुयोजना। काठमाडौं।
जल तथा ऊर्जा आयोग। (२०२४)। नदी बेसिन योजना। काठमाडौं।
नेपाल विद्युत प्राधिकरण। (२०८१/८२)। वार्षिक प्रतिवेदन। काठमाडौं।
पराजुली, पुरुषोत्तम। (२०८१)। नेपालमा डिजिटल सुशासनः चुनौती र सम्भावना। प्रशासनिक जर्नल।
सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय। (२०७६)। डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क २०७६। काठमाडौं।
सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय। (२०८०)। राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा नीति, २०८०। काठमाडौं।
सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय। (२०८२)। डिजिटल गभर्नेन्स र सार्वजनिक सेवा प्रवाह सुधार प्रतिवेदन। काठमाडौं।
हुलाक सेवा सुधार कार्यदल। (२०८०)। हुलाक सेवाको पुनर्संरचना सम्बन्धी प्रतिवेदन। काठमाडौं।
Artificial Intelligence in Hydropower Research Group. (2025). Deep learning for river flow prediction.
Asian Development Bank & World Bank. (2024). Infrastructure sector reform strategy for Nepal (2024–2029).
Asian Development Bank. (2019). Nepal transport sector assessment. Manila: ADB.
Asian Development Bank. (2020). Regional urban development project completion report. Manila: ADB.
Asian Development Bank. (2021). Urban development and municipal finance improvement program in Nepal. Manila: ADB.
Department of Roads. (2018). History of road development in Nepal. Kathmandu.
Department of Transport Management. (2020). Public transport system report. Kathmandu.
Department of Transport Management. (2022). Transport statistics of Nepal. Kathmandu.
GIZ. (2024). Hydropower and renewable energy integration in Nepal. Bonn.
Global Data Alliance. (2023). Cross-border data flows and economic growth in South Asia.
Government of India. (1956). Construction of Tribhuvan Highway technical report. New Delhi.
Institute for Integrated Development Studies (IIDS) & Confederation of Nepalese Industries (CNI). (2019). Investment and financing needs for infrastructure in Nepal. Kathmandu.
International Telecommunication Union (ITU). (2024). Global cybersecurity index 2024. Geneva.
International Water Management Institute (IWMI). (2026). Solar irrigation technologies. Colombo.
Ministry of Physical Infrastructure and Transport. (2021). Strategic road network development plan. Kathmandu.
National Planning Commission. (2024). Sixteenth periodic plan (FY 2024/25–2028/29). Kathmandu.
OECD. (2019). Urban policy reviews: Sustainable urban development. Paris.
UNESCO. (2022). Journalism and social media regulation. Paris.
UN-Habitat. (2020). World cities report. Nairobi.

United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. New York.
United Nations. (2016). Habitat III National Report: Nepal.
Universal Postal Union (UPU). (2021). World postal strategy 2022–2025. Berne.
World Bank. (2013). Nepal public transport diagnostic study. Washington DC.
World Bank. (2019). Nepal infrastructure sector assessment. Washington DC.
World Bank. (2020). Transport connectivity report. Washington DC.
World Bank. (2022). Water sector governance and infrastructure support project.
World Bank. (2023). Nepal digital economy country assessment (DECA).
World Health Organization. (2022). Progress on drinking water, sanitation and hygiene.

परिच्छेद छ
शिक्षा, स्वास्थ्य, विज्ञान, प्रविधि, युवा खेलकुद

६(क). शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि

६(क).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

६(क).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

नेपालको शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि क्षेत्रको संरचनात्मक र गुणात्मक रूपान्तरणका लागि विभिन्न कालखण्डमा भएका अध्ययनहरूले राज्यको फेरिँदो राजनीतिक दर्शन र विश्वव्यापी शैक्षिक मान्यतालाई प्रतिविम्बित गरेका छन्। ती अध्ययनहरूको क्षेत्रगत सारांश देहायबमोजिम छः

१. विद्यालय, आधारभूत तथा समावेशी शिक्षा सम्बन्धी अध्ययनहरू

नेपालको शैक्षिक इतिहास र विकासक्रमलाई हेर्दा विभिन्न समयमा आएका महत्त्वपूर्ण प्रतिवेदन र योजनाहरूले यसको स्वरूप तय गरेका छन्। नेपालमा शिक्षा प्रतिवेदन २०११ आधुनिक नेपालको शिक्षाको पहिलो आधिकारिक दस्ताबेज हो, जसले देशव्यापी प्राथमिक शिक्षा र शिक्षक तालिमको बलियो जग बसालेको थियो। त्यसपछि आएको राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति योजना २०२८ ले शिक्षालाई राज्यको नियन्त्रित विकासको अङ्ग बनाउँदै 'राज्य केन्द्रित' मोडलको सुरुवात गऱ्यो र व्यावसायिक शिक्षालाई विशेष प्राथमिकता दियो। सङ्घीयता कार्यान्वयनपछि आएको उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०७५ ले शिक्षा क्षेत्रमा ठुलो रूपान्तरणको खाका प्रस्तुत गरेको छ। यसले निजी विद्यालयहरूलाई १० वर्षभित्र गैरनाफामूलक सामाजिक संस्थामा रूपान्तरण गर्ने लक्ष्य राख्नुका साथै आधारभूत तहसम्म अनिवार्य र माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षाको सिफारिस गरेको छ। हाल कार्यान्वयनमा रहेको १० वर्षे मार्गचित्र विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (SSSP २०२१—२०३०) ले शिक्षाको पहुँच, गुणस्तर र सुशासनलाई केन्द्रमा राखी एकीकृत शैक्षिक सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (IEMIS) को सुदृढीकरणमा जोड दिएको छ। यसै गरी, शासकीय सुधार तथा सुशासन प्रतिवेदन (२०७०/७१) ले विद्यालय नाप-नक्सा र प्रशासनिक कार्यलाई आधुनिक बनाउँदै सन् २०२४ सम्ममा पूर्णतः 'कागजविहीन' (Paperless) बनाउने महत्त्वाकाङ्क्षी लक्ष्य लिएको पाइन्छ।

२. उच्च शिक्षा तथा विश्वविद्यालय प्रशासन सम्बन्धी अध्ययनहरू

नेपालको उच्च शिक्षाको नीतिगत र संरचनागत विकासमा विभिन्न आयोग र अध्ययनहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्। उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (२०४९ र २०५५) का प्रतिवेदनहरूले नेपालको शैक्षिक क्षेत्रमा 'बहु-विश्वविद्यालय' को अवधारणा र 'निजी-सहभागिता' लाई प्रोत्साहन गर्दै उदारवादी युगको सूत्रपात गरे। यद्यपि, उच्च शिक्षाको

गुणस्तरका विषयमा मार्टिन चौतारीको अध्ययन 'नेपालमा उच्च शिक्षा' (२०७२) ले गम्भीर प्रश्नहरू उठाएको छ; यस प्राज्ञिक अध्ययनले हाम्रा विश्वविद्यालयहरू केवल प्रमाणपत्र वितरण गर्ने 'शिक्षण केन्द्र' मा सीमित भएको र अनुसन्धान तथा नवप्रवर्तन (R&D) को पाटो निकै उपेक्षित रहेको निष्कर्ष निकालेको छ। उच्च शिक्षामा सुधारका लागि विश्व बैंकको उच्च शिक्षा सुधार परियोजना (HERP) प्रतिवेदनहरूले विश्वविद्यालयका पदाधिकारी नियुक्तिमा हुने दलीय भागबण्डाको अन्त्य गरी पूर्ण 'मेरिटोक्रेसी' (योग्यताप्रणाली) अवलम्बन गर्नुपर्ने र विश्वविद्यालयहरूलाई स्वायत्त 'बोर्ड अफ ट्रस्टी' मोडलमा लैजानुपर्ने सिफारिस गरेका छन्। यसै सन्दर्भमा, उच्च शिक्षाको संस्थागत र कार्यक्रमगत गुणस्तर मापन गर्नका लागि विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (UGC) ले गुणस्तर सुनिश्चितता तथा प्रत्यायन (QAA) निर्देशिकालाई एक मुख्य मानक प्रतिवेदनको रूपमा अघि सारेको छ, जसले शैक्षिक संस्थाहरूको गुणस्तर सुधारमा विशेष जोड दिन्छ।

३ .प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा (TVET) सम्बन्धी अध्ययनहरू

नेपालको प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा क्षेत्रलाई थप व्यवस्थित र बजारमुखी बनाउन विभिन्न नीति तथा रणनीतिक योजनाहरूले मार्गदर्शन गरेका छन्। प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र तालिम नीति २०६९ ले मुलुकमा सीपयुक्त जनशक्ति उत्पादन गर्ने र उत्पादित जनशक्तिलाई बजारको मागसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोड्नुपर्ने (तादात्म्यता) आवश्यकतालाई विशेष जोड दिएको छ। यसैको निरन्तरता स्वरूप, हाल कार्यान्वयनमा रहेको TVET रणनीतिक योजना (२०२३—२०३२) ले 'सीपयुक्त जनशक्ति र समृद्ध नेपाल' को दीर्घकालीन लक्ष्य राख्दै प्राविधिक शिक्षाको पहुँचलाई स्थानीय तहसम्म विस्तार गर्ने रणनीति अख्तियार गरेको छ। यसका साथै, सीपलाई आर्थिक उपार्जनसँग जोड्नका लागि UNDP को लघु-उद्यम विकास अध्ययन (MEDEP) ले महत्त्वपूर्ण सिफारिसहरू गरेको छ। यस अध्ययनले व्यक्तिले हासिल गरेको सीपलाई राष्ट्रिय योग्यता प्रारूप (NQF) को संरचनाभित्र आबद्ध गरी मान्यता दिनुपर्ने र त्यसका माध्यमबाट स्वरोजगारी प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ। यी नीतिगत व्यवस्थाहरूले नेपालको प्राविधिक शिक्षालाई केवल सैद्धान्तिक ज्ञानमा मात्र सीमित नराखी व्यावहारिक र आयमूलक बनाउने लक्ष्य राखेका छन्।

४. विज्ञान, प्रविधि तथा नवप्रवर्तन (STI) सम्बन्धी अध्ययनहरू

नेपालको विज्ञान, प्रविधि र नवप्रवर्तनको क्षेत्रलाई व्यवस्थित गर्न र आधुनिक प्रविधिको उपयोग बढाउन विभिन्न नीतिगत तथा प्राविधिक प्रतिवेदनहरूले मार्गनिर्देश गरेका छन्। राष्ट्रिय विज्ञान तथा नवप्रवर्तन नीति २०७६ ले मुलुकको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) को एक निश्चित प्रतिशत अनिवार्य रूपमा अनुसन्धान र विकास (R&D) मा खर्च गर्नुपर्ने लक्ष्य राखेको छ। यस नीतिको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको विदेशिएका दक्ष जनशक्तिलाई स्वदेश

फर्काउन 'रिभर्स ब्रेन ड्रेन' (Reverse Brain Drain) को अवधारणा ल्याई वैज्ञानिकहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने कार्यक्रमहरू अघि सार्नु हो। यसै गरी, नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा-प्रतिष्ठान (NAST) र सम्बन्धित मन्त्रालयका विभिन्न प्राविधिक प्रतिवेदनहरूले नेपालको भविष्यका लागि विशिष्ट क्षेत्रहरूमा लगानी र तयारीको आवश्यकता औंल्याएका छन्। यी अध्ययनहरूले विशेष गरी 'आणविक सुरक्षा' (Nuclear Safety), 'बायोटेक्नोलोजी' र 'डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क' को प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई प्राथमिकतामा राखेका छन्। यी प्रतिवेदनहरूले औंल्याएका सुझावहरूले नेपाललाई विश्वव्यापी प्रविधि र नवप्रवर्तनको दौडमा प्रतिस्पर्धी बनाउन र डिजिटल रूपान्तरणमार्फत सुशासन कायम गर्न मद्दत पुऱ्याउने देखिन्छ।

६(क).१.२ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

सुधारका सिफारिसहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नुका प्रमुख कारणहरू देहाय बमोजिम छन्ः

- संविधान जारी भएको १० वर्ष पुग्न लाग्दा पनि नयाँ 'सङ्घीय शिक्षा ऐन' आउन नसक्दा पुरानै २०२८ सालको ऐनका आधारमा प्रशासन चलाउनुपर्ने बाध्यता छ, जसले सङ्घीयताको मर्मलाई सम्बोधन गर्न सक्दैन।
- विद्यालय शिक्षा स्थानीय तहको एकल अधिकारमा छ, तर शिक्षकको नियुक्ति, सरुवा र पाठ्यक्रमको विषयमा अन्योलता कायमै देखिन्छ।
- विश्वविद्यालयका उपकुलपतिदेखि विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षसम्म योग्यता (Merit) भन्दा दलीय आस्थाका आधारमा नियुक्ति हुने परिपाटीले रहेको।
- विद्यालयका शिक्षकहरू दलीय राजनीतिको सक्रिय कार्यकर्ता हुँदा सरकारले ल्याएका सुधारका प्रयासहरू पनि शिक्षक युनियनको दबाबमा फिर्ता लिनुपर्ने अवस्था छ।
- अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता अनुसार शिक्षामा कुल बजेटको २०% लगानी हुनुपर्नेमा नेपालमा ११-१२% मा खुम्चिएको छ। त्यसमा पनि ८०-९०% बजेट केवल तलब र प्रशासनिक खर्चमा जान्छ, सुधार र नवप्रवर्तनका लागि पैसा नै पुग्दैन।
- विज्ञान र प्रविधिलाई केवल 'शोभा' को विषय बनाइनु। कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) को १% पनि अनुसन्धानमा खर्च नगर्ने परिपाटीले गर्दा नयाँ प्रविधिको विकास र प्रयोग हुन सकेको छैन।
- शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, र शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइहरूबीच कार्यक्षेत्रमा दोहोरोपना हुनु। एउटाले निर्देशन दिने र अर्कोले कार्यान्वयन नगर्ने प्रवृत्तिले 'चेन अफ कमाण्ड' भत्किएको छ।
- प्रतिवेदन बुझाएपछि त्यसको कार्यान्वयन भयो कि भएन भनेर अनुगमन गर्ने स्वतन्त्र र स्थायी संयन्त्र नै छैन।

- नयाँ प्रविधि र प्रणाली (जस्तैः डिजिटल गभर्नेन्स) अपनाउँदा आफ्नो व्यक्तिगत प्रभाव र 'लाभ' कम हुने डरले कर्मचारी प्रशासनले सुधारलाई ढिलो गराइदिने वा असफल बनाइदिने प्रवृत्ति।
- मन्त्रालय र विभागमा सचिव र सहसचिवहरूको छिटो-छिटो सरुवा हुनाले संस्थागत स्मरण तथा नीतिगत निरन्तरताको कमी हुने गरेको ।
- निजी विद्यालय र कलेजहरूको छाता संगठनहरूको बलियो राजनीतिक पहुँचले गर्दा सार्वजनिक शिक्षा सुधार हुँदा निजी क्षेत्रको लगानी जोखिममा पर्ने डरले शिक्षा ऐन र नियमहरूलाई आफ्नो अनुकूल बनाउन दबाब दिने प्रवृत्ति।
- वैदेशिक अध्ययन (NOC) र विदेशी सम्बन्धनमा हुने ठूलो आर्थिक चलखेलले गर्दा स्वदेशी उच्च शिक्षा सुधार गर्ने योजनाहरू 'कोठाभित्र' मात्र सीमित हुनु।
- प्रतिवेदनहरू लेख्दा नेपालको माटो, भूगोल र आर्थिक हैसियतका आधारमा व्यवहारिक एवं कार्यान्वयनयोग्य सुझावहरू नहुने ।
- राम्रो काम गर्ने शिक्षक वा कर्मचारीलाई प्रोत्साहन र बदमासी गर्नेलाई कारबाही गर्ने प्रणाली छैन जसले गर्दा "मैले सुधारका लागि किन जोखिम लिने?" भन्ने मनोविज्ञानले काम गरेको छ ।

६(क).२ आगामी मार्गचित्र

६(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू

१. आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षा र मूल्यमा आधारित शिक्षाको समस्याहरू

- वर्तमान पाठ्यक्रम सूचना र तथ्यमा केन्द्रित भए तापनि विद्यार्थीको चरित्र निर्माण, इमानदारी, देशभक्ति र मानव मूल्य सिकाउने व्यावहारिक तथा नैतिक शिक्षाको पाटो अत्यन्तै कमजोर रहेको।
- प्राथमिक तहमा भर्ना दर उच्च रहे तापनि माध्यमिक तह (कक्षा १२) सम्म पुग्दा करिब ४६% विद्यार्थीहरू औपचारिक शिक्षा प्रणालीबाट बाहिरिने गरेको।
- देशभरका करिब ३ हजार भन्दा बढी विद्यालयहरूमा विषयगत शिक्षकको दरबन्दी शून्य रहेको र सुगममा शिक्षक थुप्रिने तथा दुर्गममा अभाव हुने समस्या कायम रहेको।
- शिक्षकहरू दलीय राजनीतिको सक्रिय कार्यकर्ता हुनु र विद्यालयहरूमा बढ्दो अनुशासनहीनता, लागूऔषध दुर्व्यसन तथा 'बुलिङ' (Bullying) को समस्या बढ्नु।
- राष्ट्रिय स्तरको परीक्षण (NASA) ले विद्यार्थीको औसत सिकाइ उपलब्धि ५०% भन्दा कम देखाउनु र शिक्षा केवल प्रमाणपत्रमुखी हुनु।
- शिक्षक तालिम र कक्षाकोठाको सिकाइबीच तादात्म्यता नहुनु तथा कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणाली लागू हुन नसक्नु।

- सुरक्षित भवन, पर्याप्त खानेपानी र छात्रामैत्री शौचालयको अभावले किशोर अवस्थाका छात्राहरूको उपस्थितिलाई नकारात्मक असर पुऱ्याएको।
- सामुदायिक विद्यालयहरूमा इन्टरनेट र डिजिटल प्रयोगशालाको न्यूनताले निजी र सरकारी विद्यालयबीच अवसरको ठूलो खाडल सिर्जना गर्नु।
- प्रधानाध्यापकको छनोट खुला प्रतिस्पर्धा र कार्यसम्पादन सम्झौताका आधारमा नभई राजनीतिक पहुँचका आधारमा हुनु।

२. उच्च शिक्षा र विश्वविद्यालय प्रशासनको प्रणालीगत समस्याहरू

- विश्वविद्यालयका उपकुलपतिदेखि अन्य पदाधिकारीको नियुक्ति योग्यता (Merit) भन्दा दलीय निष्ठाका आधारमा हुनु।
- भर्ना, परीक्षा र नतिजा प्रकाशनको निश्चित समय तालिका नहुँदा विद्यार्थीको समय खेर जाने र 'ब्रेन ड्रेन' लाई तीव्रता दिनु।
- विश्वविद्यालयहरू केवल 'शिक्षण केन्द्र' मा सीमित हुनु र मौलिक शोध-अनुसन्धान (R&D) पूर्णतः उपेक्षित रहनु।
- अध्ययन अनुसन्धान विना नै राजनीतिक लहड तथा प्रतिष्प्रधाका आधारमा विश्वविद्यालहरू स्थापना हुने गरेको।
- विश्वविद्यालयहरूमा प्राध्यापकहरूको नियुक्तिमा योग्यता तथा पारदर्शिता कायम गर्न नसकिएको साथै प्राध्यापकहरूको प्राज्ञिक स्वतन्त्रता एवं दक्षता समेत कमजोर रहेको।
- विश्व विद्यालयहरू विद्यार्थी प्राध्यापक एवं पदाधिकारी त्रिकोणीय राजनीतिक शक्ति सङ्घर्षको चपेटामा रहेका।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारको माग र आवश्यकता अनुरुप पाठ्यक्रम र अनुसन्धान प्रणालीलाइ केन्द्रित नगर्दा उत्पादित जनशक्ति र औद्योगिक क्षेत्रको मागबीच तादात्म्यता नहुने र शैक्षिक बेरोजगार उत्पादन केन्द्र बन्न पुगेका।
- थेसिस र शोध-अनुसन्धानमा हुने चोरी रोक्न अत्याधुनिक सफ्टवेयर र प्राज्ञिक नैतिकताको कडा नियमन अभाव हुनु ।
- प्रयोगशाला, पुस्तकालय र सूचना प्रविधि प्रणालीहरू समयसापेक्ष स्तरोन्नति हुन नसक्नु
- त्रिभुवन विश्वविद्यालयको विशाल संरचना र यसको प्रशासनिक भार व्यवस्थापन गर्न नसक्दा गुणस्तर निरन्तर खस्किनु ।
- प्राज्ञिक ज्ञानलाई व्यावसायिक उत्पादन र बजारसँग जोड्ने कुनै प्रभावकारी संयन्त्रको अभाव।
- विश्वविद्यालयहरूको सम्पत्ति एवं अभिलेखको सुरक्षा र संरक्षणको विषय चुनौतिपूर्ण रहेको।

३. प्राविधिक शिक्षा र अनौपचारिक शिक्षा

- प्राविधिक शिक्षालयबाट उत्पादित जनशक्ति र उद्योग/बजारको वास्तविक मागबीच ठूलो खाडल (Skill Mismatch) रहेको। AI Robotics लगायत आधुनिक प्रविधिमा आधारित भइ पाठ्यक्रमहरू अद्यावधिक गर्न नसकिएको।
- प्राविधिक शिक्षा अझै पनि खर्चिलो हुनु र दुर्गमका गरिब तथा जेहेन्दार विद्यार्थीको पहुँचमा पुग्न नसक्नु।
- धेरैजसो प्राविधिक शिक्षालयहरू पुराना उपकरण र परम्परागत प्रविधिमा सीमित हुनु, जसले गर्दा विद्यार्थीले आधुनिक कार्यस्थलको अनुभव पाउन नसकेको।
- प्रशिक्षकहरूमा अत्याधुनिक प्रविधि र औद्योगिक विकास अनुसारको अद्यावधिक ज्ञान र सीपको अभाव हुनु।
- प्राविधिक शिक्षा तुलनात्मक रूपमा महँगो विधा भए तापनि राज्यको लगानी र निजी क्षेत्रको साझेदारी न्यून रहनु।
- अनौपचारिक रूपमा सिकेको सीपलाई औपचारिक शैक्षिक तहसँग मिलान गर्ने पद्धति प्रभावकारी रूपमा लागू हुन नसक्नु।
- प्राविधिक शिक्षालाई 'कमजोर विद्यार्थीले पढ्ने विधा' का रूपमा हेरिने सामाजिक दृष्टिकोण र यसलाई उच्च शिक्षाको मूलधारसँग जोड्न नसकिनु।
- अनौपचारिक शिक्षा केवल सामान्य लेखपढमा मात्र सीमित हुनु र यसलाई आर्थिक उत्पादन वा डिजिटल साक्षरतासँग जोड्न नसकिएका कारण साक्षर भएकाहरू पुनः निरक्षर हुने जोखिम।
- अनौपचारिक शिक्षा लिइरहेका र लिन बाँकी रहेका व्यक्तिहरूको वास्तविक तथ्याङ्क र प्रोफाइल व्यवस्थित नहुनु।
- विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकाका लागि सञ्चालित वैकल्पिक सिकाइ केन्द्रहरूलाई औपचारिक विद्यालय सरहको मान्यता र गुणस्तर कायम गर्न चुनौती हुनु।
- स्थानीय र पुर्ख्यौली सीपलाई पहिचान गरी त्यसलाई आधुनिक प्रविधिसँग जोडेर प्रमाणीकरण गर्ने संयन्त्रको अभाव हुनु।
- अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमहरूमा व्यवहार परिवर्तन, कानुनी साक्षरता र वित्तीय साक्षरता जस्ता जीवनोपयोगी विषयहरूको कमी हुनु।
- अनौपचारिक शिक्षाका लागि विनियोजित बजेट र सञ्चालित कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता मापन गर्ने बलियो संयन्त्र नहुनु।

- राष्ट्रिय अनौपचारिक शिक्षा परिषद् र स्थानीय तहबीच कार्यक्रम सञ्चालन र दिगोपनका लागि प्रभावकारी समन्वय हुन नसक्नु।

४. विज्ञान, प्रविधि तथा नवप्रवर्तन

- GDP को तुलनामा R&D मा लगानी नगन्य हुनु (०.३% भन्दा कम रहनु)
- विज्ञान र प्रविधिका लागि छुट्टै र शक्तिशाली प्रशासनिक निकायको कमी।
- दक्ष जनशक्तिलाई स्वदेशमा टिकाइराख्ने प्रोत्साहन प्याकेज नहुनु।
- उच्चस्तरीय अनुसन्धानका लागि अत्याधुनिक प्रयोगशालाको पहुँच सीमित हुनु।
- अनुसन्धानलाई उत्पादन र बजारसँग जोड्ने प्रणाली नहुनु।
- रेडियोधर्मी पदार्थ र रसायन व्यवस्थापनका लागि कानुनी स्पष्टता नहुनु।
- राष्ट्रिय वैज्ञानिक तथ्याङ्क एकीकृत नहुनु।
- एआई जस्ता प्रविधि अपनाउने र नियमन गर्ने क्षमताको कमी।

५. निजी शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा र नियमनकारी सवालहरू

- निजी शिक्षा महँगो हुँदै जानु र यसले समाजमा दुई खालको नागरिक उत्पादन गर्नु।
- स्थानीय तहले शुल्क नियन्त्रण र गुणस्तर अनुगमनमा प्रभावकारी भूमिका खेल्न नसक्नु।
- १०% निःशुल्क छात्रवृत्ति वास्तविक गरिब विद्यार्थीले नपाई पहुँचवालाले पाउने परिपाटी हुनु।
- निजी विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकहरूको न्यून पारिश्रमिक र सेवाको सुरक्षा नहुनु।
- वैदेशिक अध्ययन अनुमति (NOC) र कन्सल्टेन्सीहरूबाट हुने ठगी र वित्तीय अपचलन।
- विदेशी विश्वविद्यालयको सम्बन्धनमा सञ्चालित कलेजहरूको गुणस्तर नियमन कमजोर हुनु।
- साक्षरता पछिको निरन्तर सिकाइ र सामुदायिक सिकाइ केन्द्र (CLC) को अवस्था दयनीय हुनु।
- विद्यालयका जग्गा र भौतिक सम्पत्तिको अतिक्रमण र डिजिटल लगतको अभाव हुनु।

६(क).२.२ नागरिक अपेक्षाहरू

- उपकुलपतिदेखि प्रधानाध्यापकसम्मको नियुक्ति दलीय भागबण्डामा नभई विशुद्ध योग्यता र खुल्ला प्रतिस्पर्धाका आधारमा होस्।
- भर्ना, परीक्षा र नतिजा प्रकाशन पूर्व-निर्धारित समयमै सम्पन्न हुने गरी 'एकीकृत राष्ट्रिय शैक्षिक पात्रो' को कठोर पालना गरियोस्।
- विद्यार्थीमा सीप, चरित्र र मानवीय मूल्य विकास गर्ने व्यावहारिक नैतिक शिक्षाका साथै बजारले खोज्ने प्राविधिक शिक्षा सुनिश्चित होस्।

- प्रमाणपत्र, समकक्षता र NOC का लागि कार्यालय धाउनुपर्ने झन्झट अन्त्य होस्।
- सामुदायिक र निजी विद्यालयबीचको खाडल अन्त्य गरी सबै बालबालिकाले आधुनिक प्रविधि र सुरक्षित भौतिक पूर्वाधारमा पढ्न पाऊन्।
- विश्वविद्यालयहरू ज्ञान उत्पादनको केन्द्र बनून् र युवा वैज्ञानिकहरूलाई स्वदेशमै आविष्कार गर्न आवश्यक पुँजी र प्रयोगशाला उपलब्ध होस्।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको क्षेत्राधिकार विवाद अन्त्य भई शिक्षक व्यवस्थापन र सेवा प्रवाहमा प्रत्यक्ष जिम्मेवारी र जवाफदेहिता देखियोस्।

६(क).२.३ अबको दूरदृष्टि

समतामूलक पहुँच, गुणस्तरीय शिक्षा र प्रविधिमैत्री नवप्रवर्तनमार्फत मर्यादित, उत्पादनशील र प्रतिस्पर्धी नागरिक तयार गरी समृद्ध नेपाल निर्माण गर्ने।

६(क).२.४ सुधारका उपायहरू

१ .नीतिगत तथा कानुनी सुधार

- तीन तहको कार्य विभाजनमा थप स्पष्टतासहित कार्यक्षेत्र नदोहोरिने गरी कार्य विस्तृतीकरणलाई स्पष्ट बनाई सङ्घीय शिक्षा ऐन जारी गर्ने।
- विश्वविद्यालयहरूलाई पूर्ण स्वायत्तता प्रदान गर्दै 'बोर्ड अफ ट्रस्टी' मोडलमा लैजान उच्च शिक्षासम्बन्धी सङ्घीय कानून तर्जुमा गर्ने।
- पेटेन्ट, डिजाइन र ट्रेडमार्क ऐन तथा प्रतिलिपि अधिकार ऐनलाई गाभेर नयाँ 'बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार संरक्षण ऐन' जारी गर्ने।
- नेपाली व्यवसायीको बौद्धिक सम्पत्ति अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा संरक्षण गर्न म्याड्रिड सम्झौता अनुमोदन गर्ने र पेटेन्ट कोअपरेसन सन्धिमा सहभागी हुने।
- शिक्षा र विज्ञानका क्षेत्रमा वैदेशिक लगानी आकर्षण गर्न विशेष रणनीति बनाई कार्यान्वयन गर्ने।
- छात्रवृत्तिमा चिकित्साशास्त्र पढ्ने विद्यार्थीले ५ वर्ष अनिवार्य स्वदेशमै सेवा गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- साझा अधिकारको सूचीसँग सम्बन्धित तर्जुमा हुन बाँकी सङ्घीय कानुनहरू १ वर्षभित्र पूरा गर्ने।

२. संस्थागत पुनर्संरचना र दोहोरोपना अन्त्य

- सङ्घीय शासन प्रणाली अनुरूप शिक्षाका सबै विभाग, केन्द्र र समन्वय एकाइहरूको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण) O&M) गरी कार्यगत दोहोरोपना भएका निकायहरू खारेज वा गाभ्ने।
- सरकारी स्वामित्वका शैक्षिक वा प्राविधिक संस्थानहरूलाई मन्त्रालयको प्रत्यक्ष मातहतबाट हटाई 'होल्डिङ्ग कम्पनी' अन्तर्गत ल्याउने र तिनलाई पूर्ण व्यावसायिक स्वायत्तता प्रदान गर्ने।
- कृषि अनुसन्धान परिषद्) NARC) लाई पुनर्संरचना गरी सरकारको 'कृषि अनुसन्धान विभाग' बनाउने र पशुपक्षी तथा मत्स्य अनुसन्धान केन्द्रहरूलाई यसैमा एकीकृत गर्ने।
- विश्वविद्यालयहरूलाई राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त राख्न सरकारी नियन्त्रण हटाउने र स्वायत्त 'बोर्ड अफ ट्रस्टी' मार्फत सञ्चालन हुने कानुनी व्यवस्था मिलाउने।
- विश्वविद्यालय अनुदान आयोगलाई अधिकारसम्पन्न 'उच्च शिक्षा आयोग' मा रूपान्तरण गरी सबै विश्वविद्यालयको नियमन र अनुदान व्यवस्थापन एकद्वार प्रणालीबाट गर्ने।
- सङ्घीय स्तरका समन्वय एकाइहरूलाई खारेज गरी तिनको अधिकार र अभिलेखहरू स्थानीय तहका शिक्षा शाखामा पूर्ण रूपमा हस्तान्तरण गर्ने।
- शैक्षिक र स्वास्थ्य उपकरण खरिदका लागि विशेषज्ञहरू सम्मिलित छुट्टै निकाय र गुणस्तर प्रमाणीकरणका लागि 'नेपाल प्रत्यायन केन्द्र' (Accreditation Center) स्थापना गर्ने।

३ .बिज्ञान तथा प्रविधि

- सबै विधाका अनुसन्धानलाई एकीकृत रूपमा स्रोत परिचालन गर्न एक शक्तिशाली 'राष्ट्रिय अनुसन्धान कोष' खडा गर्ने र अनुसन्धान तथा विकास) R&D) मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन)GDP) को कम्तीमा १ %लगानी सुनिश्चित गर्ने।
- पेटेन्ट, डिजाइन र ट्रेडमार्क ऐनलाई परिमार्जन गरी नयाँ 'बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार संरक्षण ऐन' जारी गर्ने र नेपाली आविष्कारकहरूको पेटेन्ट सुरक्षित गर्न म्याड्रिड सम्झौता र पेटेन्ट कोअपरेसन सन्धि) PCT) मा सहभागी हुने।
- प्राज्ञिक क्षेत्र, सरकार र उद्योग बीचको सहकार्यलाई प्रभावकारी बनाउन विश्वविद्यालयहरूमा 'टेक्नोलोजी ट्रान्सफर अफिस' (TTO) स्थापना गर्ने र विद्यार्थीहरूलाई उद्योगको समस्या समाधानमा आधारित अनुसन्धान गर्न प्रोत्साहित गर्ने।

- आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स) AI), रोबोटिक्स, ब्लकचेन र इन्टरनेट अफ थिंग्स) IoT) लाई सम्बोधन गर्ने गरी नयाँ राष्ट्रिय सूचना प्रविधि नीति जारी गर्ने र यसको नियमनका लागि कानुनी ढाँचा तयार गर्ने।
- सरकार, विश्वविद्यालय र निजी क्षेत्रको त्रिपक्षीय साझेदारीमा 'राष्ट्रिय डिजिटल नवप्रवर्तन केन्द्र' स्थापना गरी युवा आविष्कारकहरूलाई 'इन्क्युवेसन' र बीउ पुँजी) Seed Funding) उपलब्ध गराउने।
- विदेशमा रहेका नेपाली वैज्ञानिक र विज्ञहरूलाई स्वदेशका विश्वविद्यालय वा अनुसन्धान केन्द्रमा छोटो अवधिका लागि आबद्ध गर्न 'भिजिटिङ प्रोफेसर' वा 'डायस्पोरा रिसर्च ग्राण्ट' जस्ता कार्यक्रम सुरु गर्ने।
- नास्ट) NAST) र नार्क) NARC) जस्ता निकायहरूको प्रशासनिक झन्झट हटाई तिनलाई स्वायत्त र अत्याधुनिक उपकरणसहितको 'उत्कृष्टता केन्द्र' (Center of Excellence) का रूपमा विकास गर्ने।
- नेपालमा बसेर विदेशी कम्पनीमा काम गर्ने 'डिजिटल घुमन्ते' का लागि विशेष भिसा, बैंक खाता र सामाजिक सुरक्षा कोषमा आवद्ध हुने नीतिगत र कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- सरकारी र विश्वविद्यालयका प्रयोगशालाहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार स्तरोन्नति गर्ने र निजी क्षेत्रका अनुसन्धानकर्ताहरूले पनि ती प्रयोगशाला प्रयोग गर्न पाउने 'साझा उपयोग' (Shared Access) प्रणाली लागू गर्ने।
- सङ्घीयताको मर्म अनुरूप विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको भूमिका स्पष्ट पार्ने र स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित प्रविधि विकास) Indigenous Technology) लाई प्राथमिकता दिने।

४ .विद्यालय शिक्षा र नैतिक मूल्य

- उद्यमशीलतामूलक पाठ्यक्रमः माध्यमिक तहको पाठ्यक्रममा अनिवार्य रूपमा एउटा व्यावसायिक र उद्यमशीलतामूलक विषय समावेश गर्ने।
- विद्यालय नक्साङ्कन, समायोजन तथा पुनर्संरचना गर्ने तथा प्राथमिक तहमा बढी भएका शिक्षक दरबन्दी निम्न माध्यमिक तथा माध्यामिक तहमा समायोजन गर्ने।
- शिक्षक छनोटमा लचकताः गणित, विज्ञान र अंग्रेजी शिक्षकका लागि विएड) B.Ed) को अनिवार्यता हटाई स्नातक गरेकालाई ३ महिने पेडागोजी तालिम दिने।
- न्यून विद्यार्थी भएका उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूलाई गाभी गुणस्तरीय शिक्षा र छात्रावासको प्रबन्ध मिलाउने।

- विश्वविद्यालयबाट स्नातक गरेकालाई स्थानीय तहमा विज्ञान, गणित र अंग्रेजी शिक्षकका रूपमा कम्तीमा २ वर्ष स्वयंसेवक खटाउने।
- केवल सूचना र तथ्यमा आधारित नभई विद्यार्थीको चरित्र निर्माण, मानवीय मूल्य, संस्कार, देशभक्ति र श्रमको सम्मान गर्ने 'व्यावहारिक नैतिक शिक्षा' लाई विद्यालय पाठ्यक्रममा अनिवार्य समावेश गर्ने।
- गणित, विज्ञान र अंग्रेजी जस्ता कठिन विषयका शिक्षक अभाव हटाउन 'बी.एड.' को अनिवार्य प्रावधान हटाई सम्बन्धित विषयका स्नातक) मानविकी वा विज्ञान (लाई भर्ना गर्ने र सेवा प्रवेशपछि ३ महिने 'पेडागोजी' (शिक्षण विधि (तालिम दिने व्यवस्था गर्ने।
- राजनीतिक पहुँचका आधारमा सुगममा शिक्षक थुप्रिने र दुर्गममा अभाव हुने समस्या अन्त्य गर्न 'एल्गोरिदम' (Algorithm) मा आधारित स्वचालित शिक्षक सरुवा र दरबन्दी मिलान प्रणाली लागू गर्ने।
- न्यून विद्यार्थी संख्या) १०० भन्दा कम (भएका माध्यमिक विद्यालयहरूलाई गाभी गुणस्तरीय भौतिक पूर्वाधार र छात्रावास सहितको 'हब स्कुल' वा आवासीय विद्यालयका रूपमा विकास गर्ने।
- माध्यमिक तह) कक्षा ९-१२ (मा विद्यार्थीले प्रवेशिका उत्तीर्ण गर्दा कम्तीमा एउटा व्यावसायिक सीप) जस्तै :प्लम्बिङ, इलेक्ट्रिसियन, कृषि (हासिल गर्ने गरी पाठ्यक्रममा अनिवार्य व्यावसायिक विषय थप गर्ने।
- प्रधानाध्यापकको नियुक्ति राजनीतिक भागबण्डामा नभई खुला प्रतिस्पर्धा र स्पष्ट 'कार्यसम्पादन सम्झौता' (Performance Contract) का आधारमा गर्ने र उसलाई आर्थिक तथा प्रशासनिक स्वायत्तता दिने।
- सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थीको आकर्षण बढाउन र निजी विद्यालयसँगको प्रतिस्पर्धाका लागि अंग्रेजी र नेपाली दुवै माध्यमबाट गुणस्तरीय पठनपाठन सुनिश्चित गर्ने।
- सामुदायिक विद्यालयहरूमा इन्टरनेट र आधुनिक डिजिटल प्रयोगशाला निर्माण गर्न कुल पुँजीगत बजेटको निश्चित हिस्सा अनिवार्य विनियोजन गर्ने।
- विश्वविद्यालयबाट स्नातक गरेका युवाहरूलाई स्थानीय तहमा विज्ञान, गणित र अंग्रेजी शिक्षकका रूपमा कम्तीमा २ वर्ष स्वयंसेवक खटाउने र उनीहरूलाई उचित निर्वाह भत्ता दिने।
- साक्षरता दर न्यून भएका जिल्लाहरूमा साक्षरता अभियानलाई केवल लेखपढमा मात्र सीमित नगरी सम्बन्धित व्यक्तिको पेशागत सीप र उत्पादन वृद्धिसँग प्रत्यक्ष आबद्ध गर्ने।

- मार्कसिट, ट्रान्सक्रिप्ट, समकक्षता र वैदेशिक अध्ययन अनुमति) NOC) जस्ता सेवाहरूलाई पूर्णतः अनलाइन र 'फेसलेस' बनाई विद्यार्थीको समय र लागत घटाउने।
- संविधानको भावना अनुरूप विद्यालय शिक्षाको पूर्ण जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई दिने र शिक्षक व्यवस्थापन तथा परीक्षामा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच रहेको क्षेत्राधिकार विवाद अन्त्य गर्ने।
- स्थानीय तहले विद्यालय मार्फत स्थानीय उत्पादनको उपभोग बढाउने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

५ .उच्च शिक्षा तथा अनुसन्धान

- प्राज्ञिक क्षेत्र, सरकार र उद्योग बीच सहकार्य प्रवर्द्धन गरी कार्यस्थल अनुसन्धान) Industrial-Academic Research) सुरु गर्ने।
- अनुसन्धान तथा विकास) R&D) प्रवर्द्धनका लागि प्रत्येक वर्ष राष्ट्रिय बजेटको निश्चित प्रतिशत विनियोजन गर्ने।
- योजना आयोगको नेतृत्वमा नास्ट र विश्वविद्यालयहरू सदस्य रहने गरी 'राष्ट्रिय अनुसन्धान तथा विकास परिषद्' स्थापना गर्ने।
- विश्वविद्यालयहरूलाई मन्त्रालयको प्रत्यक्ष प्रशासनिक र राजनीतिक नियन्त्रणबाट मुक्त गरी पूर्ण स्वायत्त 'बोर्ड अफ ट्रस्टी' (Board of Trustees) मोडलमा लैजाने।
- सबै विधाका अनुसन्धानलाई एकीकृत रूपमा स्रोत परिचालन गर्न एक शक्तिशाली 'राष्ट्रिय अनुसन्धान कोष' (National Research Fund) स्थापना गर्ने र कुल गार्हस्थ्य उत्पादन) GDP) को कम्तीमा १ %लगानी सुनिश्चित गर्ने।
- विश्वविद्यालयहरूलाई कुनै एक विधामा 'विशिष्टता केन्द्र' (Center of Excellence) का रूपमा विकास गर्ने र न्यून विद्यार्थी भएका विश्वविद्यालयहरूलाई एकापसमा गाभ्ने) Merger))।
- भर्ना, परीक्षा र नतिजाको निश्चित समय तालिका भएको 'एकीकृत राष्ट्रिय शैक्षिक पात्रो' कठोरताका साथ लागू गर्ने र नतिजा ४५ दिनभित्र सार्वजनिक गर्ने।
- विदेशमा रहेका दक्ष नेपाली वैज्ञानिक र प्राज्ञहरूलाई स्वदेश फर्काउन वा उनीहरूको विज्ञता उपयोग गर्न 'भिजिटिङ प्रोफेसर' वा 'डायस्पोरा अनुसन्धान कार्यक्रम' सुरु गर्ने।
- विश्वविद्यालयमा गरिएका अनुसन्धानको पेटेन्ट) Patent) दर्ता गर्ने र तिनलाई व्यावसायिक स्टार्टअपमा रूपान्तरण गर्न 'बीउ पुँजी' (Seed Funding) को व्यवस्था गर्ने।
- राष्ट्रिय आवश्यकता र बजारको माग अनुकूल पाठ्यक्रम तयार गर्न विश्वविद्यालयहरूलाई निर्देशित गर्ने।

६ .प्राविधिक शिक्षा तथा अनौपचारिक शिक्षा

- प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमका व्यक्तिहरूलाई सीपमूलक तालिम दिई निजी क्षेत्रका उद्यम र पूर्वाधार आयोजनामा संलग्न गराउने।
- सरकारी कलेजमा २५ प्रतिशत पूर्ण र २५ प्रतिशत आंशिक छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरी कोटा प्रणालीको प्रभाव कम गर्ने।
- प्राविधिक शिक्षालयहरूलाई औद्योगिक क्षेत्रसँग प्रत्यक्ष जोडी विद्यार्थीलाई कार्यस्थलमै आधारित तालिम) Apprenticeship) दिने प्रणाली अनिवार्य गर्ने।
- अनौपचारिक रोजगारी वा पुर्ख्यौली पेशाबाट प्राप्त गरेको सीपलाई परीक्षण गरी शैक्षिक तहसँग मिलान गर्ने र मान्यता दिने।
- नेपालमा बसेर विदेशी कम्पनीमा काम गर्नेहरूका लागि 'डिजिटल घुमन्ते प्रवेशाज्ञा' र 'रिमोट वर्क नीति' जारी गर्ने।
- अनौपचारिक क्षेत्रका श्रमिक र स्वरोजगार व्यक्तिहरूलाई योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्ध गर्ने।
- अनौपचारिक शिक्षा र तालिमलाई स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित लघु-उद्यम विकाससँग जोड्ने।
- चिकित्सा शिक्षा र प्राविधिक शिक्षामा छात्रवृत्ति कोटालाई लक्षित र पारदर्शी बनाउँदै स्वदेश सेवाको सर्त कडाइका साथ लागू गर्ने।

७. निजी विद्यालय, वैदेशिक सम्बन्धन र शैक्षिक परामर्श क्षेत्र

- निजी विद्यालयले उपलब्ध गराएको भौतिक पूर्वाधार, प्रयोगशाला, पुस्तकालय, शिक्षकको पारिश्रमिक र विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिको 'ग्रेडिङ' गरी सोही आधारमा मात्र शुल्क लिन पाउने 'स्वचालित शुल्क निर्धारण सफ्टवेयर' लागू गर्ने।
- निजी विद्यालयले प्रदान गर्ने १० %छात्रवृत्तिलाई स्थानीय तहको 'अनलाइन छात्रवृत्ति पोर्टल' मार्फत वितरण गर्ने। यसले गर्दा वास्तविक गरिब, जेहेन्दार र सीमान्तकृत विद्यार्थीले मात्र पारदर्शी रूपमा छात्रवृत्ति पाउने सुनिश्चित हुन्छ।
- विदेशी विश्वविद्यालयको सम्बन्धनमा सञ्चालित कलेजहरूको पाठ्यक्रम, परीक्षा प्रणाली र शुल्कको नियमित 'एकेडेमिक अडिट' गर्न विज्ञहरू सम्मिलित एक स्वतन्त्र 'नियामक निकाय' गठन गर्ने।
- विदेशी सम्बन्धन प्राप्त गर्न चाहने कलेजले विद्यार्थीको संख्या अनुसार न्यूनतम बैंक ग्यारेन्टी राख्नुपर्ने र स्वदेशी विश्वविद्यालय सरहकै भौतिक मापदण्ड पूरा गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने।

- कन्सल्टेन्सीले गलत परामर्श दिई विद्यार्थी विदेशमा अलपत्र परेमा वा कलेज अवैध ठहरिएमा कन्सल्टेन्सीले नै क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने गरी 'व्यवसायिक दायित्व बिमा' अनिवार्य गर्ने।
- वैदेशिक अध्ययनका नाममा कन्सल्टेन्सी मार्फत हुने सबै वित्तीय कारोबारलाई 'डिजिटल ट्र्याकिङ' मा ल्याउने र हुन्डी मार्फत हुने पुँजी पलायनलाई राष्ट्र बैंकसँगको समन्वयमा कडाइका साथ नियन्त्रण गर्ने।
- एनओसी) NOC) जारी गर्ने प्रक्रियालाइ खारेज गर्ने। देशका लागि आवश्यक पर्ने) Priority Sectors) र नपर्ने विषयहरूको वर्गीकरण गरी सोही आधारमा मात्र विदेशी मुद्रा सटही गर्ने नीति लिने।
- नेपालमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्न चाहने विदेशी विद्यार्थी र प्राज्ञहरूलाई ५ वर्षसम्मको 'मल्टिपल इन्ट्री भिसा' र बैंक खाता खोल्ने प्रक्रिया सहज बनाउने।
- बौद्ध दर्शन, संस्कृत, हिमाली वातावरण, र साहसिक पर्यटन जस्ता मौलिक विषयमा विदेशी विद्यार्थी आकर्षित गर्न 'स्टडी इन नेपाल' (Study in Nepal) अभियान सञ्चालन गर्ने।
- निजी शैक्षिक संस्थाहरूलाई स्पष्ट रूपमा कम्पनी) नाफामूलक (वा शैक्षिक गुठी)सेवामूलक (मा वर्गीकरण गर्ने र सोही अनुसारको कर सहुलियत वा सामाजिक उत्तरदायित्व)CSR) तोक्ने।
- विद्यालय र क्याम्पसका नाममा रहेका जग्गा र भवनहरूको डिजिटल लगत) GIS Mapping) राख्ने र शैक्षिक उद्देश्य बाहेक अन्यत्र बिक्री वा धितो राख्न नपाउने गरी संरक्षण गर्ने।
- कन्सल्टेन्सीले पठाएका विद्यार्थीको सफलताको दर, उजुरी संख्या र सेवाको गुणस्तरका आधारमा उनीहरूलाई 'ए', 'बी' र 'सी' ग्रेडिङ गर्ने र सो विवरण मन्त्रालयको वेबसाइटमा सार्वजनिक गर्ने।
- कुन कन्सल्टेन्सीबाट कुन देशमा कति विद्यार्थी गएका छन् र उनीहरूको वर्तमान अवस्था के छ भन्ने एकीकृत डाटाबेस निर्माण गर्ने।
- कन्सल्टेन्सीहरूको पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने।

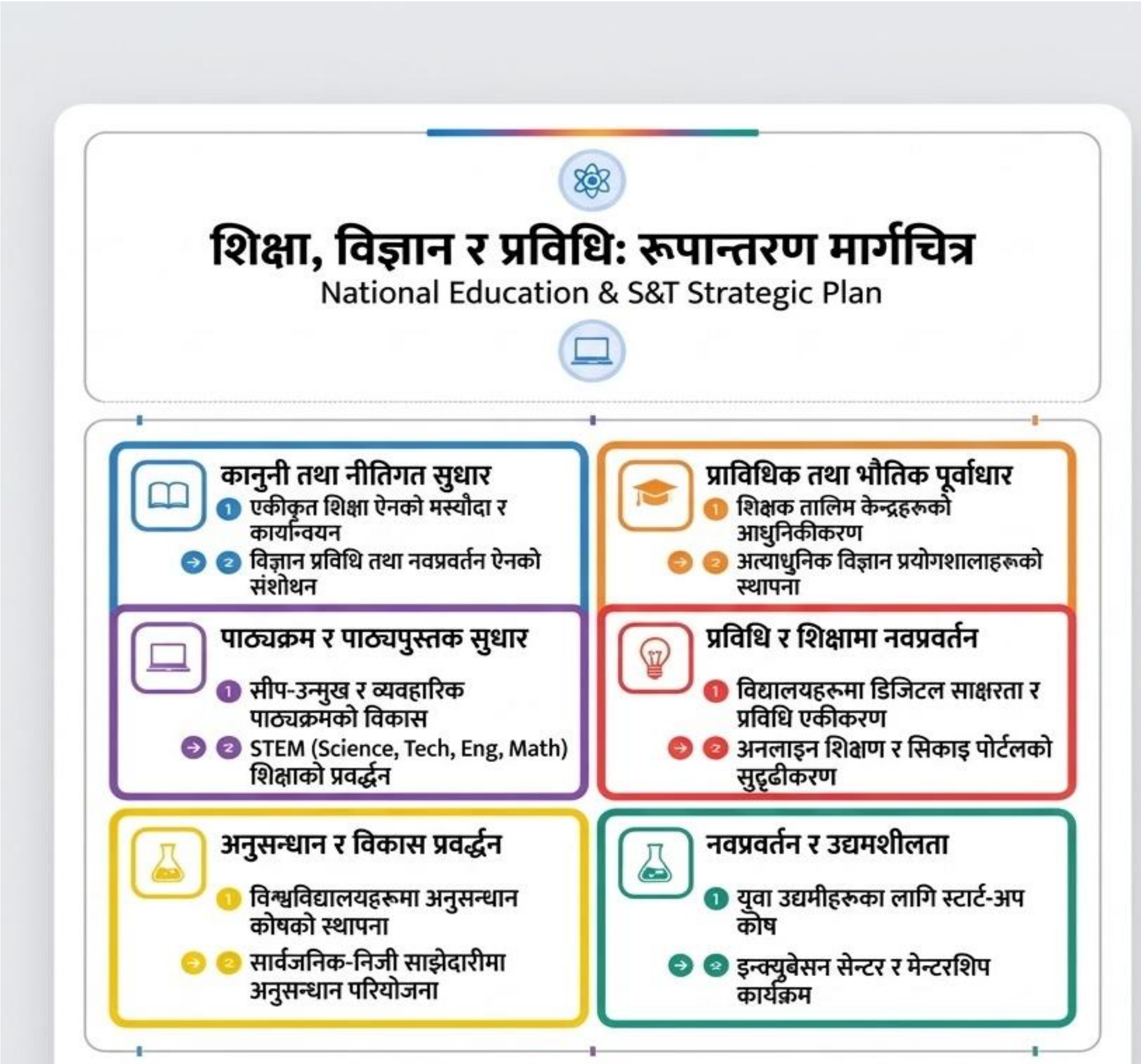
शिक्षा, विज्ञान र प्रविधि: रूपान्तरण मार्गचित्र
National Education & S&T Strategic Plan
कानुनी तथा नीतिगत सुधार
1 एकीकृत शिक्षा ऐनको मस्यौदा र कार्यान्वयन
2 विज्ञान प्रविधि तथा नवप्रवर्तन ऐनको संशोधन
प्राविधिक तथा भौतिक पूर्वाधार
1 शिक्षक तालिम केन्द्रहरूको आधुनिकीकरण
2 अत्याधुनिक विज्ञान प्रयोगशालाहरूको स्थापना
पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक सुधार
1 सीप-उन्मुख र व्यवहारिक पाठ्यक्रमको विकास
2 STEM (Science, Tech, Eng, Math) शिक्षाको प्रवर्द्धन
प्रविधि र शिक्षामा नवप्रवर्तन
1 विद्यालयहरूमा डिजिटल साक्षरता र प्रविधि एकीकरण
2 अनलाइन शिक्षण र सिकाइ पोर्टलको सुदृढीकरण
अनुसन्धान र विकास प्रवर्द्धन
1 विश्वविद्यालयहरूमा अनुसन्धान कोषको स्थापना
2 सार्वजनिक-निजी साझेदारीमा अनुसन्धान परियोजना
नवप्रवर्तन र उद्यमशीलता
1 युवा उद्यमीहरूका लागि स्टार्ट-अप कोष
2 इन्क्युबेसन सेन्टर र मेन्टरशिप कार्यक्रम

६(क).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप (सुझावहरू)	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक (KPI)	जिम्मेवार निकाय
१	नीतिगत तथा कानुनी सुधार	तीन तहको कार्य विभाजनमा स्पष्टतासहित सङ्घीय शिक्षा ऐन जारी गर्ने।	६ महिना भित्र	राजपत्रमा प्रकाशित ऐन	शिक्षा मन्त्रालय
२		विश्वविद्यालयलाई 'बोर्ड अफ ट्रस्टी' मोडलमा लैजान उच्च शिक्षा सङ्घीय कानून तर्जुमा गर्ने।	१ वर्ष भित्र	स्वीकृत सङ्घीय कानून	शिक्षा मन्त्रालय
३		'बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार संरक्षण ऐन' जारी गर्ने।	१ वर्ष भित्र	जारी भएको ऐन	उद्योग मन्त्रालय
४		म्याड्रिड सम्झौता अनुमोदन र पेटेन्ट कोअपरेसन सन्धि (PCT) मा सहभागी हुने।	१ वर्ष भित्र	अनुमोदित सम्झौता र सन्धि	उद्योग/परराष्ट्र मन्त्रालय
५		शिक्षा र विज्ञानमा वैदेशिक लगानी आकर्षण गर्न विशेष रणनीति कार्यान्वयन गर्ने।	१ वर्ष भित्र	स्वीकृत लगानी रणनीति	लगानी बोर्ड/शिक्षा मन्त्रालय
६		चिकित्साशास्त्रका छात्रवृत्ति प्राप्त विद्यार्थीलाई ५ वर्ष अनिवार्य स्वदेश सेवाको कानुनी व्यवस्था गर्ने।	तत्काल	संशोधित कानुनी प्रावधान	शिक्षा मन्त्रालय
७		साझा अधिकारको सूचीका बाँकी सङ्घीय कानुनहरू १ वर्षभित्र पूरा गर्ने।	१ वर्ष भित्र	निर्माण भएका कानुनको सङ्ख्या	प्रधानमन्त्री कार्यालय
८	संस्थागत पुनर्संरचना	विभाग, केन्द्र र समन्वय एकाइहरूको O&M गरी दोहोरोपना भएका निकाय खारेज वा गाभ्ने।	१ वर्ष भित्र	नयाँ संगठन संरचना र दरबन्दी	शिक्षा मन्त्रालय/सङ्घीय मामिला
९		संस्थानहरूलाई 'होल्डिङ्ग कम्पनी' अन्तर्गत ल्याई व्यावसायिक स्वायत्तता दिने।	१ वर्ष भित्र	कम्पनी मोडलमा रूपान्तरित संस्थान	अर्थ मन्त्रालय/शिक्षा मन्त्रालय

१०		NARC लाई 'कृषि अनुसन्धान विभाग' बनाउने र मत्स्य/पशुपक्षी केन्द्र एकीकृत गर्ने।	१ वर्ष भित्र	स्थापना भएको विभाग	कृषि मन्त्रालय
११		UGC लाई अधिकारसम्पन्न 'उच्च शिक्षा आयोग' मा रूपान्तरण गर्ने।	१ वर्ष भित्र	गठित उच्च शिक्षा आयोग	शिक्षा मन्त्रालय
१२		शिक्षा समन्वय एकाइहरू खारेज गरी अधिकार र अभिलेख स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्ने। समन्वयका लागि प्रादेशिक स्तरमा समन्वय कार्यालय स्थापना गर्ने।	१ वर्ष भित्र	हस्तान्तरण सम्पन्न प्रतिवेदन	शिक्षा मन्त्रालय/स्थानीय तह
१३		'नेपाल प्रत्यायन केन्द्र' (Accreditation Center) को स्थापना गर्ने।	१ वर्ष भित्र	सञ्चालित केन्द्र र निकाय	शिक्षा मन्त्रालय/स्वास्थ्य मन्त्रालय
१४	विज्ञान तथा प्रविधि	शक्तिशाली 'राष्ट्रिय अनुसन्धान कोष' (NRF) खडा गरी GDP को १% लगानी सुनिश्चित गर्ने।	१ वर्ष भित्र	कोषमा विनियोजित र खर्च बजेट	शिक्षा मन्त्रालय/अर्थ मन्त्रालय
१५		विश्वविद्यालयहरूमा 'टेक्नोलोजी ट्रान्सफर अफिस' (TTO) स्थापना गर्ने।	१ वर्ष भित्र	सञ्चालित TTO को सङ्ख्या	विश्वविद्यालयहरू
१६		AI, रोबोटिक्स र ब्लकचेन सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति र कानुनी ढाँचा तयार गर्ने।	६ महिना भित्र	स्वीकृत राष्ट्रिय प्रविधि नीति	सूचना प्रविधि मन्त्रालय
१७		'राष्ट्रिय डिजिटल नवप्रवर्तन केन्द्र' स्थापना र बीउ पुँजी (Seed Funding) उपलब्ध गराउने।	१ वर्ष भित्र	केन्द्र स्थापना र वितरित अनुदान	सूचना प्रविधि मन्त्रालय
१८		डायस्पोरा विज्ञहरूका लागि 'भिजिटिङ प्रोफेसर' वा 'रिसर्च ग्राण्ट' कार्यक्रम सुरु गर्ने।	१ वर्ष भित्र	आबद्ध भएका विज्ञहरूको सङ्ख्या	विश्वविद्यालयहरू
१९		नास्ट र नार्कलाई स्वायत्त 'उत्कृष्टता केन्द्र' (Center of Excellence) को रूपमा विकास गर्ने।	२ वर्ष भित्र	स्तरोन्नत केन्द्रहरूको सङ्ख्या	शिक्षा मन्त्रालय/नास्ट

२०		'डिजिटल घुमन्ते' र रिमोट वर्कका लागि विशेष भिसा र बैंकिङ व्यवस्था गर्ने।	६ महिना भित्र	जारी गरिएको नीति र भिसा	गृह मन्त्रालय/राष्ट्र बैंक
२१		प्रयोगशालाहरूको स्तरोन्नति र 'साझा उपयोग' (Shared Access) प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष भित्र	साझा उपयोग निर्देशिका र प्रयोगशाला	विश्वविद्यालय/अनुसन्धान केन्द्र
२२		स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित प्रविधि विकास (Indigenous Tech) लाई प्राथमिकता दिने।	निरन्तर	विकास भएका स्वदेशी प्रविधिको सूची	स्थानीय तह/शिक्षा मन्त्रालय
२३	विद्यालय शिक्षा र नैतिकता	माध्यमिक तहमा उद्यमशीलता र व्यावसायिक विषय पाठ्यक्रममा अनिवार्य समावेश गर्ने।	१ वर्ष भित्र	परिमार्जित पाठ्यक्रम र विद्यार्थी सङ्ख्या	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
२४		गणित, विज्ञान र अंग्रेजी शिक्षकका लागि महिने पेडागोजी तालिम दिई स्नातकलाई भर्ना गर्ने।	तत्काल	तालिम प्राप्त र भर्ना भएका शिक्षक	शिक्षा मन्त्रालय/स्थानीय तह
२५		न्यून विद्यार्थी भएका विद्यालय गाभी गुणस्तरीय आवासीय विद्यालय (Hub School) बनाउने।	२ वर्ष भित्र	स्थापना भएका हब स्कुल सङ्ख्या	स्थानीय तह/शिक्षा मन्त्रालय
२६		स्नातक युवाहरूलाई स्थानीय तहमा २ वर्ष स्वयंसेवक शिक्षक खटाउने।	निरन्तर	खटिएका स्वयंसेवक शिक्षक सङ्ख्या	स्थानीय तह/विश्वविद्यालय
२७		विद्यार्थीको चरित्र निर्माणका लागि 'व्यावहारिक नैतिक शिक्षा' पाठ्यक्रममा अनिवार्य गर्ने।	६ महिना भित्र	नैतिक शिक्षा पठनपाठन भएको विद्यालय	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
२८		'एल्गोरिदम' आधारित स्वचालित शिक्षक सरुवा र दरबन्दी मिलान प्रणाली लागू गर्ने।	तत्काल	दरबन्दी मिलान सम्पन्न विद्यालय सङ्ख्या	शिक्षा मन्त्रालय/स्थानीय तह
२९		प्रधानाध्यापकको नियुक्ति खुल्ला प्रतिस्पर्धा र कार्यसम्पादन सम्झौताका आधारमा गर्ने।	तत्काल	कार्यसम्पादन सम्झौता भएका प्र.अ.	स्थानीय तह
३०		सामुदायिक विद्यालयमा अंग्रेजी र नेपाली दुवै माध्यमबाट गुणस्तरीय पठनपाठन गर्ने।	निरन्तर	दुवै माध्यम लागू भएका विद्यालय	स्थानीय तह

३१		पुँजीगत बजेटको निश्चित हिस्सा डिजिटल प्रयोगशालामा अनिवार्य विनियोजन गर्ने।	वार्षिक	विनियोजित र खर्च भएको बजेट	स्थानीय तह/शिक्षा मन्त्रालय
३२		साक्षरता अभियानलाई पेशागत सीप र उत्पादन वृद्धिसँग आबद्ध गर्ने।	१ वर्ष भित्र	सीपमूलक साक्षरता कार्यक्रम संख्या	स्थानीय तह
३३		विद्यालय नक्साङ्कन, समायोजन तथा पुनर्संरचना गर्ने तथा प्राथमिक तहमा बढी भएका शिक्षक दरबन्दी निम्न माध्यमिक तथा माध्यामिक तहमा समायोजन गर्ने।	१ महिना भित्र	विद्यालयहरूको समायोजन तथा नक्साङ्कन र दरबन्दी मिलान	शिक्षा मन्त्रालय/स्थानीय तह
३४		विद्यालय शिक्षाको पूर्ण जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई दिई क्षेत्राधिकार विवाद अन्त्य गर्ने।	६ महिना भित्र	स्वीकृत कार्य विस्तृतीकरण	शिक्षा मन्त्रालय/स्थानीय तह
३५		स्थानीय तहले विद्यालय मार्फत स्थानीय उत्पादनको उपभोग बढाउने कार्यक्रम चलाउने।	वार्षिक	उपभोग भएका स्थानीय सामग्रीको विवरण	स्थानीय तह
३६	उच्च शिक्षा र अनुसन्धान	विश्वविद्यालयलाई दलीय भागबण्डा मुक्त गरी 'बोर्ड अफ ट्रस्टी' मोडलमा लैजाने।	तत्काल	गठित बोर्ड अफ ट्रस्टीको सङ्ख्या	शिक्षा मन्त्रालय/विश्वविद्यालय
३७		प्रत्येक विश्वविद्यालयलाई एक विधामा 'विशिष्टता केन्द्र' (Center of Excellence) बनाउने।	२ वर्ष भित्र	विशिष्टता केन्द्रको सङ्ख्या	विश्वविद्यालयहरू
३८		न्यून विद्यार्थी भएका विश्वविद्यालयहरूलाई एकापसमा गाभ्ने (Merger) नीति लिने।	२ वर्ष भित्र	गाभिएका विश्वविद्यालयको सङ्ख्या	उच्च शिक्षा आयोग
३९		औद्योगिक-एकेडेमिक कार्यस्थल अनुसन्धान (Industrial-Academic Research) सुरु गर्ने।	१ वर्ष भित्र	संयुक्त अनुसन्धान प्रोजेक्ट सङ्ख्या	विश्वविद्यालय/उद्योग सङ्घ
४०		अनुसन्धान (R&D) का लागि राष्ट्रिय बजेटको निश्चित प्रतिशत विनियोजन गर्ने।	वार्षिक	विनियोजित बजेट प्रतिशत	अर्थ मन्त्रालय/शिक्षा मन्त्रालय

४१		योजना आयोगको नेतृत्वमा 'राष्ट्रिय अनुसन्धान तथा विकास परिषद्' स्थापना गर्ने।	१ वर्ष भित्र	गठित र सञ्चालित परिषद्	योजना आयोग/शिक्षा मन्त्रालय
४२		'एकीकृत राष्ट्रिय शैक्षिक पात्रो' कठोर पालना गरी ४५ दिनभित्र नतिजा निकाल्ने।	तत्काल	पात्रो पालना दर र नतिजाको अवधि	विश्वविद्यालय/UGC
४३		विश्वविद्यालयका अनुसन्धानलाई पेटेन्ट दर्ता र स्टार्टअपसँग आबद्ध गर्ने।	निरन्तर	दर्ता पेटेन्ट र स्टार्टअप सङ्ख्या	विश्वविद्यालय/उद्योग मन्त्रालय
४४		बजारको माग अनुकूल पाठ्यक्रम तयार गर्न विश्वविद्यालयलाई निर्देशित गर्ने।	वार्षिक	अद्यावधिक भएका पाठ्यक्रम सङ्ख्या	उच्च शिक्षा आयोग
४५	प्राविधिक तथा अनौपचारिक	प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमका व्यक्तिलाई सीपमूलक तालिम र रोजगारीमा जोड्ने।	निरन्तर	तालिम प्राप्त र रोजगारी पाएका व्यक्ति	श्रम मन्त्रालय/CTEVT
४६		मेडिकल शिक्षा छात्रवृत्तिमा २५% पूर्ण र २५% आंशिकको व्यवस्था गरी कोटा सुधार्ने।	तत्काल	छात्रवृत्ति प्राप्त विद्यार्थी सङ्ख्या	चिकित्सा शिक्षा आयोग
४७		प्राविधिक शिक्षालयमा कार्यस्थल तालिम (Apprenticeship) अनिवार्य गर्ने।	तत्काल	Apprenticeship मा सहभागी संख्या	CTEVT/उद्योग क्षेत्र
४८		अनौपचारिक वा पुख्यौंली सीपलाई परीक्षण गरी शैक्षिक तह मिलान गर्ने।	१ वर्ष भित्र	RPL मार्फत मान्यता पाएका व्यक्ति	CTEVT/शिक्षा मन्त्रालय
४९		अनौपचारिक क्षेत्रका श्रमिकलाई सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्ध गर्ने।	निरन्तर	कोषमा आबद्ध श्रमिक सङ्ख्या	सामाजिक सुरक्षा कोष
५०		तालिमलाई स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित लघु-उद्यम विकाससँग जोड्ने।	निरन्तर	सञ्चालित लघु-उद्यम सङ्ख्या	स्थानीय तह/CTEVT
५१		स्वचालित शुल्क निर्धारण सफ्टवेयर र अनलाइन छात्रवृत्ति पोर्टल लागू गर्ने।	६ महिना भित्र	पोर्टल सञ्चालन र व्यवस्थित शुल्क	स्थानीय तह/शिक्षा मन्त्रालय

५२	निजी र कन्सल्टेन्सी नियमन	विदेशी सम्बन्धन कलेजको अनुगमन गर्न स्वतन्त्र नियामक निकाय गठन र अडिट गर्ने।	१ वर्ष भित्र	अडिट गरिएका कलेजहरूको सङ्ख्या	शिक्षा मन्त्रालय
५३		विदेशी सम्बन्धनका लागि न्यूनतम बैंक ग्यारेन्टी र भौतिक मापदण्ड तोक्ने।	तत्काल	धरौटी राखेका कलेज सङ्ख्या	शिक्षा मन्त्रालय
५४		कन्सल्टेन्सीहरूको व्यावसायिक दायित्व बिमा र ग्रेडिङ (A,B,C) अनिवार्य गर्ने।	१ वर्ष भित्र	ग्रेडिङ सूची र बिमा गरिएको विवरण	शिक्षा मन्त्रालय
५५		NOC दिने प्रक्रियालाइ तत्काल खारेज गर्ने।	६ महिना भित्र	NOC खारेज	शिक्षा मन्त्रालय
५६		'स्टडी इन नेपाल' अभियान र ५ वर्षे बहु-प्रवेश भिसा कार्यान्वयन गर्ने।	१ वर्ष भित्र	विदेशी विद्यार्थीको सङ्ख्या	शिक्षा/गृह/परराष्ट्र
५७		निजी संस्थालाई कम्पनी वा गुठीमा स्पष्ट वर्गीकरण गरी कर/CSR तोक्ने।	१ वर्ष भित्र	वर्गीकरण र कर सङ्कलन विवरण	अर्थ मन्त्रालय/शिक्षा मन्त्रालय
५८		विद्यालय/क्याम्पसको जग्गा र सम्पत्तिको डिजिटल लगत (GIS Mapping) राख्ने।	१ वर्ष भित्र	डिजिटल सम्पत्ति अभिलेख (GIS)	स्थानीय तह/शिक्षा मन्त्रालय
५९		कन्सल्टेन्सी र वैदेशिक अध्ययनको एकीकृत डाटाबेस निर्माण गर्ने।	१ वर्ष भित्र	सञ्चालित एकीकृत डाटाबेस	शिक्षा मन्त्रालय

६(क).२.६अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधारको प्रणाली

क्र.सं.	क्षेत्र	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)
१	नीतिगत	सङ्घीय शिक्षा ऐन जारी	नेपाल राजपत्र	मासिक	शिक्षा मन्त्रालय	६ महिनासम्म ऐन जारी नहुनु	उच्चस्तरीय राजनीतिक पहल र मस्यौदा परिमार्जन
२		विश्वविद्यालय 'बोर्ड अफ ट्रस्टी' कानून	स्वीकृत सङ्घीय कानून	अर्धवार्षिक-	शिक्षा मन्त्रालय	१ वर्षसम्म कानून तर्जुमा नहुनु	विज्ञ समूह परिचालन गरी मस्यौदा द्रुत मार्गबाट अघि बढाउने
३		बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार ऐन	राजपत्र ऐन /	वार्षिक	उद्योग मन्त्रालय	१ वर्षसम्म ऐन पारित नहुनु	सरोकारवालासँग परामर्श गरी विवादित बुँदा सच्याउने
४		म्याड्रिड/PCT सन्धि सहभागी	सम्झौता दस्ताबेज	वार्षिक	उद्योगपरराष्ट्र/	सन्धिमा हस्ताक्षर ढिलाइ हुनु	कूटनीतिक च्यानल र मन्त्रिपरिषद् समन्वय बढाउने
५		वैदेशिक लगानी विशेष रणनीति	स्वीकृत रणनीति	अर्धवार्षिक-	लगानी बोर्ड	लगानी आकर्षणमा कमी आउनु	लगानी बोर्डको नेतृत्वमा सहुलियत प्याकेज घोषणा गर्ने
६		५ वर्ष अनिवार्य स्वदेश सेवा	कानुनी प्रावधान	तत्काल	शिक्षा मन्त्रालय	संशोधित प्रावधान लागू नहुनु	छात्रवृत्ति निर्देशिका तुरुन्त परिमार्जन गर्ने
७		साझा अधिकारका सङ्घीय कानुन	निर्मित कानुन सङ्ख्या	वार्षिक	PMO	१ वर्षभित्र कानुन नबन्नु	प्रधानमन्त्री कार्यालयबाट विशेष निर्देशन जारी गर्ने
८	संस्थागत	निकाय खारेजी वा गाभ्ने कार्य	नयाँ संगठन दरबन्दी	अर्धवार्षिक-	शिक्षा/सङ्घ ीय मामिला	संरचनामा दोहोरोपना कायमै रहनु	ओ एण्ड एम)O&M) सर्भे पुनः गरी कार्यान्वयन गर्ने
९		संस्थानहरू 'होल्डिङ्ग कम्पनी' मा	कम्पनी रजिस्ट्रार रेकर्ड	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय	१ वर्षसम्म रूपान्तरण नहुनु	अर्थ मन्त्रालयले कम्पनी मोडलको खाका अनिवार्य गर्ने

१०		NARC लाई अनुसन्धान विभाग बनाउने	मन्त्रालयको संरचना	वार्षिक	कृषि मन्त्रालय	विभाग नबनी स्वायत्ततामा कमी	एकीकृत संगठन संरचनाको निर्णय तत्काल गर्ने
११		UGC लाई 'उच्च शिक्षा आयोग' बनाउने	आयोग गठन दस्तावेज	१ वर्ष	शिक्षा मन्त्रालय	आयोगले पूर्णता नपाउनु	पदाधिकारी नियुक्ति र क्षेत्राधिकार स्पष्ट पार्ने
१२		शिक्षा समन्वय एकाइ खारेजी र प्रदेश स्तरमा स्थापना	हस्तान्तरण रिपोर्ट	अर्धवार्षिक-	शिक्षास्थानीय तह/	अभिलेख हस्तान्तरणमा अवरोध	स्थानीय तहलाई भौतिक र प्राविधिक सहयोग दिने
१३		प्रत्यायन केन्द्र र खरिद निकाय	केन्द्र सञ्चालन रेकर्ड	वार्षिक	शिक्षास्वास्थ्य/	१ वर्षसम्म स्थापना नहुनु	विकास समिति मार्फत तत्काल सञ्चालन गर्ने
१४	**विज्ञान/ प्रविधि**	राष्ट्रिय अनुसन्धान कोष)NRF)	बजेट खर्च विवरण	वार्षिक	शिक्षाअर्थ/	GDP को १ % लगानी नहुनु	विशेष ऐन ल्याई कोषको रकम सुनिश्चित गर्ने
१५		विश्वविद्यालयमा TTO स्थापना	सञ्चालित TTO सङ्ख्या	अर्धवार्षिक-	विश्वविद्यालयहरू	प्रविधि हस्तान्तरण शुन्य हुनु	उद्योग र विश्वविद्यालयबीच सहकार्य संयन्त्र बनाउने
१६		AI, रोबोटिक्स र ब्लकचेन नीति	स्वीकृत नीति दस्तावेज	मासिक	सूचना प्रविधि	६ महिनामा नीति नबन्नु	प्रविधि विज्ञहरूको कार्यदल सक्रिय बनाउने
१७		डिजिटल नवप्रवर्तन केन्द्रबीउ पुँजी/	वितरित अनुदान डाटा	वार्षिक	सूचना प्रविधि	१ वर्षसम्म अनुदान वितरण नहुनु	छनोट मापदण्ड खुकुलो र पारदर्शी बनाउने
१८		डायस्पोरा विज्ञ (रिसर्च ग्राण्ट)	आबद्ध विज्ञ सङ्ख्या	वार्षिक	विश्वविद्यालयहरू	विज्ञहरू नआउनु / रुचि नहुनु	सेवा सुविधा र अनुसन्धान वातावरण सुधार्ने
१९		नास्ट नार्क/'उत्कृष्टता केन्द्र'	केन्द्रको भौतिक अवस्था	वार्षिक	शिक्षानास्ट/	२ वर्षसम्म स्तरोन्नति नहुनु	पूँजीगत बजेट थप गरी आधुनिक उपकरण ल्याउने
२०		डिजिटल घुमन्ते भिसा	जारी भिसा सङ्ख्या	अर्धवार्षिक-	गृहराष्ट्र बैंक/	६ महिनामा व्यवस्था नहुनु	अध्यागमन नियमावली र विदेशी मुद्रा नीति सच्याउने

२१		प्रयोगशाला साझा उपयोग	प्रयोगकर्ता संख्या	वार्षिक	विश्वविद्यालयकेन्द्र/	प्रयोगशाला बन्द वा पहुँच नहुनु	डिजिटल म्यापिङ र अनलाइन बुकिङ प्रणाली लागू गर्ने
२२		स्वदेशी प्रविधि प्राथमिकता	स्वदेशी प्रविधि सूची	निरन्तर	स्थानीयशिक्षा/	प्रविधि प्रयोगमा परनिर्भरता	स्वदेशी प्रविधि खरिदमा प्राथमिकता नीति ल्याउने
२३	**विद्यालय शिक्षा**	माध्यमिक तहमा उद्यमशीलता	परिमार्जित पाठ्यक्रम	वार्षिक	पाठ्यक्रम विकास	१ वर्षसम्म पाठ्यक्रम नबन्नु	पाइलटिङ गरी देशभर अनिवार्य लागू गर्ने
२४		स्नातक शिक्षक र तालिम	भर्ना भएका शिक्षक	तत्काल	शिक्षास्थानीय/	स्नातक शिक्षकको आकर्षण नहुनु	शिक्षण पेशालाई आकर्षक पारिश्रमिक र वृत्तिविकास दिने
२५		हब स्कुल)Hub School)	हब स्कुल सङ्ख्या	२ वर्ष	स्थानीयशिक्षा/	विद्यालय गाभ्ने कार्यमा विवाद	आवासीय सुविधा र यातायातको व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने
२६		स्वयंसेवक शिक्षक खटाउने	खटिएका स्वयंसेवक	निरन्तर	स्थानीयविश्वविद्यालय/	दुर्गममा शिक्षक जान नमान्नु	सेवा अवधि पछि थप अंक वा प्राथमिकता दिने
२७		व्यावहारिक नैतिक शिक्षा	पठनपाठन विवरण	अर्धवार्षिक-	पाठ्यक्रम विकास	चरित्र निर्माणमा सुधार नदेखिनु	प्रयोगात्मक र व्यवहारिक अंकलाई जोड दिने
२८		स्वचालित शिक्षक सरुवा	सरुवा रेकर्ड)EMIS)	तत्काल	शिक्षास्थानीय/	सरुवामा राजनीतिक दबाब	पूर्ण डिजिटल र पारदर्शी सफ्टवेयर लागू गर्ने
२९		प्रखुल्ला प्रतिस्पर्धा .अ.	कार्यसम्पादन सम्झौता	तत्काल	स्थानीय तह	प्र नियुक्तिमा .अ. दलीय भागबण्डा	मापदण्ड नपुग्ने नियुक्ति खारेज गरी नयाँ विज्ञापन गर्ने
३०		अंग्रेजी र नेपाली दुवै माध्यम	विद्यालय विवरण	निरन्तर	स्थानीय तह	सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थी घटे	शिक्षकको भाषा दक्षता र शिक्षण सामग्री थप गर्ने

३१		डिजिटल प्रयोगशाला बजेट	विनियोजित बजेट	वार्षिक	स्थानीयशिक्षा/	बजेट अन्यत्र खर्च हुनु	डिजिटल ल्याब शीर्षकमा अनिवार्य खर्च गर्ने संयन्त्र
३२		सीपमूलक साक्षरता	कार्यक्रम सङ्ख्या	वार्षिक	स्थानीय तह	साक्षरता साक्षरमा मात्र सीमित	उत्पादन र बजारसँग साक्षरतालाई जोड्ने
३३		विद्यालयहरूको नक्साङ्कन समायोजन र पुनर्संरचना तथा दरबन्दी मिलान	विद्यालय संख्या	१ बर्ष	स्थानीयशिक्षा/ मन्त्रालय	दलीय प्रभाव र स्थानीयको विरोध	स्थानीय तहहरूमार्फत समन्वय गरि काम अगाडि बढाउने।
३४	**उच्च शिक्षा**	दलीय भागबण्डा मुक्त विश्वविद्यालय	बोर्ड अफ ट्रस्टी गठन	तत्काल	शिक्षाविश्वविद्यालय/	पदाधिकारीमा पुनः दलीय कोटा	योग्यताको मापदण्ड तोकी रोस्टर प्रणालीबाट छनोट
३५		विशिष्टता केन्द्र)Center of Excellence)	केन्द्रको सङ्ख्या	२ वर्ष	विश्वविद्यालयहरू	बजेट र जनशक्तिको अभाव	प्राथमिकता तोकी विशिष्ट अनुसन्धान बजेट विनियोजन
३६		४५ दिनभित्र नतिजा निकाल्ने	नतिजा अवधि डाटा	तत्काल	विश्वविद्यालय/UGC	पात्रो पालना नहुनु	परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयलाई सूचना प्रविधियुक्त बनाउने
३७	**प्राविधिक**	शैक्षिक तह मिलान)RPL)	RPL मान्यता संख्या	वार्षिक	CTEVT/शिक्षा	पुर्ख्यौली सीपले मान्यता नपाउनु	घुम्ती शिविर मार्फत सीप परीक्षण र प्रमाणपत्र दिने
३८	**निजी विद्यालय**	स्वचालित शुल्क र छात्रवृत्ति पोर्टल	पोर्टल डाटा	६ महिना	स्थानीयशिक्षा/	पारदर्शिताको अभाव देखिनु	पोर्टलमा आवद्ध नहुने विद्यालयलाई कारबाही गर्ने
३९		कन्सल्टेन्सी ग्रेडिङ)A,B,C)	ग्रेडिङ सूची	वार्षिक	शिक्षा मन्त्रालय	१ वर्षसम्म ग्रेडिङ नहुनु	अनुगमन प्रभावकारी बनाई मापदण्ड कडाइ गर्ने
४०		विद्यालय सम्पत्ति GIS म्यापिङ	GIS डिजिटल लगत	वार्षिक	स्थानीयशिक्षा/	जग्गा मिचिने वा हिनामिना हुनु	भूमिसुधारसँग समन्वय गरी डिजिटल लालपुर्जा जोड्ने

६(ख) स्वास्थ्य

६(ख).१ सम्बन्धित दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन

६(ख).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

नेपालको जनस्वास्थ्य र रोगको प्रवृत्तिका सम्बन्धमा नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण (NDHS 2022) ले मातृ र बाल मृत्युदरमा उल्लेख्य सुधार देखाए तापनि बालबालिकामा पुड्कोपना र सूक्ष्म पोषक तत्वको कमी अझै गम्भीर रहेको उल्लेख गरेको छ। यस्तै, नेपाल रोगको भार अध्ययन (२०१९) ले नेपालमा सर्ने रोगहरूको तुलनामा नसर्ने रोगहरू (मुटु, क्यान्सर, मधुमेह) बाट हुने मृत्यु ७१ प्रतिशत पुगेको र सडक दुर्घटना अर्को प्रमुख चुनौती बनेको तथ्य सार्वजनिक गरेको छ। मानसिक स्वास्थ्यको सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्रिय मानसिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०२० ले १० प्रतिशत वयस्कमा मानसिक समस्या रहेको र तीमध्ये ९० प्रतिशतभन्दा बढी उपचारको पहुँच बाहिर रहेको देखाएको छ।

सेवा प्रवाह र पूर्वाधारको गुणस्तरमा केन्द्रित नेपाल स्वास्थ्य संस्था सर्वेक्षण (NHFS २०२१) ले देशभरका स्वास्थ्य संस्थामा भौतिक पूर्वाधार विस्तार भए पनि दक्ष जनशक्ति, आवश्यक उपकरण र औषधीको उपलब्धतामा ठूलो खाडल रहेको औंल्याएको छ। नीतिगत र रणनीतिक सुधारका लागि तयार पारिएको राष्ट्रिय स्वास्थ्य क्षेत्र रणनैतिक योजना (NHSSP २०२३-२०३०) ले "विश्वव्यापी स्वास्थ्य पहुँच" प्राप्त गर्न स्वास्थ्य प्रणालीलाई उत्थानशील बनाउनुपर्ने र सङ्घीयतामा तीन तहका सरकारबीचको समन्वयलाई सुशासनको आधार मान्नुपर्नेमा जोड दिएको छ। स्वास्थ्य वित्तका सम्बन्धमा नेपाल स्वास्थ्य वित्त रणनीति (२०८०-२०९०) ले नागरिकको निजी खर्च (Out-of-Pocket) अझै ४७ प्रतिशतभन्दा माथि रहेको देखाउँदै स्वास्थ्य बीमालाई अनिवार्य बनाउनुपर्ने सिफारिस गरेको छ।

चिकित्सा शिक्षाको क्षेत्रमा भएका अध्ययनहरूले यस विधालाई थप मर्यादित र गुणस्तरीय बनाउन मार्गनिर्देश गरेका छन्। माथेमा कार्यदलको प्रतिवेदन (२०७२) ले चिकित्सा शिक्षालाई सेवामुखी बनाउन, शुल्कमा एकरूपता ल्याउन र काठमाडौं बाहिर मेडिकल कलेज विस्तार गर्न दिएको सुझावलाई राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा ऐन, २०७५ ले कानूनी रूप प्रदान गरेको छ। चिकित्सा शिक्षामा हुने अनियमितताका बारेमा कार्की आयोगको प्रतिवेदन (२०७४) ले नियमनकारी निकायको सुशासन र पारदर्शिताको आवश्यकता औंल्याएको छ। जनशक्ति व्यवस्थापनका लागि स्वास्थ्य जनशक्ति प्रक्षेपण प्रतिवेदन (२०७७-२०९०) ले आगामी दशकका लागि आवश्यक पर्ने जनशक्तिको खाका प्रस्तुत गर्दै विशेषज्ञ सेवालाई प्राथमिकता दिनुपर्ने निष्कर्ष निकालेको छ।

अन्त्यमा, सुशासन र वित्तीय पारदर्शिताका सन्दर्भमा महालेखा परीक्षकको कार्यालयको ६१औं वार्षिक प्रतिवेदनले स्वास्थ्य क्षेत्रमा खरिद गरिएका उपकरणहरू प्रयोगविहीन हुनु, औषधी खरिदमा प्रक्रियागत त्रुटि रहनु र मौज्दात व्यवस्थापन प्रभावकारी नहुनुलाई प्रमुख समस्याको रूपमा औंल्याएको छ। यसैगरी, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन ले स्वास्थ्य क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचारका उजुरीहरूमध्ये औषधी खरिदमा मिलेमतो, नक्कली शैक्षिक प्रमाणपत्र, र स्वास्थ्य भवन निर्माणमा गुणस्तरहीन कार्य मुख्य रहेको निष्कर्ष निकालेको छ। विश्व बैंकको Program-for-Results (PforR) कार्यक्रमले सार्वजनिक खरिदमा सुधार र विद्युतीय स्वास्थ्य सूचना प्रणालीको प्रयोग अपरिहार्य रहेको देखाएको छ। ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनल र औषधी व्यवस्था विभागका प्रतिवेदनहरूले बजारमा न्यून गुणस्तरका औषधीको जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न प्राविधिक र जनशक्ति सुदृढीकरण गर्नुपर्ने निष्कर्ष निकालेका छन्।

६(ख).१.२ सुधारका सुझाव कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू:

- परियोजनाको पूर्वतयारी नहुनु,
- राजनैतिक अस्थिरताका कारण नीतिगत असामञ्जस्यता,
- स्रोत व्यवस्थापन नहुनु (वित्तीय, मानव संसाधन, जग्गा, मोडेल स्पष्ट नहुनु आदि),
- वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रमसँग आवद्घता नहुनु,
- नीतिगत तथा कानूनी संरचनात्मक व्यवस्थासँग मेल नखानु,
- सुधारका सुझावहरू कार्यान्वयन गर्ने स्पष्ट जिम्मेवारी, जवाफदेहिता र कार्यसम्पादनमा आधारित दण्ड-पुरस्कारको व्यवस्था नहुनु,
- मानव संसाधनको अपर्याप्तता, तथा अन्तर निकाय बीच प्रभावकारी समन्वयको अभाव,
- कमजोर अनुगमन संयन्त्र तथा संस्थागत प्रतिरोध एवं दलीय प्रभाव तथा हस्तक्षेप।

६(ख).१.३ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

विभिन्न चुनौतीका बाबजुद स्वास्थ्य क्षेत्रमा केही उल्लेखनीय असल अभ्यासहरू अवलम्बन गरिएको छ।

- नसर्ने रोग तथा मानसिक स्वास्थ्य सुधारका लागि स्वास्थ्य प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम, नसर्ने रोग स्क्रिनिङ्ग कार्यक्रम, आयुर्वेद योग तथा ध्यान मार्फत् सबै स्थानीतहमा नागरिक आरोग्य सेवा कार्यक्रम,

- निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको विस्तार गरी "एक वडा एक आधारभूत स्वास्थ्य सेवा केन्द्र" सञ्चालन गरिएकोमा २६२६ वडामा आधारभूत स्वास्थ्य सेवा केन्द्र भवनको निर्माण भैरहेको,
- एक स्थानीयतह एक आधारभूत अस्पताल नीति मार्फत ६५७ स्थानीयतहमा ५/१०/१५ शैया बनाउने लक्ष्य राखी हाल ९३ तहमा निर्माण सम्पन्न भएको र ४१३ स्थानीयतहमा निर्माण भैरहेको,
- मातृशिशु तथा प्रजनन स्वास्थ्य, खोप सेवा विस्तार, पाठेघरको मुखको क्यान्सर विरुद्धको एच.पि.भी. खोप अभियान सञ्चालन,
- सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षा कार्यक्रमहरू एकद्वार प्रणाली अनुरूप स्वास्थ्य बीमाबाट प्रवाह गर्ने गरिएको, जस्तैः आठवटा कडा रोगको सहुलियतपूर्ण उपचार, देशका विभिन्न आन्दोलन, द्वन्द, प्राकृतिक प्रकोपका घाइतेहरूको निःशुल्क उपचार सेवा आदि,
- निःशुल्क सघन जलन उपचार, अस्पतालमा क्यान्सर रोगको विस्तारित उपचार सेवा कार्यक्रम सञ्चालन, उपत्यकाबाहिरका अस्पतालहरूबाट मुटुरोगको उपचार सेवा विस्तार,
- सङ्घीय अस्पतालहरूको पूर्वाधार विकास गरी विशिष्टीकृत सेवा प्रवाहमा जोड,
- सुशासनयुक्त सार्वजानिक सेवा प्रवाहका लागि डिजिटल प्रणाली (GIOMS, PAMS V-२) को विस्तार,
- सबै २५ शय्या भन्दा माथीका सरकारी अस्पतालहरूमा मनोसामाजिक परामर्श केन्द्रहरूको स्थापना, सामाजिक सेवा इकाई र एकद्वार संकट व्यवस्थापन केन्द्रको सञ्चालन,
- स्वास्थ्य सेवा र आपतकालिन स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धी निःशुल्क हटलाईन फोन सेवा सञ्चालन,
- स्वास्थ्य आपत्काल एवं महामारीको पूर्वतयारी र द्रूत प्रतिकार्य अभियान आदि।

६(ख).२ आगामी मार्गचित्रः

६(ख).२.१ नागरिकका अपेक्षाः

- नागरिकको घरदैलोमा नै गुणस्तरीय आधारभूत स्वास्थ्य सेवा सहज पहुँचको सुनिश्चितता होस्।

- सेवाग्रहीमैत्री व्यवहार, स्थानीय स्वास्थ्य संस्थाहरूमा ५ बजेसम्म नियमित ओ.पि.डी (OPD) र विशिष्टीकृत ठूला अस्पतालहरूबाट दुई सिफ्टमा ओ.पि.डी सेवा सञ्चालन गरी सेवाग्राहीको समयको बचत र पहुँचको ग्यारेन्टी होस्।
- राज्यद्वारा घोषणा गरिएका निःशुल्क स्वास्थ्य सेवाहरू र अत्यावश्यक औषधीहरू तथा स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रमहरू बिना कुनै अवरोध सहज रूपमा प्राप्त हुने सुनिश्चितता होस्।
- नसर्ने रोग तथा मानसिक स्वास्थ्यका चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न समुदायस्तरमा रोकथाम, नियन्त्रण र स्वस्थ जीवनशैली सम्बन्धी सघन जनचेतना कार्यक्रमहरूको सञ्चालन होस्।
- बालबालिका, किशोरी, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि छुट्टै सहजकर्ता र प्राथमिकता सहितको सम्मानजनक एवं विशिष्टीकृत स्वास्थ्य सेवाको प्रत्याभूति होस्।
- डिजिटल स्वास्थ्य अभिलेख र प्रेषण (Referral) प्रणाली सुनिश्चित गरी सहज सेवा प्रवाह एवं अभिलेख प्रणाली निर्माण होस्।
- जटिल एवं महँगा प्रकृतिका रोगहरू, मातृत्व तथा नवजात शिशु स्वास्थ्य, आकस्मिक शल्यक्रिया र महामारी/विपदको समयमा राज्यद्वारा पूर्ण निःशुल्क र जिम्मेवार सेवा प्रवाह होस्।
- निजी तथा गैरसरकारी अस्पतालहरूको सेवा शुल्कलाई किफायती र पारदर्शी बनाउन नियमन गर्ने तथा नेपाल औषधी लिमिटेड र सिंहदरबार वैद्यखानाका उत्पादनहरूलाई देशव्यापी रूपमा सुलभ होस्।
- रोग निदानमा प्रयोग हुने अत्याधुनिक औजार, उपकरण र गुणस्तरीय औषधीको निरन्तर उपलब्धताका लागि स्वचालित आपूर्ति प्रणाली र गुणस्तर प्रमाणीकरण (Quality QR) को व्यवस्था होस्।
- आयुर्वेद, योग, प्राकृतिक चिकित्सा र अन्य वैकल्पिक चिकित्सा पद्धतिलाई सर्वसुलभ बनाउँदै आँखा र दन्त चिकित्सा लगायतका क्षेत्रमा 'आरोग्य पर्यटन' (Medical Tourism) लाई राष्ट्रिय गौरवको रूपमा विकास होस्।
- स्वास्थ्य क्षेत्रमा औषधी उपकरण तथा सामाग्रीहरूको सहज आपूर्ति तथा सुशासन एवं पारदर्शिताको सुनिश्चितता होस्।

- अस्पत्तालका फार्मेसी/डिस्पेन्सरीहरूमा generic name बाट सस्तो र गुणस्तरीय औषधी आपूर्तिको व्यवस्था होस्।
- गुणस्तरीय सर्वसुलभ एवं सहुलियतपूर्ण स्वास्थ्य शिक्षा तथा चिकित्सा शिक्षा प्राप्तिका अवसरको सुनिश्चितता होस्।

६(ख).२.२ अबको दुरदृष्टि

"गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा, सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षा र उत्थानशील स्वास्थ्य प्रणाली"

६(ख).२.३ सुधारका उपायहरू

विद्यमान स्वास्थ्य प्रणालीमा नागरिकको अपेक्षालाई सम्बोधन गरी लोक कल्याणकारी राज्यले निभाउनुपर्ने भूमिकालाई थप प्रभावकारी बनाउन देहायको सुधारका उपायहरू प्रस्ताव गरिएको छः

१. नीतिगत तथा कानूनी सुधार

- स्वास्थ्य औजार, उपकरण र औषधीको गुणस्तर र मितव्ययिताका लागि 'केन्द्रीय बिडिङ र स्थानीय खरिद' (Central Bidding, Local Purchasing) को प्रावधान समावेश गरी सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ मा विशेष संशोधन गर्ने।
- स्वास्थ्य बीमा ऐन, २०७४ लाई संशोधन गरी बीमा कार्यक्रमलाई विशिष्टीकृत स्वास्थ्य सेवामा केन्द्रित गर्ने र यसलाई सामाजिक सुरक्षाको बलियो खम्बाको रूपमा विकास गर्ने। विभिन्न सामाजिक-आर्थिक तहका परिवारहरूका लागि विभिन्न कोष/सुविधा योजनाहरू सिर्जना गरेर स्वास्थ्य बीमा नीतिलाई पुनः परिमार्जन गर्ने।
- राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा ऐन, २०७५ मा परिमार्जन गरी देशको आवश्यकता र रोगको भार, अन्तर्राष्ट्रिय बजार र नेपाललाई स्वास्थ्य तथा आरोग्य केन्द्रका रूपमा विकसित बनाउन आवश्यक जनशक्ति उत्पादन र न्यायोचित परिचालन सुनिश्चित गर्ने।
- स्वास्थ्य संस्था तथा स्वास्थ्यकर्मीको सुरक्षा ऐन, २०६७ लाई समयसापेक्ष परिमार्जन गरी चिकित्सक र स्वास्थ्यकर्मीले निर्बाध रूपमा सेवा प्रदान गर्न सक्ने भयरहित वातावरणको कानूनी ग्यारेन्टी गर्ने।
- स्वास्थ्य सेवा व्यवस्थापन (Health Service Management) र नेतृत्व विकासका लागि शैक्षिक/प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू सुरु गर्न चाहने निजी तथा सामुदायिक क्षेत्रका संस्थाहरूलाई द्रुतमार्गबाट स्वीकृति दिने र प्रोत्साहित गर्ने। अनुगमन संयन्त्रलाई बलियो बनाउने तर नयाँ

संस्था र कार्यक्रमहरूको स्वीकृतिका लागि तिनको क्षमता र नतिजाका आधारमा उदार दृष्टिकोण अपनाउने।

- स्वास्थ्य सेवामा गैर-सरकारी क्षेत्र (निजी र सामुदायिक-स्तरका संस्थाहरू) को क्षमतालाई अङ्गीकार र उपयोग गर्ने नीति लिने।
- औषधी तथा स्वास्थ्य सामग्री, सरुवा रोग नियन्त्रण, र स्वास्थ्य संस्थाको सेवा स्तर प्रत्यायन (Accreditation) सम्बन्धी नयाँ विधेयकहरू तत्काल तर्जुमा गरी लागू गर्ने।
- तीनै तहका सरकारद्वारा स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन र समन्वय गर्ने सम्बन्धी स्पष्ट कानूनी कार्यविधि तयार गरी अधिकार क्षेत्रको अन्योल अन्त्य गर्ने।
- राष्ट्रिय स्वास्थ्य अनुसन्धान कोषको स्थापना गर्ने र वैदेशिक सहायतालाई अनिवार्य रूपमा 'अन-बजेट र अन-ट्रेजरी' प्रणालीमा आबद्ध गर्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने। सरकारी संस्थाहरूसँग अनुसन्धान र विकास (R&D) सँग जोड्ने। निजी तथा सामुदायिक स्वास्थ्य संस्थाहरूलाई पनि उत्कृष्टताका केन्द्र (Centre of Excellence) बनाउने नीति लिने।
- शहरी स्वास्थ्य नीति जारी गरी शहरी स्वास्थ्य कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने।
- नसर्ने रोगहरूको रोकथामका लागि सुरक्षा कर लगाउने नीति लिने, जस्तैः चिनीयुक्त पेय पदार्थ र प्रशोधित खानामा कर।

२. संरचनागत सुधार

- 'एक स्थानीय तह, एक आधारभूत अस्पताल' को अवधारणा अनुसार निर्माण सम्पन्न अस्पतालहरूको सङ्गठन संरचना र दरबन्दी तेरिज (O&M) तत्काल स्वीकृत गरी सेवा प्रारम्भ गर्ने।
- राष्ट्रिय आयुर्वेद पञ्चकर्म तथा योगसेवा केन्द्र र राष्ट्रिय छातिरोग अस्पताल जस्ता विशिष्टीकृत निकायहरूको प्रशासनिक र प्राविधिक संरचनालाई पूर्णता दिने।
- सङ्घीय अस्पतालहरूलाई मुटु, क्यान्सर र मिर्गौला रोगको विशिष्टीकृत उपचार (Super-specialty) सहित कम्तीमा ५०० शय्याको क्षमतामा सञ्चालन र विस्तार गर्ने।
- स्टेट अफ द आर्ट क्षमतायुक्त राष्ट्रिय औषधी प्रयोगशाला सञ्चालन गरी वार्षिक ६० हजार औषधीको गुणस्तर परीक्षण गर्न सक्ने गरी पूर्वाधार विकास गर्ने।
- सबै प्रदेशमा औषधी दर्ता, नवीकरण र नियमनका लागि सङ्घ र प्रदेशको सहकार्यमा सशक्त कार्यालयहरू स्थापना गरी सीमावर्ती क्षेत्रमा हुने औषधी दुरुपयोग नियन्त्रण गर्ने।

- चितवन, पोखरा र जनकपुर लगायतका स्थानमा निर्माणाधीन १०० शय्याका आयुर्वेद, योग तथा प्राकृतिक चिकित्सालयहरूको स्तरोन्नति गर्ने।
- देशका प्रमुख रणनीतिक स्थानहरूमा निर्माणाधीन ट्रमा सेन्टर र सरुवा रोग अस्पतालहरूका लागि आवश्यक दक्ष जनशक्ति र दरबन्दीको सुनिश्चितता गर्ने।

३. सेवा प्रवाह र प्रविधिमा रूपान्तरण

- नागरिकको स्वास्थ्य विवरणलाई राष्ट्रिय परिचय पत्रमा आबद्ध गरी देशभरका स्वास्थ्य संस्थाबाट हेर्न मिल्ने 'इन्टर-अपरेबल' प्रणाली निर्माण गर्ने।
- सबै अस्पतालहरूमा इलेक्ट्रोनिक मेडिकल रेकर्ड (EMR) र ए.पि.आई (API) मार्फत सूचना प्रणालीहरूबीच अन्तर-आबद्धता सुनिश्चित गर्ने।
- औषधी व्यवस्था विभागको औषधी दर्ता, उत्पादन अनुमति र बजारीकरण इजाजत प्रक्रियालाई पूर्णतः अनलाइन र पारदर्शी बनाउने।
- अस्पतालमा शल्यक्रिया, रोग निदान र उपचारका लागि आउने बिरामीको 'वेटिङ टाइम' घटाउन र सेवा प्राप्त गर्ने पद्धतिलाई सहज र सुनिश्चित बनाउने।
- हेल्थ टेक्नोलोजी एसेसमेन्ट' (HTA) युनिट र 'नीति सुधार इकाई' स्थापना गरी जनसंख्या र रोगको भारका आधारमा मात्र नयाँ प्रविधि र कार्यक्रमहरूको सिफारिस गर्ने।
- जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित रोग विरुद्धको तयारीलाई सुदृढ गर्न र अनुकूलन कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्न 'हेल्थ क्लाइमेट रिजाइलेन्स युनिट' सञ्चालन गर्ने।
- स्वास्थ्य सेवामा बहुक्षेत्रीय दृष्टिकोण स्थापना गर्ने, उदाहरणका लागि, सडक ट्राफिक दुर्घटना वयस्कहरूमा मृत्युको प्रमुख कारण भएकोले भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयसँगको समन्वयमा निरोधात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने।
- मन्त्रालय र मातहतका निकायको कार्यसम्पादन सूचक (KPIs) हरूको रियल-टाइम अनुगमनका लागि एकीकृत डिजिटल ड्यासबोर्ड सञ्चालन गर्ने।

४. सङ्घीयतामा अन्तर-तह समन्वय र सुशासन

- नेपाल सरकारलाई नीति र मापदण्ड, प्रदेशलाई अस्पताल व्यवस्थापन र समन्वय, र स्थानीय तहलाई प्राथमिक स्वास्थ्य र रोकथाममा मुख्य जिम्मेवार बनाउने गरी कार्यविभाजन गर्ने।
- महामारी जोखिम न्यूनीकरणका लागि मानव, पशु र वातावरणीय स्वास्थ्यलाई एकीकृत रूपमा समेट्ने गरी तीनै तहमा समन्वय संयन्त्र निर्माण गर्ने।

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका वार्षिक कार्यक्रममा हुने दोहोरोपन हटाउन एकीकृत योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन संयन्त्रको विकास गर्ने।
- तोकिएको समयभित्र नतिजा निकाल्न जिम्मेवार अधिकारी र निकायसँग 'कार्यसम्पादन करार' गरी सोही आधारमा जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने।
- सङ्घबाट स-साना टुक्रे कार्यक्रमहरू पठाउनुको सट्टा निर्देशिका सहित एकमुष्ट सशर्त कार्यक्रम पठाउने।
- विश्वविद्यालय र अस्पतालहरूबीच सहकार्य गरी स्थानीय स्वास्थ्य समस्या समाधानका लागि 'स्वास्थ्य नवप्रवर्तन कार्यक्रम' (Health Innovation Programme) सञ्चालन गर्ने।
- नेपालको स्वास्थ्य प्रणालीलाई 'अस्पताल केन्द्रित' उपचारबाट 'समुदायमा आधारित' स्वास्थ्य प्रवर्द्धन र रोकथाम प्रणालीमा पूर्णतः रूपान्तरण गर्ने।

५. स्वास्थ्य शिक्षा प्रणालीमा सुधार

- आगामी २० वर्षको रोगको भार (Burden of Disease) र जनसाङ्ख्यिक परिवर्तनको प्रक्षेपण गरी सोही आधारमा मात्र विशेषज्ञ चिकित्सक र नर्सिङ्ग जनशक्तिको कोटा निर्धारण गर्ने।
- मेडिकल कलेज र शिक्षण अस्पतालहरूलाई मुटु, क्यान्सर र मिर्गौला जस्ता जटिल रोगको उपचारका लागि 'सुपर-स्पेसियालिटी' केन्द्रको रूपमा विकास गरी विद्यार्थीलाई उच्च स्तरको क्लिनिकल अनुभव सुनिश्चित गर्ने।
- विश्वविद्यालयहरूलाई केवल डिग्री दिने केन्द्रका रूपमा मात्र सीमित नराखी 'राष्ट्रिय स्वास्थ्य अनुसन्धान कोष' मार्फत प्राध्यापक र विद्यार्थीलाई मौलिक शोध (R&D) मा अनिवार्य संलग्न गराउने।
- शिक्षण संस्थाहरूको भौतिक पूर्वाधार, फ्याकल्टी र विद्यार्थीको अनुपातको नियमित डिजिटल अनुगमन गरी मापदण्ड पूरा नगर्ने कलेजहरूको सिट तत्काल कटौती गर्ने व्यवस्था गर्ने।
- छात्रवृत्तिमा अध्ययन गरेका जनशक्तिले कबुलियतनामा अनुसारको ५ वर्षे सेवा पूरा नगरेसम्म स्थायी चिकित्सक अनुमति पत्र (Permanent License) जारी नगर्ने वा खारेज गर्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- विदेशमा कार्यरत नेपाली चिकित्सा विशेषज्ञहरूलाई स्वदेशका शिक्षण अस्पतालमा 'भिजिटिङ फ्याकल्टी' का रूपमा ल्याई आधुनिक प्रविधि र सीप हस्तान्तरण गर्ने संयन्त्र निर्माण गर्ने।

- आयुर्वेद, योग र प्राकृतिक चिकित्सालाई मूलधारको स्वास्थ्य शिक्षामा एकीकृत गरी 'आरोग्य पर्यटन' (Medical Tourism) सँग आबद्ध गर्ने।

६.निजी स्वास्थ्य संस्थाको नियमन र पारदर्शिता

- निजी अस्पतालहरूलाई पूर्वाधार र सेवाको गुणस्तरका आधारमा स्तरीकरण (Grading) गरी सोही ग्रेडका आधारमा 'स्वचालित शुल्क निर्धारण सफ्टवेयर' बाट अधिकतम शुल्कको सीमा तोक्ने।
- निजी अस्पताल र कलेजमा कार्यरत सबै चिकित्सक, नर्स र कर्मचारीलाई अनिवार्य रूपमा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्ध गराउन नवीकरणसँग सर्त जोड्ने।
- निजी अस्पतालले उपलब्ध गराउने १०% निःशुल्क शय्या र छात्रवृत्ति वितरणलाई मन्त्रालयको 'एकीकृत अनलाइन पोर्टल' मा अनिवार्य आबद्ध गरी वास्तविक विपन्नले मात्र पाउने सुनिश्चित गर्ने।
- उपचारका क्रममा हुनसक्ने जटिलता वा त्रुटिको जोखिमलाई सम्बोधन गर्न र बिरामीको सुरक्षाका लागि सबै निजी स्वास्थ्य संस्थामा 'प्रोफेसनल इन्डेम्निटी इन्स्योरेन्स' अनिवार्य गर्ने।
- निजी स्वास्थ्य संस्थाहरूको जग्गा, भवन र उपकरणको डिजिटल लगत (GIS Mapping) राख्ने र उनीहरूले गर्ने वित्तीय कारोबारलाई बैंकिङ च्यानल र डिजिटल ट्र्याकिङमा आबद्ध गर्ने।
- निजी मेडिकल कलेज र अस्पतालहरूमा प्रदान गरिने सेवाको गुणस्तर परीक्षण गर्न स्वतन्त्र निकायमार्फत वार्षिक रूपमा 'क्लिनिकल अडिट' र 'एकेडेमिक अडिट' गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने।
- स्वास्थ्य क्षेत्रमा वैदेशिक र निजी लगानीलाई प्रोत्साहन गर्दा अनिवार्य रूपमा ग्रामीण र दुर्गम क्षेत्रमा समेत सेवा पुऱ्याउनुपर्ने 'क्रस-सब्सिडी' मोडल लागू गर्ने।

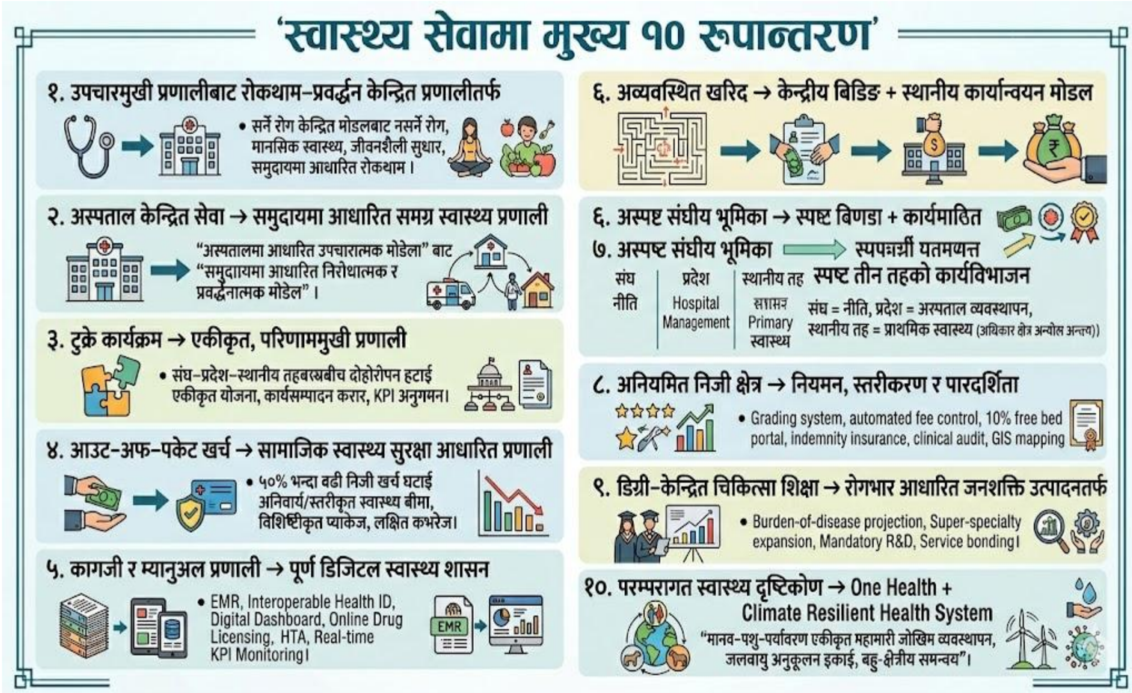
'स्वास्थ्य सेवामा मुख्य १० रूपान्तरण'
१. उपचारमुखी प्रणालीबाट रोकथाम–प्रवर्द्धन केन्द्रित प्रणालीतर्फ
• सर्ने रोग केन्द्रित मोडलबाट नसर्ने रोग, मानसिक स्वास्थ्य, जीवनशैली सुधार, समुदायमा आधारित रोकथाम।
२. अस्पताल केन्द्रित सेवा → समुदायमा आधारित समग्र स्वास्थ्य प्रणाली
"अस्पतालमा आधारित उपचारात्मक मोडेला" बाट "समुदाायमा आधारित निरोधात्मक र प्रवर्द्धनात्मक मोडेल"।
३. टुक्रे कार्यक्रम → एकीकृत, परिणाममुखी प्रणाली
• संघ–प्रदेश–स्थानीय तहबस्बबीच दोहोरोपन हटाई एकीकृत योजना, कार्यसम्पादन करार, KPI अनुगमन।
४. आउट–अफ–पकेट खर्च → सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षा आधारित प्रणाली
• ५०% भन्दा बढी निजी खर्च घटाई अनिवार्य/स्तरीकृत स्वास्थ्य बीमा, विशिष्टीकृत प्याकेज, लक्षित कभरेज।
५. कागजी र म्यानुअल प्रणाली → पूर्ण डिजिटल स्वास्थ्य शासन
• EMR, Interoperable Health ID, Digital Dashboard, Online Drug Licensing, HTA, Real-time KPI Monitoring।
EMR
६. अव्यवस्थित खरिद → केन्द्रीय बिडिङ + स्थानीय कार्यान्वयन मोडल
६. अस्पष्ट संघीय भूमिका → स्पष्ट बिणडा + कार्यमाठित
७. अस्पष्ट संघीय भूमिका
संघ
नीति
प्रदेश
Hospital Management
स्थानीय तह
Primary स्वास्थ्य
स्पष्ट तीन तहको कार्यविभाजन
संघ = नीति, प्रदेश = अस्पताल व्यवस्थापन, स्थानीय तह = प्राथमिक स्वास्थ्य
८. अनियमित निजी क्षेत्र → नियमन, स्तरीकरण र पारदर्शिता
• Grading system, automated fee control, 10% free bed portal, indemnity insurance, clinical audit, GIS mapping
९. डिग्री–केन्द्रित चिकित्सा शिक्षा → रोगभार आधारित जनशक्ति उत्पादनतर्फ
• Burden-of-disease projection, Super-specialty expansion, Mandatory R&D, Service bonding।
१०. परम्परागत स्वास्थ्य दृष्टिकोण → One Health + Climate Resilient Health System
"मानव–पशु–पर्यावरण एकीकृत महामारी जोखिम व्यवस्थापन, जलवायु अनुकूलन इकाई, बहु-क्षेत्रीय समन्वय"।

६(ख).२.४ सुधारका सुझाव कार्यान्वयन कार्ययोजना

माथि उल्लिखित सुधार क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन कार्ययोजना देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप (नीति-विशिष्ट विस्तृत विवरण)	कार्यान्वयन समयावधि	कार्यसम्पादन सूचक (KPI)	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम/सीमा व्यवस्थापन
1	नीतिगत तथा कानूनी सुधार	सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ संशोधन गरी स्वास्थ्य औजार तथा औषधीमा केन्द्रीय बिडिङ–स्थानीय खरिद मोडल लागू गर्ने।	१ वर्ष	संशोधन ऐन पारित; खरिद लागत १५% घट्ने	अर्थ मन्त्रालयको समन्वय	खरिद लबी समूहको दबाब
2	,,	स्वास्थ्य बीमा ऐन, २०७४ मा संशोधन गरी विशिष्टीकृत सेवामा केन्द्रित बीमा प्याकेज तयार गर्ने।	१ वर्ष	बीमा दाबी फरफारक समय ३०% घट्ने	बीमा बोर्ड, सूचना प्रविधि प्रणाली	वित्तीय दायित्व वृद्धि
3	,,	सामाजिक-आर्थिक तह अनुसार स्तरीकृत बीमा योगदान संरचना लागू गर्ने।	२ वर्ष	लक्षित वर्ग कभरेज २५% वृद्धि	बीमा बोर्ड	पहिचान त्रुटि
4	,,	राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा ऐन २०७५ परिमार्जन गरी रोगभार आधारित कोटा निर्धारण गर्ने।	१ वर्ष	विशेषज्ञ उत्पादन २०% वृद्धि	चिकित्सा शिक्षा आयोग	निजी कलेज विरोध
5	,,	स्वास्थ्यकर्मी सुरक्षा ऐन, २०६७ अद्यावधिक गरी व्यवसायजन्य सुरक्षाका लागि कडा प्रावधान राख्ने।	१ वर्ष	कार्यस्थल हिंसाका घटना ५०% घट्ने	कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय	राजनीतिक हस्तक्षेप
6	,,	औषधी तथा स्वास्थ्य सामग्री नियमन सम्बन्धी नयाँ विधेयक तर्जुमा गर्ने।	१ वर्ष	नयाँ ऐन पारित	औषधी व्यवस्था विभाग	नियामक क्षमता अभाव
7	,,	तीन तहको स्वास्थ्य अधिकार स्पष्ट गर्ने कानुनी कार्यविधि जारी गर्ने।	६ महिना	दोहोरो कार्यक्रम ५०% घट्ने	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	अधिकारको विवाद

8	,,	नसर्ने रोगमा चिनीयुक्त पेय पदार्थमा स्वास्थ्य कर लागू गर्ने।	१ वर्ष	कर राजस्वमा वृद्धि; उपभोग घट्ने	अर्थ मन्त्रालय	उद्योग क्षेत्रको विरोध
9	संरचनागत सुधार	'एक स्थानीय तह–एक आधारभूत अस्पताल' O&M स्वीकृति गरी सञ्चालनमा ल्याउने।	१ वर्ष	सञ्चालित अस्पताल ९०%	पूँजीगत बजेट	जनशक्ति अभाव
10	,,	५०० शय्याका सुपर-स्पेसियालिटी सङ्घीय अस्पताल विस्तार गर्ने।	२ वर्ष	बेड क्षमता ३०% वृद्धि	पूर्वाधार बजेट	निर्माणमा ढिलाइ
11	,,	राष्ट्रिय औषधी प्रयोगशाला स्तरोन्नति गरी ६० हजार परीक्षण क्षमता विकास गर्ने।	२ वर्ष	वार्षिक परीक्षण ६०,०००	प्राविधिक उपकरण	प्राविधिक क्षमता अभाव
12	,,	प्रदेशमा औषधी दर्ता तथा नियमन कार्यालय स्थापना गर्ने।	२ वर्ष	प्रदेश नियमन इकाई ७ वटा	सङ्घ-प्रदेश बजेट	सङ्गठन संरचना तयारीमा ढिलाई
13	,,	निर्माणाधीन ट्रमा सेन्टरका लागि दक्ष जनशक्ति दरबन्दी सुनिश्चित गर्ने।	६ महिना	दरबन्दी पूर्ति ८०%	सङ्घीय मामिला तथा सा. प्र. मन्त्रालय	पदपूर्तिमा ढिलाइ
14	,,	आयुर्वेद तथा प्राकृतिक चिकित्सालय स्तरोन्नति गर्ने।	२ वर्ष	OPD सेवा २५% वृद्धि	विशेष बजेट	कम उपयोग
15	,,	सङ्घीय अस्पतालमा क्यान्सर, मुटु, मिर्गौला केन्द्र स्थापना गर्ने।	२ वर्ष	सुपर-स्पेसियालिटी सेवा सञ्चालन	उच्च उपकरण बजेट	विशेषज्ञ अभाव
16	,,	राष्ट्रिय स्वास्थ्य अनुसन्धान कोष स्थापना गर्ने।	१ वर्ष	R&D परियोजना २० वटा	अनुसन्धान कोष	वित्तीय दायित्व
17	सेवा प्रवाह र प्रविधि	स्वास्थ्य परिचयपत्रलाई राष्ट्रिय परिचय पत्रसँग आबद्ध गर्ने।	२ वर्ष	८०% नागरिक डिजिटल प्रोफाइल	IT विकास बजेट	डाटा गोपनीयता जोखिम
18	,,	सबै अस्पतालमा EMR लागू गर्ने।	३ वर्ष	सबै अस्पताल EMR आबद्ध	IT पूर्वाधार	प्राविधिक क्षमता कमी

19	,,	औषधी दर्ता र अनुमति प्रक्रिया पूर्ण अनलाइन गर्ने।	१ वर्ष	१००% आवेदन अनलाइन	सफ्टवेयर प्रणाली	सिस्टम डाउनटाइम
20	,,	प्रतीक्षा समय घटाउन डिजिटल टोकन प्रणाली लागू गर्ने।	६ महिना	प्रतीक्षा समय ४०% घट्ने	IT उपकरण	कर्मचारीको अनिच्छा
21	,,	HTA युनिट स्थापना गरी प्रविधि स्वीकृति मापदण्ड बनाउने।	१ वर्ष	HTA मूल्याङ्कनका कम्तीमा १० कार्यक्रम	प्राविधिक विज्ञ	राजनीतिक दबाब
22	,,	हेल्थ क्लाइमेट रिजाइलेन्स युनिट स्थापना गर्ने।	१ वर्ष	जलवायु अनुकूलन सम्बन्धी कार्ययोजना	जलवायू अनुकूलन बजेट	बहु-क्षेत्रीय समन्वय कठिन
23	,,	बहु-क्षेत्रीय समन्वयमा सडक दुर्घटना न्यूनीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	निरन्तर	ट्राफिक मृत्यु दर १५% घट्ने	सम्बन्धित मन्त्रालय	समन्वय समस्या
24	,,	मन्त्रालय र मातहत निकायका लागि KPI डिजिटल ड्यासबोर्ड सञ्चालन गर्ने।	६ महिना	रियल-टाइम KPI रिपोर्ट	IT प्रणाली	डाटा शुद्धता
25	,,	सबै सरकारी अस्पत्तालका फार्मेसी/ डिस्पेन्सरीबाट जेनेरिक नाममा सस्तो र गुणस्तरीय औषधी उपलब्ध गराउने	२ वर्ष	उपलब्ध जेनेरिक नामका औषधी सङ्ख्या	औषधी उत्पादकसँगको समन्वयमा सम्बन्धित अस्पत्ताल	निजी औषधी उत्पादकहरूको विरोध, स्वास्थ्यकर्मीको अनिच्छा
26	,,	स्वास्थ्य चौकी/आधारभूत अस्पत्तालहरूमा ५ बजेसम्म ओपिडि अनिवार्य सञ्चालन गर्ने।	तत्काल	ओपिडि सेवा प्रदायक स्वास्थ्य संस्थाहरू	नियमित बजेट	स्वास्थ्यकर्मीहरूको विरोध
27	अन्तर-तह समन्वय	सङ्घले नीति, प्रदेशले व्यवस्थापन, स्थानीय तहले प्राथमिक स्वास्थ्य सेवाको जिम्मेवारी लिने गरी भूमिका स्पष्ट गर्ने।	६ महिना	कार्यविभाजन प्रतिवेदन लागू	सङ्घ-प्रदेश-स्थानीय समन्वय	अधिकार विवाद

28	,,	One Health मोडलमा महामारी जोखिम नियन्त्रण संयन्त्र विकास गर्ने।	१ वर्ष	संयुक्त अभ्यास २ पटक वार्षिक	विपद् व्यवस्थापन बजेट	अन्तरसरकारी समन्वय कमी
29	,,	एकीकृत वार्षिक योजना प्रणाली लागू गर्ने।	निरन्तर	दोहोरो कार्यक्रम ५०% घट्ने	NPC / NNRFC/ MoF समन्वय	योजना तर्जुमामा समन्वय नहुन सक्ने
30	,,	कार्यसम्पादन करार प्रणाली लागू गर्ने।	निरन्तर	कार्यसम्पादन सम्झौता १००%	मानव स्रोत व्यवस्थापन	जवाफदेहिता कमजोर
31	,,	एकमुष्ट सशर्त कार्यक्रम प्रणाली लागू गर्ने।	निरन्तर	टुक्रे कार्यक्रम समाप्त	NPC / NNRFC/ MoF समन्वय	राजनीतिक दबाब
32	,,	स्वास्थ्य नवप्रवर्तन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष	वार्षिक १५ नवप्रवर्तन परियोजना	विश्वविद्यालय/ प्राज्ञिक क्षेत्रसँग सहकार्य	नवप्रवर्तन असफलता
33	,,	अस्पताल केन्द्रितबाट समुदायमा आधारित स्वास्थ्य प्रवर्द्धन मोडल लागू गर्ने।	२ वर्ष	निरोधात्मक सेवा २०% वृद्धि	नियमित बजेट	व्यवहार परिवर्तनमा चुनौती
34	,,	R&D लाई सरकारी संस्थासँग आबद्ध गर्ने।	निरन्तर	संयुक्त अनुसन्धान १०	अनुसन्धान बजेट	संस्थागत जडता
35	स्वास्थ्य शिक्षा सुधार	२० वर्षे रोगभार प्रक्षेपण अध्ययन गर्ने।	१ वर्ष	प्रक्षेपण प्रतिवेदन स्वीकृत	अनुसन्धान टोली	डाटा अभाव
36	,,	सुपर-स्पेसियालिटी शिक्षण कार्यक्रम विस्तार गर्ने।	२ वर्ष	विशेषज्ञ उत्पादन २५% वृद्धि	उच्च उपकरण बजेट	फ्याकल्टी अभाव
37	,,	R&D मा अनिवार्य सहभागिता नीति लागू गर्ने।	१ वर्ष	अनुसन्धान प्रतिवेदन प्रकाशन संख्या वृद्धि	अनुसन्धान कोष	प्रोत्साहन कमी
38	,,	फ्याकल्टी-विद्यार्थी अनुपातको डिजिटल अनुगमन गर्ने।	६ महिना	मानक नपुगेका सिट कटौती/समायोजन	सूचना प्रविधि प्रणाली	निजी कलेजको विरोध

39	,,	५ वर्ष सेवा बन्धन पूरा नभएसम्म स्थायी लाइसेन्स नदिने।	६ महिना	सेवा अनुपालन ९०%	कानुन संशोधन	मानव अधिकारको प्रश्न
40	,,	विदेशी विशेषज्ञलाई Visiting Faculty रूपमा ल्याउने।	निरन्तर	प्रत्येक वर्ष कम्तीमा २० Visiting Faculty	विशेष बजेट	समन्वय कठिन
41	,,	आयुर्वेद र योगलाई मेडिकल टुरिज्मसँग जोड्ने।	निरन्तर	आरोग्य/स्वास्थ्य पर्यटनमा वार्षिक १५% वृद्धि	अन्तरनिकाय समन्वय	छिमेकी राष्ट्रसँग प्रतिस्पर्धा
42	,,	शिक्षण अस्पतालमा क्लिनिकल अडिट अनिवार्य गर्ने।	१ वर्ष	वार्षिक अडिट १००%	स्वतन्त्र निकाय	गुणस्तर मापन कठिन
43	निजी/गैरसरकारी स्वास्थ्य क्षेत्र नियमन	निजी अस्पतालमा स्तरीकरण (Grading) प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	ग्रेडिङ रिपोर्ट सार्वजनिक	नियामक टोली	निजी क्षेत्र विरोध
44	,,	स्वचालित शुल्क निर्धारण सफ्टवेयर लागू गर्ने।	१ वर्ष	१००% शुल्क पारदर्शी	IT विकास बजेट	कानुनी चुनौती
45	,,	१०% निःशुल्क शय्या अनलाइन पोर्टलमा आबद्ध गर्ने।	निरन्तर	विपन्न लाभग्राही १००% पहिचान	IT प्रणाली	दुरुपयोग जोखिम
46	,,	Professional Indemnity Insurance अनिवार्य गर्ने।	९ महिना	१००% बीमा कभरेज	बीमा कम्पनीसँगको समन्वय	लागत वृद्धि
47	,,	GIS Mapping गरी निजी अस्पतालको डिजिटल लगत राख्ने।	निरन्तर	GIS डाटाबेस तयार	IT पूर्वाधार	डाटा शुद्धता
48	,,	वार्षिक क्लिनिकल र एकेडेमिक अडिट सार्वजनिक गर्ने।	निरन्तर	अडिट रिपोर्ट सार्वजनिक	स्वतन्त्र अडिट निकाय	निष्पक्षता विवाद

४९	,,	सामाजिक सुरक्षा कोषमा अनिवार्य आबद्धता गर्ने।	निरन्तर	कर्मचारी १००% आबद्ध	श्रम, रोजगार तथा सा.सु. मन्त्रालयसँग समन्वय	योगदानमा विवाद
५०	,,	ग्रामीण क्षेत्रमा सेवा विस्तार गर्न Cross-Subsidy मोडल लागू गर्ने।	२ वर्ष	ग्रामीण सेवा २०% वृद्धि	प्रोत्साहन कोष	निजी क्षेत्र असन्तोष

यस कार्ययोजनाको अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई तथा सुधारका लागि देहायबमोजिम अनुगमन ढाँचा प्रस्तुत गरिएको छ।

६(ख).२.५ अनुगमन, मूल्याङ्कन र सुधारात्मक उपाय

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक (SMART KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red Flag)	सुधारात्मक उपाय
१	केन्द्रीय बिडिङ–स्थानीय खरिद मोडल	औषधी खरिद लागत औसत दर २ वर्षमा ≥१५% घट्ने	e-GP र अर्थ मन्त्रालय खरिद MIS	त्रैमासिक	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	खरिद लागत ५% भन्दा बढी वृद्धि	केन्द्रीय दर सूची पुनःनिर्धारण
२	विशिष्टीकृत बीमा प्याकेज	विशेष सेवा दाबी अनुपात ≥३०% वृद्धि	बीमा बोर्डको बीमादाबी डाटाबेस	मासिक	स्वास्थ्य बीमा बोर्ड	विशेष सेवा दाबी <१०%	प्याकेज पुनःडिजाइन
३	स्तरीकृत बीमा योगदान	विपन्न दर्ता संख्या ≥२५% वृद्धि	सामाजिक सुरक्षा MIS	अर्धवार्षिक	बीमा बोर्ड/स्थानीय तह	विपन्न दर्ता स्थिर	घरदैलो अभियान
४	रोगभार आधारित कोटा	रोगभार मिलान सूचक ≥८०%	चिकित्सा शिक्षा आयोग रिपोर्ट	वार्षिक	चिकित्सा शिक्षा आयोग	कोटा ७०% मात्र मिलान	कोटा पुनर्समायोजन
५	स्वास्थ्यकर्मी सुरक्षा	हिंसा घटना २ वर्षमा ≥५०% घट्ने	प्रहरी/अस्पताल सुरक्षा रेकर्ड	अर्धवार्षिक	गृह मन्त्रालय	हिंसा दर वृद्धि	सुरक्षा डेस्क स्थापना

६	नयाँ औषधी विधेयक	विधेयक १२ महिनाभित्र संसदबाट पारित	संसद सचिवालय अभिलेख	मासिक	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	१२ महिना नाघ्नु	फास्ट ट्र्याक प्रक्रिया
७	स्वास्थ्य अधिकार स्पष्टता	तीन तह कार्यविभाजन दस्तावेज कार्यान्वयन ≥९०%	NPC/मन्त्रालय प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	दोहोरो बजेट पहिचान	भूमिका पुनःनिर्धारण
८	स्वास्थ्य कर	चिनीयुक्त पेय उपभोग ≥१०% घट्ने	राजस्व र बजार सर्वेक्षण	त्रैमासिक	अर्थ मन्त्रालय	उपभोग दर स्थिर	कर दर समायोजन
९	आधारभूत अस्पताल O&M	७५३ मध्ये ≥८०% अस्पताल सञ्चालन	DoHS प्रगति रिपोर्ट	त्रैमासिक	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	सञ्चालन <६०%	O&M त्वरित स्वीकृति
१०	५०० शय्या विस्तार	बेड उपलब्धता ≥५००	निर्माण प्रगति र HMIS	त्रैमासिक	स्वास्थ्य तथा ज. स. मन्त्रालय पूर्वाधार शाखा	भौतिक प्रगति <५०%	ठेक्का पुनरावलोकन
११	औषधी प्रयोगशाला	वार्षिक ≥६०,००० परीक्षण	NPHL रिपोर्ट	त्रैमासिक	राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशाला	क्षमता उपयोग <५०%	उपकरण स्तरोन्नति
१२	प्रदेश नियमन कार्यालय	७ प्रदेशमा कार्यालय सञ्चालन	प्रदेश स्वास्थ्य प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	प्रदेश स्वास्थ्य निर्देशनालय	स्थापना ढिलाइ	बजेट पुनर्विनियोजन
१३	ट्रमा सेन्टर दरबन्दी	रिक्त पद ≤२०%	HRMIS	त्रैमासिक	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	रिक्त पद >४०%	करारमा भर्ना
१४	आयुर्वेद स्तरोन्नति	OPD सेवाग्राही ≥२५% वृद्धि	OPD रजिस्टर	त्रैमासिक	आयुर्वेद विभाग	सेवाग्राही स्थिर	सेवा प्रचार
१५	विशेष रोग केन्द्र	३ विशेष केन्द्र पूर्ण सञ्चालन	सेवा प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	स्वास्थ्य तथा ज. स. मन्त्रालय	केन्द्र निष्क्रिय	विशेषज्ञ करार
१६	अनुसन्धान कोष	वार्षिक ≥२० अनुसन्धान अनुदान	NHRC रिपोर्ट	वार्षिक	NHRC	अनुदान <१०	अतिरिक्त बजेट

१७	स्वास्थ्य ID आबद्धता	नागरिक ≥७०% Health ID लिंक	National ID DB	अर्धवार्षिक	IT शाखा	लिंक <५०%	डाटा क्लिनिङ अभियान
१८	EMR लागू	सरकारी अस्पताल ≥८०% EMR आबद्ध	EMR Dashboard	मासिक	IT शाखा	उपयोग <६०%	Refresher तालिम
१९	औषधी अनुमति अनलाइन	१००% आवेदन अनलाइन	DDA MIS	त्रैमासिक	औषधी व्यवस्था विभाग	म्यानुअल फाइलिंग जारी	प्रणाली अनिवार्य
२०	डिजिटल टोकन	औसत प्रतीक्षा समय ≤३० मिनेट	OPD MIS	मासिक	अस्पताल प्रशासन	प्रतीक्षा >६० मिनेट	सेवा पुनर्विन्यास
२१	HTA युनिट	वार्षिक ≥१० प्रविधि मूल्याङ्कन	HTA रिपोर्ट	वार्षिक	स्वास्थ्य तथा ज. स. मन्त्रालय	HTA नगर्नु	विशेषज्ञ समिति सक्रिय
२२	क्लाइमेट युनिट	जलवायु कार्ययोजना कार्यान्वयन ≥७०%	क्लाइमेट युनिट रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	स्वास्थ्य तथा ज. स. मन्त्रालय	कार्ययोजना ढिलाइ	बहु-क्षेत्रीय समन्वय
२३	सडक दुर्घटना कार्यक्रम	मृत्यु दर ≥१५% घट्ने	ट्राफिक प्रहरी डेटा	वार्षिक	स्वास्थ्य/गृह मन्त्रालय	मृत्यु दर वृद्धि	समन्वित हस्तक्षेप
२४	KPI ड्यासबोर्ड	१००% मातहत निकाय डेटा अपलोड	ड्यासबोर्ड लॉग	मासिक	अनुगमन शाखा	डेटा ढिलाइ	Reporting calendar
२५	जेनेरिक औषधी	जेनेरिक बिक्री ≥६०%	फार्मेसी MIS	त्रैमासिक	DoHS	ब्रान्डेड प्रभुत्व	जेनेरिक अनिवार्य सूची
२६	OPD ५ बजे	≥९०% स्वास्थ्य चौकी ५ बजे खुला	फिल्ड अनुगमन	मासिक	स्थानीय तह	समय पालना नहुनु	प्रशासनिक कारबाही
२७	भूमिका स्पष्टता	कार्यविभाजन दस्तावेज कार्यान्वयन ≥८५%	NPC/NNRFC रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	NPC	दोहोरो खर्च	भूमिका संशोधन

२८	One Health	संयुक्त अभ्यास ≥२ प्रति वर्ष	अभ्यास प्रतिवेदन	वार्षिक	विपद् इकाई	अभ्यास नहुनु	Simulation आयोजना
२९	एकीकृत योजना	दोहोरो कार्यक्रम ≥५०% घट्ने	योजना MIS	अर्धवार्षिक	NPC	दोहोरो बजेट	बजेट समायोजन
३०	कार्यसम्पादन करार	१००% प्रमुखसँग करार	HR रिपोर्ट	वार्षिक	स्वास्थ्य तथा ज. स. मन्त्रालय	करार नभएको	जवाफदेहिता निर्देश
३१	एकमुष्ट सशर्त कार्यक्रम	टुक्रे कार्यक्रम ≤२०%	अर्थ MIS	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय	टुक्रे कार्यक्रम वृद्धि	सशर्त पुनर्संरचना
३२	स्वास्थ्य नवप्रवर्तन	≥१५ नवप्रवर्तन परियोजना	Innovation रिपोर्ट	वार्षिक	स्वास्थ्य तथा ज. स. मन्त्रालय	परियोजना <५	प्रतिस्पर्धी अनुदान
३३	समुदाय स्वास्थ्य मोडल	Preventive सेवा ≥२०% वृद्धि	HMIS	त्रैमासिक	DoHS	रोकथाम सेवा घट्नु	समुदाय अभियान
३४	R&D आबद्धता	सरकारी—शैक्षिक सहकार्य ≥१०	MoU रेकर्ड	वार्षिक	NHRC	सहकार्य न्यून	MoU अभियान
३५	२० वर्षे रोगभार अध्ययन	प्रक्षेपण प्रतिवेदन स्वीकृत	अध्ययन रिपोर्ट	एकपटक/२ वर्ष	NHRC	प्रतिवेदन ढिलाइ	विशेष अध्ययन टोली
३६	सुपर-स्पेसियालिटी शिक्षण	विशेषज्ञ उत्पादन ≥२५% वृद्धि	चिकित्सा शिक्षा आयोग	वार्षिक	चिकित्सा शिक्षा आयोग	उत्पादन स्थिर	सिट वृद्धि
३७	R&D अनिवार्य नीति	१००% फ्याकल्टी अनुसन्धान संलग्न	कलेज रिपोर्ट	वार्षिक	चिकित्सा शिक्षा आयोग	संलग्नता <७०%	अनुदान प्रोत्साहन
३८	फ्याकल्टी अनुपात	मानक अनुपात ≥९०%	निरीक्षण रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	चिकित्सा शिक्षा आयोग	मानक उल्लङ्घन	सिट कटौती

३९	५ वर्ष सेवा बन्धन	ग्रामीण सेवा अनुपालन ≥८५%	लाइसेंस रेकर्ड	वार्षिक	चिकित्सा परिषद्	अनुपालन <७०%	लाइसेंस स्थगन
४०	Visiting Faculty	≥२० विदेशी विशेषज्ञ प्रतिवर्ष	कार्यक्रम रेकर्ड	वार्षिक	चिकित्सा शिक्षा आयोग	विशेषज्ञ <१०	अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य
४१	मेडिकल टुरिज्म	विदेशी बिरामी ≥१५% वृद्धि	अस्पताल रेकर्ड/ पर्यटन विभागको रेकर्ड	वार्षिक	पर्यटन/स्वास्थ्य तथा ज. स. मन्त्रालय	वृद्धि नहुनु	प्रचार रणनीति
४२	क्लिनिकल अडिट	१००% शिक्षण अस्पताल अडिट	अडिट रिपोर्ट	वार्षिक	स्वतन्त्र अडिट निकाय	अडिट नहुनु	नियामक कारबाही
४३	निजी ग्रेडिङ	१००% निजी अस्पताल ग्रेडिङ	DDA रिपोर्ट	त्रैमासिक	DDA	ग्रेडिङ नहुनु	अनुमति नवीकरण रोक
४४	शुल्क सफ्टवेयर	१००% शुल्क सार्वजनिक	सफ्टवेयर रिपोर्ट	त्रैमासिक	नियामक निकाय	गोप्य शुल्क	जरिवाना
४५	१०% निःशुल्क शय्या	विपन्न लाभग्राही ≥९०% उपयोग	अस्पताल रिपोर्ट	मासिक	निजी अस्पताल नियामक	उपयोग <६०%	अनुगमन कडाइ
४६	Indemnity Insurance	१००% चिकित्सक बीमा आबद्ध	बीमा रेकर्ड	वार्षिक	बीमा बोर्ड	बीमा नभएको	सञ्चालन रोक
४७	GIS लगत	१००% निजी अस्पताल GIS नक्सांकन	GIS प्रणाली	अर्धवार्षिक	स्वास्थ्य तथा ज. स. मन्त्रालय	डाटा अपूर्ण	डाटा सङ्कलन अभियान
४८	वार्षिक अडिट सार्वजनिक	१००% अडिट प्रतिवेदन सार्वजनिक	वेबसाइट	वार्षिक	DDA/मन्त्रालय	प्रकाशन ढिलाइ	सार्वजनिक सूचना निर्देशन
४९	सामाजिक सुरक्षा कोष	कर्मचारी ≥९०% आबद्ध	कोष रेकर्ड	अर्धवार्षिक	श्रम मन्त्रालय	आबद्धता <७०%	अनिवार्य कार्यान्वयन

५०	Cross-Subsidy मोडल	ग्रामीण सेवा विस्तार ≥२०%	सेवा रिपोर्ट	वार्षिक	स्वास्थ्य तथा ज. स. मन्त्रालय	ग्रामीण सेवा स्थिर	प्रोत्साहन अनुदान

६(ग) युवा तथा खेलकूद मन्त्रालय

६(ग).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

६(ग).१.१ विगतमा तयार गरिएका र सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूको सन्दर्भमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको ३३औं ३४ औं र ३५औं वार्षिक प्रतिवेदन तथा महालेखा परीक्षकको कार्यालयको ६०औं ६१औं र ६२औं प्रतिवेदनले दिएका सुझाव अन्तर्गत खेल सङ्घ तथा क्लबलाई दिइने अनुदानको मापदण्ड, खेलाडी सेवासुविधा, सार्वजनिक खरिद, बेरुजु तथा पेश्की फछ्र्यौट, सम्पत्ति अभिलेख व्यवस्थापन, खेलकुद पूर्वाधार निर्माणमा दिगोपना र परिणाम, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, तथा कानुनी संरचनामा सुधार आवश्यक रहेको लगायतका विषयहरू औंल्याइएका छन्।

६(ग).१.२ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

विभिन्न नियमनकारी निकायहरूबाट दिइएका कतिपय सुझावहरू कार्यान्वयनमा गएको भएता पनि कतिपय महत्वपूर्ण सुझावहरू कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन्।प्रतिवेदनका सुझावहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरू देहाय अनुसार पहिचान गरिएको छः

१.समसामयिकता र सङ्घीय संरचना अनुरूप कानून निर्माण र परिमार्जनमा ढिलाईः

- राष्ट्रिय खेलकुद विकास ऐन, २०७७ को संशोधन विधेयक, २०८२ साउनमा प्रतिनिधि सभामा दर्ता भई पारित हुने प्रक्रिया अगाडि नबढेको।
- नेपाल स्काउट र मन्त्रालयबाट नेपाल स्काउट ऐन परिमार्जन गर्नुपर्ने आवश्यकता पहिचान भई नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्बाट सिद्धान्त स्वीकृति लिएको भएता पनि मन्त्रालयको नेतृत्व पटक पटक फेरिँदा मस्यौदा प्रक्रिया अगाडि बढ्न नसकेको।
- राष्ट्रिय युवा परिषद् ऐन २०७२ लाई समसामयिकता र सङ्घीय संरचना अनुरूप परिमार्जनका लागि मस्यौदा प्रकृया सुरु भएको छ भएता पनि ऐन निर्माणको कार्य टुङ्गोमा नपुगेको।
- युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोष नियमावलीका आधारमा स्थापना भई सञ्चालन भइरहेको।

२.जनशक्ति व्यवस्थापन

- राष्ट्रिय खेलकुद परिषद्मा विगत लामो समयदेखि कर्मचारी पदपूर्ति हुन सकेको छैन जसका कारण प्रशिक्षण र भौतिक पूर्वाधार निर्माण सम्बन्धी प्राविधिक कर्मचारीको अभाव रहेको।

- युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोषमा सम्पूर्ण कर्मचारीहरू करार सेवामा लिई विगत २० वर्षदेखि कोष सञ्चालन हुँदै आएकाले कोषको कर्मचारी क्याडर विकास हुन नसकेको।

३. स्रोत साधनको सीमितताःखेलकुद पूर्वाधार निर्माणका क्षेत्रमा न्यून रकम व्यवस्थापन हुँदा ठूला र रणनीतिक पूर्वाधारहरू निर्माण सम्पन्न हुन नसकेको।

४. कमजोर नियमन र अनुगमन प्रणाली

- राष्ट्रिय खेलकुद परिषद्बाट खेलकुद सङ्घ संस्थाहरूको आन्तरिक सुशासनको अनुगमन र नियमन प्रभावकारी रूपमा हुन नसकेको।
- राष्ट्रिय खेलकुद परिषद्मा प्राविधिक जनशक्तिको अभाव रहेकोले पूर्वाधार निर्माणको अनुगमन, सुपरिवेक्षण तथा समग्र परियोजना व्यवस्थापन चक्र प्रभावकारी रूपमा हुन नसकेको।

६(ग).१.३ सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

- मन्त्रालय र सम्बद्ध सबै निकायका बैठकहरूको प्रत्यक्ष प्रसारण गर्ने गरिएको।
- विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय खेलकुद प्रतियोगिताहरूको विद्युतीय टिकट प्रणालीको सुरुवात गरिएको।

६(ग).२ आगामी मार्गचित्र

६(ग).२.१ विद्यमान समस्याहरू

१. नीतिगत तथा कानुनी संरचनासम्बन्धी समस्या

- सङ्घीय संरचना र समसामयिक आवश्यकताअनुसार ऐन तथा नियमावली समयमै परिमार्जन हुन नसक्नु,
- राष्ट्रिय खेलकुद विकास ऐन, नेपाल स्काउट ऐन र राष्ट्रिय युवा परिषद् ऐन संशोधन प्रक्रियामा भएको ढिलाइ हुनु,
- युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोषको संस्थागत स्थायित्व र जवाफदेहिता कमजोर।
- युवा र खेलकूदसम्बन्धी सङ्घ र प्रदेशका समानान्तर संरचनाहरू रहनु।

२. संस्थागत क्षमता तथा जनशक्ति व्यवस्थापनसम्बन्धी समस्या

- राष्ट्रिय खेलकुद परिषद्मा दीर्घकालीन कर्मचारी पदपूर्ति हुन नसक्दा प्राविधिक, प्रशिक्षण तथा पूर्वाधारसम्बन्धी क्षमता कमजोर रहनु,

- युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोषमा स्थायी कर्मचारी क्याडर विकास हुन सकेकोले दीर्घकालीन संस्थागत स्मृति (institutional memory) कमजोर रहनु,
- परियोजना व्यवस्थापन, सुपरिवेक्षण र गुणस्तर नियन्त्रणमा प्राविधिक जनशक्तिको अभाव हुनु।

३. स्रोत साधन तथा वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी समस्या

- खेलाडीहरूलाई पर्याप्त सुविधा र पुरस्कारको अभाव हुनु।
- अन्तर्राष्ट्रिय खेलकूद प्रतियोगिता सञ्चालन गर्न गुणस्तरीय पूर्वाधारको अभाव हुनु।
- खेलकुद पूर्वाधार निर्माणमा सीमित बजेट विनियोजन, ठूला तथा रणनीतिक पूर्वाधारहरू अधुरा रहनु।
- अनुदान र लगानीको परिणाममा आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली कमजोर रहनु।

४. नियमन, अनुगमन तथा आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी समस्या

- खेल सङ्घ/संस्थाको कमजोर आन्तरिक सुशासन र प्रभावकारी नियमन तथा अनुगमनको अभाव हुनु।
- पूर्वाधार निर्माणमा अनुगमन, सुपरिवेक्षण र परियोजना व्यवस्थापन चक्र कमजोर हुनु।
- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर हुनु।

५. सेवा प्रवाह र सुशासन अभ्याससम्बन्धी समस्या

- केही क्षेत्रमा डिजिटल अभ्यास सुरु भए पनि सेवा प्रवाहमा समान र संस्थागत रूपान्तरण हुन नसक्नु।
- सेवा प्रवाहका स्पष्ट समयसीमा, लागत र उत्तरदायित्व पूर्वानुमानयोग्य नहुनु।

६(ग).२.२ नागरिकका अपेक्षा

- गुणस्तरीय खेलकूद पूर्वाधार।
- खेलाडीहरूलाई पर्याप्त अवसर र सेवा सुविधा।
- निष्पक्ष अनुदान र समान अवसर।
- अनुशासित र उत्तरदायी खेलकूद संस्थाहरू।
- जिल्लामा सङ्घ र प्रदेशका समानान्तर युवा तथा खेलकूद कार्यालयको स्थानमा एकीकृत संस्थाहरूको स्थापना।

६(ग).२.३ दूरदृष्टि

"उत्तरदायी खेलकूद संस्था, गुणस्तरीय पूर्वधारः प्रतिस्पर्धी खेलाडी, युवा समृद्धिका आधार"

६(ग).२.४ सुधारका उपायहरू

- खेलकुद विकास ऐन, राष्ट्रिय युवा परिषद ऐन र नेपाल स्काउट ऐनलाई सङ्घीय संरचना अनुकूल परिमार्जन गर्ने।
- खेलकूदको अनुमति, मान्यता, अनुदान तथा स्वीकृति प्रक्रियाको सरलीकरण गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय प्रतियोगिताहरू आयोजना गर्न मिल्ने गरी प्रदेशस्तरमा समेत गुणस्तरीय खेलकूद पूर्वाधारको विकास गर्ने र निर्माणाधीन पूर्वाधारहरू तत्काल पूरा गर्ने।
- खेलाडीहरूलाई प्रतियोगितामा भाग लिने पर्याप्त अवसर र सेवा सुविधाको व्यवस्था गर्ने।
- खेलकूद सम्बन्धी संस्थाहरूलाई वितरण गरिने अनुदानमा निष्पक्षता कायम गर्ने र उनीहरूलाई थप अनुशासित तथा उत्तरदायी बनाउने।
- जिल्लामा सङ्घ र प्रदेशका समानान्तर युवा तथा खेलकूद कार्यालयको स्थानमा एकीकृत संस्थाहरूको स्थापना गर्ने।
- नेपाल स्काउटलाई सबै विद्यालयसम्म पुऱ्याई बालबालिका तथा युवाहरूको चरित्र विकास, नेतृत्व क्षमता विकास, अनुशासन, र सामाजिक उत्तरदायित्व बढाउने।
- युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोष खारेज गरी घरेलु तथा साना उद्योग प्रवर्द्धन केन्द्र वा अन्य समान प्रकृतिका कार्य गर्ने संस्थामा कोष हस्तान्तरण गर्ने।

युवा तथा खेलकुद क्षेत्रः ९ रुपान्तरणकारी सुधारहरू

१. कानुनी परिमार्जन खेलकुद ऐनको समयसापेक्ष संशोधन र परिमार्जन गर्ने।	**२. अनुदानमा पारदर्शिता** मापदण्डमा आधारित पारदर्शी अनुदान वितरण प्रणाली लागू गर्ने।	**३. पूर्वाधार दिगोपना** राष्ट्रिय गौरवका रंगशाला र पूर्वाधार निर्माण सम्पन्न गर्ने।
४. खेलाडी कल्याण खेलाडीको बीमा र सामाजिक सुरक्षाको सुनिश्चितता गर्ने।	**५. एकीकृत कार्यालय** प्रशासनिक खर्च घटाउन एकीकृत संरचना र कार्यालय स्थापना।	**६. डिजिटल सेवा** अनलाइन अनुमति र मान्यता प्रक्रिया मार्फत सेवा प्रवाह।
७. स्काउट विस्तार सबै विद्यालयमा स्काउट कार्यक्रम विस्तार र सञ्चालन गर्ने।	**८. एन्टी डोपिङ** राष्ट्रिय एन्टी डोपिङ एजेन्सीको प्रभावकारी स्थापना।	**९. निजी लगानी** खेलकुद क्षेत्रमा निजी लगानी र साझेदारी प्रोत्साहन गर्ने।

६(ग).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र.स.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१	नीतिगत तथा कानुनी सुधार	खेलकुद विकास ऐन, राष्ट्रिय युवा परिषद ऐन र नेपाल स्काउट ऐनलाई सङ्घीय संरचना अनुकूल परिमार्जन गर्ने	१–२ वर्ष	संशोधित ऐन संख्या; सङ्घीय संरचना अनुरूप कार्यविभाजन भएको	वित्तीयः नियमित बजेट; मानवीयः कानुनी विज्ञ, मन्त्रालयका कर्मचारी	विधायिकी ढिलाइ; राजनीतिक प्राथमिकता परिवर्तन
२	सेवा प्रवाह सुधार	खेलकूदको अनुमति, मान्यता, अनुदान तथा स्वीकृति प्रक्रियाको सरलीकरण गर्ने	६–१२ महिना	प्रक्रिया समय ५०% ले घटेको; सेवा मापदण्ड लागू भएको	वित्तीयः न्यून; मानवीयः प्रशासनिक र सूचना प्रविधि जान्ने कर्मचारी	संस्थागत प्रतिरोध; कानुनी अवरोध
३	पूर्वाधार विकास	प्रदेशस्तरमा गुणस्तरीय खेलकूद पूर्वाधार विकास गर्ने र निर्माणाधीन पूर्वाधार पूरा गर्ने	२–५ वर्ष	निर्माण सम्पन्न पूर्वाधार संख्या; अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड पूरा भएकोले अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धाका खेल सुरु भएको	वित्तीयः विकास बजेट; मानवीयः प्राविधिक जनशक्ति	बजेट अभाव; निर्माण ढिलाइ
४	खेलाडी कल्याण	खेलाडीहरूलाई प्रतियोगितामा भाग लिने अवसर र सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने	निरन्तर	प्रतियोगितामा सहभागी नयाँ खेलाडी संख्या; सेवा सुविधाको उपलब्धता र अनुमानयोग्यता	वित्तीयः कार्यक्रम बजेट; मानवीयः खेलकुद परिषद्को सक्रियता र निर्विवाद काम गर्ने प्रतिवद्धता	बजेट सीमितता; व्यवस्थापन कमजोरी
५	पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता	खेलकूद संस्थाहरूलाई वितरण गरिने अनुदानमा निष्पक्षता कायम गर्ने	१ वर्ष	अनुदान वितरण मापदण्ड लागू; लेखापरीक्षणबाट अनुपालन दर राम्रो देखिएको	वित्तीयः नियमित बजेट; मानवीयः लेखा र अनुगमन कर्मचारीको सत्यनिष्ठा एवं खेलकूद संस्थाहरूको वित्तीय अनुशासन	राजनीतिक हस्तक्षेप; पारदर्शिता अभाव

६	संस्थागत पुनर्संरचना	जिल्लामा सङ्घ र प्रदेशका समानान्तर कार्यालयको स्थानमा एकीकृत युवा तथता खेलकूद संस्थाको स्थापना गर्ने	१–३ वर्ष	एकीकृत कार्यालय संख्या; प्रशासनिक खर्च घटेको	वित्तीयः पुनर्संरचना बजेट; मानवीयः प्रशासनिक कर्मचारी	संस्थागत प्रतिरोध; समन्वय अभाव
७	युवा विकास कार्यक्रम विस्तार	नेपाल स्काउटलाई सबै विद्यालयसम्म विस्तार गर्ने	२–४ वर्ष	स्काउट कार्यक्रम लागू भएका विद्यालय प्रतिशत	वित्तीयः कार्यक्रम बजेट; मानवीयः स्काउट प्रशिक्षक	जनशक्ति अभाव; विद्यालय समन्वय समस्या
८	संस्थागत एकीकरण तथा सुधार	युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोष खारेज गरी अन्य संस्थामा हस्तान्तरण गर्ने	१–२ वर्ष	हस्तान्तरण प्रक्रिया सम्पन्न; नयाँ संरचना कार्यान्वयन	वित्तीयः पुनर्संरचना बजेट; मानवीयः नीति र कानुनी विज्ञ	कानुनी जटिलता; संक्रमणकालीन व्यवस्थापन समस्या

६(ग).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाइ र तत्काल सुधार प्रणाली

क्र.स.	क्रियाकलापहरू	सूचकहरू	सत्यापनको माध्यम	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय
१	खेलकुद ऐन, राष्ट्रिय युवा परिषद् ऐन र नेपाल स्काउट ऐन संशोधन	संशोधित ऐन संख्या ≥ ३; सङ्घीय संरचना अनुरूप कार्यान्वयन भएको।	नेपाल राजपत्र, मन्त्रिपरिषद् निर्णय, मन्त्रालयको प्रतिवेदन	त्रैमासिक	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय, कानून मन्त्रालय, प्रदेश सरकार
२	खेलकुद अनुमति, मान्यता, अनुदान प्रक्रिया सरलीकरण	सेवा प्रवाह समय ≥ ५०% घटेको; सेवा मापदण्ड लागू।	MIS report, सेवा प्रवाह अभिलेख	त्रैमासिक	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय, राष्ट्रिय खेलकुद परिषद्
३	प्रदेशस्तरमा खेलकुद पूर्वाधार विकास	निर्माण सम्पन्न पूर्वाधार संख्या; ≥ ८०% परियोजना समयमै सम्पन्न भएका।	प्राविधिक प्रतिवेदन, अनुगमन प्रतिवेदन	निरन्तर	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय, राष्ट्रिय खेलकुद परिषद्, प्रदेश सरकार
४	खेलाडी सेवा सुविधा र सहभागिता वृद्धि	प्रत्येक प्रतियोगितामा सहभागी नयाँ खेलाडीको सङ्ख्या ≥ २५% वृद्धि	प्रतियोगिता अभिलेख, कार्यक्रम प्रतिवेदन	वार्षिक	राष्ट्रिय खेलकुद परिषद्, युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय, प्रदेश सरकार

५	अनुदान वितरणमा पारदर्शिता	अनुदान वितरण audit compliance ≥ ९०%, अनुदानमा निष्पक्षतासम्बन्धी गुनासा नरहेका	लेखापरीक्षण प्रतिवेदन, गुनासो सङ्ख्या	वार्षिक	मन्त्रालय, महालेखा परीक्षक कार्यालय
६	एकीकृत युवा तथा खेलकुद कार्यालय स्थापना	स्थापित एकीकृत कार्यालय संख्या; प्रशासनिक खर्च ≥ २०% घटेको	संरचना स्वीकृति दस्तावेज, मन्त्रालय प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय, राष्ट्रिय खेलकुद परिषद्, प्रदेश सरकार
७	नेपाल स्काउट कार्यक्रम विस्तार	स्काउट कार्यक्रम लागू भएका विद्यालय ≥ ६०%	नेपाल स्काउट प्रतिवेदन, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको अभिलेख	वार्षिक	नेपाल स्काउट, , शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
८	स्वरोजगार कोष एकीकरण/हस्तान्तरण	हस्तान्तरण प्रक्रिया सम्पन्न; नयाँ संरचना सञ्चालन	मन्त्रिपरिषद् निर्णय, मन्त्रालयको प्रतिवेदन	त्रैमासिक	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय, उद्योग मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय

सन्दर्भ सामग्रीहरू

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग। (विभिन्न वर्षहरू)। वार्षिक प्रतिवेदन। काठमाडौं।

उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग। (२०४९)। उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, २०४९। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग। (२०७५)। उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, २०७५। काठमाडौंः शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय।

औषधी व्यवस्था विभाग। (विभिन्न वर्षहरू)। वार्षिक प्रतिवेदन। काठमाडौं।

कार्की आयोग। (२०७४)। चिकित्सा शिक्षा सम्बन्धी प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

कोइराला, वि। (२०६८)। नेपालमा विद्यालय शिक्षाको इतिहास र सुधारका प्रयासहरू। काठमाडौंः पैरवी प्रकाशन।

चिकित्सा शिक्षा आयोग। (२०७५)। राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा ऐन, २०७५। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण। (२०२२)। नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण प्रतिवेदन। काठमाडौं।

नेपाल राष्ट्रिय मानसिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण। (२०२०)। मानसिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण प्रतिवेदन। काठमाडौं।

नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग। (२०११)। नेपालमा शिक्षा प्रतिवेदन २०११। काठमाडौंः शिक्षा मन्त्रालय।

नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा—प्रतिष्ठान (NAST)। (२०७८)। नेपालमा विज्ञान र प्रविधिको अवस्थाः अनुसन्धान तथा विश्लेषण प्रतिवेदन। ललितपुर।

नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय। (२०८०)। स्वास्थ्य जनशक्ति प्रक्षेपण प्रतिवेदन (२०७७—२०९०)। काठमाडौं।

नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय। (२०८०—२०९०)। नेपाल स्वास्थ्य वित्त रणनीति। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०२८)। राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति योजना (२०२८—२०३२)। काठमाडौंः शिक्षा मन्त्रालय।

नेपाल सरकार। (२०७२)। नेपालको संविधान, २०७२। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७२)। राष्ट्रिय युवा परिषद् ऐन, २०७२। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७६)। राष्ट्रिय विज्ञान, प्रविधि तथा नवप्रवर्तन नीति, २०७६। काठमाडौंः शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय।

नेपाल सरकार। (२०७६)। राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६। काठमाडौंः शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय।

नेपाल सरकार। (२०७७)। राष्ट्रिय खेलकुद विकास ऐन, २०७७। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७९)। विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (SSSP, २०२१—२०३१)। काठमाडौंः शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय।

नेपाल सरकार। (वि.सं. विभिन्न वर्षहरू)। नेपाल स्काउट ऐन। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (वि.सं. विभिन्न वर्षहरू)। युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोष नियमावली। काठमाडौं।

नेपाल स्काउट। (वि.सं. विभिन्न वर्षहरू)। कार्यक्रम तथा गतिविधि प्रतिवेदन। काठमाडौं।

नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिक योजना। (२०२३—२०३०)। National Health Sector Strategy Plan (NHSSP)। काठमाडौं।

नेपाल स्वास्थ्य संस्था सर्वेक्षण। (२०२१)। स्वास्थ्य संस्था सर्वेक्षण प्रतिवेदन। काठमाडौं।

महालेखा परीक्षकको कार्यालय। (२०८०)। साठीऔं वार्षिक प्रतिवेदन (शिक्षा क्षेत्र कार्यमूलक सम्परीक्षण सहित)। काठमाडौं।

माथेमा कार्यदल। (२०७२)। चिकित्सा शिक्षा सुधार सम्बन्धी प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

मार्टिन चौतारी। (२०७९)। नेपालमा उच्च शिक्षाः नीति, अभ्यास र चुनौतीहरू। काठमाडौंः मार्टिन चौतारी।

युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय। (वि.सं. विभिन्न वर्षहरू)। नीति तथा कार्यक्रमहरू। काठमाडौं।

राष्ट्रिय खेलकुद परिषद्। (वि.सं. विभिन्न वर्षहरू)। वार्षिक प्रतिवेदन तथा कार्यक्रम विवरण। काठमाडौं।

राष्ट्रिय योजना आयोग। (२०८१)। सोह्रौं योजना (२०८१/८२—२०८५/८६)। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र। (२०७९)। शिक्षण संस्थाहरूमा सदाचार, पारदर्शिता र सुशासन सम्बन्धी अनुगमन प्रतिवेदन। काठमाडौं।

रोगको भार अध्ययन। (२०१९)। नेपाल रोगको भार अध्ययन प्रतिवेदन। काठमाडौं।

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (UGC)। (२०८०)। उच्च शिक्षाको सुधारका लागि मार्गचित्र (२०८०—२०८९)। भक्तपुर।

शिक्षा नीति तथा अभ्यास केन्द्र (CEPP)। (२०८०)। सङ्घीयतामा शिक्षाको अधिकार र स्थानीय सरकारको भूमिका। काठमाडौं।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय। (२०७९)। प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम (TVET) १० वर्षे रणनीतिक योजना (२०२३—२०३२)। काठमाडौं।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय। (२०८०)। उच्च शिक्षामा सुधार सम्बन्धी सुझाव प्रतिवेदन। काठमाडौं।

सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय। (२०७६)। डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०७६। काठमाडौं।

ADB. (2023). Supporting the implementation of the School Education Sector Plan (SESP) in Nepal. Asian Development Bank.

UNESCO. (2022). Global education monitoring report: Nepal country report. UNESCO Publishing.

UNICEF. (2021). Education sector analysis: Strengthening resilience and gender equality in Nepal. Kathmandu.

World Bank. (2023). Nepal: Strengthening higher education institutions for resilience, innovation and quality (Nurture). Washington, DC.
Transparency International. (2023). Corruption perceptions index 2023. Berlin.
World Bank. (2014). Program-for-results financing: Nepal health sector program. Washington, DC.
World Health Organization. (2019). Guideline on health technology assessment. Geneva.
World Health Organization. (2021). Global strategy on digital health 2020–2025. Geneva.
World Health Organization. (2023). Global health observatory data repository. Geneva.

परिच्छेद सात

कृषि तथा पशुपन्छी, वन, वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन

७(क). कृषि तथा पशुपन्छी

७(क).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन

७(क).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

- प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यवस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हकका लागि नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको खाद्य सम्बन्धी मौलिक हक तथा किसानको हकहित संरक्षण र संवर्द्धन गर्दै कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि-, कृषिमा व्यवसायीकरण, औद्योगिकरण, विविधीकरण र आधुनिकीकरणका लागि संविधानले प्रावधान गरेको कृषि तथा भूमि सुधार सम्बन्धी नीति कार्यान्वयन गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ।
- ६२ प्रतिशत घरधुरी एवं ६७ प्रतिशत जनसंख्या प्रत्यक्ष संलग्न रहेको एवं मुलुकको अर्थतन्त्रमा करिब एक चौथाई योगदान रहेको नेपालको कृषि क्षेत्र नेपाल सरकारको प्राथमिकतामा रहँदै आएको छ। खाद्य तथा पोषण सुरक्षा एवं आर्थिक वृद्धिका लागि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि, व्यवसायीकरण तथा आधुनिकीकरणमा राज्यका तीन तहका सरकार, निजी क्षेत्र र किसान घरपरिवारबाट संयुक्त प्रयास हुँदै आएको छ।
- नेपालको संविधानको अनुसूची-८ मा कृषि प्रसारको व्यवस्थापन, सञ्चालन र नियन्त्रण स्थानीय तहको एकल अधिकार एवं अनुसूची-६ मा कृषि तथा पशु विकास प्रदेशको एकल अधिकार अन्तर्गत रहेतापनि अनुसूची-५ मा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौता, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र क्वारेन्टाइन सङ्घको एकल अधिकार, अनुसूची-७ मा औषधि र विषादी, पशु चिकित्सा, जैविक विविधता, वैज्ञानिक अनुसन्धान सङ्घ र प्रदेशको साझा अधिकार र अनुसूची-९ मा कृषि तथा वातावरण र जैविक विविधता सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकार सूचीमा समाविष्ट रहेका छन्।
    - नेपालमा कृषि क्षेत्रको योजनाबद्ध तथा संस्थागत विकासको थालनी वि सं. २००८. मा कृषि विभागको स्थापनासँगै भएको हो। त्यसयता विभिन्न समयमा यस क्षेत्रको संरचनागत सुधारका साथै संस्थाहरूको गठन, पुनर्गठन र नीतिगत व्यवस्थामा हेरफेर र परिमार्जन हुँदै आएको छ।
    - विसं. २०७२ मा नेपालको संविधान कार्यान्वयनमा आए पश्.चात् कृषि विकास सम्बन्धी विभिन्न कार्यहरूको अधिकार र जिम्मेवारी सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा विभाजित भई तदनुरूपका नयाँ संरचनाहरू स्थापना भई सञ्चालनमा रहेका छन्।

- विगतमा आवधिक योजनाहरूमा कृषि प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र रहँदै आएको सन्दर्भमा २० वर्षे दीर्घकालीन कृषि योजना)APP, वि (सं. २०५२-२०७२.ले नेपालको कृषि क्षेत्रलाई दिशानिर्देश गरेको थियो। हाल क्षेत्रगत नीतिका रूपमा राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१, २० वर्षे कृषि विकास रणनीति)ADS, वि(सं. २०७२-२०९२., दिगो विकास लक्ष्य (SDG) ,नेपालमा खाद्य प्रणाली रूपान्तरण २०८१/८२-) (२०८६/८७ र आवधिक योजनाले नेपालको कृषि क्षेत्रलाई मार्गनिर्देश गर्दै आएको छ।
- उल्लेखित प्रमुख नीतिगत दस्तावेजहरूले कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि, ग्रामीण विकास र खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुनिश्‍चिततालाई मुख्य लक्ष्यका रूपमा आत्मसात गरेको पाइन्छ। कृषि विकास रणनीतिले कृषि तथा पशुपन्छीजन्य उत्पादनको व्यावसायीकरण, यान्त्रीकरण र विविधीकरण गरी यस क्षेत्रलाई प्रतिस्पर्धी बनाउन जोड दिएको छ भने दिगो विकास लक्ष्यले भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा पोषण सुनिश्चित गर्ने तथा दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्य लिएको छ।
- नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको मौलिक हक कार्यान्वयनका लागि खाद्य अधिकार तथा खाद्य संप्रभुता सम्बन्धी ऐन २०७६, खाद्य स्वच्छता तथा गुणस्तर ऐन २०८१, जीवनाशक विषादी व्यवस्थापन ऐन २०७६, विरुवा संरक्षण ऐन २०६४, बीउ विजन ऐन २०४५, दाना पदार्थ ऐन २०३३, पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन २०५५ लगायतका कानूनहरू कार्यान्वयनमा रहेका छन्। तथापी, कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन, कृषि पूर्वाधार विकास, कृषि बजारीकरण एवं कृषि क्षेत्रको संरक्षणका लागि अनुदान व्यवस्थापन लगायतका विषयमा नियमनका लागि छाता ऐन नरहेको अवस्था छ।
- हाल कृषि क्षेत्रको छाता ऐनका रूपमा कृषि ऐन २०८२ को मस्यौदा तर्जुमा भई नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद् मा पेश गर्ने तयारीमा रहेको छ। समग्र कृषि क्षेत्रको सुधार तथा रूपान्तरणका लागि छुट्टै अध्ययन कार्यदल वा आयोगले अध्ययन गरेको अवस्था रहेको देखिँदैन।
- पछिल्लो समय नेपालको कृषि क्षेत्र व्यवसायीकरणतर्फ उन्मूख हुँदै गएको अवस्था छ। प्रमुख खाद्यान्न बाली, तरकारी एवं आलुबालीको उत्पादकत्व वृद्धि भएको, आलु, तरकारी, दुध, अण्डा र माछामा आत्मनिर्भरतातर्फ उन्मूख हुँदै गएको अवस्था छ। प्रमुख खाद्यान्न बालीको क्षेत्रफल क्रमशः घट्दै गएको र आलु तथा तरकारीबालीको क्षेत्रफल वृद्धि भएको अवस्था छ। कृषि गणना २०७८ का अनुसार बाली सघनता पछिल्लो दशकको १.८५ बाट वृद्धि भई १.९१ पुगेको र प्रमुख खाद्यान्न बाली धान,

मकै र गहुँ तथा तरकारी र आलुबालीमा रासायनिक मल प्रयोग गर्ने कृषक घरधुरी क्रमशः ७६, ४९, ५९, २३ र ४४ प्रतिशत एवं उन्नत (उन् नत र वर्णशंकर) बीउ प्रयोग गर्ने घरधुरी क्रमशः ४३, २५, ३३, ३५ र ३६ प्रतिशत रहेको कृषि गणनाले उल्लेख गरेको छ। यसका अलावा कृषक घरधुरीको संख्या ३८ लाखबाट वृद्धि भई ४१ लाख पुगेको, कृषक परिवारले चलन गरेको जमिनको कूल क्षेत्रफल २५ लाख २६ हजार हेक्टरबाट घट्न गई २२ लाख १८ हजार हेक्टर हुन गएको र कृषि चलनको जग्गाको आकार ०.६८ हेक्टरबाट घट्न गई ०.५५ हेक्टर हुन गएको, ४ प्रतिशत कृषक घरधुरीले कृषि बीमा गर्ने गरेको, ३ प्रतिशत कृषक घरधुरीले माटो परीक्षण गर्ने गरेको र ६ प्रतिशत कृषक घरधुरीले कृषि सम्बन्धी तालिम लिएको कृषि गणना २०७८ ले उल्लेख गरेको छ। कृषक परिवार घरधुरीको संख्या वृद्धि तथा कृषि चलनको क्षेत्रफल र आकारमा आएको कमी खेतीयोग्य जमिनमा बढ्दो चाप एवं रासायनिक मल र उन्नत बीउ विजन, कृषि बीमा, माटो परीक्षण र तालिममा कृषक घरधुरीको न्यून सहभागिताले कृषि प्रसार सेवाको न्यून प्रभावकारितालाई उजागर गरेको छ।

- उपरोक्त परिदृष्यमा नेपालको संविधानले प्रावधान गरेको मौलिक हक, एकल एवं साझा अधिकारको कार्यान्वयन, राष्ट्रिय नीति, योजना, गुणस्तर र मापदण्ड निर्धारण, प्रविधि विकास तथा आयात, कृषि मानव संसाधन विकास, प्रदेश र स्थानीय तहको प्राविधिक पृष्ठपोषण, स्रोत केन्द्र विकास, कृषि बजारीकरण प्रवर्द्धन, अन्तर्राष्ट्रिय कृषि व्यापार, कृषि उत्पादन सामग्री व्यवस्थापन, किसान हित प्रवर्द्धन, मूल्य नीति, संरक्षण, जलवायु समुत्थानशील कृषि प्रणाली विकास, कृषि जैविक विविधता संरक्षण तथा सम्वर्द्धन, विपद जोखिम न्यूनीकरण एवं व्यवस्थापन, द्विपक्षीय एवं बहुपक्षीय सन्धि/सम्झौता/प्रतिवद्धता कार्यान्वयन र अन्तर तह समन्वय लगायतका विषयमा सङ्घीय कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयले नेतृत्व गर्नु पर्दछ।
- आम जनताको खाद्य सुरक्षा, रोजगारी र जिविकोपार्जनसँग जोडिएको तथा उच्च र समावेशी आर्थिक वृद्धिमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने कृषि क्षेत्रको विकासका लागि राज्यले उपलब्ध गराउँदै आएको सेवा सुविधालाई पारदर्शी, चुस्त, सरल र प्रभावकारी बनाई जनविश्वास एवं जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्न कृषि क्षेत्रमा नीतिगत, संरचनागत र संस्थागत सुधारको आवश्यकता रहेको छ।

७(क)१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

कृषि क्षेत्रको विकास तथा रूपान्तरणका सम्बन्धमा विभिन्न समयमा प्राज्ञिक एवं बाह्य क्षेत्रबाट व्यक्तिगत एवं संस्थागत प्रयोजनका लागि अध्ययन तथा अनुसन्धान भएको देखिन्छ। प्राज्ञिक र बाह्य अध्ययनहरूले नेपालको कृषि क्षेत्रको न्यून उत्पादकत्व, कमजोर प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता, बढ्दो खाद्य पदार्थको आयात, आधुनिक प्रविधिको अपर्याप्तता, जलवायु परिवर्तनको असर, उत्पादन सामग्रीहरूको सहज उपलब्धता हुन नसकेको तथा कृषि क्षेत्रमा न्यून लगानीका विषयलाई चित्रण गरेको पाइन्छ। नेपालको कृषि क्षेत्रलाई मार्गदर्शन गर्ने कृषि विकास रणनीति (२०७२-२०९२) ले देहायका विषय उल्लेख गरेको छः

- उत्पादन लागत न्यूनीकरण र प्रतिस्पर्धा वृद्धिका लागि कृषि क्षेत्रको कुल कारक उत्पादकत्व)TFP) मा वार्षिक २%वृद्धि आवश्यक रहेको।
- जलवायु परिवर्तनले २० सम्म उत्पादन घटाउन %सक्ने हुँदा यसलाई अनुकूलित बाली र सिँचाइबाट सम्बोधन गर्नुपर्छ।
- मूल्य शृंखला विकासबाट निर्यात बढाउन सकिन्छ, जसमा FDI र GMO नियमन आवश्यक रहेको।
- साना किसानहरूको ७०% योगदानलाई समावेशी बनाउन तालिम र ऋण पहुँच बढाउन पर्छ।
- सुशासनका लागि भ्रष्टाचार नियन्त्रण र डिजिटल अनुगमन प्रणाली विकास गर्नुपर्छ।

७(क)१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

- कृषि क्षेत्रको समग्र विकासका लागि छुट्टै सुधारको कार्ययोजना नभए तापनि कृषि विकास रणनीति तथा आवधिक योजनाहरूले मार्गनिर्देश गरेका विषयमा कार्यान्वयन पक्षमा देखिएका कमजोरीका कारण उल्लेखनीय प्रगति हासिल हुन नसकेको।
- मुलुकको सङ्घीय ढाँचामा रुपान्तरण पश्चात् कार्यक्षेत्र एवं अधिकार क्षेत्रमा देखिएको द्विविधा, कृषि क्षेत्रमा सरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट भएको न्यून लगानी, तीन तहका सरकारबीच प्राविधिक एवं कार्यात्मक समन्वय र सहकार्यमा कमी, स्थानीय र प्रदेश तहमा प्राविधिक जनशक्ति अभाव एवं क्षमता विकास हुन नसक्नु र आवश्यक पूर्वाधारहरू तथा संस्थागत संरचनाहरूको विकास नहुनु लगायतका कारणले सुधारात्मक कार्यहरूको प्रगति सन्तोषजनक नदेखिएको।
- कृषिको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन उत्पादनका साधन, कृषि पूर्वाधार सडक), ऊर्जा तथा सिँचाइ लगायत तथा प्रविधि र सामग्रीको सहज उपलब्धतालाई प्रभावकारी रूपमा (

परिचालन गर्न नसकिनु, अनुसन्धानमा पर्याप्त लगानी हुन नसक्नु ,कृषि भूमिको खण्डीकरण तथा गैरकृषिमा प्रयोग, बसाइँसराइका कारण बाँझो जमिन बढ्दै जानु, जलवायु परिवर्तन, वन्यजन्तुको बढ्दो अतिक्रमण, कृषि उपजको ढुवानी, भण्डारण, प्रशोधन तथा बजारीकरणको लागि आवश्यक संरचनात्मक व्यवस्थाको निर्माण तथा सञ्चालन हुन नसक्नु, कृषिमा सहज कर्जा तथा बीमा सुविधाको दायरा विस्तार हुन नसक्नु, अनुदान प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न नसकिनु र कृषि उत्पादनलाई कृषिजन्य उद्योगसँग जोड्न नसक्नु ,जस्ता कारणले थप सुधारात्मक पहल आवश्यक देखिएको।

- कृषि क्षेत्रमा सरकारी लगानी अपर्याप्त हुँदा सरकारी अनुदान प्रवाह प्रणाली मूलतः प्रतिस्पर्धात्मक रहेको जसले गर्दा उत्पादनका आधारभूत सामग्रीहरू (मल, बीउ,नश्ल , ,भुरासिँचाइ, कृषि ऋण, प्रविधि) मा सबै किसानको सहज पहुँच हुन नसकेको।
- किसान हित संरक्षण, कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन, कृषि अनुदान व्यवस्थापन लगायतका विषयमा नियमनका लागि ऐन नरहेको एवं विद्यमान सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावलीका प्रावधान अव्यवहारिक देखिएको।
- कृषि क्षेत्रको व्यवसायीकरण र आधुनिकीकरणसँगै आवश्यक देखिएको विशेषज्ञ सेवा प्रवाह (जस्तै प्राङ्गारिककृषि प्रवर्द्धन, बजार अनुसन्धान ,मूल्य नीति तथा न्यूनतम समर्थन मूल्य कार्यान्वयन, डिजिटल कृषि पद्धति, उदीयमान बाली/वस्तु,) का लागि संरचना तथा मानव संसाधन विकास हुन नसकेको।
- कृषि विकास रणनीति (२०७२-२०९२) ले राजनीतिक अस्थिरता र संस्थागत कमजोरीका कारण ६० प्रतिशत बजेट कार्यान्वयन नहुनु, प्रविधि हस्तान्तरणमा कमी एवं बजार एकीकरण नहुनु लगायतका समस्याहरू औंल्याएको छ।

७(क)१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

- रासायनिक मल वितरण प्रक्रियालाई सहज बनाउन अनुदानको मल वितरण व्यवस्थापन निर्देशिका २०७८ लाई परिमार्जन गरी अनुदानको मल वितरण व्यवस्थापन कार्यविधि २०८२ कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। अनुदानको मल वितरण कार्यलाई व्यवस्थित र पारदर्शी बनाउन मल व्यवस्थापन सूचना प्रणाली तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। सार्वजनिक खरिद नियमावलीको १४औं संशोधन मार्फत रासायनिक मलको खरिद सम्बन्धी व्यवस्थालाई उक्त नियमावलीमा पहिलो पटक समावेश गराई रासायनिक मल खरिद प्रक्रियालाई छोट्याइएको छ।
- अनलाइन माध्यमबाट कृषि तथा पशुपन्छी बीमा गर्न सकिने गरी अनलाइन कृषि बीमा प्रणालीको शुरुवात गरिएको छ।

- विगत ५ वर्षमा कृषि क्षेत्रमा अनुदान प्राप्त गर्ने कृषि अनुदानग्राहीको सूची सार्वजनिकीकरण गरिएको छ र अनुदान वितरणको प्रभावकारिता सम्बन्धी अध्ययन भइरहेको छ।
- कृषकलाई बाली उत्पादनतर्फ प्रोत्साहित गर्न एवम् लाभ सुनिश्चित गर्न बाली लगाउनुपूर्व नै विभिन्न कृषि उपजको न्यूनतम समर्थन मूल्य तथा खरिद मूल्य निर्धारण गरी लागू गरिएको छ।
- किसान सूचीकरण प्रणालीमा हालसम्म करिब २३ लाख ८३ हजार किसान परिवार सूचिकृत भएका छन्।
- वर्षेनी ३ करोड बढी माछा भुरा उत्पादन, ५ करोड बढी खोप उत्पादन तथा वितरण, स्वदेशमै १३ प्रकारका खोपको उत्पादन शुरुवात र वर्षेनी ६ लाखभन्दा बढी पशु वस्तुमा कृत्रिम गर्भाधान सेवा विस्तारको कार्य भइरहेको छ।
- केन्द्रीय पशुपन्छी रोग अन्वेषण प्रयोगशाला र पाँच पशुपन्छी रोग अन्वेषण प्रयोगशालामा प्रयोगशाला सूचना ब्यबस्थापन प्रणाली) LIMS- Laboratory Information Management System) सञ् चालनमा ल्याइएको छ र खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग अन्तर्गतका प्रयोगशालाहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय प्रयोगशाला अनुसार एक्रिडिटेसन गरी यसको कार्यक्षेत्र क्रमशः बिस्तार गरिएको छ।
- वर्षेनी करिब २० नयाँ जात उन्मोचन तथा सूचीकरणको कार्य भइरहेको छ र खाद्यान्न, फलफूल, तरकारी, अलैंची, कफी, आलु लगायतका बालीको क्षेत्र विस्तार तथा सिंचित क्षेत्र विस्तारका लागि कृषकहरूलाई सुविधा उपलब्ध गराइएको छ।
- नेपालबाट निर्यात हुने प्रमुख पशुजन्य पदार्थ मासु), दूध, छुर्पी, घिऊको अन्तर्राष (ट्रिय बजारीकरणका लागि जोनिङ्ग तथा कम्पार्टमेन्टलाइजेसन गरी खोरेत रोग मुक्त क्षेत्र घोषणा गर्न सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको संयुक्त पहलमा इलाम, सिन्धुली र मकवानपुर जिल्लामा जोन क्षेत्र निर्धारण गरिएको छ।
- डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्कको अवधारणामा आधारित सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको समन्वयमा सञ्चालन हुने बीउ बिजनसँग सम्बन्धित सेवा विद्युतीय माध्यमबाट उपलब्ध गराउन डिजिटल्ली इनेबल्ड सिड इन्फर्मेसन सिस्टम)DESIS २.०) को सुरुवात गरिएको छ।
- ADS अन्तर्गत मूल्य शृंखला विकास कार्यक्रम)VADEP) बाट निर्यात प्रवर्द्धन गरिएको छ जसले १०उत्पादन बढाएको छ। %

- संरक्षित कृषि, सुरक्षित बचत' नारा अन्तर्गत उत्पादन सामग्रीमा अनुदान केन्द्रित गरी सर्वसुलभ बनाउने पहल गरिएको छ।
- GIS मा आधारित माटो नक्साङ्कन र डिजिटल कृषि सेवा विस्तार गरिएको छ।

७(क).२ आगामी मार्गचित्र

७(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू

- नेपालले कृषि क्षेत्रमा विभिन्न चुनौतिहरू रहेका छन् जसमा न्यून उत्पादकत्व, बजार पहुँचको कमी, जलवायु परिवर्तनको असर, प्राविधिक जनशक्ति अभाव र अनुदान प्रणाली सहज, अनुमान योग्य र प्रभावकारी हुन नसक्नु।
- सङ्घीय संरचना अनुरूप कार्यक्षेत्र विभाजन भएतापनि नीतिगत र कार्यात्मक समन्वयको कमीले सेवा प्रवाह प्रभावकारी हुन नसक्नु।
- भूमिको खण्डीकरण, कृषि भूमिको गैर कृषि उपयोग एवं चक्लाबन्दी खेतीको स्वीकारयोग्य नमूना नहुँदा व्यवसायिक र नाफामूलक कृषि प्रणाली विकासमा चुनौति थपिनु।
- उत्पादन लागत बढी एवं आन्तरिक कृषि बजार सञ्जाल, आपूर्ति श्रृंखला कमजोर हुँदा स्वदेशी उपजको प्रतिस्पर्धि क्षमता कमजोर रहनु।
- कृषक परिवारहरूमध्ये साना किसानहरूको ८० हिस्सा भएतापनि %कृषि ऋणमा पहुँच ३० %को मात्र रहेको र महिला कृषकहरूको पहुँच अझ न्यून हुनु।
- जलवायु परिवर्तनबाट कृषिमा वार्षिक रूपमा हानी नोक्सानी बढ्दै जानु।
- वन्यजन्तु र मानवबिचको बढ्दो द्वन्दले उत्पादनलाई प्रभाव पर्नु।
- कृषि क्षेत्रलाई निर्देशित तथा नियमन गर्ने सन्दर्भमा छाता कृषि ऐनको व्यवस्था नहुनु।
- राज्यका तीन तहका सरकारबीच नीतिगत, एकीकृत योजना तर्जुमा एवं कार्यगत समन्वय कमजोर रहनु।

७(क).२.२ नागरिक अपेक्षा

कृषि क्षेत्रका सरोकारवाला विशेष गरी किसान, उपभोक्ता र व्यवसायीको अपेक्षा निम्नानुसार रहेका छन्ः

- गुणस्तरीय उत्पादन सामग्री तथा सेवा (जस्तैः बीउबेर्ना/, मल, नश्ल ,भूरा ,औजार र प्राविधिक सल्लाह) समयमै सहज उपलब्धता र पारदर्शीता अनुमानयोग्य, पारदर्शी र सूचना प्रणालीमा आधारित (digital) कृषक अनुदान र सहुलियत प्रणाली होस्।

- ढुवानी तथा भण्डारण सुविधा समयमै कृषि उपजको न्यूनतम समर्थन मूल्य निर्धारण एवं नाफा सुनिश् चितता , प्रतिस्पर्धी क्षमता विकास, बजारीकरण र निर्यात सहजीकरण होस्।
- कृषि बीमा, कर्जा, जलवायु अनुकूलन कार्यक्रम, प्राकृतिक एवं गैर प्राकृतिक क्षतिबाट राहत तथा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरी जोखिम न्यूनीकरण सुनिश्चितता होस्।
- किसान कल सेन्टर, एप र मोबाइल सन्देशमार्फत मौसम, बजार र रोग कीरा सम्बन्धी जानकारी डिजिटल माध्यमबाट पनि दिने व्यवस्था होस्।
- महिला, दलित, जनजाति र साना किसानको उत्थान गर्ने खालका लक्षित कृषि तथा पशुपन्छी विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन होस्
- गरिएका गुनासा/उजुरीको समयमै सुनुवाइ तथा अनुदानग्राहीको विवरणको नियमित सार्वजनिकीकरण होस्।
- रोग, किरा र विषादीको उचित व्यवस्थापनको लागि ज्ञान तथा प्रविधिको जानकारी होस् ।

७(क).२.३ दूर दृष्टि

"आत्मनिर्भर, दिगो, प्रतिस्पर्धी र समावेशी कृषि प्रणालीमार्फत किसानको समृद्धि, खाद्य सुरक्षा र राष्ट्रिय आर्थिक वृद्धि सुनिश्चित गर्दै खाद्य सम्प्रभुता हासिल गर्ने।"

७(क).२.४ सुधारका उपायहरू

१. उत्पादन वृद्धिः

- खेतीयोग्य सार्वजनिक भूमिको पहिचान र बर्गीकरण गर्ने र यस्ता खाली जमीन तुलनात्मक लाभका क्षेत्र (अदुवा, अलैंची, फलफूल आदि) मा कृषिमा आधारित उद्दयोग स्थापनाका लागि लिजमा उपलब्ध गराउने।यसका लागि विद्यमान भूमिसुधार ऐन संसोधन गर्ने र नयाँ नयाँ कृषि ऐन जारी गर्ने।
- कृषकलाई विउविजनमलखाद, प्रविधि, प्राविधिक र सहुलियपूर्ण ऋणको व्यवस्था गर्ने ,। यसका लागि हालका वित्तीय संस्थामा विद्यमान १५ प्रतिशत कृषि ऋणको व्यवस्थालाई ३० प्रतिशतसम्म पुर्‍याउने। तर कृषि उत्पादनको परिमाण तोक्ने।
- साना किसानलाई कृषि समूह सहकारी मार्फत/buy back को सुनिश्चित गर्ने गरी कृषि उद्योगसँग उत्पादनमा आवद्ध गराउने।
- बीउ बिजन सम्बन्धी नीतिगत तथा कानूनी सहजीकरणका लागि बीउ बिजन प्रमाणीकरण मापदण्ड, बीउ बिजन परीक्षण मापदण्ड, बीउ बिजन नमूना सङ्कलन मापदण्ड, र बीउ बिजन जफत गर्ने मापदण्ड तथा कार्य प्रक्रिया लागू गर्ने।

- विद्यालय शिक्षामा कृषि शिक्षा अनिवार्य गर्ने। पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले कक्षा आठबाटै कृषि पढ्न पाउने व्यवस्था गर्ने। साधारण शिक्षामा पनि कृषिको संज्ञानात्मक विषयवस्तु समावेश गर्ने। ग्रामीण स्तरमै कृषि प्राविधिक विकास गर्ने। कृषकलाई व्यावसायिक कृषक बनाउने।
- कृषि उत्पादनमा यन्त्र उपकरण र प्रविधिको प्रयोगमा जोड दिने। ,यसको लागि एउटा स्थानीय तहमा एउटा कस्टम हायरिंग सेन्टर स्थापना गरी किसानलाई यन्त्र ,उपकरणमा भाडामा उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउने।
- कृषि औजारको आयात घटाई मुलुकभित्रै गुणस्तरीय औजार उत्पादन गर्न कृषि औजार कारखाना लिमिटेडलाई नीजि सार्वजनिक साझेदारीमा)Public Private Partnership) अवधारणामा सञ्चालन गर्ने।
- रसायनिक मल आपूर्ति तथा वितरण हरेक आर्थिक वर्षमा आवश्यक मलको ठेक्का र सम्झौता पुस मसान्तसम्म सम्पन्न गरिसक्ने। रियल टाइम फर्टिलाइजर इन्फर्मेसन म्यानेजमेन्ट सिस्टम)FIMS) को पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने। रासायनिक मल नियन्त्रण आदेश, २०५५ को संशोधन मस्यौदा तयार गर्ने।
- कृषि उपजको उत्पादन प्रवर्द्धन तथा निर्यात सहजीकरणका लागि बाली विशेष उत्पादन क्षेत्र निर्धारण गर्ने तथा पशुपन्छी व्यवसाय प्रवर्द्धनका लागि खोरेत रोग मुक्त क्षेत्रहरू घोषणा गर्ने।
- निर्यातका लागि पशुपालन गर्ने उद्योगहरूलाई नीतिगत तथा वित्तीय प्रोत्साहन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

२. कृषि उपजको बजारीकरणः

- कृषि सहकारीको प्रयोग मार्फत कृषिजन्य उत्पादनको भण्डारण प्याकेजिंग र वितरणको , व्यवस्था गर्ने।यसका लागि सरकारलेBuy back guarantee को स्किम ल्याउने।
- कृषिजन्य उपजको उत्पादनको लागतका आधारमा किसानको नाफाको सुनिश्चित हुने गरी न्यूनतम मूल्य निर्धारण गरी कृषि कर्ममा आकर्षिक गर्ने।
- कृषिजन्य उपजको बजारीकरणका लागि नजिकको बजारमा सङ्कलन र विक्री केन्द्रको व्यवस्था गर्ने। यस्ता सङ्कलन केन्द्र र विक्रीकेन्द्र स्थानीय सरकारको मातहतमा राख्ने।

३. कृषिजन्य वस्तुको गुणस्तर र आयात निर्यात

- आयात निर्यातसँग सम्वन्धित विद्यमान वाणिज्य ऐन संशोधन गर्ने। यी ऐनमा निर्यात सहजीकरण र आयातको नियमनको व्यवस्था गर्ने।

- अहिलेका क्वारेनटिन संरचनाहरू (खाद्य, वनस्पति र पशु क्वारेन्टाइन) निकायहरूको पुर्नसंरचना गरी राष्ट्रिय क्वारेन्टाइन प्राधिकरण)National Quarantine Authority) स्थापना गर्ने।
- निर्यातलाई सहजीकरण गर्न नीजिक्षेत्रवाट अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको प्रयोगशाला स्थापना तथा सञ्चालन गर्नका लागि नेपाल सरकारले आवश्यक सहयोग तथा प्रोत्साहन गर्ने।
- निजि क्षेत्रको प्रयोगशालामा गुणस्तर प्रमाणीकरण गरी निर्यात गर्ने निर्यात कर्ताहरूलाई प्रयोगशाला शुल्कमा अनुदान दिने।
- प्राङ्गारिक प्रणालीको नियमन, प्रमाणीकरण र समग्र व्यवस्थापनका लगायत नेपाली कृषिजन्य वस्तुको निर्यात प्रवर्धनका लागि एकीकृत सेवा प्रदान गर्न राष्ट्रिय प्राङ्गारिक केन्द्र)National Organic Centre) स्थापना गर्ने।

४. अन्यः

- प्रदेश स्तरमा कृषिक्षेत्रका दक्ष जनशक्ति विकासका लागि नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्लाई पुनर्संरचना गरी सबै प्रदेशमा एग्रिकल्चर तथा लाइभस्टक एक्सलेन्स सेन्टरको विकास गर्ने।
- भू धरातल जलवायु र जैविक विविधताको अधिकतम उपयोग गरी पोषक र औषधीय गुण , भएका उच्च मूल्यका कृषि वस्तुको व्यावसायिक उत्पादन गर्न जडिबुटी क्षेत्र घोषणा गर्ने र जडिबुटीको व्यावसायिक खेती शुरूवात गर्ने। यसका लागि विद्यमान वन ऐनको संशोधन समेत गरी भूमि र पूँजीमा सहज पहुँचको व्यवस्था गर्ने।
- प्राङ्गारिक कृषि वस्तुहरूको प्रमाणीकरण र ब्राण्ड प्रवर्द्धन गरी राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय बजारीकरण गर्ने र यसका लागि निजी क्षेत्रको लगानीमा छुट्टै आयोजना विकास गर्ने।
- प्रमुख खाद्यान्न बालीहरूको न्यूनतम समर्थन मूल्य तोक्ने र तोकिएको मूल्यमा उक्त उपजहरू खरिद गर्ने ब्यबस्था मिलाउने |
- स्थानीय तह प्रदेश र ,सङ्घीय सरकारले कृषि क्षेत्रमा गर्ने लगानी र सहकार्यको सीमाङ्कन गर्ने। यसका लागि कार्य विस्तृतिकरणको आधारमा एउटा छुट्टै कार्यविध बनाउने।
- दुग्ध विकास संस्थानको पुनर्संरचना गर्ने र यसलाइ PPP Model मा सञ्चालन गर्ने।
- कृषि प्राविधिक सेवा प्रवाहमा डिजिटलाइजेशन प्रणालीको प्रवर्द्धनका लागि तत्काल बाली तथा पशुधन बीमा प्रिमियम अनुदान कार्यक्रमको दायरा विस्तार गरी अनलाइन सफ्टवेयरमार्फत बीमालेख जारीका साथै प्रिमियम अनुदान भुक्तानी कार्यान्वयन गर्ने।
- खाद्य अनुमतिपत्र वितरणलाई नेपाल खाद्य तथा दाना उद्योग इजाजत प्रणाली)Nepal Food and Feed Industry Licensing System, NeFFILS) मार्फत सबै प्रदेशबाट अनलाइन

सेवा उपलब्ध गर्ने। प्रयोगशाला सुचना ब्यबस्थापन प्रणाली)Laboratory Information Management System, LIMS) लाई सबै प्रदेशका प्रयोगशालाहरूबाट विस्तार गर्ने।

- डिजिटल बिउ आयात निर्यात प्रणाली र डिजिटल बिउ निरक्षक इजाजत पत्र जारी तथा नवीकरण प्रणाली को पूर्ण कार्यान्वयन गरिनेछ। सरकारी फार्म केन्द्रमा/ डिजिटल/अनलाइन प्रणालीबाट स्रोत बीउ बिजन तथा उत्पादन सामग्रीको विक्री वितरण-गर्ने।
- विषादी परीक्षणको दायरा विस्तार एवं विषादी परीक्षण कार्यमा वृद्धिः विषादी परीक्षणको दायरा विस्तार एवं विषादी परीक्षण कार्यमा वृद्धिका लागि तत्काल विषादी अवशेषको द्रुत परीक्षणमा थप २ वर्गका विषादी समावेश गरी नियमित परीक्षणलाइ तीव्रता दिने। काठमाडौं उपत्यकाका बजार मा मोबाइल ल्याब भ्यानबाट तरकारी, फलफूलमा विषादी जाँच तथा दुधको गुणस्तर जाच गर्ने। भन्सार विन्दुमा आयातित तरकारी तथा फलफूलमा विषादी अवशेष परीक्षण तथा नियमन गर्ने।
- किसान सूचीकरण तथा किसान परिचयपत्र वितरणका लागि किसान वर्गीकरण सहित परिचयपत्र वितरण गर्ने र सोही पहिचानका आधारमा तीन तहबाट प्रदान गरिने सहुलियत अनुदानहरू प्रदान गर्ने र त्यसको डिजिटल एकिकृत अभिलेख प्रणाली राख्ने।
- कृषिमौसम सल्लाह बुलेटिन तथा सूचना प्रवाहका लागि सबै प्रदेश र स्थ-ानीय तहमा डिजिटल माध्यमबाट कृषि मौसम सल्लाह बुलेटिन र पूर्व सूचना प्रणाली सन्देश उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउने।
- राज्यका तीनै तहका सरकारमा कार्यरत प्राविधिक जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धिका लागि मानव संशाधन विकास योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने
- कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय र अन्तर्गतका नियकायहरूको सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गरी निकायगत पुनर्संरचना गर्ने।

७(क)२.५ सुधार कायान्वयन कार्ययोजना

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१	नीतिगत तथा कानूनी सुधार	राष्ट्रिय कृषि नीति मन्त्रिपरिषद्मा पेश गर्ने।	६ महिना	राष्ट्रिय कृषि नीति स्वीकृतार्थ मन्त्रिपरिषदमा पेश भएको हुने।	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय	सरकार, संसद तथा अन्तर मन्त्रालय समन्वय
२	,, ,,	कृषि विद्येयकको मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिने। नयाँ भूमिसुधार ऐन जारी गर्ने र सार्वजनिक जग्गाको वर्गीकरण तथा कृषिका लागि लिजको व्यवस्था गर्ने।	६ महिना	कृषि विद्येयकको अन्तिम मस्यौदा तयार भएको हुने।		
३	,, ,,	पशु कल्याण,संक्रामक पशुरोग नियन्त्रण विधेयकको मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिने।	६ महिना	पशु कल्याण विद्ययेकको र संक्रामक पशुरोग नियन्त्रण विद्ययेकको अन्तिम मस्यौदा तयार भएको हुने।		
४	,, ,,	विद्यमान १५% कृषि ऋणको सीमालाइ ३०% सम्म पुर्‍याउने।	क्रमशः	आगामी बजेटमा समावेश भएको हुने।	अर्थ मन्त्रालय	
५	,, ,,	स्थानीय तह, प्रदेश र सङ्घीय सरकारले कृषि क्षेत्रमा गर्ने लगानी र सहकार्यको सीमाङ्कका लागि कार्य विस्तृतीकरणको आधारमा एउटा छुट्टै कार्यविधि बनाउने।	१ बर्ष भित्र	कार्यविधि तयार भएको हुने।	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, प्र.म. तथा म.प. को कार्यालय	

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
६	,, ,,	प्रमाणीकरण मापदण्ड, बीउ बिजन परीक्षण, प्रमाणीकरण, नमूना सङ्कलन र जफत गर्ने मापदण्ड जारी गर्ने।	६ महिना	मापदण्डहरू जारी भएको हुने।	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	
७	,, ,,	खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण नियमावलीको मस्यौदा तयार गर्ने।	६ महिना	मस्यौदा तयार भएको हुने।	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	
८	कृषि प्राविधिक सेवा प्रवाहमा डिजिटलाइजेशन प्रणालीको प्रवर्द्धन	बाली तथा पशुधन बीमा प्रिमियम अनुदान कार्यक्रमको दायरा विस्तार र सहज रूपमा अनुदान प्रवाह गर्न अनलाइन सफ्टवेयरमार्फत बीमालेख जारी गर्ने र अनुदान भुक्तानी गर्ने व्यवस्था पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने।	१ वर्ष	अनलाइन प्रणाली कार्यान्वयनमा आएको हुने	सङ्घीय सरकारको बजेट तथा नेपाल बीमा प्राधिकरणसँग समन्वय	नेपाल बीमा प्राधिकरणबाट समन्वय
९	,, ,,	खाद्य उद्योग तथा व्यवसायीलाई प्रदान गरिने खाद्य अनुमतिपत्र वितरण कार्यलाई Nepal Food and Feed Industry Licensing System (NeFFILS) को अनलाइन प्रणालीलाई विस्तार गरी सबै प्रदेशस्थित कार्यालयहरूबाट अनलाइन प्रणालीमार्फत सेवा प्रवाह गर्ने।	६ महिना	सबै प्रदेशबाट अनलाइन प्रणालीमा आधारित प्रयोगशाला सेवा सञ्चालन भएको हुने।	कृषि तथा पशुपन्क्षी बिकास मन्त्रालय	आवश्यक भौतिक र विद्युतीय पूर्वाधार विकास
१०	,, ,,	खाद्य उद्योगी/व्यवसायीका लक्षित गरी सञ्चालनमा रहेको प्रयोगशाला विश्लेषण सेवा अनलाईन प्रणाली Laboratory Information Management System (LIMS) खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभागमा सिमित रहेकोमा उक्त	६ महिना	सबै प्रदेशबाट अनलाइन प्रणालीमा आधारित अनुमतिपत्र प्रदान सेवा प्रवाह	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि मन्त्रालय	आवश्यक भौतिक र विद्युतीय पूर्वाधार विकास

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
		सेवालाई सबै प्रदेशस्थित प्रयोगशालाहरूबाट समेत कार्यान्वयनमा ल्याउने।		सञ्चालन भएको हुने।		
११	,, ,,	Digital Seed Import Export System को पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।	६ महिना	Digital प्रणालीबाट Seed Import Export को पूर्ण कार्यान्वय भएको हुने।	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	निजी क्षेत्रबाट अनुसरण, तथ्याङ्क सुरक्षण
१२	,, ,,	Digital Seed Inspector license issuance and renewal system को पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।	६ महिना	Digital प्रणालीबाट license issuance and renewal कार्य पूर्ण कार्यान्वयन भएको हुने।	कृ. तथा प. वि. मन्त्रालय, सूचना तथा सं. प्र. मन्त्रालय	सरोकारवालाबाट अनुसरण, तथ्याङ्क सुरक्षण
१३	,, ,,	पशु आहारा, दाना पदार्थ, फिड सप्लिमेनट लगायतका पशु उत्पादन सामाग्रीको डिजिटल माध्यमबाट दर्ता गर्ने प्रणालीको सुधार तथा पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।	१ वर्ष	सफ्टवेयरमार्फत दर्ता गर्ने प्रणालीको कार्यान्वयन भएको हुने।	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	दाना ऐन, २०३३ मा आवश्यक संशोधन आवश्यक
१४	रसायनिक मल आपूर्ति तथा वितरण व्यवस्थापनमा सुधार	रासायनिक मलको दिगो आपूर्ति व्यवस्थापनको लागि समयमै खरिद योजना तयारी तथा स्वीकृति गर्ने।	६ महिना	खरिद योजना स्वीकृत भएको हुने	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	पर्याप्त बजेट व्यवस्थापनको सुनिश्चितता। रसायनिक मल आपूर्ति मार्गमा

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१५	,, ,,	हरेक आ. व. मा आवश्यक पर्ने रासायनिक मलको ठेक्का तथा सम्झौता सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य पौष मसान्तभित्र सम्पन्न गरिसक्ने।	१ वर्ष	ठेक्का साझौता भएको संख्या	सङ्घीय बजेट	अवरोध नहुनु। अन्तर निकाय सहयोग र समन्वय, मल विक्रेताहरूबाट समन्वय र अनुसरण
१६	,, ,,	रासायनिक मलको आपूर्ति तथा वितरणलाई प्रभावकारी बनाउन Real time मा आधारित मल व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको (Fertilizer Information Management System) पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।	६ महिना	विद्यमान प्रणालीमा आवश्यक सुधार भई कार्यान्वयनमा आएको हुने	सङ्घीय बजेट, कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेड र सा. ट्रे. क. लि. सँग समन्वय	
१७	,, ,,	रासायनिक मल नियन्त्रण आदेश, २०५५ को संशोधन मस्यौदा पेश गर्ने।	६ महिना	रासायनिक मल नियन्त्रण आदेश, २०५५ को संशोधन मस्यौदा पेश भएको हुने	सङ्घीय बजेट, प्राविधिक जनशक्ति	
१८	खाद्य स्वच्छता कायम गर्न बजार अनुगमन र होटल रेस्टुरेन्टको स्तरीकरण कार्यमा सुधार	खाद्य तथा दाना बजार, उद्योग, होटेल/रेष्टुरेन्ट, हाट बजार/मेला महोत्सवको नियमित तथा संयुक्त निरीक्षण अनुगमनलाई तिव्रता दिने।	६ महिना	अनुगमन निरीक्षण प्रतिवेदन संख्या	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय र सम्बद्ध निकायहरू	खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण नियमावलीको स्वीकृति
१९	,, ,,	खाद्य स्वच्छताका आधारमा होटेल/रेष्टुरेन्टको स्तरीकरण तथा प्रमाण चिन्ह प्रदान गर्ने कार्यलाई तिव्रता दिने।	६ महिना	होटेल/रेष्टुरेन्टलाई प्रदान गरिएको स्तरीकरण तथा प्रमाण चिन्ह संख्या	सङ्घीय बजेट, प्राविधिक जनशक्ति	खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण नियमावलीको स्वीकृति

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
२०	विषादी परिक्षणको दायरा विस्तार एवं विषादी परीक्षण कार्यमा वृद्धि	विषादी अवशेषको द्रुत परीक्षण एवं विश्लेषणलाई थप प्रभावकारी बनाउन थप २ वर्गका विषादीको परीक्षण कार्यको शुरुवात गर्ने र नियमित रूपमा गरिने विषादी परिक्षण कार्यलाई तिव्रता दिने।	६ महिना	विषादी अवशेषको द्रुत परीक्षण एवं विश्लेषण नमूना संख्या र प्रतिवेदन	सङ्घीय बजेट, प्राविधिक जनशक्ति	विषादी अवशेषको द्रुत परीक्षण एवं प्रयोगशालाको लागि प्राविधिक जनशक्ति दरवन्दी स्वीकृति
२१	,, ,,	काठमाडौं उपत्यकाका प्रमुख बजार र नाकाहरूमा मोबाईल ल्याब भ्यान प्रयोग गरी तरकारी, फलफूल तथा दुधको नमूनामा विषादी अवशेषको जाँच गर्ने।	६ महिना	विषादी अवशेषको जाँच नमूना संख्या र परीक्षण प्रतिवेदन	सङ्घीय बजेट, प्राविधिक जनशक्ति	स्थानीय तह एवं व्यवसायीहरूबाट समन्वय
२२	,, ,,	भन्सार विन्दुमा अवस्थित खाद्य आयात निर्यात गुणस्तर प्रमाणीकरण कार्यालयहरू मार्फत आयातित ताजा तरकारी तथा फलफूलमा विषादी अवशेष परिक्षण गरी नियमन गर्ने।	६ महिना	विषादी अवशेषको जाँच नमूना संख्या र परीक्षण प्रतिवेदन	सङ्घीय बजेट, प्राविधिक जनशक्ति	अन्तर मन्त्रालय र व्यवसायीहरूबाट समन्वय
२३	सुशासन प्रवर्द्धन एवं सेवा प्रवाह सरलीकरण	एकीकृत कार्यालय व्यवस्थापन प्रणाली GIOMS लाई विभाग तथा मातहतका निकायमा समेत पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने।	६ महिना	मन्त्रालय मातहतका विभागहरूमा एकीकृत कार्यालय व्यवस्थापन प्रणाली GIOMS प्रणाली सञ्चालन भएको हुने	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	मन्त्रालय मातहत निकायमा अभिमुखीकरण
२४	कृषि उपजको उत्पादन प्रवर्द्धन तथा निर्यात सहजीकरण	डिजिटल स्वायल म्यापिङ्ग दायरालाई विस्तार गर्ने	६ महिना	माटो नमूना विश्लेषण संख्या तथा डिजिटल स्वायल म्याप प्रयोगकर्ता संख्या	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	प्रदेश सरकार मातहतका प्रयोगशालाबाट

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
						समन्वय एवं तथ्याङ्क उपलब्धता
२५	,, ,,	प्राङ्गारिक मलको मापदण्ड सुधार गरी लागु गर्ने	६ महिना	प्राङ्गारिक मलको मापदण्ड सुधारको लागि प्रस्ताव पेश भएको हुने	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	
२६	,, ,,	उखुमा दिइएको प्रोत्साहन सम्बन्धमा अध्ययन गरी प्रोत्साहन प्रणालीमा सुधार गर्ने	६ महिना	अध्ययन सम्पन्न भई सुझाव सिफारिस भएको हुने	कृषि तथा प. वि. मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय, उ. वा. तथा आपूर्ति मन्त्रालय	उखु मिल एवं उत्पादक किसानहरूबाट समन्वय
२७	,, ,,	बाली लगाउनुपूर्व नै धान र गहुँको न्यूनतम समर्थन मूल्य र उखुको खरिद मूल्य निर्धारण गर्ने	नियमित	धान र गहुँ बाली लगाउनु पूर्व नै न्यट्ठनतम समर्थन मूल्य र उखुबाली क्रसिङ अघि नै खरिद मूल्य निर्धारण भएको हुने	कृषि तथा प. वि. मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय, उ. वा. तथा आपूर्ति मन्त्रालय	अन्तरमन्त्रालय समन्वय
२८	,, ,,	प्रमुख नाकामा अवस्थित प्लान्ट क्वारेन्टाइन कार्यालयमा मिथाइल ब्रोमाइड fumigation सेवाको शुरुवात गर्ने।	१ वर्ष	नीजि क्षेत्रबाट मिथाइल ब्रोमाइड धुमीकरण सुविधा सञ्चालनका लागि कार्यविधि स्वीकृति भै	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय,	सम्बन्धित मन्त्रालयबाट मिथाइल ब्रोमाइड आपूर्तिको अनुमति सहजीकरण

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
				कार्य प्रारम्भ भएको हुने		
२९	बीउ विजन सम्बन्धी नीतिगत तथा कानुनी सहजीकरण	बीउ विजन प्रमाणीकरण मापदण्ड, बीउ विजन परिक्षण मापदण्ड, बीउ विजन नमुना सङ्कलन मापदण्ड, बीउ विजन जफत गर्ने मापदण्ड तथा कार्य प्रक्रिया स्वीकृत गर्ने।	६ महिना	मापदण्डहरू तथा कार्य प्रकिया स्वीकृत भई कार्यान्वयन आएको हुने	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	अन्तरमन्त्रालय समन्वय, निजी क्षेत्रबाट अनुशरण
३०	पशुपन्छी तथा मत्स्य व्यवसायिक सुशासन प्रवर्द्धनका लागि नीतिगत तथा कानूनी सहजीकरण।	ग्राण्ड प्यारेन्ट पन्छी फार्म स्थापना तथा सञ्चालन सम्बन्धी मापदन्द, मत्स्य ह्याचरी मापदण्ड, मत्स्य दानाको मापदण्ड तर्जुमा गर्ने।	१ वर्ष	मापदण्दहरू स्वीकृत भई कार्यान्वयन भएको हुने	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐनको संशोधन, निजी क्षेत्रको असल अभ्यास
३१	,, ,,	राष्ट्रिय पशु रोग नियन्त्रण कार्यान्वयन निर्देशिका तर्जुमा गर्ने।	१ वर्ष	राष्ट्रिय पशु रोग नियन्त्रण कार्यान्वयन निर्देशिका स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा आएको हुने	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	संक्रामक पशु रोग विद्येयक तर्जुमा एवं स्वीकृति, स्थानीय तह र प्रदेशको समन्वय
३२	कृषकका समस्या पहिचान तथा समाधान	कृषकको समस्या पहिचान तथा निदानको लागि डिजिटल एप तथा सञ्चार माध्यमको प्रयोग वृद्धि गर्ने ।	६ महिना	डिजिटल एपमार्फत सेवा प्रवाह भएको हुने, सरकारी एवं निजी क्षेत्रका सञ्चार	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	प्राविधिक तथा विज्ञको उपलब्धता, निजी सञ्चार क्षेत्रबाट समन्वय

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
				माध्यमबाट सूचना प्रवाह		
३३	पशुपन्छी रोग नियन्त्रण	पशुपन्छीमा लाग्ने रोगको सघन अनुगमन तथा निरीक्षण गरी प्रदेश र स्थानीय तहको माग अनुसार पशुपन्छीमा लाग्ने रोगविरुद्धको खोपको आवश्यक आपूर्ति तथा व्यवस्थापन गर्ने।	१ वर्ष	प्रदेश र स्थानीय तहको माग बमोजिम खोपको आपूर्ति र व्यवस्थापन भएको हुने	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	संक्रामक पशु रोग विधेयक स्वीकृति, स्थानीय तह र प्रदेशसँगको समन्वय र दक्ष जनशक्ति
३४	कृषक सहुलियत सेवा प्रणालीमा सुधार	स्थानीय तह र प्रदेशसँगको समन्वयमा कृषक सहुलियत सेवा प्रणाली विकास गरी कार्यान्वयन गर्ने।	१ वर्ष	कृषक सहुलियत सेवा प्रणालीको निर्माण भई कार्यान्वयनमा आएको हुने	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय सङ्घीय मामिला तथा सा.प्र. मन्त्रालय	कृषि ऐन तथा कृषक सहुलियत सेवा राष्ट्रिय नीति तर्जुमा र स्वीकृति
३५	किसान सूचीकरण परिचयपत्र वितरण।	किसानको वर्गीकरण सहित परिचय पत्र वितरण कार्यको शुरुवात गर्ने।	१ वर्ष	किसान सूचीकरण भई वर्गीकरण सहित परिचय पत्र वितरण भएको हुने	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	अन्तरमन्त्रालय, प्रदेश र स्थानीय तहबाट समन्वय
३६	मानव संशाधन विकास	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रनलय र मातहतका प्राविधिक जनशक्ति मानव संशाधन विकास योजना तर्जुमा गरी स्वीकृत गर्ने	१ वर्ष	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय र मातहतका प्राविधिक जनशक्ति मानव संशाधन विकास	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय सङ्घीय मामिला तथा सा.प्र. मन्त्रालय	अन्तरमन्त्रालय तथा नेपाल सरकारबाट समन्वय

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
				योजना तर्जुमा भई स्वीकृत भएको हुने।		
३७	कृषि-मौसम सल्लाह बुलेटिन (Agrometeorology Advisory Bulletin) तथा सुचना प्रवाह	सबै स्थानीय तह र प्रदेशमा कृषि मौसम सल्लाह बुलेटिन तथा Early warning सूचना सम्बन्धी विवरण डिजिटल माध्यमबाट उपलब्ध गराउने।	६ महिना	कृषि-मौसम सल्लाह बुलेटिन प्रकाशन, डिजिटल माध्यमबाट सूचना प्रवाह भएको हुने।	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय मौसम विज्ञान विभाग	अन्तरमन्त्रालय, प्रदेश र स्थानीय तहबाट समन्वय
३८	संरचनागत सुधार	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय र मातहत निकायको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्भेक्षण गरी निकायगत पुनर्संरचना गर्ने।	१ वर्ष	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय र मातहत निकाय को संगठन तथा व्यवस्थापन सर्भेक्षण भई निकायगत पुनर्संरचना भएको हुने।	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय सङ्घीय मामिला तथा सा.प्र. मन्त्रालय	अन्तरमन्त्रालय तथा नेपाल सरकारबाट समन्वय
३९	,, ,,	कृषि औजार कारखाना लिमिटेडलाई नीजि सार्वजनिक साझेदारीमा अवधारणामा सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष भित्र	PPP model मा सञ्चालनको मोडालिटी निश्चित भएको हुने।		कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय बाट समन्वय
४०	,, ,,	दुग्ध विकास संस्थानको प्रशासनिक एवं व्यवसायिक पुनर्संरचना गर्ने PPP Model मा सञ्चालन गर्ने।	६ महिना	दुग्ध विकास संस्थानको प्रशासनिक एवं व्यवसायिक	कृषि तथा प. वि. मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय	दुग्ध विकास संस्थानबाट समन्वय

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
				पुनर्संरचना भएको हुने।		
४१	,, ,,	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को विद्यमान संरचनाको पुनर्संरचना गर्ने।	६ महिना	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को विद्यमान संरचनाको पुनर्संरचना भएको हुने।	कृषि तथा प.वि. मन्त्रालय, सङ्घीय मामिला तथा सा.प्र. मन्त्रालय	सङ्घीय बजेट, प्राविधिक जनशक्ति
४२	,, ,,	राष्ट्रिय कवारेन्टाइन प्राधिकरण स्थापना गर्ने।	१ वर्ष भित्र	एकिकृत संरचना राष्ट्रिय कवारेन्टाइन प्राधिकरण स्थापना भएको हुने।	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय सङ्घीय मामिला र अर्थ मन्त्रालय	क्षेत्रीय सन्तुलन मिलाउन कठिन
४३	,, ,,	प्राङ्गारिक प्रणालीको नियमन, प्रमाणीकरण र समग्र व्यवस्थापनका लगायत नेपाली कृषिजन्य वस्तुको निर्यात प्रवर्द्धनका लागि एकीकृत सेवा प्रदान गर्न राष्ट्रिय प्राङ्गारिक केन्द्र (National Organic Centre) स्थापना गर्ने।	१ बर्ष भित्र	राष्ट्रिय प्रांगारिक केन्द्र (National Organic Centre) स्थापना भएको हुने।	कृषि तथा प. वि. मन्त्रालय, सङ्घीय मामिला र अर्थ मन्त्रालय	
४४	,, ,,	स्थानीय कृषिजन्य उपजको बजारीकरणका लागि नजिकको बजारमा सङ्कलन र विक्रीकेन्द्रको व्यवस्था गर्ने।	१ वर्ष भित्र	प्रत्येक स्थानीय तहमा कृषि उपज सङ्कलन तथा विक्रीकेन्द्र स्थापना भएको हुने।	कृषि तथा प. वि. मन्त्रालय, सङ्घीय मामिला र अर्थ मन्त्रालय	स्थानीय तहको सहमति, सहकार्य

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
४५	आन्तरिक उत्पादनको प्रवर्द्धन तथा संरक्षण	आन्तरिक उत्पादनको प्रवर्द्धन तथा संरक्षण गर्ने दिशामा तरकारी फलफुल, राँगा भैसी खसी बोका, माछा लगायतका कृषि जन्य वस्तुहरू आयात गर्दा निश्चित भन्सार विन्दुबाट मात्र आयात हुने गरी नाका तोक्ने ।	१ बर्ष	तोकिएका नाकाहरू राजपत्रमा प्रकाशित भएको हुने	कृषि तथा प. वि. मन्त्रालय, उ. वा. तथा आपूर्ति मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय	व्यवसायीको सहयोग
४६	,, ,,	निजी उद्योगलाई प्रवर्द्धन गर्न हाल सञ्चालनमा रहेका धान मिलहरूको स्तरोन्नति गर्न सहयोगका साथै उद्योग व्यवसाय ऐन २०७६ को अनुसूची ४ को कृषि तथा वन पैदावारमा आधारित उद्योगको सूचीमा धान चामल उद्योग/मिललाई समावेश गर्ने	६ महिना	अनुसूची ४ को कृषि तथा वन पैदावरमा आधारित उद्योगको सूचीमा धान चामल उद्योग/मिललाई समावेश गरिएको हुने ।	कृषि तथा प. वि. मन्त्रालय, उ. वा. तथा आपूर्ति मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय	
४७	,, ,,	कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन गर्न कृषि, पशुपन्छी तथा मत्स्यजन्य उत्पादन तथा प्रशोधनमा, संरक्षित प्रणाली अपनाई खेति गरिने च्याउ, मह लगायतका ब्यबसायमा विद्युत महसुलमा छुट दिन विद्युत नियमावली संसोधन गर्ने ।	६ महिना	उल्लिखित कार्यका लागि विद्युत महसुलमा छुट दिन नियमावलीमा संसोधन हुने	अर्थ मन्त्रालय, ने. वि. प्रा., ज., उर्जा तथा सिँचाइ मन्त्रालय, कृषि तथा प. वि. मन्त्रालय	
४८	,, ,,	स्वदेशी कच्चा पदार्थ (निश्चित प्रतिशत) उपयोग गर्ने कृषि उद्योगहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने नीतिगत व्यवस्था सहित स्थानीय उत्पादनलाई उद्योगसंग जोड्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	१ बर्ष	स्वदेशी कच्चा पदार्थ उपयोग गर्ने कृषि उद्योगहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने नीतिगत व्यवस्था भएको हुने	उ. वा. तथा आ. मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग,	

क.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	जिम्मेवार निकाय	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
					कृषि तथा प. वि. मन्त्रालय	

७(क) २.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधारको प्रणाली

क.सं.	क्रियाकलाप	मूख्य प्रगति सूचक	तथ्याङ्क स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१	राष्ट्रिय कृषि नीति मन्त्रिपरिषद्मा पेश गर्ने।	राष्ट्रिय कृषि नीति स्वीकृतिका लागि मन्त्रिपरिषद्मा पेश भएको हुने।	मन्त्रालय अभिलेख	वार्षिक	मन्त्रालय	समीक्षा बैठक	संशोधन प्रक्रिया
२	कृषि विधेयकको मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिने।	कृषि विधेयकको अन्तिम मस्यौदा तयार भएको हुने।	मन्त्रालय अभिलेख	त्रैमासिक	मन्त्रालय	समीक्षा बैठक	विशेषज्ञ राय तथा परामर्श
३	पशु कल्याण विधयेकको मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिने।	पशु कल्याण विधयेकको अन्तिम मस्यौदा तयार भएको हुने।	मन्त्रालय अभिलेख	त्रैमासिक	मन्त्रालय	समीक्षा बैठक	विशेषज्ञ राय तथा परामर्श
४	खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण नियमावलीको मस्यौदालाइ अन्तिम रूप दिने	खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण नियमावलीको अन्तिम मस्यौदा तयार भएको हुने।	मन्त्रालय अभिलेख	त्रैमासिक	मन्त्रालय	समीक्षा बैठक	विशेषज्ञ राय तथा परामर्श

५	संक्रामक पशुरोग नियन्त्रण विधेयकको मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिने।	संक्रामक पशुरोग नियन्त्रण विधेयकको अन्तिम मस्यौदा तयार।	मन्त्रालय अभिलेख	त्रैमासिक	मन्त्रालय	समीक्षा बैठक	विशेषज्ञ राय तथा परामर्श
६	बाली तथा पशुधन बीमा प्रिमियम अनुदान कार्यक्रमको दायरा विस्तार र सहज रूपमा अनुदान प्रवाह गर्न अनलाइन सफ्टवेयरमार्फत बीमालेख जारी गर्ने र अनुदान भुक्तानी गर्ने व्यवस्था पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने।	किसान आवद्धता प्रतिशत अनलाइन भुक्तानीको सुरुवात भएको हुने	प्रणाली अभिलेख	अर्धवार्षिक	नेपाल बीमा प्राधिकरण	कृषक पृष्ठपोषण	विस्तार योजना
७	खाद्य उद्योग तथा व्यवसायीलाई प्रदान गरिने खाद्य अनुमतिपत्र वितरण कार्यलाई Nepal Food and Feed Information Licensing System (NeFFILS) को अनलाइन प्रणालीलाई विस्तार गरी सबै प्रदेशस्थित कार्यालयहरूबाट अनलाइन प्रणालीमार्फत सेवा प्रवाह गर्ने।	सेवा संख्या	प्रयोगशाला अभिलेख	निरन्तर	खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग	उपयोग समीक्षा	अद्यावधिक
८	प्रयोगशाला विश्लेषण सेवा अनलाईन प्रणाली Laboratory Information Management System (LIMS) बाट प्रदान हुने सेवालाई सबै प्रदेशस्थित प्रयोगशालाहरूबाट समेत कार्यान्वयनमा ल्याउने।	सेवा संख्या	प्रयोगशाला अभिलेख	निरन्तर	,,	उपयोग समीक्षा	अद्यावधिक
९	Digital Seed Import Export System को पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।	सेवा संख्या	प्रणाली/कार्यालय अभिलेख	निरन्तर	बीउ विजन गु. नि. केन्द्र	उपयोग समीक्षा	अद्यावधिक
१०	Digital Seed Inspector license issuance and renewal system को पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।	सेवा संख्या	प्रणाली/कार्यालय अभिलेख	निरन्तर	,,	उपयोग समीक्षा	अद्यावधिक

११	पशु आहारा, दाना पदार्थ, फिड सप्लिमेनट लगायतका पशु उत्पादन सामाग्रीको डिजिटल माध्यमबाट दर्ता गर्ने प्रणालीको सुधार तथा पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।	दर्ता संख्या	प्रणाली/कार्यालय अभिलेख	निरन्तर	पशु सेवा विभाग	समीक्षा बैठक	अद्यावधिक
१२	हरेक आ. व. मा आवश्यक पर्ने रसायनिक मलको ठेक्का तथा सम्झौता सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य पौष मसान्तभित्र सम्पन्न गरिसक्ने।	ठेक्का साझौता संख्या	मन्त्रालय अभिलेख	त्रैमासिक	मन्त्रालय	आपुर्ति समीक्षा	वैकल्पिक योजना
१३	रासायनिक मलको आपूर्ति तथा वितरणलाई प्रभावकारी बनाउन Real time मा आधारित मल व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको (Fertilizer Information Management System) पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।	आपूर्ति र वितरण परिमाण	प्रणाली/ मन्त्रालय अभिलेख	निरन्तर	मन्त्रालय	आपुर्ति समीक्षा	अद्यावधिक
१४	रासायनिक मल नियन्त्रण आदेश, २०५५ को संशोधन मस्यौदा पेश गर्ने।	रासायनिक मल नियन्त्रण आदेश, २०५५ को संशोधन मस्यौदा	मन्त्रालय अभिलेख	त्रैमासिक	मन्त्रालय	समीक्षा बैठक	विशेषज्ञ राय तथा परामर्श
१५	खाद्य तथा दाना बजार, उद्योग, होटेल/रेष्टुरेन्ट, हाट बजार/मेला महोत्सवको नियमित तथा संयुक्त निरीक्षण अनुगमनलाई तिव्रता दिने।	निरीक्षण संख्या	निरीक्षण प्रतिवेदन	निरन्तर	कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग, खाद्य प्र. तथा गु. नि. विभाग	गुणस्तर समीक्षा	संयुक्त टोली परिचालन
१६	खाद्य स्वच्छताका आधारमा होटेल/रेष्टुरेन्टको स्तरीकरण तथा प्रमाण चिन्ह प्रदान गर्ने कार्यलाई तिव्रता दिने।	स्तरीकरण तथा प्रमाण चिन्ह संख्या	निरीक्षण प्रतिवेदन	निरन्तर	खाद्य प्र. तथा गु. नि. विभाग	गुणस्तर समीक्षा	उपकरण स्तरोन्नति, दायरा वृद्धि

१७	विषादी अवशेषको द्रुत परीक्षण एवं विश्लेषणलाई थप प्रभावकारी बनाउन थप २ वर्गका विषादीको परीक्षण कार्यको शुरुवात गर्ने र नियमित रूपमा गरिने विषादी परिक्षण कार्यलाई तिव्रता दिने।	नमूना संख्या र प्रतिवेदन	परीक्षण प्रतिवेदन	निरन्तर	केन्द्रीय कृषि प्रयोगशाला	गुणस्तर समीक्षा	उपकरण स्तरोन्नति, दायरा वृद्धि
१८	काठमाडौं उपत्यकाका प्रमुख बजार र नाकाहरूमा मोबाईल ल्याब भ्यान प्रयोग गरी तरकारी, फलफूल तथा दुधको नमूनामा विषादी अवशेषको जाँच गर्ने।	नमूना संख्या र प्रतिवेदन	परीक्षण प्रतिवेदन	निरन्तर	खाद्य प्र. तथा गु. नि. विभाग / केन्द्रीय कृषि प्रयोगशाला	गुणस्तर समीक्षा	उपकरण स्तरोन्नति, दायरा वृद्धि
१९	भन्सार विन्दुमा अवस्थित खाद्य आयात निर्यात गुणस्तर प्रमाणीकरण कार्यालयहरू मार्फत आयातित ताजा तरकारी तथा फलफूलमा विषादी अवशेष परिक्षण गरी नियमन गर्ने।	नमूना संख्या र प्रतिवेदन	परीक्षण प्रतिवेदन	निरन्तर	,,	गुणस्तर समीक्षा	उपकरण स्तरोन्नति, दायरा वृद्धि
२०	एकीकृत कार्यालय व्यवस्थापन प्रणाली GIOMS लाई विभाग तथा मातहतका निकायमा समेत पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने।	मन्त्रालय मातहतका विभागहरूमा एकीकृत कार्यालय व्यवस्थापन प्रणाली GIOMS प्रणाली सञ्चालन	प्रणाली/मन्त्रालय अभिलेख	त्रैमासिक	कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग, खाद्य प्र. तथा गु. नि. विभाग	पृष्ठपोषण	तालिम
२१	विभाग तथा मातहतका कार्यालयमा प्राप्त उजुरी एवं गुनासोको तत्काल सम्बोधन हुने व्यवस्था मिलाउने।	प्राप्त गुनासो/उजुरी तथा फछ्र्यौट संख्या	कार्यालय अभिलेख/त्रैमासिक प्रतिवेदन	त्रैमासिक	कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग,	समीक्षा बैठक	पृष्ठपोषण

					खाद्य प्र. तथा गु. नि. विभाग		
२२	कार्यालयले प्रदान गर्ने सेवा/कामको लागि सहजीकरण कक्ष तथा जिम्मेवार अधिकारी तोक्ने।	सहजीकरण कक्ष स्थापना एवं जिम्मेवार अधिकारी	कार्यालय अभिलेख	त्रैमासिक	कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग, खाद्य प्र. तथा गु. नि. विभाग	समीक्षा बैठक	पृष्ठपोषण
२३	फार्म/केन्द्रहरूको सेवा प्रवाहका दायरा विस्तारको लागि स्थानीय तहहरूसँग समन्वय गरी Outreach कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	फार्म केन्द्रबाट सञ्चालित outreach कार्यक्रम संख्या	कार्यालय अभिलेख/त्रैमासिक प्रतिवेदन	त्रैमासिक	कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग,	समीक्षा बैठक	विशेषज्ञ राय तथा परामर्श
२४	डिजिटल स्वायल म्यापिङ्ग दायरालाई विस्तार गर्ने।	माटो नमूना विश्लेषण संख्या तथा डिजिटल स्वायल म्याप प्रयोगकर्ता संख्या	विद्युतीय माटो नक्शा/त्रैमासिक प्रतिवेदन	वार्षिक	कृषि विभाग	समीक्षा बैठक	विशेषज्ञ राय तथा परामर्श
२५	प्राङ्गारिक मलको मापदण्ड सुधार गरी लागु गर्ने।	प्राङ्गारिक मलको मापदण्ड सुधारको लागि प्रस्ताव पेश	मन्त्रालय अभिलेख	वार्षिक	मन्त्रालय	समीक्षा बैठक	विशेषज्ञ राय तथा परामर्श
२६	उखुमा दिइएको प्रोत्साहन सम्बन्धमा अध्ययन गरी प्रोत्साहन प्रणालीमा सुधार गर्ने।	अध्ययन प्रतिवेदन र सुझाव सिफारिस	मन्त्रालय अभिलेख	वार्षिक	मन्त्रालय	समीक्षा बैठक	संयुक्त टोली परिचालन
२७	बाली लगाउनुपूर्व नै धान र गहुँको न्यूनतम समर्थन मूल्य र उखुको खरिद मूल्य निर्धारण गर्ने।	निर्धारित न्यूनतम समर्थन मूल्य र खरिद मूल्य	मन्त्रिपरिषद निर्णय र मन्त्रालय अभिलेख	वार्षिक	मन्त्रालय	समीक्षा बैठक	पृष्ठपोषण

२८	प्रमुख नाकामा अवस्थित प्लान्ट क्वारेन्टाइन कार्यालयमा मिथाइल ब्रोमाइड fumigation सेवाको शुरुवात गर्ने।	नीजि क्षेत्रबाट मिथाइल ब्रोमाइड धुमीकरण सुविधा सञ्चालनका लागि कार्यविधि स्वीकृति भै कार्य प्रारम्भ	मन्त्रालय अभिलेख	वार्षिक	प्लान्ट क्वारेन्टाइन तथा वि. व्य. केन्द्र	समिक्षा बैठक	पृष्ठपोषण
२९	बीउ विजन प्रमाणीकरण लगायतका मापदण्डहरू स्वीकृत गर्ने।	स्वीकृत मापदण्ड	मन्त्रालय अभिलेख	वार्षिक	बि. बि. गु. नि. केन्द्र	समिक्षा बैठक	पृष्ठपोषण
३०	ग्राण्ड प्यारेन्ट पन्छी फार्म स्थापना तथा सञ्चालन सम्बन्धी मापदण्द तर्जुमा गर्ने।	स्वीकृत मापदण्ड	मन्त्रालय अभिलेख	वार्षिक	पशु सेवा विभाग	समिक्षा बैठक	पृष्ठपोषण
३१	मत्स्य ह्याचरी तथा मत्स्य दानाको मापदण्ड तर्जुमा गर्ने।	स्वीकृत मापदण्ड	मन्त्रालय अभिलेख	वार्षिक	पशु सेवा विभाग	समिक्षा बैठक	पृष्ठपोषण
३२	कुखुरा असल अभ्यास मापदण्ड तर्जुमा गर्ने।	स्वीकृत मापदण्ड	मन्त्रालय अभिलेख	वार्षिक	पशु सेवा विभाग	समिक्षा बैठक	पृष्ठपोषण
३३	राष्ट्रिय पशु रोग नियन्त्रण तथा उपचार निर्देशिका तर्जुमा गर्ने।	स्वीकृत निर्देशिका	मन्त्रालय अभिलेख	वार्षिक	पशु सेवा विभाग	समिक्षा बैठक	पृष्ठपोषण
३४	कृषकको समस्या पहिचान तथा निदानको लागि डिजिटल एप तथा सञ्चार माध्यमको प्रयोग वृद्धि गर्ने	समस्या पहिचान तथा निदान संख्या	प्रणाली/कार्यालय अभिलेख/त्रैमासिक प्रतिवेदन	त्रैमासिक	मन्त्रालय	समाधान दर	विशेषज्ञ राय तथा परामर्श
३५	पशुपन्छीमा लाग्ने रोगको सघन अनुगमन तथा निरीक्षण गरी प्रदेश र स्थानीय तहको माग अनुसार पशुपन्छीमा लाग्ने रोगविरुद्धको खोपको आवश्यक आपूर्ति तथा व्यवस्थापन गर्ने।	खोप कभरेज	कार्यालय अभिलेख / त्रैमासिक प्रतिवेदन	त्रैमासिक	पशु सेवा विभाग	महामारी समीक्षा	पूर्वानुमान प्रणाली

३६	स्थानीय तह र प्रदेशसँगको समन्वयमा कृषक सहुलियत सेवा प्रणाली विकास गरी कार्यान्वयन गर्ने।	किसान कभरेज	प्रणाली/कार्यालय अभिलेख/वार्षिक प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	मन्त्रालय	लेखापरीक्षण, प्रभाव अध्ययन	पारदर्शिता
३७	किसानको वर्गीकरण सहित परिचय पत्र वितरण कार्यको शुरुवात गर्ने।	वितरण संख्या	प्रणाली/कार्यालय अभिलेख/वार्षिक प्रतिवेदन	वार्षिक	कृषि सूचना तथा प्र. केन्द्र	समीक्षा बैठक, पृष्ठपोषण	अद्यावधिक
३८	दुग्ध विकास संस्थानको प्रशासनिक एवं व्यवसायिक पुनर्संरचना गर्ने	प्रशासनिक एवं व्यवसायिक पुनर्संरचना	मन्त्रालय अभिलेख	अर्ध वार्षिक	मन्त्रालय	समीक्षा बैठक, पृष्ठपोषण	विशेषज्ञ राय तथा परामर्श
३९	सबै स्थानीय तह र प्रदेशमा कृषि मौसम सल्लाह बुलेटिन तथा Early warning सूचना सम्बन्धी विवरण डिजिटल माध्यमबाट उपलब्ध गराउने।	पालिका/किसान कभरेज	प्रणाली/कार्यालय भभिलेख	निरन्तर	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्	उपयोग दर	पृष्ठपोषण तथा विस्तार
४०	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय र मातहत निकायको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्भेक्षण गरी निकायगत पुनर्संरचना गर्ने	संगठन तथा व्यवस्थापन सर्भेक्षण र निकायगत पुनर्संरचना	मन्त्रालय अभिलेख	वार्षिक	मन्त्रालय	समीक्षा	विज्ञ परामर्श तथा पृष्ठपोषण
४१	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रनलय र मातहतका प्राविधिक जनशक्ति मानव संशाधन विकास योजना तर्जुमा गरी स्वीकृत गर्ने	स्वीकृत मानव संशाधन विकास योजना	मन्त्रालय अभिलेख/वार्षिक प्रतिवेदन	वार्षिक	मनत्रालय	समीक्षा	विज्ञ परामर्श तथा पृष्ठपोषण
४२	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को विद्यमान संरचनाको पुनर्संरचना गर्ने	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को विद्यमान संरचनाको पुनर्संरचना	मन्त्रालय अभिलेख/वार्षिक प्रतिवेदन	वार्षिक	मनत्रालय	समीक्षा	विज्ञ परामर्श तथा पृष्ठपोषण

७(ख) वन, वातावरण र जलवायु परिवर्तन
७(ख).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन
७(ख).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना, नीति एवं अध्ययनहरूको सारांश

नेपालको वन तथा वातावरण प्रशासनलाई सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक प्रणाली अनुरूप सुशासित, नतिजामुखी र पारिस्थितिकीय सन्तुलन कायम गर्ने उद्देश्यले विभिन्न कालखण्डमा नीतिगत एवं संरचनागत सुधारका प्रयासहरू हुंदै आएका छन्। उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोगको प्रतिवेदन (२०७०) ले सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा प्रक्रियागत पुनर्रसंरचना (Business Process Re-engineering) को अपरिहार्यता औंल्याउँदै वन पैदावारको सदुपयोग र वातावरणीय सुशासनलाई आर्थिक समृद्धिको आधारस्तम्भका रूपमा स्थापित गरेको छ (नेपाल सरकार, २०७०)।

१) कानुनी व्यवस्थाः सङ्घीय शासन प्रणालीमा वन क्षेत्रको तिन तहका सरकारको अधिकार विभाजनपश्चात् तर्जुमा गरिएको वन ऐन, २०७६ र वन नियमावली, २०७९ ले राष्ट्रिय वनको वर्गीकरण र दिगो व्यवस्थापनको नवीन कानुनी प्रस्थानविन्दु निर्माण गरेका छन्। यस्तै, वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ ले वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) प्रक्रियालाई विकास आयोजनाको अनिवार्य अवयवका रूपमा आत्मसात् गर्दै वातावरणीय सन्तुलन सुनिश्चित गर्ने वैधानिक आधार प्रदान गरेको छ।वि. सं. २०२९ मा निर्माण भएको राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन नेपालको जैविक विविधता संरक्षणका लागि महत्वपूर्ण कानून भएता पनि बदलिदो अवस्थामा उक्त ऐन संशोधन गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

२) रणनीतिक र दीर्घकालीन योजनाहरूः नेपाल सरकारद्वारा स्वीकृत राष्ट्रिय वनको एकीकृत रणनीतिक योजना (२०८१-२१००) ले आगामी २० वर्षका लागि वन क्षेत्रको बहुआयामिक विकास, जैविक विविधताको संरक्षण र वनमा आधारित उद्योगको प्रवर्द्धन गर्ने मार्गचित्र प्रस्तुत गरेको छ। यसैगरी, नेपालको वन तथा वातावरण क्षेत्र सुधारको रणनीतिक कार्ययोजना २०७८ ले ४२ वटा विशिष्ट क्षेत्रहरूमा नीतिगत एवं प्रक्रियागत सुधारका कार्यसूचीहरू तय गरी मन्त्रालयको कार्यसम्पादनलाई नतिजामुखी बनाउने लक्ष्य लिएको छ।

ग) जलवायु प्रतिबद्धता र अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वः नेपालले पेरिस सम्झौता अनुरूप सन् २०४५ सम्ममा शून्य खुद उत्सर्जन (Net-zero emissions) हासिल गर्ने दीर्घकालीन रणनीति अघि सारेको छ। यसैको कडीका रूपमा प्रस्तुत राष्ट्रिय निर्धारित योगदान (NDC ३.०), २०२५ ले सन् २०३५ सम्ममा वन क्षेत्रको कूल ४६ प्रतिशत हिस्सालाई अक्षुण्ण राख्दै नवीकरणीय ऊर्जाको विस्तार र हरित यातायातको माध्यमबाट कार्बन न्यूनीकरण गर्ने महत्त्वाकांक्षी कार्ययोजना तर्जुमा गरेको छ।

७(ख).१.२ प्राज्ञिक अध्ययन र निष्कर्षहरू

नेपालको वन तथा वातावरण प्रशासनको प्रभावकारिता, जलवायु संकटासन्नता र रणनीतिक सुधारका पक्षमा अन्तर्राष्ट्रिय प्राज्ञिक जगत् र विशिष्टीकृत निकायहरू जस्तैः विश्व बैंक तथा इसिमोड लगायतका संस्थाले गरेका अनुसन्धानहरूले गम्भीर निष्कर्षहरू प्रस्तुत गरेका छन्।

१) जलवायु संकटासन्नता र पर्वतीय पारिस्थितिकीः अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ICIMOD, 2025) को प्राविधिक प्रतिवेदनले नेपाल न्युन कार्वन उत्सर्जन गरेर सबैभन्दा बढी जोखिममा रहेको राष्ट्रको रुपमा व्याख्या गरेका छन् | त्यसै गरी हिन्दुकुश हिमालय क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनको तीव्र प्रभावका कारण यस क्षेत्रको प्रकृति र संस्कृति मुख्य गरी जैविक विविधता र पर्वतीय पर्यटनको अस्तित्वमा सङ्कट उत्पन्न भएको उल्लेख गर्दै 'प्रकृतिमा आधारित समाधान' (Nature-based Solutions) र हरित अर्थतन्तको रुपमा खाद्य सुरक्षा, वन पैदावारमा आधारित उद्योग, 'प्रकृतिमा आधारित पर्यटन (Nature based tourism)' र सफा उर्जाको सम्भावनालाई प्रथामिकता दिन सिफारिश गरेका छन्। विश्व बैंक र एशियाली विकास बैङ्क (२०२१) को अध्ययनले नेपालको औसत तापक्रम वृद्धिदर विश्वव्यापी औषतभन्दा उच्च रहेको निष्कर्ष निकाल्दै यसले वन र कृषि प्रणाली अर्थात् समग्रमा प्राकृतिक र मानवीय पद्दतिमा हलचल ल्याउन सक्ने वारे सचेत गराएका छन्।

२) कार्बन अर्थतन्त्र र हरित सुशासनः प्राज्ञिक क्षेत्रका अनुसन्धानकर्ताहरू (Wester et al., 2019) ले नेपालको सामुदायिक वन व्यवस्थापनलाई विश्वकै सफल लोकतान्त्रिक मोडेलका रूपमा चित्रण गरेका छन्। स्थानीय समुदायले अथक प्रयास र मेहनेत गरेर हुर्काएको सामुदायिक वनमा लाभ लिन सकेको अवस्था छैन। सामाजिक र आर्थिक अवस्थामा आएको परिवर्तनले वन माथिको परनिर्भरता घट्दै जाँदा वनलाई निजी क्षेत्रसंग जोडेर लाभ लिन सक्नु पर्ने हो, तर लिन सकिएको छैन। नेपाल सरकारले भर्खरै कार्वन व्यापार नियमावली, २०८२ स्वीकृत गरेको हुँदा आउँदा दिनमा कार्वन व्यापारबाट समेत फाइदा लिन सकिने नयाँ आयामको शुरु भएको छ। विश्व बैंक (२०२०) को विश्लेषणले नेपालले कार्बन व्यापार (Carbon Trade) मार्फत अपेक्षित लाभ लिनका लागि 'डिजिटल गभर्नेन्स' र लाभको न्यायोचित वितरण (Benefit Sharing) मा संरचनागत सुधार गर्नुपर्ने औँल्याएको छ। यसका लागि मन्त्रालयले कार्वन रजिस्ट्रीको समेत विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। राष्ट्रिय अनुकूलन योजना (२०२१-२०५०) ले करिव ४७ बिलियन यु एस डलर तथा राष्ट्रिय निर्धारित योगदान (NDC ३.०) का लागि गरिएको आर्थिक विश्लेषणले नेपालका जलवायु लक्ष्यहरू हासिल गर्न ७३.७४ बिलियन यु एस डलर वजेट आवश्यक रहेको र त्यसको ८५ प्रतिशत हिस्सा वैदेशिक वित्तीय सहयोगमा निर्भर रहने प्रक्षेपण गरेको छ।यसका लागि नेपालले आन्तरिक जलवायु वित्तको सदुपयोग गर्दै उत्पादनमुलक क्षेत्रमा वाह्य जलवायु वित्तको लागि ठूलो मेहनेत गर्नुपर्ने देखिन्छ।

३) वातावरणीय प्रदूषण र जनस्वास्थ्यको अन्तरसम्बन्धः काठमान्डौ उपत्यका लगायत शहरी क्षेत्र र नेपालको तराई क्षेत्र वायु प्रदुषणको जन्जालमा फस्दै गएका छन्। पर्यटक व्यवसायको कारण अत्याधिक प्रयोग हुने प्लास्टिकले हिमाललाई कुरूप मात्र बनाएका छैनन, त्यस क्षेत्रको इकोसिस्टमलाई समेत नकारात्मक असर पारेको छ। संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम (UNDP, 2021) का अध्ययनहरूले नेपालका सहरी क्षेत्रहरूमा वायुको गुणस्तरमा आएको ह्रासले जनस्वास्थ्यमा दीर्घकालीन सङ्कट निम्त्याएको निष्कर्ष निकाल्दै फोहोरमैला व्यवस्थापनमा 'गैर-दहन प्रविधि' (Non-burn technologies) को वैज्ञानिक प्रयोगलाई तीव्रता दिन सिफारिस गरेका छन्। यसैगरी, InforSE-South Asia को अनुसन्धानले 'वातावरण मैत्री गाउँ विकास' (EVD) मोडेलमार्फत स्थानीय स्तरमा कार्बन न्यूनीकरण र जीविकोपार्जनमा गुणात्मक सुधार ल्याउन सकिने पुष्टि गरेको छ।

४) न्यायिक सक्रियता र संवैधानिक सर्वोच्चताः नेपालको सर्वोच्च अदालतले विभिन्न समयमा वातावरणीय विषयमा गरेका फैसलाहरू र स्थापित नजिरहरूले वातावरण संरक्षणलाई 'जीवनको अधिकार' को अविभाज्य अङ्गका रूपमा स्थापित गरेका छन्। नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान (NASC, २०२१) को सुशासन सर्वेक्षणले वन प्रशासनमा अझै पनि कर्मचारीतन्त्रीय जटिलता, प्रक्रियागत ढिलाइ र अन्तर-तह क्षेत्राधिकारको अस्पष्टता विद्यमान रहेको निष्कर्ष निकाल्दै सुशासनका लागि संरचनागत शुद्धीकरणको आवश्यकतामा जोड दिएको छ। कतिपय अवस्थामा सर्वोच्च अदालतका भावनात्मक निर्णयले नेपालको विकास प्रकृयामा समेत असर पारेको अवस्था छ। दुवै सदनबाट पारित भई राष्ट्रपतिबाट लालमोहर लागेको राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐनको संशोधनलाई कार्यान्वयनमा नजाँदै सर्वोच्च अदालतले खारेज गरिदिएको अवस्था समेत विद्यमान छ।

७(ख).१.३ सुधारका प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

- वन ऐन २०७६ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ बीच क्षेत्राधिकार र राजस्व बाँडफाँडमा तादाम्यता नहुँदा कानुनी अन्योल कायम रहनु।
- सङ्घीय शासन प्रणालीका तीनै तहका सरकारहरू बीच पर्याप्त समन्वय र सहकार्यको अभाव हुनु।
- प्रशासनिक संयन्त्र अझै पनि परम्परागत 'संरक्षणमुखी' दर्शनबाट निर्देशित रहनु।
- वनलाई आर्थिक समृद्धि र व्यावसायिक उपयोगसँग जोड्ने व्यावहारिक कार्यविधिको अभाव हुनु।
- कर्मचारीतन्त्रमा नतिजा भन्दा प्रक्रियामा केन्द्रित रहने (Process-oriented) प्रवृत्तिको बाहुल्यता हुनु।
- वन सेवाका कर्मचारीहरूको वृत्तिविकास र उत्प्रेरणामा पर्याप्त ध्यान नदिइनु।
- वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) प्रक्रिया जटिल, लामो र अपारदर्शी हुनु।
- प्रविधिमैत्री 'डिजिटल गभर्नेन्स' को अभावले निर्णय प्रक्रिया झन्झटिलो बन्नु।

- विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन (DPR) र वातावरणीय अध्ययन अगावै राजनीतिक प्रभावका आधारमा बजेट विनियोजन गर्ने त्रुटिपूर्ण परिपाटी रहनु।
- निजी क्षेत्रलाई लगानी योग्य वातावरण र नीतिगत लाभका क्षेत्रहरू पहिचान गरिदिन ढिलाइ हुनु।
- वन र जैविक विविधताको क्षेत्रलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रको रूपमा विकास गर्न नसकिनु।
- कार्बन व्यापारबाट प्राप्त हुने लाभको न्यायोचित वितरण गर्ने विश्वसनीय संरचना नहुँदा स्थानीय समुदायको अपनत्व स्थापित हुन नसक्नु, आदि।

७(ख).१.४ वन तथा वातावरणको क्षेत्रमा नेपालले गरेका असल अभ्यासहरू

नेपालले वन संरक्षण, जैविक विविधताको जगेर्ना र जलवायु अनुकूलनका क्षेत्रमा विश्वव्यापी रूपमै अनुकरणीय र प्रशंसनीय असल अभ्यासहरू स्थापित गरी 'समुदायमा आधारित प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन' को सफल नमुना प्रस्तुत गरेको छ। लगभग ३० हजार वन उपभोक्ता समूहहरूमार्फत देशको कुल वन क्षेत्रको करिब ४० प्रतिशत हिस्सा स्थानीय समुदायलाई प्रत्यक्ष हस्तान्तरण गर्ने सामुदायिक वन कार्यक्रमले वनको हैसियत सुधार मात्र नभई स्थानीय स्तरमा लोकतान्त्रिक अभ्यास, सामाजिक समावेशीकरण र जीविकोपार्जनमा समेत गुणात्मक रूपान्तरण ल्याएको छ।

यसका अतिरिक्त, कुल भू-भागको २३ प्रतिशतभन्दा बढी क्षेत्रलाई संरक्षित क्षेत्रका रूपमा घोषणा गरी शून्य चोरी-शिकारी (Zero Poaching) को अवधारणा मार्फत पाटेबाघ र एकसिङ्गे गैंडा जस्ता दुर्लभ वन्यजन्तुको सङ्ख्यामा गरिएको ऐतिहासिक वृद्धिले नेपालको संरक्षण प्रशासनको रणनीतिक सक्षमतालाई विश्वस्तरमा प्रमाणित गरेको छ।

जलवायु उत्थानशीलताका सन्दर्भमा नेपालले स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना (LAPA) मार्फत जलवायुका कार्यक्रमहरूलाई स्थानीयकरण गर्दै NDC ३.० (२०२५) बमोजिम सन् २०४५ सम्ममा 'शून्य खुद उत्सर्जन' (Net-Zero) को महत्वाकांक्षी लक्ष्य र आगामी १० वर्ष भित्र २८५०० मेगावाट जलविद्युत उत्पादन गर्ने तथा २१ लाख घरधुरीमा स्वच्छ ऊर्जाको पहुँच पुऱ्याउने संकल्प गरेको छ, जसले नेपाललाई विश्वव्यापी जलवायु नेतृत्वको अग्रपङ्क्तिमा उभ्याएको छ।

कार्वन व्यापार नियमावली, २०८२ स्वीकृत हुनु, रेड प्लस (REDD+) कार्यक्रममार्फत वन क्षेत्रको कार्बन सञ्चिति वृद्धि गरी अन्तर्राष्ट्रिय कार्बन बजारबाट भुक्तानी प्राप्त गर्ने प्रक्रिया आरम्भ हुनु र दुर्लभ तथा लोपोन्मुख वन्यजन्तुको प्रजाति कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन हुनुले प्रकृति संरक्षण मात्र होइन, संरक्षण गरेको प्रकृतिबाट सतत रुपमा उत्पादन भएका पारिस्थितिकीय सेवाको भुक्तानी

(Payment for Ecosystem Services - PES) र वनको व्यावसायिक उपयोगबीच सन्तुलन कायम गर्ने नेपालको प्रयासलाई थप सुदृढ बनाएको छ।

ग्रामीण क्षेत्रमा 'वातावरण मैत्री गाउँ विकास' (Eco-Village Development) मोडेलमार्फत न्यून-कार्बन विकास र स्थानीय प्रविधिको प्रवर्द्धन गर्ने यी समस्त अभ्यासहरूले नेपालको वन तथा वातावरण प्रशासनलाई एक सफल र गौरवपूर्ण राष्ट्रको रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा स्थापित गरेका छन्।

७(ख).२ आगामी मार्गचित्र

७(ख).२.१ विद्यमान समस्याहरू

नेपालको वन तथा वातावरण क्षेत्रमा संवैधानिक अन्योल, नीतिगत अस्पष्टता र व्यवस्थापकीय कमजोरीहरू प्रमुख बाधकका रूपमा रहेका छन्। यस क्षेत्रका समस्याहरूलाई देहाय वमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

- वन क्षेत्रमा पर्याप्त लगानी गर्ने नसक्नु तथा तीन तहका सरकार बीच समन्वय सहकार्य , र सह-अस्तित्त्व कायम गर्न नसक्नु।
- वन क्षेत्रलाई स्थानीय सरकारको प्रथामिकतामा राख्न नसक्दा वन क्षेत्रबाट पर्याप्त मात्रामा वस्तु र सेवाको उत्पादन हुन नसक्नु र रोजगारी तथा आम्दानी पनि गर्न नसकिनु।
- सङ्घीय शासन प्रणालीमा वन र प्राकृतिक स्रोतको अधिकार तीनै तहका सरकारको साझा सूचीमा भए तापनि वन ऐन, २०७६ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ का प्रावधानहरू आपसमा बाझिँदा क्षेत्राधिकारको द्वन्द्व र राजस्व बाँडफाँडमा अन्योल कायमै रहनु।
- वन्यजन्तुको सङ्ख्यामा भएको वृद्धिसँगै मानव- वन्यजन्तु द्वन्द्व बढेर जानु। राहत वितरणको झन्झटिलो प्रक्रिया र अपर्याप्त क्षतिपूर्तिले समुदायको संरक्षण प्रतिको अपनत्व घटाउनु।
- बहुमूल्य जडीबुटीको स्थानीय स्तरमा प्रशोधन र अन्तर्राष्ट्रिय प्रमाणीकरण हुन नसक्दा नेपालले ठूलो आर्थिक लाभ गुमाउनु परेको छ भने पर्यापर्यटनबाट आर्जित राजस्वको न्यायोचित वितरण हुन नसक्नु।
- वातावरणीय पक्षमा, वायु, जल र ध्वनि प्रदूषणको राष्ट्रिय मापदण्ड भए तापनि त्यसको स्वचालित अनुगमन प्रणाली)Real-time monitoring) को अभाव हुनु।

- अस्पतालजन्य फोहोर व्यवस्थापनमा अझै पनि जनस्वास्थ्यलाई जोखिम पुऱ्याउने 'दहन प्रविधि' हाबी हुनु।
- वातावरण विभागलाई स्थानीय सरकारसंग जोडिने गरी सांगठनिक संरचनामा परिवर्तन गर्न नसकिनु।
- रियो सम्मेलनबाट पारित भएका जलवायु महासन्धि)UNFCCC(, जैविक विविधता महासन्धि)CBD र मरुभूमिकरण सम्बन्धि महासन्धिको कार्यान्वयन गर्न स्थापना भएका अन्तराष्ट्रिय (कोषबाटनेपालले अपेक्षित लाभ लिन सकेको छैन।एउटा सामान्य भन्दा सामान्य गैर-सरकारी संस्थाले प्रप्त गरेको पैसा देखि दिपक्षीय ऋणमा शुरु भएका आयोजनालाई समेत जलवायु वित्तले अन्योल सृजना गर्नु।
- जलवायु वित्त कोषबाट नेपालले प्राप्त गर्ने जलवायु वित्तमा वैदेशिक अनुदानको उच्च परनिर्भरता (८५% भन्दा बढी) रहनु।
- हरित जलवायु कोष)GCF) जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय स्रोतहरूमा पहुँच पुऱ्याउन आवश्यक प्राविधिक सक्षमता र 'प्रोजेक्ट बैंक' को अभाव हुनु।
- कार्बन व्यापारबाट प्राप्त हुने लाभ वास्तविक संरक्षणकर्ता (स्थानीय समुदाय) सम्म पुग्ने पारदर्शी 'लाभ बाँडफाँड' (Benefit Sharing) संयन्त्रको अभाव हुनु।
- प्रक्रियागत रूपमा ईआईए)EIA) र आईईई)IEE) स्वीकृतिको ढिलासुस्तीले विकास आयोजनाहरू प्रभावित भएका छन् भने प्रशासनमा डिजिटल प्रणालीको साटो अझै पनि कागजी कार्यसंस्कृति हाबी हुनु।
- वन व्यवस्थापनका निर्णायक तहमा महिला, दलित र सीमान्तकृत समुदायको सहभागिता केवल प्रतीकात्मक मात्र रहनु।
- कर्मचारीतन्त्रमा नतिजा भन्दा प्रक्रियामुखी प्रवृत्ति हाबी हुनुले यस क्षेत्रको समग्र सुशासन र जवाफदेहितालाई कमजोर तुल्याउनु, आदि।

७(ख).२.२ वन, वातावरण र जलवायु क्षेत्रमा नागरिकका अपेक्षा

नेपालको वन तथा वातावरण क्षेत्रका विशिष्ट सेवा, प्राकृतिक स्रोतको उपयोग र पर्यावरणीय सुरक्षाका सन्दर्भमा नागरिकहरूले राखेका अपेक्षाहरूलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

- बाँदर र बँदेल लगायतका सबै प्रकारका मानव वन्यजन्तुको द्वन्द्व सँधैका लागि सबैठाउँबाट अन्त्य होस्।

- मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्वबाट हुने क्षतिको राहत र क्षतिपूर्ति सकेसम्म छिटो स्थानीय तहबाटै तत्काल, पारदर्शी र झन्झटमुक्त ढङ्गले प्राप्त हुने व्यवस्था होस्।
- वन पैदावारको उपभोग र छुटपूर्जी प्राप्तिको प्रक्रियामा रहेको झन्झट र दोहोरोपनाको अन्त्य होस्।
- वन कर्मचारी तथा जनप्रतिनिधिको प्रत्यक्ष जवाफदेहिता सुनिश्चित हुनुका साथै वनको रोयल्टी, सेवाको लागत र मापदण्डमा देशैभरी एकरूपता कायम गरियोस्।
- वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA/IEE) को प्रक्रिया सरल र छोटो होस तथा वन पैदावार ओसारपसार इजाजतमा 'End-to-End' डिजिटल सेवा तथा एकद्वार प्रणालीको सुनिश्चितता होस्।
- सामुदायिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना तर्जुमा र स्थानीय स्तरका वातावरणीय नीति निर्माणमा उपभोक्ताहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता सुनिश्चित गरियोस्।
- संरक्षित क्षेत्र, उद्यान तथा वन कार्यालयहरू अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक र बालबालिकाका लागि पूर्णतः पहुँचयोग्य र मैत्रीपूर्ण बनून्।
- वन क्षेत्रको सिमाना, डढेलो वा वन्यजन्तुजन्य गुनासाहरूको स्थानीयस्तरमै तत्काल सम्बोधन होस् र साना कामका लागि पनि केन्द्र धाउनुपर्ने बाध्यता हटाइयोस्।
- वन प्रशासनमा हुने भ्रष्टाचार र बिचौलियाको चलखेल शून्य होस् तथा सेवाग्राहीलाई 'प्राकृतिक स्रोतको अधिकारवाला' को रूपमा मर्यादित व्यवहार गरियोस्।
- जडीबुटी सङ्कलन, पर्यापर्यटन र कार्बन व्यापारबाट प्राप्त हुने लाभको न्यायोचित वितरण (Benefit Sharing) मा स्थानीय समुदायको अग्राधिकार सुनिश्चित गरियोस्।
- स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकको प्रत्याभूतिका लागि प्रदूषण नियन्त्रणका मापदण्डहरूको पालना र उद्योगहरूको उत्सर्जन अनुगमन कडाइका साथ गरियोस्।
- काठ-दाउराको न्यायोचित वितरणमा योग्यता प्रणाली लागू होस् र विपन्न एवं सीमान्तकृत वर्गको पहुँचलाई प्राथमिकता दिइयोस्।
- वन पैदावारमा आधारित उद्योग स्थापना गर्न, वन क्षेत्रमा पर्यटन अभिवृद्धि गर्न, जलविद्युत उत्पादन गर्न तथा ढुङ्गा गिट्टी र वालुवाको उत्खनन लगायतका उद्योग स्थापणा गर्नका लागि निगी क्षेत्रलाई लगानी योग्य वातावरणको सुनिश्चिता होस्।

७(ख).२.३ अबको दूरदृष्टि

"स्वच्छ वातावरण, दिगो वन व्यवस्थापन र हरित समृद्धिः जलवायु उत्थानशील नेपालको आधार"

७(ख).२.४ सुधारका उपायहरू

१. नीतिगत, कानुनी तथा संवैधानिक सुधार

- वन ऐन २०७६, वातावरण संरक्षण ऐन २०७६ र राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ लाई समयानुकूलन संशोधन गरी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ सँग बाझिएका प्रावधानहरू संशोधन गरी तीनै तहका सरकार बिच समन्वय र सहकार्यलाई प्रवर्द्धन गर्ने, क्षेत्राधिकार स्पष्ट गर्ने।
- भू-उपग्रहका तथ्याङ्क र वैज्ञानिक शोधका आधारमा हिमाली तथा पर्वतीय पारिस्थितिकीय प्रणाली संरक्षणका लागि विशिष्टीकृत नीति तथा कार्यान्वयन योजना तर्जुमा गरी वातावरणीय जोखिम न्यूनीकरण गर्ने।
- राष्ट्रिय गौरवका आयोजना र पूर्वाधार निर्माणमा हुने वन क्षेत्रको प्रयोग र क्षतिपूर्ति (Forest Offset) प्रक्रियालाई सरल र पारदर्शी बनाई विकास आयोजनाको लागत र समय घटाउने।
- निजी तथा कबुलियती वनमा लगानी आकर्षित गर्न कर छुट र सहुलियतपूर्ण कर्जाको व्यवस्था गरी काठको निकासी र बिक्री प्रक्रियालाई पूर्णतः खुला, सहज र व्यावसायिक बनाउने।
- प्रतिपादित वातावरणीय न्यायका सिद्धान्त र नजिरहरूलाई राष्ट्रिय नीतिमा समाहित गरी स्वच्छ वातावरणको संवैधानिक हकलाई व्यवहारमा सुनिश्चित गर्ने।

२. संरचनागत सुधार र अन्तरतह समन्वय

- वन तथा वातावरण मन्त्रालयको कार्यप्रकृति, कार्यबोझ र कार्य क्षेत्रको आधारमा प्रदेश र स्थानीय तहसम्म समन्वय र सहकार्य गर्ने गरी मन्त्रालयको साङ्गठनिक संरचना अद्यावधिक गर्ने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच नीतिगत एकरूपता कायम गर्न 'अन्तर-तहगत समन्वय परिषद्' लाई सक्रिय बनाई वातावरणीय सुशासनमा स्थानीय तहको अपनत्व र सक्रियता सुनिश्चित गर्ने।
- दातृ निकाय र निजी क्षेत्रको लगानीलाई मन्त्रालयको 'एकद्वार प्रोजेक्ट बैंक' मा आवद्ध गरी वैदेशिक सहायताको प्रभावकारिता, पारदर्शिता र नतिजामुखी परिचालन सुनिश्चित गर्ने।
- वन पैदावारको विविधीकरण, वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन, जैविक विविधता संरक्षण, स्थानीय समुदायको संस्कृति र जिविकोपार्जनमा कार्य गर्ने गरी 'राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा जलवायु अनुसन्धान केन्द्र' स्थापना गर्ने।
- सर्वोच्च अदालतको निर्णय बमोजिम नेपाल वन निगम र वन पैदावार विकास समितिको साङ्गठनिक सरचनामा संशोधन गरी काठको उत्पादन, प्रशोधन र बिक्री वितरणलाई सरलीकृत र सहजीकरण गर्ने।

- जलवायु जोखिमको विश्लेषण गरी ७५३ वटा स्थानीय तहको संकटासन्न सुची तयार गरी सो को आधारमा बजेट बिनियोजन गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने।
- वनस्पति विभागको कार्य क्षेत्र विस्तार तथा लगानी वृद्धि गरी जडिबुटी उत्पादन, जडिबुटी खेतीको विकास र विस्तार, जडिबुटीको प्रशोधन, बजार विकास र विस्तारमा विशेष प्रथामिकता दिने।
- वन, जैविक विविधता, जलाधार, वनस्पति, वातावरण, वायु प्रदुषण, जलवायु परिवर्तनको क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न विश्व विद्यालय मार्फत नव युवालाई इन्टर्नसिप तथा फेलोशिपको व्यवस्था गर्ने।

३. दिगो वन व्यवस्थापन र जैविक विविधता संरक्षण

- वनको हैसियत अनुसार दिगो र वैज्ञानिक व्यवस्थापन प्रणाली लागू गरी स्वदेशी काठको सुलभ आपूर्ति सुनिश्चित गर्दै काठको आयातलाई पूर्णतः प्रतिस्थापन र आत्मनिर्भरता हासिल गर्ने।
- बहुमूल्य जडीबुटीको खेती, स्थानीय स्तरमा प्रशोधन, गुणस्तर प्रमाणीकरण र अन्तर्राष्ट्रिय 'ब्राण्डिङ्ग' का लागि सार्वजनिक-निजी साझेदारीमा उद्योगहरू स्थापना र वस्तुको मूल्य शृङ्खला (Value Chain) विकास गर्ने।
- संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनमा स्थानीय तहको संलग्नता बढाउने तथा त्यसबाट प्राप्त लाभ स्थानीय समुदायमा जाने प्रबन्ध गर्ने।
- खण्डित वन क्षेत्रहरूलाई जोड्न जैविक मार्ग (Bio-corridors) को पुनर्स्थापना गरी वन्यजन्तुको निर्वाध आवतजावत र प्राकृतिक बासस्थानको दिगोपन एवं संरक्षण सुनिश्चित गर्ने।
- वन्यजन्तुको अनुगमन र चोरी-शिकारी नियन्त्रणमा ड्रोन, स्मार्ट गस्ती (SMART Patrolling) र अत्याधुनिक सेन्सरको प्रयोग गरी शून्य चोरी-शिकारी र जैविक सुरक्षाको लक्ष्य हासिल गर्ने।
- अतिक्रमणमा परेका वन क्षेत्रको डिजिटल सीमांकन गरी वन क्षेत्र पुनरुत्थान अभियान सञ्चालन गर्ने र नदी उकास जमिनमा कृषि-वन कार्यक्रममार्फत हरियाली प्रवर्द्धन गर्ने।
- संरक्षित क्षेत्र बाहिरका सिमसार क्षेत्र र जैविक विविधताका हटस्पटहरूको पहिचान गरी स्थानीय समुदायको नेतृत्वमा संरक्षण र पर्यापर्यटनका कार्यक्रम विस्तार गर्ने।
- दिगो वन व्यवस्थापनको लागि विशेष आयोजना सञ्चालन गरी वन क्षेत्रबाट अत्यधिक लाभ प्राप्त गर्ने र वन क्षेत्रमा हुने आगलागीलाई नियन्त्रण र व्यवस्थापन गर्ने, वन क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने।

- मानव वन्यजन्तु व्यवस्थापन गर्ने तारवार लगायतका विशेष प्रकारको कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, राहत कार्यक्रमलाई सरल, छिटो छरितो बनाउने र विमासँग आवद्ध गर्दै जाने।

४. जलवायु वित्त, हरित कोष र लाभ बाँडफाँड

- हरित जलवायु कोष (GCF) र कार्बन कोषबाट अधिकतम अनुदान प्राप्त गर्न राष्ट्रिय जलवायु नीति, राष्ट्रिय अनुकूलन योजना र राष्ट्रिय निर्धारित योगदानका लक्ष्य अनुसार विषयगत मन्त्रालयमा दक्ष प्राविधिक जनशक्ति परिचालन गरी अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार उत्पादनमुलक ठूला आयोजना तयार गरी पेश गर्ने।
- जलवायु वित्त अन्तर्गत कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा स्थानीय तह तथा सीमान्तकृत समुदायको लागि कम्तीमा ८०% हिस्सा पुग्ने गरी पारदर्शी लाभ बाँडफाँड र वित्तीय सुशासन सुनिश्चित गर्ने।
- वन र वातावरण क्षेत्रमा ठूला लगानी आकर्षित गर्न 'हरित बण्ड' (Green Bond) जारी गरी दिगो विकासका लागि आन्तरिक र बाह्य हरित वित्तीय स्रोत परिचालन गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा नेपालको पर्वतीय एजेन्डा र जलवायुजन्य नोक्सानीको विषयलाई प्रभावकारी रूपमा उठाई जलवायु न्याय (Climate Justice) र क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने।
- जलवायु वित्तको खर्च गर्ने क्षमता बढाउन स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि र कर्मचारीहरूका लागि जलवायु वित्त साक्षरता र आयोजना तर्जुमा सम्बन्धी क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- अन्तराष्ट्रिय जलवायु वित्त प्राप्त गर्नका लागि विषयगत मन्त्रालयको क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- कार्वन रजिस्ट्री मार्फत कार्वन व्यापार गर्ने निकायलाई सहजीकरण गर्ने।

५. प्रदूषण नियन्त्रण र वातावरणीय सुशासन

- वायु प्रदुषण, नदी प्रदुषण तथा ध्वनी प्रदुषणको प्राथमिक रोकथामको लागि सचेतना कार्यक्रम तथा मापदण्ड पालन नगर्ने निकायलाई कडा कारवाही गर्ने नियमनकारी निकायलाई परिचालन गर्ने।
- उद्योग र सहरी क्षेत्रमा वायु, जल र ध्वनि प्रदूषणको 'रियल-टाइम' मापन गरी सार्वजनिक डिजिटल बोर्डमार्फत प्रदूषणको स्तर र तथ्याङ्क प्रदर्शन गरी जनचेतना र निगरानी वृद्धि गर्ने।

- अस्पतालजन्य फोहोरमा 'गैर-दहन प्रविधि' अनिवार्य गर्ने र 'प्रदूषण गर्नेले तिर्नुपर्ने' सिद्धान्तका आधारमा कडा जरिवाना र वातावरणीय मापदण्ड कार्यान्वयन गरी जनस्वास्थ्य सुरक्षित गर्ने।
- ४० माइक्रोनभन्दा कमका प्लास्टिकमा पूर्ण प्रतिबन्ध लगाउँदै प्लास्टिक फोहोरलाई सडक निर्माण र उद्योगमा पुनः प्रयोग गरी चक्रीय अर्थतन्त्र (Circular Economy) प्रवर्द्धन गर्ने।
- सहरी क्षेत्रको वायु प्रदूषण कम गर्न विद्युतीय सवारी साधन र हरित पूर्वाधारमा सहुलियत दिई शून्य कार्बन उत्सर्जन (Net-Zero) को लक्ष्य तर्फ ठोस पाइला चाल्ने।
- ठूला उद्योगहरूमा अनिवार्य 'प्रदूषण नियन्त्रण प्रमाणपत्र' (Pollution Clearance) प्रणाली लागू गरी स्वचालित उत्सर्जन अनुगमन प्रणाली (CEMS) जडान गर्ने।
- नदी किनारका उद्योगहरूले प्रशोधन नगरी ढल मिसाउन नपाउने गरी केन्द्रीय फोहोर पानी प्रशोधन केन्द्र (CETP) को अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने।

६. विपद उत्थानशीलता तथा जलवायु अनुकूलन

- जलवायु अनुकूलन कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय जलाधार रणनीति तथा एकीकृत जलाधार व्यवस्थापनको अवाधारणा परिमार्जन गर्ने।
- बाढी, पहिरो र डढेलो न्यूनीकरणका लागि 'इको-इन्जिनियरिङ' र जलाधार संरक्षणलाई पूर्वाधार विकासको अनिवार्य र पूर्वशर्त बनाउँदै विपद जोखिम न्यूनीकरण गर्ने।
- वन डढेलो र जलवायुजन्य प्रकोपको पूर्वानुमान गर्न 'बहु-प्रकोप पूर्वसूचना प्रणाली' लाई सामुदायिक तहसम्म विस्तार गरी जनधनको क्षति न्यूनीकरण र उच्च सतर्कता अपनाउने।
- जलवायु अनुकूलनका स्थानीय योजना (LAPA) लाई स्थानीय तहको वार्षिक बजेट र कार्यक्रममा पूर्ण रूपमा एकीकृत गरी जलवायु उत्थानशील र सुरक्षित समुदाय निर्माण गर्ने।
- जलवायु परिवर्तनका कारण हिमाली क्षेत्रमा बढेको जोखिम सम्बोधन गर्न 'हिमाली पर्यटन सुरक्षा र संरक्षण कार्यक्रम' मार्फत पारिस्थितिकीय सन्तुलन र जीविकोपार्जन सुनिश्चित गर्ने।
- वन डढेलो नियन्त्रणका लागि स्थानीय समुदायलाई आधुनिक अग्नि नियन्त्रण उपकरण र तालिम प्रदान गरी प्रभावकारी अग्नि रेखा (Fire-line) निर्माण गर्ने।
- जलवायुजन्य संकटको समयमा आकस्मिक सेवा र उद्धारका लागि 'वातावरणीय आपत्कालीन कोष' को स्थापना र सञ्चालन गर्ने।
- राष्ट्रपति चुरे संरक्षण कार्यक्रमलाई गुरुयोजना बनाई थप प्रभावकारी बनाउने।
- जलवायुजन्य विपद सम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशित गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने।

७. डिजिटल गभर्नेन्स, सुशासन र समावेशीकरण

- ईआईए/आईईई (EIA/IEE) स्वीकृति र इजाजतपत्रका सबै प्रक्रियालाई पूर्णतः अनलाइन र पेपरलेस बनाई ढिलासुस्ती, भ्रष्टाचार र बिचौलिया पूर्णतः अन्त्य गर्ने।
- वन्यजन्तुजन्य क्षतिको राहत र क्षतिपूर्तिलाई स्थानीय तहबाटै ७ दिनभित्र अनलाइनमार्फत वितरण हुने गरी अधिकार र बजेट निक्षेपण एवं द्रुत सेवा सुनिश्चित गर्ने।
- कर्मचारीको सरुवा र बढुवालाई कार्यसम्पादन सूचक र नागरिक सन्तुष्टि (Citizen Satisfaction Index) सँग आवद्ध गरी नतिजामुखी, जवाफदेही र मर्यादित प्रशासन निर्माण गर्ने।
- वन व्यवस्थापनका निर्णायक तह र उपभोक्ता समूहमा महिला, दलित र सीमान्तकृत समुदायको कम्तीमा ५०% अर्थपूर्ण सहभागिता र वास्तविक नेतृत्व एवं सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्ने।
- वन सम्बन्धी सबै तथ्याङ्कहरू (Inventory) लाई डिजिटल प्रणालीमा आबद्ध गरी 'ओपन डाटा' पोर्टल मार्फत सर्वसाधारणको सूचनामा पहुँच बृद्धि गर्ने।
- सेवाग्राहीका गुनासो सुन्न र तत्काल सम्बोधन गर्न 'हेलो बन' टोल-फ्री र मोबाइल एप सञ्चालन गरी प्रत्यक्ष उत्तरदायित्व प्रवर्द्धन गर्ने।
- वन र वातावरण प्रशासनमा कार्य गर्ने जनशक्तिको उच्च मनोबलका लागि विशिष्टीकृत तालिम र उत्प्रेरणा प्याकेज लागू गर्ने।
- भ्रष्टाचार विरुद्ध शून्य सहनशीलताको नीति अंगीकार गर्दै स्वचालित अडिट र निगरानी प्रणाली मार्फत आर्थिक सुशासन कायम गर्ने।

वन, वातावरण र जलवायु परिवर्तन क्षेत्रमा रूपान्तरण खाका

कानुनी तादाम्यता वन ऐन र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनबीचका बाझिएका प्रावधानहरू संशोधन गर्ने।	**EIA प्रक्रिया सरलीकरण** वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनलाई झन्झटमुक्त, छिटो र पारदर्शी बनाउने।
डिजिटल गभर्नेन्स वन पैदावार ओसारपसार र सबै अनुमति प्रक्रियाहरू अनलाइन प्रणालीमा लैजाने।	**आर्थिक समृद्धि** वनलाई आर्थिक समृद्धिको आधार बनाई व्यावसायिक र उत्पादनमुखी उपयोग गर्ने।

कार्बन व्यापार लाभ कार्बन व्यापारबाट प्राप्त लाभको स्थानीय समुदायमा न्यायोचित वितरण सुनिश्चित गर्ने।	**राहत वितरण सुधार** वन्यजन्तुजन्य क्षतिको राहत ७ दिनभित्र डिजिटल प्रणालीबाट उपलब्ध गराउने।
जवाफदेही प्रशासन कर्मचारी सरुवा र बढुवालाई कार्यसम्पादन सूचक र नागरिक सन्तुष्टिसँग जोड्ने।	**अर्थपूर्ण समावेशिता** निर्णायक तह र उपभोक्ता समूहमा महिला र सीमान्तकृतको ५०% सहभागिता सुनिश्चित गर्ने।

७(ख).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना						
क.सं	**सुधारका क्षेत्र**	**क्रियाकलाप**	**कार्यान्वयनको समयावधि**	**प्रगति सूचक**	**स्रोत व्यवस्थापन**	**सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन**
१	**नीतिगत, कानुनी तथा संवैधानिक सुधार**	वन ऐन २०७६ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ का बाझिएका प्रावधान संशोधन गरी तीनै तहको राजस्व र क्षेत्राधिकार स्पष्ट गर्ने।	१ वर्ष (अल्पकालीन)	संशोधित ऐन राजपत्रमा प्रकाशित भएको।	सङ्घीय सरकारको नियमित बजेट	राजनीतिक सहमतिमा ढिलाइ→ उच्चस्तरीय कार्यदल गठन
२	" "	भू-उपग्रहका तथ्याङ्क र वैज्ञानिक शोधका आधारमा हिमाली तथा पर्वतीय पारिस्थितिकीय प्रणाली संरक्षणका लागि विशिष्टीकृत नीति तर्जुमा गर्ने।	२ वर्ष (मध्यकालीन)	नयाँ पर्वतीय संरक्षण नीति कार्यान्वयनमा आएको।	सङ्घीय बजेट र वैदेशिक अनुदान	तथ्याङ्कको अभाव→ इसिमोड र विश्वविद्यालयसँग सहकार्य।
३	" "	राष्ट्रिय गौरवका आयोजना र पूर्वाधार निर्माणमा हुने वन क्षेत्रको प्रयोग र क्षतिपूर्ति (Forest Offset) प्रक्रियालाई सरलीकृत र पारदर्शी बनाउने।	१ वर्ष (अल्पकालीन)	आयोजना स्वीकृतिमा लाग्ने समय ५०% ले घटेको।	मन्त्रालयको वार्षिक कार्यक्रम	वन विनासको खतरा → कडाइका साथ वृक्षारोपण अनुगमन।
४	" "	निजी तथा कबुलियती वनमा लगानी आकर्षित गर्न कर छुट, सहुलियत कर्जा र काठ निकासी प्रक्रियालाई पूर्णतः खुला र सहज बनाउने।	१ वर्ष (अल्पकालीन)	निजी वन दर्ता र काठ व्यापारमा ५०% वृद्धि।	आन्तरिक राजस्व र बैंक सहुलियत	तस्करीको जोखिम→ डिजिटल ओसारपसार अनुमति (E-permit)।
५	" "	सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित वातावरणीय न्यायका सिद्धान्त र नजिरहरूलाई राष्ट्रिय नीतिमा समाहित गरी कानुनी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने।	२ वर्ष (मध्यकालीन)	नीतिगत मस्यौदामा कानुनी नजिरहरूको समावेशीकरण।	सङ्घीय बजेट र कानुनी परामर्श	कार्यान्वयनमा जटिलता → कर्मचारीलाई कानुनी तालिम।
६	**संरचनागत पुनर्संरचना र**	कार्यबोझ नभएका र भूमिका दोहोरिएका पुराना निकायहरूको खारेजी वा गाभ्ने	१ वर्ष (अल्पकालीन)	नयाँ चुस्त संगठन र व्यवस्थापन (O&M) स्वीकृत।	सङ्घीय सरकार (मन्त्रिपरिषद्)	प्रशासनिक प्रतिरोध → वैज्ञानिक कार्यसम्पादन विश्लेषण।

	अन्तर-तहगत समन्वय	(Merger) गरी जलवायु वित्तका लागि विशिष्टीकृत संरचना बनाउने।				
७	" "	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच नीतिगत एकरूपता कायम गर्न 'अन्तर-तहगत समन्वय परिषद्' लाई वडा तहसम्म सक्रिय बनाउने।	निरन्तर	वर्षमा कम्तीमा ४ पटक समन्वय बैठक र निकास।	अन्तर-सरकारी वित्तीय हस्तान्तरण	अधिकारको खिचातानी → समन्वय कार्यविधि तर्जुमा।
८	" "	दातृ निकाय र निजी क्षेत्रको लगानीलाई मन्त्रालयको 'एकद्वार प्रोजेक्ट बैंक' मा आवद्ध गरी सहायताको प्रभावकारिता र पारदर्शिता सुनिश्चित गर्ने।	१ वर्ष (अल्पकालीन)	प्रोजेक्ट बैंकमा ५ वटा ठूला आयोजना समावेश।	वैदेशिक सहायता र सङ्घीय बजेट	दाताको आफ्नै सर्त → राष्ट्रिय प्राथमिकतामा आधारित सम्झौता।
९	" "	वन पैदावारको विविधीकरण र जलवायु प्रभाव न्यूनीकरणका लागि 'राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा जलवायु अनुसन्धान केन्द्र' स्थापना गर्ने।	३ वर्ष (मध्यकालीन)	कम्तीमा १० वटा नयाँ वन प्रविधि हस्तान्तरण।	सङ्घीय बजेट र अनुसन्धान अनुदान	दक्ष जनशक्तिको अभाव → शोधवृत्ति र विदेशी विज्ञसँग सहकार्य।
१०	**दिगो वन व्यवस्थापन र जैविक विविधता संरक्षण**	वनको हैसियत अनुसार दिगो र वैज्ञानिक व्यवस्थापन प्रणाली लागू गरी काठको आयातलाई पूर्णतः प्रतिस्थापन र आत्मनिर्भरता हासिल गर्ने।	५ वर्ष (दीर्घकालीन)	काठ आयात शून्य र आन्तरिक आपूर्तिमा १००% आत्मनिर्भर।	सामुदायिक वन कोष र निजी लगानी	वन क्षेत्रको क्षयीकरण → पुनरुत्पादनमा आधारित कटान।
११	" "	बहुमूल्य जडीबुटीको खेती, प्रशोधन र अन्तर्राष्ट्रिय 'ब्राण्डिङ' का लागि सार्वजनिक-निजी साझेदारीमा उद्योगहरू स्थापना र मूल्य शृङ्खला सुनिश्चित गर्ने।	३ वर्ष (मध्यकालीन)	५ वटा ठूला जडीबुटी प्रशोधन केन्द्र सञ्चालन।	PPP मोडल र वैदेशिक सहायता	गुणस्तर प्रमाणीकरण → अन्तर्राष्ट्रिय प्रयोगशाला स्थापना।
१२	" "	खण्डित वन क्षेत्रहरूलाई जोड्न जैविक मार्ग (Bio-corridors) को पुनर्स्थापना र आधुनिक प्रविधिबाट सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने।	३ वर्ष (मध्यकालीन)	जैविक मार्गमा वन्यजन्तुको आवतजावत वृद्धि।	संरक्षित क्षेत्र कोष र दातृ निकाय	बस्ती विस्तार → वन सिमाना डिजिटल नक्सांकन।

१३	" "	चोरी-शिकारी नियन्त्रणमा ड्रोन, स्मार्ट गस्ती (SMART Patrolling) र अत्याधुनिक सेन्सरको प्रयोग गरी शून्य चोरी-शिकारीको लक्ष्य हासिल गर्ने।	१ वर्ष (अल्पकालीन)	चोरी-शिकारीका घटनामा ९०% ले कमी।	सङ्घीय बजेट र सुरक्षा निकाय	प्रविधि सञ्चालन ज्ञान →गस्ती टोलीलाई विशेष तालिम।
१४	" "	अतिक्रमणमा परेका वन क्षेत्रको डिजिटल सीमांकन गरी वन क्षेत्र पुनरुत्थान गर्ने र नदी उकास जमिनमा कृषि-वन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	निरन्तर	१०,००० हेक्टर अतिक्रमित जमिन फिर्ता।	स्थानीय तह र वन मन्त्रालय	भू-माफियाको अवरोध → कडा कानुनी कारबाही
१५	" "	संरक्षित क्षेत्र बाहिरका सिमसार क्षेत्र र जैविक विविधताका हटस्पटहरूको पहिचान गरी स्थानीय समुदायको नेतृत्वमा संरक्षण र पर्यापर्यटनका कार्यक्रम विस्तार गर्ने।	२ वर्ष	पहिचान गरिएका सिमसार र पर्यापर्यटन केन्द्र।	स्थानीय सरकार/प्रदेश बजेट	अत्यधिक पर्यटन चाप
१६	**जलवायु वित्त, हरित कोष र लाभ बाँडफाँड**	हरित जलवायु कोष (GCF) र कार्बन कोषबाट अनुदान प्राप्त गर्न दक्ष प्राविधिक जनशक्ति परिचालन गरी गुणस्तरीय प्रोजेक्ट बैंक तयार गर्ने।	२ वर्ष (मध्यकालीन)	३ वटा ठूला हरित आयोजना स्वीकृत।	हरित जलवायु कोष (GCF)	झन्झटिलो अन्तर्राष्ट्रिय प्रक्रिया → जलवायु कूटनीति सुदृढ गर्ने।
१७	" "	कार्बन व्यापार र प्राकृतिक स्रोतको राजस्वमा स्थानीय संरक्षणकर्ता र समुदायको कम्तीमा ८०% हिस्सा पुग्ने गरी लाभ बाँडफाँड सुनिश्चित गर्ने।	१ वर्ष (अल्पकालीन)	८०% रकम समुदायको बैंक खातामा हस्तान्तरण।	कार्बन कोष (Carbon Fund)	वितरणमा पारदर्शिता → स्वचालित भुक्तानी प्रणाली।
१८	" "	वन र वातावरण क्षेत्रमा ठूला लगानी आकर्षित गर्न 'हरित बण्ड' (Green Bond) जारी गरी आन्तरिक र बाह्य वित्तीय स्रोत परिचालन गर्ने।	३ वर्ष (मध्यकालीन)	हरित बण्डमार्फत ५ अर्ब लगानी परिचालन।	अर्थ मन्त्रालय र वित्तीय बजार	लगानीकर्ताको विश्वास → विश्वसनीय प्रतिफलको ग्यारेन्टी।
१९	" "	अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा नेपालको पर्वतीय एजेन्डा र जलवायुजन्य नोक्सानीको विषय	निरन्तर	अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनहरूमा नेपालको नेतृत्व।	सङ्घीय बजेट र जलवायु कूटनीति	ठूला देशको असहयोग → समान धारणा भएका देशसँग मोर्चाबन्दी।

		उठाई जलवायु न्याय (Climate Justice) र क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने।				
२०	,, ,,	जलवायु वित्तको खर्च गर्ने क्षमता बढाउन स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि र कर्मचारीहरूका लागि जलवायु वित्त साक्षरता र आयोजना तर्जुमा सम्बन्धी सक्षमता विकास गर्ने।	१ वर्ष	प्रशिक्षित जनप्रतिनिधि र कर्मचारी।	सङ्घीय बजेट/दातृ निकाय	कर्मचारी सरुवा।
२१	**प्रदूषण नियन्त्रण र वातावरणीय सुशासन**	उद्योग र सहरी क्षेत्रमा वायु र जल प्रदूषणको 'रियल-टाइम' मापन गरी सार्वजनिक डिजिटल बोर्डमार्फत तथ्याङ्क प्रदर्शन गर्ने।	१ वर्ष (अल्पकालीन)	१० वटा मुख्य सहरमा रियल-टाइम बोर्ड जडान।	प्रदूषण कर र स्थानीय तह	उपकरणको मर्मत → वार्षिक मर्मत सम्झौता (AMC)।
२२	,, ,,	अस्पतालजन्य फोहोरमा 'गैर-दहन प्रविधि' अनिवार्य गर्ने र 'प्रदूषण गर्नेले तिर्नुपर्ने' सिद्धान्तका आधारमा कडा जरिवाना र मापदण्ड लागू गर्ने।	१ वर्ष (अल्पकालीन)	१००% अस्पतालमा गैर-दहन प्रविधि जडान।	स्वास्थ्य र वन मन्त्रालय	लगानी अभाव → सहुलियत ऋण र अनुदान।
२३	,, ,,	४० माइक्रोनभन्दा कमका प्लास्टिकमा पूर्ण प्रतिबन्ध लगाउँदै प्लास्टिक फोहोरलाई सडक निर्माण र उद्योगमा पुनः प्रयोग (Circular Economy) गर्ने।	१ वर्ष (अल्पकालीन)	बजारमा निषेधित प्लास्टिक शून्य।	स्थानीय तह र सडक विभाग	वैकल्पिक अभाव → वातावरणमैत्री झोला उद्योगलाई सहुलियत।
२४	,, ,,	सहरी क्षेत्रको वायु प्रदूषण कम गर्न विद्युतीय सवारी साधन र हरित पूर्वाधारमा सहुलियत दिई शून्य कार्बन उत्सर्जन (Net-Zero) को लक्ष्य हासिल गर्ने।	निरन्तर	विद्युतीय सवारीको हिस्सा २५% पुगेको।	सङ्घीय बजेट र भन्सार छुट	चार्जिङ स्टेसन अभाव → निजी क्षेत्रलाई स्टेसनमा लगानी आह्वान।
२५	,, ,,	ठूला उद्योगहरूमा अनिवार्य 'प्रदूषण नियन्त्रण प्रमाणपत्र' (Pollution Clearance) प्रणाली लागू गरी स्वचालित उत्सर्जन अनुगमन प्रणाली (CEMS) जडान गर्ने।	२ वर्ष	CEMS जडान भएका उद्योग।	उद्योग मन्त्रालय/निजी क्षेत्र	उद्योगीको विरोध।

२६	,, ,,	नदी किनारका उद्योगहरूले प्रशोधन नगरी ढल मिसाउन नपाउने गरी केन्द्रीय फोहोर पानी प्रशोधन केन्द्र (CETP) को अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने।	३ वर्ष	निर्माण सम्पन्न CETP।	सङ्घीय/स्थानीय बजेट	जोखिमः उच्च लागत।
२७	**विपद उत्थानशीलता तथा जलवायु अनुकूलन**	बाढी, पहिरो र डढेलो न्यूनीकरणका लागि 'इको-इन्जिनियरिङ' र जलाधार संरक्षणलाई पूर्वाधार विकासको अनिवार्य पूर्वशर्त बनाउने।	निरन्तर	१००% सडक आयोजनामा जैविक इन्जिनियरिङ।	आयोजनाको कुल लागतबाट प्रतिशत	इन्जिनियरको अनिच्छा → अनिवार्य डिजाइन मापदण्ड।
२८	,, ,,	वन डढेलो र जलवायुजन्य प्रकोपको पूर्वानुमान गर्न 'बहु-प्रकोप पूर्वसूचना प्रणाली' लाई सामुदायिक तहसम्म विस्तार गरी क्षति न्यूनीकरण गर्ने।	१ वर्ष (अल्पकालीन)	डढेलोबाट हुने क्षतिमा ५०% ले कमी।	सङ्घीय बजेट र दातृ निकाय	विकटता → मोबाइल एसएमएस र रेडियो अलर्ट।
२९	,, ,,	जलवायु अनुकूलनका स्थानीय योजना (LAPA) लाई स्थानीय तहको वार्षिक बजेट र कार्यक्रममा पूर्ण रूपमा एकीकृत गर्ने।	निरन्तर	७५३ वटै स्थानीय तहमा LAPA कार्यान्वयन।	स्थानीय तह र सङ्घीय अनुदान	बजेट अन्यत्र डाइभर्ट हुने → अनिवार्य बजेट कोडिङ।
३०	,, ,,	जलवायु परिवर्तनका कारण हिमाली क्षेत्रमा बढेको जोखिम सम्बोधन गर्न 'हिमाली पर्यटन सुरक्षा र संरक्षण कार्यक्रम' सञ्चालन गर्ने।	२ वर्ष (मध्यकालीन)	हिमाली पदयात्रामा जोखिम न्यूनीकरण।	पर्यटन र वन मन्त्रालय	हिउँ पहिरो → रियल-टाइम मोनिटरिङ सेन्सर।
३१	,, ,,	वन डढेलो नियन्त्रणका लागि स्थानीय समुदायलाई आधुनिक अग्नि नियन्त्रण उपकरण र तालिम प्रदान गरी प्रभावकारी अग्नि रेखा (Fire-line) निर्माण गर्ने।	१ वर्ष	निर्माण गरिएको अग्नि रेखा (कि.मी)।	प्रदेश र स्थानीय तह	पानीको अभाव।
३२	,, ,,	जलवायुजन्य संकटको समयमा आकस्मिक सेवा र उद्धारका लागि 'वातावरणीय आपत्कालीन कोष' को स्थापना र सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष	स्थापना भएको आपत्कालीन कोष।	सङ्घीय बजेट/विपद कोष	कोष परिचालन कार्यविधि।

३३	डिजिटल गभर्नेन्स, सुशासन र समावेशीकरण	ईआईए/आईईई (EIA/IEE) स्वीकृति र इजाजतपत्रका प्रक्रिया पूर्णतः अनलाइन र पेपरलेस बनाई भ्रष्टाचार र बिचौलिया अन्त्य गर्ने।	१ वर्ष (अल्पकालीन)	अनलाइन पोर्टल १००% सञ्चालन।	सङ्घीय बजेट र सूचना प्रविधि विभाग	सर्भर डाउन → ब्याकअप र उच्च ब्यान्डविथ।
३४	" "	वन्यजन्तुजन्य क्षतिको राहत र क्षतिपूर्तिलाई स्थानीय तहबाटै ७ दिनभित्र अनलाइनमार्फत भुक्तानी गरी द्रुत सेवा सुनिश्चित गर्ने।	१ वर्ष (अल्पकालीन)	राहत वितरण समय ७ दिनमा सीमित।	निकुञ्ज र वन्यजन्तु संरक्षण कोष	तथ्याङ्क प्रमाणीकरण → स्थानीय प्रहरी र वन कार्यालयको अनलाइन रिपोर्ट।
३५	" "	कर्मचारीको सरुवा र बढुवालाई कार्यसम्पादन सूचक र नागरिक सन्तुष्टि (Citizen Satisfaction Index) सँग आवद्ध गरी जवाफदेही प्रशासन निर्माण गर्ने।	१ वर्ष (अल्पकालीन)	कार्यसम्पादनमा आधारित सरुवा प्रणाली।	सङ्घीय सरकार (सामान्य प्रशासन)	ट्रेड युनियनको दबाब → पारदर्शी सफ्टवेयर प्रणाली।
३६	" "	वन व्यवस्थापनका निर्णायक तह र उपभोक्ता समूहमा महिला, दलित र सीमान्तकृत समुदायको ५०% अर्थपूर्ण सहभागिता र नेतृत्व सुनिश्चित गर्ने।	निरन्तर	नेतृत्व तहमा लक्षित वर्गको ५०% हिस्सा।	मन्त्रालयको आन्तरिक बजेट	प्रतीकात्मक सहभागिता → क्षमता विकास र नेतृत्व तालिम।
३७	" "	वन सम्बन्धी सबै तथ्याङ्कहरू (Inventory) लाई डिजिटल प्रणालीमा आबद्ध गरी 'ओपन डाटा' पोर्टल मार्फत सर्वसाधारणको सूचनामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने।	१.५ वर्ष	सुचारु ओपन डाटा पोर्टल।	सङ्घीय बजेट	जोखिमः सूचनाको गोपनीयता।
३८	" "	सेवाग्राहीका गुनासो सुन्न र तत्काल सम्बोधन गर्न 'हेलो वन' टोल-फ्री र मोबाइल एप सञ्चालन गरी प्रत्यक्ष उत्तरदायित्व प्रवर्द्धन गर्ने।	१ वर्ष	गुनासो फर्स्योट दर (%)।	मन्त्रालयको बजेट	जोखिमः जनशक्ति व्यवस्थापन।
३९	" "	वन र वातावरण प्रशासनमा कार्य गर्ने जनशक्तिको उच्च मनोबलका लागि	१ वर्ष	तालिम प्राप्त कर्मचारी संख्या।	प्रशिक्षण बजेट	जोखिमः उच्च तालिम खर्च।

		विशिष्टीकृत तालिम र उत्प्रेरणा प्याकेज लागू गर्ने।				
४०	" "	भ्रष्टाचार विरुद्ध शून्य सहनशीलताको नीति अंगीकार गर्दै स्वचालित अडिट र निगरानी प्रणालीमार्फत आर्थिक सुशासन कायम गर्ने।	निरन्तर	शून्य भ्रष्टाचार उजुरी र अडिट।	सङ्घीय बजेट/ राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र	जोखिमः बिचौलियाको पहुँच।

७(ख).२.६ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाइ तथा सुधार कार्यढाँचा

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मूख्य प्रगति सूचक	तथ्याङ्क स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	सिकाइ सन्यन्त्र	सुधारात्मक उपायहरू
१	वन ऐन २०७६ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ बीचका बाझिएका प्रावधान संशोधन	संशोधित कानुन राजपत्रमा प्रकाशित, क्षेत्राधिकार स्पष्ट	राजपत्र, मन्त्रालय प्रतिवेदन	त्रैमासिक	अन्तर-तह समीक्षा बैठक	उच्चस्तरीय कार्यदल गठन, कानुनी समन्वय
२	हिमाली पारिस्थितिकीय प्रणाली संरक्षण नीति तर्जुमा	नयाँ नीति स्वीकृत र कार्यान्वयन सुरु	मन्त्रालय नीति दस्तावेज	अर्धवार्षिक	विशेषज्ञ कार्यशाला	ICIMOD र विश्वविद्यालयसँग सहकार्य
३	Forest Offset प्रक्रिया सरलीकरण	आयोजना स्वीकृतिमा लाग्ने समय ५०% घटेको	परियोजना स्वीकृति रेकर्ड	त्रैमासिक	आयोजना समीक्षा बैठक	स्वीकृति प्रक्रिया डिजिटलाइज
४	निजी वनमा लगानी प्रवर्द्धन	निजी वन दर्ता र काठ व्यापारमा वृद्धि	वन विभाग तथ्याङ्क	वार्षिक	निजी क्षेत्र संवाद	कर छुट र सहुलियत कर्जा
५	वातावरणीय न्यायका सिद्धान्त नीति समावेश	वातावरणीय न्यायसम्बन्धी नीति कार्यान्वयन	नीति कागजात	वार्षिक	कानुनी अध्ययन	कर्मचारी क्षमता विकास
६	मन्त्रालयको सांगठानिक संरचना अद्यावधिक	नयाँ O&M स्वीकृत	मन्त्रिपरिषद् निर्णय	वार्षिक	प्रशासनिक समीक्षा	कार्यसम्पादन विश्लेषण
७	अन्तर-तह समन्वय परिषद् सक्रियता	वार्षिक कम्तीमा ४ बैठक सम्पन्न	बैठक विवरण	त्रैमासिक	संयुक्त समीक्षा	समन्वय कार्यविधि विकास

८	एकद्वार प्रोजेक्ट बैंक स्थापना	प्रोजेक्ट बैंकमा समावेश आयोजना संख्या	मन्त्रालय MIS	त्रैमासिक	दातृ समन्वय बैठक	परियोजना तयारी क्षमता वृद्धि
९	प्राकृतिक स्रोत अनुसन्धान केन्द्र सुदृढीकरण	नयाँ प्रविधि विकास/हस्तान्तरण संख्या	अनुसन्धान प्रतिवेदन	वार्षिक	अनुसन्धान समीक्षा	शोधवृत्ति र अनुसन्धान अनुदान
१०	दिगो वन व्यवस्थापन लागू	स्वदेशी काठ आपूर्ति वृद्धि, आयात घटेको	वन विभाग तथ्याङ्क	वार्षिक	वन व्यवस्थापन समीक्षा	वैज्ञानिक कटान र पुनरुत्पादन
११	बहुमूल्य जडीबुटीको खेती, प्रशोधन र ब्राण्डिङका लागि PPP मोडलमा उद्योग स्थापना	जडीबुटी प्रशोधन उद्योग संख्या, निर्यात वृद्धि	वनस्पति विभाग, उद्योग विभाग	अर्धवार्षिक	PPP समीक्षा बैठक	गुणस्तर प्रमाणीकरण प्रयोगशाला स्थापना
१२	संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा स्थानीय तहको सहभागिता वृद्धि	स्थानीय तहको सहभागिता भएका कार्यक्रम संख्या	निकुञ्ज विभाग प्रतिवेदन	वार्षिक	संयुक्त संरक्षण समीक्षा	स्थानीय तहलाई अधिकार र बजेट हस्तान्तरण
१३	जैविक मार्ग (Bio-corridor) पुनर्स्थापना	पुनर्स्थापित जैविक मार्ग क्षेत्रफल	GIS र वन विभाग तथ्याङ्क	वार्षिक	जैविक विविधता समीक्षा	अतिक्रमण नियन्त्रण र वनरोपण
१४	ड्रोन र SMART Patrolling प्रयोग गरी चोरी—शिकारी नियन्त्रण	चोरी—शिकारी घटनामा कमी	निकुञ्ज सुरक्षा प्रतिवेदन	त्रैमासिक	सुरक्षा समन्वय बैठक	सुरक्षा उपकरण र तालिम वृद्धि
१५	अतिक्रमित वन क्षेत्र डिजिटल सीमांकन र पुनर्स्थापना	फिर्ता भएको वन क्षेत्र (हेक्टर)	भू—सूचना प्रणाली (GIS)	अर्धवार्षिक	वन पुनर्स्थापना समीक्षा	कानुनी कारबाही र सामुदायिक निगरानी
१६	सिमसार तथा जैविक विविधता हटस्पट संरक्षण कार्यक्रम	पहिचान र संरक्षण भएका सिमसार क्षेत्र	वन तथा वातावरण मन्त्रालय	वार्षिक	जैविक विविधता फोरम	सामुदायिक संरक्षण कार्यक्रम विस्तार
१७	दिगो वन व्यवस्थापन विशेष आयोजना सञ्चालन	उत्पादन बढेको काठ र वन पैदावार	वन विभाग MIS	वार्षिक	आयोजना मूल्याङ्कन	वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन विस्तार
१८	मानव—वन्यजन्तु द्वन्द्व व्यवस्थापन कार्यक्रम	द्वन्द्व घटनामा कमी, राहत वितरण समय	निकुञ्ज विभाग र स्थानीय तह	त्रैमासिक	स्थानीय समन्वय बैठक	विद्युतीय तारबार, बीमा कार्यक्रम
१९	हरित जलवायु कोष (GCF) का लागि ठूला परियोजना विकास	स्वीकृत जलवायु परियोजना संख्या	जलवायु परिवर्तन महाशाखा	अर्धवार्षिक	परियोजना समीक्षा	प्राविधिक क्षमता विकास

२०	कार्बन व्यापार लाभ बाँडफाँड प्रणाली लागू	समुदायलाई वितरण गरिएको कार्बन राजस्व	कार्बन रजिस्ट्री, मन्त्रालय प्रतिवेदन	वार्षिक	समुदाय परामर्श बैठक	स्वचालित डिजिटल भुक्तानी प्रणाली
२१	हरित बण्ड (Green Bond) जारी गरी हरित लगानी परिचालन	हरित बण्डबाट संकलित लगानी रकम	अर्थ मन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैंक	वार्षिक	वित्तीय समीक्षा बैठक	लगानीकर्तालाई प्रोत्साहन र पारदर्शी प्रतिवेदन
२२	अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा नेपालको जलवायु एजेन्डा प्रवर्द्धन	अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा नेपालको प्रस्तुति संख्या	मन्त्रालय प्रतिवेदन	वार्षिक	कूटनीतिक समीक्षा	जलवायु कूटनीति सुदृढीकरण
२३	स्थानीय तहमा जलवायु वित्त साक्षरता र परियोजना तर्जुमा तालिम	प्रशिक्षित कर्मचारी/जनप्रतिनिधि संख्या	प्रशिक्षण प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	प्रशिक्षण मूल्याङ्कन	थप तालिम र प्राविधिक सहयोग
२४	कार्बन रजिस्ट्री प्रणाली सञ्चालन र कार्बन व्यापार सहजीकरण	दर्ता भएका कार्बन परियोजना संख्या	कार्बन रजिस्ट्री प्रणाली	त्रैमासिक	कार्बन बजार समीक्षा	डिजिटल प्रणाली सुदृढीकरण
२५	वायु, जल र ध्वनि प्रदूषणको रियल—टाइम अनुगमन प्रणाली	जडान भएका अनुगमन उपकरण संख्या	वातावरण विभाग MIS	त्रैमासिक	वातावरणीय समीक्षा बैठक	उपकरण मर्मत तथा विस्तार
२६	अस्पतालजन्य फोहोर व्यवस्थापनमा गैर—दहन प्रविधि लागू	गैर—दहन प्रविधि प्रयोग गर्ने अस्पताल प्रतिशत	स्वास्थ्य मन्त्रालय प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	स्वास्थ्य—वातावरण संयुक्त समीक्षा	सहुलियत ऋण तथा अनुदान
२७	४० माइक्रोनभन्दा कमका प्लास्टिकमा पूर्ण प्रतिबन्ध	बजारमा प्रतिबन्धित प्लास्टिकको प्रयोगमा कमी	स्थानीय तह अनुगमन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	नगर/पालिका समीक्षा	वैकल्पिक झोला उद्योग प्रवर्द्धन
२८	विद्युतीय सवारी साधन प्रवर्द्धन र हरित पूर्वाधार विस्तार	विद्युतीय सवारीको बजार हिस्सा वृद्धि	यातायात विभाग तथ्याङ्क	वार्षिक	हरित यातायात समीक्षा	चार्जिङ स्टेशन विस्तार
२९	उद्योगहरूमा प्रदूषण नियन्त्रण प्रमाणपत्र र CEMS प्रणाली लागू	CEMS जडान भएका उद्योग संख्या	उद्योग विभाग र वातावरण विभाग	अर्धवार्षिक	उद्योग—सरकार संवाद	मापदण्ड उल्लंघनमा जरिवाना

३०	केन्द्रीय फोहोर पानी प्रशोधन केन्द्र (CETP) स्थापना	सञ्चालनमा आएका CETP संख्या	शहरी विकास मन्त्रालय प्रतिवेदन	वार्षिक	शहरी वातावरण समीक्षा	PPP मोडलमार्फत लगानी विस्तार
३१	बाढी, पहिरो र डढेलो न्यूनीकरणका लागि इको—इन्जिनियरिङ र जलाधार संरक्षण कार्यक्रम लागू	इको—इन्जिनियरिङ लागू भएका पूर्वाधार आयोजना संख्या	आयोजना प्रतिवेदन, मन्त्रालय MIS	अर्धवार्षिक	आयोजना समीक्षा बैठक	डिजाइन मापदण्ड अद्यावधिक
३२	बहु—प्रकोप पूर्वसूचना प्रणाली सामुदायिक तहसम्म विस्तार	पूर्वसूचना प्रणाली पुगेका पालिका संख्या	विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण	त्रैमासिक	विपद् समीक्षा बैठक	सूचना प्रवाह प्रणाली सुधार
३३	LAPA (Local Adaptation Plan of Action) लाई स्थानीय तहको बजेटमा एकीकृत गर्ने	LAPA समावेश भएका पालिका संख्या	स्थानीय तह बजेट अभिलेख	वार्षिक	स्थानीय योजना समीक्षा	बजेट कोडिङ प्रणाली लागू
३४	हिमाली पर्यटन सुरक्षा तथा संरक्षण कार्यक्रम सञ्चालन	जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रम सञ्चालन भएका क्षेत्र	पर्यटन मन्त्रालय प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	पर्यटन— वातावरण संयुक्त समीक्षा	निगरानी प्रणाली सुदृढीकरण
३५	वन डढेलो नियन्त्रणका लागि समुदायलाई तालिम र उपकरण उपलब्ध	तालिम प्राप्त समुदाय संख्या, नियन्त्रण भएका डढेलो घटना	वन विभाग प्रतिवेदन	त्रैमासिक	समुदाय समीक्षा बैठक	अग्नि नियन्त्रण उपकरण विस्तार
३६	वातावरणीय आपतकालीन कोष स्थापना	स्थापना भएको कोष र प्रयोग भएका रकम	मन्त्रालय वित्तीय अभिलेख	वार्षिक	वित्तीय समीक्षा बैठक	कोष परिचालन कार्यविधि सुधार
३७	EIA/IEE प्रक्रिया पूर्ण रूपमा अनलाइन र पेपरलेस बनाउने	अनलाइन स्वीकृत परियोजना प्रतिशत	EIA डिजिटल प्रणाली	त्रैमासिक	डिजिटल प्रणाली समीक्षा	प्रणाली अपग्रेड र तालिम
३८	वन्यजन्तुजन्य क्षति राहत ७ दिनभित्र वितरण प्रणाली	राहत वितरण समय, लाभग्राही संख्या	स्थानीय तह र निकुञ्ज विभाग	त्रैमासिक	स्थानीय समन्वय बैठक	डिजिटल भुक्तानी प्रणाली
३९	कर्मचारी सरुवा/बढुवा कार्यसम्पादन सूचक र नागरिक सन्तुष्टि सूचकसँग आवद्ध	कार्यसम्पादन आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली लागू	निजामती अभिलेख	वार्षिक	प्रशासनिक समीक्षा	कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन सुधार
४०	वन तथ्याङ्क डिजिटल प्रणाली र ओपन डाटा पोर्टल सञ्चालन	डिजिटल डाटा सेट संख्या, प्रयोगकर्ता संख्या	मन्त्रालय IT प्रणाली	अर्धवार्षिक	डाटा समीक्षा बैठक	डाटा अद्यावधिक र साइबर सुरक्षा

सन्दर्भ सामग्री

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग। (२०८०)। ३३औं, ३४औं र ३५औं वार्षिक प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

महालेखा परीक्षकको कार्यालय। (२०८०)। ६०औं, ६१औं र ६२औं वार्षिक प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

नेपाल सरकार। (२०७०)। उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोगको प्रतिवेदन, २०७०। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७२)। नेपालको संविधान, २०७२। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७८)। राष्ट्रिय कृषि गणना २०७८। काठमाडौंः राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय।

नेपाल सरकार। (२०८१)। सोह्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२—२०८५/८६)। काठमाडौंः राष्ट्रिय योजना आयोग।

राष्ट्रिय योजना आयोग। (२०८१)। सोह्रौं योजना (२०८१/८२—२०८५/८६)। काठमाडौं।

वन तथा वातावरण मन्त्रालय। (२०७६)। वन ऐन, २०७६। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

वन तथा वातावरण मन्त्रालय। (२०७९)। वन नियमावली, २०७९। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

वन तथा वातावरण मन्त्रालय। (२०८१)। राष्ट्रिय वन एकीकृत रणनीतिक योजना (२०८१—२१००)। काठमाडौंः नेपाल सरकार

Bhusal, G. (2020). Roadmap for agricultural reform. Kathmandu: Kantipur Publications.

Government of Nepal. (2015). Agricultural Development Strategy (ADS) 2015–2035. Ministry of Agricultural Development.

Government of Nepal. (2013). Report of the High-Level Administration Reform Supervisory and Monitoring Committee.

Ministry of Agriculture and Livestock Development. (2020). National Agriculture Policy 2061 (Revised).

Ministry of Forests and Environment. (2019). Forest Act, 2019 (2076). Government of Nepal.

Office of the Auditor General. (2023). 60th Annual report of the Auditor General. Government of Nepal.

UNDRR & FAO. (2019). Sustainable agriculture in Nepal.

World Bank. (2021). Nepal agriculture sector review. Washington, DC: World Bank

परिच्छेद आठ
भूमि प्रशासन

८.१ सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

८.१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांशः

नेपालको भूमि प्रशासनलाई पारदर्शी र जनमुखी बनाउन विभिन्न समयमा उच्चस्तरीय आयोगहरूले महत्त्वपूर्ण सिफारिसहरू प्रस्तुत गरेका छन्। विभिन्न समयमा गठन भएका भूमिसुधार सम्बन्धी लगायतका उच्चस्तरीय आयोगहरू (केशव बडाल आयोग, २०५१, घनेन्द्र बस्नेत आयोग, २०६६ र हरिबोल गजुरेल आयोग, २०६८) ले जग्गाको हदबन्दी पुनरावलोकन गर्ने, भूमिको पुनर्वितरण गर्ने, भूमिको चक्लाबन्दी गर्ने र भूमिहीन दलित र सुकुम्बासीलाई जमिन उपलब्ध गराउने, द्वैध स्वामित्व अन्त्य गर्ने, गुठी जग्गामा बसोवास गरेका किसान र गुठीबीचको विवाद समाधान गरी उचित व्यवस्थापन गर्ने लगायतका रणनीतिक सुझाव दिएको थियो। गुठी व्यवस्थापनका सम्बन्धमा भोजराज घिमिरे प्रतिवेदन, २०६२ र अन्य कार्यदलहरूले गुठी जग्गाको लगत व्यवस्थित गर्न, अतिक्रमण रोक्न र गुठी संस्थानलाई जग्गा प्रशासनबाट अलग गरी एकद्वार प्रणालीमा आवद्ध गर्न जोड दिएका छन्। काठमाण्डौ उपत्यकाको नदी किनारमा रहेका सरकारी सार्बजनिक जग्गाको उचित संरक्षण र व्यवस्थापनको सन्दर्भमा राम बहादुर रावल आयोग, २०५२ ले सरकारी र सार्वजनिक जग्गाको अतिक्रमण रोक्न, जग्गाको विद्युतीय अभिलेख तयार गरी संरक्षण गर्न र विगतका आयोगका सुझावहरू कार्यान्वयन गर्न महत्वपूर्ण सिफारिस गरेको थियो। शासकीय सुधार तथा सुशासन प्रतिवेदन, २०७०/७१ ले सन् २०२४ सम्ममा भूमि नापनक्साका सम्पूर्ण कार्यलाई कागजविहीन (Paperless) बनाउने र जग्गा प्रशासनलाई डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गरी अनलाइन सेवा सञ्चालन गर्ने लक्ष्य राखेको थियो। नेपालको भूमि प्रशासन र व्यवस्थापनको क्षेत्रमा दोस्रो पुस्ता सुधार सम्बन्धी मार्गचित्र, २०७१ ले समग्र भूमि व्यवस्थापनको क्षेत्रमा हुनु पर्ने सुधारको लागि ८ वटा मुख्य सुधारका क्षेत्र पहिचान गरी विस्तृत लगफ्रेम सहितको समयवद्ध कार्ययोजना तयार गरेको थियो। यसै गरी तत्कालीन भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयले २०६८ सालमा मन्त्रालयको सोचपत्र प्रकाशन गरी आगामी १० वर्षमा गरिने सुधारको कार्ययोजना सार्वजनिक गरेको थियो। सरकारी, सार्वजनिक तथा गुठी जग्गा संरक्षण सम्बन्धी जाँचबुझ आयोग, २०७६ ले देशभर हिनामिना भएका सरकारी र सार्वजनिक जग्गाको कित्ता विवरण पहिचान गरी त्यस्ता दूषित कार्यलाई बदर गर्न र त्यस्ता जग्गा सरकारको नाममा फिर्ता ल्याइ दोषीलाई कारवाही गर्न सिफारिस गरेको थियो ।

८.१.२ प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

प्राज्ञिक तथा बाह्य क्षेत्रका अध्ययनहरूले नेपालको भूमि प्रशासनमा रहेका संरचनागत र नीतिगत कमजोरीहरूलाई उजागर गर्दै प्रविधिमैत्री सुशासनको आवश्यकता औंल्याएका छन्। विभिन्न

अध्ययनका निष्कर्षहरूले जग्गा प्रशासन पारदर्शी नभएसम्म भ्रष्टाचार नियन्त्रण असम्भव हुने देखाउँदै सम्पूर्ण जग्गा अभिलेखलाई भू-सूचना प्रणाली (GIS) मा आधारित डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्न सुझाव दिएका छन्। विश्व बैंकद्वारा सन् २०१७/१८ मा गरिएको एक अध्ययनले नेपालको भूमि प्रशासन र व्यवस्थापनको क्षेत्रमा नीतिगत तथा कानूनी सुधार, जग्गा प्रशासन सम्बन्धी सेवा प्रवाह र प्रशासनिक सुधार, आधुनिक नापजाँच तथा भौगोलिक सूचना पूर्वाधार, जग्गाको मूल्याङ्कन तथा भूमि बजार, भूमि व्यवस्थापनमा सुचना प्रविधिको प्रयोग, जनशक्ति तथा क्षमता विकास, सामाजिक न्याय तथा समावेशीकरण, एकीकृत सेवा प्रवाह तथा स्थानीयकरण जस्ता विभिन्न ८ वटा विषयहरूमा सुधारको आवश्यकता पहिचान गरेको छ। यसै गरी UNHABITAT Nepal द्वारा तयार गरिएको Fit for Purpose Land Administration Strategy for Nepal नामक अध्ययन प्रतिवेदनमा नेपालले भूमि व्यवस्थापनको क्षेत्रमा समय सापेक्ष र उद्देश्य अनुरूपको जग्गा प्रशासनको रणनीति अपनाउनु पर्ने र यसका लागि विभिन्न नीतिगत, कानूनी, प्राविधिक र संस्थागत सुधारका बिषयहरूमा महत्वपूर्ण सुझाव दिएको छ। सन् २०२५/२६ मा बिश्व बैङ्कको समन्वयमा भएको अध्ययनले भूमि प्रशासनको स्थानीयकरण, सेवा एकीकरण, घर जग्गाको बैज्ञानिक मूल्याङ्कन र नीतिगत एवम् कानूनी सुधार गरी ४ वटा विषयमा अध्ययन प्रतिवेदन पेश गरेको छ। यस बाहेक विभिन्न समयमा भएका वाह्य अध्ययनहरूले भूमि प्रशासनमा विद्यमान भ्रष्टाचार र अनियमितताको अन्त्य गर्नुपर्ने, भूमि प्रशासनको विद्यमान कार्यपद्धतिलाई सरल, आधुनिक र प्रविधिमैत्री बनाउनुपर्ने, हाल प्रदान गरिंदै आएको सेवा र कार्यलाई क्रमशः स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण गर्ने, घरजग्गाको वास्तविक बजार मूल्य र सरकारी मूल्याङ्कनबिचको खाडलले राजस्व चुहावट र मुद्रा निर्मलीकरण जस्ता वित्तीय अपराध बढाएकोले बैंकमार्फत अनिवार्य कारोबार गर्ने र वास्तविक मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्न सिफारिस गरेका छन्। यस्तै, समावेशी विकासका लागि दलित, महिला र सीमान्तकृत समुदायको भूमिमा पहुँच बढाउन जग्गा दर्तामा छुट दिने र वास्तविक भूमिहीन सुकुम्बासीको पहिचान गरी स्थानीय तहबाटै व्यवस्थापन गर्नुपर्ने लगायतका सुझावहरू प्राप्त भएका छन्।

८.१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरू

भूमि प्रशासनमा रहेका समस्याहरूको पहिचान गरी समाधानका उपायहरू पेश गर्ने, विद्यमान कार्यप्रणाली र अभ्यासमा सुधार गरी समसामयिक बनाउने, भूमि प्रशासन सम्बद्ध गुनासाहरू व्यवस्थापनका लागि उपयुक्त सुझाव दिने र भ्रष्टाचार र अनियमितताको अन्त्य गरी सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न समयमा आयोग, समिति, कार्यदल गठन भई सुधारका विभिन्न सुझाव सहितको प्रतिवेदनहरू पेश गरेका, सरकारले सो सम्बन्धमा विभिन्न समयमा विभिन्न निर्णयहरू गरेको र प्राज्ञिक र बाह्य क्षेत्रबाट समेत अध्ययन अनुसन्धान भई विभिन्न सुझावहरू दिइएकोमा उक्त सुधार योजना प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन नभएकाले भूमि प्रशासन सेवामा सुधार हुन नसकेको, नागरिक गुनासोहरू बढदै गएको र सेवालाई आधुनिक, समसामयिक, मागमा

आधारित र जनमुखी बनाउन सकिएको छैन् । सुधार योजना/ प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरू सामान्यतयाः देहाय बमोजिम रहेका छन्ः

- भूमि प्रशासन नागरिकको प्रतक्ष्य सेवा प्रवाहसंग जोडिएको क्षेत्र भएतापनि राज्यको प्राथमिकतामा पर्न नसक्नु,
- राजनीतिक परिवर्तन र प्रशासनिक नेतृत्वको छिटो छिटो परिवर्तन भएका कारण प्रतिवेदनको स्वामित्व ग्रहण नगर्नु र कार्यान्वयनमा तदारुकता नदेखाउनु,
- अध्ययन प्रतिवेदनले औंल्याएका सुझावहरू बढी सैद्धान्तिक, महत्वाकांक्षी तथा विद्यमान क्षमताले कार्यान्वयनयोग्य नहुनु,
- विगतका प्रतिवेदनहरूले औंल्याएका सुझावहरू कार्यान्वयन नगर्ने तर राजनितिक लाभका लागि र अन्य स्वार्थको सम्बोधन गर्न नयाँ नयाँ आयोग, समिति तथा कार्यदलहरू गठन गर्ने प्रवृति देखीनु,
- प्राप्त प्रतिवेदनले सिफारिस गरे अनुसार कानुनी, नीतिगत, संस्थागत तथा संरचनागत सुधार नहुनु,
- विभिन्न समयमा प्राप्त प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने साधन स्रोतको व्यवस्थापन गर्न नसक्नु,
- सरकारी, सार्वजनिक र गुठी जग्गाको अतिक्रमण नियन्त्रण र संरक्षणमा राजनितिक दल र नागरिक तहबाट अपेक्षित सहयोग प्राप्त नहुनु,
- कर्मचारीमा सुधार प्रतिको न्यून चासो हुनु तथा परिवर्तन प्रतिरोध (Change Resist) गर्ने प्रवृत्ति कायम रहनु,
- प्रतिवेदनले औंल्याएका सुझावहरूको कार्यान्वयन गर्न नागरिक समाज, सञ्चार जगत लगायतका दबाव समुहको न्यून सक्रियता रहनु,
- स्पष्ट जिम्मेवारी, जवाफदेहिता तथा उत्तरदायित्वको कमी र जिम्मेवारी बहन नगर्दा समेत दण्डित हुनु नपर्ने अवस्था कायम रहनु ।

८.१.४ भूमि प्रशासनको सेवा प्रवाह सुधार, भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सुशासनका लागि अवलम्वन गरिएका असल अभ्यासहरू

भूमि प्रशासनबाट प्रवाह गरिने सेवालाई सरल, सहज र नागरिकमैत्री बनाउन, भूमि प्रशासन सम्बद्ध नागरिक गुनासोहरूलाई सम्बोधन गर्न, भ्रष्टाचार र अनियमितताको नियन्त्रण गर्न, कार्यपद्धतिलाई आधुनिक र प्रविधिमैत्री बनाउन र यस अघि विभिन्न समयमा गठन भएका आयोग, समिति, कार्यदलले दिएका सुझावहरूको कार्यान्वयन गरी सुशासन कायम गर्ने सन्दर्भमा

मन्त्रालय र मातहत कार्यालयहरूबाट निम्नानुसारका असल अभ्यासहरू अवलम्बन गरिएका छन् ।

- भूमि सुधार तथा मालपोत कार्यालय र नापी कार्यालयहरूबाट प्रवाह हुने सेवासँग सम्बन्धित फारमहरूको नमूना सम्बन्धित विभागका वेवसाइटमा प्रकाशन गरि सेवाग्राही स्वयमले प्रयोग गर्न सक्ने गरि सरलीकरण गरिएको।
- भूमिसुधार तथा मालपोत कार्यालय र नापी कार्यालयमा ई-टोकन प्रणाली र केही निकायमा डिजिटल डिस्प्ले प्रणाली लागू गरिएको।
- नापी कार्यालयहरूको सेवा प्रवाहमा एकरूपता कायम गर्न सेवा प्रवाहका लागि हाते पुस्तिका (Hand Book) तयार गरि प्रयोगमा ल्याइएको।
- हार्डकपी नक्साको डिजिटल डाटावेस तयार गर्न कित्तानापी नक्साहरू Scanning तथा Digitization गर्ने गरिएको।
- मालपोत कार्यालयहरूमा LRIMS र वटा नापी कार्यालय ११५हरूमा NeLIS तथा मेरो कित्ता प्रणाली विस्तार भएको।
- NeLIS तथा मेरो कित्ता प्रणाली विस्तार भएका कार्यालयहरूबाट अनलाइनमार्फत सेवाग्राहीले नक्सा प्रिन्ट लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको।
- LiDAR प्रविधिबाट डाटा सङ्कलन तथा नक्सांकन गर्ने कार्य सुरु गरिएको । पश्चिम नेपालको २०, वर्ग कि.मी. क्षेत्रको ०००LiDAR data सङ्कलनको कार्य सम्पन्न भइ डाटाको विक्रि वितरण कार्य भइ *राजस्व* सङ्कलन भइरहेको। तथा उक्त प्रविधिको प्रयोगबाट गण्डकी प्रदेशको तनहुँ, नवलपरासी (ब.सु.पू), बागमती प्रदेशको चितवन, मकवानपुर र मधेश प्रदेशको पर्सा जिल्लाको करीब ४००० वर्ग कि मी क्षेत्रको.Surveying and Mapping कार्य प्रारम्भ भएको ।
- नापनक्सा हुने जिल्लाहरूमा Control Network सुदृढीकरण गर्न नियन्त्रण विन्दुहरूको पुर्वेक्षण, मनुमेन्टेसन, Global Navigation Satellite System (GNSS) सर्भेक्षण तथा Coordinate संगणना गर्ने कार्य भइरहेको।
- आधारभूत स्थलरूप डाटाका आधारमा विभिन्न मान नापका स्थलरुप नक्साहरूको डिजिटल डाटावेस तयार गरिएको।
- कर्मचारी सञ्चयकोष, बैंक तथा वित्तीय संस्था मार्फत PAM (Public Access Model) प्रणालीको प्रयोग गरी धितो बन्धक रोक्का, रोक्का फुकुवा जस्ता सेवा अनलाइन मार्फत दिने गरिएको।

- नापी कार्यालयबाट दैनिक हुने कित्ताकाट कामबाट छुट जग्गा नापजाँचका लागि काम गर्दा लामो समय लाग्ने र सेवाग्राहीले सेवा प्राप्तिमा असहजता भएकोले छुट्टै ७ वटा नापी गोश्वारा कार्यालय स्थापना गर्ने प्रस्ताव गरिएको।
- सेवा प्रवाहलाइ नजिकैबाट प्रदान गर्नका लागि थप नापी तथा मालपोत कार्यालयहरूको स्थापना गरिएको।
- स्थानीय तहका भू-सेवा केन्द्रहरू बाट नै मालपोत र नापी सम्बन्धि सेवा प्रवाहको शुरुआत गरिएको।

८.२ आगामी मार्गचित्र

८.२.१ विद्यमान समस्याहरू

विभिन्न समयमा भएका अध्ययन र सेवाग्राहीहरूको आम धारणाको आधारमा नेपालको भूमि व्यवस्थापनको क्षेत्रमा रहेका समस्याहरूलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

- **राजनीतिक र प्रशासनिक अस्थिरता**ः सरकार र प्रशासनिक नेतृत्वको बारम्बार हुने परिवर्तनले सुधारका योजनाहरूले निरन्तरता पाउन नसक्नु,
- **कानुनी अड्चन र ढिलासुस्ती**ः ऐन र कानुनहरू समयानुकूल संशोधन नहुनु र तीन तहका सरकारबीच क्षेत्राधिकारको विवाद रहनु,
- **संरचनागत जडता**)Structural Inertia): नापी र मालपोत कार्यालयहरू अलग अलग-संरचनामा रहँदासेवा प्रवाहमा समन्वयको अभाव र प्रक्रियागत ढिलासुस्ती हुनु ,
- **परिवर्तन प्रतिरोधको प्रवृत्ति)** Change Resist Culture): सुधारका योजनाहरू कार्यान्वयन गर्ने निकाय र कर्मचारीमा रहेको 'यथास्थितिवादी' मनोविज्ञानले त्यसलाई स्वीकार नगर्नु,
- **राजनीतिक नियुक्तिको स्पष्ट मापदण्डको अभावः** मन्त्रालय अन्तर्गत भूमि आयोग लगायतका पदाधिकारी नियुक्तिको स्पष्ट मापदण्ड नहुँदा दलीय निष्ठा र भागबण्डा हावी भएकाले सुधारका प्रयासहरू प्रभावकारी नहुनु,
- **सुकुम्बासी तथा भूमिहीन समस्याको स्थायी समाधानको अभाव**ः सुकुम्बासी तथा भूमिहीनहरूको समस्याको दीर्घकालिन समाधान भन्दा उक्त समस्यालाई राजनीतिक स्वार्थ पूर्तिको माध्यम र भोट बैंकको रुपमा प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति हुनु ।
- **प्रविधि र पूर्वाधारको कमजोर अवस्थाः** परम्परागत कार्यप्रणाली, पुराना उपकरण तथा प्रविधी, बारम्बार सेवा प्रवाह अवरुद्ध हुने सर्भर र डिजिटल प्रणालीहरूबीच अन्तर-) आवद्धताInteroperability) को अभाव हुनु,

- **स्रोतको अपर्याप्तता**ः सुधारका लागि आवश्यक वित्तीय स्रोत र प्रविधिमैत्री दक्ष जनशक्तिको उचित व्यवस्था हुन नसक्नु,
- **बिचौलियाको प्रभावः** कार्यालयहरूमा अनौपचारिक तथा अनाधिकृत व्यक्तिहरूको चलखेल र बिचौलिया संयन्त्र हावी हुँदा सेवा प्रवाहको लागत बढेको तथा भ्रष्टाचार तथा अनियमितताले प्रश्रय पाएको गुनासो बढ्नु,
- **अनुगमन र जवाफदेहिताको अभाव**ः सुधारका प्रयासहरूको कार्यान्वयनको प्रभावकारी अनुगमन नहुनु साथै जिम्मेवारीको अस्पष्टता, जिम्मेवारी नलिने र जिम्मेवारी पन्छाउने प्रवृत्ति कायम रहनु र कार्यसम्पादन र नतिजाको आधारमा कर्मचारी मुल्याङ्कन र दण्डपुरस्कारको व्यवस्था नहुनु- ।

८.२.२ नागरिकका अपेक्षा

नेपालको भूमि प्रशासनमा विगत लामो समयदेखी व्याप्त भ्रष्टाचार, प्रणालीगत जटिलता, प्रक्रियागत ढिलासुस्ती र पारदर्शिताको अभावलाई अन्त्य गर्दै नागरिकहरूले एक **'पूर्वानुमानयोग्य' र 'अत्याधुनिक प्रविधिमैत्री'** सेवा पद्धतिको अपेक्षा गरेका छन्। जस अन्तर्गतः

- वि. सं. २०८२ भदौ २३ र २४ को जनआन्दोलन र जेन) जी-Gen-Z) पुस्ताको प्रविधिमैत्री चेतना अनुरूप नागरिकहरू मालपोत र नापीका सम्पूर्ण सेवाहरू, जस्तै राजिनामा ,नामसारी, अंशबण्डा ,जग्गा दर्ता ,रोक्का ,फुकुवा-कित्ताकाट ,फिल्ड रेखाङ्कन , हालसाबिक, नक्सा प्रिन्ट आदिकालागि कार्यालयमा भौतिक रूपमा उपस्थित हुन नपर्ने गरी घरमै बसी 'फेसलेस' र 'पेपरलेस' माध्यमबाट प्राप्त गर्ने सुशासनको प्रत्याभूति होस्,
- जग्गा प्रशासनको कार्यविधिमा सरलीकरण र प्रविधिको उच्चतम प्रयोगमार्फत कार्यालयहरूमा हुने बिचौलियाको अनाधिकृत प्रवेश र अनौपचारिक चलखेलको पूर्ण रूपले अन्त्य होस्,
- कुन कामका लागि कति समय, कुन कागजात र कति दस्तुर लाग्छ भन्ने कुरामा स्पष्टता सहित तोकिएको समयभित्र कार्य सम्पन्न हुने सुनिश्चितता होस्,
- नापी र मालपोत कार्यालयबीचको संरचनागत दोहोरोपन हटाई एउटै विन्दुबाट एकीकृत रूपमा जग्गा प्रशासन सम्बन्धी सेवाहरू प्राप्त हुने एकद्वार प्रणालीको स्थापना होस्,
- आफ्नो सम्पत्तिको अभिलेख (डिजिटल स्रेस्ता र नक्सा) पूर्णतः सुरक्षित रहने र) जग्गाधनी सङ्केत नम्बरLIN) मार्फत आफ्नो विवरण जुनसुकै बेला अनलाइन हेर्न र हेर्न र प्रयोग गर्न सेवामा पहुँच होस्,

- जग्गाको सरकारी मूल्याङ्कन र वास्तविक बजार मूल्यबिचको खाडल अन्त्य गरी वैज्ञानिक र वास्तविक मूल्याङ्कनका आधारमा बैङ्किङ प्रणालीमार्फत मात्र पारदर्शी कारोबार हुने व्यवस्था होस्,
- सरकारी, सार्वजनिक जग्गा र गुठी जग्गाहरूको अतिक्रमण नियन्त्रण गरी संरक्षण र समुचित व्यवस्थापन होस्,
- मोही र जग्गाधनी बीचको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गरी जग्गाको स्वामित्वलाई विवादरहित र स्वच्छ बनाउन राज्यको अभिभावकीय भूमिका होस्,
- भूमिको समुचित उपयोग मार्फत खाद्य सुरक्षाको प्रत्याभूति सुरक्षित बसोवास र , मर्यादित आवासको व्यवस्था, भूमिहीन सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोवाससम्बन्धी समस्याको स्थायी समाधान होस् ।

सुधारका मुख्य १० क्षेत्रहरूः

१. नापी र मालपोत सेवाको एकीकरण,
२. लिखत दर्ता प्रणालीबाट हकदावी दर्ता प्रणालीमा रूपान्तरण,
३. पूर्ण डिजिटल, फेसलेस र पेपरलेस भूमि सेवा प्रणाली,
४. विश्वसनीय र सुरक्षित डिजिटल भूमि अभिलेख प्रणाली
५. एकीकृत भूसूचना प्रणाली,
६. घरजग्गाको बैज्ञानिक मूल्याङ्कन र औपचारिक भूमि बजार प्रणाली,
७. सरकारी, सार्वजनिक र गुठी जग्गाको संरक्षण र व्यवस्थापन,
८. भूमिहीन, सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोवासको दीगो व्यवस्थापन,
९. जवाफदेहितासहित भूमि प्रशासनको स्थानीयकरण,

८.२.३ अबको दूरदृष्टि

"पारदर्शी प्रणाली, सुरक्षित अभिलेखः प्रविधिमा आधारित, गुणस्तरीय सेवा"

८.२.४ सुधारका उपायहरू

नेपालको भूमि प्रशासनलाई सरल, सहज, पारदर्शी, उत्तरदायी, जवाफदेही, जनमुखी र प्रविधिमैत्री बनाउन देहायका सुधारहरू प्रस्ताव गरिएको छः

१. नीतिगत र कानूनी सुधार

- **भूमि नीतिमा समय सापेक्ष परिमार्जनः** भूमिमा नागरिकको अधिकारको सीमा भूमि , अधिकारको हस्तान्तरण, पैतृक सम्पत्तिमा अधिकार, हदबन्दी, उद्योग व्यवसायको लागि

जग्गा प्राप्ति, भूउपयोग योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन, बाँझो र उपयोगविहीन जग्गाको समुचित उपयोग सुनिश्चित गर्ने लगायत बिषयहरूको सम्बन्धमा बिद्यमान व्यवस्थामा समयसापेक्ष परिमार्जन गर्ने गरी भूमि नीति पुनरावलोकन गर्ने।

- **कार्य विस्तृतीकरण र क्षेत्राधिकारको प्रष्टताः** नेपालको संविधानको अनुसूची ५ ६, ७, ८ , र ९ मा उल्लिखित सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको विस्तृतीकरण र व्याख्या गरी अधिकार क्षेत्र स्पष्ट गर्ने।
- **ऐन तर्जुमा र संशोधनः** देशमा भएको राजनीतिक परिवर्तन र नयाँ संविधानको कार्यान्वयन पश्चात जनचाहनालाई सम्बोधन गर्न सक्ने गरी छरिएर रहेका फरक फरक ऐनलाई एकीकृत गरी नवीनतम प्रविधिलाई आत्मसात गर्दै तीन तहका सरकारका अधिकार, कर्तव्य र सीमालाई प्रष्टसँग परिभाषित गरी एकीकृत भूमि ऐन तयार गर्ने साथै गुठी सम्बन्धी समसामयिक चासोलाई सम्बोधन हुने गरी गुठी ऐनको संशोधन गर्ने ।

२. संरचनागत र संस्थागत सुधार

- **सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षणः** तीन तहको कार्य विस्तृतीकरण र क्षेत्राधिकार अनुसार सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गरी कार्यालय एवम् जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने र गुठी संस्थानको पुनर्संरचना गर्ने र हाल गरिरहेका कतिपय काम स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्ने।
- **एकीकृत भूमि व्यवस्थापन कार्यालयः** नापी र मालपोत कार्यालयद्वारा भूमिको अधिकार , स्वामित्व र अभिलेख व्यवस्थापन सम्बन्धी एउटै प्रकृतिका कार्य हुने भएकोलेसेवाग्राहीको दोहोरो दौडधुप र दोहोरो सरकारी खर्चको अन्त्य गर्न दुवै कार्यालयहरूलाई गाभी एकीकृत भूमि व्यवस्थापन कार्यालय मार्फत एकद्वार सेवा सञ्चालन गर्ने।
- **स्थानीयकरणः** संविधानको मर्म अनुरूप जग्गा प्रशासनका आधारभूत सेवा प्रवाह सम्बन्धी कार्य स्थानीय तह मार्फत हुने गरी क्रमशः अधिकार हस्तान्तरण गर्ने। राजनीतिक पहुँचको आधारमा एउटै जिल्ला खोलिएका एक भन्दा बढी कार्यालयहरू खारेज गर्ने।

३. प्रविधि र प्रणालीमा रुपान्तरण

- **नापनक्साको पूर्णताः** एक पटक पनि नाप नक्सा नभएका जग्गाहरू विगतको नापजाँचमा) छुटेको, गाउँ व्लक, बेनिस्साको स्वबासी, अव्यवस्थित बसोवासी लगायत सवै) को नाप नक्सालाई प्राथमिकताका साथ सम्पन्न गर्ने। यसको लागि उद्देश्य पुरा गर्ने रणनीति (Fit for Purpose Strategy) अनुसरण गरी उपयुक्त नीति कानून, प्रविधि र संस्थागत व्यवस्था ,

गरी छिटो छरितो र कम समयमा गुणस्तरयुक्त नतिजा प्राप्त गर्ने गरी नाप नक्साङ्कनको कार्य सम्पन्न गर्ने।

- **पुनः नापीको अवधारणामा प्रष्टताः** पुनः नापीको हालको अवधारणामा परिमार्जन गर्ने। प्रष्ट क्षेत्राधिकार ,कानुनी व्यवस्था ,कार्यविधि र प्रविधिको निक्यौंल नभएसम्म विवादित पुनः नापीका कार्यहरू स्थगित गरी विगतमा भएका त्रुटीहरूको तत्काल प्राविधिक समाधान निकाल्ने।
- **हकदावी दर्ताः** जग्गा दर्ताको विद्यमान लिखत दर्ता प्रणाली परिमार्जन गर्ने हक दावी दर्ता , प्रणाली लागू गर्ने, एकपटक दर्ता भएको जग्गा पटकपटक दर्ता वा हाल साविक गर्ने प्रथाको अन्त्य गर्ने।
- **जग्गा नापजाँचको आधुनिक प्रणाली अवलम्बनः** जग्गा कारोवार हुँदा वा व्यक्तिले स्वेच्छिक रूपमा निवेदन दिएमा कित्ताको प्रत्येक कुनामा स्थायी चिन्ह राखी GPS प्रणाली र Continuously Operating Reference Station नेटवर्कको आधारमा Numerical Survey based Fix Boundary कायम गर्ने र छुट्टाछुट्टै कित्ता नक्सा तयार गर्ने पुरानो डाटावेसलाई , क्रमशः अद्यावधिक गर्दै सिमलेस बनाउदै लैजाने।
- **विशिष्टिकृत नापनक्सा सेवाः** दैनिक जग्गा प्रशासनको सन्दर्भमा कित्ताकाट तथा नाप नक्सा अद्यावधिक गर्ने काम र क्रमबद्ध एवम् निरन्तर कित्तानापीका काम छुट्याउने।
- **फिल्डःआधारित कित्ताकाट-** शहरी **क्षेत्रमा** कार्यालयमा बसेर नक्सामा मात्र कित्ताकाट गर्ने परिपाटी अन्त्य गरी अनिवार्य फिल्ड भेरिफिकेसन गरेर मात्र कित्ताकाट गर्ने।
- **मेरो कित्ता र डिजिटल नक्साः** मेरो कित्ता पोर्टल देशभर विस्तार गरी नक्सा, फिल्डबुक र प्लट रजिष्ट्रको डिजिटल कपि सेवाग्राहीले आफ्नै मोबाइलबाट प्राप्त गर्न **सक्ने** व्यवस्था गर्ने।
- **सुरक्षित र विश्वसनीय डिजिटल स्रेस्ताः** नक्सा ,फिल्डबुक, प्लट रजिष्टर, जग्गाधनी स्रेस्ता , मोठ लगायतजग्गाको स्वामित्वको अभिलेख वा तथ्याङ्कलाई कीर्ते वा केरमेट गर्न नमिल्ने गरी डिजिटल डाटावेस मार्फत सुरक्षित तुल्याउने। कार्यालयको फाँट तथा कागजातमा अनधिकृत व्यक्तिको पहुँच हुन नदिने व्यवस्था कडाईका साथ पालना गराउने र सो पालना नभएको **पाइएमा** तत्काल कार्यालय प्रमुखलाई विभागीय कारवाही गर्ने दीर्घकालीन रूपमा , ब्लकचेन)Block chain) प्रविधिमा आधारित सुरक्षा प्रणालीमा आबद्ध गर्ने।

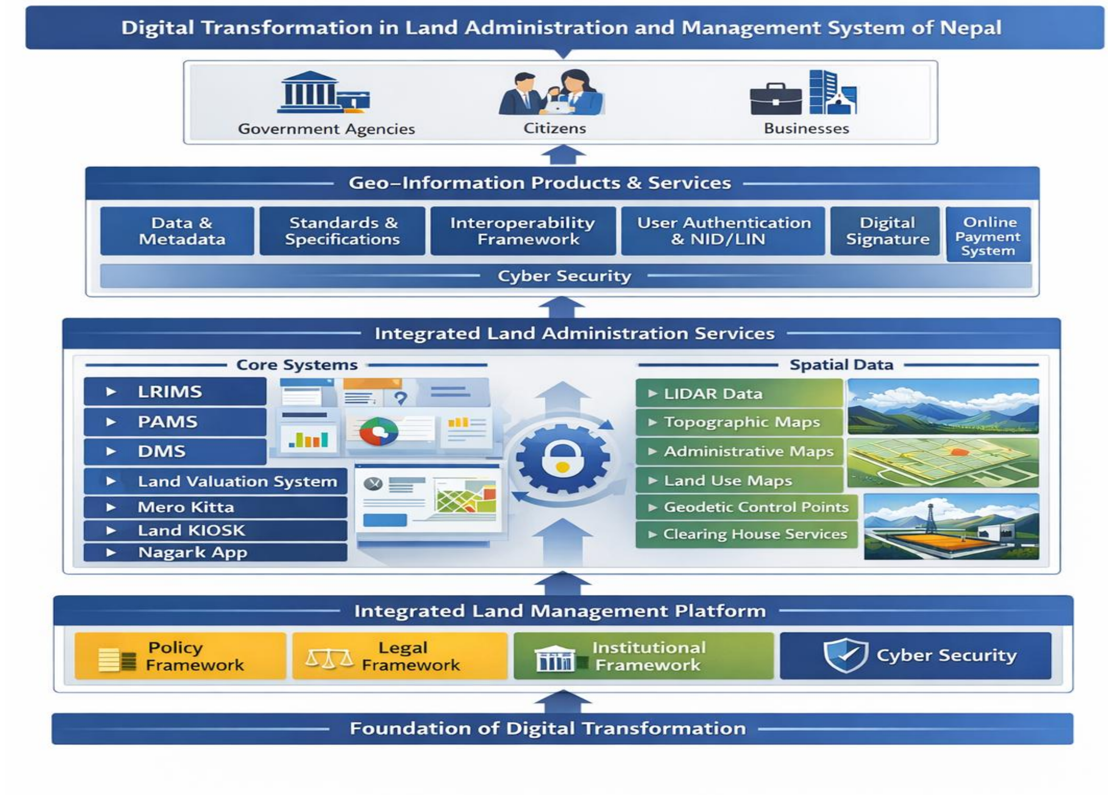

- LIN र KYL: प्रत्येक जग्गाधनीलाई स्थायी डिजिटल जग्गाधनी सङ्केत नम्बर)LIN) जारी गर्ने र नियमित रूपमा Know Your Landowner (KYL) अद्यावधिक गरी पटक पटक- ,नागरिकताजग्गाधनी पुर्जालगायत कागजात जग्गाधनी सँगै , माग्ने झन्झट अन्त्य गर्ने, आफ्नो जग्गाको अभिलेख हेर्न मिल्ने गरी जग्गाधनीलाई डाटावेसमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने , बैंक वित्तीय संस्था, नियमनकारी निकाय, अनुसन्धानकारी निकाय, न्यायिक निकायहरूलाई समेत अनुसन्धान तथा न्याय निरुपण गर्ने प्रयोजनका लागि डाटावेसमा पहुँच दिने।
- **पूर्ण अनलाइन कारोबार:** अर्ध न्यायिक प्रकृतिका मुद्दा कारोवार र विवाद समाधान जस्ता , सेवा बाहेकघरजग्गाको रोक्काफुकुवा-, खरीद बिक्री, कर भुक्तानी लगायतका लागि कार्यालयमा भौतिक उपस्थितिको आवश्यकता नपर्ने गरी 'फेसलेस' र 'पेपरलेस' प्रणाली लागू गर्ने मालपोत कार्यालयमा रहेको हार्डकपी तामेलीहरूको अविलम्ब स्क्यान गरी , Document Management System (DMS) प्रणालीमा आबद्ध गर्ने।
- **एकीकृत भू:सूचना प्रणाली-** नापी र मालपोत कार्यालयमा छरिएर रहेका सफ्टवेयरहरू (LRIMS, PAMS, DLIS, NELIS, Parcel Editor लगायत (लाई एकीकृत गरी वा अन्तरआवद्धता सुनिश्चित गरी डेटा सिङ्क्रोनाइजेसन गर्ने। नयाँ प्रविधि र विशेषतायुक्त गुणस्तरीय हार्डवेयर सफ्टवेयर खरीद गरी ठूलो परिणामको डाटा प्रशोधन गर्न सक्ने र , अभिलेख सुरक्षित गर्न सक्ने उच्च क्षमताको एकीकृत भू-सूचना प्रणाली स्थापना गर्ने ,

एउटै कारोवारको लागि लामो समय कुर्नु पर्ने पटक पटक सर्भर बन्द हुने, ह्याङ्ग हुने , जस्ता समस्या अन्त्य गर्ने।

- **सुरक्षित ब्याकअपः** काठमाडौं उपत्यका बाहेक पूर्व र पश्चिमका कुनै एक-एकवटा स्थानहरूमा अत्याधुनिक सुविधासहितका Disaster Risk Recovery Centre स्थापना गरी भूमि व्यवस्थापन सम्बन्धी सम्पूर्ण अभिलेखहरूलाई सुरक्षित रूपमा ब्याकअप राख्ने व्यवस्था गर्ने।
- **अत्याधुनिक नाप नक्सा तथा भूसूचना प्रविधीः-** नाप नक्साका अत्याधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी शुद्ध र विश्वसनीय भू-सूचना सङ्कलन गर्ने, यसको लागि देशभर GPS प्रविधिमा आधारित CORS नेटवर्क बिस्तार र स्तरोन्नति गर्ने, खानी विभाग लगायतका निकायद्वारा स्थापित CORS बिन्दुहरूलाई पनि राष्ट्रिय नेटवर्कमा जोड्ने र डाटामा नापी विभागको पहुँच कायम गर्ने, स्थलरूप नक्सा अद्यावधिक गर्ने, उपयोगकर्ताको मागमा आधारित भू-सूचना (Geoinformation Service or Product) तयार गर्ने, भौगोलिक सूचना पूर्वाधार नीति लागू गरी सवै निकायका डाटा, सूचना साझेदारी गरी उपयोग गर्न सकिने अन्तरआवद्ध प्लेटफर्म, क्लियरिङ्ग हाउस र मेटाडाटा सेवा प्रदान गर्ने, विकास निर्माणकालागि उपयोग हुने भू-सूचना उत्पादनमा देखिएको दोहोरोपना र खर्च नियन्त्रण गर्ने।
- Globally Compatible Reference Datum: अव देखि Global Reference Datum मा आधारित नापनक्सा प्रणालीको विकास गर्ने साविकमा ,Local Reference System मा तयार भैसकेका नक्सा डाटालाई ,Global datum मा स्थानान्तरण गर्न वैज्ञानिक अध्ययनमा आधारित Transformation Parameter परिभाषित गर्ने।
- **भू-सेवा मेसिन** Automated Land Kiosk: ATM मेसिनबाट ग्राहकले पैसा झिके जस्तै भूमि सम्बन्धी आधारभूत बिवरण (नक्सा, फिल्डबुक, प्लटरजिष्टरको प्रति)**आफैले** निकाल्न मिल्ने Land KIOSK Machine स्थानीय तह वा वडा कार्यालय वा सार्वजनिक स्थानहरूमा नागरिकले प्रयोग गर्न सक्ने गरी राख्ने।
- Calibration Certificate **र** Quality QR: नापनक्साको शुद्धता विश्वसनीयता, गुणस्तर र , एकरूपता कायम गर्नको लागि जुनसुकै निकायवाट नाप नक्सा कार्य गर्नुपूर्व यन्त्र उपकरण अनिवार्य रूपमा Standardization वा Calibration गरेर मात्र फिल्डकार्यमा प्रयोग गर्ने। यसको लागि भूमि व्यवस्थापन प्रशिक्षण केन्द्र वा अन्य उपयुक्त निकायबाट Standardization वा Calibration Certificate जारी गर्ने र उपकरणमा नै प्राविधिक अवस्था उल्लेख भएको QR Code स्टिकरको रूपमा टाँस गर्ने व्यवस्था गर्ने।

- **सेवा प्रवाहको समयः** संसारका अधिकांश मुलुकमा एउटा जग्गा कारोबार गर्न महिनौं पनि लाग्ने गर्दछ। नेपालमा भने जग्गा कारोवारका सबै चरण १ कार्यदिन भित्रै सम्पन्न हुने गर्दछन जुन संसारका अन्य धेरै देशको तुलनामा ,अविश्वसनीय मानिन्छ। यसरी हतारमा फिल्ड भेरिफिकेशन नगरिकनै गरिने कारोवारका कारण कम गुणस्तरीय ,शंकास्पद, किर्ते , जालसाजी लगायत विवादास्पद र गैरकानूनी काम समेत हुन सक्ने देखिन्छ। तसर्थ प्रत्येक जग्गा कारोवार गर्दा अभिलेखको पूर्णता र वैधानिकताको जाँच, फिल्ड भेरिफिकेशन लगायत चरण पूरा गर्ने र सो को लागि Time and Motion Study गरी आवश्यक समय निर्धारण गरी गुणस्तरीय सेवाको प्रत्याभूति दिने व्यवस्था मिलाउने।

४. सरकारी, सार्वजनिक र गुठी जग्गा संरक्षण र उपयोग

- GIS **मा आधारित अभिलेखः** प्रत्येक स्थानीय तहमा GIS डाटाबेसमा आधारित सरकारी , सार्वजनिक, सामुदायिक र गुठी जग्गाको स्पष्ट अभिलेख तयार गर्ने।
- **मानव बस्ती र वनक्षेत्रबिच सिमाङ्कनः** वन र मानव वस्तीबिचको सिमाना यकिन गरी डिजिटल नक्साङ्कन गर्ने, वन क्षेत्रको सिमाना अतिक्रमण नहुने गरी फेन्सिङ्ग गर्ने, आधुनिक भूउपग्रह प्रणालीवाट वन क्षेत्रको समग्र नक्साङ्कन र क्षेत्रफल यकिन गरी हरितपूर्जा जारी गर्ने, सोको संरक्षण र व्यवस्थापनको प्रष्ट जिम्मेवारी तोकी कार्यान्वयन भए नभएको नियमित अनुगमन गर्ने र अतिक्रमण भएको अवस्थामा तत्कालै हटाउने व्यवस्था मिलाउने।
- **उपयोग मार्फत संरक्षणः** मानव वस्ती भित्र रहेका वा आसपासमा रहेका सरकारी सार्वजनिक जग्गालाई राज्यले समुचित उपयोगमा नल्याउदा अतिक्रमण हुने गरेको र संरक्षण गर्न नसकिएको विगतको अनुभवलाई ध्यानमा राखी "उपयोग मार्फत संरक्षण (Protection through Utilization)" को अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने। यस अन्तर्गत सामाजिक आर्थिक र वातावरणीय हित सुनिश्चित गरी सरकारी सार्वजनिक जग्गालाई समुचित उपयोगमा ल्याउने र त्यसका लागी स्थानीय तहसंग समेत आवश्यक समन्वय गर्ने।
- **कृषिकार्यमा उपयोगः** उपयोगविहीन सरकारी सार्वजनिक जग्गा ,हैसियत बिग्रेको वन) ,ऐलानी, पर्ति, विभिन्न सरकारी कार्यालय र बिद्यालयका उपयोगविहीन जग्गा, चरन क्षेत्र नदी उकास क्षेत्र) लगायतलाई स्थानीय तह मार्फत वा भूमि बैङ्क मार्फत वा स्थानीय उपभोक्ता समूह गठन गरी वा सहकारी सङ्घ संस्था मार्फत खेतीपाती पशुपालन वा अन्य , उपयुक्त कार्यमा उपयोगमा ल्याउने।
- **अतिक्रमणमा फौजदारी दण्डः** सरकारी, सार्वजनिकसामुदायिक , र गुठी जग्गा अतिक्रमणलाई फौजदारी कसुर कायम गरी कडा सजाय दिने र अतिक्रमण हटाउँदाको खर्च अतिक्रमणकारीबाटै असुल्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने।

- **गुठी व्यवस्थापनः** देशमा भएको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक परिवर्तनलाई आत्मसात गरी समय सापेक्ष गुठी सम्बन्धी ऐन तर्जुमा गरी लागू गर्ने, गुठी व्यवस्था अन्तर्गतका सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, पुरातात्विक गतिविधि र गुठी जग्गाको व्यवस्थापनलाई एक अर्कासँगबाट छुट्याउने, गुठी संस्थानको पुनर्संरचना गर्ने, गुठी व्यवस्थाका जग्गा बाहेकका अन्य राष्ट्रिय महत्वका ठूला विषय (पशुपति, लुम्विनी, जनकपुर) संस्कृति, पर्यटन सम्बन्धी विषय हेर्ने मन्त्रालय र पूजा, जात्रा सञ्चालन सम्बन्धी काम स्थानीय तहवाट सञ्चालन गर्ने।
- **गुठी जग्गाको व्यवस्थापनः** गुठी जग्गाको व्यवस्थापन जग्गा प्रशासन गर्ने निकायवाटै गर्ने।संविधानको भावना अनुसार किसानको हक सुनिश्चित हुने र गुठीलाई समेत मर्का नपर्ने गरी गुठी अधीनस्थ जग्गामा कायम मोही बाँडफाँड गर्ने र रैकरमा परिणत गर्ने , गुठी तैनाथी जग्गाको संरक्षण गर्ने, अतिक्रमण हटाउने, सम्पूर्ण गुठी जग्गाकोGIS प्रणालीमा आधारित स्पष्ट र पारदर्शी अभिलेख तयार गर्ने।

५. भूमिहीन दलित, सुकुम्वासी र अव्यवस्थित वसोवास व्यवस्थापन

- **सुकुम्वासी व्यवस्थापनः** विद्यमान भूमि आयोगको पुनर्संरचना गर्ने। केन्द्रमा सम्बन्धित मन्त्रीकै नेतृत्वमा आयोग वा समिति गठन, अन्तर मन्त्रालय भूमि), वन, शहरी, कृषि, स्थानीयसमन्वयको लागि निर्देशक समितिको व्यवस (्था गर्ने हालको जिल्ला समिति , ,हटाउनेफिल्डमा कार्यान्वयनको लागि हाल विद्यमान स्थायी संयन्त्र स्थानीय तह), नापी, मालपोत, वन (परिचालन गरी स्थानीय तहको नेतृत्वमा वास्तविक भूमिहीन दलित र सुकुम्वासीको पहिचान सत्यापन र अभिलेखीकरण ,(Identification, Verification and Recording ,IVR) गर्ने, Fit for Purpose अवधारणा अनुसार आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी नाप नक्साङ्कन डाटावेस तयारी र जग्गा दर्ता गरी जग्गा धनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध , गराउने।
- **सामुहिक आवासः** अधिकांश व्यक्ति हाल कुनै न कुनै सरकारी सार्वजनिक जग्गामा बसोबास गर्ने गरेकाले भूमि सम्बन्धी ऐनको पूर्ण पालना हुने गरी हाल बसोवास गरेकै स्थानमा वा अन्य तोकिएको स्थानमा सामुहिक आवासमा बसोबास गर्ने व्यवस्था मिलाउने। उक्त ऐनको दफा ५२ (ख) को उपदफा ४ बमोजिमको जग्गा उपलब्ध गराउन नमिल्ने भएकोले त्यस्ता जग्गामा बसोवास गरेका परिवारको सन्दर्भमा आवश्यक छानबिन गरी अव्यवस्थित बसोवासी भए हटाउने भूमिहीन सुकुम्वासी भए अन्य तोकिएको स्थानमा , वसोवासको व्यवस्था मिलाउने।

६. हदबन्दी सम्बन्धी व्यवस्थामा पुनरावलोकन

- **हदबन्दी छूटः** व्यवसायिक कृषि कार्य गर्ने उद्देश्यले स्थापित फर्म, कम्पनी वा सहकारीलाई कृषियोग्य जग्गामा हदबन्दी छूट दिने व्यवस्था गर्ने, कानून बमोजिम दर्ता कार्य गरिरहेका घर जग्गा व्यवसायीहरूलाई आयोजना दस्तावेजको आधारमा हदबन्दी छूट दिने, बैङ्क वित्तीय संस्थाहरूलाई धितो राखेको सम्पत्ति लिलाम गर्दा निश्चित समयको लागि हदबन्दी छुट दिने व्यवस्था गर्ने।
- **साबिकको हदबन्दी सम्बन्धी समस्याको समाधानः** विगतमा कुनै जग्गा धनीले हदबन्दी भन्दा बढी जग्गा बेचबिखन गरेको र खरिद गर्ने व्यक्तिबाट समेत उक्त जग्गा पटकपटक कारोबार भईसकेको अवस्थामा हाल आएर सो जग्गा हदबन्दी भन्दा बढीको जग्गा कानून विपरित किसिमले बेचबिखन भएको भनी पत्ता लागेको अवस्थामा हाल कायम जग्गाधनी मर्कामा पर्ने र बर्षौंसम्म रोक्का रहने अवस्था देखिएकोले आवश्यक अध्ययन गरी समस्याको समाधान गर्ने।
- **उद्योगधन्दा कलकारखानाको लागि ,हदबन्दी सम्बन्धी व्यवस्थाः** देशको व्यवसायिक वातावरणमा सुधार गर्न औद्योगिक प्रयोजनका लागि जग्गा प्राप्त गर्ने व्यवस्था सरलीकरण गर्ने ,जग्गा प्राप्त गर्न सहजीकरण गर्ने ,हदबन्दीमा छुट दिने उद्योगधन्दा बन्द हुने अवस्था , देखिएमा हदबन्दी छुट पाएको जग्गा यदि व्यवसायीको साविकदेखिको आफ्नै जग्गा रहेछ भने राज्यले बिना मुआव्जा प्राप्त गर्ने र यदि व्यवसायीले पछि आफैले खरीद गरेको जग्गा रहेछ भने राज्यले मुआव्जा दिएर प्राप्त गर्ने वा व्यवसायीले वेचबिखन गर्न पाउने व्यवस्था गर्ने।

७. भूउपयोग योजना र भूमि बैंक कार्यान्वयन

- **भू-उपयोग योजनाः** सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आ-आफ्नो भूउपयोग योजना तर्जुमा गरी लागू गर्ने, भू उपयोग योजना कार्यान्वयनको नियमित अनुगमन गर्ने, देखिएका समस्या तत्काल समाधानको लागि अन्तरनिकाय समन्वयको प्रभावकारी व्यवस्था मिलाउने। स्थानीय तहले भूमिको वर्गीकरण, जोखिम सम्वेदनशील भू-उपयोग योजना, कृषि क्षेत्रको संरक्षण र समुचित उपयोग र सुरक्षित आवास र व्यवस्थित बसोबासलाई प्राथमिकता दिने।
- **भूमि बैङ्कको अवधारणाः** भूमि बैङ्कको अवधारणालाई कार्यान्वयनमा ल्याई बाँझो र उपयोगविहीन जुनसुकै किसिमको जग्गा व्यक्तिगत, सरकारी, सार्वजनिक वा) गुठी उपयोगमा ल्याउने, कृषिको आधुनिकीकरण, व्यवसायीकरण, यान्त्रिकीकरणको लागि(कृषियोग्य जग्गाको खण्डीकरण निरुत्साहित गर्ने, जग्गा एकीकरण, चक्लाबन्दी, जग्गाको

ज्यामितीय आकार मिलाउने लगायत व्यवस्थाहरूलाई बजेट र कार्यक्रम मार्फत नै प्रोत्साहन गर्ने।

८. जग्गा प्राप्ति, मुआव्जा, लगतकट्टा र पुनर्वास

- **जग्गा प्राप्त गर्दा स्वच्छ सुनुवाईः** विकास निर्माण कार्यको लागि जग्गा प्राप्त गर्दा प्रष्टसँग उद्देश्य पहिचान गर्ने, विकास निर्माण कार्यको लागि जग्गा पहिचान गर्ने, सार्वजनिक सुनुवाई र Free, Prior and Informed Consent -FPIC को अवधारणा कार्यान्वयन, आवश्यक जग्गाको GIS मा आधारित नक्साङ्कन र अभिलेख तयारी, जग्गाको किसिम र उपयोगको आधारमा प्रचलित बजार मूल्यभन्दा कम नहुने गरी वैज्ञानिक मूल्याङ्कन गरी क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउने।
- **लगतकट्टाः** विकास निर्माणको लागि प्राप्त जग्गाको नापी र मालपोत कार्यालयमा अनिवार्य रूपमा लगत कट्टा र अद्यावधिक गरिसकेपछि मात्र आयोजना फरफारक र निर्माण सम्पन्न घोषणा गर्ने, विगतमा निर्माण भएका आयोजनाको लगतकट्टा गर्न बाँकी भएमा ६ महिनाभित्र अनिवार्य रूपमा लगतकट्टा गरि सक्ने। मुआव्जा दिई प्राप्त गरि सकेका जग्गामा कुनै कारणवश तत्काल आयोजना निर्माण हुन नसकेमा त्यसको छुट्टै नक्सा र अभिलेख तयार गरी नेपाल सरकारको नाममा कायम गर्ने व्यवस्था मिलाउने र पुनः अतिक्रमण हुन नदिने।
- **पुनर्वासः** आयोजना निर्माणका कारण विस्थापित हुने नागरिकको अभिलेख तयार गरी पुनर्वासको ब्यवस्था गर्ने कार्य समेत आयोजनाको कार्यदिश भित्र रहने व्यवस्था गर्ने। पिडित किसानलाई आयोजनाको निश्चित प्रतिशत शेयरमार्फत क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्ने।
- **कृषि जग्गाको संरक्षणः** आयोजना निर्माणको लागि वन क्षेत्र प्रयोग हुने भएमा सो बराबरको कृषि क्षेत्र खरीद गरी वनको जग्गाको क्षतिपूर्ति गराउने अवैज्ञानिक व्यवस्था अन्त्य गर्ने।

९. औपचारिक भूमि बजार, वित्तीय सुशासन र बिचौलिया मुक्ति

- **घर जग्गा मूल्याङ्कनमा समानता र एकरूपताः** घर जग्गाको हालको असमान र अवैज्ञानिक मूल्याङ्कन प्रणालीलाई विस्थापित गर्दै बजार मूल्य र सरकारी मूल्याङ्कनको अन्तर कम गर्न GIS प्रविधिमा आधारित वस्तुगत सूचकयुक्त ,Automatic Valuation पद्धति लागू गर्ने।
- **कर प्रणालीको पुनरावलोकनः** जग्गाको महत्त्व आवश्यकता र उपयोगको आधारमा , सामाजिक न्याय र प्रगतिशील कर प्रणालीको अवधारणा अनुसार भूमिकर निर्धारण गर्ने , पैतृक सम्पत्तिको नामसारी वा अंशवण्डामा लाग्ने कर पुनरावलोकन गर्ने, अन्य कारोवारमा

समेत करका दर र दायराको विस्तृत अध्ययन सहित पुनरावलोकन गर्ने, दायरा बढाउने , दर घटाउने।

- **भूमि बजार** (Land Market): घरजग्गा व्यवसाय अनिवार्य रूपमा दर्ता हुनु पर्ने, व्यवसायीले अनुमतिपत्र लिनु पर्ने, आधिकारिक रूपमा दर्तावाल र मान्यता प्राप्त घरजग्गा व्यवसायीमार्फत कारोवार हुने गरी (शेयर बजार शैलीको) औपचारिक भूमि बजारको अवधारणा कार्यान्वयनमा ल्याउने, घर जग्गाको कारोवारलाई विश्वसनीय र पारदर्शी तुल्याउने, कारोवारमा हुने अनियमितता, छलछाम, ठगी नियन्त्रण गर्ने, दूषित कारोवारको कारण सरकार वा कुनै व्यक्तिलाई हानी नोक्सानी हुने देखिएमा सम्बन्धित घरजग्गा व्यवसायी जिम्मेवार हुने र मुआव्जा तिर्नु पर्ने व्यवस्था गर्ने।
- **एजेण्ट दर्ता र पारदर्शी शुल्कः** व्यवसायिक एजेण्ट वा कानूनी सहजकर्ता समेत औपचारिक रूपमा दर्ता हुनु पर्ने, आफ्नो सेवा शुल्क पारदर्शी किसिमले निर्धारण गरी सार्वजनिक गर्नु पर्ने, सेवा शुल्कको बिलबिजक जारी गर्नु पर्ने, करको दायरामा आउनु पर्ने, जिम्मेवारी र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्नु पर्ने।
- **नगद कारोबार निषेधः** घरजग्गा कारोबारको सम्पूर्ण भुक्तानी र राजस्व अनिवार्य रूपमा बैङ्किङ प्रणाली मार्फत मात्र गर्ने।
- **पारदर्शी कारोवारः** मालपोत कार्यालयका दैनिक कारोबारको विवरण र मूल्य वेबसाइटमार्फत वा भूमि बजार पोर्टलमार्फत सार्वजनिक गरी सूचनाको हक सुनिश्चित गर्ने।

१०. जनमैत्री सेवा र जवाफदेहिता

- **डिजिटल क्यू र समय ग्यारेन्टीः** अनिवार्य टोकन प्रणाली ,फायल ट्र्याकिङ्ग प्रणाली ,सेवा सम्पन्न हुने निश्चित समयको जानकारी नागरिक बडापत्र अनुसार काम भए नभएको , अनुगमन, पिडित सेवाग्राहीले क्षतिपूर्ति पाउनु पर्ने र ढिलासुस्ती गर्ने कर्मचारीले क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने पद्धति बसाल्ने।
- **विशिष्ट प्राथमिकता सेवाः** सुत्केरी, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि कार्यालयमा छुट्टै सहजकर्ता तोकी एउटै विन्दुबाट सम्पूर्ण सेवा दिने।
- **समावेशी सहुलियतः** दलित, महिला र सीमान्तकृत समुदायका नाममा जग्गा दर्ता गर्दा विशेष राजस्व छुट र कानुनी परामर्श उपलब्ध गराउने, महिला र पुरुषको संयुक्त नाममा जग्गाधनी पूर्जा कायम गर्दा निशुल्क वा न्यून शुल्कमा गरिदिने व्यवस्था गर्ने। सरकारका तर्फवाट प्रदान गरिने जग्गाको स्वामित्व पति पत्नीको संयुक्त नाममा पूर्जा तयार गरी दिनु पर्ने।

- **लगबुक र सुपरिवेक्षणः** कार्यालय प्रमुखले अनिवार्य लगबुक कार्यान्वनमा ल्याउने र फाइलहरूमा हस्ताक्षर नगर्ने वा जिम्मेवारी पन्छाउने प्रवृत्तिका कर्मचारीलाई विभागीय कारबाहीको दायरामा ल्याउने।

११. वैकल्पिक विवाद समाधान (ADR)

- **स्थानीय तहमा प्रारम्भिक विवाद समाधानः** स्थानीय तहमा रहेको भूमि शाखामा कम्तीमा एक जना भूमि विवाद सहजकर्ता नियुक्त गर्नु पर्ने प्रारम्भिक भूमि विवाद स्थानीयस्तरमा , ,नै समाधान गर्न सहजीकरण गर्ने, स्थानीय समुदायलाई भूमि अधिकारबारे सुसूचित गर्ने न्यायिक समितिलाई भूमि विवाद समाधानका लागि सक्षम तुल्याउने,
- **कार्यालयमा सहजीकरणः** प्रत्येक भूमि व्यवस्थापन कार्यालयमा सहायता वा सहजीकरण कक्ष स्थापना गर्ने सेवाग्राहीलाई उचित सहयोग र सहजीकरण गर्न सेवाग्राही सहायता , कक्ष स्थापना गर्ने, सामान्य विवादहरू सहजीकरण मार्फत टुङ्ग्याई मेलमिलाप गराउने ,
- **मेलमिलाप तथा भूमि इजलासः** अदालतमा रहेका मेलमिलापकर्तालाई भूमि सम्बन्धी विवाद समाधानका लागि सक्षम तुल्याउने, महिला, दलित, गरिब लगायत लक्षित वर्गका नागरिकलाईनिशुल्क कानूनी सहायता प्राप्त हुने व्यवस्था गर्ने, विभिन्न तहका अदालतहरूमा सम्भव भएसम्म छुट्टै भूमि इजलास स्थापना गरी भूमि सम्बन्धी विवादहरूको शीघ्र समाधान गर्ने व्यवस्था मिलाउने।

१२. जनशक्ति व्यवस्थापन र क्षमता विकास

- **विशिष्टीकृत जनशक्तिः** भूमि व्यवस्थापन काम गर्ने अधिकांश जनशक्ति सामान्य प्रशासन पृष्ठभूमिका हुने र छोटो समयमा निरन्तर सरूवा भैरहने हुँदा भूमि व्यवस्थापन जस्तो भू-सूचना प्रविधि, कानून र व्यवस्थापनको संयुक्त ज्ञान आवश्यक पर्ने विशिष्टीकृत सेवा सञ्चालनमा व्यवसायिकताको विकास हुन सकेको छैन। तसर्थ भूमि व्यवस्थापन क्षेत्रको लागि छुट्टै सेवा वा समूह गठन गरी विशिष्टीकृत जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने, सो व्यवस्था नहुँदा सम्म लोकसेवा आयोगबाट सिफारिस भएका वा भूमि प्रशासन (मालपोत कार्यालय र नापी कार्यालयमा) सरुवा पदस्थापन हुने कर्मचारीहरूलाई सेवा प्रवाहमा खटिनु पूर्व अनिवार्य रूपमा छोटो अवधिको तालिम दिएर मात्र कार्यस्थलमा खटाउने।
- **समायोजन र व्यवस्थापनः** हाल सङ्घीय तहवाट नै भूमि व्यवस्थापन सम्बन्धी सेवा प्रवाह भैरहेको सन्दर्भमा संविधानको भावना र सङ्घीयताको मर्म अनुसार स्थानीय र प्रदेश तहमा सेवा हस्तान्तरण गरी जनशक्तिहरूको समेत समायोजन र व्यवस्थापन गर्ने।

- **निरन्तर पेशागत विकास** (CPD): निरन्तर विकसित र परिवर्तनशील प्रविधिलाई आत्मसात गरी सरल, सहज र प्रभावकारी सेवा प्रवाहको लागि जनशक्तिको निरन्तर पेशागत विकास (Continuous Professional Development, CPD) सुनिश्चित गर्न तालिम, प्रशिक्षण लगायत गतिविधि नियमित रूपमा सञ्चालन गर्ने।
- **भूमि साक्षरता कार्यक्रमः** स्थानीय तहका न्यायीक समिति र अदालतहरूमा जग्गा सम्बन्धी विवाद र मुद्दा मामिलाको संख्या धेरै हुने गरेको र यसको पृष्ठभूमिमा नागरिकहरूमा भूमि सम्बन्धी आधारभूत ज्ञान र सचेतनाको कमी रहेको हुँदा स्थानीय तहमा भूमि साक्षरता कार्यक्रम अभियानको रूपमा सञ्चालन गर्ने र विद्यालय तहका पाठ्यसामाग्रीमा समेत यस सम्बन्धी आधारभूत जानकारीमूलक पाठ समावेश गर्ने।

८.२.५ कार्यान्वयन कार्ययोजना

उल्लिखित सुधार कार्यहरूको कार्यान्वयनको लागि देहायको कार्ययोजना प्रस्ताव गरिएको छः

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१	भूमि नीति पुनरावलोकन	राष्ट्रिय महत्वका विषय सम्बन्धमा भूमि नीतिमा रहेका केही व्यवस्थाहरूमा समयसापेक्ष परिमार्जन गर्ने।	६ महिना भित्र	नयाँ परिमार्जित नीति राजपत्रमा प्रकाशन	वार्षिक बजेट	राजनीतिक असहमति र अरूचि
२	क्षेत्राधिकारको प्रष्टता	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको विस्तृतीकरण र व्याख्या गरी अधिकार क्षेत्र स्पष्ट गर्ने।	६ महिना भित्र	नयाँ ऐन, विस्तृतीकरण प्रतिवेदन	वार्षिक बजेट	प्रदेश र स्थानीय तहको असहमति,
३	ऐन तर्जुमा र संशोधन	छरिएर रहेका फरक फरक ऐनलाई समायोजन गरी एकीकृत भूमि ऐन तयार गर्ने र गुठी ऐन संशोधन गर्ने।	१ वर्ष भित्र	नयाँ ऐन, राजपत्रमा प्रकाशन	वार्षिक बजेट	राजनीतिक असहमति,
४	सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण	तीन तहको कार्य विस्तृतीकरण र क्षेत्राधिकार अनुसार सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गर्ने।	६ महिना भित्र	O&M प्रतिवेदन	वार्षिक बजेट	प्रशासनिक र राजनीतिक नेतृत्वको अरूचि
५	एकीकृत भूमि व्यवस्थापन कार्यालय स्थापना	नापी र मालपोत कार्यालयहरूलाई गाभी एकीकृत भूमि व्यवस्थापन कार्यालय मार्फत सेवा सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष भित्र	नयाँ भूमि व्यवस्थापन कार्यालयहरूको स्थापना	वार्षिक बजेट र जनशक्तिको व्यबस्था	प्रशासनिक अरूचि तथा नापी र प्रशासनका कर्मचारीबिच नेतृत्वको लागी खिचातानी
६	सेवाको स्थानीयकरण	संविधानको मर्म र भावना अनुरूप जग्गा प्रशासनका आधारभूत सेवा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्ने।	३ वर्ष भित्र	संशोधित वा नयाँ ऐन, नियम	वार्षिक बजेट र कार्यक्रम	राजनीतिक र प्रशासनिक नेतृत्वको

						अरूचि तथा स्थानीय तहको संस्थागत क्षमता
७	नापनक्साको पूर्णता	एक पटक पनि नाप नक्सा नभएका जग्गाहरूको नाप नक्सालाई प्राथमिकताका साथ सम्पन्न गर्ने।	३ वर्ष भित्र	नापी भएको जग्गाको क्षेत्रफल	वार्षिक बजेट र कार्यक्रम कार्यालयको स्थापना र जनशक्तिको व्यवस्था	वित्तीय स्रोतको अनुपलब्धता
८	पुनः नापीको अवधारणामा प्रष्टता	पुनः नापीको अवधारणा, क्षेत्राधिकार, कानुनी व्यवस्था, कार्यविधि र प्रविधिको प्रयोगमा प्रष्टता कायम गर्ने, विगतमा भएका त्रुटीहरूको प्राविधिक समाधान निकाल्ने।	१ वर्ष भित्र	ऐन, नियमावली र कार्यविधि	वार्षिक बजेट र कार्यक्रम	विगतमा नापजाँच सम्पन्न भै पूर्जा वितरण भैसकेको नक्सा सुधार र संशोधन
९	हकदावी दर्ता	जग्गा दर्ताको विद्यमान (सुधारिएको) लिखित दर्ता प्रणाली (Registration of Deed) परिमार्जन गर्ने, हकदावी दर्ता प्रणाली (Registration of Title) लागू गर्ने,	१ वर्ष भित्र	संशोधित नियमावली कार्यविधि, परिमार्जित जग्गा दर्ता प्रणाली	वार्षिक बजेट र कार्यक्रम	कार्य सम्पादनमा हालभन्दा केही समय बढी लाग्ने हुँदा राजनीतिक र सामाजिक विरोध
१०	नापनक्सा अद्यावधिकको अत्याधुनिक विधिको प्रयोग	कारोवारको क्रममा प्रत्येक कित्ताको GNSS प्रविधि र Continuously Operating Reference Station नेटवर्कको आधारमा Fix Boundary कायम गर्ने र छुट्टाछुट्टै कित्ता नक्सा तयार गर्ने,	१ वर्ष भित्र स्थापना गरी निरन्तर	संशोधित नियमावली कार्यविधि, स्थापित CORS बिन्दुको सङ्ख्या	वार्षिक बजेट र कार्यक्रम सूचना प्रविधिको स्थापना	वित्तीय स्रोतको अनुपलब्धता, जग्गाधनीको अरूचि

११	विशिष्टिकृत नापनक्सा सेवा	कित्ताकाट तथा नाप नक्सा अद्यावधिक गर्ने काम र क्रमबद्ध एवम् निरन्तर कित्तानापी गर्ने काम छुट्याई फरक फरक सङ्गठनबाट सम्पादन हुने व्यवस्था गर्ने	६ महिना भित्र	O&M प्रतिवेदन	वार्षिक बजेट र कार्यक्रम कार्यालय स्थापना र जनशक्तिको व्यबस्था	थप बजेट र जनशक्तिको आवश्यकता
१२	फिल्ड-आधारित कित्ताकाट	कार्यालयमा बसेर नक्सामा मात्र कित्ताकाट गर्ने परिपाटी अन्त्य गरी अनिवार्य रूपमा फिल्ड भेरिफिकेसन गरेर मात्र कित्ताकाट गर्ने।	१ वर्ष भित्र	संशोधित निर्देशिका, कार्यविधि,	थप जनशक्ति र बजेट	समय बढी लाग्ने हुँदा सेवाग्राहिको असन्तुष्टी
१३	मेरो कित्ता र डिजिटल नक्सा	मेरो कित्ता पोर्टल देशभर विस्तार गरी नक्सा, फिल्डबुक र प्लट रजिष्ट्रको डिजिटल प्रति सेवाग्राहीले मोबाइलबाटै प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गर्ने।	६ महिना भित्र	संशोधित निर्देशिका, कार्यविधि,	मानवीय, प्राविधिक र वित्तीय	सेवाग्राहीको सूचना प्रविधिमा न्यून ज्ञान वा अभ्यस्तता
१४	अभेद्य डिजिटल अभिलेख प्रणालीको स्थापना	जग्गाको अभिलेख सुरक्षित तुल्याउने, अनधिकृत व्यक्तिको पहुँच पूर्णतः निषेध गर्ने। दीर्घकालीन रूपमा ब्लकचेन (Block chain) प्रविधिमा आधारित सुरक्षा प्रणालीमा आवद्द गर्ने।	३ वर्ष भित्र	संशोधित निर्देशिका, डाटावेसको सुरक्षा प्यारामिटर	वार्षिक बजेट र कार्यक्रम	कर्मचारीको सूचना प्रविधिप्रतिको न्यून रूचि, स्रोतको अनुपलब्धता
१५	LIN र KYL	प्रत्येक जग्गाधनीलाई स्थायी डिजिटल जग्गाधनी सङ्केत नम्बर (LIN) जारी गर्ने र नियमित रूपमा Know Your Landowner (KYL) अद्यावधिक गरी पटक-पटक नागरिकता, जग्गाधनी पुर्जा, लगायत कागजात जग्गाधनी सँगै माग्ने झन्झट अन्त्य गर्ने,	तत्काल शुरु गरी निरन्तर	संशोधित निर्देशिका, कार्यविधि, संकलित KYL र जारी LIN को सङ्ख्या	मानवीय, प्राविधिक र प्रशासनिक	कर्मचारीको अरूचि, सेवाग्राहीको सूचना प्रविधिमा न्यून ज्ञान वा अभ्यस्तता

१६	डाटाबेसमा जग्गाधनीको पहुँच	जग्गाधनीले आफ्नो जग्गाको अभिलेख अनलाईन हेर्न मिल्ने, बैंक वित्तीय संस्था, नियमनकारी, अनुसन्धानकारी र न्यायिक निकायहरूलाई निश्चित प्रयोजनका लागि डाटावेसमा पहुँच दिने।	१ वर्ष भित्र	संशोधित निर्देशिका, कार्यविधि,	वार्षिक बजेट र कार्यक्रम	कर्मचारीको असहयोग नागरिक सचेतना सूचना प्रविधिमा लगानी
१७	पूर्ण अनलाइन कारोबार	निश्चित न्यायिक वा अर्धन्यायिक काम बाहेक अन्य आधारभूत सेवाको लागि कार्यालयमा भौतिक उपस्थितिको आवश्यकता नपर्ने गरी 'फेसलेस' र 'पेपरलेस' प्रणाली लागू गर्ने। कार्यालयमा रहेका तामेली लगायत अभिलेख डिजिटलाईज गरी प्रणालीमा राख्ने।	१ वर्ष भित्र शुरु गरी निरन्तर	प्रणालीको स्तरोन्नती, निर्देशिका, कार्यविधि, स्क्यान र डिजिटलाईज्ड कागजातको सङ्ख्या	वार्षिक बजेट र कार्यक्रम	वित्तीय स्रोतको अनुपलब्धता, कर्मचारीको न्यून क्षमता र असहयोग
१८	एकीकृत भू-सूचना प्रणाली	छरिएर रहेका सफ्टवेयरहरू (LRIMS, PAMS, DLIS, NELIS, Parcel Editor लगायत) लाई एकीकृत गरी वा अन्तरआवद्धता सुनिश्चित गरी एकीकृत भू-सूचना प्रणाली निर्माण गर्ने।	१ वर्ष भित्र	नयाँ परिमार्जित प्रणाली, निर्देशिका, कार्यविधि,	प्राविधिक, प्रशासनिक, वित्तीय, मानवीय र कानूनी	न्यून वित्तीय स्रोत, कर्मचारीको कमजोर क्षमता, डाटाको अपूर्णता
१९	गुणस्तरीय IT पूर्वाधारको स्थापना	नयाँ प्रविधि र गुणस्तरीय हार्डवेयर, सफ्टवेयरको प्रबन्ध गरी एउटै कारोवारको लागि लामो समय कुर्नु पर्ने, पटक पटक सर्भर बन्द हुने, ह्याङ्ग हुने जस्ता समस्या अन्त्य गर्ने,	तत्काल शुरु गरी निरन्तर	नयाँ परिमार्जित प्रणाली, निर्देशिका, कार्यविधि,	प्राविधिक, प्रशासनिक, वित्तीय, मानवीय र कानूनी	न्यून वित्तीय स्रोत, कर्मचारीको कमजोर क्षमता,
२०	सुरक्षित व्याकअप	देशको पूर्व र पश्चिममा कुनै एक/एकवटा स्थानहरूमा Disaster Risk Recovery Centre स्थापना गरी सम्पूर्ण	१ वर्ष भित्र	२ वटा DRR Centre स्थापना	प्राविधिक, प्रशासनिक, वित्तीय,	न्यून वित्तीय स्रोत, कर्मचारीको कमजोर क्षमता,

		अभिलेखहरूलाई सुरक्षित रूपमा व्याकअप राख्ने व्यवस्था गर्ने				
२१	अत्याधुनिक नाप नक्सा तथा भू-सूचना प्रविधी	देशभर GNSS प्रविधिमा आधारित CORS नेटवर्क बिस्तार, अन्य निकायद्वारा स्थापित CORS बिन्दुलाई राष्ट्रिय नेटवर्कमा जडान, स्थलरूप नक्सा अद्यावधिक, Demand driven Geoinformation Service को अवधारणा लागू,	तत्काल शुरु गरी निरन्तर	CORS Station को सङ्ख्या, अद्यावधिक नक्सा सङ्ख्या, बितरित सेवा	प्राविधिक, वित्तीय	न्यून वित्तीय स्रोत, उपभोक्तामा न्यून जानकारी
२२	Globally Compatible Reference Datum	नाप नक्सा कार्यको लागि Global Reference Datum प्रयोग गर्ने, साविकमा Local Reference System मा तयार भैसकेका नक्सा, डाटालाई Global datum मा रूपान्तरण गर्ने।	३ वर्ष भित्र	Global Datum का parameter, Local to Global transformation parameter, रूपान्तरित नक्साको सङ्ख्या	प्राविधिक, वित्तीय	कर्मचारीको अरूचि, वित्तीय स्रोतको कमी
२३	Automated Land Kiosk	भूमि सम्बन्धी आधारभूत बिवरण (नक्सा, फिल्डबुक, प्लटरजिष्टर को प्रति) आफैले निकाल्न मिल्ने Land Automated KIOSK Machine नागरिकले प्रयोग गर्न सक्ने गरी सार्वजनिक स्थानमा राख्ने।	१ वर्ष भित्र	KIOSK मेसिनहरूको सङ्ख्या	प्राविधिक, वित्तीय	वित्तीय स्रोतको कमी नागरिक सचेतना
२४	Calibration Certificate र Quality QR	नापजाँचको कार्य गर्नु पूर्व यन्त्र उपकरण अनिवार्य रूपमा Standardization वा Calibration गर्ने, उपयुक्त निकायबाट Standardization वा Calibration Certificate जारी गर्ने, उपकरणमा नै	६ महिना भित्र	Calibration सम्बन्धी निर्देशिका, कार्यविधि, Certificate र QR Code को Design	प्राविधिक, वित्तीय	कर्मचारीको अरूचि, वित्तीय स्रोतको कमी

		प्राविधिक अवस्था उल्लेख भएको QR Code टाँस गर्ने व्यवस्था गर्ने।				
२५	भौगोलिक सूचना पूर्वाधार आधुनिकीकरण	विभिन्न निकायबिच भू-सूचना आदान प्रदान गरी प्रयोग गर्न प्रणालीमा अन्तरआवद्धता सुनिश्चित गर्ने, जियोपोर्टल आधुनिकीकरण गर्ने, योजना तर्जुमा र विकास निर्माणकालागि प्रयोग हुने भू-सूचना उत्पादनमा देखिएको दोहोरोपना र खर्च नियन्त्रण गर्ने।	तत्काल शुरु गरी निरन्तर	आदान प्रदान भएका भू-सूचनाको सङ्ख्या, सरकारी खर्चमा बचत भएको रकम	प्राविधिक, वित्तीय, मानवीय, प्रशासनिक	न्यून वित्तीय स्रोत, सरोकारवालामा कम जानकारी, ठूला आयोजना सञ्चालन तथा विकास निर्माण गर्ने निकायको असहयोग
२६	समय र गतिको अध्ययन (Time and Motion Study)	जग्गा कारोवार गर्दा एक दिने सेवाको नाममा गुणस्तरहीन सेवा दिने काम बन्द गर्ने, अभिलेखको पूर्णता र कारोवारको बैधानिकताको जाँच, फिल्ड भेरिफिकेशन लगायत चरण पूरा गर्न Time and Motion Study को आधारमा समय निर्धारण गरी गुणस्तरीय सेवाको प्रत्याभूति दिने।	६ महिना भित्र	अध्ययन प्रतिवेदन	प्राविधिक, वित्तीय, कानूनी, प्रशासनिक	घरजग्गा व्यवसायी, लेखापढी र जग्गाधनीको विरोध कर्मचारीको अरूचि
२७	सरकारी जग्गाको GIS Database	स्थानीय तहमा GIS प्रविधिमा आधारित सरकारी, सार्वजनिक, सामुदायिक र गुठी जग्गाको अभिलेख तयार गर्ने, एक प्रति प्रदेश र सङ्घमा पनि रहने व्यवस्था गर्ने।	१ वर्ष भित्र	GIS Database मा आवद्ध कित्ता सङ्ख्या र क्षेत्रफल	प्राविधिक, मानवीय र वित्तीय	कर्मचारीको अरूचि
२८	मानब बस्ती र वनक्षेत्रबीच सिमाङ्कन	मानव वस्ती र वनक्षेत्रबिचको सिमाना यकिन गरी आधुनिक भूउपग्रह प्रणालीवाट नक्साङ्कन गर्ने, फेन्सिङ्ग गर्ने, वनक्षेत्रको क्षेत्रफल यकिन गरी हरितपूर्जा जारी गर्ने, नियमित अनुगमन गर्ने र अतिक्रमण भएको	३ वर्ष भित्र	संशोधित नियमावली, कार्यविधि, तयार गरिएको नक्सा, क्षेत्रफल र पूर्जा सङ्ख्या	प्राविधिक, प्रशासनिक, मानवीय र वित्तीय	कर्मचारी र राजनीतिक नेतृत्वको अरूचि, अतिक्रमण गरी बसेका परिवारको असहयोग

		अवस्थामा तत्कालै हटाउने व्यवस्था मिलाउने।				
२९	उपयोग मार्फत संरक्षण	सरकारी, सार्वजनिक, सामुदायिक र गुठी जग्गालाई "उपयोग मार्फत संरक्षण (Protection through Utilization)" को अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने।	६ महिनाभित्र	अवधारणापत्र नियमावली, कार्यविधि	प्रशासनिक, कानूनी	कर्मचारी र राजनीतिक नेतृत्वको अरूचि, मिथ्या सूचना
३०	कृषि कार्यमा उपयोग	उपयोगविहीन सरकारी सार्वजनिक सामुदायिक र गुठी जग्गा स्थानीय तह, सहकारी, उपभोक्ता समूह, भूमि बैंक लगायत मार्फत खेतीपाती, पशुपालन वा अन्य उपयुक्त कार्यमा उपयोगमा ल्याउने।	६ महिनभित्र शुरु गरी निरन्तर	नियमावली, कार्यविधि, उपयोगबिहीन जग्गाको अभिलेख	प्रशासनिक, कानूनी, प्राविधिक	स्थानीय तहको अरूचि, मिथ्या सूचना, कार्य संस्कार
३१	अतिक्रमणमा फौजदारी दण्ड	सरकारी, सार्वजनिक, सामुदायिक र गुठी जग्गा अतिक्रमणलाई फौजदारी कसुर कायम गरी कडा सजाय दिने र अतिक्रमण हटाउँदाको खर्च सम्बन्धितबाट असुल्ने व्यवस्था गर्ने।	६ महिनभित्र शुरु गरी निरन्तर	नियमावली, कार्यविधि	प्रशासनिक, कानूनी	कर्मचारी र राजनीतिक नेतृत्वको अरूचि स्थानीय तहको असहयोग
३२	गुठी व्यवस्थापन	गुठी व्यवस्था र गुठी जग्गाको व्यवस्थापनलाई एक अर्कासँगबाट छुट्याउने, गुठी संस्थानको पुनर्संरचना गर्ने, ठूला राष्ट्रिय महत्वका गुठी सङ्खले र पूजा, जात्रा, पर्व सञ्चालन लगायत साना गुठी सम्बन्धी काम स्थानीय तहवाट सञ्चालन गर्ने।	१ वर्षभित्र	नयाँ ऐन, नियमावली, कार्यविधि, सङ्गठन संरचना	प्रशासनिक, कानूनी	ऐन संशोधन, राजनीतिक नेतृत्वको अरूचि र कर्मचारीको असहयोग

३३	गुठी जग्गाको व्यवस्थापन	गुठी अधीनस्थ जग्गाको मोही बाँडफाँड गरी रैकर परिणित गर्ने, तैनाथी कायम गुठी जग्गाको प्रष्ट र पारदर्शी अभिलेख राख्ने, अतिक्रमण हटाउने।	तत्काल ६ महिना भित्र शुरु गरी ३ वर्ष भित्र	ऐन,नियमावली, कार्यविधि, रै.प. कित्ता सङ्ख्या र क्षेत्रफल, डाटाबेस	प्रशासनिक, कानूनी, प्राविधिक, वित्तीय	ऐन संशोधन, मिथ्या सूचना र केही समुदायको विरोध
३३	सुकुम्वासी व्यवस्थापनः	बिद्यमान भूमि आयोगको पुनर्संरचना गर्ने, अन्तर मन्त्रालय (भूमि, वन, शहरी, कृषि, स्थानीय) समन्वय समितिको व्यवस्था गर्ने, जिल्ला समिति हटाउने।	६ महिनाभित्र	संशोधित नियमावली, कार्यविधि, गठन आदेश	प्रशासनिक, कानूनी, मानवीय	राजनीतिक र उच्च प्रशासनिक अरूचि
३५	वास्तविक लाभग्राही पहिचान र जग्गा वितरण	जिल्लास्थित स्थायी संयन्त्र (स्थानीय तह, नापी, मालपोत, वन) मार्फत भूमिहीन दलित र सुकुम्वासीको पहिचान, सत्यापन र अभिलेखीकरण (Identification, Verification and Recording, IVR) गरी जग्गा धनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराउने।	तत्काल शुरु गरी ३ वर्ष भित्र	पहिचान र सत्यापन भएका परिवार सङ्ख्या, बितरित प्रमाण पूर्जाको सङ्ख्या	प्रशासनिक, कानूनी, मानवीय, आर्थिक	राजनीतिक, उच्च प्रशासनिक अरूचि र वन मन्त्रालयको असहयोग
३६	बसोबासको व्यवस्था	नकारात्मक सूचीमा उल्लेख भएका जग्गामा बसोवास गरेका परिवारको छानबिन गरी अव्यवस्थित बसोवासी भए हटाउने, भूमिहीन सुकुम्वासी भए तोकिएको स्थानमा बसोबासको व्यवस्था मिलाउने।	तत्काल शुरु गरी ३ वर्ष भित्र	हटाईएका र अन्यत्र वसोवास गराईएका परिवार सङ्ख्या,	प्रशासनिक, कानूनी, मानवीय, आर्थिक	राजनीतिक असहयोग, बसोबास गरिरहेका परिवारको विरोध वन मन्त्रालय र स्थानीय तहको असहयोग
३७	हदबन्दी छूट	व्यवसायिक कृषि कार्य गर्ने उद्देश्यले स्थापित फर्म, कम्पनी वा सहकारी, कानून बमोजिम दर्ता भई व्यवसाय गरिरहेका घर जग्गा व्यवसायीहरू, बैङ्क वित्तीय	६ महिनाभित्र	संशोधित नियमावली, कार्यविधि, सूचित आदेश	प्रशासनिक, कानूनी, आर्थिक	पत्रपत्रिकामा मिथ्या सूचना प्रवाह, सामाजिक विरोध

		संस्थाहरूलाई निश्चित प्रयोजनका लागि हदबन्दी छुट दिने व्यवस्था गर्ने।				
३८	साबिकको हदबन्दी सम्बन्धी समस्याको समाधान	विगतमा हदबन्दी भन्दा बढी जग्गा कुनै कारणवश बेच बिखन भएको र उक्त जग्गा पटकपटक विभिन्न चरणमा नियमानुसार नै कारोबार हुँदै आएकोमा हाल आएर उक्त तथ्य पत्ता लागेमा हाल कायम जग्गाधनी मर्कामा पर्ने र वर्षौंसम्म जग्गा रोक्का रहने, अनावश्यक मुद्दा खेप्नु पर्ने समस्या देखिएको हुँदा सो को आवश्यक समाधान गर्ने।	६ महिनाभित्र	संशोधित नियमावली, कार्यविधि, सूचित आदेश	प्रशासनिक, कानूनी	पत्रपत्रिकामा मिथ्या सूचना प्रवाह, सामाजिक विरोध
३९	उद्योगधन्दा, कलकारखानाको लागि हदबन्दी छूट	औद्योगिक प्रयोजनका लागि जग्गा प्राप्त गर्ने व्यवस्थामा सरलीकरण तथा सहजीकरण गर्ने, हदबन्दीमा छुट दिने।	६ महिनाभित्र	संशोधित नियमावली, कार्यविधि, सूचित आदेश	प्रशासनिक, कानूनी,	पत्रपत्रिकामा मिथ्या सूचना प्रवाह, सामाजिक विरोध
४०	हदबन्दी छूटको जग्गाको व्यवस्थापन	हदबन्दी छुट पाएको जग्गा यदि व्यवसायीको साविक देखिको आफ्नै रहेछ भने राज्यले बिना मुआव्जा प्राप्त गर्ने र यदी व्यवसायीले पछि खरीद गरेको जग्गा रहेछ भने मुआव्जा दिएर प्राप्त गर्ने वा वेचबिखन गर्न दिने।	६ महिनाभित्र	संशोधित नियमावली, कार्यविधि, सूचित आदेश	प्रशासनिक, कानूनी,	पत्रपत्रिकामा मिथ्या सूचना प्रवाह, सामाजिक विरोध
४१	भूउपयोग योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा भूउपयोग नीतिको कार्यान्वयन गर्ने, जोखिम सम्वेदनशील भूउपयोग योजना तर्जुमा र	१ वर्षभित्र	भूउपयोग कार्यान्वयन भएका स्थानीय तहको सङ्ख्या	प्रशासनिक, कानूनी, प्राविधिक, आर्थिक	स्थानीय तहको अरूचि, जग्गाधनीको असहयोग

		कार्यान्वयन गर्ने, कृषि भूमिको संरक्षण र उपयोग, व्यवस्थित बसोवासलाई प्राथमिकता दिने।				
४२	भूमि बैङ्कको अवधारणा	भूमि बैङ्कको अवधारणालाई कार्यान्वयनमा ल्याई बाँझो र उपयोगविहीन जग्गा उपयोगमा ल्याउने, कृषियोग्य जग्गाको खण्डीकरण निरुत्साहित, जग्गा एकीकरण, चक्लाबन्दी, जग्गाको ज्यामितीय आकार मिलाउने।	६ महिनाभित्र	संशोधित नियमावली, कार्यविधि	प्रशासनिक, कानूनी, प्राविधिक, आर्थिक	जग्गाधनीको अरूचि
४३	जग्गा प्राप्त गर्दा स्वच्छ सुनुवाई	आयोजना निर्माण कार्यको लागि जग्गा प्राप्त गर्दा सार्वजनिक सुनुवाई र FPIC को अवधारणा कार्यान्वयन, जग्गाको GIS मा आधारित नक्साङ्कन, वैज्ञानिक मूल्याङ्कन गरी मुआव्जा निर्धारण र क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउने।	६ महिनाभित्र	संशोधित नियमावली, कार्यविधि	प्रशासनिक, कानूनी, प्राविधिक, आर्थिक	आयोजनाको अरूचि, असहयोग, जग्गाधनीको अवरोध
४४	लगत कट्टा	लगत कट्टा गरिसकेपछि मात्र आयोजना फरफारक र निर्माण सम्पन्न घोषणा गर्ने, लगत कट्टा गर्न बाँकी आयोजनाले अनिवार्य रुपमा लगत कट्टा गर्ने, मुआव्जा दिई प्राप्त गरि सकेका जग्गा नेपाल सरकारको नाममा कायम गर्ने, अतिक्रमण र दुरुपयोग हुन नदिने।	६ महिना भित्र	संशोधित नियमावली, कार्यविधि	प्रशासनिक, कानूनी	आयोजनाको अरूचि, असहयोग, जग्गाधनीको अवरोध
४५	आयोजना प्रभावितको पुनर्वास	आयोजना निर्माणका कारण बिस्थापित हुने नागरिकको पुनर्वासको व्यवस्था आयोजनाको TOR भित्र रहने व्यवस्था	६ महिना भित्र	संशोधित नियमावली, कार्यविधि	प्रशासनिक, कानूनी,	आयोजनाको अरूचि, असहयोग, जग्गाधनीको अवरोध

		गर्ने। प्रभावित नागरिकलाई आयोजनाको निश्चित प्रतिशत शेयरमार्फत क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्ने।				
४६	कृषि जग्गाको संरक्षण	आयोजनाको निर्माणको लागि वन क्षेत्र प्रयोग हुने भएमा सो बराबरको कृषि क्षेत्र खरीद गरी शोधभर्ना गराउने अवैज्ञानिक व्यवस्था अन्त्य गरी वनक्षेत्रको जग्गा प्राप्त गरे बापत तिर्नुपर्ने शुल्कको मापदण्ड तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने ।	६ महिना भित्र	संशोधित नियमावली, कार्यविधि	प्रशासनिक, कानूनी,	वन मन्त्रालयको असहयोग
४७	घर जग्गाको बैज्ञानिक मूल्याङ्कन पद्धति	घर जग्गाको विद्यमान मूल्याङ्कन प्रणालीलाई बिस्थापित गरी बजार मूल्य र सरकारी मूल्याङ्कनको अन्तर कम गर्न GIS प्रविधिमा आधारित, बस्तुगत सूचकयुक्त Automatic Valuation पद्धति लागू गर्ने।	१ वर्ष भित्र	मालपोत कार्यालयको मूल्यसूची, कारोवारको प्रतिवेदन	प्रशासनिक, प्राविधिक, आर्थिक, कानूनी,	सेवाग्राही र व्यवसायीको अरूचि, असहयोग
४८	कर प्रणालीको पुनरावलोकन	सामाजिक न्यायको अवधारणा अनुसार भूमिकर पुनर्निर्धारण गर्ने, पैतृक सम्पत्तिको नामसारी वा अंशवण्डामा लाग्ने कर पुनरावलोकन गर्ने, करका दर र दायराको पुनरावलोकन गर्ने, दायरा बढाउने, दर घटाउने।	१ वर्षभित्र	सङ्घ, प्रदेश सरकारको आर्थिक विधेयक, राजपत्रमा प्रकाशित करका दर	प्रशासनिक, आर्थिक, कानूनी,	सेवाग्राहीको अरूचि, असहयोग
४९	भूमि बजार (Land Market)	घरजग्गा व्यवसायीले अनुमतिपत्र लिनु पर्ने, दर्तावाल व्यवसायीमार्फत कारोवार हुने गरी शेयर बजार शैलीको भूमि बजार कार्यान्वयनमा ल्याउने, घर जग्गाको कारोवारलाई विश्वसनीय र पारदर्शी	१ वर्षभित्र	दर्तावाल व्यवसायीको सङ्ख्या, भूमिबजार स्थापना, भूमिबजारबाट भएको कारोवार सङ्ख्या	प्रशासनिक, आर्थिक, कानूनी, मानवीय	व्यवसायीको अरूचि, असहयोग

		तुल्याउने, दूषित कारोवारको कारण सरकार वा व्यक्तिलाई हुने हानी नोक्सानी सम्बन्धित व्यवसायीवाट असूल उपर गर्ने व्यवस्था गर्ने।				
५०	एजेण्ट दर्ता र पारदर्शी शुल्क	व्यवसायिक एजेण्ट वा सहजकर्ता औपचारिक रूपमा दर्ता हुनु पर्ने, सेवा शुल्क सार्वजनिक र पारदर्शी हुनु पर्ने, सेवा शुल्कको बिल बिजक जारी गरी करको दायरामा आउनु पर्ने, जिम्मेवारी र जवावदेहिता सुनिश्चित गर्ने।	१ वर्षभित्र	दर्ता भएका एजेण्टको सङ्ख्या, एजेण्टको सेवा शुल्क तोकिएको सूचना बोर्ड	प्रशासनिक	एजेण्ट, व्यवसायी र कर्मचारीको अरूचि, असहयोग
५१	नगद कारोबार निषेध	घरजग्गा कारोबारको सम्पूर्ण भुक्तानी र राजस्व अनिवार्य रूपमा बैङ्किङ प्रणाली मार्फत मात्र गर्ने।	१ वर्षभित्र	बैंक कारोवारको लग,	प्राविधिक, प्रशासनिक	सेवाग्राही र व्यवसायीको अरूचि
५२	जग्गा कारोवारको विवरण	जग्गा कारोबारको विवरण र मूल्य वेबसाइटमार्फत वा भूमि बजार पोर्टलमार्फत दैनिक सार्वजनिक गर्ने।	६ महिनाभित्र	सार्बजनिक सूचना, वेवसाईट	आर्थिक, प्राविधिक	कर्मचारी र व्यवसायीको अरूचि, असहयोग
५३	डिजिटल क्यू र टोकन प्रणाली	अनिवार्य टोकन प्रणाली, फायल ट्र्याकिङ्ग प्रणाली, सेवा सम्पन्न हुने निश्चित समयको जानकारी, पीडित सेवाग्राहीले क्षतिपूर्ति पाउनु पर्ने र ढिलासुस्ती गर्ने कर्मचारीले क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने पद्धति बसाल्ने।	६ महिनाभित्र	कार्यसम्पादन लग, सेवाग्राहीको पृष्ठपोषण, सन्तुष्टी मापन प्रतिवेदन	प्रशासनिक	कर्मचारीको अरूचि, असहयोग र कार्यसंस्कृति।
५४	विशिष्ट प्राथमिकता सेवा	सुत्केरी, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि छुट्टै सहजकर्ता तोकी एउटै विन्दुबाट सम्पूर्ण सेवा दिने।	६ महिनाभित्र	लाभान्वित लक्षित वर्गको सङ्ख्या	मानवीय स्रोत	छुट्टै काउन्टर र जनशक्तिको व्यवस्थापन

५५	समावेशी सहुलियत	दलित, महिला र सीमान्तकृत समुदायका नाममा जग्गा दर्ता गर्दा राजस्व छुट, महिला र पुरुषको संयुक्त नाममा जग्गाधनी पूर्जा कायम गर्दा निशुल्क वा न्यून शुल्क र सरकारका तर्फवाट प्रदान गरिने जग्गाको संयुक्त पूर्जाको व्यवस्था गर्ने।	६ महिनाभित्र	राजस्व छुट र संयुक्त पूर्जा पाएका सेवाग्राहीको सङ्ख्या	वित्तीय स्रोत	लक्षित वर्गको पहिचानमा शुद्धता
५६	लगबुक र सुपरिवेक्षण	सफ्टवेयर मार्फत कार्य सम्पादनको अनिवार्य लगबुक मेन्टेन गर्ने र फाइलहरूमा हस्ताक्षर नगर्ने वा जिम्मेवारी पन्छाउने प्रवृत्तिलाई कारबाहीको दायरामा ल्याउने।	६ महिनाभित्र	लगबुक, कर्मचारीको कार्य सम्पादन डायरी	मानवीय/वित्तीय	कर्मचारीको अरूचि
५७	स्थानीय तहमा प्रारम्भिक विवाद समाधान	प्रत्येक स्थानीय तहमा कम्तीमा एक जना भूमि विवाद मध्यस्थकर्ता नियुक्त गर्ने, प्रारम्भिक विवाद स्थानीयस्तरमा नै समाधान गर्ने, न्यायिक समितिलाई भूमि विवाद समाधानका लागि सक्षम तुल्याउने।	६ महिनाभित्र	विवाद समाधान कार्यविधि	मानवीय/वित्तीय	दक्ष जनशक्तिको अनुपलब्धता
५८	कार्यालयमा सहजीकरण	जिल्लास्थित कार्यालयमा सहजीकरण कक्ष स्थापना गर्ने, सेवाग्राहीलाई उचित सहयोग र सहजीकरण गर्ने, सामान्य विवाद भए सहजीकरण गरी समाधान गर्ने।	१ महिनाभित्र	विवाद समाधान कार्यविधि	मानवीय/वित्तीय	कर्मचारीको अरूचि
५९	मेलमिलाप केन्द्र तथा भूमि इजलास	अदालतमा भूमि सम्बन्धी विवाद समाधानका लागि मेलमिलाप केन्द्र स्थापना, सामान्य विवाद सहजीकरण मार्फत टुङ्गयाउने, लक्षित वर्गलाई निशुल्क कानूनी सहायता, छुट्टै भूमि इजलासको	१ वर्षभित्र	अदालतमा मेलमिलाप केन्द्र स्थापना, भूमि इजलास सम्बन्धी व्यवस्था	मानवीय/वित्तीय	न्यायपालिकको भूमिका

		स्थापना, भूमि सम्बन्धी विवादहरूको शीघ्र समाधान दिने व्यवस्था मिलाउने।				
६०	बिशिष्टीकृत जनशक्ति	भूमि व्यवस्थापन क्षेत्रको लागि छुट्टै सेवा वा समूह गठन गरी विशिष्टीकृत जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने, सो व्यवस्था नहुँदा सम्म नयाँ पदस्थापना वा सरूवा भै आउने कर्मचारीलाई छोटो अवधीको तालिम दिएर मात्र कार्यस्थलमा खटाउने।	१ वर्षभित्र	निजामति सेवा ऐन, नियमावली संशोधन, कार्यविधि तयार	मानवीय/वित्तीय	कानून निर्माता, उच्च प्रशासकहरूको भूमिका
६१	समायोजन र व्यवस्थापन	संविधानको भावना र सङ्घीयताको मर्म अनुसार क्रमश: स्थानीय र प्रदेश तहमा सेवा हस्तान्तरण गरी जनशक्तिहरूको समेत समायोजन र व्यवस्थापन गर्ने।	६ महिनाभित्र	समायोजन भएका कार्यालय र कर्मचारीको सङ्ख्या	मानवीय/वित्तीय	कर्मचारी यूनियन, खुद्रा कारोवारी, र लेखापढी व्यवसायीको अवरोध
६२	निरन्तर पेशागत विकास (CPD)	कार्यरत जनशक्तिको निरन्तर पेशागत विकास (Continuous Professional Development, CPD) सुनिश्चित गर्न तालिम, प्रशिक्षण लगायत गतिविधि नियमित रूपमा सञ्चालन गर्ने।	निरन्तर	सञ्चालित तालिम, अध्ययन र तालिमका प्राप्त अवसर, प्रशिक्षित कर्मचारीको सङ्ख्या	मानवीय/वित्तीय	वित्तीय स्रोतको उपलब्धता
६३	भूमि साक्षरता कार्यक्रम	स्थानीय तहमा भूमि साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, विद्यालय तहका पाठ्यसामाग्रीमा समेत यस सम्बन्धी आधारभूत जानकारीमूलक पाठ समावेश गर्ने।	१ वर्ष भित्र	उत्पादित दक्ष प्रशिक्षकको सङ्ख्या, विद्यालयको पाठ्यक्रम	मानवीय/वित्तीय	वित्तीय स्रोतको उपलब्धता

८.२.६. अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाई र तत्काल सुधार

क्र. सं.	क्षेत्र	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)
१	भूमि नीति, ऐन र क्षेत्राधिकार	नयाँ नीति र एकीकृत ऐन राजपत्रमा प्रकाशन	राजपत्र र मन्त्रालयको अभिलेख	मासिक	भूमी व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय	नीति परिमार्जनमा ६ महिनाभन्दा बढी ढिलाइ हुनु	उच्चस्तरीय समन्वय र मस्यौदा लेखनलाई तीव्रता दिने।
२	सङ्गठन र क्षेत्राधिकार	O&M प्रतिवेदन र कार्य हस्तान्तरण दर	O&M अडिट र मन्त्रिपरिषद् निर्णय	६ महिना	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय र भूमि मन्त्रालय	क्षेत्राधिकारमा अस्पष्टता वा प्रशासनिक अरूचि	अधिकार विस्तृतीकरण प्रतिवेदन कार्यान्वयन र कार्यालय एकीकरण।
३	नापनक्साको पूर्णता र पुनः नापी	नापी भएको क्षेत्रफल र त्रुटी सुधार सङ्ख्या	नापी विभागको डिजिटल डाटाबेस	त्रैमासिक	नापी विभाग	नाप नक्सा नभएका क्षेत्रमा कार्य प्रगति शून्य हुनु	थप जनशक्ति परिचालन र प्राविधिक समाधान निकाल्ने।
४	विशिष्टिकृत नापनक्शा सेवा	फरक सङ्गठनबाट सेवा सम्पादन दर	O&M प्रतिवेदन र सङ्गठन संरचना	६ महिना	भूमी व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय	कार्य सम्पादनमा दोहोरोपना र जिम्मेवारी पन्छाउने प्रवृत्ति	विशिष्टीकृत सेवा इकाइ गठन र कार्यविवरण स्पष्ट गर्ने।
५	फिल्ड र कित्ताकाट	फिल्ड भेरिफिकेसन दर र 'मेरो कित्ता' प्रयोगकर्ता	मोबाइल पोर्टल लग र फिल्डबुक	दैनिक	मालपोत र नापी कार्यालय	कार्यालयबाटै नक्सामा मात्र कित्ताकाट भएको गुनासो	अनिवार्य स्थलगत निरीक्षण र डिजिटल पोर्टलको देशभर विस्तार।
६	सुरक्षित अभिलेख व्यवस्थापन	ब्लकचेन सुरक्षा र ब्याकअपको स्थिति	IT अडिट रिपोर्ट र ब्याकअप लग	रियल-टाइम	सम्बन्धित कार्यालय, विभाग र मन्त्रालय	डाटामा अनधिकृत पहुँच वा स्रेस्ता हराउने जोखिम	ब्लकचेन प्रविधि र २४/७ प्राविधिक सपोर्ट टिम परिचालन।

७	अत्याधुनिक भू-सूचना प्रणाली	Global Datum रूपान्तरण र प्रणाली अन्तरआवद्धता	रूपान्तरित नक्सा सङ्ख्या र प्रणाली लग	मासिक	नापी विभाग	निकायहरूबीच सूचना आदान-प्रदानमा असहयोग	जियोपोर्टल आधुनिकीकरण र अनिवार्य सूचना अन्तरआवद्धता।
८	सरकारी जग्गाको GIS Database	GIS मा आवद्ध सरकारी र गुठी जग्गाको कित्ता	GIS डाटाबेस र स्थानीय तहको लग	मासिक	स्थानीय तह र मन्त्रालय	सरकारी जग्गाको विवरण डिजिटल प्रणालीमा नदेखिनु	GIS प्रविधिमा आधारित अभिलेख र फिल्ड सत्यापन गर्ने।
९	मानववस्ती र वनक्षेत्रबीच सिमांकन	वन र बस्तीबीचको यकिन सिमाना र हरितपूर्जा	तयार नक्सा र पूर्जाको सङ्ख्या	त्रैमासिक	भूमी व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय र वन तथा वातावरण मन्त्रालय	वनक्षेत्रको सिमानामा विवाद वा नयाँ अतिक्रमण	आधुनिक भूउपग्रह प्रणालीबाट नक्साङ्कन र फेन्सिङ्ग गर्ने।
१०	कृषि कार्यमा उपयोग	कृषि कार्यमा उपयोग गरिएको जग्गाको क्षेत्रफल	उपयोग विवरण र स्थानीय तहको रेकर्ड	६ महिना	स्थानीय तह र कृषि तथा पशुपंक्षी मन्त्रालय	बाँझो जग्गाको क्षेत्रफलमा वृद्धि हुनु	'उपयोग मार्फत संरक्षण' को अवधारणा र लिज प्रणाली लागू गर्ने।
११	गुठी र गुठी जग्गाको व्यवस्थापन	मोही बाँडफाँड र पारदर्शी गुठी अभिलेख	गुठी संस्थानको डिजिटल अभिलेख	त्रैमासिक	गुठी संस्थान	गुठी जग्गाको अतिक्रमण वा अभिलेखमा गडबडी	गुठी संस्थानको पुनर्संरचना र डिजिटल स्रेस्ता कायम गर्ने।
१२	सुकुम्वासी व्यवस्थापन	IVR बाट पहिचान भएका र पूर्जा पाएका परिवार	आयोगको पोर्टल र पूर्जा लग	मासिक	भूमी व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय र स्थानीय तह	वास्तविक लाभग्राही पहिचानमा ढिलाइ वा अवरोध	IVR प्रणालीबाट सत्यापन गरी पूर्जा वितरण प्रक्रिया तीव्र पार्ने।

१३	हदबन्दी छुट र समाधान	हदबन्दी छुट निर्णय र समाधान भएका पुराना समस्या	मन्त्रालयको सूचित आदेश र कार्यविधि	६ महिना	भूमी व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय	जग्गा रोक्का रहने र अनावश्यक मुद्दा बढ्नु	नियमावली संशोधन र बाधा अड्काउ फुकाउ आदेश जारी गर्ने।
१४	भूउपयोग योजना र बैंक	कार्यान्वयन भएका पालिका र चक्लाबन्दी क्षेत्रफल	स्थानीय तहको प्रतिवेदन र बैंक लग	६ महिना	भूमी व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय र स्थानीय तह	कृषियोग्य जग्गाको प्लटिङ वा खण्डीकरण बढ्नु	भूउपयोग नीति कार्यान्वयन र भूमि बैंक परिचालन गर्ने।
१५	जग्गाको उपलब्धता र मुआब्जा	लगतकट्टा दर र मुआब्जा वितरणको समय	आयोजनाको TOR र मुआब्जा लग	तत्काल	आयोजना प्रमुख र मुआव्जा निर्धारण समिति	निर्माण सकिए पनि लगतकट्टा नहुनु वा विवाद हुनु	वैज्ञानिक मूल्याङ्कन, FPIC अवधारणा र अनिवार्य लगतकट्टा।
१६	घर जग्गाको वैज्ञानिक मुल्यांकन	Automatic Valuation दर र मूल्यको अन्तर	मालपोत मूल्यसूची र बजार अध्ययन	वार्षिक	भूमि व्यवस्थापन तथा अभिलेख विभाग	बजार मूल्य र सरकारी दरमा ठूलो अन्तर हुनु	GIS आधारित वस्तुगत सूचकयुक्त मूल्याङ्कन पद्धति लागू गर्ने।
१७	भूमि बजार (Land Market)	दर्तावाल व्यवसायी र भूमि बजारबाट भएको कारोवार	भूमि बजार पोर्टल र नियामक लग	साप्ताहिक	भूमी व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय	अपारदर्शी कारोवार र बिचौलियाको चलखेल	शेयर बजार शैलीको भूमि बजार र अनुमतिपत्र अनिवार्य गर्ने।
१८	सेवा प्रवाह र पारदर्शीता	अनलाइन कारोवार दर र सार्वजनिक विवरण	पोर्टल लग र दैनिक मूल्य सूची	दैनिक	मालपोत र नापी कार्यालय	नगद कारोवार हुनु वा मूल्य गोप्य राखिनु	अनिवार्य बैंकिङ भुक्तानी र विवरण पोर्टलमा सार्वजनिक गर्ने।
१९	भूमि विवाद समाधान	समाधान भएका विवाद सङ्ख्या र इजलासको स्थिति	इजलास रेकर्ड र न्यायिक समिति लग	मासिक	अदालत र न्यायिक समिति	विवादको सङ्ख्या बढ्नु वा फैसलामा ढिलाइ हुनु	मेलमिलाप केन्द्र स्थापना र छुट्टै भूमि इजलास गठन।

२०	जनशक्ति विकास	CPD तालिम पाएका कर्मचारी सङ्ख्या	प्रशिक्षण केन्द्रको रिपोर्ट	वार्षिक	भूमी व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय र भूमि व्यवस्थापन प्रशिक्षण केन्द्र	दक्ष जनशक्तिको कमी र कर्मचारीको अरूचि	विशिष्टीकृत भूमि सेवा गठन र नियमित तालिम सञ्चालन।
२१	डिजिटल ट्र्याकिङ	फाइल मुभमेन्ट र फछ्र्यौट समय	सुशासन ड्यासबोर्ड	रियल-टाइम	प्रधानमन्त्री कार्यालय र मन्त्रालय	फाइल होल्ड हुनु वा प्रक्रियामा ढिलासुस्ती	रातो रङ (Red Flag) देखिनासाथ स्पष्टीकरण सोध्ने।
२२	नागरिक सन्तुष्टि	सेवाग्राहीको सन्तुष्टि दर (Happy/Not Happy)	डिजिटल फिडब्याक मेसिन	दैनिक	कार्यालय प्रमुख र सम्बन्धित विभाग	असन्तुष्टि दर १०% भन्दा बढी हुनु	कार्यालय प्रमुखले तत्काल सुधारका कदम चाल्ने।
२३	गुनासो व्यवस्थापन	समाधान भएका गुनासो र समय (२४ घण्टा)	गुनासो पोर्टल र QRT रिपोर्ट	२४ घण्टा	Rapid Response Team (RRT)	गुनासो समाधानमा ढिलाइ वा वेवास्ता हुनु	स्थलगत वा अनलाइनमार्फत तत्काल समाधान गर्ने।
२४	जवाफदेहिता	लगबुक अडिट र कर्मचारी कार्यसम्पादन सूचक	कार्यसम्पादन डायरी र अडिट लग	मासिक	सम्बन्धित कार्यालय, विभाग र मन्त्रालय	जिम्मेवारी पन्छाउने वा हस्ताक्षरमा आलटाल गर्ने	'पर्फोर्मेन्स इन्डेक्स' घटाउने र दण्डको व्यवस्था गर्ने।
२५	प्राविधिक पूर्वाधार	सिस्टम अपटाइम र सर्भरको स्थिति	IT अडिट रिपोर्ट र लग फाइल	२४/७	प्राविधिक सपोर्ट टिम	'सिस्टम ह्याङ' हुनु वा सर्भर डाउन हुनु	२४/७ प्राविधिक टोलीबाट तत्काल मर्मत र पूर्वाधार सुधार।
२६	बिचौलिया नियन्त्रण	एजेण्ट दर्ता र पारदर्शी शुल्कको स्थिति	Mystery Shopping र एजेण्ट लग	आकस्मिक	सम्बन्धित कार्यालय, विभाग र मन्त्रालय	बिचौलियाको चलखेल वा ढिलासुस्ती हुनु	आधुनिक प्रविधिको प्रयोग र एजेण्ट दर्ता अनिवार्य गर्ने।

२७	सार्वजनिक सुनुवाइ	प्राप्त सुझाव र कार्यान्वयन दर	सार्वजनिक सुनुवाइ प्रतिवेदन	३ महिना	स्थानीय तह र कार्यालय	सेवाग्राहीको व्यापक गुनासो र प्रक्रियागत जटिलता	प्राप्त सुझावका आधारमा कार्यप्रक्रिया परिमार्जन गर्ने।
२८	भूमि साक्षरता	साक्षरता कार्यक्रम सङ्ख्या र पाठ्यक्रम समावेश	विद्यालय पाठ्यक्रम र कार्यक्रम रिपोर्ट	वार्षिक	भूमी व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय र स्थानीय तह र शिक्षा मन्त्रालय	उपभोक्तामा भू-सम्बन्धी जानकारीको कमी हुनु	विद्यालय तहमा पाठ समावेश र साक्षरता कार्यक्रम गर्ने।

यस मार्गचित्रले नागरिकका यिनै बहुआयामिक अपेक्षाहरूलाई केन्द्रमा राखी भूमि प्रशासनमा 'जनविश्वास' पुनर्स्थापना गर्ने रणनीतिक लक्ष्य राखेको छ।

सन्दर्भ सामग्री

बडाल, केशव (२०५१)। भूमि सुधार सम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोगको प्रतिवेदन । काठमाडौंः नेपाल सरकार।

बस्नेत, घनेन्द्र (२०६६)। भूमि सुधार आयोगको प्रतिवेदन । काठमाडौंः नेपाल सरकार।

गजुरेल, हरिवोल (२०६८)। भूमि सुधार सम्बन्धी आयोगको प्रतिवेदन । काठमाडौंः नेपाल सरकार।

घिमिरे, भोजराज (२०६२)। गुठी व्यवस्थापन अध्ययन प्रतिवेदन । काठमाडौंः नेपाल सरकार।

रावल, रामबहादुर (२०५२)। काठमाडौं उपत्यकाका सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गा संरक्षण सम्बन्धी आयोग प्रतिवेदन । काठमाडौंः नेपाल सरकार।

नेपाल सरकार (२०७०/७१)। शासकीय सुधार तथा सुशासन प्रतिवेदन । काठमाडौंः प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय।

नेपाल सरकार (२०७१)। भूमि प्रशासन तथा व्यवस्थापन क्षेत्रको दोस्रो पुस्ता सुधार सम्बन्धी मार्गचित्र । काठमाडौंः भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय।

नेपाल सरकार (२०७६)। सरकारी, सार्वजनिक तथा गुठी जग्गा संरक्षण सम्बन्धी जाँचबुझ आयोग प्रतिवेदन । काठमाडौंः नेपाल सरकार।

भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय (२०६८)। भूमि व्यवस्थापन सम्बन्धी मन्त्रालयको सोचपत्र । काठमाडौंः नेपाल सरकार।

World Bank. (2018). Nepal land administration and management reform study. Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2025). Localization and service integration in land administration: Policy and institutional assessment for Nepal. Washington, DC: World Bank.

UN-Habitat. (2016). Fit-for-purpose land administration strategy for Nepal. Nairobi: United Nations Human Settlements Programme.

ICIMOD. (2025). Climate risk and mountain ecosystem vulnerability in the Hindu Kush Himalaya. Kathmandu: International Centre for Integrated Mountain Development.

परिच्छेद नौ

सामाजिक सुरक्षा तथा सामाजिक समावेशीकरण

९(क).सामाजिक सुरक्षा, सामाजिक समावेशीकरण

९(क).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

९(क).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

नेपालको संविधानले सामाजिक न्याय र सामाजिक सुरक्षा दुवैलाई मौलिक हक तथा राज्यको नीतिसँग आबद्ध गरेको छ। संविधानको धारा ४३ 'सामाजिक सुरक्षाको हकले आर्थिक रूपमा विपन्न, असहाय, अशक्त, ज्येष्ठ नागरिक, दलित, एकल महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति आदि नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षाको हक सुनिश्चित गरेको छ। त्यसैगरी धारा ५१ मा 'राज्यका नीतिहरू' अन्तर्गत राज्यले सामाजिक न्याय, समावेशी विकास, कमजोर वर्गको संरक्षण र समग्र कल्याणकारी व्यवस्था गर्ने नीति लिएको छ, जुन सामाजिक संरक्षणको अवधारणासँग मेल खान्छ।

सामाजिक संरक्षणको माध्यमबाट जोखिममा परेका वा पर्न सक्ने जनसंख्यालाई जोगाउनका लागि प्रदान गरिने सबै प्रकारका सुरक्षात्मक हस्तान्तरण (जस्तैः नगद वा वस्तु सहयोग), सेवा तथा संस्थागत सुरक्षा व्यवस्थाहरूलाई समेट्ने हुनाले यो आफैमा व्यापक अवधारणा हो। यस अन्तर्गत सामाजिक सुरक्षा (Social Security), सामाजिक सहायता (Social Assistance), सामाजिक बीमा (Social Insurance), र श्रम बजार (Labour Market) अन्तर्गतका क्रियाकलापहरू पर्दछन्। सामाजिक संरक्षणले योगदानमा आधारित तथा गैर योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षालाई समेत समेट्छ।

अर्कोतिर, सामाजिक सुरक्षा भनेको मुख्य रूपमा राज्यद्वारा सञ्चालन गरिने त्यस्तो अधिकारमा आधारित व्यवस्था हो, जसमा व्यक्तिले सामना गर्न सक्ने विभिन्न आकस्मिक जोखिमहरू (जस्तैः बेरोजगारी, बिरामी अवस्था, वृद्धावस्था, अपाङ्गता आदि) सँग सम्बन्धित सुविधा तथा हक समावेश हुन्छन् (Standing, 2008)।

सामाजिक सुरक्षातर्फ विभिन्न कानूनी तथा संस्थागत व्यवस्था गरिएको छ। नेपालको संविधानको धारा ३४ ले श्रमको हक र धारा ४३ ले सामाजिक सुरक्षाको हकको व्यवस्था गरेको छ भने धारा ५१ मा सामाजिक न्याय र समावेशी विकाससम्बन्धी राज्यका नीति अन्तर्गत सामाजिक सुरक्षालाई अधिकारमा आधारित अवधारणाको रूपमा स्थापित गरिएको छ। त्यसै गरी योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४ ले औपचारिक श्रम क्षेत्रमा अनिवार्य आबद्धताको व्यवस्था गरेको, श्रम ऐन, २०७४ ले श्रमिक कल्याण, बीमा र श्रमिकको सुरक्षा व्यवस्था गरेको, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणको जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई दिएको, सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५ ले योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा प्रणालीको व्यवस्था गरी श्रमिकका लागि चार

प्रमुख योजना अघि सारेको र विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले विपद्का अवस्थामा राहत र पुनर्स्थापनाको व्यवस्था गरेको छ भने विपद् संवेदनशील सामाजिक सुरक्षा तथा राहत वितरण मापदण्ड, २०८१ ले विपद्बाट प्रभावित व्यक्ति तथा परिवारलाई उनीहरूको आवश्यकता र जोखिमका आधारमा लक्षित सामाजिक सुरक्षा र राहत सुविधा छिटो, पारदर्शी र प्रभावकारी रूपमा एकद्वार प्रणालीबाट उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ।

योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा योजना कार्यक्रमलाई संस्थागत रूपमा सञ्चालन गर्न सामाजिक सुरक्षा कोषको स्थापना भएको छ जसले श्रमिक र रोजगारदाताबाट योगदान सङ्कलन गरी विभिन्न सामाजिक सुरक्षा योजनाहरू सञ्चालन गर्दछ। श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयले नीति निर्माण र समग्र समन्वयको कार्य गर्दछ। गृह मन्त्रालय अन्तर्गतको राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागले विभिन्न सामाजिक सुरक्षा भत्ता स्थानीय तहमार्फत वितरणको व्यवस्थापन गर्दछ भने राष्ट्रिय विपद जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणले विपद्बाट प्रभावित घरपरिवारलाई राहत तथा पुनर्निर्माणको लागि अनुदान रकमको व्यवस्थापन गर्दछ। त्यसै गरी महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले लक्षित समूह (बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक र एकल महिला) का लागि विभिन्न सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दछ भने स्थानीय तहबाट सामाजिक सुरक्षाका विभिन्न सेवाहरू प्रत्यक्ष रूपले वितरण हुन्छन्।

नेपालमा सामाजिक सुरक्षालाई गैर-योगदानमा आधारित र योगदानमा आधारित गरी मुख्यतः दुई किसिमले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। ज्येष्ठ नागरिक भत्ता, अपाङ्गता भत्ता, एकल महिला भत्ता, दलित बालबालिका अनुदान, ज्येष्ठ नागरिक भत्ता, अपाङ्गता भत्ता (क/ख वर्ग), लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति भत्ता, कर्णाली/दूरदराज बालबालिका भत्ता, विपद् राहत सहायता, शहीद परिवार सहायता जस्ता गैर-योगदानमा आधारित र वृद्धावस्था सुरक्षा, दुर्घटना तथा अशक्तता सुरक्षा, मातृत्व सुरक्षा, आश्रित परिवार सुरक्षा जस्ता सामाजिक सुरक्षा कोषद्वारा सञ्चालित योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा रहेको छ। स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रम, निजामती/सैनिक/प्रहरी पेन्सन, सञ्चय कोष तथा नागरिक लगानी कोष योजनाहरू, वैदेशिक रोजगार कल्याणकारी योजना लगायतका अन्य सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू समेत नेपालमा सञ्चालित छन्।

आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा सरकारले जम्मा रु.१५ खर्ब ८ अर्ब बजेट खर्च गरेकोमा सामाजिक सुरक्षातर्फ रु. २ खर्ब ९८ अर्ब (सामाजिक सुरक्षा भत्ता, स्वास्थ्य बीमा अनुदान, योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षामा सरकारी अंश, विपद राहत, निवृत्तिभरण लक्षित सामाजिक सहायता कार्यक्रम आदि) विनियोजन भएकोमा अधिकांश रकम खर्च भएको हुँदा सामाजिक सुरक्षा र संरक्षणमा कूल बजेटको २० प्रतिशत भन्दा बढी खर्च भएको देखिन्छ। त्यसमा स्वास्थ्य बीमातर्फको ठूलो रकमको भुक्तानी नै बाँकी देखिएको छ।

कृषि अनुदान लगायतका अन्य अनुदानहरूको हिसाब नगर्दा पनि सामाजिक सुरक्षा योगदान सरकारले धान्नै नसक्ने गरी बढिरहेको देखिन्छ। प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट सामाजिक सुरक्षामा गरिएको खर्च यसमा समावेश नभएकोले सामाजिक सुरक्षातर्फको व्ययभार अकल्पनीय रूपले बढेको अवस्था छ।

९(क).१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

International Labour Organization (ILO) ले सामाजिक संरक्षण प्रणालीलाई Life-cycle Approach (जन्मदेखि वृद्धावस्थासम्म) का आधारमा पुनर्संरचना गर्नुपर्ने सुझाव दिएको छ, जसअनुसार व्यक्तिको जीवनचक्रअनुसार आवश्यक सुरक्षा प्याकेज उपलब्ध गराइन्छ। यससँगै Graduation Approach मार्फत गरिब तथा जोखिममा रहेका परिवारलाई चरणबद्ध रूपमा आत्मनिर्भर बनाउने रणनीति अपनाउनुपर्ने उल्लेख गरिएको छ, जसले दीर्घकालीन परनिर्भरता घटाई उत्पादनमा सहभागिता बढाउँछ। समग्रमा, विभिन्न अध्ययनहरूले राष्ट्रिय सामाजिक लगत (National Social Registry) को माध्यमबाट तथ्याङ्क प्रणालीलाई Real-time बनाउने, लाभग्राही पहिचानलाई वैज्ञानिक बनाउने र खाद्यान्न अनुदानलाई उपभोगमुखी (consumption-oriented) वितरणबाट उत्पादनमुखी (production-linked) प्रोत्साहनतर्फ रूपान्तरण गर्नु नै दिगो सुधारको मुख्य आधार हुने निष्कर्ष निकालेका छन्।

मन्त्रालय तथा सम्बन्धित नियामकीय निकायहरूका कार्यक्षेत्रका आधारमा गरिएका अध्ययनहरूले सामाजिक सुरक्षा र अनुदान व्यवस्थापनमा गम्भीर संरचनागत र प्रक्रियागत समस्याहरू औंल्याएका छन्। अर्थ मन्त्रालय र महालेखा परीक्षकको कार्यालयका प्रतिवेदनहरूले सामाजिक सुरक्षामा हुने बढ्दो खर्चले पूँजीगत बजेटलाई सङ्कुचित पारेको र कार्यविधि विपरीत वितरणले वित्तीय अनुशासन कमजोर बनाएको निष्कर्ष निकालेका छन्। श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयको अध्ययनले एकीकृत नीतिको अभावमा धेरै स-साना र टुक्रा-टुक्रा कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदा प्रशासनिक खर्च उच्च भएको र यसले नागरिकलाई सक्षम बनाउनुको सट्टा परनिर्भर बनाएको देखाएको छ। गृह मन्त्रालय र राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागका अध्ययनले राष्ट्रिय परिचयपत्र (NID) र अनुदान प्रणालीबीच कार्यात्मक समन्वयको कमी तथा प्रणालीहरूमा बायोमेट्रिक भेरिफिकेसन (Biometric Verification) इन्टरफेसको अभावका कारण नक्कली लाभग्राहीको जोखिम कायमै रहेको देखाएका छन्।

त्यसैगरी, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयका अनुसन्धानहरूले उत्पादनका साधन वा मेसिनरीमा दिइने आगत (Input) मा आधारित अनुदानको दुरुपयोग भई वास्तविक उत्पादकभन्दा 'कागजी किसान÷ को हालीमुहाली बढेको र बजार ग्यारेन्टी नहुँदा राज्यको

लगानी खेर गएको तथ्य उजागर गरेका छन्। स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय र स्वास्थ्य बीमा बोर्डका अनुसार स्वास्थ्य बीमा र सामाजिक सुरक्षा भत्ताबीच समन्वय नहुँदा सेवा प्रवाह झन्झटिलो हुनुका साथै दाबी भुक्तानीमा ढिलासुस्ती हुने गरेको छ। नेपाल राष्ट्र बैंक र नियामकीय निकायहरूका अध्ययनका निष्कर्षले दुर्गम क्षेत्रमा बैंकिङ पहुँचको न्यूनता तथा प्रणालीहरूबीच 'Cross-matching÷ को अभावका कारण प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण (Direct Benefit Transfer) मा चुनौती रहेको औँल्याएका छन्। साथै, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका प्रतिवेदनहरूले अनुदान छनोटमा पहुँचवालाहरूको प्रभाव र राजनीतिक पक्षपातलाई सुशासनको मुख्य बाधकको रूपमा पहिचान गरेका छन्।

९(क).१.३ सुधार योजना तथा प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

विगतमा तयार गरिएका विभिन्न सुधार योजना र प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयनको तहमा प्रभावकारी हुन नसक्नुमा संरचनागत, प्राविधिक र राजनीतिक कारणहरू जिम्मेवार रहेका छन्। सुधारका योजनाहरू सफल हुन नसक्नुको मुख्य कारण एकीकृत र 'Real-time÷ तथ्याङ्क प्रणालीको अभाव हो, जसले गर्दा वास्तविक गरिब र लक्षित वर्गको पहिचान गर्न कठिन हुने गरेको छ। तथ्याङ्क सङ्कलन र प्रणालीहरूबीच अन्तरआबद्धता (Interoperability) को कमीका कारण नक्कली लाभग्राही वा मृत्यु भइसकेका व्यक्तिको नाममा समेत भत्ता जाने जोखिम कायमै छ। साथै, पुराना कागजी रेकर्डहरूलाई राष्ट्रिय परिचयपत्र (NID) जस्ता आधुनिक डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने प्रक्रियामा भएको ढिलाइले सुधारका पहलहरूलाई थप सुस्त बनाएको छ। यसका साथै सामाजिक सुरक्षाका योजनामा समावेश हुन नपर्ने नागरिकहरू समेत लाभ लिन खोज्ने प्रवृत्तिका कारण वास्तविक लाभग्राहीहरू मर्कामा पर्दै गएको देखिन्छ।

त्यसैगरी संस्थागत समन्वयको अभाव र राजनीतिक हस्तक्षेपले सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई सही दिशामा लैजान कठिन भएको छ। कृषि क्षेत्रमा लाभग्राही पहिचानमा राजनीतिक पक्षपात र प्रभाव हावी हुनुका साथै अनुदान वितरणका मापदण्डहरू वस्तुगत नहुँदा वास्तविक उत्पादकभन्दा नक्कली किसानहरूले फाइदा लिइरहेका छन्। विभिन्न निकायहरूले उस्तै कार्यक्रमहरू फरक नाममा सञ्चालन गर्ने तर ती निकायबीच कार्यगत समन्वय नहुँदा स्रोतको दुरुपयोग हुने गरेको छ। यस्ता विकृतिहरूलाई नियन्त्रण गर्ने र दोहोरो सुविधा लिनेलाई कारबाही गर्ने कानूनको फितलो कार्यान्वयन हुँदा सुधारका प्रतिवेदनहरू केवल 'कागजी÷ र 'तदर्थ÷ बन्ने गरेका छन्।

राजनीतिक स्वार्थप्रेरित भएर चुनावमा भोटको राजनीति गर्नेहरूले सामाजिक सुरक्षाको कभरेज बढाउने नाममा उत्पादनशील उमेरसमूहलाई पनि सामाजिक सुरक्षा भत्ता दिनुपर्ने समूहमा वर्गीकरण गर्दा राज्यको निकै ठूलो स्रोत सामाजिक सुरक्षा भत्ताको व्यवस्थापनमा खर्च हुने गरेको छ। सामाजिक सुरक्षा भत्ता बढाउने र उमेर घटाउने प्रतिस्पर्धा नै चलिरहेको छ। विपद् प्रभावितहरूका लागि दिइने अनुदानमा समेत नक्कली लाभग्राही खडा गर्ने र अनुदान बढाउने कार्यले राज्यकोषमा निकै ठूलो भार बढिरहेको छ।

अन्तत, अनुगमन र मूल्याङ्कनको परम्परागत तथा सतही पद्धतिले पनि सुधार हुन सकेको छैन। अनुगमन प्रणाली केवल खर्चको आधारमा गरिने र प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयनमा नलगी दराजमा थन्किने प्रवृत्तिका कारण सुधारका योजनाहरूले अपेक्षित नतिजा दिन सकेका छैनन्। अनुदानले नागरिकलाई सक्षम र उद्यमी बनाउनुको सट्टा परनिर्भर बनाएको तथा कुन प्रकारको सामाजिक सुरक्षा कति समयसम्मका लागि दिने भन्ने स्पष्ट नीतिको अभावका कारण राज्यले अनन्तकालसम्म दायित्व वहन गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान छ। सामाजिक सुरक्षा र अनुदान केवल उपभोगमा मात्र केन्द्रित भएका कारण राज्यको लगानीले अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त गर्न सकेको छैन। वित्तीय अनुशासनको अभाव र पहुँचवालाहरूको प्रभावका कारण सुधारका योजनाहरू कार्यान्वयनको कसीमा सधैं कमजोर देखिएका छन्।

९(क).१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

नेपालमा सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै सामाजिक सुरक्षा र अनुदान व्यवस्थापनको क्षेत्रमा केही स्थानीय तह र निकायहरूले अबलम्बन गरेका नवीन अभ्यासहरूले सेवा प्रवाहमा गुणात्मक सुधारका संकेतहरू देखाएका छन्। विशेष गरी, सामाजिक सुरक्षा भत्तालाई पूर्ण रूपमा बैंकिङ प्रणालीमा आबद्ध गरी 'Direct Benefit Transfer-DBT÷ मार्फत सिधै लाभग्राहीको खातामा रकम जम्मा गर्ने परिपाटीले बिचौलियाको अन्त्य र पारदर्शिता सुनिश्चित गरेको छ। केही दुर्गम तथा पहाडी स्थानीय तहहरूले ज्येष्ठ नागरिक तथा अशक्त व्यक्तिहरूको सहजताका लागि बैंकहरूसँग समन्वय गरी वडास्तरमै 'घुम्ती बैंकिङ सेवा÷ सञ्चालन गरेर घरदैलोमै भत्ता पुऱ्याउने अभ्यास गरेका छन्, जसले नागरिकको सास्ती उल्लेख्य रूपमा घटाएको छ। यसैगरी, सामाजिक सुरक्षा प्रणालीलाई राष्ट्रिय परिचयपत्र (NID) सँग आबद्ध गरी 'Biometric Authentication÷ मार्फत लाभग्राहीको प्रमाणीकरण गर्ने कार्यले नक्कली लाभग्राही र दोहोरो सुविधा लिनेहरूको स्वतः पहिचान गरी राज्य स्रोतको सदुपयोगमा ठूलो टेवा पुऱ्याएको छ।

अनुदान व्यवस्थापनको क्षेत्रमा 'Input÷ (मल, बीउ वा मेसिनरी) मा अनुदान दिनुको सट्टा 'Output-Based Aid-OBA÷ मोडलअन्तर्गत किसानले उत्पादन गरी बजारमा पुऱ्याएको परिमाणका आधारमा नगद प्रोत्साहन (Cash Incentive) दिने अभ्यासले मेसिनरीको दुरुपयोग गरी पुनः बिक्री गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गरेको छ। केही नमुना स्थानीय तहहरूले अनुदान पाउने कृषि फर्म वा साना उद्योगहरूको 'Geo-tagging÷ र GPS मार्फत नियमित अनुगमन गर्ने प्रणाली विकास गरेका छन्, जसले 'कागजी किसान÷को समस्यालाई प्रविधिमार्फत समाधान गर्न सघाउ पुऱ्याएको छ। यस्तै, कृषि अनुदान प्राप्त गर्ने सम्पत्तिको अनिवार्य बीमा (Bundling) गर्ने र स्वास्थ्य बीमालाई सामाजिक सुरक्षाको अभिन्न हिस्सा बनाउँदै 'Universal Health Coverage÷ तर्फ उन्मुख हुँदै गएको छ। साथै, लाभग्राहीको सूची वडा कार्यालयमा सार्वजनिक गरी सामाजिक परीक्षण 'Social Audit÷ गर्ने तथा नागरिकको प्रत्यक्ष प्रतिक्रिया लिने पद्धतिले स्थानीय तहमा जवाफदेहिता र जनविश्वास अभिवृद्धि भएको छ।

९(क).२ आगामी मार्गचित्र

९(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू

सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा विद्यमान समस्या तथा चुनौतीहरूलाई सङ्क्षेपमा देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छः

- **कार्यक्रमहरूको विखण्डन र दोहोरोपनः** देशभर सञ्चालन भइरहेका करिब ८० भन्दा बढी सामाजिक संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू विभिन्न मन्त्रालय तथा निकायमार्फत सञ्चालन हुँदा प्रशासनिक खर्चमा वृद्धि र दोहोरोपना देखिएको छ। एकीकृत सामाजिक सुरक्षा ढाँचाको अभावले लक्षित वर्ग पहिचान प्रणाली वैज्ञानिक र एकीकृत हुन सकेको छैन) राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७९(।
- **नगद केन्द्रित सामाजिक सुरक्षाको-मोडेलः** सामाजिक सुरक्षामा नगद भत्ता वितरणलाई अत्यधिक प्राथमिकता दिइँदा बीमामा आधारित जोखिम व्यवस्थापन कमजोर बनेको देखिएको छ। नगद भत्ता र स्वास्थ्य बीमा प्रणालीबीच संस्थागत समन्वयको अभाव रहेको छ) स्वास्थ्य बीमा बोर्ड, २०८०(। सबैलाई स्वास्थ्य सेवाको छातामुनि ल्याउन अर्थात् Universal Health Coverage (UHC) हासिल गर्न बीमामा आधारित मोडेल तथा जीवनचक्र दृष्टिकोण) Life-cycle Approach) आवश्यक रहेको विश्व बैङ्क र अन्ताराष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका प्रतिवेदनहरूले औंल्याएका छन् (World Bank, 2022; International Labour Organization [ILO], 2021) ।

- **जोखिम एकीकरण** (Risk Pooling) **तथा बीमा प्रणालीको कमजोरीः** प्रिमियम अनुदानलाई सामाजिक सुरक्षाको अनिवार्य अङ्ग नबनाउँदा जोखिम एकीकृत गर्ने प्रणाली कमजोर रहेको देखिन् (World Bank, 2022)। नेपालमा trigger मा आधारित parametric insurance जस्ता नवीन उपकरणहरूको प्रयोग सीमित रहेको छ ।
- **अनुदान वितरणमा सुशासनका समस्याः** अनुदान वितरणमा राजनीतिकरण तथा वस्तुगत मापदण्डको अभाव," कागजी किसान "जस्ता प्रवृत्तिले वास्तविक उत्पादकभन्दा पहुँचवालाहरू लाभान्वित हुने अवस्था सिर्जना भएको देखिएको) नीति अध्ययन प्रतिष्ठान, २०७८।
- **उत्पादक सामग्रीमा आधारित** (input-based) **अनुदानको दुरुपयोगः** अनुदानमा प्राप्त मेसिनरी पुनः बिक्री हुने वा गैर-उत्पादक प्रयोजनमा प्रयोग हुने जस्ता input-based अनुदानमा ठूलो समस्या देखिएको छ) कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, २०७९(।सो को समाधानका लागि उत्पादक सामग्रीमा होइन उत्पादनको परिणाममा आधारित) Output-Based Aid) मोडेल अपनाउनुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।
- **वित्तीय दिगोपन र पुँजीगत बजेटमा दबाबः** सामाजिक सुरक्षामा बढ्दो खर्चले पूँजीगत बजेट सङ्कुचित पारिरहेको छ) अर्थ मन्त्रालय, २०८१।कार्यविधि विपरीत हुने वितरणले वित्तीय अनुशासन कमजोर बनाएको देखिएको छ। महालेखा परीक्षकको कार्यालय, २०८०।
- **संस्थागत समन्वय र एकीकृत नीतिको अभावः** स-साना टुक्रे कार्यक्रम सञ्चालन हुँदा प्रशासनिक खर्च बढेको छ (श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय, २०८०)। मन्त्रालयहरूबीच तथ्याङ्क तथा नीति समन्वय कमजोर रहेको छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७९)।
- **लाभग्राही पहिचान प्रणाली कमजोरः** राष्ट्रिय परिचयपत्र (NID) र सामाजिक सुरक्षा प्रणालीबीच पूर्ण आबद्धता नभएको कारण नक्कली लाभग्राहीको जोखिम रहेको छ (गृह मन्त्रालय, २०८०)। Cross-matching प्रणाली प्रभावकारी नभएको देखिएको छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०८०)।
- **सोझै लाभ हस्तान्तरण** (Direct Benefit Transfer -DBT) कार्यान्वयन चुनौतीः दुर्गम क्षेत्रमा बैंकिङ पहुँच सीमित रहेको छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०८०) जसले गर्दा DBT प्रणाली पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन नभएकाले लाभग्राही प्रमाणीकरण चुनौतीपूर्ण रहेको छ (अर्थ मन्त्रालय, २०८१)।

- **भ्रष्टाचार र पहुँचवालाको हस्तक्षेपः** अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका प्रतिवेदनहरूले अनुदान छनोट प्रक्रियामा राजनीतिक प्रभाव तथा पहुँचवालाहरूको हस्तक्षेप सुशासनको प्रमुख चुनौतीका रूपमा औंल्याएका छन्) अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, २०८०)।

९(क).२.२ नागरिकका अपेक्षा

- सामाजिक सुरक्षा राज्यको दया वा दानका रूपमा नभई नागरिकको नैसर्गिक अधिकार र मानवीय गरिमाको सम्मान गर्ने एक अनिवार्य दायित्वका रूपमा स्थापित होस्।
- ज्येष्ठ नागरिक र अशक्त लक्षित वर्गका लागि घरदैलोमै सेवा वा घुम्ती बैंकिङमार्फत 'झन्झटमुक्त र सम्मानजनक÷ पहुँच सुनिश्चित होस्।
- 'एक लाभग्राहीः एक खाता÷ को नीति लागू गर्दै राष्ट्रिय परिचयपत्रसँगको आबद्धतामार्फत प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण प्रणालीद्वारा वास्तविक लक्षित वर्गसम्म मात्र स्रोत पुग्ने पारदर्शी संयन्त्र निर्माण गरी सामाजिक सुरक्षाको चुहावट अन्त्य होस्।
- नक्कली लाभग्राही र बिचौलियाको सिन्डिकेट अन्त्य गरी स्वचालित स्कोरिङ र कार्यसम्पादनमा आधारित अनुदान प्रणालीबाट वास्तविक उत्पादकलाई प्रोत्साहन गर्ने उत्पादनमुखी अनुदान प्रणाली लागू होस्।
- अनुदानलाई परनिर्भरता घटाउने र नागरिकलाई सक्षम एवं उद्यमी बनाउने माध्यमका रूपमा उपयोग गरी उत्पादनसँग आबद्ध गरियोस्।
- स्थानीय तहमा गुनासो सुनुवाइ संयन्त्रको स्थापना र सामाजिक परीक्षण मार्फत नीतिगत पारदर्शिता तथा सार्वजनिक जवाफदेहिता अभिवृद्धि गरी सुशासन कायम होस्।
- सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम चुनावी स्वार्थको एजेन्डा नबनोस्।
- हरेक सामाजिक संरक्षण र सुरक्षा कार्यक्रमहरूको दिगोपना सुनिश्चित होस्।
- सामाजिक सुरक्षालाई स्वास्थ्य बीमा तथा अन्य जोखिम न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरूसँग जोडी सार्वभौमिक सामाजिक सुरक्षाको अवधारणालाई कार्यान्वयनमा ल्याइयोस्।

९(क).२.३ दूरदृष्टि

एकीकृत सामाजिक सुरक्षा र उत्पादनमा आधारित नतिजामुखी अनुदान प्रणालीमार्फत नागरिकको गरिमा, पारदर्शिता र आत्मनिर्भरताको सुनिश्चितता।

९(क).२.४ सुधारका उपायहरू

सामाजिक सुरक्षा र अनुदान वितरण प्रणालीलाई थप पारदर्शी, प्रविधिमैत्री, उत्तरदायी र नतिजामुखी बनाउन विद्यमान प्रणालीमा आमूल परिवर्तनको आवश्यकता छ। यस प्रतिवेदनले

छरिएर रहेका कार्यक्रमहरूको एकीकरण, लक्षित वर्गको पहिचान र प्रविधिको उच्चतम् प्रयोगमार्फत राज्यको स्रोतको सदुपयोग गर्ने मार्गचित्र प्रस्तुत गरेको छ।

१. डाटाबेसको एकीकरण र वैज्ञानिक पहिचान

- राष्ट्रिय/एकीकृत सामाजिक पञ्जीकरण) National/Integrated Social Registry) तयार गर्नेः Integrated Social Registry मार्फत् पारिवारिक लगत (family folder) तयार गरी देशभर सञ्चालन भइरहेका करिब ८० भन्दा बढी सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरूलाई एउटै नीति ढाँचाभित्र ल्याई सबै सामाजिक सुरक्षा तथा अनुदान कार्यक्रमहरूलाई एउटै एकीकृत डाटाबेसमा आबद्ध गर्ने (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७९)।
- वैज्ञानिक मापदण्डः हचुवाको भरमा गरिने छनोट अन्त्य गरी 'Proxy Means Testing' (PMT) विधिमार्फत वास्तविक गरिब र लक्षित वर्गको पहिचान गर्ने।
- डिजिटल प्रमाणीकरणःराष्ट्रिय परिचयपत्रलाई आधार मानी दोहोरोपना हटाउने र बायोमेट्रिक प्रमाणीकरणमार्फत 'एक लाभग्राहीःएक खाता' प्रणाली लागू गर्ने। सबै सामाजिक सुरक्षा, अनुदान, छात्रवृत्ति, राहत तथा आर्थिक सहायता कार्यक्रम सोही एकल सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण खातामार्फत मात्र जाने व्यवस्था गर्ने। लाभग्राही पहिचान प्रणालीलाई वैज्ञानिक, डिजिटल र राष्ट्रिय परिचपत्रमा आधारित बनाउने (गृह मन्त्रालय, २०८०)।
- मन्त्रालयहरूबीच तथ्याङ्क एकीकरण तथा अन्तरनिकाय समन्वय संयन्त्र विकास गर्ने (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७९)।

२. वितरण प्रणालीको आधुनिकीकरण

- सरकारी भुक्तानीलाई बिचौलियारहित बनाउन सिधै बैंक खातामा रकम पठाउने प्रणाली (प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण) सुनिश्चित गर्ने।
- DBT प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा राष्ट्रिय परिचयपत्र र बैंक खातासँग आबद्ध गर्ने।
- दुर्गम क्षेत्रमा बैंकिङ पहुँच विस्तार गर्न डिजिटल तथा मोबाइल बैंकिङ प्रणाली विस्तार गर्ने (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०८०) ।
- Cross-matching प्रणालीलाई सुदृढ गरी नक्कली लाभग्राही नियन्त्रण गर्ने(गृह मन्त्रालय, २०८०)
- जिओ-ट्यागिङ र रियल-टाइम फोटो अपडेटजस्ता प्रविधिमा आधारित विधिबाट लाभग्राहीको भौतिक उपस्थिति र अवस्था अनुगमन गर्ने।

- मानवीय हस्तक्षेप हटाउन सफ्टवेयर-आधारित स्वचालित स्कोरिङ प्रणाली लागू गर्ने।

३. अनुदान नीतिमा परिवर्तन गरी नतिजामुखी मोडेलमा लैजाने

- कृषि अनुदानलाई बाली तथा पशु बीमासँग 'बन्डल' गर्ने र स्वास्थ्य बीमालाई सामाजिक सुरक्षाको अनिवार्य अङ्ग बनाई एकीकृत बीमा व्यवस्था लागू गर्ने।
- उत्पादनका सामग्रीमा आधारित (मल, बीउ, मेसिनरी) बाट नतिजा अर्थात् उत्पादनमा आधारित (Output-Based Aid) मोडेलतर्फ रूपान्तरण गर्ने (World Bank, २०२२)।
- उत्पादन बजारमा पुगेपछि मात्र नगद प्रोत्साहन (cash incentive) दिने प्रणाली (जस्तैः भारतमा PM-Kisan) लागू गर्ने (कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, २०७९
- “कागजी किसान” नियन्त्रणका लागि डिजिटल फार्म दर्ता र उत्पादन प्रमाणीकरण प्रणाली विकास गर्ने (नीति अध्ययन प्रतिष्ठान,२०७८)।

४. सुशासन र सार्वजनिक जवाफदेहिता

- अनुदान तथा भत्ताको वितरणलाई स्थानीय तहमा सार्वजनिक र पारदर्शी बनाउन सार्वजनिक परीक्षण गर्ने।
- सम्पूर्ण अनुदान कार्यक्रमको जानकारीका लागि एकीकृत पोर्टल सञ्चालन गर्ने।
- दोहोरो सुविधा लिनेहरूलाई स्वतः कारबाही र कालोसूचीमा राख्ने प्रणालीको विकास गर्ने।
- अनुदान छनोट प्रक्रियामा राजनीतिक प्रभाव नियन्त्रण गर्न स्पष्ट मापदण्ड र डिजिटल ट्र्याकिङ प्रणाली लागू गर्ने (अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, २०८०)।
- सार्वजनिक निगरानी (Public Disclosure Dashboard) प्रणाली विकास गर्ने (महालेखा परीक्षकको कार्यालय, २०८०)।

५. दिगोपना र सशक्तीकरणको रणनीति

- नगद भत्तालाई मात्र प्राथमिकता दिनुभन्दा स्वास्थ्य बीमा प्रिमियममा अनुदान (Premium Subsidy) दिई बीमालाई सामाजिक सुरक्षाको अनिवार्य अङ्ग बनाउने (स्वास्थ्य बीमा बोर्ड, २०८०)।

- Universal Health Coverage हासिल गर्न बीमामाआधारित जोखिम एकीकरण प्रणाली सुदृढ गर्ने (World Bank, २०२२; ILO, २०२१)
- जीवन-चक्र ढाँचा (Life-cycle Approach) अपनाई जन्मदेखि वृद्धावस्थासम्म एकीकृत सुरक्षा संरचना विकास गर्ने (ILO, २०२१)।
- विपद्बाट सिर्जित क्षति तथा कृषि क्षेत्रको जोखिम व्यवस्थापनका लागि Parametric Insurance जस्ता नवीन बीमा उपकरण अपनाउने (ILO, २०२१)।
- जोखिम पूर्वानुमानमा आधारित वित्तीय संयन्त्र विकास गर्ने (World Bank, २०२२)। यसको लागि विपद् संवेदनशील सामाजिक सुरक्षा तथा अनुदान प्रणाली लागू गर्ने।
- आत्मनिर्भरताको मोडल (Graduation Approach) अवलम्बन गरी अनुदानलाई सहुलियतपूर्ण ऋण, सीपमूलक तालिम र रोजगारीसँग जोडी अनुदानबाट उद्यमतर्फ (Grant to Enterprise) रूपान्तरण गर्ने।
- साना र छरिएका कोषहरूलाई गाभेर 'राष्ट्रिय अनुदान कोष' (National Subsidy Fund) स्थापना गर्ने।
- सामाजिक सुरक्षामा बढ्दो खर्चलाई मध्यकालीन खर्च संरचना अन्तर्गत व्यवस्थापन गर्ने (अर्थ मन्त्रालय, २०८१)।
- अनुदान रकम कार्यविधि अनुरूप वितरण सुनिश्चित गरी आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढ गर्ने (महालेखा परीक्षकको कार्यालय, २०८०)।
- चालु खर्च र पुँजीगत खर्चबीच सन्तुलन कायम गर्ने रणनीति अपनाउने (अर्थ मन्त्रालय, २०८१)।
- टुक्रे कार्यक्रमलाई मर्ज गरी प्रशासनिक लागत घटाउने (श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय, २०८०)।
- सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने उमेर वृद्धि गरी क्रमशः ७५ वर्ष पुऱ्याउने। बढ्दो औसत आयुलाई दृष्टिगत गरी राष्ट्रसेवकहरूको अवकाश उमेर क्रमशः बढाई ६३ वर्षसम्म पुऱ्याउने।

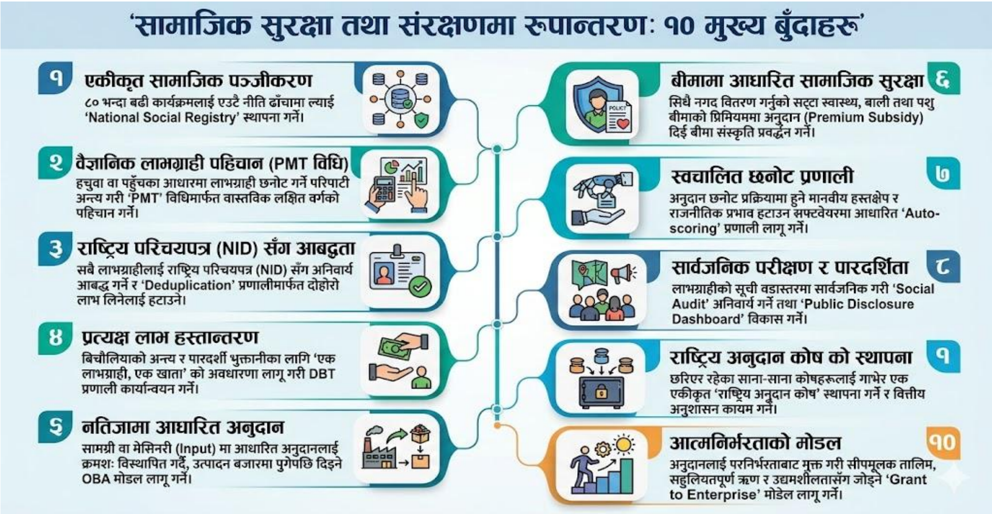

६. कानूनी तथा संरचनागत सुधार

- सामाजिक सुरक्षा ऐन संशोधन गरी भत्ता प्राप्त गर्ने उमेर र मापदण्ड परिमार्जन गर्ने, दोहोरो सुविधा रोक्ने तथा कोष व्यवस्थापन सुदृढ गर्ने,
- योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा विस्तार गर्ने,
- स्वास्थ्य बीमा कोषलाई करमार्फत सुदृढ बनाउने,
- प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमलाई सीपमूलक तालिम र निजी क्षेत्रसँग जोड्ने,
- सामाजिक सुरक्षामा हुने खर्चलाई निश्चित सीमाभित्र राख्ने व्यवस्था गर्ने (उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोग, २०८१)।
- सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई चुनावी स्वार्थको एजेन्डा बनाउन नसक्ने गरी कानूनी व्यवस्था गर्ने।
- सामाजिक सहायता (Social Assistance) ,सामाजिक बीमा (Social Insurance) र श्रम बजार (Labour Market) अन्तर्गतका क्रियाकलापहरू विस्तार गरी सामाजिक संरक्षणको दायरा बिस्तार गर्ने।

९(क).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयन समयावधि	कार्यसम्पादन सूचक (KPIs)	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापनका उपाय
१	डाटाबेसको एकीकरण र वैज्ञानिक पहिचान	Integrated Social Registry स्थापना गरी परिवारिक फोल्डर प्रणालीमार्फत ८०+ सामाजिक सुरक्षा तथा अनुदान कार्यक्रमलाई एउटै एकीकृत डाटाबेसमा आबद्ध गर्ने।	२ वर्ष	८०+ कार्यक्रम प्रणालीमा आबद्ध; पारिवारिक फोल्डर कवरेज ≥९५%; डेटा अद्यावधिक दर ≥९०%	केन्द्रीय डेटा सेन्टर/ क्लाउड पूर्वाधार; बजेट बिनियोजन; स्थानीय तह समन्वय	डेटा गोपनीयता कानूनी प्रावधान सुदृढ गर्ने; साइबर सुरक्षा प्रोटोकल लागू गर्ने; चरणगत माइग्रेशन गर्ने ।
२	डाटाबेसको एकीकरण र वैज्ञानिक पहिचान	Proxy Means Testing (PMT) विधि लागू गरी वैज्ञानिक मापदण्डमा आधारित लक्षित वर्ग पहिचान प्रणाली विकास गर्ने ।	२ वर्ष	Inclusion/Exclusion Error ≥२५% घट्ने; लक्षित वर्ग पहिचान शुद्धता ≥८५%	तथ्याङ्कविद् तथा डेटा वैज्ञानिक; राष्ट्रिय सर्वेक्षण बजेट	राजनीतिक हस्तक्षेप रोक्ने स्पष्ट मापदण्ड; नियमित डेटा अद्यावधिक गर्ने ।
३	डाटाबेसको एकीकरण र वैज्ञानिक पहिचान	राष्ट्रिय परिचयपत्र र बायोमेट्रिक प्रमाणीकरणमा आधारित 'एक लाभग्राही-एक खाता' प्रणाली लागू गर्ने तथा सबै भुक्तानी एउटै सामाजिक सुरक्षा खातामार्फत गर्ने ।	२ वर्ष	१००% लाभग्राही NID लिंक, दोहोरो सुविधा ≥९०% घट्ने; भुक्तानी ट्र्याकिङ पुरै डिजिटल	बायोमेट्रिक उपकरण; बैंक तथा पेमेंट गेटवे साझेदारी,; API इन्टिग्रेशन; KYC प्रणाली सुदृढीकरण	प्रमाणीकरण असफलता समाधानका लागि हेल्पडेस्क; डेटा ब्याकअप प्रणाली ।
४	डाटाबेसको एकीकरण र वैज्ञानिक पहिचान	मन्त्रालयहरूबीच API आधारित डेटा एकीकरण तथा अन्तरनिकाय समन्वय संयन्त्र विकास गर्ने ।	१ वर्ष	सबै मन्त्रालय प्रणाली जोडिने; दोहोरो डेटा प्रविष्टि ≥७०% घट्ने	डेटा इन्टिग्रेशन प्लेटफर्म; कानूनी डेटा साझेदारी ढाँचा	डेटा मानकीकरण; नियमित समन्वय बैठक गर्ने ।
५	वितरण प्रणालीको आधनुनिकीकरण	प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण (DBT) प्रणालीमार्फत सबै सरकारी भुक्तानी सिधै लाभग्राहीको बैंक खातामा पठाउने व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने ।	१ वर्ष	१००% भुक्तानी बैंकमार्फत सम्पन्न; भुक्तानी समय ≥३०% घट्ने	बैंक तथा पेमेंट गेटवे साझेदारी; केन्द्रीय भुक्तानी प्लेटफर्म; NRB समन्वय	बैंक पहुँच अभाव भएका क्षेत्रमा वैकल्पिक बैंकिङ व्यवस्था; प्रणाली परीक्षण तथा चरणगत बिस्तार गर्ने ।

६	वितरण प्रणालीको आधुनिकीकरण	प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण (DBT) प्रणालीलाई राष्ट्रिय परिचयपत्र (NID) र बैंक खातासँग पूर्ण रूपमा आबद्ध गर्ने ।	१ वर्ष	१००% लाभग्राही NID-Bank लिंक; KYC प्रमाणीकरण १००%; दोहोरो दाबी शून्य	API इन्टिग्रेशन प्रणाली; बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण उपकरण,; बैंकिङ KYC अद्यावधिक	प्रमाणीकरण असफलता समाधान संयन्त्र; डेटा सुरक्षा मापदण्ड लागू गर्ने ।
७	वितरण प्रणालीको आधुनिकीकरण	दुर्गम तथा वित्तीय पहुँच न्यून भएका क्षेत्रमा डिजिटल तथा मोबाइल बैंकिङ सेवा विस्तार गर्ने ।	२ वर्ष	दुर्गम लाभग्राहीमध्ये ≥७५% बैंक पहुँच; मोबाइल बैंकिङ प्रयोगकर्ता ५०% वृद्धि	टेलिकम-बैंक साझेदारी; मोबाइल बैंकिङ एप विकास; डिजिटल साक्षरता तालिम	नेटवर्क पूर्वाधार सुदृढीकरण; एजेन्ट बैंकिङ विस्तार गर्ने ।
८	वितरण प्रणालीको आधुनिकीकरण	Cross-matching प्रणाली सुदृढ गरी नक्कली तथा दोहोरो लाभग्राही नियन्त्रण गर्ने ।	१ वर्ष	नक्कली लाभग्राही १००% हट्ने; डेटा मिलान त्रुटि ≤५%	डेटा एनालिटिक्स सफ्टवेयर; अन्तरमन्त्रालय डेटा साझेदारी	नियमित डेटा अद्यावधिक; स्वतन्त्र प्राविधिक अडिट गर्ने ।
९	वितरण प्रणालीको आधुनिकीकरण	जिओ-ट्यागिङ र रियल-टाइम फोटो अपडेटमार्फत लाभग्राहीको भौतिक उपस्थिति तथा अवस्थाको अनुगमन गर्ने ।	२ वर्ष	८०% लाभग्राही डिजिटल प्रमाणीकरण; भौतिक अनुगमन लागत २५% घट्ने	GIS प्रणाली; मोबाइल एप विकास; फिल्ड डिभाइस उपलब्धता	प्राविधिक तालिम; डेटा गोपनीयता मापदण्ड; प्रणाली ब्याकअप तथा मर्मत गर्ने ।
१०	वितरण प्रणालीको आधुनिकीकरण	मानवीय हस्तक्षेप न्यून गर्न सफ्टवेयर-आधारित स्वचालित स्कोरिङ तथा निर्णय प्रणाली लागू गर्ने ।	२ वर्ष	म्यानुअल हस्तक्षेप ७०% घट्ने; निर्णय प्रक्रिया समय ४०% घट्ने	एल्गोरिदम विकास टोली; परीक्षण तथा प्रमाणीकरण बजेट; IT पूर्वाधार सुदृढ	एल्गोरिदम पक्षपात परीक्षण; नियमित प्रणाली समीक्षा; अपिल तथा पुनरावलोकन संयन्त्र निर्माण।
११	अनुदान नीतिको नतिजामुखी रूपान्तरण	कृषि अनुदानलाई बाली तथा पशु बीमासँग बन्डल गरी स्वास्थ्य बीमालाई सामाजिक सुरक्षाको अनिवार्य अङ्ग बनाउँदै एकीकृत बीमा व्यवस्था लागू गर्ने ।	२-३ वर्ष	किसानमध्ये ≥५०% बीमित; दाबी भुक्तानी समय ≥२०% घट्ने; बीमा आवरण दर वार्षिक १५% वृद्धि	बीमा कम्पनी सहकार्य; प्रिमियम अनुदान कोष; कृषि तथा स्वास्थ्य मन्त्रालय समन्वय; एकीकृत बीमा डेटाबेस	प्रिमियम असहयोग न्यूनीकरणका लागि सहुलियत दर; बीमा साक्षरता कार्यक्रम; पुनर्बीमा सम्झौता गर्ने ।

१२	अनुदान नीतिको नतिजामुखी रूपान्तरण	उत्पादन सामग्री (input) मा आधारित अनुदानबाट उत्पादनमा आधारित (Output-Based Aid) मोडेलतर्फ रूपान्तरण गर्ने ।	२ वर्ष	लक्षित किसानमध्ये ≥७०% उत्पादन बजारमा पुग्ने; अनुदान दुरुपयोग ५०% घट्ने	मूल्य शृंखला विश्लेषण; डिजिटल उत्पादन ट्र्याकिङ प्रणाली	न्यूनतम समर्थन मूल्य; उत्पादन प्रमाणीकरण प्रणाली; नियमित प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने ।
१३	अनुदान नीतिको नतिजामुखी रूपान्तरण	उत्पादन बजारमा पुगेपछि मात्र नगद प्रोत्साहन (Cash Incentive) दिने बजार-आधारित प्रणाली लागू गर्ने ।	१-२ वर्ष	उत्पादन ३०% वृद्धि; प्रोत्साहन वितरण १००% डिजिटल	डिजिटल बजार प्लेटफर्म; बैंकिङ भुक्तानी प्रणाली; कृषि सहकारी समन्वय	मूल्य हेरफेर रोक्न बजार अनुगमन; पारदर्शी मापदण्ड तर्जुमा गर्ने।
१४	अनुदान नीतिको नतिजामुखी रूपान्तरण	नक्कली किसान नियन्त्रणका लागि डिजिटल फार्म दर्ता तथा उत्पादन प्रमाणीकरण प्रणाली विकास गर्ने ।	२ वर्ष	९०% किसान डिजिटल दर्ता; नक्कली दाबी ≥८५% घट्ने	GIS आधारित भू-अभिलेख समन्वय; स्थानीय तह सहयोग	नियमित डेटा अद्यावधिक; प्राविधिक अडिट गर्ने ।
१५	सुशासन तथा जवाफदेहिता	अनुदान तथा सामाजिक भत्ता वितरणलाई स्थानीय तहमा सार्वजनिक परीक्षण (Public Hearing/Social Audit) मार्फत पारदर्शी बनाउने ।	वार्षिक (प्रत्येक आर्थिक वर्ष)	≥८०% स्थानीय तहमा सार्वजनिक परीक्षण सम्पन्न; उजुरी संख्या ३०% घट्ने; सार्वजनिक सन्तुष्टि सूचक ≥७५%	स्थानीय तह बजेट; सामाजिक लेखापरीक्षण समिति; नागरिक समाज सहभागिता; सूचना प्रकाशन सामग्री	राजनीतिक हस्तक्षेप रोक्न स्पष्ट कार्यविधि; सार्वजनिक प्रतिवेदन अनिवार्य प्रकाशन गर्ने ।
१६	सुशासन तथा जवाफदेहिता	सम्पूर्ण अनुदान कार्यक्रमको विवरण, मापदण्ड, लाभग्राही सूची र बजेट विवरण सार्वजनिक गर्ने एकीकृत अनुदान पोर्टल सञ्चालन गर्ने ।	१ वर्ष	१००% अनुदान कार्यक्रम पोर्टलमा सूचीकृत; मासिक डेटा अद्यावधिक दर ≥९५%	केन्द्रीय IT पूर्वाधार; साइबर सुरक्षा प्रणाली; मन्त्रालय समन्वय इकाई	डेटा गोपनीयता नीति लागू; नियमित साइबर अडिट; डेटा अद्यावधिकका लागि जिम्मेवारी निर्धारण गर्ने ।
१७	सुशासन तथा जवाफदेहिता	दोहोरो सुविधा लिने व्यक्तिलाई स्वतः पहिचान गरी कारबाही तथा कालोसूचीमा राख्ने डिजिटल प्रणाली विकास गर्ने ।	१ वर्ष	दोहोरो दाबी पुरै घट्ने; पहिचान भएका केसमा १००% कारबाही; डेटा मिलान शुद्धता ≥९५%	Cross-matching सफ्टवेयर; कानून संशोधन; अन्तरमन्त्रालय डेटा साझेदारी	अपिल तथा पुनरावलोकन संयन्त्र; नियमित डेटा सत्यापन;

						कानूनी संरक्षणको प्रावधान राख्ने ।
१८	सुशासन तथा जवाफदेहिता	अनुदान छनोट प्रक्रियामा राजनीतिक प्रभाव न्यूनिकरण गर्न स्पष्ट मापदण्ड र डिजिटल ट्र्याकिङ प्रणाली लागू गर्ने ।	१ वर्ष	छनोट निर्णय १००% डिजिटल रेकर्ड; छनोट सम्बन्धी उजुरी ५०% घट्ने; मापदण्ड अनुपालन दर ≥९५%	Workflow Management System; स्पष्ट SOP तथा मापदण्ड; निगरानी समिति; IT ट्र्याकिङ प्लेटफर्म	उच्चस्तरीय निगरानी संयन्त्र; पारदर्शी मापदण्ड सार्वजनिक गर्ने; स्वतन्त्र अडिट व्यवस्था गर्ने ।
१९	सुशासन तथा जवाफदेहिता	सार्वजनिक निगरानीका लागि Public Disclosure Dashboard विकास गरी खर्च, लाभग्राही र प्रगति विवरण रियल-टाइम सार्वजनिक गर्ने ।	१ वर्ष	रियल-टाइम ड्यासबोर्ड सञ्चालन; खर्च विवरण १००% सार्वजनिक; नागरिक पहुँच दर वृद्धि	डेटा इन्टिग्रेशन प्लेटफर्म; विश्लेषक टोली; क्लाउड पूर्वाधार; साइबर सुरक्षा	डेटा शुद्धता प्रमाणीकरण प्रक्रिया; नियमित प्रणाली मर्मत; दुरुपयोग रोक्न पहुँच नियन्त्रण प्रणाली निर्माण गर्ने ।
२०	सशक्तीकरण र दिगोपना	नगद भत्ताभन्दा स्वास्थ्य बीमा प्रिमियममा अनुदान दिई बीमालाई सामाजिक सुरक्षाको अनिवार्य अङ्ग बनाउने ।	२ वर्ष	न्यून आय वर्गको ≥८०% बीमा आवरण; नगद भत्ता निर्भरता २०% घट्ने	स्वास्थ्य बीमा कोष; सङ्घीय बजेट; बीमा कम्पनी सहकार्य	कोष घाटा न्यूनीकरणका लागि जोखिम विश्लेषण; बीमा साक्षरता अभियान; प्रिमियम लक्षित अनुदान वितरण गर्ने।
२१	सशक्तीकरण र दिगोपना	Universal Health Coverage का लागि जोखिम एकीकरण (Risk Pooling) प्रणाली सुदृढ गर्ने ।	३ वर्ष	दाबी भुक्तानी समय ≥२५% घट्ने; बीमा कोष वित्तीय स्थिरता	एक्चुअरियल अध्ययन; एकीकृत बीमा डेटाबेस; पुनर्बीमा संयन्त्र	वित्तीय घाटा न्यूनीकरण; दाबी प्रमाणीकरण कडाइ; नियमित अडिट गर्ने ।
२२	सशक्तीकरण र दिगोपना	Life-cycle Approach अपनाई जन्मदेखि वृद्धावस्थासम्म एकीकृत सामाजिक सुरक्षा संरचना विकास गर्ने ।	३ वर्ष	जीवनचक्र-आधारित कार्यक्रम म्यापिङ १००% सम्पन्न;	नीति पुनर्संरचना; MIS एकीकरण; अन्तरमन्त्रालय समन्वय	कार्यक्रम दोहोरोपन हटाउने; बजेट प्राथमिकता निर्धारण गर्ने।

२३	सशक्तीकरण र दिगोपना	Parametric Insurance तथा जोखिम पूर्वानुमानमा आधारित वित्तीय संयन्त्र विकास गर्ने ।	३ वर्ष	विपद् दाबी भुक्तानी समय ५०% घट्ने; जोखिम कोष स्थापना	पुनर्बीमा सम्झौता; मौसम पूर्वानुमान प्रणाली; Hazard mapping; विपद कोष	डेटा शुद्धता प्रमाणीकरण; जोखिम मूल्याङ्कन नियमित अद्यावधिक गर्ने।
२४	सशक्तीकरण र दिगोपना	Graduation Approach अवलम्बन गरी अनुदानलाई उद्यमतर्फ रूपान्तरण गर्ने ।	३ वर्ष	लाभग्राहीमध्ये ≥३०% उद्यमीमा रूपान्तरण; औसत आय १५% वृद्धि	सीपमूलक तालिम बजेट; सहुलियत ऋण कोष; निजी क्षेत्र साझेदारी	असफलता न्यूनीकरणका लागि मेन्टरिङ; ऋण पुनर्संरचना गर्ने ।
२६	सशक्तीकरण र दिगोपना	साना कोष गाभी National Subsidy Fund स्थापना गर्ने ।	२ वर्ष	सबै साना कोष एकीकृत; प्रशासनिक लागत २५% घट्ने	वित्तीय पुनर्संरचना; कानून संशोधन; कोष व्यवस्थापन	हितसमूह प्रतिरोध न्यूनीकरण; चरणगत एकीकरण गर्ने ।
२७	सशक्तीकरण र दिगोपना	सामाजिक सुरक्षा खर्चलाई मध्यकालीन खर्च संरचना (MTEF) अन्तर्गत व्यवस्थापन गर्ने ।	निरन्तर (३ वर्षको ढाँचा)	खर्च GDP को निर्धारित सीमाभित्र; बजेट पूर्वानुमान शुद्धता सुधार	अर्थ मन्त्रालय; वित्तीय योजना प्रणाली	राजस्व अस्थिरता न्यूनीकरण रणनीति; वार्षिक समीक्षा गर्ने।
२८	सशक्तीकरण र दिगोपना	अनुदान रकम कार्यविधि अनुरूप वितरण सुनिश्चित गरी आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढ गर्ने ।	१ वर्ष	अनियमितता ५०% घट्ने; समयमै प्रतिवेदन १००%	ERP प्रणाली; आन्तरिक अडिट टोली; प्रशिक्षण कार्यक्रम	नियमित आन्तरिक समीक्षा; कानून बमोजिम कडा कडा कारवाही गर्ने ।
२९	सशक्तीकरण र दिगोपना	चालु र पूँजीगत खर्चबीच सन्तुलन कायम गर्ने रणनीति लागू गर्ने ।	३ वर्ष	पूँजीगत खर्च अनुपात १०% वृद्धिस चालु खर्च वृद्धिदर नियन्त्रण	बजेट पुनर्संरचना समिति; कार्यक्रम समीक्षा	राजनीतिक प्राथमिकता सन्तुलन; वित्तीय अनुशासन कडाइ गर्ने ।
३०	सशक्तीकरण र दिगोपना	टुक्रे कार्यक्रम मर्ज गरी प्रशासनिक लागत घटाउने ।	२ वर्ष	खुद्रे कार्यक्रम संख्या ३०% घट्ने; प्रशासनिक लागत २०% घट्ने	संगठन पुनर्संरचना; नीति संशोधन; HR समायोजन	संस्थागत प्रतिरोध व्यवस्थापन; चरणगत कार्यान्वयन गर्ने ।

३१	सशक्तीकरण र दिगोपना	सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने उमेर क्रमशः ७५ वर्ष पुऱ्याउने ।	५ वर्ष (चरणगत)	दीर्घकालीन वित्तीय दायित्व वृद्धिदर घट्ने	ऐन संशोधन; सामाजिक संवाद कार्यक्रम	जनआक्रोश न्यूनीकरण; चरणगत कार्यान्वयन गर्ने।
३२	सशक्तीकरण र दिगोपना	वैज्ञानिक मापदण्डबिना कर्मचारी भर्ना रोक्न राष्ट्रिय मापदण्ड तयार गर्ने।	१ वर्ष	नयाँ भर्ना १००% मापदण्ड आधारित; HR दक्षता सूचक सुधार	HR नीति समिति; लोक सेवा आयोगसँग समन्वय	राजनीतिक हस्तक्षेप नियन्त्रण; स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गर्ने।
३३	सशक्तीकरण र दिगोपना	राष्ट्रसेवकहरूको अवकाश उमेर क्रमशः ६३ वर्ष पुऱ्याउने ।	५ वर्ष (चरणगत)	पेन्सन दायित्व वृद्धिदर नियन्त्रण; अनुभवजन्य जनशक्ति कायम	कानून संशोधन; HR विश्लेषण; वित्तीय मूल्याङ्कन	ट्रेड युनियन संवाद; चरणगत कार्यान्वयन गर्ने।
३४	कानूनी तथा संरचनागत सुधार	सामाजिक सुरक्षा ऐन संशोधन गरी भत्ता पाउने उमेर, मापदण्ड परिमार्जन र दोहोरो सुविधा रोक्ने तथा कोष व्यवस्थापन सुदृढ गर्ने।	२ वर्ष	संशोधन विधेयक पारित; दोहोरो सुविधा पुरै घट्ने; कोष पारदर्शिता सूचक सुधार	कानूनी मस्यौदा समिति; संसदीय प्रक्रिया; वित्तीय विश्लेषण टोली	राजनीतिक सहमति निर्माण; सार्वजनिक परामर्श; चरणगत कार्यान्वयन गर्ने।
३५	कानूनी तथा संरचनागत सुधार	योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा बिस्तार गर्ने ।	३ वर्ष	योगदानकर्ता संख्या ५०% वृद्धि; औपचारिक रोजगार आवरण वृद्धि	कोष व्यवस्थापन प्रणाली; रोजगार औपचारिकीरण नीति	अनौपचारिक क्षेत्र समावेश रणनीति; प्रोत्साहन योजना लागू गर्ने।
३६	कानूनी तथा संरचनागत सुधार	स्वास्थ्य बीमा कोषलाई करमार्फत सुदृढ बनाउने ।	२ वर्ष	कर स्रोतबाट कोष योगदान ≥२०% वृद्धि; बीमा वित्तीय स्थिरता सूचक सुधार	राजस्व नीति संशोधन; राजस्व प्रशासन सुदृढीकरण; अर्थ मन्त्रालय समन्वय	कर प्रतिरोध न्यूनीकरण; पारदर्शी कोष व्यवस्थापन गर्ने।
३७	कानूनी तथा संरचनागत सुधार	प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमलाई सीपमूलक तालिम र निजी क्षेत्रसँग जोड्ने ।	२ वर्ष	तालिम प्राप्तमध्ये ≥६०% रोजगारीमा आबद्ध; कार्यक्रम लाभग्राही आय १५% वृद्धि	सीपमूलक तालिम बजेट; निजी क्षेत्र साझेदारी; रोजगार मिलान प्रणाली	तालिम गुणस्तर अनुगमन; रोजगार सम्झौतालाई स्पष्ट बनाउने।

३८	कानूनी तथा संरचनागत सुधार	सामाजिक सुरक्षा खर्चलाई निश्चित वित्तीय सीमाभित्र राख्ने व्यवस्था गर्ने ।	निरन्तर (३ वर्षको समीक्षा)	खर्च GDP को निर्धारित सीमाभित्र; बजेट पूर्वानुमान शुद्धता सुधार	अर्थ मन्त्रालय बजेट विश्लेषण इकाई; MTEF ढाँचा	राजस्व अस्थिरता व्यवस्थापन; वार्षिक खर्च समीक्षा गर्ने ।
३९	कानूनी तथा संरचनागत सुधार	सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई चुनावी एजेन्डा बन्न नदिने कानूनी व्यवस्था गर्ने ।	२ वर्ष	चालू बजेट र अनुत्पादक खर्च बढाउने राजनीतिक एजेन्डा ल्याउन कानूनी रूपमा रोक लागेको	निर्वाचन कानून संशोधन; निर्वाचन आयोग समन्वय	राजनीतिक संवाद; स्पष्ट कार्यान्वयन निर्देशिकाको तर्जुमा गर्ने।
४०	कानूनी तथा संरचनागत सुधार	सामाजिक सहायता, सामाजिक बीमा र श्रम बजार कार्यक्रम विस्तार गरी सामाजिक संरक्षणको दायरा बिस्तार गर्ने ।	३ वर्ष	कवरेज दर ≥८५%; श्रम बजार कार्यक्रममा सहभागिता ३०% वृद्धि	कार्यक्रम पुनर्संरचना; बजेट विस्तार; अन्तरमन्त्रालय समन्वय	कार्यक्रम दोहोरोपन हटाउने; नियमित प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने।

९(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाइ तथा सुधार ढाँचा

क्र.सं.	क्रियाकलाप (संश्लेषित)	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१	एकीकृत सामाजिक पञ्जीकरण प्रणाली स्थापना	८०+ कार्यक्रम एकीकृत; परिवार फोल्डर कवरेज ≥९५%	Integrated MIS, स्थानीय तह अभिलेख	त्रैमासिक	श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय	वार्षिक डेटा समीक्षा बैठक	डेटा गोपनीयता सुदृढीकरण; साइबर अडिट
२	PMT आधारित लक्षित वर्गको वैज्ञानिक मापदण्डमा आधारित पहिचान	Inclusion/Exclusion Error ≥२५% घट्ने	सर्वेक्षण डाटा, PMT एल्गोरिदम रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	राष्ट्रिय योजना आयोग / राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय	स्वतन्त्र प्राविधिक मूल्याङ्कन	मापदण्ड पुनरावलोकन; नियमित अद्यावधिक

क्र.सं.	क्रियाकलाप (संक्षेपित)	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
३	NID आधारित एक लाभग्राही-एक खाता प्रणाली	१००% NID लिंक; दोहोरो सुविधा ≥१००% घट्ने	NID प्रणाली, बैंकिङ API रिपोर्ट	त्रैमासिक	गृह मन्त्रालय / NRB	IT अडिट समीक्षा	ब्याकअप प्रणाली; प्रमाणीकरण हेल्पडेस्क
४	API आधारित अन्तरमन्त्रालय डेटा एकीकरण	दोहोरो डेटा प्रविष्टि ≥९०% घट्ने	API लॉग रिपोर्ट, मन्त्रालय MIS	त्रैमासिक	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	अन्तरमन्त्रालय समन्वय बैठक	डेटा मानकीकरण; SOP परिमार्जन
५	DBT प्रणाली पूर्ण कार्यान्वयन	१००% भुक्तानी बैंकमार्फत; समय ≥३०% घट्ने	DBT पोर्टल, बैंकिङ रिपोर्ट	मासिक	अर्थ मन्त्रालय / NRB	भुक्तानी कार्यसम्पादन समीक्षा	वैकल्पिक बैंकिङ व्यवस्था विस्तार
६	NID–Bank पूर्ण आबद्धता सुनिश्चित गर्ने	KYC प्रमाणीकरण १००%	बैंकिङ KYC रिपोर्ट, NID लिंक डाटा	त्रैमासिक	NRB / बैंकहरू	डेटा सत्यापन बैठक	सुरक्षा मापदण्ड कडाइ
७	दुर्गम क्षेत्रमा डिजिटल बैंकिङ विस्तार	≥७५% बैंक पहुँच; मोबाइल प्रयोग ५०% वृद्धि	टेलिकम डेटा, बैंकिङ पहुँच रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	NRB / दूरसञ्चार प्राधिकरण	फिल्ड अनुगमन	नेटवर्क पूर्वाधार सुदृढीकरण
८	Cross-matching द्वारा नक्कली लाभग्राही हटाउने	डेटा मिलान त्रुटि ≤५%	Cross-matching रिपोर्ट, अडिट प्रतिवेदन	त्रैमासिक	गृह मन्त्रालय	स्वतन्त्र IT अडिट	कानूनी कारबाही; डेटा सफाइ
९	Geo-tagging आधारित अनुगमन प्रणाली	८०% डिजिटल प्रमाणीकरण	GIS रिपोर्ट, फोटो प्रमाणीकरण डाटा	अर्धवार्षिक	स्थानीय तह / IT विभाग	प्राविधिक तालिम समीक्षा	प्रणाली मर्मत तथा अपग्रेड

क्र.सं.	क्रियाकलाप (संश्लेषित)	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१०	स्वचालित Auto-scoring प्रणाली कार्यान्वयन	मानवीय हस्तक्षेप ७०% घट्ने	सिस्टम लॉग, निर्णय समय रिपोर्ट	त्रैमासिक	सम्बन्धित विभाग / IT इकाई	एल्गोरिदम समीक्षा बैठक	पक्षपात परीक्षण; अपिल संयन्त्र
११	कृषि अनुदान-बीमा बन्डलिङ कार्यान्वयन	≥५०% किसान बीमित; दाबी समय ≥२०% घट्ने	बीमा दाबी रिपोर्ट, कृषि MIS	अर्धवार्षिक	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय / बीमा बोर्ड	बीमा कार्यसम्पादन समीक्षा	प्रिमियम सहुलियत; पुनर्बीमा सम्झौता
१२	Output-Based Aid मोडेल लागू गर्ने	उत्पादन ≥१५% वृद्धि; इनपुट दुरुपयोग ५०% घट्ने	उत्पादन तथ्याङ्क, बजार रिपोर्ट	त्रैमासिक	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	प्रभाव मूल्याङ्कन बैठक	मापदण्ड परिमार्जन; बजार अनुगमन
१३	बजारमा आधारित नगद प्रोत्साहन प्रणाली	बजार दर्ता उत्पादन ३०% वृद्धि	डिजिटल बजार प्लेटफर्म डेटा	त्रैमासिक	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय / सहकारी विभाग	राजस्व समीक्षा बैठक	मूल्य हेरफेर नियन्त्रण
१४	डिजिटल फार्म दर्ता प्रणाली	१००% किसान डिजिटल दर्ता	फार्म MIS, स्थानीय तह अभिलेख	अर्धवार्षिक	स्थानीय तह / कृषि विभाग	डाटा प्रमाणीकरण समीक्षा	नियमित अद्यावधिक
१५	सार्वजनिक सामाजिक परीक्षण अनिवार्य गर्ने	≥८०% स्थानीय तहमा Social Audit सम्पन्न	सामाजिक परीक्षण प्रतिवेदन	वार्षिक	स्थानीय तह	सार्वजनिक सुनुवाइ	प्रतिवेदन सार्वजनिक अनिवार्य
१६	एकीकृत अनुदान पारदर्शिता पोर्टल सञ्चालन	१००% कार्यक्रम पोर्टलमा सूचीकृत	वेब एनालिटिक्स रिपोर्ट	मासिक	सम्बन्धित मन्त्रालय / IT विभाग	पोर्टल कार्यसम्पादन समीक्षा	साइबर सुरक्षा अडिट
१७	दोहोरो सुविधा कालोसूची प्रणाली	दोहोरो दाबी ≥९०% घट्ने	Cross-matching रिपोर्ट	त्रैमासिक	गृह मन्त्रालय	IT अडिट बैठक	कानूनी कारबाही

क्र.सं.	क्रियाकलाप (संश्लेषित)	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१८	डिजिटल ट्र्याकिङद्वारा राजनीतिक प्रभाव नियन्त्रण	चयन उजुरी ५०% घट्ने	Workflow सिस्टम रिपोर्ट	त्रैमासिक	सम्बन्धित विभाग	स्वतन्त्र अनुगमन समिति	SOP कडाइ
१९	Public Disclosure Dashboard सञ्चालन	रियल-टाइम खर्च विवरण १००% सार्वजनिक	ड्यासबोर्ड एनालिटिक्स	मासिक	महालेखा परीक्षक / IT विभाग	पारदर्शिता समीक्षा	डेटा प्रमाणीकरण
२०	Premium Subsidy मार्फत बीमा विस्तार	बीमा आवरण ≥८०% लक्षित वर्गमा	बीमा कोष रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	स्वास्थ्य बीमा बोर्ड	कोष समीक्षा बैठक	जोखिम मूल्याङ्कन
२१	Risk Pooling प्रणाली सुदृढीकरण	दाबी भुक्तानी समय ≥२५% घट्ने; वित्तीय स्थिरता सूचक सुधार	बीमा दाबी रिपोर्ट, एक्चुअरियल अध्ययन	अर्धवार्षिक	स्वास्थ्य बीमा बोर्ड	कोष समीक्षा बैठक	जोखिम विश्लेषण; दाबी प्रमाणीकरण कडाइ
२२	Life-cycle आधारित सुरक्षा संरचना विकास	कवरेज अन्तराल ५०% घट्ने	कार्यक्रम म्यापिङ रिपोर्ट, MIS डेटा	वार्षिक	श्रम रोजगार तथा सा.सु. मन्त्रालय / योजना आयोग	नीति समीक्षा बैठक	कार्यक्रम दोहोरोपन हटाउने
२३	Parametric Insurance तथा विपद् कोष स्थापना	विपद् दाबी समय ५०% घट्ने	विपद् कोष रिपोर्ट, मौसम डेटा	अर्धवार्षिक	गृह मन्त्रालय / बीमा निकाय	जोखिम समीक्षा बैठक	पुनर्बीमा सम्झौता
२४	Graduation Approach कार्यान्वयन	लाभग्राही ३०% उद्यमीमा रूपान्तरण	रोजगार रिपोर्ट, आय सर्वेक्षण	वार्षिक	श्रम रोजगार तथा सा.सु. मन्त्रालय / स्थानीय तह	उद्यम समीक्षा बैठक	मेन्टोरिङ; ऋण पुनर्संरचना
२५	National Subsidy Fund स्थापना	≥१० कोष एकीकृत; लागत २५% घट्ने	कोष वित्तीय प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	अर्थ मन्त्रालय	वित्तीय समीक्षा	चरणगत एकीकरण

क्र.सं.	क्रियाकलाप (संश्लेषित)	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
२६	MTEF अन्तर्गत खर्च व्यवस्थापन	खर्च GDP सीमा भित्र	बजेट विश्लेषण रिपोर्ट	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय	बजेट समीक्षा बैठक	खर्च प्राथमिकता पुनर्संरचना
२७	आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढीकरण	अडिट अनियमितता ५०% घट्ने	अडिट प्रतिवेदन	त्रैमासिक	महालेखा परीक्षक / विभाग	आन्तरिक अडिट समीक्षा	अनुशासनात्मक कारबाही
२८	चालु–पुँजीगत खर्च सन्तुलन	पुँजीगत अनुपात १०% वृद्धि	बजेट रिपोर्ट	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय	खर्च संरचना समीक्षा	वित्तीय अनुशासन कडाइ
२९	टुक्रे कार्यक्रम मर्ज	कार्यक्रम संख्या ३०% घट्ने	कार्यक्रम सूची, बजेट रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	सम्बन्धित मन्त्रालय	संगठन समीक्षा बैठक	नीति परिमार्जन
३०	भत्ता उमेर क्रमशः ७५ वर्ष पुऱ्याउने	दीर्घकालीन दायित्व वृद्धिदर घट्ने	सामाजिक सुरक्षा कोष रिपोर्ट	वार्षिक	श्रम रोजगार तथा सा.सु. मन्त्रालय / अर्थ मन्त्रालय	वित्तीय प्रक्षेपण समीक्षा	चरणगत कार्यान्वयन
३१	वैज्ञानिक HR मापदण्ड लागू गर्ने	अनावश्यक भर्ना ५०% घट्ने	HRMIS रिपोर्ट	वार्षिक	लोक सेवा आयोग / सङ्घीय मन्त्रालय	HR समीक्षा बैठक	भर्ना मापदण्ड कडाइ
३२	अवकाश उमेर ६५ वर्ष पुऱ्याउने	अनुभव निरन्तरता सूचक सुधार	HRMIS डेटा	वार्षिक	सङ्घीय सरकार / संसद	वित्तीय प्रभाव समीक्षा	चरणगत कार्यान्वयन
३३	सामाजिक सुरक्षा ऐन संशोधन	संशोधन विधेयक पारित	संसद अभिलेख	वार्षिक	कानून मन्त्रालय	नीति समीक्षा बैठक	सार्वजनिक परामर्श
३४	योगदानमा आधारित प्रणाली विस्तार	योगदानकर्ता संख्या ५०% वृद्धि	सामाजिक सुरक्षा कोष रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	सामाजिक सुरक्षा कोष	कोष समीक्षा बैठक	प्रोत्साहन योजना
३५	स्वास्थ्य बीमा कोष करमार्फत सुदृढीकरण	कर योगदान २०% वृद्धि	राजस्व रिपोर्ट	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय / स्वास्थ्य बीमा बोर्ड	राजस्व समीक्षा	कर प्रशासन सुधार

क्र.सं.	क्रियाकलाप (संश्लेषित)	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
३६	प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम–निजी क्षेत्र लिंक	तालिमपश्चात रोजगार ६०%	रोजगार MIS रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	श्रम रोजगार तथा सा.सु. मन्त्रालय	रोजगार समीक्षा बैठक	निजी क्षेत्र साझेदारी सुदृढीकरण
३७	सामाजिक सुरक्षा खर्च सीमा निर्धारण	खर्च सीमा पालन १००%	बजेट विश्लेषण रिपोर्ट	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय	बजेट अनुशासन समीक्षा	खर्च प्राथमिकता पुनर्संरचना
३८	चुनावी दुरुपयोग रोक्ने कानूनी व्यवस्था	अनियमित घोषणा ०%	निर्वाचन आयोग रिपोर्ट	निर्वाचन चक्र अनुसार	कानून मन्त्रालय / निर्वाचन आयोग	निगरानी समिति	कानूनी कारबाही
३९	सामाजिक सहायता-बीमा-श्रम बजार एकीकरण	समग्र कवरेज ८५%	कार्यक्रम एकीकृत MIS	वार्षिक	योजना आयोग / सम्बन्धित मन्त्रालय	अन्तरमन्त्रालय समीक्षा	कार्यक्रम दोहोरोपन हटाउने
४०	समग्र सामाजिक सुरक्षा डिजिटल रूपान्तरण	१००% डिजिटल ट्र्याकिङ	Integrated Digital Platform रिपोर्ट	त्रैमासिक	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	IT अडिट बैठक	साइबर सुरक्षा सुदृढीकरण

९(ख).महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक

९(ख).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन

९(ख).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

नेपालमा महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक तथा समाज कल्याणसँग सम्बन्धित अधिकारहरू संविधान, राष्ट्रिय नीति, कानुनी व्यवस्था तथा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूबाट निर्देशित छन्। नेपालको संविधानले महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकको अधिकारलाई मौलिक अधिकारका रूपमा सुनिश्चित गरेको छ (नेपाल सरकार, २०७२)।

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले यी अधिकारहरूको संरक्षण, प्रवर्द्धन तथा कार्यान्वयनको समन्वय गर्ने प्रमुख भूमिका निर्वाह गर्दछ। सङ्घीय शासन प्रणाली लागू भएपछि मन्त्रालयको भूमिका प्रत्यक्ष सेवा प्रवाह गर्ने निकायभन्दा बढी नीति निर्माण, मापदण्ड निर्धारण, समन्वय तथा अनुगमन गर्ने केन्द्रीय निकायको रूपमा रूपान्तरण हुँदै गएको छ (महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, २०७९)।

नेपालले महिला, बालबालिका तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकार संरक्षणका लागि विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू अनुमोदन गरेको छ। विशेषतः Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), Convention on the Rights of the Child (CRC) तथा Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) जस्ता महासन्धिहरूले राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रम निर्माणमा महत्वपूर्ण आधार प्रदान गरेका छन् (UN Women, २०२०; UNICEF, २०२१)। यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न नीति, योजना तथा अध्ययनहरूले संस्थागत समन्वय, सेवा प्रवाह प्रणाली, अनुगमन तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा सुधार आवश्यक रहेको देखाएका छन् (MoFAGA, 2019; UNFPA, 2022)।

नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थाको सिंहावलोकनः नेपाल सरकारले महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सशक्तीकरणका लागि देहायका नीति तथा कानूनहरू लागू गरेको छ:

राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीतिः नेपाल सरकारले लैङ्गिक समानता प्रवर्द्धनका लागि राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीति, २०७७ लागू गरेको छ, जसले राज्यका सबै नीति तथा कार्यक्रमहरूमा लैङ्गिक दृष्टिकोण समावेश गर्ने व्यवस्था गरेको छ (नेपाल सरकार, २०७७)।

बाल संरक्षण नीति तथा कानुनी व्यवस्थाः बालबालिकाको अधिकार संरक्षणका लागि बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ तथा राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८० लागू गरिएको छ। यी कानून तथा नीतिहरूले बाल संरक्षण प्रणाली, बालमैत्री न्याय प्रणाली तथा बाल सहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने व्यवस्था गरेका छन् (नेपाल सरकार, २०७५; नेपाल सरकार, २०८०)।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार संरक्षणः नेपालले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ लागू गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समान अधिकार, पहुँचयुक्त पूर्वाधार तथा सामाजिक सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरेको छ (नेपाल सरकार, २०७४)।

ज्येष्ठ नागरिक संरक्षण नीतिः नेपाल सरकारले ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षणका लागि ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ लागू गरेको छ। यसले सामाजिक सुरक्षा भत्ता, स्वास्थ्य सेवा तथा सम्मानजनक जीवन सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य राखेको छ (नेपाल सरकार, २०६३)।

समाज कल्याण परिषद् सम्बन्धी कानूनः समाज कल्याण परिषद् ऐन, २०४९ मार्फत नेपालमा कार्यरत गैरसरकारी संस्थाहरूको कार्यक्रम समन्वय, नियमन तथा स्रोत परिचालन व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ (नेपाल सरकार, २०४९)।

९(ख).१.२ सम्बन्धित विषयमा गरिएका अध्ययन तथा अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्ष

नेपालको संविधानले महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिकका मौलिक अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। यी अधिकारहरूको कार्यान्वयनको प्रमुख जिम्मेवारी महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयलाई प्रदान गरिएको छ। सङ्घीय शासन प्रणाली लागू भएपछि मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र, भूमिका र संरचनामा उल्लेखनीय परिवर्तन आएको छ। यस सन्दर्भमा विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूले मन्त्रालयको कार्यसम्पादन, संरचना, सेवा प्रवाह तथा समन्वय संयन्त्रबारे अध्ययन तथा मूल्याङ्कन गरेका छन्। विभिन्न अध्ययन तथा अनुसन्धानहरूले महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण क्षेत्रमा देहायका पक्षहरू औंल्याएका छन्।

- सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको अध्ययनले महिला, बालबालिका तथा सामाजिक संरक्षण सम्बन्धी कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच अधिकार बाँडफाँड स्पष्ट नभएको देखाएको छ।
- अर्थ मन्त्रालय तथा UN Women को अध्ययनले नेपालमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणाली लागू भए पनि यसको प्रभाव मापन गर्ने सूचक तथा मूल्याङ्कन प्रणाली पर्याप्त विकसित नभएको देखाएको छ (Ministry of Finance, 2021; UN Women, 2020)।

- UNICEF द्वारा गरिएको अध्ययनले स्थानीय तहमा बाल संरक्षण समितिहरू स्थापना भए पनि तिनीहरूको कार्यक्षमता कमजोर रहेको तथा केस व्यवस्थापन प्रणाली अझै कागजी प्रक्रियामा आधारित रहेको देखाएको छ (UNICEF, 2021)।
- UNFPA को अध्ययनले One Stop Crisis Management Center (OCMC) प्रणाली प्रभावकारी भए पनि ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रमा सेवा पहुँच सीमित रहेको देखाएको छ (UNFPA, 2022)।
- HelpAge International को अध्ययनले नेपालमा सामाजिक सुरक्षा भत्ता कार्यक्रम प्रभावकारी भए पनि स्वास्थ्य सेवा, दीर्घकालीन हेरचाह तथा ज्येष्ठ नागरिकमैत्री पूर्वाधार विकासमा अझै सुधार आवश्यक रहेको देखाएको छ (HelpAge International, 2020)।
- नेपाल बाल सङ्गठनसम्बन्धी उच्चस्तरीय जाँचबुझ आयोग (हरिबाबु आयोग) को प्रतिवेदनले वालमन्दिर, नेपाल वालसंगठन तथा बालगृहहरूको संचालनमा देखिएका समस्या तथा सोको समाधानका सम्बन्धमा देहायका सुझावहरू पेश गरेको छः
    - ➢ नेपाल सरकारको पर्याप्त अनुगमन र आवश्यकता अनुसार नियमन र नियन्त्रण आवश्यक देखिएको (जग्गा जमीन र निर्णय प्रक्रियामा)।
    - ➢ कर्मचारीको तलब भत्ता भुक्तानी र उपदान तथा संचित विदाको रकम भुक्तानी नभएको। कर्मचारी आवश्यकता भन्दा बढी रहेको। प्रतिस्पर्धाबाट कर्मचारी नियुक्त नगरेको।
    - ➢ राष्ट्रिय निर्देशन ऐन, २०१८ हाल सान्दर्भिक नदेखिएकोले खारेज गरी एकीकृत सामाजिक ऐन बनाउनुपर्ने।
    - ➢ धर्मपुत्र धर्मपुत्री सम्बन्धमा कानून विपरित संगठित कार्य गरेको। बालमन्दिरलाई यस्तो कार्य गर्न नदिने व्यवस्था गर्नुपर्ने।
    - ➢ विदेशी संस्थाबाट प्राप्त छात्रवृत्ति पहुँचवालालाई दिएको अनाथले प्रयोग गर्न नपाएको।
    - ➢ हाल सञ्चालनमा रहेका उत्कृष्ट संस्था (बालगृह) लाई अनुदान सहित बालमन्दिरमा रहेका बालबालिकाको स्याहार तथा हेरविचार गर्न लगाउनु पर्ने।
    - ➢ नेपाल बाल सङ्गठन तथा बालमन्दिरले सञ्चालन गरेका बालगृह मापदण्ड पुरा नगरेका, ती बालगृहहरू बालबालिकाहरूको लागि उपयुक्त र

उनीहरूको सर्वोत्तम हित अनुरूप नदेखिएको, कर्मचारीहरू योग्यता पुरा नभएका, आश्रित भनिएका बालबालिकाका आधा भन्दा बढीको परिवार वा आफन्त रहेका।

- संयुक्त राष्ट्र सङ्घको २०१९ को महासभाबाट पारित बालगृहहरू बन्द गर्दै जाने अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता रहेकोले ठोस कार्ययोजना बनाई राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद मार्फत बालमन्दिरमा रहेका बालबालिकालाई आवश्यक व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिएको।
- अनधिकृत रूपमा धर्मपुत्र दिइ पठाउने र झुटा कागज बनाई बालबालिकालाई अनाथ बनाउने कार्यमा संलग्न बालमन्दिरका पदाधिकारी र कर्मचारीलाई संगठित अपराधमा अनुसन्धान गर्नुपर्ने (प्रतिवेदनमा नाम नामेसी उल्लेख गरेकोले तत्काल छानबिन गरी कारवाही गर्नुपर्ने)।
- मापदण्ड पालना नगरी लामो समयदेखि बालगृहहरू सञ्चालन भई रहेको अवस्थामा नेपाल सरकार र नियमनकारी निकायबाट अनुगमन नगरी, सुधारका पूर्व शर्तहरू पनि नराखी निरन्तर आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने कार्य भएकोमा नेपाल सरकार र नियमनकारी निकायहरूबाट पनि कमजोरी रहेको।
- नेपाल बाल सङ्गठनमा आश्रित बालबालिकाहरू अभिभावक र परिवार भएका अवस्थामा परिवारबाट अलग गराई बालगृहमा दीर्घकालीन रूपमा राखिनु बालअधिकार महासन्धिको धारा९, नेपालको संविधानमा उल्लेखित बालबालिकाको मौलिक हक, बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ मा उल्लेखित बालबालिका विरूद्धको कसुरमा कारवाही चलाउने।

९(ख).१.३ सुधार योजना कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

विभिन्न अध्ययन तथा प्रतिवेदनहरूको विश्लेषण गर्दा सुधार कार्यक्रमहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नुका मुख्य कारणहरू निम्नानुसार देखिन्छन् –

- सङ्घीय संरचनामा कार्यविभाजन स्पष्ट रूपमा निर्धारण नहुनु।
- नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि पर्याप्त जनशक्ति तथा स्रोतको अभाव हुनु।
- तीन तहका सरकारबीच समन्वय संयन्त्र प्रभावकारी नहुनु।
- तथ्याङ्क व्यवस्थापन प्रणाली कमजोर भएकाले प्रमाणमा आधारित नीति निर्माण कठिन हुनु।

- अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली परिणाममुखी नहुनु।
- अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट राष्ट्रिय कार्ययोजनाको अभाव हुनु।
- सामाजिक हानीकारक अभ्यासहरू अन्त्य गर्न बहुक्षेत्रीय समन्वय कमजोर रहनु।
- समाज कल्याण परिषद्मा राजनीतिक हस्तक्षेप हुनु।

९(ख).१.४ सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

१. नेपालको सन्दर्भमा भएका असल अभ्यासहरू

One Stop Crisis Management Center (OCMC): नेपाल सरकारले अस्पतालहरूमा OCMC स्थापना गरी लैङ्गिक हिंसा पीडितलाई एकै स्थानबाट स्वास्थ्य सेवा, कानुनी सहयोग तथा मनोसामाजिक परामर्श उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ (स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय,२०७८)

बाल हेल्पलाइन १०९८: नेपालमा बालबालिकाको उद्धार तथा संरक्षणका लागि बाल हेल्पलाइन १०९८ सञ्चालन गरिएको छ, जसले सडक बालबालिका तथा जोखिममा परेका बालबालिकालाई तत्काल सहायता प्रदान गर्दछ (राष्ट्रिय बालअधिकार परिषद्, २०७९)।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणाली: नेपालले दक्षिण एसियामा प्रारम्भिक रूपमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणाली लागू गरेको देशका रूपमा पहिचान बनाएको छ (Ministry of Finance, २०२१)।

सामाजिक सुरक्षा भत्ता कार्यक्रम: नेपालको सामाजिक सुरक्षा भत्ता कार्यक्रम दक्षिण एसियामा ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि प्रभावकारी सामाजिक संरक्षण कार्यक्रमका रूपमा मानिन्छ (HelpAge International, २०२०)।

बालमैत्री स्थानीय शासन: नेपालका केही स्थानीय तहहरूले बालमैत्री स्थानीय शासन लागू गरी बाल अधिकार प्रवर्द्धन तथा बाल सहभागिता सुनिश्चित गरेका छन् (नेपाल सरकार, २०७९)।

२.अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासहरू

Integrated Social Service Centers: क्यानडा तथा अष्ट्रेलियामा सामाजिक सेवा प्रणाली एकीकृत सेवा केन्द्रमार्फत सञ्चालन गरिन्छ, जसले सेवाग्राहीलाई एउटै स्थानबाट धेरै खाले सेवा उपलब्ध गराउँछ।

Digital Child Protection System: युरोपका धेरै देशहरूले बाल संरक्षण सेवा व्यवस्थापनका लागि डिजिटल केस व्यवस्थापन प्रणाली प्रयोग गरेका छन्, जसले सेवा समन्वय तथा अनुगमन प्रभावकारी बनाउँछ।

Community-based Elderly Care: जापान तथा दक्षिण कोरियामा समुदायमा आधारित ज्येष्ठ नागरिक हेरचाह प्रणाली लागू गरिएको छ, जसले घरमै सेवा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्दछ।

९(ख).२ आगामी मार्गचित्र

९(ख).२.१ विद्यमान समस्याहरूः

- मन्त्रालयको भूमिका र कार्यक्षेत्रमा पुनर्विचार गरी नीति, कानून र मापदण्ड तर्जुमा गर्ने, सङ्घीय तहमा समन्वय, प्रदेश र स्थानीय तहको क्षमता विकास, अनुगमन, कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित सूचना तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापन र अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको फोकल एजेन्सीको रूपमा कार्य गर्नेगरी भूमिका पुनर्परिभाषित गर्न नसकिएको,
- सङ्घीयता कार्यान्वयनसँगै यस मन्त्रालय अन्तर्गतको महिला तथा बालबालिका विभाग र ७५ वटा जिल्लास्थित महिला तथा बालबालिका कार्यालय खारेजीमा परेकोले मन्त्रालय अन्तर्गत कार्यालयहरू नहुँदा कार्यसम्पादनमा समस्या सिर्जना भएको,
- लैङ्गिक हिंसा निवारण सम्बन्धी एकीकृत कानूनको अभावमा हिंसा पीडितको संरक्षण, सीप विकास, कानूनी सचेतना तथा सहायता, क्षतिपूर्ति र पुनर्स्थापनाका कार्यहरू प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्न नसकिएको,
- मानव वेचविखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणमा सरोकारवाला निकायसँगको सहकार्यलाई मजबुत बनाउन नसकिएको। मानव बेचबिखन रोकथाम, बेचबिखनमा परेकाहरूको उद्धार, संरक्षण, उपचार र पुनर्स्थापनाका लागि आवश्यक पर्ने जनशक्ति र स्रोत साधनको कमी रहेको। अमेरिकी सरकारद्वारा प्रकाशन गरिने TIP Report मा नेपाललाई Tier २ Watch list मा राखेकोले नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिष्ठामा आँच आएको।
- महिला विरूद्धका सबै खाले विभेद अन्त्य सम्बन्धी महासन्धि (CEDAW) समितिका सिफारिसहरू कार्यान्वयनका लागि सरकारी निकायहरूबिच प्रभावकारी समन्वय र सुधारका कार्यहरू गर्न नसकिएको।
- राष्ट्रिय महिला सशक्तीकरण परियोजना अन्तर्गत सिमान्तकृत समुदायका महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरणमा जोड दिन नसकिएको।
- लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूको पहिचान गरी उनीहरूको क्षमता विकास गर्दै जीविकोपार्जनमा सहयोग पुऱ्याउन नसकिएको।

- सरकारी नीति, योजना, बजेट र कार्यक्रमहरूको लैङ्गिक परीक्षण (Gender Audit) गरी सुधारका लागि सिफारिस गर्न नसकिएको।
- समाज कल्याण परिषदको पुनर्संरचना नहुँदा गैरसरकारी क्षेत्रबाट हुने विकास सहायता राष्ट्रिय हित र प्राथमिकताको क्षेत्रमा परिचालन गर्न नसकिएको।
- अपाङ्गता अधिकार सम्बन्धी महासन्धि २००६ (UNCRPD) मा प्रतिवद्धता जनाइए बमोजिम अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार प्रवर्द्धन र पुनर्स्थापनामा पर्याप्त लगानी गर्न नसकिएको।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त सार्वजनिक भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवा बनाउन नसकिएको।
- ज्येष्ठ नागरिकहरूको हक हित र सरोकारहरूलाई पर्याप्त मात्रामा सम्बोधन गर्न नसकिएको। सबै स्थानीय तहमा ज्येष्ठ नागरिकहरूको साझा चौतारीको रूपमा ज्येष्ठ नागरिक दिवा सेवा केन्द्र वा मिलन केन्द्र स्थापना तथा सञ्चालन गर्न नसकिएको।
- राष्ट्रिय बालअधिकार परिषद र बालसुधार गृहहरूको सङ्गठन संरचना चुस्त एवं कार्यमूलक बनाउन नसकिएको। बालसुधार गृहमा बालबालिकाहरूको व्यक्तिगत सुधार योजना निर्माण तथा कार्यान्वयन प्रभावकारी रूपमा गर्न नसकिएको।
- सडक बालबालिका मुक्त अभियान प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न नसकिएको।
- हानीकारक सामाजिक अभ्यासको रूपमा व्याप्त बालविवाह मुक्त अभियान सञ्चालन गरी देशव्यापी बनाउन नसकिएको।
- राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८० मा व्यवस्था भएबमोजिम बालबालिका उत्तरदायी बजेट सङ्केत लागू गर्न नसकिएको।
- नेपाल बाल सङ्गठनको सम्पत्ति व्यवस्थापन र सङ्गठनद्वारा सञ्चालित बालगृह व्यवस्थापनमा सुशासन कायम गर्न नसकिएको।
- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ मा व्यवस्था भएबमोजिम स्थानीय तहमा बाल संरक्षण प्रणाली क्रियाशील बनाउन नसकिएको।
- मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित सूचना तथा तथ्याङ्क प्रणाली व्यवस्थापन गर्न नसकिएको। Social Information Management System-SIMS, Child Rights Information Management System-CRIMS, Child Protection Information Management System-CPIMS पद्धतिहरू पूर्ण प्रयोगमा ल्याउन र एकापसमा आवद्धता गर्न नसकिएको।
- मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित नयाँ कानून तर्जुमा तथा विद्यमान कानूनी संरचनाहरूको समसामयिक सुधार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन नसकिएको।

- मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न कोषहरू (महिला हिंसा निवारण कोष, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण कोष, बाल कोष, अपाङ्गता सहायता कोष, ज्येष्ठ नागरिक कोष लगायतका कोषहरू) दिगो बनाउन एवं उचित व्यवस्थापन गर्न नसकिएको।
- मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूको त्रैमासिक एवं वार्षिक प्रगति अनुगमन गर्न भरपर्दो अनुगमन प्रणाली र प्रतिवेदन प्रणाली व्यवस्थित गर्न नसकिएको।

९(ख).२.२ नागरिकका अपेक्षाहरू

- महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति एवम् लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूको अधिकार प्रभावकारी रूपमा संरक्षण र प्रवर्द्धन होस्।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच स्पष्ट जिम्मेवारी निर्धारण भई सेवा प्रवाह छिटो, सरल र प्रभावकारी होस्।
- लैङ्गिक हिंसा, मानव बेचबिखन, बालविवाह, बालश्रम र अन्य सामाजिक हानीकारक अभ्यासहरू अन्त्य होऊन्।
- हिंसा तथा बेचबिखनका पीडित महिला र बालबालिकाको उद्धार, उपचार, संरक्षण र पुनर्स्थापना प्रभावकारी रूपमा होस्।
- बालबालिका संरक्षण प्रणाली स्थानीय तहसम्म मजबुत बनोस् र सडक बालबालिका मुक्त समाज बनोस्।
- ज्येष्ठ नागरिकहरूका लागि सम्मानजनक जीवनयापन, स्वास्थ्य सेवा र सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था प्रभावकारी होस्।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि सार्वजनिक सेवा, भवन र यातायात सहज रूपमा पहुँचयोग्य होस्।
- सिमान्तकृत महिला तथा समुदायहरूको सीप, उद्यमशीलता र रोजगारीमार्फत आर्थिक सशक्तीकरण होस्।
- गैरसरकारी संस्था तथा विकास साझेदारबाट आउने स्रोतहरू पारदर्शी रूपमा राष्ट्रिय प्राथमिकताका क्षेत्रमा प्रयोग होऊन्।
- महिला, बालबालिका तथा सामाजिक संरक्षणसम्बन्धी सेवा र कार्यक्रमहरू पारदर्शी, जवाफदेही र परिणाममुखी रूपमा सञ्चालन होऊन्।
- मन्त्रालयको कामसँग सम्बन्धित सूचना तथा तथ्याङ्क प्रणाली आधुनिक र एकीकृत बनाइयोस्।

९(ख).२.३ अबको दूरदृष्टि

महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति एवम् लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूको अधिकार, संरक्षण र सशक्तीकरण सुनिश्चित गर्दै समतामूलक समाज निर्माण गर्ने।

९(ख).२.४ सुधारका उपायहरू

सङ्घीय शासन प्रणालीको मर्मअनुसार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच स्पष्ट कार्यविभाजन गरी प्रत्येक तहको भूमिका पुनःपरिभाषित गर्नु आवश्यक छ। सङ्घीय तहमा मन्त्रालयले मुख्यतः कानून, नीति र मापदण्ड तर्जुमा, राष्ट्रियस्तरको समन्वय, विकास साझेदारसँग सहकार्य, अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको कार्यान्वयन तथा सूचना-तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा केन्द्रित हुनुपर्छ। प्रदेश सरकारले प्रदेशस्तरीय नीति तथा मापदण्ड विकास, स्थानीय तहसँग समन्वय र क्षमता अभिवृद्धिमा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ भने स्थानीय तहले महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिसम्बन्धी प्रत्यक्ष सेवा प्रवाह, संरक्षण तथा केस व्यवस्थापनका कार्यहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्छ। यसरी तीन तहको भूमिका स्पष्ट हुँदा कार्य दोहोरोपन हट्ने, स्रोतको कुशल प्रयोग हुने, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली प्रभावकारी बन्ने र सेवा प्रवाह परिणाममुखी हुने अपेक्षा गरिन्छ। साथै लक्षित समूहको अधिकार संरक्षण, सामाजिक हानीकारक अभ्यासहरूको नियन्त्रण, अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयन तथा डिजिटल सूचना प्रणाली विकासमा समेत सुदृढता आउनेछ। यसका लागि मन्त्रालयको सङ्गठन संरचनाको उपयुक्त पुनर्संरचना, आवश्यक कानूनी सुधार, समन्वय संयन्त्रको विकास, प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली तथा सुदृढ सूचना व्यवस्थापन प्रणाली स्थापना गर्नु आवश्यक देखिन्छ। तदनुरूप महिला, बालिबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकका सवालहरू र समाज कल्याण परिषद्का कार्यहरूमा देहायका सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छः

- मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र पुनर्विचार गरी महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, मानव बेचबिखन नियन्त्रण तथा सङ्घसंस्था सम्बन्धी नीति, मापदण्ड र कानून तर्जुमा गर्ने तथा सङ्घीय सरोकारवालासँग समन्वय र सहकार्य गर्ने भूमिका स्पष्ट गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा महासन्धिको फोकल एजेन्सीका रूपमा मन्त्रालयको भूमिका स्थापित गर्ने।
- मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूको सङ्गठन संरचनाको सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्भेक्षण (O&M) गरी कार्यमूलक संरचना तयार गर्ने, प्रादेशिक समन्वय संयन्त्र विकास गर्ने तथा राष्ट्रिय बालअधिकार परिषद, बालसुधार गृह र अन्य निकायहरूको संरचना कार्यबोझअनुसार पुनर्संरचना गर्ने।

- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ तथा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ संशोधन गर्ने, लैङ्गिक हिंसा नियन्त्रण सम्बन्धी एकीकृत कानून तर्जुमा गर्ने तथा समाज कल्याण परिषद ऐन, राष्ट्रिय निर्देशन ऐन र संस्था दर्ता ऐनलाई प्रतिस्थापन गरी एकीकृत सामाजिक विकास ऐन तर्जुमा गर्ने।
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणका लागि केन्द्रीय, प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय समिति गठन गरी प्रभावकारी समन्वय संयन्त्र सञ्चालन गर्ने, जोखिममा रहेका समूहलाई सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, पीडितको उद्धार, उपचार, पुनर्स्थापना र सीप विकास गर्ने तथा अपराधीलाई कानूनी दायरामा ल्याउने।
- CRC, CEDAW, CRPD तथा Madrid Plan of Action सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय मार्गचित्र वा कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने तथा आवधिक रूपमा प्रगति प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने।
- राष्ट्रिय महिला सशक्तीकरण परियोजनाको समीक्षा गरी नयाँ मोडालिटी विकास गर्ने, सिमान्तकृत महिलाको सीप विकास, उद्यमशीलता र जीविकोपार्जन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा ज्यान जोखिममा रहेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको हेलि उद्धार कार्यक्रम प्रदेश सरकारसँग समन्वय गरी सञ्चालन गर्ने।
- लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूको पहिचान गरी उनीहरूको सीप विकास, उद्यमशीलता र सामाजिक-आर्थिक सशक्तीकरणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- नीति, योजना र बजेट कार्यक्रमहरूको लैङ्गिक परीक्षण (Gender Audit) गर्ने व्यवस्था सुदृढ गर्ने तथा लैङ्गिक बजेट प्रणालीको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गर्ने।
- समाज कल्याण परिषदलाई पुनर्संरचना गरी उक्त परिषद्ले गर्ने कामका लागि मन्त्रालय अन्तर्गत समाज कल्याण विभाग स्थापना गरी NGO/INGO को स्रोत परिचालन र नियमन सम्बन्धी काम सोही विभागबाट सञ्चालन गर्ने।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार प्रवर्द्धन गर्ने, व्यक्तिगत सहयोगी सेवा प्रणाली सञ्चालन गर्ने, सार्वजनिक भवन तथा सेवा पहुँचयुक्त बनाउने, WCAG अनुरूप सूचना तथा सञ्चार प्रणाली विकास गर्ने र SIMS मार्फत एकीकृत अभिलेख प्रणाली संस्थागत गर्ने।
- ज्येष्ठ नागरिकहरूको सम्मानजनक जीवनयापनका लागि स्वास्थ्य सेवा, सामाजिक सुरक्षा, दिवा सेवा केन्द्र, यातायात सुविधा, जेरियाट्रिक वार्ड तथा अन्तरपुस्ता ज्ञान हस्तान्तरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा सम्बन्धित ऐन तथा संसदीय सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्ने।

- राष्ट्रिय बालअधिकार परिषदको सङ्गठन पुनर्संरचना गरी दरबन्दी व्यवस्थापन गर्ने, परिषदलाई कार्यमूलक बनाउने, सडक बालबालिका मुक्त अभियान, बाल संरक्षण र वैकल्पिक हेरचाह कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- सडक बालबालिका उद्धार, बालविवाह अन्त्य, बालश्रम नियन्त्रण लगायत सामाजिक हानीकारक अभ्यास अन्त्य गर्न राष्ट्रिय अभियान सञ्चालन गर्ने।
- नेपाल बाल सङ्गठनसम्बन्धी उच्चस्तरीय जाँचबुझ आयोग (हरिबाबु आयोग) को प्रतिवेदन सार्वजनिक गरी सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्ने र दोषीलाई कानूनी दायरामा ल्याउने। बालगृहहरूलाई बाल संरक्षण मापदण्डअनुसार सञ्चालन गर्ने।
- बालसुधार गृहहरूको व्यवस्थापन सुधार गरी व्यक्तिगत सुधार योजना, मनोसामाजिक परामर्श, सीप विकास तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- नेपाल रेडक्रस सोसाइटीको संरचना, पारदर्शिता र उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने कानूनी व्यवस्था गरी मानवीय कार्यहरू प्रभावकारी बनाउने।
- मन्त्रालय अन्तर्गत रहेका विभिन्न कोषहरूको दिगोपना र पारदर्शी परिचालनका लागि स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरी एकीकृत कोष व्यवस्थापन गर्ने।
- पशुपति वृद्धाश्रम र महिला पुनर्स्थापना गृहको सञ्चालन प्रदेश, स्थानीय तह वा गैरसरकारी संस्थामार्फत गर्ने वैकल्पिक मोडेल लागू गर्ने।
- प्रत्येक स्थानीय तहमा बाल संरक्षण प्रणाली स्थापना गरी स्थानीय बालअधिकार समिति, बालकल्याण अधिकारी र बाल कोष सञ्चालन गर्ने।
- SIMS सुदृढ गरी CPIMS, CRIMS, बाल हेल्पलाइन १०९८, बाल खोजतलास सेवा १०४ र अन्य प्रणालीहरूलाई एकीकृत गर्दै एकीकृत MIS Dashboard स्थापना गर्ने।
- सूचना प्रविधिमा आधारित अनुगमन प्रणाली स्थापना गर्ने, अनुगमन संयन्त्र गठन गर्ने र त्रैमासिक रूपमा कार्यक्रम प्रगति समीक्षा गर्ने।

रूपान्तरणकारी सुझावहरू

जाँचबुझ आयोगको सिफारिस नेपाल बाल सङ्गठनसम्बन्धी उच्चस्तरीय जाँचबुझ आयोगको प्रतिवेदन बमोजिम संस्थागत र कानुनी सुधार गर्ने।
समाज कल्याण परिषद् पुनर्संरचना परिषद्लाई नियमनकारी निकायको रूपमा सुदृढ गर्दै सङ्घीय संरचना र नयाँ ऐन अनुसार पुनर्गठन गर्ने।
कोषहरूको एकीकृत व्यवस्थापन छरिएर रहेका विभिन्न कल्याणकारी कोषहरूलाई एकीकृत गरी पारदर्शी र एकद्वार प्रणालीबाट परिचालन गर्ने।

एकीकृत डिजिटल प्रोफाइल महिला, बालबालिका र ज्येष्ठ नागरिकको विवरण सहितको डिजिटल पोर्टल र रियल-टाइम ट्र्याकिङ सिस्टम।
OCMC सेवा विस्तार हिंसा प्रभावितका लागि एकद्वार संकट व्यवस्थापन केन्द्रलाई सबै स्थानीय तहसम्म समन्वय गरी प्रभावकारी बनाउने।
घरदैलो सामाजिक सुरक्षा ज्येष्ठ नागरिकलाई घरदैलोमै भत्ता वितरण र आधारभूत स्वास्थ्य परीक्षण सेवा प्रदान गर्ने प्रणाली।
महिला उद्यमशीलता प्रवर्द्धन राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम मार्फत महिला उद्यमीलाई प्रविधि सहयोग र बिउ पुँजी प्रदान गर्ने।
एनजीओ/आईएनजीओ नियमन गैरसरकारी संस्थाका कार्यक्रम र वैदेशिक सहायतालाई अनलाइन पोर्टल मार्फत पारदर्शी र जवाफदेही बनाउने।
प्रत्यक्ष गुनासो सुनुवाइ र डिजिटल जवाफदेहिता मोबाइल एप र टोल-फ्री मार्फत नागरिकका गुनासा तत्काल सम्बोधन गर्ने र सन्तुष्टि सूचक मापन गर्ने।

९(ख).२.५ सुधारको कार्यान्वयन कार्ययोजनाः

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१	मन्त्रालयको संस्थागत पुनर्संरचना	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको विस्तृतीकरण र व्याख्या गरी अधिकार क्षेत्र स्पष्ट गर्ने।	६ महिना	नेपाल सरकार कार्यविभाजन नियमावली संशोधन गरी कार्यक्षेत्र स्पष्ट भएको	मन्त्रालयको विद्यमान जनशक्ति र बजेटबाट नै मस्यौदा गर्ने	उच्च तहको इच्छाशक्तिमा कमी
२	मन्त्रालयको उपयुक्ताकार बनाउने	मन्त्रालय र मातहतको सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्भे गरी प्रदेश समन्वय कार्यालय स्थापना गर्ने।	१ वर्षभित्र	सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्भे स्वीकृत भएको	मन्त्रालयको आफ्नै स्रोतबाट	अर्थ मन्त्रालय र मन्त्रिपरिषदको प्राथमिकतामा नपर्न सक्ने
३	कानूनी सुधार	तर्जुमा गर्नुपर्ने नयाँ कानून र संशोधन गर्नुपर्ने विधेयकको मस्यौदा गरी स्वीकृतिका लागि नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्मा पेश गर्ने।	१ वर्षभित्र	विधेयक स्वीकृतिका लागि मन्त्रिपरिषद्मा पेश भएको हुने	मन्त्रालयको आफ्नै स्रोतबाट	सम्बन्धित शाखा महाशाखाले ढिलाइ गर्न सक्ने
४	मानव बेचबिखन नियन्त्रणमा वहुक्षेत्रीय समन्वय	केन्द्रीय, प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय समिति गठन र परिचालन गर्ने।	१ वर्षभित्र	समितिहरू गठन भई क्रियाशील भएको	मन्त्रालयको आफ्नै स्रोतबाट	सरोकारवाला अन्य निकायको उदासीनता
५	महासन्धि समितिका सिफारिस कार्यान्वयन	३ वटै UN महासन्धि कमिटीका सुझाव वा दायित्वहरू र म्याड्रिड कार्ययोजनाको राष्ट्रिय मार्गचित्र तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने।	१ वर्षभित्र	४ वटै राष्ट्रिय मार्गचित्र तयार भएको हुने	मन्त्रालय र दातृ निकायको साझेदारी	समन्वयको कमी
६	महिला सशक्तीकरण	सिमान्तकृत महिलाको सीप विकास र उद्यमशीलता मार्फत आर्थिक सशक्तीकरण गर्ने।	निरन्तर	सीप विकासका लागि सेवा प्रदायकसँग सम्झौता भएको	मन्त्रालय र दातृ निकायको साझेदारी	स्रोत व्यवस्थापन र लक्षित वर्ग छनोटमा पारदर्शिता

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
७	लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक सशक्तीकरण	सिमान्तकृत समुदायको उद्यमशीलता विकास मार्फत आर्थिक सशक्तीकरण गर्ने।	वार्षिक रूपमा निरन्तर	आवश्यकता पहिचान भई उद्यमशीलता विकास शुरू भएको	मन्त्रालय र दातृ निकायको साझेदारी	लक्षित वर्ग छनोटमा पारदर्शिता
८	लैङ्गिक परीक्षण संस्थागतीकरण	वार्षिक रूपमा नीति, योजना र बजेट कार्यक्रमको लैङ्गिक परीक्षण गर्ने।	वार्षिक रूपमा निरन्तर	लैङ्गिक परीक्षण प्रतिवेदन	अर्थ मन्त्रालसँगको साझेदारी	अर्थ मन्त्रालयको सहयोगमा कमी
९	समाज कल्याण परिषद विभागमा रूपान्तरण	समाज कल्याण परिषदलाई पुनर्संरचना गरी उक्त परिषद्ले गर्ने कामका लागि मन्त्रालय अन्तर्गत समाज कल्याण विभाग स्थापना गर्ने।	६ महिना	कानून संशोधनका लागि मन्त्रिपरिषदमा पेश भएको O&M प्रतिवेदन	मन्त्रालय	NGO/INGO को विरोध
१०	अपाङ्गतामैत्री पूर्वाधार र पुनर्स्थापना	सरकारी भवन तथा पूर्वाधारहरू अपाङ्गतामैत्री बनाउने र अति असक्त अपाङ्गता भएकाको पुनर्स्थापना गर्ने।	निरन्तर	पहुँचमैत्री भवनहरूको प्रतिशत र मर्यादित पुनर्स्थापना भएको	मन्त्रालयको आफ्नै स्रोत र प्रदेश तथा स्थानीय सरकारसँग सहकार्य	सीपयुक्त जनशक्ति अभाव र स्रोतको अभाव
११	ज्येष्ठ नागरिक सेवा विस्तार	सबै स्थानीय तहमा ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्र स्थापना गर्ने।	५ वर्षभित्र	७५३ वटै स्थानीय तहमा सेवा केन्द्र स्थापना	मन्त्रालय र स्थानीय तहसँगको साझेदारी	बजेटको कमी
१२	बालअधिकार परिषदको संस्थागत पुनर्संरचना	सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्भे गर्ने।	६ महिनाभित्र	सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्भेक्षण प्रतिवेदन	मन्त्रालयको आफ्नै स्रोत	सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्भे गर्न पूर्वस्वीकृति पाउन गाह्रो

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१३	सामाजिक हानीकारक अभ्यासको अन्त्य	सडक बालबालिका मुक्त अभियान, बालविवाह मुक्त अभियान र बालश्रम मुक्त अभियान सञ्चालन गर्ने।	निरन्तर	सन् २०३० भित्र त्यस्ता सामाजिक अभ्यासहरूको अन्त्य हुने	तीन तहको सरकार र दातृ निकायको स्रोत	सबैको स्वामित्व नहुनसक्ने र स्रोतको अभाव हुनसक्ने
१४	नेपाल बालसङ्गठनको सुधार	जाँचबुझ आयोगको प्रतिवेदनमा औल्याइएका सुझावहरूको कार्यान्वयन गर्ने।	२ वर्षभित्र	सुझावहरूको कार्यान्वयन भई बालसङ्गठनको सुधार भएको हुने	मन्त्रालयको आफ्नै स्रोत	उच्च तहको इच्छाशक्ति र सुधारमा आँटको कमी
१५	बालसुधार गृहको व्यवस्थापन सुधार	बालसुधार गृहमा सुधार योजना कार्यान्वयन गर्ने।	निरन्तर	सुधारगृहबाट घर फर्कनेलाई जिवनोपयोगी एवं रोजगारउन्मुख सीप प्रदान भएको हुने	मन्त्रालय र दातृ निकायको स्रोतमा साझेदारी हुने	स्रोतको कमी हुन सक्ने
१६	नेपाल रेडक्रस सोसाइटीको सुधार	एकीकृत सामाजिक विकास ऐनमा व्यवस्था गरी नेपाल रेडक्रसको समस्या समाधान गर्ने।	१ वर्षभित्र	नेपाल रेडक्रसको सुधारमा कानूनी आधार प्राप्त हुने	मन्त्रालयको आफ्नै स्रोत	एकीकृत सामाजिक विकास ऐन ल्याउन अन्तरमन्त्रालय सहमति नहुन सक्ने
१७	कोष व्यवस्थापन	मानवीय सहायता, उद्धार र संरक्षणको कार्य गर्ने 'राष्ट्रपति महिला उत्थान कोष', 'लैंगिक हिंसा निवारण कोष', 'बाल संरक्षण कोष', 'ज्येष्ठ नागरिक कोष' र 'अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको कल्याण कोष' लाई एकीकरण गरी 'एकीकृत सामाजिक संरक्षण तथा राहत कोष' को रूपमा रूपान्तरण गर्ने।	६ महिनाभित्र	कोष परिचालनको कार्यविधिहरू तयार हुने	मन्त्रालयको आफ्नै स्रोतबाट	सम्बन्धित शाखा महाशाखाको इच्छाशक्तिको कमी

क. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१८	पशुपति वृद्धाश्रम र महिला पुनर्स्थापना गृहको सञ्चालन सुधार	पशुपति वृद्धाश्रम र महिला पुनर्स्थापना गृह प्रदेश वा स्थानीय तह वा गैरसरकारी संस्थामार्फत गर्ने व्यवस्था गर्ने।	१ वर्षभित्र	ती निकायहरूको वैकल्पिक तवरले व्यवस्थापन भएको हुने	मन्त्रालयको आफ्नै स्रोतबाट	त्यसरी सञ्चालन गर्न मन्त्रालयभित्रै एकमत नहुनसक्ने
१९	बाल संरक्षण प्रणाली स्थापना	सबै स्थानीय तहमा बाल संरक्षण प्रणाली स्थापना भई क्रियाशील बनाउने।	१ वर्षभित्र	७५३ स्थानीय तहमा बाल संरक्षण प्रणाली स्थापना हुने	राष्ट्रिय बालअधिकार परिषदको वार्षिक कार्यक्रम	स्थानीय तहको इच्छाशक्तिमा कमी
२०	सुदृढ सूचना तथा तथ्याङ्क प्रणाली	एकीकृत MIS Dashboard स्थापना गर्ने।	१ वर्षभित्र	हाल सञ्चालनमा रहेका सूचना प्रणालीहरू एकापसमा आवद्ध भइ एकीकृत MIS Dashboard स्थापना भएको हुने	मन्त्रालय र दातृ निकायको साझेदारी हुने	बजेटको कमी हुन सक्ने र प्राविधिक जनशक्तिको कमी हुन सक्ने
२१	व्यवस्थित अनुगमन प्रणाली	अनुगमन संयन्त्र वा पद्धति स्थापना गरी नियमित प्रगति ट्र्याकिङ गर्ने।	निरन्तर	अनुगमन प्रणाली व्यवस्थित भएको हुने	मन्त्रालयको आफ्नै स्रोत	प्रतिवेदन प्राप्त गर्न र प्रगति ट्र्याकिङ गर्ने प्रशासनिक इच्छाशक्तिको कमी

९(ख).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, तथा सिकाइ कार्यढाँचा

क.सं.	मुख्य कार्यसम्पादन सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	तत्काल सुधार	सुधारका क्षेत्र

१	संस्थागत भूमिका पुनर्परिभाषा	सङ्घ—प्रदेश—स्थानीय तहबीच कार्यविभाजन स्पष्ट भएको; संशोधित कार्यविभाजन नियमावली	नेपाल सरकार राजपत्र, मन्त्रालय प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय	कार्यविभाजन स्पष्ट नभई कार्यक्रम दोहोरो	समन्वय बैठक, नियमावली संशोधन प्रक्रिया तीव्र गर्ने
२	सङ्गठन पुनर्संरचना	O&M Survey स्वीकृत; प्रादेशिक समन्वय संयन्त्र स्थापना	O&M प्रतिवेदन	त्रैमासिक	मन्त्रालय / लोक सेवा आयोग	O&M स्वीकृतिमा ढिलाइ	उच्चस्तरीय समन्वय बैठक, संरचना पुनरावलोकन
३	कानूनी सुधार	बालबालिका ऐन, मानव बेचबिखन ऐन लगायत संशोधन विधेयक मन्त्रिपरिषदमा पेश	कानून मन्त्रालय अभिलेख	त्रैमासिक	महिला, बालबालिका मन्त्रालय / कानून मन्त्रालय	विधेयक पेश नभएको	मस्यौदा टोली सक्रिय बनाउने
४	मानव बेचबिखन नियन्त्रण	केन्द्रीय—प्रदेश—स्थानीय समिति गठन र सञ्चालन	समिति प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय / गृह मन्त्रालय	समितिहरू निष्क्रिय	समितिको पुनर्गठन, बजेट विनियोजन
५	अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि कार्यान्वयन	CEDAW, CRC, CRPD कार्यान्वयनका राष्ट्रिय मार्गचित्र तयार	सरकारी प्रतिवेदन	वार्षिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय	प्रतिवेदन ढिलाइ	कार्ययोजना पुनरावलोकन
६	महिला आर्थिक सशक्तीकरण	सीप तालिम प्राप्त महिलाको संख्या; उद्यम स्थापना दर	कार्यक्रम MIS	अर्धवार्षिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय / स्थानीय तह	लक्षित वर्गको न्यून सहभागिता	लक्षित समूह पुनःपहिचान
७	लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक सशक्तीकरण	सहभागी लाभग्राही संख्या	कार्यक्रम प्रतिवेदन	वार्षिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय	कार्यक्रम सञ्चालन नभएको	साझेदारी कार्यक्रम विस्तार

८	लैङ्गिक परीक्षण प्रणाली	वार्षिक Gender Audit प्रतिवेदन	अर्थ मन्त्रालय रिपोर्ट	वार्षिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय / अर्थ मन्त्रालय	Gender Audit नहुने	स्वतन्त्र मूल्याङ्कन टोली
९	समाज कल्याण परिषद पुनर्संरचना	कानून संशोधन र नयाँ संरचना लागू	कानूनी अभिलेख	अर्धवार्षिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय	कानूनी प्रक्रिया अवरुद्ध	उच्चस्तरीय नीति संवाद
१०	अपाङ्गतामैत्री पूर्वाधार	अपाङ्गतामैत्री भवन प्रतिशत वृद्धि	स्थानीय तह प्रतिवेदन	वार्षिक	शहरी विकास मन्त्रालय / स्थानीय तह	पहुँचयुक्त संरचना निर्माण नहुने	पूर्वाधार मापदण्ड कडाइ
११	ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्र	स्थापित सेवा केन्द्र संख्या	स्थानीय तह रिपोर्ट	वार्षिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय / स्थानीय तह	स्थापना दर कम	बजेट पुनःविनियोजन
१२	बालअधिकार परिषद सुदृढीकरण	सङ्गठन पुनर्संरचना सम्पन्न	O&M प्रतिवेदन	वार्षिक	राष्ट्रिय बालअधिकार परिषद	संरचना कार्यान्वयन नभएको	संरचना सुधार योजना
१३	सामाजिक हानीकारक अभ्यास अन्त्य	बालविवाह, बालश्रम घटनामा कमी	प्रहरी रिपोर्ट, सर्वेक्षण	अर्धवार्षिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय / गृह मन्त्रालय	घटना दर नघट्ने	सचेतना अभियान विस्तार
१४	नेपाल बाल सङ्गठन सुधार	जाँचबुझ आयोगका सिफारिस कार्यान्वयन प्रतिशत	आयोग प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय	सिफारिस कार्यान्वयन नभएको	विशेष छानबिन समिति
१५	बालसुधार गृह सुधार	सुधार योजना कार्यान्वयन; सीप तालिम प्राप्त बालबालिका	सुधारगृह प्रतिवेदन	त्रैमासिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय	पुनर्स्थापना कार्यक्रम कमजोर	सीप विकास कार्यक्रम थप

१६	नेपाल रेडक्रस सोसाइटी सुधार	नयाँ कानूनी ढाँचा लागू	कानूनी अभिलेख	अर्धवार्षिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय	कानूनी प्रक्रिया ढिलाइ	अन्तरमन्त्रालय समन्वय
१७	कोष व्यवस्थापन	कोष परिचालन कार्यविधि स्वीकृत	वित्तीय प्रतिवेदन	त्रैमासिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय	कोष परिचालन अस्पष्ट	वित्तीय लेखापरीक्षण
१८	वृद्धाश्रम तथा पुनर्स्थापना गृह व्यवस्थापन	वैकल्पिक व्यवस्थापन मोडेल लागू	सम्झौता दस्तावेज	वार्षिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय	सेवा गुणस्तर कमजोर	PPP मोडेल विस्तार
१९	बाल संरक्षण प्रणाली	७५३ स्थानीय तहमा बाल संरक्षण समिति सक्रिय	स्थानीय तह MIS	अर्धवार्षिक	राष्ट्रिय बालअधिकार परिषद	समिति निष्क्रिय	क्षमता विकास तालिम
२०	एकीकृत सूचना प्रणाली	SIMS, CRIMS, CPIMS एकीकृत MIS Dashboard सञ्चालन	IT प्रणाली रिपोर्ट	त्रैमासिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय / ICT मन्त्रालय	डाटा एकीकरण नभएको	IT प्रणाली सुधार
२१	अनुगमन प्रणाली सुदृढीकरण	त्रैमासिक प्रगति प्रतिवेदन समयमै प्राप्त	मन्त्रालय रिपोर्ट	त्रैमासिक	महिला, बा. तथा ज्ये. ना. मन्त्रालय	प्रतिवेदन ढिलाइ	अनलाइन ट्र्याकिङ प्रणाली लागू

९(ख).३ अनुगमन, मूल्याङ्कन, जोखिम व्यवस्थापन र निष्कर्ष

अनुगमन

सुधार कार्यक्रमको प्रभावकारी अनुगमनका लागि मन्त्रालयमा मन्त्री वा सचिवको नेतृत्वमा, विकास साझेदार र नागरिक समाजको समेत सहभागिता रहने उच्चस्तरीय अनुगमन संयन्त्र गठन गर्न सकिन्छ। वैकल्पिक रूपमा मन्त्रालयस्तरीय विकास समस्या समाधान समिति (MDAC) का त्रैमासिक बैठकहरूलाई सुधार कार्यको नियमित प्रगति समीक्षा गर्ने औपचारिक मञ्चका रूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ।

मन्त्रालयको नीति, योजना तथा अनुगमन शाखाले प्राप्त प्रगति प्रतिवेदनका आधारमा नियमित ट्र्याकिङ गरी उच्च तहमा आवधिक प्रतिवेदन पेश गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ। साथै प्रदेश र स्थानीय तहमा फोकल पर्सन तोकी प्रगति सङ्कलन, प्रतिवेदन र समन्वयलाई व्यवस्थित गर्नुपर्छ। अनुगमनलाई केवल क्रियाकलापमा सीमित नराखी लगानी (Input), उपलब्धि (Output), नतिजा (Outcome) र प्रभाव (Impact) का तहमा आधारित बनाउँदा सुधारको वास्तविक परिणाम मापन गर्न सहज हुनेछ।

जोखिम व्यवस्थापन

सुधारका प्रयासहरू कार्यान्वयनका क्रममा नीतिगत, संस्थागत, वित्तीय, राजनीतिक तथा प्रक्रियागत जोखिमहरू देखा पर्न सक्छन्। यस्ता जोखिम व्यवस्थापनका लागि सर्वप्रथम मन्त्रालयको उच्च नेतृत्वमा सुधारप्रति स्पष्ट स्वामित्व, दृढ इच्छाशक्ति र सरोकारवाला निकायसँग प्रभावकारी समन्वय गर्ने क्षमता आवश्यक हुन्छ। मन्त्रालयभित्रको टोलीलाई उत्प्रेरित गर्दै परिवर्तन प्रक्रियामा सहभागी गराउन सकिएमा कर्मचारीबाट हुने प्रतिरोध कम गर्न सकिन्छ।

सुधारका कतिपय कार्यका लागि अतिरिक्त बजेट र स्रोत आवश्यक पर्ने भएकाले उपलब्ध बजेट सीमाभित्र प्राथमिकताका आधारमा स्रोत व्यवस्थापन गर्ने, आवश्यक परे अर्थ मन्त्रालयसँग थप बजेटका लागि पहल गर्ने तथा विकास साझेदार र अन्य सरोकारवाला निकायसँग सहकार्य गरी थप स्रोत जुटाउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ।

राजनीतिक अस्थिरता, नेतृत्व परिवर्तन, कानूनी सुधारमा हुने ढिलाइ तथा सरोकारवाला निकायको पर्याप्त सहयोग नपाउने अवस्था पनि प्रमुख जोखिमका रूपमा रहन्छन्। यस्ता जोखिम न्यूनीकरणका लागि उच्च प्रशासनिक नेतृत्वले जुनसुकै राजनीतिक नेतृत्वसँग पनि सुधारको महत्व स्पष्ट रूपमा राखी सहमति र समर्थन जुटाउन पहल गर्नुपर्छ। त्यसैगरी कानूनी सुधार लामो प्रक्रियाबाट जाने भएकाले सम्बन्धित निकायहरूलाई समयमै विश्वस्त पार्दै सकारात्मक सहयोगका लागि सक्रिय समन्वय गर्नुपर्दछ।

निष्कर्ष

यो सुधार योजना महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयलाई सङ्घीय शासन प्रणालीको मर्मअनुसार नीति निर्माण, मापदण्ड निर्धारण, समन्वय र अनुगमनमा केन्द्रित, परिणाममुखी र उत्तरदायी संस्थाका रूपमा रूपान्तरण गर्ने दीर्घकालीन मार्गचित्र हो। यसले मन्त्रालय तथा मातहतका निकायमा रहेका संस्थागत, कानूनी, संरचनागत, सेवा प्रवाह तथा सूचना व्यवस्थापनसम्बन्धी कमजोरीहरूलाई सम्बोधन गर्दै भूमिका पुनर्परिभाषा, स्पष्ट कार्यविभाजन, कानूनी सुधार, डिजिटल प्रणाली सुदृढीकरण र मानव तथा वित्तीय स्रोतको रणनीतिक परिचालनलाई एकीकृत रूपमा अघि बढाउने आधार प्रदान गर्दछ।

यस योजनाको सफल कार्यान्वयनबाट लैङ्गिक हिंसा, मानव बेचबिखन, बालविवाह, सडक बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक तथा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकसँग सम्बन्धित सवालहरूमा अधिकारमा आधारित, समन्वित र प्रमाणमा आधारित सेवा तथा कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न सकिनेछ। साथै CEDAW, CRC र CRPD लगायत अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयन, डिजिटल अनुगमन प्रणालीको विकास, नतिजामुखी सूचकको प्रयोग र पारदर्शी जवाफदेही संयन्त्रमार्फत सुधार कार्यक्रमहरूलाई दिगो, विश्वसनीय र नागरिकमैत्री बनाउन सहयोग पुग्नेछ।

अन्ततः यो सुधार योजना प्रशासनिक पुनर्संरचनामा मात्र सीमित नभई सामाजिक न्याय, समानता, मानव अधिकार संरक्षण र समावेशी विकासलाई संस्थागत रूपमा सुदृढ गर्ने रूपान्तरणकारी पहल हो। पर्याप्त स्रोत, निरन्तर अनुगमन, राजनीतिक समर्थन र सरोकारवालाको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गर्न सकिएमा मन्त्रालयले संविधानप्रदत्त दायित्व प्रभावकारी रूपमा निर्वाह गर्दै महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अन्य सीमान्तकृत समूहहरूको जीवनस्तर उकास्न महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउनेछ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग। (२०८०)। वार्षिक प्रतिवेदन। काठमाडौं।

अर्थ मन्त्रालय। (२०८१)। आर्थिक सर्वेक्षण २०८०/८१। काठमाडौं।

गृह मन्त्रालय। (२०८०)। राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन। काठमाडौं।

कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय। (२०७९)। कृषि अनुदान व्यवस्थापन सम्बन्धी अध्ययन। काठमाडौं।

महालेखा परीक्षकको कार्यालय। (२०८०)। वार्षिक प्रतिवेदन २०७९/८०। काठमाडौं।

नीति अध्ययन प्रतिष्ठान। (२०७८)। अनुदान वितरण र सुशासन सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन। काठमाडौं।

नेपाल राष्ट्र बैंक। (२०८०)। वित्तीय पहुँच र डिजिटल भुक्तानी सम्बन्धी अध्ययन। काठमाडौं।

राष्ट्रिय योजना आयोग। (२०७९)। एकीकृत सामाजिक सुरक्षा ढाँचा। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०४९)। समाज कल्याण परिषद् ऐन, २०४९। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०६३)। ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०६४)। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०६५)। ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी नियमावली, २०६५। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०६५)। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण नियमावली, २०६५। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०६७)। लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष नियमावली, २०६७। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७२)। नेपालको संविधान, २०७२। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७४)। अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७५)। बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७६)। बालन्याय सम्पादन (कार्यविधि) नियमावली, २०७६। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७७)। अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी नियमावली, २०७७। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७७)। राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीति, २०७७। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७८)। बालबालिका सम्बन्धी नियमावली, २०७८। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०७९)। बाल गृह सञ्चालन तथा व्यवस्थापन मापदण्ड, २०७९। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०८०)। अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०८०। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०८०)। राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८०। काठमाडौं।

नेपाल सरकार। (२०८२)। मानव बेचबिखन विरुद्धको राष्ट्रिय नीति, २०८२। काठमाडौं।

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय। (२०७६)। बाल संरक्षण आर्थिक राहत सहयोग कार्यविधि। काठमाडौं।

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय। (२०७६)। बाल हेल्पलाइन १०९८ सञ्चालन कार्यविधि। काठमाडौं।

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय। (२०७६)। बालबालिका खोजतलास नम्बर १०४ सञ्चालन निर्देशिका। काठमाडौं।

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय। (२०७७)। अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि अनुदान कार्यविधि। काठमाडौं।

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय। (२०७९)। राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद् पाँच वर्षीय रणनीतिक योजना (२०७८/७९—२०८४/८५)। काठमाडौं।

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय। (२०८०)। बालन्याय सम्पादन कार्यविधि। काठमाडौं।

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय। (२०८२)। बालविवाह अन्त्य रणनीति तथा कार्ययोजना। काठमाडौं।

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय। (२०८२)। राष्ट्रिय लैङ्गिक परीक्षण कार्यविधि। काठमाडौं।

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय। (२०८२)। सडक बालबालिका संरक्षण निर्देशिका। काठमाडौं।

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय। (२०८२)। महिला उद्यमशीलता तथा जीविकोपार्जन कार्यक्रम कार्यविधिहरू। काठमाडौं।

राष्ट्रिय बालअधिकार परिषद्। (२०७९)। नेपालमा बाल अधिकारको स्थिति प्रतिवेदन। काठमाडौं।

राष्ट्रिय बालअधिकार परिषद्। (२०८२)। बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय स्थिति प्रतिवेदन। काठमाडौं।

स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय। (२०७८)। One Stop Crisis Management Center सञ्चालन निर्देशिका। काठमाडौं

Health Insurance Board. (2080). Coordination challenges between cash transfers and health insurance. Kathmandu.

HelpAge International. (2020). Ageing and older persons in Nepal: Policy implementation review. Kathmandu.

International Labour Organization (ILO). (2021). World social protection report 2020–22. Geneva.

Ministry of Federal Affairs and General Administration. (2019). Unbundling of functions in Nepal’s federal structure. Government of Nepal.

Ministry of Finance. (2021). Gender responsive budgeting report. Government of Nepal.

Office of the Prime Minister and Council of Ministers. (2020). Federal governance implementation review. Government of Nepal.

UN Women. (2020). Gender responsive budgeting in Nepal: Progress and challenges.

UNFPA. (2022). Assessment of gender-based violence response mechanisms in Nepal.

UNICEF. (2021). Child protection system strengthening in Nepal: Evaluation report. Kathmandu

World Bank. (2022). Revisiting social protection and health financing in South Asia. Washington, DC

परिच्छेद दश

नागरिकका आधारभूत सेवाहरू

१०(क).नागरिकका आधारभूत सेवाहरू (रोजगार, पञ्जीकरण, नागरिकता, राष्ट्रिय परिचयपत्र, राहदानी र सवारीचालक अनुमितपत्र)

१०(क).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

१०(क).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

१.रोजगार

रोजगार (Employment) क्षेत्रमा सुधारका लागि विगतमा गठन भएका विभिन्न आयोग, समिति तथा कार्यदलहरूले रोजगारी श्रृजना र रोजगार क्षेत्रको सुधारका सन्दर्भमा विभिन्न सुझावहरू दिएको पाइन्छ । यसको साथै विगतमा आवधिक योजना, बार्षिक बजेट तथा विभिन्न विषयगत मन्त्रालयहरूको नीति कार्यक्रमहरूमा समेत रोजगारी सिर्जना र गरिवी निवारणसंग सम्बन्धित विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएको देखिन्छ । विगतमा रोजगारीको सन्दर्भमा तर्जुमा गरिएका नीति तथा विभिन्न समितिले दिएका सुझावहरूको अध्ययन गर्दा राष्ट्रिय रोजगार नीति, २०७१ ले पहिलो पटक श्रम बजारमा माग र आपूर्तिको सूचना एकीकृत गर्न श्रम बजार सूचना प्रणाली (LMIS) को अवधारणामा जोड दिएको देखिन्छ । यसको साथै प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम निर्देशिका, २०७५ मार्फत शुरु भएको सुधारको प्रयासले प्रत्येक स्थानीय तहमा 'रोजगार सेवा केन्द्र' को कानुनी संरचना खडा गरी बेरोजगारहरूको Real-time तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि 'रोजगार व्यवस्थापन सूचना प्रणाली' (EMIS) को प्रयोगमा जोड दिएको देखिन्छ।

यसै क्रममा पन्ध्रौं योजना (२०७६—२०८१) ले रोजगार सूचना केन्द्रहरूलाई सूचना सङ्कलनमा मात्र सीमित नगरी सीपमूलक तालिमलाई बजारको मागसँग जोड्न 'श्रम बैंक' को अवधारणा र एकीकृत राष्ट्रिय रोजगार ढाँचाको आवश्यकतामा जोड दिएको र वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका व्यक्तिहरूको सीप उपयोग सम्बन्धी अध्ययन, २०७७ ले विदेशबाट फर्केका श्रमिकहरूको सीप म्यापिङ गरी उनीहरूलाई स्वदेशमै उद्यमी बनाउन पुनःएकीकरण प्याकेज र सहुलियतपूर्ण ऋण उपलब्ध गराउनको लागि सिफारिस गरेको थियो। पछिल्लो समयमा श्रम अडिट, २०७९ र डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०८० ले परम्परागत दर्ता प्रणालीलाई परिमार्जन गर्दै आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI) मा आधारित 'जव म्याचिङ' प्रणाली र एकीकृत श्रम सूचना प्रणाली (I-LEMIS) मार्फत सेवालाई पूर्णतः स्वचालित र नतिजामुखी बनाउनुपर्ने निष्कर्ष निकालेका छन्।

२.पञ्जीकरणः

नेपालमा व्यक्तिगत घटना दर्ता (जन्म, मृत्यु, विवाह, सम्बन्ध विच्छेद र बसाइँसराइ) लाई आधुनिक र प्रविधिमैत्री बनाउने यात्रा विशेष गरी सन् २०१५ बाट योजनाबद्ध रूपमा शुरु

भएको हो। व्यक्तिगत घटना दर्ता सम्बन्धी दशवर्षीय रणनीतिक योजना (२०१५—२०२४) ले सन् २०२४ सम्ममा व्यक्तिगत घटना दर्ता शतप्रतिशत पुऱ्याउने महत्वाकांक्षी लक्ष्य निर्धारण गर्दै वडा तहसम्म अनलाइन व्यक्तिगत घटना दर्ता प्रणाली (VERPS) विस्तार गर्न सिफारिस गरेको थियो। यसै रणनीतिको जगमा टेकेर सरकारले राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण ऐन, २०७६ जारी गऱ्यो, जसले पञ्जीकरणलाई केवल तथ्याङ्क सङ्कलनको माध्यममा मात्र सीमित नगरी नागरिकको कानुनी पहिचान र राज्यबाट प्राप्त गर्ने सेवा-सुविधाहरूको अनिवार्य आधारका रूपमा कानुनी मान्यता प्रदान गऱ्यो।

पञ्जीकरण सेवा सुधारको अर्को महत्वपूर्ण कडीको रूपमा राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९ लाई ले सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणमा हुने अनियमितता र दोहोरोपन हटाउन लाभग्राहीको विवरणलाई बायोमेट्रिक्स प्रणालीमा आबद्ध गर्नुपर्ने कुरामा जोड दियो। यस प्रतिवेदनले नागरिकको पहिचानलाई राज्यको सामाजिक सुरक्षा संयन्त्रसँग प्रत्यक्ष जोड्दै सेवालाई पूर्णतः डिजिटल र पारदर्शी बनाउने मार्गचित्र प्रस्तुत गरेको थियो। पछिल्लो समयमा डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०८० ले पञ्जीकरण सेवालाई थप परिष्कृत बनाउँदै अस्पतालबाटै जन्म र मृत्युको सूचना स्वतः प्रणालीमा प्रविष्ट हुने (Hospital-based Registration) र वडा कार्यालयहरूलाई 'पेपरलेस' बनाउने आधुनिक डिजिटल रूपान्तरणको अवधारणालाई प्राथमिकताका साथ अघि सारेको छ।

३.नागरिकता

नेपालमा नागरिकता वितरण सेवालाई सहज र सरल बनाउन र नागरिकतासंग जोडिएका विभिन्न मुद्दाहरूको सम्बोधन गर्न विभिन्न समयमा विभिन्न आयोग, समिति तथा कार्यदलहरू गठन भई विभिन्न सुझावहरू दिएको पाइन्छ । जसमा नागरिकता सम्बन्धी ऐन कानूनमा संशोधन गर्ने, वितरणलाई सहज र सरल बनाउने, नागरिकतामा देखिएको जातीय तथा लैंगिक विभेद हटाउने, अभिलेख प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्ने, नागरिकता प्रमाणपत्रको गुणस्तरमा सुधार गर्ने र नागरिकता सम्बद्ध कसुरमा संलग्नलाई कडा कारबाही गर्ने लगायतका सुझावहरू दिइएको पाइन्छ । नागरिकता सेवाको सुधारका लागि 'उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार सुझाव समिति' ले जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूको कार्यबोझ घटाउन अनलाइन आवेदन र टोकन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने सुझाव दिएको छ। गृह मन्त्रालयको 'गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना २०७८' ले नागरिकताका पुराना हस्तलिखित अभिलेखहरूलाई डिजिटल आर्काइभमा रूपान्तरण गरी प्रमाणीकरण प्रक्रियालाई छिटो र पारदर्शी बनाउनुपर्ने निष्कर्ष निकालेको छ। यसले सेवाग्राहीको भौतिक उपस्थितिलाई कम गर्दै कागजी प्रक्रियालाई न्यूनीकरण गर्ने लक्ष्य राखेको छ।

४.राष्ट्रिय परिचयपत्र

नेपालमा नागरिकको जैविक (Biometric) र व्यक्तिगत विवरणलाई एकीकृत गरी डिजिटल पहिचान प्रदान गर्ने प्रक्रियाको सुरुवात राष्ट्रिय परिचयपत्र व्यवस्थापन रणनीति, २०६७ बाट भएको हो। यसले पहिलो पटक कागजी नागरिकताको विकल्पमा उच्च सुरक्षा विशेषतायुक्त विद्युतीय परिचयपत्रको अवधारणा अघि सार्‍यो। यसैको निरन्तरता स्वरूप पन्ध्रौं योजना (२०७६—२०८१) ले राष्ट्रिय परिचयपत्रलाई राज्यको 'मूल पहिचान' (Mother Document) को रूपमा स्थापित गर्ने लक्ष्य राख्दै यसलाई राहदानी, व्यक्तिगत आयकर (PAN), सामाजिक सुरक्षा र बैंकिङ सेवासँग अनिवार्य रूपमा एकीकृत (Interoperability) गर्नुपर्ने रणनीतिक सुझाव दिएको छ।

राष्ट्रिय परिचयपत्रको विद्यमान अवस्थाको सुधारका क्रममा गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७८ ले विवरण सङ्कलनलाई अभियानकै रूपमा ७७ वटै जिल्ला र वडा तहसम्म पुर्‍याउन 'लाइभ इनरोलमेन्ट' केन्द्रहरूको विस्तारमा जोड दिएको छ। यस कार्ययोजनाले नागरिकता लिँदा नै परिचयपत्रको विवरण सङ्कलन गर्ने 'एकीकृत सेवा' को अवधारणालाई प्राथमिकता दिएको छ।

पछिल्लो समयमा राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागको वार्षिक प्रतिवेदन, २०८० र वाह्य अध्ययनहरूले विवरण सङ्कलनपछिको छपाइ र वितरणमा देखिएको ढिलाइलाई प्रमुख समस्याका रूपमा औंल्याएका छन्। यी प्रतिवेदनहरूले सुधारका लागि प्रादेशिक मुद्रण केन्द्रको स्थापना, 'ई-केवाइसी' (e-KYC) मार्फत अन्य निकायले परिचयपत्रको डाटाबेस प्रयोग गर्न पाउने प्राविधिक व्यवस्था र भौतिक कार्ड नआउन्जेल 'डिजिटल परिचयपत्र' लाई सबै सरकारी सेवामा पूर्ण मान्यता दिनुपर्ने निष्कर्ष निकालेका छन्।

५.राहदानी

नेपालको राहदानी सेवालाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप सुरक्षित र भरपर्दो बनाउने प्रयासहरू सन् २०१० मा मेसिन रिडेबल पासपोर्ट (MRP) को शुरुवातसँगै योजनाबद्ध रूपमा अघि बढेका हुन्। यस प्रक्रियालाई थप आधुनिक बनाउन **राहदानी विभागको रणनीतिक योजना, २०७७—२०८२** ले कोशेढुङ्गाको काम गर्‍यो । जसले एमआरपी (MRP) बाट उच्च सुरक्षा विशेषतायुक्त **ई-पासपोर्ट (e-Passport)** मा रूपान्तरण हुने लक्ष्य निर्धारण गर्दै सुरक्षा र प्रविधिलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्यो। यस योजनाले कागजी प्रक्रियालाई विस्थापित गरी नागरिकको बायोमेट्रिक विवरण र विद्युतीय चिप्समा आधारित पहिचानलाई राहदानीको मुख्य आधार बनाएको छ।

यसै क्रममा विभिन्न समयमा गठित **राहदानी सेवा सुधार सम्बन्धी कार्यदलका प्रतिवेदनहरू**ले सेवा प्रवाहमा देखिएका व्यावहारिक जटिलता र बिचौलियाको चलखेल अन्त्य गर्न आवेदन प्रक्रियालाई पूर्ण रूपमा अनलाइन गर्ने र राजस्व भुक्तानीलाई विद्युतीय (Electronic Payment) बनाउनुपर्ने सुझाव दिएका छन्। यी प्रतिवेदनहरूले विशेष गरी काठमाडौंस्थित

विभागमा हुने अत्यधिक भिड नियन्त्रण गर्न **'लाइभ इनरोलमेन्ट'** (Live Enrolment) केन्द्रहरूलाई ७७ वटै जिल्ला प्रशासन कार्यालय र विदेशस्थित नेपाली नियोगहरूमा थप विस्तार गरी सेवालाई विकेन्द्रीकरण गर्न जोड दिएका छन्। पछिल्लो समयमा **राहदानी विभागको वार्षिक समीक्षा प्रतिवेदन,** २०८० मा राहदानीको डाटाबेसलाई राष्ट्रिय परिचयपत्रको प्रणालीसँग पूर्ण रूपमा एकीकृत गरी विवरण प्रमाणीकरणलाई स्वचालित बनाउने र सेवाग्राहीले आफ्नै मोबाइलबाट राहदानीको अवस्था (Status) ट्र्याक गर्न सक्ने गरी प्रविधिको प्रयोगलाई व्यापक बनाउने लक्ष्य राखेको छ।

६.सवारीचालक अनुमतिपत्र

नेपालमा सवारीचालक अनुमतिपत्रलाई परम्परागत कागजी कार्डबाट स्मार्ट कार्डमा रूपान्तरण गर्ने प्रक्रियासँगै यसको व्यवस्थापनमा विभिन्न चुनौती र सुधारका प्रयासहरू भएका छन्। यसको व्यवस्थित शुरुवात र प्रविधिमैत्री सुधारका लागि भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयका विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनहरूले प्रयोगात्मक परीक्षा (Trial) लाई थप पारदर्शी र निष्पक्ष बनाउन सीसीटीभी (CCTV) निगरानी अनिवार्य गर्ने र सेवाग्राहीको पहुँच सहज बनाउन अनलाइनबाटै राजस्व तिर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने र सफ्टवेयर र हार्डवेयरको क्षमता विस्तार गरी 'फेसलेस' सेवा प्रवाहको जग बसाल्न सिफारिस गरेका थिए।सुधारको अर्को महत्वपूर्ण दस्तावेजका रूपमा यातायात व्यवस्थापन सुधार कार्यदल प्रतिवेदन, २०७९ लाई लिन सकिन्छ । जसले 'स्मार्ट कार्ड' को छपाइमा रहेको वर्षौंदेखिको ढिलाइलाई प्रमुख समस्याका रूपमा औंल्याउँदै यसको समाधानका लागि केन्द्रमा मात्र सीमित मुद्रणलाई प्रदेश स्तरमा मुद्रण केन्द्रहरू स्थापना गरी विकेन्द्रीकरण गर्न ठोस सुझाव दिएको छ। यस प्रतिवेदनले माग र आपूर्तिबीचको सन्तुलन मिलाउन आधुनिक मास-प्रिन्टरहरूको खरिद र प्राविधिक जनशक्तिको व्यवस्थापनलाई प्राथमिकतामा राखेको छ।

पछिल्लो समयमा यातायात व्यवस्था विभागको रणनीतिक मार्गचित्र, २०८० ले भौतिक कार्डको दीर्घकालीन विकल्पका रूपमा 'क्युआर कोड' (QR Code) सहितको डिजिटल लाइसेन्सलाई कानुनी मान्यता दिनुपर्ने र यसले छपाइको पर्खाइमा रहेका लाखौं सेवाग्राहीलाई राहत दिने साथै ट्राफिक प्रहरीले मोबाइल एपमार्फत नै लाइसेन्सको वैधता जाँच्न सक्ने गरी 'डिजिटल रूपान्तरण' लाई प्राथमिकता दिएको छ। समग्रमा, यी प्रतिवेदनहरूले सवारीचालक अनुमतिपत्रको सेवालाई भौतिक कार्डबाट मुक्त गरी पूर्णतः डिजिटल र पारदर्शी प्रणालीतर्फ लैजान सकिने कुरामा जोड दिएका छन।

यसरी रोजगार, पंजीकरण, नागरिकता, राष्ट्रिय परिचयपत्र, राहदानी र सवारीचालक अनुमितपत्र जस्ता नागरिकका आधारभूत सेवालाई सहज र सरल बनाउने, सेवा प्रवाहमा विद्यमान समस्याहरूको पहिचान गरी समाधानका लागि उपयुक्त उपायहरू सिफारिस गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न समयमा विभिन्न प्रतिवेदनहरूबाट महत्वपूर्ण सुझावहरू प्राप्त भएको देखिन्छ।

१०(क).१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

१.रोजगार

विश्व बैंक लगायत विभिन्न सङ्घ संस्था र व्यक्तिहरूबाट नेपालको श्रम बजारको विश्लेषण गरी नेपालमा रोजगारीको सन्दर्भमा "सीपको खाडल" (Skills Gap) मुख्य समस्याको रुपमा रहेको औंल्याएका छन्। यसका साथै श्रमको उचित सम्मान नभएको, कृषि क्षेत्रका श्रमिकहरूलाई हेयको दृष्टिले हेर्ने प्रवृत्ति, अनौपचारिक क्षेत्रको श्रमलाई सामाजिक सुरक्षामा समेटन नसकिएको र प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम जस्ता योजनाहरूले दिगो रोजगारी भन्दा पनि अदक्ष श्रममा बढी खर्च गरेको कारण रोजगारीको क्षेत्रमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न नसकिएको निष्कर्ष निकालेका छन्। यसको साथै श्रम तथा रोजगारको क्षेत्रमा काम गर्ने सरकारी निकायहरूको प्राथमिकतामा आन्तरिक रोजगारी पर्न नसकेको, स्वदेशमा काम गर्ने श्रमिकको ज्याला दर न्यून रहेको, उचित कार्यवातावरण तथा कार्यस्थल स्वास्थ्य तथा सुरक्षाका मापदण्डको न्यून परिपालना भएको, विदेशबाट श्रम गरि फर्किएका व्यक्तिहरूको स्वदेशमा श्रमको उचित सम्मान नभएको तथा प्रोत्साहनका गतिविधिहरू न्यून रहेको, ट्रेड युनियनहरूको गलत अभ्यासका कारण स्वदेशी र विदेशी लगानी प्रभावित भइ रोजगारी सिर्जनामा नकारात्मक असर परेको र युवाहरूमा वैदेशिक रोजगारीप्रति मोह बढदै गएको कारण आन्तरिक श्रम बजारमा दक्ष जनशक्तिको अभाव हुन गएको जस्ता विषयवस्तु रोजगारीको मुख्य समस्याको रुपमा रहेकाले यिनै विषयवस्तुको सुधारमा जोड दिनुपर्ने सुझाव दिएका छन्।

२.पञ्जीकरण

नेपालमा व्यक्तिगत घटना दर्ताको अवस्था र यसका चुनौतीहरूका बारेमा गरिएका बाह्य अध्ययनहरूले प्रविधि, पहुँच र सामाजिक न्यायका विषयमा महत्वपूर्ण निष्कर्षहरू निकालेका छन्। विश्व बैंकको प्रतिवेदन, २०१७ ले नेपालमा व्यक्तिगत घटना दर्ता प्रणालीलाई डिजिटल बनाउने प्रयास सकारात्मक भए तापनि ग्रामीण क्षेत्रमा भरपर्दो इन्टरनेट र विद्युतको अभावले गर्दा अनलाइन प्रणाली (VERPS) को पूर्ण कार्यान्वयनमा अवरोध पुगेको औंल्याएको थियो। उक्त अध्ययनले प्रविधिको प्रयोगले सेवामा पारदर्शिता ल्याए पनि "डिजिटल डिभाइड" (Digital Divide) का कारण विपन्न वर्ग अझै सेवाबाट टाढा रहेको निष्कर्ष निकालेको थियो। यसै सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम, २०२१ द्वारा गरिएको एक विस्तृत अध्ययनले भौगोलिक विकटता र प्रविधिमा पहुँचको अभावका कारण सीमान्तकृत, दलित र दुर्गम क्षेत्रका समुदायहरू अझै पनि व्यक्तिगत घटना दर्ताबाट वञ्चित रहेको देखाएको छ। उक्त प्रतिवेदनका अनुसार, विशेषगरी तराईका दलित र हिमाली क्षेत्रका अति दुर्गम बस्तीहरूमा चेतनाको कमी र वडा कार्यालयसम्मको दूरीका कारण जन्म र मृत्यु दर्ताको दर अझै पनि राष्ट्रिय औसतभन्दा कम रहेकोले सेवालाई नागरिकको घरदैलोसम्म पुऱ्याउन 'मोबाइल गभर्नेन्स' र घुम्ती शिविरहरूको आवश्यकता औंल्याएको छ। पछिल्लो समयमा एशियाली विकास बैंक र विभिन्न विश्वविद्यालयका प्राज्ञिक शोधहरूले पञ्जीकरणको डाटाबेस र सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण प्रणालीबीचको प्राविधिक

खाडलका बारेमा अध्ययन गरी पञ्जीकरणलाई केवल कानुनी प्रक्रियाका रूपमा मात्र नहेरी यसलाई नागरिकको 'आधारभूत मानव अधिकार' र 'राज्यको उपस्थिति' सँग जोडेर हेर्नुपर्ने र प्रविधिलाई स्थानीय भाषा र संस्कृति अनुकूल बनाउनुपर्ने सुझाव दिएका छन्।

३.नागरिकता

नेपालमा नागरिकता प्राप्तिमा रहेका व्यवधान र यसले पारेको सामाजिक प्रभावका बारेमा गरिएका अध्ययन अनुसन्धानहरूले विभिन्न निष्कर्षहरू निकालेका छन्। महिला, कानुन र विकास मञ्चद्वारा गरिएको एक महत्वपूर्ण प्राज्ञिक अध्ययनले नेपालमा बाबुको पहिचान नभएका वा आमाको नामबाट नागरिकता लिन खोज्ने सन्तानहरूले कानुनी प्रावधान हुँदाहुँदै पनि व्यवहारमा ठूलो विभेद भोग्नुपरेको औंल्याएको छ। यसै सन्दर्भमा एम्नेस्टी इन्टरनेशनल र संवैधानिक कानुनका विज्ञहरूद्वारा गरिएको अनुसन्धानले लैङ्गिक असमानता र झन्झटिलो प्रक्रियागत जटिलताका कारण नेपालमा ठूलो सङ्ख्यामा युवाहरू राज्यविहिनता (Statelessness) को उच्च जोखिममा रहेको देखाएको छ। अध्ययनका अनुसार, नागरिकता नहुँदा युवाहरू उच्च शिक्षा, रोजगारी, सिमकार्ड प्राप्ति र बैंक खाता खोल्ने जस्ता आधारभूत अधिकारबाट वञ्चित भएका र उनीहरूको व्यक्तित्व विकास र राज्यप्रतिको अपनत्वमा नकारात्मक असर परेकोले नागरिकता वितरणलाई केवल सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट मात्र नहेरी यसलाई नागरिकको "अस्तित्वको अधिकार" सँग जोडेर हेर्नुपर्ने कुरामा जोड दिइएका छन्।

४.राष्ट्रिय परिचयपत्र

नेपालमा राष्ट्रिय परिचयपत्रको कार्यान्वयन र यसले समेट्ने विशाल व्यक्तिगत तथ्याङ्कको सुरक्षाका बारेमा गरिएका बाह्य प्राविधिक अध्ययन तथा प्राज्ञिक अनुसन्धानहरूले प्रणालीको विश्वसनीयता र गोपनीयताका विषयमा महत्वपूर्ण प्रश्नहरू उठाएका छन्। राष्ट्रिय परिचयपत्रको पाइलट प्रोजेक्ट शुरु हुनु अघि गरिएका केही निजी क्षेत्रका प्राविधिक समीक्षाहरूले नेपालको सरकारी सर्भर र तथ्याङ्क केन्द्र (GIDC) को भौतिक तथा प्राविधिक सुरक्षा क्षमतामा प्रश्न उठाएका र ती अध्ययनहरूले नागरिकको बायोमेट्रिक विवरण जस्तो संवेदनशील डाटा भण्डारण गर्दा हुनसक्ने सम्भावित 'डाटा ब्रिच' (Data Breach) बाट बच्न बलियो एन्क्रिप्शन (Encryption) र डिजास्टर रिकभरी सेन्टरको अभाव रहेको औंल्याएका छन्। विभिन्न बाह्य साइबर सुरक्षा विज्ञहरू र डिजिटल अधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाहरूले गरेका अध्ययनहरूले राष्ट्रिय परिचयपत्र प्रणालीको गोपनीयता (Privacy) सुनिश्चित गर्न नेपालमा छुट्टै तथ्याङ्क सुरक्षा ऐनको अभाव रहेको निष्कर्ष निकालेका छन्। ती अडिटहरूले नागरिकको अनुमति विना नै तेस्रो पक्ष वा अन्य सरकारी निकायहरूले व्यक्तिगत विवरणमा पहुँच पाउन सक्ने जोखिम रहेको र प्रणालीमा प्रयोग गरिएका सफ्टवेयरहरूको 'सोर्स कोड' माथिको पूर्ण नियन्त्रणमा विदेशी कम्पनीहरूको भूमिका रहनु सुरक्षाको दृष्टिकोणले संवेदनशील रहेको औंल्याएका छन् । पछिल्लो समयमा विश्वविद्यालयका शोधकर्ताहरू

र 'सेन्टर फर आइटी एण्ड ल' जस्ता संस्थाहरूले गरेको अध्ययनले राष्ट्रिय परिचयपत्रलाई अन्य सेवासँग आबद्ध गर्दा (Interoperability) नागरिकको 'ट्र्याकिङ' (Tracking) र निगरानी बढ्न सक्ने चेतावनी दिएका छन्। प्राज्ञिक निष्कर्षहरूका अनुसार, तथ्याङ्क सुरक्षा (Data Privacy) का लागि केवल प्राविधिक उपाय मात्र पर्याप्त नहुने भन्दै यसलाई नियमन गर्न एक स्वतन्त्र 'डाटा रेगुलेटरी अथोरिटी' को आवश्यकता रहेको औंल्याएका छन्। अध्ययनहरूले प्रणालीको गोपनीयता सुनिश्चित गर्न थप बलियो कानुनी र प्राविधिक सुरक्षाहरू (जस्तैः Multi-factor Authentication र Strict Access Control) तत्कालै लागू गर्नुपर्ने सुझाव दिएका छन्।

५.राहदानी

नेपालको राहदानी सेवालाई आधुनिकिकरण गर्ने क्रममा देखिएका प्रणालीगत र व्यवहारिक समस्याका बारेमा गरिएका विभिन्न बाह्य अध्ययनहरूले सेवाको पहुँच र गुणस्तरका विषयमा महत्वपूर्ण निष्कर्षहरू निकालेका छन्। नेपालको वैदेशिक रोजगारी र राहदानी वितरण प्रणालीमा केन्द्रित भएका केही अध्ययनहरूले पासपोर्ट वितरणमा रहेको ढिलाइलाई प्रमुख समस्याका रूपमा औंल्याएका थिए। उक्त अध्ययनहरूका अनुसार, जिल्लास्तरबाट आवेदन सङ्कलन हुने भए तापनि अन्तिम निर्णय र छपाइ केन्द्रमा मात्र सीमित हुँदा (Centralized Printing) सेवाग्राहीले राहदानी लिन महिनौं कुर्नुपर्ने र यसैको फाइदा उठाउँदै बिचौलियाहरूले "छिटो बनाइदिने" नाममा अनधिकृत शुल्क असुल्ने गरेको निष्कर्ष निकालेका थिए। ई-पासपोर्ट (e-Passport) कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरणमा गरिएका केही नागरिक समाजका अध्ययनहरूले माग र आपूर्तिबीचको गम्भीर असन्तुलनलाई उजागर गरेका थिए। ती अध्ययनका अनुसार, दैनिक मागको तुलनामा विभागको छपाइ र प्रमाणीकरण क्षमता न्यून हुँदा अनलाइन 'अपोइन्टमेन्ट' लिनै कठिन हुने र यसले गर्दा साइबर सञ्चालक तथा बिचौलियाहरूको सक्रियता बढेको निष्कर्ष निकालेका छन। "कोटा प्रणाली" (Quota System) ले गर्दा वास्तविक सेवाग्राहीभन्दा प्रविधिमा पहुँच भएका बिचौलियाले प्रणालीलाई कब्जामा लिने गरेका र राहदानी जस्तो आधारभूत सेवाको अन्तिम उत्पादन केन्द्रमा मात्र निर्भर रहनुले राज्यको विकेन्द्रीकरणको मर्मलाई सम्बोधन गर्न नसकेकोले सेवा सुधारका लागि प्रादेशिक स्तरमा छपाइ केन्द्रको विस्तार, 'पेपरलेस' प्रमाणीकरण र राष्ट्रिय परिचयपत्रसँगको पूर्ण प्राविधिक एकीकरण गरी सेवाग्राहीको भौतिक उपस्थितिलाई न्यूनतम बनाउनुपर्ने सुझाव दिएका छन्।

६.सवारीचालक अनुमतिपत्र

नेपालमा सवारीचालक अनुमतिपत्र वितरण प्रणाली र यसले सडक सुरक्षामा पारेको प्रभावका बारेमा गरिएका बाह्य अध्ययनहरूले प्रणालीगत सुधारको टड्कारो आवश्यकता औंल्याएका छन्। नेपालको हालको प्रयोगात्मक परीक्षा प्रणाली (Trial) केवल सीपमा मात्र केन्द्रित रहेको, सडक अनुशासन, ट्राफिक नियमको पालना र व्यस्त सडकमा सवारी चलाउने 'दक्षता' (On-road

Competency) मापन गर्न नसक्ने समस्या औंल्याएका छन। विभिन्न आइटी विज्ञहरू र सार्वजनिक खरिदका अनुसन्धानकर्ताहरूले गरेको अध्ययनले स्मार्ट कार्ड छपाइमा देखिएको ढिलासुस्तीको मुख्य कारण प्रविधिमा लगानीको कमी र केन्द्रीकृत मुद्रण प्रणाली रहेको देखाएका छन । यातायात पूर्वाधार विज्ञहरूले गरेको अध्ययनले ट्रायल परीक्षालाई पूर्णतः स्वचालित (Automated) बनाउनुपर्ने, मानवीय हस्तक्षेप कम गर्न सेन्सर जडित प्रविधिमा लगानी गर्नुपर्ने, चालकको दक्षता मापन गर्न सडकको वास्तविक परिस्थितिमा आधारित (Road-based Test) परीक्षा प्रणाली र 'डिमेरिट पोइन्ट' (नियम मिच्दा अंक काटिने) प्रणाली लागू गर्न सिफारिस गरेका छन।

१०(क).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

विभिन्न समयका अध्ययन प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन नहुनुमा केवल एउटा पक्ष मात्र दोषी छैन। नीति निर्माणमा देखिने 'आदर्शवाद' र कार्यान्वयनमा देखिने 'व्यवहारवाद' बीचको खाडललाई कम नगरेसम्म सेवा प्रवाहमा तात्विक परिवर्तन आउन कठिन देखिन्छ। नागरिकहरूका माथि उल्लेखित आधारभूत सेवाहरू प्राप्तिमा रहेका समस्याहरूको पहिचान गरी समाधानका उपायहरू पेश गर्ने, विद्यमान कार्यप्रणाली र अभ्यासमा सुधार गरी समसामयिक बनाउने, सेवा प्रवाह सम्बद्ध गुनासाहरू व्यवस्थापनका लागि उपयुक्त सुझाव दिने र भ्रष्टाचार र अनियमितताको अन्त्य गरी सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न समयमा आयोग, समिति, कार्यदल गठन भई सुधारका विभिन्न सुझाव सहितको प्रतिवेदनहरू पेश गरेका, सरकारले सो सम्बन्धमा विभिन्न समयमा विभिन्न निर्णयहरू गरेको र प्राज्ञिक र बाह्य क्षेत्रबाट समेत अध्ययन अनुसन्धान भई विभिन्न सुझावहरू दिइएकोमा उक्त सुधार योजना प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन नभएकाले आधारभूत सेवामा नागरिक पहुँच सहज र सरल हुन नसक्नुका साथै सेवा प्रवाहमा सुधार हुन नसकेको, नागरिकका गुनासोहरू बढदै गएको र सेवालाई आधुनिक, प्रविधिमैत्री, समसामयिक, मागमा आधारित र जनमुखी बनाउन सकिएको छैन् । सुधार योजना/ प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

- **राजनीतिक अपनत्व र इच्छाशक्तिको कमीः** सुधारका प्रतिवेदनहरूलाई राजनीतिक नेतृत्वले केवल तात्कालिक दबाब छल्ने माध्यम बनाउने तर सत्तामा पुगेपछि ती सुझावहरूले आफ्नो तजबिजी अधिकार कटौती गर्ने डरले कार्यान्वयनमा रुचि नदेखाउनु।
- **परिवर्तनप्रति कर्मचारीतन्त्रको अनिच्छा**)Resistance to Change): वर्षौंदेखि चलिआएको परम्परागत कार्यशैली र यथास्थितिमा रमाइरहेको कर्मचारीतन्त्रले नयाँ प्रविधि र पारदर्शी प्रणालीलाई आत्मसात गरी कार्यान्वयन नगर्नु।

- **अव्यवहारिक र महत्त्वाकांक्षी सुझावहरूः** कतिपय प्रतिवेदनहरूले नेपालको वास्तविक धरातल, भौगोलिक विकटता र स्रोत साधनको सीमिततालाई बिर्सिएर विदेशी-मोडेलहरूकोनक्कल गरी कार्यान्वयन नै गर्न नसकिने जटिल सुझावहरू दिनु।
- **कानुनी र नीतिगत विरोधाभासः** नयाँ सुधारका योजनाहरू ल्याए पनि सोसँग बाझिने पुराना ऐन, नियम र कार्यविधिहरू तत्काल संशोधन नगर्दा नयाँ"व्यवस्था र पुरानो कानुनबीचको द्वन्द्वले कार्यान्वयन ठप्प हुनु। "
- **अन्तर) निकाय समन्वयको अभाव-**Silo Mentality): एउटै सेवा सुधार गर्न धेरै निकाय बीच उच्च समन्वय चाहिनेमा एकले अर्कोलाई असहयोग गर्ने वा जिम्मेवारी पन्छाउने प्रवृत्ति हावी हुनु।
- **दक्ष प्राविधिक जनशक्तिको अभाव र पलायनः** डिजिटल सुधारका लागि आवश्यक उच्च तहका सफ्टवेयर इन्जिनियर र प्राविधिक विज्ञहरूलाई सरकारी सेवामा आकर्षित गर्ने र टिकाइराख्ने आकर्षक पारिश्रमिक तथा वृत्तिविकासको योजना नहुनु।-
- **स्रोत र पूर्वाधारमा लगानीको कमीः** सुधारका लागि आवश्यक पर्ने आधुनिक सफ्टवेयर, उच्च क्षमताको सर्भर र डिजिटल पूर्वाधारका लागि पर्याप्त बजेट विनियोजन नहुनु वा विनियोजित बजेट पनि परामर्श र गोष्ठीमा सकिनु।
- **कमजोर अनुगमन र जवाफदेहिता प्रणालीः** प्रतिवेदनका सुझावहरू कसले, कहिलेसम्म र कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने स्पष्ट कार्ययोजना र सोको अनुगमन गर्ने बलियो स्वतन्त्र संयन्त्रको अभाव हुनु।
- **नेतृत्व र संस्थागत स्मरणको अस्थिरता**ः छिटो छिटो हुने-राजनीतिक परिवर्तन र कर्मचारीहरूको सरुवाले गर्दा अघिल्लो नेतृत्वले सुरु गरेका सुधारका कामहरूले निरन्तरता नपाउनु र नयाँ नेतृत्वले आफ्नै नयाँ एजेन्डा मात्र प्राथमिकतामा राख्नु।
- **सुधारलाई नियमित भन्दा पनि टालटुले मान्ने प्रवृत्तिः** प्रशासन सुधारलाई एउटा निरन्तर चलिरहने प्रक्रियाका रूपमा भन्दा पनि आयोग गठन र प्रतिवेदन बुझाउने एउटा घटनाका रूपमा मात्र सीमित राख्नु।

१०(क).१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

१.रोजगारः

- **रोजगार सेवा केन्द्र** (ESC) **को सुदृढीकरणः** स्थानीय तहमा बेरोजगारहरूको तथ्याङ्क सङ्कलन र परामर्शका लागि समर्पित एकाइको स्थापना।

- **श्रम सूचना प्रणाली** (LMIS): बजारमा उपलब्ध रोजगारी र श्रमशक्तिको मागलाई Real time मा डिजिटल प्लेटफर्ममार्फत जोड्ने अभ्यास।
- **सिकाई र आर्जन** (Learn & Earn): तालिम अवधिमै प्रशिक्षार्थीहरूलाई निर्वाह भत्ता वा रोजगारीको ग्यारेन्टी गर्ने मोडेल।
- **स्वरोजगार कोषको एकीकृत परिचालनः** सहुलियतपूर्ण कर्जा र प्राविधिक सहयोगलाई एउटै द्वारबाट प्रवाह गर्ने अभ्यास।
- **श्रमाधान रोजगार मेला** (Job Fair): प्रविधिको प्रयोग गरी रोजगारदाता र कामदारबीच प्रत्यक्ष अन्तर्क्रिया गराउने मेलाको शुभारम्भ।
- **प्रवासबाट फर्केकाहरूको सीप म्यापिङः** विदेशबाट फर्केका श्रमिकहरूको सीपलाई स्वदेशी उद्योगसँग आबद्ध गर्न तथ्याङ्क व्यवस्थापन।

२.पञ्जीकरण

- **वडा तहबाट पूर्ण डिजिटल सेवाः** घटना दर्ताको आवेदनदेखि प्रमाणपत्र वितरणसम्म सबै कार्य वडा कार्यालयबाटै अनलाइनमार्फत गर्ने अभ्यास।
- **अस्पतालमै आधारित जन्म दर्ताः** बच्चा जन्मिने बित्तिकै अस्पतालबाटै जन्म दर्ताको सूचना प्रणालीमा प्रविष्ट गर्ने व्यवस्था।
- **डिजिटल सामाजिक सुरक्षा भत्ताः** लाभग्राहीको बैंकिङ खातामा सिधै रकम पठाउने र बायोमेट्रिक प्रमाणीकरणबाट मात्र भुक्तानी दिने पद्धति।
- **घुम्ती शिविर** (Mobile Camp): विकट क्षेत्रका नागरिकका लागि गाउँघरमै पुगेर सामूहिक पञ्जीकरण र परिचयपत्र वितरण।
- **स्वचालित सूचना प्रणालीः** प्रमाणपत्र नवीकरण वा सामाजिक सुरक्षा भत्ताको समय भएपछि सम्बन्धित व्यक्तिको मोबाइलमा एसएमएस जाने व्यवस्था।
- **अन्तर-आबद्धता** (Interoperability): पञ्जीकरणको डाटालाई स्वास्थ्य र शिक्षा मन्त्रालयको प्रणालीसँग जोडेर सेवा लिँदा सजिलो बनाउने अभ्यास।
- **कागजरहित अभिलेख** (Digital Archiving): पुराना हस्तलिखित दर्ता किताबहरूलाई स्क्यान गरी सुरक्षित डिजिटल डाटाबेसमा रूपान्तरण।

३.नागरिकता

- **अनलाइन प्रीःइनरोलमेन्ट-** नागरिकताका लागि आवश्यक विवरण र कागजातहरू सेवाग्राही आफैं र स्थानीय तहबाट अनलाइन अपलोड गरी समय)Appointment) लिने व्यवस्था।

- **डिजिटल आर्काइभ र प्रमाणीकरणः** पुराना ढड्डा नपल्टाई कम्प्युटरबाटै पुराना विवरण खोज्ने र प्रमाणीकरण गर्ने द्रुत प्रणाली।
- **क्यु र टोकन व्यवस्थापनः** कार्यालयमा हुने भिड नियन्त्रणका लागि डिजिटल डिस्प्ले सहितको टोकन प्रणाली। उदाहरणका लागी काठमाडौं जिल्ला प्रशासन कार्यालय लगायत विभिन्न कार्यालयले अवलम्बन गरेको 'अनलाईन टोकन तथा क्यु-म्यानेजमेन्ट प्रणाली' लाई देशभरका अन्य जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मालपोत, यातायात, नापी लगायतका सेवाग्राहीको उच्च चाप हुने सरकारी कार्यालयमा अबलम्बन गर्न सकिने।
- **हेल्पडेस्क र सहजीकरण कक्षः** निवेदन लेख्न वा कागजात पुऱ्याउन नसक्नेका लागि कार्यालयमै निःशुल्क सहयोग कक्षको व्यवस्था।
- **एकीकृत सेवा केन्द्रः** दुर्गमका नागरिकका लागि इलाका प्रशासन कार्यालयहरू मार्फत गाउँ नजिकै सेवा प्रवाह।
- **विद्युतीय प्रमाणीकरणः** अन्य सेवा लिन जाँदा नागरिकताको फोटोकपीको सट्टा अनलाइन प्रणालीबाटै विवरण भिडाउने)Verification) अभ्यास।
- **गुनासो सुनुवाइ संयन्त्रः** सेवा प्रवाहमा हुने ढिलासुस्ती बारे तत्काल उजुरी गर्न सकिने 'क्युआर कोड' आधारित फिडब्याक प्रणाली।

४.राष्ट्रिय परिचयपत्र

- **एकीकृत डाटा हबः** राष्ट्रिय परिचयपत्रलाई राहदानी, पञ्जीकरण र मतदाता नामावली लगायत अन्य सार्वजनिक सेवाहरूको साझा आधार (Common Database) बनाउने अभ्यास।
- **लाइभ इनरोलमेन्ट केन्द्रहरूको विस्तारः** जिल्ला प्रशासनका अतिरिक्त इलाका प्रशासन र स्थानीय तहसम्म विवरण सङ्कलन केन्द्र विस्तार।
- **बायोमेट्रिक सेक्युरिटीः** व्यक्तिको औँठाछाप र आँखाको नानी (Iris) प्रयोग गरी सरकारी सेवामा पूर्ण सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने अभ्यास।
- **बहुउपयोगी स्मार्ट कार्डः** एउटै कार्डलाई राहदानी, लाइसेन्स र मतदाता परिचयपत्रको विकल्पमा प्रयोग गर्न मिल्ने गरी प्रविधि जडान।
- **स्वचालित एसएमएस अलर्टः** कार्ड छपाइ सकिएको वा वितरणका लागि तयार भएको जानकारी मोबाइलमा दिने व्यवस्था।
- **ई-केवाइसी** (e-KYC): बैंक वा अन्य वित्तीय संस्थामा खाता खोल्दा भौतिक उपस्थितिको सट्टा एनआईडी नम्बरबाटै प्रमाणीकरण गर्ने अभ्यास।

- **केन्द्रीय मुद्रण प्रणालीः** उच्च सुरक्षा सहितको अत्याधुनिक मेसिनबाट गुणस्तरीय स्मार्ट कार्ड उत्पादन।

५.राहदानी

- **ई-पासपोर्ट (e-Passport) कार्यान्वयनः** विद्युतीय चिप सहितको सुरक्षित राहदानी जारी गरी अन्तर्राष्ट्रिय आवागमन सहज बनाउने अभ्यास।
- **राहदानी विभागको मोबाइल एपः** आवेदनको अवस्था ट्र्याक गर्न र नयाँ सूचना पाउन मोबाइल एपको प्रयोग।
- **अनलाइन राजस्व भुक्तानीः** बैंकमा लाइन बस्नु नपर्ने गरी कनेक्ट आईपीएस वा अन्य-वालेटबाट शुल्क तिर्ने व्यवस्था।
- **द्रुत सेवा (Fast Track):** आकस्मिक परेकाहरूका लागि निश्चित समयभित्र राहदानी उपलब्ध गराउने विशेष कार्यविधि।
- **नियोगहरूबाट अनलाइन सेवाः** विदेशमा रहेका नेपालीहरूका लागि सम्बन्धित दूतावासमार्फत सहज अनलाइन आवेदन र वितरण।
- **बिचौलिया रहित सेवाः** प्रत्यक्ष बायोमेट्रिक सङ्कलन र अनलाइन फर्मले गर्दा बिचौलियाको भूमिका न्यून गराउने अभ्यास।

६.सवारीचालक अनुमतिपत्र

- **डिजिटल लाइसेन्सः** भौतिक कार्ड नआउन्जेल 'नागरिक एप' मा रहेको लाइसेन्सलाई ट्राफिक प्रहरीले क्युआर कोड स्क्यान गरी मान्यता दिने अभ्यास।
- **अनलाइन आवेदन र कोटा प्रणालीः** सफ्टवेयरमार्फत कोटा निर्धारण गरी सेवाग्राहीको चाप व्यवस्थापन गर्ने कार्य।
- **स्वचालित ट्रायल सेन्टरः** मानवीय हस्तक्षेप कम गर्न सेन्सर र सीसीटीभी जडित प्रविधिमैत्री ट्रायल परीक्षा प्रणाली।
- **प्रदेशस्तरमा मुद्रणः** काठमाडौंको चाप घटाउन प्रदेश यातायात कार्यालयहरूबाटै स्मार्ट कार्ड छपाइ र वितरण।
- **अनलाइन राजस्व र जरिवानाः** नवीकरण शुल्क र ट्राफिक जरिवाना अनलाइनबाटै तिरेर कार्यालय जाने झन्झट अन्त्य।
- **नयाँ 'वर्ग' (Category) थपको सरलीकरणः** पहिले नै लाइसेन्स भएकाहरूका लागि थप वर्गका लागि सरल आवेदन प्रक्रिया।

- **चालक व्यवहार ट्र्याकिङः** ट्राफिक नियम उल्लंघनको रेकर्ड डिजिटल प्रणालीमा राखी सोही आधारमा नवीकरण गर्ने अभ्यास।

१०(क).२ आगामी मार्गचित्र

१०(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू

१.रोजगार

- राज्यको न्यून प्राथमिकताः रोजगार तथा गरिबि निवारणका कार्यक्रमलाई सरकारका सम्बन्धित निकायहरूले योजना, नीति तथा कार्यक्रममा समावेश गर्ने गरेको भएतापनि सो को लागि आवश्यक लगानी कम हुनु र आन्तरिक रोजगारी प्रबर्द्धन गर्ने विषय श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयको प्राथमिकतामा नपर्नु ।
- अद्यावधिक तथ्याङ्कको अभावः कति नागरिक बेरोजगार छन् र कति दक्ष तथा अर्ध दक्ष छन्- भन्ने यकिन र'रियलटाइम-' तथ्याङ्क स्थानीय तहका रोजगार सेवा केन्द्र र सरकारी निकायसँग नहुनु।
- अदक्ष श्रममा जोडः प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम जस्ता योजनाहरूले दीर्घकालीन सीप विकासभन्दा पनि मौसमी र न्यून उत्पादकत्व भएका कार्यमा बजेट खर्च गर्नु।
- सूचनाको पहुँचमा कमीः ग्रामीण क्षेत्रका युवाहरूमा सरकारी रोजगारीका अवसर, तालिम र सहुलियतपूर्ण कर्जाका बारेमा पर्याप्त जानकारी नपुग्नु।
- सीप र मागबीच असन्तुलनः प्राविधिक शिक्षालयहरूले उत्पादन गर्ने जनशक्ति र निजी क्षेत्रका उद्योगहरूलाई आवश्यक पर्ने सीपबीच ठूलो खाडल रहनु साथै मागमा आधारीत शिक्षा प्रणाली नभएका कारण शैक्षिक संस्थाहरू बेरोजगार उत्पादन गर्ने संस्थामा परिणत हुनु।
- बिचौलियाको प्रभावः वैदेशिक रोजगारीको प्रक्रियामा सरकारी संयन्त्रभन्दा बिचौलियाहरू बढी सक्रिय र प्रभावकारी देखिनु। विदेशमा रहेका नियोगका कर्मचारीहरू कामदारका हक हितका विषयमा सम्वेदनशील नहुनु साथै कामदारको शोषण तथा अनियमितताका संलग्न हुनु ।
- स्वरोजगारमा न्यून आकर्षणः सहुलियतपूर्ण कर्जा पाउन झन्झटिलो कागजी प्रक्रिया र धितो व्यवस्थापनमा समस्या भएका कारण स्वरोजगारमा आकर्षण कम हुनु।
- श्रम बैंकको निष्क्रियताः श्रमिक र रोजगारदातालाई जोड्ने गरी प्रस्तावित 'श्रम बैंक' को अवधारणा व्यवहारमा लागू हुन नसक्नु।
- सिप तथा क्षमता विकासमा कम लगानी :सिप तथा क्षमता विकास गरी रोजगारयोग्य नागरिक तयार गर्नु पर्नेमा यस क्षेत्रमा लगानी कम हुनु ।

२.पञ्जीकरण

- प्रविधिको अस्थिरताः केन्द्रीय सर्भरमा बारम्बार आउने प्राविधिक समस्या)System Slow/Down) ले गर्दा वडा कार्यालयहरूमा सेवाग्राहीले लामो समय कुर्नुपर्ने।
- डिजिटल साक्षरताको कमीः स्थानीय तहका तल्लो तहका कर्मचारीमा नयाँ सफ्टवेयर सञ्चालन गर्ने प्राविधिक ज्ञानको अभाव हुनु।
- पुराना अभिलेखको चुनौतीः २०७० सालभन्दा अघिका हस्तलिखित दर्ता किताबहरू अझै पूर्ण रूपमा डिजिटल नहुँदा पुराना विवरण सच्याउन वा प्रतिलिपि लिन कठिन हुनु।
- सचेतनाको कमीः घटना घटेको ३५ दिनभित्र दर्ता गर्नुपर्छ भन्ने चेतना नागरिकमा पुग्न नसक्नु ।
- न्यूनतम पूर्वाधारको कमीः दुर्गम जिल्लाका वडाहरूमा अनलाइन प्रणाली सञ्चालन गर्न आवश्यक इन्टरनेट र विद्युत लगायतका न्युनतम पूर्वाधारको अभाव हुनु।
- अन्तरःनिकाय समन्वयको अभाव- पञ्जीकरणको डाटाबेस र अन्य सरकारी सेवा जस्तै) स्वास्थ्य, शिक्षाबीच सूचना आदानप्रदान नहुनु। (
- अनुगमनको कमजोरीः घटना दर्ताको वास्तविक अवस्था र कर्मचारीको कार्यसम्पादनको नियमित अनुगमन नहुनु।

३.नागरिकता

- सेवा प्रवाहमा ढिलासुस्तीः लामो कागजी र निर्णय प्रक्रियाले सेवा प्रवाहमा ढिलाई हुनु ।
- कमजोर अभिलेख व्यवस्थापनः वर्षौं पुराना ढड्डाहरू, अभिलेखहरू खोजेको बखत फेला नपर्ने र डिजिटल ब्याकअप नहुनु।
- अनलाइन आवेदनको सीमितताः अनलाइन फारम सुविधा विस्तार हुन नसेकेको र सर्वसाधारणले आफैं भर्न जटिलता रहनु।
- भौतिक पूर्वाधारको कमीः जिल्ला प्रशासन कार्यालय र इलाका प्रशासन कार्यालयहरूमा सेवाग्राहीको चाप र आवश्यकता अनुसारको भौतिक पूर्वाधारको कमी हुनु।
- विभेदकारी कानुनी व्याख्याः आमाको नामबाट नागरिकता प्राप्त गर्ने वा वैवाहिक अंगीकृतको हकमा फरक फरक-कार्यालयमा फरकफरक व्याख्या र जटिलता देखिनु। -
- दक्ष जनशक्तिको र प्रविधिको कमीः दक्ष जनशक्तिको कमी, कमजोर प्रविधिजन्य पूर्वाधारहरूका कारण डिजिटल प्रणालीमा आउने प्राविधिक समस्या तत्काल समाधान हुन नसक्नु।

- बिचौलियाको प्रभावः कार्यालय बाहिरका फोटोकपी र साइबर पसलहरूले अनलाइन फारम भरेको नाममा चर्को शुल्क असुल्नु र सेवा प्रवाहको अप्रत्यक्ष लागत महंगो हुनुको साथै बिचौलियाबाट सेवाग्राही प्रताडित हुनु ।

४.राष्ट्रिय परिचयपत्र

- छपाइमा ढिलाईः सङ्कलित विवरणमध्ये न्यून संख्याले मात्र भौतिक कार्ड प्राप्त गर्नु।
- बहुउपयोगितामा अन्योलः राहदानीबाहेक अन्य सेवासंग आवद्ध गर्ने विषयमा स्पष्ट नीति र कार्ययोजनाको अभाव हुनु ।
- दोहोरो बायोमेट्रिक्सः नागरिकता लिँदा एक पटक र परिचयपत्रका लागि अर्को पटक बायोमेट्रिक दिनुपर्ने झन्झटिलो व्यवस्था कायम रहनु।
- विवरण सच्याउन सास्तीः सङ्कलनको क्रममा भएका सामान्य त्रुटि सच्याउन पनि विभागमा धाउनुपर्ने वा लामो समय कुर्नुपर्ने बाध्यता।
- प्रविधिमा परनिर्भरताः सफ्टवेयर र कार्ड छपाइका लागि विदेशी कम्पनी र प्राविधिकमा बढी भर पर्नुपर्ने अवस्था।
- कार्ड वितरणमा समन्वयको अभावः छापिएका कार्डहरू सम्बन्धित जिल्ला वा वडासम्म पुगेर नागरिकलाई वितरण गर्ने सम्बन्धमा विभाग, हुलाक सेवा कार्यालय र स्थानीय तहबीच समन्वयको अभाव हुनु ।
- डाटा सुरक्षाको चिन्ताः नागरिकको व्यक्तिगत र बायोमेट्रिक विवरणको सुरक्षा र गोपनीयता सम्बन्धी भरपर्दो प्रत्याभूति र कानुनको अभाव।

५.राहदानी

- कोटा प्रणालीको झन्झटः अनलाइन फारम भर्नका लागि निश्चित समय कुर्नुपर्ने र कोटा तुरुन्तै सकिने समस्या।
- केन्द्रीकृत छपाइः सबै राहदानी काठमाडौंमै छापिनुपर्ने र त्यहाँबाट जिल्ला पठाउँदा हुने समय र खर्चको बर्बादी।
- महंगो शुल्क र शुल्कमा विभेदः छिमेकी देशहरूको तुलनामा राहदानीको शुल्क विशेषगरी) द्रुत सेवाका लागि) निकै महँगो हुनु।
- अनलाइन प्रणालीको कमजोरीः अनलाईन प्रणाली आवेदकहरूको चाप बढ्दा राहदानी विभागको वेबसाइट पटक पटक-अवरुद्ध भई सेवा प्रवाह प्रभावित हुनु।
- विवरण प्रमाणीकरणमा ढिलाइः राष्ट्रिय परिचयपत्र र राहदानीको विवरण क्रस चेक गर्दा-प्राविधिक त्रुटि देखिने र त्यसको समाधानमा समय लाग्ने।

- बिचौलियाको सक्रियताः साइबरहरू र बिचौलियाहरूको मिलेमतोमा अनलाइन कोटा 'बुक' गर्ने र सर्वसाधारणबाट बढी पैसा असुल्ने प्रवृत्ति।
- नियोगहरूमा समस्याः विदेशमा रहेका नेपालीका लागि राहदानी नवीकरणको आवेदन दिन र प्राप्त गर्न लामो समय लाग्नु।

६.सवारीचालक अनुमतिपत्र

- कार्डको चरम अभावः परीक्षा उत्तीर्ण गरेको लामो समयसम्म पनि भौतिक 'स्मार्ट कार्ड' नपाउने समस्या।
- ट्रायल परीक्षाको लामो प्रतीक्षाः अनलाइन फारम भरेपछि परीक्षा)Trial) का लागि ६ महिनादेखि १ वर्षसम्म कुर्नुपर्ने अवस्था।
- अपारदर्शी परीक्षा प्रणालीः ट्रायल परीक्षामा प्रविधिको न्यून उपयोग, मानवीय प्रभावको सम्भावना र सीसीटीभी निगरानी सबै ठाउँमा प्रभावकारी नहुनु।
- सफ्टवेयरको समस्याः यातायात विभागको पुरानो सर्भरले चाप धान्न नसक्दा अनलाइन आवेदन र भुक्तानीमा अवरोध।
- जरिवाना र राजस्वको झन्झटः ट्राफिक जरिवाना र कर तिर्ने अनलाइन प्रणाली सबै प्रदेशमा एकीकृत र सहज नहुनु।
- स्मार्ट कार्डको गुणस्तरः वितरण गरिएका कतिपय कार्डहरूको चिप बिग्रिने वा प्रिन्ट मेटिने समस्या देखिनु।
- प्रदेश र केन्द्रको विवादः प्रदेश तहसम्म अधिकार हस्तान्तरण नभएको, छपाईको काम विकेन्द्रीत गर्न नसकिएको र यातायात व्यवस्था विभाग र प्रदेशको सम्बन्धित निकायबीच समन्वयको अभावले गर्दा लाइसेन्स छपाइ र वितरण समयमा हुन नसक्नु ।

१०(क).२.२ नागरिक अपेक्षा

१.रोजगार

- **सीप अनुसारको कामः** आफ्नो शैक्षिक योग्यता र तालिम प्राप्त गरेको सीप अनुसारको रोजगारीका अवसरहरूको स्वदेशमै उपलब्ध होस् ।
- **पारदर्शी सूचनाः** कुन ठाउँमा कति रोजगारीको अवसर छ भन्ने जानकारी मोबाइल एप वा सूचना पाटीमार्फत Automatic सूचना प्राप्ति होस्।
- **झन्झटमुक्त कर्जाः** स्वरोजगार बन्न चाहनेका लागि धितो र कागजी प्रक्रियामा अल्झिनु नपर्ने गरी सरल सहुलियतपूर्ण ऋणको व्यवस्था होस् ।

- **न्यूनतम पारिश्रमिकको ग्यारेन्टीः** अदक्ष श्रमिकको हकमा पनि बाँच्न पुग्ने गरी तोकिएको न्यूनतम ज्याला र समयमा भुक्तानीको सुनिश्चितता होस्।
- **वैदेशिक रोजगारीमा सुरक्षाः** श्रम स्वीकृतिदेखि विदेशमा समस्या पर्दा उद्धार गर्नेसम्मको प्रक्रिया पूर्णतः अनलाइन, विश्वसनीय एवं प्रभावकारी होस्। श्रम स्वीकृतिको झन्झट हटाइयोस्।
- **बेरोजगार भत्ता वा सामाजिक सुरक्षाः** काम नपाउन्जेलसम्मको अवस्थामा जीवन निर्वाहका लागि न्यूनतम भत्ता वा वैकल्पिक कार्यको प्रबन्ध होस्।
- **व्यवसायिक परामर्शः** कुन क्षेत्रमा अवसर छ र के तालिम लिँदा बजारमा अवसर पाइन्छ भन्ने परामर्श दिन परामर्शदाता उपलब्ध होस्।

२.पञ्जीकरण

- **कागजरहित वडा कार्यालयः** जन्म, मृत्यु वा विवाह दर्ता गर्दा पटक पटक नागरिकताको— फोटोकपी वा अन्य प्रमाण माग नगरी डिजिटल प्रणालीबाटै प्रमाणीकरणहुने व्यवस्था गरियोस्।
- **घरदैलो सेवाः** असक्त, ज्येष्ठ नागरिक र दुर्गमका मानिसका लागि वडाका कर्मचारी घरमै पुगेर घटना दर्ता गर्ने व्यवस्था वा अनलाइनबाट घटना दर्ताको व्यवस्था होस्।
- **अनलाइन प्रमाणपत्रः** वडा कार्यालय धाउनुको सट्टा अनलाइनबाटै डिजिटल हस्ताक्षर भएको प्रमाणपत्र डाउनलोड गरी प्रिन्ट गर्न मिल्ने व्यवस्था होस्।
- **त्रुटि सच्याउन सहजताः** नाम वा जन्ममितिमा भएको सानो त्रुटि सच्याउन अदालत वा जिल्ला प्रशासन धाउनु नपर्ने गरी वडा तहबाटै समाधान होस्।
- **अस्पतालमै दर्ताः** बच्चा जन्मने बित्तिकै अस्पतालले नै जन्म दर्ता गर्ने व्यवस्था होस्।
- **स्वचालित अपडेटः** विवाह दर्ता लगायतका व्याक्तिगत घटनाहरू अन्य प्रणालीहरूमा स्वचालित रूपमा अपडेट हुने व्यबस्था होस् ।
- **सूचना अलर्टः** सामाजिक सुरक्षा भत्ता वा नवीकरणको समयबारे पहिले नै मोबाइलमा जानकारी पाइयोस्।

३.नागरिकता

- **एकै दिनमा सेवाः** सबै कागजात पुगेको अवस्थामा निवेदन दिएको केही घण्टाभित्रै नागरिकता हातमा पर्ने निश्चितता होस्।
- **अनलाइन आवेदन र ट्र्याकिङः** आवेदन घरबाटै दिन सकिने र आफ्नो फाइल कुन टेबलमा पुगेको छ भन्ने मोबाइलबाटै हेर्न सकिने सुविधा होस्।

- **बिचौलिया मुक्त वातावरणः** कार्यालय बाहिरका साइबर वा फोटोकपी पसललाई पैसा बुझाउनु नपर्ने गरी सरल फारम र सरकारी सहायता कक्षको व्यवस्था होस्।
- **लैङ्गिक समानताः** आमाको नामबाट नागरिकता लिँदा वा अन्य विशेष अवस्थामा कर्मचारीले प्रश्न गर्ने र दुःख दिने प्रवृत्तिको अन्त्य होस्।
- **डिजिटल क्युः** लाइनमा उभिनुको सट्टा डिजिटल टोकन लिएर बस्ने ठाउँ)Waiting Room) मा पालो पर्खने व्यबस्था गरियोस्।
- **प्रतिलिपि सहजताः** नागरिकता हराएमा वा च्यातिएमा पुराना ढड्डा खोज्ने नाममा हप्तौं कुर्नु नपर्ने गरी डिजिटल डाटाबाट तुरुन्तै प्रतिलिपि पाइने व्यबस्था होस्।
- **अभिलेखको संरक्षणः** पुराना अभिलेखलाई डिजिटलाइज्ड गरी संरक्षण गर्ने र नागरिकले चाहेको बखत उपलब्ध हुने गरी अभिलेख संरक्षण होस्।

४.राष्ट्रिय परिचयपत्र

- **कार्डको शीघ्र प्राप्तिः** विवरण दिएको केही हप्ताभित्रै स्मार्ट कार्ड पाउने व्यबस्था होस् ।
- **एकल पहिचानः** यो कार्ड भएपछि राहदानी, लाइसेन्स र बैंक खाता खोल्दा र अन्य सरकारी सेवा लिँदा थप कागजात बुझाउनु नपर्ने गरी सेवाको एकीकरण होस्।
- **विवरण संशोधनमा सरलताः** सामान्य गल्ती सच्याउन काठमाडौंको विभागमा धाउनु पर्ने व्यवस्था हटाई जिल्लाबाटै संशोधन सेवा प्राप्त होस्।
- **दोहोरोपनको अन्त्यः** नागरिकता लिँदा दिएकै औँठाछाप र फोटो परिचयपत्रमा पनि प्रयोग गर्ने र पटकपटक बायोमेट्रिक दिनु नप—र्ने वातावरण बनाइयोस्।
- **बहुउपयोगिताः** एउटै कार्डमा स्वास्थ्य बीमा, रासन कार्ड र सामाजिक सुरक्षा लगायतका अन्य सबै विवरण समावेश हुन सकोस्।
- **डाटा सुरक्षाको विश्वासः** मेरो व्यक्तिगत र बायोमेट्रिक विवरण सुरक्षित छ र यसको दुरुपयोग हुँदैन भन्ने प्रत्याभूति होस्।
- **डिजिटल भ्यालिडेशनः** भौतिक कार्ड नभए पनि मोबाइलमा भएको एनआईडी नम्बर वा क्युआर कोडले सबै सरकारी काम चल्ने प्रावधान होस्।

५.राहदानी

- **अनलाइन कोटाको अन्त्यः** जुनसुकै बेला अनलाइन फारम भर्न पाइने र 'सिस्टम क्लोज' वा 'कोटा फूल' को सास्ती भोग्नु नपर्ने व्यबस्था होस्।
- **जिल्लाबाटै द्रुत वितरणः** काठमाडौं आएर थप खर्च गरी होटलमा बस्नु नपर्ने गरी जिल्लाबाटै छिटो राहदानी पाउने व्यवस्था होस्।

- **पारदर्शी शुल्कः** राहदानीको शुल्क घटाउने र अनलाइनबाटै सिधै तिर्न सकिने सुबिधा होस्।
- **मोबाइल ट्र्याकिङः** राहदानी छापिएको र जिल्ला आइपुगेको जानकारी Real time मा मोबाइलमा आउने व्यबस्था होस्।
- **सहज इनरोलमेन्टः** फोटो खिच्न र बायोमेट्रिक दिन घण्टौं लाइन बस्नु नपर्ने गरी समय)Appointment) को पूर्ण पालना होस्।
- **त्रुटि रहित छपाइः** नाम, ठेगाना वा फोटोमा त्रुटि भएर अन्तिम समयमा यात्रा रद्द हुने जोखिमको अन्त्य होस्।
- **विदेशी नियोगमा सहजताः** विदेशमा रहेका नेपालीले राहदानी नवीकरणका लागि काम छाडेर हप्तौं कुर्नु नपर्ने गरी सरल सेवा प्राप्त होस्।

६.सवारीचालक अनुमतिपत्र

- **नयाँ कार्डको तत्काल वितरणः** ट्रायल पास गर्ने बित्तिकै वा बढीमा एक महिनाभित्र स्मार्ट कार्ड पाइने सुनिश्चित होस् वा Digitally Verifiable Credentials को प्रयोग होस्।
- **ट्रायलको समय सीमाः** फारम भरेको हप्तादश दिनभित्रै ट्रायल परीक्षा— दिने सुबिधा पाइयोस्।
- **निष्पक्ष परीक्षाः** ट्रायलमा कुनै सेटिङ वा सोर्सफोर्स नभई प्रविधिको प्रयोग गरेर वास्तविक दक्षताको परीक्षण होस्।
- **डिजिटल लाइसेन्सको पूर्ण मान्यताः** भौतिक कार्ड नछापुन्जेल नागरिक एपको लाइसेन्स देखाउँदा जरिवाना नहुने व्यबस्था होस्।
- **नवीकरणमा सरलताः** नवीकरणका लागि कार्यालय धाउनु नपर्ने गरी अनलाइनबाट शुल्क तिरेपछि स्वतः म्याद थपिने व्यवस्था होस्।
- **स्वास्थ्य परीक्षणमा सहजताः** आँखा जचाउन वा रगत समूह प्रमाणित गर्न अस्पताल र कार्यालयबीच दौडधुप गर्नु नपर्ने वातावरण होस्।
- **जुनसुकै प्रदेशमा सेवाः** सवारी चालक अनुमति पत्र एक प्रदेशको भए पनि अर्को प्रदेशबाट नवीकरण वा विवरण सच्याउन सकिने प्रावधान मिलाइयोस्।

१०(क).२.३ अबको दूरदृष्टि

"नागरिकको हातमा सरकारः डिजिटल प्रविधिमार्फत छिटो, पारदर्शी र झन्झटमुक्त आधारभूत सार्वजनिक सेवा।"

१०(क).२.४ सुधारका उपायहरू

१.रोजगार

- **एकीकृत पोर्टलः** सबै स्थानीय तहका रोजगार सेवा केन्द्रहरूलाई जोड्ने गरी राष्ट्रिय रोजगार पोर्टल निर्माण गरी 'रियलटाइम-' डाटा अद्यावधिक गर्ने।
- **मागमा आधारित तालिमः** रोजगारदाता र तालिम प्रदायक संस्थाहरूसँग समन्वय गरी बजारमा जुन सीपको माग छ, सोही अनुसारको तालिम सञ्चालन गर्ने।
- **श्रम बैंकको पूर्ण कार्यान्वयनः** श्रमिक र रोजगारदाताबीचको दूरी मेटाउन सरकारी तवरबाटै श्रम बैंक सञ्चालन गरी रोजगारीको ग्यारेन्टी गर्ने।
- **सहुलियतपूर्ण ऋणको सरलीकरणः** व्यवसायिक योजना)Business Plan) का आधारमा विना धितो वा सरल धितोमा ऋण दिने प्रक्रियालाई बैंकहरूसँग समन्वय गरी झन्झटमुक्त बनाउने।
- **बेरोजगार सूचीकरणः** वास्तविक बेरोजगारको पहिचान गर्न स्थानीय तहसंग समन्वय गरी घरधुरी सर्भेक्षण मार्फत बेरोजगारको तथ्याङ्क सङ्कलन गरी परिचयपत्र वितरण गर्ने र परिचयको आधारमा रोजगारीमा प्राथमिकता दिने ।
- **स्वरोजगार परामर्श केन्द्रः** प्रत्येक पालिकामा कृषि, उद्यम र प्रविधि सम्बन्धी परामर्श दिने विज्ञहरूको टिम खटाई परामर्श दिने व्यवस्था मिलाउने ।
- **वैदेशिक रोजगार सहजीकरण :** वैदेशिक रोजगार वोर्डबाट कामदारको अभिलेख राख्ने व्यवस्था मिलाउने र श्रम स्वीकृति लिनु पर्ने विद्यमान व्यबस्था क्रमश हटाउने। वैदेशिक रोजगार बोर्डको कल्याणकारी कोषमा जम्मा गर्ने रकम र बीमा गरिसकेपछि श्रम स्वीकृति लिनु नपर्ने। आवश्यक परेको अवस्थामा मात्र रोजगारदाताबाट प्राप्त माग पत्र र सम्झौतापत्रको आधिकारिकता जाँच गर्ने, संस्थागत तवरबाट वैदेशिक रोजगारीमा पठाउने निकायको नियमन गर्ने र वैदेशिक रोजगारीका क्रममा हुने ठगी नियन्त्रण गर्ने काम मात्र वैदेशिक रोजगार विभागले गर्ने।
- **निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहनः** थप रोजगारी सिर्जना गर्ने उद्योगहरूलाई कर छुट वा बिजुली महसुलमा सहुलियत दिने नीति लिने।
- **फर्केकाहरूको सीप प्रयोगः** विदेशबाट फर्केकाहरूको सीप म्यापिङ गरी उनीहरूलाई सोही क्षेत्रमा उद्योग खोल्न बिउ पूँजी (Seed Money) उपलब्ध गराउने।

२.पञ्जीकरण

- **सर्भर क्षमता विस्तारः** बारम्बार सिस्टम डाउन हुने समस्या समाधान गर्न उच्च क्षमताको डेडिकेटेड सर्भर र क्लाउड ब्याकअपको व्यवस्था गर्ने।

- **हस्पिटल आबद्धता:** अस्पतालमा बच्चा जन्मने बित्तिकै अस्पतालको रेकर्ड सिधै पञ्जीकरणको अनलाइन सिस्टममा जाने गरी सफ्टवेयर लिङ्क गर्ने।
- **पुराना अभिलेखको डिजिटलाइजेसन:** 'एक पटकको अभियान' सञ्चालन गरी सबै पुराना कागजी अभिलेखलाई ६ महिनाभित्र डिजिटल डाटाबेसमा सार्ने।
- **अफलाइन मोड सफ्टवेयर:** इन्टरनेट नभएको बेला पनि डाटा इन्ट्री गर्न मिल्ने र इन्टरनेट आउने बित्तिकै संचालन हुने सफ्टवेयर प्रयोगमा ल्याउने।
- **स्वचालित सूचना:** जन्म दर्ता वा सामाजिक सुरक्षा भत्ताको नवीकरणको समयबारे सम्बन्धित व्यक्तिलाई ३० दिन अगावै एसएमएस अलर्ट पठाउने।
- **क्युआर कोडयुक्त प्रमाणपत्र:** प्रमाणपत्रको आधिकारिकता जाँच्न क्युआर कोड अनिवार्य गर्ने।
- **सामाजिक सुरक्षा र बायोमेट्रिक्स:** भत्ता वितरणमा हुने अनियमितता रोक्न अनिवार्य बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण र बैंकिङ प्रणाली मात्र लागू गर्ने।

३.नागरिकता

- **अनलाइन आवेदन र डकुमेन्ट अपलोड:** नागरिकताका लागि आवश्यक सबै प्रमाणहरू अनलाइनबाटै अपलोड गरी स्वीकृत भएपछि मात्र बायोमेट्रिक्सका लागि कार्यालय बोलाउने।
- **डिजिटल टोकन प्रणाली:** 'First come, First serve' का आधारमा अनलाइनबाटै Time Slot लिने प्रणाली लागू गर्ने।
- **एकीकृत सेवा डेस्क:** जिल्ला प्रशासन र इलाका प्रशासन कार्यालयहरूमा नागरिकता, राहदानी र परिचयपत्रका लागि एउटै 'हेल्प डेस्क' बाट सेवा र सूचना दिने व्यवस्था मिलाउने।
- **अभिलेखमा पहुँच:** जिल्ला प्रशासन र इलाका प्रशासन कार्यालयहरूमा पुराना विवरण खोज्न रजिष्ट्रर पल्टाउनु नपर्ने गरी सबै विवरण कम्प्युटरमा हेर्न मिल्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- **वडाबाटै बायोमेट्रिक्स:** सम्भव भएसम्म वडा कार्यालयमै फोटो र औँठाछाप लिने व्यवस्था गरी जिल्ला र इलाका प्रशासनबाट प्रमाणीकरण र कार्ड वितरण मात्र गर्ने।
- **प्रक्रियागत सरलीकरण:** अनावश्यक साक्षी र धेरै तहको सिफारिसको सट्टा राष्ट्रिय परिचयपत्रको डाटालाई नै अन्य सेवा प्रवाहको मुख्य आधार मान्ने।
- **गुनासो सुनुवाइ कक्ष:** सेवाग्राहीलाई दुःख दिने कर्मचारी वा ढिलासुस्ती बारे तत्कालै कार्यालय प्रमुखलाई उजुरी गर्ने गरी 'क्युआर फिडब्याक' बोर्ड राख्ने।
- **भौतिक पूर्वाधार सुधार:** सेवा प्रबाह र सेवाग्राहीका लागि उपयुक्त र पर्याप्त भौतिक पूर्वाधारको निर्माण गर्ने ।

- **मोबाइल एपबाट ट्र्याकिङः** नागरिकता प्राप्तिको प्रक्रिया कहाँ पुग्यो भन्ने मोबाइलबाटै ट्र्याक गर्न मिल्ने सफ्टवेयर बनाइ प्रयोगमा ल्याउने।

४.राष्ट्रिय परिचयपत्र

- **छपाइको विकेन्द्रीकरणः** केन्द्रमा मात्र सीमित मुद्रणलाई ७ वटै प्रदेशमा विस्तार गरी कार्ड वितरणको गति बढाउने।
- **एकल पहिचानको मान्यता** (Single ID Concept): एनआईडी नम्बर भएपछि नागरिकता, मतदाता परिचयपत्र र राहदानीको प्रतिलिपि लगायतका कागजात बोक्नु नपर्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- **ई-केवाइसी** (e-KYC) **अनिवार्यः** बैंक, टेलिकम र मालपोतमा परिचयपत्रको नम्बरबाटै बायोमेट्रिक भिडाएर तुरुन्तै सेवा दिने प्रणाली शुरु गर्ने।
- **सच्याउने अधिकार जिल्लालाईः** विवरण सच्याउन विभाग आउनुपर्ने व्यवस्था हटाई सेवाग्राहीले Bio-Metric दिएको कार्यालयबाटै सबै विवरण संशोधन गर्ने अधिकार दिने।
- **डिजिटल वालेटमा एनआईडीः** भौतिक कार्ड नछापुन्जेल नागरिक एपमा रहेको एनआईडीलाई सबै सरकारी र निजी क्षेत्रमा आधिकारिक मान्यता दिने।
- **कार्ड वितरण टोलीः** छापिएका कार्डहरू वडा कार्यालयमार्फत वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- **सुरक्षा अडिटः** नागरिकको डाटा सुरक्षित राख्न अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको नियमित 'साइबर सुरक्षा अडिट' गर्ने।
- **अन्य सेवासँग इन्टिग्रेसनः** स्वास्थ्य बीमा र सामाजिक सुरक्षा लगायत अन्य सार्वजनिक सेवालाई एनआईडी कार्डमै आबद्ध गर्ने (विस्तृतः डिजिटल एण्ड डाटा गभर्नेन्स खण्डमा)।
- **अन्तरःआबद्धता कानुन-** सबै सरकारी निकायले एनआईडीको डाटाबेस साझा रूपमा प्रयोग गर्न पाउने गरी कानुन संशोधन गर्ने।

५.राहदानी

- **कोटा प्रणालीको खारेजीः** सर्भर क्षमता बढाई २४सै घण्टा अनलाइन आवेदन दिन मिल्ने बनाउने।
- **भुक्तानीमा विविधताः** सबै डिजिटल वालेट र मोबाइल बैंकिङबाट सिधै राजस्व तिर्ने व्यवस्था गरी बैंकको लाइन हटाउने।
- **जिल्लाबाटै द्रुत सेवाः** थप शुल्क तिरेर जिल्लाबाटै ३ देखि ५ दिनभित्र राहदानी पाउने 'फास्ट ट्र्याक' सेवा सुरु गर्ने।

- **अटोमेटेड एसएमएस सिस्टमः** आवेदन स्वीकृत भएको, राहदानी छापिएको र जिल्ला आइपुगेको जानकारी स्वचालित रूपमा मोबाइलमा जाने बनाउने।
- **त्रुटि सुधार डेस्कः** अनलाइन फारम भर्दा भएका साना गल्तीहरूलाई बायोमेट्रिक दिने समयमै कर्मचारीले सच्याइदिने व्यवस्था गर्ने।
- **विदेशी नियोगमा मेसिन थपः** धेरै नेपालीहरू भएका देशका दूतावासहरूमा मेसिन र कर्मचारी थप गरी नवीकरण सेवालाई छिटो बनाउने।
- **कुरियर सेवाको प्रयोगः** नागरिकले चाहेमा अतिरिक्त शुल्क तिरेर राहदानी सिधै आफ्नो घरको ठेगानामा पाउने गरी हुलाक वा कुरियरसँग सम्झौता गर्ने।
- **बिचौलिया नियन्त्रणः** कार्यालय वरपरका साइबर पसलहरूले अनलाइन फारम भरेको नाममा ठगी गरे नगरेको नियमित अनुगमन/गरी कारबाही गर्ने।
- **कल सेन्टर सञ्चालनः** राहदानी सम्बन्धी जिज्ञासा र समस्या समाधानका लागि प्रभावकारी 'टोल फ्री' कल सेन्टर र च्याटबोट सञ्चालन गर्ने।

६.सवारीचालक अनुमतिपत्र

- **ट्रायल परीक्षाको स्वचालित प्रणाली (**Automated Trial**)ः** मानवीय हस्तक्षेप हटाउन सेन्सर जडित ट्रायल सेन्टरहरू अनिवार्य गर्ने र नतिजा तत्कालै डिजिटल बोर्डमा देखाउने।
- **एक वर्षको अस्थायी लाइसेन्सः** ट्रायल पास गर्ने बित्तिकै क्युआर कोडयुक्त अस्थायी लाइसेन्स (जुन नागरिक एपमा पनि देखियोस्) दिने र त्यसैलाई एक वर्षसम्म मान्यता दिने।
- **अनलाइन नवीकरणः** नवीकरणका लागि कार्यालय जानु नपर्ने गरी अनलाइनबाटै राजस्व तिरेपछि डिजिटल रूपमा म्याद थपिने र कार्डमा स्टिकर मात्र टाँस्ने व्यवस्था गर्ने।
- **कार्ड छाप्ने व्यवस्थाको अन्त्यः** कार्ड छाप्नुपर्ने अवस्था अन्त्य गरी राष्ट्रिय परिचयपत्रसँग आवद्ध गर्ने र नागरिक एपमा देखिने व्यवस्था गर्ने। प्रमाणपत्र चाहिने अवस्थाका लागि Digitally Verifiable Credentials को प्रयोग गर्ने व्यवस्था मिलाउने (स्मार्ट कार्डको विकल्पमा ई लाइसेन्सः अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अनुसार मोबाइलमै हुने क्युआर कोडयुक्त डिजिटल-लाइसेन्सलाई भौतिक कार्ड सरहको)।
- **प्रतीक्षा सूची व्यवस्थापनः** ट्रायलका लागि लामो समय कुर्नु नपर्ने गरी निजी ट्रायल सेन्टरहरूलाई सरकारी सुपरिवेक्षणमा परीक्षाका लागि प्रयोग गर्ने।
- **स्वास्थ्य परीक्षणको विकेन्द्रीकरणः** सूचीकृत सरकारी र निजी अस्पतालहरूले दिएको स्वास्थ्य रिपोर्टलाई अनलाइनबाटै मान्य हुने व्यवस्था गर्ने।
- **जरिवाना र रेकर्डको एकीकरणः** ट्राफिक नियम उल्लंघनको रेकर्ड र जरिवाना भुक्तानीलाई लाइसेन्सको डाटाबेससँग जोडी अनलाइन भुक्तानी सहज बनाउने।

- **अन्तरप्रदेश मान्यताः** एक प्रदेशबाट जारी भएको लाइसेन्सको विवरण अर्को प्रदेशले सजिलै हेर्न र नवीकरण गर्न मिल्ने गरी प्रणाली एकीकृत गर्ने।

रूपान्तरण खाका

१. श्रम तथा रोजगार → श्रम स्वीकृति प्रणाली खारेजी गरी आवागमनलाई सहज बनाउने → श्रम बजार सूचना प्रणाली (LMIS) को सुदृढीकरण → सीपलाई बजारको मागसँग आबद्ध गर्ने → रोजगार केन्द्रको डिजिटल क्षमता विकास	**२. व्यक्तिगत पञ्जीकरण** → शतप्रतिशत अनलाइन घटना दर्ता सुनिश्चितता → वडा तहसम्मै रियल-टाइम डाटा इन्ट्री → पञ्जीकरण र NID बीच डिजिटल सञ्जाल
३. नागरिकता व्यवस्थापन → पुराना अभिलेखको पूर्ण डिजिटलाइजेसन → बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण प्रणाली लागू → सेवा प्रवाहमा अनलाइन टोकन प्रणाली	**४. राष्ट्रिय परिचयपत्र (NID)** → NID लाई साझा 'Key Identifier' बनाउने → प्रणालीहरूबीच डेटा अन्तर-आबद्धता → कार्ड वितरणको ब्याकलॉग अन्त्य
५. राहदानी सेवा → आवेदन र भुक्तानीमा डिजिटल सहजता → कुरियर सेवा मार्फत वितरण प्रणाली → नियोग र जिल्लाबीच एकीकृत समन्वय	**६. सवारी चालक अनुमतिपत्र** → e-License (Digitally Verifiable Document) को व्यवस्था → राजस्व भुक्तानीमा पूर्ण पारदर्शिता → ट्रायल प्रणालीको स्वचालित अनुगमन

रूपान्तरणको साझा दिशा (THE WAY FORWARD)

*एकीकृत तथ्याङ्क प्रणाली मार्फत **"Once-Only"** सिद्धान्त लागू गर्ने। नागरिकले एकपटक बुझाएको विवरण सबै निकायले प्रयोग गर्न सक्ने गरी प्रणालीगत अन्तर-आबद्धता (Interoperability) सुनिश्चित गर्दै 'फेसलेस' र 'पेपरलेस' सेवा प्रवाहमा जाने।*

पेपरलेस सेवा | एकद्वार प्रणाली

१०(क).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१	रोजगार	एकीकृत राष्ट्रिय रोजगार पोर्टल निर्माण र रियल-टाइम डाटा अद्यावधिक गर्ने।	६ महिनाभित्र	पोर्टलमा आबद्ध स्थानीय तह	सङ्घीय/प्रदेश/स्थानीय बजेट	तथ्याङ्कको शुद्धता
२	रोजगार	मागमा आधारित तालिम सञ्चालन गर्ने ।	३ महिना भित्र शुरु गरी निरन्तर	तालिम प्राप्त जनशक्ति	रोजगार प्रवर्द्धन कोष	बजार मागको सही पहिचान
३	रोजगार	श्रम बैंकको पूर्ण कार्यान्वयन र रोजगारीको ग्यारेन्टी गर्ने ।	१ वर्षभित्र	श्रम बैंकबाट रोजगार पाउने संख्या	सरकारी बजेट	समन्वयमा ढिलासुस्ती
४	रोजगार	व्यवसायिक योजनाका आधारमा विना धितो वा सरल धितोमा ऋण दिने ।	३ महिनाभित्र शुरुवात गरी निरन्तर	ऋण प्राप्त गर्ने उद्यमी संख्या	बैंक तथा वित्तीय संस्था	बैंकहरूको समन्वय
५	रोजगार	घरधुरी सर्भेक्षण मार्फत वास्तविक बेरोजगार पहिचान गर्ने ।	६ महिनाभित्र	सर्भेक्षण गरिएका घरधुरी	स्थानीय तह	तथ्याङ्क सङ्कलनमा कठिनाइ
६	रोजगार	बेरोजगार परिचयपत्र वितरण र रोजगारीमा प्राथमिकता दिने ।	१ वर्षभित्र	वितरण गरिएको परिचयपत्र संख्या	स्थानीय तह	परिचयपत्रको दुरुपयोग
७	रोजगार	प्रत्येक पालिकामा स्वरोजगार परामर्श केन्द्र र विज्ञ टोली परिचालन गर्ने ।	६ महिनाभित्र	स्थापना भएका केन्द्रहरू	स्थानीय सरकार	विज्ञ जनशक्तिको अभाव
८	रोजगार	श्रम स्वीकृति प्रकृया खारेज गरी कल्याणकारी कोष, सामाजिक सुरक्षा कोषमा योगदान र बीमा	१ महिनाभित्र	श्रम स्वीकृति प्रकृया हटेको। विदेशमा अलपत्र भएकालाई उद्धार कोषको व्यवस्था र मृत्यू	वैदेशिक रोजगार विभाग, सामाजिक सुरक्षा कोष	प्राविधिक तयारी

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
		अनिवार्य गर्ने। सबै वैदेशिक भ्रमणमा बीमा अनिवार्य गर्ने।		भएकाका परिवारलाई बीमा रकम प्राप्त भएको।		
९	रोजगार	थप रोजगारी सिर्जना गर्ने उद्योगलाई कर छुट र महशुल सहुलियत सम्बन्धि निर्णय गर्ने ।	१ महिनाभित्र	छुट पाउने उद्योग संख्या	सङ्घीय सरकार	राजस्वमा कमी
१०	रोजगार	विदेशबाट फर्केकाहरूको सीप म्यापिङ गर्ने र उद्योग व्यवसाय खोल्न बिउ पूँजी (Seed Money) उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउने।	३ महिनाभित्र	सीप म्यापिङ गरिएका व्यक्ति संख्या र बिउ पूँजी पाउने उद्यमीको संख्या	स्थानीय तह रोजगार प्रवर्द्धन कोष	फर्केकाहरूको पहिचान बजेटको सीमितता
११	पञ्जीकरण	उच्च क्षमताको डेडिकेटेड सर्भरको व्यवस्था	तत्काल	सर्भरको उपलब्धता दर	पञ्जीकरण विभाग	उच्च प्रविधि लागत
१२	पञ्जीकरण	क्लाउड ब्याकअपको व्यवस्था	तत्काल	डाटा सुरक्षित रहेको प्रतिशत	पञ्जीकरण विभाग	साइबर सुरक्षा जोखिम
१३	पञ्जीकरण	अस्पतालको रेकर्ड सिधै पञ्जीकरण सिस्टममा जाने गरी सफ्टवेयर लिङ्क गर्ने।	६ महिनाभित्र	लिङ्क भएका अस्पताल संख्या	स्वास्थ्य मन्त्रालय/विभाग	सफ्टवेयर अन्तर-आबद्धता
१४	पञ्जीकरण	६ महिनाभित्र पुराना कागजी अभिलेखलाई डिजिटल डाटाबेसमा सार्ने।	६ महिना	डिजिटलाइज्ड अभिलेख संख्या	विभाग/स्थानीय तह	जनशक्तिको अभाव
१५	पञ्जीकरण	अफलाइन मोडमा डाटा इन्ट्री गर्न मिल्ने सफ्टवेयर कार्यान्वयन गर्ने।	३ महिनाभित्र	सफ्टवेयर प्रयोग गर्ने वडा संख्या	विभाग	डाटा सिङ्क्रोनाइजेसन
१६	पञ्जीकरण	जन्म दर्ता/नवीकरणबारे ३० दिन अगावै स्वचालित एसएमएस अलर्ट	१ महिनाभित्र	पठाइएका एसएमएस संख्या	विभाग	नेटवर्क समस्या
१७	पञ्जीकरण	प्रमाणपत्रको आधिकारिकताका लागि क्युआर कोड अनिवार्य गर्ने ।	१ महिनाभित्र	वितरण गरिएका क्युआर प्रमाणपत्र	विभाग	प्रमाणीकरण उपकरणको अभाव

क. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१८	पञ्जीकरण	सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणमा अनिवार्य बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण गर्ने।	६ महिनाभित्र	बायोमेट्रिक भिडाइएका लाभग्राही	स्थानीय तह	जेष्ठ नागरिकलाई कठिनाइ
१९	पञ्जीकरण	सामाजिक सुरक्षा भत्ताको पूर्ण बैंकिङ प्रणाली मात्र लागू गर्ने ।	१ महिनाभित्र	बैंक मार्फत भत्ता पाउने प्रतिशत	स्थानीय तह/बैंक	विकट क्षेत्रमा पहुँच
२०	नागरिकता	प्रमाणहरू अनलाइनबाटै अपलोड गर्ने व्यवस्था	१ महिनाभित्र	अनलाइन आवेदन संख्या	गृह मन्त्रालय जिल्ला र इलाका प्रशासन कार्यालय	डिजिटल साक्षरता
२१	नागरिकता	अनलाइनबाटै टाइम स्लट (Time Slot) लिने प्रणाली	तत्काल	टोकन लिएका सेवाग्राही संख्या	जिल्ला र इलाका प्रशासन कार्यालय (DAO)	सर्भर ओभरलोड
२२	नागरिकता	जिल्ला/इलाकामा नागरिकता, राहदानी र परिचयपत्रको एकीकृत हेल्प डेस्क	तत्काल	स्थापना भएका एकीकृत डेस्क	जिल्ला र इलाका प्रशासन कार्यालय	भौतिक पूर्वाधारको कमी
२३	नागरिकता	पुराना विवरण कम्प्युटरमा हेर्न मिल्ने व्यवस्था (डिजिटलाइजेसन)	३ महिनाभित्र	डिजिटल रेकर्डबाट खोजिएको विवरण	जिल्ला र इलाका प्रशासन कार्यालय	पुरानो रजिष्ट्ररको अवस्था
२४	नागरिकता	सम्भव भएसम्म वडा कार्यालयमै फोटो र औँठाछाप (बायोमेट्रिक्स) लिने गरी व्यबस्था मिलाउने।	६ महिनाभित्र	वडाबाट सेवा पाएका संख्या	गृह मन्त्रालय स्थानीय तह	उपकरणको लागत
२५	नागरिकता	अनावश्यक साक्षी र धेरै तहको सिफारिस हटाउने (सरलीकरण)	तत्काल	खारेज गरिएका प्रक्रियाहरू	गृह मन्त्रालय	कानुनी संशोधन

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
२६	नागरिकता	राष्ट्रिय परिचयपत्रको डाटालाई नै सेवाको मुख्य आधार मान्ने गरी निर्णय गर्ने।	तत्काल	एनआईडी प्रयोग गरिएको दर	गृह मन्त्रालय	अन्तर-निकाय समन्वय
२७	नागरिकता	'क्युआर फिडब्याक' बोर्ड र गुनासो सुनुवाइ कक्ष।	तत्काल	प्राप्त फिडब्याक र समाधान दर	जिल्ला र इलाका प्रशासन कार्यालय	गोपनीयताको डर
२८	नागरिकता	सेवाग्राहीका लागि उपयुक्त भौतिक पूर्वाधार निर्माण।	१ वर्षभित्र	निर्मित भौतिक संरचनाहरू	गृह मन्त्रालय र जिल्ला र इलाका प्रशासन कार्यालय	बजेट अभाव
२९	नागरिकता	आवेदन प्रक्रिया ट्र्याकिङका लागि मोबाइल एप निर्माण।	१ महिनाभित्र	एप डाउनलोड र प्रयोग दर	गृह मन्त्रालय	साइबर सुरक्षा
३०	राष्ट्रिय परिचयपत्र	छपाइ ७ वटै प्रदेशमा विस्तार गर्ने।	१ वर्षभित्र	प्रदेशबाट मुद्रित कार्ड संख्या	राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पंजिकरण विभाग	बजेट अभाव
३१	राष्ट्रिय परिचयपत्र	एकल पहिचान (Single ID) को कानुनी व्यवस्था गर्ने।	६ महिनाभित्र	राजपत्रमा प्रकाशित कानुन	गृह मन्त्रालय	नीतिगत अस्पष्टता
३२	राष्ट्रिय परिचयपत्र	बैंक, टेलिकम र मालपोतमा ई-केवाइसी (e-KYC) अनिवार्य गर्ने।	३ महिनभित्र	e-KYC प्रयोग गर्ने निकाय	राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पंजिकरण विभाग	प्राविधिक तयारी र बजेट
३३	राष्ट्रिय परिचयपत्र	विवरण सच्याउने अधिकार जिल्लालाई दिने।	तत्काल	जिल्लाबाट सच्चिएका विवरण	राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पंजिकरण विभाग	अधिकारको दुरुपयोग
३४	राष्ट्रिय परिचयपत्र	नागरिक एपको एनआईडीलाई आधिकारिक मान्यता दिने।	तत्काल	डिजिटल कार्ड स्वीकार गर्ने निकाय	गृह मन्त्रालय	प्रमाणीकरण उपकरण

क. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
३५	राष्ट्रिय परिचयपत्र	छापिएका कार्डहरू वडा कार्यालयमार्फत वितरण गर्ने।	तत्काल	वडाबाट वितरित कार्ड संख्या	स्थानीय तह	कार्डको सुरक्षा
३६	राष्ट्रिय परिचयपत्र	नियमित 'साइबर सुरक्षा अडिट' गर्ने	वार्षिक	अडिट रिपोर्ट र सुधार दर	राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पंजिकरण विभाग	साइबर आक्रमण
३७	राष्ट्रिय परिचयपत्र	स्वास्थ्य बीमा र सामाजिक सुरक्षालाई एनआईडीमा आबद्ध गर्ने।	३ महिनाभित्र	आबद्ध गरिएका सेवाहरू	राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पंजिकरण विभाग	सिस्टम इन्टिग्रेसन
३८	राष्ट्रिय परिचयपत्र	डाटाबेस साझा रूपमा प्रयोग गर्न पाउने गरी कानुन संशोधन गर्ने।	६ महिनाभित्र	संशोधित कानुनी प्रावधान	सङ्घीय संसद र गृह मन्त्रालय	गोपनीयता सम्बन्धी विवाद
३९	राहदानी	कोटा प्रणालीको खारेजी र २४सै घण्टा अनलाइन आवेदन दिने सुविधा उपलब्ध गराउने।	३ महिनाभित्र	आवेदन दिन सकिने समय	राहदानी विभाग	सर्भर ओभरलोड
४०	राहदानी	डिजिटल वालेट र मोबाइल बैंकिङबाट सिधै राजस्व तिर्ने व्यवस्था मिलाउने।	१ महिनाभित्र	डिजिटल राजस्व सङ्कलन प्रतिशत	राहदानी विभाग	भुक्तानीमा प्राविधिक त्रुटि
४१	राहदानी	जिल्लाबाटै ३ देखि ५ दिनभित्र राहदानी पाउने 'फास्ट ट्र्याक' सेवा शुरु गर्ने।	३ महिनाभित्र	जिल्लाबाट द्रुत सेवा लिने संख्या	राहदानी विभाग/जिल्ला प्रशासन कार्यालय	ढुवानी व्यवस्थापन
४२	राहदानी	आवेदनको अवस्थाबारे स्वचालित एसएमएस प्रणाली शुरुवात गर्ने।	तत्काल	पठाइएका एसएमएस संख्या	राहदानी विभाग	नेटवर्क समस्या

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
४३	राहदानी	साना गल्तीहरू बायोमेट्रिक दिने समयमै कर्मचारीले सच्याइदिने व्यवस्था गर्ने।	तत्काल	सुधार गरिएका आवेदन संख्या	राहदानी विभाग र जिल्ला प्रशासन कार्यालय	अधिकार दुरुपयोग हुने सम्भावना
४४	राहदानी	विदेशी नियोगमा मेसिन र कर्मचारी थप गर्ने।	१ वर्षभित्र	थपिएका मेसिन र जनशक्ति	परराष्ट्र मन्त्रालय	वैदेशिक मुद्रा खर्च
४५	राहदानी	राहदानी सिधै घरको ठेगानामा पाउने गरी कुरियरसँग सम्झौता गर्ने।	तत्काल	कुरियरबाट प्राप्त राहदानी संख्या	राहदानी विभाग/हुलाक	सुरक्षा र गोपनियता
४६	राहदानी	कार्यालय वरपरका साइबर पसलहरूको नियमित अनुगमन र कारबाही गर्ने ।	तत्काल	अनुगमन संख्या र कारबाही	जिल्ला पंशासन कार्यालय	बिचौलियाको अवरोध
४७	राहदानी	'टोल फ्री' कल सेन्टर र च्याटबोट सञ्चालन गर्ने।	तत्काल	समाधान गरिएका जिज्ञासा संख्या	विभाग	प्रविधि र बजेट
४८	सवारी चालक अनुमति पत्र	इ लाइसेन्सको व्यवस्था गर्ने (Digitally Verifiable Credential)	६ महिनाभित्र	DVC लागू भएको हुने।	यातायात विभाग र सूचना प्रविधि विभाग	डाटा सुरक्षा बजेट
४९	सवारी चालक अनुमति पत्र	सेन्सर जडित स्वचालित ट्रायल सेन्टर अनिवार्य गर्ने	१ महिनाभित्र	स्वचालित सेन्टर संख्या	यातायात कार्यालयहरू	उच्च लगानी
५०	सवारी चालक अनुमति पत्र	ट्रायल पास हुने बित्तिकै १ वर्षे अस्थायी क्युआर लाइसेन्स दिने	तत्काल	वितरित अस्थायी लाइसेन्स	यातायात कार्यालयहरू	नक्कली लाइसेन्स जोखिम

१०(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधारको प्रणाली

क्र.स.	क्षेत्र	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)
१	रोजगार	एकीकृत राष्ट्रिय रोजगार पोर्टल निर्माण र डाटा अपडेट	पोर्टल लग	मासिक	श्रम मन्त्रालय	पोर्टलमा ५०% भन्दा कम स्थानीय तह आबद्ध हुनु	प्राविधिक टोली पठाएर ७ दिनभित्र सबैलाई आबद्ध गर्ने
२	रोजगार	मागमा आधारित तालिम सञ्चालन संख्या	तालिम केन्द्रको रेकर्ड	त्रैमासिक	श्रम मन्त्रालय / स्थानीय तह	तालिम प्राप्त जनशक्ति बेरोजगार रहनु	बजार माग सर्वेक्षण गरी तालिम पाठ्यक्रम परिमार्जन गर्ने
३	रोजगार	श्रम बैंक मार्फत रोजगारी ग्यारेन्टी दर	श्रम बैंक डाटाबेस	मासिक	स्थानीय तह / श्रम विभाग	श्रमिकको माग र आपूर्तिमा ठूलो खाडल देखिनु	रोजगारदातासँग प्रत्यक्ष समन्वय गरी म्याचिङ प्रणाली सुधार्ने
४	रोजगार	व्यावसायिक योजनामा सहुलियत ऋण प्रवाह	बैंक रिपोर्ट	त्रैमासिक	नेपाल राष्ट्र बैंक / बैंकहरू	कर्जा आवेदन स्वीकृत दर २०% भन्दा कम हुनु	बैंकहरूसँग समन्वय गरी ऋण प्रक्रिया थप सरल बनाउने
५	रोजगार	बेरोजगार सूचीकरण र परिचयपत्र वितरण	स्थानीय तह तथ्याङ्क	अर्ध-वार्षिक	स्थानीय तह	५०% भन्दा बढी घरधुरी सर्वेक्षण बाँकी रहनु	थप गणक परिचालन गरी सर्वेक्षण तुरुन्त सम्पन्न गर्ने
६	रोजगार	स्वरोजगार परामर्श केन्द्रको प्रभावकारिता	परामर्श लग	मासिक	स्थानीय तह	परामर्श सेवा लिनेको संख्या न्यून हुनु	विज्ञ टोलीलाई घरदैलो वा समुदायस्तरमा परिचालन गर्ने
७	रोजगार	वैदेशिक रोजगारीमा श्रम स्वीकृतिको अन्त्य	अनलाइन प्रणाली	मासिक	वैदेशिक रोजगार विभाग	स्थानीय तहबाट हुने स्वीकृति दर न्यून हुनु	स्थानीय तहका कर्मचारीलाई थप तालिम र अधिकार दिने

क्र.स.	क्षेत्र	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)
८	रोजगार	निजी क्षेत्रलाई दिइएको सहुलियत र सिर्जित रोजगार	राजस्व/विद्युत विभाग	वार्षिक	उद्योग मन्त्रालय	थप रोजगारी सिर्जना नहुनु	सहुलियत नीति पुनरावलोकन गरी थप प्रोत्साहन दिने
९	रोजगार	फर्केकाहरूको सीप म्यापिङ र बिउ पूँजी वितरण	म्यापिङ रिपोर्ट	अर्ध-वार्षिक	स्थानीय तह	बिउ पूँजीको उपयोग नहुनु वा डुब्नु	व्यावसायिक मेन्टरसिप र अनुगमनलाई कडा बनाउने
१०	पञ्जीकरण	सर्भर क्षमता र ब्याकअपको स्थिति	सर्भर मोनिटरिङ टुल	साप्ताहिक	पञ्जीकरण विभाग	सर्भर डाउन टाइम हप्तामा १ घण्टाभन्दा बढी हुनु	तत्काल डेडिकेटेड सर्भर र क्लाउडमा सिफ्ट गर्ने
११	पञ्जीकरण	अस्पताल र पञ्जीकरण सिस्टमको लिङ्क	सफ्टवेयर ड्यासबोर्ड	मासिक	स्वास्थ्य / पञ्जीकरण विभाग	अस्पतालबाट जन्म रेकर्ड स्वतः नआउनु	सफ्टवेयर एपीआई (API) अपडेट र अस्पताललाई तालिम दिने
१२	पञ्जीकरण	पुराना अभिलेखको पूर्ण डिजिटलाइजेसन	डिजिटल आर्काइभ	मासिक	स्थानीय तह / विभाग	६ महिनाभित्र ९०% कार्य सम्पन्न नहुनु	'डिजिटल मिसन' टोली थपेर युद्धस्तरमा कार्य गर्ने
१३	पञ्जीकरण	अफलाइन मोड सफ्टवेयरको कार्यान्वयन	प्रयोगकर्ता रिपोर्ट	मासिक	पञ्जीकरण विभाग	इन्टरनेट नहुँदा दर्ता कार्य पूर्णतः रोकिनु	अफलाइन सफ्टवेयर अपडेट गरी सबै वडामा इन्स्टल गर्ने
१४	पञ्जीकरण	३० दिन अगावै स्वचालित एसएमएस अलर्ट	एसएमएस गेटवे	दैनिक	पञ्जीकरण विभाग	एसएमएस डेलिभरी फेलियर दर १०% भन्दा माथि हुनु	गेटवे भेन्डर परिवर्तन वा सिस्टम मर्मत गर्ने
१५	पञ्जीकरण	क्युआर कोडयुक्त प्रमाणपत्र वितरण	प्रमाणपत्र रेकर्ड	साप्ताहिक	स्थानीय तह	हस्तलिखित वा पुरानै ढाँचाको प्रमाणपत्र वितरण हुनु	पुरानो ढाँचा पूर्णतः रोक लगाउने र क्युआर अनिवार्य गर्ने

क्र.स.	क्षेत्र	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)
१६	पञ्जीकरण	बायोमेट्रिक्स र बैंकिङ प्रणालीबाट भत्ता वितरण	बैंक रिपोर्ट	मासिक	स्थानीय तह / बैंक	नगद वितरण भएको भेटिनु वा बायोमेट्रिक्स नभिड्नु	बैंक खाता नहुनेको घरमै पुगेर खाता खोल्ने र बायोमेट्रिक लिने
१७	नागरिकता	अनलाइन आवेदन र डकुमेन्ट अपलोड दर	अनलाइन पोर्टल	साप्ताहिक	गृह मन्त्रालय / DAO	७०% भन्दा बढी आवेदन अफलाइन (कागजी) आउनु	अनलाइन अनिवार्य गर्ने र सेवाग्राहीलाई बुझाउने
१८	नागरिकता	डिजिटल टोकन र टाइम स्लट कार्यान्वयन	टोकन मेसिन लग	दैनिक	प्रशासन कार्यालय	५०% भन्दा बढी सेवाग्राही लाइनमा बस्नुपर्ने	टोकन प्रणाली अनुसार मात्र प्रवेश दिने व्यवस्था कडा गर्ने
१९	नागरिकता	एकीकृत सेवा डेस्कको प्रभावकारिता	सेवा रेकर्ड	पाक्षिक	प्रशासन कार्यालय	राहदानी र नागरिकताको सूचना फरक-फरक ठाउँबाट दिनु	साझा हेल्प डेस्कमा दक्ष कर्मचारी थप गर्ने
२०	नागरिकता	कम्प्युटरबाट पुराना विवरण खोज्ने व्यवस्था	सफ्टवेयर लग	साप्ताहिक	प्रशासन कार्यालय	कर्मचारीले अझै रजिष्ट्रर पल्टाएर विवरण खोज्नु	सबै पुराना रजिष्ट्रर स्क्यानिङ गरी इन्डेक्सिङ गर्ने
२१	नागरिकता	वडा कार्यालयबाट बायोमेट्रिक्स सङ्कलन	वडा रिपोर्ट	मासिक	गृह मन्त्रालय	जिल्ला कार्यालयमा भीड नघट्नु	वडाका कर्मचारीलाई बायोमेट्रिक्स मेसिन र तालिम दिने

क्र.स.	क्षेत्र	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)
२२	नागरिकता	राष्ट्रिय परिचयपत्रको डाटा प्रयोग दर	सिस्टम इन्टिग्रेसन	मासिक	गृह मन्त्रालय	साक्षी वा अनावश्यक सिफारिस अझै माग्नु	कानुन संशोधन गरी एनआईडी डाटालाई नै आधार मान्ने
२३	नागरिकता	क्युआर फिडब्याक र गुनासो सम्बोधन	फिडब्याक बोर्ड	साप्ताहिक	कार्यालय प्रमुख	फिडब्याक स्कोर ३ भन्दा कम हुनु (आउट अफ ५)	सम्बन्धित फाँटका कर्मचारीलाई स्पष्टीकरण र सुधार गर्ने
२४	नागरिकता	भौतिक पूर्वाधारको पर्याप्तता	निरीक्षण प्रतिवेदन	अर्ध-वार्षिक	गृह मन्त्रालय	सेवाग्राही बस्ने ठाउँ वा शौचालयको अभाव हुनु	तत्काल मर्मत सम्भार र पूर्वाधार विस्तारको बजेट निकासा गर्ने
२५	नागरिकता	मोबाइल एपबाट आवेदन ट्र्याकिङ	एप लग	मासिक	गृह मन्त्रालय	'अन्डर प्रोसेस' स्थिति धेरै दिनसम्म रहनु	फाइल अड्किएको फाँट पहिचान गरी ३ दिनभित्र टुङ्ग्याउने
२६	राष्ट्रिय परिचयपत्र	प्रदेशस्तरमा मुद्रण र वितरण दर	छपाइ केन्द्र लग	साप्ताहिक	विभाग	केन्द्रमा मात्र छपाइ सीमित रहनु	तत्काल ७ वटै प्रदेशमा मुद्रण मेसिन जडान गर्ने
२७	राष्ट्रिय परिचयपत्र	एकल पहिचान (Single ID) को मान्यता	कानुनी कार्यान्वयन	अर्ध-वार्षिक	गृह मन्त्रालय	नागरिकता वा अन्य कागजातको फोटोकपी अझै माग्नु	फोटोकपी बुझाउनु नपर्ने गरी परिपत्र र कानुन कार्यान्वयन गर्ने
२८	राष्ट्रिय परिचयपत्र	बैंक र मालपोतमा ई-केवाइसी (e-KYC)	उपयोग तथ्याङ्क	मासिक	विभाग / राष्ट्र बैंक	बायोमेट्रिक नभिडाई सेवा दिनु	ई-केवाइसी बिनाको सेवालाई अवैध मान्ने प्रणाली बनाउने

क्र.स.	क्षेत्र	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)
२९	राष्ट्रिय परिचयपत्र	जिल्लाबाट विवरण सच्याउने अधिकार	कार्यविधि कार्यान्वयन	मासिक	विभाग	सानो गल्ती सच्याउन पनि सेवाग्राही केन्द्र धाउनु	जिल्लामै बायोमेट्रिक भिडाएर सच्याउने सफ्टवेयर एक्सेस दिने
३०	राष्ट्रिय परिचयपत्र	डिजिटल एनआईडीलाई आधिकारिक मान्यता	सरकारी मान्यता दर	मासिक	विभाग	नागरिक एपको एनआईडी स्वीकार नगर्नु	डिजिटल एनआईडी नमान्ने कार्यालयलाई कारबाही गर्ने
३१	राष्ट्रिय परिचयपत्र	वडा कार्यालय मार्फत कार्ड वितरण	वितरण लग	साप्ताहिक	स्थानीय तह	कार्डहरू जिल्ला कार्यालयमै थुप्रिएर रहनु	हुलाक वा वडा प्रतिनिधि मार्फत घरदैलोमा कार्ड पुऱ्याउने
३२	राष्ट्रिय परिचयपत्र	नियमित साइबर सुरक्षा अडिट	अडिट रिपोर्ट	वार्षिक	विभाग / सूचना प्रविधि केन्द्र	डाटा ब्रिच वा सुरक्षा कमजोरी औंल्याइनु	२४ घण्टाभित्र कमजोरी सुधार गरी सिस्टम अपडेट गर्ने
३३	राष्ट्रिय परिचयपत्र	अन्य सेवासँग इन्टिग्रेसन (स्वास्थ्य बीमा आदि)	इन्टिग्रेसन लग	अर्ध-वार्षिक	विभाग	स्वास्थ्य बीमामा एनआईडी प्रयोग नहुनु	सबै सरकारी सेवालाई एनआईडी कार्डको चिपमा जोड्ने
३४	राष्ट्रिय परिचयपत्र	अन्तर-आबद्धता कानुन संशोधन	राजपत्र	वार्षिक	गृह मन्त्रालय	डाटा साझा गर्न कानुनी बाधा देखिनु	३ महिनाभित्र कानुन संशोधनको मस्यौदा संसदमा लैजाने
३५	राहदानी	कोटा प्रणाली खारेजी र २४ घण्टा आवेदन	अनलाइन ट्राफिक	दैनिक	राहदानी विभाग	अनलाइन फारम 'सिट' छैन भनेर रोकिनु	सर्भर क्षमता बढाएर कोटा प्रणाली पूर्णतः हटाउने

क्र.स.	क्षेत्र	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)
३६	राहदानी	डिजिटल भुक्तानी दर	राजस्व रिपोर्ट	साप्ताहिक	राहदानी विभाग	बैंकमा अझै लामो लाइन देखिनु	राजस्व बुझाउने सबै डिजिटल वालेट र एपहरू थप गर्ने
३७	राहदानी	जिल्लाबाट ३-५ दिनमा डेलिभरी दर	ट्र्याकिङ डाटा	साप्ताहिक	राहदानी विभाग	डेलिभरी समय ७ दिनभन्दा बढी लाग्नु	'फास्ट ट्र्याक' टोली थप्ने र ढुवानीमा प्राथमिकता दिने
३८	राहदानी	स्वचालित एसएमएस र त्रुटि सुधार डेस्क	एसएमएस लग	दैनिक	राहदानी विभाग	सानो गल्तीले गर्दा आवेदन रिजेक्ट हुनु	बायोमेट्रिक समयमै कर्मचारीले सच्याइदिने व्यवस्था गर्ने
३९	राहदानी	विदेशी नियोगमा मेसिन र कर्मचारी थप	नियोग प्रतिवेदन	अर्ध-वार्षिक	परराष्ट्र मन्त्रालय	विदेशमा रहेका नेपालीले ३ महिनाभन्दा बढी कुर्नु	थप कर्मचारी र मोबाइल इनरोलमेन्ट मेसिन पठाउने
४०	राहदानी	कुरियर मार्फत घरमै डेलिभरी	हुलाक/कुरियर लग	मासिक	राहदानी विभाग	सेवाग्राही कार्ड लिन कार्यालयमै धाउनु	हुलाकसँगको सम्झौता कार्यान्वयन गरी घरमै पठाउने
४१	राहदानी	बिचौलिया नियन्त्रण र अनुगमन	अनुगमन रिपोर्ट	साप्ताहिक	प्रशासन कार्यालय	कार्यालय वरपर साइबरले बढी शुल्क लिएको भेटिनु	साइबर पसलको नियमित अनुगमन र ठगी गर्नेलाई कारबाही
४२	राहदानी	कल सेन्टर र च्याटबोट सञ्चालन	कल लग	दैनिक	राहदानी विभाग	टोल-फ्री नम्बर नउठ्नु वा व्यस्त हुनु	कर्मचारी संख्या थप्ने र २४/७ च्याटबोट सक्रिय गर्ने

क्र.स.	क्षेत्र	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)
४३	सवारी चालक अनुमति पत्र	निजी क्षेत्रलाई कार्ड छपाइ जिम्मा	छपाइ सम्झौता	मासिक	यातायात विभाग	सरकारी छापाखानाले माग धान्न नसक्नु	पारदर्शी टेन्डर मार्फत निजी क्षेत्रलाई छपाइमा सहभागी गराउने
४४	सवारी चालक अनुमति पत्र	स्वचालित ट्रायल प्रणाली (Automated Trial)	सेन्सर डाटा	मासिक	यातायात कार्यालय	ट्रायलमा कर्मचारीको तजबिजी अधिकार बढी हुनु	सबै ट्रायल सेन्टरमा अनिवार्य सेन्सर र डिजिटल बोर्ड राख्ने
४५	सवारी चालक अनुमति पत्र	१ वर्षे अस्थायी क्युआर लाइसेन्स	वितरण संख्या	साप्ताहिक	यातायात कार्यालय	ट्रायल पास गरे पनि रसिदमा हिँड्नुपर्ने	तत्कालै क्युआर कोडयुक्त अस्थायी कार्ड वा डिजिटल कार्ड दिने
४६	सवारी चालक अनुमति पत्र	अनलाइन नवीकरण र स्टिकर प्रणाली	राजस्व लग	मासिक	यातायात कार्यालय	नवीकरणका लागि घण्टौं लाइन बस्नु	अनलाइन राजस्व तिरेपछि डिजिटल अपडेट हुने व्यवस्था गर्ने
४७	सवारी चालक अनुमति पत्र	प्रदेश मुद्रण केन्द्र स्थापना	केन्द्र स्थापना रिपोर्ट	अर्ध-वार्षिक	प्रदेश यातायात मन्त्रालय	केन्द्रबाट कार्ड आउन ६ महिना कुर्नु	प्रत्येक प्रदेशमा उच्च क्षमताको मेसिन जडान गरी वितरण गर्ने
४८	सवारी चालक अनुमति पत्र	निजी ट्रायल सेन्टरको सरकारी प्रयोग	सम्झौता लग	अर्ध-वार्षिक	यातायात विभाग	सरकारी सेन्टरमा पालो पाउन १ वर्ष कुर्नु	निजी सेन्टरलाई सरकारी सुपरिवेक्षणमा परीक्षा केन्द्र तोक्ने
४९	सवारी चालक अनुमति पत्र	स्वास्थ्य परीक्षणको विकेन्द्रीकरण	अनलाइन मेडिकल रिपोर्ट	मासिक	यातायात विभाग	स्वास्थ्य परीक्षणका लागि कार्यालयकै भीडमा बस्नु	सूचीकृत अस्पतालको अनलाइन रिपोर्टलाई मान्यता दिने

क्र.स.	क्षेत्र	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)
५०	सवारी चालक अनुमति पत्र	जरिवाना र रेकर्डको एकीकरण	ट्राफिक डाटाबेस	साप्ताहिक	ट्राफिक प्रहरी / विभाग	जरिवाना तिर्न बैंक र कार्यालय धाउनु	लाइसेन्स डाटाबेसमै जरिवाना जोडेर अनलाइन तिर्ने बनाउने
५१	सवारी चालक अनुमति पत्र	अन्तरप्रदेश मान्यता र एकीकृत प्रणाली	सफ्टवेयर लग	मासिक	यातायात विभाग	एक प्रदेशको लाइसेन्स अर्कोले नवीकरण नगर्नु	केन्द्रबाटै सबै प्रदेशको डाटा हेर्न मिल्ने गरी इन्टिग्रेट गर्ने
५२	सवारी चालक अनुमति पत्र	ई-लाइसेन्सलाई भौतिक कार्ड सरह मान्यता	कानुनी आदेश	अर्ध-वार्षिक	भौतिक पूर्वाधार मन्त्रालय	ट्राफिक प्रहरीले मोबाइलको लाइसेन्स नमान्नु	राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी डिजिटल लाइसेन्सलाई मान्यता दिने

सन्दर्भ सामग्री

अध्यागमन विभाग। (२०८०)। नेपाली पोर्ट (Nepali Port) र Automated Biometric Identification System (ABIS) कार्यान्वयन प्रतिवेदन। काठमाडौँः नेपाल सरकार।

ओली, के. पी. (२०८१)। न्यायिक सुशासन र प्रविधिको आबद्धता। न्यायदूत।

कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय। (२०७९)। कानून तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७९। काठमाडौँः नेपाल सरकार।

कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय। (२०८०)। कानूनी मस्यौदा तर्जुमा दिग्दर्शन, २०८०। काठमाडौँः नेपाल सरकार।

कार्की, ह. (२०७८)। न्यायपालिकामा सुधार सम्बन्धी प्रतिवेदन। सर्वोच्च अदालत।

गृह मन्त्रालय। (२०७१)। गृह प्रशासन सुधार एवं सुदृढीकरण कार्ययोजना, २०७१। काठमाडौँः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०७४)। गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७४। काठमाडौँः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०७४)। गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७४। काठमाडौँः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०७८)। गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७८। काठमाडौँः गृह मन्त्रालय।

गृह मन्त्रालय। (२०७८)। गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७८। काठमाडौँः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०७८)। गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७८। काठमाडौँः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०८०)। सीमा सुरक्षा तथा व्यवस्थापन रणनीति। काठमाडौँः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०८१)। अध्यागमन सुधार तथा सुदृढीकरण सम्बन्धी कार्यदलको प्रतिवेदन। काठमाडौँः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०८१)। गृह प्रशासन अन्तर्गतका निकायहरूको कार्यसम्पादन सुधार र क्षमता विकास सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन। काठमाडौँः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०८१)। गृह प्रशासन अन्तर्गतका निकायहरूको कार्यसम्पादन सुधार तथा क्षमता विकास सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन। काठमाडौँः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०८२)। अध्यागमन तथा भिजिट भिसा सम्बन्धी समस्या समाधानका लागि उच्चस्तरीय प्रतिवेदन। काठमाडौँः नेपाल सरकार।

दाहाल, क. (२०८०)। विधिको शासन र शासकीय सुधार। प्रशासनिक जर्नल।

निर्वाचन आयोग। (विभिन्न वर्षहरू)। मतदाता नामावली तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी प्रतिवेदनहरू। काठमाडौँः नेपाल सरकार।

नेपाल प्रहरी। (२०७९)। नेपाल प्रहरी कार्ययोजना (Police Action Plan), २०७९। काठमाडौँः प्रहरी प्रधान कार्यालय।

नेपाल सरकार। (२०१२)। प्रहरी ऐन, २०१२ (संशोधन सहित)। काठमाडौँः कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय।

नेपाल सरकार। (२०१९)। कारागार ऐन, २०१९। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०२०)। कारागार नियमावली, २०२०। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०४२)। विशेष सेवा ऐन, २०४२। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०४९)। अध्यागमन ऐन, २०४९। काठमाडौं: कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय।
नेपाल सरकार। (२०५८)। सशस्त्र प्रहरी ऐन, २०५८। काठमाडौं: कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय।
नेपाल सरकार। (२०७०)। कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) ऐन, २०७०। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०७१)। राष्ट्रिय रोजगार नीति, २०७१। काठमाडौं: श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय।
नेपाल सरकार। (२०७२)। नेपालको संविधान, २०७२। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०७२)। नेपालको संविधान, २०७२। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०७३)। कारागार व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७३। काठमाडौं: गृह मन्त्रालय।
नेपाल सरकार। (२०७३)। कारागार सुधारका लागि समष्टिगत सुधार योजना, २०७३। काठमाडौं: गृह मन्त्रालय।
नेपाल सरकार। (२०७४)। कारागार अध्ययन प्रतिवेदन, २०७४। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०७५)। प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम निर्देशिका, २०७५। काठमाडौं: श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय।
नेपाल सरकार। (२०७५)। राष्ट्रिय सुरक्षा नीति, २०७५। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०७५)। वैयक्तिक गोपनीयता सम्बन्धी ऐन, २०७५। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०७६)। राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण ऐन, २०७६। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०७६—२०८१)। पन्ध्रौं योजना। काठमाडौं: राष्ट्रिय योजना आयोग।
नेपाल सरकार। (२०७७)। कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) नियमावली, २०७७। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०८०)। डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०८०। काठमाडौं: सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय।
नेपाल सरकार। (२०८१)। सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी वित्तीय लगानी निवारण राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना (२०८१/८२—२०८५/८६)। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०८२)। ग्रे लिष्टबाट बाहिरिने सुधारात्मक क्रियाकलापहरूको विस्तृतीकरण, २०८२। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
न्यायमा पहुँच आयोग। (२०७६)। न्यायमा पहुँच सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन। काठमाडौं: सर्वोच्च अदालत।

प्रशासन सुधार सुझाव समिति। (२०७५)। प्रशासन सुधार प्रतिवेदन, २०७५। काठमाडौंः प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय।

प्रहरी सुधार सुझाव आयोग। (२०५२)। प्रहरी सुधार प्रतिवेदन, २०५२। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

बञ्जाडे, म. (२०७८)। नेपालमा कानून निर्माण प्रक्रिया। नेपाल कानून समाज।

महालेखा नियन्त्रक कार्यालय। (विभिन्न वर्षहरू)। सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण सम्बन्धी प्रतिवेदनहरू (EFT प्रणाली)। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

महालेखा परीक्षकको कार्यालय। (२०८०)। साठीऔं वार्षिक प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

यातायात व्यवस्था विभाग। (२०८०)। यातायात व्यवस्था विभागको रणनीतिक मार्गचित्र। काठमाडौंः भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय।

यातायात व्यवस्थापन सुधार कार्यदल। (२०७९)। यातायात व्यवस्थापन सुधार कार्यदल प्रतिवेदन, २०७९। काठमाडौंः भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय।

राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग। (२०८०)। रणनीतिक सुदृढीकरण तथा इन्टेलिजेन्स क्षमता विकास मार्गचित्र। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय। (विभिन्न वर्षहरू)। व्यक्तिगत घटना दर्ता तथा जनसंख्या तथ्याङ्क सम्बन्धी प्रतिवेदनहरू। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभाग। (२०७९)। वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९। काठमाडौंः गृह मन्त्रालय।

राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभाग। (२०८०)। वार्षिक प्रतिवेदन, २०८०। काठमाडौंः गृह मन्त्रालय।

राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभाग। (विभिन्न वर्षहरू)। राष्ट्रिय परिचय व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (NIDMIS) सम्बन्धी प्राविधिक प्रतिवेदनहरू। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभाग। (विभिन्न वर्षहरू)। व्यक्तिगत घटना दर्ता तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (VERSPMIS) सम्बन्धी प्रतिवेदनहरू। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय योजना आयोग। (२०८१)। सोह्रौं योजना (२०८१/८२—२०८५/८६)। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र। (२०७९)। सुरक्षा निकायमा सदाचार तथा भ्रष्टाचार निवारण सम्बन्धी प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्। (२०८०)। भू-राजनीतिक अवस्थिति र आन्तरिक सुरक्षा चुनौती सम्बन्धी प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राहदानी विभाग। (२०७७—२०८२)। राहदानी विभागको रणनीतिक योजना, २०७७—२०८२। काठमाडौंः परराष्ट्र मन्त्रालय।

शर्मा, अ. (२०८१)। विधायिकी उत्तरदायित्व र कानून परीक्षण।

श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय। (२०७९)। श्रम अडिट प्रतिवेदन, २०७९। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

श्रेष्ठ, क. (२०८०)। न्यायपालिका र उत्तरदायित्व।

सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय। (२०७६)। डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०७६। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

सर्वोच्च अदालत। (२०७६)। न्यायपालिकाको चौथो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना। काठमाडौंः सर्वोच्च अदालत।

सर्वोच्च अदालत। (२०८१)। न्यायपालिकाको पाँचौं पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना। काठमाडौंः सर्वोच्च अदालत।

सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल। (२०७७)। १० वर्षे दीर्घकालीन रणनीतिक योजना। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

सुरक्षा निकाय सुदृढीकरण उच्चस्तरीय कार्यदल। (२०६२)। सुरक्षा निकाय सुदृढीकरण प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

Amnesty International. (2018). Citizenship and statelessness issues in Nepal. London: Amnesty International.

Asian Development Bank. (2020). Digital governance and civil registration systems in Asia. Manila: Asian Development Bank.

Asia Pacific Group on Money Laundering (APG). (2023). Mutual evaluation report on AML/CFT measures of Nepal. Sydney.

Asian Development Bank (ADB). (2018). Strengthening judicial capacity and e-justice in Nepal. Manila.

Asian Development Bank. (2020). Governance and public sector management in Nepal. Manila: ADB.

GSMA. (2019). Digital identity and social protection systems. London: GSMA.

International Commission of Jurists (ICJ). (2024). The state of rule of law in Nepal. Bangkok.

NTERPOL. (2023). Global crime trend report 2023: Cybercrime and transnational organized crime.

OECD. (2019). Regulatory policy and legal aid effectiveness: Nepal case study. Paris.

OECD. (2020). Digital government and identity systems. Paris: OECD Publishing.

Transparency International Nepal. (2014). National integrity system assessment Nepal 2014. Kathmandu.

UNDP Nepal. (2021). Strengthening the rule of law and human rights in Nepal: Security sector reform.

United Nations Development Programme. (2021). Civil registration and identity management in Nepal. New York: UNDP.

United Nations. (2018). Legal identity for all: Global guidelines. New York: United Nations.

UNODC. (2022). Transnational organized crime in South Asia: A threat assessment.

World Bank. (2017). Civil registration and vital statistics systems: Challenges and opportunities in Nepal. Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2017). Public expenditure and financial accountability assessment: Nepal. Washington, DC.

World Bank. (2019). Digital identity: Inclusive growth and governance in developing countries. Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2020). Nepal jobs diagnostic: Policy priorities for employment creation. Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2021). Identification for development (ID4D) global dataset. Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2025). Nepal justice sector assessment: Towards a digital-first judiciary. Washington, DC.

World Justice Project. (2024). Rule of law index: Nepal insights. Washington, DC.

परिच्छेद एघार
भ्रष्टाचार नियन्त्रण र गुनासो सुनुवाई

११(क) भ्रष्टाचार नियन्त्रण

११(क).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

११(क).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको

नेपालमा सार्वजनिक प्रशासन, विकास आयोजना, सेवा प्रवाह, तथा सार्वजनिक स्रोतको व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विभिन्न क्षेत्रमा भ्रष्टाचार एक प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेको छ। भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि नेपालमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग र महालेखा परीक्षकको कार्यालय गरी दुईवटा संवैधानिक निकाय र राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र प्रत्यक्ष रूपमा क्रियाशील छन् भने विभिन्न न्यायिक निकायहरू, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, प्रशासनिक तथा अनुसन्धान निकायहरू, निगरानी तथा नियामक निकायहरू, संसदीय समितिहरू, राष्ट्रिय सूचना आयोग, नागरिक समाज, सञ्चार माध्यम तथा गैरसरकारी संस्थाहरू लगायतका संस्थाहरू प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपले सक्रिय रहेका देखिन्छन्।

संवैधानिक निकायको रुपमा रहेको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले सार्वजनिक पद धारण गरेका व्यक्तिहरूबाट हुने भ्रष्टाचारजन्य गतिविधिको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने गर्दछ। यस आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरूमा भ्रष्टाचारको रोकथाम तथा नियन्त्रणका लागि विभिन्न सुझावहरू दिएको पाइन्छ। नेपालमा भ्रष्टाचार र सुशासनको अवस्थासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन २०७५, नेपाल सरकारद्वारा सञ्चालन भएका आयोजनाहरूमा निर्माण कार्यको ठेक्का व्यवस्थापनको अवस्था अध्ययन तथा विश्लेषण, २०७५, स्थानीय तहसँग सम्बन्धित उजुरीहरूको अनुसन्धानः सवालहरू तथा आयोगका तर्फबाट दिइएका सुझावहरू, स्थानीय तहमा हुने भ्रष्टाचारसम्बन्धी अध्ययन, २०७६, रुग्ण ठेक्काको व्यवस्थापन अध्ययन तथा विश्लेषण प्रतिवेदन, स्थानीय तहमा हुने भ्रष्टाचारसम्बन्धी अध्ययन, २०७६ नेपाल सरकार कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय र नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ अन्तर्गतको कृषि उद्यम केन्द्र टेकुको साझेदारीमा सार्वजनिक निजी अवधारणामा संचालित एक जिल्ला एक उत्पादन कार्यक्रमको कार्यान्वयन अवस्था सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनहरूले भ्रष्टाचारको सम्बन्धमा विभिन्न सुझावहरू दिइएको पाइन्छ। नेपाल सरकारको लगानीमा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय मातहत प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना अवस्था सम्बन्धी अध्ययन विश्लेषण प्रतिवेदन सम्बन्धमा दिइएका सुझावहरू, संस्थागत रणनीतिक योजना (आ.व. २०७६/७७ - २०८०/८१), अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको पाँचौं रणनीतिक योजना (आ.व. २०८१/८२-२०८५/८६) लगायतले भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सुशासन कायम गर्ने सम्बन्धमा सुझावहरू दिएको देखिन्छ।

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरूले देशमा भ्रष्टाचारको प्रकृति, प्रवृत्ति र जोखिमयुक्त क्षेत्रहरूबारे महत्वपूर्ण तथ्याङ्क र विश्लेषण प्रस्तुत गरेका छन्। आयोगका

आ.व. २०७२/७३ देखि २०८१/८२ सम्मका वार्षिक प्रतिवेदनहरूको अध्ययन गरी प्राप्त उजुरी, अनुसन्धान तथा मुद्दा दर्तासम्बन्धी तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गरी भ्रष्टाचार बढी हुने क्षेत्रहरूको विश्लेषण गर्दा विगत १० आर्थिक वर्षमा करिब २ लाख २ हजार उजुरी परेको र ती मध्ये स्थानीय तहसँग सम्बन्धित ४१.६%, नापी/मालपोतसँग सम्बन्धित २२.२%, सार्वजनिक खरिदसँग सम्बन्धित ११.१%, शिक्षाक्षेत्रसँग सम्बन्धित ६%, यातायात व्यवस्थासँग सम्बन्धित ४.९%, स्वास्थ्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित ४.७% र अन्य ९.५% रहेको देखिन्छ।

आयोगका प्रतिवेदनहरूको अध्ययन **गर्दा क्षेत्रगत रूपमा भ्रष्टाचारको अवस्था** निम्नबमोजिम देखिन्छः

- **स्थानीय तह**मा हुने भ्रष्टाचारका प्रकृति विश्लेषण गर्दा विकास आयोजना नगरी वा आंशिक रूपमा मात्र काम गरी पूर्ण भुक्तानी लिने, उपभोक्ता समितिको नाममा नक्कली समिति गठन गरी रकम हिनामिना गर्ने, एउटै कामको लागि दोहोरो भुक्तानी लिने, लागत अनुमान कृत्रिम रूपमा बढाई रकम अपचलन गर्ने, योजना छनोटमा मिलेमतो गरी आफ्ना नजिकका व्यक्ति वा समूहलाई फाइदा पुऱ्याउने, सार्वजनिक सम्पत्ति निजी प्रयोगमा लगाउने जस्ता प्रवृत्ति देखिएका छन्।
- त्यसै गरी **मालपोत कार्यालय**मा जग्गा नामसारी, रोक्का फुकुवा, संशोधन आदिमा घुस लिने, जग्गाको मूल्यांकन कम वा बढी देखाई राजस्व छल्ने, सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा निजी नाममा दर्ता गर्न सहयोग गर्ने, फाइल हराएको वा रोकिएको देखाई सेवाग्राहीसँग घुस माग्ने, जग्गा अभिलेखमा अनधिकृत संशोधन गर्ने लगायतका प्रवृत्ति देखिएका छन्। अर्कोतिर नापी **कार्यालय**मा जग्गाको नक्सा परिवर्तन गर्न घुस लिने, सीमाना परिवर्तन गरी अनधिकृत लाभ दिलाउने, नक्सा सच्याउने क्रममा सेवाग्राहीसँग रकम असुल्ने, सरकारी जग्गा निजी व्यक्तिको नाममा देखाउने जस्ता समस्या देखिएका छन्। जग्गा प्रशासनसँग सम्बन्धित सेवाहरूमा घुस, अभिलेख हेरफेर, तथा सार्वजनिक जग्गाको दुरुपयोगका घटना उल्लेखनीय रूपमा देखिएका छन् (अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, २०७८; २०७९)।
- स्थानीय तहबाट उपलब्ध गराउने सेवाहरूमा नक्सापास स्वीकृति दिन घुस लिने, भवन निर्माण अनुमति दिन अनियमितता गर्ने, व्यवसाय दर्ता र सिफारिसमा घुस लिने, कर निर्धारणमा अनियमितता गर्ने लगायतका प्रवृत्ति देखिएका छन्। स्थानीय तहमा विकास बजेट परिचालन, सार्वजनिक खरिद तथा उपभोक्ता समिति मार्फत हुने आयोजना कार्यान्वयनका क्रममा सबैभन्दा बढी भ्रष्टाचार हुने गरेको देखिन्छ (अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, २०७९; २०८०; २०८१)।
- **सार्वजनिक खरिद तथा निर्माण क्षेत्र**मा ठेक्का प्रक्रियामा मिलेमतो गरी निश्चित कम्पनीलाई ठेक्का दिने, कम गुणस्तरको निर्माण सामग्री प्रयोग गर्ने, काम नगरी वा अपूर्ण काममा पनि

पूर्ण भुक्तानी गर्ने, बिल तथा भौचर कृत्रिम रूपमा बढाई रकम अपचलन गर्ने, निरीक्षण नगरी काम सम्पन्न भएको प्रमाणित गर्ने जस्ता अनियमितता र भ्रष्टाचार हुने गरेको पाइन्छ। सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा मिलेमतो, गुणस्तरहीन निर्माण, तथा भुक्तानीमा अनियमितता प्रमुख समस्या रहेका छन् (अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, २०७७; २०७८)।

- **यातायात व्यवस्था**तर्फ सवारी चालक अनुमति पत्र (लाइसेन्स) दिन घुस लिने, सवारी दर्ता र नवीकरणमा अनियमितता गर्ने, नियम विपरीत सवारी अनुमति दिने, एकपटक अस्थायी रूट परमिट लिएको सडकमा पटकपटक सोही अनुमति देखाई सवारी चलाउने र ट्राफिकले विभिन्न बहानामा घूस लिने गरेको देखिन्छ।
- **शिक्षा क्षेत्र**मा शिक्षक नियुक्तिमा घुस लिने, विद्यालय निर्माणमा अनियमितता गर्ने, छात्रवृत्ति वितरणमा अनियमितता गर्ने, विद्यालय सञ्चालन खर्चमा हिनामिना गर्ने प्रचलन देखिन्छ भने **स्वास्थ्य क्षेत्र**मा औषधी खरिदमा मिलेमतो गरी कम गुणस्तरको औषधि खरिद गर्ने, स्वास्थ्य उपकरण खरिदमा अनियमितता गर्ने, अस्पताल सेवामा प्राथमिकता दिन घुस लिने, सरकारी स्रोत निजी प्रयोगमा लगाउने जस्ता विकृति देखिएका छन्। शिक्षा र स्वास्थ्य क्षेत्रमा नियुक्ति, खरिद तथा सेवा वितरणमा अनियमितता हुने गरेको देखिन्छ (अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, २०७६; २०७७)।
- **जिल्ला प्रशासन कार्यालय**मा नागरिकता, सिफारिस र प्रमाणपत्र दिन घुस लिने, प्रशासनिक निर्णयमा अनियमितता गर्ने, सेवाग्राहीसँग अनावश्यक रकम असुल्ने जस्ता उजुरीहरू आउने गरेका छन् भने **सुरक्षा निकाय**तर्फ भर्ती प्रक्रियामा उम्मेदवारसँग घुस मागेको, परीक्षा परिणाममा अनियमितता गरेको, योग्य उम्मेदवारलाई वञ्चित गरी अयोग्यलाई छनोट गरेको जस्ता उजुरीहरू आयोगमा प्राप्त हुने गरेको छ।
- **अन्य सरकारी निकाय**तर्फ पदको दुरुपयोग गरी व्यक्तिगत लाभ लिने, सरकारी स्रोत र साधन निजी प्रयोजनमा प्रयोग गर्ने, सार्वजनिक सम्पत्ति हिनामिना गर्ने, निर्णय प्रक्रियामा मिलेमतो गर्ने जस्ता कार्यहरू हुने गरेको देखिन्छ। सार्वजनिक सेवातर्फ नागरिकता, सिफारिस, लाइसेन्स, तथा अनुमति दिने प्रक्रियामा घुस तथा अनियमितता हुने गरेको देखिन्छ (अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, २०७९)।

समग्रमा उल्लेख गर्नुपर्दा स्थानीय तह, भूमि प्रशासन, सार्वजनिक खरिद तथा निर्माण, तथा सेवा प्रवाह क्षेत्रहरू सबैभन्दा बढी जोखिमयुक्त रहेको देखिन्छ। भ्रष्टाचारका प्रमुख कारणहरूमा कमजोर अनुगमन, स्वविवेकीय अधिकारको दुरुपयोग तथा पारदर्शिताको अभाव रहेका छन्। यी समस्या समाधानका लागि संस्थागत सुदृढीकरण, सेवा प्रवाहलाई पूर्ण रूपमा डिजिटल प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने, सार्वजनिक खरिद प्रणालीलाई पारदर्शी बनाउने, स्थानीय तहमा आन्तरिक

नियन्त्रण प्रणाली सुदृढ गर्ने, जोखिममा आधारित अनुगमन प्रणाली लागू गर्ने, उत्तरदायित्व प्रणालीको विकास गर्ने लगायतका नीतिगत सुझावहरू दिइएको छ।

राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र

राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र नेपाल सरकारको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय अन्तर्गत रहेको प्रमुख निगरानी निकाय हो जसको मुख्य उद्देश्य सार्वजनिक निकायहरूमा हुने अनियमितता, भ्रष्टाचार, ढिलासुस्ती तथा सेवा प्रवाहको प्रभावकारिता सम्बन्धी उजुरी सङ्कलन, अनुगमन तथा सुधारका लागि सिफारिस गर्नु हो। केन्द्रले सार्वजनिक सेवा प्रवाह सुधार, पारदर्शिता प्रवर्द्धन तथा सुशासन सुदृढीकरणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ।

विगत १० वर्षका वार्षिक प्रतिवेदनहरूको आधारमा केन्द्रका प्रमुख कार्यक्षेत्रहरूमा सार्वजनिक निकायहरूबाट हुने अनियमितता, भ्रष्टाचार, ढिलासुस्ती तथा सेवा प्रवाहसम्बन्धी उजुरीहरूको सङ्कलन, अनुसन्धान, अनुगमन तथा आवश्यक सिफारिस गर्ने कार्य समावेश छन्। त्यसैगरी सार्वजनिक निकायहरूमा आकस्मिक अनुगमन, सार्वजनिक पूर्वाधार तथा विकास आयोजनाहरूको प्राविधिक परीक्षण (Technical Audit) तथा सेवा प्रवाहको गुणस्तर मूल्याङ्कन गर्ने कार्य पनि केन्द्रले गर्दै आएको छ। केन्द्रले अनुगमनबाट प्राप्त प्रमाणका आधारमा भ्रष्टाचारसम्बन्धी विषयहरूमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई कारवाहीका लागि सिफारिस गर्ने गरेको छ (राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, २०७२—२०८१)।

उपलब्ध वार्षिक प्रतिवेदन तथा सार्वजनिक स्रोतहरूको विश्लेषण गर्दा विगत दशकमा सार्वजनिक निकायहरूको विस्तार, नागरिक सचेतना वृद्धि तथा डिजिटल उजुरी प्रणालीको प्रयोग बढ्दै गएसँगै उजुरीको संख्या पनि क्रमशः वृद्धि भएको देखिन्छ। उजुरी व्यवस्थापन प्रणालीमा सुधार हुँदै गएको कारण उजुरी फछ्र्योट दरमा पनि सुधार आएको छ, जसले संस्थागत क्षमता वृद्धि भएको संकेत गर्दछ। सङ्घीय संरचना कार्यान्वयनपछि स्थानीय तहसँग सम्बन्धित उजुरीहरूको संख्या उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि भएको देखिन्छ (राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, २०७९)। यद्यपि, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रले सार्वजनिक निकायहरूको अनुगमन, उजुरी व्यवस्थापन तथा सुधारात्मक सिफारिसमार्फत महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको भए पनि भ्रष्टाचार विरुद्धको निरोधात्मक, सुधारात्मक तथा प्रवर्द्धनात्मक कार्यमा अपेक्षित प्रभावकारिता हासिल गर्न सकेको देखिँदैन।

केन्द्र कमजोर हुनुका प्रमुख कारणहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

- संस्थागत स्वायत्तताको अभावः केन्द्र प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय अन्तर्गत रहने भएकाले यसको कार्य सञ्चालनमा पूर्ण स्वतन्त्रता नहुन सक्छ। यसले संवेदनशील विषयमा स्वतन्त्र अनुसन्धान तथा प्रभावकारी सिफारिस गर्न कठिन बनाउँछ (नेपाल सरकार, २०७९)।

- कानूनी अधिकारको सीमितताः केन्द्रले अनियमितता पहिचान गरी सिफारिस मात्र गर्न सक्छ, तर प्रत्यक्ष कारवाही गर्ने अधिकार छैन। यसले केन्द्रको प्रभावकारिता सीमित बनाएको छ (राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, २०७८)।
- प्राविधिक तथा मानव संसाधनको अभावः पर्याप्त प्राविधिक जनशक्ति तथा आधुनिक प्रविधिको अभावमा प्रभावकारी अनुगमन तथा अनुसन्धान गर्न कठिन हुन्छ (राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, २०७७)।
- सिफारिस कार्यान्वयनमा कमजोरीः केन्द्रले दिएका सिफारिसहरू सम्बन्धित निकायहरूले पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन नगर्ने प्रवृत्ति देखिएको छ, जसले केन्द्रको प्रभावकारिता घटाएको छ (राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, २०७९)।

राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रलाई बलियो तथा प्रभावकारी बनाउन निम्न सुधारात्मक उपायहरू आवश्यक छन्ः

- केन्द्रलाई कानूनी रूपमा थप स्वायत्तता प्रदान गर्नुपर्छ, जसले स्वतन्त्र रूपमा अनुसन्धान तथा अनुगमन गर्न सक्षम बनाउँछ (नेपाल सरकार, २०७९)।
- केन्द्रको सिफारिस कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्छ, जसले संस्थागत प्रभावकारिता वृद्धि गर्नेछ (राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, २०७८)।
- प्राविधिक क्षमता विकास गर्नुपर्छ। आधुनिक सूचना प्रविधि, डिजिटल निगरानी प्रणाली तथा दक्ष जनशक्ति उपलब्ध गराउनु आवश्यक छ (राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, २०७७)।
- सिफारिस कार्यान्वयन अनुगमन प्रणाली सुदृढ गर्नुपर्छ तथा सम्बन्धित निकायहरूको जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्नुपर्छ (राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, २०७९)।

समग्रमा, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रलाई कानूनी, संस्थागत तथा प्राविधिक रूपमा सुदृढ बनाउनु आवश्यक छ। यसले सार्वजनिक सेवा प्रवाह सुधार, पारदर्शिता प्रवर्द्धन तथा भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउनेछ।

महालेखापरीक्षकको कार्यालय

महालेखापरीक्षका वार्षिक प्रतिवेदनहरूले सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारका विभिन्न निकायहरूमा वित्तीय अनुशासनको उल्लंघन, स्रोतको अपव्यय र प्रणालीगत कमजोरीका कारण सिर्जित जोखिमहरूको उल्लेख गरेको देखिन्छ। महालेखा परीक्षकको पछिल्ला प्रतिवेदनहरू (६१औं र ६२औं) ले देहायका क्षेत्रहरूलाई उच्च भ्रष्टाचार र अनियमितता जोखिमका जोखिमपूर्ण मानेका छन्ः

- **भौतिक पूर्वाधार र यातायात क्षेत्र** (Infrastructure & Transport): यस क्षेत्रमा सबैभन्दा ठूलो अंकको बेरुजु र अनियमितता देखिन्छ। ठूला आयोजनाहरूको छनोट आवश्यकता भन्दा राजनीतिक पहुँचका आधारमा हुने र कार्यान्वयनमा प्राविधिक कमजोरी हुने गरेको छ। खासगरी ठेक्का व्यवस्थापन र भेरिएसन अर्डरको दुरुपयोग, लागत अनुमान अस्वाभाविक बढाउने, ड्रइङ-डिजाइन विपरित काम गर्ने र गुणस्तर परीक्षण विना भुक्तानी ने दिने अनियमितताहरू यस क्षेत्रमा देखिएका छन्।
- **स्थानीय तहः** सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै स्थानीय तहमा वित्तीय जवाफदेहिताको अभाव देखिएको छ। कर्मचारीको स्वविवेकीय अधिकार र कमजोर आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली यसको मुख्य कारकको रूपमा रहेको छ। टुक्रे ठेक्काको वाहुल्यता, रकमान्तर र नियम विपरीतका प्रशासनिक खर्च गर्ने, करारमा गैरकानुनी नियुक्ति, उपभोक्ता समितिमार्फत हुने काममा पारदर्शिताको अभाव र 'असारे विकास' को व्यापक अभ्यास जस्ता विकृतिहरू स्थानीय तहमा देखिएका छन्।
- **अर्थ र राजस्व प्रशासन**: राजस्व निर्धारण र कर छुटका प्रक्रियाहरूमा गम्भीर अनियमितता देखिएका छन्। कर प्रशासनमा चलखेल र राजस्व बक्यौता असुलीमा उदासीनता, जग्गाको न्यून मूल्याङ्कन, भन्सार मुल्याङ्कनमा त्रुटि र आधार विनाको कर मिनाहा जस्ता अनियमितताहरू यस क्षेत्रमा देखिएका छन्।
- **स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा**: औषधी खरिद र लक्षित वर्गको भत्ता वितरणमा ठूलो चुहावट देखिएको छ। खासगरी औषधी खरिदमा 'सेटिङ' र नक्कली लाभग्राहीको सूची तयार गर्ने, उपकरणको मूल्य बढाउने (Over-invoicing), मृतकका नाममा भत्ता र दोहोरो सुत्केरी भत्ता निकासा लिने जस्ता विकृतिहरू यस क्षेत्रमा देखिएका छन्।

अनियमितता र भ्रष्टाचारको प्रकृतिका हिसाबले प्रतिवेदनले देहायका तीन मुख्य आधारमा वर्गीकरण गरेको देखिन्छः

अ) प्रक्रियागत र कानुनी उल्लंघन (Procedural Non-compliance)

- प्रतिस्पर्धा सीमित गर्नेः सार्वजनिक खरिद ऐनको मर्म विपरित सोझै खरिद गर्ने वा एउटै प्रकृतिको कामलाई टुक्र्याएर मिलेमतोमा ठेक्का दिने।
- बजेट अनुशासनको अभावः स्वीकृत कार्यक्रम र शीर्षक विपरित रकमान्तर गर्ने र बजेट समर्पण नगर्ने।

आ) वित्तीय अनुशासनहीनता र अपव्यय (Financial Indiscipline & Waste)

- अनुत्पादक परामर्श खर्चः निर्माणको सुनिश्चितता नभएका र साना आयोजनामा समेत करोडौंको परामर्श सेवा खरिद गर्ने।

- उपकरणको सदुपयोग नहुनेः सरकारी बजेट खर्च गरेर महँगा मेडिकल र प्राविधिक उपकरण किन्ने तर जनशक्ति वा पूर्व-तयारीको अभावमा ती उपकरणहरू प्रयोग नगरी अलपत्र पार्ने।

इ) उत्तरदायित्वको अभाव (Lack of Accountability)

- बेरुजु सम्परीक्षणमा उदासीनताः औँल्याइएका कैफियतहरू समयमै सुधार नगर्ने र असुल गर्नुपर्ने रकम असुलीमा ध्यान नदिने।
- व्यक्तिगत जिम्मेवारी नलिनेः निर्णय गर्ने पदाधिकारीहरूलाई आर्थिक नोक्सानीको जिम्मेवार नबनाउने परिपाटी।

११(क).१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

नेपालमा सुशासन प्रवर्द्धन र भ्रष्टाचार नियन्त्रणसम्बन्धी गरिएका विभिन्न प्राज्ञिक शोध तथा अनुसन्धानहरूले संस्थागत कमजोरी, राजनीतिक प्रतिबद्धताको अभाव, कानुन कार्यान्वयनको कमजोरी र प्रशासनिक अपारदर्शिता प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेको निष्कर्ष निकालेका छन्। उदाहरणका लागि, राष्ट्रिय सत्यनिष्ठा प्रणाली (National Integrity System) सम्बन्धी अध्ययनले कानुनी व्यवस्था भए पनि व्यवहारिक कार्यान्वयनमा ठूलो अन्तर रहेको र राजनीतिक अस्थिरताका कारण प्रमुख संस्थाहरू कमजोर भएको देखाएको छ (Transparency International Nepal, २०१४)।

यसैगरी, सार्वजनिक प्रशासन र भ्रष्टाचारसम्बन्धी अध्ययनहरूले भ्रष्टाचारले शासनप्रति नागरिकको विश्वास कमजोर बनाउने, लोकतान्त्रिक संस्थाको विश्वसनीयता घटाउने तथा सेवा प्रवाहको प्रभावकारितामा नकारात्मक असर पार्ने देखाएका छन् (Ranamagar, २०२३a)। भ्रष्टाचारका प्रमुख कारणमा नियमको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु, राजनीतिक प्रतिबद्धताको अभाव, पारदर्शिता तथा जवाफदेहिताको कमी र संस्थागत कमजोरी उल्लेख गरिएको छ (Ranamagar, 2023)।

आर्थिक र सुशासनसम्बन्धी अध्ययनहरूले राम्रो शासन प्रणालीले आर्थिक विकासलाई सकारात्मक रूपमा प्रभावित गर्ने तथा भ्रष्टाचारले आर्थिक स्रोतको दुरुपयोग गरी विकास प्रक्रियालाई अवरुद्ध गर्ने निष्कर्ष निकालेका छन् (Nepal, २०२३)। साथै, नेपालमा प्रशासनिक तथा नीतिगत तहमा हुने भ्रष्टाचार सुशासन प्राप्तिको मुख्य अवरोध भएको र संस्थागत सुदृढीकरण, पारदर्शिता, नागरिक सहभागिता तथा प्रभावकारी निगरानी प्रणाली आवश्यक रहेको देखाइएको छ (Shah, 2018; Transparency International Nepal, 2014)।

समग्रमा, उपलब्ध प्राज्ञिक शोधहरूले नेपालमा सुशासन प्रवर्द्धनका लागि कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन, संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि, पारदर्शिता प्रवर्द्धन, नागरिक सहभागिता विस्तार र सार्वजनिक प्रशासन सुधार अपरिहार्य रहेको दर्शाएका छन्। साथै, सुशासन सुधार र भ्रष्टाचार नियन्त्रणबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको र प्रभावकारी शासन प्रणालीले आर्थिक विकास, सामाजिक विश्वास र लोकतान्त्रिक स्थायित्वलाई मजबुत बनाउने देखिन्छ (Nepal, २०२३; Transparency International Nepal, २०१४)।

११(क).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

नेपालमा सुशासन प्रवर्द्धन र भ्रष्टाचार नियन्त्रणसम्बन्धी विभिन्न आयोग, संसदीय समिति, संवैधानिक निकाय तथा प्राज्ञिक संस्थाहरूले दिएका सुझावहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नुका पछाडि संरचनात्मक, राजनीतिक, प्रशासनिक र स्रोतसम्बन्धी कारणहरू जिम्मेवार रहेको बताएका छन्। भ्रष्टाचार हुने प्रमुख कारणहरूमध्ये राजनीतिक अस्थिरता र नेतृत्वको निरन्तरताको अभाव महत्वपूर्ण रहेको छ, जसले सुधारसम्बन्धी नीतिहरूलाई दीर्घकालीन रूपमा कार्यान्वयन गर्न अवरोध पुऱ्याएको छ (Transparency International Nepal, २०१४)। राजनीतिक हस्तक्षेप र संरक्षणवादी प्रवृत्तिले पनि भ्रष्टाचार नियन्त्रणसम्बन्धी कानुन र नीतिहरूको निष्पक्ष कार्यान्वयनलाई कमजोर बनाएको देखिन्छ (Shah, २०१८)।

यसैगरी, प्रशासनिक संरचनामा जवाफदेहिता र कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली कमजोर हुनु तथा कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूको संस्थागत क्षमता सीमित हुनु अर्को प्रमुख कारणका रूपमा पहिचान गरिएको छ (World Bank, २०१७)। पर्याप्त जनशक्ति, प्रविधि र वित्तीय स्रोतको अभावका कारण सुधारसम्बन्धी सुझावहरू व्यवहारमा रूपान्तरण हुन नसकेको देखिन्छ (Ranamagar, २०२३)। साथै, सुधार कार्यान्वयनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली प्रभावकारी नहुनु र कार्यान्वयन नगरे पनि दण्ड वा उत्तरदायित्व लिनु नपर्ने अवस्थाले पनि कार्यान्वयनमा कमजोरी ल्याएको छ (महालेखा परीक्षकको कार्यालय, २०७९)।

कानुनी र नीतिगत अस्पष्टता तथा विभिन्न निकायहरूबीच समन्वयको कमी पनि सुधार कार्यान्वयनमा अवरोधको रूपमा रहेको छ (ADB, २०२०)। कतिपय अवस्थामा सुधारका लागि आवश्यक कानुनी संशोधन वा नयाँ कानुन समयमै नबन्नु तथा संस्थागत स्वामित्वको अभावले पनि सुझावहरू कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन् (Transparency International Nepal, २०१४)।

समग्रमा, नेपालमा सुशासन र भ्रष्टाचार नियन्त्रणसम्बन्धी सुझावहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि राजनीतिक प्रतिबद्धता सुदृढ गर्ने, संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, स्पष्ट जवाफदेहिता प्रणाली स्थापना गर्ने, पर्याप्त स्रोत सुनिश्चित गर्ने र प्रभावकारी अनुगमन तथा दण्ड प्रणाली विकास गर्नु आवश्यक रहेको निष्कर्ष विभिन्न अध्ययनहरूले निकालेका छन् (World Bank, २०१७; ADB, २०२०)।

११(क).१.४ सुधारका असल अभ्यासहरू

नेपालमा सुशासन प्रवर्द्धन र भ्रष्टाचार नियन्त्रणका क्षेत्रमा पछिल्ला वर्षहरूमा विभिन्न संस्थागत, कानुनी तथा प्रविधिमूलक सुधारमार्फत केही असल अभ्यासहरू विकास भएका छन्। संवैधानिक निकायका रूपमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले भ्रष्टाचारसम्बन्धी उजुरी दर्ता, अनुसन्धान र मुद्दा दायर प्रक्रियालाई व्यवस्थित गरी

सार्वजनिक निकायमा जवाफदेहिता प्रवर्द्धन गर्न उल्लेख्य भूमिका खेलेको छ (अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, २०७९)। यसैगरी, महालेखा परीक्षकको कार्यालयद्वारा नियमित लेखापरीक्षण, बेरुजु औंल्याउने र सार्वजनिक निकायलाई सुधारका लागि सुझाव दिने अभ्यासले वित्तीय अनुशासन र पारदर्शिता सुदृढ गर्न योगदान पुऱ्याएको छ (महालेखा परीक्षकको कार्यालय, २०७९)।

डिजिटल प्रविधिको प्रयोग सुशासन प्रवर्द्धनको अर्को महत्वपूर्ण असल अभ्यासका रूपमा स्थापित भएको छ। सार्वजनिक खरिदमा e-GP प्रणालीको प्रयोगले खरिद प्रक्रियालाई पारदर्शी, प्रतिस्पर्धात्मक र ट्र्याक गर्न सकिने बनाएको छ (सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय, २०७८)। यसैगरी, राजस्व प्रशासनमा ASYCUDA प्रणाली र अनलाइन कर भुक्तानी प्रणालीले कर प्रशासनलाई पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउँदै भ्रष्टाचारको सम्भावना घटाएको देखिन्छ (World Bank, २०२०)।

नागरिक सहभागिता र सूचना पहुँच विस्तार पनि महत्वपूर्ण असल अभ्यासका रूपमा विकसित भएको छ। सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ को कार्यान्वयन तथा सार्वजनिक निकायमा सूचना अधिकारीको व्यवस्था मार्फत नागरिकलाई सरकारी सूचनामा पहुँच सुनिश्चित गरिएको छ, जसले सार्वजनिक निकायको पारदर्शिता र जवाफदेहितालाई सुदृढ गरेको छ (राष्ट्रिय सूचना आयोग, २०७९)। साथै, सामाजिक लेखापरीक्षण, सार्वजनिक सुनुवाइ र नागरिक बडापत्रजस्ता अभ्यासहरूले सेवा प्रवाहमा सुधार र नागरिक विश्वास अभिवृद्धिमा योगदान पुऱ्याएका छन् (ADB, २०२०)।

समग्रमा, संवैधानिक निकायको सक्रियता, डिजिटल प्रणालीको प्रयोग, वित्तीय पारदर्शिता प्रवर्द्धन, तथा नागरिक सहभागितामा आधारित संयन्त्रहरूको विकास नेपालमा सुशासन प्रवर्द्धन र भ्रष्टाचार नियन्त्रणका महत्वपूर्ण असल अभ्यासका रूपमा स्थापित भएका छन्, जसलाई अझ संस्थागत गर्दै प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक देखिन्छ (World Bank, २०२०; ADB, २०२०)।

११(क).२ आगामी मार्गचित्र

११(क).२.१ भ्रष्टाचारका कारण र विद्यमान समस्याहरू

- कर्मचारीलाई अत्यधिक स्वविवेकीय अधिकार प्राप्त हुनु भ्रष्टाचार बढ्न सक्ने प्रमुख कारणका रूपमा विद्यमान रहनु। सेवासम्बन्धी निर्णय स्पष्ट नियम र प्रणालीभन्दा व्यक्तिगत निर्णयमा निर्भर रहने अवस्था रहनु।
- पारदर्शी तथा पूर्ण रूपमा डिजिटल प्रणालीको अभाव हुनु र ढड्डा तथा कागजी प्रणालीमा आधारित अभिलेख व्यवस्थापन कायम रहनु। यसले अभिलेख हेरफेर गर्न, सूचना लुकाउन तथा अनधिकृत निर्णय गर्न सहज अवस्था सिर्जना हुनु।
- सार्वजनिक निकायभित्र प्रभावकारी आन्तरिक नियन्त्रण, अनुगमन तथा लेखापरीक्षण प्रणाली सुदृढ रूपमा सञ्चालन नहुनु। यस कारण नियम विपरीत कार्य गर्ने जोखिम रहनु।

- भ्रष्टाचारमा संलग्न व्यक्तिमाथि प्रभावकारी र समयमै कारवाही नहुनु तथा दण्डहीनताको अवस्था विद्यमान रहनु।
- राजनीतिक हस्तक्षेप तथा संरक्षणको प्रवृत्ति कायम रहनु, जसका कारण सुशासन प्रणाली कमजोर हुने अवस्था रहनु।
- नियुक्ति, सरुवा तथा पदोन्नतिमा योग्यता र मेरिट प्रणाली कमजोर हुनु तथा सम्बन्ध र प्रभावका आधारमा निर्णय हुने प्रवृत्ति विद्यमान रहनु।
- सार्वजनिक खरिद प्रणालीमा पारदर्शिता र प्रतिस्पर्धा पूर्ण रूपमा सुनिश्चित नहुनु तथा ठेक्का प्रक्रियामा मिलेमतो हुने अवस्था देखिनु।
- निर्णय गर्ने अधिकारीहरूलाई आफ्नो निर्णयप्रति पर्याप्त जवाफदेही बनाउने प्रणाली सुदृढ रूपमा कार्यान्वयन नहुनु।
- निगरानी तथा नियन्त्रण निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय र सूचना आदानप्रदान सुदृढ रूपमा सञ्चालन नहुनु।
- भ्रष्टाचार अनुसन्धान तथा निगरानी कार्यका लागि आवश्यक दक्ष जनशक्ति र आधुनिक प्रविधिको अभाव रहनु।
- अभिलेख व्यवस्थापन प्रणाली सुरक्षित तथा व्यवस्थित रूपमा डिजिटल हुन नसक्नु र अभिलेख हेरफेर हुन सक्ने जोखिम विद्यमान रहनु।
- सार्वजनिक सेवा प्रवाह प्रक्रियाहरू अनावश्यक रूपमा जटिल हुनु तथा सेवा प्राप्त गर्न लामो समय लाग्ने अवस्था रहनु।
- सामाजिक सुरक्षा तथा अनुदान वितरण प्रणालीमा नक्कली वा अयोग्य लाभग्राही पूर्ण रूपमा पहिचान गरी हटाउन नसकिएको अवस्था रहनु।
- राजस्व प्रशासनमा पर्याप्त पारदर्शिता र निगरानी प्रणाली सुदृढ नहुनु तथा कर छली र राजस्व चुहावटको जोखिम विद्यमान रहनु।
- सार्वजनिक निकायहरूमा नैतिकता, सत्यनिष्ठा र व्यावसायिक आचारसंहिताको संस्थागत संस्कृति पर्याप्त रूपमा सुदृढ हुन नसक्नु।
- भ्रष्टाचार नियन्त्रणसम्बन्धी कानूनी प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन पूर्ण रूपमा सुनिश्चित नहुनु।
- सार्वजनिक खर्च तथा विकास आयोजनाहरूको प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली पर्याप्त रूपमा सुदृढ नहुनु।
- सूचना प्रवाहमा पर्याप्त पारदर्शिता कायम नहुनु तथा सूचना लुकाउने प्रवृत्ति विद्यमान रहनु।
- नागरिक सचेतना, सामाजिक उत्तरदायित्व र सार्वजनिक निगरानी पर्याप्त रूपमा सक्रिय नहुनु।

- भ्रष्टाचार नियन्त्रण निकायहरूको संस्थागत स्वायत्तता पूर्ण रूपमा सुनिश्चित नहुनु तथा स्वतन्त्र रूपमा कार्य गर्न सक्ने अवस्था कमजोर रहनु।
- मुद्रास्फिति तथा जीवनयापन खर्चको तुलनामा राष्ट्रसेवकहरूको तलवसुविधा पर्याप्त प्रतिस्पर्धी नहुनु र आर्थिक दबाब सिर्जना हुने अवस्था रहनु।
- धनलाई सामाजिक प्रतिष्ठाको प्रमुख मानक मान्ने सामाजिक सोच विद्यमान रहनु, जसले गैरकानूनी रूपमा धन आर्जन गर्ने प्रवृत्तिलाई अप्रत्यक्ष रूपमा प्रोत्साहन गर्ने अवस्था रहनु।
- नीतिगत तहमा हुने भ्रष्टाचार तथा नीतिगत निर्णयहरूमा अपारदर्शिता विद्यमान रहनु।
- करका दर तथा करसम्बन्धी नीतिगत निर्णयहरूमा अपारदर्शी हेरफेर हुने अवस्था देखिनु।
- महत्वपूर्ण सार्वजनिक जिम्मेवारीमा रहेका व्यक्तिहरूको सम्पत्ति विवरणको प्रभावकारी सार्वजनिकता र नियमित छानबिन प्रणाली सुदृढ रूपमा कार्यान्वयन नहुनु।
- सरकारी तथा सार्वजनिक सम्पत्तिको दुरुपयोग नियन्त्रणका लागि प्रभावकारी निगरानी र उत्तरदायित्व प्रणाली पर्याप्त रूपमा सुदृढ नहुनु।
- सहकारी तथा वित्तीय संस्थाहरूमा हुने अनियमितता नियन्त्रणका लागि नियमन र अनुगमन प्रणाली पर्याप्त प्रभावकारी नहुनु।
- अवैध रूपमा आर्जित सम्पत्तिको वैधता प्रदान गर्ने गतिविधि (सम्पत्ति शुद्धीकरण) नियन्त्रणका लागि प्रभावकारी निगरानी प्रणाली सुदृढ रूपमा कार्यान्वयन नहुनु।
- निजी क्षेत्र तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि पारदर्शिता, नियमन तथा उत्तरदायित्व प्रणाली पर्याप्त रूपमा संस्थागत नहुनु, आदि।

११(क).२.२ नागरिक अपेक्षा

- पारदर्शी र जवाफदेही सार्वजनिक प्रशासन बनोस्: सरकारी निर्णय, बजेट खर्च, सार्वजनिक खरिद, नियुक्ति र सेवा प्रवाह प्रक्रिया पूर्ण पारदर्शी र जवाफदेही होस्। सरकारी अधिकारीहरू आफ्ना निर्णय र कार्यप्रति जिम्मेवार बनून् र गलत कार्यमा संलग्नलाई कानुनको दायरामा ल्याइयोस्।
- भ्रष्टाचारमा संलग्नलाई निष्पक्ष अनुसन्धान र कडा कारबाही गरियोस्: राजनीतिक नेता, उच्च पदस्थ कर्मचारी वा प्रभावशाली व्यक्ति जोसुकै भए पनि भ्रष्टाचारमा संलग्नमाथि निष्पक्ष अनुसन्धान गरी कानुनअनुसार दण्डित गरियोस्। दण्डहीनताको पूर्ण अन्त्य भई विधिको शासन कायम होस्।
- सार्वजनिक सेवा प्रवाह सरल, छिटो र झन्झटमुक्त होस्: सेवा लिन घूस दिनुपर्ने, ढिलाइ हुने र अनावश्यक प्रक्रिया झेल्नुपर्ने अवस्थाको अन्त्य होस्। नागरिकले समयमै, निष्पक्ष र सेवाग्राहीमैत्री वातावरणमा सेवा प्राप्त गर्न सकून्।

- डिजिटल प्रणालीमार्फत भ्रष्टाचार नियन्त्रण गरियोस्: सरकारी सेवा, खरिद, राजस्व र अनुमति प्रक्रियामा डिजिटल प्रविधिको प्रयोग बढाई मानवीय हस्तक्षेप कम गरियोस् र भ्रष्टाचारको सम्भावनालाई न्यून पारियोस्।
- निगरानी निकायहरू निष्पक्ष, सक्षम र स्वतन्त्र बनून्: अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, महालेखा परीक्षक र राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र जस्ता निकायहरू राजनीतिक प्रभावबाट मुक्त भई स्वतन्त्र रूपमा काम गरून् र भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गरून्।

११(क).२.३ अबको दूरदृष्टि

"पारदर्शी, जवाफदेही, प्रविधिमैत्री र नागरिक–केन्द्रित शासन प्रणालीमार्फत भ्रष्टाचारमुक्त, चुस्त र प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा सुनिश्चित गर्ने।"

११(क).२.४ सुधारका उपायहरू

- सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई चुस्त, सरल, पारदर्शी तथा प्रविधिमैत्री बनाउने।
- सार्वजनिक खरिद प्रणालीलाई पूर्ण पारदर्शी, डिजिटल र प्रतिस्पर्धात्मक बनाउने।
- सार्वजनिक निकायमा आन्तरिक लेखापरीक्षण, वित्तीय नियन्त्रण र जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली बलियो बनाउने।
- जोखिममा आधारित अनुगमन प्रणाली लागू गर्ने। उच्च जोखिम क्षेत्र (स्थानीय तह, भूमि, खरिद, राजस्व) मा लक्षित निगरानी गर्ने।
- भ्रष्टाचारमा संलग्न व्यक्तिमाथि प्रभावकारी अनुसन्धान र कारबाही सुनिश्चित गरी दण्डहीनताको अन्त्य गरी उत्तरदायित्व स्थापित गर्ने।
- निगरानी निकायहरूको संस्थागत स्वायत्तता र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- सार्वजनिक खरिद तथा आयोजना व्यवस्थापनमा पारदर्शिता र उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने। गुणस्तर परीक्षण, प्राविधिक परीक्षण र स्वतन्त्र अनुगमन प्रणाली लागू गर्ने।
- अभिलेख व्यवस्थापन प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा डिजिटल र सुरक्षित बनाउने (उदाहरणः भूमि, राजस्व, सामाजिक सुरक्षा अभिलेखहरू)।
- कर्मचारीको स्वविवेकीय अधिकारलाई स्पष्ट नियम र प्रणालीद्वारा सीमित गर्ने।
- अनावश्यक प्रक्रिया हटाई सेवा प्रवाह प्रक्रियालाई सरल, छिटो र झन्झटमुक्त बनाउने।
- सबै खाले नियुक्ति, सरुवा र पदोन्नति प्रणालीलाई योग्यता र प्रतिस्पर्धामा आधारित बनाउने।
- राजस्व प्रशासनमा डिजिटल प्रणाली लागू गरी राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्ने।
- सामाजिक सुरक्षा तथा अनुदान वितरण प्रणालीलाई डिजिटल र पारदर्शी बनाउने।

- सार्वजनिक खर्च तथा विकास आयोजनाको प्रभावकारी अनुगमन गर्ने।
- सार्वजनिक निकायहरूमा पारदर्शिता र सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी सूचनामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने।
- भ्रष्टाचार नियन्त्रण निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय प्रणाली स्थापना गर्ने।
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा नागरिक गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- कृत्रिम बौद्धिकता, आधुनिक सूचना प्रविधि र डिजिटल निगरानी प्रणालीको प्रयोग विस्तार गर्ने।
- सार्वजनिक प्रशासनमा नैतिकता, सत्यनिष्ठा र इमानदारिताको संस्कृति विकास गर्ने।

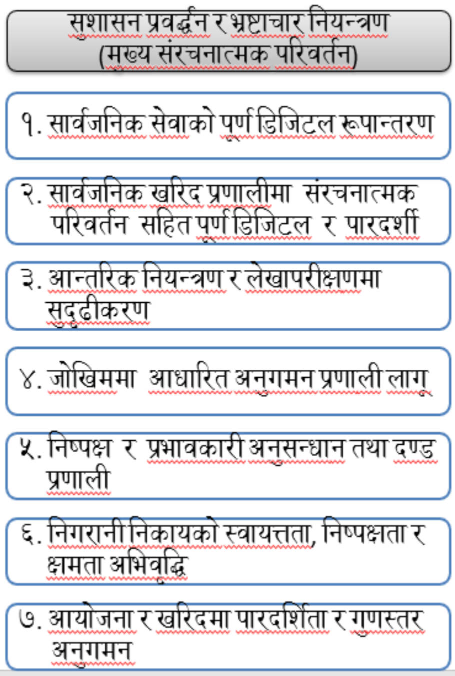

- नागरिक सहभागिता र सामाजिक निगरानी प्रणाली सुदृढ गर्ने। सामाजिक लेखापरीक्षण, सार्वजनिक सुनुवाइ, नागरिक बडापत्रलाई प्रभावकारी बनाउने।
- धनलाई प्रतिष्ठा मान्ने सामाजिक सोच परिवर्तन गर्न विद्यालय तहदेखि नै सदाचार शिक्षा लागू गर्ने।
- नीतिगत भ्रष्टाचार रोक्न मन्त्रिपरिषद्का निर्णयहरूलाई पारदर्शी र सार्वजनिक गर्ने।
- करका दरहरूमा गरिने अपारदर्शी हेरफेरलाई पूर्ण रूपमा नियन्त्रण गर्ने।
- सार्वजनिक पदमा रहेका व्यक्तिहरूको सम्पत्ति विवरण अनिवार्य सार्वजनिक गर्ने र नियमित छानबिन गर्ने।
- सरकारी सम्पत्तिको दुरुपयोग रोक्न कडा निगरानी र उत्तरदायित्व प्रणाली विकास गर्ने।
- सहकारी र वित्तीय संस्थाहरूको अनियमितता रोक्न शक्तिशाली नियामक निकाय गठन गर्ने।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण (Money Laundering) नियन्त्रणका लागि रियल-टाइम ट्र्याकिङ प्रणाली लागू गर्ने।
- निजी र गैरसरकारी क्षेत्रको आर्थिक कारोबारलाई पारदर्शी र नियमन योग्य बनाउने।

११(क).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

नेपालमा भ्रष्टाचार नियन्त्रणलाई प्रभावकारी, पारदर्शी तथा परिणाममुखी बनाउन भ्रष्टाचार विरुद्धको दोस्रो राष्ट्रिय रणनीतिक योजना (२०८२/८३ - २०८७/८८) मा विस्तृत क्रियाकलापहरू उल्लेख गरिएको छ। यस मार्गचित्रमा सुधारका आचरणगत, निरोधात्मक, प्रवर्द्धनात्मक, सुधारात्मक र दण्डात्मक क्षेत्रमा वर्गीकरण गरी डिजिटल रूपान्तरण, सार्वजनिक खरिद सुधार, संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि, कानूनी सुधार, पारदर्शिता प्रवर्द्धन, तथा निगरानी प्रणाली सुदृढीकरण लगायतका क्रियाकलापहरू समावेश गरिएका छन्। यो कार्ययोजना सोही राष्ट्रिय रणनीतिक योजनाको पूरकको रूपमा रहनेछ।

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम र सो को व्यवस्थापन
१	आचरणगत	सार्वजनिक सेवामा आचारसंहिता लागू गर्ने	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	६ महिना	१००% निकायमा आचारसंहिता लागू	कानुनी विशेषज्ञ, प्रशिक्षण बजेट	कर्मचारी प्रतिरोध → अनुशिक्षण र अनुपालन
२	आचरणगत	सत्यनिष्ठा सम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्ने	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र	१ वर्ष	८०% कर्मचारी तालिम प्राप्त	प्रशिक्षक, प्रशिक्षण सामग्री	सहभागिता कम → अनिवार्य तालिम नीति
३	आचरणगत	स्वार्थको द्वन्द्व सम्बन्धी घोषणा लागू गर्ने	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग/ राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र	६ महिना	९०% उच्च अधिकारीले घोषणा पेश	सूचना प्रविधि प्रणाली, मानव स्रोत	गलत घोषणा → सत्यापन अडिट
४	आचरणगत	कर्मचारीलाई सत्यनिष्ठा र सदाचारिता सम्बन्धी	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान	निरन्तर	Integrity Assessment Index सुधार	डाटा विश्लेषक, सफ्टवेयर	डेटा अपूर्ण → अनिवार्य प्रतिवेदन

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम र सो को व्यवस्थापन
		तालिम दिई व्यवहार परिवर्तन गर्ने।						
५	प्रवर्द्धनात्मक	सबै सरकारी सूचना सार्वजनिक गर्ने गरी अनलाइन पोर्टल सञ्चालन गर्ने	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	राष्ट्रिय सूचना आयोग	१ वर्ष	कानूनतः गोप्य राख्नुपर्ने बाहेक सबै सरकारी सूचना अनलाइनमा सार्वजनिक भएको	सर्भर, सूचना प्रविधि कर्मचारी	सर्भर फेलर/साइबर आक्रमण → ब्याकअप/साइबर सुरक्षा
६	प्रवर्द्धनात्मक	एकीकृत अनलाइन गुनासो प्रणाली सुदृढ गर्ने	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	निरन्तर	गुनासो फछ्र्योट दर ९०%	सफ्टवेयर, कल सेन्टर/हेल्प डेस्क	ढिलो प्रतिक्रिया → स्वचालित ट्र्याकिङ् प्रणाली
७	प्रवर्द्धनात्मक	सबै सार्वजनिक निकायमा सामाजिक लेखापरीक्षण लागू गर्ने	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय	निरन्तर	८०% सार्वजनिक निकायले सा.ले.प गरेको हुने	बजेट, दक्ष सामाजिक लेखा परीक्षणकर्ता	राजनीतिक तथा प्रशासनिक दबाब → स्वतन्त्र विज्ञ
८	प्रवर्द्धनात्मक	सार्वजनिक सुनुवाइ सञ्चालन गर्ने	स्थानीय तह	प्रदेश सरकार	निरन्तर	८०% निकायमा सुनुवाइ सम्पन्न	जनशक्ति, लजिष्टिक	कम सहभागिता → सार्वजनिक सूचना
९	निरोधात्मक	सबै सरकारी सेवाहरूमा पूर्ण रूपमा अनलाइन आवेदन, विद्युतीय भुक्तानी, तथा सेवा	सम्बन्धित सेवा प्रदायक कार्यालय	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र	१—३ वर्ष	९०% सेवा डिजिटल हुने	सफ्टवेय, हार्डवेयर, डिजिटल	अनिच्छा/साइबर आक्रमण → वाध्यात्मक

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम र सो को व्यवस्थापन
		ट्र्याकिङ प्रणाली लागू गरी सेवाग्राहीलाई पारदर्शी तथा छिटो सेवा प्रदान गर्ने व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने।					साक्षर जनशक्ति	अनलाइन / साइबर सुरक्षा
१०	निरोधात्मक	सार्वजनिक खरिद प्रक्रियालाई पूर्ण रूपमा e-GP प्रणालीमार्फत सञ्चालन गरी पारदर्शिता र प्रतिस्पर्धा सुनिश्चित गर्ने तथा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको पुनर्संरचना गर्ने।	सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	२ वर्ष	१००% खरिद e-GP मार्फत हुने। सार्वजनिक खरिद कार्यालयको पुनर्संरचना भएको हुने।	मानवस्रोतः सूचना प्रविधि विशेषज्ञ, खरिद अधिकृत। वित्तीय स्रोतः प्रणाली बजेट। प्राविधिक स्रोतः e-GP प्रणाली।	मिलेमतो → अनुगमन, लेखापरीक्षण र प्रणालीको अडिट ट्रेल
११	निरोधात्मक	राष्ट्रिय परिचयपत्रमा आधारित एकीकृत सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण कार्यक्रम लागू गर्ने	गृह मन्त्रालय/ स्थानीय सरकार	राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभाग	२ वर्ष	दोहोरो लाभग्राही शून्य हुने/ एकीकृत सामाजिक लगत सङ्कलन भएको	डाटाबेस इन्टिग्रेसन	डाटा मिस्म्याच → भेरिफिकेसन

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम र सो को व्यवस्थापन
१२	निरोधात्मक	जनशक्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (HRMIS) लागू गर्ने	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	१ वर्ष	कर्मचारीको नियुक्ति सरुवा, बढुवा, तालिम र वृत्ति विकास प्रणालीमार्फत् हुने	जनशक्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (HRMIS) सफ्टवेयर	अशुद्ध डाटा प्रविष्टि / प्रणाली प्रयोगमा अनिच्छा → डाटा सत्यापन/प्रणाली अनिवार्य गर्ने
१३	निरोधात्मक	भूमि अभिलेख पूर्णतः डिजिटल गर्ने	भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय	महालेखा परीक्षकको कार्यालय	२ वर्ष	अत्याधुनिक प्रविधिबाट नापनक्सा, कित्ताकाट र रजिष्ट्रेशसन पास हुने	जग्गाको GIS डाटाबेस, प्राविधिक जनशक्ति	नापी/ मालपोत कर्मचारीको प्रतिरवध → वाध्यात्मक डिजिटल सेवा
१४	सुधारात्मक	भ्रष्टाचारको जोखिममा आधारित अनुगमन प्रणाली लागू गर्ने	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	निरन्तर	जोखिमयुक्त क्षेत्रमा उजुरी २५% घट्ने	जोखिम विश्लेषण सफ्टवेयर एवं जोखिमको डाटा	समन्वयको अभाव→ संयुक्त कार्यदल गठन
१५	सुधारात्मक	आन्तरिक लेखापरीक्षण सुदृढ र अनिवार्य गर्ने	सबै सार्वजनिक निकायहरू	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय	निरन्तर	आन्तरिक लेखापरीक्षण कभरेज ९०%	आन्तरिक लेखापरीक्षक, बजेट	आ.ले.प.मा प्रभाव → निष्पक्षतालाई प्रोत्साहन

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम र सो को व्यवस्थापन
१६	सुधारात्मक	SMART सूचकमा आधारित कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्ने	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	१ वर्ष	सरुवा, बढुवा र वृत्ति विकासमा वस्तुनिष्ठ का.स.मू. को भूमिका हुने	जनशक्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (HRMIS)	मूल्याङ्कनमा पक्षपातको भय→ वस्तुनिष्ठ KPI
१७	सुधारात्मक	सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता गर्ने	अर्थ मन्त्रालय	महालेखा परीक्षक/ महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय	निरन्तर	खर्चको allocative & operational efficiency ५०% भन्दा बढीले बृद्धि	प्रभावकारिता मूल्याङ्कन सूचक	तथ्याङ्कको अपब्याख्या → लेखापरीक्षण
१८	कृत्रिम बौद्धिकता (AI) मार्फत् निगरानी	एआइमा आधारित जोखिम पहिचान प्रणाली लागू गर्ने।	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र	अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग	निरन्तर	जोखिम पहिचानमा वृद्धि	मानवस्रोतः IT विशेषज्ञ। वित्तीय स्रोतः नियमित बजेट	प्राविधिक ज्ञान→ विशेषज्ञ सहयोग।
१९	दण्डात्मक	अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग र राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रको अनुसन्धान क्षमता वृद्धि गर्ने	अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग र राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रको	संसदीय समिति / प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	२ वर्ष	विस्तृत अनुसन्धान गर्नुपर्ने बाहेकका उजुरी रासकेले छानबिन गरेको हुने/ अ.दु.अ.आ.को मुद्दा सफलता	पछिल्ला प्रविधि र उपकरणको प्रयोग गर्ने ज्ञा र सिप सहितको विशिष्टीकृत तालिम	राजनीतिक दवाव → संस्थागत स्वायत्तता

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम र सो को व्यवस्थापन
						दर ९० प्रतिशत पुग्ने		
२०	दण्डात्मक	ह्विसल ब्लोअर संरक्षण कानून लागू गर्ने	कानून तथा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय	अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग	१ वर्ष	भ्रष्टाचारका वास्तविक उजुरी बढेको हुने	कानूनी सुधार	प्रतिशोध → सूचकको गोप्यता सुनिश्चित गर्ने
२१	दण्डात्मक	भ्रष्टाचारका मुद्दामा फास्ट ट्र्याकबाट अदालती सुनुवाई गर्ने	उच्च अदालत/ सर्वोच्च अदालत	न्याय परिषद्	२ वर्ष	मुद्दाको अन्तिम किनारा हुने समय ७५% ले घट्ने	विशेषज्ञ सहितका न्यायधीशहरू, बजेट	मुद्दाको व्याकलग → सुनुवाइमा अतिरिक्त बेन्च
२२	दण्डात्मक	दोषी ठहर भएकोमा सम्पत्ति पुनर्प्राप्तिका लागि asset recovery प्रणाली लागू गर्ने	फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय/ कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन विभाग	अर्थ मन्त्रालय/गृह मन्त्रालय/सर्वोच्च अदालत	२ वर्ष	कसूरजन्य सम्पत्ति सरकार मातहत आएको हुने	कानून विज्ञहरू	विदेशी कसुरदारको हकमा कानूनी जटिलता → द्विपक्षी कानूनी सहायता सन्धि
२३	सामाजिक सोचमा परिवर्तन	विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा सदाचार र नैतिक शिक्षा समावेश गरी लागू गर्ने।	शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय	राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड / मन्त्रालय	अल्पकालीन (१ वर्ष भित्र)	परिमार्जित पाठ्यक्रम र विद्यार्थीको सङ्ख्या	नियमित बजेट	परम्परागत शिक्षक मानसिकता→ शिक्षक तालिम र अभिमुखीकरण।

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम र सो को व्यवस्थापन
२४	नीतिगत पारदर्शिता	मन्त्रिपरिषद्का निर्णयहरू (गोप्य राख्नुपर्ने बाहेक) तत्काल अनलाइन पोर्टल मार्फत सार्वजनिक गर्ने।	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र	तत्काल/निरन्तर	सार्वजनिक निर्णयको सङ्ख्या / पोर्टल अपडेट	आन्तरिक स्रोत	सूचना लुकाउने प्रवृत्ति→ सूचनाको हक सम्बन्धी कडा नियम।
२५	कर प्रणाली सुधार	करका दर हेरफेर गर्दा अनिवार्य रूपमा विज्ञ समूहको प्रतिवेदन र आधार सार्वजनिक गर्ने।	अर्थ मन्त्रालय	संसदको अर्थ समिति	वार्षिक बजेट चक्र	स्थिर कर नीति र सार्वजनिक आधार पत्र	नियमित बजेट	व्यावसायिक समूहको दबाब→ स्वचालित र प्रणालीगत कर निर्धारण।
२६	सम्पत्ति विवरण छानबिन	सार्वजनिक पदधारीको सम्पत्ति विवरण अनलाइन सार्वजनिक गर्ने र अस्वाभाविक देखिएमा छानबिन गर्ने।	प्रधानमन्त्री कार्यालय / सतर्कता केन्द्र	अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग	वार्षिक/निरन्तर	सार्वजनिक गरिएको विवरण र छानबिन संख्या	सफ्टवेयर विकास बजेट	विवरण लुकाउने→ विवरण नबुझाउनेको पद रिक्त वा कारबाही।
२७	सरकारी सम्पत्ति संरक्षण	सरकारी सम्पत्तिको डिजिटल लगत (GIS सहित) राख्ने र दुरुपयोग गर्नेलाई व्यक्तिगत उत्तरदायी बनाउने।	गृह मन्त्रालय / भूमि व्यवस्था मन्त्रालय	महालेखा परीक्षकको कार्यालय	मध्यकालीन (२ वर्ष)	डिजिटल लगत प्रणाली र कारबाही संख्या	विकास बजेट	अतिक्रमण हटाउन चुनौती→ कडा कानुनी संयन्त्र र प्रहरी परिचालन।
२८	वित्तीय सुशासन	सहकारी र लघुवित्त नियमनका लागि अधिकारसम्पन्न 'दोस्रो	अर्थ मन्त्रालय / नेपाल राष्ट्र बैंक	संसदीय समिति	मध्यकालीन (१-२ वर्ष)	नयाँ नियामक निकायको	नियमित र दातृ निकाय सहयोग	राजनीतिक → नियामकलाई स्वायत्त र

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम र सो को व्यवस्थापन
		तहको नियामक' (Second Tier Regulator) गठन गर्ने।				स्थापना र सञ्चालन		संवैधानिक हैसियत दिने।

११(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधारको प्रणाली

माथि उल्लिखित क्रियाकलापको अनुगमन, मूल्याङ्कन र तत्काल सुधारका लागि देहायबमोजिम प्रस्ताव गरिएको छः

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१	सार्वजनिक सेवामा आचारसंहिता लागू गर्ने	१००% सार्वजनिक निकायमा आचारसंहिता कार्यान्वयन	मन्त्रालय प्रतिवेदन, अनुगमन प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	अनुगमन समीक्षा बैठक, अनुपालन मूल्याङ्कन	आचारसंहिता लागू नगर्ने निकायलाई अनुशासनात्मक कारवाही
२	सत्यनिष्ठा सम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्ने	८०% कर्मचारीले सत्यनिष्ठा तालिम प्राप्त गर्ने	तालिम अभिलेख, HRMIS	वार्षिक	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	तालिम प्रभाव मूल्याङ्कन, प्रतिक्रिया सङ्कलन	कम सहभागिता भएका निकायमा थप तालिम सञ्चालन
३	स्वार्थको द्वन्द्व घोषणा लागू गर्ने	१००% कर्मचारीले स्वार्थको द्वन्द्व घोषणा पेश गर्ने	घोषणा अभिलेख, HRMIS	वार्षिक	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र	घोषणा विश्लेषण र सत्यापन	घोषणा नगर्ने वा गलत घोषणा गर्ने विरुद्ध कारवाही
४	सत्यनिष्ठा सम्बन्धी व्यवहार परिवर्तन तालिम दिने	सत्यनिष्ठा मूल्याङ्कन सूचक मा सुधार	तालिम मूल्याङ्कन प्रतिवेदन	वार्षिक	नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान	व्यवहार परिवर्तन अध्ययन	तालिम सामग्री सुधार र पुनःतालिम

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
५	सरकारी सूचना अनलाइन पोर्टल सञ्चालन गर्ने	८०% सरकारी सूचना अनलाइन उपलब्ध	वेबसाइट अभिलेख, सूचना आयोग प्रतिवेदन	त्रैमासिक	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	सूचना प्रकाशन समीक्षा	सूचना प्रकाशन नगर्ने निकायलाई निर्देशन
६	एकीकृत गुनासो प्रणाली सुदृढ गर्ने	गुनासो फर्छ्योट दर ≥ ९०%	गुनासो MIS प्रणाली	मासिक	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	गुनासो विश्लेषण बैठक	ढिलो फर्छ्योट गर्ने निकायलाई निर्देशन
७	सामाजिक लेखापरीक्षण लागू गर्ने	८०% निकायमा सामाजिक लेखापरीक्षण सम्पन्न	सामाजिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन	वार्षिक	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	सामाजिक लेखापरीक्षण समीक्षा	लेखापरीक्षण नगर्ने निकायमा अनिवार्य लागू
८	सार्वजनिक सुनुवाइ सञ्चालन गर्ने	८०% सार्वजनिक निकायमा सार्वजनिक सुनुवाइ सम्पन्न	सुनुवाइ प्रतिवेदन	वार्षिक	स्थानीय तह	सार्वजनिक सुनुवाइ समीक्षा	सुनुवाइ नियमित गर्न निर्देशन
९	डिजिटल सेवा प्रणाली लागू गर्ने	९०% सेवा अनलाइन उपलब्ध	सेवा MIS प्रणाली	त्रैमासिक	सम्बन्धित सेवा प्रदायक निकाय	सेवा सुधार समीक्षा	अनलाइन सेवा विस्तार
१०	e-GP प्रणाली लागू गर्ने	१००% सार्वजनिक खरिद e-GP मार्फत	e-GP प्रणाली अभिलेख	त्रैमासिक	सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय	खरिद प्रक्रिया समीक्षा	e-GP प्रणाली बाहिरबाट हुने खरिद रोक्ने
११	राष्ट्रिय परिचयपत्रमा आधारित एकीकृत सामाजिक सुरक्षा लागू गर्ने	दोहोरो लाभग्राही शून्य हुने, एकीकृत सामाजिक लगत तयार हुने	सामाजिक सुरक्षा MIS	वार्षिक	गृह मन्त्रालय/ स्थानीय तह	डाटा विश्लेषण	दोहोरो वा वहुप्रणालीहरू हटाउने

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१२	जनशक्ति व्यवस्थापनमा HRMIS प्रणाली लागू गर्ने	१००% कर्मचारी HRMIS मा आबद्ध	HRMIS प्रणाली	त्रैमासिक	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	प्रणालीको प्रभावकारिता समीक्षा	डाटा अद्यावधिक अनिवार्य गर्ने
१३	भूमि अभिलेख डिजिटल गर्ने	१००% भूमि अभिलेख डिजिटल	भूमि MIS, GIS प्रणाली	वार्षिक	भूमि व्यवस्था सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय	GIS विश्लेषण	डिजिटाइजेशन अभियान विस्तार
१४	जोखिममा आधारित अनुगमन प्रणाली लागू गर्ने	जोखिमयुक्त क्षेत्रमा भ्रष्टाचारका उजुरी २५% घट्ने	अनुगमन प्रतिवेदन	त्रैमासिक	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र	जोखिम समीक्षा बैठक	उच्च जोखिम क्षेत्रमा विशेष अनुगमन
१५	आन्तरिक लेखापरीक्षण सुदृढ गर्ने	९०% निकायमा लेखापरीक्षण सम्पन्न	लेखापरीक्षण प्रतिवेदन	वार्षिक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय	लेखापरीक्षण समीक्षा	लेखापरीक्षण अनिवार्य गर्ने
१६	कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्ने	कार्यसम्पादन स्कोरमा सुधार	HRMIS प्रतिवेदन	वार्षिक	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	कार्यसम्पादन समीक्षा	कम कार्यसम्पादनमा सुधार योजना
१७	सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता अनुगमन गर्ने	खर्च प्रभावकारिता वृद्धि	अर्थ मन्त्रालय प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय	खर्च समीक्षा	खर्च नियन्त्रण उपाय
१८	AI आधारित जोखिम निगरानी प्रणाली लागू गर्ने	जोखिम पहिचान दर वृद्धि	AI प्रणाली अभिलेख	त्रैमासिक	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र	AI विश्लेषण	AI प्रणाली सुधार एवं AI का सिपयुक्त जनशक्ति विकास
१९	अनुसन्धान क्षमता वृद्धि गर्ने	मुद्दा सफलता दर ≥ ९०%	CIAA प्रतिवेदन	वार्षिक	अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग	अनुसन्धान समीक्षा	अतिरिक्त तालिम

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
२०	ह्विसल ब्लोअर संरक्षण कानून लागू गर्ने	उजुरी संख्या वृद्धि	उजुरी अभिलेख	वार्षिक	कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय	उजुरी विश्लेषण	कानूनी संरक्षण सुदृढ गर्ने
२१	फास्ट ट्र्याक अदालत प्रणाली लागू गर्ने	मुद्दा किनारा समय ७५% घट्ने	अदालत प्रतिवेदन	वार्षिक	न्याय परिषद्	न्यायिक समीक्षा	अतिरिक्त बेन्च
२२	कसूरजन्य सम्पत्ति पुनर्प्राप्ति प्रणाली लागू गर्ने	पुनर्प्राप्त सम्पत्ति वृद्धि	सम्पत्ति पुनर्प्राप्ति अभिलेख	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय	मुद्दाको फैसाला विश्लेषण	कानूनी कारवाही सुदृढ गर्ने

११(ख) गुनासो सुनुवाई

११(ख).१ सम्बद्ध दस्तावेजको संक्षिप्त पुनरावलोकन

११(ख).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/नीतिहरूको सारांश

सरकारको जनताप्रतिको उत्तरदायित्व, सार्वजनिक निकायको जवाफदेहिता तथा नागरिकका गुनासा, उजुरी र सुझावहरूको उचित सुनुवाइ र सम्बोधनमार्फत जनमुखी प्रशासन स्थापना गर्ने उद्देश्यले मिति २०६८/०७/१७ गते देखि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा हेलो सरकार प्रणाली सञ्चालनमा ल्याइएको हो। प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा रहेको हेलो सरकार प्रणालीमा नागरिकबाट प्राप्त हुने गुनासो तथा सुझावहरू अनलाइन पोर्टल, टेलिफोन, इमेल, सामाजिक सञ्जाल तथा अन्य उपलब्ध माध्यममार्फत गुनासो प्राप्त भएपछि विषय, प्रकृति, प्राथमिकता तथा सम्बन्धित निकायको आधारमा वर्गीकरण गरी आवश्यक कारबाहीका लागि सम्बन्धित निकायमा विद्युतीय प्रणालीमार्फत पठाइन्छ।

गुनासो निवारणको लागि तोकिएको (Assigned) गुनासोउपर सम्बन्धित निकायबाट प्राप्त हुने प्रगति विवरण, कारबाही स्थिति तथा सम्बोधनका आधारमा हेलो सरकार शाखाले अनुगमन, समन्वय, फलोअप तथा फछ्र्यौटको कार्य सम्पन्न गर्दछ। यसरी हेलो सरकारको सञ्चालन मोडालिटी बहु-माध्यम गुनासो प्राप्ति, दर्ता-प्रेषण-अनुगमन-सम्बोधन-फछ्र्यौट कार्यप्रवाह र २४ सै घण्टा सञ्चालनमा आधारित रहेकोमा २०८२ भदौ २४ पछि दैनिक १६ घण्टा बिहान ७:०० बजे देखि बेलुका ९:०० बजेसम्म मात्र सञ्चालनमा रहेको छ।
सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ तथा नियमावली २०६५ बमोजिम प्रत्येक मन्त्रालय तथा निकायहरूमा गुनासो सुन्ने अधिकारी लगायतको प्रवन्ध गरिएको छ।

नेपाल सरकारका निकायहरू'विशेषगरी "हेलो सरकार" सम्बन्धी अध्ययन'ले गुनासो व्यवस्थापन प्रणालीको संरचना, कार्यप्रवाह र कार्यसम्पादन अवस्थालाई केन्द्रीत गरी विश्लेषण गरेका छन्। यी अध्ययनहरूबाट गुनासो दर्ता र पहुँचमा उल्लेख्य सुधार भएको देखिन्छ, जहाँ पछिल्ला वर्षहरूमा गुनासो संख्या निरन्तर वृद्धि भएको छ, जसले नागरिकको विश्वास र सहभागिता बढेको संकेत गर्दछ। तथापि, गुनासो फछ्र्यौट दर करिब ५०—५५ प्रतिशतको हाराहारीमा सीमित रहेकोले प्रणालीको प्रभावकारितामा सुधार आवश्यक रहेको देखिन्छ। साथै, अधिकांश गुनासो १५ दिनभित्र समाधान हुने भए पनि उल्लेख्य संख्यामा गुनासो ३० दिनभन्दा बढी समय लाग्ने प्रवृत्ति देखिएको छ, जसले जटिल गुनासो व्यवस्थापनमा कमजोरी रहेको संकेत गर्दछ (हेलो सरकार, २०८२)।

सरकारी अध्ययनहरूले गुनासो व्यवस्थापनका विभिन्न चरणहरूमा संरचनागत समस्या पनि पहिचान गरेका छन्, जस्तै दोहोरो गुनासो दर्ता, गलत वर्गीकरण, असम्बन्धित निकायमा

प्रेषण, र सम्बोधनपछि प्रणालीमा अद्यावधिक नगर्ने प्रवृत्ति। साथै, गुनासोलाई प्राथमिकता नदिने संस्थागत व्यवहार, नोडल अधिकृतहरूको अस्थिरता, तथा वास्तविक समाधान बिना औपचारिक रूपमा फछ्र्यौट गर्ने प्रवृत्तिले प्रणालीको विश्वसनीयतामा असर पारेको देखिन्छ। यसका अतिरिक्त, बहु-प्रणाली सञ्चालनका कारण समन्वय अभाव, कानूनी आधारको अपर्याप्तता, प्राविधिक जनशक्ति अभाव तथा डेटा सुरक्षा चुनौतीहरूलाई पनि मुख्य समस्याको रूपमा औंल्याइएको छ। समग्रमा, सरकारी अध्ययनहरूको निष्कर्षले गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली स्थापना र विस्तार भएको भए पनि यसको कार्यसम्पादन अझै सुदृढ गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको देखाउँछ।

११(ख).१.२ गुनासो सुनुवाइका सम्बन्धमा प्राज्ञिक तथा बाह्य क्षेत्रका अध्ययनहरूको निष्कर्ष

नेपालमा गुनासो सुनुवाइ (Grievance Redress Mechanism—GRM) सम्बन्धी अध्ययनहरूले सार्वजनिक प्रशासन सुधार र सुशासन प्रवर्द्धनका लागि यसको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको स्पष्ट देखाएका छन्। विशेषगरी "हेलो सरकार" प्रणालीको अध्ययनले नागरिकका गुनासाहरूलाई व्यवस्थित रूपमा दर्ता, विश्लेषण तथा सम्बोधन गर्ने एक संस्थागत संयन्त्रको रूपमा यसको विकास भएको देखाउँछ। उदाहरणका रूपमा, सिंहदरबारमा म्यानुअल रूपमा सुरु भएको यो प्रणाली पछि पूर्ण रूपमा डिजिटल पोर्टलमा रूपान्तरण भई वेब, फोन, सामाजिक सञ्जाल जस्ता माध्यमबाट गुनासो दर्ता गर्न सकिने भएको छ, जसले सेवा पहुँचलाई व्यापक बनाएको छ। डिजिटल प्रणालीको प्रयोगले गुनासो दर्ता, अभिलेखीकरण, ट्र्याकिङ्ग र अनुगमनलाई व्यवस्थित तथा पारदर्शी बनाएको छ, जसले सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा नागरिकको पहुँच विस्तार र सहभागिता वृद्धि गर्न सहयोग पुगेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूमा पनि जस्तै भारतको "CPGRAMS" वा बेलायतको online complaint system ले देखाएझैं, डिजिटल GRM प्रणालीले नागरिक—राज्य सम्बन्ध सुदृढ गर्ने माध्यमका रूपमा काम गर्ने देखिन्छ (World Bank, 2018; UNDP, 2020)।

अध्ययनका तथ्यांकहरूले पछिल्ला वर्षहरूमा गुनासो दर्ता संख्या उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको देखाउँछन्, जसले प्रणालीप्रति नागरिकको विश्वास क्रमशः बढ्दै गएको संकेत गर्दछ। उदाहरणका लागि, आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा करिब ७ हजारभन्दा बढी गुनासो दर्ता भएकोमा २०८१/८२ सम्म आइपुग्दा यो संख्या १५ हजारभन्दा बढी पुगेको छ। यद्यपि, गुनासो फछ्र्यौट दर भने करिब आधा मात्र रहेको देखिन्छ, जसले सेवा माग र समाधान क्षमताबीच असन्तुलन रहेको संकेत गर्छ। व्यवहारमा, जस्तै सडक मर्मत, नागरिकता, विद्युत् सेवा जस्ता तत्काल समाधान हुने गुनासोहरू छिटो फछ्र्यौट हुने भए पनि नीति, कानून वा बहु-निकाय समन्वय आवश्यक पर्ने गुनासोहरू (जस्तै जग्गा विवाद वा ठूला पूर्वाधार समस्या) लामो समयसम्म बाँकी रहने प्रवृत्ति देखिन्छ।

गुनासो सुनुवाइ प्रणालीमा संरचनागत तथा प्रक्रियागत कमजोरीहरू पनि अध्ययनहरूले औंल्याएका छन्। उदाहरणका रूपमा, एउटै नागरिकले एउटै गुनासो फोन, फेसबुक र पोर्टलमार्फत पटक—पटक पठाउने हुँदा प्रणालीमा दोहोरो दर्ता हुने गरेको छ। त्यस्तै, कतिपय अवस्थामा "अन्य" शीर्षकमा सबै प्रकारका गुनासो राख्दा सही निकायमा पठाउन ढिलाइ हुने गरेको देखिन्छ। व्यवहारमा, कुनै स्थानीय तहसम्बन्धी गुनासो केन्द्रिय मन्त्रालयमा पुगेर फेरि तल पठाउनु पर्ने अवस्था सिर्जना हुने गरेको छ, जसले समाधान प्रक्रिया ढिलो बनाउँछ। साथै, कतिपय निकायहरूले गुनासो समाधान गरेपछि पनि प्रणालीमा अद्यावधिक नगर्ने हुँदा वास्तविक समाधान भए पनि पोर्टलमा "pending" देखिने समस्या पनि देखिएको छ।

संस्थागत दृष्टिले हेर्दा नेपालमा गुनासो सुनुवाइका लागि बहु-प्रणाली सञ्चालनमा रहेको पाइन्छ, जसले समन्वय अभाव र दोहोरोपन सिर्जना गरेको छ। उदाहरणका रूपमा, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, विभिन्न मन्त्रालयका आन्तरिक गुनासो कक्ष, प्रदेश तथा स्थानीय तहका आफ्नै प्रणालीहरूमा एउटै विषयको गुनासो दर्ता हुने गरेको छ, जसले वास्तविक तथ्यांक एकिन गर्न कठिन बनाउँछ र कार्यबोझ बढाउँछ। यसले एकीकृत "one-door system" को आवश्यकता औंल्याएको छ।

प्रविधिगत दृष्टिले हेर्दा डिजिटल गुनासो प्रणालीले डेटा विश्लेषण र सेवा सुधारका लागि सहज बनाएको भएता पनि यसको पूर्ण उपयोग हुन सकेको छैन। उदाहरणका रूपमा, कुनै क्षेत्रमा लगातार सडक, खानेपानी वा स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धी गुनासो आइरहे पनि त्यसलाई नीति सुधार वा बजेट प्राथमिकतामा रूपान्तरण गर्ने अभ्यास कमजोर रहेको पाइन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासमा भने यस्ता गुनासोलाई "feedback loop" को रूपमा प्रयोग गरी सेवा सुधार गरिन्छ (World Bank, 2018)।

अन्ततः नेपालमा गुनासो सुनुवाइ प्रणालीले नागरिक—राज्य सम्बन्ध सुदृढ गर्ने, सार्वजनिक सेवा सुधार गर्ने तथा सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने आधार तयार गरेको भए पनि यसको प्रभावकारिता अझै पूर्ण रूपमा सुनिश्चित भइसकेको छैन। उदाहरणका रूपमा, गुनासो दर्ता संख्या बढ्दै जानु सकारात्मक संकेत भए पनि समाधान दर र गुणस्तर सुधार नहुनुले प्रणालीप्रति दीर्घकालीन विश्वासमा असर पर्न सक्छ। त्यसैले, गुनासोलाई केवल समस्या समाधानको माध्यम नभई सुधारको अवसरका रूपमा प्रयोग गर्ने, डेटा—आधारित निर्णय प्रणाली विकास गर्ने र समन्वित तथा उत्तरदायी संरचना निर्माण गर्ने आवश्यकता अझै रहेको निष्कर्ष अध्ययनहरूले दिएका छन् (UNDP, 2020)।

११(ख).१.३ गुनासो सुनुवाइमा सुधारका प्रयासहरू प्रभावकारी हुन नसक्नुका कारणहरू

(क) कानूनी तथा नीतिगत कमजोरीः

- विद्यमान कानूनी व्यवस्था (सुशासन ऐन/नियमावली) परम्परागत प्रणालीमा आधारित हुनु, डिजिटल GRM का लागि पर्याप्त नहुनु।

- गुनासो व्यवस्थापनका लागि स्पष्ट, एकीकृत तथा बाध्यकारी नीतिको अभाव।
- विभिन्न तहका सरकारबीच गुनासो सुनुवाइसम्बन्धी मानक (standards) र कार्यप्रणालीमा एकरूपता नहुनु।

(ख) संस्थागत समन्वयको अभावः

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा छुट्टाछुट्टै गुनासो प्रणाली सञ्चालन।
- एउटै गुनासो विभिन्न निकायमा दोहोरिने तर समन्वित समाधान नहुने।
- बहु-निकाय समन्वय आवश्यक पर्ने गुनासोमा ढिलाइ हुने।

(ग) कार्यान्वयनमा कमजोर जवाफदेहिताः

- सम्बन्धित निकायहरूले गुनासोलाई प्राथमिकता नदिने प्रवृत्ति।
- गुनासो समाधानपछि पनि प्रणालीमा अद्यावधिक नहुने।
- वास्तविक समाधान नगरी औपचारिक रूपमा "फछ्र्यौट" देखाउने प्रवृत्ति।
- नोडल अधिकृतको बारम्बार परिवर्तन र जिम्मेवारी अस्पष्टता।

(घ) प्रक्रियागत तथा प्रणालीगत कमजोरीः

- गुनासो दर्तामा दोहोरो/तेहोरो प्रविष्टि र अपूर्ण विवरण।
- गुनासो वर्गीकरण र स्क्रिनिङ्ग प्रणाली कमजोर हुनु।
- गलत निकायमा गुनासो पठाइने, जसले समाधान ढिलो बनाउने।
- समयसीमायुक्त कार्यप्रवाह (time-bound processing) प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन नहुनु।

(ङ) प्राविधिक तथा पूर्वाधारगत सीमितताः

- प्रणाली सञ्चालनका लागि दक्ष IT जनशक्ति अभाव।
- प्रणालीको scalability, performance र integration सम्बन्धी समस्या।
- डेटा सुरक्षा, गोपनीयता र साइबर जोखिम व्यवस्थापनमा कमजोरी।
- विभिन्न प्लेटफर्मबीच अन्तर्क्रियाशीलता (interoperability) अभाव।

(च) स्रोत तथा क्षमताको अभावः

- ➢ पर्याप्त बजेट, जनशक्ति र प्रविधिगत स्रोतको कमी।
- ➢ गुनासो व्यवस्थापनमा संलग्न कर्मचारीहरूको क्षमता विकास (capacity building) कमजोर।
- ➢ उच्च कार्यभारका कारण गुनासो फछ्र्यौटमा ढिलाइ।

(छ) डेटा व्यवस्थापन र उपयोगमा कमजोरीः

- गुनासो डेटा एकीकृत र मानकीकृत रूपमा व्यवस्थापन नभएको।
- data analytics र evidence-based decision making को कमजोर प्रयोग।
- गुनासोबाट नीति सुधार गर्ने प्रणालीगत linkage नहुनु (World Bank, 2018)।

(ज) नागरिकतर्फका चुनौतीहरूः

- अपूर्ण, अस्पष्ट वा असम्बन्धित गुनासो दर्ता गर्ने प्रवृत्ति।
- एउटै गुनासो धेरै माध्यमबाट पठाउने (duplication)।
- फर्जी विवरण वा अमर्यादित गुनासोको प्रयोग।
- ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रमा सूचना र पहुँचको अभाव।

(झ) संस्थागत संस्कृतिको समस्या

- गुनासोलाई सुधारको अवसरको रूपमा नभई "झन्झट" वा "बोझ" का रूपमा लिने प्रवृत्ति।
- सेवा प्रदायक निकायमा नागरिक-केन्द्रित सोचको अभाव।
- उत्तरदायित्व र परिणाममुखी कार्यसंस्कृति कमजोर (UNDP, 2020)।

(ञ) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली कमजोर

- गुनासो व्यवस्थापनमा नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कन र feedback प्रणाली कमजोर।
- कार्य सम्पादन सूचक स्पष्ट नभएको वा प्रभावकारी रूपमा प्रयोग नभएको।
- सुधार सिफारिसहरू कार्यान्वयनमा नआउने प्रवृत्ति।

११(ख).१.४ गुनासो सुनुवाइका केही असल अभ्यासहरू

नेपालमा गुनासो सुनुवाइका असल अभ्यासहरूलाई हेर्दा सबैभन्दा उल्लेखनीय पक्ष भनेको एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्ममार्फत सेवा प्रवाह गर्ने अभ्यास हो। "हेलो सरकार" प्रणाली यसको प्रमुख उदाहरण हो, जसले वेब पोर्टल, टेलिफोन, इमेल, सामाजिक सञ्जाल जस्ता बहु—माध्यमबाट गुनासो दर्ता गर्ने सुविधा उपलब्ध गराएको छ। उदाहरणका रूपमा, कुनै नागरिकले काठमाडौंमा सडक बिग्रिएको गुनासो फोनमार्फत दर्ता गर्न सक्छ भने अर्को नागरिकले सोही विषयमा मोबाइल वा वेबसाइटबाट उजुरी गर्न सक्छ, र दुवै गुनासो एउटै प्रणालीमा अभिलेखीकरण हुन्छ। यसले नागरिकको पहुँच सहज बनाउनुका साथै सरकारलाई गुनासो व्यवस्थापनमा केन्द्रीयकृत दृष्टिकोण अपनाउन मद्दत गरेको छ, जुन अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा पनि राम्रो अभ्यास मानिन्छ।

दोस्रो महत्वपूर्ण असल अभ्यास भनेको गुनासोलाई समयसीमायुक्त रूपमा वर्गीकरण र ट्र्याकिङ्ग गर्ने प्रणाली हो। हेलो सरकारमा गुनासोलाई "तत्काल", "जरुरी" र "साधारण" जस्ता श्रेणीमा वर्गीकरण गरी तदनुसार समाधान गर्ने प्रयास गरिन्छ। उदाहरणका रूपमा, विद्युत् लाइन

काटिएको वा खानेपानी आपूर्ति अवरुद्ध भएको गुनासो तुरुन्तै सम्बन्धित निकायमा पठाई छोटो समयमा समाधान गर्ने अभ्यास रहेको छ, जबकि नीतिगत वा संरचनागत विषयहरू (जस्तैः जग्गा विवाद वा सडक विस्तार) लाई दीर्घकालीन प्रक्रियामा राखिन्छ। यससँगै, गुनासोको अवस्था (received, in process, resolved) ट्र्याक गर्न सकिने प्रणालीले नागरिकलाई आफ्नो गुनासोको प्रगति बुझ्न सहयोग गर्छ, जुन पारदर्शिता र विश्वास निर्माणका लागि महत्वपूर्ण अभ्यास हो।

तेस्रो, गुनासो व्यवस्थापनलाई संस्थागत बनाउने प्रयास पनि नेपालमा विकसित हुँदै गएको राम्रो अभ्यास हो। प्रत्येक सार्वजनिक निकायमा नोडल अधिकृत तोक्ने, गुनासो प्राप्त भएपछि सम्बन्धित निकायमा प्रेषण गर्ने र नियमित फलोअप गर्ने व्यवस्था यसका उदाहरण हुन्। कुनै मन्त्रालयसँग सम्बन्धित गुनासो सो मन्त्रालयका तोकिएका नोडल अधिकृतमार्फत नै सम्बोधन गरिन्छ, जसले जिम्मेवारी स्पष्ट बनाउँछ। साथै, गुनासोका आधारमा प्रतिवेदन तयार गर्ने र सेवा सुधारका क्षेत्र पहिचान गर्ने अभ्यास पनि सुरु भएको छ, जस्तै कुनै क्षेत्रमा बारम्बार एउटै प्रकारका गुनासो आउँदा त्यसलाई सुधारको आधारका रूपमा प्रयोग गर्ने सकारात्मक अभ्यासको सुरुवात भएको देखाउँछ।

११(ख).२ आगामी मार्गचित्र

११(ख).२.१ विद्यमान समस्याहरू

- गुनासो व्यवस्थापनसम्बन्धी स्पष्ट नीतिको अभाव।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच एकीकृत र समन्वित गुनासो प्रणाली प्रभावकारी रूपमा स्थापित हुन नसक्नु।
- गुनासोलाई प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गर्ने संस्थागत कार्यसंस्कृति मजबुत नहुनु।
- वास्तविक समाधान बिना नै गुनासो फछ्र्यौट गरिएको देखिने प्रवृत्ति रोक्न नसक्नु।
- गुनासो दर्तामा दोहोरोपन र अपूर्ण विवरण नियन्त्रण नहुनु।
- गुनासोको सही वर्गीकरण र सम्बन्धित निकायमा समयमै प्रेषण हुन नसक्नु।
- गुनासोको प्रगति नियमित रूपमा अद्यावधिक गर्ने प्रणाली प्रभावकारी नहुनु।
- जिम्मेवार नोडल अधिकृतहरूको स्थायित्व र जवाफदेहिता सुनिश्चित नहुनु।
- पर्याप्त जनशक्ति, बजेट र प्राविधिक स्रोत उपलब्ध गराउन नसक्नु।
- सुरक्षित, भरपर्दो र अन्तर्क्रियाशील डिजिटल प्रणाली पूर्ण रूपमा विकास हुन नसक्नु।
- गुनासो डेटा एकीकृत, विश्वसनीय र विश्लेषणयोग्य रूपमा व्यवस्थापन हुन नसक्नु।
- गुनासोबाट प्राप्त सूचनालाई नीति तथा सेवा सुधारसँग प्रभावकारी रूपमा जोड्न नसक्नु।
- सबै नागरिक, विशेषगरी दुर्गम क्षेत्रका नागरिकसम्म प्रणालीको पहुँच विस्तार हुन नसक्नु।
- नागरिकमा जिम्मेवार र तथ्यपरक गुनासो दर्ता गर्ने संस्कार विकास हुन नसक्नु।
- नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कन र सुधार कार्यान्वयन प्रभावकारी रूपमा हुन नसक्नु।
- अध्ययन तथा सिफारिसहरू व्यवहारमा कार्यान्वयन हुन नसक्नु, आदि।

११(ख).२.२ नागरिकका अपेक्षा

- गुनासो दर्ता गर्ने प्रक्रिया सहज, छरितो र सबैका लागि पहुँचयोग्य होस्।
- गुनासोलाई गम्भीरतापूर्वक लिई समयमै सुनुवाइ र समाधान गर्ने व्यवस्था होस्।
- प्रत्येक गुनासोको स्पष्ट समयसीमा तोकी सोहीअनुसार समाधान हुने प्रणाली होस्।
- गुनासोको अवस्थाबारे नागरिकले सहज रूपमा जानकारी पाउने पारदर्शी प्रणाली होस्।
- गुनासो सही निकायमा तुरुन्तै प्रेषण हुने र ढिलाइ नहुने व्यवस्था होस्।
- सम्बन्धित निकाय तथा अधिकारी स्पष्ट रूपमा जिम्मेवार र जवाफदेही होस्।
- गुनासोको वास्तविक समाधान भएपछि मात्र फछ्र्यौट गर्ने व्यवस्था होस्।
- गुनासोकर्ताको गोपनीयता सुरक्षित रहने र भयरहित रूपमा गुनासो गर्न सकिने वातावरण होस्।
- गुनासोलाई सार्वजनिक सेवा सूधार र भ्रष्टाचार रोकथाम गर्न पृष्ठपोषणको रूपमा उपयोग होस्।

११(ख).२.३ अबको दूरदृष्टि

नागरिक-केन्द्रित, पारदर्शी, छिटो र परिणाममुखी गुनासो सुनुवाइ प्रणालीमार्फत उत्तरदायी र विश्वासयोग्य शासकीय प्रवन्ध गर्ने।

११(ख).२.४ सुधारका उपायहरू

- गुनासो व्यवस्थापनसम्बन्धी कानून तथा निर्देशिकालाई आधुनिक डिजिटल प्रणालीअनुकूल परिमार्जन गर्ने।
- सबै माध्यम (वेब, फोन, इमेल, सामाजिक सञ्जाल आदि) बाट प्राप्त गुनासोलाई एकीकृत ढाँचामा दर्ता गर्ने प्रणाली लागू गर्ने।
- गुनासो दर्ताका लागि न्यूनतम अनिवार्य विवरण (पहिचान, स्थान, विषय, प्रमाण आदि) सुनिश्चित गर्ने।
- गुनासो दर्तामा मोबाइल OTP जस्ता प्रमाणीकरण प्रणाली लागू गरी फर्जी तथा दोहोरो गुनासो नियन्त्रण गर्ने।
- प्रारम्भिक स्क्रिनिङ्ग प्रणाली सुदृढ गरी अपूर्ण, असम्बन्धित र दोहोरो गुनासो छुट्याउने व्यवस्था गर्ने।
- गुनासोको स्पष्ट वर्गीकरण, प्राथमिकता निर्धारण र सम्बन्धित निकायमा छिटो प्रेषण गर्ने प्रणाली विकास गर्ने।
- गुनासो सम्बोधनका लागि समयसीमा, जिम्मेवारी र कार्यसम्पादन मापदण्ड स्पष्ट गर्ने।
- सम्बन्धित निकायलाई गुनासो समाधानमा उत्तरदायी बनाउँदै नियमित अनुगमन, ताकेता र मूल्याङ्कन गर्ने।
- गुनासो समाधानपछि अनिवार्य रूपमा प्रणालीमा अद्यावधिक गर्ने व्यवस्था कडाइका साथ लागू गर्ने।

- गुनासो व्यवस्थापनमा संलग्न नोडल अधिकृतहरूको भूमिका, जिम्मेवारी र स्थायित्व सुनिश्चित गर्ने।
- बहु-निकाय संलग्न गुनासोका लागि समन्वयात्मक (coordinated) समाधान संयन्त्र विकास गर्ने।
- गुनासो व्यवस्थापन प्रणालीलाई प्रयोगकर्ता—मैत्री, सरल र सहज बनाउने।
- गोपनीय तथा संवेदनशील गुनासोका लागि सुरक्षित दर्ता र व्यवस्थापन गर्ने।
- गुनासोसम्बन्धी डेटा व्यवस्थापन, विश्लेषण र रिपोर्टिङ प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- गुनासोबाट प्राप्त जानकारीलाई सेवा सुधार, नीति सुधार र निर्णय प्रक्रियामा प्रयोग गर्ने।
- प्रणाली सञ्चालनका लागि दक्ष जनशक्ति, पर्याप्त बजेट र प्रविधिगत स्रोत सुनिश्चित गर्ने।
- सूचना प्रविधि सुरक्षालाई सुदृढ गर्दै डेटा गोपनीयता र साइबर सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने।
- नागरिकमा गुनासो गर्ने प्रक्रिया र अधिकारबारे जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने।
- ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रसम्म गुनासो प्रणालीको पहुँच विस्तार गर्ने।
- नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कन र सुधार कार्यान्वयनको सुदृढ संयन्त्र स्थापना गर्ने।

११(ख)२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

सार्वजनिक सेवाको जवाफदेहिता, पारदर्शिता, निश्पक्षता र व्यावसायिकताप्रति नगरिकमा देखा परेको असन्तुष्टि र अविश्वासलाई सम्बोधन गर्ने तथा शासकीय प्रबन्धमा आम नागरिकको सहभागिता र विश्वास अभिवृद्धि गर्न एक कारगर औजारको रुपमा हेलोसरकार नाममा रहेको गुनासो संबोधन संयन्त्रलाई सुदृढ र प्रभावकारी बनाउन नम्नानुसार गर्नेः-

क) कानूनी सुधार					
क.सं.	**क्रियाकलाप**	**समयसीमा**	**जिम्मेवार निकाय**	**सहयोगी निकाय**	**अनुगमन सूचक**
१.	सुशासन ऐन र नियमावलीमा हाल रहेको गुनासो निवारण सम्बन्धी प्रावधान परम्परागत प्रणालीमा आधारित रहेकोले उक्त कानून संशोधन गरी हेलो सरकारको स्वरुपमा आधुनिक अवधारणलाई आवश्यक पर्ने स्पष्ट कानुनी व्यवस्था गर्ने,	१ वर्ष	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	कानून मन्त्रालय	सुशासन ऐन नियम संशोधन भई हेलो सरकार शाखा सञ्चालनको कानूनी संरचना सुदृढ हुने
ख) गुनासो दर्ता प्रणालीमा सुधार					
क.सं.	**क्रियाकलाप**	**समयसीमा**	**जिम्मेवार निकाय**	**सहयोगी निकाय**	**अनुगमन सूचक**
२	वेब पोर्टल, टेलिफोन, इमेल, सामाजिक सञ्जाल, नागरिक एप, एसएमएस, पत्र तथा प्रत्यक्ष निवेदन लगायत सबै माध्यमबाट प्राप्त गुनासोका लागि एकीकृत दर्ता ढाँचा लागू गर्ने।	६ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि महाशाखा	गुनासो दर्ताको एकिकृत ढाँचा तयार हुने
३	सबै दर्ता माध्यमका लागि न्यूनतम अनिवार्य विवरण (गुनासोकर्ताको नाम/सम्पर्क, स्थान, विषय, सम्बन्धित निकाय, समस्या विवरण, घटना मिति, प्रमाण/संलग्न कागजात) सुनिश्चित गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि महाशाखा	गुनासोको विवरण तयार हुने

४	डिजिटल माध्यमबाट गुनासो दर्ता गर्दा मोबाइल OTP प्रमाणीकरणपछि मात्र दर्ता पूरा हुने व्यवस्था लागू गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	नेपाल टेलिकम	गुनासो कर्ताले गुनासो गर्दा आफ्नो मोबाइलमा OTP प्रमाणीकरण भएको हुने
५	संवेदनशील वा गोपनीय प्रकृतिका गुनासोका लागि गोपनीयता-संरक्षित विशेष दर्ता मोडालिटीको व्यवस्था गर्ने।	६ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	-	वास्तविक नामको सट्टा गुनासोकर्ताको गुनासोमा कोड सहितको दर्ता प्रणाली व्यवस्था हुने
६	गुनासोको प्रारम्भिक छानबिन (Screening) प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउँदै वास्तविक, कारबाहीयोग्य तथा क्षेत्राधिकारभित्रका गुनासो पहिचान गर्ने मापदण्ड/चेकलिस्ट लागू गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	गुनासोकर्ता	Screening Committee क्रियाशिल हुने
७	अपूर्ण, दोहोरो, असम्बन्धित तथा अनावश्यक गुनासोलाई प्रारम्भिक चरणमै छुट्याई वास्तविक गुनासो व्यवस्थापनमा प्राथमिकता दिने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	-	अनावश्यक गुनासोहरू हेलो सरकार कक्षमा दर्ता नहुने
८	कपोलकल्पित, झुठा तथा भ्रामक गुनासो निरुत्साहित गर्न स्पष्ट नीति, चेतावनी तथा आवश्यक कानूनी कारबाही प्रक्रिया निर्धारण गर्ने; तर वास्तविक गुनासोकर्ताको पहुँचमा बाधा नपर्ने गरी सन्तुलित व्यवस्था कायम गर्ने।	६ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	-	गुनासो दर्ता फारम सहज हुने
९	पोर्टल/वेबसाइटको गुनासो दर्ता फारामलाई थप नागरिकमैत्री, स्पष्ट र सहज बनाउने।	६ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधी शाखा	गुनासोकर्ताले आवश्यकता अनुसार गुनासो खुलाई लेख्न सक्ने
१०	वेबसाइटमार्फत गुनासो दर्तामा रहेको शब्द सीमालाई व्यवहारिक आवश्यकता अनुसार वृद्धि गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधी शाखा	गुनासो पोर्टलमा प्रमाणहरू अपलोड व्यवस्था हुने

११	विषय र निकाय छनोटमा सहजीकरण हुने निर्देशात्मक विकल्प, फाराम भर्ने निर्देशन तथा संलग्न कागजात अपलोडसम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था राख्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधी शाखा	एसएमएस/सूचना स्वतः पठाउने व्यवस्था हुने
१२	टेलिफोन, इमेल, सामाजिक सञ्जाल, पत्र आदि गैर-पोर्टल माध्यमबाट प्राप्त गुनासोहरूलाई पनि संरचित ढाँचामा पोर्टलमा अभिलेखीकरण गर्ने व्यवस्था गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधी शाखा	गुनासोको अभिलेख व्यस्थापन प्रणाली व्यवस्थित हुने
१३	दर्ता चरणमै गुनासोकर्तालाई गुनासोको प्रक्रिया, अपेक्षित समयसीमा र ट्र्याकिङ/अनुगमन विधिबारे संक्षिप्त जानकारी उपलब्ध गराउने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	गुनासोसंग सम्वन्धित निकायहरू, सूचना प्रविधी शाखा	ट्र्याकिङ्ग/अनुगमनको व्यवस्था हुने
ग) गुनासो सम्बोधनको चरणमा गर्नुपर्ने सुधार					
क्र.सं.	**क्रियाकलाप**	**समयसीमा**	**जिम्मेवार निकाय**	**सहयोगी निकाय**	**अनुगमन सूचक**
१४	गुनासो सम्बोधनमा संलग्न निकाय/अधिकारीको जिम्मेवारी, समयसीमा र कार्यसम्पादन मापदण्ड स्पष्ट निर्धारण गरी प्रभावकारी ढंगले कार्यान्वय गर्ने गराउने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	गुनासोसंग सम्वन्धित निकायहरू	गुनासो फछ्र्यौट प्रतिशत वृदि हुने
१५	गुनासो आवश्यक कारबाहीका लागि सम्बन्धित निकायमा पठाइसकेपछि हेलो सरकार शाखाबाट कारबाहीको प्रगतिको आधारमा नियमित फलोअप, स्मरण, समन्वय र अनुगमन कार्यलाई निरन्तरता दिने।	६ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	गुनासोसंग सम्वन्धित निकायहरू	कार्यविधिमा संशोधन गर्ने
१६	ढिलाइ भएका वा निष्क्रिय अवस्थामा रहेका गुनासोमा उच्च तहबाट ताकेता/निर्देशन गर्ने प्रणाली प्रभावकारी बनाउने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	गुनासोसंग सम्वन्धित निकायहरू	गुनासो प्रणालीमा समन्य तथा अनुगमन हुने

१७	एक आर्थिक वर्षमा प्राप्त गुनासोहरू सोही अवधिमा सकेसम्म समाधान/फछ्र्यौट गर्न निकायगत लक्ष्य, निगरानी र समीक्षा व्यवस्था सुदृढ गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	गुनासोसंग सम्वन्धित निकायहरू	गुनासोको ताकेता बढ्ने
१८	फछ्र्यौटलाई संख्यामुखी मात्र नराखी वास्तविक समाधान, कारण न्यूनीकरण, पुनरावृत्ति नियन्त्रण तथा नागरिक सन्तुष्टिसँग जोड्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	गुनासोसंग सम्वन्धित निकायहरू	गुनासो समाधान/फछ्र्यौट व्यवस्थामा सुधार भएको हुने
१९	प्रतिवेदन प्रणालीलाई नतिजामुखी बनाउँदै समयमै सम्बोधन, गुणस्तरीय प्रतिउत्तर, पुनःगुनासो प्रवृत्ति तथा समाधान प्रभाव समेट्ने सूचकहरू विकास गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	गुनासोसंग सम्वन्धित निकायहरू	वास्तविक गुनासो समाधान भई नागरिक सन्तुष्टि बढ्ने
२०	गुनासो सम्बोधनका लागि सम्बन्धित निकायहरूलाई उच्च तहबाट निरन्तर निर्देशन, समीक्षा तथा कार्यसम्पादन परीक्षणको व्यवस्था गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	गुनासोसंग सम्वन्धित निकायहरू	गुनास फछ्र्यौटको सूचक तयार हुने
२१	गुनासोकर्ताबाट प्राप्त उपयुक्त सुझावहरूलाई प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयनमा लैजाने संस्थागत प्रक्रिया विकास गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि शाखा	कार्यसम्पादन परीक्षणको व्यवस्था हुने
२२	अनुगमन प्रतिवेदन र गुनासोकर्ताबाट प्राप्त पृष्ठपोषणलाई सेवा सुधार, प्रक्रियागत सुधार तथा नीतिगत परिमार्जनसँग प्रत्यक्ष रूपमा आबद्ध गर्ने।	१ वर्ष	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि शाखा	संस्थागत सयन्त्र विकास हुने
२३	बहुनिकाय–सम्बद्ध गुनासोहरूको सम्बोधनका लागि स्पष्ट समन्वय कार्यप्रणाली (lead agency/संयुक्त जिम्मेवारी/समेकित फलोअप) लागू गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि शाखा	प्रक्रियागत सुधार हुने
घ) हेलो सरकारको संस्थागत तथा संरचनागत सुधार					
क्र.सं.	**क्रियाकलाप**	**समयसीमा**	**जिम्मेवार निकाय**	**सहयोगी निकाय**	**अनुगमन सूचक**

२४	हेलो सरकार विद्युतीय गुनासो व्यवस्थापन पोर्टलमा आबद्ध गरिएका सबै सार्वजनिक निकायहरूलाई पोर्टल सञ्चालन, गुनासो वर्गीकरण, समयसीमा व्यवस्थापन, प्रतिउत्तर लेखन, फछ्र्यौट प्रक्रिया तथा प्रतिवेदनसम्बन्धी नियमित अनुशिक्षण/तालिम उपलब्ध गराउने।	आवश्यक्तानुसार	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि शाखा, गुनासो सुन्ने अधिकारी	तालिम प्राप्त भई गुनासो निवारणमा सहयोग पुग्ने
२५	नोडल अधिकृत तथा सम्बन्धित कर्मचारी परिवर्तन हुँदा पुनःअभिमुखीकरण, प्रणाली अद्यावधिक तथा कार्यहस्तान्तरण व्यवस्था अनिवार्य गर्ने।	आवश्यक्तानुसार	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि शाखा, गुनासो सुन्ने अधिकारी	तालिम प्राप्त भई गुनासो निवारणमा सहयोग पुग्ने
२६	पोर्टलमा आइरहने प्राविधिक समस्याको तत्काल समाधानका लागि हेलो सरकार शाखामा सूचना प्रविधिसम्बन्धी दक्ष प्राविधिक कर्मचारीको स्थायीरूपमा व्यवस्था गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि शाखा	प्राविधिक कर्मचारीको व्यवस्था भएको हुने
२७	हेलो सरकार शाखा र प्राविधिक इकाइबीच सेवा प्रतिक्रिया समय, जिम्मेवारी र समन्वय प्रक्रिया स्पष्ट गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सूचना प्रविधि महाशाखा	-	जिम्मेवारी र समन्वय स्पष्ट भएको हुने
२८	हेलो सरकारमा कार्यरत कर्मचारीहरूको क्षमता विकास, विषयगत दक्षता, गुनासो विश्लेषण तथा समन्वय क्षमताको अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रम नियमित रूपमा सञ्चालन गर्ने।	आवश्यक्तानुसार	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि शाखा	हेलो सरकारमा कार्यरत कर्मचारीको क्षमता विकास भएको हुने
२९	कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणालीलाई निरन्तरता दिने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	अर्थ मन्त्रालय	कर्मचारी प्रोत्साहित भई कार्यसम्पादनमा सुधार हुने
३०	हेलो सरकार गुनासो व्यवस्थापन निर्देशिकामा उल्लेख भएबमोजिम गुनासो सुन्ने तथा व्यवस्थापनमा संलग्न कर्मचारीहरूलाई आवश्यक सुविधा, कार्य–साधन तथा उपयुक्त कार्य वातावरण उपलब्ध गराउने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	अर्थ मन्त्रालय	कर्मचारी प्रोत्साहित भई कार्यसम्पादनमा सुधार हुने

३१	पोर्टलमा आबद्ध सबै निकायहरूलाई गुनासो व्यवस्थापनमा संस्थागत रूपमा स्पष्ट जिम्मेवार बनाउने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, गुनासो पोर्टलमा आवद्ध निकायहरू	सूचना प्रविधि शाखा	गुनासो व्यवस्थापनमा संस्थागत विकास हुने
३२	निकाय प्रमुख, नोडल अफिसर तथा सम्बन्धित शाखाबीच कार्यविभाजन, जवाफदेहिता र समन्वय व्यवस्था स्पष्ट तथा कार्यान्वयनयोग्य बनाउने।	१ वर्ष	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, गुनासो पोर्टलमा आवद्ध निकायहरू	सूचना प्रविधि शाखा	गुनासो व्यवस्थापन कार्यान्वयनयोग्य हुने
३३	कार्यरत जनशक्तिको दक्षता, गुनासो व्यवस्थापन निर्देशिका तथा पोर्टलको कार्यप्रवाहबीच व्यावहारिक आबद्धता (Alignment) सुनिश्चित गर्ने।	१ वर्ष	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि महाशाखा	कार्यप्रवाहमा व्यवहारिक आवद्धता हुने
३४	उत्कृष्ट गुनासो समाधान गर्ने निकाय तथा सम्बन्धित गुनासो सुन्ने कर्मचारीलाई सम्मान, पुरस्कार वा अन्य प्रोत्साहनको व्यवस्था गर्ने।	प्रत्येक वर्ष	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	-	कर्मचारी पुरस्कृत भई गुनासो सुनुवाई प्रणालीमा सुधार हुने
३५	कमजोर कार्यसम्पादन भएका निकायहरूका लागि लक्षित अनुशिक्षण, सुधार योजना, विशेष अनुगमन तथा उच्चस्तरीय समन्वयमार्फत सुधारात्मक हस्तक्षेप गर्ने।	आवश्यक्तानुसार	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	गुनासो निवारण गर्ने निकायहरू	कार्यसम्पादन कमजोर भएका निकायहरूको कार्य सुधार भएको हुने
३६	हेलो सरकारसम्बन्धी जनस्तरमा व्यापक प्रचार-प्रसार गरी सही माध्यम, सही प्रक्रिया र सही प्रकृतिका गुनासो दर्ता हुने वातावरण निर्माण गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि शाखा	उल्लेख्य मात्रामा सही गुनासो दर्ता भएको हुने
३७	हेलो सरकार शाखालाई प्रभावकारी सञ्चालनका लागि आवश्यक जनशक्ति, बजेट, सञ्चार, तालिम, अनुगमन तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी पर्याप्त स्रोत-साधनको व्यवस्था गर्ने।	प्रत्येक वर्ष	अर्थ मन्त्रालय	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	हेलो सरकार शाखामा बजेटको व्यवस्था हुने
३८	हेलो सरकार गुनासो व्यवस्थापन निर्देशिका, हेलो सरकार सुधार कार्यदलका सुझाव तथा रेपिड रेस्पोन्स टिमका निर्णयहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन स्पष्ट	प्रत्येक महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	-	रेपिड रेस्पोन्स टिमका निर्णयहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुने

	कार्यान्वयन कार्ययोजना (जिम्मेवार निकाय, समयसीमा, प्रगति समीक्षा) तयार गर्ने।				
३९	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा सञ्चालित गुनासो व्यवस्थापन संयन्त्र/प्रणालीबीच संस्थागत समन्वय तथा कार्यगत अन्तरआबद्धता सुदृढ गर्ने।	१ वर्ष	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि महाशाखा	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा सञ्चालित गुनासो व्यवस्थापन संयन्त्र/प्रणालीबीच संस्थागत समन्वय तथा कार्यगत अन्तरआबद्धता सुदृढ हुने
४०	हेलो सरकारको बारेमा जनस्तरमा सचेनता बढाउन उपयुक्त सामग्रीहरू जस्तैः- एफएक्यु, बुलेटिन, जिङ्गल जस्ता पाठ्य तथा श्रव्य दृष्य सामग्रीको विकास, उत्पादन तथा प्रसारण गरी गुनासोकर्ताको सचेतना/क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।	प्रत्येक वर्ष	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि महाशाखा	श्रव्य दृष्य सामग्रीको विकास, उत्पादन तथा प्रसारण भई गुनासोकर्ताको सचेतना/क्षमता अभिवृद्धि हुने
४१	पोर्टलमा आवद्ध हुन छुट भएका सबै सार्वजनिक निकायहरूलाई तत्कालै आवद्ध गरी सूचना प्रविधिको माध्यमबाट नियमितरुपमा अभिमुखीकरण, नोडल अधिकृतहरूको विवरण अध्यावधिक, गुनासो प्रेषणको जानकारी सम्बन्धित निकायको प्रमुखको मोबाइलमा एसएमएस पठाउने व्यवस्था मिलाई गुनासो सुनुवाई गर्ने निकायको कार्यतत्परताको लागि सहजीकरण गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	-	गुनासो सुनुवाई गर्ने निकायको कार्यतत्परताको विकास हुने
४२	विषयवस्तु स्पष्ट नभएका वा लक्षित निकाय असान्दर्भिक देखिएका गुनासाहरूको हकमा हेलो सरकार कक्षले सम्बन्धित गुनासोकर्ता तथा सम्बन्धित निकायसँग तत्काल फोन सम्पर्क गरी गुनासोलाई स्पष्ट बनाई एक पटकको लागि गुनासो संशोधन गर्ने अवसर गुनासोकर्तालाई प्रदान गरी गुनासोको गुणस्तरलाई सुधार गर्ने।	निरन्तर	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	-	गुनासो संशोधन सम्बन्धी हेलो सरकारले तयार गरेको प्रतिवेदन

<table>
<tr><td>४३</td><td>कसैप्रति व्यक्तिगत पूर्वाग्रह राखी हैरानी दिने वा हेलो सरकार कक्षमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई गाली गलौज वा अमर्यादीत र अशिष्ट भाषाशैलीको प्रयोग गरी हैरानी दिने नियतजन्य प्रवृत्तिलाई न्यूनीकरण गर्न गुनासोकर्तको आचारसंहिताको निर्माण तथा लागु गरी गुनासोकर्ताको भुमिकालाई सुदृढ गर्ने।</td><td>निरन्तर</td><td>प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय</td><td>-</td><td>गुनासोकर्ताहरूको भूमिकामा सुधार हुने</td></tr>
<tr><td>४४</td><td>हेलो सरकार कक्षको गुनासो संप्रेषण कार्यको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न कार्यविधिमा संसोधन गरी गुनासो सम्प्रेषणको न्यूनतम समयसीमा देहायबमोजिम घटाउनेः-
<table>
<tr><td>प्रकार</td><td>हालको</td><td>कायम गर्ने</td></tr>
<tr><td>तुरुन्त</td><td>तत्कालै</td><td>तत्कालै</td></tr>
<tr><td>अति जरुरी</td><td>तीन दिन</td><td>एक दिन</td></tr>
<tr><td>जरुरी</td><td>सात दिन</td><td>दुई दिन</td></tr>
<tr><td>साधारण</td><td>पन्ध्र दिन</td><td>तीन दिन</td></tr>
</table></td><td>निरन्तर</td><td>हेलो सरकार कक्ष</td><td>-</td><td>हेलो सरकारको कार्यविधिमा संशोधन भएको हुने</td></tr>
<tr><td>४५</td><td>हेलो सरकार कक्षले गुनासो संप्रेषणपूर्व गुनासोको प्रभावकारी स्क्रिनिङ्ग गरी औचित्यहीन देखिएका गुनासोहरूलाई देहायको आधारमा कारण खुलाई रेपिड रेस्पोन्स टिमको निर्णयले बन्द गर्नेः-
केही नलेखिएको वा अर्थ नखुल्ने संकेतहरू मात्र भएको गुनासो।
प्रणालीमा दर्ता भई सम्बोधन प्रक्रियामा रहेको गुनासो पुनः दोहोरिएर प्राप्त भएको।</td><td>निरन्तर</td><td>हेलो सरकार कक्ष</td><td>-</td><td>हेलो सरकारको कार्यविधिमा संशोधन भएको हुने तथा हेलो सरकारले गुनासो फछ्र्यौटको आवधिक रुपमा तयार गर्ने प्रतिवेदनमा समावेश भएको विवरण</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td></td><td>गुनासो सम्बन्धित निकायमा संप्रेषण गर्नुपूर्व समाधान भइसकेको।

सार्वजनिक नैतिकता र शिष्टताको प्रतिकुल हुने ज्यादै अश्लिल वा अमर्यादित भाषा शैलि प्रयोग भई हेलो सरकार कक्षले गुनासो कायमै राखि भाषागत मर्यादा वा शिष्टता शैलि कायम गर्न हेलो सरकार कक्षले दिएको सुझाव ग्रहण गर्न स्वीकार नगरिएको गुनासो।</td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>२३.</td><td>हेलो सरकारमा प्राप्त गुनासो निवारण गरी फछ्यौंट गर्ने कार्यको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न न्यूनतम समयसीमा देहायबमोजिम घटाउनेः-
<table>
<tr><td>प्रकार</td><td>हालको</td><td>कायम गर्ने</td></tr>
<tr><td>तुरुन्त</td><td>तत्कालै</td><td>तत्कालै</td></tr>
<tr><td>अति जरुरी</td><td>सात दिन</td><td>तीन दिन</td></tr>
<tr><td>जरुरी</td><td>पन्ध्र दिन</td><td>सात दिन</td></tr>
<tr><td>साधारण</td><td>एक महिना</td><td>पन्ध्र दिन</td></tr>
</table></td><td>निरन्तर</td><td>हेलो सरकार कक्ष</td><td>-</td><td>हेलो सरकारको कार्यविधिमा संशोधन भएको हुने तथा हेलो सरकारले गुनासो फछ्यौंटको आवधिक रुपमा तयार गर्ने प्रतिवेदनमा समावेश भएको विवरण</td></tr>
<tr><td>४६</td><td>नियमित समयसीमाभित्र फछ्यौंट हुन नसकेका गुनासोलाई हेलो सरकार कक्षले गर्ने अनुगमनका साथसाथै देहायका अनुगमन संयन्त्रमार्फत नियमित रुपमा अनुगमन गरी निर्धारित ढाँचामा हेलो सरकारमा प्रतिवेदन गर्ने व्यवस्था मिलाउन।

कार्यालय प्रमुखले दैनिक अनुगमन गरी साप्ताहिक रुपमा प्रतिवेदन गर्ने।</td><td>प्रत्येक महिना</td><td>हेलो सरकार कक्ष</td><td>-</td><td>हेलो सरकारको कार्यविधिमा संशोधन भएको हुने तथा हेलो सरकारले गुनासो फछ्यौंटको आवधिक रुपमा तयार गर्ने प्रतिवेदनमा समावेश भएको विवरण</td></tr>
</table>

	प्रमुख जिल्ला अधिकारीले गुनासो फछ्र्यौटको विषयलाई कार्यालय प्रमुखहरूको बैठकमा छलफलको एजेण्डा बनाई मासिक रुपमा प्रतिवेन गर्ने। प्रमुख सचिवले गुनासो फछ्र्यौटको विषयलाई प्रदेश सरकारका सचिव बैठकमा छलफलको एजेण्डा बनाई मासिक रुपमा प्रतिवेन गर्ने। मुख्य सचिवले गुनासो फछ्र्यौटको विषयलाई नेपाल सरकारको सचिव बैठमा आवश्यकता अनुसार छलफलको एजेण्डा बनाउने।				
४७	संवैधानिक वा कानूनी नितिगत परिवर्तनको माग भएका गुनासोहरूलाई आवश्यक कारवाही हुन हेलो सरकार कक्षले सम्बन्धित निकायमा गुनासो प्रेषण गरी सम्बन्धित गुनासोकर्तालाई सोको जानकारी दिएपछि त्यस्ता गुनासोहरूलाई नागरिकबाट प्राप्त पृष्ठपोषण वा सुझावको रुपमा ग्रहण गर्ने तर नियमित अनुगमनको प्रक्रियाबाट बाहिर राख्ने। त्यस्ता नितिगत गुनासोहरूको संख्या ड्यासबोर्डमा छुट्टै रहने व्यवस्था मिलाउने	प्रत्येक महिना	हेलो सरकार कक्ष	-	नीतिगत गुनासोहरू ड्यासबोर्डमा छुट्टै रहेको हुने
४८	हेलो सरकारको व्यवस्थापनमा आवश्यक पर्ने अन्तर-तह तथा अन्तर-निकाय समन्वयको प्रकृति र महत्वलाई दृष्ट्रिगत गरी हाल प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को सूचना प्रविधि महाशाखा अन्तर्गत रहन उपयुक्त हुने नहुने विषय संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षणको क्रममा पुनरावलोकन गर्ने।	३ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	अर्थ मन्त्रालय, सङ्घीय मामिला सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	हेलो सरकारको संगठन संरचनामा परिमार्जन भएको हुने

ङ) हेलो सरकारको पोर्टलमा प्राविधिक सुधार					
क.सं.	**क्रियाकलाप**	**समयसीमा**	**जिम्मेवार निकाय**	**सहयोगी निकाय**	**अनुगमन सूचक**
४९	प्रणालीको नियमित IS Audit गरी आवश्यकताअनुसार सुरक्षा उपायहरू (access control, log management, vulnerability सुधार, monitoring आदि) अवलम्बन गर्ने।	६ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	System Audit हुने
५०	प्रणालीको नियमित Performance Analysis गरी Processor, RAM, CPU तथा अन्य पूर्वाधार क्षमताको आवश्यकता अनुसार व्यवस्थापन/अभिवृद्धि गर्ने।	३ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	एकीकृत डाटा व्यवस्थापन केन्द्र	पूर्वाधार क्षमताको विकास भएको हुने
५१	Disaster Recovery Site मा हरेक दिनको डाटा ब्याकअप राख्ने व्यवस्था अनिवार्य गर्ने।	६ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, एकीकृत डाटा व्यवस्थापन केन्द्र	-	डाटा ब्याकअप राखिएको हुने
५२	सम्भव भएसम्म Active DR (Disaster Recovery) अवधारणा अवलम्बन गरी सेवा निरन्तरता तथा आकस्मिक पुनर्स्थापना क्षमता सुदृढ गर्ने।		प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, एकीकृत डाटा व्यवस्थापन केन्द्र	-	Active DR सञ्चालन भएको हुने
५३	गुनासोहरूको वर्गीकरण तथा सम्बन्धित निकायमा पठाउने प्रक्रियामा AI-Based categorization and routing को चरणबद्ध प्रयोग गर्ने (मानव प्रमाणीकरण/नियन्त्रणसहित)।	१ वर्ष	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	-	AI Implementation भएको हुने
५४	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा प्रयोगमा रहेका गुनासो प्रणालीहरूबीच गुनासो आदान-प्रदान गर्नको लागि प्रणाली तयार गर्ने।	१ वर्ष	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह	-	प्रणालीहरू अनतरआवद्धता भएको हुने

५५	कुनैपनि गुनासोकर्ताले गुनासो दर्ता गर्दा गुनासोकर्ताको मोबइलमा OTP प्राप्त भए पछी मात्र गुनासो गर्न पाउने व्यवस्था गर्नुपर्ने।	३ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि विभाग, NTC	OTP लागु भएको हुने
५६	हाल नोडल अफिसरलाई मात्र SMS पठाउने व्यवस्थालाई सुधार गरी गुनासोको प्रकृति अनुसार कार्यालय प्रमुखलाई समेत जानकारीका लागि SMS/notification पठाउने व्यवस्था मिलाउने।	३ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि विभाग, NTC	SMS लागु भएको हुने
५७	गुनासोकर्तालाई गुनासो दर्ता भएको र गुनासो फछ्र्यौट/समाधान भएको दुवै अवस्थामा स्वतः SMS जाने व्यवस्था अनिवार्य रूपमा लागू गर्ने।	३ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधि विभाग, NTC	SMS लागु भएको हुने
५८	कार्यालय मर्ज भएपछि मर्ज भएको मितिदेखि पुरानो कार्यालयको डाटा नयाँ कार्यालयमा उचित रूपमा मर्ज/स्याप हुने व्यवस्था विकास गर्ने।	३ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	-	प्रणालीमा डाटा मर्ज भएको हुने
५९	कार्यालयगत, स्थानीय निकायगत, जिल्लागत, मासिक, वार्षिक तथा २/३ वर्षको संयुक्त रिपोर्ट जेनेरेट गर्न सकिने सुविधा विकास गर्ने।	६ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधी शाखा	प्रतिवेदन तयारी प्रणाली विकास हुने
६०	गुनासोहरूको कार्यस्थिति अनुसार विभिन्न निकाय तथा अन्तर्गत निकायहरूको समेकित विवरण Excel format मा निर्यात हुने व्यवस्था मिलाउने।	६ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधी शाखा	प्रतिवेदन तयारी प्रणाली विकास हुने
६१	वेबसाइट/पोर्टलको गुनासो दर्ता, स्थिति ट्र्याकिङ, प्रतिउत्तर अवलोकन, रिपोर्ट हेर्ने तथा निर्यात गर्ने प्रक्रिया थप प्रयोगकर्ता–मैत्री (UI/UX) बनाउने।	६ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधी शाखा	प्रतिवेदन तयारी प्रणाली विकास हुने
६२	मोबाईल तता वेव दुवै प्लेटफर्ममा सहज, पहुँच, स्पष्ट नेभिगेशन र स्थिर प्रयोग अनुभव सुनिश्चित गर्ने	६ महिना	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सूचना प्रविधी शाखा	प्रतिवेदन तयारी प्रणाली विकास हुने

सन्दर्भ सामाग्री

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय। (२०८२)। हेलो सरकारको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धमा सुझाव प्रतिवेदन। नेपाल सरकार।

नेपाल सरकार। (२०७२)। नेपालको संविधान। कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय।

नेपाल सरकार। (२०६४)। सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४।

नेपाल सरकार। (२०६५)। सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) नियमावली, २०६५।

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय। (२०७८)। हेलो सरकार गुनासो व्यवस्थापन (पहिलो संशोधन) निर्देशिका, २०७८।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय। (विभिन्न वर्ष)। नागरिक सेवा प्रवाह तथा गुनासो व्यवस्थापनसम्बन्धी प्रतिवेदनहरू। नेपाल सरकार।

World Bank. (2018). Grievance Redress Service (GRS): Principles and Best Practices. World Bank Group.

United Nations Development Programme (UNDP). (2020). Good Governance and Grievance Redress Mechanisms: A Practitioner's Guide. UNDP.

OECD. (2017). Trust and Public Policy: How Better Governance Can Help Rebuild Public Trust. OECD Publishing.

Asian Development Bank (ADB). (2019). Enhancing Government Effectiveness and Transparency: The Role of Grievance Redress Mechanisms. ADB.

Transparency International. (2016). Complaint Mechanisms and Anti-Corruption: Best Practices. Transparency International.

परिच्छेद बाह्र

आन्तरिक सुरक्षा, कानून तथा न्याय

१२(क). आन्तरिक सुरक्षा (नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल र राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग)

१२(क).१. सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकन

१२(क).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांशः

१. गृह प्रशासन तथा स्थानीय प्रशासनः

नेपालको गृह प्रशासन र स्थानीय प्रशासनको सेवा प्रवाहलाई सहज, सरल र सङ्घीय ढाँचा अनुरूप बनाउन 'गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना २०७४ र २०७८' ले मुख्य मार्गचित्र प्रस्तुत गरेका छन्। यी कार्ययोजनाहरूले मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित ऐन, नियम र कार्यविधिको संशोधन, रणनीतिक विन्दुहरूमा डिजिटल निगरानी र कारागारहरूमा आधुनिक सुरक्षा उपकरणको व्यवस्था गर्ने रणनीति अघि सारेका छन्। अध्यागमन सम्बन्धी प्रतिवेदन २०८१ र २०८२ ले अध्यागमन विभाग, CIB लगायतका निकायहरूबीच सूचना आदानप्रदान गर्न समझदारी (MOU) गर्ने र 'नेपाली पोर्ट' प्रणालीलाई राष्ट्रिय परिचयपत्रको डाटासँग आबद्ध गर्न सिफारिस गरेका छन्। साथै, जिल्ला प्रशासनको सेवालाई प्रविधिमैत्री बनाउन Automated Biometric Identification System (ABIS), E-Gate र E-Visa जस्ता नवीन प्रविधिहरू चरणबद्ध रूपमा लागू गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। सुरक्षा निकायहरूको सुदृढीकरण सम्बन्धी उच्चस्तरीय कार्यदलको प्रतिवेदन, २०६२ ले सुरक्षा अङ्गहरूबीचको समन्वय र सूचना सङ्कलनको वैज्ञानिक पद्धतिमा जोड दिएको र जनघनत्व बढी भएका शहरमा आयुक्तीय प्रहरी प्रणाली (Commissionerate System) लागू गर्न सुझाव दिएको छ।

नेपाल प्रहरीको सुदृढीकरणका लागि प्रहरी सुधार सुझाव आयोग २०५२ ले प्रहरी सेवालाई राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त राख्नुपर्ने र व्यावसायिक स्वायत्तताका लागि प्रहरी ऐन २०१२ मा व्यापक संशोधन गर्नुपर्ने प्रस्ताव गरेको थियो। यसैगरी, प्रहरी सुधार सुझाव कार्यदल २०७० (कुवेर सिंह राना प्रतिवेदन) ले जनशक्ति व्यवस्थापनमा 'मेरिटोक्रेसी' र मानव अधिकार संरक्षणका लागि भौतिक पूर्वाधार सुधारमा विशेष जोड दिएको थियो। सङ्घीयता कार्यान्वयनका लागि 'सङ्घीय ढाँचामा नेपाल प्रहरीको पुनर्संरचना सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन २०७३' र 'नेपाल प्रहरी कार्ययोजना २०८०' ले सांगठनिक विकास र सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता वृद्धि गर्दै आन्तरिक सुदृढीकरण गर्ने उद्देश्य राखेका छन्। 'गृह प्रशासन अन्तर्गतका निकायहरूको कार्य सम्पादन सुधार र क्षमता विकास सम्बन्धी अध्ययन समिति २०८१' ले नेपाल प्रहरीमा 'Staff College' को स्थापना र ब्यारेकको स्तरोन्नति गर्नुपर्ने महत्वपूर्ण सिफारिस गरेको छ।

सशस्त्र प्रहरी बलको व्यावसायिकता र कार्यक्षेत्र स्पष्ट पार्न 'गृह प्रशासन अन्तर्गतका निकायहरूको कार्य सम्पादन सुधार र क्षमता विकास सम्बन्धी अध्ययन समिति २०८१' ले ठोस सिफारिसहरू गरेको छ। यस समितिले सशस्त्र प्रहरीलाई मुख्यतया सीमा सुरक्षामा केन्द्रित गर्न एकीकृत सीमा व्यवस्थापन (IBM) को अवधारणा प्रवर्द्धन गर्ने र सीमा क्षेत्रका नागरिकको हितका लागि सीमा क्षेत्र विकास कार्यक्रम (BADP) सञ्चालन गर्ने प्रस्ताव अघि सारेको छ। साथै, विशिष्ट व्यक्तिहरूको सुरक्षार्थ एउटा छुट्टै र विशिष्टीकृत विशेष सुरक्षा दस्ता (Special Protection Group - SPG) गठन गर्ने सिफारिस समेत गरिएको छ। यी प्रतिवेदनहरूले सशस्त्र प्रहरीको भूमिकालाई अर्धसैनिक बलको रूपमा सीमा सुरक्षा, विपद् व्यवस्थापन र आन्तरिक सुरक्षाको सहयोगी अङ्गका रूपमा सुदृढ गर्ने लक्ष्य राखेका छन्।

राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागलाई गुप्तचरी र प्रतिगुप्तचरी कार्यमा विशिष्टीकृत बनाउन विभिन्न समयका सुधार प्रतिवेदनहरूले जोड दिएका छन्। सुरक्षा निकायहरूको सुदृढीकरण सम्बन्धी उच्चस्तरीय कार्यदलको प्रतिवेदन, २०६२ ले सूचना सङ्कलनको वैज्ञानिक पद्धति र सुरक्षा निकायहरूबीचको सूचना साझेदारीको खाका प्रस्तुत गरेको र गृह प्रशासन अन्तर्गतका निकायहरूको कार्यसम्पादन सुधार र क्षमता विकास सम्बन्धी अध्ययन समिति, २०८१ ले विभागको सांगठनिक पुनर्संरचना गर्दै यसलाई प्रविधिमा आधारित सूचना सङ्कलन र विश्लेषणमा केन्द्रित गर्नुपर्ने सुझाव दिएको छ। विभागलाई सङ्घीय ढाँचामा केन्द्र र प्रदेशबीचको सूचना समन्वय गर्ने मुख्य कडीका रूपमा विकास गर्ने र राष्ट्रिय सुरक्षाका चुनौतीहरूको पूर्व-मूल्याङ्कन गर्न सक्ने गरी क्षमता विकास गर्ने रणनीति यी प्रतिवेदनहरूले अङ्गीकार गरेका छन्। विशेष गरी आर्थिक अपराध, सीमापार अपराध र आतङ्कवाद जस्ता विषयमा 'इन्टेलिजेन्स' क्षमता बढाउनु पर्नेमा यी दस्तावेजहरूको साझा निष्कर्ष रहेको छ।

१२(क).१.२ मन्त्रालय र मातहतका निकायको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

शान्ति सुरक्षाको सामाजिक पाटोलाई विश्लेषण गर्दै 'नेपाल प्रहरी शान्ति सुरक्षा एवम् सामाजिक विकृति र अपराधबीच अन्तरसम्बन्ध सम्बन्धी अध्ययन, २०८२' ले चेतनाको स्तर, सामाजिक संरचना र प्रविधिको विकासले सुरक्षा व्यवस्थापनमा जटिलता थपेको निष्कर्ष निकालेको छ। अध्ययनका अनुसार विशेष गरी महिला तथा सार्वजनिक पद धारण गरेका व्यक्तिहरूले अन्य आम नागरिकको तुलनामा बढी असुरक्षा महसुस गरेको पाइएको छ । जसले गृह प्रशासनको सेवा प्रवाह र नागरिक सुरक्षा रणनीतिमा थप संवेदनशीलता आवश्यक रहेको औंल्याएको छ। त्यस्तै, 'सामाजिक सञ्जालको प्रयोग र साइबर अपराधको अन्तरसम्बन्ध सम्बन्धी अध्ययन' ले न्यून साइबर साक्षरता र असुरक्षित डिजिटल व्यवहारका कारण युवा पुस्ता र महिलाहरू साइबर अपराधको

उच्च जोखिममा रहेको पुष्टि गर्दै जिल्ला प्रशासन र प्रहरी संयन्त्रले प्रविधिगत सुधार र डिजिटल सचेतनाका कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने आवश्यकता दर्शाएको छ।

आन्तरिक सुरक्षाको प्रमुख अङ्ग नेपाल प्रहरीका सम्बन्धमा भएका विभिन्न प्राज्ञिक शोधहरूले सांगठनिक सुधारका लागि महत्वपूर्ण सुझावहरू दिएका छन्। 'सेवाप्रतिको सन्तुष्टि र कार्य सम्पादनमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू सम्बन्धमा नेपाल प्रहरीबाट भएको शोध अध्ययन' ले ५३.४% कर्मचारी सेवाप्रति पूर्ण सन्तुष्ट रहेको र ९३.०६% ले आफ्नो पेशाप्रति गर्व महसुस गरेको सकारात्मक पक्ष देखाए तापनि तल्लो तहका कर्मचारीहरूको अवस्था भने चुनौतीपूर्ण रहेको पाइएको छ। 'नेपाल प्रहरीमा कार्यरत प्रहरी हवल्दार तथा जवानहरूको मनोबलको वर्तमान अवस्था, कारक तत्त्व तथा उत्प्रेरणा अभिवृद्धिका क्षेत्रहरू सम्बन्धी शोध अध्ययन, २०७७' ले लामो समयसम्म बढुवा नहुनु, सरुवा प्रणाली पारदर्शी र पूर्वानुमानयोग्य नहुनु, र बाह्य हस्तक्षेपका कारण कर्मचारीको मनोबलमा नकारात्मक असर परेको निष्कर्ष निकालेको छ। यसैगरी, 'नेपाल प्रहरीमा युवा आकर्षणको अवस्था सम्बन्धी शोध अध्ययन, २०७८' ले कार्यबोझको तुलनामा न्यून पारिश्रमिक र वृत्ति विकासमा हुने राजनीतिक हस्तक्षेपका कारण यो सेवाप्रति युवाहरूको आकर्षण न्यून हुँदै गइरहेको तथ्य उजागर गरेको छ भने 'अवकाश अवधि नपुग्दै जागिर छाड्नुका कारण पहिचान सम्बन्धी शोध अध्ययन प्रतिवेदन' ले आर्थिक असन्तुष्टि र मानसिक तनाव (Burnout) लाई सेवा छाड्नुको प्रमुख कारण मानेको छ।

सशस्त्र प्रहरी बल (APF) को सन्दर्भमा गरिएका बाह्य अध्ययनहरूले विशेष गरी सीमा सुरक्षा र विपद व्यवस्थापनमा यसको भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउन भौतिक पूर्वाधार र अत्याधुनिक प्रविधिको कमी रहेको र सीमा क्षेत्रमा खटिने जनशक्तिका लागि आवास र सञ्चार उपकरण लगायत पूर्वाधारको अभावले कार्यसम्पादनमा चुनौती थपेकोले सो मा सुधार गर्नुपर्ने सुझावहरू दिइएको पाइन्छ ।

त्यसैगरी, राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग (NID) को सेवा सुधारका सम्बन्धमा भएका अध्ययन विश्लेषणहरूले सूचना सङ्कलनको परम्परागत शैलीलाई विस्थापित गरी 'इन्टेलिजेन्स' सेवालाई प्रविधिमैत्री र व्यावसायिक बनाउनुपर्ने, विद्यमान जनशक्ति र संरचनामा पुनरावलोकन गर्नुपर्ने, सूचना सङ्कलनका लागि थप बजेट लगायत स्रोत साधन उपलब्ध गराउनु पर्ने, गुप्तचर निकायलाई राजनीतिक प्रभावबाट मुक्त राखी दक्ष जनशक्ति व्यवस्थापन र सूचनाको गोपनीयता सुनिश्चित गर्ने प्रणालीगत सुधारको खाँचो रहेको विषयमा जोड दिइएको देखिन्छ ।

यसका साथै सामाजिक सुरक्षाका गम्भीर चुनौतीहरूका सम्बन्धमा 'आत्महत्या न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी शोध अध्ययन प्रतिवेदन, २०८१' ले करिब

६७% मानिसहरू मानसिक रोग र तनावका कारण आत्महत्या गरिरहेको देखाउँदै यसको न्यूनीकरणका लागि बहुआयामिक र सांस्कृतिक रूपमा संवेदनशील रणनीतिको आवश्यकता औंल्याएको छ। सडक सुरक्षाका क्षेत्रमा 'ट्राफिक प्रहरी कर्मचारीहरूको कार्यबोझ र आचरण सम्बन्धी शोध अध्ययन' ले हालको चेकिङ प्रणाली परम्परागत रहेको र प्रविधियुक्त उपकरणको अभावमा नागरिक सन्तुष्टि न्यून रहेको निष्कर्ष निकालेको छ।

१२(क).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरूः

- **कानुनी र नीतिगत जडताः** परिवर्तित सुरक्षा सन्दर्भ र सङ्घीयता अनुरूप विद्यमान ऐन, नियम, नीति तथा कार्यविधिहरू समयसापेक्ष संशोधन र परिमार्जन हुन नसक्नु।
- **सुझावहरूको अव्यावहारिकता (Idealism vs. Realism):** आयोगका प्रतिवेदनहरूले आदर्शवादी र "अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको" मोडल प्रस्ताव गरेका तर सीमित स्रोत र स्थानीय सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेश (Ground Reality) लाई ध्यान नदिंदा कार्यान्वयन गर्न नसकिनु।
- **दण्ड र पुरस्कारको अभाव (Lack of Accountability):** सुधारका योजनाहरू समयमै कार्यान्वयन गर्ने पदाधिकारीलाई पुरस्कृत गर्ने र आलटाल गर्नेलाई दण्डित गर्ने प्रणाली नहुनु।
- **तदर्थवाद (Ad-hocism) को संस्कृतिः** दीर्घकालीन सुधारभन्दा पनि तत्काल आइपर्ने समस्या टार्ने (Firefighting approach) कार्यशैली हावी भएकाले दीर्घकालीन सुधारका सुझावहरू प्राथमिकतामा नपर्नु।
- **स्वार्थको द्वन्द्व (Conflict of Interest):** आफ्नै अधिकार वा सुविधा कटौती हुने डरले निर्णय प्रक्रियामा रहेका व्यक्तिहरूले नै सुधारका सुझावलाई कार्यन्वयन गर्न आलटाल गर्ने प्रवृत्ति हुनु।
- **संस्थागत सम्झना (Institutional Memory) को अभावः** नेतृत्व परिवर्तन हुनासाथ अघिल्लो टोलीले अघि बढाएका सुधारका फाइलहरू नयाँ नेतृत्वको प्राथमिकतामा नपर्ने वा ती हराएर जाने तथा त्यसको स्वामित्व ग्रहण नगर्ने प्रवृत्ति हुनु।
- **परिवर्तन प्रतिरोध गर्ने प्रवृत्ति)** Change Resistance): संगठनभित्र नयाँ प्रविधि र आधुनिक कार्यप्रणाली स्वीकार गर्नुको साटो यथास्थितिमा नै रहने मनोविज्ञान हावी हुनु र राजनीतिक नेतृत्व र संगठनको नेतृत्वले परिवर्तनलाई आत्मसात गरी विभिन्न आयोग, समिति तथा कार्यदलले दिएका सुझाव कार्यान्वयन गर्नुपर्नेमा सो को स्वामित्व ग्रहण नगर्ने र सुधारको पहल नगर्ने प्रवृत्ति हुनु।

- **राजनीतिक तथा प्रशासनिक अस्थिरता:** राजनीतिक अस्थिरता र प्रशासनिक नेतृत्वको छिटोछिटो परिवर्तनका कारण नीतिगत निरन्तरता नहुनु र सुधारका प्रक्रियाहरू बिचमै अवरुद्ध हुनु ।
- **प्रविधि र पूर्वाधारको कमीः** सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित सुझाव कार्यान्वयनका लागि आवश्यक भौतिक पूर्वाधार र प्रणालीहरूको कमी रहनु ।
- **दक्ष प्राविधिक जनशक्तिको अभावः** आधुनिक उपकरण सञ्चालन र साइबर सुरक्षा जस्ता जटिल क्षेत्रमा कार्य गर्न सक्ने दक्ष प्राविधिक जनशक्ति उपलब्ध हुन नसक्नु
- **जवाफदेहिता र अनुगमन प्रणालीको अभावः** सुधारका प्रयासहरूको प्रभावकारिताको नियमित समीक्षा नहुनु र नागरिकका गुनासो सम्बोधन गर्ने संयन्त्र प्रभावकारी नहुनु
- **प्रशासनिक नैतिकताको क्षयीकरणः** अनियमितता, गैरकानुनी आर्थिक लेनदेन र व्यावसायिक नैतिकतामा आएको ह्रासले सुधारका योजनाहरू कार्यान्वयनमा अवरोध पुग्नु ।

१२(क).१.४ सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरूः

आन्तरिक सुरक्षा र गृह प्रशासनको सेवा प्रवाहलाई थप सुदृढ, प्रविधिमैत्री र जनमुखी बनाउन अवलम्बन गरिएका असल अभ्यासहरूलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

१. गृह प्रशासन तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरू

- **डिजिटल सेवा र टोकन प्रणालीः** राहदानी (Passport) र राष्ट्रिय परिचयपत्रका लागि अनलाइन आवेदन र जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा 'टोकन प्रणाली' लागू गरी भीडभाड व्यवस्थापन र समयको बचत।
- **इ-पेमेन्ट (e-Payment):** राजस्व दस्तुरहरू अनलाइनमार्फत भुक्तानी गर्न सकिने व्यवस्था गरी आर्थिक पारदर्शिता सुनिश्चित गरिएको।
- **गुनासो व्यवस्थापन पोर्टलः** गृह मन्त्रालय र जिल्ला प्रशासनहरूमा 'हेलो सरकार' सँग आबद्ध गुनासो सुनुवाई संयन्त्र र अनलाइन पोर्टल मार्फत नागरिकका समस्या तत्काल सम्बोधन गर्ने पद्धति।
- **विपद् व्यवस्थापन समन्वयः** जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति मार्फत राहत र उद्धार कार्यमा 'एकद्वार प्रणाली' र पूर्व-सूचना प्रणाली (Early Warning System) को प्रभावकारी उपयोग।

२. नेपाल प्रहरी

- **अनलाइन प्रहरी चारित्रिक प्रमाणपत्र (OPCR)**: सेवाग्राहीको भौतिक उपस्थितिको झन्झट अन्त्य गर्दै घरमै बसेर प्रहरी चारित्रिक प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न सकिने विश्वव्यापी पहुँचयुक्त व्यवस्था।
- **ट्राफिक जरिवानाको डिजिटल प्रणाली (TVRS)**: सवारी नियम उल्लङ्घन बापतको जरिवाना अनलाइनबाटै भुक्तानी गर्न सकिने र चालकको अभिलेख डिजिटल माध्यमबाटै व्यवस्थापन।
- **समुदाय-प्रहरी साझेदारी**: शान्ति सुरक्षा र सामाजिक विकृति विरुद्ध तल्लो तहसम्म नागरिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न देशव्यापी सञ्जाल निर्माण।
- **विशिष्टीकृत सेवा केन्द्रहरू**: महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिकमाथि हुने हिंसा सम्बोधन गर्न सबै जिल्लामा 'विशेष सेवा केन्द्र' र संवेदनशील अनुसन्धान कक्षको स्थापना।
- **प्रविधिमा आधारित अनुसन्धान**: डिजिटल फरेन्सिक ल्याबको प्रादेशिक विस्तार र 'सिसिटिभी' (CCTV) मार्फत सहरी क्षेत्रको २४ सै घण्टा निगरानी।

३. सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल

- **सीमा सहायता र हेल्थ डेक्स**: सीमा नाकाहरूमा यात्रु तथा नागरिकको सहजताका लागि 'नागरिक सहायता कक्ष' र स्वास्थ्य जाँच डेस्क (Health Desk) स्थापना गरी निरन्तर सेवा प्रवाह।
- **सीमावासीसँग सशस्त्र प्रहरी**: सीमा क्षेत्रका नागरिकसँग समन्वय र सुरक्षा प्रत्याभूतिका लागि रचनात्मक कार्यक्रमहरू (Interactions and Outreaches) सञ्चालन।
- **अनुमानयोग्य सरुवा-बढुवा प्रणाली**: कर्मचारीको वृत्ति विकासलाई प्रणालीबद्ध बनाउन 'Forecast List' (**पूर्वानुमान** सूची) को प्रयोग गरी कमाण्ड जिम्मेवारीमा पारदर्शिता।
- **विपद् उद्धारमा विशिष्टीकरण**: विपद् व्यवस्थापनका लागि समर्पित जनशक्ति र आधुनिक उपकरणसहितको 'द्रुत **प्रतिकार्य** टोली' (Rapid Response Team) को परिचालन।

४. राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग

- **सूचना प्रविधिमा आधारित सूचना सङ्कलन**: परम्परागत शैलीलाई विस्थापित गर्दै आधुनिक प्रविधि र सफ्टवेयर मार्फत सूचना सङ्कलन, प्रशोधन र विश्लेषण गर्ने कार्यको थालनी।
- **रणनीतिक विश्लेषण केन्द्र**: राष्ट्रिय सुरक्षा र अपराधका चुनौतीहरूको पूर्वानुमान गर्न विशिष्टीकृत 'एनालिटिकल सेल' को **सुदृढीकरण।**

- **अन्तर-निकाय समन्वयः** सुरक्षा निकायहरूबीच 'इन्टेलिजेन्स' आदानप्रदान गर्न एकीकृत सूचना डेस्कको प्रभावकारी सञ्चालन।

१२(क).२ आगामी मार्गचित्र

१२(क).२.१ विद्यमान समस्याहरू

१. गृह प्रशासन तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालय

- सङ्घीयताको मर्म अनुसार 'आन्तरिक सुरक्षा ऐन' र 'स्थानीय प्रशासन ऐन' समयमै परिमार्जन हुन नसक्दा क्षेत्राधिकारमा अन्योलता हुने गरेको।
- नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बल, नेपालको स्पष्ट जिम्मेवारी विभाजन नभएका कारण कार्यक्षेत्रमा दोहोरोपना र समन्वयको अभाव देखिएको ।
- कारागारहरूमा क्षमताभन्दा बढी) Overcrowding) कैदीबन्दी रहनु र सुरक्षा एवं स्वास्थ्यका न्यूनतम मापदण्ड पालना हुन नसकेको।
- प्रमुख जिल्ला अधिकारी) CDO) को सरुवा र नियुक्तिमा राजनीतिक मापदण्ड हावी हुँदा प्रशासनिक व्यावसायिकता कमजोर बनेको।
- विपद् व्यवस्थापनका लागि स्थानीय तह र जिल्ला प्रशासनबीच समन्वय गर्ने स्पष्ट कानुनी र संरचनागत कार्यविधिको अभाव भएको।
- निजी सुरक्षा कम्पनीहरूको अनुगमन र तिनीहरूले राख्ने जनशक्तिको आचरण नियमन गर्ने कडा कानुनको अभाव भएको।
- सीमा नाकाका अध्यागमन कार्यालयहरूमा 'बायोमेट्रिक' र आधुनिक डिजिटल पूर्वाधारको कमीले गर्दा शंकास्पद व्यक्तिहरूको पहिचान र अभिलेखमा जोखिम भएको।
- जिल्लास्थित सुरक्षा समितिमा सूचना सङ्कलन, विश्लेषण र आदानप्रदानमा तदर्थ) Ad-hoc) शैली हुनु र वैज्ञानिक विश्लेषणको कमी रहेको।
- सार्वजनिक खरिद प्रक्रियाको झन्झटले गर्दा सुरक्षाका संवेदनशील उपकरणहरू समयमै खरिद गर्न नसकिएको।
- शान्ति सुरक्षाका लागि विनियोजित बजेटको ठूलो हिस्सा प्रशासनिक खर्चमा सकिएको र सुधारका लागि पुँजीगत बजेट न्युन भएको।
- अन्तर्राष्ट्रिय सीमा समन्वय बैठकहरू केवल औपचारिकतामा सीमित भएको र व्यवहारिक सुरक्षा समस्या सुल्झाउन नसकिएको।

२. नेपाल प्रहरी

- प्रहरी ऐन, २०१२ पुरानो हुनु र सङ्घीय प्रहरी ऐन नआउँदा प्रदेश प्रहरीसँगको कार्यगत सम्बन्ध र समायोजनमा अन्योल कायम रहेको।
- साइबर अपराध र डिजिटल ठगीको अनुसन्धान गर्ने विशिष्टीकृत जनशक्ति र आधुनिक 'फरेन्सिक ल्याब' को प्रादेशिक विस्तार हुन नसकेको।
- राजनीतिक हस्तक्षेपका कारण सरुवा, बढुवा र कमाण्ड जिम्मेवारीमा" Chain of Command" र व्यावसायिक निष्ठामा ह्रास आएको।
- सामाजिक सञ्जाल) Facebook, TikTok) का मुख्यालयसँग सिधा कानुनी पहुँच नहुँदा अपराधीको विवरण पाउन महिनौं लाग्ने गरेको।
- अपराध अनुसन्धानमा प्रयोग हुने 'इन्वेस्टिगेटिभ फण्ड' (Secret Fund) को अभावमा सूचनादाता परिचालन गर्न कठिनाई भएको।
- तल्लो तहका कर्मचारीको ड्युटी समय निश्चित नहुनु तथा न्यून पारिश्रमिक र रासन भत्ताले गर्दा कार्यक्षमता र मनोबलमा कमी आएको।
- प्रहरी तालिमका पाठ्यक्रमहरू अझै पनि शारीरिक ड्रिलमा बढी र आधुनिक प्रविधि एवं मानव अधिकारमा बढी केन्द्रित हुन नसकेको।
- बढ्दो शहरीकरण अनुसार सीसीटीभी) CCTV) क्यामेरा र ट्राफिक लाइट जस्ता आधुनिक प्रविधिको न्यूनतम उपलब्धता रहेको।
- सडक दुर्घटना पछि उद्धारका लागि आवश्यक पर्ने क्रेन र आधुनिक उद्धार सामग्रीको अभावले गर्दा धनजनको क्षति बढी भएको।
- अनुसन्धान अधिकृतहरूलाई आवश्यक पर्ने कानुनी र प्राविधिक परामर्श सेवाको संस्थागत अभाव भएको।
- विशिष्ट व्यक्ति) VIP) को सुरक्षामा आवश्यकताभन्दा बढी जनशक्ति परिचालन हुँदा तल्लो तहको सुरक्षा व्यवस्था प्रभावित भएको।
- प्रविधिको प्रयोग मार्फत सेवा प्रवाह) जस्तै :अनलाइन उजुरी (पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा आउन नसकेको।

३. सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल

- सीमा सुरक्षा) Border Security) सम्बन्धी एकीकृत र स्पष्ट राष्ट्रिय नीति एवं कानुनी कार्यविधिको अभाव भएको।

- सीमा क्षेत्रका बोर्डर आउट पोष्ट) BOP) बीच सडक सञ्जाल र 'Connectivity' नहुँदा गस्ती र निगरानीमा बाधा पुगेको।
- सीमा नाकामा आधुनिक 'स्क्यानर' र 'सेन्सर' को अभावमा तस्करी नियन्त्रण केवल भौतिक चेकजाँचमा सीमित हुनु परेको।
- नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीबीच कार्यक्षेत्रको दोहोरोपन) Overlap) हुँदा कतिपय अवस्थामा कार्यगत समन्वयमा टकराव हुने गरेको।
- विपद् उद्धारका लागि समर्पित जनशक्ति भए तापनि आधुनिक मेसिनरी र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको उपकरणको अभाव रहेको।
- सशस्त्र प्रहरीको भूमिका आन्तरिक सुरक्षा वा सीमा सुरक्षा कुनमा बढी केन्द्रित हुने भन्नेमा नीतिगत स्पष्टताको कमी रहेको।
- बढुवा र वृत्ति विकासको अनिश्चितताका कारण जवान र जुनियर अधिकृतहरूमा जागिरप्रतिको विकर्षण बढने गरेको।
- सीमावर्ती छिमेकी सुरक्षा बलसँगको समन्वय 'काउन्टरपार्ट' बैठकमा मात्र सीमित भएको र व्यवहारिक सहयोगमा ढिलाई हुने गरेको।
- भन्सार सुरक्षामा खटिने टोलीलाई राजस्व चुहावट नियन्त्रणका लागि आवश्यक अधिकार र प्रविधिको कमी रहेको।
- राष्ट्रिय संकट वा दंगा नियन्त्रणका लागि आवश्यक पर्ने 'नन-लिथल' (कम घातक (उपकरणहरूको अपर्याप्तता रहेको।
- सांगठनिक पुनर्संरचना गर्दा वैज्ञानिक आधार भन्दा पनि हचुवाको भरमा युनिटहरू स्थापना हुने गरेका।

४. राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग

- गुप्तचरी सम्बन्धी छुट्टै र शक्तिशाली कानुनी ढाँचाको अभावमा कर्मचारीको कार्यक्षेत्र र अधिकारमा अस्पष्टता रहेको।
- विभाग पटक-पटक गृह मन्त्रालय र प्रधानमन्त्री कार्यालयबीच स्थानान्तरण भइरहँदा सांगठनिक स्थायित्वको अभाव रहेको।
- सूचना सङ्कलनमा अझै पनि परम्परागत) Human Intelligence) मा मात्र भर पर्नु र 'Technical Intelligence' मा नगण्य लगानी रहेको।
- संकलित सूचनाको वैज्ञानिक विश्लेषण गरी 'Early Warning' दिन सक्ने आधुनिक 'Analytical Cell' को अभाव रहेको।

- सुरक्षा निकायहरूबीच सूचना साझा गर्ने) Intelligence Sharing) एकीकृत र सुरक्षित डिजिटल प्लेटफर्म को अभाव रहेको।
- अन्तर्राष्ट्रिय भू-राजनीति र छिमेकी देशका गतिविधिले पार्ने प्रभावबारे सूक्ष्म अध्ययन र अनुसन्धानको कमी रहेको।
- गुप्तचरी अधिकारीहरूलाई दिइने तालिम आधुनिक अपराध र प्रविधिको तुलनामा धेरै पुरानो रहेको।
- आर्थिक स्रोतको कमी र स्वायत्तताको अभावमा आकस्मिक र गोप्य 'अपरेसन' हरूका लागि खर्च गर्न प्रशासनिक झन्झट रहेको।
- सामाजिक सञ्जाल र डिजिटल सञ्चारमा हुने राज्यविरोधी गतिविधि निगरानी गर्ने प्राविधिक क्षमता कमजोर रहेको।
- राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद् र विभागबीचको समन्वय र सूचना आदानप्रदानको प्रक्रिया औपचारिक मात्र हुने गरेको।
- जनताबाट सूचना लिने पद्धति र सूचनादाता) Informants) हरूको सुरक्षा र व्यवस्थापनमा कानुनी संरक्षणको कमी रहेको।

५. अन्तर तह समन्वय तथा सम्बन्ध

- प्रहरी समायोजन प्रक्रिया निष्कर्षमा नपुग्दा प्रदेश सरकारहरूमा सुरक्षाको अपनत्व र प्रभावकारिता सुनिश्चित हुन नसकेको।
- सङ्घीय प्रहरी ऐन निर्माणमा ढिलाइ हुँदा सङ्घ र प्रदेशका कानूनी प्रावधानहरूबीच कार्यगत टकराव सिर्जना भएको।
- शान्ति सुरक्षाको साझा अधिकारको व्याख्या र प्रयोगमा केन्द्र र प्रदेशबीच क्षेत्राधिकारको स्पष्टता हुन नसकेको।
- प्रमुख जिल्ला अधिकारीको दोहोरो भूमिकाले गर्दा प्रदेश आन्तरिक मामिला मन्त्रालय र जिल्ला प्रशासन कार्यालयबीच कार्यगत द्वन्द्व देखिएको।
- जिल्ला प्रशासन र प्रदेश सरकारबीच सुरक्षा सूचना र संवेदनशील डाटाहरू आदानप्रदान गर्ने औपचारिक संयन्त्रको अभाव रहेको।
- नगर प्रहरी र नेपाल प्रहरीको कार्यक्षेत्र र परिचालनको सीमा स्पष्ट नहुँदा स्थानीय स्तरमा कार्यगत अन्योल र दोहोरोपना देखिएको।
- राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग पूर्णतः केन्द्र मातहत मात्र हुँदा स्थानीय स्तरका सुरक्षा खतराको पूर्वसूचना प्रदेश र स्थानीय तहले समयमै प्राप्त गर्न नसकेको।

- स्थानीय तहले लगानी गरेका सुरक्षा पूर्वाधारहरूको स्वामित्व र सञ्चालनका सन्दर्भमा सङ्घीय नीतिका कारण जटिलता उत्पन्न भएको।
- स्थानीय तहले जडान गरेका सीसीटीभी क्यामेरा र निगरानी प्रणालीहरू प्रहरीको केन्द्रीय कमाण्ड प्रणालीसँग प्राविधिक रूपमा आबद्ध हुन नसकेको।
- विपद व्यवस्थापनको समयमा तीनै तहका सरकारबीच खोज, उद्धार र राहत वितरणको कमाण्ड कन्ट्रोलमा अस्पष्टता र दोहोरोपना देखिएको।
- सीमा सुरक्षामा खटिएको सशस्त्र प्रहरी बल र सीमावर्ती क्षेत्रका स्थानीय तहबीच प्रभावकारी सूचना समन्वय र सहकार्यको कमी रहेको।
- एउटा प्रदेशमा अपराध गरी अर्कोमा लुक्ने अपराधीहरूको खोजी र पक्राउका लागि 'इन्टर-प्रोभिन्स' प्रहरी समन्वय प्रोटोकल कमजोर रहेको।
- सुरक्षा संवेदनशीलताको नाममा अधिकांश अधिकार केन्द्रमै केन्द्रीकृत गर्ने प्रवृत्तिले गर्दा प्रदेशको सुरक्षा भूमिका खुम्चिएको।
- सुरक्षा निकायको भौतिक संरचना विकास र बजेट विनियोजनमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच स्रोतको दोहोरोपना र समन्वयको अभाव देखिएको।
- अन्तर-तह समन्वयका लागि गठन भएका संवैधानिक र कानूनी समितिहरू नियमित बैठक र ठोस कार्यसूचीमा केन्द्रित हुन नसकेको।
- शान्ति सुरक्षामा चुक भएपश्चात् उत्तरदायित्व वहन गर्ने सन्दर्भमा तीनै तहका सरकारबीच एक-अर्कालाई दोषारोपण गर्ने संस्कृति हावी भएको।
- प्रविधि विस्तार र आधुनिक सुरक्षा उपकरण खरिदमा तीनै तहका सरकारबीच प्राविधिक मापदण्ड र स्रोतको तालमेल नमिल्दा समस्या सिर्जना भएको।
- स्थानीय तहको व्यक्तिगत पञ्जीकरण डाटा र सुरक्षा निकायको डाटाबेसबीच एकीकृत पहुँच नहुँदा अपराधी पहिचानमा ढिलाइ भएको।

१२(क).२.२ नागरिकका अपेक्षाः

- सुरक्षा निकायका हरेक तहका अधिकारीहरूको आचरण अनुकरणीय, नागरिकमैत्री र व्यावसायिक होस् तथा आफ्नो भूमिका र जिम्मेवारीप्रति पूर्ण जवाफदेहिता प्रदर्शन गरियोस्।
- पर्याप्त पूर्वतयारी र भरपर्दो सूचना सङ्कलन संयन्त्रमार्फत नागरिकले आफ्नो जीउधन र वैयक्तिक स्वतन्त्रता पूर्ण रूपमा सुरक्षित रहेको महसुस गर्न पाऊन्।

- अपराध अनुसन्धानका क्रममा हुने राजनीतिक दबाब, आर्थिक प्रलोभन वा भनसुनको पूर्ण अन्त्य भई पहुँचविहीन नागरिकको पनि समान सुनुवाइ हुने र दोषी उम्कने वातावरण नबनोस्।
- गृह प्रशासन र सुरक्षा निकायका नीतिगत र संस्थागत दुवै तहमा भ्रष्टाचारको पूर्ण अन्त्य भई स्वच्छ, पारदर्शी र निष्पक्ष सेवाको सुनिश्चितता होस्।
- सुरक्षा निकायबाट प्रवाह हुने सेवाहरू समता र समानताका आधारमा सरल, सहज र आधुनिक प्रविधिमा आधारित) Face-less र Paper-less) भई घरदैलोमै प्राप्त हुन सकून्।
- सुरक्षा कारबाही, नियन्त्रण र अनुसन्धानका हरेक प्रक्रियामा नागरिकको मानव अधिकारको संरक्षण, सम्मान र संवेदनशीलता सुनिश्चित गरियोस्।
- समाजमा दण्डहीनताको अन्त्य भई कानुनको डरले अपराध नहुने वातावरण बनोस् र अपराध भइहालेमा त्यसको रोकथाम एवं अनुसन्धान द्रुत गतिमा होस्।
- शान्ति सुरक्षा सुदृढ गर्न र सामाजिक अपराध नियन्त्रण गर्न नागरिक र सुरक्षा निकायबीच व्यावहारिक सहकार्य र नतिजामुखी साझेदारीको वातावरण तयार होस्।
- सक्षम, लोकतान्त्रिक र न्यायमुखी समाज निर्माणका लागि तथ्याङ्कमा आधारित) Data-driven) आधुनिक एवं वैज्ञानिक सुरक्षा नीति र प्रशासनिक प्रणालीको विकास गरियोस्।
- नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग र प्रमुख जिल्ला अधिकारी)CDO) को कार्यगत क्षेत्राधिकारमा रहेको दोहोरोपन अन्त्य गरी स्पष्ट स्वायत्तता र पुनर्संरचना गरियोस्।
- सडक दुर्घटना वा अन्य कुनै पनि विपद्को समयमा सुरक्षा निकायबाट तत्काल उद्धार, प्राथमिक उपचार र राहतको प्रभावकारी समन्वय प्राप्त होस्।
- सामाजिक सञ्जालको दुरुपयोग, डिजिटल ठगी र साइबर अपराधबाट नागरिकहरू, विशेष गरी महिला र बालबालिकाहरू सुरक्षित हुने गरी बलियो प्रविधिगत सुरक्षा प्रणाली विकास गरियोस्।
- प्रहरी प्रशासनमा हुने राजनीतिक हस्तक्षेप र सरुवा-बढुवामा हुने चलखेलको पूर्ण अन्त्य भई व्यावसायिक 'चेन अफ कमाण्ड' र निष्पक्षता कायम गरियोस्।
- सडक सुरक्षाका लागि आधुनिक प्रविधि) CCTV, Sensors) मार्फत चौबीसै घण्टा निगरानी र सुरक्षित सडक पूर्वाधारको विकास भई नागरिकको यात्रा सुरक्षित बनोस्।

१२(क).२.३ अबको दूरदृष्टिः

"एकीकृत सूचना, स्मार्ट प्रविधि र सुदृढ समन्वयः सुरक्षित नागरिक र सुशासित राष्ट्र।"

१२(क).२.४ सुधारका उपायहरू

आन्तरिक सुरक्षा (स्थानीय प्रशासन, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल र राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग) को सुदृढीकरणका लागि नीतिगत, संस्थागत र व्यवहारगत सुधारका सुझावहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्ः

१. गृह प्रशासन तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालय

- सङ्घीयताको मर्म अनुरूप 'आन्तरिक सुरक्षा ऐन' र 'स्थानीय प्रशासन ऐन' तत्काल परिमार्जन गरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको क्षेत्राधिकारमा रहेको अन्योल अन्त्य गर्ने।
- नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलको कार्यक्षेत्र बीचको दोहोरोपन हटाउन स्पष्ट 'कार्यसञ्चालन कार्यविधि' (SOP) जारी गरी संस्थागत समन्वय सुदृढ गर्ने।
- कारागारलाई 'सुधार गृह' को रूपमा विकास गर्न खुला कारागारको अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने र भौतिक पूर्वाधार विस्तार गरी स्वास्थ्य तथा सुरक्षा मापदण्ड लागू गर्ने।
- प्रमुख जिल्ला अधिकारी (CDO) को पदस्थापन र सरुवाका लागि स्पष्ट मापदण्ड बनाई राजनीतिक हस्तक्षेप अन्त्य गरी प्रशासनिक व्यावसायिकता कायम गर्ने।
- स्थानीय तह र जिल्ला प्रशासनबीच स्रोत र जनशक्ति परिचालनका लागि 'जिल्ला आपतकालीन कार्य सञ्चालन केन्द्र' (DEOC) लाई स्रोतसम्पन्न र अधिकारसम्पन्न बनाउने।
- निजी सुरक्षा कम्पनीहरूको दर्ता, तालिम र आचरण नियमन गर्न कडा कानुनी ढाँचा र अनुगमन संयन्त्र तयार गरी सूचना साझेदारीलाई अनिवार्य बनाउने।
- सीमा नाकाका अध्यागमन कार्यालयहरूमा 'बायोमेट्रिक' प्रणाली र आधुनिक डिजिटल पूर्वाधार जडान गरी शंकास्पद व्यक्तिहरूको 'Real-time' निगरानी र अभिलेख सुनिश्चित गर्ने।
- जिल्ला सुरक्षा समितिमा तदर्थ सूचना सङ्कलनको साटो 'डाटा-ड्रिभन' विश्लेषण पद्धति र सुरक्षा निकायबीच सूचना साझा गर्ने डिजिटल प्लेटफर्मको विकास गर्ने।
- सुरक्षाका संवेदनशील उपकरणहरू समयमै खरिद गर्न सार्वजनिक खरिद प्रक्रियालाई सुरक्षा संवेदनशीलताका आधारमा सरल र द्रुत बनाउने।
- शान्ति सुरक्षाका लागि विनियोजित बजेटमा प्रशासनिक खर्च कटौती गरी प्रविधि र पूर्वाधार विकासमा पुँजीगत खर्च वृद्धि गर्ने।

- अन्तर्राष्ट्रिय सीमा समन्वय बैठकहरूलाई औपचारिकताबाट बाहिर निकाली कार्यसूचीमा आधारित छलफल र व्यवहारिक समस्या समाधानमा केन्द्रित गर्ने।
- नागरिकता र राहदानी सेवालाई पूर्णतः 'Paper-less' र 'Face-less' बनाउँदै अनलाइन प्रणालीको सर्भर क्षमता र सुरक्षा अभिवृद्धि गर्ने।
- बजारमा हुने कृत्रिम अभाव र कालोबजारी नियन्त्रणका लागि 'Real-time' डिजिटल अनुगमन प्रणाली लागू गरी उपभोक्ता हित संरक्षण गर्ने।
- नागरिक वडापत्रको पालना नगर्ने र सेवामा ढिलासुस्ती गर्ने कर्मचारीलाई तत्काल जवाफदेही बनाउने दण्ड र पुरस्कारको पद्धति बसाल्ने।
- सामाजिक र धार्मिक असहिष्णुता न्यूनीकरण गर्न स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा वडा तहसम्म 'सद्भाव संवाद' र समुदाय परिचालनका कार्यक्रम लैजाने।

२. नेपाल प्रहरी

- सङ्घीय प्रहरी ऐन तत्काल जारी गरी प्रदेश प्रहरीसँगको कार्यगत सम्बन्ध र समायोजन प्रक्रिया टुङ्ग्याउने र प्रहरीको सरुवा-बढुवालाई अनुमानयोग्य बनाउने।
- प्रत्येक प्रदेशमा अत्याधुनिक 'डिजिटल फरेन्सिक ल्याब' स्थापना गर्ने र साइबर अपराध अनुसन्धानका लागि दक्ष जनशक्ति सहितको एकाइ जिल्ला तहसम्म विस्तार गर्ने।
- राजनीतिक हस्तक्षेप अन्त्य गरी 'Chain of Command' र व्यावसायिक निष्ठा कायम गर्न प्रहरी नेतृत्वलाई कार्यमूलक स्वायत्तता प्रदान गर्ने।
- सामाजिक सञ्जालका मुख्यालयहरूसँग सिधा कानुनी समन्वय र डाटा पहुँचका लागि परराष्ट्र मन्त्रालय मार्फत संस्थागत संयन्त्र निर्माण गर्ने।
- अपराध अनुसन्धानमा 'इन्भेस्टिगेटिभ फण्ड' (Secret Fund) को व्यवस्था गरी सूचनादाता परिचालन र गोप्य अपरेसनलाई प्रभावकारी बनाउने।
- प्रहरी कर्मचारीको ड्युटी समय निश्चित गर्ने र रासन भत्ता एवं पारिश्रमिकलाई बजार मूल्य अनुसार परिमार्जन गरी सुरक्षाकर्मीको मनोबल उच्च राख्ने।
- प्रहरी तालिमका पाठ्यक्रममा शारीरिक ड्रिलका साथै आधुनिक प्रविधि, आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI), मानव अधिकार र 'सफ्ट स्किल्स' लाई प्राथमिकता दिने।
- प्रमुख सहर र राजमार्गहरूमा 'स्मार्ट सिसिटिभी', सेन्सर र आधुनिक ट्राफिक लाइट विस्तार गरी अपराध नियन्त्रण र सडक अनुशासनमा प्रविधिको प्रयोग बढाउने।
- राजमार्गका रणनीतिक स्थानहरूमा उद्धार सामग्री (क्रेन, एम्बुलेन्स, हाइड्रोलिक कटर) सहितको 'रेस्पोन्स युनिट' परिचालन गरी दुर्घटना पश्चातको क्षति न्यून गर्ने।

- अनुसन्धान अधिकृतहरूलाई कानुनी र प्राविधिक परामर्श दिन केन्द्रीय र प्रादेशिक स्तरमा 'विज्ञ डेस्क' (Expert Desk) स्थापना गर्ने।
- विशिष्ट व्यक्तिको सुरक्षा (VIP Security) मापदण्ड परिमार्जन गरी अनावश्यक जनशक्ति कटौती गर्ने र उक्त जनशक्तिलाई भुइँ तहको शान्ति सुरक्षामा परिचालन गर्ने।
- अनलाइन उजुरी (e-FIR) र अन्य डिजिटल सेवाहरूलाई पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याई सेवा प्रवाहमा पारदर्शिता र सहजता सुनिश्चित गर्ने।
- प्रहरी र नागरिकबीचको विश्वास अभिवृद्धि गर्न 'समुदाय-प्रहरी साझेदारी' लाई टोलस्तरसम्म व्यावहारिक रूपमा विस्तार गर्ने।
- प्रहरी युनिट र ब्यारेकहरूलाई 'Fit to Live' मापदण्ड अनुसार पुनर्निर्माण गरी आवास र कार्यस्थलको गुणस्तर सुधार गर्ने।
- प्रहरीको आन्तरिक शुद्धीकरणका लागि 'इन्टेलिजेन्स अडिट' र व्यावसायिक आचरण उल्लंघन गर्नेलाई कडा विभागीय कारबाही गर्ने।

३. सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल

- सीमा सुरक्षा सम्बन्धी एकीकृत र स्पष्ट राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गरी सशस्त्र प्रहरीको भूमिका र कार्यविधिलाई कानुनी रूपमा स्पष्ट पार्ने।
- सीमा क्षेत्रमा बीओपी (BOP) बीच सडक सञ्जाल (BOP-to-BOP Connectivity) र पदमार्ग निर्माणलाई राष्ट्रिय प्राथमिकताको आयोजनामा समावेश गर्ने।
- सीमा नाकाहरूमा आधुनिक स्क्यानर, सेन्सर र ड्रोन प्रविधिको प्रयोग गरी तस्करी र अवैध ओसारपसार नियन्त्रणमा प्रविधिमैत्री निगरानी लागू गर्ने।
- नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीबीच कार्यक्षेत्रको दोहोरोपन हटाउन स्पष्ट 'कार्यसञ्चालन कार्यविधि' (SOP) जारी गरी कार्यगत समन्वय सुदृढ गर्ने।
- सशस्त्र प्रहरी बललाई विपद् व्यवस्थापनको 'लीड एजेन्सी' को रूपमा विकास गर्न आधुनिक मेसिनरी र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको खोज तथा उद्धार तालिम उपलब्ध गराउने।
- सशस्त्र प्रहरीको भूमिका सीमा सुरक्षामा बढी केन्द्रित हुने गरी नीतिगत पुनर्संरचना गर्ने र बोर्डर पोष्टहरूको संख्या र क्षमता वृद्धि गर्ने।
- बढुवामा रहेको जाम हटाउन सांगठनिक पुनर्संरचना (O&M) गर्ने र कर्मचारीको वृत्ति विकासलाई कार्यक्षमता र ज्येष्ठताको सन्तुलनमा आधारित बनाउने।
- सीमावर्ती छिमेकी सुरक्षा बलसँग 'Real-time' सूचना आदानप्रदान गर्न र व्यवहारिक समस्या तत्काल समाधान गर्न संस्थागत संयन्त्र सुदृढ गर्ने।

- भन्सार सुरक्षा र राजस्व चुहावट नियन्त्रणका लागि खटिने जनशक्तिलाई विशेष अधिकार, प्रविधि र विज्ञता प्रदान गर्ने।
- दंगा नियन्त्रणका लागि कम घातक उपकरणहरू र आधुनिक सुरक्षा सामग्रीको पर्याप्त व्यवस्था गरी मानवीय क्षति न्यून गर्ने।
- सांगठनिक पुनर्संरचना र युनिटहरूको स्थापना गर्दा राजनीतिक प्रभावका आधारमा नभई वैज्ञानिक र सुरक्षा चुनौतीको विश्लेषणका आधारमा मात्र गर्ने।
- सीमा गस्तीका लागि आवश्यक पर्ने विशेष सवारी साधन, सञ्चार सेट र उज्यालोका लागि वैकल्पिक ऊर्जाको व्यवस्था गर्ने।
- 'सीमावासीसँग सशस्त्र प्रहरी' कार्यक्रम मार्फत स्थानीय नागरिकलाई सीमा रक्षकको रूपमा परिचालन गर्ने र उनीहरूको विश्वास जित्ने।
- वैदेशिक शान्ति मिसन (UN Mission) को छनोट प्रक्रियालाई पूर्णतः पारदर्शी र योग्यतामा आधारित बनाउने।
- कर्मचारीको मनोबल उच्च राख्न कल्याणकारी कोषका सुविधाहरूलाई तल्लो तहका जवान र उनीहरूका परिवारसम्म न्यायोचित रूपमा वितरण गर्ने।

४. राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग

- गुप्तचरी कार्यका लागि छुट्टै र शक्तिशाली 'इन्टेलिजेन्स ऐन' तर्जुमा गरी विभागलाई राजनीतिक हस्तक्षेपमुक्त र कानुनी रूपमा स्वायत्त बनाउने।
- विभागलाई पटक-पटक मन्त्रालय परिवर्तन गर्ने परिपाटी अन्त्य गरी प्रधानमन्त्री कार्यालय मातहत राखेर संस्थागत र नीतिगत स्थायित्व दिने।
- परम्परागत गुप्तचरीका साथै 'टेक्निकल' र 'साइबर इन्टेलिजेन्स' मा ठूलो लगानी गरी आधुनिक सूचना सङ्कलन क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- संकलित सूचना विश्लेषणका लागि दक्ष डाटा विश्लेषक र भू-राजनीतिक विज्ञहरू सम्मिलित उच्चस्तरीय 'एनालिटिकल सेल' सुदृढ गरी 'Early Warning' पद्धति बसाल्ने।
- सबै सुरक्षा निकायहरूले प्राप्त गरेका सूचनाहरू एकीकृत र विश्लेषण गर्न 'एकीकृत राष्ट्रिय सुरक्षा सूचना केन्द्र' निर्माण गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय भू-राजनीतिक जटिलता र छिमेकी देशका गतिविधिले राष्ट्रिय सुरक्षामा पार्ने प्रभावबारे सूक्ष्म र निरन्तर अध्ययन गर्ने संयन्त्र बनाउने।
- गुप्तचरी अधिकारीहरूको तालिमलाई आधुनिक अपराध, प्रविधि र विश्वव्यापी सुरक्षा परिदृश्य अनुसार आमूल परिवर्तन र स्तरोन्नति गर्ने।
- आकस्मिक र गोप्य अपरेसनका लागि आवश्यक पर्ने खर्च प्रक्रियालाई झन्झटमुक्त बनाउन छुट्टै 'विशेष खर्च नियमावली' लागू गर्ने।

- सामाजिक सञ्जाल र डिजिटल सञ्चारमा हुने राज्यविरोधी गतिविधि एवं 'मिस्-इन्फर्मेसन' निगरानी गर्ने प्राविधिक क्षमता र युनिट सुदृढ गर्ने।
- राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद् र विभागबीचको समन्वयलाई जीवन्त बनाई रणनीतिक सूचनाहरूको तत्काल र सुरक्षित आदानप्रदान गर्ने परिपाटी बसाल्ने।
- जनता र सूचनादाता (Informants) बाट गोप्य सूचना लिने पद्धतिलाई कानुनी संरक्षण दिने र उनीहरूको सुरक्षा एवं पहिचान गोप्य राख्ने।
- कर्मचारीको छनोट र परिचालनमा व्यावसायिक योग्यता (Meritocracy) लाई मात्र आधार बनाउने पद्धति कडाइका साथ लागू गर्ने।
- 'फाइनान्सियल इन्टेलिजेन्स' सङ्कलन गर्ने क्षमता विकास गरी ठूला आर्थिक अपराध र भ्रष्टाचारका क्षेत्रमा निगरानी बढाउने।
- विभागको सूचना सङ्कलनका लागि आवश्यक पर्ने आधुनिक ग्याजेट, सफ्टवेयर र प्रविधिमा बजेटरी स्वायत्तता प्रदान गर्ने।
- विभागले दिने सुझाव र 'इन्टेलिजेन्स' को कार्यान्वयनको अवस्थाबारे नियमित फलो-अप र प्रभावकारिताको अडिट गर्ने संयन्त्र निर्माण गर्ने।

५. अन्तर तह समन्वय तथा सम्बन्ध

- सङ्घीय प्रहरी ऐनलाई तत्काल पारित गरी सातै प्रदेशमा प्रहरी समायोजनको प्रक्रिया प्राथमिकताका साथ निष्कर्षमा पुऱ्याउने।
- शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्थाका सम्बन्धमा सङ्घ र प्रदेशको कार्यक्षेत्र स्पष्ट हुने गरी साझा सुरक्षा कार्यविधि तर्जुमा गर्ने।
- प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई सङ्घीय प्रतिनिधिका साथै प्रदेश सरकारको सुरक्षा संयन्त्रको कमाण्डरका रूपमा परिभाषित गर्दै प्रदेशप्रति पनि उत्तरदायी बनाउने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच सुरक्षा सूचना र संवेदनशील डाटाहरू साझा गर्नका लागि एकीकृत राष्ट्रिय सुरक्षा सञ्चालन प्रोटोकल विकास गर्ने।
- नगर प्रहरी र नेपाल प्रहरीको कार्यक्षेत्र स्पष्ट हुने गरी कार्यविधि बनाउने र सानातिना अपराध नियन्त्रणमा नगर प्रहरीलाई नेपाल प्रहरीको कार्यगत सहयोगमा परिचालन गर्ने।
- राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागको संरचनालाई प्रदेश स्तरसम्म विस्तार गरी प्रादेशिक सुरक्षा परिषद्लाई समेत आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउने कानूनी व्यवस्था गर्ने।
- स्थानीय तहको लगानीमा निर्माण भएका सुरक्षा पूर्वाधारहरूको स्वामित्व र सञ्चालनका लागि स्थानीय, प्रदेश र सङ्घबीच त्रिपक्षीय समझदारी पत्रको ढाँचा तयार गर्ने।

- स्थानीय तहद्वारा जडान गरिएका सीसीटीभी र अन्य निगरानी प्रणालीलाई नेपाल प्रहरीको केन्द्रीय कमाण्ड सेन्टरसँग प्राविधिक रूपमा आबद्ध गर्ने।
- विपद व्यवस्थापनका लागि तीनै तहको सहभागितामा एकीकृत कमाण्ड एण्ड कन्ट्रोल सेन्टर स्थापना गरी खोज र उद्धारमा कार्यगत विशिष्टता कायम गर्ने।
- सीमा सुरक्षालाई थप प्रभावकारी बनाउन सशस्त्र प्रहरी बल र सीमावर्ती स्थानीय तहबीच नियमित सूचना सम्वाद र सहकार्यका लागि स्थानीय सीमा सुरक्षा समिति गठन गर्ने।
- आन्तरिक सुरक्षाका अधिकारहरूलाई विकेन्द्रीकरण गर्दै प्रदेशलाई कार्यगत रूपमा शक्तिशाली र सङ्घलाई नीतिगत तथा रणनीतिक नेतृत्वमा सीमित गर्ने।
- सुरक्षा निकायको भौतिक संरचना विकासका लागि तीनै तहको बजेटलाई दोहोरो नहुने गरी एकीकृत पूर्वाधार विकास योजना अन्तर्गत सञ्चालन गर्ने।
- सुरक्षा सुशासन कायम गर्न शान्ति सुरक्षामा हुने त्रुटिको जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व कुन तहको हुने भन्ने स्पष्ट जवाफदेहिता फ्रेमवर्क निर्माण गर्ने।
- प्रविधि र सुरक्षा उपकरण खरिदमा राष्ट्रिय मापदण्ड तोकी तीनै तहको लगानी र प्रविधिको गुणस्तरमा एकरूपता कायम गर्ने।
- व्यक्तिगत पञ्जीकरणको डाटा र सुरक्षा निकायको अपराधी रेकर्ड सिस्टमबीच रियल टाइम पहुँचका लागि सुरक्षित डाटा इन्टरफेस निर्माण गर्ने।

१२(क).२.५ कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
२.१ गृह प्रशासन तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालय						
१	नीतिगत सुधार	'आन्तरिक सुरक्षा ऐन' र 'स्थानीय प्रशासन ऐन' परिमार्जन गरी क्षेत्राधिकारको अन्योल अन्त्य गर्ने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	राजपत्रमा प्रकाशित ऐन	प्रशासनिक र कानूनी	राजनीतिक असहमति
२	संस्थागत समन्वय	प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीबीच दोहोरोपन हटाउन स्पष्ट कार्यसञ्चालन कार्यविधि (SOP) जारी गर्ने।	तत्काल (३ महिना भित्र)	जारी भएको SOP	प्रशासनिक	निकायगत इगो
३	सुधार गृह विकास	कारागारलाई खुला कारागारको अवधारणामा 'सुधार गृह' को रूपमा विकास र भौतिक पूर्वाधार विस्तार गर्ने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	सञ्चालित खुला कारागार	वित्तीय र भौतिक	बजेट सीमा
४	प्रशासनिक व्यावसायिकता	प्रजिअ (CDO) को पदस्थापन र सरुवामा स्पष्ट मापदण्ड बनाई राजनीतिक हस्तक्षेप अन्त्य गर्ने।	तत्काल (३ महिना भित्र)	कार्यान्वयनमा आएको मापदण्ड	प्रशासनिक	राजनीतिक दबाब
५	आपतकालीन परिचालन	'जिल्ला आपतकालीन कार्य सञ्चालन केन्द्र' (DEOC) लाई स्रोत र अधिकारसम्पन्न बनाई सक्रिय बनाउने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	केन्द्रको परिचालन दर	वित्तीय र मानवीय	दक्ष जनशक्ति अभाव

६	निजी सुरक्षा नियमन	निजी सुरक्षा कम्पनीहरूको दर्ता, तालिम र आचरण नियमन गर्न कडा कानुनी ढाँचा र अनुगमन संयन्त्र बनाउने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	स्वीकृत नियमन ढाँचा	प्रशासनिक र कानूनी	अनुगमनमा फितलोपना
७	अध्यागमन सुरक्षा	सीमा नाकामा 'बायोमेट्रिक' प्रणाली र आधुनिक डिजिटल पूर्वाधारद्वारा शंकास्पदको Real-time निगरानी गर्ने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	बायोमेट्रिक जडान नाकाहरू	प्राविधिक र वित्तीय	कमजोर IT पूर्वाधार
८	डाटा विश्लेषण	सुरक्षा समितिमा तदर्थ सूचनाको साटो 'डाटा-ड्रिभन' विश्लेषण र सूचना साझा गर्ने डिजिटल प्लेटफर्म बनाउने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	सञ्चालित डिजिटल प्लेटफर्म	प्राविधिक	डाटा सुरक्षा जोखिम
९	खरिद प्रक्रिया	सुरक्षा उपकरण खरिदका लागि सार्वजनिक खरिद प्रक्रियालाई संवेदनशीलताका आधारमा सरल र द्रुत बनाउने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	द्रुत खरिद कार्यविधि	प्रशासनिक र कानूनी	पारदर्शिताको चुनौती
१०	पुँजीगत खर्च वृद्धि	प्रशासनिक खर्च कटौती गरी सुरक्षा प्रविधि र पूर्वाधारमा पुँजीगत खर्च वृद्धि गर्ने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	बढेको पुँजीगत खर्च प्रतिशत	वित्तीय	बजेट विनियोजनमा कमी
११	अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय	सीमा समन्वय बैठकहरूलाई कार्यसूचीमा आधारित बनाई व्यवहारिक समस्या समाधानमा केन्द्रित गर्ने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	सम्पन्न बैठक र उपलब्धि	कूटनीतिक र प्रशासनिक	द्विपक्षीय जटिलता
१२	डिजिटल सेवा	नागरिकता र राहदानी सेवालाई पूर्णतः 'Paper-less' र 'Face-less' बनाई सर्भर सुरक्षा बढाउने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	अनलाइन सेवा प्राप्त दर	प्राविधिक र वित्तीय	डिजिटल साक्षरता अभाव
१३	बजार अनुगमन	कालोबजारी नियन्त्रणका लागि 'Real-time' डिजिटल अनुगमन प्रणाली लागू गरी उपभोक्ता हित संरक्षण गर्ने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	डिजिटल अनुगमनको संख्या	प्राविधिक र प्रशासनिक	बिचौलियाको अवरोध

१४	उत्तरदायित्व पद्धति	वडापत्र पालना नगर्नेलाई दण्ड र सेवामा राम्रो गर्नेलाई पुरस्कृत गर्ने वस्तुनिष्ठ पद्धति बसाल्ने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	दण्ड/पुरस्कार प्राप्त संख्या	प्रशासनिक	मापदण्डमा अस्पष्टता
१५	सामाजिक सद्भाव	स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा वडा तहसम्म 'सद्भाव संवाद' र समुदाय परिचालनका कार्यक्रम लैजाने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	सम्पन्न संवाद कार्यक्रम	सामाजिक र प्रशासनिक	धार्मिक संवेदनशीलता
२.२ नेपाल प्रहरी						
१६	प्रहरी समायोजन	सङ्घीय प्रहरी ऐन जारी गरी प्रदेश प्रहरी समायोजन र कार्यगत सम्बन्ध टुङ्ग्याउने।	तत्काल (६ महिना भित्र)	सम्पन्न समायोजन प्रक्रिया	प्रशासनिक र कानूनी	वृत्ति विकासमा बाधा
१७	फरेन्सिक ल्याब	प्रत्येक प्रदेशमा 'डिजिटल फरेन्सिक ल्याब' र जिल्ला तहसम्म साइबर अनुसन्धान एकाइ विस्तार गर्ने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	स्थापित ल्याब र एकाइहरू	वित्तीय र प्राविधिक	दक्ष जनशक्ति अभाव
१८	कार्यमूलक स्वायत्तता	राजनीतिक हस्तक्षेप अन्त्य गरी 'Chain of Command' र व्यावसायिक निष्ठाका लागि नेतृत्वलाई स्वायत्तता दिने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	हस्तक्षेपविहीन निर्णय संख्या	प्रशासनिक	राजनीतिक ओतप्रोत
१९	प्लेटफर्म समन्वय	सामाजिक सञ्जाल मुख्यालयहरूसँग डाटा पहुँचका लागि परराष्ट्र मन्त्रालय मार्फत संस्थागत समन्वय गर्ने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	स्थापित समन्वय संयन्त्र	कानूनी र कूटनीतिक	अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी जटिलता
२०	अनुसन्धान फण्ड	सूचनादाता परिचालन र गोप्य अपरेसनका लागि 'इन्भेस्टिगेटिभ फण्ड' (Secret Fund) को व्यवस्था गर्ने।	तत्काल (६ महिना भित्र)	सफल गोप्य अपरेसन दर	वित्तीय	पारदर्शी अडिटको अभाव

२१	मनोबल उच्च	ड्युटी समय निश्चित गर्ने र रासन भत्ता एवं पारिश्रमिकलाई बजार मूल्य अनुसार परिमार्जन गर्ने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	परिमार्जित रासन भत्ता	वित्तीय	राज्यको सीमित स्रोत
२२	तालिम आधुनिकीकरण	पाठ्यक्रममा शारीरिक ड्रिलका साथै AI, मानव अधिकार र 'सफ्ट स्किल्स' लाई प्राथमिकता दिने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	परिमार्जित पाठ्यक्रम	मानवीय	दक्ष प्रशिक्षकको अभाव
२३	प्रविधिमैत्री सुरक्षा	सहर र राजमार्गमा 'स्मार्ट सिसिटिभी', सेन्सर र आधुनिक ट्राफिक लाइट विस्तार गर्ने।	मध्यमकाल (२ वर्ष भित्र)	जडान भएका स्मार्ट उपकरण	प्राविधिक र वित्तीय	मर्मत सम्भार खर्च
२४	राजमार्ग रेस्पोन्स	रणनीतिक स्थानमा उद्धार सामग्रीसहितको 'रेस्पोन्स युनिट' परिचालन गरी दुर्घटना क्षति न्यून गर्ने।	तत्काल सुरु गरी ३ वर्ष भित्र	युनिट परिचालन संख्या	वित्तीय र भौतिक	भौगोलिक विकटता
२५	विज्ञ डेस्क	अनुसन्धान अधिकृतहरूलाई परामर्श दिन केन्द्रीय र प्रादेशिक स्तरमा 'विज्ञ डेस्क' (Expert Desk) स्थापना गर्ने।	तत्काल (६ महिना भित्र)	स्थापित डेस्कहरूको संख्या	मानवीय	विषयविज्ञको कमी
२६	VIP सुरक्षा	विशिष्ट व्यक्तिको सुरक्षा मापदण्ड परिमार्जन गरी अनावश्यक जनशक्ति कटौती र भुइँ तहमा परिचालन गर्ने।	तत्काल (३ महिना भित्र)	कटौती गरिएको जनशक्ति	प्रशासनिक	राजनीतिक विरोध
२७	e-FIR र पारदर्शिता	अनलाइन उजुरी (e-FIR) र डिजिटल सेवाहरू पूर्ण कार्यान्वयन गरी पारदर्शिता सुनिश्चित गर्ने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	e-FIR दर्ता संख्या	प्राविधिक	प्रविधिमा नागरिक पहुँच
२८	सामुदायिक प्रहरी	प्रहरी र नागरिक विश्वास बढाउन 'समुदाय-प्रहरी साझेदारी' लाई टोलस्तरसम्म विस्तार गर्ने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	गठन भएका टोल समिति	सामाजिक	जनसहभागिताको कमी

२९	आवास सुधार	प्रहरी युनिट र ब्यारेकहरूलाई 'Fit to Live' मापदण्ड अनुसार पुनर्निर्माण र गुणस्तर सुधार गर्ने।	दीर्घकाल (३ वर्ष भित्र)	पुनर्निर्माण भएका ब्यारेक	वित्तीय र भौतिक	स्रोतको अपर्याप्तता
३०	आन्तरिक शुद्धीकरण	आन्तरिक शुद्धीकरणका लागि 'इन्टेलिजेन्स अडिट' र आचरण उल्लंघन गर्नेलाई कडा कारबाही गर्ने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	कारबाही गरिएका कर्मचारी	प्रशासनिक	संगठनभित्रको गुटबन्दी
२.३ सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल						
३१	सीमा सुरक्षा नीति	एकीकृत राष्ट्रिय सीमा सुरक्षा नीति तर्जुमा गरी सशस्त्र प्रहरीको भूमिका कानुनी रूपमा स्पष्ट गर्ने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	स्वीकृत सीमा सुरक्षा नीति	कानूनी र प्रशासनिक	अन्तर-निकाय क्षेत्राधिकार विवाद
३२	BOP कनेक्टिभिटी	सीमामा बीओपी बीच सडक सञ्जाल (BOP-to-BOP) र पदमार्ग निर्माणलाई प्राथमिकता दिने।	दीर्घकाल (३ वर्ष भित्र)	निर्मित सडक र पदमार्ग लम्बाई	वित्तीय र भौतिक	भौगोलिक र वातावरणीय बाधा
३३	प्रविधिमैत्री निगरानी	सीमा नाकामा आधुनिक स्क्यानर, सेन्सर र ड्रोन प्रयोग गरी तस्करी र अवैध ओसारपसार नियन्त्रण गर्ने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	जफत गरिएको अवैध सामान	प्राविधिक र वित्तीय	मर्मत सम्भार चुनौती
३४	कार्यक्षेत्र स्पष्टता	सशस्त्र र नेपाल प्रहरीबीच दोहोरोपन हटाउन स्पष्ट 'कार्यसञ्चालन कार्यविधि' (SOP) जारी गर्ने।	तत्काल (३ महिना भित्र)	कार्यान्वयनमा आएको SOP	प्रशासनिक	कार्यगत समन्वयमा कमी
३५	विपद् व्यवस्थापन	सशस्त्रलाई विपद् व्यवस्थापनको 'लीड एजेन्सी' बनाउन आधुनिक मेसिनरी र अन्तर्राष्ट्रिय तालिम दिने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	सम्पन्न उद्धार कार्यहरू	वित्तीय र प्राविधिक	अन्य निकायसँगको द्वन्द्व

३६	BOP क्षमता	सशस्त्रको भूमिका सीमा सुरक्षामा केन्द्रित गर्न बोर्डर पोष्टहरूको संख्या र क्षमता वृद्धि गर्ने।	मध्यमकाल (२ वर्ष भित्र)	थपिएका र सुदृढ BOP संख्या	वित्तीय र मानवीय	जग्गा प्राप्ति जटिलता
३७	वृत्ति विकास	बढुवाको जाम हटाउन सांगठनिक पुनर्संरचना (O&M) गर्ने र ज्येष्ठताको सन्तुलन मिलाउने।	तत्काल (६ महिना भित्र)	स्वीकृत O&M प्रतिवेदन	प्रशासनिक	दरबन्दी व्यवस्थापन चुनौती
३८	छिमेकी समन्वय	सीमावर्ती छिमेकी सुरक्षा बलसँग 'Real-time' सूचना आदानप्रदान गर्न संस्थागत संयन्त्र सुदृढ गर्ने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	सूचना आदानप्रदान फ्रिक्वेन्सी	कूटनीतिक र प्रशासनिक	आपसी विश्वासको अभाव
३९	राजस्व चुहावट	भन्सार सुरक्षा र राजस्व चुहावट नियन्त्रणका लागि जनशक्तिलाई विशेष अधिकार र प्रविधि दिने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	असुल भएको थप राजस्व	कानूनी र प्राविधिक	कर्मचारी र बिचौलिया मिलेमतो
४०	दंगा नियन्त्रण	दंगा नियन्त्रणमा मानवीय क्षति न्यून गर्न 'नन-लिथल' (कम घातक) उपकरणहरूको पर्याप्त व्यवस्था गर्ने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	खरिद र वितरित उपकरण	वित्तीय	उच्च खरिद लागत
४१	वैज्ञानिक युनिट	युनिटहरूको स्थापना राजनीतिक प्रभावमा नभई वैज्ञानिक र सुरक्षा चुनौती विश्लेषणका आधारमा गर्ने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	वैज्ञानिक आधारमा स्थापित युनिट	प्रशासनिक	स्थानीय राजनीतिक दबाब
४२	सीमा गस्ती साधन	सीमा गस्तीका लागि विशेष सवारी साधन, सञ्चार सेट र वैकल्पिक ऊर्जाको व्यवस्था गर्ने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	गस्तीमा प्रयोग भएका नयाँ साधन	भौतिक र वित्तीय	बजेट अभाव
४३	सीमावासी कार्यक्रम	'सीमावासीसँग सशस्त्र प्रहरी' कार्यक्रम मार्फत स्थानीयलाई सीमा रक्षकको रूपमा परिचालन गर्ने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	सहभागी नागरिक संख्या	सामाजिक	नागरिक विश्वास जित्न चुनौती

४४	UN मिशन छनौट	वैदेशिक शान्ति मिसन (UN Mission) को छनोट प्रक्रियालाई पूर्णतः पारदर्शी र योग्यतामा आधारित बनाउने।	तत्काल (३ महिना भित्र)	योग्यताका आधारमा छनौट संख्या	प्रशासनिक	आन्तरिक सोर्सफोर्स
४५	कल्याणकारी न्याय	कल्याणकारी कोषका सुविधाहरू तल्लो तहका जवान र परिवारसम्म न्यायोचित वितरण गर्ने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	लाभान्वित जवान विवरण	वित्तीय र व्यवस्थापकीय	कोषको सीमितता
२.४ राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग						
४६	शक्तिशाली ऐन	छुट्टै 'इन्टेलिजेन्स ऐन' तर्जुमा गरी विभागलाई राजनीतिक हस्तक्षेपमुक्त र स्वायत्त बनाउने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	स्वीकृत इन्टेलिजेन्स ऐन	कानूनी र प्रशासनिक	राजनीतिक नेतृत्वको अरूचि
४७	संस्थागत स्थायित्व	विभागलाई पटक-पटक मन्त्रालय परिवर्तन नगरी प्रधानमन्त्री कार्यालय मातहत राखेर स्थायित्व दिने।	तत्काल (३ महिना भित्र)	स्थायी संस्थागत व्यवस्था	प्रशासनिक	राजनीतिक निर्णयमा अस्थिरता
४८	प्राविधिक गुप्तचरी	TECHINT र 'साइबर इन्टेलिजेन्स' मा लगानी गरी आधुनिक सूचना सङ्कलन क्षमता बढाउने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	संकलित प्राविधिक सूचना गुणस्तर	प्राविधिक र वित्तीय	उच्च प्रविधिको लागत
४९	एनालिटिकल सेल	डाटा विश्लेषक र भू-राजनीतिक विज्ञहरू सम्मिलित उच्चस्तरीय 'एनालिटिकल सेल' सुदृढ गर्ने।	तत्काल (६ महिना भित्र)	सेलबाट प्राप्त विश्लेषण संख्या	मानवीय	विज्ञ जनशक्ति पलायन
५०	एकीकृत सूचना केन्द्र	सबै सुरक्षा निकायको सूचना एकीकृत गर्न 'एकीकृत राष्ट्रिय सुरक्षा सूचना केन्द्र' निर्माण गर्ने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	केन्द्रको स्थापना र सूचना दर	प्राविधिक र वित्तीय	निकायहरूबीचको अविश्वास

५१	भू-राजनीतिक सूक्ष्म अध्ययन	छिमेकी देशका गतिविधिले राष्ट्रिय सुरक्षामा पार्ने प्रभावबारे निरन्तर अध्ययन गर्ने संयन्त्र बनाउने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	रणनीतिक अध्ययन रिपोर्टहरू	मानवीय र प्रशासनिक	सूचना पहुँचमा कठिनाइ
५२	तालिम स्तरोन्नति	तालिमलाई आधुनिक अपराध, प्रविधि र विश्वव्यापी सुरक्षा परिदृश्य अनुसार आमूल परिवर्तन गर्ने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	तालिम प्राप्त अधिकारी क्षमता	मानवीय	पुराना प्रशिक्षकको प्रतिरोध
५३	विशेष खर्च नियमावली	गोप्य अपरेसनका लागि खर्च प्रक्रिया सरल बनाउन छुट्टै 'विशेष खर्च नियमावली' लागू गर्ने।	तत्काल (६ महिना भित्र)	स्वीकृत विशेष खर्च नियमावली	कानूनी र वित्तीय	आर्थिक अनियमितता जोखिम
५४	डिजिटल निगरानी	सामाजिक सञ्जालमा हुने राज्यविरोधी गतिविधि र 'मिस्-इन्फर्मेसन' निगरानी गर्ने प्राविधिक एकाइ सुधार्ने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	पहिचान गरिएका भ्रामक सूचना	प्राविधिक	अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता मुद्दा
५५	रणनीतिक समन्वय	राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद् र विभागबीच रणनीतिक सूचनाको तत्काल र सुरक्षित आदानप्रदान गर्ने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	परिषद्लाई पठाइएका ब्रिफिङ संख्या	प्रशासनिक	सूचना चुहावट जोखिम
५६	सूचनादाता संरक्षण	गोप्य सूचना लिने पद्धतिलाई कानुनी संरक्षण दिने र सूचनादाताको सुरक्षा एवं पहिचान गोप्य राख्ने।	तत्काल (६ महिना भित्र)	सुरक्षित सूचनादाता सञ्जाल	कानूनी	पहिचान खुला हुने खतरा
५७	व्यावसायिक योग्यता	कर्मचारी छनोट र परिचालनमा व्यावसायिक योग्यता (Meritocracy) लाई मात्र आधार बनाउने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	योग्यतामा आधारित छनौट दर	प्रशासनिक	सोर्सफोर्स र दबाब

५८	फाइनान्सियल इन्टेलिजेन्स	ठूला आर्थिक अपराध र भ्रष्टाचारका क्षेत्रमा निगरानी बढाउन 'फाइनान्सियल इन्टेलिजेन्स' क्षमता विकास गर्ने।	मध्यमकाल (१ वर्ष भित्र)	पहिचान भएका आर्थिक अपराध	प्राविधिक र प्रशासनिक	बैंकिङ गोप्यता मुद्दा
५९	प्रविधिमा स्वायत्तता	आधुनिक ग्याजेट, सफ्टवेयर र प्रविधि खरिदका लागि बजेटरी स्वायत्तता प्रदान गर्ने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	खरिद गरिएका आधुनिक ग्याजेट	वित्तीय	कोषको अपर्याप्तता
६०	कार्यान्वयन अडिट	विभागले दिने सुझाव कार्यान्वयनको अवस्थाबारे नियमित फलो-अप र प्रभावकारिताको अडिट गर्ने।	तत्काल सुरु गरी निरन्तर	अडिट प्रतिवेदन र सुधार दर	प्रशासनिक	कार्यान्वयन गर्ने निकायको ढिलाइ
अन्तर तह समन्वय तथा सम्बन्ध						
६१	कानूनी तथा संस्थागत	सङ्घीय प्रहरी ऐन पारित गरी सातै प्रदेशमा प्रहरी समायोजन प्रक्रिया सम्पन्न गर्ने	६ महिना	सङ्घीय प्रहरी ऐन जारी तथा प्रदेशमा समायोजित प्रहरी संख्या	सङ्घीय सरकार, गृह मन्त्रालय	राजनीतिक सहमतिमा ढिलाइ, सङ्घ—प्रदेश विवाद
६२	नीतिगत समन्वय	सङ्घ र प्रदेशको सुरक्षा कार्यक्षेत्र स्पष्ट गर्ने साझा सुरक्षा कार्यविधि तर्जुमा गर्ने	६ महिना	स्वीकृत सुरक्षा कार्यविधि	गृह मन्त्रालय, प्रदेश सरकार	अधिकार क्षेत्र विवाद
६३	प्रशासनिक संरचना	प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई सङ्घीय प्रतिनिधि तथा प्रदेश सुरक्षा संयन्त्रको समन्वयकर्ता बनाउने कानुनी व्यवस्था	१ वर्ष	संशोधित कानुनी व्यवस्था तथा जिम्मेवारी स्पष्टता	गृह मन्त्रालय	प्रदेश सरकारको असहमति
६४	सूचना तथा डाटा व्यवस्थापन	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच सुरक्षा सूचना आदानप्रदानका लागि राष्ट्रिय सुरक्षा सञ्चालन प्रोटोकल विकास गर्ने	१ वर्ष	स्वीकृत सुरक्षा सूचना प्रोटोकल	गृह मन्त्रालय, सूचना प्रविधि केन्द्र	डाटा गोपनीयता जोखिम

६५	स्थानीय सुरक्षा व्यवस्थापन	नगर प्रहरी र नेपाल प्रहरीबीच कार्यक्षेत्र स्पष्ट गर्ने कार्यविधि बनाई साना अपराध नियन्त्रणमा सहकार्य गर्ने	६ महिना	कार्यविधि स्वीकृत तथा नगर प्रहरी परिचालन	स्थानीय तह बजेट	समन्वयको कमी
६६	गुप्तचर सुदृढीकरण	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागको संरचना प्रदेश तहसम्म विस्तार गर्ने	१ वर्ष	प्रदेशस्तरीय संरचना स्थापना	सङ्घीय बजेट	संस्थागत प्रतिरोध
६७	सुरक्षा पूर्वाधार व्यवस्थापन	स्थानीय तहको लगानीमा बनेका सुरक्षा पूर्वाधारको सञ्चालनका लागि त्रिपक्षीय MoU ढाँचा विकास गर्ने	६ महिना	स्वीकृत MoU ढाँचा	सङ्घ, प्रदेश, स्थानीय बजेट	स्वामित्व विवाद
६८	प्रविधि समन्वय	स्थानीय तहका CCTV प्रणालीलाई नेपाल प्रहरीको केन्द्रीय कमाण्ड सेन्टरसँग आबद्ध गर्ने	१ वर्ष	एकीकृत निगरानी प्रणाली संख्या	सूचना प्रविधि केन्द्र, स्थानीय बजेट	प्राविधिक असंगति
६९	विपद व्यवस्थापन	तीनै तहको सहभागितामा एकीकृत कमाण्ड एण्ड कन्ट्रोल सेन्टर स्थापना गर्ने	२ वर्ष	स्थापना भएका केन्द्र संख्या	सङ्घीय विपद कोष, प्रदेश बजेट	प्राविधिक क्षमता अभाव
७०	सीमा सुरक्षा	सशस्त्र प्रहरी र सीमावर्ती स्थानीय तहबीच सहकार्यका लागि स्थानीय सीमा सुरक्षा समिति गठन गर्ने	१ वर्ष	गठन भएका समिति संख्या	गृह मन्त्रालय, स्थानीय बजेट	सीमा क्षेत्रको राजनीतिक संवेदनशीलता
७१	अधिकार विकेन्द्रीकरण	आन्तरिक सुरक्षाका अधिकारहरू प्रदेशलाई हस्तान्तरण गरी सङ्घलाई नीतिगत नेतृत्वमा सीमित गर्ने	२ वर्ष	अधिकार हस्तान्तरण सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था	सङ्घीय बजेट	सङ्घ—प्रदेश शक्ति सन्तुलन विवाद
७२	पूर्वाधार विकास	सुरक्षा निकायका भौतिक संरचना विकासका लागि एकीकृत पूर्वाधार योजना लागू गर्ने	२ वर्ष	निर्माण भएका संयुक्त सुरक्षा पूर्वाधार	सङ्घीय तथा प्रदेश बजेट	बजेट दोहोरोपन
७३	सुरक्षा सुशासन	शान्ति सुरक्षामा त्रुटि भएमा जिम्मेवार तह स्पष्ट गर्ने जवाफदेहिता फ्रेमवर्क तयार गर्ने	१ वर्ष	स्वीकृत उत्तरदायित्व फ्रेमवर्क	गृह मन्त्रालय	राजनीतिक हस्तक्षेप

७४	प्रविधि मापदण्ड	सुरक्षा उपकरण खरिदका लागि राष्ट्रिय मापदण्ड विकास गर्ने	१ वर्ष	जारी राष्ट्रिय मापदण्ड	सङ्घीय सरकार	खरिद प्रक्रियामा दबाब
७५	डाटा एकीकरण	व्यक्तिगत पञ्जीकरण डाटा र अपराध रेकर्ड प्रणालीबीच सुरक्षित रियल–टाइम डाटा इन्टरफेस निर्माण गर्ने	२ वर्ष	सञ्चालनमा आएको एकीकृत डाटा प्रणाली	राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र	डाटा सुरक्षा जोखिम

१२(क).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधार

क्षेत्र / आयाम	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत / अनुगमन विधि	जिम्मेवार निकाय	जोखिम सङ्केत	तत्काल सुधारका कदम
१. गृह प्रशासन तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालय					
नीतिगत सुधार	संशोधित ऐन र नियमावलीको संख्या	राजपत्र र मन्त्रालयको बुलेटिन	गृह मन्त्रालय	ऐन परिमार्जनमा ढिलाइ वा अन्योल	मस्यौदा समितिको कार्यलाई द्रुत गतिमा अघि बढाउने
प्रशासनिक सुशासन	मापदण्ड अनुसार सरुवा र पदस्थापनको प्रतिशत	कर्मचारी अभिलेख र उजुरी पेटिका	गृह मन्त्रालय	राजनीतिक हस्तक्षेपका उजुरी प्राप्त हुनु	मापदण्ड विपरीतका सरुवा तत्काल बदर गर्ने
डिजिटल सेवा प्रवाह	अनलाइनबाट राहदानी/नागरिकता प्राप्त गर्ने समय	विभागको डाटा लग र वार्षिक प्रतिवेदन	राहदानी/अध्यागमन विभाग	सेवा प्रवाहमा ७ दिनभन्दा बढी ढिलाइ	सर्भर क्षमता विस्तार र थप जनशक्ति परिचालन
अध्यागमन सुरक्षा	बायोमेट्रिक प्रणाली जडान भएका नाका संख्या	अनुगमन प्रतिवेदन र अध्यागमन लग	अध्यागमन विभाग	शंकास्पद व्यक्तिको निगरानीमा त्रुटि	तत्काल संयुक्त निगरानी टोली परिचालन गर्ने
सुधार गृह र पूर्वाधार	सञ्चालित खुला कारागार र भौतिक सुधार दर	कारागार व्यवस्थापन प्रतिवेदन	कारागार व्यवस्थापन विभाग	स्वास्थ्य र सुरक्षा मापदण्ड उल्लंघन	तत्काल बजेट विनियोजन र स्थलगत निरीक्षण

बजार र उपभोक्ता हित	कालोबजारी विरुद्ध भएका कारबाही संख्या	बजार अनुगमन रेकर्ड र हेलो सरकार	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	कृत्रिम अभाव र मूल्य वृद्धि नियन्त्रण बाहिर	र्‍यापिड रेस्पोन्स टिम (RRT) बाट छापा मार्ने
सामाजिक सद्भाव	सम्पन्न सद्भाव संवाद र सामुदायिक कार्यक्रम संख्या	स्थानीय तह र प्रशासनको लग	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	धार्मिक वा सामाजिक असहिष्णुताका घटना	तत्काल सर्वदलीय र सर्वपक्षीय सद्भाव संवाद गर्ने
बजेट र खरिद	पुँजीगत खर्च प्रतिशत र खरिद समय	लेखा र खरिद शाखाको प्रतिवेदन	गृह मन्त्रालय	प्रशासनिक खर्च वृद्धि र उपकरण अभाव	खरिद प्रक्रियालाई द्रुत मार्गमा लैजाने
आपतकालीन केन्द्र	DEOC को स्रोत सम्पन्नता र परिचालन दर	जिल्ला सुरक्षा समितिको प्रतिवेदन	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	विपद्मा ढिलो प्रतिक्रिया	तत्काल थप स्रोत र जनशक्ति केन्द्रित गर्ने
निजी सुरक्षा नियमन	दर्ता र नवीकरण भएका निजी सुरक्षा कम्पनी	अनुगमन प्रतिवेदन र इजाजत अभिलेख	गृह मन्त्रालय	आचरण उल्लंघन र अनधिकृत सञ्चालन	तत्काल इजाजत रद्द वा जरिवाना गर्ने
डाटा-ड्रिभन विश्लेषण	डिजिटल प्लेटफर्ममा आबद्ध सुरक्षा निकाय संख्या	प्रणालीको लग र सूचना साझेदारी दर	गृह मन्त्रालय	परम्परागत र सुस्त सूचना प्रवाह	डिजिटल इन्टरफेसको तत्काल स्तरोन्नति गर्ने
अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय	सम्पन्न सीमा समन्वय बैठक र उपलब्धि	बैठकका माइन्युट र परराष्ट्र समन्वय	गृह मन्त्रालय	बैठकहरू केवल औपचारिकतामा सीमित	कार्यसूचीमा आधारित नतिजामुखी बैठक गर्ने
वडापत्र कार्यान्वयन	सेवाग्राही सन्तुष्टि र ढिलासुस्ती दर	नागरिक वडापत्र अडिट	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	वडापत्रको पालना नहुनु	ढिलासुस्ती गर्ने कर्मचारीलाई तत्काल कारबाही
२. नेपाल प्रहरी					
प्रहरी समायोजन	समायोजन भएका र पदस्थापन भएका प्रहरी संख्या	प्रहरी प्रधान कार्यालयको अभिलेख	गृह मन्त्रालय/प्रहरी	समायोजन प्रक्रियामा अवरोध वा अन्योल	कानूनी र प्रशासनिक गाँठो तत्काल फुकाउने
अपराध अनुसन्धान	मुद्दा फछ्र्यौट दर र डिजिटल फरेन्सिक ल्याबको नतिजा	अनुसन्धान प्रतिवेदन र e-FIR लग	नेपाल प्रहरी	साइबर अपराध र गम्भीर अपराध दरमा वृद्धि	विज्ञ डेस्क (Expert Desk) र आधुनिक प्रविधि परिचालन

प्रविधि र सडक सुरक्षा	जडान भएका स्मार्ट सिसिटिभी र सेन्सर संख्या	ट्राफिक र सडक सुरक्षा लग	प्रहरी प्रधान कार्यालय	राजमार्गमा दुर्घटना र उद्धारमा ढिलाइ	रेस्पोन्स युनिट र उद्धार सामग्री थप गर्ने
कर्मचारी मनोबल	रासन भत्ता परिमार्जन र ड्युटी समय व्यवस्थापन	कर्मचारी सर्वेक्षण र लेखा शाखा	गृह मन्त्रालय/प्रहरी	उच्च राजीनामा दर वा अनुशासन हीनता	सेवा सुविधा र रासन भत्ता तत्काल पुनरावलोकन
तालिम र वृत्ति विकास	AI र मानव अधिकार सम्बन्धी तालिम प्राप्त संख्या	तालिम केन्द्रको वार्षिक विवरण	प्रहरी तालिम केन्द्र	व्यावसायिक निष्ठा र सफ्ट स्किल्समा कमी	आधुनिक प्रविधिमा आधारित क्र्यास कोर्श सञ्चालन
VIP सुरक्षा र परिचालन	कटौती गरिएको VIP सुरक्षा जनशक्ति संख्या	जनशक्ति परिचालन अभिलेख	प्रहरी प्रधान कार्यालय	भुइँ तहको सुरक्षामा जनशक्ति अभाव	VIP सुरक्षा मापदण्ड कडाइका साथ लागू गर्ने
आन्तरिक शुद्धीकरण	इन्टेलिजेन्स अडिट र विभागीय कारबाही संख्या	आन्तरिक उजुरी र अडिट रिपोर्ट	प्रहरी प्रधान कार्यालय	व्यावसायिक आचरण र चेन अफ कमाण्ड उल्लंघन	कडा विभागीय कारबाही र आन्तरिक छानबिन
कार्यमूलक स्वायत्तता	हस्तक्षेपविहीन अनुसन्धान र निर्णय संख्या	नेतृत्वको कार्यसम्पादन अडिट	प्रहरी प्रधान कार्यालय	राजनीतिक दबाबमा हुने अनुसन्धान	अनुसन्धान अधिकृतलाई कार्यमूलक सुरक्षा दिने
प्लेटफर्म समन्वय	मुख्यालयहरूसँग भएको डाटा पहुँच दर	परराष्ट्र मन्त्रालयको समन्वय रेकर्ड	नेपाल प्रहरी	साइबर अपराधीको विवरण प्राप्त नहुनु	उच्चस्तरीय कूटनीतिक पहल तत्काल गर्ने
अनुसन्धान फण्ड	गोप्य अपरेसन र फण्डको प्रभावकारिता	विशेष लेखा परीक्षण प्रतिवेदन	प्रहरी प्रधान कार्यालय	सूचना सङ्कलनमा स्रोतको अभाव	इन्भेस्टिगेटिभ फण्डको तत्काल परिचालन
विज्ञ डेस्क	डेस्कबाट परामर्श लिने अधिकृत संख्या	परामर्श सेवाको लग बुक	प्रहरी प्रधान कार्यालय	अनुसन्धानमा प्राविधिक त्रुटि देखिनु	विज्ञ जनशक्तिलाई डेस्कमा तत्काल थप्ने
e-FIR कार्यान्वयन	अनलाइन दर्ता भएका FIR र सुनुवाइ संख्या	e-FIR पोर्टलको ड्यासबोर्ड	नेपाल प्रहरी	अनलाइन उजुरीमा बेवास्ता	e-FIR को निगरानीका लागि छुट्टै टिम राख्ने

सामुदायिक साझेदारी	टोलस्तरमा सक्रिय प्रहरी साझेदारी समिति	सामुदायिक सेवा केन्द्रको वार्षिक प्रतिवेदन	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	प्रहरी र नागरिक दूरी बढ्नु	टोल-टोलमा प्रहरी कार्यक्रम सघन बनाउने
आवास सुधार	पुनर्निर्माण भएका 'Fit to Live' ब्यारेक	भौतिक पूर्वाधार महाशाखाको रिपोर्ट	प्रहरी प्रधान कार्यालय	आवासको दयनीय अवस्था	मर्मत र निर्माणका लागि बजेट केन्द्रित गर्ने
३. सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल					
सीमा सुरक्षा नीति	स्वीकृत सीमा सुरक्षा नीति र BOP सञ्जाल	मन्त्रालय र प्रधान कार्यालयको रेकर्ड	सशस्त्र प्रहरी बल	सीमा अतिक्रमण वा अवैध ओसारपसार वृद्धि	BOP कनेक्टिभिटी र प्रविधि जडान तीव्र पार्ने
तस्करी र राजस्व	नियन्त्रण गरिएको तस्करी र राजस्व चुहावट दर	भन्सार र सीमा पोस्टको लग	सशस्त्र प्रहरी बल	राजस्व सङ्कलनमा उल्लेख्य गिरावट	विशेष अधिकारसहितको निगरानी टोली खटाउने
विपद् व्यवस्थापन	उद्धार कार्यमा लागेको समय र सफलता दर	विपद् व्यवस्थापन प्रतिवेदन	सशस्त्र प्रहरी बल	आधुनिक मेसिनरी र तालिम प्राप्त टोलीको अभाव	अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको खोज तथा उद्धार तालिम दिने
वृत्ति विकास र O&M	बढुवा भएका कर्मचारी र सांगठनिक संरचना सुधार	प्रशासन शाखाको वार्षिक रिपोर्ट	सशस्त्र प्रहरी बल	बढुवामा जाम र कर्मचारीमा निराशा	सांगठनिक पुनर्संरचना (O&M) तत्काल गर्ने
अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय	छिमेकी सुरक्षा बलसँग भएको सूचना आदानप्रदान	समन्वय बैठकका माइन्युट र प्रतिवेदन	सशस्त्र प्रहरी बल	सीमावर्ती समस्यामा बढोत्तरी	Real-time सूचना आदानप्रदान संयन्त्र सुदृढ गर्ने
दंगा नियन्त्रण	नन-लिथल उपकरणको प्रयोग र मानवीय क्षति दर	कारबाही र अपरेसन रिपोर्ट	सशस्त्र प्रहरी बल	दंगा नियन्त्रणमा बढी मानवीय क्षति हुनु	आधुनिक सुरक्षा सामग्री र उपकरण थप गर्ने
कल्याणकारी न्याय	कल्याणकारी कोषबाट लाभान्वित जवान संख्या	कोषको आर्थिक विवरण र अडिट	सशस्त्र प्रहरी बल	कोषको सुविधा तल्लो तहमा नपुग्नु	न्यायोचित वितरणको वस्तुनिष्ठ मापदण्ड लागू गर्ने

सडक र पदमार्ग	निर्मित BOP सडक र पदमार्ग लम्बाई	भौतिक पूर्वाधार शाखाको प्रतिवेदन	सशस्त्र प्रहरी बल	सीमा गस्तीमा भौगोलिक अवरोध	सडक निर्माणका लागि थप स्रोत परिचालन गर्ने
प्रविधिमैत्री सीमा	जडान भएका आधुनिक स्क्यानर र ड्रोन संख्या	प्रविधि शाखाको वार्षिक प्रतिवेदन	सशस्त्र प्रहरी बल	प्रविधिको अभावमा तस्करी बढ्नु	तत्काल प्रविधि खरिद र जडान प्रक्रिया सुरु गर्ने
भूमिका स्पष्टता	कार्यक्षेत्रको दोहोरोपन अन्त्य भएको दर	संयुक्त अनुगमन प्रतिवेदन	गृह मन्त्रालय	नेपाल प्रहरीसँग कार्यक्षेत्र विवाद	SOP को कडाइका साथ पालना गराउने
BOP क्षमता	सुदृढ भएका र थपिएका BOP संख्या	सांगठनिक विवरण	सशस्त्र प्रहरी बल	सीमामा जनशक्ति र पोस्टको कमी	जनशक्ति र पोस्टको तत्काल थप गर्ने
वैज्ञानिक स्थापना	वैज्ञानिक आधारमा स्थापित युनिट संख्या	सुरक्षा चुनौती विश्लेषण प्रतिवेदन	सशस्त्र प्रहरी बल	राजनीतिक प्रभावमा युनिट स्थापना	वैज्ञानिक विश्लेषणका आधारमा मात्र युनिट राख्ने
गस्ती साधन र ऊर्जा	उपलब्ध विशेष सवारी र वैकल्पिक ऊर्जा साधन	भौतिक शाखाको विवरण	सशस्त्र प्रहरी बल	गस्तीमा साधनको अभाव	तत्काल गस्ती सवारी र सोलार सेट पठाउने
सीमावासी कार्यक्रम	कार्यक्रममा सहभागी स्थानीय नागरिक संख्या	सामुदायिक शाखाको रेकर्ड	सशस्त्र प्रहरी बल	नागरिक र सशस्त्र प्रहरीबीच दूरी	सीमावासीसँग सहकार्यका कार्यक्रम तत्काल गर्ने
UN मिशन पारदर्शिता	योग्यताका आधारमा छानिएका कर्मचारी संख्या	छनौट समितिको अन्तिम नतिजा	सशस्त्र प्रहरी बल	छनौटमा पारदर्शिताको कमी	छनौट प्रक्रियाको स्वतन्त्र अडिट गर्ने
४. राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग					
इन्टेलिजेन्स ऐन	स्वीकृत इन्टेलिजेन्स ऐन र नियमावली	प्रधानमन्त्री कार्यालय र राजपत्र	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	कानूनी स्वायत्तता र अधिकारमा अस्पष्टता	शक्तिशाली इन्टेलिजेन्स ऐन तत्काल जारी गर्ने
सूचना सङ्कलन	प्राप्त रणनीतिक सूचना र Early Warning संख्या	गोप्य ब्रिफिङ र सूचना डायरी	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	सुरक्षा चुनौतीको पूर्व-जानकारी नहुनु	एनालिटिकल सेल र सूचनादाता सञ्जाल सुदृढ गर्ने

प्राविधिक क्षमता	TECHINT र साइबर इन्टेलिजेन्समा भएको लगानी	प्राविधिक शाखाको प्रगति प्रतिवेदन	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	डिजिटल सञ्चारमा राज्यविरोधी गतिविधि वृद्धि	आधुनिक ग्याजेट र सफ्टवेयर तत्काल खरिद गर्ने
एकीकृत सूचना	एकीकृत राष्ट्रिय सुरक्षा सूचना केन्द्रको क्रियाशीलता	सूचना साझा गरिएको डाटा लग	प्रधानमन्त्री कार्यालय/विभाग	सुरक्षा निकायहरूबीच सूचनाको अभाव	एकीकृत पोर्टल र समन्वय बैठक जीवन्त बनाउने
आर्थिक अपराध निगरानी	पहिचान गरिएका ठूला आर्थिक अपराध र भ्रष्टाचार	फाइनान्सियल इन्टेलिजेन्स प्रतिवेदन	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	ठूला भ्रष्टाचार र पुँजी पलायनमा वृद्धि	विज्ञ विश्लेषक परिचालन र निगरानी बढाउने
गोप्य अपरेसन र खर्च	विशेष खर्च नियमावली बमोजिम भएका अपरेसन	आन्तरिक लेखा र अपरेसन अडिट	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	अपरेसन असफल हुनु वा आर्थिक अनियमितता	विशेष खर्च नियमावली बमोजिम अडिट गर्ने
व्यावसायिक योग्यता	योग्यताका आधारमा छनौट र पदस्थापन दर	प्रशासन र भर्ना शाखाको रेकर्ड	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	कर्मचारी छनोटमा राजनीतिक सोर्सफोर्स हावी	Meritocracy पद्धति कडाइका साथ लागू गर्ने
संस्थागत स्थायित्व	प्रधानमन्त्री कार्यालय मातहतको स्थायित्व	सरकारी निर्णय र कार्यविभाजन नियमावली	प्रधानमन्त्री कार्यालय	पटक-पटक मन्त्रालय परिवर्तन	विभागलाई प्रधानमन्त्री कार्यालयमै स्थिर राख्ने
भू-राजनीतिक सूक्ष्म अध्ययन	तयार गरिएका रणनीतिक भू-राजनीतिक रिपोर्ट	विश्लेषण डेस्कको वार्षिक प्रतिवेदन	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	बाह्य हस्तक्षेप र सुरक्षा खतरा बढ्नु	विज्ञसहितको अध्ययन टोली तत्काल परिचालन गर्ने
तालिम स्तरोन्नति	आधुनिक अपराध र प्रविधिमा तालिम प्राप्त संख्या	तालिम निर्देशनालयको वार्षिक रिपोर्ट	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	सूचना सङ्कलनमा परम्परागत शैली हावी	तालिम पाठ्यक्रममा आमूल परिवर्तन गर्ने
मिस्-इन्फर्मेसन निगरानी	पहिचान गरिएका भ्रामक र राज्यविरोधी सूचना	साइबर निगरानी युनिटको लग	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	सामाजिक सञ्जालमा भ्रम फैलिई अशान्ति हुनु	प्राविधिक निगरानी र काउन्टर इन्टेलिजेन्स गर्ने
परिषद् समन्वय	सुरक्षा परिषद्लाई पठाइएका रणनीतिक ब्रिफिङ	राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्को रेकर्ड	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	रणनीतिक सूचनामा परिषद् बेखबर हुनु	सूचना आदानप्रदान प्रणाली सुरक्षित र द्रुत बनाउने

सूचनादाता संरक्षण	सुरक्षित रहेका र परिचालन भएका सूचनादाता संख्या	गोप्य परिचालन शाखाको रेकर्ड	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	सूचनादाताको पहिचान खुला हुने खतरा	कानूनी संरक्षण र सुरक्षा तत्काल प्रदान गर्ने
बजेटरी स्वायत्तता	खरिद गरिएका आधुनिक ग्याजेट र सफ्टवेयर	आर्थिक र भौतिक प्रगति प्रतिवेदन	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	प्रविधि खरिदमा बजेटको झमेला	प्रविधि खरिदका लागि छुट्टै बजेटरी हेड बनाउने
कार्यान्वयन अडिट	सुझाव कार्यान्वयन र फलो-अप दर	कार्यान्वयन अनुगमन इकाइको रिपोर्ट	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	सुझावहरूको उपेक्षा हुनु	कार्यान्वयन नगर्नेमाथि आन्तरिक कारबाही गर्ने
कानूनी सुधार	सङ्घीय प्रहरी ऐन पारित र प्रहरी समायोजन सम्पन्न	नेपाल राजपत्र, समायोजन अभिलेख	गृह मन्त्रालय	ऐन पारितमा ढिलाइ	उच्चस्तरीय समन्वय बैठक गरी विधेयक प्रक्रियालाई तीव्र बनाउने
सङ्घ—प्रदेश समन्वय	साझा सुरक्षा कार्यविधि स्वीकृत	नीति दस्तावेज, अन्तरसरकारी बैठक प्रतिवेदन	गृह मन्त्रालय, प्रदेश सरकार	अधिकार क्षेत्र विवाद	संयुक्त कार्यदल गठन गरी सहमति निर्माण
प्रशासनिक संरचना	प्रमुख जिल्ला अधिकारीको भूमिकासम्बन्धी कानूनी स्पष्टता	कानूनी संशोधन दस्तावेज	गृह मन्त्रालय	प्रदेश असन्तुष्टि	सरोकारवालासँग परामर्श गरी संशोधन
सुरक्षा सूचना व्यवस्थापन	राष्ट्रिय सुरक्षा सञ्चालन प्रोटोकल लागू	सुरक्षा निकाय प्रतिवेदन, डिजिटल प्रणाली	गृह मन्त्रालय, राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र	सूचना साझा नहुनु	प्रोटोकल कार्यान्वयन अनिवार्य गर्ने निर्देशन
स्थानीय सुरक्षा व्यवस्थापन	नगर प्रहरी—नेपाल प्रहरी समन्वय कार्यविधि लागू	स्थानीय तह प्रतिवेदन, प्रहरी रिपोर्ट	गृह मन्त्रालय, स्थानीय तह	कार्यक्षेत्र विवाद	संयुक्त तालिम र स्पष्ट कार्यविवरण जारी
गुप्तचर सुदृढीकरण	प्रदेशस्तरमा अनुसन्धान संरचना स्थापना	संगठन संरचना अभिलेख	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	स्रोत अभाव	चरणबद्ध संरचना विस्तार योजना

सुरक्षा पूर्वाधार व्यवस्थापन	त्रिपक्षीय समझदारी अनुसार पूर्वाधार सञ्चालन	MoU अभिलेख, निरीक्षण रिपोर्ट	गृह मन्त्रालय, स्थानीय तह	स्वामित्व विवाद	जिम्मेवारी स्पष्ट गर्ने पूरक समझदारी
प्रविधि एकीकरण	CCTV प्रणाली केन्द्रीय कमाण्ड सेन्टरसँग आबद्ध	IT प्रणाली रिपोर्ट, प्राविधिक परीक्षण	नेपाल प्रहरी	प्राविधिक असंगति	प्रणाली स्तरोन्नति र प्राविधिक सहयोग
विपद व्यवस्थापन	एकीकृत कमाण्ड एण्ड कन्ट्रोल सेन्टर सञ्चालन	विपद व्यवस्थापन प्राधिकरण प्रतिवेदन	गृह मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण	संस्थागत समन्वय अभाव	संयुक्त अभ्यास (simulation exercise) सञ्चालन गर्ने
सीमा सुरक्षा	स्थानीय सीमा सुरक्षा समिति गठन र बैठक संख्या	समिति बैठक विवरण	सशस्त्र प्रहरी बल, स्थानीय तह	समन्वय नहुनु	नियमित समन्वय बैठक अनिवार्य गर्ने
अधिकार विकेन्द्रीकरण	प्रदेशलाई हस्तान्तरण भएका सुरक्षा कार्यहरूको संख्या	कानूनी दस्तावेज, प्रशासनिक आदेश	गृह मन्त्रालय, प्रदेश सरकार	अधिकार विवाद	अधिकार स्पष्ट गर्ने मार्गदर्शन जारी गर्ने
पूर्वाधार विकास	संयुक्त सुरक्षा पूर्वाधार निर्माण संख्या	परियोजना प्रगति रिपोर्ट	गृह मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय	बजेट दोहोरोपन	एकीकृत बजेट योजना तयार गर्ने
सुरक्षा सुशासन	उत्तरदायित्व फ्रेमवर्क स्वीकृत	नीति दस्तावेज	गृह मन्त्रालय	दोषी पहिचान नहुनु	अनुशासनात्मक कारबाही प्रक्रिया सक्रिय गर्ने
प्रविधि मापदण्ड	सुरक्षा उपकरण खरिदका राष्ट्रिय मापदण्ड लागू	खरिद निर्देशिका	गृह मन्त्रालय	फरक—फरक उपकरण प्रयोग	एकीकृत खरिद नीति लागू गर्ने
डाटा एकीकरण	व्यक्तिगत पञ्जीकरण र अपराध रेकर्ड प्रणाली जोडिएको	डिजिटल प्रणाली रिपोर्ट	राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र	डाटा सुरक्षा समस्या	साइबर सुरक्षा प्रोटोकल कडाइ गर्ने

१२(ख).कारागार व्यवस्थापन

१२(ख).१.सम्बद्ध दस्तावेजहरूको संक्षिप्त पुनरावलोकनः

१२(ख).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

- गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७८ मा कारागार ऐन, २०१९ तथा नियमावली, २०२० र कारागार व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७३ मा संशोधन गर्नेखुला , कारागार, सामुदायिक सेवा, प्यारोल एवं प्रोवेशन जस्ता अवधारणाहरूको कार्यान्वयन गर्न मापदण्ड र कार्यविधि तयार गर्ने ,कारागारहरूको संरचना र सूविधासम्बन्धी न्युनतम मापदण्ड तयार गर्ने ,सबै कारागार परिसरमा Walk Through Gate, X-ray Machine, Metal Detector आदिको व्यवस्था गर्ने र सबै कारागारहरूमा पुस्तकालय स्थापना र बिस्तार गर्ने लगायतका सुझावहरू समावेश भएका छन्।
- नेपालका कारागारमा रहको कैदीबन्दीको मानव अधिकार प्रवर्द्धन कार्यक्रम अन्तर्गत नेपालका कारागारको अध्ययन प्रतिवेदन, २०७४ ले कारागारहरू साँघुरा, भौतिक सुविधाविहीन र पुराना रहेको, सीमित रूपमा खेलकुद र मनोरञ्जन कार्यक्रमहरू रहेको, थोरै कारागारमा आइसोलेसन वार्ड रहेको, सिप, रोजगारी र तालिम सुविधा न्युन रहेको, कैदीबन्दीले निशुल्क कानुनी सुविधा प्राप्त गर्न नसकेको, सुरक्षा व्यवस्थापनमा आधुनिक प्रविधिहरू मेटल डिटेक्टर, मोबाईल जामर, CCTV को प्रयोग बढाउनुपर्ने लगायत विषयहरू औंल्याएको छ।
- कारागार सुधारका लागि समष्टिगत सुधार योजना, २०७३ ले कारागार ऐनमा सुधार गर्न निर्माणाधीन कारागारको निर्माण कार्य सम्पन्न गर्ने, कारागार निर्माणका लागि जग्गा खरिद एवं व्यवस्थापन गर्ने, रासन सिदामा पुनरावलोकन गर्नेथप बालसुधार गृह निर्माण गर्ने , लगायतका सुझावहरू दिएको छ।

१२(ख).१.२ प्रज्ञिक/बाहय क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

विभागमा यस प्रकारका अध्ययन अनुसन्धान प्रतिवेदनहरू उपलब्ध रहेका छैनन्।

१२(ख).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

- अधिकांश कारागार कार्यालयको भौतिक संरचना पुरानो, जीर्ण र कमजोर हुनु,
- कारागार कार्यालयमा कारागारको क्षमताभन्दा अधिक कैदीबन्दीहरू रहनु,

- कारागार कार्यालयहरूमा सिप/उत्पादनमूलक कार्य गर्न पर्याप्त स्थान नहुनु,
- कारागार सम्बद्ध ऐन कानूनहरूलाई समयानुकूल बनाउन नसकिनु,
- कारागार कार्यालय अन्तगर्तका स्वास्थ्यकर्मीहरूको सरुवा व्यवस्थापन गृह मन्त्रालय वा अन्तर्गतबाट गर्न नसकिनु।

१२(ख).१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

- कैदीबन्दीहरूको मानसिक स्वास्थ्य सुधारका लागि कारागारहरूमा मनोसामाजिक परार्मश कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको।
- कैदीबन्दीहरूको स्वास्थ्य उपचारलाई प्रभावकारी बनाउन स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रममा आबद्ध गरिएको।
- केन्द्रीय कारागारमा कारागार कारखाना सञ्चालनमा रहेको।

१२(ख).२ आगामी मार्गचित्र

२.१ विद्यमान समस्याहरू

- कारागार ऐन२०७९ बमोजिम कारागार नियमा ,वली तर्जुमा हुन नसकेको,
- कारागारहरूको निर्माणाधीन भौतिक संरचना र पूर्वाधार निर्माण, कैदीबन्दीलाई मनोसामाजिक परामर्श र तालिमको लागि स्रोतको प्रर्याप्त व्यवस्थापन हुन नसकेको,
- जेनजी आन्दोलनका क्रममा भागेका कैदीबन्दीहरू पूर्ण रूपमा फिर्ता ल्याउन नसकिएको/,
- कैदीबन्दीलाई सिपमूलक तालिम सहित सामाजिक रूपमा पुनर्स्थापना गर्न नसकिएको,
- कारागारमा कैदीबन्दीद्वारा उत्पादित सामग्रीहरूको विक्रि वितरण र बजारको सुनिश्चितता गर्न नसकिएको,
- खुला कारागार एवं कारागार व्यवस्थापनमा प्यारोल पद्धतिलाई समयानुकूल अबलम्बन गर्न नसकिएको।

२.२. सरोकारवालाका अपेक्षा

- सुविधासम्पन्न भौतिक पूर्वाधारकारागार :मा कैदीबन्दीको चापअनुसार सुरक्षित र अत्यावश्यक भौतिक पूर्वाधारहरूको व्यवस्था होस्।
- सर्वाङ्गीण अवसरको सुनिश्चितताबन्दीहरू :लाई स्वास्थ्योपचार, मनोरञ्जन, शिक्षा र सदाचारका साथै सीप विकासका पर्याप्त अवसरहरू प्राप्त होस्।

- सम्मानित सामाजिक पुनर्स्थापनाकैदीबन्दीहरूले व्यावहारिक ज्ञान र सीप सिकेर सजाय : समाप्त भएपछि समाजमा पुनर्मिलन हुन सक्ने अवस्था सिर्जना होस्।
- मजबुत सुरक्षा व्यवस्था फरार कैदीबन्दीहरूलाई कानुनको दायरामा ल्याई समाजमा पूर्ण : शान्ति रसुरक्षाको अनुभूति होस्।
- सहज मानवीय सम्बन्ध बन्दीहरूले आफ्ना आफन्त र कानुनी सल्लाहकारहरूसँग बिना : झन्झट सहज रूपमा भेटघाट गर्न पाउने व्यवस्था होस्।
- घरपायक स्थानान्तरण पारिवारिक सामिप्यता कायम राख्न बन्दीहरूलाई उनीहरूको घरपायक : पर्ने कारागारमा स्थानान्तरणगर्ने प्रबन्ध होस्।
- न्यायिक कैद छुट प्रणालीकैद छुट र माफी मिनाहा प्रक्रिया पहुँचका आधारमा नभई पारदर्शी :, वैज्ञानिक र मापदण्डमा आधारित होस्।

१२(ख).२.३ अबको दूरदृष्टि

सुविधा सम्पन्न र सुरक्षित कारगार व्यवस्थापन : सिपमूलक र सदाचारयुक्त जनशक्ति निर्माण।

१२(ख).२.४ सुधारका उपायहरू

- कानुनी र नीतिगत सुधारः कारागार ऐन, २०७९ बमोजिम कारागार नियमावली र कार्यविधि तत्काल तर्जुमा गर्ने तथा बालिग भइसकेका बालसुधार गृहका बन्दीहरूलाई कारागारमा स्थानान्तरण गर्न आवश्यक कानुन संशोधन गर्ने।
- भौतिक संरचनाको स्तरोन्नतिः कारागारको आवासलाई पर्याप्त र सहज बनाउन पुराना संरचनाको मर्मत-सम्भार र समयमै नयाँ आधुनिक भवनहरूको निर्माण गरी कैदीबन्दीको चाप व्यवस्थापन गर्ने।
- प्रविधिमैत्री सुरक्षा प्रबः कारागारको आन्तरिक सुरक्षा मजबुत बनाउन सिसिटिभी क्यामेरा, मोबाइल ज्यामर, मेटल डिटेक्टर र अग्निनियन्त्रक उपकरण जस्ता प्रविधिको अधिकतम प्रयोग गर्ने।
- कैदीबन्दीको वर्गीकरण र व्यवस्थापनः जघन्य अपराधी, दीर्घ रोगी र ज्येष्ठ नागरिक कैदीबन्दीहरूलाई उनीहरूको अवस्था अनुसार छुट्टाछुट्टै ब्लकमा राख्ने व्यवस्था मिलाउने।
- स्वास्थ्य र मानसिक कल्याणः कैदीबन्दीको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यका लागि योग, ध्यान र नियमित स्वास्थ्य उपचारको प्रबन्ध मिलाई उनीहरूमा सकारात्मक सोचको विकास गर्ने।

- सीप विकास र इलम केन्द्रः कारागारका उद्योगहरूलाई 'इलम केन्द्र' को रूपमा दर्ता गरी बन्दीहरूलाई उत्पादनमूलक र आयआर्जनका कार्यक्रममा सहभागी गराई सामाजिक पुनर्स्थापनामा सहयोग पुऱ्याउने।
- अनुशासन र पहिचानः कैदीबन्दीको पोशाकमा एकरूपता ल्याई नम्बर अङ्कित गर्ने र माफी मिनाहा प्रक्रियालाई पारदर्शी, वैज्ञानिक र मापदण्डमा आधारित बनाउने।
- पुनः प्राप्ति (Recovery) अभियानः फरार कैदीबन्दी र लुटिएका हातहतियार फिर्ता गर्न निश्चित समयसीमा तोकी विशेष 'Recovery' अभियानलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने।
- खुला कारागारको अवधारणाः खुला कारागार कार्यविधि निर्माण गरी कैदीबन्दीलाई समाजसँग जोड्न र उनीहरूको सुधारलाई प्राथमिकता दिन खुला कारागारको अवधारणा कार्यान्वयनमा लैजाने।
- मानवीय सम्बन्ध र सहजीकरणः बन्दीहरूलाई आफ्ना आफन्त र कानुन व्यवसायीहरूसँग सहज भेटघाटको वातावरण मिलाउने र सम्भव भएसम्म घरपायक कारागारमा स्थानान्तरणको व्यवस्था मिलाउने।

१२(ख).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१	कानुनी तथा नीतिगत सुधार	कारागार ऐन, २०७९ अनुसार नियमावली/कार्यविधि तर्जुमा; बालिग बन्दी स्थानान्तरणका लागि कानुन संशोधन।	१ वर्ष	नियमावली स्वीकृत; संशोधन विधेयक पेश/पारित	कानुनी विज्ञ; मन्त्रालयीय समन्वय; विधायन बजेट	विधायी ढिलाइ → पूर्वपरामर्श र प्राथमिकता निर्धारण
२	भौतिक संरचना स्तरोन्नति	पुराना संरचना मर्मत; नयाँ आधुनिक भवन निर्माण; भीडभाड न्यूनीकरण।	३ वर्षभित्र	क्षमता ३०% वृद्धि; ओभरक्राउडिङ दर ५०% कमी	पूँजीगत बजेट; प्राविधिक जनशक्ति	बजेट अभाव → चरणबद्ध कार्यान्वयन
३	प्रविधिमैत्री सुरक्षा	CCTV, मोबाइल ज्यामर, मेटल डिटेक्टर, अग्निशमन प्रणाली जडान।	१२-१८ महिना	सुरक्षा उल्लङ्घनमा ४०% कमी	सुरक्षा उपकरण; मर्मत कोष	प्राविधिक विफलता → AMC सम्झौता
४	कैदी वर्गीकरण	अपराध र स्वास्थ्य अवस्थाअनुसार छुट्टाछुट्टै ब्लक व्यवस्थापन।	३ वर्ष	वर्गीकृत आवास १००%	डाटा व्यवस्थापन प्रणाली	डाटा त्रुटि → नियमित अद्यावधिक
५	स्वास्थ्य र मानसिक कल्याण	नियमित स्वास्थ्य जाँच; योग, ध्यान; मानसिक परामर्श सेवा।	निरन्तर	वार्षिक स्वास्थ्य परीक्षण १००%	स्वास्थ्यकर्मी; औषधि बजेट	स्वास्थ्यकर्मी अभाव → करार नियुक्ति
६	सीप विकास र इलम केन्द्र	उद्योगको पूर्वाधार; उत्पादनमूलक तालिम; आयआर्जन कार्यक्रम।	निरन्तर	६०% बन्दी सहभागी; उत्पादन वृद्धि ३०%	प्रशिक्षक; उपकरण	बजारको अभाव → निजी साझेदारी
७	अनुशासन र पहिचान	एकरूप पोशाक; नम्बर अङ्कन; पारदर्शी माफी प्रक्रिया।	६ महिना	पोशाक एकरूपता १००%	डिजिटल रेकर्ड प्रणाली	भेदभाव आरोप → स्पष्ट मापदण्ड
८	Recovery अभियान	फरार बन्दी र लुटिएका हातहतियार फिर्ता गर्ने विशेष अभियान।	१ वर्ष	फरार बन्दी ५०% पुनःग्रहण	विशेष कार्यदल	सुरक्षा जोखिम → संयुक्त अपरेशन

९	खुला कारागार अवधारणा	खुला कारागार कार्यविधि निर्माण र पाइलट सञ्चालन।	१–२ वर्ष	एउटा पाइलट खुला कारागार सञ्चालन	पूर्वाधार; सामाजिक साझेदारी	सामाजिक विरोध → जनचेतना कार्यक्रम
१०	मानवीय सम्बन्ध सहजीकरण	आफन्त र कानुन व्यवसायीसँग सहज भेटघाट; घरपायक स्थानान्तरण।	निरन्तर	भेटघाट सन्तुष्टि ≥80%	प्रशासनिक समन्वय	दुरुपयोग जोखिम → निगरानी संयन्त्र

१२(ख).२.६ अनुगमन, मुल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधार

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	मुख्य कार्यसम्पादन सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	तत्काल सुधार
१	कानुनी तथा नीतिगत सुधार	नियमावली स्वीकृत; कानुन संशोधन प्रगति १००%	कानुनी प्रगति प्रतिवेदन	मासिक/त्रैमासिक	गृह मन्त्रालय/कारागार विभाग	६ महिनाभित्र मसौदा पेश नभएमा	उच्चस्तरीय समन्वय; समयसीमा पुनःनिर्धारण
२	भौतिक संरचना स्तरोन्नति	ओभरक्राउडिङ दर ५०% कमी	निर्माण प्रगति रिपोर्ट; क्षमता तथ्यांक	त्रैमासिक	कारागार व्यवस्थापन विभाग	निर्माण प्रगति २५% भन्दा कम	ठेक्का समीक्षा; अतिरिक्त स्रोत परिचालन
३	प्रविधिमैत्री सुरक्षा	सुरक्षा उल्लंघन ४०% कमी	CCTV रिपोर्ट; सुरक्षा घटना रेकर्ड	मासिक	कारागार प्रशासन	सुरक्षा घटना वृद्धि	सुरक्षा अडिट; उपकरण मर्मत/अपग्रेड
४	कैदी वर्गीकरण	१००% कैदी वर्गीकृत ब्लकमा	कैदी डाटा प्रणाली	मासिक	कारागार प्रमुख	वर्गीकरण ८०% भन्दा कम	डाटा अद्यावधिक; पुनःआवास व्यवस्थापन
५	स्वास्थ्य र मानसिक सेवा	वार्षिक स्वास्थ्य परीक्षण १००%	स्वास्थ्य रजिस्टर; मेडिकल रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	कारागार स्वास्थ्य इकाई	स्वास्थ्य परीक्षण ७०% भन्दा कम	अतिरिक्त स्वास्थ्य शिविर; करार चिकित्सक
६	सीप विकास र इलम केन्द्र	६०% बन्दी सीप कार्यक्रममा सहभागी	तालिम रेकर्ड; उत्पादन तथ्यांक	त्रैमासिक	कारागार उद्योग इकाई	सहभागिता ४०% भन्दा कम	नयाँ तालिम कार्यक्रम; प्रोत्साहन
७	अनुशासन र पारदर्शिता	पोशाक एकरूपता १००%; माफी प्रक्रिया पारदर्शी	डिजिटल रेकर्ड; निर्णय प्रतिवेदन	त्रैमासिक	कारागार प्रशासन	भेदभाव सम्बन्धी उजुरी वृद्धि	मापदण्ड समीक्षा; निगरानी समिति सक्रिय

८	Recovery अभियान	फरार बन्दी ५०% पुनःग्रहण	सुरक्षा प्रतिवेदन	मासिक	सुरक्षा निकाय/ कारागार विभाग	पुनःग्रहण दर न्यून	विशेष अपरेशन; सूचना सङ्कलन तीव्र
९	खुला कारागार अवधारणा	कम्तीमा १ पाइलट सञ्चालन	कार्यविधि प्रतिवेदन; पाइलट मूल्याङ्कन	अर्धवार्षिक	कारागार विभाग	पाइलट प्रारम्भ नहुनु	नीति अवरोध हटाउने; स्रोत पुनःव्यवस्थापन
१०	मानवीय सम्बन्ध सहजीकरण	भेटघाट सन्तुष्टि ≥८०%	सेवाग्राही सर्वेक्षण; भेटघाट रजिस्टर	त्रैमासिक	कारागार प्रशासन	सन्तुष्टि ६०% भन्दा कम	भेटघाट प्रक्रिया सुधार; डिजिटल प्रणाली विस्तार

१२(ग) अध्यागमन व्यवस्थापन

१२(ग).१ सम्वद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

सबैजसो आवधिक योजना, वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम, वार्षिक बजेटमा अध्यागमन प्रशासन सम्बन्धी विषयवस्तुहरू उल्लेख हुने गरेको छ। यसका अलावा विषयगत रुपमा देहायका दस्तावेजहरूमा अध्यागमन प्रशासन सम्बन्धी विषय समेटिएको पाइन्छ।

- गृह प्रशासन सुधार एवं सुदृढीकरण कार्ययोजना, २०७१
- गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७४
- गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७८
- अध्यागमन प्रशासनमा समसामयिक सुधार गर्न तयार पारिएको प्रतिवेदन-२०८१
- गृह प्रशासन अन्तर्गतका निकायहरूको कार्य सम्पादन सुधार र क्षमता विकास सम्बन्धी अध्ययन समिति, २०८१
- अध्यागमन र भिजिट भिसामा विगतदेखि देखिएका समस्या समाधान गर्न गठित उच्चस्तरीय अध्ययन एवं छानविन समिति, २०८२

१२(ग).१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश,

अध्यागमन प्रशासन सुधार सम्बन्धमा विभिन्न समयमा आवधिक, वार्षिक लगायत योजना/प्रतिवेदनहरू तयार गरिएको भएता पनि अध्यागमन, भिजिट भिसा, वर्किङ्ग भिसा लगायतका अन्य अन्तरसम्बन्धित विषयहरूको समग्र व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या तथा चुनौतीहरूको पहिचान गरी विभिन्न क्षेत्रहरूमा गर्नुपर्ने सुधारको लागि नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को मिति २०८२/३/९ को निर्णयानुसार उच्चस्तरीय अध्ययन तथा छानबिन समिति गठन भई समितिले नेपाल सरकार समक्ष प्रतिवेदन पेश गरी सकेको छ।

उक्त प्रतिवेदनले नेपालको अध्यागमन, भिजिट भिसा, वर्किङ्ग भिसा लगायतका अन्य भिसाहरूको व्यवस्थापनमा देखिएका नीतिगत, कानुनी, संस्थागत, प्रविधिगत, अन्तरनिकाय समन्वय र सहकार्यसँग सम्बन्धित समस्याहरू र विद्यमान अवस्थाको विश्लेषण, विश्वका विभिन्न देशहरूले अवलम्बन गरेको अभ्यास, अध्यागमन प्रशासनको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरूको सम्बोधन गर्न हाम्रो मुलुकको परिवेशमा सान्दर्भिक र उपयुक्त देखिएका विषयहरू उल्लेख गरी विभिन्न दश क्षेत्रहरूमा कार्यान्वयन कार्ययोजना सहित सुझावहरू प्रस्तुत गरेको छ।

१२(ग).१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

अध्यागमन विभागको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा फुटकर रुपमा प्राज्ञिक संस्था वा व्यक्तिबाट अध्ययन तथा अनुसन्धान गरिएको भनिएता पनि कुनै ठोस निष्कर्ष सहितको प्रतिवेदन तयार भएको पाइएन।

१२(ग).१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

- **कार्यान्वयनमा सन्तुलनको अभावः** अध्यागमनका योजना र प्रतिवेदनहरू सैद्धान्तिक रूपमा उत्कृष्ट भए तापनि पर्यटन प्रवर्द्धन र विदेशी नागरिकको नियमनबीच सन्तुलन मिलाउन चुनौतीपूर्ण देखिनु।
- **संरचनागत र जनशक्तिगत समस्या**अध्यागमन प्रशासनको संरचना कमजोर हुनु :, दक्ष जनशक्तिको अभाव रहनु र समयसापेक्ष दरबन्दी पुनरावलोकन हुन नसक्नु।
- **स्रोत साधनको न्यूनताः** कार्यसम्पादनका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत र साधनहरूको अपर्याप्तता हुनु।
- **नतिजाविहीनताः** माथि उल्लिखित कारणहरूले गर्दा अध्यागमनको क्षेत्रमा अपेक्षित र ठोस नतिजा प्राप्त हुन नसक्नु।

१२(ग).१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

सिमित स्रोत साधनका बाबजुत अध्यागमन प्रशासनमा पछिल्लो समयमा सेवा प्रवाहको सन्दर्भमा केही सुधारहरू भएका छन्ः

- विदेशी नागरिकहरूले विदेशबाटै अनलाइनमार्फत 'Electronic Travel Authorization' प्राप्त गर्न र अनलाइनबाटै भुक्तानी गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाइ विदेशस्थित नेपाली नियोगहरूमा हुने चाप समेत घटाइएको,
- विदेशी नागरिकहरूलाई भिसा प्राप्तिमा सहजताको लागि International Card Payment को सुरूवात गरिएको,
- विदेशी नागरिकहरूको नियमनलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि Foreign National Information Management System प्रणाली निर्माण गरी सन् २०२६ जनवरी १ देखी प्रथम चरणमा काठमाडौं उपत्यकाका तारे होटलहरूबाट लागू गरिएको ,
- पदयात्रामा जाने यात्रुहरूलाई समन्वय सहजीकरण तथा विपद् उद्धारको लागि अध्यागमन , विभागबाटTrekking Permit जारी हुँदा नै पर्यटक र गाइडको विवरण सहित सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा प्रणालीमार्फत जानकारी पठाउन सुरुआत गरिएको,
- मुस्ताङ जिल्लाको निषेधित क्षेत्रमा लाग्ने पदयात्रा अनुमति दस्तुर उल्लेख्य रूपमा घटाई पर्यटन प्रवर्द्धन गरिएको।

१२(ग).२ आगामी मार्गचित्र

१२(ग).२.१ विद्यमान समस्याहरू

अध्यागमन प्रशासनको प्रमुख दायित्व नेपालमा विदेशीहरूको प्रवेश, उपस्थिति र प्रस्थान नियमन गर्नु तथा नेपाली नागरिकहरूको विदेश प्रस्थान एवम् आगमनलाई व्यवस्थित गर्नु रहेको भए तापनि अध्यागमन प्रशासन हालसम्म नेपालीहरूको विदेश प्रस्थानमा नै बढी रुमल्लिरहेको छ। नेपालको अध्यागम व्यवस्थापनमा देखिएका प्रमुख समस्याहरू देहाय वमोजिम रहेका छन्;

- सीमा नाकास्थित अध्यागमन कार्यालयहरूको अत्यावस्यक पूर्वाधारको अभाव,
- दक्षिण तर्फको खुला सीमाका कारण भिसा नलिई नेपाल प्रवेश गर्नेहरूको नियमन गर्न नसक्नु,
- विदेशीहरूको नेपाल बसाईंको अनुगमन र नियमनको कार्य प्रभावकारी नहुनु ,
- Advanced Passengers Information System (APIS) लागू गर्न नसक्नु,
- सरोकारवाला निकायहरू (राजदूतावास, परराष्ट्र, कन्सुलर विभाग, श्रम विभाग र वैदेशिक रोजगार विभाग) सँग विषयगत क्षेत्रमा परस्पर सञ्चार र प्रभावकारी समन्वयको अभाव,
- अध्यागमन कार्यालय त्रि.अ.वि.मा अध्यागमन अधिकृतहरूको पदस्थापना, सरुवा, क्षमता विकासलाई पूर्वानुमानमा आधारित बनाउन नसकिनु,
- पश्चिमा मुलुकहरू, शरणार्थीका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय उच्चायुक्त (UNHCR) को कार्यालय जस्ता संस्थाहरूले सिर्जना गर्ने शरणार्थी लगायतका मुद्दाहरूमा साझा राष्ट्रिय दृष्टिकोण निर्माण गर्न नसक्नु,

१२(ग).२.२ नागरिकका अपेक्षा

- विमानस्थलमा कुनै पनि झमेलाबिना सहज विदेश प्रस्थान गर्न पाइयोस्।
- अध्यागमन प्रशासनले गर्ने व्यवहार सबैलाई समान र सम्मानपूर्ण होस्।
- अध्यागमनदेखि बोर्डिङसम्मको प्रस्थान सेवा सुविधायुक्त होस्।
- आगमनमा लगेज हराउने, फुट्ने, चोरिने, ढिलो आउने नहोस्।

१२(ग).२.३ अध्यागमन विभागको दूरदृष्टि

"सबल राष्ट्रिय सुरक्षा र सहज आवत जावतका लागि प्रविधिमैत्री, व्यावसायिक र सुदृढ अध्यागमन"

१२(ग).२.४ सुधारका उपायहरू

- अध्यागमन प्रकृया सरलीकरण र कार्य प्रकृयाको पुनः इन्जिनियरिङ्ग गरी सुदृढ सेवा प्रवाह गर्ने,
- शान्ति सुरक्षा सुव्यवस्था र अपराध नियन्त्रण गरी राष्ट्रिय सुरक्षा सुदृढीकरण गर्नका लागि , Foreign National Information Management System र Forgery Detection Unit (FDU) क्रियाशील बनाउने।
- अध्यागमन प्रशासनमा नियमित रूपमा सुधारको लागि अध्ययन अनुसन्धान गरी पृष्ठपोषण दिन र कार्यरत कर्मचारीको क्षमता विकास तालिमहरू प्रदान गर्न अध्यागमन विभाग अन्तर्गत Research and Development इकाईको स्थापना गर्ने।
- अध्यागमन विभागको नेपाली पोर्टसँग कन्सुलर सेवा विभाग, राहदानी विभाग, वैदेशिक रोजगार विभाग तथा विदेशस्थित नेपाली नियोगहरूको सूचना आदान प्रदान गर्ने (अन्तरआबद्धता) प्रणाली विकास गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय हवाई नाकाका अध्यागमन कार्यालयहरू लगायत सीमा नाकामा रहेका सबै अध्यागमन कार्यालयहरूमा स्वचालित बोर्डर नियन्त्रण प्रणाली (Automatic Border Control System) लागू गर्ने।
- अध्यागमन कार्यालयमा फोटो सहितको जैविक विवरण जस्तैः Finger print, Iris लाई अनिवार्य गरी Biometric Authentication लाई गुणात्मक र दिगो वनाउँदै लैजाने।Advanced Passenger Information System (APIS) र Automated Biometric Identification System (ABIS) लागू गर्ने।

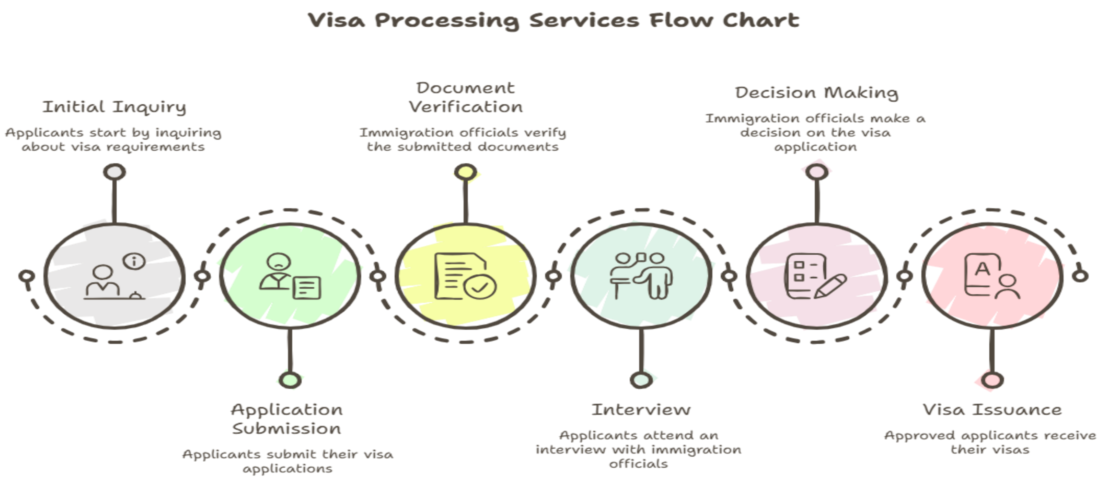

- अध्यागमनमा कार्यरत कर्मचारीहरूको व्यावसायिकता विकास र उत्प्रेरित बनाउने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने। अध्यागमन कार्यालयमा खटिई जाने कर्मचारीहरूलाई

प्रचलित ऐन कानुन, सूचना प्रणाली, राज्यले समय समयमा जारी गरेको ट्राभल एड्भाइजरी, शिष्टाचार (Manner, Protocol and Etiquette), अङ्ग्रेजी भाषा, नेपालमा धेरै संख्यामा विदेशी आउने देशको भाषाको सामान्य जानकारी, विश्वमा अध्यागमन व्यवस्थापनमा प्रयोग भएको नयाँ प्रविधि तथा देखा परेका नयाँ प्रवृत्तिको जानकारि, कागजातको आधिकारिकता जाँच गर्न सक्ने प्राविधिक सीप, अन्तर्वार्ता कौशल, द्विपक्षीय प्रबन्ध तथा पारस्पारिकता (Bilateral Arrangement and Reciprocity), Visa types and arrangements लगायतका विविध विषयमा निरन्तर रूपमा अभिमुखीकरण र क्षमता विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने।

- अध्यागमनदेखि बोर्डिङसम्मको प्रस्थान सेवा सहज र प्रविधियुक्त बनाउन नागरिक उड्डयन प्राधिकरणसँगको समन्वयमा सुरक्षा स्क्रिनिङ्ग (carry-on luggage/items र कन्भेयर बेल्ट समेत), clearing customs, ड्युटी फ्री एरियामा navigating, आगमन तथा प्रस्थान गेटको पहिचान, clearing immigration exit checks र बोर्डिङ् अघिको प्रतीक्षास्थलको व्यवस्थापन गर्ने।
- नागरिक उड्डयन प्राधिकरणसँगको समन्वयमा आगमनमा लगेज हराउने, फुट्ने, चोरिने, ढिलो आउने स्थितिको अन्त्य गर्ने।
- एयरलाइन्स कम्पनीहरूबाट यात्रुहरूलाई हुन सक्ने झन्झटमा कानूनबमोजिम सहजीकरण गरिदिने।

१२(ग).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

माथि उल्लेखित सुझावहरू कार्यान्वयन गरी चुस्त र प्रभावकारी अध्यागमन सेवा उपलब्ध गराउन देहाय बमोजिमको सुधारका क्षेत्र, क्रियाकलाप र समय सारिणी सहितको कार्यान्वयन कार्ययोजना वनाई कार्यान्वयन गर्नु उपयुक्त हुन्छः

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप (विस्तारित)	जिम्मेवार निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	समयावधि	प्रगति सूचक (KPI)	स्रोत व्यवस्थापन	जोखिम र सो को व्यवस्थापन
१	सेवा प्रवाह पुनःइन्जिनियरिङ्ग	सम्पूर्ण अध्यागमन प्रक्रिया नक्साङ्कन, दोहोरो प्रक्रिया हटाउने, अनलाइन पूर्व-दर्ता प्रणाली लागू गर्ने, सेवा समय मापन प्रणाली स्थापना गर्ने	अध्यागमन विभाग	गृह मन्त्रालय	1 वर्ष	औसत सेवा समय ३०% कमी; अनलाइन आवेदन ५०% वृद्धि; सेवाग्राही सन्तुष्टि ≥80%	आईटी प्रणाली सुधार बजेट; प्रक्रिया विशेषज्ञ; प्राविधिक परामर्शदाता	कर्मचारी → परिवर्तन व्यवस्थापन तालिम; प्रणाली अवरोध → पाइलट परीक्षण
२	राष्ट्रिय सुरक्षा सुदृढीकरण	Foreign National Information Management System र Forgery Detection Unit पूर्ण सञ्चालन, उच्च जोखिम यात्रुको प्रोफाइलिङ्ग गर्ने	अध्यागमन विभाग	गृह मन्त्रालय/सुरक्षा निकाय	२ वर्ष	नक्कली कागजात पहिचान दर ४०% वृद्धि; उच्च जोखिम केस ट्र्याकिङ १००%	विशेष उपकरण; डिजिटल फरेन्सिक तालिम; सुरक्षा	साइबर आक्रमण → सुरक्षा अडिट; गलत प्रोफाइलिङ्ग → मानव समीक्षा संयन्त्र
३	अनुसन्धान तथा नीतिगत सुधार	अध्यागमन विभागमा Research and Development इकाई स्थापना गरी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अध्ययन, प्रविधिको प्रयोग, गैरकानूनी प्रवेश नियन्त्रणका लागि अन्य निकायसंगको साझेदारी सम्वन्धी कार्य गर्ने	अध्यागमन विभाग	गृह मन्त्रालय	६ महिना र निरन्तर	प्रति वर्ष कम्तीमा ३ अध्ययन; सुधार सिफारिस कार्यान्वयन≥60%	अनुसन्धान बजेट; विषय विज्ञ; डाटा विश्लेषक	अध्ययन कार्यान्वयन नहुनु → कार्यान्वयन कार्यदल गठन
४	प्रणाली अन्तरआबद्धता	नेपाली पोर्टको राहदानी, कन्सुलर सेवा, वैदेशिक रोजगार विभाग र नियोगहरूसँग रियल टाइम एकीकरण गर्ने	अध्यागमन विभाग	गृह मन्त्रालय/सम्बन्धित निकाय	१ वर्ष	रियल टाइम डेटा आदानप्रदान ९०%; दोहोरो डाटा प्रविष्टि ७०% कमी	सिस्टम एकीकरण बजेट; साइबर सुरक्षा पूर्वाधार	डाटा गोपनीयता जोखिम → एन्क्रिप्सन; अन्तरसंस्थागत असहयोग → MoU

५	सीमा व्यवस्थापन आधुनिकीकरण	Automatic Border Control, APIS, ABIS, Biometric Authentication पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने	अध्यागमन विभाग	गृह मन्त्रालय	२ वर्ष	स्वचालित क्लियरेन्स ५०%; प्रतीक्षा समय ४०% कमी	उच्च प्रविधि उपकरण; IT प्राविधिक	प्राविधिक विफलता → AMC; उच्च लागत → चरणबद्ध कार्यान्वयन
६	मानव संसाधन विकास	अभिमुखीकरण, भाषा तालिम, दस्तावेज प्रमाणीकरण सीप, प्रोटोकल तालिम, अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन प्रशिक्षण प्रदान गर्ने	अध्यागमन विभाग	गृह मन्त्रालय	निरन्तर	१००% कर्मचारी वार्षिक तालिम; दक्षता मूल्याङ्कन स्कोर ≥75%	तालिम बजेट; प्रशिक्षण साझेदारी संस्था	उत्प्रेरणा कमी → प्रदर्शन आधारित प्रोत्साहन
७	यात्रु सेवा समन्वय	नागरिक उड्डयन प्राधिकरणसँग संयुक्त सेवा डेस्क, सुरक्षा स्क्रिनिङ्ग र इमिग्रेसन एकीकृत सेवा प्रवाह गर्ने	अध्यागमन विभाग/नागरिक उड्डयन प्राधिकरण	गृह मन्त्रालय	१ वर्ष	यात्रु गुनासो ५०% कमी; क्लियरेन्स समय ३०% कमी	समन्वय कार्यदल; डिजिटल डिस्प्ले प्रणाली	समन्वय अभाव → संयुक्त कार्यसमिति
८	लगेज व्यवस्थापन सुधार	लगेज ट्र्याकिङ प्रणाली, CCTV निगरानी जस्ता कार्य गर्ने	नागरिक उड्डयन प्राधिकरण	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय	१ वर्ष	लगेज हराउने केस ६०% कमी; गुनासो समाधान ≤48 घण्टा	निगरानी पूर्वाधार; प्राविधिक प्रणाली	एयरलाइन्स असहयोग → दण्डात्मक प्रावधान
९	यात्रु अधिकार संरक्षण	एयरलाइन्ससँग यात्रु सहजीकरण प्रोटोकल, गुनासो अनलाइन दर्ता प्रणाली लागु गर्ने	अध्यागमन विभाग/सम्बन्धित निकाय	गृह मन्त्रालय	निरन्तर	गुनासो समाधान समय ४०% कमी; अनलाइन दर्ता ७०% वृद्धि	समन्वय बजेट; डिजिटल प्लेटफर्म	कानुनी जटिलता → स्पष्ट कार्यविधि र निर्देशिका

१२(ग).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधारको प्रणाली

माथि उल्लिखित क्रियाकलापको अनुगमन, मूल्याङ्कन र तत्काल सुधारका लागि देहायबमोजिम प्रस्ताव गरिएको छः

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१	प्रक्रिया पुनःइन्जिनियरिङ्ग तथा अनलाइन पूर्व-दर्ता	१ वर्षमा औसत सेवा समय ३०% कमी; अनलाइन आवेदन ५०% वृद्धि; सन्तुष्टि वृद्धि	MIS रिपोर्ट, सेवा समय रजिस्टर, सेवाग्राही सर्वे	त्रैमासिक	अध्यागमन विभाग	त्रैमासिक समीक्षा बैठक; सेवाग्राही फिडब्याक विश्लेषण	SOP परिमार्जन; अतिरिक्त काउन्टर/प्रविधि सुधार
२	FNIMS र FDU सञ्चालन	२ वर्षभित्र नक्कली कागजात पहिचान ४०% वृद्धि; उच्च जोखिम केस १००% प्रोफाइलिङ्ग	सुरक्षा प्रतिवेदन, केस ट्र्याकिङ प्रणाली	मासिक/त्रैमासिक	अध्यागमन विभाग	सुरक्षा विश्लेषण बैठक; केस स्टडी समीक्षा	सुरक्षा प्रोटोकल अद्यावधिक; अतिरिक्त तालिम
३	R&D Wing स्थापना	प्रति वर्ष ≥३ नीति अध्ययन; सिफारिस कार्यान्वयन ≥६०%	अध्ययन प्रतिवेदन, कार्यान्वयन ट्र्याकिङ	अर्धवार्षिक	अध्यागमन विभाग	नीति संवाद; अनुसन्धान समीक्षा बैठक	नीति परिमार्जन; पाइलट परीक्षण
४	प्रणाली अन्तरआबद्धता	१ वर्षभित्र ९०% रियल टाइम डेटा आदानप्रदान; दोहोरो प्रविष्टि ७०% कमी	IT अडिट रिपोर्ट, सिस्टम इंटिग्रेसन रिपोर्ट	मासिक	अध्यागमन विभाग/ सम्बन्धित निकाय	IT समीक्षा बैठक; डेटा गुणस्तर विश्लेषण	API सुधार; साइबर सुरक्षा सुदृढीकरण
५	ABC, APIS, ABIS लागू	१८ महिनाभित्र ५०% स्वचालित क्लियरेन्स; प्रतीक्षा समय ४०% कमी	Border Control Log, Biometric System Report	मासिक	अध्यागमन विभाग	प्राविधिक अडिट; प्रणाली प्रदर्शन विश्लेषण	प्रणाली अपग्रेड; AMC सक्रियता
६	मानव संसाधन क्षमता विकास	१००% कर्मचारी वार्षिक तालिम; दक्षता स्कोर ≥७५%	तालिम उपस्थिति, मूल्याङ्कन रिपोर्ट	अर्धवार्षिक	अध्यागमन विभाग	पोस्ट-ट्रेनिङ मूल्याङ्कन; ज्ञान-साझेदारी सत्र	पाठ्यक्रम परिमार्जन; प्रदर्शन आधारित प्रोत्साहन
७	यात्रु सेवा समन्वय	१ वर्षमा गुनासो ५०% कमी; क्लियरेन्स समय ३०% कमी	गुनासो दर्ता प्रणाली, समय मापन रिपोर्ट	त्रैमासिक	अध्यागमन विभाग/ ना. उ. प्राधिकरण	संयुक्त समीक्षा बैठक	प्रक्रिया पुनर्संरचना; संयुक्त डेस्क विस्तार

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
८	लगेज ट्र्याकिङ प्रणाली	१ वर्षमा लगेज हराउने केस ६०% कमी; गुनासो समाधान ≤४८ घण्टा	CCTV रिपोर्ट, एयरलाइन्स सेवा रिपोर्ट	मासिक	नागरिक उड्डयन प्राधिकरण	सेवा स्तर समीक्षा बैठक	SLA कडाइ; दण्डात्मक कार्यान्वयन
९	यात्रु गुनासो अनलाइन प्रणाली	गुनासो समाधान समय ४०% कमी; अनलाइन दर्ता ७०% वृद्धि	डिजिटल गुनासो प्लेटफर्म	मासिक	अध्यागमन विभाग	डेटा विश्लेषण; फिडब्याक समीक्षा	प्रणाली सुधार; स्पष्ट कार्यविधि अद्यावधिक

१२(घ) कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन

१२(घ).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

- गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७८ को कार्ययोजना तथा ग्रे लिष्टबाट बाहिरिने शीघ्र सुधारात्मक क्रियाकलापको विस्तृतीकरण, २०८२ मा समेत कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन विभागले कसूरजन्य सम्पत्ति रोक्का, नियन्त्रण, जफत तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी केन्द्रीय अभिलेख तयार गर्न सफ्टवेयरको विकास दुई वर्ष भित्र गर्ने भन्ने क्रियाकलाप रहेको छ। त्यस्तै उक्त कार्ययोजनामा जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन शाखा गठन गर्नुपर्ने विषय उल्लेख गरिएको छ।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना (२०८१/८२-२०८५/८६) को उद्देश्य नं. १ को रणनीति १. ३ अन्तर्गत क्रियाकलाप नं.१.३.२ मा कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन व्यवस्थापन असुल उपर सम्बन्धी मार्गदर्शन बनाई लागू गर्ने उल्लेख छ। सोही कार्ययोजनाको उद्देश्य नं. ५ को रणनिति नं. ५.१ को क्रियाकलाप नं. ५.१.४ मा रोक्का, नियन्त्रण र जफत सम्बन्धमा फरक फरक ऐनहरूमा रहेका फरक फरक कानूनी व्यवस्थालाई खारेज गरी कसूरजन्य सम्पत्ति (रोक्का, जफत र नियन्त्रण) ऐन अनुसार हुने गरी कानूनको मस्यौदा तयार गर्ने भन्ने व्यवस्था रहेको छ।
- नेपाललाई ग्रे लिष्टबाट बाहिरिने शीघ्र सुधारात्मक क्रियाकलापहरूको विस्तृतीकरण, २०८२ को अनुसूची ६ को बुँदा नं ६.१.१ मा कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन . पहिचान, रोक्का, नियन्त्रण, दावीको विवरण र सम्पत्ति मुद्दा पिच्छे चौमासिक र वार्षिक रुपमा कसूरजन्य सम्पत्ति सम्बन्धित निकायको समन्वयमा कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन विभागमा तत्काल आउने व्यवस्था गर्नुपर्ने विषय उल्लेख छ।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका सम्बन्धमा नेपाल सदस्य भएको अन्तर्राष्ट्रिय संस्था APG (Asia Pacific Group on Money Laundering) ले सन् २०२३ मा सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी नेपालको तेस्रो पारस्परिक मूल्याङ्कन सम्पन्न गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेकोमा प्रतिवेदन साथ प्रकाशित कार्ययोजनामा यस विभागले प्रत्यक्ष रूपमा गर्नुपर्ने देहाय बमोजिमका दुईवटा कार्यहरू समावेश गरिएको छः-

IO	Action Item	Timelines
	Nepal Should Increase the capacity and coordination of relevant competent authorities in freezing, seizing, confiscating and	January २०२६

८	managing assets, including through targeted proceeds of crime training.	
	Nepal should demonstrate through case studies and statistics that relevant competent authorities are taking measures to identify, trace, restrain, seize and, where applicable, confiscate proceeds and instrumentalities of crime in line with Nepal÷s risk profile.	January २०२७

१२(घ).१.१ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

- कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधनको जफत र व्यवस्थापनमा कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) ऐन, २०७० बाहेक अन्य विषयगत ऐनमा समेत व्यवस्था भएको हुँदा विभिन्न निकायहरूबिच बुझाईमा एकरूपता नहुनु ।
- विभाग तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा अनुसन्धानकारी निकाय तथा अदालतबाट कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधनको रोक्का, नियन्त्रण र जफत सम्बन्धी विवरण नियमित रुपमा प्राप्त नहुनु।

१२(घ).१.२ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरू तथा विभिन्न अनुसन्धानकारी निकायहरूबाट कसूरको अनुसन्धान तथा तहकिकातको सिलसिलामा रोक्का राखिएको तथा नियन्त्रणमा लिइएको तथा अदालतको आदेशबाट जफत हुने ठहर भई विभागले जफत गरेका सम्पत्ति तथा साधनको विस्तृत विवरण समेटिएको Integrated Data Sheet को ५ वटा फाराम विकास गरी विवरण प्रविष्टि (सफ्टवेयर नबन्दासम्मका लागि) गर्न शुरू गरिएको। यस्तो विवरणलाई मासिक रूपमा विभागको वेवसाइटमा समेत प्रकाशन गर्न सुरु गरिएको।

१२(घ).२ आगामी मार्गचित्र

१२(घ).२.१ विद्यमान समस्याहरू

- रोक्का, नियन्त्रण र जफत सम्बन्धमा सम्बद्ध विषयगत ऐनहरूमा रहेका पहिलेका कानूनी व्यवस्थाले गर्दा सम्बन्धित निकायले कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) ऐन, २०७० लाई कार्यान्वयनमा प्राथमिकता नदिँदा कार्यसम्पादनमा कठिनाइ भएको,

- कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन पहिचान, रोक्का, नियन्त्रण, जफत सम्बन्धी विवरण अनुन्धानकारी, अभियोजनकारी र अदालत तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट न्यून रूपमा मात्र प्राप्त भएको,
- कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधनको लिलाम बिक्री तथा व्यवस्थापनका लागि Warehouse नभएको,
- अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र मापदण्ड अनुरूप Asset Recovery (Illicit Property Cycle Management) कार्य सम्पादन गर्न कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन विभागको संस्थागत क्षमता कमजोर रहेको।
- कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन सम्बन्धमा कर्मचारीको क्षमता कमजोर रहेको एवं कर्मचारीहरूले विभागमा खटिँदा आफू दण्डित भएको रूपमा लिने गरेको।

१२(घ).२.२ नागरिकका अपेक्षा

- अदालतबाट भएका आदेश/फैसला बमोजिम कसूरदारका सम्पत्ति तथा साधनहरू छिटो भन्दा छिटो राज्यको नियन्त्रणमा आएको होस्।
- कसूर गरी आर्जित सम्पत्ति कसूरदार स्वयं वा निजका आफन्तले प्रयोग गरिरहने, भाडामा लगाउने र राजनीतिक पहुँचको आडमा राज्यलाई बुझाउन इन्कार वा अलमल गर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य होस्।

१२(घ).२.३ अबको दुरदृष्टि

कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधनको व्यवस्थापन प्रभावकारी वनाउने।

१२(घ).२.४ सुधारका उपायहरू

- रोक्का, नियन्त्रण र जफत सम्बन्धमा विभिन्न ऐनहरूमा रहेका प्रावधानहरू संशोधन गरी कसूरजन्य सम्पत्ति (रोक्का, जफत र नियन्त्रण) ऐन, २०७० अनुसार मिलान हुने गरी सम्बद्ध ऐनहरू संशोधन गर्ने,
- कसूरजन्य सम्पत्ति (रोक्का, जफत र नियन्त्रण) ऐन, २०७० मा भएका पछिल्ला संशोधनहरू अनुरूप कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) सम्बन्धी नियमावली, २०७७ संशोधन गर्ने,
- कसुरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Proceeds of Crime Management Information System-PCMIS) को विकास मार्फत् कसूरजन्य सम्पत्तिको रोक्का, नियन्त्रण र जफत सम्बन्धी अद्यावधिक विवरण प्राप्त गर्ने,

- अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र मापदण्ड अनुरूप विभागलाई Asset Recovery Interagency Network-Asia Pacific (ARIN-AP) को Focal Point बनाउने,
- नियन्त्रणमा लिइएका एवं जफत गरिएका कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधनको लिलाम बिक्री एवं व्यवस्थापनका लागि प्रत्येक प्रदेशस्तरमा वेयरहाउस निर्माण गर्ने,
- विभाग र अनुसन्धानकारी, अभियोजनकारी एवं अदालतका कार्यरत जनशक्तिको क्षमता विकास सम्बन्धी कार्यक्रमलाई तीव्रता दिने,
- कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन कोषको उद्देश्य अनुकूल परिचालन गर्ने।

१२(घ).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलापहरू	समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सुधारका लागि जोखिम तथा सिमाहरू
१	कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन	सबै अनुसन्धानकारी र अभियोजनकारी निकायबाट रोक्का राखेको, नियन्त्रण लिइएको र जफत गरिएका सम्पत्ति तथा साधन सम्बन्धी विवरण नियमित प्राप्त गरी सार्वजनिक गर्ने।	नियमित	**वेवसाइटमा मासिक रूपमा प्रकाशन**	**नलाग्ने**	सबै निकायहरूले नियमित रूपमा विवरण उपलब्ध गराउने
२	सूचना प्रविधिको उपयोग	कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Proceeds of Crime Management Information System-PCMIS) निर्माण गरी उक्त प्रणालीमा सबै सरोकारवाला निकायहरूको अन्तरआबद्धता मार्फत अद्यावधिक विवरण प्राप्त गर्ने।	**५ महिना**	**PCMIS बाट अद्यावधिक विवरण प्राप्त भएको**	**नेपाल सरकार**	सबै निकायहरूले समयमा नै विवरण प्रविष्टि गर्ने
३	कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन	Warehouse निर्माण: काठमाडौं उपत्यकामा वागमती प्रदेशभित्रबाट विभागमा प्राप्त भएका र प्राप्त हुने कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधनलाई व्यवस्थित रूपमा राख्नका लागि प्रारम्भिक चरणमा काठमाडौ उपत्यकामा Warehouse निर्माण गरी सञ्चालनमा ल्याउने। (Warehouse निर्माणका लागि कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन कोष वा वार्षिक बजेट प्रणालीबाट आर्थिक स्रोत जुटाउने गरी)	२ वर्ष	वेयरहाउस सञ्चालनमा आएको हुने	नेपाल सरकार	वेयरहाउस निर्माणका लागि वहुवर्षीय रूपमा पर्याप्त बजेट विनियोजन हुने
		अन्य प्रदेशहरूका जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा क्रमश: झापा र मोरङ्ग (कोशी प्रदेश), पर्सा (मधेश प्रदेश), कास्की (गण्डकी प्रदेश), भैरहवा र बाँके (लुम्बिनी प्रदेश), सुर्खेत (कर्णाली प्रदेश) र कैलाली (सुदुर पश्चिम प्रदेश) जिल्लाहरूमा चरणबद्ध रुपमा Warehouse निर्माण गरी सञ्चालनमा ल्याउने।	२ वर्ष	वेयरहाउस सञ्चालनमा आएको हुने	नेपाल सरकार	वेयरहाउस निर्माणका लागि बहुवर्षीय रूपमा पर्याप्त बजेट विनियोजन गर्ने
४	कानून संशोधन	नियम संशोधन र कार्यविधि तथा मापदण्ड तर्जुमा: कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत), २०७० लाई संशोधन गर्नका लागि सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी कार्यमा वित्तीय	१ वर्ष	संशोधित नियमावली जारी भएको हुने	नेपाल सरकार	नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलापहरू	समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सुधारका लागि जोखिम तथा सिमाहरू
		लगानी निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना (२०८१/८२-२०८५/८६) को क्रियाकलाप नं. ५.१.४ बमोजिम कानून मन्त्रालयबाट हुने । कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) नियमावली,२०७७ लाई संशोधन गर्ने। (कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) ऐन, २०७० मा मिति २०८२।०४।१४ मा भएको संशोधन बमोजिमका कार्यविधिगत व्यवस्था गर्न)				नियमावली समयमा नै पारित गर्ने।
		कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) ऐन,२०७० को दफा २६(ग) बमोजिम कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन कोषको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि कार्यविधि तथा मापदण्ड तर्जुमा गर्ने। कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन विभागको रणनीति तर्जुमा गर्ने।	१ वर्ष	कार्यविधि तथा मापदण्ड जारी भएको हुने	नेपाल सरकार	
५	जनशक्ति व्यवस्थापन	क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन: विभाग, जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरू र अनुसन्धानकारी निकायहरूका जनशक्तिलाई क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने। (कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन कोष वा वार्षिक बजेट प्रणालीबाट आर्थिक स्रोत जुटाउने गरी)	१ वर्ष		नेपाल सरकार/ कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन कोष	क्षमता विकास कार्यक्रममा पर्याप्त बजेट विनियोजन गर्ने।

१२(घ).२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधार

क्षेत्र	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red Flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)
कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन	कसूरजन्य सम्पत्तिको एकीकृत अभिलेख प्राप्त गर्नु	लेखा शाखा/ PCMIS	मासिक	योजना, अनुगमन तथा सम्पत्ति व्यवस्थापन शाखा	निकायहरूले अभिलेख प्रविष्ट नगर्नु	सम्बन्धित निकायहरूलाई समयतालिका सहित पत्राचार गर्ने।
सूचना प्रविधि	PCMIS लागू	योजना, अनुगमन तथा सम्पत्ति व्यवस्थापन शाखा	नियमित	योजना, अनुगमन तथा सम्पत्ति व्यवस्थापन शाखा	सम्बन्धित निकायले सफ्टवेयर सञ्चालन नगरेको	वार्षिक मर्मत सम्झौता गरी प्राविधिक खटाउने र शाखाबाट समन्वय गर्ने ।
कानूनी सुधार	नियमावली संशोधन मसौदा पेश	कार्यदलको प्रतिवेदन	त्रैमासिक	प्रशासन शाखा	कार्यदलले प्रतिवेदन नदिएमा	कर्मचारीको कार्यसम्पादन अनुगम गरी सचेत गराउने।
अभिलेख व्यवस्थापन	कसूरजन्य सम्पत्तिको प्राप्त विवरण वेवसाइटमा मासिक प्रकाशन गर्ने	विभागको वेवसाइटमा प्रकाशन	मासिक	योजना, अनुगमन तथा सम्पत्ति व्यवस्थापन शाखा	मासिक रूपमा प्रकाशन नभएको	सम्बन्धित निकायलाई पत्रबाट ताकेता गर्ने।

१२(ङ). कानून तथा न्याय

१२(ङ).१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

१२(ङ).१.१ हाल सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना तथा नीतिहरूको सारांश

नेपालको न्याय र कानून क्षेत्रको संरचनागत सुधारका लागि विगतदेखि हालसम्म विभिन्न रणनीतिक योजना र नीतिगत दस्तावेजहरू कार्यान्वयनमा रहेका छन्। यस सम्बन्धमा सबैभन्दा पछिल्लो र महत्वपूर्ण आधारका रूपमा ’न्यायपालिकाको पाँचौ पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०८१/८२—२०८५/८६)÷ रहेको छ। यस दस्तावेजले न्याय सम्पादनलाई छिटो, गुणस्तरीय र पूर्वानुमानयोग्य बनाउन सूचना प्रविधिमा आधारित मुद्दा व्यवस्थापन (IT-based Case Flow Management) र पुराना मुद्दाहरूको भार (Backlog) न्यूनीकरणलाई रणनीतिक प्राथमिकतामा राखेको छ।

त्यसैगरी, कानून निर्माणको प्रक्रियालाई व्यवस्थित र वैज्ञानिक बनाउन कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयले जारी गरेको 'कानून तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७९' ले विधेयकहरूको मस्यौदामा एकरुपता, गुणस्तर र संविधान सम्मतता सुनिश्चित गर्न प्राविधिक एवं प्रक्रियागत मार्गदर्शन प्रदान गरेको छ (कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, २०७९)। प्रशासनिक सुधारका सन्दर्भमा 'प्रशासन सुधार सुझाव समिति (२०७५)' को प्रतिवेदनले मन्त्रालयको भूमिकालाई केवल कानूनी मस्यौदामा मात्र सीमित नराखी 'नियामकीय प्रभाव मूल्याङ्कन' (RIA) र कानूनी परामर्शको विशिष्टीकृत केन्द्र बनाउनुपर्नेमा जोड दिएको छ। यस्तै, 'न्यायमा पहुँच आयोग' का पछिल्ला प्रतिवेदनहरूले महिला, दलित र सीमान्तकृत समुदायका लागि न्यायको पहुँचलाई व्यावहारिक बनाउन कानूनी सहायताको विस्तार र प्रक्रियागत सरलीकरणलाई अनिवार्य सर्तका रूपमा अघि सारेका छन् (सर्वोच्च अदालत, २०७५/७६)।

१२(ङ).१.२ प्राज्ञिक तथा बाह्य अध्ययनहरूको निष्कर्ष

मन्त्रालय र न्याय प्रशासनको संस्थागत एवं नीतिगत सुधारका सम्बन्धमा भएका प्राज्ञिक तथा बाह्य क्षेत्रका अध्ययनहरूले नेपालको कानून निर्माण र न्याय सम्पादन प्रणालीमा विद्यमान चुनौतीहरूलाई गम्भीरताका साथ औंल्याएका छन्। 'नेपाल जस्टिस सेक्टर एसेसमेन्ट (२०२५)' ले नेपालको न्याय क्षेत्रमा डिजिटल रूपान्तरणको प्रयास भए तापनि संस्थागत कार्यसम्पादन र सेवा प्रवाह अझै पनि अत्यधिक कागजी प्रक्रियामा निर्भर रहेको र यसलाई 'डिजिटल-फर्स्ट' मोडमा लैजानुपर्ने निष्कर्ष निकालेको छ (विश्व बैंक, २०२५)।

कानून निर्माणका सन्दर्भमा, पूर्व सचिव मोहन बञ्जाडे (२०७८) को अध्ययनले नेपालका कानूनहरू जटिल र जनसाधारणले बुझ्न कठिन रहेको उल्लेख गर्दै सरल नेपाली भाषाको

प्रयोग र अनिवार्य 'नियामकीय प्रभाव मूल्याङ्कन' (RIA) को आवश्यकतालाई जोड दिएको छ। न्याय प्रशासनको पक्षमा 'विकृतिविहीन न्यायपालिका' सम्बन्धी हरिकृष्ण कार्की नेतृत्वको प्रतिवेदन (२०७८) ले न्यायपालिकाभित्रको बिचौलिया संयन्त्र र नियुक्ति प्रक्रियामा हुने राजनीतिक प्रभावलाई मुख्य चुनौतीका रूपमा पहिचान गर्दै गोलाप्रथाद्वारा पेशी व्यवस्थापन र नियुक्तिमा उच्चस्तरीय पारदर्शिता कायम गर्नुपर्ने ऐतिहासिक सिफारिस गरेको छ (कार्की समिति, २०२१)।

यस्तै, एसियाली विकास बैंक (ADB, २०१८) को अध्ययनले नेपालका अदालतहरूमा मुद्दाको चाप बढ्नुको प्रमुख कारण स्वचालित मुद्दा व्यवस्थापन प्रणालीको अभाव रहेको ठहर गर्दै 'e-Justice' को पूर्ण कार्यान्वयनमा जोड दिएको छ। ओईसीडी (OECD, २०१९) को प्रतिवेदनले नेपालमा न्यायिक लागत र प्रक्रियागत ढिलाइले गर्दा न्यून आय भएका नागरिकहरू न्यायबाट वञ्चित रहेको देखाउँदै स्थानीय न्यायिक समितिको क्षमता विकास र निःशुल्क कानूनी सहायताको प्रभावकारितामा सुधार ल्याउनुपर्ने निष्कर्ष निकालेको छ।

१२(ङ).१.३ सुधारका प्रयासहरू तथा प्रतिवेदनहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरू

नेपालको कानून निर्माण र न्याय प्रशासनको क्षेत्रमा सञ्चालित नीतिगत, संस्थागत र प्रक्रियागत सुधारका प्रयासहरूले अपेक्षित नतिजा हासिल गर्न नसक्नुका प्रमुख कारणहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

- सङ्घीयता र आधुनिक न्यायशास्त्रको मर्म अनुरूप पुराना कार्यविधिगत कानूनहरूको समयसापेक्ष परिमार्जनमा ढिलाइ हुनु।
- 'न्यायपालिकाको चौथो रणनीतिक योजना' ले तय गरेका डिजिटल अदालत र स्वचालित मुद्दा व्यवस्थापन जस्ता उच्च लागतका आयोजनाका लागि कुल बजेटको १ प्रतिशतभन्दा कम बजेट विनियोजन हुनु।
- का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालयलाई विधेयक मस्यौदा गर्ने परम्परागत भूमिकाबाट आधुनिक 'नियामकीय प्रभाव मूल्याङ्कन (RIA)' र 'पोष्ट-अडिट' गर्ने विशिष्टीकृत संस्थाको रुपमा रूपान्तरण गर्न नसकिनु।
- अदालत, प्रहरी, सरकारी वकील र कारागारका डेटाबेसहरू बीच अन्तर-आबद्धता (Interoperability) नहुँदा 'एकीकृत न्याय प्रणाली' को लक्ष्य अधुरो रहनु।
- कानून तर्जुमा र न्याय प्रशासन जस्तो प्राविधिक क्षेत्रमा दक्ष जनशक्ति आकर्षित गर्न र टिकाइराख्न आवश्यक प्रोत्साहनमूलक वृत्ति-विकास योजनाको अभाव हुनु।
- बिचौलिया नियन्त्रण र नियुक्तिमा पारदर्शिता जस्ता कार्यदलका सिफारिस कार्यान्वयन गर्न जिम्मेवार पदाधिकारीहरूको इच्छाशक्तिको अभाव हुनु।

- कानून निर्माण र न्यायमा पहुँचका सन्दर्भमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय न्यायिक समिति बीचको भूमिका र कार्यगत सहकार्य स्पष्ट हुन नसक्नु।
- कानून निर्माण प्रक्रियामा स्वार्थ समूहहरूको अनावश्यक प्रभाव रहनु र सुधारका एजेन्डाहरूले शक्ति केन्द्रको स्वार्थमा धक्का पुऱ्याउँदा कार्यान्वयनमा अवरोध हुनु।
- परम्परागत कार्यशैलीमा अभ्यस्त जनशक्तिलाई नवीन प्रविधि र पद्धतिमा रूपान्तरण गर्न आवश्यक सघन तालिम र मनोवैज्ञानिक तयारीको कमी हुनु।

१२(ङ).१.४ केही असल अभ्यासहरू

१. नेपालकको न्याय क्षेत्र (अदालत तथा न्याय सम्पादन) का सन्दर्भमा असल अभ्यासहरूः

- इजलास र मुद्दाको पेशी तोक्दा गोलाप्रथा प्रणाली लागू गरी बिचौलियाको प्रभाव न्यूनीकरण र न्यायिक निष्पक्षता सुनिश्चित गरिएको।
- जबरजस्ती करणी र गम्भीर प्रकृतिका मुद्दाहरूमा 'निरन्तर सुनुवाइ' मार्फत छिटो न्याय प्रदान गर्ने पद्धति बसालिएको।
- सेवाग्राहीले मोबाइल एसएमएस वा वेबसाइट मार्फत घरमै बसी मुद्दाको अवस्था र अर्को तारिखको जानकारी पाउने व्यवस्था।
- 'जित-जित' को भावना अनुरूप साना तिना स्थानीय विवाद र देवानी मुद्दाहरूलाई आपसी सहमतिमा टुङ्ग्याउन अदालतभित्रै मेलमिलाप केन्द्रहरू सक्रिय पारिएको।
- आर्थिक अभाव भएका सेवाग्राहीका लागि सबै जिल्ला अदालतमा 'वैतनिक कानून व्यवसायी' मार्फत निःशुल्क कानूनी पैरवीको सुनिश्चितता।
- भौगोलिक रूपमा विकट रहेका साक्षी वा विशेषज्ञहरूको बकपत्र र कतिपय मुद्दाको सुनुवाइ भिडियो कन्फरेन्सिङ मार्फत गर्ने अभ्यासको सुरुवात।

२. कानून क्षेत्रमा विद्यमान असल अभ्यासहरूः

- नेपालका सबै प्रचलित ऐन, नियम र संहिताबद्ध कानूनहरूलाई 'नेपाल कानून आयोग' को वेबसाइट मार्फत सर्वसाधारणका लागि निःशुल्क र सहज उपलब्ध गराइएको।
- महत्वपूर्ण विधेयकहरू तर्जुमा गर्दा सरोकारवाला र नागरिक समाजको राय सुझाव लिने र डिजिटल माध्यमबाट पृष्ठपोषण सङ्कलन गर्ने परिपाटी।
- छरिएर रहेका पुराना कानूनहरूलाई एकीकृत गरी 'मुलुकी देवानी संहिता' र 'मुलुकी फौजदारी संहिता' मार्फत आधुनिक र सुव्यवस्थित बनाइएको।
- ७५३ वटै स्थानीय तहमा उपप्रमुखको संयोजकत्वमा न्यायिक समिति गठन गरी समुदायस्तरका विवादलाई स्थानीय तहमै समाधान गर्ने संवैधानिक अभ्यास।
- नेपाल राजपत्र र महत्वपूर्ण कानूनहरूलाई नेपाली र अंग्रेजी दुवै भाषामा प्रकाशन गरी अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समेत पहुँचयोग्य बनाइएको।

- कानून निर्माणमा एकरुपता र गुणस्तर कायम गर्न 'कानून तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७९ र विधायन ऐन, २०८१ लाई मानकका रूपमा प्रयोगमा ल्याइएको।

१२(ङ).२ आगामी मार्गचित्र

१२(ङ).२.१ विद्यमान समस्याहरू

१. कानून निर्माण र तर्जुमा प्रक्रियाका समस्याहरू

- विधेयक तर्जुमादेखि संसदमा पेश गर्दासम्मको निश्चित कार्यतालिका नहुँदा कानून निर्माण समयबद्ध रुपमा नहुने गरेको।
- 'नियामकीय प्रभाव मूल्याङ्कन (RIA)' को कानूनी पद्धति नहुँदा पर्याप्त अध्ययन र तथ्याङ्क बिना तदर्थ आधारमा मस्यौदा तयार गरिनु।
- कानून निर्माणको प्रारम्भिक चरणमा शक्तिशाली व्यापारिक वा स्वार्थ समूहको पहुँचले गर्दा सार्वजनिक हितभन्दा समूहगत लाभका प्रावधानहरू प्राथमिकतामा पर्नु।
- आम नागरिकले सहजै बुझ्न सक्ने सरल नेपाली भाषाको सट्टा अझै पनि परम्परागत र कठिन कानूनी शब्दावलीकै निरन्तर प्रयोग हुनु।
- कार्यान्वयनमा आएका कानूनहरूले आफ्नो लक्ष्य हासिल गरे/नगरेको परीक्षण गर्ने मन्त्रालयको संगठनात्मक क्षमता शून्य प्रायः हुनु।
- मूल ऐनको भावना विपरीत कार्यविधि र निर्देशिका बनाएर कार्यकारीले आफूखुसी अधिकार प्रयोग गर्ने प्रवृत्तिलाई रोक्न का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय र सङ्घीय संसदको 'Vetting' क्षमता कमजोर हुनु।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका साझा अधिकारका सूचीमा कानून बनाउँदा 'Standard Model Laws' को अभावमा कार्यक्षेत्र र क्षेत्राधिकार बाझिनु।

२. संस्थागत संरचना र जनशक्ति व्यवस्थापनका समस्याहरू

- का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालयको वर्तमान संरचना अझै पनि विधेयकको मस्यौदा गर्ने परम्परागत भूमिकामा सीमित रहनु र कानून कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने विशिष्टीकृत महाशाखा नहुनु।
- कानून परिमार्जनको स्थायी थिंक-ट्याङ्कका रूपमा रहेको कानून आयोगलाई पर्याप्त बजेट र स्वायत्तता नदिई जिम्मेवारी विहीन बनाउनु।
- कानून तर्जुमा र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा दक्ष जनशक्तिलाई सेवामा टिकाइराख्न आवश्यक 'प्रोफेसनल इन्सेन्टिभ' र विशेष वृत्ति-विकास योजनाको अभाव हुनु।
- अन्य निकायलाई दिइने कानूनी राय प्रक्रिया 'डिजिटल वर्कफ्लो' मा नहुँदा फाइलहरू लामो समय रोकिने र विकास निर्माणका कार्यहरू सुस्त हुने अवस्था रहनु।

- का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय, कानून आयोग र मुद्रण विभाग बीच 'Real-time' डेटा एकीकरण नहुँदा संशोधित कानूनको आधिकारिक प्रति पाउन कठिन हुनु।
- सन्धि, सम्झौता र अन्तर्राष्ट्रिय विवादहरूमा नेपालको पक्ष बलियो बनाउन आवश्यक पर्ने विज्ञता र रणनीतिको कमी हुनु।

३. न्यायाधीश नियुक्ति, पदस्थापन र वृत्ति-विकासका समस्याहरू

- 'न्याय परिषद्' को संरचना र नियुक्ति प्रक्रियामा राजनीतिक प्रतिनिधित्व हावी हुँदा योग्यता र निष्ठाभन्दा दलीय निकटताका आधारमा न्यायाधीश छानिने प्रवृत्ति रहनु।
- न्यायाधीश नियुक्तिको वस्तुनिष्ठ मापदण्ड र 'रोस्टर' सार्वजनिक नहुँदा योग्य कानून व्यवसायी एवं कर्मचारीहरू पछि पर्ने परिपाटी।
- न्याय सेवाका कर्मचारी र कानून व्यवसायीहरू बीच न्यायाधीश नियुक्तिमा उचित सन्तुलन नमिल्दा व्यावसायिक मनोबल कमजोर हुनु।
- आचरण विपरीत कार्य गर्ने न्यायाधीशहरूलाई कारबाही गर्ने प्रक्रिया राजनीतिक दबाब र प्रभावका कारण फितलो वा छनोटपूर्ण हुनु।
- न्यायाधीशहरूको कार्यसम्पादनको वैज्ञानिक र वस्तुनिष्ठ मूल्याङ्कन गरी सोही आधारमा पदोन्नति गर्ने पद्धतिको कमी हुनु।

४. न्यायिक पारदर्शिता, सदाचार र भ्रष्टाचार सम्बन्धी समस्याहरू

- अदालतका कर्मचारी र बिचौलियाको सेटिङमा मुद्दाको पेशी र इजलास प्रभावित पार्ने 'बेन्च सपिङ' को समस्या निर्मूल हुन नसक्नु।
- न्यायाधीश र उच्च अधिकारीहरूको सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक जानकारी र स्वतन्त्र छानबिनको दायरामा नल्याइँदा वित्तीय जवाफदेहिता कमजोर हुनु।
- न्यायाधीशहरूको स्वार्थ बाझिने मुद्दाहरूमा अलग हुनुपर्ने (Recusal) स्पष्ट कानूनी कार्यविधि र त्यसको कडाइका साथ पालना नहुनु।
- अदालतको आन्तरिक बजेट खर्च, भौतिक पूर्वाधारका ठेक्कापट्टा र सूचना प्रविधि खरिदमा हुने खर्चहरूको सार्वजनिक लेखापरीक्षणमा पहुँचको कमी।
- न्याय सम्पादनमा हुने ढिलासुस्ती र अनियमिततालाई प्रणालीमार्फत 'ट्र्याकिङ' गरी जिम्मेवारलाई उत्तरदायी बनाउने स्वचालित संयन्त्र नहुनु।

५.न्याय सम्पादन, कार्यविधि र फैसला कार्यान्वयनका समस्याहरू

- अदालतहरूमा वर्षौंदेखि पुराना मुद्दाहरू थुप्रिनु र 'टाइम कार्ड' प्रणाली सबै तहमा लागू हुन नसक्दा न्याय सम्पादन अनिश्चित हुनु।

- प्रमाण ऐन, २०३१ ले आधुनिक डिजिटल प्रमाण र वैज्ञानिक अनुसन्धानलाई अंगिकार गर्न नसक्नु।
- 'फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय' को न्यून अधिकार र प्रहरीसँगको समन्वय अभावमा दण्ड-जरिवाना र बिगो भराउने कार्यमा चरम ढिलाइ हुनु।
- अन्तर-निकाय समन्वयको अभावः अदालतको सफ्टवेयर र प्रहरी वा सरकारी वकीलको डेटाबेस बीच अन्तरआवद्धता (Interoperability) नहुँदा मिसिलको डिजिटल आदानप्रदान हुन नसक्नु।
- अदालती दस्तुर र कानून व्यवसायीको चर्को शुल्कका कारण विपन्न नागरिकका लागि न्याय पहुँच बाहिर हुनु।

६. अर्धन्यायिक, स्थानीय र वैकल्पिक विवाद समाधानका समस्याहरू

- ७५३ स्थानीय तहमा कानूनी सल्लाहकार र कार्यविधिगत ज्ञानको अभावमा गरिने फैसलाहरू त्रुटिपूर्ण हुनु।
- मध्यस्थता र मेलमिलापलाई झन्झटिलो र खर्चिलो बनाइनु तथा सामुदायिक मेलमिलापलाई औपचारिक प्रणालीमा आबद्ध गर्न नसकिनु।
- कतिपय मुद्दामा अदालत र अर्धन्यायिक निकाय बीचको क्षेत्राधिकार स्पष्ट नहुँदा सेवाग्राहीमा अन्योलमा सिर्जना हुनु।
- व्यवसायिक विवाद समाधानका लागि मध्यस्थता पद्धति केही सीमित व्यक्तिको घेरामा रहनु र यसको लागत उच्च हुनु।

१२(ङ).२.२ नागरिकका अपेक्षाहरू

- मुद्दा दर्ता भएपछि फैसला नभएसम्म लाग्ने समय सुनिश्चित (Time-bound disposal) होस् र 'तारिख' धाउँदा धाउँदै पुस्ता बित्ने अवस्थाको अन्त्य होस्।
- अदालती दस्तुर, वकीलको शुल्क र न्याय प्राप्तिका क्रममा हुने अन्य प्रशासनिक खर्चहरू आम नागरिकको आर्थिक हैसियतभित्र हुन सकुन्।
- विपन्न र असहाय नागरिकका लागि राज्यले उपलब्ध गराउने वैतनिक वकीलको सेवा वा निशुल्क कानूनी सहायता प्रभावकारी र गुणस्तरीय होस्।
- अदालत र अर्धन्यायिक निकायमा हुने आर्थिक चलखेल र बिचौलियाको सेटिङ पूर्ण रूपमा अन्त्य भई निष्पक्ष न्यायको प्रत्याभूति होस्।
- राजनीतिक भागबण्डाका आधारमा नभई उच्च नैतिक चरित्र र व्यावसायिक दक्षता (Merit) भएका व्यक्तिहरू मात्र न्यायाधीशमा नियुक्त हुन्।
- न्यायाधीश र न्याय सेवाका उच्च पदाधिकारीहरूको सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गरियोस् र त्यसको नियमित छानबिन होस्।

- मुद्दाको दर्ता, पेशी, आदेश र फैसलाको जानकारी घरमै बसी मोबाइल एप वा एसएमएस मार्फत प्राप्त गर्न सकिने 'e-Justice' को पूर्ण कार्यान्वयन होस्।
- ऐन, नियम र अदालतका फैसलाहरूमा प्रयोग हुने जटिल शब्दावलीको सट्टा आम नागरिकले बुझ्न सक्ने सरल नेपाली भाषाको प्रयोग गरियोस्।
- नेपालका सबै संशोधित कानूनहरू एउटै आधिकारिक डिजिटल प्लेटफर्ममा निःशुल्क र सजिलै उपलब्ध होन्।
- अदालतको फैसला हुनासाथ बिगो भराउने, कैद असुल गर्ने र क्षतिपूर्ति पाउने प्रक्रिया स्वतः र तत्काल सुरु होस्।
- फैसला कार्यान्वयनका लागि स्थानीय प्रशासन र प्रहरीले बिना कुनै आलटाल सक्रिय सहयोग गरून्।
- नागरिकको जीवनसँग जोडिएका कानूनहरू बनाउँदा सरोकारवाला र सर्वसाधारणको अर्थपूर्ण राय-सुझाव लिने परिपाटीको विकास होस्।
- कानूनहरू सीमित व्यापारिक, राजनीतिक वा विविध स्वार्थ समूहको हितका लागि नभई आम नागरिकको हितलाई केन्द्रमा राखेर निर्माण गरियोस्।
- स्थानीय तहका न्यायिक समितिहरू राजनीतिक पूर्वाग्रहमुक्त हुन्, कानूनी रूपमा दक्ष होउन् ताकि ससाना विवादका लागि सदरमुकाम धाउनु नपरोस्।
- विवादहरूलाई अदालती लडाइँको साटो समुदायस्तरमै आपसी सहमति र मेलमिलाप (Mediation) बाट टुङ्ग्याउने वातावरण निर्माण होस्।

१२(ङ).२.३ अबको दूरदृष्टि

"सक्षम कानून, निष्पक्ष न्यायः सुशासन र जनविश्वासको बलियो आधार।"

१२(ङ).२.४ सुधारका उपायहरू

१. कानून निर्माण र नीतिगत सुधार

- विधायन ऐन, २०८१ वमोजिम विधेयक तर्जुमादेखि संसदमा पेश गर्दासम्मको समयबद्ध कार्यतालिका (Legislative Calendar) अनिवार्य रुपमा वनाई कार्यान्वयन गर्ने।
- नयाँ कानून निर्माण गर्नुपूर्व त्यसले समाज, अर्थतन्त्र र सुशासनमा पार्ने बहुआयामिक प्रभावको वैज्ञानिक विश्लेषण गर्न 'नियामकीय प्रभाव मूल्याङ्कन (RIA)' को पद्धतिलाई कानूनी रूपमै अनिवार्य गर्ने।
- कानून निर्माण र नीतिगत निर्णयमा स्वार्थ समूहको अनुचित प्रभाव रोक्न छुट्टै 'स्वार्थको द्वन्द्व (Conflict of Interest) सम्बन्धी ऐन' जारी गरी मस्यौदा लेखनमा संलग्न पदाधिकारीको 'डिस्क्लोजर' पद्धति लागू गर्ने।

- कार्यान्वयनमा रहेका कानूनहरूले निर्दिष्ट लक्ष्य हासिल गरे वा नगरेको परीक्षण गर्न ५-५ वर्षमा 'उत्तर-विधायिकी लेखापरीक्षण (Post-Audit)' गरी असान्दर्भिक कानून खारेजी वा परिमार्जनको सिफारिस गर्ने।
- मूल ऐनको भावना विपरीत कार्यविधि र निर्देशिका बनाएर कार्यकारीले आफूखुसी अधिकार प्रयोग गर्ने प्रवृत्तिलाई रोक्न प्रत्यायोजित विधायनको मन्त्रालयगत 'Vetting' र प्राविधिक सुपरीवेक्षण अनिवार्य गर्ने।
- कानूनमा प्रयोग हुने क्लिष्ट र पुरातन शब्दहरू हटाई सरल नेपाली भाषाको प्रयोग गर्ने र वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न सबै कानूनको तत्काल आधिकारिक अंग्रेजी अनुवाद गर्ने।
- 'नेपाल कानून आयोग' लाई पर्याप्त बजेट, भौतिक पूर्वाधार र विषयगत विज्ञहरूको स्थायी संयन्त्रसहितको अधिकार सम्पन्न र स्वायत्त 'कानूनी थिंक-ट्याङ्क' का रूपमा पुनर्संरचना गर्ने।
- का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालयलाई केवल विधेयक मस्यौदा गर्ने निकायमा सीमित नराखी कानून कार्यान्वयनको अनुगमन, अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि कार्यान्वयन र कानूनी सहायता हेर्ने गरी कार्यगत पुनर्संरचना (O&M) गर्ने।
- कानूनको मस्यौदा तयार गर्दा हचुवाका भरमा नभई तथ्य र प्रमाणमा आधारित (Evidence-based) अनुसन्धानलाई अनिवार्य गरी प्रशासनिक सहजताका लागि कानून बनाउने तदर्थ प्रवृत्तिको अन्त्य गर्ने।

२. संरचनागत र संस्थागत सुधार

- न्यायाधीश नियुक्ति प्रक्रियालाई पूर्ण रूपमा योग्यता (Merit) मा आधारित र पारदर्शी बनाउन 'अब्जेक्सन-हियरिङ' (गुनासो सुनुवाइ) सहितको अनुमानयोग्य प्रणाली लागू गर्ने।
- न्यायाधीश नियुक्तिमा हुने राजनीतिक प्रभाव न्यून गर्न 'न्याय परिषद्' को संरचना पुनरावलोकन गरी न्यायाधीशहरूको प्रतिनिधित्व कम्तिमा ५० प्रतिशत वा बहुमत हुने सुनिश्चित गर्ने।
- जिल्ला र उच्च अदालतमा न्यायाधीश नियुक्ति गर्दा न्याय सेवाका कर्मचारी र अधिवक्ताबाट नियुक्त हुने प्रतिशत स्पष्ट तोक्ने र कर्मचारीको हकमा ज्येष्ठता र योग्यतालाई प्रमुख मानक बनाउने।
- सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशका लागि सार्वजनिक सुनुवाइ अनिवार्य गर्ने र उच्च तथा जिल्ला अदालतमा समेत प्रत्येक १० वर्षमा पुनर्नियुक्ति वा प्रभावकारिता परीक्षणको संवैधानिक अभ्यास (जापानको मोडल जस्तै) सुरु गर्ने।

- विशिष्ट प्रकृतिका मुद्दा (उपभोक्ता, बाल न्याय, सूचना प्रविधि) का लागि छुट्टै अदालत गठन नगरी जिल्ला अदालतभित्रै विज्ञ न्यायाधीशहरूको 'रोष्टर' बनाई विशिष्टीकृत वेञ्चबाट निरूपण गर्ने।
- अधिवक्ताबाट न्यायाधीश नियुक्त गर्दा वरिष्ठताको अलावा उनीहरूले बहस गरेको मुद्दाको संख्या, विषयगत विज्ञता र पेशागत निष्ठालाई आधारभूत मानकका रूपमा अवलम्बन गर्ने।
- स्थानीय न्यायिक समिति र अदालतबीचको कार्यविभाजन र क्षेत्राधिकार बाझिने अवस्थाको अन्त्य गरी स्थानीय न्याय सम्पादनलाई आधिकारिक र विश्वसनीय बनाउन कानूनमा परिमार्जन गर्ने।

३. न्यायमा पहुँच र सेवा प्रवाह सुधार

- गरीब, महिला, दलित र दुर्गमका नागरिकका लागि लक्षित निःशुल्क कानूनी सहायता कार्यक्रमलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच एकीकृत सफ्टवेयर प्रणालीमा आबद्ध गरी सुदृढ गर्ने।
- मुद्दाको उच्च चाप रहेका जिल्लाहरूमा स्थानीय निकायको भूगोल र जनघनत्व हेरी शाखा इजलास गठन गर्ने र 'मोबाइल अदालत' को अवधारणालाई कानूनी रूपमा मूर्त रूप दिने।
- प्रत्येक स्थानीय न्यायिक समितिमा कानून विषयमा स्नातकोपाधि लिएको 'कानून अधिकृत' को स्थायी दरबन्दी अनिवार्य गरी न्यायिक निर्णयको कार्यविधिगत शुद्धता सुनिश्चित गर्ने।
- वैतनिक कानून व्यवसायी, मोबाइल कानूनी सहायता र स्थानीय न्याय सञ्जाललाई मजबुत बनाई वडा तहसम्म 'घरदैलोमा न्याय' र कानूनी साक्षरता अभियान विस्तार गर्ने।
- सबै अदालतका भवन र न्यायिक कार्यविधिहरूलाई अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक र महिलामैत्री बनाउन 'युनिभर्सल डिजाइन' र विशेष सहायता कक्षको व्यवस्था गर्ने।
- अदालतको बहसमा स्थानीय भाषाको प्रयोग गर्न पाउने अधिकार सुरक्षित गर्ने र दोभाषेको अनिवार्य व्यवस्था गरी न्याय प्राप्तिमा रहेको भाषिक अवरोध पूर्ण रूपमा हटाउने।

४. मुद्दा व्यवस्थापन र अदालत प्रशासन सुधार

- मुद्दा दर्ता, म्याद तामेली, पेशी व्यवस्थापन र फैसलासम्मको सम्पूर्ण प्रक्रियालाई पूर्ण डिजिटल वर्कफ्लो (Digital Workflow) र कागजविहीन प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने।

- हाल कार्यान्वयनमा रहेको 'फरक मुद्दा व्यवस्थापन (DCM)' र 'टाइम कार्ड' प्रणालीलाई रीट लगायत सबै प्रकृतिका मुद्दामा कडाइका साथ लागू गरी समयबद्ध फैसला सुनिश्चित गर्ने।
- ओपन सोर्समा आधारित कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) को प्रयोग गरी अभियोजन, अनुसन्धान र न्याय निरूपणमा हुने ढिलासुस्ती कम गर्ने र 'केस ट्रियाज' (Case Triage) प्रणाली लागू गर्ने।
- न्यायाधीशहरूको कार्यबोझ (Judicial Workload) लाई वैज्ञानिक रूपमा सन्तुलन गर्ने र अदालतको कार्यसम्पादन मापन गर्न 'मासिक ड्यासबोर्ड' र KPI प्रणाली प्रयोग गर्ने।
- फैसला लेखनमा सरलता, स्पष्टता र तर्कसंगतता कायम गर्न निश्चित गुणस्तर मानक विकास गर्ने र फैसलाहरूको प्रभावकारिताको नियमित अडिट गर्ने।
- पाँच वर्ष नाघेका पुराना मुद्दाहरू (Backlog) लाई प्राथमिकताका साथ फस्यौंट गर्न विशेष न्यायिक अभियान र फास्ट-ट्र्याक संयन्त्रलाई कार्यान्वयनमा ल्याउने।

५. फैसला कार्यान्वयन सुदृढीकरण

- फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय, प्रहरी र DMPC बीच 'रियल-टाइम' सहकार्यका लागि विशेष कार्यान्वयन एकाइ गठन गरी दण्ड, जरिवाना र बिगो असुलीलाई नतिजामुखी बनाउने।
- फरार प्रतिवादी र कसूरदार पक्राउ गर्न वा लुकाएको सम्पत्ति पहिचान गर्न सूचना दिने व्यक्तिलाई पुरस्कृत गर्ने गरी 'बाउण्टी प्रणाली (Bounty System)' सुरुवात गर्ने।
- राष्ट्रिय परिचयपत्रको आधारमा कसूरदारको पहिचान गर्ने र 'डिजिटल इन्फोर्समेन्ट ट्र्याकर' मार्फत फैसला कार्यान्वयनको अवस्था केन्द्रीय प्रणालीबाट अनुगमन गर्ने।
- प्रहरी, सरकारी वकील, अदालत, कारागार, कसुरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन विभाग लगायत सम्बद्ध निकायहरूबीच एकीकृत तथ्याङ्क प्रविष्टि र सूचना आदानप्रदान प्रणाली (Interoperability) निर्माण गरी सूचनाको दोहोरोपन अन्त्य गर्ने।
- पालना हुन बाँकी फैसलाहरूको सार्वजनिक सूची (Outstanding Judgments Registry) राखे र कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारीलाई सार्वजनिक जवाफदेहीताको दायरामा ल्याउने।
- पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने फैसला भए लगत्तै राज्यको कोषबाट तत्काल भुक्तानी दिने र पछि कसूरदारको जायजेथाबाट सरकारी बाँकी सरह असुल गर्ने पद्धति बसाल्ने।

६. सुशासन, पारदर्शिता र उत्तरदायित्व

- गोलाप्रथालाई विस्थापन गरी 'अल्गोरिदम' मा आधारित स्वचालित पेशी व्यवस्थापन प्रणाली लागू गरी बिचौलिया र 'बेन्च सपिङ' को सम्भावना पूर्ण रूपमा अन्त्य गर्ने।
- न्यायाधीश र उच्च पदाधिकारीहरूको सम्पत्ति विवरणको स्वतन्त्र निकायबाट नियमित छानबिन गर्ने र शंकास्पद देखिएमा सार्वजनिक सुनुवाइ वा कारबाहीको दायरामा ल्याउने।
- न्यायाधीश र कर्मचारीको आचरण अनुगमन गर्न 'निरीक्षण महाशाखा' लाई शक्तिशाली र स्रोतसम्पन्न बनाई न्यायिक सुशासनमा शून्य सहनशीलताको नीति अपनाउने।
- स्वार्थ बाझिने मुद्दाहरूमा न्यायाधीश अनिवार्य रूपमा इजलासबाट अलग हुनुपर्ने (Recusal) स्पष्ट कार्यविधि निर्माण गरी त्यसको उल्लंघनमा कडा कारबाही गर्ने।
- अदालतको बजेट खर्च, ठेक्कापट्टा र सूचना प्रविधि खरिदको विस्तृत विवरण सार्वजनिक गरी न्यायिक प्रशासनमा पारदर्शिता र सूचनाको हकको पूर्ण पालना गर्ने।
- 'कोर्ट-युजर ग्रीभेन्स सिस्टम' लागू गर्ने र वार्षिक प्रतिवेदनलाई केवल विवरणात्मक नभई सुधारका सूचकहरू मापन गर्ने 'रिफर्म स्कोरकार्ड' का रूपमा विकास गर्ने।

७. कानून व्यवसायी र बार सुधार

- अधिवक्ता अनुमतिपत्र (Licensing) परीक्षालाई थप प्रतिस्पर्धी र प्रविधिको प्रयोगसहित व्यावसायिक दक्षता सुनिश्चित गर्ने गरी परिमार्जन गर्ने।
- अधिवक्ताहरूको लाइसेन्स नवीकरणका लागि निश्चित अवधिमा 'निरन्तर कानूनी शिक्षा' (CLE) सम्बन्धी तालिम वा प्रशिक्षण लिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने।
- वरिष्ठ अधिवक्ताको उपाधि प्रदान गर्दा बहस गरेको मुद्दाको संख्या, सार्वजनिक योगदान र निष्ठाको वस्तुनिष्ठ मापदण्डका आधारमा मात्र दिने प्रणाली बसाल्ने।
- सर्वसाधारणका लागि वकीलको शुल्कलाई पारदर्शी र न्यायोचित बनाउन 'न्यूनतम र अधिकतम शुल्कको मार्गदर्शन' (Fee Guideline) जारी गरी लागू गर्ने।
- व्यावसायिक आचरण विपरीत कार्य गर्ने वा पक्षको हित विरुद्ध काम गर्ने अधिवक्ताहरूलाई 'कानून व्यवसायी परिषद्' मार्फत कडा कारबाही र अनुमतिपत्र खारेजी प्रक्रिया प्रभावकारी बनाउने।
- प्रत्येक वरिष्ठ अधिवक्ता र अधिवक्ताले वर्षमा निश्चित संख्यामा असहाय र विपन्न पक्षहरूलाई निःशुल्क कानूनी सेवा (Pro-bono) प्रदान गर्नुपर्ने पद्धतिलाई अनिवार्य गर्ने।

८. प्रविधि र डिजिटल शासन

- ई-फाइलिङ, ई-समन, डिजिटल एभिडेन्स प्रोटोकल र भिडियो सुनुवाइलाई कानूनी मान्यता दिई सबै तहका अदालतमा अनिवार्य रूपमा लागू गर्ने।
- सबै तहका फैसलाहरूलाई विषयगत र 'की-वर्ड' को आधारमा सहजै र निःशुल्क खोज्न मिल्ने गरी एकीकृत र 'Searchable' जजमेन्ट डेटाबेसमा आबद्ध गर्ने।
- न्याय सम्पादनका क्रममा सङ्कलन हुने पक्षका संवेदनशील व्यक्तिगत विवरणहरूको सुरक्षाका लागि उच्चस्तरको 'डेटा प्रोटेक्सन स्ट्याण्डर्ड' र साइबर सुरक्षा प्रोटोकल विकास गर्ने।
- आधुनिक फरेन्सिक प्रमाण र डिजिटल प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षणका लागि सुविधायुक्त 'डिजिटल एभिडेन्स ल्याब' स्थापना गरी न्याय सम्पादनलाई वस्तुनिष्ठ बनाउने।
- मुद्दा दर्तादेखि कार्यान्वयनसम्मका प्रत्येक निकायको छुट्टाछुट्टै तर अन्तर-आबद्ध सफ्टवेयर मोड्युल निर्माण गरी तथ्याङ्क प्रविष्टि र प्रमाणीकरणलाई स्वचालित बनाउने।

९. संस्थागत समन्वय र कार्यान्वयन संयन्त्र

- अनुसन्धान अधिकारी सरकारी वकीलको प्रत्यक्ष रेखदेख र नियन्त्रणमा रहने संवैधानिक व्यवस्थाको व्यावहारिक कार्यान्वयन गरी अभियोजनलाई प्रमाणमुखी बनाउने।
- अनुसन्धान र शान्ति सुरक्षाको कार्य अलग गर्न प्रहरीभित्र अनुसन्धानका लागि छुट्टै विशिष्टीकृत इकाई (कम्तिमा एआईजीको नेतृत्वमा) गठन गरी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- प्रत्येक सुधारका लागि आवश्यक पर्ने वित्तीय दिगोपन सुनिश्चित गर्न वार्षिक बजेटमा विशिष्ट 'न्यायिक सुधार शिर्षक' तोकी स्रोतको सुनिश्चितता गर्ने।
- सुधारका सूचकहरूमा पछि पर्ने वा असहयोग गर्ने निकाय र पदाधिकारीलाई पहिचान गरी 'रेड फ्ल्याग (Red Flag)' जारी गर्ने र सुधारात्मक कारबाहीको पद्धति बसाल्ने।

न्यायिक क्षेत्र सुधार

DRAFT

TECH

डिजिटल न्याय

AI र अनलाइन प्रणालीबाट मुद्दाको छिटो किनारा।

EXPERT

विशिष्टीकरण

व्यापार र साइबरका लागि छुट्टै विज्ञ इजलास।

ACCESS

जनमैत्री पहुँच

सीमान्तकृतलाई घरदैलोमै निःशुल्क कानूनी सहायता।

POLICY

कानूनी सुशासन

बाझिएका कानून खारेजी र जनमुखी नयाँ निर्माण।

नेपाल सरकार | कानून मन्त्रालय

१२(ङ).२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	कार्यक्रम / मुख्य क्रियाकलाप	समय	सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत	जोखिम / चुनौती
१	**कानून निर्माण र नीतिगत सुधार**	विधेयक तर्जुमादेखि संसदमा पेश गर्दासम्मको समयबद्ध 'विधायिकी क्यालेन्डर' कानूनी रूपमै अनिवार्य गर्ने।	६ महिना	क्यालेन्डर र कानूनी व्यवस्था लागू	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	कार्यसूचीमा प्राथमिकताको अभाव
२	" "	नयाँ कानून निर्माणपूर्व 'नियामकीय प्रभाव मूल्याङ्कन (RIA)' पद्धति कानूनी रूपमै अनिवार्य गर्ने।	१ वर्ष	RIA निर्देशिका र मापदण्ड जारी	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	प्राविधिक विज्ञताको कमी
३	" "	'स्वार्थको द्वन्द्व (Conflict of Interest) सम्बन्धी ऐन' जारी र पदाधिकारीको 'डिस्क्लोजर' पद्धति लागू गर्ने।	१ वर्ष	ऐन प्रमाणीकरण र पोर्टल सञ्चालन	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	स्वार्थ समूहको नीतिगत हस्तक्षेप
४	" "	५-५ वर्षमा 'उत्तर-विधायिकी लेखापरीक्षण (Post-Audit)' गरी असान्दर्भिक कानून खारेजीको सिफारिस गर्ने।	निरन्तर	वार्षिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन	नेपाल कानून आयोग	ने.स.	संस्थागत स्मरणको कमी
५	" "	प्रत्यायोजित विधायनको मन्त्रालयगत 'Vetting' र प्राविधिक सुपरीवेक्षण सुदृढ गर्ने।	६ महिना	Vetting कार्यविधि लागू	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	कार्यकारी स्वेच्छाचारिता
६	" "	कानूनमा सरल नेपाली भाषाको प्रयोग र अंग्रेजी अनुवादको स्थायी संयन्त्र बनाउने।	१ वर्ष	अनुवादित कानूनको उपलब्धता	नेपाल कानून आयोग	ने.स.	गुणस्तरीय भाषिक विज्ञताको कमी
७	" "	नेपाल कानून आयोगलाई स्वायत्त 'कानूनी थिंक-ट्याङ्क' का रूपमा पुनर्संरचना गर्ने।	१.५ वर्ष	पुनर्संरचित संगठन र ओएण्डएम	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	पर्याप्त बजेट र पूर्वाधार

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	कार्यक्रम / मुख्य क्रियाकलाप	समय	सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत	जोखिम / चुनौती
८	" "	मन्त्रालयको कार्यगत पुनर्संरचना (O&M) गरी कार्यान्वयन अनुगमन र कानूनी सहायतामा केन्द्रित गर्ने।	१ वर्ष	संशोधित कार्यविवरण र संगठन	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	संरचनागत परिवर्तनमा जडता
९	" "	तथ्य र प्रमाणमा आधारित (Evidence-based) अनुसन्धानलाई कानून मस्यौदामा अनिवार्य गर्ने।	निरन्तर	अनुसन्धानमा आधारित विधेयक संख्या	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	गुणस्तरीय डेटा र अनुसन्धानको अभाव
१०	**संरचनागत र संस्थागत सुधार**	न्यायाधीश नियुक्तिमा 'मेरिट' र 'अब्जेक्सन-हियरिङ' (गुनासो सुनुवाइ) प्रणाली लागू गर्ने।	१ वर्ष	नयाँ नियुक्ति निर्देशिका र मापदण्ड	न्याय परिषद्	ने.स.	राजनीतिक भागबण्डाको प्रभाव
११	" "	न्याय परिषद्को संरचना पुनरावलोकन न्यायाधीशहरूको बहुमत (कम्तिमा ५०%) सुनिश्चित गर्ने।	२ वर्ष	संवैधानिक/कानूनी संशोधन	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	राजनीतिक दलहरूबीचको सहमति
१२	" "	नियुक्तिमा न्याय सेवा र अधिवक्ताको प्रतिशत स्पष्ट तोक्ने र कर्मचारीको हकमा ज्येष्ठता/योग्यता मानक बनाउने।	१ वर्ष	संशोधित नियमावली र कार्यविधि	न्याय परिषद्	ने.स.	वृत्ति विकास सम्बन्धी आन्तरिक द्वन्द्व
१३	" "	सर्वोच्चमा सार्वजनिक सुनुवाइ र अन्यमा १० वर्षे प्रभावकारिता परीक्षण (जापान मोडल) सुरु गर्ने।	३ वर्ष	संवैधानिक संशोधन र कार्यान्वयन	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	न्यायिक स्वतन्त्रताको संकुचन हुने डर
१४	" "	जिल्ला अदालतभित्रै विशिष्टीकृत वेञ्च र विज्ञ न्यायाधीशको डिजिटल 'रोष्टर' व्यवस्थापन गर्ने।	६ महिना	गठित वेञ्च र सूचीकृत रोष्टर	सर्वोच्च अदालत	ने.स.	विषयगत विज्ञ जनशक्तिको अभाव
१५	" "	अधिवक्ताबाट न्यायाधीश नियुक्ति गर्दा बहस संख्या, विज्ञता र निष्ठालाई आधारभूत मानक बनाउने।	१ वर्ष	नियुक्ति मापदण्ड र सूचक	न्याय परिषद्	ने.स.	मापनको वस्तुनिष्ठतामा चुनौती

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	कार्यक्रम / मुख्य क्रियाकलाप	समय	सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत	जोखिम / चुनौती
१६	" "	स्थानीय न्यायिक समिति र अदालतबीच क्षेत्राधिकार बाझिने अवस्था अन्त्य गर्न कानून परिमार्जन गर्ने।	१ वर्ष	संशोधित ऐन र नियमावली	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	क्षेत्राधिकार सम्बन्धी विवाद
१७	**न्यायमा पहुँच र सेवा प्रवाह सुधार**	निःशुल्क कानूनी सहायतालाई तीनै तहबीच एकीकृत सफ्टवेयर प्रणालीमा आबद्ध गर्ने।	१ वर्ष	एकीकृत सफ्टवेयर र प्रयोग दर	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स./दाता	सरकारका तहहरूबीच प्राविधिक समन्वय
१८	" "	उच्च चाप भएका जिल्लामा शाखा इजलास र 'मोबाइल अदालत' को अवधारणा लागू गर्ने।	२ वर्ष	सञ्चालित शाखा इजलास र मोबाइल कोर्ट	सर्वोच्च अदालत	ने.स.	भौतिक पूर्वाधार र बजेटको अभाव
१९	" "	स्थानीय न्यायिक समितिमा 'कानूनी अधिकृत' को स्थायी दरबन्दी अनिवार्य गरी पदपूर्ति गर्ने।	१ वर्ष	पदपूर्ति भएको दरबन्दी संख्या	सङ्घीय मामिला / लोक सेवा	ने.स./स्थानीय	स्थानीय तहको वित्तीय क्षमता
२०	" "	वैतनिक वकील र स्थानीय न्याय सञ्जाल मजबुत गरी 'घरदैलोमा न्याय' अभियान चलाउने।	निरन्तर	सञ्चालित अभियान र साक्षरता दर	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	जनचेतना र स्रोतको कमी
२१	" "	अदालत भवन र कार्यविधिलाई 'युनिभर्सल डिजाइन' (अपाङ्गता/महिलामैत्री) मा रूपान्तरण गर्ने।	३ वर्ष	सुधार गरिएका भौतिक संरचना	सर्वोच्च अदालत	ने.स.	पुनर्संरचनामा लाग्ने उच्च लागत
२२	" "	अदालतमा स्थानीय भाषाको प्रयोग र दोभाषेको अनिवार्य व्यवस्था गर्ने।	१ वर्ष	सूचीकृत दोभाषे र कार्यविधि	सर्वोच्च अदालत	ने.स.	भाषिक विविधता र जनशक्ति
२३	**अदालत प्रशासन सुधार**	मुद्दा दर्तादेखि फैसलासम्म 'पूर्ण डिजिटल वर्कफ्लो' र कागजविहीन प्रणाली लागू गर्ने।	२ वर्ष	डिजिटल प्रणालीको पूर्ण कार्यान्वयन	सर्वोच्च अदालत	ने.स./दाता	कर्मचारीमा प्रविधि साक्षरताको कमी

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	कार्यक्रम / मुख्य क्रियाकलाप	समय	सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत	जोखिम / चुनौती
२४	" "	'टाइम कार्ड' र DCM प्रणालीलाई रीट लगायत सबै मुद्दामा कडाइका साथ लागू गर्ने।	६ महिना	कार्यान्वयनको डिजिटल प्रतिवेदन	सर्वोच्च अदालत	ने.स.	मुद्दाको अत्यधिक चाप
२५	" "	एआई (AI) प्रयोग गरी 'केस ट्रियाज' र अभियोजन/अनुसन्धानको ढिलासुस्ती कम गर्ने।	२ वर्ष	एआई सफ्टवेयर र कार्यक्षमता दर	सर्वोच्च अदालत	ने.स.	डेटाको शुद्धता र गोपनीयता
२६	" "	न्यायाधीशको कार्यबोझ सन्तुलन गर्न 'मन्थली ड्यासबोर्ड' र KPI प्रणाली लागू गर्ने।	६ महिना	सञ्चालित ड्यासबोर्ड र सूचक	सर्वोच्च अदालत	ने.स.	कार्यसम्पादन मापनमा असहमति
२७	" "	फैसला लेखनको गुणस्तर मानक विकास र प्रभावकारिताको नियमित अडिट गर्ने।	१ वर्ष	अडिट प्रतिवेदन र सुधार दर	सर्वोच्च अदालत	ने.स.	न्यायिक स्वतन्त्रताको संवेदनशीलता
२८	" "	५ वर्ष नाघेका पुराना मुद्दा (Backlog) फस्र्यौटका लागि फास्ट-ट्र्याक अभियान चलाउने।	निरन्तर	फस्र्यौट भएका पुराना मुद्दा संख्या	सर्वोच्च अदालत	ने.स.	जनशक्ति र प्रक्रियागत ढिलासुस्ती
२९	**फैसला कार्यान्वयन सुदृढीकरण**	फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय र प्रहरीबीच 'रियल-टाइम' सहकार्यका लागि विशेष इकाई गठन।	६ महिना	गठित एकाइ र सफ्टवेयर आबद्धता	सर्वोच्च अदालत/गृह	ने.स.	अन्तर-निकाय समन्वय
३०	" "	फरार प्रतिवादी पक्राउ र सम्पत्ति पहिचानका लागि 'बाउण्टी प्रणाली' (पुरस्कार) सुरु गर्ने।	१ वर्ष	संशोधित निर्देशिका र भुक्तानी दर	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	सूचनाको विश्वसनीयता
३१	" "	राष्ट्रिय परिचयपत्र आबद्ध 'डिजिटल इन्फोर्समेन्ट ट्र्याकर' बाट कार्यान्वयन अनुगमन गर्ने।	१ वर्ष	ट्र्याकर प्रणालीको आबद्धता	फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय	ने.स.	डेटा इन्टिग्रेसन र गोपनीयता

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	कार्यक्रम / मुख्य क्रियाकलाप	समय	सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत	जोखिम / चुनौती
३२	" "	प्रहरी, वकील र अदालतबीच एकीकृत सूचना प्रणाली (Interoperability) निर्माण गर्ने।	१.५ वर्ष	एकीकृत डेटा पोर्टल र प्रयोग दर	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	प्राविधिक समन्वय
३३	" "	पालना हुन बाँकी फैसलाको 'सार्वजनिक रजिष्ट्री' सार्वजनिक गरी जवाफदेहिता खोज्ने।	६ महिना	अनलाइन रजिष्ट्री पोर्टल	फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय	ने.स.	प्रतिष्ठाको जोखिम र कानूनी बाधा
३४	" "	पीडितलाई तत्काल क्षतिपूर्ति दिई कसूरदारबाट असुल गर्ने 'क्षतिपूर्ति कोष' सञ्चालन।	२ वर्ष	सञ्चालित कोष र भुक्तानी संख्या	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	कोषको दिगोपन र असुली प्रक्रिया
३५	**सुशासन, पारदर्शिता र उत्तरदायित्व**	गोलाप्रथा विस्थापन गरी 'स्वचालित पेशी व्यवस्थापन' (Algorithm based) लागू गर्ने।	१ वर्ष	सञ्चालित स्वचालित प्रणाली	सर्वोच्च अदालत	ने.स.	सफ्टवेयर सुरक्षा र अवरोध
३६	" "	न्यायाधीश र उच्च पदाधिकारीको सम्पत्ति विवरणको स्वतन्त्र छानबिन र अनुगमन गर्ने।	१ वर्ष	छानबिन प्रतिवेदन र कारबाही संख्या	न्याय परिषद्	ने.स.	आन्तरिक व्यावसायिक दबाब
३७	" "	'निरीक्षण महाशाखा' लाई शक्तिशाली बनाई न्यायिक आचरणमा शून्य सहनशीलता लागू गर्ने।	निरन्तर	गरिएका कारबाही र निरीक्षण रिपोर्ट	न्याय परिषद्	ने.स.	प्रशासनिक प्रभाव र दबाब
३८	" "	स्वार्थ बाझिने मुद्दामा इजलासबाट अलग हुने (Recusal) अनिवार्य कार्यविधि लागू गर्ने।	६ महिना	जारी कार्यविधि र पालना दर	सर्वोच्च अदालत	ने.स.	स्वैच्छिक पालनाको कमी
३९	" "	अदालतको बजेट, ठेक्का र सूचना प्रविधि खरिदको विस्तृत विवरण सार्वजनिक गर्ने।	३ महिना	वेबसाइटमा सार्वजनिक विवरण	सर्वोच्च अदालत	ने.स.	पारदर्शी संस्कारको अभाव
४०	" "	'कोर्ट-युजर ग्रीभेन्स' र वार्षिक 'रिफर्म स्कोरकार्ड' सार्वजनिक गर्ने।	वार्षिक	प्रकाशित स्कोरकार्ड र सुधार दर	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	सूचकहरूको वस्तुनिष्ठता

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	कार्यक्रम / मुख्य क्रियाकलाप	समय	सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत	जोखिम / चुनौती
४१	**कानून व्यवसायी (अधिवक्ता) र बार सुधार**	अधिवक्ता लाइसेन्स परीक्षालाई प्रतिस्पर्धी र प्रविधिमैत्री बनाउन परिमार्जन गर्ने।	१ वर्ष	संशोधित पाठ्यक्रम र प्रणाली	कानून व्यवसायी परिषद्	परिषद्/बार	व्यावसायिक विरोध
४२	" "	लाइसेन्स नवीकरणका लागि 'निरन्तर कानूनी शिक्षा (CLE)' अनिवार्य गर्ने।	१ वर्ष	तालिम मापदण्ड र नवीकरण दर	कानून व्यवसायी परिषद्	परिषद्/बार	तालिमको प्रभावकारिता
४३	" "	वरिष्ठ अधिवक्ता उपाधिका लागि बहस संख्या र निष्ठाको वस्तुनिष्ठ मानक लागू गर्ने।	१ वर्ष	नयाँ नियमावली र उपाधि संख्या	सर्वोच्च अदालत	ने.स.	पहुँच र राजनीतिक प्रभाव
४४	" "	वकीलको शुल्क पारदर्शिताका लागि 'Fee Guideline' र डिजिटल लगबुक लागू गर्ने।	१ वर्ष	जारी निर्देशिका र अनुगमन दर	कानून व्यवसायी परिषद्	परिषद्/बार	बजार प्रतिस्पर्धा
४५	" "	आचरण विपरीत कार्य गर्ने अधिवक्ताको लाइसेन्स खारेजी प्रक्रिया प्रभावकारी बनाउने।	निरन्तर	कारबाही गरिएका संख्या	कानून व्यवसायी परिषद्	ने.स.	कानूनी प्रतिरक्षा र झन्झट
४६	" "	अधिवक्ताहरूका लागि वार्षिक न्यूनतम 'प्रो-बोनो' (निःशुल्क सेवा) कोटा अनिवार्य गर्ने।	६ महिना	प्रो-बोनो निर्देशिका र पालना	नेपाल बार एशोसिएशन	आन्तरिक	अनुगमन र रिपोर्टिङ
४७	**प्रविधि र डिजिटल शासन**	ई-फाइलिङ, ई-समन र भर्चुअल हेयरिङलाई कानूनी मान्यता दिई अनिवार्य गर्ने।	१ वर्ष	संशोधित कार्यविधि र प्रयोग दर	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	इन्टरनेट पहुँच र पूर्वाधार
४८	" "	सबै फैसलाको विषयगत र 'Searchable' जजमेन्ट डेटाबेस सञ्चालन गर्ने।	१ वर्ष	सञ्चालित अनलाइन डेटाबेस	सर्वोच्च अदालत	ने.स.	डेटा इन्ट्रीको शुद्धता
४९	" "	न्यायिक डेटा सुरक्षाका लागि 'डेटा प्रोटेक्सन स्ट्याण्डर्ड' र साइबर सुरक्षा प्रोटोकल बनाउने।	१ वर्ष	जारी सुरक्षा प्रोटोकल	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	साइबर आक्रमणको जोखिम

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	कार्यक्रम / मुख्य क्रियाकलाप	समय	सूचक	जिम्मेवार निकाय	स्रोत	जोखिम / चुनौती
५०	,, ,,	सुविधायुक्त 'डिजिटल एभिडेन्स ल्याब' स्थापना गरी वैज्ञानिक न्याय सम्पादन गर्ने।	२ वर्ष	स्थापित र सञ्चालित ल्याब	नेपाल प्रहरी / कानून	ने.स.	उच्च प्रविधि लागत
५१	,, ,,	मुद्दा दर्तादेखि कार्यान्वयनसम्मका अन्तर-आबद्ध सफ्टवेयर मोड्युल निर्माण गर्ने।	२ वर्ष	एकीकृत प्रणालीको प्रयोग दर	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	प्राविधिक अन्तर-सम्बन्ध
५१	**संस्थागत समन्वय र कार्यान्वयन संयन्त्र**	अनुसन्धान अधिकारी सरकारी वकीलको प्रत्यक्ष रेखदेखमा रहने व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने।	१ वर्ष	अनुगमन निर्देशिका र अभ्यास	महान्यायाधिवक्ता	ने.स.	निकायगत समन्वयको कमी
५२	,, ,,	प्रहरीभित्र अनुसन्धान र शान्ति सुरक्षा अलग गरी विशिष्टीकृत अनुसन्धान इकाई गठन गर्ने।	१.५ वर्ष	गठित इकाई र ओएण्डएम	गृह मन्त्रालय	ने.स.	संरचनागत द्वन्द्व
५३	,, ,,	सुधार अनुगमनका लागि 'बहु-सरोकारवाला संयुक्त संयन्त्र' निर्माण गर्ने।	३ महिना	गठित संयुक्त समिति र बैठक	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	बैठकको निरन्तरता
५४	,, ,,	वार्षिक बजेटमा विशिष्ट 'न्यायिक सुधार शीर्षक' तोकी वित्तीय दिगोपन सुनिश्चित गर्ने।	वार्षिक	विनियोजित बजेट शीर्षक	अर्थ मन्त्रालय	ने.स.	आर्थिक संकुचन
५५	,, ,,	सुधारमा असहयोग गर्नेलाई पहिचान गरी 'Red Flag' र सुधारात्मक कारबाही गर्ने।	निरन्तर	जारी गरिएका रेड-फ्ल्याग संख्या	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	ने.स.	प्रशासनिक दबाब र प्रभाव

१२(ङ).२.६ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाई र तत्काल सुधार

क्र.सं.	क्षेत्र र उप-क्षेत्रहरू	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)

१	कानून निर्माण र नीतिगत सुधारः क्यालेन्डर, RIA, स्वार्थको द्वन्द्व, Post-Audit, Vetting, सरल भाषा, आयोग पुनर्संरचना र प्रमाणमुखी मस्यौदा।	स्वीकृत ऐन, नियमावली, RIA रिपोर्ट र लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको संख्या	राजपत्र, का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय र कानून आयोगको अभिलेख	त्रैमासिक	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय / नेपाल कानून आयोग	मस्यौदा वा अनुवाद कार्य तोकिएको समयभन्दा ३ महिना ढिला हुनु	विज्ञ कार्यदल गठन गरी मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिने र अनुवाद संयन्त्र चुस्त बनाउने
२	संरचनागत र संस्थागत सुधारः मेरिट बेस नियुक्ति, गुनासो सुनुवाइ, ५०% न्यायाधीश प्रतिनिधित्व, १० वर्षे परीक्षण, विशिष्टीकृत वेञ्च र स्थानीय न्याय स्पष्टता।	संशोधित नियुक्ति मापदण्ड, गठित वेञ्च र सुधारिएको संवैधानिक/कानूनी व्यवस्था	न्याय परिषद् र सर्वोच्च अदालतको बुलेटिन	अर्ध-वार्षिक	न्याय परिषद् / का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय	नियुक्तिमा ६ महिना रिक्तता वा क्षेत्राधिकारमा स्थानीय तहसँग विवाद	उच्चस्तरीय राजनीतिक/कानूनी समन्वय गरी बाधा फुकाउने र रोष्टर अपडेट गर्ने
३	न्यायमा पहुँच र सेवा प्रवाहः एकीकृत सफ्टवेयर, मोबाइल अदालत, स्थानीय कानूनी अधिकृत, घरदैलोमा न्याय र युनिभर्सल डिजाइन भवन।	पदपूर्ति भएका कानूनी अधिकृत, मोबाइल कोर्ट संख्या र पहुँच वृद्धि दर	स्थानीय तह र का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालयको प्रगति प्रतिवेदन	मासिक	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय / सङ्घीय मामिला / सर्वोच्च	५०% भन्दा कम स्थानीय तहमा कानूनी अधिकृत वा सफ्टवेयर पहुँच नहुनु	करारमा पदपूर्ति प्रक्रिया सुरु गर्ने र भवन सुधारका लागि बजेट पुनः प्राथमिकीकरण गर्ने
४	मुद्दा व्यवस्थापन र प्रशासनः डिजिटल वर्कफ्लो, टाइम कार्ड/DCM, AI प्रयोग (Case Triage), KPI मापन र Backlog फस्योंट अभियान।	ई-फाइलिङ दर, पुराना मुद्दा फस्योंट प्रतिशत र न्यायाधीशको औसत कार्यबोझ	सर्वोच्च अदालतको MIS र ड्यासबोर्ड	मासिक	सर्वोच्च अदालत / सूचना प्रविधि विभाग	५ वर्ष नाघेका मुद्दाको फस्योंट लक्ष्यभन्दा २०% कम हुनु	विशेष न्यायिक कार्यदल परिचालन गर्ने र डिजिटल वर्कफ्लो अनिवार्य गर्ने
५	फैसला कार्यान्वयन सुदृढीकरणः डिजिटल ट्र्याकर, बाउण्टी प्रणाली, राष्ट्रिय परिचयपत्र आवद्धता,	असुल बिगो/जरिवाना, पक्राउ परेका फरार संख्या र कोषबाट भुक्तानी दर	निर्देशनालयको अनलाइन डाटा र प्रहरीको रेकर्ड	मासिक	फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय / नेपाल प्रहरी	कार्यान्वयन दरमा ३ महिनासम्म सुधार नआउनु वा डाटा इन्ट्री रोकिनु	गृह र न्याय प्रशासनको संयुक्त टोली खटाई विशेष पक्राउ र असुली अभियान चलाउने

	Interoperability र क्षतिपूर्ति कोष।						
६	सुशासन, पारदर्शिता र उत्तरदायित्वः स्वचालित पेशी, सम्पत्ति छानबिन, निरीक्षण महाशाखा, Recusal कार्यविधि र रिफर्म स्कोरकार्ड।	स्वचालित प्रणालीको प्रयोग दर, छानबिन संख्या र स्कोरकार्डको नतिजा	प्रणाली लग र न्याय परिषद्को निरीक्षण रिपोर्ट	साप्ताहिक / मासिक	सर्वोच्च अदालत / न्याय परिषद्	स्वचालित पेशीमा मानवीय हस्तक्षेप वा नागरिक गुनासो सम्बोधनमा ढिलाइ	प्राविधिक अडिट गर्ने र दोषी देखिए तत्काल विभागीय कारबाही गर्ने
७	कानून व्यवसायी र बार सुधारः लाइसेन्स परीक्षा परिमार्जन, CLE तालिम, वरिष्ठ उपाधि मापदण्ड, Fee Guideline र प्रो-बोनो कोटा।	तालिम प्राप्त अधिवक्ता, प्रो-बोनो सेवा संख्या र शुल्क पारदर्शिताको अवस्था	बार र परिषद्को डिजिटल लगबुक	अर्ध-वार्षिक	कानून व्यवसायी परिषद् / नेपाल बार	५०% भन्दा कम अधिवक्ताले तालिम वा निःशुल्क सेवा पूरा नगर्नु	नवीकरणका लागि तालिम र प्रो-बोनो रिपोर्टिङलाई अनिवार्य सर्त बनाउने
८	प्रविधि र डेटा शासनः ई-समन, भर्चुअल हेयरिङ, सर्चएबल जजमेन्ट डेटाबेस, डेटा प्रोटेक्सन र डिजिटल एभिडेन्स ल्याब।	अनलाइन उपलब्ध फैसला, डिजिटल प्रमाण परीक्षण संख्या र सिस्टम अपटाइम	केन्द्रीय सर्भर, प्रहरी ल्याब र सूचना प्रविधि महाशाखा	त्रैमासिक	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय / सर्वोच्च / प्रहरी	डेटा सुरक्षामा गम्भीर जोखिम वा फैसला अपलोडमा ढिलाइ हुनु	तत्काल साइबर सुरक्षा अडिट गर्ने र प्राविधिक पूर्वाधार अपग्रेड गर्ने
९	संस्थागत समन्वय र कार्यान्वयनः विशिष्टीकृत अनुसन्धान इकाई, संयुक्त अनुगमन, न्यायिक सुधार बजेट र रेड फ्ल्याग प्रणाली।	गठित इकाई, विनियोजित बजेट खर्च र सम्पन्न समन्वय बैठक संख्या	अर्थ मन्त्रालय (LMBIS) र मन्त्रालयको माइन्युट	त्रैमासिक	का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय / गृह मन्त्रालय	निकायगत समन्वय अभावले ९०% सुधारका कार्य रोकिनु	मुख्य सचिवको नेतृत्वमा रहेको संयन्त्र मार्फत अन्तर-निकाय बाधा तत्काल फुकाउने

सन्दर्भ सामग्रीहरू

अध्यागमन विभाग। (२०८०)। नेपाली पोर्ट (Nepali Port) र Automated Biometric Identification System (ABIS) कार्यान्वयन प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

ओली, के. पी. (२०८१)। न्यायिक सुशासन र प्रविधिको आबद्धता। न्यायदूत।

कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय। (२०७९)। कानून तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७९। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय। (२०८०)। कानूनी मस्यौदा तर्जुमा दिग्दर्शन, २०८०। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

कार्की, ह. (२०७८)। न्यायपालिकामा सुधार सम्बन्धी प्रतिवेदन। सर्वोच्च अदालत।

गृह मन्त्रालय। (२०७१)। गृह प्रशासन सुधार एवं सुदृढीकरण कार्ययोजना, २०७१। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०७४)। गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७४। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०७४)। गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७४। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०७८)। गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७८। काठमाडौंः गृह मन्त्रालय।

गृह मन्त्रालय। (२०७८)। गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७८। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०७८)। गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना, २०७८। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०८०)। सीमा सुरक्षा तथा व्यवस्थापन रणनीति। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०८१)। अध्यागमन सुधार तथा सुदृढीकरण सम्बन्धी कार्यदलको प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०८१)। गृह प्रशासन अन्तर्गतका निकायहरूको कार्यसम्पादन सुधार र क्षमता विकास सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०८१)। गृह प्रशासन अन्तर्गतका निकायहरूको कार्यसम्पादन सुधार तथा क्षमता विकास सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०८२)। अध्यागमन तथा भिजिट भिसा सम्बन्धी समस्या समाधानका लागि उच्चस्तरीय प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

दाहाल, क. (२०८०)। विधिको शासन र शासकीय सुधार। प्रशासनिक जर्नल।

निर्वाचन आयोग। (विभिन्न वर्षहरू)। मतदाता नामावली तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी प्रतिवेदनहरू। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

नेपाल प्रहरी। (२०७९)। नेपाल प्रहरी कार्ययोजना (Police Action Plan), २०७९। काठमाडौंः प्रहरी प्रधान कार्यालय।

नेपाल सरकार। (२०१२)। प्रहरी ऐन, २०१२ (संशोधन सहित)। काठमाडौंः कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय।

नेपाल सरकार। (२०१९)। कारागार ऐन, २०१९। काठमाडौंः नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०२०)। कारागार नियमावली, २०२०। काठमाडौंः नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०४२)। विशेष सेवा ऐन, २०४२। काठमाडौंः नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०४९)। अध्यागमन ऐन, २०४९। काठमाडौंः कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय।
नेपाल सरकार। (२०५८)। सशस्त्र प्रहरी ऐन, २०५८। काठमाडौंः कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय।
नेपाल सरकार। (२०७०)। कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) ऐन, २०७०। काठमाडौंः नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०७१)। राष्ट्रिय रोजगार नीति, २०७१। काठमाडौंः श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय।
नेपाल सरकार। (२०७२)। नेपालको संविधान, २०७२। काठमाडौंः नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०७२)। नेपालको संविधान, २०७२। काठमाडौंः नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०७३)। कारागार व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७३। काठमाडौंः गृह मन्त्रालय।
नेपाल सरकार। (२०७३)। कारागार सुधारका लागि समष्टिगत सुधार योजना, २०७३। काठमाडौंः गृह मन्त्रालय।
नेपाल सरकार। (२०७४)। कारागार अध्ययन प्रतिवेदन, २०७४। काठमाडौंः नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०७५)। प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम निर्देशिका, २०७५। काठमाडौंः श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय।
नेपाल सरकार। (२०७५)। राष्ट्रिय सुरक्षा नीति, २०७५। काठमाडौंः नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०७५)। वैयक्तिक गोपनीयता सम्बन्धी ऐन, २०७५। काठमाडौंः नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०७६)। राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण ऐन, २०७६। काठमाडौंः नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०७६—२०८१)। पन्ध्रौं योजना। काठमाडौंः राष्ट्रिय योजना आयोग।
नेपाल सरकार। (२०७७)। कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) नियमावली, २०७७। काठमाडौंः नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०८०)। डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०८०। काठमाडौंः सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय।
नेपाल सरकार। (२०८१)। सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी वित्तीय लगानी निवारण राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना (२०८१/८२—२०८५/८६)। काठमाडौंः नेपाल सरकार।
नेपाल सरकार। (२०८२)। ग्रे लिष्टबाट बाहिरिने सुधारात्मक क्रियाकलापहरूको विस्तृतीकरण, २०८२। काठमाडौंः नेपाल सरकार।
न्यायमा पहुँच आयोग। (२०७६)। न्यायमा पहुँच सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन। काठमाडौंः सर्वोच्च अदालत।

प्रशासन सुधार सुझाव समिति। (२०७५)। प्रशासन सुधार प्रतिवेदन, २०७५। काठमाडौंः प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय।

प्रहरी सुधार सुझाव आयोग। (२०५२)। प्रहरी सुधार प्रतिवेदन, २०५२। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

बज्राडे, म. (२०७८)। नेपालमा कानून निर्माण प्रक्रिया। नेपाल कानून समाज।

महालेखा नियन्त्रक कार्यालय। (विभिन्न वर्षहरू)। सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण सम्बन्धी प्रतिवेदनहरू (EFT प्रणाली)। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

महालेखा परीक्षकको कार्यालय। (२०८०)। साठीऔं वार्षिक प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

यातायात व्यवस्था विभाग। (२०८०)। यातायात व्यवस्था विभागको रणनीतिक मार्गचित्र। काठमाडौंः भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय।

यातायात व्यवस्थापन सुधार कार्यदल। (२०७९)। यातायात व्यवस्थापन सुधार कार्यदल प्रतिवेदन, २०७९। काठमाडौंः भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय।

राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग। (२०८०)। रणनीतिक सुदृढीकरण तथा इन्टेलिजेन्स क्षमता विकास मार्गचित्र। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय। (विभिन्न वर्षहरू)। व्यक्तिगत घटना दर्ता तथा जनसंख्या तथ्याङ्क सम्बन्धी प्रतिवेदनहरू। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभाग। (२०७९)। वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९। काठमाडौंः गृह मन्त्रालय।

राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभाग। (२०८०)। वार्षिक प्रतिवेदन, २०८०। काठमाडौंः गृह मन्त्रालय।

राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभाग। (विभिन्न वर्षहरू)। राष्ट्रिय परिचय व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (NIDMIS) सम्बन्धी प्राविधिक प्रतिवेदनहरू। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभाग। (विभिन्न वर्षहरू)। व्यक्तिगत घटना दर्ता तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (VERSPMIS) सम्बन्धी प्रतिवेदनहरू। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय योजना आयोग। (२०८१)। सोह्रौं योजना (२०८१/८२—२०८५/८६)। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र। (२०७९)। सुरक्षा निकायमा सदाचार तथा भ्रष्टाचार निवारण सम्बन्धी प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्। (२०८०)। भू-राजनीतिक अवस्थिति र आन्तरिक सुरक्षा चुनौती सम्बन्धी प्रतिवेदन। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

राहदानी विभाग। (२०७७—२०८२)। राहदानी विभागको रणनीतिक योजना, २०७७—२०८२। काठमाडौंः परराष्ट्र मन्त्रालय।

शर्मा, अ. (२०८१)। विधायिकी उत्तरदायित्व र कानून परीक्षण।

श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय। (२०७९)। श्रम अडिट प्रतिवेदन, २०७९। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
श्रेष्ठ, क. (२०८०)। न्यायपालिका र उत्तरदायित्व।
सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय। (२०७६)। डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०७६। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
सर्वोच्च अदालत। (२०७६)। न्यायपालिकाको चौथो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना। काठमाडौं: सर्वोच्च अदालत।
सर्वोच्च अदालत। (२०८१)। न्यायपालिकाको पाँचौं पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना। काठमाडौं: सर्वोच्च अदालत।
सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल। (२०७७)। १० वर्षे दीर्घकालीन रणनीतिक योजना। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
सुरक्षा निकाय सुदृढीकरण उच्चस्तरीय कार्यदल। (२०६२)। सुरक्षा निकाय सुदृढीकरण प्रतिवेदन। काठमाडौं: नेपाल सरकार।
Asia Pacific Group on Money Laundering (APG). (2023). Mutual evaluation report on AML/CFT measures of Nepal. Sydney.
Asian Development Bank (ADB). (2018). Strengthening judicial capacity and e-justice in Nepal. Manila.
Asian Development Bank. (2020). Governance and public sector management in Nepal. Manila: ADB.
GSMA. (2019). Digital identity and social protection systems. London: GSMA.
International Commission of Jurists (ICJ). (2024). The state of rule of law in Nepal. Bangkok.
NTERPOL. (2023). Global crime trend report 2023: Cybercrime and transnational organized crime.
OECD. (2019). Regulatory policy and legal aid effectiveness: Nepal case study. Paris.
OECD. (2020). Digital government and identity systems. Paris: OECD Publishing.
Transparency International Nepal. (2014). National integrity system assessment Nepal 2014. Kathmandu.
UNDP Nepal. (2021). Strengthening the rule of law and human rights in Nepal: Security sector reform.
United Nations Development Programme. (2021). Civil registration and identity management in Nepal. New York: UNDP.
United Nations. (2018). Legal identity for all: Global guidelines. New York: United Nations.
UNODC. (2022). Transnational organized crime in South Asia: A threat assessment.
World Bank. (2017). Civil registration and vital statistics systems: Challenges and opportunities in Nepal. Washington, DC: World Bank.
World Bank. (2017). Public expenditure and financial accountability assessment: Nepal. Washington, DC.
World Bank. (2019). Digital identity: Inclusive growth and governance in developing countries. Washington, DC: World Bank.
World Bank. (2020). Nepal jobs diagnostic: Policy priorities for employment creation. Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2021). Identification for development (ID4D) global dataset. Washington, DC: World Bank.
World Bank. (2025). Nepal justice sector assessment: Towards a digital-first judiciary. Washington, DC.
World Justice Project. (2024). Rule of law index: Nepal insights. Washington, DC.

परिच्छेद तेह्र
विपद् व्यवस्थापन

१३.१ सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

१३.१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधार योजना/प्रतिवेदनहरूको सारांश

विपद व्यवस्थापनका सम्बन्धमा विभिन्न कालखण्डमा सुधार प्रतिवेदन प्राप्त भएका छन्। ती मध्ये केहीको सङ्क्षेपमा चर्चा गरिन्छः

- विपद्को बदलिँदो स्वरूप र जलवायु जोखिमः नेपालमा मनसुनको समय तालिकामा परिवर्तन आएका कारण आकस्मिक बाढी र भीषण पहिरोको जोखिम बढेको छ। विशेष गरी हिमाली क्षेत्रमा तापक्रम वृद्धिका कारण हिमताल विष्फोटन (GLOF) को जोखिम उच्च रहेको छ (NDRRMA, २०२४)।
- आर्थिक र पूर्वाधारमा क्षतिः विगतका अध्ययनहरूले देखाए अनुसार नेपालले विपद्का कारण वार्षिक रूपमा आफ्नो कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) को करिब २ देखि ३ प्रतिशत हिस्सा गुमाउने गरेको छ। प्राधिकरणको राष्ट्रिय जोखिम प्रतिवेदन २०२४ ले जलविद्युत र सडक जस्ता रणनीतिक पूर्वाधारमा हुने क्षतिले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई दशकौं पछाडि धकेल्ने चेतावनी दिएको छ।
- वहु-प्रकोपीय र क्यास्केडिङ प्रभाव (Cascading Effects)ः हालैका अध्ययनहरूले नेपाललाई वहुप्रकोपीय जोखिम (multi-hazard) क्षेत्रको रूपमा व्याख्या गरेका छन्, जहाँ एउटा विपद्ले अर्को विपद्लाई निम्त्याउँछ। उदाहरणका लागि, भूकम्पले कमजोर बनाएको जमिनमा सामान्य वर्षाले पनि ठूलो पहिरो निम्त्याउने गरेको पाइएको छ।
- स्थानीय तहको क्षमता र चुनौतीः सङ्घीयता कार्यान्वयनपछि स्थानीय सरकारहरू विपद् व्यवस्थापनको पहिलो पंक्तिमा रहे तापनि उनीहरूसँग पर्याप्त प्राविधिक सीप र स्रोतको अभाव रहेको पाइएको छ। धेरैजसो पालिकाहरूले केवल 'राहत वितरण'मा मात्र ध्यान केन्द्रित गरेको र 'पूर्वतयारी'मा कम लगानी गरेको अध्ययनले देखाउँछ (NDRRMA, २०२४)।
- अझ राम्रो पुनर्निर्माण (build-back-better) को आवश्यकताः पुनर्निर्माणका क्रममा परम्परागत शैलीभन्दा उत्थानशील (resilient) संरचना निर्माण गर्नुपर्नेमा प्रतिवेदनहरूले जोड दिएका छन्। जाजरकोट र बझाङ भूकम्प पछिको अध्ययनले सुरक्षित आवास निर्माण नै क्षति न्यूनीकरणको मुख्य उपाय भएको निष्कर्ष निकालेको छ।
- गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना २०७४ ,र गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना२०७८ , : यी दुवै कार्ययोजना विपद् व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी वनाउने विषयमा केन्द्रित रहेका छन्। समग्रमा, यी कार्ययोजना मार्फत सुधार गर्न खोजिएका विपद् व्यवस्थापनका केही महत्वपूर्ण

विषयहरूमा विपद् व्यवस्थापन डाटावेस प्रणालीको स्थापना गर्ने र विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना (२०१८-२०३०) को प्रगति अनुगमन गर्न Monitor for Disaster Strategic Action Plan (MDSA) सफ्टवेयर प्रणाली सञ्चालनमा ल्याउने विषय पर्दछन्।

- गृह प्रशासन अन्तर्गतका निकायहरूको कार्य सम्पादन सुधार र क्षमता विकास सम्बन्धी अध्ययन समिति, २०८१: पूर्व मुख्यसचिव श्री लीलामणि पौड्यालको संयोजकत्वमा गठित उच्चस्तरीय समितिले गृह प्रशासन सुधारमा हालसम्मका प्रयासहरू र आगामी दिनमा गर्नुपर्ने सुधारको विषयमा अध्ययन गरी क्षेत्रगत रूपमा सुझावहरू दिएको छ जस मध्ये विपद् व्यवस्थापन क्षेत्रको मुख्य मुख्य सुझावहरूलाई देहाय वमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः
    - गृह मन्त्रालय मातहत रहने गरी राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको स्थापना,
    - प्राधिकरणमा आवश्यक प्राविधिक जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्ने,
    - राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण प्राधिकरणको नेतृत्वमा विपद् व्यवस्थापनमा लामो अनुभव भएको साथै गृह प्रशासन र सुरक्षा निकाय परिचालन र समन्वय गर्न अव्वल विज्ञ व्यक्तिलाई चयन गरी प्राधिकरणलाई अझै स्वायत्त र शसक्त संस्थाको रुपमा विकास गर्ने।
- नेपाल विपद् प्रतिवेदन २०२४ ले दिएका सुझावहरूः यस प्रतिवेदनले नेपालको विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्रणालीलाई प्रतिक्रियामुखी अवस्थाबाट जोखिममा आधारित र उत्थानशील प्रणालीतर्फ रूपान्तरण गर्न वहुआयामिक सुधार आवश्यक रहेको उल्लेख गरेको छ। केही मुख्य सुझावहरू हुन् -
    - जोखिमलाई ध्यान दिँदै विकास योजना कार्यान्वयनः प्रतिवेदनले राष्ट्रिय, प्रदेश र स्थानीय तहका विकास योजनाहरूमा विपद् जोखिम मूल्याङ्कनलाई अनिवार्य रूपमा समावेश गर्ने। भू-उपयोग योजना, पूर्वाधार विकास र शहरीकरण प्रक्रियामा जोखिम संवेदनशीलता विश्लेषण समावेश नगरेसम्म दीर्घकालीन विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्भव नहुने।
    - संस्थागत क्षमता सुदृढीकरणः विपद् व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित संस्थाहरू ' विशेषगरी राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण, प्रदेश र स्थानीय तहका विपद् व्यवस्थापन निकायहरूको संस्थागत क्षमता, स्रोत, जनशक्ति, र प्रविधि सुदृढ गर्ने। साथै, सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच स्पष्ट कार्यविभाजन र प्रभावकारी समन्वय आवश्यक रहेको।

- पूर्वसूचना प्रणाली विस्तार र सुदृढीकरणः बाढी, पहिरो, हिमताल विस्फोट (GLOF), भूकम्प लगायतका प्रमुख विपद् जोखिमहरूको पूर्वसूचना प्रणाली विस्तार गरी समुदायसम्म समयमै सूचना प्रवाह सुनिश्चित गर्ने। यसका लागि प्रविधिमा आधारित प्रारम्भिक चेतावनी प्रणाली र समुदायस्तरमा सूचना पहुँच प्रणाली विकास गर्नुपर्ने।
- विपद्-प्रतिरोधी पूर्वाधार निर्माणः विद्यालय, अस्पताल, सडक, पुल, र अन्य सार्वजनिक पूर्वाधारहरूलाई विपद्-प्रतिरोधी बनाउन भवन संहिता र प्राविधिक मापदण्डहरूको पूर्ण कार्यान्वयन आवश्यक रहेको। पुनर्निर्माण कार्यमा “Build Back Better” सिद्धान्त अपनाउनुपर्ने र जोखिमयुक्त क्षेत्रमा असुरक्षित संरचना निर्माण नियन्त्रण गर्नुपर्ने।
- समुदायमा आधारित विपद् जोखिम न्यूनीकरणः समुदायस्तरमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी स्थानीय समुदायको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने एवं समुदायलाई विपद् तयारी, उद्धार र पुनर्स्थापनामा सक्रिय सहभागी गराउने तथा जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- डाटा, सूचना प्रणाली, र अनुसन्धान सुदृढीकरणः विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि भरपर्दो डाटा प्रणाली विकास गर्नु अत्यावश्यक रहेकोले विपद् सम्बन्धी डाटा सङ्कलन, विश्लेषण र साझेदारी प्रणाली सुदृढ गरी नीति निर्माणलाई तथ्यमा आधारित बनाउनुपर्ने।
- पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापना प्रणाली सुधारः विपद् प्रभावित समुदायको दीर्घकालीन पुनर्स्थापना, जीविकोपार्जन पुनर्निर्माण, र सामाजिक-आर्थिक पुनर्स्थापनामा केन्द्रित पुनर्निर्माण प्रणाली विकास गर्नुपर्ने। पुनर्निर्माण प्रक्रिया दिगो, समावेशी, र जोखिम-संवेदनशील हुनुपर्ने।
- अन्तर-निकाय समन्वय र बहु-पक्षीय सहकार्य सुदृढीकरणः विपद् व्यवस्थापनमा सरकारी निकाय, निजी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्था, र अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारबीच प्रभावकारी समन्वय आवश्यक रहेको। साथै, Sendai Framework for Disaster Risk Reduction जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतासँग राष्ट्रिय प्रणालीलाई समन्वय गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको।

१३.१.२ प्राज्ञिक/वाह्य क्षेत्रबाट गरिएका अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त निष्कर्ष

- वहुप्रकोपीय पूर्व सूचना प्रणालीमा “Quick Warning Everywhere” (satellite/SMS/radio/cell-broadcast) र hazard-trigger-based early action financing ले मृत्यु/क्षति घटाउँछ (UNDRR, 2019; World Bank, 2021)।
- Incident Command System र International Search and Rescue Advisory Group - INSARAG मानकीकरण (Accreditation) अभ्यासले खोज-उद्धारको प्रभावकारिता बढाउँछ (INSARAG, 2020)।
- सामाजिक संरक्षण (Social protection + parametric insurance) ले पूर्वानुमानित विपद्जन्य क्षतिमा वित्तीय संरक्षण र सार्वजनिक उत्तरदायित्व दुवै बलियो बनाउँछ (The World Bank, 2020; UNDRR, 2019)।
- यदि मानसिक स्वास्थ्य तथा मनोसामाजिक सहयोग (MHPSS) लाई विपद् पूर्वतयारी, प्रतिक्रिया र पुनर्स्थापना प्रक्रियामा संस्थागत रूपमा समावेश नगरिएमा प्रभावित समुदायमा दीर्घकालीन मनोसामाजिक समस्या र सामाजिक पुनर्स्थापनामा बाधा उत्पन्न हुने जोखिम रहन्छ (IASC, 2007; WHO, 2013)।
- विश्व बैंकले सङ्घीय सरकारलाई नीति, मापदण्ड, समन्वय, र अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्यको नेतृत्वकर्ताको रूपमा राख्न सिफारिस गरेको छ। तदनुरूप राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरणका नीति, कानून, र मापदण्ड निर्माण, राष्ट्रिय स्तरको जोखिम मूल्याङ्कन, जोखिम नक्साङ्कन, र डाटा प्रणाली विकास, राष्ट्रिय पूर्वसूचना प्रणाली) Early Warning System) सञ्चालन, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग, राहत, र मानवीय सहायता समन्वय, राष्ट्रिय स्तरको आपतकालीन प्रतिकार्यको समन्वय, विपद् व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय कोष आदि सञ्चालन पर्दछन् (World Bank, 2019)। विपद् जोखिम व्यवस्थापनमा एकरूपता कायम गर्न र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता पूरा गर्न सङ्घीय नेतृत्व आवश्यक हुन्छ (World Bank, 2020)।
- त्यसै गरी उक्त प्रतिवेदनले प्रदेश सरकारलाई समन्वय, प्राविधिक सहयोग, र प्रादेशिकस्तरको प्रतिकार्य व्यवस्थापनको भूमिका दिन सिफारिस गरेको छ जस अन्तर्गत प्रदेशस्तरीय विपद् व्यवस्थापन नीति कार्यान्वयन, स्थानीय तहहरूलाई प्राविधिक र संस्थागत सहयोग, प्रदेशस्तरीय आपतकालीन प्रतिकार्य समन्वय, प्रदेशस्तरीय जोखिम मूल्याङ्कन र योजना निर्माण, प्रदेशस्तरीय राहत, उद्धार, र पुनर्स्थापनाको जिम्मेवारी पर्दछन्। प्रदेश सरकार सङ्घ र स्थानीय तहबीचको सेतु (bridge) को रूपमा कार्य गर्ने हुनाले यो जिम्मेवारी दिनु उपयुक्त हुने प्रतिवेदनको तर्क छ(World Bank, 2022)।

- प्रतिवेदनले स्थानीय सरकारलाई विपद् व्यवस्थापनको पहिलो र प्रमुख कार्यान्वयन तह (frontline implementation authority) को रूपमा पहिचान गरेको छ। स्थानीय तहका मुख्य जिम्मेवारीहरूमा स्थानीय स्तरको जोखिम पहिचान र नक्साङ्कन, स्थानीय विपद् जोखिम न्यूनीकरण योजना निर्माण र कार्यान्वयन, विपद् पूर्वतयारी, उद्धार, र तत्काल प्रतिकार्य, स्थानीय पूर्वसूचना प्रणाली सञ्चालन, स्थानीय राहत वितरण र पुनर्स्थापना तथा भवन निर्माण मापदण्ड र भूमि उपयोग नियमन कार्यान्वयन पर्दछन्। विपद्ले प्रत्यक्ष रूपमा स्थानीय स्तरमा प्रभाव पार्ने भएकाले स्थानीय सरकार नै प्रभावकारी प्रतिकार्य गर्ने पहिलो निकाय हुन्छ (World Bank, 2019)।
- विश्व बैंकको प्रतिवेदनले केही जिम्मेवारीहरूलाई तीनै तहको साझा जिम्मेवारी को रूपमा वर्गीकरण गर्न सिफारिस गरेको छ जस अन्तर्गत जोखिम न्यूनीकरण नीति कार्यान्वयन, क्षमता विकास र तालिम, पूर्वसूचना प्रणाली विस्तार, पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापना, डाटा साझेदारी र सूचना प्रणाली पर्दछन् (World Bank, 2020)।
- स्केलका हिसाबले प्राथमिक प्रतिकार्य र स्थानीय स्तरको उद्धार स्थानीय सरकारले गर्नु उपयुक्त हुन्छ जसमा स्थानीय पहिरो, सानो बाढी, आगलागी, घर वा समुदाय स्तरको दुर्घटनाको विपद् प्रतिकार्य पर्दछन्। सङ्घ प्रदेशले पालिकालाई प्राविधिक सहयोग र आवश्यक पर्दा सीमित स्रोत सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। स्थानीय सरकार विपद् व्यवस्थापनको "first responder" हो) (World Bank, 2019)।
- त्यसै गरी एकभन्दा बढी स्थानीय तह प्रभावित हुने, प्रदेशस्तरको समन्वय आवश्यक पर्ने र स्थानीय क्षमताभन्दा बढी स्रोत आवश्यक पर्ने खालका विपदको प्रतिकार्य प्रदेश सरकारले गर्नु उपयुक्त हुन्छ। उदाहरणको लागि, ठूलो बाढी) एकभन्दा बढी नदी बेसिनमा(, प्रदेशका धेरै ठाउँमा फैलिएको व्यापक पहिरो, वन डढेलो) multiple districts), क्षेत्रीय महामारी जस्ता कार्यहरू यस अन्तर्गत पर्दछन्। सङ्घीय सरकारले आवश्यक परे अतिरिक्त सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्दछ। प्रदेश सरकारले अन्तर-पालिका समन्वय सुनिश्चित गर्नुपर्छ) (World Bank, 2020)।
- धेरै प्रदेश प्रभावित हुने, राष्ट्रिय क्षमताभन्दा बढी स्रोत आवश्यक पर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग आवश्यक हुन सक्ने जस्ता राष्ट्रिय स्केलको विपद् व्यवस्थापनको नेतृत्व सङ्घीय सरकारले गर्नु पर्दछ। उदाहरणको लागि, सम्वत् २०७२ सालको भूकम्प, राष्ट्रिय स्तरको तथा सिमापार बाढी, ठूलो महामारी, राष्ट्रिय स्तरमा प्रभाव पार्न सक्ने हिमताल विस्फोट) GLOF) जस्ता विपद्हरू यस अन्तर्गत पर्दछन्। प्रदेश र स्थानीय तहले क्षेत्रीय स्तरको प्रतिकार्य र विपद पश्चातको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापनामा सहयोग गर्नु पर्दछ। (World Bank, 2019; World Bank, 2022)

१३.१.३ सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नाका कारणहरू

- सुझावहरू कार्यान्वयन गर्न अतिरिक्त आर्थिक स्रोत आवश्यक पर्ने भएता पनि एकैपटक आवश्यक स्रोतको व्यवस्थापन गर्न नसकिनु।
- राजनीतिक तथा प्रशासनिक अस्थिरता तथा नीतिगत प्राथमिकतामा निरन्तरताको अभावका कारण सुझावहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा बाधा पुग्नु।
- कतिपय सुझाव कार्यान्वयनका लागि नयाँ कानून निर्माण गर्नुपर्ने वा विद्यमान कानून संशोधन गर्नुपर्ने भए तापनि आवश्यक कानून समयमै निर्माण वा संशोधन हुन नसक्नु।
- कार्यचाप र उपलब्ध जनशक्तिबीच उचित तालमेल कायम हुन नसक्दा सुझावहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा कठिनाइ हुनु।
- सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित सुझावहरू कार्यान्वयन गर्न आवश्यक प्राविधिक जनशक्ति कार्यालयमा पर्याप्त रूपमा उपलब्ध नहुनु।
- गृह मन्त्रालय र राष्ट्रिय विपद जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणबिच साझा बुझाई र समन्वयको अभाव एवं वन तथा वातावरण मन्त्रालय र प्राधिकरणबिच कार्यजिम्मेवारीमा दोहोरोपना तथा समन्वयको समेत अभाव।
- प्राधिकरण व्यवहारतः अधिकारविहीन, स्रोतविहीन र समन्वयविहीन हुनु, आदि।

१३.१.४ सम्बन्धित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुधारका असल अभ्यासहरू

- समुदाय स्तरबाट विपद् प्रतिकार्यलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि विपद् स्वयंसेवकको विकास स्थानीय तहबाट शुरू भएको।
- सङ्घीय सरकारबाट प्रदेश सरकारलाई आपत्कालीन गोदाम घर हस्तान्तरण गरिएको।
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा लैङ्गिक समानता, अपाङ्गता तथा सामाजिक समावेशीकरण नीति अवलम्बन तथा विपद् प्रभावितलाई एकद्धार प्रणालीमार्फत राहत वितरण कार्य शुरू भएको (स्थानीय तहबाट)।
- कर्णाली प्रदेशमा स्थायी रूपमा बसोबास भएका र अन्य प्रदेशमा बसोबास भई कर्णाली प्रदेश भित्रका सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको सेवामा कार्यरत नेपाली नागरिकको प्राकृतिक विपद्को कारणबाट हुने मानवीय क्षतिलाई सामूहिक विपद् दुर्घटना बीमा कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको।

१३.२ आगामी मार्गचित्र

१३.२.१ विद्यमान समस्याहरू

नेपालले विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ कार्यान्वयनमा ल्याएसँगै विपद् व्यवस्थापनका लागि कानुनी तथा संस्थागत आधार निर्माण भएको भए पनि यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा अझै संरचनागत, नीतिगत तथा कार्यगत चुनौतीहरू कायम छन्। विशेषतः राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण (NDRRMA) संस्थागत रूपमा स्थापना भए पनि प्रशासनिक तथा वित्तीय दृष्टिले अझै गृह मन्त्रालयमा निर्भर रहनुपर्ने अवस्था रहेको छ, जसले यसको निर्णयात्मक स्वायत्तता र प्रभावकारी परिचालनमा बाधा पुऱ्याएको छ (Harvard Humanitarian Initiative, २०२३)। त्यस्तै, सङ्घीय शासन प्रणाली लागू भएपछि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको भूमिका, जिम्मेवारी तथा स्रोत परिचालन सम्बन्धी स्पष्टता पर्याप्त रूपमा स्थापित हुन नसक्दा समन्वयमा जटिलता देखिएको छ (Risalat Consultants, २०२५)।

यी समग्र संरचनागत तथा कार्यगत समस्याहरूलाई निम्नानुसार समन्वित रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

- **नीतिगत तथा संस्थागत कार्यान्वयनको कमजोरीः** नेपालमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ तथा विभिन्न राष्ट्रिय रणनीतिहरू निर्माण भए तापनि तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन तल्लो तहसम्म सुनिश्चित हुन सकेको छैन। नीतिहरू अझै केन्द्रमुखी रहेका छन् र प्रदेश तथा स्थानीय तहमा आवश्यक प्राविधिक जनशक्ति, स्रोत तथा संस्थागत क्षमताको अभावका कारण ती नीतिहरू व्यवहारमा पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन् (गृह मन्त्रालय, २०७६)।
- **सूचना प्रणाली तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा कमजोरीः** प्रभावकारी विपद् व्यवस्थापनका लागि विश्वसनीय, अद्यावधिक तथा एकीकृत तथ्याङ्क अपरिहार्य हुन्छ। विपद् पोर्टल सञ्चालनमा आएको भए पनि स्थानीय स्तरमा हुने क्षति, जोखिम तथा आवश्यकताको वास्तविक समय (real-time) तथ्याङ्क सङ्कलन र अद्यावधिक गर्नमा अझै कमजोरी रहेको छ, जसले राहत वितरण, स्रोत परिचालन तथा निर्णय प्रक्रियामा असमानता र ढिलाइ निम्त्याएको छ (NDRRMA, २०२४)।
- **प्रतिकार्यमुखी दृष्टिकोणको निरन्तरताः** नेपालमा विपद् व्यवस्थापन अझै पनि जोखिम न्यूनीकरण र पूर्वतयारीभन्दा विपद्पछिको उद्धार, राहत तथा पुनर्स्थापनामा बढी केन्द्रित रहेको देखिन्छ। पूर्वतयारी, जोखिम मूल्याङ्कन तथा न्यूनीकरणमा पर्याप्त लगानी र

प्राथमिकता नदिइँदा विपद्का कारण हुने मानवीय तथा आर्थिक क्षति न्यून गर्न अपेक्षित सफलता प्राप्त हुन सकेको छैन (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०८०)।

- **वहु-प्रकोप जोखिमको बढ्दो चुनौती:** नेपाल भौगोलिक तथा जलवायु परिवर्तनका हिसाबले वहु-प्रकोप जोखिमयुक्त देश हो, जहाँ बाढी, पहिरो, भूकम्प, महामारी तथा हिमताल विष्फोटन (GLOF) जस्ता जोखिमहरू एकै समयमा वा निरन्तर देखा पर्ने सम्भावना रहन्छ। जलवायु परिवर्तनका कारण आकस्मिक बाढी (flash floods) तथा हिमताल विष्फोटनको जोखिम बढ्दै गएको छ, तर यसलाई सामना गर्न आवश्यक पूर्वाधार, प्रविधि तथा तयारी पर्याप्त रूपमा विकास हुन सकेको छैन (गृह मन्त्रालय, २०७८)।
- **वित्तीय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापनमा जटिलता:** विपद् व्यवस्थापनका लागि स्थापना गरिएको विपद् व्यवस्थापन कोषको प्रभावकारी तथा शीघ्र परिचालनमा प्रशासनिक प्रक्रियागत जटिलता तथा संस्थागत कमजोरी देखिएको छ। स्थानीय तहमा विपद् कोष स्थापना भए पनि यसको पारदर्शी, उत्तरदायी तथा प्रभावकारी उपयोग सुनिश्चित गर्ने संयन्त्र अझै कमजोर रहेको छ (World Bank, 2024)।
- **बजेटरी प्राथमिकता तथा लगानीको असन्तुलन:** नेपालको विपद् व्यवस्थापन प्रणाली अझै जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्वतयारीभन्दा विपद्पछिको प्रतिक्रिया र पुनर्स्थापनामा बढी केन्द्रित रहेको छ। नेपाल विपद् प्रतिवेदन २०२४ अनुसार, विपद् व्यवस्थापनका लागि विनियोजित कुल बजेटको ठूलो हिस्सा (करिब ८० प्रतिशत) राहत तथा उद्धारमा खर्च हुने गरेको छ, जबकि पूर्वतयारी, जोखिम न्यूनीकरण तथा क्षमता विकासमा अपेक्षाकृत न्यून लगानी भएको देखिन्छ (NDRRMA, 2024)।
- **जलवायुजन्य जोखिम तथा पूर्वसूचना प्रणालीको सीमित प्रभावकारिता:** जलवायु परिवर्तनका कारण वर्षाको स्वरूप, तीव्रता तथा वितरणमा परिवर्तन आएको छ, जसले आकस्मिक बाढी तथा पहिरोको जोखिम बढाएको छ। वि.सं. २०८१ असोजमा आएको भीषण वर्षा र त्यसबाट भएको क्षतिले साना नदी तथा खोल्साहरूमा पूर्वसूचना प्रणाली (Early Warning System) अझै पूर्ण रूपमा प्रभावकारी हुन नसकेको पुष्टि गरेको छ (NDRRMA, २०२४)।
- **संस्थागत समन्वय तथा कार्यक्षेत्रमा दोहोरोपन:** सङ्घीय संरचना अन्तर्गत तीनै तहका सरकारबीच स्रोत बाँडफाँड, अधिकार तथा कार्यक्षेत्रमा स्पष्टता अभावका कारण समन्वयमा समस्या देखिएको छ। विशेषतः स्थानीय तहमा आवश्यक प्राविधिक जनशक्ति, उपकरण तथा क्षमता अभावका कारण राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा

व्यवस्थापन प्राधिकरणका निर्देशनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा कठिनाइ उत्पन्न भएको छ।

- **एकीकृत डाटाबेस तथा अनुसन्धानको अभावः** विपद्बाट हुने क्षतिको व्यवस्थित अभिलेखीकरण, विश्लेषण तथा अनुसन्धानको अभावले नीति निर्माण, योजना तर्जुमा तथा स्रोत परिचालनमा चुनौती सिर्जना गरेको छ। विपद् पोर्टल सञ्चालनमा भए तापनि सबै स्थानीय तहबाट नियमित रूपमा तथ्याङ्क प्रविष्टि नहुँदा डाटाको रिक्तता (data gap) देखिएको छ, जसले प्रमाणमा आधारित नीति तर्जुमालाई कमजोर बनाएको छ ।
- **जोखिमयुक्त पूर्वाधार तथा अव्यवस्थित बसोबासः** इन्जिनियरिङ मापदण्डको पालना नगरी निर्माण गरिएका ग्रामीण सडक, अव्यवस्थित शहरीकरण तथा नदी किनारमा रहेका जोखिमयुक्त बस्तीहरूले विपद्को जोखिमलाई थप बढाएका छन्। विशेषतः पहाडी क्षेत्रमा अनियन्त्रित रूपमा डोजर प्रयोग गरी सडक निर्माण गर्ने प्रवृत्तिलाई पहिरोको प्रमुख कारकका रूपमा पहिचान गरिएको छ, जसले मानव बस्ती तथा पूर्वाधारलाई थप जोखिममा पारेको छ।

समग्रमा, नेपालमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका लागि आवश्यक कानुनी, नीतिगत तथा संस्थागत संरचना स्थापना भए पनि तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन, संस्थागत समन्वय, वित्तीय स्वायत्तता, प्राविधिक क्षमता, तथ्याङ्क व्यवस्थापन तथा पूर्वतयारीमा केन्द्रित दीर्घकालीन लगानी सुनिश्चित गर्नु आवश्यक देखिन्छ। विपद् जोखिमका बारेमा पर्याप्त सूचना ज्ञानको कमी हुनु, विपद् जोखिम न्यूनीकरण र विकास निर्माणको कार्यवीच आवश्यक तालमेलको कमी हुनु, सबै विषयगत क्षेत्रमा विपद् जोखिमको पहिचान तथा नक्साङ्कन हुनु नसक्नु, विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा एकीकृत सूचना प्रणालीको अभाव हुनु, आपत्कालीन अवस्थाका लागि दक्ष र यथेष्ठ मानव स्रोत, उपकरण, बन्दोबस्ती तथा राहत सामग्रीको कमी हुनु, सरोकारवालाबिचको कार्यमा समन्वय र सामन्जस्यता कमी हुनु, विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनका लागि प्रयाप्त लगानीको कमी हुनु, अव्यवस्थित तथा छरिएर रहेका बस्तीलाई विपद्को दृष्टिकोणबाट उत्थानशील बनाउन नसक्नु, प्रभावकारी विपद् पूर्व तयारी, प्रतिकार्य र पुनर्लाभ पुनःस्थापना तथा पुनः निर्माण हुन नसक्नु, विपद् व्यवस्थापन प्रणालीमा युवा पुस्ताको सार्थक सहभागिता हुन नसक्नु, प्रविधिको प्रभावकारी प्रयोग नहुनु जस्ता समस्याहरू रहेको विभिन्न अध्ययनले देखाएका छन्।

१३.२.२ नागरिक अपेक्षा

- विपद् जोखिमका बारेमा पूर्व सूचना तथा जानकारी प्राप्त होस्,।
- सरकारले छिटो छरितो खोज, उद्धार र राहतको व्यवस्था गरोस्।
- समयमै पुनर्लाभ, पुनःस्थापना तथा पुनः निर्माण होस्।

- विपद् व्यवस्थापनका कार्यमा युवा समूहको सहभागिता, पारदर्शिता र जवाफदेहिता स्पष्ट देखियोस्।
- राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणलाई प्राधिकारयुक्त, स्वतन्त्र र प्रभावकारी संस्थाको रूपमा विकास गरियोस्।

१३.२.३ अबको दूरदृष्टि

"विपद् जोखिमबाट सुरक्षित, अनुकूलित तथा उत्थानशील नेपाल निर्माण"

आधुनिक पूर्व-सूचना प्रणाली र एकीकृत तथ्याङ्क प्रणालीलाई स्थानीय तहसम्म विस्तार गरी "प्रविधिमा आधारित व्यवस्थापन", राहत वितरणमा मात्र सीमित नभई जोखिम न्यूनीकरण र पूर्व-तयारीमा लगानी केन्द्रित गरी "प्रतिकार्यबाट पूर्व-तयारीमा रूपान्तरण", "विपद् व्यवस्थापनः स्थानीय जिम्मेवारी" भन्ने मान्यताका साथ स्थानीय तहको वित्तीय र प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धि, र इन्जिनियरिङ मापदण्ड पालना गरी जलवायु उत्थानशील भौतिक संरचनाहरूको निर्माण गरी "जलवायु अनुकूलित पूर्वाधार" विकासबाट यो दुरदृष्टिलाई मूर्त रूप दिनुपर्ने देखिन्छ।

१३.२.४ सुधारका उपायहरू

विपद् व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन यसका विभिन्न चरणमा देहायका कार्यहरू गर्नुपर्ने देखिन्छः

१३.२.४.१ पूर्व तयारी (Preparedness): यस क्लष्टर अन्तर्गत विपद् आउनुअघि जोखिम पहिचान, न्यूनीकरण तथा तयारी सुदृढ गर्ने क्रियाकलापहरू समावेश गरिएका छन्:

- राष्ट्रव्यापी वहु-प्रकोप जोखिम मूल्याङ्कन तथा नक्साङ्कन (Multi-hazard risk assessment and mapping) नियमित रूपमा सञ्चालन गर्ने।
- बाढी, पहिरो, हिमताल विष्फोटन (GLOF), भूकम्प लगायत प्रमुख विपद्का लागि प्रविधिमा आधारित पूर्वसूचना प्रणाली (Early Warning System) को विस्तार तथा सुदृढीकरण गर्ने।
- जल तथा मौसम विज्ञान विभाग, खानी तथा भूगर्भ विभाग लगायत विपद् सम्बन्धी पूर्व सूचना उत्पादन तथा वितरण गर्ने निकायको क्षमता अभिवृद्धि गरी विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणको परिपूरक संस्थाको रूपमा विकास गर्ने।
- प्रत्येक स्थानीय तहमा विपद् पूर्व तयारीका लागि न्यूनतम मापदण्ड सहितका खोज उद्धारका सामग्रीहरूको भण्डारण गर्ने। सो को लागि आपतकालीन गोदामघर सञ्चालन कार्यविधिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने।

- राष्ट्रिय, प्रदेश तथा स्थानीय तहका विकास योजनाहरूमा विपद् जोखिम मूल्याङ्कनलाई अनिवार्य रूपमा समावेश गर्ने।
- जोखिम संवेदनशील भू-उपयोग योजना तथा भवन संहिताको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने।
- विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि पर्याप्त बजेट विनियोजन तथा विपद् जोखिम वित्त (Disaster Risk Financing) प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- समुदायस्तरमा विपद् पूर्वतयारी, जोखिम सचेतना तथा जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा आधुनिक प्रविधि (Satellite, SMS alert, GIS, digital monitoring system) को प्रयोग विस्तार गर्ने।
- विपद् जोखिम सम्बन्धी अनुसन्धान तथा जलवायु परिवर्तनजन्य जोखिमको वैज्ञानिक अध्ययन सुदृढ गर्ने।
- Integrated Emergency Response System (IERS) विकास गरी विपद्को तत्काल प्रतिकार्य गर्न एउटै नम्बर, एकीकृत एम्बुलेन्स सेवा र एकीकृत कमान्डको व्यवस्था गर्ने।
- तीनै तहका सरकारले विपद तथा जलवायु उत्थानशील कार्ययोजना तर्जुमा गर्ने।
- तीनै तहमा तालिमप्राप्त जनशक्ति तथा खोजउद्धारका सामग्रीसहितको आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्रको स्थापना गर्ने।

१३.२.४.२ खोज, उद्धार र राहत (Search, Rescue and Relief): यस क्लष्टर अन्तर्गत विपद् घटेपछि तत्काल गरिने प्रतिक्रिया, राहत तथा सूचना व्यवस्थापन सम्बन्धी क्रियाकलापहरू समावेश गरिएका छन्:

- Incident Command System (ICS) तथा INSARAG मापदण्ड अनुरूप खोज तथा उद्धार प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- तीनवटै सुरक्षा निकायहरूबाट निश्चित अवधिको लागि विपदमा खटिने जनशक्तिलाई प्राधिकरणबाट परिचालन गर्ने गरी Disaster Response Force (DRF) गठन गर्ने।
- तीनवटै सुरक्षा निकायहरूमा क्रमशः मध्यम (medium) र हलुका (light) खोज तथा उद्धार टिम (search and rescue team) गठन गरी आवश्यक तालिम र औजार-उपकरणयुक्त बनाउने।
- नेपालको खोज उद्धार टिमलाई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यता (international accreditation) को प्रकृयामा लैजाने।

- राष्ट्रिय, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा दक्ष खोज तथा उद्धार टोली (Search and Rescue Teams) गठन तथा सुदृढीकरण गर्ने।
- विपद् प्रभावित क्षेत्रमा छिटो राहत वितरणका लागि मानक कार्यविधि (Standard Operating Procedures — SOPs) विकास तथा कार्यान्वयन गर्ने।
- राहत सामग्री, उपकरण तथा आपतकालीन बन्दोबस्तीको पूर्व भण्डारण (pre-positioning) प्रणाली स्थापना गर्ने।
- विपद् व्यवस्थापनका लागि एकीकृत डिजिटल सूचना प्रणाली तथा विपद् पोर्टल (BIPAD Portal) सुदृढ गर्ने।
- विपद् प्रभावित समुदायलाई मानसिक स्वास्थ्य तथा मनोसामाजिक सहयोग (MHPSS) सेवा प्रदान गर्ने।

१३.२.४.३ पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना (Recovery, Reconstruction and Rehabilitation): यस क्लष्टर अन्तर्गत विपद्पछि प्रभावित क्षेत्रको दीर्घकालीन पुनर्निर्माण तथा उत्थानशीलता सुदृढ गर्ने क्रियाकलापहरू समावेश छन्:

- "Build Back Better" सिद्धान्त अनुरूप विपद् प्रतिरोधी पूर्वाधार निर्माण तथा पुनर्निर्माण गर्ने।
- प्रभावित समुदायको सुरक्षित आवास निर्माण तथा जोखिमयुक्त बस्तीहरूको सुरक्षित स्थानान्तरण (Relocation) कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- विपद् प्रभावित समुदायको जीविकोपार्जन पुनर्स्थापना तथा आर्थिक पुनर्वास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- सामाजिक सुरक्षा तथा विपद् बीमा प्रणाली विस्तार गरी प्रभावित नागरिकलाई आर्थिक संरक्षण प्रदान गर्ने। यसको लागि सबै खाले विपदबाट प्रभावितहरूका लागि एकीकृत विपद संवेदनशील सामाजिक सुरक्षा योजना (shock-responsible social protection scheme) विकास गरी लक्षित (targeted) सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रमलाई जोखिम-संवेदनशील, समावेशी तथा दिगो बनाउने।

१३.२.४.४ समन्वय र सहकार्य (Coordination and Collaboration): यस क्लष्टर अन्तर्गत विभिन्न निकाय, तह तथा सरोकारवालाबीच सहकार्य, समन्वय तथा साझेदारी सुदृढ गर्ने क्रियाकलापहरू समावेश गरिएका छन्:

- सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच स्पष्ट कार्यविभाजन तथा जिम्मेवारी निर्धारण गर्ने।

- राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण (NDRRMA) लाई प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय अन्तर्गत राखी विपद् व्यवस्थापनको केन्द्रीय समन्वयकारी निकायका रूपमा सुदृढ गर्ने।
- गृह मन्त्रालय, सुरक्षा निकाय, प्राधिकरण तथा अन्य मन्त्रालयहरूबीच प्रभावकारी समन्वय प्रणाली स्थापना गर्ने।
- निजी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्था, स्थानीय समुदाय, नागरिक समाज तथा अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदारसँग सहकार्य सुदृढ गर्ने।
- Sendai Framework तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतासँग राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्रणालीलाई समन्वय गर्ने।
- विश्वविद्यालय तथा अनुसन्धान संस्थाहरूसँग विपद् जोखिम अध्ययन तथा नीति अनुसन्धानमा सहकार्य गर्ने।

१३.२.४.५ संस्थागत सशक्तिकरण र क्षमता विकासः यस क्लष्टर अन्तर्गत विपद् व्यवस्थापन प्रणालीलाई संस्थागत रूपमा सुदृढ गर्ने तथा क्षमता विकास गर्ने क्रियाकलापहरू समावेश छन्:

- राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणलाई स्वायत्त, स्रोत सम्पन्न तथा प्रभावकारी संस्थाको रूपमा विकास गर्ने।
- एकीकृत राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन तालिम शिक्षालय स्थापना गरी विपद व्यवस्थापनमा संलग्न सबै व्यक्ति तथा संस्थाले एउटै स्तरीकृत तालिम पाठ्यक्रमभित्र रही सबै खाले तालिम तथा क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- विपद् व्यवस्थापनमा संलग्न निकायहरूमा आवश्यक प्राविधिक जनशक्ति, उपकरण तथा स्रोतको व्यवस्था गर्ने।
- स्थानीय तहलाई विपद् व्यवस्थापनको प्रमुख कार्यान्वयन तह (first responder) का रूपमा सुदृढ गर्ने।
- विपद् व्यवस्थापनका लागि एकीकृत डाटाबेस तथा सूचना प्रणाली विकास तथा सुदृढ गर्ने।
- विपद् व्यवस्थापनमा डिजिटल प्रविधि, कृत्रिम वौद्धिकता तथा नवप्रवर्तन (innovation) को संस्थागत प्रयोग सुनिश्चित गर्ने।
- युवा, स्वयंसेवक तथा समुदायको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गर्ने।
- विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी नीति, कानून तथा कार्यविधिहरूको अद्यावधिक तथा प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने।

विपद् व्यवस्थापनमा रूपान्तरण (paradigm shift) योजनाः

१. जोखिममा आधारित योजना र विकास) Risk-informed Development Planning)

२. प्रविधिमा आधारित पूर्वसूचना र एकीकृत पूर्वचेतावनी सूचना प्रणाली) Technology-driven Early Warning and Data System)

३. विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणलाई संस्थागत रूपमा सशक्त र स्वायत्त बनाउने) Institutional Transformation and Empowerment)

४. राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन शिक्षालयको स्थापना र खोजउद्धार टोलीको INSARAG Accreditation

५. प्रतिकार्य—केन्द्रितबाट पूर्वतयारी—केन्द्रित प्रणालीमा रूपान्तरण) Shift from Response to Preparedness and Risk Reduction)

६. उत्थानशील पुनर्निर्माण र जलवायु—अनुकूल पूर्वाधार निर्माण)Resilient Reconstruction and Climate-adaptive Infrastructure)

७. Incident Command System र Disaster Response Force

८. प्रदेश र स्थानीय तहमा आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्रको स्थापना केन्द्रमा एकीकृत आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र

१३.२.५ सुधार कार्यान्वयन कार्ययोजना

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१	पूर्व तयारी	राष्ट्रव्यापी वहु-प्रकोपीय जोखिम मूल्याङ्कन तथा नक्साङ्कन गर्ने	१—३ वर्ष	७५३ स्थानीय तहमा जोखिम नक्साङ्कन सम्पन्न	सङ्घीय बजेट, GIS का लागि प्राविधिक सहयोग	प्राविधिक जनशक्ति अभाव → तालिम कार्यक्रम सञ्चालन
२	पूर्व तयारी	सबैका लागि पूर्वसूचना प्रणाली (EW4All) विस्तार तथा सुदृढीकरण गर्ने	१—२ वर्ष	उच्च जोखिम क्षेत्रको १००% भूगोलमा EWS सञ्चालन	सरकारी बजेट, विकास साझेदार	प्रविधि विफलता → आधुनिक प्रणाली अवलम्बन
३	पूर्व तयारी	पूर्वसूचना उत्पादन गर्ने निकायको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने	२ वर्ष	सम्बन्धित निकायमा ५०% क्षमता वृद्धि	सरकारी बजेट, तालिम कार्यक्रम	संस्थागत समन्वय अभाव → कार्यसम्पादन सम्झौता गर्ने
४	पूर्व तयारी	स्थानीय तहमा आपतकालीन गोदामघर स्थापना गर्ने	१—२ वर्ष	७५३ पालिकामा गोदामघर सञ्चालन भएको	सङ्घीय र स्थानीय बजेट	स्रोत अभाव → चरणबद्ध कार्यान्वयन
५	पूर्व तयारी	विकास योजनामा जोखिम मूल्याङ्कन अनिवार्य गर्ने	२—३ वर्ष	सबै विकास योजनामा जोखिम मूल्याङ्कन समावेश	नीतिगत व्यवस्था	नीति कार्यान्वयन गर्न अनिच्छुक → कानूनी प्रावधान
६	पूर्व तयारी	भू-उपयोग योजना तथा भवन संहिता कार्यान्वयन गर्ने	३—५ वर्ष	८०% संरचना भवन संहिता अनुरूप भएका हुने	प्राविधिक जनशक्ति	अनुगमन अभाव → भवन निर्माण अनुपालन संयन्त्र
७	पूर्व तयारी	विपद् जोखिम वित्त प्रणाली सुदृढ गर्ने	२ वर्ष	विपद जोखिम वित्त ढाँचा लागू	तीनै तहका सरकारको बजेट	वित्तीय स्रोत अभाव → सबै साझेदार संस्था परिचालन

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
८	पूर्व तयारी	समुदायस्तरमा जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	निरन्तर	७५३ पालिकामा सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन	स्थानीय बजेट	कम सहभागिता → समुदाय परिचालन
९	पूर्व तयारी	आधुनिक प्रविधि प्रयोग विस्तार गर्ने	निरन्तर	पूर्व चेतावनी प्रणाली र खोजउद्धारमा आधुनिक प्रविधि र उपकरणको प्रयोग भएको हुने	अर्थ मन्त्रालय, विकास साझेदारहरू संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायहरू	प्राविधिक जोखिम → पाइलट टेष्ट गर्ने
१०	पूर्व तयारी	जलवायु जोखिम सम्बन्धी अनुसन्धान सुदृढ गर्ने	निरन्तर	वार्षिक १० अनुसन्धान प्रतिवेदन	प्राधिकरणको बजेट	अनुसन्धान क्षमता अभाव → प्राज्ञिक संस्थासँग सहकार्य
११	पूर्व तयारी	Integrated Emergency Response System स्थापना गर्ने	२ वर्ष	एउटै नम्बरबाट विपद सञ्चार र प्रतिकार्यको समन्वय भएको	प्राधिकरणको बजेट	प्रविधि समन्वय समस्या → चरणवद्ध कार्यान्वयन
१२	पूर्व तयारी	तीनै तहका सरकारले विपद तथा जलवायु उत्थानशील कार्ययोजना तर्जुमा गर्ने	१ वर्ष	सबै तहमा विपद तथा जलवायु उत्थानशील कार्ययोजना तयार भएको	तीनै तहका सरकारको बजेट	योजना तर्जुमामा सीमित→ कार्यान्वयनका लागि बजेट व्यवस्था
१३	पूर्व तयारी	तीनै तहमा आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्रको स्थापना गर्ने	२ वर्ष	आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्रको मापदण्ड तयार भै केन्द्रहरूको स्थापना	तीनै तहका सरकारको बजेट	बजेट दक्ष जनशक्ति → तीन तहको बजेटमा इयरमार्किङ्ग गर्ने

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
१४	खोज, उद्धार र राहत	ICS तथा INSARAG मापदण्ड लागू गर्ने	२ वर्ष	सबै खाले विपदको प्रतिकार्यमा ICS system देशभर लागू	सुरक्षा निकाय	तालिम अभाव → क्षमता विकास गर्ने
१५	खोज, उद्धार र राहत	Disaster Response Force (DRF) गठन गर्ने	२ वर्ष	७७ जिल्लामा DRF परिचालन	प्राधिकरण र सुरक्षा निकायको बजेट	समन्वय समस्या → SOP विकास
१६	खोज, उद्धार र राहत	नेपाली सेनामा medium, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल र नेपाल प्रहरीमा light खोज तथा उद्धार टिम SAR team गठन गर्ने	२ वर्ष	३ वटै सुरक्षा निकायमा SAR teams तयार	सुरक्षा निकायको बजेट	उपकरण अभाव → बजेट विनियोजन र खरिद तथा मित्रराष्ट्रबाट सहयोग
१७	खोज, उद्धार र राहत	SAR team को international accreditation प्राप्त गर्ने	३ वर्ष	INSARAG accreditation प्राप्त	सरकारी बजेट	अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड कठिन → अन्तर्राष्ट्रियस्तरको mentoring तथा प्राविधिक सहयोग लिने
१८	खोज, उद्धार र राहत	राष्ट्रिय SAR teams सुदृढ गर्ने	२ वर्ष	शहरी खोज तथा उद्धार टिम, पर्वतीय खोज तथा उद्धार टिम, र जल खोज तथा उद्धार टिम तयारी	सरकारी बजेट	उपकरण/जनशक्ति अभाव → खरिद/ भर्ना र तालिम
१९	खोज, उद्धार र राहत	खोज, उद्धार र राहतको SOP विकास गर्ने	१ वर्ष	राष्ट्रिय SOP स्वीकृत	प्राधिकरणको जनशक्तिबाट	ढिलाइ → उच्चस्तरीय प्रतिवद्धता र स्वीकृति

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
२०	खोज, उद्धार र राहत	राहत उद्धारका सामग्रीहरूको pre-positioning प्रणाली स्थापना गर्ने	२ वर्ष	सबै प्रदेशमा आपतकालीन गोदामघरबाट सामग्री परिचालन भएको हुने	तीनै तहका सरकारको बजेट एवं विकास साझेदारको सहयोग	Logistics वितरण समस्या → आपूर्ति शृङ्खलाको योजना
२१	खोज, उद्धार र राहत	BIPAD portal सुदृढ गर्ने	१ वर्षभित्र	पोर्टलको सबै सरोकारवालाबाट उपयोग	प्राधिकरण	सूचना प्रणाली बन्द हुने → ब्याकअप सर्भरको व्यवस्था
२२	खोज, उद्धार र राहत	MHPSS सेवा सञ्चालन गर्ने	२ वर्ष	सबै प्रभावित क्षेत्रमा मनोसामाजिक सेवा	स्वास्थ्य मन्त्रालय	मानव स्रोत अभाव → तालिमयुक्त जनशक्तिको रोष्टर
२३	पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना	Build Back Better को मान्यता अनुसार पूर्वाधार निर्माण गर्ने	३—५ वर्ष	९०% संरचना उत्थानशील भएका हुने	नियमित बजेट र विपद व्यवस्थापन कोष	लागत वृद्धि → चरणवद्ध निर्माण
२४	पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना	सुरक्षित स्थानमा स्थानान्तरण गर्ने	निरन्तर	उच्च जोखिम बस्ती स्थानान्तरण सम्पन्न	तीनै तहका सरकारको बजेट	समुदायको असहमति → जीविकोपार्जनसँग आवद्ध गर्ने
२५	पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना	जीविकोपार्जन पुनर्स्थापना गर्ने	२—४ वर्ष	७०% प्रभावित परिवारको जीविकोपार्जन व्यवस्थित भएको	सरकारी र साझेदार संस्थाको सहयोग	आर्थिक जोखिम → उद्यमशीलता तथा स्वरोजगार अनुदान

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
२६	पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना	विपद संवेदनशील सामाजिक सुक्षा प्रणाली लागू गर्ने	२ वर्ष	विपद संवेदनशील सामाजिक सुक्षा प्रणाली पूर्ण रूपमा लागू	अर्थ मन्त्रालय	वित्तीय जोखिम → चरणवद्ध कार्यान्वयन
२७	पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना	विपद संवेदनशील पुनर्निर्माण प्रणाली विकास गर्ने	३ वर्ष	मार्गदर्शन लागू भएको	सम्बन्धित निकायको बजेट	नीतिगत ढिलाई → द्रुत गतिमा प्रणाली विकास
२८	समन्वय र सहकार्य	तीन तहबीच कार्यविभाजन स्पष्ट गर्ने	१ वर्ष	कार्यविस्तृतीकरण स्वीकृत गरी समन्वय खाका तयार	नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को निर्णय	संस्थागत प्रतिरोध → अन्तरसरकार समन्वय र नेतृत्व विकास
२९	समन्वय र सहकार्य	NDRRMA लाई केन्द्रीय निकायको रूपमा सुदृढ गर्ने	२ वर्ष	NDRRMA को पुनर्संरचना सम्पन्न	नियमित बजेट	गृह मन्त्रालयको अनिच्छा → मन्त्रिपरिषद्को निर्णय
३०	समन्वय र सहकार्य	विपद् व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित मन्त्रालय/निकायहरू बीच समन्वय प्रणाली विकास गर्ने	१—२ वर्ष	समन्वयात्मक विपद् व्यवस्थापन भएको	अतिरिक्त स्रोत नचाहिने	समन्वय अभाव → संयुक्त कार्यदलहरू
३१	समन्वय र सहकार्य	निजी र अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारी सुदृढ गर्ने	निरन्तर	५ भन्दा बढी रणनीतिक साझेदारहरू	निजी क्षेत्र, सरकारी क्षेत्र र विकास साझेदारको बजेट	सहयोग अभाव → समझदारीपत्रमा हस्ताक्षर
३२	समन्वय र सहकार्य	Sendai Framework सँग राष्ट्रिय विपद व्यवस्थापन रणनिति आवद्ध गर्ने	२ वर्ष	राष्ट्रिय आवद्धता प्रतिवेदन प्रकाशित	थप स्रोत नचाहिने	अन्तर्राष्ट्रिय अनुपालनको चुनौती → रणनीति पुनरावलोकन

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
३३	समन्वय र सहकार्य	शोध अनुसन्धानकारी निकाय र विश्वविद्यालयसँग सहकार्य गर्ने	निरन्तर	५० भन्दा बढी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्राज्ञिक संस्थासँग सहकार्य	प्राधिकरण	प्राज्ञिक क्षेत्रको क्षमता → अनुदान र संयुक्त कार्य
३४	संस्थागत सशक्तिकरण	NDRRMA लाई स्वायत्त बनाउने	२ वर्ष	संस्थागत स्वायत्तता प्राप्त गरी प्रधानमन्त्रीलाई प्रत्यक्ष रिपोर्टिङ्ग गर्ने संस्था बनेको हुने	नियमित बजेट	राजनीतिक मतभिन्नता → कानूनी सुधार
३५	संस्थागत सशक्तिकरण	राष्ट्रिय विपद व्यवस्थापन शिक्षालयको स्थापना गर्ने	२—३ वर्ष	शिक्षालय सञ्चालन	नियमित बजेट	सबै सुरक्षा निकायले आफ्नै शिक्षालय चाहने → नेपाल सरकारको निर्णय
३६	संस्थागत सशक्तिकरण	प्राविधिक जनशक्ति र उपकरण उपलब्ध गराउने	निरन्तर	तालिमप्राप्त जनशक्ति ५०% ले वृद्धि, SAR team लाई पर्याप्त आधुनिक प्रविधि र उपकरण उपलब्ध हुने	तीनै तहका सरकारको नियमित बजेट	Dedicated जनशक्ति अभाव → deputation/ deployment and transfer प्रणाली व्यवस्थित गर्ने
३७	संस्थागत सशक्तिकरण	स्थानीय तहको क्षमता विकास गर्ने	निरन्तर	७५३ पालिकामा तालिमप्राप्त खोजउद्धारकर्ताहरू र विपद सम्पर्क व्यक्ति	पालिकाको नियमित बजेट	सम्पर्क व्यक्तिको सरुवा → निरन्तर तालिम

क्र.सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम व्यवस्थापन
३८	संस्थागत सशक्तिकरण	एकीकृत विपद डाटाबेस विकास गर्ने	२ वर्ष	विपद पोर्टलको परिष्कार र सुदृढ डाटाबेस	प्राधिकरणको स्रोत	भरपर्दो सूचना प्रविधिको अभाव → ब्याकअप राख्ने
३९	संस्थागत सशक्तिकरण	AI र digital innovation प्रयोग गर्ने	निरन्तर	AI monitoring system सञ्चालन	प्राधिकरण र विकास साझेदारको बजेट	प्रविधि जोखिम → निरन्तर क्षमता विकास
४०	संस्थागत सशक्तिकरण	युवा र स्वयंसेवक सहभागिता बढाउने	निरन्तर	देशभर स्वयंसेवकहरूको सञ्जाल विकास	स्थानीय तहको बजेट	कम सहभागिता → मौद्रिक तथा गैरमौद्रिक प्रोत्साहन
४१	संस्थागत सशक्तिकरण	नीति, कानून र कार्यविधि अद्यावधिक गर्ने	२ वर्ष	कानूनहरू अद्यावधिक भएका हुने	नेपाल सरकार	कानून निर्माणमा ढिलाई → सरकारी र विधायिकी प्रतिवद्धता

१३.२.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई र तत्काल सुधारको प्रणाली

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१	राष्ट्रव्यापी बहु-प्रकोपीय जोखिम नक्साङ्कन	७५३ स्थानीय तहमध्ये जोखिम नक्साङ्कन सम्पन्न सङ्ख्या	प्राधिकरण GIS अभिलेख	वार्षिक	प्राधिकरण, खानी तथा भूगर्भ विभाग	प्राविधिक प्रमाणीकरण	नक्साङ्कन नभएका क्षेत्रमा प्राथमिकता
२	पूर्वसूचना प्रणाली विस्तार	पूर्वसूचना प्रणाली जडान भएका जोखिम क्षेत्र प्रतिशत	जल तथा मौसम विज्ञान विभाग	त्रैमासिक	जल तथा मौसम विज्ञान विभाग	घटनापश्चात समीक्षा	नयाँ उपकरण जडान
३	पूर्वसूचना निकाय क्षमता अभिवृद्धि	तालिम प्राप्त प्राविधिक कर्मचारी सङ्ख्या	तालिम अभिलेख	वार्षिक	जल तथा मौसम विज्ञान विभाग	तालिम मूल्याङ्कन	थप तालिम कार्यक्रम

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
४	आपतकालीन गोदामघर स्थापना	गोदामघर स्थापना भएका पालिका सङ्ख्या	स्थानीय तह प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	स्थानीय तह	स्थलगत निरीक्षण	बजेट विनियोजन
५	जोखिम मूल्याङ्कन समावेश	जोखिम मूल्याङ्कन समावेश भएका विकास आयोजना प्रतिशत	योजना स्वीकृति अभिलेख	निरन्तर	राष्ट्रिय योजना आयोग, तीनै तहका सरकार	योजना समीक्षा	आयोजनामा विपद जोखिम मूल्याङ्कन अनिवार्य गर्ने
६	भवन संहिता कार्यान्वयन	संहिता अनुसार निर्माण अनुमति प्रतिशत	निर्माण अनुमति अभिलेख	निरन्तर	स्थानीय तह	प्राविधिक निरीक्षण	अनुमति प्रणाली कडाइ
७	विपद् जोखिम वित्तीय प्रणाली	विपद् कोष परिचालन दर	विपद् व्यवस्थापन कोषको प्रतिवेदन	वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय	वित्तीय लेखा परीक्षण	कोष परिचालन सुधार
८	जनचेतना कार्यक्रम	सञ्चालित जनचेतना कार्यक्रम सङ्ख्या	कार्यक्रम प्रतिवेदन	निरन्तर	स्थानीय तह	प्रभाव मूल्याङ्कन	कार्यक्रम विस्तार
९	आधुनिक प्रविधि प्रयोग	प्रयोगमा ल्याइएका डिजिटल प्रणाली सङ्ख्या	ICT प्रतिवेदन	वार्षिक	सञ्चार मन्त्रालय, प्राधिकरण	प्रणाली परीक्षण	नयाँ प्रविधि विस्तार
१०	जलवायु अनुसन्धान	प्रकाशित अनुसन्धान प्रतिवेदन सङ्ख्या	अनुसन्धान प्रतिवेदन	वार्षिक	प्राधिकरण, अनुसन्धान संस्था, विश्वविद्यालय	अनुसन्धान समीक्षा	अनुदान वृद्धि
११	आपतकालीन प्रतिकार्य प्रणाली	सञ्चालनमा रहेका प्रतिकार्य केन्द्र सङ्ख्या	प्राधिकरण अभिलेख	अर्धवार्षिक	प्राधिकरण	प्रणाली परीक्षण	प्राविधिक सुधार
१२	जलवायु तथा विपद उत्थानशील योजना	तयार भएका योजना सङ्ख्या	योजना प्रतिवेदन	वार्षिक	तीनै तहका सरकार	योजना समीक्षा	योजना अद्यावधिक

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
१३	कार्यसञ्चालन केन्द्र	सञ्चालनमा रहेका केन्द्र सङ्ख्या	प्राधिकरण प्रतिवेदन	वार्षिक	प्राधिकरण	सञ्चालन परीक्षण	स्रोत वृद्धि
१४	Incident Command System	सम्पन्न घटना व्यवस्थापन सङ्ख्या	घटना प्रतिवेदन	निरन्तर	सुरक्षा निकाय	घटना समीक्षा	तालिम विस्तार
१५	विपद् प्रतिकार्य बल	गठन भएका बल सङ्ख्या	सुरक्षा निकाय अभिलेख	अर्धवार्षिक	प्राधिकरण	DRF संरचना र परिचालन कार्यविधि	नयाँ बल गठन
१६	खोज उद्धार टोली	गठन भएका टोली सङ्ख्या	सुरक्षा निकाय	अर्धवार्षिक	तीनवटै सुरक्षा निकाय	अभ्यास समीक्षा	तालिम वृद्धि
१७	उद्धार मान्यता	मान्यता प्राप्त टोली सङ्ख्या	अन्तर्राष्ट्रिय अभिलेख	वार्षिक	प्राधिकरण	प्राविधिक समीक्षा	मापदण्ड सुधार
१८	टोली सुदृढीकरण	उपकरणयुक्त टोली प्रतिशत	उपकरण अभिलेख	वार्षिक	सुरक्षा निकाय	निरीक्षण	उपकरण खरिद
१९	कार्यविधि विकास	स्वीकृत कार्यविधि सङ्ख्या	नीति अभिलेख	वार्षिक	प्राधिकरण	नीति समीक्षा	कार्यविधि अद्यावधिक
२०	राहत भण्डारण	पूर्व भण्डारण केन्द्र सङ्ख्या	प्राधिकरण अभिलेख	निरन्तर	प्राधिकरण	स्थलगत निरीक्षण	भण्डारण विस्तार
२१	सूचना प्रणाली	अद्यावधिक भएका विपद् तथ्याङ्क प्रतिशत	प्रणाली अभिलेख	त्रैमासिक	प्राधिकरण	प्रणाली समीक्षा	प्रयोग अनिवार्य
२२	मनोसामाजिक सहयोग	सेवा प्राप्त व्यक्तिको सङ्ख्या	स्वास्थ्य तथा ज. स. मन्त्रालयको प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	स्वास्थ्य मन्त्रालय	सेवा समीक्षा	सेवा विस्तार
२३	उत्थानशील पूर्वाधार निर्माण	उत्थानशील संरचना प्रतिशत	निर्माण प्रतिवेदन	वार्षिक	सबै पूर्वाधार विकास सम्बन्धी निकायहरू	निरीक्षण	निर्माण मापदण्ड कडाइ

क.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
२४	सुरक्षित स्थानमा वस्ती स्थानान्तरण	स्थानान्तरण भएका परिवार सङ्ख्या	स्थानीय अभिलेख	निरन्तर	स्थानीय तह	प्रभाव समीक्षा	सहायता वृद्धि
२५	जीविकोपार्जन	पुनर्स्थापित परिवार प्रतिशत	स्थानीय प्रतिवेदन	निरन्तर	स्थानीय तह	प्रभाव अध्ययन	आर्थिक सहायता
२६	सामाजिक सुरक्षा	सहायता प्राप्त लाभग्राही सङ्ख्या	सामाजिक सुरक्षा अभिलेख	वार्षिक	गृह मन्त्रालय	समीक्षा	सहायताको कभरेज विस्तार
२७	विपद उत्थानशील पुनर्निर्माण प्रणाली	पुनर्निर्माण योजना सङ्ख्या	प्राधिकरण	निरन्तर	प्राधिकरण	निरीक्षण	योजना सुधार
२८	समन्वय संरचना	समन्वय बैठक सङ्ख्या	बैठक अभिलेख	त्रैमासिक	प्राधिकरण	समीक्षा	समन्वय सुदृढ
२९	प्राधिकरणको संस्थागत सुदृढीकरण	भर्ना भएका प्राविधिक कर्मचारी सङ्ख्या	मानव संसाधन अभिलेख	वार्षिक	प्राधिकरण	समीक्षा	भर्ना प्रक्रिया
३०	अन्तर-मन्त्रालय समन्वय	संयुक्त कार्यक्रम सङ्ख्या	मन्त्रालय प्रतिवेदन	अर्धवार्षिक	प्रधानमन्त्री तथा म.प. को कार्यालय	आवधिक समीक्षा	समन्वय सुधार
३१	अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य	सम्झौता सङ्ख्या तथा साझेदारीमा सम्पन्न कार्यक्रम सङ्ख्या	परराष्ट्र मन्त्रालय	वार्षिक	परराष्ट्र मन्त्रालय	आवधिक समीक्षा	सहकार्य विस्तार
३२	सेन्डाई ढाँचासँग आवद्धता	राष्ट्रिय विपद व्यवस्थापन योजना अद्यावधिक सङ्ख्या	प्राधिकरण	वार्षिक	प्राधिकरण	आवधिक समीक्षा	नीति अद्यावधिक
३३	अनुसन्धानमा सहकार्य	संयुक्त अनुसन्धान सङ्ख्या	विश्वविद्यालय/प्राज्ञिक संस्थाहरू	वार्षिक	प्राधिकरण	आवधिक समीक्षा	अनुदान वृद्धि
३४	स्वायत्त प्राधिकरण	संरचनागत सुधार सम्पन्न	नीति अभिलेख	वार्षिक	नेपाल सरकार	आवधिक समीक्षा	कानून संशोधन

क्र.सं.	क्रियाकलाप	मुख्य प्रगति सूचक (KPI)	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	सिकाइ संयन्त्र	सुधारात्मक उपाय
३५	राष्ट्रिय विपद व्यवस्थापन शिक्षालय स्थापना	सञ्चालनमा रहेका तालिम कार्यक्रम सङ्ख्या	शिक्षालय अभिलेख	वार्षिक	प्राधिकरण	तालिम समीक्षा	तालिम विस्तार
३६	प्राविधिक जनशक्ति विकास	विपद् व्यवस्थापनमा दक्ष कर्मचारी सङ्ख्या	मानव संसाधन अभिलेख	वार्षिक	प्राधिकरण	समीक्षा	भर्ना वृद्धि
३७	स्थानीय क्षमता विकास	तालिम प्राप्त स्थानीय कर्मचारी सङ्ख्या	तालिम अभिलेख	वार्षिक	प्रदेश सरकार	समीक्षा	तालिम वृद्धि
३८	एकीकृत राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली	प्रयोग गर्ने निकाय प्रतिशत	डिजिटल अभिलेख	त्रैमासिक	प्राधिकरण	प्रणाली समीक्षा	प्रयोग अनिवार्य
३९	कृत्रिम बौद्धिकता र आधुनिक प्रविधिको प्रयोग	स्वचालित अनुगमन प्रणाली सङ्ख्या	प्रणाली अभिलेख	वार्षिक	प्राधिकरण	प्रणाली परीक्षण	प्रविधि विस्तार
४०	स्वयंसेवक परिचालन	सक्रिय स्वयंसेवक सङ्ख्या	अभिलेख	अर्धवार्षिक	स्थानीय तह	समीक्षा	परिचालन विस्तार र निरन्तर तालिम
४१	नीति तथा कानून सुधार	अद्यावधिक नीति सङ्ख्या	कानून मन्त्रालय	वार्षिक	नेपाल सरकार	नीति समीक्षा	संशोधन प्रक्रिया

सन्दर्भ सामग्री

गृह मन्त्रालय। (२०७६)। विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी नीतिगत दस्तावेज तथा प्रतिवेदनहरू। नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय। (२०७८)। गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना। नेपाल सरकार।

नेपाल सरकार। (२०७४)। विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४। काठमाडौंः नेपाल सरकार।

Harvard Humanitarian Initiative. (2023). Assessment of disaster risk governance and institutional capacity in Nepal. Harvard University.

INSARAG. (2020). INSARAG guidelines. International Search and Rescue Advisory Group.

Inter-Agency Standing Committee (IASC). (2007). Guidelines on mental health and psychosocial support in emergency settings. IASC.

Ministry of Home Affairs. (2018). National disaster risk reduction strategic action plan 2018–2030. Government of Nepal.

National Disaster Risk Reduction and Management Authority (NDRRMA). (2024). Nepal disaster report 2024. Government of Nepal.

Risalat Consultants. (2025). Assessment of federal disaster governance and coordination in Nepal. Risalat Consultants.

UNDRR. (2019). Global Assessment Report.

United Nations Office for Disaster Risk Reduction (UNDRR). (2019). Global assessment report on disaster risk reduction 2019. UNDRR.

World Bank. (2019). Nepal disaster risk management development policy credit. World Bank.

World Bank. (2020). Building resilience to climate-related hazards in Nepal. World Bank.

World Bank. (2021). Disaster risk management in Nepal. World Bank.

World Bank. (2022). Federalism and disaster risk management in Nepal. World Bank.

World Health Organization (WHO). (2013). Building back better: Sustainable mental health care after emergencies. WHO.

परिच्छेद चौध

सूचना प्रविधि, विद्युतीय शासन र डाटा गभर्नेन्स

१४.१ नेपालमा सूचना प्रविधिको प्रयोगको अवस्था

नेपालको सार्वजनिक प्रशासनको प्रभावकारिता वृद्धिका लागि सूचना प्रविधिको उपयोगमा जोड दिन थालिएको धेरै लामो समय भइसकेको छ। सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सूचना प्रविधिको उपयोग वढाउदै सेवा प्रवाहको गति र गुणस्तरमा सुधार ल्याउने प्रयास पनि जारी रहेको छ। सूचना प्रविधिमा आधारित सेवा प्रवाहबाट कागजी प्रक्रियालाई न्यूनीकरण गर्ने, सेवा प्रदायक र सेवाग्राहीको प्रत्यक्ष सम्पर्कमा कमी ल्याउने र सेवाको लागत कम गर्दै छिटो र प्रभावकारी सेवा प्रदान गर्ने सरकारी प्रयास निरन्तर भइरहेको छ। यस क्षेत्रको विकासका लागि राज्यले ठूलो स्रोत साधनको परिचालन पनि गरिसकेको छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सन् २०२४ मा प्रकाशन गरेको e-Government Survey प्रतिवेदन अनुसार सूचना प्रविधि क्षेत्रमा १९३ देसमध्ये नेपालको स्थान ११९ मा रहेको छ। जवकी भारत, श्रीलंका र बङ्गलादेशको स्थान क्रमशः ९७, ९८ र १०० रहेको छ। सन् २०१६, २०१८, २०२० र २०२२ मा नेपालको स्थान १३५, ११७, १३२, १२५ रहेको थियो। International Telecommunication Union (ITU) ले प्रकाशन गरेको प्रतिवेदन अनुसार सन् २०१७, २०१८, २०२० र २०२१ मा Global Cyber Security Index (GCSI) का आधारमा नेपालको स्थान क्रमशः ९४, १०९, ९४ रहेकोमा ITU ले सन् २०२४ मा प्रकाशन गरेको प्रतिवेदन अनुसार नेपालको हालको GCSI स्थान Tier-३ रहेको छ। Tier-१ समूहमा साइवर सुरक्षामा अग्रणी राष्ट्रहरू अमेरिका, भारत, फ्रान्स, जर्मनी जस्ता देशहरू रहेकोमा, Tier-५ मा अफगानिस्तान, दक्षिणी सुडान, हैटी जस्ता राष्ट्रहरू रहेको छन। Tier-३ मा नेपाल लगायत भूटान, मङ्गोलिया, यूगान्डा, म्यान्मार जस्ता राष्ट्रहरू रहेका छन्। Oxford University ले गरेको सर्भेक्षण अनुसार भारत, बङ्गलादेश र श्रीलंकाको Government AI Readiness Index २०२४ मा क्रमशः ४६, ५१ र ८५ स्थान रहेकोमा नेपालको स्थान १५० रहेको छ। Institute for Integrated Development Studies-IIDS नामक एक गैरसरकारी संस्थाले सन् २०२४ मा गरेको अध्ययन अनुसार नेपालको सञ्चार तथा सूचना प्रविधि क्षेत्र (ICT Sector) को बजारको आकार ५१५ मिलियन अमेरिकी डलरको रहेको छ।

१४.२ संवैधानिक, नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था

१४.२.१ संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा २७ (सूचनाको हक) मा प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक छ, जसलाई डिजिटल माध्यमबाट सहज बनाउने लक्ष्य राखिएको छ। यस्तै संविधानको धारा ५१ (राज्यका नीतिहरू) को उपधारा

(च) विकास सम्बन्धी नीतिको उपधारा (५) मा राष्ट्रिय आवश्यकता अनुसार सूचना प्रविधिको विकास र विस्तार गरी त्यसमा सर्वसाधारण जनताको सहज र सरल पहुँच सुनिश्चित गर्ने तथा राष्ट्रिय विकासमा सूचना प्रविधिको उच्चतम उपयोग गर्ने व्यवस्था रहेको छ। त्यसैगरी संविधानको धारा २८ (गोपनीयताको हक) अन्तर्गत कुनै पनि व्यक्तिको जिउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्याङ्क आदि गोपनीयता कानुन बमोजिम बाहेक अनतिक्रम्य हुने व्यवस्था छ, जसले डेटा गभर्नेन्स र डेटा सुरक्षाको जग बसालेको छ।

१४.२.२ नीतिगत व्यवस्थाहरू

- **सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति, २०७२:** यस नीतिले इ-गभर्नेन्सका माध्यमबाट सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सुधार गर्ने र डिजिटल डिभाइड कम गर्ने लक्ष्य राखेको छ।
- **डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०७६:** यो नेपालको डिजिटल रूपान्तरणको मुख्य मार्गचित्र हो। यसले ८ वटा क्षेत्र (Digital Foundation, Agriculture, Health, Education, Energy, Tourism, Finance, and Connectivity) र ८० वटा पहलहरू पहिचान गरेको छ।
- **राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा नीति, २०८०:** साइबर स्पेसलाई सुरक्षित बनाउन, तथ्याङ्कको गोपनीयता कायम गर्न र साइबर जोखिम न्यूनीकरण गर्न यो नीति ल्याइएको छ।
- **राष्ट्रिय आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (ए.आई.) नीति, २०८२:** नेपाल सरकारले हालै जारी गरेको यस नीतिले नेपालमा एआईको जिम्मेवार विकास र प्रयोगका लागि स्पष्ट मार्गदर्शन गरेको छ। यस नीतिले विशेष गरी शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, पर्यटन र सार्वजनिक प्रशासनलाई एआई प्रयोगको प्राथमिक क्षेत्रको रूपमा तोकेको छ।
- **व्यक्तिगत डाटा संरक्षण नीति, २०८२ को मस्यौदा तयारी:** यो नीतिको मस्यौदा तयार भई प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा छलफलको क्रममा रहेको छ।

१४.२.३ कानुनी व्यवस्था

विद्युतीय शासन र डेटा गभर्नेन्स सम्बन्धी मुख्यतः चारवटा ऐनहरू कार्यान्वयनमा रहेको देखिन्छ। विद्युतीय कारोबार ऐन, २०६३, जसले विद्युतीय माध्यमबाट हुने कारोबार, सूचना आदानप्रदान र सेवाहरूलाई कानुनी मान्यता प्रदान गर्नुको साथै विद्युतीय तथ्याङ्कलाई कानुनी मान्यता दिने, डिजिटल हस्ताक्षर (Digital Signature) को व्यवस्था गर्ने र साइबर अपराधलाई नियन्त्रण गर्ने विषय उल्लेख छ। त्यसैगरी व्यक्तिगत गोपनीयता सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले व्यक्तिको डेटा सङ्कलन, भण्डारण र प्रशोधन गर्दा पालना गर्नुपर्ने प्रावधानहरू तोक्नुको साथै सार्वजनिक निकाय तथा सेवाप्रदायकहरूले व्यक्तिगत विवरण सुरक्षित राख्नुपर्ने दायित्व निर्धारण गरी डेटा गभर्नेन्सलाई कानुनी रूपमा बाँधेको छ। तथ्याङ्क ऐन, २०७९ ले राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको व्यवस्थापन र सरकारी डेटाको आधिकारिकता सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था गरेको

छ। सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ मा सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी सार्वजनिक सेवाहरूलाई नागरिक एपसंग लिङ्क गर्दै सहज र सरल रूपमा सेवा प्रवाह गर्ने व्यवस्था छ।

१४.३ संस्थागत एवं संरचनात्मक व्यवस्था

सूचना प्रविधिका सम्बन्धमा राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गर्ने मुख्य निकायको रूपमा सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय रहेको छ। सूचना प्रविधि प्रणाली सञ्चालनमा विभिन्न निकायहरू संलग्न भएता पनि केन्द्रीय निकायको रूरूपमा सूचना प्रविधि विभाग रहेको छ। सरकारी निकायमा सञ्चालन हुने सूचना प्रणालीलाई सुरक्षित बनाई ई-गभर्नेन्स कायम गर्न नेपाल सरकारको मुख्यसचिव अध्यक्ष रहने ई-गभर्नेन्स बोर्ड रहेको छ। सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालयमा सहसचिवको नेतृत्वमा सूचना प्रविधि महाशाखा, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयमा सहसचिवको नेतृत्वमा सूचना प्रविधि महाशाखा र आन्तरिक राजस्व विभागमा सहसचिवको नेतृत्वमा सूचना प्रविधि महाशाखा रहेका छन्। यसको अतिरिक्त सूचना प्रविधि प्रणाली सञ्चालनमा रहेका कतिपय निकायहरूमा उपसचिवको नेतृत्वमा सूचना प्रविधि शाखा र कम्प्युटर इन्जिनियर/कम्प्युटर अधिकृतको नेतृत्वमा सूचना प्रविधि इकाई रहेका छन् भने कतिपय निकायमा सूचना प्रविधिको स्थायी दरबन्दी नै नभएको अवस्था छ।

डाटा सेन्टर र सरकारी क्लाउडको रूपमा एकीकृत डाटा व्यवस्थापन केन्द्र (IDMC) मार्फत सरकारी तथ्याङ्कहरूको एकीकृत भण्डारण र सुरक्षाको व्यवस्था गरिएको छ। अर्थ मन्त्रालय, भन्सार विभाग, आन्तरिक राजस्व विभाग, सामाजिक सुरक्षा कोष, यातायात व्यवस्था विभाग लगायतका निकायहरूले आफ्नै कार्यालय परिसरमा डाटा सेन्टर निर्माण गरी सेवा प्रवाह गरिरहेका छन्। नागरिक एप मार्फत विभिन्न सरकारी निकायका प्रणालीमा रहेका डाटाहरू एउटै प्लेटफर्मबाट पहुँच उपलब्ध हुने गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। विद्युतीय कारोवार ऐन अनुसारको डिजिटल प्रमाणपत्र र दस्तगत जारी गर्ने प्रमाणीकरण नियन्त्रण कार्यालय (Office of the Controller of Certification) सञ्चालनमा छ।

१४.४ कार्यविधिगत व्यवस्था

नेपालका सरकारी निकायहरूमा विभिन्न किसिमका सूचना प्रविधि प्रणालीहरू सञ्चालनमा रहेका छन्। सरकारी निकायहरूले स-साना छुट्टाछुट्टै डाटा सेन्टर सञ्चालन गर्ने वा एकीकृत डाटा व्यवस्थापन केन्द्र अन्तर्गतका डाटा सेन्टरहरूमा उपलब्ध क्लाउड सेवा, Virtual Private Server तथा Server Colocation सुविधाको उपयोग गरी डाटा सेन्टर सञ्चालनमा ल्याएका छन्। विभिन्न सरकारी निकायहरूले सञ्चालनमा ल्याएका सूचना प्रविधि प्रणालीहरूबीचको अन्तरआवद्धतालाई डिजिटल सार्वजनिक पूर्वाधार (Digital Public Infrastructure-DPI) को एउटा अभिन्न अङ्गको रूरूपमा स्वीकार गरिएको छ। नेपाल सरकारले Government Enterprise Architecture २.०

कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। सूचना प्रणालीहरूवीचको अन्तसम्वन्ध स्थापित गर्दा विभिन्न सरकारी निकायहरू जस्तैः पञ्जीकरण विभाग, आन्तरिक राजस्व कार्यालय एवम् स्थानीय निकायहरूले सञ्चालनमा ल्याएका प्रणालीहरूबिच मानवीय संलग्नताबिना नै स्वचालित तवरले सूचना आदान गरी नागरिकलाई कम खर्चमा द्रुत र चुस्त ढङ्गले सरकारी सेवाहरू डिजिटल माध्यमबाट उपलब्ध हुन थालेका छन्।

१४.५ उपलब्धी तथा सवल पक्षहरू

इन्टरनेट पहुँचको विस्तार, डिजिटल पहिचानको सुरुवात, सेवाहरूको अन्तरआवद्धता, राष्ट्रिय परिचय (National Identity- NID) को विस्तार, सूचना प्रविधि सम्बन्धी स्टार्टअप इकोसिस्टमको सुधार र भुक्तानी प्रणालीको प्रयोगमा उल्लेखनीय वृद्धि भएको छ। सूचना प्रविधि र डिजिटल गभर्नेन्सको क्षेत्रमा भएका मुख्यमुख्य उपलब्धिहरू निम्नानुसार छन्।

- **कनेक्टिभिटी र पूर्वाधारः** हालसम्म करिब १७,२५० किलोमिटर अप्टिकल फाइबर नेटवर्क विस्तार गरिएको छ। ग्रामीण दूरसञ्चार विकास कोषको उपयोग गर्दै कोशी प्रदेश, मधेश प्रदेश र बागमती प्रदेशमा १,३९९.४ किलोमिटर र कर्णाली प्रदेश तथा सुदूरपश्चिम प्रदेशमा ३९८.७ किलोमिटर अप्टिकल फाइबर बिछ्याइएको छ।

- **डिजिटल भुक्तानी र वित्तीय सेवाः** नेपाल राष्ट्र बैंकले आवधिक रूपमा सार्वजनिक गर्ने देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति प्रतिवेदनले डिजिटल भुक्तानी माध्यमको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति तीव्र भएको र क्युआर कोडमा आधारित भुक्तानी उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको देखाएको छ। Digital Wallet (Khalti, e-Sewa), Connect IPS जस्ता विद्युतीय भुक्तानीका माध्यमहरूको प्रयोगलाई प्रोत्साहन गरिएको छ। भारत र श्रीलङ्कासँग क्रस-बोर्डर भुक्तानी सेवा सुरु भएको छ ।

- **डिजिटल पहिचानः** हालसम्म १ करोड ८१ लाख भन्दा बढी नागरिकहरू राष्ट्रिय परिचयमा दर्ता भइसकेका छन् । राहदानी सेवा, वैदेशिक रोजगारी व्यवस्थापन सूचना प्रणाली, नागरिक एप, सवारीचालक अनुमतिपत्र प्रणाली, राजस्व व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (RMIS) साथै अन्य सार्वजनिक सेवाहरूलाई राष्ट्रिय परिचयपत्र प्रणालीसँग आवद्ध गरिएको छ।

- **साइवर सुरक्षा र नवीनतम प्रविधिः** राष्ट्रिय साइवर सुरक्षा नीति तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा आएको छ। सुरक्षित साइवर स्पेसको निर्माण गर्ने जिम्मेवारी सहित राष्ट्रिय साइवर सुरक्षा केन्द्र स्थापना गरिएको छ।

- **कागजरहित सरकार र नागरिक एपः** कागजरहित सरकारको अवधारणा कार्यान्वयन गर्न एकीकृत कार्यालय व्यवस्थापन प्रणाली (GIOMS) सञ्चालनमा ल्याएको छ। सार्वजनिक

निकायवाट प्रवाह हुने सेवाहरूलाई नागरिक एप मार्फत सेवा लिन सक्ने व्यवस्था भएको छ।

- **विद्युतीय सेवाः** नेपालमा हाल अनलाइन ड्राइभिङ लाइसेन्स प्रणाली, इलेक्ट्रोनिक अनलाइन राहदानी प्रणाली, एकीकृत कर प्रणाली, भूअभिलेख व्यवस्थापन प्रणाली, सामाजिक सुरक्षा कोष, Digital Health Management System (DHIS२), Industry Management Information System(IMIS), GIOMS (Government Integrated Office Management System), GIWMS (Government Integrated Website Management System), Centralized SMS System, Root PKI Server, LMBIS (Line Ministry Budget Information System), SuTRA (Sub-national Treasury Regulatory Application), e-GP Portal, CIMS (Citizenship Management Information System), VERSP-MIS, Social Security System, Public Asset Management System (PAMS), e-Passport System, Nepali Port, e-Tax, VCTS, ASYCUDA, NID MIS, eBPS System, EMIS System, Criminal Abis System, AMIS, LRMIS, EDLVRS, PIS जस्ता विभिन्न ई-सेवाहरू (विद्युतीय सेवाहरू) कार्यान्वयनमा छन्।
- **उच्च मोबाइल पहुँचः** मोबाइल ब्रोडब्यान्डको पहुँच ८८.८६% भन्दा बढी जनसंख्यामा पुगेको छ।
- **सवल भुक्तानी प्रणालीः** डिजिटल भूक्तानी पूर्वाधार सबल रहेको छ। कनेक्ट आईपीएस, फोनपे, ई-सेवा र खल्ती जस्ता माध्यमहरूले डिजिटल भुक्तानीलाई सहज बनाएका छन्।

१४.६ सूचना प्रविधि र डिजिटल गभर्नेन्स सम्बन्धी समस्या तथा चुनौतिहरू

१४.६.१ समस्याहरू

नेपालको सार्वजनिक क्षेत्र हाल डिजिटल रूपान्तरणको संक्रमणकालमा रहेको छ। नेपाल सरकारका सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा प्रायः सवै निकायका आ-आफ्नै साना ठूला व्यवस्थापन सूचना प्रविधि प्रणालीहरू सञ्चालनमा रहेका छन्। यस्ता सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको निर्माणको निश्चित मापदण्ड र स्पेशिफिकेसन समेत निर्धारण गरिएको छैन। सूचना प्रविधि प्रणाली निर्माणको जिम्मेवार सरकारी निकाय पनि छैन भने त्यसको गुणस्तर तथा सुरक्षा अवस्था परीक्षण गर्ने अभ्यास पनि छैन। ससानो र छुट्टा छुट्टै प्रणाली विकास गर्ने र उपयोग गर्ने तथा प्रणालीहरूबीचमा अन्तरआवद्धता नभएको कारण सेवा प्रवाहमा गुणस्तर कायम गर्न तथा प्रभावकारिता वृद्धि गर्न सकिएको छैन। निर्माण भएका सूचना प्रणालीहरू प्रायःजसो अङ्ग्रेजी भाषामा निर्माण भएका र उपयोगकर्ता-मैत्री पनि हुन सकेका छैनन। अन्य कसैको सहयोग लिएर मात्र प्रणालीको प्रयोग गर्नु पर्ने अवस्था विद्यमान छ। इन्टरनेटको क्षमताको सीमितता तथा प्रणालीको सुदृढता (Robustness) को अभावमा प्रणाली अति सुस्त तथा छिनछिनमा अवरुद्ध हुने गरेको

छ। अनलाइन प्रणालीहरूले एकै पटक ठूलो मागको चाप धान्न नसक्ने भएकाले अपेक्षाकृत नतिजा दिन सकिरहेका छैनन्। सिमित मानिसहरूले मात्र बुझ्ने र चलाउन सक्ने किसिमका प्रणालीहरू धेरै रहेका छन्। प्रणाली निर्माणमा वाह्य सेवा प्रदायक विज्ञ वा संस्थाको सहायता लिइने हुँदा सधैंभरि एउटै भेन्डरमा नै भरपर्नु पर्ने भेन्डर लकिङको समस्या प्रायः सबै प्रणालीहरूमा रहनुका साथै समयमै लाइसेन्स नवीकरण एवम् सपोर्ट सेवा समयमै खरिद हुन सकेको छैन। नियमित अपग्रेड गर्ने वा मर्मत सम्भार गर्ने अभ्यास रहेको देखिदैंन।

नेपाल सरकारका सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा प्रयोगमा रहेका व्यवस्थापन सूचना प्रणालीहरूको एकीकृत डिजिटल पूर्वाधारको व्यवस्थापन, प्रणालीगत अन्तरआवद्धतामा नीतिगत तथा संस्थागत समस्या विद्यमान रहेका छन्। राष्ट्रिय परिचयपत्रलाई e-KYC तथा e-Signature का रूपमा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न नसक्नु, सूचना प्रविधिसम्बन्धी कानुनी तथा नीतिगत अस्पष्टता, उच्च लागतयुक्त स्रोत व्यवस्थापन र दक्ष प्राविधिक जनशक्तिको अभावले डिजिटल गभर्नेन्सको सञ्चालनमा अवरोध सिर्जना हुने गरेको छ। यसका साथै, संस्थागत/संरचनागत दोहोरोपन, प्रभावकारी अनुगमन तथा नियमन संयन्त्रको अभाव र सूचना प्रविधिसम्बद्ध कर्मचारीहरूको मनोबलमा आएको ह्रासले डिजिटल शासनको पूर्ण तथा दिगो कार्यान्वयनमा ठूलो समस्या छ। सूचना प्रविधि र डिजिटल गभर्नेन्सका सम्बन्धमा विद्यमान समस्याहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छः

- **कानूनको अभाव र विद्यमान कानूनको समसामयिक संशोधन नहुनु**ः विद्युतीय कारोवार ऐन र नियमावलीले विद्यमान सूचना प्रविधिको क्षेत्रलाई समेट्न नसक्ने अवस्थामा सूचना प्रविधि सम्वन्धी ऐन हालसम्म पनि जारी हुन सकेको छैन। त्यसैगरी साईबर सुरक्षा ऐन, सामाजिक संजाल नियमन ऐन तर्जुमा हुन सकेको छैन। सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ मा नागरिक एप सम्बन्धी प्रावधानमा सार्वजनिक प्रकृतिका गैरसरकारी सेवाहरू अन्तरआवद्धता गर्ने सम्बन्धमा मौन रहेको छ। सार्वजनिक खरिद ऐन-, २०६३ तथा नियमावली, २०६४ मा सूचना प्रविधि सम्बन्धी खरिदका लागि छुट्टै व्यवस्था नभएको तथा भएकोमा पनि सूचना प्रविधिसम्बन्धी हार्डवेयर तथा सफ्टवयेर खरिद प्रक्रिया जटिल तथा जोखिमयुक्त रहेको अवस्था छ।
- **सूचना प्रविधि/डिजिटन गभर्नेन्स सम्बन्धी सक्षम संस्थाको अभावः** डिजिटल गभर्नेन्सको पूर्ण कार्यान्वयनका लागि विषयगत मन्त्रालयमा सक्षम संयन्त्र तथा जनशक्तिको अभाव छ। सूचना प्रविधिको विकास, विस्तारसँगै digital transformation मार्फत आर्थिक उन्नयन गर्ने संयन्त्र र संरचानाको अभाव रहेको छ। सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय, ई गभर्नेन्स बोर्ड र शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको कतिपय कार्य विवरणमा दोहोरोपन देखिएको छ।

- **एकीकृत पूर्वाधार व्यवस्थापनः** एकिकृत डाटा व्यवस्थापन केन्द्रवाट सबै सरकारी निकायका प्रणाली सञ्चालन पूर्णरूपमा भैसकेको छैन। अझै पनि जोखिमपूर्ण रूपमा आ-आफ्नै परिसर (premises) मा सर्भरहरू राखी प्रणाली सञ्चालन गरेको पाईन्छ। यसले प्रणालीको चौबीसै घन्टा निरन्तरता दिन एवं बढ्दो साइवर सुरक्षा जोखिमको समना गर्नु पर्ने अवस्था छ।
- **प्रणाली अन्तरआवद्धताः** प्रणालीहरू बीच डेटा आदानप्रदानको मानक र मापदण्ड स्थापित नभएको हुँदा अन्तरआ-वद्धतामा प्राविधिक कठिनाइ रहेको छ । एक आपसमा अन्तरआवद्ध भएका विभिन्न प्रणालीहरूमध्ये कुनै एउटा प्रणालीमा साइवर हमला भएमा अन्य प्रणालीहरूमा समेत द्रुत गतिमा सम्प्रेषण भई सम्पूर्ण प्रणालीहरू नै एकै पटक साइवर हमलाको जोखिममा रहने सक्ने (Blast Radius Problem) अवस्था विद्यमान छ। अन्तरआवद्धताको कारणले एउटा प्रणालीमा रहेको डेटामा अर्को प्रणालीले पहुँच प्राप्त गर्न सक्ने भएकोले त्यस्तो डेटा मुलुक वाहिर सम्प्रेषण हुन जाने जोखिम (Data Sovereignty) देखिन्छ। पुरानो प्रविधिमा आधारित प्रणालीमा सुरक्षित एपिआइ)Secured APIनिर्माण गर्न (कठिनाइ उत्पन्न हुनाले त्यस्ता प्रणालीहरूलाई अन्तरआवद्ध गर्ने कार्य समय र लागत दुवै दृष्टिले उपयुक्त देखिदैंन।
- **राष्ट्रिय परिचयपत्रको उपयोगः** राष्ट्रिय परिचयपत्रलाई e-KYC को रूपमा संचलनमा ल्याउन नसक्नाले वैयक्तिक विवरणहरू सहज रूपमा प्रमाणीकरण हुन सकेको छैन।
- **स्रोत व्यवस्थापनः** सूचना प्रविधिको विकास विस्तारसँगै प्रविधि र पूर्वाधारहरू समेत समय सापक्ष परिमार्जन वा स्तरोन्नती गर्नु पर्दछ। यसका लागि उच्च लागत, मर्मत खर्च र सञ्चालन खर्च आवश्यक पर्ने भएकोले सो अनुसार वजेट व्यवस्थापन समयमै हुन सकेको छैन।
- **प्राविधिक क्षमताः** सूचना प्रविधिको तीव्रतर विकाससँग आफूलाई अद्यावधिक गर्ने गरी प्राविधिक जनशक्तिको व्यवस्थापन हुन सकेको छैन। समयानुकूल तालिम, reskilling र upskilling का कार्यक्रम हुन सकेका छैनन्। प्राणालीगत तालिम सञ्चालनमा प्रविधिक जनशक्तिहरू संलग्न हुनुपर्नेमा खरिद र ठेक्का व्यवस्थापन (Procurement and contract management) मा संलग्न हुनु पर्दा आफ्नो मुख्य कामका लागि पर्याप्त क्षमता विकास गर्न सकिएको छैन ।
- **स्टयाण्डर्ड/स्पेसिफिकेशन र इन्टरप्राइज आर्किटेक्चर निर्धारण नहुनुः** सूचना प्रविधि प्रणाली तथा पूर्वाधारसम्बन्धी स्टयाण्डर्ड/स्पेसिफिकेशन जारी गर्ने निश्चित संस्था नहुँदा यसको प्राप्ति, सञ्चालन र मर्मत सम्भारको कार्यमा ठुलो कठिनाई छ। यस्तो मापदण्ड र इन्टरप्राइज आर्किटेक्चर जारी हुन नसक्दा तदर्थ (Adhoc) मा प्रणाली सञ्चालनमा हुनुको साथै खरिद कार्यमा धेरै उजुरी, मुद्धा, मामिला झेल्नु परिरहेको अवस्था छ। यसवाट हाल सञ्चालनमा

रहेका महत्वपूर्ण सूचना प्रविधि प्रणालीहरू समयमै स्तरोन्नती नभै जोखिमपूर्ण अवस्थामा सञ्चालन भएका र वारम्वार अवरोध आउने गरेको छ। साथै सूचना प्रविधिको खरिद कार्यमा हात नहाल्ने प्रवृत्तिले एकातिर वजेट फ्रिज हुने र अर्कोतिर कार्य सञ्चालन र सेवा प्रवाहमा चुस्तता र प्रभावकारिता आउन सकेको छैन।

- **अनुगमन र नियमनको अभाव**ः सूचना प्रविधि प्रणाली र पूर्वाधारहरूको नियमित अनुगमन र नियमन हुन सकेको छैन। यसले प्रणालीको सुरक्षा जोखिमलाई दर्शाउँदछ।
- **जनशक्ति व्यवस्थापन र परिचालनमा समस्या**ः सूचना प्रविधि सम्वद्ध जनशक्तिहरूको सेवा सञ्चालन, व्यवस्थापन र परिचालन उक्त विषयसँग सम्वन्धित विषयगत मन्त्रालयको नियन्त्रणमा छैन।
- **काममा उत्प्रेरणाको कमीः** कामका आधारमा प्रोत्साहन भत्ताको व्यवस्था नभएको तर सूचना प्रविधि सम्बन्धी अनलाइन सेवा २४ सै घण्टा सूचारु राख्नुपर्ने अवस्था हुन्छ। बजार तथा संस्थानको तुलनामा न्यून तलब सुविधा, काम गर्ने र नगर्नेवीचमा मुल्यांकन गरी दण्डित र पुरस्कृत गर्न नसक्दा कामगर्ने कर्मचारीलाई उत्प्रेरणाको कमी छ।
- **परामर्शदातामाथि अधिक निर्भरताः** सरकारी निकायमा सूचना प्रविधि सम्बन्धी आवश्यक जनशक्तिको व्यवस्था नगरी प्रणाली विकास, सञ्चालन, सुधार, स्तरोन्नोति तथा विस्तार हुने गरेको छ। साथै मौजूदा जनशक्तिलाई प्रोत्साहन नहुँदा र भएको जनशक्ति खरिद लगायत अन्य सरकारी काममा लगाउने कारणले परामर्शदाता माथि अधिक निर्भर रहनु परेको अवस्था छ।
- **सूचना प्रविधि प्रणालीको विकास समन्वयात्मक रूपमा नहुनुः** सूचना प्रविधि प्रणाली प्राविधिकको मात्र हो भन्ने सोचले गर्दा वास्तविक बिजनेश प्रोसेस रिइन्जिनियरिङ्ग)Business Process Reengineering(हुन नसकी विद्यमान प्रणालीमा सुधार हुन नसकेको र यसले सार्वजनिक निकायको कार्यसंपादनमा परिवर्तन गर्न नसकेको अवस्था छ।
- **अनलाइन सेवाको अप्रभावकारिताः कतिपय** सरकारी सेवामा उपलब्ध अनलाइन सेवा नाम मात्रका भएका र यसले सेवाग्राहीको सेवा प्राप्तिको लागत घटाउनुको सट्टा कतिपय अवस्थामा वढाएको भन्ने गुनासो छ। सेवा प्राप्त गर्ने समय निश्चित छैन।
- **नागरिकमा डिजिटल साक्षरताको कमीः** नागरिकमा रहेको डिजिटल साक्षरताको कमीको कारण अनधिकृत विचौलियामा भरपर्नु पर्ने अवस्था समेत छ। नागरिकमा विद्युतीय सेवाप्रति विश्वासको कमी समेत छ। डिजिटल सेवाको अतिरिक्त कागजी वा अन्य भौतिक प्रमाण प्राप्त नगरेसम्म सेवा प्राप्त भएको अनुभूति नगर्ने संस्कार अझै कायम रहेको छ।

- **अन्तर तह समन्वयः** सङ्घीय संरचनामा प्रवेश गरेपछि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच एकीकृत डिजिटल कमाण्ड (Unified Digital Command (को आवश्यकता देखिएको छ।सरकारका विभिन्न तहमा विकास गरिएका सूचना प्रणालीहरू एकअर्कासँग मेल नखाने)Inconsistent systems) भएका कारण समग्र डिजिटल शासन कमजोर बनेको छ। एउटै मापदण्ड, साझा प्लेटफर्म र केन्द्रीय निर्देशन बिना डिजिटल रूपान्तरण प्रभावकारी हुन सकेको छैन।
- डाटा गभर्नेन्स तथा डाटा सुरक्षाको कमजोर अवस्थाः
    - नेपालमा हाल सरकारी निकायहरूले नागरिकका डेटाहरू खण्डीकृत रूपमा (Fragmented Data Approach) सङ्कलन, भण्डारण तथा प्रयोग गरिरहेका छन्। विभिन्न निकायहरूले सङ्कलन गर्ने त्यस्ता डेटाहरू छुट्टा छुट्टै प्रणालीमा भण्डारण भई त्यस्ता डेटाहरूको मानक पनि निकाय पिच्छे नै भिन्न हुने गरेको र गुणस्तर समेत न्यून रहेको छ। जसले गर्दा केही सीमित सरकारी सूचना प्रणालीहरूबीच मात्र अन्तरआवद्धता कायम हुन सकेको छ। सरकारी निकायमा रहेका नागरिकका संवेदनशील डेटाहरू साइवर हमलाकारीको प्रमुख तारो बन्न पुगेका छन्। डेटामा आधारित नीति निर्माण गर्न सकिएको छैन। अन्तरआवद्धताको अभावमा डेटाको दोहोरोपनाले गर्दा सेवा प्रवाहको समय र लागत वृद्धि भई सेवा प्रवाह चुस्त हुन सकेको छैन।
    - Data Governance **र** Data Protection **को सम्बन्धी आवश्यक नीति, कानुन र संरचनाको अभाव**: सूचना संसाधन **उपर** वर्तमान परिवेशमा देखिएको तीव्र एवम् सघन मानवीय एवम् साङ्गठनिक परनिर्भरताले गर्दा डेटा गभर्नेन्स)Data Governance(एवम् डेटा संरक्षण (Data Protection) को भरपर्दो व्यवस्था गर्न आवश्यक छ। यसको अभावमा विभिन्न सरकारी निकायहरूले सङ्कलन एवम् भण्डारण गरेका तथ्याङ्कहरूको प्रयोगमा वैधानिकताको समस्या उत्पन्न भई अन्ततोगत्वा डेटाको प्रयोग केवल Garbage-In एवम् Garbage-Out मात्र सीमित हुने भएकोले डेटा गभर्नेन्स र डेटा संरक्षणको सम्बन्धमा आवश्यक नीति, कानुन र संरचना निर्माण गर्नु पर्दछ।
- **सरकारको न्यून प्राथमिकता**: सूचना प्रविधि दिनानुदिन परिवर्तनशील विषय भएको हुँदा सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा पर्याप्त स्रोत, साधन विनियोजन गर्नुको साथै यसको अध्ययन तथा अनुसन्धान जस्ता कार्य राज्यको प्राथमिकता पर्न आवश्यक छ। सूचना प्रविधिको विकासको प्रमुख संवाहकको रूपमा निजी क्षेत्र रहने भएता पनि निजी क्षेत्रको व्यवसायिक उन्नयन र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको विकासका लागि राज्यको उचित ध्यान पुग्न सकेको छैन।

१४.६.२ चुनौतीहरू

वदलिँदो परिवेशमा सूचना प्रविधिको उपयोगिता जुन स्तरमा वृद्धि हुदै गएको छ सोही अनुरूप विभिन्न चुनौतीहरू पनि देखा परिरहेका छन। सूचना प्रविधिको प्राविधिक जटिलताबारे सेवा प्रदायक तथा सेवाग्राही दुवैमा चेतना वृद्धि गर्नु अर्को चुनौती हो। नेपालको सार्वजनिक क्षेत्रमा देखिएका विद्युतीय शासन प्रणाली र सूचना प्रविधिको उपयोग सम्बन्धमा रहेका चुनौतीहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः

- सार्वजनिक निकायमा सूचना प्रविधि प्रणालीको मापदण्ड, गुणस्तर, सुरक्षा तथा परीक्षण गर्ने तोकिएको निकायको अभावमा प्रणालीहरूको स्तर र प्रकारमा एकरूपता कायम गर्नु,
- प्रणालीहरूबीचको अन्तरआवद्धता विकास गर्नु र एकीकृत तथ्याङ्क भण्डार निर्माण गरी तथ्याङ्क साझेदारी संरचना तथा तौरतरिका निर्माण गर्नु,
- प्रविधि तथा सफ्टवेयरको विकास तथा नियमित मर्मत सम्भारमा विदेशी विज्ञ प्राविधिक तथा सेवा प्रदायकहरूको संलग्नतालाई कम गर्दै यस क्षेत्रमा रहेको अत्यधिक परनिर्भरता न्यूनीकरण गर्नु,
- सूचना प्रविधि क्षेत्रका पूर्वाधारका लागि विदेशी भेन्डरहरूमा अत्यधिक निर्भरता घटाउन आर्थिक लगानी तथा प्राविधिक दक्षताको सीमितताको कारण स्वदेशमा प्रविधिको विकास गर्नु,
- स्वदेशमा सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा आकर्षक अवसरको विकास गरी सूचना प्रविधि क्षेत्रका दक्ष जनशक्ति वैदेशिक रोजगारीका लागि बाहिरिने क्रमलाई निरुत्साहन गर्नु,
- तथ्याङ्कको गोपनीयता र साइवर सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्दै व्यक्तिगत तथा सरकारी तथ्याङ्कको गोपनीयता कायम राख्नु,
- दिनानुदिन विकास भईरहेका नवीनतम् साइबर खतराहरू र सरकारी तथ्याङ्कको सुरक्षामा हुने गम्भीर प्रकृतिका छद्मभेषि छेडखानीहरू (Anonymous Cyber Attack) बाट तथ्याङ्कहरूको सुरक्षाको प्रत्याभूत गर्नु,
- सीमापार डाटा विनिमय (Cross border data exchange), वैयक्ति डेटा संरक्षण (Personal Data protection), मापदण्ड अनुपालन लगायतका नियामकीय कार्यहरू प्रभावकारी बनाउनु,
- एआईको प्रयोगमा हुन सक्ने गोपनीयताको हनन र साइबर सुरक्षा चुनौतीलाई सम्वोधन गर्दै नैतिक (Ethical) र जिम्मेवार प्रयोग सुनिश्चित गर्नु,
- नागरिक स्तरमा डिजिटल साक्षरता बढाउन स्रोत व्यवस्थापन गर्नु,
- सूचना प्रविधि क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको लगानी बढाउन प्रोत्साहनका नीतिहरू कार्यान्वयन गर्नु,
- शैक्षिक संस्थाहरूबाट उत्पादन भईरहेका र हुने जनशक्तिलाई अन्तराष्ट्रिय बजारको माग अनुरूपको दक्ष र सीपयुक्त बनाउनु,

- नेपालमा एआई क्षेत्रमा खोज, अनुसन्धान र नवप्रवर्तन (Innovation) लाई प्रोत्साहन गर्दै राष्ट्रिय क्षमता अभिवृद्धि गर्नु।

१४.७ सूचना प्रविधि तथा डिजिटल शासन सम्बन्धी सुधारका क्षेत्रहरू

१४.७.१ विद्युतीय शासन प्रणाली विकास

- सूचना प्रविधि (Information Technology) आज केवल एउटा सहायक क्षेत्र नभई Cross-cutting Sector को रूपमा स्थापित भइसकेको छ। शिक्षा, स्वास्थ्य, वित्त, सुरक्षा, उद्योग, व्यापार, विपद् व्यवस्थापन तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाह जस्ता सबै प्रमुख क्षेत्रहरू प्रत्यक्ष रूपमा सूचना प्रविधिमा निर्भर छन्। डिजिटल भुक्तानी, अनलाइन सेवा, ई-शिक्षा, टेलिमेडिसिन, डिजिटल अभिलेख र साइबर सुरक्षा आधुनिक शासन प्रणालीको मुख्य स्तम्भको रूपमा रहेका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासले स्पष्ट देखाउँछ कि नेपालको सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन प्रणालीमा विद्यमान समस्या समाधान गर्न सशक्त सूचना प्रविधि निकाय अति आवश्यक हुन्छ।
- नीति निर्माण, सेवा प्रवाह र निर्णय प्रक्रियामा दक्षता, पारदर्शिता, जवाफदेहिता र नागरिक केन्द्रित शासन व्यवस्थाका लागि विद्युतीय शासन प्रणालीको अभ्यास विश्वभरी नै बढिरहेको छ। यी प्रकियाहरूमा उच्च नागरिक सहभागिता समेत सुनिश्चित गर्न सरकारी निकाय सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने निजी संस्थान, सूचना प्रविधि सेवा , प्रदायक र नागरिकको बीचमा सहकार्य र समन्वय आवश्यक पर्दछ।यसका लागि मार्गदर्शन र मानक अनुसरण गरी गर्न आवश्यक हुन्छ। यस्तो सबैले अनुसरण गर्नुपर्ने सिद्दान्त मार्गदर्शन र मानक कार्यान्वयन गर्ने ढाँचा ,National Enterprise Architecture Framework ले प्रदान गर्दछ।

- National Enterprise Architecture Framework भित्र देहायका संरचनाहरू निर्माण गर्नु पर्दछः
  - Business Architecture (**व्यवसायिक संरचना(**: यसले संस्थाहरूले के गर्छ र कसरी गर्छ भन्ने विषय समेट्छ। संस्थाको लक्ष्य र रणनीति ,व्यवसायिक कार्य प्रक्रिया , सेवा र कार्यप्रवाह)Workflows) ,संगठन संरचना आदिको विश्लेषण गरी कुन सेवा , कसलाई, कसरी दिने र यसको लागि को जिम्मेवार हुने भनी मार्गचित्र प्रदान

  - Information System Architecture)**सूचना प्रणाली संरचना**): यो संस्थामा सूचना सङ्कलन, प्रशोधन, भण्डारण र सेवा प्रवाह गर्न प्रयोग हुने प्रणालीहरूको Software,

Data र Process को रेखाङ्कन हो। यसले विभिन्न निकायहरूका प्रणालीले कसरी एक आपसमा एकीकृत भएर कार्य गर्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर यस-Architecture ले दिन्छ। अर्को शब्दमा भन्दा Digital Governance को अवधारणा अनुसार सार्वजनिक सेवा प्रदायक नीजि क्षेत्रका समेत जस्तै): बैक बिमा) निकायहरू कसरी एक , आपसमा जोडिन्छन्, डेटा आदान प्रदान गर्छन् एकीकृत एप तथा पोर्टलबाट सेवा , दिन्छन्, डाटाको दोहोरोपन हटाउछन् जस्ता विषयहरूको नक्साङ्कन यस Architecture ले प्रदान गर्छ।यस Architecture भित्र Data Architecture र Application Architecture तय गरिनु पर्दछ।

- Technology Architecture (**प्रविधि संरचना**(: कुनै संस्था वा निकायमा प्रयोग हुने आईटी पूर्वाधार)IT Infrastructure) - जस्तै हार्डवेयर, नेटवर्क, प्लेटफर्म र सफ्टवेयर कसरी संरचित छन् र कसरी Application र Data लाई Host गर्छन भन्ने कुराको समग्र ढाँचा हो।यसमा Cloud and Virtualization को प्रयोग समेतका बिषयहरू समेत संवोधन हुन्छन्। सेवा चौबिसै घण्टा उपलब्ध गराउन ,लेबल र भरपर्दो सिस्टम बनाउन ,Data र Application को Recovery सुनिश्चित गर्न यस Architecture ले मार्ग दर्शन गर्दछ।
- Security Architecture (**सुरक्षा संरचना**): संस्था वा निकायमा प्रयोगमा रहेका सूचना प्रणाली) डाटा, एप्लिकेसन, सफ्टवेयर) र प्रविधि पूर्वाधार जस्ता डिजिटल सम्पत्तिलाई जोखिम, आक्रमण र दुरूपयोगबाट जोगाई सुरक्षित राख्न प्रयोग गरिने नीतिहरू, नियन्त्रणहरू (Controls), प्रक्रिया र प्रविधिहरूको समग्र ढाँचा हो। नागरिक डाटा सुरक्षित राख्न ,साइबर आक्रमण रोक्न, सेवा अवरोध हुन नदिन र कानुनी मापदण्ड पालना गर्न यस Architecture ले सहयोग गर्दछ।

यस National Enterprise Architecture Framework कार्यान्वयनको लागि देहाय अनुसारको कार्यहरू गर्नु पर्नेछः

१. स्पष्ट कानूनी आधार तयार गर्ने
२. Architecture सिद्धान्तहरूको निर्धारण गर्ने
३. Data Standards निर्धारण गर्ने
४. Architecture जिम्मेवार निकाय तोक्ने
५. Architectural क्षमताको विकास गर्ने
६. Common Solution Building Block निर्माण गर्ने

१४.७.२ सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको अन्तरआवद्धता

विगतमा विभिन्न सरकारी निकायहरूले सञ्चालनमा ल्याएका सूचना प्रणालीहरूको डेटावेसलाई एक अर्कामा जडान गर्ने कार्यलाई सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको अन्तरआवद्धताको रूपमा परिभाषित गर्ने गरिएकोमा हाल आएर सूचना प्रविधि प्रणालीहरूवीचको अन्तरआवद्धतालाई डिजिटल सार्वजनिक पूर्वाधार (Digital Public Infrastructure-DPI) को एउटा अभिन्न अङ्गको रूपमा स्वीकार गरिएको छ। सूचना प्रणालीहरूवीचको अन्तसम्वन्ध स्थापित गर्दा विभिन्न सरकारी निकायहरू जस्तैः पञ्जीकरण विभाग, आन्तरिक राजस्व कार्यालय एवम् स्थानीय निकायहरूले सञ्चालनमा ल्याएका प्रणालीहरूले मानवीय संलग्नता बिना नै स्वचालित तवरले सूचना आदान गरी नागरिकलाई कम खर्चमा नै द्रुत र चुस्त ढङ्गले सरकारी सेवाहरू डिजिटल माध्यमबाट उपलब्ध गराउन सकिन्छ।

एक पटक सरकारलाई प्रदान गरेको विवरण पटक पटक प्रदान गरिरहनु नपर्ने (Once Only Principle-OOP) को अवधारणालाई मूर्त रूप दिने कार्य, तथ्याङ्कको दोहोरोपना र असङ्गति (Duplication and Inconsistency) लाई हटाउने कार्य, मुहारबिहिन (Faceless) एवम् कागजविहीन (Paperless) सरकारलाई कार्यान्वयन गर्ने विषयहरूलाई समेत अन्तरआवद्धताको अवधारणाले नै मूर्तरूप प्रदान गर्दछ।

सरकारी निकायहरूले सञ्चालन गरिरहेका सूचना प्रणालीहरूवीच अन्तरसम्वन्धको अभावले हाल त्यस्ता सूचना प्रविधि प्रणालीहरूमा समग्र रूपमा नेपाल सरकारको स्वामित्व कायम नभई प्रणाली सञ्चालन गर्ने निकायको मात्र स्वामित्व कायम भएको पाईन्छ। एउटा सरकारी निकायले सञ्चालन गरिरहेको सूचना प्रणालीमा रहेको सूचना अर्को सरकारी निकायको सूचना प्रणालीमा आवश्यक परेको अवस्थामा तथ्याङ्क आदान प्रदानमा विभिन्न कानूनी, प्रकृयागत, प्राविधिक कठिनाई उत्पन्न हुने गरेको छ। जसको फलस्वरूप नेपाल सरकारले सञ्चालन गरिरहेका सूचना प्रणालीहरू Whole-of-Government को अवधारणमा सञ्चालन नभई खण्डीकृत अवधारणा (Fragmented Approach) मा सञ्चालन भईरहेका छन्। प्रणालीहरूबीचमा अन्तरआवद्धता कायम गर्दा यसका आयामहरू जस्तैः कानूनी अन्तरआवद्धता (Legal Interoperability), सांगठनिक अन्तरआवद्धता (Organizational Interoperability), मानकीय अन्तरआवद्धता (Semantic Interoperability) र प्राविधिक अन्तरआवद्धता (Technical Interoperability) मा ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ। प्रणालीहरूबीचमा अन्तरआवद्धता कायम गराउदा कुन तरिका अपनाउने भन्ने विषय निक्यौंल गर्नु जरुरी छ। प्रणाली अन्तरआवद्धताका X-ROAD Model, GovStack Model वा API-First Ecosystem Model मध्ये कुन प्रयोग गर्ने भन्ने विषय अन्तराष्ट्रिय सफल अभ्यास तथा यस क्षेत्रका विज्ञको राय र सुझाव अनुसार अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ।

१४.७.२.१ सरकारी निकाय तथा प्रणालीहरूको अन्तरआवद्धता र कार्यान्वयन ढाँचा

यो सेवा प्रवाह प्रणालीको वर्कफ्लो र सेवा प्रदायक प्रणालीहरूको अन्तरआवद्धताको नमूना चित्र हो। प्रत्येक सेवा केन्द्रमा सेवा प्रवाहको सुरु राष्ट्रिय परिचय नम्वर (National Identity Number-NIN) बाट हुन्छ र सवै सेवा केन्द्रहरू डाटा एक्सचेन्ज प्लेटफर्मसँग जोडिएका हुन्छन। सवै सेवा केन्द्रले व्यक्तिको परिचान र भेरिफिकेसन NIN र त्यसमा भएको वायोमेट्रिक सूचनाका आधारमा गर्नेछन् र अन्य सेवा केन्द्रहरूसँग तथ्याङ्क साझेदारी डाटा एक्सचेन्ज प्लेटफर्मबाट गर्नेछन्।

हरेक नेपालीको जन्मदर्ता गर्दा सम्भवभएसम्म उसको सवै वैयक्तिक विवरणहरू सङ्कलन गरिनेछ।जन्मदर्ता गर्दा राष्ट्रिय परिचय नम्वर प्रदान गरिनेछ।त्यसपछिक सवै सरकारी कार्यालयहरूमा सार्वजनिक सेवा प्राप्त गर्नजाँदा व्यक्तिसँग उसको राष्ट्रिय परिचय नम्बर मागिनेछ र प्रत्येक सरकारी निकायले आफ्नो सेवा प्रवाह गर्ने प्रणालीमा व्यक्तिको राष्ट्रिय परिचय नम्वर प्रविष्ट गरेपछि उसको राष्ट्रिय परिचय व्यवस्थापन प्रणालीमा भएको वैयक्तिक विवरण स्वचालित रूपमा प्रणालीमा प्राप्तहुनेगरी प्रणाली विकास गरिनेछ।सरकारी कार्यालयले आफ्नो कार्यालयको सेवासँग सम्बन्धित विवरण मात्र थप गरी सेभ गर्नेछन्। सवै सरकारी सेवा व्यवस्थापन प्रणालीहरू राष्ट्रिय डाटा एक्सचेन्ज प्लेटफर्ममा जोडिएका हुनेछन् र अर्को सरकारी कार्यालयको लागि आवश्यक सूचना डाटा एक्सचेन्ज प्लेटफर्म मार्फत प्राप्त गर्नेछन्। व्यक्ति १६ वर्ष उमेर पुरा भएपछि उसको जैविक विवरण राष्ट्रिय परिचय व्यवस्थापन प्रणालीमा अपडेट गरिनेछ र त्यसपछिका सवै सरकारी कार्यालयमा सेवा प्रवाहको लागि सेवाग्राही व्यक्ति पहिचान उसको जैविक विवरणबाट भेरीफाई गरी अगाडि बढाइनेछ। यस्तै Key Number का आधारमा अन्य प्रणालीहरूमा भएका आवश्यक विवरण सहमति (Consent) लिई अध्यावधिक गर्नुपर्छ। यसरी सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहका सेवा प्रवाह प्रणालीहरू राष्ट्रिय परिचयपत्र व्यवस्थापन प्रणाली र राष्ट्रिय डाटा एक्सचेञ्ज प्रणालीसँग अन्तरआवद्ध भएका हुनेछन्। सार्वजनिक सेवा प्रवाह सवै नेटवर्क प्रणालीमा आवद्ध भएको हुनेछ।

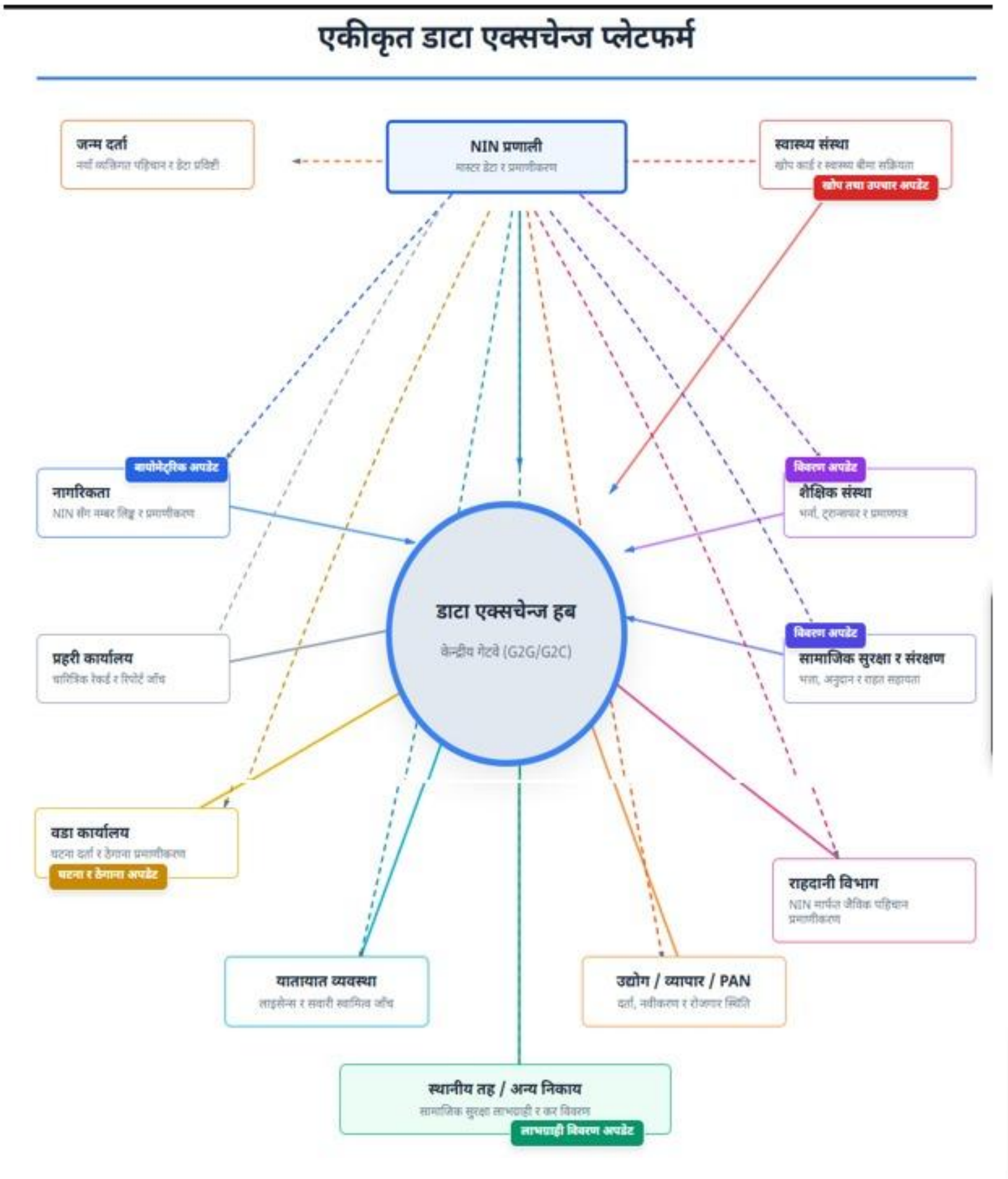

१४.७.३ सूचना प्रविधि प्रणाली विकास, सञ्चालन तथा मर्मत संभार

नेपाल सरकारका सार्वजनिक निकायहरूमा सूचना प्रविधि प्रणालीको विकास, सञ्चालन तथा मर्मत संभार गर्दा देहायका विषयलाई ध्यान दिनु पर्दछः

१४.७.३.१ सूचना प्रविधि प्रणाली विकास

- प्रणाली विकास गर्दा System Development Life Cycle (SDLC) को प्रत्येक चरण (आवश्यकता विश्लेषण, डिजाइन, विकास, परीक्षण र कार्यान्वयन) अनिवार्य रूपमा पालना गर्नुपर्ने।

- प्रणाली विकासको क्रममा Open Standards र Government Enterprise Architecture (GEA) सँग पूर्ण रूपमा अनुरूप (Compatible) हुने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने।
- प्रयोगकर्ता-केन्द्रित (User-centric) डिजाइन अपनाई पहुँचयोग्यता, अन्तरक्रियाशीलता र विस्तारयोग्यता (scalability) सुनिश्चित गर्नुपर्ने।
- अन्य सरकारी प्रणालीहरूसँग अन्तरआवद्धता सुनिश्चित गर्न API Policy अनुसार सुरक्षित API प्रयोग गर्नुपर्ने।
- सूचना तथा प्रणालीको सुरक्षा सुनिश्चित गर्न National Cyber Security Framework अनुसार आवश्यक सुरक्षा उपायहरू (Access Control, Monitoring, Risk Management आदि) अवलम्बन गर्नुपर्ने ।

१४.७.३.२ सूचना प्रविधि प्रणाली सञ्चालन

- प्रणाली सञ्चालन गर्नु पूर्व स्पष्ट Standard Operating Procedures (SOPs) तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।
- प्रयोगकर्ता व्यवस्थापन, अधिकार नियन्त्रण (access control), लगइन व्यवस्थापन तथा घटना व्यवस्थापन (incident management) को व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- साझा डिजिटल पूर्वाधारको उपयोग बढाउन Government Cloud (G-Cloud), Shared Services तथा Local e-Governance System सँग प्रणालीको एकीकरण सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ।
- सरकारी निकायले आफ्ना लागि विकास तथा निर्माण गर्ने प्रणालीहरूको बौद्धिक र प्रतिलिपि अधिकार आफ्ना लागि विकास तथा निर्माण गरिएको हदसम्म आफैमा रहनेगरी गराउनु पर्ने तथा प्रणालीको विकास/निर्माण सम्पन्न भएपछि Source Code सम्बन्धित सरकारी निकायलाई अनिवार्यरूपमा हस्तान्तरण (Source Code Handover) गर्नुपर्ने।
- प्रणालीको Source Code व्यवस्थापन तथा संस्करण (Version) नियन्त्रणका लागि Central Repository (जस्तै Git) प्रयोग गर्नुपर्ने।

१४.७.३.३ सूचना प्रविधि प्रणालीको मर्मत संभार

- प्रणाली सञ्चालनका लागि In-house Operation & Maintenance (O&M) Team गठन गरी नियमित मर्मत सम्भारको व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- डेटा ब्याकअप, पुनःस्थापना (disaster recovery) र व्यवसाय निरन्तरता योजना Business Continuity Plan(BCP) कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने।

१४.७.४ नीति तथा कानुनमा सुधार

नेपालको संविधानमा सङ्घ-प्रदेश-स्थानीय तहबीच सूचना प्रविधि सम्बन्धी भूमिका ठोस रूपमा अधिकार विभाजन गर्नुपर्ने देखिन्छ। कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदनले यसलाई पर्याप्त स्पष्टता प्रदान गरी संविधानको भावना र मर्म अनुरूप बनाउनु पर्ने देखिन्छ। सूचना प्रविधि सम्बन्धी निर्देशिका,

दिग्दर्शन वा मापदण्ड जारी गर्नका लागि ठोस आधार तय गर्न सूचना प्रविधि कानून जारी गर्नु अत्यावश्यक भईसकेको छ। सूचना प्रविधि सम्बन्धी कानून कार्यान्वयनमा आएपश्चात उक्त कानूनसँग सामञ्जस्यता हुने गरी अन्य कानूनहरूमा परिमार्जन गर्नुपर्ने हुन्छ। सूचना प्रविधि क्षेत्रको सार्वजनिक खरिद विशिष्ट प्रकृतिको भएकोले विद्यमान सार्वजनिक खरिद ऐन तथा नियमावलीमा यस विषयको छुट्टै व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ। विद्यमान सूचना प्रविधिलाई समसामयिक परिमार्जन गर्नु पर्दछ।

१४.७.५ संरचनागत व्यवस्था

नेपालको सूचना प्रविधि, डिजिटल गभर्नेन्स/विद्युतीय शासनका क्षेत्रमा अघिल्लो परिच्छेदमा देखिएका समस्या तथा चुनौतीहरूको समाधानको लागि संरचनात्मक परिवर्तन गर्नु अति आवश्यकता देखिन्छ।

सूचना प्रविधि सम्वन्धी सेवा सञ्चालन गर्ने (Operate), नियमन गर्ने (Regulate), र साइबर सुरक्षा हेर्ने (Defend) गरी कार्यहरूको पृथकीकरण (Separation of Duties) गर्दा काम पनि प्रभावकारी हुने र check and balance को समेत अवस्था आउँछ।

यस विश्लेषणको आधारमा, प्रधानमन्त्री तथा मन्तत्रिपरिषदको कार्यालय मातहत एक सूचना प्रविधि सञ्चालन गर्ने निकाय रहन्छ। यसको नेतृत्व सूचना प्रविधि क्षेत्रको एक सचिवस्तरबाट हुन्छ। यसले सरकारी डिजिटल प्लेटफर्म निर्माण र सञ्चालन गर्छ। यो सेवा प्रदायक मात्र हुनेछ र यसले नियम बनाउँदैन।

सूचना प्रविधि तथा डिजिटल गभर्नेन्स सम्वन्धी नियम वनाउने र नियमन गर्ने स्वतन्त्र नियामक निकाय (Independent Regulatory Authority) आवश्यक पर्दछ। यो निकाय प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय वाहिर रहन्छ। यस कार्यका लागि "डाटा संरक्षण प्राधिकरण" वा e-Gov Board लाई पुनर्गठन गर्न सकिन्छ। यो नियमन निकायले डाटा संरक्षण (नागरिकको डाटा चुहावट नहुने सुनिश्चित गर्ने), अन्तरसञ्चालन (Interoperability - GovTech Agency ले बनाएको एप अरू निकाय तथा निजी कम्पनीसँग पनि जोडिन मिल्छ कि मिल्दैन भनेर मापदण्ड बनाउने) र नागरिकको डिजिटल डाटा अधिकार सुनिश्चित गर्ने काम गर्दछ।

सूचना प्रविधि प्रणालीहरू ती प्रणालीमा रहेका डेटाहरूको सुरक्षाका लागि स्वतन्त्र साइबर सुरक्षा संयन्त्रको आवश्यकता छ। नेपालमा हाल यसको अवस्था कमजोर छ। साइबर सुरक्षा राष्ट्रिय सुरक्षाको अङ्ग हो। यो जिम्मेवारी नियमन वा सञ्चालन गर्ने निकायको मातहतमा रहनु हुँदैन, किनकि यदि तिनै निकायमा आक्रमण भयो भने "आफूमाथि आक्रमण भयो" भनेर लुकाउने प्रवृत्ति हुन सक्छ। यसका लागि प्रमाणीकरण नियन्त्रक तथा राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा केन्द्र स्थापना गर्नु पर्दछ। यसको काम गर्ने शैली पूर्ण रूपमा प्राविधिक र स्वायत्त हुनुपर्छ। यस केन्द्रले सरकारले बनाएका सूचना प्रणालीहरूमा साइबर आक्रमण हुन नदिने रक्षात्मक (Defensive), त्यस्तो

सूचना प्रणाली ह्याक भयो भने तुरुन्त पत्ता लगाउने र आक्रमणकारीलाई रोक्ने (Detection & Response) र नयाँ सूचना प्रविधि प्रणाली बनाउँदा अपनाउनु पर्ने सुरक्षा मापदण्ड निर्धारण गर्नु पर्दछ।

१४.७.५.१ सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय

नेपालमा समग्र सूचना प्रविधिको विकास र सञ्चालनलाई प्रभावकारी बनाउन विद्यमान संरचनाको पुनर्संरचना गर्नु जरुरी छ। सूचना प्रविधि क्षेत्र अन्तरविषयक (cross-cutting) भएकोले सूचना प्रविधिको विशिष्ट श्रेणीको नेतृत्वमा रहने गरी राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय जस्तै सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय अन्तर्गत रहने गरी एक विशिष्ट कार्यालय आवश्यक देखिन्छ। यसलाई सूचना प्रविधि क्षेत्रको Centre of Excellence को रूपमा सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित सवै किसिमका समस्याको समाधान दिन सक्ने निकायको रूपमा विकास गरिनु पर्दछ। यो संस्थाको संरचनागत अवधारण रूप निम्नानुसारको हुनेछः

सरकारी निकायहरूमा सञ्चालनमा ल्याइने मुख्य मुख्य प्रकारका सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको निर्माण, अपग्रेडेशन, मर्मत-सम्भार तथा कन्फिगरेशन र मुख्य हार्डवेयरहरूको खरिद तथा आपूर्ति गर्ने कार्य यो कार्यालयबाट हुनेछ। अन्य सरकारी कार्यालयका सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको हकमा यस कार्यालयले जारी गर्ने सूचना प्रविधि प्रणाली तथा पूर्वाधारसम्बन्धी साझा स्टयाण्डर्ड र इन्टरप्राइज आर्किटेक्चर को अधिनमा रहि खरिद, निर्माण, स्तरोन्नति जस्ता कार्य गर्नेछन। यो कार्यालयको नेतृत्व सूचना प्रविधि सेवा (प्रस्तावित) अन्तर्गत सूचना प्रविधि समूहका राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीको कर्मचारीबाट हुनेछ। स्थायी दरवन्दीमा सूचना प्रविधिका राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीका सवै र आवश्यकता अनुसारका सूचना प्रविधि निर्देशक तथा इन्जिनियरहरू रहने र तिनीहरूले डेस्क मोडलमा परियोजनाका लागि काम गर्नेछन्।

आवश्यकता अनुसार सूचना प्रविधिका दक्ष जनसक्तिहरू बजारबाट लिइनेछ। सवै सरकारी कार्यालयहरूले आफ्नो कार्यसँग सम्बन्धित सूचना प्रविधिको आवश्यकता यस कार्यालयमा माग गरी पठाउने र माग अनुसार कार्यालयका जनशक्तिको नेतृत्वमा विज्ञ सम्मिलित टोलीले उक्त माग बमोजिमको प्रणाली निर्माण गरी सम्बन्धित कार्यालयका सूचना प्रविधि कर्मचारीलाई सञ्चालनको तालिम समेत प्रदान गरी प्रणाली जडान गर्नेछ। सम्बन्धित कार्यालयहरूले प्रणालीको सञ्चालन र पहिलो तह (L१) तहको मर्मत मात्र गर्नेछन्।

यो संरचनामा जाने हो भने हालको सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालयबाट सूचना प्रविधिको क्षेत्र निकालेर यस कार्यालयमा राख्ने र मन्त्रालयलाई सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय बनाउनु पर्दछ। प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय अन्तर्गत रहने प्रस्तावित सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय

शासन कार्यालय र यसको अन्य निकायको सूचना प्रणालीसँगको अन्तर सम्बन्धको नमूना देहाय अनुसार प्रस्तुत गरिएको छः

१४.७.५.२ सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय सुशासन कार्यालयका प्रस्ताविक कामहरूः

माथि उल्लेख भएका कामका अतिरिक्त प्रस्तावित सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालयका कामहरू देहाय बमोजिम हुनेछनः

- विभिन्न मन्त्रालय/निकाय अन्तरगत सञ्चालनमा रहेका महत्वपुर्ण र सम्वेदनशील सूचना प्रविधि प्रणालीहरू (NID, Passport, Immigration, e-GP, DOFE आदि) को स्वामित्व ग्रहण गरी उक्त प्रणालीहरू सहज र सुरक्षित रूपमा सञ्चालनको सुनिश्चितता गर्ने। प्रणाली सञ्चालनमा कुनै समस्या आएमा प्रणाली सञ्चालन गर्ने कार्यालयको समन्वयमा तत्काल समाधान गर्ने गराउने।
- सरकारी निकायहरूमा सञ्चालनमा ल्याइने प्रमुख र महत्वपूर्ण सूचना प्रविधि प्रणालीहरू उक्त निकायको माग र आवश्यकताको आधारमा निर्माण, अपग्रेडेशन, मर्मत-सम्भार तथा कन्फिगरेशन र मुख्य हार्डवेयरहरूको खरिद तथा आपूर्ति गर्ने।
- प्रणालीहरू सुरक्षा परीक्षण तथा प्रयोगकर्ता स्वीकार्यता परीक्षण (User Acceptance Test) मा सफल भए पश्चात कार्यान्वयनमा लैजाने।

- सरकारी निकायकालागि आवश्यक पर्ने सूचना प्रविधि प्रणाली तथा पूर्वाधारसम्बन्धी साझा स्टयाण्डर्ड/नर्म्स/स्पेसिफिकेशन र इन्टरप्राइज आर्किटेक्चर जस्ता विषयहरू प्रत्येक वर्ष जारी गरी लागू गर्ने गराउने।
- यस कार्यालयले जारी गरेको साझा स्टयाण्डर्ड/नर्म्स/स्पेसिफिकेशन र इन्टरप्राइज आर्किटेक्चरको आधारमा अन्य सरकारी कार्यालयले सामान्य प्रकृतिका सूचना प्रविधि सम्वन्धी निर्माण वा खरिद गर्ने।
- सूचना प्रविधि सम्बन्धी प्रणाली विकास, मर्मत सम्भार, परिमार्जन र स्तरोन्नति लगायत सफ्टवेयर विकास जीवनचक्र सम्बन्धी मापदण्ड तयार गरी अनिवार्य रूपमा लागू गर्ने गराउने।
- आन्तरिक व्यवस्थापनका लागि विकास गरिएका सूचना प्रविधि प्रणालीहरू गभर्न्मेन्ट नेटवर्क/इन्ट्रानेटमा सञ्चालन गर्ने र अन्य इन्टरनेटमा सञ्चालन गर्ने।
- सरकारी सूचना प्रविधि प्रणालीहरू अनिवार्य रूपमा एकीकृत डाटा व्यवस्थापन केन्द्र अन्तर्गतको डाटा सेन्टरमा राखी सञ्चालन गर्ने।
- सरकारी सूचना प्रविधि प्रणालीहरू अनिवार्य रूपमा सरकारी डाटा व्यवस्थापन केन्द्रको क्लाउड (G-cloud) मा राखी सञ्चालन गर्ने।
- सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको वार्षिक सुरक्षा परीक्षण गर्ने/गराउने र दिएको सुझावहरू अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयन गर्ने।
- तिनै तहको सरकारी निकायमा सूचना प्रविधि प्रणालीको साझा मापदण्ड निर्माण र विकास, अन्तरआवद्धता, डेटाको सुरक्षा तथा डेटा आदान प्रदानलाई सहज वनाउन यस कार्यालय मातहत रहने गरी सवै प्रदेशमा प्रादेशिक सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय स्थापना गर्ने। यस्तो प्रादेशिक कार्यालयको नेतृत्व सूचना प्रविधि समूहको राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीको कर्मचारीबाट गर्न उपयुक्त हुने। विद्यमान कानूनले यो कार्यमा अवरोध सिर्जना गर्ने भएमा यस सम्वन्धमा नयाँ कानून निर्माण वा सम्वन्धित कानून संशोधन गर्ने।
- यस कार्यालयले प्रमुख वाहेकका सूचना प्रविधि समूहमा रहने सम्पूर्ण कर्मचारीको सरुवा, पदस्थापना, तालिम, अध्ययन जस्ता व्यवस्थापकीय कार्यसम्पादन गर्ने (लेखा समूहको कर्मचारी व्यवस्थापन महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले गरेझैं)।
- नेपाल सरकारले सूचना प्रविधि समूह अन्तरगतका सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गर्दा तथा कर्मचारीको दरवन्दी सिर्जना गर्दा यस कार्यालयको राय सहमति लिने।

- सूचना प्रविधि सेवा तथा समुहमा काम गर्ने कर्मचारिलाई कार्यसंपादनको आधारमा मौद्रिक तथा गैर मौद्रिक प्रोत्साहन भत्ता तथा सुविधा उपलब्ध गराउने संयत्रको विकास गर्ने।

१४.७.५.३ सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय सुशासन कार्यालयको औचित्यः

- नेपालको सार्वजनिक क्षेत्रमा प्रायः कुनै नयाँ कार्यालय स्थापना गर्दा त्यसको औचित्य र त्यसबाट समग्र प्रणालीमा हुनसक्ने सकारात्मक रूपान्तरणको त्यति धेरै अध्ययन गरिने प्रचलन छैन। यसले शासकीय प्रणालीमा प्रभावकारिता वृद्धि हुनुको सट्टा थप जटिलता सिर्जना गर्ने र सेवाग्राहीलाई सेवा प्राप्त गर्न थप एक तह सिर्जना भई कठिनाई वृद्धि गर्ने गरेको आरोप पनि लाग्ने गरेको छ। यसैले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय अन्तरगत रहने गरी प्रस्ताव गरिएको सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालयको स्थापनाको औचित्य पुष्टि हुनु जरुरी छ। प्रस्ताव गरिएको कार्यालयले नेपालको सार्वजनिक प्रशासनमा एक युगान्तकारी रूपान्तरण ल्याउने अपेक्षा गरिएको छ। नेपालको सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन प्रणालीमा विगत देखिका समस्या र अप्रभावकारितालाई यस कार्यालय मार्फत अन्त्य गरिने अपेक्षा गरिएको छ। माथि समस्या तथा विश्लेषण परिच्छेदमा उठान तथा पहिचान गरिएका समस्याहरूको समाधान विद्यमान छरिएर रहेको सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासनसँग सम्बन्धित सङ्गठन संरचना र कार्य पद्धतिबाट सम्भव छैन। सूचना प्रविधिको उच्चतम प्रतिफल प्राप्त गर्न नेटवर्क शासन प्रणाली र दक्ष तथा प्रभावकारी सङ्गठन संरचना एवं कार्य प्रक्रिया अवलम्वन गर्नु आवश्यक छ। सूचना प्रविधिका जनशक्तिहरू सेवा प्रवेश गरिसकेपछि आफ्नो विषयसँग सम्बन्धित काममा भन्दा अन्य प्रशासनिक काममा बढी संलग्न हुने र सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासनसँग सम्बन्धित वस्तु तथा सेवा प्राप्तीका लागि स्वदेशी वा विदेशी सेवा प्रदायक व्यक्ति वा संस्थामा भर पर्ने परिपाटी चलिआएको छ। यसले एकातर्फ सार्वजनिक सेवासँग सम्बन्धित अति संवेदनशिल प्रणाली निर्माण, सञ्चालन र मर्मत सम्भारमा Vender Locking को समस्या खेपिएको छ। नागरिकका संवेदनशील सूचना तथा सरकारी सूचनामा वाह्य पहुँच र नियन्त्रण रहन सक्ने जोखिम सिर्जना भएको छ।
- यी लगायत प्रतिवेदनको समस्या पहिचान तथा विश्लेषण खण्डमा प्रस्तुत भएका समस्याहरूको समाधान गर्न सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासनका सवै अवयवको निर्माण, मर्मत संभार एवं नियमित र अवरोधविहीन सञ्चालनको जिम्मा लिने एक दक्ष र सीपयुक्त जनशक्ति सहितको व्यावसायिक कार्य प्रणाली भएको सङ्गठनको रूपमा सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय प्रस्ताव गरिएको हो। यो कार्यालय

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय अन्तरगत प्रस्ताव गर्नुको कारण सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कुनै एक निकाय वा क्षेत्रको मात्र विषय नभई वहुक्षेत्र तथा निकाय संलग्न हुने तथा एक आपसमा समन्वय र सहकार्य गर्नुपर्ने विषय भएकोले प्रभावकारी समन्वय र कार्यकुशलता तथा प्रभावकारिता ल्याउन यो सर्वोच्च कार्यकारी निकायकै अङ्गको रूपमा विकास गर्नुपर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय अभ्यासको अनुभवले प्रष्ट गरेको छ। नेपालको सन्दर्भमा यस कार्यालयको प्रस्तावित कार्य प्रक्रिया परम्परागत कर्मचारीतन्त्रीय पद्धति भन्दा पृथक व्यावसायिक क्षेत्रको कार्यप्रक्रिया अनुरूप परियोजना व्यवस्थापन पद्धतिमा आधारित हुने परिकल्पना गरिएकोले यसमा सवै निकायको सहयोग र अपनत्वका लागि समेत यसलाई प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय अन्तरगत प्रस्ताव गरिएको हो।

- यो कार्यालय स्थापनापछि सूचना प्रविधिका क्षेत्रमा विद्यमा सङ्गठनात्मक स्वरूपमा ठूलो रूपान्तरण हुनेछ। यसका लागि वर्तमानको मन्त्रालयगत संरचना तथा विभाग र कतिपय कार्यालयहरूमा पुनरावलोकन तथा खारेज गर्नुपर्ने हुन्छ। सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालयबाट सूचाना प्रविधिको क्षेत्र अलग गरी यस कार्यालय अन्तरगत ल्याउनु पर्नेछ। वर्तमानको सूचना प्रविधि विभाग खारेज हुनेछ। उक्त विभागका मौजुदा स्रोत साधन तथा जनशक्ति उक्त कार्यालयले व्यवस्थापन गर्ने हुँदा कुनै समस्या आउँदैन। सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय समग्र सरकारी कार्यालयहरूको कार्यसंपादन सुधार तथा सार्वजनिक सेवाको प्रभावकारिताको लागि गठन हुने भएकाले यस कार्यालयसको स्थापनासँगै कार्यमा दोहोरोपना नहुनेगरी सूचना प्रविधि क्षेत्रसँग सम्बन्धित विद्यमान सरकारी संस्था वा निकायहरूको पुनर्संरचना मर्जर वा खारेज , गर्नु पर्ने हुन्छ। यस कार्यालयलाई आफ्नो तोकिएको जिम्मेवारी पुरागरी सूचना आवश्यक पर्ने पर्याप्त बजेट जनशक्ति, पुर्वाधार लगायतका स्रोत साधनहरू नेपाल , सरकारले उपलब्ध गराउनु पर्नेछ।

- सूचना प्रविधि क्षेत्रका जनशक्तिको व्यवस्थापनमा आमूल परिवर्तन गरी जनशक्तिको विषय विशेषज्ञता वृद्धि हुने गरी व्यवस्थापन र परिचालन गरिनेछ। तालिम तथा क्षमता विकासका कार्यहरूको नियमित तथा उच्च गुणस्तरयुक्त प्रवन्ध गरिनेछ। यस कार्यालयले आफ्नो कार्यसम्पादनका लागि सीमित स्थायी जनशक्तिको व्यवस्था गरी बाँकी विज्ञहरू बजारवाट प्रतिस्पर्धा र क्षमताका आधारमा परियोजना सञ्चालन गर्ने प्रयोजनका लागि समय र लागत यकिन गरी काममा लगाउनेछ। यसबाट सार्वजनिक

क्षेत्रको सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासनका काममा सार्वजनिक नीजि साझेदारी प्रवर्द्धन हुनेछ। देशका अति मेधावी जनशक्तिलाई उपयोग गर्न सकिनेछ। सार्वजनिक सूचना प्रविधि प्रणाली तथा प्रविधिमा सरकारको स्वामित्व र नियन्त्रण कायम रहनेछ।

१४.७.६ डाटा गभर्नेन्स र डाटा सुरक्षामा सुधार

- नेपालमा हाल सरकारी निकायहरूले नागरिकका डेटाहरू खण्डीकृत रूपमा (Fragmented- Data Approach) सङ्कलन, भण्डारण तथा प्रयोग गरिरहेका छन्। विभिन्न निकायहरूले सङ्कलन गर्ने त्यस्ता डेटाहरू छुट्टा छुट्टै प्रणालीमा भण्डारण भई त्यस्ता डेटाहरूको मानक पनि निकाय पिच्छे नै भिन्न रहने गरेको छ र गुणस्तर समेत न्यून रहेको छ। जसले गर्दा केही सीमित सरकारी सूचना प्रणालीहरूबीच मात्र अन्तरआवद्धता कायम हुन सकेको छ। सरकारी निकायमा रहेका नागरिकका संवेदनशील डेटाहरू साइवर हमलाकारीको प्रमुख तारो बन्न पुगेका छन्। डेटामा आधारित नीति निर्माण एवम् डेटामा आधारित उन्नत सार्वजनिक सेवा प्रवाहको अवसर उत्साहजनक छैन।
- डेटा गभर्नेन्स सम्बन्धी कानुनी संरचना निर्माण गर्दा बृहत् रूपमा डेटाको प्रयोगको नीतिगत प्रवन्ध गरी एउटै तथ्याङ्क एकभन्दा बढी निकायमा भण्डारण हुने समस्यालाई न्यूनीकरण गर्नु पर्दछ। सरकारी एआई मोडेल विकासका लागि आवश्यक शुद्धतम् तथ्याङक (Clean, Low Bias and Correctly Labelled Data) को आवश्यक पर्ने हुँदा यसका लागि डेटाको स्वामित्व (Data Stewards), डेटाको वर्गीकरण (Public, Internal, Confidential, Restricted/PII), डेटाको गुणस्तरको मापदण्ड, सीमापार राष्ट्रिय डेटा सम्पदाको प्रसारण, डेटा को एकरूपता, डेटा आदान प्रदान, डेटाको जीवनचक्र (Life cycle of Data) आदि पक्षहरू डेटा गभर्नेन्समा समावेश गर्दा उपयुक्त हुन्छ।
- डेटा गभर्नेन्स तथा डेटा संरक्षण ढाँचा नेपालका लागि केवल प्राविधिक वा कानूनी आवश्यकता मात्र नभई समग्र डिजिटल शासन प्रणालीको आधारस्तम्भ हो। समयमै सन्तुलित, समावेशी तथा भविष्य उन्मुख Data Governance and Data Protection Framework विकास गर्न सकिएमा नेपालले सुरक्षित, पारदर्शी र नवप्रवर्तनमुखी डिजिटल सरकार निर्माणतर्फ ठोस कदम चाल्न सक्नेछ।
- डाटा गभर्नेन्स र डाटा सुरक्षामा सुधारका लागि देहायका कार्यहरू गर्नुपर्ने देखिन्छः
  - न्यूनतम डाटा सङ्कलन (Data Minimization) :सार्वजनिक सेवा प्रवाहका क्रममा सानोभन्दा सानो कार्यका लागि पनि नागरिकबाट अत्यधिक सूचना सङ्कलन गर्ने

प्रचलनको अन्त्य गर्दै आवश्यक पर्ने न्यूनतम डेटा मात्र सङ्कलन गर्ने तथा विगतमा सङ्कलन गरिएका डेटाको पुनःप्रयोग एवम् तथ्याङ्क आदान/प्रदानलाई प्राथमिकता दिने।

- Data Exchange Platform निर्माणः सरकारी वा जनतासँग सरोकार राख्ने निकायसँग भएका डेटालाई व्यवस्थित र सुरक्षित तवरले स्वचालित रूपमा आदान प्रदान गर्ने प्रबन्ध मिलाउन Data Exchange Platform को स्थापना गर्ने।
- Data Governance and Data Protection Framework मा प्राथमिकताः डिजिटल डेटा भण्डारणको म्याद समेत उल्लेख गरी Archiving, Pseudo Data Anonymization को समेत आवश्यक व्यवस्था Data Governance and Data Protection Framework मा गर्ने।
- Government AI Model का लागि Dataset तयारः नेपाल सरकारले भविष्यमा विकास गर्ने एआई मोडेललाई तालिम दिन (Training Government AI Model) ठूलो संख्यामा शुद्ध डेटाको आवश्यकता पर्ने हुँदा सरकारी एआई मोडेलले प्रयोग गर्ने Dataset लाई Data Governance and Data Protection Framework मा समेट्ने ।सरकारी निकायमा AI Model को प्रयोग गर्दा Explainable AI लाई प्राथमिकता दिने।
- Breach Response Protocolः अवाञ्छित घटना हुनेबित्तिकै स्वचालित रूपमा सो को जानकारी नियामक एवम् प्रभावित नागरिक समक्ष पुग्ने व्यवस्था र आन्तरिक जानकारी सम्प्रेषण गरिने विषयहरू Data Governance and Data Protection Framework मा समावेश गर्ने।
- Data Protection को साझा मापदण्ड तयार गर्नेः सरकारी निकायहरूले डेटा संरक्षणको सम्वन्धमा विभिन्न Cloud Provider, IT Vendors को सेवा लिंदा अबलम्बन गर्नुपर्ने साझा मापदण्ड तयार गरी त्यस्तो मापदण्डलाई आवधिक रूपमा अद्यावधिक गर्ने।
- Data Protection Impact Assessment गर्नेः नेपाली नागरिकको तथ्याङ्क भण्डार गर्ने निकायहरूले सञ्चालान गरिरहेका प्रणालीहरूको Data Protection Impact Assessment (DPIAs) गर्ने।
- Central Meta Data Repository तयार गर्नेः नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरूले प्रयोग गरिरहेका विभिन्न डेटाहरूको Central Meta Data Repository तयार गर्ने। त्यस्तो Meta Data Repository मा कुन निकायले कुन प्रयोजनको लागि, के/कुन

कानूनी आधारमा के/कस्ता डेटाहरू भण्डारण गरिरहेको छ लगायतका विविध पक्षहरू सङ्ग्रह गरी डेटा लाई निम्न बमोजिम वर्गीकरण गर्ने :

- खुला डेटा (Open Data): सार्वजनिक जानकारीका लागि प्रयोग हुने डेटा जस्तैः बजेट, सेवा प्रवाह गर्ने विभिन्न निकायहरूको स्थान (Location) को जानकारी आदि।
- आदानप्रदान गर्न मिल्ने डेटा (Shared Data): अन्तर निकाय तथ्याङ्क आदान प्रदान गर्न सकिने डेटा जस्तैः ठेगाना सम्वन्धी।
- संरक्षित डेटा (Protected Data): संरक्षण गर्नुपर्ने डेटा जस्तैः स्वास्थ्य, कर सम्वन्धी।
- निषेधित डेटा (Restricted Data): राष्ट्रिय सुरक्षासँग सम्वन्धित संवेदनशील सम्वन्धित निकायले मात्र उपयोग गर्दछ। यसलाई अन्य निकायले प्रयोग गर्नवाट वन्देज गरिन्छ।जस्तैः नागरिकको वैयक्तिक एवम् जैविक विवरण, अपराध, हात हतियारसँग सम्बन्धित डेटा, आदि।

➢ Application Programming Interface (API) लाई अनिवार्य गर्नेः नेपाल सरकारले निर्माण गर्ने सूचना प्रणालीहरूमा API लाई अनिवार्य गर्ने [API- First Architecture]।

➢ Articifical Intelligence (AI) एजेन्टको प्रयोग गर्नेः सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा एआई एजेन्टको प्रयोग गर्दा पूर्वाग्रह निष्पक्षता र मानवीय भूमिका (Bias, Fairness, Human in the Loop) लाई ध्यान दिने।

➢ डेटा संरक्षण (Data Protection) सम्बन्धी कानून निर्माण गर्नेः डेटा संरक्षण सम्बन्धी कानुनको आवश्यकता पर्दछ।कानूनी संरचना निर्माण गर्दा सरकारी निकायमा रहेका डेटा संसाधनको अनधिकृत पहुँच (Unauthorized Access of Data), डेटा मासिने/हराउने (Data Loss), डेटा बिग्रिने (Data Corruption) को जोखिम लाई नियन्त्रण गर्ने प्राविधिक एवम् व्यवस्थापकीय उपायहरू समावेश हुन्छन्।यसका लागि Encryption at rest, motion and transit, Multi Factor Authentication, Firewall, Immutable Backup, Zero-Trust Architecture, Attribute Based Access Control(ABAC), Dynamic Data Masking, Data Loss Prevention(DLP), Principle of Least Privilege, Regular Access Audit आदि विषयहरू समावेश गर्दा उपयुक्त हुन्छ।

१४.८ राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा

सूचना प्रविधिमा भएको तीव्र विकाससँगै सामाजिक अन्तरक्रिया, सार्वजनिक सेवा एवम् सूचना प्रवाहमा आमूल परिवर्तन भइरहेको छ। राज्यको कार्य सञ्चालन, विकासको व्यवस्थापन, सार्वजनिक सेवा प्रवाह तथा जनताका दैनिक क्रियाकलापहरू सूचना प्रविधिमा निर्भर हुँदै गइरहेको अवस्थामा सूचना प्रविधि प्रणालीलाई थप भरपर्दो र सुरक्षित बनाउन तथा जनताको विश्वास बढाउन 'राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा नीति, २०८०' जारी गरियो। साइबर सुरक्षालाई मजवुत बनाउन देहायका कार्यहरू गर्नुपर्ने देखिन्छः

- राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा केन्द्रको सुदृढीकरणः यस अगाडि उल्लेख गरिए अनुरूप प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय मातहत रहने गरी एक सशक्तः राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा केन्द्र सञ्चालन गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्थापित मापदण्ड (मानक) अपनाउनेः Identify, Protect, Detect, Respond, Recover पाँच आधारभूत कार्यहरूलाई नेपालमा लागू गर्ने।
- मानव संसाधन विकासः विश्वविद्यालयमा साइबर सुरक्षा पाठ्यक्रम लागू गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्यः क्षेत्रीय Computer Emergency Response Team (CERT) नेटवर्कमा सक्रिय सहभागिता जनाउने।
- जनचेतना अभियानः सर्वसाधरणका लागि द्विभाषिक (नेपाली/अंग्रेजी) एवम् बहुभाषिक डिजिटल साइबर सुरक्षा अभियान सञ्चालन गर्ने, आदि।

➢

१४.९ सार्वजनिक सेवाको रूपान्तरण

सूचना प्रविधिमा आधारित सार्वजनिक सेवालाई रूपान्तरण गर्न सेवा प्रवाहको चक्रलाई देहायअनुसारको चरणमा वर्गीकरण गरी प्रत्येक चरणको लागी उपयुक्त प्रविधिको प्रयोग गरी सहज बनाउन सकिन्छः

(क) नागरिक-केन्द्रित सेवा डिजाइन

- सरकारसँग पहिले नै भएको नागरिकको वैयक्तिक विवरण (जस्तैः नागरिकता नम्बर हाल्दा नाम/ठेगाना) पुनः सोध्नुको सट्टा Auto-fill हुने व्यवस्था गर्ने। नागरिकले आफ्नो विवरण (जस्तैः नागरिकता नम्बर) सरकारलाई एक पटक दिएपछि, अन्य सरकारी निकायले सोही डेटा प्रयोग गर्ने वातावरण मिलाउने।
- सरकारी एप वा पोर्टलहरू अपाङ्गता भएका व्यक्ति र कम प्राविधिक ज्ञान भएका नागरिकले पनि चलाउन सक्ने गरी सरल बनाउने।
- नागरिकले कहाँ-कहाँ सरकारी कर्मचारी वा वेबसाइटसँग अन्तर्क्रिया गर्छन्? कुन बिन्दुमा नागरिक सबैभन्दा बढी अलमलमा पर्छन् वा ढिलासुस्ती हुन्छ? सो को पहिचान गरी नागरिक सेवा लिन सुरु गरेदेखि काम नसकिउन्जेलसम्मको यात्रा (Journey) तयार पार्ने।
- बहुभाषिक विकल्प, सरल भाषा र अपाङ्गता मैत्री प्रविधि सहितको समावेशी र पहुँचयोग्य सेवाको निर्माण गर्ने।

(ख)आवेदन

- नागरिकको छनौट अनुसार आवश्यक पर्ने फिल्डहरू मात्र देखिने (Conditional Logic) सरल र छोटो फारम बनाउने।
- फारम भर्दाभर्दै बीचमा छोड्नु परेमा पछि त्यहीँबाट सुरु गर्न मिल्ने सुविधा दिने।
- अनलाइन आवेदन प्रणालीलाई सहज बानउन **नागरिक एप** मार्फत आवेदन दिने व्यवस्था मिलाउने। यसरी नागरिक एप मार्फत आवेदन दिदाँ व्यक्तिले आफ्नो फोनमा रहेको एपले Locally Store गरेको विवरण वा अन्य प्रणलीबाट प्राप्त विवरणको आधारमा Form Fill-up गर्ने व्यबस्था मिलाउने।तर नागरिक एपले Centrally Data Store गर्न भने नमिल्ने बनाउने ।
- नागरिक एप नहुनेलाई समेत सेवाको आवेदन दिन मिल्ने गराउन **नागरिक पोर्टल** (Desktop/Laptop मा काम गर्ने) निर्माण गर्ने ।

- सेवा प्राप्त गर्न आवश्यक प्रकृया र कागजात वारे जानकारी सम्बन्धित निकायको वेवसाइट र नागरिक एपमा राखे र अनलाइन आवेदन दिँदा संलग्न गर्नुपर्ने विवरणको चेकलिष्ट समेत देखाउने।
- आवेदनको प्रकृया समाप्त भएपछि अर्को चरण र आवेदनको अवस्था बारेमा थाहा पाउने विधि र प्रकृयाको बारेमा जानकारी दिने र अनलाइनमार्फत त्यस्तो जानकारी प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाउने।
- आवेदन दिएको सेवा प्राप्त गर्न भौतिक रूपमा उपस्थित हुनुपर्ने अवस्था भएमा उपलब्ध मिति र समय मध्ये नागरिकलाई आफनो सुविधाको दिन र समयको Appointment लिन सक्ने व्यवस्था गरी सोही अनुसार नागरिक सेवा केन्द्र वा सरकारी निकाय मार्फत् सेवा प्रवाह गर्ने व्यवस्था गर्ने।

(ग)**वैयक्तिक विवरण रुजु वा व्यक्ति पहिचान**

- सेवाको प्रकृति र आवश्यकता अनुसार OTP, Biometric, Physical card, वा भौतिक उपस्थितिका आधारमा वैयक्तिक विवरण रुजु वा व्यक्ति पहिचान गर्ने व्यवस्था गर्ने। राष्ट्रिय परिचय प्रणालीमा रहेको विवरणको आधारमा e-KYC को व्यवस्था गरी वैयक्तिक विवरणहरू रुजु वा व्यक्ति पहिचान गर्ने व्यवस्था गर्ने।
- Digital Signature हाल Certificate को माध्यवाट हुने गरेको मा अन्य राष्ट्रमा जस्तै NID Card, Biometric वा OTP को प्रयोग गरी e-signature गरी नागरिकले आफ्नो विवरण वुझाउन सक्ने व्यवस्था गर्ने। यसको लागि नागरीकले e-Signature गर्न सक्ने सेवाको विकास गर्ने।
- कारोवार (Transaction) को संवेदनशीलता (criticality) को आधारमा वैयक्तिक विवरण रुजु वा व्यक्ति पहिचान गर्न। जस्तै:
  - विशेषता प्रमाणीकरण (Attribute Verification) : व्यक्तिको योग्यता वा गुणको माध्यमवाट कारोवार अन्त्य गर्न सकिने अवस्थामा।
  - भौतिक कार्ड मार्फत प्रमाणीकरण (Physical Card Verification): भौतिक उपस्थिति र अफलाइन सुरक्षा आवश्यक भएको ठाउँमा भौतिक कार्डबाटै प्रमाणीकरण गर्ने ।
  - OTP Verification: मध्यम जोखिमका कार्यहरूमा (जस्तैः लगइन गर्न, व्यक्तिगत विवरण हेर्न, वा सानो रकमको भुक्तानी गर्न।
  - Biometric Verification: उच्च जोखिमका कार्यहरूमा (जस्तैः बैंक खाता खोल्न, जग्गा खरिद-बिक्री, वा राहदानी बनाउन)।
  - भौतिक उपस्थिति (In person): पहिलो पटक डिजिटल आईडी बनाउँदा वा अत्यन्तै संवेदनशील सेवाहरूमा (जस्तै: सम्पत्ति किनबेच)।

(घ) कागजात तथा अन्य सान्दर्भिक विवरण रुजु

- नागरिकले भौतिक कागजात बोक्नुको सट्टा आफ्नो राष्ट्रिय परिचयपत्रसँग आवद्ध सरकारी 'क्लाउड' मा सुरक्षित रहेका कागजातको लिंक मात्र सेयर गरे पुग्ने व्यवस्था गर्ने। उदाहरणको लागि, भारतले प्रयोग गर्दै आएको Digi-Locker प्रणाली ।
- नागरिकता, शैक्षिक प्रमाणपत्र, राष्ट्रिय परिचयपत्र प्रणालीमा रहेको विवरण वा अन्य सान्दर्भिक विवरण रुजु गर्दा सम्बन्धित कार्यालयको सूचना प्रविधि प्रणालीमा रहेको विवरण सँग e-Service को माध्यमबाट गर्ने। यो प्रकृयाका लागि Data Exchange Platform प्रयोग गरी सहजीकरण गर्ने।
- कागजातमा भएका QR कोड स्क्यान गरेर त्यसको आधिकारिकता जाँच्ने वा प्रमाणीकरण गर्ने व्यवस्था गर्ने। Digitally Verifiable Credential पेस गर्न सक्ने गरी प्रणालीको विकास गरी त्यस्तो Credential हरूलाई Digitally रुजु गर्ने।

(ङ)राजस्व भुक्तानी

- डिजिटल गभर्नेन्सलाई सफल बनाउन "Zero-Threshold for Government Revenue" (अर्थात् सरकारी कर तिर्दा कुनै पनि वालेट वा बैंकको लिमिट नलाग्ने) व्यवस्थालाई थप प्रभावकारी बनाउने।
- सरकारले दिने र लिने पैसा सबै डिजिटल बनाउने। सुरक्षाका लागि रकम अनुसारको Preferred Payment Method तोक्ने।
- इन्टरनेट नभएको वा स्मार्टफोन चलाउन नजान्ने नागरिकका लागि पनि डिजिटल भुक्तानी पहुँचयोग्य बनाउने। उदाहरणको लागि, USSD-based Payment (Feature फोनबाटै भुक्तानी) समेतको व्यवस्था गर्ने।
- सरकारी सेवामा भुक्तानीको सरलीकरण गर्न 'Unified QR' को व्यवस्था गर्ने।
- सबै बैंक, वालेट (eSewa, Khalti, आदि) र सरकारी पोर्टलहरूलाई National Payment Switch (NPS) मार्फत एउटै सञ्जालमा जोडी नागरिकलाई अफ्नो छनौटको payment solution प्रयोग गर्न सक्ने बनाउने।

(च) निर्णय

- फाइल कुन टेबुलमा कति समय बस्यो भन्ने ट्र्याकिङ गर्ने र तोकिएको समय नाघेमा माथिल्लो अधिकारीलाई 'अलर्ट' जाने प्रणालीको उपयोग विद्यमान एकीकृत कार्यालय व्यवस्थापन प्रणालीमा गर्ने।
- साधारण सेवाहरूमा सबै मापदण्ड पुगेको खण्डमा सफ्टवेयरले नै स्वचालित रूपमा निर्णय गर्ने (Algorithmic Decision Making) व्यवस्थालाई उपयोगमा ल्याउने।
- निर्णय प्रक्रियाको महत्वपूर्ण चरणको अपडेट नागरिकलाई SMS वा इमेल मार्फत पठाउने।

(छ) प्रमाणपत्र वा निस्सा जारी

- कर्मचारीले हातले हस्ताक्षर गर्नुको सट्टा कानुनी मान्यता प्राप्त डिजिटल हस्ताक्षर प्रयोग गरी प्रमाणपत्र वा निस्सा Digitally जारी गर्ने (Digitally Verified Credential)।
- प्रमाणपत्रहरू नागरिकले आधिकारिक मोबाइल एप/नागरिक एप वा इमेलमा 'डाउनलोड' गर्न मिल्ने गरी उपलब्ध गर्ने।
- जारी गरिएको निस्सा आधिकारिक हो कि होइन भनी अन्य निकायले अनलाइनबाटै जाँच्न मिल्ने 'भेरिफिकेसन लिंक' राख्ने।

(ज) पृष्ठपोषण

- सेवा प्राप्त हुनासाथ नागरिकलाई 'स्टार रेटिङ' वा छोटो फिडब्याक दिने लिङ्क पठाउने।
- अनलाइनबाटै उजुरी गर्ने र त्यसको सुनुवाइ कुन चरणमा पुग्यो भनेर ट्र्याक गर्न मिल्ने प्रणालीको व्यवस्था गर्ने।
- प्राप्त पृष्ठपोषणको विश्लेषण गरी कुन सेवा वा कार्यालयमा बढी समस्या छ भन्ने कुरा पहिचान गरी नीतिगत सुधार गर्ने।

१४.१० नागरिक सेवा केन्द्र

मुलुकले तीन तहको सङ्घीय प्रणाली अवलम्बन गरेसँगै राज्यका स्रोत, साधन तथा अधिकारहरू तीनै तहका सरकारहरूबाट प्रयोग र परिचालन हुँदै आएका छन्। त्यसैगरी सरकारका काम कारवाहीहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि विश्वव्यापी रूपमा आत्मसात गरिएका विविध अवधारणामध्ये नयाँ सार्वजनिक शासन (New Public Governance) ले राज्य सञ्चालनमा सरकारको मात्र नभएर सरकार बाहेकका निजी तथा सामुदायिक क्षेत्रको समेत महत्त्वपूर्ण भूमिकाको वकालत गरेको छ। एकद्वार/बिन्दू प्रणाली (one door or one stop wherever applicable) मार्फत नागरिकले प्राप्त गर्ने सेवाहरू नागरिकको नजिकको स्थानबाट सहज र सर्वसुलभ ढङ्गबाट प्रवाह गर्न कुनै एक भरपर्दो संयन्त्रको स्थापना गर्नुपर्ने देखिन्छ। विभिन्न देशहरूमा भएको पछिल्लो अभ्यासको पुनरावलोकन गर्दा एकद्वार सेवा प्रवाह प्रणालीको रूपमा नागरिक सेवाकेन्द्र (Citizen Service Centre) सञ्चालन भएको देखिन्छ।

एउटै भौतिक स्थानबाट धेरै सार्वजनिक सेवाहरू प्रदान गर्ने उद्देश्यले नागरिक सेवाकेन्द्रहरू स्थापना गरिन्छ। विशेष गरी सेवा प्रवाहको अग्रभाग (Frontline Service Delivery) मा रहेर कार्य सम्पादन गर्दा कर्मचारीतन्त्रमा देखिने प्रकृयामुखी, ढिलासुस्ती, मोलाहिजा र गैरकानुनी लाभ लिने प्रवृत्तिको निराकरण गरी सेवा प्रवाहको लागत र समय घटाउन सन् १९९० को दशक देखि हालसम्म ७० भन्दा बढी देशहरूमा भिन्न स्वरूपमा यस्ता सेवाकेन्द्रहरू स्थापना हुँदै आएका छन्। यस्ता सेवा केन्द्रहरू प्रायः नीजि क्षेत्रहरूले सञ्चालन गर्ने गरिएको पाइन्छ। एक अर्थमा हाम्रो सहर बजारमा रहेका साइबर क्याफे वा कतिपय विदेशी नियोगका सेवा केन्द्रहरूलाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ। छरिएर रहेका विभिन्न सेवालाई आधुनिक सूचना प्रविधिको प्रयोग मार्फत सार्वजनिक-निजी साझेदारी मोडलमा एकीकृत सेवा

प्रवाह प्रणालीको प्रयोग गर्दै सहज, सरल र भरपर्दो रूपमा सेवा प्रवाह गर्न एक विश्वसनीय संयन्त्रको रूपमा नागरिक सेवा केन्द्र स्थापना गरी सञ्चालन गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ।

स्रोत तथा साधनको उपलब्धता तथा सेवाग्राहीको चापका आधारमा कतिपय नागरिक सेवा केन्द्रले सबै प्रकारका सेवाहरूको आवेदन सङ्कलन गरी एकीकृत सफ्टवेयर प्रणाली मार्फत् त्यस्ता आवेदनहरू सम्वन्धित सेवा प्रदायक निकायमा फर्वार्ड गर्छन्। तत्पश्चात् सेवाप्रवाहका अनुरोधहरूलाई सम्वन्धित सार्वजनिक निकायले स्वीकृत गरेपश्चात् सेवा प्रवाह हुन्छ। यसरी नागरिक सेवा केन्द्रले सार्वजनिक सेवा प्रवाहको Front End Service Delivery माध्यमका रूपमा काम गरी सम्वन्धित सेवा प्रदायक निकायले भने Back End Service Delivery माध्यमका रूपमा काम गर्दछ। नागरिक सेवा केन्द्र प्रदायकले अनुपालना गर्नुपर्ने मापदण्ड तयार गरी सोका आधारमा नागरिक सेवा केन्द्रहरू सञ्चालन गर्ने गराउने जिम्मेवारी सरकारको हुनेछ।

१४.११ सरकारी सेवाको एजेन्सीफिकेसन

प्रायः सबैजसो सरकारी कार्यालयहरूमा सेवाग्राहीहरूले सेवा प्राप्त गर्न कोही न कोही अन्य व्यक्तिको सहयोग लिने गरेको देखिन्छ। यस्तो व्यवस्थालाई हामीले नकारात्मक भाषामा विचौलियाको प्रयोग भन्ने गरेका छौ। वास्तवमा यसलाई फरक तरिकाले हेर्ने हो भने यो सेवा क्षेत्रको एक महत्वपूर्ण रोजगारीको अवसर हो। समस्या यसलाई व्यवस्थित गर्न नसक्नु र औपचारिक प्रणालीको अङ्ग बनाउन नसक्नु हो। तसर्थ, हालको यो व्यवस्थालाई कानुनी दायरामा ल्याई औपचारिक प्रणालीको अङ्ग बनाउँदा सेवा प्रवाह सहज हुने, सेवाको विश्वसनीयता कायम हुने, राजस्वमा वृद्धि हुने तथा अनियमितता र वदमासी नियन्त्रण गर्न सकिन्छ। यसको आंशिक अभ्यास मालपोत कार्यालयहरूमा भईसकेको छ। यसलाई सूचना प्रविधिको माध्यमबाट सार्वजनिक सेवा प्रवाहको औपचारिक प्रणालीको अङ्ग वनाई जवाफदेही, जिम्मेवार र सहयोगी साधनको रूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ।

१४.१२ सुझाव, सुझाव कार्यान्वयन कार्ययोजना र निष्कर्ष

विद्युतीय शासन आजको विश्वमा रहरको विषय मात्र होइन।नागरिकको सरकारी सेवा प्रवाहप्रति लामो समयदेखि रहँदै आएको गुनासो सम्वोधन गर्न सूचना प्रविधिको उच्चतम प्रयोग मार्फत शासकीय प्रणाली र व्यवहारमा क्रान्तिकारी रूपान्तरण आजका सवै तहका सरकारहरूको अग्रदिशा पनि हो।नागरिकका बढ्दा आकाङ्क्षा र आवश्यकतालाई सम्वोधन गर्न सूचना प्रविधिको प्रयोग मार्फत सार्वजनिक सेवाको प्रभावकारितामा धेरै ठूलो सुधार गर्नुपर्ने वाध्यात्मक अवस्था छ।यसका लागि विद्यमान प्रणालीहरूको रूपान्तरण तथा नागरिकको अपेक्षा अनुसारको प्रविधिमा आधारित सेवा प्रवाह प्रणाली विकास गर्नु अत्यावश्यक भएको छ। देशको वदलिएको राजनीतिक तथा सामाजिक-सांस्कृतिक वातावरणलाई मध्यनजर गर्दै समग्र शासकीय प्रणालीको प्रभावकारिता वृद्धिका लागि सुशासनको मार्गचित्र निर्माण गर्ने क्रममा सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासनको क्षेत्रको रूपान्तरणका लागि हार्डवेयर र सफ्टवेयर लगायत समग्र पक्षको

अध्ययन विश्लेषण पश्चात सुझावहरू प्राप्त भएका छन्। अध्ययनका क्रममा सरकारी क्षेत्रको सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासनका क्षेत्रमा पहिचान गरिएका समस्याहरूलाई सोझै सम्वोधन गर्ने गरी क्षेत्रगत रूपमा देहायबमोजिमका सुझावका प्रस्तुत गरिएको छः

१४.१२.१ नीति तथा कानुन निर्माण

- सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन नीति तर्जुमा गर्ने,
- कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदनमा संशोधन गर्ने,
- सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन ऐन तर्जुमा गर्ने,
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, सार्वजनिक खरिद ऐन तथा नियमावली संशोधन गरी सूचना प्रविधि खरिद सम्बन्धमा छुट्टै व्यवस्था गर्ने,
- सुशासन ऐन तथा नियमावलीको नागरिक एप सम्बन्धी व्यवस्था संशोधन गर्ने,
- Cloud First Policy अङ्गीकार गर्दै सरकारी डाटा सेन्टरका पूर्वाधारको मापदण्ड, सञ्चालन विधि तथा Service Level Agreement सहितको निर्देशिका लागू गर्ने,
- डाटा संरक्षण नीति तर्जुमा गर्ने,
- डाटा संरक्षण ऐन तर्जुमा गर्ने।

१४.१२.२ संरचना निर्माण र पुर्वाधार विकास

- सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय स्थापना गर्ने,
- सूचना प्रविधि विद्युतीय शासन सम्बन्धी नियामक निकाय स्थापना गर्ने,
- प्रमाणिकरण नियन्त्रक तथा राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा केन्द्रको सुदृढीकरण गर्ने,
- नागरिक एप सहितको DPI अवलन्वन गर्ने,
- सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासनसँग सम्बन्धित विद्यमान संरचनामा पुनरावलोकन गरी थप सरकारी डाटा सेन्टरको निर्माण तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने,
- नागरिक सेवा केन्द्रको पाइलटिङ गर्ने,
- सूचना सम्बन्धी प्रणाली विकास, मर्मत सम्भार, परिमार्जन र स्तरोन्नति लगायत सफ्टवेयर विकास जीवनचक्र सम्बन्धी मापदण्ड तयार गरी लागु गर्ने।

१४.१२.३ विद्युतीय शासन प्रणाली विकास

- National Enterprise Architecture Framework तयार गर्ने,
- नेपाल सरकारका केन्द्रिय निकायमा Governance Integrated Office Management System-GIOMS सञ्चालन अनिवार्य गर्ने,
- सार्वजनिक सेवा कार्यमा एजेन्सिफिकेसनको मार्ग खुल्ला राख्ने,
- नेपाल सरकारले निर्माण गर्ने सूचना प्रणालीहरूमा अन्तरआवद्धता गर्ने,
- सार्वजनिक सेवाको Interactive Voice Record-IVR सेवा विकास गरी प्रयोगमा ल्याउने।

१४.१२.४ डाटा गभर्नेन्स तथा डाटा सुरक्षा

- Minimum Data Policy फ्रेमवर्क निर्माण गर्ने,
- डाटा एक्सचेन्ज प्लेटफर्म स्थापना गर्ने,
- Governance AI Model तयारी गर्ने,
- Data Protection Standard निर्धारण गर्ने,
- Data Protection Impact Assessment गर्ने,
- Central Meta Data Repository तयार गर्ने।

१४.१२.५ राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा

- राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा केन्द्रको सुदृढीकरण गर्ने,
- राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा मापदण्ड बनाउने,
- साइबर सुरक्षा सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने।

१४.१२.६ सार्वजनिक सेवाको रूपान्तरण

- नागरिक केन्द्रित सेवा डिजाइन गर्ने,
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहको Business Process तर्जुमा गर्ने,
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहको लागि आवेदन दिने र राजस्व भुक्तानी कार्य नागरिक एप, नागरिक पोर्टल तथा नागरिक सेवा केन्द्रबाट गर्न सक्ने व्यवस्था गरी तत्पश्चात जारी हुने प्रमाणपत्र समेत Digitally Verifiable Document को रूपमा नागरिक एप मार्फत नै प्राप्त हुने व्यवस्था गर्ने,
- डेस्कटप नागरिक पोर्टल निर्माण गर्ने,
- सार्वजनिक सेवाको वर्क फ्लो चार्ट निर्माण गर्ने,
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहका विद्यमान प्रणाली र राष्ट्रिय परिचय व्यवस्थापन प्रणालीबीचको अन्तरआवद्धता गराउने,
- राजस्वको डिजिटल भुक्तानी प्रणाली विकास गर्ने।

१४.१२.७ मानव संसाधन व्यवस्थापन

- निजामती सेवा भित्र छुट्टै सूचना प्रविधि सेवा गठन गर्ने,
- सूचना प्रविधि सेवाको गठन, सञ्चालन तथा कर्मचारी व्यवस्थापनको जिम्मेवारी सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालयलाई दिने।

१४.१३ सुझाव कार्यान्वयन कार्ययोजना

माथि पेस गरिएका सुझावहरू कार्यान्वयका लागि देहाय अनुसारको कार्ययोजना प्रस्तुत गरिएको छः

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	सहयोगी निकाय	समय सिमा
१	नीति तथा कानुन निर्माण	सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन नीति तर्जुमा	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय	४ महिना
२	„	कार्यविस्तृतिकरण प्रतिवेदनमा संशोधन	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय, स. मा. तथा सा. प्रशासन मन्त्रालय	६ महिना
३	„	सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन ऐन तर्जुमा	सङ्घीय संसद	प्र. म. तथा म.प.को कार्यालय; का., न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालय; सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	६ महिना
४	„	सार्वजनिक खरिद ऐन तथा नियमावली संशोधन गरी सूचना प्रविधि खरिद सम्बन्धमा छुट्टै व्यवस्था गर्ने	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय सङ्घीय संसद	सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय; कानुन न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय	१ वर्ष
५	„	Cloud First Policy अङ्गीकार गर्दै सरकारी डाटा सेन्टरका पूर्वाधारको मापदण्ड, सञ्चालन विधि तथा Service Level Agreement सहितको निर्देशिका लागू गर्ने	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	६ महिना
६	„	डाटा संरक्षण नीति तर्जुमा गर्ने	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय	६ महिना
७	„	डाटा संरक्षण ऐन तर्जुमा गर्ने	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय; सङ्घीय संसद	प्र. म. तथा म.प.को कार्यालय; कानुन न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय	८ महिना
८	संरचना निर्माण र पुर्वाधार विकास	सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय स्थापना	नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद	. म. तथा म.प.को कार्यालय; सञ्चार तथा सू. प्र. मन्त्रालय; अर्थ मन्त्रालय	३ महिना

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	सहयोगी निकाय	समय सिमा
९	"	सूचना प्रविधि र विद्युतीय शासन सम्बन्धि नियामक निकाय स्थापना गर्ने	नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय; सञ्चार तथा सू. प्र. मन्त्रालय	१ वर्ष
१०	"	राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा केन्द्रको सुदृढीकरण गर्ने	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय	६ महिना
११	"	नागरिक एप सहितको DPI अवलन्वन गर्ने	सवै सेवा प्रदायक निकाय	प्रधानमन्त्री तथा म. प.को कार्यालय	निरन्तर
१२	"	सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासनसँग सम्बन्धित विद्यमान संरचनामा पुनरावलोकन गर्ने	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	१ वर्ष
१३	"	सरकारी डाटा सेन्टरको निर्माण तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने (चालु दुई डाटा सेन्टरको क्षमता अभिवृद्धि तथा थप दुई डाटा सेन्टरको निर्माण)	सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय (प्रस्तावित)	अर्थ मन्त्रालय	२ वर्ष
१४	विद्युतीय शासन प्रणाली विकास	National Enterprise Architecture Framework तयार गर्ने	सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय	सवै मन्त्रालय तथा निकायहरू	१ वर्ष
१५	"	सवै सरकारी केन्द्रीय निकायमा Governance Integrated Office Management System-GIOMS सञ्चालन अनिवार्य गर्ने	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय	सवै मन्त्रालय तथा निकायहरू	१वर्ष
१६	"	सार्वजनिक सेवा प्रवाह कार्यमा एजेन्सिफिकेशन गर्ने	मालपोत, यातायात जस्ता सेवा प्रदायक निकाय	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय	६ महिनापछि निरन्तर

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	सहयोगी निकाय	समय सिमा
१७	”	नेपाल सरकारले निर्माण गर्ने सूचना प्रणालीहरूमा API लाई अनिवार्य गर्ने [API-First Architecture] ।	सवै सार्वजनिक निकायहरू	सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय	निरन्तर
१८	”	सार्वजनिक सेवाको Interactive Voice Record-IVR सेवा विकास गरी प्रयोगमा ल्याउने	सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शा. कार्यालय	सेवा प्रदायक सवै निकायहरू	६ महिना
१९	डाटा गभर्नेन्स तथा डाटा सुरक्षा	Minimum Data Policy निर्माण	,, ,,	सेवा प्रदायक सवै निकायहरू	निरन्तर
२०	”	डाटा गभर्नेन्स तथा डाटा प्रोटेक्सन फ्रेमवर्क निर्माण	ई-गभर्नेन्स वोर्ड वा सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासनको नियामकको रूपमा स्थापना हुने कार्यालय	सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय	१वर्ष
२१	”	डाटा एक्सचेन्ज प्लेटफर्म तयार गर्ने	,, ,,	,, ,,	१ वर्ष
२२	”	Governance AI Model तयारी	,, ,,	राष्ट्रिय AI केन्द्र	निरन्तर
२३	”	Data Protection Standard निर्धारण	,, ,,	सूचना प्रविधि तथा वि. शा. कार्यालय	१ वर्ष
२४	”	Data Protection Impact Assessment गर्ने	,, ,,	,, ,,	६ महिना
२५	”	Central Meta Data Repository तयार गर्ने	,, ,,	,, ,,	१ वर्ष
२६	राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा	राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा केन्द्रको सुदृढीकरण गर्ने	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय	६ महिना
२७	”	राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा मापदण्ड बनाउने	साइबर सुरक्षा केन्द्र	,, ,,	६ महिना
२८	”	साइबर सुरक्षा सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धि	साइबर सुरक्षा केन्द्र	,, ,,	निरन्तर

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	सहयोगी निकाय	समय सिमा
२९	सार्वजनिक सेवाको रूपान्तरण	नागरिक केन्द्रित सेवा डिजाईन	सवै सेवा प्रदायक कार्यालयहरू	,, ,,	६ महिना
३०	"	सार्वजनिक सेवा प्रवाहको Business Process तर्जुमा	सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय	,, ,,	१ वर्ष
३१	"	सार्वजनिक सेवा प्रवाहको लागि आवेदन दिने र राजस्व भुक्तानी कार्य नागरिक एप, नागरिक पोर्टल तथा नागरिक सेवा केन्द्रबाट गर्न सक्ने व्यवस्था गर्ने।	सवै सेवा प्रदायक कार्यालयहरू	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय र मन्त्रालयहरू	१ वर्ष
३२	"	तत्पश्चात जारी हुने प्रमाणपत्र समेत Digitally Verifiable Document को रूपमा नागरिक एप मार्फत नै प्राप्त हुने व्यवस्था गर्ने	सवै सेवा प्रदायक कार्यालयहरू	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय र मन्त्रालयहरू	१ वर्ष
३३	"	अनलाईन आवेदन प्रणाली विकास	सू. प्रविधि तथा वि. शा. कार्यालय	,, ,,	१ वर्ष
३४	"	डेष्कटप नागरिक पोर्टल निर्माण	,, ,,	,, ,,	३ महिना
३५	"	सार्वजनिक सेवाको वर्क फ्लो चार्ट निर्माण	सवै सेवा प्रदायक कार्यालयहरू	सूचना प्रविधि तथा वि. शा. कार्यालय	६ महिना
३६	"	सार्वजनिक सेवा प्रवाहका विद्यमान प्रणाली र राष्ट्रिय परिचय व्यवस्थापन प्रणालीबीचको अन्तरआवद्धता गराउने	प्रणाली सञ्चालन गर्ने निकायहरू	राष्ट्रिय परिचय पत्र तथा पञ्जीकरण विभाग	१ वर्ष
३७	"	राजस्वको डिजिटल भुक्तानी प्रणाली विकास	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय	सूचना प्रविधि तथा वि. शा. कार्यालय	६ महिना
३८	नागरिक सेवाकेन्द्र	नागरिक सेवा केन्द्रको पाईलटिङ गर्ने	सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय		१ वर्ष

क्र.सं.	सुधारका क्षेत्र	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	सहयोगी निकाय	समय सिमा
३९	सरकारी सेवाको एजेन्सिफिकेशन	निजी क्षेत्रको सहकार्यमा सरकारी सेवा उत्पादन तथा वितरण हुने प्रणाली विकास गर्ने	,, ,,	सवै सरकारी कार्यालयहरू	६ महिना
४०	मानव संसाधन व्यवस्थापन	निजामती सेवा भित्र छुट्टै सूचना प्रविधि सेवा गठन गर्ने	सङ्घीय संसद; सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, सञ्चार तथा सू. प्र. मन्त्रालय	१ वर्ष
४१	”	सूचना प्रविधि सेवाको गठन, सञ्चालन तथा कर्मचारी व्यवस्थापनको जिम्मेवारी सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालयलाई दिने	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	१ वर्ष

सन्दर्भ सामग्री

नेपाल सरकार, सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय। (२०७२)। सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति, २०७२। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

नेपाल सरकार। (२०६३)। विद्युतीय कारोबार ऐन, २०६३। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

नेपाल सरकार। (२०६४)। सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

नेपाल सरकार। (२०७२)। नेपालको संविधान, २०७२। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

नेपाल सरकार। (२०७५)। व्यक्तिगत गोपनीयता सम्बन्धी ऐन, २०७५। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

नेपाल सरकार। (२०७६)। डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

नेपाल सरकार। (२०७९)। तथ्याङ्क ऐन, २०७९। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

नेपाल सरकार। (२०८०)। राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा नीति, २०८०। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

नेपाल सरकार। (२०८२)। राष्ट्रिय आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI) नीति, २०८२। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

नेपाल राष्ट्र बैंक। (विभिन्न वर्षहरू)। देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति सम्बन्धी प्रतिवेदन। काठमाडौं: नेपाल राष्ट्र बैंक।

Institute for Integrated Development Studies (IIDS). (2024). ICT sector market assessment of Nepal. Kathmandu: IIDS.

International Telecommunication Union. (2024). Global cybersecurity index 2024. Geneva: ITU.

Oxford Insights. (2024). Government AI readiness index 2024. Oxford: Oxford Insights.

United Nations. (2024). United Nations e-government survey 2024: Accelerating digital transformation for sustainable development. New York: United Nations.

परिच्छेद पन्ध्र
कर्मचारी प्रशासन

१५.१. सम्बद्ध दस्तावेजहरूको सङ्क्षिप्त पुनरावलोकन

१५.१.१ सान्दर्भिक रहेका सुधारयोजना/प्रतिवेदनहरूको सारांशः

नेपालको सार्वजनिक प्रशासनलाई समयसापेक्ष, नतिजामुखी र नागरिकमैत्री बनाउन विभिन्न समयमा गठित उच्चस्तरीय आयोग, समिति र कार्यदलहरूले महत्वपूर्ण रणनीतिक सुधारका सिफारिसहरू प्रस्तुत गरेका छन्। नेपालमा प्रशासन सुधारको शुरुवात बुच कमिसन २००९ बाट भएको र वि. सं २०४७ सालको राजनीतिक परिवर्तनसम्म आइपुग्दा नेपालको समग्र प्रशासन सुधार, सेवा प्रवाह, विकेन्द्रीकरण, भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सुशासन प्रवर्द्धनका सम्बन्धमा विभिन्न आयोग, समिति तथा कार्यदलहरूबाट महत्वपूर्ण सुझावहरू प्राप्त भई कार्यान्वयन हुँदै आएको देखिन्छ। वि.सं. २०४८ को प्रशासन सुधार आयोगले निजामती सेवालाई अधिकृतमुखी बनाउने, कार्यविवरण लागू गर्ने र सेवालाई पारदर्शी बनाउने सुझाव दिएको थियो भने प्रशासन सुधार सुझाव समिति, २०५९ ले संगठन संरचनाको पुनरावलोकन, जनशक्ति व्यवस्थापन र ई-गभर्नेन्सको अवधारणालाई अघि सारेको थियो। यसैगरी, उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार सुझाव समिति, २०६५ ले सेवा प्रवाहलाई नागरिक केन्द्रित बनाउन नैतिकता र आचरण सुधारमा जोड दिएको थियो। प्रशासन सुधार सुझाव समिति, २०७० ले विगतका सुझावहरूको समीक्षा गर्दै प्रक्रिया सरलीकरण र पूर्ण डिजिटलाइजेशनको आवश्यकता औंल्याएको थियो। सङ्घीयता कार्यान्वयनको सन्दर्भमा अधिकार सम्पन्न सङ्घीय प्रशासनिक पुनर्संरचना समिति, २०७४ र उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार कार्यान्वयन तथा अनुगमन समिति, २०७६ ले सङ्घीय शासन प्रणालीलाई सफल तुल्याउन प्रशासनिक संरचना, जनशक्ति व्यवस्थापन र कर्मचारीको व्यवहारमा व्यापक रूपान्तरण गर्दै पारदर्शिता र सुशासन सुनिश्चित गर्न अपरिहार्य रहेको निष्कर्ष निकालेको थियो।

१५.१.२ प्राज्ञिक/बाह्य क्षेत्रका अध्ययनहरूको निष्कर्षः

सार्वजनिक सेवा र कर्मचारी प्रशासनमा विद्यमान समस्याहरूको पहिचान गरी सुधारका लागि सुझाव पेश गर्ने सन्दर्भमा भएका विभिन्न अध्ययन तथा अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूले सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि र कानुनी स्पष्टताका लागि रणनीतिक सुधारको आवश्यकता औंल्याएका छन्। विशेष गरी, निजामती कर्मचारीको विद्यमान कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रणालीलाई थप वस्तुनिष्ठ, वैज्ञानिक र नतिजामा आधारित बनाउनु पर्ने, प्रशासनिक कार्यप्रक्रिया र व्यवहारमा सुधार ल्याउन कर्मचारीले पालन गर्नुपर्ने, सदाचार, शिष्टाचार र सकारात्मक सोच सम्बन्धी 'राष्ट्रिय ढाँचा' (National Protocol) को कार्यान्वयनलाई उच्च प्राथमिकता दिनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन्।

यसैगरी, निजामती सेवामा समावेशीकरण (आरक्षण) नीतिको प्रभावकारिता र स्थानीय तहको आवश्यकता पहिचान सम्बन्धी अध्ययनहरूले सङ्घीयताको सफल कार्यान्वयनका लागि सुधारका नयाँ क्षेत्रहरू पहिचान गरेका छन्। प्रशासनिक सुदृढीकरणका लागि पूर्व कर्मचारी, सैनिक तथा प्रहरी लगायतका सेवानिवृत्त राष्ट्रसेवकहरूमा रहेको अनुभव, ज्ञान र सीपलाई राष्ट्रहितमा उपयोग गर्ने स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था हुनुपर्ने, सार्वजनिक सेवाको मापदण्ड निर्धारण गर्ने, नागरिक वडापत्रलाई नागरिक अधिकारका रूपमा स्थापित गर्ने र स्थानीय तहका कानुनहरूको सामञ्जस्यता कायम गर्दै कर्मचारीको मनोबल एवं उत्प्रेरणा जगाउने कार्यक्रमहरू मार्फत सार्वजनिक प्रशासन र कर्मचारी प्रशासनलाई नतिजामुखी बनाउनु पर्ने आवश्यकता औंल्याएका छन्।

यसका अतिरिक्त, निजामती कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनलाई वस्तुनिष्ठ र वैज्ञानिक बनाउनुपर्ने, सङ्घीय शासनको प्रभावकारिताका लागि कर्मचारीको वृत्ति विकासलाई नतिजासँग आबद्ध गर्ने, सेवा प्रवाहका लागि एकीकृत डिजिटल ड्यासबोर्ड निर्माण गर्ने र सेवानिवृत्त राष्ट्रसेवकहरूको अनुभवलाई राष्ट्रहितमा उपयोग गर्ने नीतिगत व्यवस्था हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको देखिन्छ।

१५.१.३. सुधार योजना/प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरू

नेपालको कर्मचारी प्रशासनमा विभिन्न समयमा गरिएका सुधारका प्रयासहरूको आंशिक प्रभाव देखिएको भएतापनि प्रशासन सुधार सम्वन्धी गठित आयोग तथा समितिका प्रतिवेदनहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नुका पछाडी देहाय बमोजिमका संरचनागत, राजनीतिक र व्यावहारिक समस्याहरू रहेका छन्।

- **सुधारको स्पष्ट मार्गचित्रको अभावः** सुधारका लागि आवश्यक विस्तृत कार्ययोजना, प्राथमिकता र भविष्यको स्पष्ट मार्गचित्र तयार नहुँदा कार्यान्वयन प्रक्रिया दिशाहीन हुने गरेको छ।
- **उच्च नेतृत्वमा प्रतिबद्धता र इच्छाशक्तिको कमीः** राजनीतिक तथा प्रशासनिक उच्च नेतृत्वमा सुधारप्रति वास्तविक स्वामित्व र दृढ इच्छाशक्तिको अभाव देखिनु कार्यान्वयनको मुख्य बाधक रहेको छ।
- **राजनीतिक तथा प्रशासनिक अस्थिरताः** सरकार र प्रशासनिक नेतृत्वको बारम्बारको परिवर्तनले गर्दा सुधारका योजनाहरूले निरन्तरता पाउन नसकेको र अपनत्वको अभाव हुने गरेको छ।

- **वातावरणीय अनुकूलता (Ecology) र स्रोतको अभावः** स्रोत, समन्वय र व्यवस्थापकीय प्रबन्धमा आवश्यक वातावरणीय अनुकूलता नहुनुका साथै आवश्यक वित्तीय र प्राविधिक स्रोतको उचित व्यवस्थापन हुन सकेको छैन।
- **परिवर्तन प्रतिरोधको प्रवृत्तिः** कर्मचारीतन्त्रमा विद्यमान सुधारप्रतिको न्यून चासो र 'यथास्थितिवादी' मनोविज्ञानका कारण नयाँ प्रणाली र प्रविधिलाई अंगाल्न प्रतिरोध गर्ने प्रवृत्ति कायम छ।
- **अवास्तविक र महत्वाकांक्षी सुझावहरूः** धेरैजसो अध्ययन प्रतिवेदनले औंल्याएका सुझावहरू बढी सैद्धान्तिक र महत्वाकांक्षी हुने तथा विद्यमान सांगठनिक क्षमताले कार्यान्वयन गर्न नसकिने प्रकृतिका हुने गरेका छन्।
- **स्पष्ट जिम्मेवारी र उत्तरदायित्वको कमीः** सुधारका कार्यहरू कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा कर्मचारीको जिम्मेवारी र जवाफदेहिता स्पष्ट नहुनु, र जिम्मेवारी बहन नगर्दा समेत दण्डित हुनु नपर्ने अवस्था विद्यमान रहेको छ।
- **कानुनी र नीतिगत जटिलताः** सङ्घीय निजामती सेवा ऐन जस्ता आधारभूत कानुनहरू समयमा जारी हुन नसक्दा र विद्यमान ऐन-नियमहरू समयानुकूल परिमार्जन नहुँदा नीतिगत अस्पष्टता कायम रहेको छ।
- **अनुगमन र मूल्याङ्कनको कमजोरीः** सुधारका प्रयासहरूको प्रभावकारी अनुगमन नहुनु र कार्यसम्पादनको आधारमा कर्मचारीको मूल्याङ्कन तथा दण्ड-पुरस्कारको व्यवस्था प्रभावकारी हुन सकेको छैन्।
- **संरचनागत जडता र दोहोरोपनाः** विभिन्न निकायहरू बीच कार्यक्षेत्रमा दोहोरोपना रहनु र सङ्घीयता र परिवर्तनको मर्म अनुसार संगठन संरचनाको पुनरावलोकन तथा प्रशासनिक अन्तर-सम्बन्ध स्पष्ट हुन सकेको छैन्।

१५.१.४ सेवा प्रवाह सुधार र सुशासनका लागि अवलम्बन गरिएका असल अभ्यासहरूः

मन्त्रालय र मातहतका निकायहरूमा सेवा प्रवाहलाई आधुनिक, प्रविधिमैत्री र व्यवस्थित बनाउन देहायका असल अभ्यासहरू अवलम्बन गरिएका छन्:

- **विद्युतीय हाजिरी प्रणालीः** कर्मचारीहरूको उपस्थिति र समयपालनलाई व्यवस्थित र नियमित बनाउन मन्त्रालय र मातहतका सबै निकायहरूमा विद्युतीय हाजिरी प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ।
- **डिजिटल अभिलेख व्यवस्थापनः** परम्परागत फाइल र कागजातहरूलाई सुरक्षित र छिटो फेला पार्न सकिने तुल्याउन डिजिटल अभिलेख राख्ने पद्धति (Digital Archiving) को विकास गरिएको छ।

- **इ-फाइलिङको अभ्यासः** कार्यालयको आन्तरिक कार्यप्रणालीलाई कागजविहीन बनाउन विभिन्न मन्त्रालय र कार्यालयहरूमा इ-फाइलिङ प्रणाली (GIOMS) को शुरुवात र अभ्यास भइरहेको छ।
- **सम्पत्ति विवरण र अभिलेखको डिजिटलाइजेशनः** राष्ट्रिय किताबखाना (निजामती) मार्फत कर्मचारीहरूको व्यक्तिगत विवरण र सम्पत्ति विवरणलाई विद्युतीय प्रणालीमा प्रविष्ट गरी व्यवस्थापन गर्ने गरिएको छ।
- **अनलाइन सेवाको शुरुवातः** सेवाग्राहीको सुविधाका लागि विभिन्न फारमहरू र विवरणहरू अनलाइनमार्फत प्राप्त गर्न सकिने गरी मन्त्रालय र विभागका वेबसाइटहरूलाई सक्रिय बनाइएको छ।
- **पेशागत क्षमता परीक्षणका मोड्युलः** कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि आवश्यकतामा आधारित अल्पकालीन तालिमका अनलाइन मोड्युलहरू विकास गर्ने कार्य सुरु गरिएको छ।
- **सूचना प्रविधिको प्रयोगमा विस्तारः** सार्वजनिक निकायको सेवा वितरणलाई छरितो बनाउन विभिन्न सफ्टवेयर र सूचना प्रविधिमा आधारित प्रणालीहरूको प्रयोग र अन्तरआबद्धतामा जोड दिइएको छ।
- **गुनासो व्यवस्थापनमा सक्रियताः** सेवा प्रवाहमा देखिने समस्या र नागरिकका गुनासोहरूलाई सम्बोधन गर्न विभिन्न संयन्त्रहरू मार्फत गुनासो सुन्ने र समाधान गर्ने प्रयास गरिएको छ।
- **तालिम र प्रशिक्षणमा सूचना प्रविधिः** निजामती कर्मचारीहरूको सीप विकासका लागि सञ्चालन गरिने तालिमहरूमा आधुनिक प्रविधि र अनलाइन प्ल्याटफर्महरूको प्रयोग बढाइएको छ।
- **संस्थागत सुधारका प्रयासहरूः** मन्त्रालयले प्रशासनिक सङ्घीयता कार्यान्वयनका लागि स्थानीय तहको क्षमता विकास र अन्तर-सरकारी समन्वयका लागि विभिन्न डिजिटल निर्देशिकाहरू तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ।

१५.२ आगामी मार्गचित्र

१५.२.१ विद्यमान समस्या तथा चुनौतीहरूः

नेपालको सार्वजनिक प्रशासन र सङ्घीयता कार्यान्वयनको सन्दर्भमा कर्मचारी प्रशासनमा समसामयिक सुधार गरी नागरिकमैत्री र नतिजामुखी बनाउने सन्दर्भमा विद्यमान समस्या तथा चुनौतीहरूलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

- **कानुनी अड्चन र नीतिगत अस्पष्टताः** सङ्घीय निजामती सेवा ऐन समयमा जारी हुन नसक्दा समग्र प्रशासन सञ्चालनमा नीतिगत अन्योलता कायम छ। यसका साथै कर्मचारी समायोजनका धेरै विषयहरू अदालतमा विचाराधीन रहेकाले प्रशासनिक व्यवस्थापनमा जटिलता थपिएको छ।

- **संरचनागत र दरबन्दी सम्बन्धी समस्याः** सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको संगठन संरचना तथा दरबन्दीको समयसापेक्ष पुनरावलोकन हुन सकेको छैन। तीन तहका कर्मचारी सम्बन्धी कानुनहरूमा सामञ्जस्यता (Harmonization) नहुँदा सेवा-सुविधा र वृत्ति विकासमा भिन्नता देखिएको छ।

- **कुशल मानवस्रोत व्यवस्थापनको अभावः** 'Right men in right place' को अवधारणा कार्यान्वयन गर्न चुनौती देखिएको छ। शासकीय क्षमता अभिवृद्धि गर्न जनशक्तिको उचित परिचालन हुन सकेको छैन भने फाजिलमा रहेका कर्मचारीको व्यवस्थापन अझै टुङ्गो लाग्न सकेको छैन। विभिन्न मन्त्रालयहरूले समयमै कर्मचारीहरूलाई जिम्मेवारी नदिई लामो समयसम्म जिम्मेवारीविहीन राख्ने गरेको पाइन्छ।

- **तालिम र क्षमता विकासमा कमजोरीः** तालिम आवश्यकता पहिचान (Training Need Assessment) नगरी कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने गरेकाले कर्मचारीको आचरण र कार्यदक्षतामा अपेक्षित सुधार आउन सकेको छैन। साथै, महत्वपूर्ण पदहरू (Critical positions) का लागि आवश्यक 'Competency Framework' लागू गर्न सकिएको छैन र कर्मचारीहरूलाई भाषा र सूचना प्रविधि सम्बन्धी न्यूनतम ज्ञान उपलब्ध गराउन सकिएको छैन्।

- **जवाफदेहिता र नागरिक अधिकारको कमजोर अवस्थाः** सार्वजनिक निकायको सेवा वितरण मापदण्ड र 'नागरिक सेवा अधिकार ऐन' तर्जुमा हुन नसक्दा सेवा प्राप्तिमा नागरिक अधिकार पूर्ण रूपमा स्थापित हुन सकेको छैन। सेवाग्राहीका आवश्यकताप्रति प्रशासनिक संयन्त्र अझै पनि केही हदसम्म उदासीन देखिन्छ।

- **डिजिटलाइजेशन र सूचना प्रणालीमा न्यून आबद्धताः** कर्मचारीको अभिलेख, कार्यसम्पादन र नतिजा प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा प्रविधिमा (HRMIS)आबद्ध गर्न सकिएको छैन। पदस्थापना, सरुवा र बढुवा जस्ता कार्यहरू अझै पनि पूर्णतः व्यवस्थित र 'Digitize' हुन बाँकी नै छन्।

- **अन्तर-सरकारी समन्वयमा जटिलताः** अन्तर-सरकारी संयन्त्रहरू (IGR Mechanisms) केवल परामर्शदायी भूमिकामा सीमित भएका छन्। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बीचको प्रशासनिक अन्तर-सम्बन्धका क्षेत्रहरू अझै स्पष्ट हुन नसकेको कारण कर्मचारी व्यवस्थापन लगायतका विषयमा आपसी असहयोग र द्वन्द छ।

- **अनुगमन, नियमन र आचरणमा ह्रासः** कर्मचारीको आचरण, व्यवहार र 'Chain of Command' कमजोर हुँदै गएको छ। प्रशासनिक निकायहरूको अनुगमन र नियमन गर्ने संयन्त्र प्रभावकारी हुन सकेको छैन। ट्रेड युनियनको गलत अभ्यासको कारण दण्डहीनता बढेको र कार्यसंस्कृतिमा ह्रास हुँदै गएको छ।
- **नतिजामुखी गुनासो व्यवस्थापनको अभावः** हाल विद्यमान गुनासो व्यवस्थापनका उपायहरू प्रभावहीन देखिएका छन् र यो प्रणाली नतिजामुखी हुन सकेको छैन। शासन प्रणालीमा 'Governance Database' कमजोर हुनुले पनि सुधारमा बाधा पुऱ्याएको छ।
- **प्रशासनिक अस्थिरता र सुधारमा अरूचिः** उच्च नेतृत्वको प्रतिबद्धतामा कमी र बारम्बारको प्रशासनिक परिवर्तनले सुधारका मार्गचित्रहरू कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन्। सुधारका लागि आवश्यक स्रोत, समन्वय र व्यवस्थापकीय वातावरणको अभावले यथास्थितिवादी प्रवृत्तिलाई प्रश्रय दिएको छ।

१५.२.२ सरोकारवालाका अपेक्षाः

जेन-जी (Gen-Z) पुस्ताको चेतना र नागरिक तहबाट अभिव्यक्त अपेक्षाहरूलाई सम्बोधन गर्दै, सार्वजनिक कर्मचारी प्रशासनलाई पूर्वानुमानयोग्य, आधुनिक, प्रविधिमैत्री, जनमुखी र नतिजाउन्मुख बनाउन नागरिकहरूले गरेका मुख्य अपेक्षाहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छः

- योग्यतामा आधारित भर्ना तथा छनौट प्रणाली होस्।
- विद्यमान जनशक्तिलाई कार्यालयको कामको प्रकृति अनुसार सीप क्षमता अभिवृद्धि गरी दक्ष बनाइयोस्।
- कर्मचारी प्रशासनमा स्पष्ट जिम्मेवारी र उत्तरदायित्वको व्यवस्था गरियोस्।
- कर्मचारीहरूमा सदाचार, शिष्टाचार र सकारात्मक सोचको विकास गरी जनमैत्री कार्यसंस्कृतिको निर्माण होस्।
- सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने कार्यालयहरूमा सूचना प्रविधिको प्रयोग बढाई फेसलेस र पेपरलेस सेवाको शुरुवात गरी कर्मचारिको भौतिक रूपमा उपस्थित हुन नपर्ने व्यवस्था गरियोस्।
- सेवा प्रवाहमा खटिने कर्मचारीहरू राजनीतिक पहुँचका आधारमा नभई सम्बन्धित क्षेत्रको विशिष्टीकृत ज्ञान र सीप भएका व्यावसायिक जनशक्ति उत्पादन होस्।
- पदस्थापन, सरुवा र बढुवा जस्ता कार्यहरू राजनीतिक प्रभावमुक्त भई सूचना प्रणालीमा आधारित, पारदर्शी र पूर्वानुमानयोग्य होस्।

- कर्मचारीको मूल्याङ्कन हचुवाको भरमा नभई वस्तुनिष्ठ सूचक र नतिजाका आधारमा गरी त्यसलाई वृत्ति विकाससँग आबद्ध गरियोस्।
- सेवानिवृत्त राष्ट्रसेवकहरूको अनुभव, ज्ञान र सीपलाई राष्ट्रहितका क्षेत्रमा सल्लाहकार वा विज्ञका रूपमा उपयोग गर्ने नीतिगत व्यवस्था होस्।
- निजामती सेवामा समावेशीकरण (आरक्षण) नीतिको प्रभाव अध्ययन गरी यसलाई थप नतिजामुखी र लक्षित वर्ग केन्द्रित बनाइयोस्।

१५.२.३ अबको दूरदृष्टिः

"दक्ष जनशक्ति, स्मार्ट प्रविधिः नागरिक केन्द्रित र परिणाममुखी कर्मचारी प्रशासन।"

१५.२.३.१ नीतिगत र कानूनी सुधार

- सङ्घीय निजामती सेवा ऐन तथा नियमावली तर्जुमाको कार्य शिघ्र सम्पन्न गरी जारी गर्ने।
- निजामती सेवालाई सङ्घीय निजामती सेवा, प्रदेश निजामती सेवा र स्थानीय निजामती सेवाको रुपमा परिभाषित गर्ने।
- प्रदेशका प्रमुख सचिव, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, स्थानीय तहका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतहरू जस्ता पदहरूलाई समेट्ने गरी राष्ट्रिय निजामती सेवा गठन गर्ने विकल्पमा अगाडि बढ्ने।
- छिटो छिटो कर्मचारी सरुवा हुने प्रवृति रोक्न, संस्थागत सम्झना कायम राख्न, व्यवसायिकताको विकास गर्न, कर्मचारीको योग्यता, तालिम र अनुभवको सदुपयोग गर्न विभिन्न मन्त्रालय/निकायमा कामगर्ने कर्मचारीहरूको कार्यप्रकृति मिल्ने गरी थप मन्त्रालयगत समूह (Ministerial Cadre) गठन गर्ने।
- सार्वजनिक सेवा प्राप्तिमा नागरिक अधिकार स्थापित गर्न 'नागरिक सेवा अधिकार ऐन' को तर्जुमा गर्ने।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन तथा अन्य सम्बद्ध कानूनहरूमा सङ्घीयताको मर्म अनुरूप सामयिक सुधार गर्ने।
- निजामती सेवाका लागि एकिकृत राष्ट्रिय नीति तथा मापदण्ड तर्जुमा गरी लागू गर्ने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको प्रशासकीय अधिकार र जिम्मेवारी थप स्पष्ट गर्दै क्षेत्राधिकारको विवाद अन्त्य गर्ने।
- सबै सरकारी निकायहरूमा कार्यसम्पादनमा एकरूपता ल्याउन परिभाषित कार्यसञ्चालन मापदण्ड (SOP) लागू गर्ने।
- आरक्षण नीतिको प्रभाव अध्ययनका आधारमा समावेशीकरण नीतिलाई थप प्रभावकारी र नतिजामुखी बनाउन परिमार्जन गर्ने।

- कार्यबोझ र आवश्यकताको आधारमा संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गरी कर्मचारीको विद्यमान संख्यामा पुनरावलोकन गर्ने, कर्मचारी प्रशासनलाई समसायमिक बनाउन स्वैच्छिक अवकाश योजना (VRS) कार्यान्वयन गर्ने।
- पूर्व कर्मचारी, सैनिक र प्रहरीको ज्ञान, सीपलाई राष्ट्रहितमा उपयोग गर्ने सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका कर्मचारी सम्बन्धी कानूनहरू बीच सामञ्जस्यता (Harmonization) कायम गर्ने।
- सार्वजनिक पदमा रहेका व्यक्तिहरूको नैतिक आचरण मापन गर्न 'नैतिक परीक्षण तथा सिफारिस संयन्त्र' (Ethical Commission) गठन र सञ्चालन गर्ने।
- निजामती सेवामा हाल रहेको ट्रेड युनियनको सट्टा राजपत्र अनंकित कर्मचारीहरूको एकल पेशागत संगठन (Association Model) को अभ्यास गर्ने।

१५.२.३.२ संरचनागत र संस्थागत सुधार

- शासकीय क्षमता र जनशक्तिको आवश्यकता विश्लेषण गरी संगठन तथा दरबन्दीको 'राष्ट्रिय मापदण्ड' तर्जुमा गर्ने।
- कर्मचारी व्यवस्थापनका सवै मोडयूलहरू, कर्मचारी नियुक्ति, पदस्थापन, सरुवा, बढुवा, हाजिरी, विदा, अध्ययन, तालिम, छात्रवृत्ति, तलव एवं सेवा सुविधा भुक्तानी, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन, दण्डपुरस्कार लगायतका सम्पूर्ण कार्यहरू PIS प्रणालीलाई PMIS प्रणालीमा स्तरोन्नती गरी सम्पादन गर्ने।
- असल अभ्यासहरूको आपसी सिकाई व्यवस्थापन गर्दै नवप्रवर्तनात्मक सुधारलाई निरन्तरता दिन कर्मचारीहरूको मात्र पहुँच हुने अनुभव, उपलव्धी र सिकाईको सामाजिक सन्जाल (CoP) विकास गर्ने।
- कार्यजिम्मेवारीमा दोहोरोपना देखिएका वा औचित्यहीन भएका विषयगत निकायहरूको समायोजन वा खारेजी गर्ने।
- सार्वजनिक निकायको सेवाको गुणस्तर प्रमाणीकरण (Accreditation) गर्ने व्यवस्था गरी उत्कृष्ट निकायलाई पुरस्कृत (Incentivize) गर्ने।
- सरकारी कार्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधार र सेवाको गुणस्तरका लागि न्यूनतम कार्यसञ्चालन मापदण्ड (POMS) तर्जुमा र प्रमाणीकरण गर्ने।
- पदस्थापन, सरुवा र बढुवा जस्ता कार्यको सुपरिवेक्षण र निर्णयकर्ताको जवाफदेहिता बढाउन 'निजामती कर्मचारी बोर्ड' स्थापना गर्ने।
- सरकारी निकायहरूको संस्थागत उपलब्धि मापन गर्ने सूचकहरू (Institutional Achievements Measure) विकास गरी परीक्षण गर्ने।

१५.२.३.३ आचरण र व्यवहारगत सुधार

- कर्मचारीको सेवा अवधिभरको अनुशासन र आचरण सम्बन्धी विवरणहरू (सजाय, पुरस्कार, विभागीय कारबाही) PIS मा 'डिजिटल प्रोफाइल' को रूपमा राख्ने र यसलाई सरुवा, बढुवा तथा पदस्थापनको मुख्य आधार बनाउने।
- कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा सेवाग्राहीको प्रत्यक्ष प्रतिक्रिया (QR-Based-Feedback) लाई एउटा निश्चित अङ्कको रूपमा प्रणालीमा जोड्ने।
- कर्मचारीले आचरण उल्लंघन गरेमा वा कार्य समय पालना नगरेमा प्रणालीले नै स्वतः सचेत गराउने (Email/SMS Alert) र सोको रेकर्ड वृत्ति विकासमा जोड्ने व्यवस्था गर्ने।
- ई-हाजिरी र दैनिक कार्य विवरण (Daily Work Log) लाई एकीकृत गरी कार्यालय समयको पूर्ण सदुपयोग गर्ने र 'ढिला आउने, चाँडो जाने' प्रवृत्तिको अन्त्य गर्ने।
- कर्मचारीले सम्पादन गर्ने कार्य र उनीहरूको व्यक्तिगत स्वार्थ बाँझिने क्षेत्रहरूलाई प्रणालीमार्फत 'फ्ल्याग' (Flag) गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- सहकर्मीहरूबीच एक-अर्काको व्यवहार, सहयोग र टिमवर्कको मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था PIS मा समावेश गर्ने।
- कार्यसम्पादनमा देखिएका व्यवहारगत कमजोरीका आधारमा कुन कर्मचारीलाई कस्तो 'सफ्ट स्किल्स' वा 'नैतिकता सम्बन्धी तालिम' आवश्यक छ, प्रणालीले नै पहिचान गरी सिफारिस गर्ने।
- वार्षिक सम्पत्ति विवरण र आचरण सम्बन्धी स्व-घोषणा (Self-declaration) लाई अनिवार्य र स्वचालित रूपमा प्रणालीमा आवद्ध गर्ने।
- राम्रो आचरण र उच्च कार्यसम्पादन गर्नेलाई 'स्वचालित प्रशंसा पत्र' र थप वृत्ति विकासका अवसरहरू प्रणालीमार्फत नै पारदर्शी रूपमा प्रदान गर्ने।

कर्मचारी प्रशासन सुधार

STRATEGIC MAP

POLICY

नीतिगत सुधार

संघीय ऐन जारी, तहगत स्पष्टता र नागरिक सेवा अधिकार सुनिश्चितता।

DIGITAL

डिजिटल प्रणाली

PIS बाट PMIS मा स्तरोन्नति, डिजिटल प्रोफाइल र स्वचालित सरुवा।

CONDUCT

आचरण र व्यवहार

३६०° मूल्याङ्कन, डिजिटल आचरण प्रोफाइल र फिडब्याक लुप।

RESULTS

नतिजामुखी सेवा

दक्ष जनशक्ति परिचालन, स्मार्ट प्रविधि र नतिजामा आधारित पुरस्कार।

दक्ष जनशक्ति > स्मार्ट प्रविधि > **नागरिक सन्तुष्टि**

संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

१५.२.४ कार्यान्वयन कार्ययोजना

उल्लिखित सुधार कार्यहरूको कार्यान्वयनको लागि देहायको कार्ययोजना प्रस्ताव गरिएको छः

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१	**नीतिगत र कानूनी**	सङ्घीय निजामती सेवा ऐन तथा नियमावली तर्जुमा गरी जारी गर्ने।	६ महिना	जारी ऐन/नियमावली	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	राजनीतिक सहमतिमा ढिलाइ
२	,, ,,	निजामती सेवालाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सेवाको रूपमा परिभाषित गर्ने।	६ महिना	जारी ऐन/नियमावली	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	तहगत समन्वयको अभाव
३	,, ,,	प्रमुख सचिव, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत जस्ता पदहरुलाई राष्ट्रिय निजामती सेवा अन्तर्गत रहने गरी प्रकृया अगाडी बढाउने।	६ महिना	जारी ऐन/नियमावली	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	प्रदेश र स्थानिय तहहरूको विरोध हुनसक्ने
४	,, ,,	विभिन्न मन्त्रालय/निकायमा कामगर्ने कर्मचारीहरूको कार्यप्रकृति मिल्ने गरी थप मन्त्रालयगत समूह (Ministerial Cadre) गठन गर्ने।	६ महिना	जारी ऐन/नियमावली	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	-
५	,, ,,	'नागरिक सेवा अधिकार ऐन' तर्जुमा गर्ने।	१ वर्ष भित्र	स्वीकृत ऐनको मस्यौदा	कानून मन्त्रालय	कार्यान्वयनमा स्रोतको कमी
६	,, ,,	स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा सङ्घीयता अनुरूप सुधार गर्ने।	१ वर्ष भित्र	संशोधित ऐन	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	सरोकारवालाको विरोध
७	,, ,,	निजामती सेवाका लागि एकीकृत राष्ट्रिय नीति तथा मापदण्ड लागू गर्ने।	१ वर्ष भित्र	राष्ट्रिय नीति दस्तावेज	नेपाल सरकार	नीतिगत अस्पष्टता

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
८	,, ,,	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको प्रशासकीय क्षेत्राधिकार स्पष्ट गर्ने।	१ वर्ष भित्र	कार्यजिम्मेवारी बाँडफाँड	अन्तर-तह समन्वय संयन्त्र	अधिकार बाँडफाँडमा विवाद
९	,, ,,	सबै निकायमा कार्यसञ्चालन मापदण्ड (SOP) लागू गर्ने।	६ महिना	कार्यान्वयनमा आएका SOP	सम्बन्धित सरकारी निकाय	परम्परागत कार्यशैली
१०	,, ,,	आरक्षण नीतिको प्रभाव अध्ययन गरी समावेशीकरण नीति परिमार्जन गर्ने।	१ वर्ष भित्र	अध्ययन प्रतिवेदन र नयाँ नीति	लोक सेवा आयोग	सामाजिक/राजनीतिक दबाब
११	,, ,,	O&M सर्वेक्षण गरी संख्या पुनरावलोकन र स्वैच्छिक अवकाश (VRS) लागू गर्ने।	६ महिना भित्र	स्वीकृत दरबन्दी र अवकाश संख्या	अर्थ मन्त्रालय	उच्च वित्तीय भार
१२	,, ,,	पूर्व कर्मचारी, सैनिक र प्रहरीको ज्ञान/सीप उपयोग सम्बन्धी नीति बनाउने।	१ वर्ष भित्र	जारी राष्ट्रिय नीति	गृह/रक्षा मन्त्रालय	अवसरको समुचित वितरण
१३	,, ,,	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका कर्मचारी कानूनमा सामञ्जस्यता (Harmonization) ल्याउने।	१ वर्ष भित्र	एकीकृत कानूनी ढाँचा	महान्यायाधिवक्ता कार्यालय	समन्वयकारी जटिलता
१४	,, ,,	'नैतिक परीक्षण तथा सिफारिस संयन्त्र' (Ethical Commission) गठन गर्ने।	६ महिना भित्र	गठित संयन्त्र र कार्यविधि	नेपाल सरकार	संयन्त्रको स्वायत्तता
१५	,, ,,	ट्रेड युनियनको सट्टा एकल पेशागत संगठन (Association Model) लागू गर्ने।	६ महिना भित्र	नयाँ सांगठनिक ढाँचा	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	युनियनहरूको विरोध
१६	**संरचनागत र संस्थागत**	संगठन तथा दरबन्दीको 'राष्ट्रिय मापदण्ड' तर्जुमा गर्ने।	६ महिना भित्र	स्वीकृत राष्ट्रिय मापदण्ड	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	वैज्ञानिक विश्लेषणमा कमी

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
१७	,, ,,	PIS प्रणालीलाई कर्मचारी व्यवस्थापनका सबै मोड्यूलहरू सहितको PMIS प्रणालीमा स्तरोन्नती गर्ने।	१ वर्ष	सफ्टवेयर प्रणाली विकास र कार्यान्वयन	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	स्रोत र ईच्छाशक्ति
१८	,, ,,	कर्मचारी लक्षित "अनुभव, उपलब्धि र सिकाई"को सामाजिक सञ्जाल विकास गर्ने।	६ महिना	सफ्टवेयर प्रणाली विकास र कार्यान्वयन	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	व्यवस्थापन र नियमन
१९	,, ,,	दोहोरोपना भएका वा औचित्यहीन निकायको समायोजन वा खारेजी गर्ने।	६ महिना भित्र	खारेज/समायोजन भएका निकाय	अर्थ मन्त्रालय	कर्मचारी व्यवस्थापनमा चुनौती
२०	,, ,,	सेवाको गुणस्तर प्रमाणीकरण (Accreditation) र पुरस्कृत गर्ने।	१ वर्ष भित्र	प्रमाणित निकाय संख्या	प्रधानमन्त्री कार्यालय	मूल्याङ्कनमा वस्तुनिष्ठता
२१	,, ,,	कार्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधार र सेवाका लागि POMS तर्जुमा गर्ने।	६ महिना भित्र	स्वीकृत POMS मापदण्ड	शहरी विकास मन्त्रालय	पर्याप्त बजेटको अभाव
२२	,, ,,	सरुवा, बढुवा सुपरिवेक्षणका लागि 'निजामती कर्मचारी बोर्ड' स्थापना गर्ने।	६ महिना भित्र	बोर्डको गठन र कार्यप्रारम्भ	नेपाल सरकार	कार्यक्षेत्रमा हस्तक्षेप
२३	,, ,,	संस्थागत उपलब्धि मापन सूचकहरू विकास गरी परीक्षण गर्ने।	६ महिना भित्र	विकसित सूचकहरू	सम्बन्धित मन्त्रालय	सूचकहरूको मापनयोग्यता
२४	**आचरण र व्यवहारगत**	PIS मा अनुशासन/आचरणको 'डिजिटल प्रोफाइल' तयार गर्ने।	६ महिना भित्र	अद्यावधिक PIS प्रणाली	निजामती किताबखाना	डाटा सुरक्षाको जोखिम
२५	,, ,,	कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा सेवाग्राहीको प्रत्यक्ष फीडब्याक जोड्ने।	६ महिना भित्र	अनलाइन फीडब्याक प्रणाली	सूचना प्रविधि विभाग	पूर्वाग्रही प्रतिक्रिया
२६	,, ,,	आचरण उल्लंघनमा प्रणालीबाट स्वतः Alert (SMS/Email) जाने बनाउने।	६ महिना भित्र	स्वचालित अलर्ट सिस्टम	राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र	प्राविधिक समस्या

क्र. सं.	सुधारको क्षेत्र	क्रियाकलाप	कार्यान्वयनको समयावधि	प्रगति सूचक	स्रोत व्यवस्थापन	सीमा तथा जोखिम
२७	,, ,,	ई-हाजिरी र Daily Work Log एकीकृत गर्ने।	६ महिना भित्र	एकीकृत लग प्रतिवेदन	सबै सरकारी निकाय	झारा टार्ने प्रवृत्ति
२८	,, ,,	व्यक्तिगत स्वार्थ बाँझिने क्षेत्रहरूलाई प्रणालीमार्फत 'Flag' गर्ने।	६ महिना भित्र	Flagging मोड्युल	सतर्कता केन्द्र	विवरण लुकाउने सम्भावना
२९	,, ,,	सहकर्मीहरूबीच एक-अर्काको व्यवहार र टिमवर्क मूल्याङ्कन PIS मा जोड्ने।	६ महिना भित्र	३६० डिग्री मूल्याङ्कन रेकर्ड	निजामती किताबखाना	आपसी साठगाँठ
३०	,, ,,	व्यवहारगत कमजोरीका आधारमा प्रणालीले नै तालिम सिफारिस गर्ने।	६ महिना भित्र	तालिम पहिचान रिपोर्ट	NASC / तालिम केन्द्र	सफ्टवेयरको शुद्धता
३१	,, ,,	सम्पत्ति विवरण र आचरणको स्व-घोषणा (Self-declaration) स्वचालित गर्ने।	६ महिना भित्र	अनलाइन घोषणा रेकर्ड	भ्रष्टाचार नियन्त्रण निकाय	गलत घोषणाको सम्भावना
३२	,, ,,	उच्च कार्यसम्पादन गर्नेलाई स्वचालित प्रशंसा पत्र र अवसर प्रदान गर्ने।	वार्षिक रुपमा	वितरण भएका डिजिटल प्रमाणपत्र	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	पारदर्शिताको प्रश्न

१५.२.५ अनुगमन मूल्याङ्कन सिकाई र तत्काल सुधार

क्र. सं.	क्षेत्र	मुख्य KPI	डाटा स्रोत	अनुगमन आवृत्ति	जिम्मेवार निकाय	Trigger (Red flag)	Corrective Action (तत्काल सुधार)
१	नीतिगत	सङ्घीय निजामती सेवा ऐन तथा नियमावली जारी भएको	नेपाल राजपत्र	मासिक	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	६ महिनाभित्र जारी नहुनु	कार्यदललाई थप स्रोत र निर्देशन दिने
२		तहगत सेवा (सङ्घ, प्रदेश, स्थानीय) को कानूनी परिभाषा	कानूनको दस्तावेज	त्रैमासिक	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	परिभाषामा अन्योल देखिनु	कानूनी परामर्श र परिमार्जन गर्ने

३		प्रमुख सचिव, CDO र प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको पदपूर्ति	पदस्थापन रेकर्ड	अर्ध-वार्षिक	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	पद रिक्त रहनु वा खटाउन नसक्नु	पदपूर्ति मापदण्डमा पुनरावलोकन गर्ने
४		नागरिक सेवा अधिकार ऐन तर्जुमा	स्वीकृत ऐन मस्यौदा	वार्षिक	कानून मन्त्रालय	मस्यौदा तयार नहुनु	मस्यौदा लेखन टोलीलाई सक्रिय बनाउने
५		स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा सुधार	संशोधित ऐन	वार्षिक	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	सङ्घीयताको मर्मसँग नबाझिनु	सरोकारवालासँग परामर्श गरी सुधार गर्ने
६		एकीकृत राष्ट्रिय नीति तथा मापदण्ड लागू	नीति दस्तावेज	वार्षिक	नेपाल सरकार	मापदण्ड लागू नहुनु	अनिवार्य कार्यान्वयनको सर्कुलर जारी गर्ने
७		तहगत प्रशासकीय क्षेत्राधिकार स्पष्टता	कार्यसूचि (Unbundling)	अर्ध-वार्षिक	अन्तर-तह समन्वय परिषद्	क्षेत्राधिकारमा उजुरी/विवाद आउनु	परिषद्को बैठकबाट अस्पष्टता हटाउने
८		कार्यसञ्चालन मापदण्ड (SOP) लागू	कार्यान्वयनमा आएका SOP	६ महिना	सम्बन्धित सरकारी निकाय	कार्यसम्पादनमा ढिलाइ हुनु	SOP अनिवार्य पालनाको अनुगमन गर्ने
९		आरक्षण नीतिको प्रभाव अध्ययन र परिमार्जन	अध्ययन प्रतिवेदन	वार्षिक	लोक सेवा आयोग	समावेशीकरण नतिजामुखी नहुनु	अध्ययनका आधारमा नीति परिमार्जन गर्ने
१०		O&M सर्वेक्षण र दरबन्दी पुनरावलोकन	स्वीकृत दरबन्दी संख्या	अर्ध-वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय/सङ्घीय मामिला	दरबन्दी र कार्यबोझ नमिल्नु	पुनः O&M सर्वेक्षण गर्ने
११		स्वैच्छिक अवकाश योजना (VRS) कार्यान्वयन	अवकाश प्राप्त संख्या	अर्ध-वार्षिक	अर्थ मन्त्रालय	कर्मचारीको आकर्षण कम हुनु	अवकाश सुविधा प्याकेज पुनरावलोकन गर्ने
१२		पूर्व कर्मचारी, सैनिक र प्रहरीको विज्ञता उपयोग नीति	जारी राष्ट्रिय नीति	वार्षिक	गृह/रक्षा मन्त्रालय	विज्ञताको रोस्टर तयार नहुनु	विज्ञता पहिचान र उपयोग कार्यविधि बनाउने
१३		तहगत कर्मचारी कानूनहरू बीच सामञ्जस्यता	एकीकृत कानूनी ढाँचा	वार्षिक	महान्यायाधिवक्ता कार्यालय	कानूनहरू एक-अर्कासँग बाझिनु	कानूनी अडिट र संशोधन प्रक्रिया थाल्ने

१४		नैतिक परीक्षण तथा सिफारिस संयन्त्र गठन	गठित संयन्त्र	६ महिना	नेपाल सरकार	उजुरीउपर परीक्षण नहुनु	संयन्त्रलाई पूर्ण कार्यक्षमता प्रदान गर्ने
१५		ट्रेड युनियनको सट्टा 'Association Model' लागू	नयाँ संगठनात्मक ढाँचा	६ महिना	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	युनियनको अवरोध कायमै रहनु	वार्ता र कानूनी उपचार खोज्ने
१६	संरचनागत	संगठन तथा दरबन्दीको राष्ट्रिय मापदण्ड	स्वीकृत मापदण्ड	६ महिना	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	मापदण्ड विपरित दरबन्दी सिर्जना	मापदण्ड विपरितका दरबन्दी खारेज गर्ने
१७		PMIS प्रणालीको विकास गर्ने।	PMIS प्रणालीको कार्यान्वयन	१ वर्ष	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	कर्मचारी अभिलेख र दरवन्दी एवं सूचना	कर्मचारी सूचना व्यवस्थापन
		औचित्यहीन निकायको समायोजन वा खारेजी	खारेज भएका निकाय संख्या	६ महिना	अर्थ मन्त्रालय	दोहोरो कार्यक्षेत्र कायमै रहनु	तत्काल समायोजनको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने
१८		सेवा गुणस्तर प्रमाणीकरण (Accreditation)	प्रमाणित निकाय संख्या	वार्षिक	प्रधानमन्त्री कार्यालय	गुणस्तरमा नागरिक गुनासो बढ्नु	कार्यसम्पादन अडिट गरी सुधार गर्ने
१९		न्यूनतम कार्यसञ्चालन मापदण्ड (POMS)	POMS निर्देशिका	६ महिना	शहरी विकास मन्त्रालय	भौतिक पूर्वाधार कमजोर हुनु	विशेष मर्मत र सुधार बजेट दिने
२०	संरचनागत	निजामती कर्मचारी बोर्ड स्थापना	बोर्डको कार्यप्रारम्भ	६ महिना	नेपाल सरकार	बोर्ड गठनमा ढिलाइ हुनु	तत्काल पदाधिकारी नियुक्त गर्ने
२१		संस्थागत उपलब्धि मापन सूचक विकास	विकसित सूचकहरू	६ महिना	सम्बन्धित मन्त्रालय	मापन पद्धति अस्पष्ट हुनु	सूचकहरूलाई वस्तुनिष्ठ बनाउने
२२	आचरण तथा व्यबहारगत	PIS मा आचरणको 'डिजिटल प्रोफाइल'	अद्यावधिक प्रोफाइल	मासिक	निजामती किताबखाना	प्रोफाइल खाली रहनु	सूचना नभरिने कर्मचारीलाई सचेत गराउने

२३		कार्यसम्पादनमा सेवाग्राहीको फीडब्याक	फीडब्याक पोर्टल लग	त्रैमासिक	सूचना प्रविधि विभाग	नकारात्मक फीडब्याक ५% माथि	सम्बन्धित कर्मचारीलाई स्पष्टीकरण सोध्ने
२४		आचरण उल्लंघनमा स्वचालित Alert (SMS/Email)	अलर्ट लग रिपोर्ट	तत्काल	राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र	प्रणालीले अलर्ट नपठाउनु	प्राविधिक मर्मत र सफ्टवेयर अपडेट गर्ने
२५		ई-हाजिरी र Daily Work Log एकीकरण	एकीकृत लग प्रतिवेदन	साप्ताहिक	सम्बन्धित कार्यालय प्रमुख	लग प्रविष्टि नहुनु	हाजिरी र कार्य विवरण नभए तलब रोक्ने
२६		व्यक्तिगत स्वार्थ बाँझिने क्षेत्रको 'Flagging'	फ्ल्यागिङ रिपोर्ट	त्रैमासिक	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र	स्वार्थ बाझिएको क्षेत्रमा नियुक्ति	तत्काल सो जिम्मेवारीबाट हटाउने
२७		सहकर्मी र टिमवर्क मूल्याङ्कन (PIS मा)	३६० डिग्री रेकर्ड	अर्ध-वार्षिक	निजामती किताबखाना	मूल्याङ्कनमा साठगाँठ देखिनु	बाह्य सुपरिवेक्षकबाट क्रस-चेक गर्ने
२८		सफ्ट स्किल्स र नैतिकता तालिम सिफारिस	तालिम रिपोर्ट	अर्ध-वार्षिक	NASC/तालिम केन्द्र	व्यवहारमा सुधार नआउनु	पुनर्तालिम र आचरण अनुगमन गर्ने
२९		स्वचालित प्रशंसा पत्र र अवसर प्रदान	वितरण भएका अवसर	वार्षिक	सङ्घीय मामिला मन्त्रालय	अवसरको वितरण असमान हुनु	प्रणालीको पारदर्शिता जाँच गर्ने

सन्दर्भ सामग्री

अधिकार सम्पन्न सङ्घीय प्रशासनिक पुनर्संरचना समिति। (२०७४)। सङ्घीय प्रशासनिक पुनर्संरचना सम्बन्धी प्रतिवेदन। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार कार्यान्वयन तथा अनुगमन समिति। (२०७६)। प्रशासन सुधार कार्यान्वयन तथा अनुगमन प्रतिवेदन। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार सुझाव समिति। (२०६५)। प्रशासन सुधार सम्बन्धी प्रतिवेदन, २०६५। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

निजामती किताबखाना (निजामती)। (विभिन्न वर्षहरू)। निजामती कर्मचारी अभिलेख तथा प्रशासनिक व्यवस्थापन सम्बन्धी प्रतिवेदनहरू। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

नेपाल सरकार। (२०७२)। नेपालको संविधान, २०७२। काठमाडौं: कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय।

प्रशासन सुधार आयोग। (२०४८)। प्रशासन सुधार आयोगको प्रतिवेदन, २०४८। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

प्रशासन सुधार सुझाव समिति। (२०५९)। प्रशासन सुधार सम्बन्धी सुझाव प्रतिवेदन। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

प्रशासन सुधार सुझाव समिति। (२०७०)। सार्वजनिक प्रशासन सुधार सम्बन्धी सुझाव प्रतिवेदन। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय। (विभिन्न वर्षहरू)। निजामती सेवा तथा कर्मचारी प्रशासन सम्बन्धी नीतिगत तथा प्रशासनिक दस्तावेजहरू। काठमाडौं: नेपाल सरकार।

परिच्छेद सोह्र
सार्वजनिक निकाय गाभ्ने, खारेजी वा हस्तान्तरण

१६.१ पृष्ठभूमि

डा. डिल्लीराज खनालको संयोजकत्वमा गठित सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोग, २०७५ र पूर्व सचिव शंकर प्रसाद कोइरालाको संयोजकत्वमा गठित एउटै प्रकृतिको कामका लागि स्थापना भएका अलग अलग संरचना गाभ्ने, खारेज गर्ने वा हस्तान्तरण गर्नेसम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, २०८१ ले सार्वजनिक निकाय गाभ्ने, खारेज गर्ने वा हस्तान्तरण गर्ने सम्वन्धमा विभिन्न सिफारिसहरू गरेका छन्। यी प्रतिवेदनमा दिइएका सुझाव समेतको आधारमा तीन दर्जन जति संस्थाहरू गाभ्ने, खारेज गर्ने वा पुनर्संरचना गर्ने तथा विभिन्न संस्थाहरू प्रदेश तथा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्ने गरी आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को वजेट वक्तव्यमा नीतिगत निर्णय समेत भैसकेको छ। वजेट वक्तव्यमा आइसकेपछि एउटै मन्त्रालय अन्तरगतका दुइवटा संस्थाहरू एक आपसमा गाभ्ने, खारेज गर्ने तथा हस्तान्तरण गर्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित मन्त्रालयहरूवाट आन्तरिक तयारी र गृहकार्यहरू समेत भएका थिए। तर ती संस्थामा रहेका राजनीतिक नियुक्ति पाएका पदाधिकारीहरू/कर्चचारीहरूबाट परिवर्तनप्रति केही अवरोध भएको र लगत्तै सरकार परिवर्तन भएपश्चात नयाँ सरकार र सम्बन्धित मन्त्रालयहरूबाट यस कार्यलाई निरन्तरता नदिँदा अझै पनि सार्वजनिक निकाय गाभ्ने, खारेज गर्ने वा हस्तान्तरण गर्ने कार्यले सार्थकता पाउन सकेको छैन।

यसै सम्बन्धमा, पूर्व अर्थ सचिव रामेश्वर प्रसाद खनालको संयोजकत्वमा गठित उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोग, २०८१ ले समेत धेरै सरकारी कार्यालयहरू तथा सार्वजनिक निकायहरू गाभ्ने, खारेज गर्ने तथा हस्तान्तरण गर्ने वारेमा सुझाव दिएको छ। तत्पश्चात यी तिनवटै प्रतिवेदनमा सार्वजनिक निकाय गाभ्ने, खारेज गर्ने वा हस्तान्तरण गर्ने सम्बन्धमा दिएका सुझावहरूमध्ये तत्काल कार्यान्वयनमा लैजान सकिने सुझावहरू समेटी प्रतिवेदन गर्न प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदका कार्यालयको सचिव (शासकीय मामिला) श्री चुडामणि पौडेलको संयोजकत्वमा नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषदले २०८२/११/२६ मा कार्यदल गठन गरेको र उक्त कार्यदलले माथि उल्लेखित तिनवटा आयोग/अध्ययन प्रतिवेदनवाट प्राप्त सुझाव कार्यान्वयन मार्गचित्र, २०८२ तयार गरी पेश गरेको छ।

यी विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनहरूको सिफारिस समेतका आधारमा कार्यप्रकृति मिल्ने संस्थालाई एक आपसमा गाभी संस्थालाई सक्षम बनाउन तथा कामको दोहोरोपना हटाउन, मुलुक सङ्घीय संरचनामा गइसकेपश्चात सङ्घले गर्दै आएका कतिपय कार्यहरू प्रदेश तथा स्थानीय तहको कार्यक्षेत्रमा पर्ने भएको र ती निकायलाई हस्तान्तरण गरी प्रभावकारी वनाउन र कुनै कालखण्डमा निश्चित प्रयोजनका

लागि गठन भएका संस्थाहरू बदलिँदो परिस्थितिमा सान्दर्भिक नहुँदा खारेज गरी सरकारको वित्तीय र प्रशासनिक व्ययभार घटाउन उपयुक्त हुन्छ। यस सन्दर्भमा, प्रथम चरणमा देहायवमोजिमका सार्वजनिक निकाय वा संस्थाहरू गाभ्न, खारेज गर्न वा हस्तान्तरण गर्न उपयुक्त हुन्छ। साथै माथि उल्लेख भएका तीनवटा प्रतिवेदनले दिएका सुझावमा उल्लिखित सार्वजनिक निकायहरू र ती वाहेक औचित्य नभएका सार्वजनिक निकायहरू खारेज गर्न, कार्य प्रकृति मिल्नेलाई एकआपसमा गाभ्न वा प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण गर्दै जान उपयुक्त हुन्छ।

१६.२ गाभ्न उपयुक्त हुने सार्वजनिक निकायहरुः

१. नेपाल पर्वतीय प्रशिक्षण प्रतिष्ठान काठमाडौः नेपाल पर्यटन तथा होटल व्यवस्थापन प्रतिष्ठानसँग गाभ्ने (कामको प्रकृति मिल्ने भएकाले)।

२. मुद्रण विभाग, कानून किताव व्यवस्था समिति, सुरक्षण मुद्रण विकास समिति : सुरक्षण मुद्रण केन्द्रमा गाभ्ने (सुरक्षण मुद्रण ऐन,२०८१ वमोजिम सुरक्षण मुद्रण केन्द्रको मुख्य कार्य नै महत्वपूर्ण कागजात छपाई गर्ने भएकाले)।

३. नेपाल इन्टरमोडल यातायात विकास समितिः नेपाल पारवहन तथा नेपाल गोदाम व्यवस्था कम्पनी लिमिटेडसँग गाभ्ने (कामको प्रकृति मिल्ने भएकाले)।यस संस्थालाई थप प्रभावकारी बनाउन प्राधिकरणमा रूपान्तरण गर्न सकिने।

४. न्याय सेवा तालिम केन्द्रः न्यायिक प्रतिष्ठानमा गाभ्ने (कामको प्रकृति मिल्ने भएकाले)।

५. केन्द्रीय कानून पुस्तकालय विकास समितिः राष्ट्रिय पुस्तकालयसँग गाभ्ने (कामको प्रकृति मिल्ने भएकाले)।

६. समान प्रकृतिका क्रियाकलाप सञ्चालन गरिरहेका 'युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोष', 'महिला स्वावलम्बन कोष', 'स्टार्टअप उद्यम कर्जा कोष' अन्तर्गतको स्वरोजगार कार्यक्रमहरूलाई एकीकरण गरी एकद्वार प्रणालीबाट सञ्चालन हुने गरी 'राष्ट्रिय उद्यमशीलता तथा स्वरोजगार कोष' स्थापना गर्ने।

७. तराई मधेश समृद्धि कार्यक्रम (सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले यस्तो कार्यक्रम सञ्चालन गर्न छुट्टै कार्यालय सञ्चालन गर्नुभन्दा सम्बन्धित प्रदेशमा हस्तान्तरण गर्न उपयुक्त हुने)

१६.३ खारेज गर्न उपयुक्त हुने सार्वजनिक निकायहरू

१. बौद्ध दर्शन प्रवर्द्धन तथा गुम्बा विकास समिति (बौद्ध दर्शन प्रवर्द्धन सम्बन्धी कार्य लुम्विनी विश्वविद्यालयले गर्न सक्ने र गुम्बा विकास समितिले गर्ने कार्य पुरातत्व विभागले गर्ने गरी यसलाई खारेज गर्ने)।

२. न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति।

३. नेपाल रेल्वे बोर्ड (यसको कार्य रेलवे विभागले गर्ने)।

४. शहरी क्षेत्र सार्वजनिक यातायात प्राधिकरण (संस्था खोलेको ३ वर्षसम्म पनि कुनै काम नभएको)।

५. जग्गा विकास चक्र कोष।

६. नगर विकास समितिहरू (यसले गर्ने कार्य सम्वन्धित स्थानीयतहवाट हुने भएकाले)।

७. श्री बर्दिबास मेडिकल कलेज पूर्वाधार निर्माण विकास आयोजना,बर्दिबास, महोत्तरी (आयोजना सम्पन्न भए पश्चात आयोजनाको कार्यालय खारेज गर्न उपयुक्त हुने)।

८. श्री बुटवल मेडिकल कलेज पूर्वाधार निर्माण विकास आयोजना, तिलोत्तमा, रूपन्देही (आयोजना सम्पन्न भए पश्चात आयोजनाको कार्यालय खारेज गर्न उपयुक्त हुने)।

९. श्री सुर्खेत मेडिकल कलेज पूर्वाधार निर्माण विकास आयोजना, विरेन्द्रनगर, सुर्खेत (आयोजना सम्पन्न भए पश्चात आयोजनाको कार्यालय खारेज गर्न उपयुक्त हुने)।

१०. राष्ट्रिय दुग्ध विकास वोर्ड (यसको काम पशुसेवा विभागले गर्ने।

११. जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूलाई खारेज गरी सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा जिम्मेवारी हस्तान्तरण गर्ने। समन्वयका लागि प्रदेश स्तरमा प्रदेशिक निर्वाचन कार्यालय स्थापना गर्ने।

१६.४ खारेज गर्नुपर्ने अनुमति प्रणालीहरू

१.श्रम स्वीकृति प्रणाली

२.वैदेशिक अध्ययनका लागि चाहिने No Objection Letter (NOC)

१६.५ हस्तान्तरण गर्न उपयुक्त हुने सार्वजनिक निकायहरू

१. राष्ट्रिय चुरे संरक्षण समितिकार्यक्रम कार्यान्वयन ईकाइः सलकपुर(मोरङ), जनकपुर, भरतपुर, लम्की (कैलाली): यो समितिको पुनर्संरचना गरी मौजुदा सरकारी संरचनाबाट संचालन गर्ने।यसलाई प्रदेशमा हस्तान्तरण गर्ने।

२. वनस्पती अनुसन्धान केन्द्र (ईलाम, धनुषा, मकवानपुर, बाँके, सल्यान, जुम्ला, कैलाली): प्रदेशलाई हस्तान्तरण गर्ने।

३. पशुपक्षी रोग अन्वेषण परियोजना (विराटनगर, जनकपुर, पोखरा, सुर्खेत, धनगढी): प्रदेशलाई हस्तान्तरण गर्ने।

४. विभिन्न सिंचाई आयोजनाहरूः सम्बन्धित सङ्घीय सिंचाई कार्यालयहरू वा प्रदेशलाई हस्तान्तरण गर्ने।

५. जनताको तटबन्ध कार्यक्रमः सम्बन्धित प्रदेशमा हस्तान्तरण गर्ने।

६. विभिन्न पर्यटन संरक्षण/विकास समितिहरूः सम्वन्धित प्रदेशमा वा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्ने।

नोटः- निश्चित उद्देश्य, लागत र अवधि तोकी गठन गरिएका समिति/आयोजना/परियोजना सो पुरा भएपछि खारेज गर्ने।

अनुसूची-१

सुशासन मार्गचित्रको तयारीको क्रममा छलफल तथा अन्तक्रियामा सहभागी हुनु भएका सार्वजनिक/सरकारी निकायका पदाधिकारीहरूको विवरण

स्थान : प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

सि.नं.	पदाधिकारी / कर्मचारीको नाम	पद	कार्यालय/निकाय	छलफलको मिति
१	श्री हेमराज अर्याल	सहसचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	२०८२/१०/२६ पहिलो सत्र
२	श्री मुक्तिराम सुवेदी	उपसचिव	अर्थ मन्त्रालय	
३	श्री सुवोध खतिवडा	उपसचिव	अर्थ मन्त्रालय	
४	श्री घनश्याम सुवेदी	उपसचिव	अर्थ मन्त्रालय	
५	श्री होमनाथ पौडेल	सहसचिव	NNRFC	
६	श्री वासुदेव रेग्मी	उपसचिव	अर्थ मन्त्रालय	
७	श्री वासुदेव खनाल	उपसचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	
८	श्री झविन्द्र प्रसाद पाण्डेय	शा.अ.	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	
९	श्री प्रकाश भट्टराई	ना.सु.	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	
१०	श्री पुस्कर सापकोटा	सचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	२०८२/१०/२६ दोस्रो सत्र
११	श्री विनोद कुमार भट्टराई	सहसचिव	कानुन न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय	
१२	श्री बाबुराम भण्डारी	सहसचिव	श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय	२०८२/१०/२६ तेस्रो सत्र
१४	श्री जनकराज शर्मा	उपसचिव	श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय	
१६	श्री नारायण प्रसाद अर्याल	सहसचिव	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय	२०८२/१०/२७ पहिलो सत्र
१७	श्री देवी प्रसाद सुवेदी	उपसचिव	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय	२०८२/१०/२७ पहिलो सत्र
१८	श्री नारायण प्रसाद अर्याल	सहसचिव	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय	
१९	श्री जयनारायण आचार्य	सहसचिव	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय	२०८२/१०/२७ दोस्रो सत्र

२०	श्री गोकर्णराज उपाध्याय	उपसचिव	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय	
२१	श्री सुरज घिमिरे	उपसचिव	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय	
२२	डा. त्रिलोचन पौडेल	निर्देशक	CAAN	
२३	श्री राम आशिस दास	सि.डि.इ.	पुरातत्व विभाग	
२५	श्री टीकाराम ढकाल	निर्देशक	अध्यागमन विभाग	२०८२/१०/२८ पहिलो सत्र
२६	श्री तुलसी प्रसाद दाहाल	निर्देशक	DoNIDCR	
२७	श्री गणेश गैरे	उपसचिव	गृह मन्त्रालय	
२८	श्री वर्तराज पौडेल	उपसचिव	गृह मन्त्रालय	
२९	श्री निशानराज गौतम	उपसचिव	गृह मन्त्रालय	
३०	श्री विश्वराज न्यौपाने	उपसचिव	गृह मन्त्रालय	
३१	श्री गोमादेवी चेमजोङ	उपसचिव	NDRRMA	
३२	श्री अशोक काफ्ले	उपसचिव	DMPC	
३३	श्री महेन्द्र विश्वकर्मा	उपसचिव	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	२०८२/१०/२८ दोस्रो सत्र
३४	श्री मनोज आचार्य	सहसचिव	रक्षा मन्त्रालय	
३५	श्री कोशल किशोर राय	सहसचिव	परराष्ट्र मन्त्रालय	२०८२/१०/२८ तेस्रो सत्र
३६	श्री सुजन बिडारी	उपसचिव	परराष्ट्र मन्त्रालय	
३७	श्री रुउष कार्की	शा.अ.	परराष्ट्र मन्त्रालय	
३८	श्री लक्ष्मी कुमारी बस्नेत	सचिव	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	
३९	डा. महेन्द्र विष्ट	अध्यक्ष	सार्वजनिक सेवा प्रशारण नेपाल	
४०	श्री छविन्द्र पराजुली	महानिर्देशक	सूचना तथ प्रशारण विभाग	
४१	श्री मनमाँया भट्टराई पंगेनी	महानिर्देशक	हुलाक सेवा विभाग	
४२	श्री रामकृष्ण अर्याल	उपसचिव	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	
४३	श्री लक्ष्मी भट्टराई	शा.अ.	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	
४४	श्री अशोक कुमार साह	महानिर्देशक	स्थानीय पूर्वाधार विकास विभाग	२०८२/१०/२९ पहिलो सत्र
४५	श्री नारायण प्रसाद मैनाली	सहसचिव	सहरी विकास मन्त्रालय	

४६	श्री नवराज प्याकुरेल	सहसचिव	सहरी विकास मन्त्रालय	
४७	श्री वलराम रिज्याल	सहसचिव	MOPIT	
४८	श्री गणेश सिं राई	निर्देशक	DOTM	
४९	श्री विजय जैसी	म.नि.	सडक विभाग	
५०	श्री रवीन्द्र वोहोरा	म.नि.	सडक विभाग	
५१	श्री हरिमान वाइवा	नि.प्र.का.अ.	विद्युत उत्पदान कम्पनि लि.	२०८२/१०/२९ दोस्रो सत्र
५२	श्री डिल्लीराम रेग्मी	बरिष्ठ सि.ई.	विद्युत उत्पदान कम्पनि लि.	
५३	श्री किरण कुमार श्रेष्ठ	निर्देशक	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	
५४	श्री मन देवी श्रेष्ठ	महानिर्देशक	विद्युत विकास विभाग	
५५	श्री महेश्वर श्रेष्ठ	सहसचिव	उर्जा जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय	
५६	श्री लक्ष्मी झा	सि.डि.ई.	उर्जा जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय	
५७	श्री अर्चना श्रेष्ठ	नि. म.नि.	जल तथा मौसम विभाग	
५८	श्री नारायण ढकाल	का.नि.	वैकल्पिक उर्जा प्रवर्धन केन्द्र	
५९	श्री सागर श्रेष्ठ	प्र.का.अ.	राष्ट्रिय प्रशारण ग्रिड कम्पनी	
६०	श्री प्रदिप कोइराला	सहसचिव	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	२०८२/१०/२९ तेस्रो सत्र
६१	श्री मेघराज पन्त	उपसचिव	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	
६२	श्री सुहेल के.सी.	प.चि.	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	
६३	श्री अनिता निरौला	सहसचिव	शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय	२०८२/११/०१ पहिलो सत्र
६४	श्री निलकण्ठ ढकाल	निर्देशक	शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय	
६५	श्री मनिता श्रेष्ठ	सहसचिव	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय	२०८२/११/०१ दोस्रो सत्र
६६	श्री जगदिश पराजुली	उपसचिव	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय	
६७	डा. चुमनलाल दास	सहसचिव	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	२०८२/११/०१ तेस्रो सत्र
६८	डा. पुष्पराज पौडेल	अधिकृत दशौं	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	
६९	श्री गणेश प्रसाद भट्ट	सहसचिव	भूमि व्यवस्था सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय	
७०	श्री सुशील डंगोल	उप.म. नि.	नापी विभाग	
७१	श्री दयानन्द जोशी	निर्देशक	नापी विभाग	
७२	श्री रमाकान्त दुवाडी	सहसचिव	खानेपानी मन्त्रालय	२०८२/११/०४ पहिलो सत्र
७३	श्री प्रदिप रेग्मी	सि.डि.ई.	खानेपानी मन्त्रालय	

७४	श्री गणेश प्रसाद भट्ट	सहसचिव	भूमि व्यवस्था सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय	
७५	श्री सुशील डंगोल	उप.म. नि.	नापी विभाग	
७६	श्री दयानन्द जोशी	निर्देशक	नापी विभाग	
७७	डा. महेश्वर ठाकुर	सहसचिव	वन तथा वातावरण मन्त्रालय	२०८२/११/०४ दोस्रो सत्र
७८	श्री अमर बहादुर घर्ती	शा.अ.	वन तथा वातावरण मन्त्रालय	
७९	श्री राम प्रसाद आचार्य	सहसचिव	सार्वजनिक खरद अनुगमन कार्यालय	२०८२/११/०४ तेस्रो सत्र
८०	श्री सुरेश न्यौपाने	सहसचिव	अ.दु.अ.आ.	
८१	श्री विनोद कुमार कोइराला	निर्देशक	सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय	
८२	श्री अमोद उलक	निर्देशक	सार्वजनिक खरद अनुगमन कार्यालय	
८३	श्री हिरामणि सुवेदी	उपसचिव	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र	
८४	श्री मोहन जि.सी.	उपसचिव	अ.दु.अ.आ.	
८५	श्री मञ्जु कुमारी जैसी ढकाल	उपसचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	
८६	श्री सुनिता नेपाल	सहसचिव	लगानी वोर्डको कार्यालय	२०८२/११/०५ पहिलो सत्र
८७	श्री मनोज रेग्मी	उपसचिव	लगानी वोर्डको कार्यालय	
८८	श्री चक्र बहादुर बुढा	सहसचिव	महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय	२०८२/११/०५ दोस्रो सत्र
८९	श्री उत्तम कुमार कटुवाल	अध्यक्ष	नेपाल निजामती कर्मचारी युनियन	२०८२/११/१२ पहिलो सत्र
९०	श्री जनक बहादुर रावल	महासचिव	नेपाल निजामती कर्मचारी युनियन	
९१	श्री गणेश भण्डारी	उपमहासचिव	नेपाल निजामती कर्मचारी युनियन	
९२	श्री भवानी न्यौपाने दाहाल	अध्यक्ष	नेपाल निजामती कर्मचारी संगठन	
९२.	श्री रामचन्द्र अधिकारी	महासचिव	नेपाल निजामती कर्मचारी संगठन	
९३.	श्री श्याम प्रसाद सापकोटा	उपाध्यक्ष	नेपाल राष्ट्रिय निजामती कर्मचारी संगठन	
९४.	श्री सीता गुरूङ्ग	अध्यक्ष	स्वतन्त्र राष्ट्रसेवक कर्मचारी संगठन	
९५.	श्री निश्चल महर्जन	सचिव	स्वतन्त्र राष्ट्रसेवक कर्मचारी संगठन	

अनुसूची-२

सुशासन मार्गचित्रको तयारीको क्रममा छलफल तथा अन्तक्रियामा सहभागी हुनु भएका गैरसरकारी संस्था/ नागरिक समाज/निजी क्षेत्रका पदाधिकारीहरू तथा सञ्चारकर्मीहरू

स्थान : प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

सि.नं.	पदाधिकारी /कर्मचारीको नाम	पद	कार्यालय/निकाय	छलफलको मिति
१.	श्री एस राज उपाध्याय	समाचार प्रमुख	प्रशासन डट कम	२०८२/११/१२ पहिलो सत्र
२.	श्री सुवास भट्ट	व.संवाददाता	नयाँ पत्रिका	
३.	श्री कृष्ण पौडेल	सम्पादक	न्यूज एजेन्सी नेपाल	
४.	श्री कृष्ण ज्ञवाली	सम्पादक	अनलाइन खवर	
५.	श्री रुद्र खड्का	सम्पादक	N.K.L. And M	
६.	श्री चन्द्र प्रसाद ढकाल	अध्यक्ष	नेपाल उद्योग वाणिज्य सङ्घ	
७.	श्री देवेन्द्र लामिछाने	महानिर्देशक	नेपाल चेम्बर अफ कमर्स	
८.	श्री सुजाता वराल	अध्यक्ष	नेपाल युवा संस्था सञ्जाल(आयोन)	
९.	श्री सुनिता मैनाली	E.D.	WOREC	
१०.	श्री गोकर्ण अवस्थी	D.G.	FNCCI	
११.	श्री नानी मैया थापा	व.उपाध्यक्ष	गै.स.स. महासङ्घ	
१२.	श्री कुष्ण कुमारी वाइवा	अध्यक्ष	वियोण्ड बेइजिङ कमिटी	
१३.	श्री देवी खड्का	महासचिव	गै.स.स. महासङ्घ	
१४.	श्री तिलोत्तम पौडेल	अध्यक्ष	बालबालिका शान्ति क्षेत्र रा.अ.	
१५.	श्री जे.वि. विश्वकर्मा	अध्यक्ष	दलित गैसस महासङ्घ	
१६.	श्री अर्जुन भट्टराई	अध्यक्ष	गै.स.स. महासङ्घ	
१७.	श्री रवि सिंह	अध्यक्ष	निर्माण व्यवसायी महासंघ	
१८.	श्री ब्रबिम कुमार केसी	Fellow	IGPA	
१९.	श्री निश्चल सिंह ठकुरी	सदस्य	FNCCI	
२०.	श्री सुनिता वैद्य श्रेष्ठ	प्रथम उपाध्यक्ष	महिला उद्यमी महासंघ नेपाल	

२१.	श्री दर्शना श्रेष्ठ	अध्यक्ष	महिला उद्यमी महासंघ नेपाल	
२२.	श्री सिमरन शेरचन		LABTIO महासंघ	
२३.	श्री राजु लामा	अध्यक्ष	यौनिक तथा लैङिक अल्पसंख्यक महासंघ नेपाल	

अनुसूची-३

मिति २०८२/१०/१४ गते नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, जावलाखेलमा सुशासन मार्गचित्र तयारीका लागि राय सुझाव लिन आयोजित नेपाल सरकारका मुख्य सचिव, सचिवहरु, सुरक्षा निकायका उच्चपदस्थ पदाधिकारीहरु र काठमाण्डौंमा कार्यरत सहसचिवहरूको उपस्थिति विवरणः

क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय	क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय
१	श्री रामेश्वर खनाल	मन्त्री	अर्थ/सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	१३	श्री गणेश बहादुर ठाडा मगर	स.प्र.अ.निरीक्षक	सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल
२	श्री सुमनराज अर्याल	मुख्यसचिव	नेपाल सरकार	१४	श्री विनित चौधरी	क्यामेरा म्यान	न्युज एजेन्सी नेपाल
३	श्री रामशरण पुडासैनी	का. निर्देशक	नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान	१५	श्री सन्देश श्रेष्ठ	क्यामेरा म्यान	रा.स.स
४	श्री सरजु कुमार वैद्य	सचिव	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र	१६	श्री सान्केन राई	जेन-जी प्रतिनिधी	जेन्जी मोमेन्ट
५	श्री लक्ष्मी कुमारी बस्नेत	सचिव	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	१७	श्री सुमन अधिकारी	स.प्र.नि	सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल
६	श्री कृष्ण बहादुर रावत	सचिव	निर्वाचन आयोग	१८	श्री सुवास भट्टराई	पत्रकार	नयाँ पत्रिका दैनिक
७	श्री चूडामणि पौडेल	सचिव	शिक्षा	१९	श्री माधव प्रसाद घिमिरे	पत्रकार	रा.स.स
८	श्री राजेन्द्र प्रसाद मिश्र	सचिव	कृषि मन्त्रालय	२०	श्री शिवराम पोखरेल	सहसचिव	उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
९	श्री लोकनाथ पौडेल	सचिव	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय	२१	श्री नवराज ढुङ्गाना	सहसचिव	राष्ट्रिय योजना आयोग
१०	श्री कमल प्रसाद पोखेल	सचिव	राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय	२२	श्री नारायण प्रसाद अर्याल	सहसचिव	उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
११	श्री उद्धव प्रसाद पुडासैनी	नायव महान्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	२३	डा. श्यामवावु यादव	महानिर्देशक	आयुर्वेद तथा वैकल्पिक चिकित्सा विभाग

क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय	क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय
१२	डा. रोजनाथ पाण्डे	सचिव	सङ्घीय संसद	२४	डा. अनुज भट्टचन	निर्देशक	सार्क क्षयरोग केन्द्र, ठिमी
२५	श्री डिल्लीराम शर्मा	सचिव	स्वास्थ्य मन्त्रालय	४१	श्री निरोज चौलागाँई	प्रहरी निरिक्षक	प्रहरी प्रधान कार्यालय नक्साल काठमाण्डौ
२६	श्री दीनानाथ मिश्र	सचिव	जल तथा उर्जा आयोगको सचिवालय	४२	श्री सन्तोष बस्नेत	स.सु	रा.अ.वि. सिंहदरबार
२७	श्री शोभाकान्त पौडेल	म.ले.नि.	म.ले.नि.का.	४३	श्री पुरूषोत्तम नेपाली	प्रहरी वरिष्ठ नायब निरीक्षक	लगनखेल वडा प्रहरी कार्यालय
२८	श्री मधुसुदन वुर्लाकोटी	सचिव	उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय	४४	श्री नारायण व. रोका क्षेत्री	अनुसन्धान सहायक	रा.अ.वि. सिंहदरबार
२९	श्री नारायणप्रशाद शर्मा दुवाडी	सचिव	अ.दु.अ.आ.	४५	श्री कृष्ण कुमार कार्की	सहसचिव	गृह मन्त्रालय
३०	श्री केदारनाथ शर्मा	सचिव	रक्षा	४६	श्री कृष्णराज पन्थ	सहसचिव	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय
३१	डा. कृष्णहरि पुष्कर	सचिव	उपराष्ट्रपति कार्यालय	४७	श्री मदन भूजेल	सचिव	भूमि व्यवस्था सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय
३२	श्री रविलाल पन्थ	सचिव	राष्ट्रिय योजना आयोग	४८	श्री भूपेन्द्र थापा	सहसचिव	वन तथा वातावरण मन्त्रालय
३३	श्री राजन अधिकारी	AIGP	नेपाल प्रहरी	४९	श्री मनमायाँ भट्टराई पंगेनी	महानिर्देशक	हुलाक सेवा विभाग
३४	श्री गणेश ठाडा मगर	AIG	सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल	५०	श्री श्याम प्रसाद भण्डारी	महानिर्देशक	भन्सार विभाग
३५	श्री घनश्याम उपाध्याय	सचिव	अर्थ	५१	श्री सन्तोष शर्मा	सहसचिव	वेपत्ता पारिएको छानविन आयोग
३६	श्री केशव कुमार शर्मा	सचिव	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात	५२	डा. भुवन पौडेल	निर्देशक	राष्ट्रिय क्षयरोग केन्द्र
३७	श्री निर्मला अधिकारी	सचिव	सत्य निरुपण तथा वेपत्ता आयोग	५३	डा. केशर ढकाल	महानिर्देशक	स्वास्थ्य सेवा विभाग

क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय	क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय
३८	डा. विकास देवकोटा	सचिव	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	५४	श्री केशव राज पण्डित	महाशाखा प्रमुख	स्वास्थ्य सेवा विभाग व्यवस्थापन महाशाखा
३९	श्री गोविन्द नारायण तिमिल्सिना	जनसम्पर्क सल्लाहकार	सम्माननीय प्रधानमन्त्री	५५	श्री विश्वबाबु पुडासैनी	सचिव	शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
४०	श्री अजयभद्र खनाल	प्रमुख सल्लाहकार	सम्माननीय प्रधानमन्त्री	५६	श्री जीवछ मण्डल	सहसचिव	जल तथा उर्जा आयोगको सचिवालय
५७	श्री इन्दिरा दहाल	सचिव	नेपाल कानून आयोग	७२	श्री शम्भु कार्की	उपमहानिर्देशक	स्थानीय पूर्वाधार विकास विभाग
५८	श्री पाराश्वर ढुङ्गाना	सचिव	कानून मन्त्रालय	७३	श्री होमनाथ पौडेल	सहसचिव	राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग
५९	श्री खेमराज ज्ञवाली	DAG	म.न्या.का.	७४	श्री रविलाल शर्मा	सहसचिव	मुद्रण विभाग
६०	श्री माहादेव पन्थ	सचिव	प्र.म.तथा म.प.को कार्यालय	७५	श्री राजेश्वर ज्ञवाली	सहसचिव	उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
६१	डा. दिपक काफ्ले	सचिव	श्रम, रोजगार तथा सामाजिक	७६	श्री शम्भुराज रेग्मी	तालिम प्रमुख	न्याय सेवा तालिम केन्द्र
६२	श्री डम्बर वि.क.	प्र.अ.म.नि.	नेपाल प्रहरी प्रधान कार्यालय	७७	श्री तारानाथ अधिकारी	सहसचिव	नेपाली दुतावास दिल्ली
६३	श्री हिमालय कुमार श्रेष्ठ	प्र.अ.म.नि.	नेपाल प्रहरी प्रधान कार्यालय	७८	डा. पुष्पराज शाही	सहसचिव	राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण
६४	श्री पुष्कर सापकोटा	सचिव	प्र.म.तथा म.प.को कार्यालय	७९	श्री भरतमणि पाण्डे	उपमहानिर्देशक	भन्सार विभाग
६५	श्री मान बहादुर कार्की	रजिष्ट्रार	सर्वोच्च अदालत	८०	श्री संगीता ओझा	सहसचिव	महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय
६६	श्री दिनेश कुमार घिमिरे	सचिव	राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग	८१	डा. चुमनलाल दास	म.प्र.	स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय
६७	श्री संजीवराज रेग्मी	नायव महान्यायाधिवक्ता महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय		८२	डा. पुष्पराज पौडेल	ब.क.शा.च.	स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय

क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय	क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय
६८	श्री प्रमिला देवी शाक्य बज्राचार्य	सचिव	नेपाल ट्रष्टको कार्यालय	८३	श्री सागरराज गौतम	सहसचिव	उर्जा तथा जलस्रोत मन्त्रालय
६९	श्री रामप्रसाद घिमिरे	सचिव	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति	८४	श्री डिलाराम पन्थी	सहसचिव	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
७०	श्री लोकराज पराजुली	नायव महान्यायाधिवक्ता	म. न्या. का.	८५	श्री ऋषि पौड्याल	अध्ययन उपनिर्देशक	नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान
७१	श्री राधिका अर्याल	सचिव	महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक	८६	श्री नेत्र सुवेदी	सहसचिव	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय
८७	श्री ध्रुवकुमार चौहान	सचिव	वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छा. आयोग	९४	श्री रामबन्धु सुवेदी	सहसचिव	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय
८८	श्री गिता थापा	पत्रकार	अनलाइन मिडिया	९५	श्री नीता पोखरेल अर्याल	सहसचिव	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
८९	श्री चन्द्रकला पौडेल	सचिव	संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन	९६	श्री किशोर कुमार चौधरी		लोक सेवा आयोग
९०	श्री रघु विष्ट	अध्ययन निर्देशक	ने.प्र.प्र.प्र.	९७	डा. महेश्वर ढकाल	सहसचिव	वन तथा वातावरण मन्त्रालय
९१	श्री श्याम किरात राई	अध्ययन निर्देशक	ने.प्र.प्र.प्र.	९८	श्री मनोज आचार्य	सहसचिव	रक्षा मन्त्रालय
९२	श्री अनिल कुमार गुप्ता	अध्ययन उपनिर्देशक	ने.प्र.प्र.प्र.	९९	श्री लेखनाथ ज्ञवाली	सहसचिव	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
९३	श्री सुशील सिंह राठौर	AIGP	नेपाल प्रहरी	१००	श्री ताराप्रसाद खरेल	अध्ययन उपनिर्देशक	नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान
९४	श्री रामेश्वर दङ्गाल	सचिव	लोक सेवा आयोग	१०१	श्री आयुष्मा पंगेनी	एस ए	नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान
९५	श्री अमला दाहाल	निर्देशक	ने.प्र.प्र.प्र.	१०२	श्री अर्चना श्रेष्ठ	म. न.	DHM
९६	श्री गोविन्द बहादुर कार्की	सचिव	प्र.म.तथा म.प.को कार्यालय	१०३	डा. सरोज शर्मा	सहसचिव	गृह मन्त्रालय

क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय	क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय
९७	श्री किरणराज शर्मा	सचिव	प्र.म.तथा म.प.को कार्यालय	१०४	श्री झविन्द्र भण्डारी		नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान
९८	श्री वसन्तराज सिग्देल	उपकार्यकारी निर्देशक	ने.प्र.प्र.प्र.	१०५	श्री हरिहर पन्थी	सहसचिव	राष्ट्रिय योजना आयोग
९०	श्री सुन्दर श्रेष्ठ	अध्ययन निर्देशक	ने.प्र.प्र.प्र.	१०६	श्री अशोक कुमार साह	महानिर्देशक	स्थानीय पूर्वाधार विकास विभाग
९१	श्री शालिकराम कोइराला	छविकार	प्र.म.तथा म.प.को कार्यालय	१०७	श्री निशा रिजाल	उपमहानिर्देशक	स्थानीय पूर्वाधार विकास विभाग
९२	श्री झविन्द्र प्रसाद पाण्डेय	शाखा अधिकृत	प्र.म.तथा म.प.को कार्यालय	१०८	श्री शंकर बुढाथोकी	यो.प्र.	सस्पेन्सन वन डिभिजन
९३	श्री टेकेन्द्र कार्की	मुख्य अनुसन्धान निर्देशक	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	१०९	श्री कमल प्रसाद पोखरेल	प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी	राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय
११०	श्री चक्रपाणि पाण्डे	महानिर्देशक	श्रम तथा व्यवसायजन्य सुरक्षा विभाग	१२६	श्री चक्रवर्ती कण्ठ	सु. ई.	सहरी विकास मन्त्रालय
१११	श्री चक्र बहादुर बुढा	सहसचिव	महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय	१२७	श्री विष्णु प्रसाद कोइराला	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	जि.प्र.का. डडेलधुरा
११२	श्री हुमनाथ सुवेदी	ना.म.ले.प.	महालेखा परीक्षकको कार्यालय	१२८	श्री चन्द्रकान्त भुसाल	सहसचिव	शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
११३	श्री खोमराज कोइराला	सहसचिव	राष्ट्रिय योजना आयोग	१२९	श्री हरि प्रसाद निरौला	प्रशासकीय प्रमुख	शिक्षक सेवा आयोग
११४	श्री इन्द्रदेव भट्ट	प्रदेश सचिव	बागमती प्रदेश	१३०	डा. रोजनाथ पाण्डे	सचिव	सङ्घीय संसद
११५	श्री ईश्वरराज पौडेल	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	काठमाडौं	१३१	श्री जगदिश्वर कर्माचार्य	सहसचिव	MOEWRI
११६	डा. विजय जैशी	महानिर्देशक	सडक विभाग	१३२	श्री गेहेन्द्रराज भण्डारी	सहसचिव	परराष्ट्र मन्त्रालय
११७	श्री श्याम बहादुर खड्का	उपमहानिर्देशक	सडक विभाग	१३३	श्री नारायण अधिकारी	CEO	Member of blue Print committee

क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय	क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय
११८	श्री पद्म कुमार मैनाली	सहसचिव		१३४	श्री केशवराज सुवेदी	सहसचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद कार्यालय
११९	श्री नवराज प्याकुरेल	सहसचिव	शहरी विकास मन्त्रालय	१३५	श्री शैलजा उपाध्याय	अ.उ.नि	नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान
१२०	श्री लक्ष्मी पाण्डेय	सहसचिव	राष्ट्रिय कितावखाना (निजामती)	१३६	डा. प्रकाश बुढाथोकी	प्रवक्ता	MOHP
१२१	श्री महेशचन्द्र न्यौपाने	सहसचिव	शहरी विकास मन्त्रालय	१३७	श्री दिपशिखा मुनाकर्मी	सहसचिव	महालेखा परिक्षकको कार्यालय
१२२	श्री शुभाष कुमार भट्टराई	सहसचिव	कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय	१३८	श्री इश्वर ढकाल	सहसचिव	High Govt. Attorney Office
१२३	श्री करूणा के.सी.	उपमहानिर्देशक	नापी विभाग	१३९	श्री दान बहादुर कार्की	IGP	Police Headquater
१२४	श्री नारायण प्रसाद ढकाल	महानिर्देशक	औषधी व्यवस्थापन विभाग	१४०	श्री इश्वर कार्की	AIGP	Kathmandu Valley Police Office
१२५	श्री बसन्त प्रसाद कोइराल	सहसचिव	चिकित्सा विज्ञान आयोग	१४१	श्री कमल पौडेल	उपसचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
१४२	श्री सुमन घिमिरे	महानिर्देशक	कसुरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन विभाग	१५८	श्री गोविन्द प्रसाद रिजाल	सहसचिव	भूमि व्यवस्था सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय
१४३	श्री कविन्द्र नेपाल	सहसचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	१५९	श्री यशोदा अर्याल	निर्देशक	राष्ट्रिय स्वास्थ्य तालिम केन्द्र
१४४	श्री महेश बराल	सहसचिव	PFMIC	१६०	डा. पंकज राय	निर्देशक	कान्ति बाल अस्पताल
१४५	श्री ओम बहादुर खड्का	अ.मू.अ.नी.	रा.अ.वि.	१६१	श्री दिबस आचार्य	सहसचिव	स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय
१४६	श्री ओम प्रकाश जोशी	अ.मू.अ.नी.	रा.अ.वि.	१६२	श्री आदेश खड्का	सहसचिव	सूचना तथा सञ्चार प्रविधि मन्त्रालय
१४७	श्री रोशन ज्ञवाली	महानिर्देशक	बाणिज्य विभाग	१६३	श्री श्रीलाल पौडेल	सहसचिव	सर्वोच्च अदालत

क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय	क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय
१४८	श्री शिवकुमार सापकोटा	सहसचिव	शिक्षा मन्त्रालय	१६४	श्री दिपक भण्डारी	सहसचिव	सर्वोच्च अदालत
१४९	श्री अरूणा जोशी	सहसचिव	कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय	१६५	डा. मदन कुमार उपाध्याय	निर्देशक	कल्याण महाशाखा
१५०	श्री सेवन्तक पोखेल	सहसचिव	अर्थ मन्त्रालय	१६६	श्री जीवलाल भुसाल	सहसचिव	प्रदेश उद्योग मन्त्रालय वागमती
१५१	श्री पार्वती शर्मा	सहसचिव	सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	१६७	ख अणप्रसाद न्यौपाने	महानिर्देशक	शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्र
१५२	श्री अनिता निरौला	सहसचिव	शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय	१६८	डा. जानुका पण्डित	सहसचिव	कृ.त.प.पं.वि.मं
१५३	डा. ऋतु प्रधान	प्र.क.रेडियोलोजिष्ट	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	१६९	श्री मनिता श्रेष्ठ	सहसचिव	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय
१५४	श्री कोषहरि निरौला	सहसचिव	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय, कोशी प्रदेश	१७०	श्री सवतम शिवाकोटी	सहसचिव	ALTC/MOALD
१५५	श्री दीपक लामिछाने	सहसचिव	को. ले. नि. का.	१७१	श्री पुरूषोत्तम शर्मा	सहसचिव	PSC, Nepal
१५६	डा. राधिका थपलिया	प्रमुख स्वा.वि.प्र.	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	१७२	श्री रबिन्द्र महर्जन	सहसचिव	FRTC, Babarmahal
१५७	श्री राजेन्द्र कोइराला	उपमहानिर्देशक	कृषि विभाग	१७३	श्री राजेश मल्ल	सहसचिव	FRTC, Babarmahal
१७४	श्री शेष नारायण पौडेल	प्रदेश सचिव	सामाजिक विकास मन्त्रालय, गण्डकी प्रदेश	१९१	श्री तेज प्रसाद दाहाल	सहसचिव	लोक सेवा आयोग
१७५	श्री मोनिका झा	सहसचिव	शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय	१९२	श्री वेद कुमार ढकाल	उपमहानिर्देशक	रा.नि.व.स. विभाग
१७६	श्री राजेन्द्र ठाकुर	सहसचिव	स.शु.अनु. विभाग	१९३	श्री सुरेश न्यौपाने	सहसचिव	अ.दु.अ.आ.
१७८	श्री काली प्रसाद पराजुली	सहसचिव	गृह मन्त्रालय	१९४	श्री भुवन लिम्बु	शा.अ.	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद कार्यालय

क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय	क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय
१६९	श्री ऋषिराम तिवारी	सहसचिव	गृह मन्त्रालय	१९५	श्री बुद्धरत्न तुलाधर	आ.नि.	पुष्पलाल मध्यपहाडी सडक आयोजना
१८०	श्री सुरेश पन्थी	सहसचिव	गृह मन्त्रालय	१९६	श्री मिरा आचार्य	महानिर्देशक	वैदेशिक रोजगार विभाग
१८१	श्री शशीधर घिमिरे	महानिर्देशक	कारागार व्यवस्थापन विभाग	१९७	श्री महेश आचार्य	सहसचिव	अर्थ मन्त्रालय
१८२	श्री जयराम अधिकारी	महानिर्देशक	शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र	१९८	श्री सुवासचन्द्र शिवाकोटी	सहसचिव	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय
१८३	श्री एकदेव अधिकारी	सहसचिव	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	१९९	श्री रमेश अर्याल	उपमहानिर्देशक	आन्तरिक राजस्व विभाग
१८४	श्री नारायण प्रसाद भट्ट	सहसचिव	रा.स.के.	२००	डा. रेखा मानन्धर	प्र.क. प्याथोलोजिष्ट	राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशाला
१८५	श्री अर्जुन भण्डारी	सहसचिव	राष्ट्रिय योजना आयोग	२०१	श्री बैकुण्ठ अधिकारी	प्रदेश सचिव	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय वाग्मती प्रदेश
१८६	श्री गोपाल प्रसाद अर्याल	सहसचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	२०२	श्री जनकराज जोशी	सहसचिव	भूमि व्यवस्थापन प्रशिक्षण केन्द्र धुलिखेल
१८७	श्री थानेश्वर खत्री	सहसचिव	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय/सडक विभाग	२०३	श्री वेद प्रसाद खरेल	सहसचिव	घरेलु तथा साना उद्योग
१८८	श्री प्रेम प्रसाद भट्टराई	सहसचिव	प्र.जि.अ.	२०४	श्री राजेन्द्र प्रसाद मिश्र	सहसचिव	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय
१८९	श्री नवराज ढकाल	सहसचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	२०५	श्री महेश भट्टराई	सदस्य सचिव	CTEVT
१९०	श्री आमा श्रेष्ठ कर्ण	सहसचिव	महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय	२०६	श्री श्रीप्रसाद भट्टराई	सहसचिव	शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
२०७	श्री दल बहादुर अधिकारी	सहसचिव	कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय	२२३	श्री विनोद कुमार भट्टराई	सहसचिव	कानुन मन्त्रालय
२०९	श्री रामहरि पोखरेल	सहसचिव	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय	२२४	श्री शरद कुमार शर्मा	सहसचिव	राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय	क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय
२०९	श्री बलराम रिज्याल	सहसचिव	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय	२२५	श्री लक्ष्मी प्रसाद भट्टराई	सहसचिव	शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
२१०	श्री आसमान तामाङ	सहसचिव	आन्तरिक मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	२२६	श्री दिलीप भण्डारी	सहसचिव	शहरी विकास मन्त्रालय
२११	श्री अमृत श्रेष्ठ	सहसचिव	राष्ट्रिय विपद जोखिम तथा न्यूनिकरण व्यवस्थापन विभाग	२२७	श्री रुद्र प्रसाद अधिकारी	सहसचिव	शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
२१२	डा. केशर प्रसाद आचार्य	निर्देशक	शिक्षा विकास अनुदान आयोग	२२८	श्री मचाकाजी महर्जन	सहसचिव	शहरी विकास मन्त्रालय
२१३	डा. शान्ता कार्की	स.स.प्रमुख	कृषि तथा पशुपंक्षि विकास	२२९	श्री शिवादेवी दाहाल	सहसचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद कार्यालय
२१४	श्री ज्ञानेन्द्र पौडेल	सहसचिव	रक्षा मन्त्रालय	२३०	श्री महेश भट्टराई	सहसचिव	अर्थ मन्त्रालय
२१५	श्री नारायण प्रसाद सापकोटा	सहसचिव	भूमि सुधार मन्त्रालय	२३१	श्री बिपिन राजभण्डारी	उपमहानिर्देशक	श्रम तथा व्यवसायजन्य सुरक्षा विभाग
२१६	श्री जितेन्द्र बस्नेत	महानिर्देशक	उद्योग विभाग	२३२	श्री तीर्थराज चिलुवाल	महानिर्देशक	राजस्व अनुसन्धान विभाग
२१७	श्री यमलाल भूसाल	सहसचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	२३३	श्री प्रदिप राज अधिकारी	सहसचिव	कोशी प्रदेश प्रमुखको कार्यालय
२१८	श्री प्रद्युम्न प्रसाद उपाध्याय	सहसचिव	PSS	२३४	श्री राजेन्द्रदेव पाण्डे	सहसचिव	नेपाल ट्रस्टको कार्यालय
२१९	श्री मोहन कुमार शाक्य	सहसचिव	जल तथा उर्जा आयोगको सचिवालय	२३५	श्री तोयानारायण सुवेदी	प्र.जि. अ.	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, अर्घाखाँची
२२०	श्री लिली श्रेष्ठ	प्र.मे.टे.	स्वा.से.वि.	२३६	श्री ज्ञानराज सुवेदी	महानिर्देशक	वातावरण विभाग
२२१	श्री युवराज पौडेल	महानिर्देशक	पाठयक्रम विकास केन्द्र	२३७	श्री जगन्नाथ तिवारी	सहसचिव	कृषि तथा पशुपन्छी मन्त्रालय
२२२	श्री मोतिराम भुसाल	शाखा अधिकृत	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	२३८	श्री आनन्द काफ्ले	सहसचिव	गृह मन्त्रालय

क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय	क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय
२३९	श्री बासुदेव खनाल	उपसचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	२५५	श्री रमेश ढकाल	सहसचिव	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय
२४०	श्री गंगा प्रसाद पौडेल	सह.ल्या.वि.	महान्यायधिवक्ताको कार्यालय	२५६	श्री प्रदिप परियार	सहसचिव	संघीय मामिला तथा सामान्य मन्त्रालय
२४१	श्री छविन्द्र पराजुली	सहसचिव	सूचना तथा प्रशारण विभाग	२५७	डा. राजेन्द्र के.सी.	सहसचिव	वन तथा वातावरण मन्त्रालय
२४२	श्री अनिल कुमार दत्त	सहसचिव	इ-गभर्नेस वोर्ड	२५८	श्री सरोज कुमार चन्द	उप-महानिर्देशक	DPR
२४३	श्री हुमकला पाण्डे	सहसचिव	MOICS	२५९	श्री संजिव कुमार राई	महानिर्देशक	वन तथा वातावरण मन्त्रालय, DPR
२४४	श्री प्रकाश दाहाल	सहसचिव	MOFGA	२६०	श्री रविन्द्र बोहोरा	महानिर्देशक	DUDBC
२४५	श्री कल्पना श्रेष्ठ	सहसचिव	MOICS	२६१	श्री बाबुराम भण्डारी	सहसचिव	श्रम, रोजगार तथा सामाजिक मन्त्रालय
२४६	श्री ठगिन्द्र कटेल	सहसचिव	उपरजिष्टार	२६२	श्री प्रेम प्रसाद आचार्य	सहसचिव	श्रम, रोजगार तथा सामाजिक मन्त्रालय
२४७	श्री शंकर बहादुर के.सी.	सहसचिव	MOF	२६३	श्री ईश्वर कुमार गिरी	सहसचिव	TRC
२४८	श्री रामकृष्ण लामिछाने	सहसचिव	DOT	२६४	श्री उदय बहादुर रानामगर	सहसचिव	MOCIT
२४९	श्री कृष्ण पौडेल	सहसचिव	रक्षा मन्त्रालय	२६५	श्री नारायण मैनाली	सहसचिव	MOUD
२५०	श्री बलसागर गिरी	सहसचिव	रक्षा मन्त्रालय	२६६	श्री शैलेस कुमार झा	सहसचिव	MOEST
२५१	श्री महेन्द्र पराजुली	सहसचिव	शिक्षा तथा मानव स्रोत निर्देशनालय	२६७	श्री कृष्ण कुमारी श्रेष्ठ	उप-महानिर्देशक	राजस्व अनुसन्धान विभाग
२५२	श्री रामचन्द्र कडेल	सहसचिव	वन तथा वातावरण मन्त्रालय	२६७	डा. पवन जंग रायमाझी	निर्देशक	DOHS

क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय	क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय
२५३	श्री मोहन देव जोशी	सहसचिव	वन तथा वातावरण मन्त्रालय	२६८	श्री दिनेश कुमार नापित	महानिर्देशक	खानी विभाग
२५४	श्री लिलाधार सुवेदी	सहसचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	२६९	श्री चन्द्र शाह	महानिर्देशक	सूचना प्रविधि विभाग
२७०	श्री रामजी दनाई	सहसचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	२८६	श्री दिपक घिमिरे	सहसचिव	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र
२७१	श्री हुम बहादुर के.सी.	सहसचिव	कानून मन्त्रालय	२८७	डा. लिला मैनाली	सहसचिव	परराष्ट्र मन्त्रालय
२७२	श्री मुक्ति प्रसाद पाण्डे	सहसचिव	लोक सेवा आयोग	२८८	श्री उर्मिला जि.सी.	सहसचिव	राष्ट्रपति कार्यालय
२७३	श्री निरञ्जन घिमिरे	सहसचिव	गृह मन्त्रालय	२८९	डा. शरण कुमार पाण्डे	सहसचिव	कृषि तथा पशुपन्छी मन्त्रालय
२७४	श्री विशाल घिमिरे	सहसचिव	वन तथा वातावरण मन्त्रालय	२९०	श्री हिरा कुमारी निरौला	निर्देशक	DOHS
२७५	श्री इन्द्र पौडेल	सहसचिव	सङ्घीय संसद	२९१	श्री शुशिल बाबु ढकाल	सहसचिव	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय
२७६	श्री प्रदीप कोइराला	सहसचिव	कृषि मन्त्रालय	२९२	श्री कुमारी ज्योति जोशी	महानिर्देशक	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय
२७७	श्री उमेश कुमार ढकाल	सहसचिव	प्र.जि.अ.	२९३	श्री टंक प्रसाद पाण्डे	सहसचिव	अर्थ मन्त्रालय
२७८	श्री रामचन्द्र तिवारी	महानिर्देशक	अध्यागमन विभाग	२९४	श्री सुमन दाहाल	सहसचिव	अर्थ मन्त्रालय
२७९	श्री मोहनसागर बराल	सहन्यायाधिवक्ता	विशेष सरकारी वकील कार्यालय	२९५	डा. रन्जन राज भट्ट	सहसचिव	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय
२८०	श्री पुजा खत्री	सह-न्यायाधिवक्ता	वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग	२९६	श्री थान प्रसाद पंज्ञानी	सहसचिव	अर्थ मन्त्रालय
२८१	श्री हरि प्रसाद रेग्मी	सहन्यायाधिवक्ता	अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग	२९७	श्री शुमराज न्यौपाने	सु.ई	सडक विभाग

क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय	क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय
२८२	श्री गोविन्द आचार्य	सहन्यायाधिवक्ता	सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग	२९८	श्री चन्द्र बहादुर सिवाकोटी	सहसचिव	श्रम, रोजगार तथा सामाजिक मन्त्रालय
२८३	श्री मुकेश डंगोल	सहसचिव	MOVTCA	२९९	डा. रुणा झा	प्रमुख कार्याकारी निर्देशक	राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशाला
२८४	श्री शुशील ढकाल	रजिष्ट्रार	Department of COP	३००	श्री पीयूष दाहाल	प्रमुख कार्याकारी निर्देशक	राष्ट्रिय ट्रमा सेन्टर
२८५	श्री नमराज घिमिरे	महानिर्देशक	DONIDCR	३०१	श्री रमेश चन्द्र यादव	स.अनु.निर्देशक	रा. अ. नि.का ललितपुर
३०२	डा. महेश्वर श्रेष्ठ	सहसचिव	उर्जा मन्त्रालय	३०७	श्री मान बहादुर अर्याल	सहसचिव	कानून, न्याय तथा संसदिय मन्त्रालय
३०३	श्री कविता रेग्मी	सहसचिव	MOF	३०८	श्री गोपाल सिग्देल	सहसचिव	सङ्घीय संसद सचिवालय
३०४	श्री राम प्रसाद ज्ञवाली	नि. रजिष्ट्रार	कम्पनी रजिष्टारको कार्यालय	३०९	श्री कुवेर नेपाली	सहसचिव	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय
३०५	श्री राजु अर्याल	स.प्र.महानिरीक्षक	सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल	३१०	श्री उत्तर कुमार खत्री	सहसचिव	अर्थ मन्त्रालय
३०६	श्री वंशीराज दाहाल	स.प्र.अ.निरीक्षक	सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल	३११	डा. भीष्म कुमार भूषाल	सहसचिव	प्र.म.तथा म.प.को कार्यालय